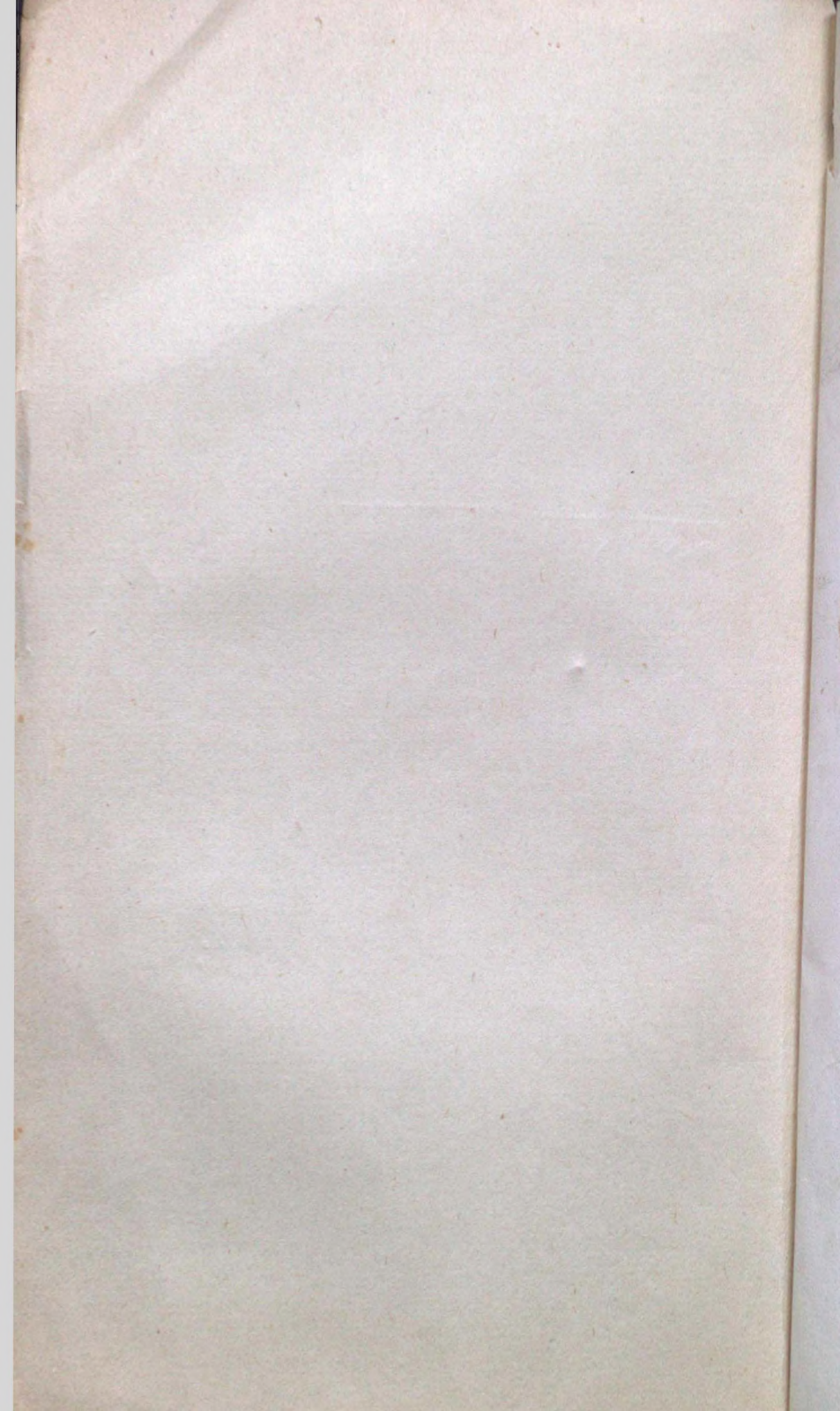

रस रत्न समुच्चय

सटीकः

रसरत्नसमुच्चयः ।

[प्राचीनरसग्रन्थः] ।

महामति श्रीमद्वाग्भटाचार्यविरचितः ।

पण्डित-श्रीमदाशुबोधविद्याभूषणेन

तथा

पण्डित-श्रीमन्नित्यबोधविद्यारत्नेन च

विरचितया

रसरत्नसमुच्चयबोधिन्याख्यया टीकया

समलङ्कृतः प्रकाशितश्च ।

प्रथम संस्करणम् ।

कलिकातामहानगर्यां

वाचस्पत्ययन्त्रे

मुद्रितः ।

इं १९२७ ।

अथैव खलं संरक्षितम् ।

मुद्रितं रसरत्नसमुच्चयम् ।

प्रकाशक— { पण्डित-श्रीमदाशुबोध-विद्याभूषण
तथा
पण्डित-श्रीमन्नित्यबोध-विद्यारत्न ।

प्राप्तिस्थान— { २ न०, रमानीय मजुमदार द्वीट, आम्हाष्ट-
द्वीट—पोष्ट-अफिस । कलिकाता ।

प्रिण्टर—विं, वि, मुखर्जी ।

२ न०, रमानीय मजुमदार द्वीट, कलिकाता ।

सूचीपत्रम् ।

विषयाः प्रठाकाः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

सङ्गताचरणम्	...	१
यथ्यकर्तृणां नामानि यन्यश्चामिधेयश्च	...	२
द्विसालयवर्णनम्	...	४
रसोत्कर्षवर्णनम्	...	७
रसस्य जीवन्मृत्तिकारणता	...	१२
रसोत्पत्तिवर्णनम्	...	२०
रसस्य पञ्चविधत्वकथनम्	...	२१
रसुदीनां लक्षणानि	...	२२
” निरुक्तिः	...	२४
रससंस्कारकारणम्	...	२६
रसस्य स्थानान्तरगतवर्णनम्	...	२८
द्विदुल्लोत्पत्तिः	...	२९

द्वितीयोऽध्यायः ।

सङ्गताः	...	२८
गन्धाभयोः स्वरूपम्	...	३०
असक्तगुणाः	...	३१
असंभेदाः	...	३१
पिनाकादीनां लक्षणानि	...	३१
श्रेतादिवर्णन्यासस्य क्रियाविषयः	...	३२
प्रशस्ताश्च जलणम्	...	३३
शास्ययोग्यासम्	...	३३
निश्चन्द्र सचन्द्रासयोगुणदोषौ	...	३३
अशुद्धासस्य दोषः	...	३३
असंशोधनमारणे	...	३४
धान्यासलक्षणम्	...	३४
धान्यासमारणम्	...	३५
असमारणम्	...	३५
सतान्तरम्	...	३५
सत्त्वपातनम्	...	३६
प्रकाशान्तरम्	...	३७

विषयाः प्रठाकाः ।

विक्रीत सत्त्वयङ्गणम्	...	३७
सत्त्वशोधनम्	...	३७
सत्त्वानां सृष्टकरणम्	...	३७
असमारणम्	...	३८
मारणे प्रकारान्तरम्	...	३९
सत्त्वस्य शोधनमारणे	...	३९
असंद्रावधानतुल्ये कारणम्	...	३९
असंप्रयोगः	...	३९
वैक्रान्तः	...	४०
वैक्रान्तस्वरूपम्	...	४०
वैक्रान्तस्य वर्णभेदाः	...	४०
” गुणाः	...	४०
वैक्रान्तोत्पत्तिः	...	४१
वैक्रान्तस्य अवस्थितिस्थानं निरुक्तिः	...	४१
सतान्तरे वर्णभेदकथनम्	...	४१
वर्णभेदेन काव्यभेदकथनम्	...	४२
आङ्गणविधिः	...	४२
गुणान्तरम्	...	४२
शोधनम्	...	४२
सतान्तरे शोधनमारणम्	...	४२
सतान्तरम्	...	४३
सत्त्वपातनम्	...	४३
सतान्तरम्	...	४३
सृष्टवैक्रान्तस्य प्रयोगविधिगुणाश्च	...	४४
प्रयोगान्तरम्	...	४४
मात्तिकम्	...	४४
मात्तिकोत्पत्तिस्थाननिर्देशः	...	४४
मात्तिकस्य गुणाः	...	४५
” द्वैविध्यं परिचयश्च	...	४५
गुणान्तरम्	...	४५
शोधनानि	...	४६
मारणम्	...	४६

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
मतान्तरम्	४६
सत्त्वपातनम्	११
नालिकस्य सौप्तिकयासः	२०
प्रकारान्तरेण सत्त्वपातनम्	४७
विशुद्धनालिकसत्त्वस्य लक्षणम्	११
नालिकसत्त्वस्य प्रयोगविधिः	३१
नालिकसत्त्वद्रावणम्	४८
विमलः	११
विमलभेदाः	२०
विमलस्य लक्षणं गुणाश्च	३०
विविधस्य तस्य क्रियाविशेषः	३१
विमलशोधनम्	२०
विमलमारणम्	४८
सत्त्वपातनम्	११
मतान्तरम्	११
प्रयोगविधिः	११
शिलाजतु	५०
शिलाजतुनो भेदः	२०
उत्पत्तिकथनम्	११
विविधस्य तस्य गुणाः	५१
विशुद्धशिलाजतुलक्षणम्	११
गुणाः	११
शोधनम्	५२
मतान्तरम्	११
२०	११
मारणम्	२१
प्रयोगविधिः	११
सत्त्वपातनम्	५३
कर्पूरशिलाजतुनो लक्षणादिकम्	२१
तस्य शोधनम्	११
सस्यकः	५४
सस्यकोत्पत्तिः	११
प्रशस्तसस्यकलक्षणम्	११
सस्यकस्यौक्थ्यं कथनम्	२१

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
गुणाः	५४
शोधनम्	५५
मतान्तरम्	११
तुल्यरूपपरमारणम्	११
सत्त्वपातनम्	२०
मतान्तरम्	५६
२०	११
प्रयोगविधिः	११
भालुकितात्कीर्तप्रयोगविधिः	११
प्रयोगान्तरम्	५७
चपलः	२०
चपलस्य भेदादिकथनं निरुक्तिश्च	११
गुणाः	११
वर्णाकृतिभेदेन गुणभेदः	५८
चपलस्य मद्यारसलक्षणम्	११
शोधनम्	२०
सत्त्वपातनम्	११
रसकः	५९
रसकस्य भेदलक्षणं	११
तयोः प्रयोगविधयः गुणाश्च	२०
शोधनम्	११
मतान्तरम्	११
२०	६०
रसकस्य तास्माद्विरञ्जनविधिः	२०
सत्त्वमङ्गुलः	२०
मतान्तरम्	६१
२०	११
२०	११
सत्त्वमारणम्	६२
प्रयोगविधिः	११

विषयोः

पृष्ठाङ्काः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

उपरसाः साधारणरसाश्च	६३
उपरसानां नामानि	११
गन्धकः	११
गन्धकोत्पत्तिः	११
गन्धकस्य भेदनिर्देशः	६४
सतान्तरम्	६५
गुणाः	११
अन्निवसाख्यगन्धकोत्पत्तिः	११
शोधनम्	६६
सतान्तरद्वयम्	११
सतान्तरम्	६७
प्रयोगविधिः	११
गन्धकतेलविधिः	११
प्रयोगविधिः	६८
अन्यविधप्रयोगविधिः	११
गन्धकसेवेने अपच्यम्	११
कुष्ठरोगे गन्धकप्रयोगविधिः	६९
प्रलेपयोगः	११
लेपयोगान्तरम्	११
गन्धकतेलान्तरम्	७०
शुद्धगन्धकगुणाः	११
गैरिकम्	११
गैरिकस्य भेदः	११
द्विविधयोगस्तयोः लक्षणम्	११
“ “ गुणाः	७१
शोधनम्	११
गैरिकस्य सत्वरूपताकथनम्	११
“ सत्वरूपतायां सतान्तरम्	११
कासीसम्	११
कासीसस्य भेदः	११
बालुका-कासीसगुणाः	७२
पुष्प-कासीसगुणाः	११
शोधनम्	११

विषयोः

पृष्ठाङ्काः ।

सत्त्वपातनविधिः	७३
शोधनान्तरम्	११
प्रयोगविधिः	११
तुवरी	७३
तुवरीयाः परिचयः	११
“ भेदकथनम्	११
फटकाः गुणलक्षणम्	७४
फुल्लिकायाः “	११
द्विविधस्य तस्य सामान्यगुणाः	११
शोधनम्	११
सत्त्वपातनम्	११
सतान्तरम्	७५
तालकः	११
तालकस्य भेदनिर्देशः	११
पत्रतालकलक्षणम्	११
पिण्डतालकलक्षणम्	११
गुणाः	११
शोधनम्	७६
अशुद्धस्य दोषनिर्देशः	११
सतान्तरे शोधनम्	११
“ शोधनं सारणम्	११
सत्त्वपातनम्	७७
सतान्तरम्	११
“	७८
“	११
मनःशिला	७९
मनःशिलाया भेदाः	११
विविधानां लक्षणानि	११
गुणाः	११
अशुद्ध-शुद्धशिलयोर्दोषगुणौ	८०
शोधनम्	११
प्रकारान्तरशोधनम्	११
सत्त्वपातनम्	११
सतान्तरम्	८१

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
अशुभवैदूष्यलक्षणम्	११०
गुणाः	३३
नवरत्नानां शोधनम्	३३
रत्नानां मारणम्	१११
५५ टावणम्	३३
भुक्ताद्रावणे विशेषक्रमः	११२
वस्त्रद्रावणे	११३
वैकान्द्रावणे	३३
मतान्तरम्	३३
५५	३३
सर्वरत्नानां सामान्यद्रावणम्	११४
राजावर्तः	३३
उत्तममध्यमराजावर्तलक्षणम्	३३
गुणाः	३३
राजावर्त्ताद्युपरत्नानां सामान्यशोधनम्	३३
राजावर्त्तशोधनम्	३३
राजावर्त्तमारणम्	११५
सत्त्वपातनम्	३३
द्रव्यैर्ना दीर्घकालरक्षणोपायः	३३
रत्नधारणगुणाः	११६
गौरिकम्	३३
गौरिकस्य शोधनं सत्त्वपातनञ्च	३३

पञ्चमोऽध्यायः ।

लोहानि	११७
लोहानां जातिनिर्दिष्टपणम्	३३
स्वर्णम्	११८
स्वर्णस्य पञ्चविधत्वनिर्देशः	३३
स्वर्णरौप्ययोः सामान्यगुणाः	११९
प्राकृतस्वर्णस्योत्पत्तिः	३३
सङ्कजस्वर्णोत्पत्तिः	३३
वह्निजस्वर्णोत्पत्तिः	१२०
प्राकृतादिवशाणां लक्षणगुणौ	३३

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
खनिजस्वर्णस्योत्पत्तिलक्षणगुणाः	१२०
रसेन्द्रविषजस्वर्णस्योत्पत्तिगुणौ	३३
गुणाः	१२१
अशोधितामारितस्वर्णस्य दोषाः	३३
सुवर्णस्य सु-वर्णसम्पादनम्	३३
लोहमारकद्रव्येषु उत्तमादिनिर्देशः	३३
स्वर्णमारणम्	१२२
मतान्तरम्	३३
५५	३३
स्वर्णद्रावणम्	३३
द्रावणान्तरम्	१२३
मारितस्वर्णस्य प्रयोगविधिः	३३
अमारितस्य स्वर्णस्य दोषः	१२
रजतम्	१२४
रौप्यस्य वैविध्यनिर्देशः	३३
सङ्कजरौप्यस्योत्पत्तिगुणस्य	१२
खनिजरौप्यस्योत्पत्तिगुणस्य	३३
कृत्रिमरौप्यस्योत्पत्तिगुणस्य	१२
उत्तमरौप्यलक्षणम्	३३
अपकृष्टरौप्यलक्षणम्	१२५
रौप्यगुणाः	१२
गुणान्तरम्	१२
स्वर्णादिशोधनम्	३३
अशोधितामारितरौप्यस्य दोषाः	१२
रौप्यस्य विशेषशोधनम्	१२६
मतान्तरम्	३३
रौप्यमारणम्	३३
मतान्तरम्	१२७
रौप्यस्य निरुद्धभस्मीकरणम्	१२
निरुद्धभस्मीकरणे मतान्तरम्	३३
स्वर्णरौप्ययोर्द्रावणम्	१२
रौप्यप्रयोगः	१२८
ताम्रम्	१२
ताम्रस्य वैविध्यनिर्देशः	१२
स्नेहताम्रस्य लक्षणम्	१२

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
नेपालताम्रलक्षणम्	... १२८
रसकर्मज्ञताम्रलक्षणम्	... १२९
ताम्रस्य गुणाः	... १३
अशोधितामारिताम्रस्य दोषाः	... ३०
ताम्रशोधनम्	... १३
मत्तान्तरम्	... १३०
...	... १३
...	... १३
ताम्रनारणम्	... १३
रसुरवाकरोक्ताम्रतीकरणम्	... ३०
मारणान्तरम्	... १३१
सोमनाथोक्तताम्रप्रयोगः	... १३
गव्यान्तरीकताम्रप्रयोगः	... १३२
अयः	... १३
अयोभेदाः	... १३
मुण्डलौहस्य वैविध्यम्	... १३३
मृदुमुण्डलक्षणम्	... ३०
कुण्डमुण्डलक्षणम्	... ३०
कडारमुण्डलक्षणम्	... १३
मुण्डगुणाः	... ३०
अष्टलौहस्य दोषाः	... १३
तौक्ष्ण्यलौहस्य षड्विधत्वम्	... १३४
खुरतीक्ष्णलक्षणम्	... १३
सपथ्याधपोरलक्षणम्	... १३
सौरतीक्ष्णलक्षणम्	... १३
ह्रस्वातौक्ष्णलक्षणम्	... १३५
वागिरतीक्ष्णलक्षणम्	... १३
काललौहस्यतौक्ष्णलक्षणम्	... १३
खुरतीक्ष्णगुणाः	... १३
सौरतीक्ष्णादीनां पञ्चानां गुणाः	१३६
काललौहस्य षड्विधत्वम्	... ३०
प्रखण्डस्य कालस्य भेदान्तरनिर्देशः	१३
वर्णभेदेन कालस्य कार्यभेदनिर्देशः	१३
आमकादोताम्रधनमध्यमलादिनिर्देशः	१३७

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
आमक-काललक्षणम्	... १३७
चुम्बक-कर्षक-कालवर्णलक्षणम्	...
द्रावक-काललक्षणम्	... १३७
रौमकाल-काललक्षणम्	... १३७
एकादिसुखभेदेन कालव्याधन-	...
मध्यमलादिनिर्देशः	... ३०
आमकादीनां कार्यनिर्देशः	... १३८
रसकर्मणि कालस्य विशेषोपयोगिता	१३
कालस्य याज्ञवल्क्यनिर्देशः	... ३०
काललौहलक्षणम्	... ३०
काललौहगुणाः	... ३०
लौहस्य शोधनमारणयोरावश्यकता	१३९
मारणाद्यै लौहस्य परिमाणनिर्देशः	३०
लौहमारणे मन्त्रम्	... ३०
लौहद्रव्याणामुत्तरोत्तरगुणाधिक्यम्	१४०
सर्वलौहानां सामान्यशोधनम्	... ३०
लौहानां गिरिजदोषशोधनम्	... ३०
मत्तान्तरम्	... १४१
...	... १३
मत्तान्तरे शोधनं मारणञ्च	... ३०
... मारणम्	... १४२
तौक्ष्ण्यलौहस्य	... १३
काललौहस्य रससिक्तगुणाः	१३
सर्वलौहानां मारणे मत्तान्तरम्	१४३
तौक्ष्ण्यलौहस्य विशेषमारणम्	... १३
मत्तान्तरम्	... १४४
मत्तान्तरे सर्वलौहानां मारणम्	३०
मत्तान्तरम्	... १४५
...	... १३
...	... १३
तौक्ष्ण्यलौहद्रवणम्	... १३
मत्तान्तरे द्रावणम्	... १४६
लौहप्रयोगः	... ३०
काललौहस्य रानराजोक्तशोधनम्	१४

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
सर्वविधलोहानां रासरानीप्रोक्तः	
सारणम्	... १४७
लोहानां रासरानीप्रोक्तगुणाः	... १४८
सुतसकान्तलोहस्य लक्षणम्	... १४९
कान्तलोहस्य विशेषसारणम्	...
जटलोहानां द्रावणम्	... ११
सतान्तरम्	...
मण्डूरः	... ११
मण्डूरशीघ्रनम्	... ११
सतान्तरम्	... १५०
लोहमण्डूरयोः तुल्यगुणत्वनिर्देशः	...
मण्डूरस्य लोहानाञ्च उत्तरोत्तर-	
गुणाधिक्यम्	...
अण्डलोहस्य गन्धान्तराक्तदोषाः	१५१
अण्डलोहस्य गन्धान्तराक्तगुणाः	...
वङ्गम्	...
वङ्गस्य वैशिष्ट्यनिर्देशः	... ११
स्वरकवङ्गस्य लक्षणम्	... ११
मिश्रकवङ्गस्य	... ११
वङ्गगुणाः	... १५२
स्वरकवङ्गशीघ्रनम्	... ११
मिश्रकवङ्गशीघ्रनम्	... ११
नागवङ्गकांस्यतास्वाद्यां खानान्यशीघ्रनम्	...
वङ्गसारणम्	... १५३
सारणे सतान्तरम्	... ११
सतान्तरम्	... ११
...	... ११
वङ्गप्रयोगः	... १५४
सौमकम्	... १५५
शुद्धाशुद्धसौमकलक्षणम्	... ११
सौमकगुणाः	... ११
सौमकशीघ्रनम्	...
सौमकसारणम्	... १५६
सतान्तरम्	... ११

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
सौमकस्य निकृष्टभक्षीकरणम्	१५७
निकृष्टभक्षीकरणे सतान्तरम्	११
सौमकप्रयोगः	... ११
पित्तलम्	... १५८
पित्तलस्य वैविध्यनिर्देशः	... ११
रोतिकालक्षणम्	...
काकतुण्डौलक्षणम्	... ११
रोतिकाद्या गुणाः	... १५९
काकतुण्डा	... ११
शुभरोतिकालक्षणम्	... ११
अशुभरोतिकालक्षणम्	... ११
रोतिकाशीघ्रनम्	... ११
रोतिकाद्रावणम्	... १६०
रोतिकासारणम्	...
सतान्तरम्	... ११
पित्तलप्रयोगः	... ११
कांस्यम्	... १६१
कांस्यस्य उत्पत्तिनिर्देशः	... ११
प्रशस्तकांस्यलक्षणम्	... ११
अप्रशस्तकांस्यलक्षणम्	... ११
कांस्यगुणाः	... ११
कांस्यशीघ्रनम्	... १६२
कांस्यसारणम्	...
सतान्तरम्	... ११
वर्तलोहम्	... ११
वर्तलोहस्वरूपम्	... ११
वर्तलोहगुणाः	... १६३
वर्तलोहशीघ्रनम्	... ११
वर्तलोहसारणम्	... ११
रसोपरसलोहानां सूतसाधकत्वनिर्देशः	११
भस्मोभूतसूतलोहानाञ्च सूतयोगे	
प्रयोज्यतानिर्देशः	... १६४
भूनागः	... ११
भूनागस्य लक्षणम्	... ११

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
सतान्तरम्	... १६५
भुनागमन्त्रपथोक्तविधिः	... १६६
तैलपातनविधिः	... १६७
अक्षीक्रीडात् तैलपातनम्	... ११
सतान्तरम्	... ११
"	... १६८
"	... ११
बाकुचीबीज-घोषाबीजाभ्यां	
तैलपातनम्	... ११
विषमुद्रितैलपातनम्	... ११
जैपालात तैलपातनम्	... १६८
बाकुचीबीजात् तैलपातने	
प्रकारान्तरम्	... ११
कृष्णामिश्रयेतगुञ्जाबीजात् तैलपातनम्	११

षष्ठोऽध्यायः ।

शिथ्योपनयनम्	... १७०
रसशास्त्रप्रकटने हेतुनिर्देशः	... ११
शास्त्रकमयोक्तोऽन्यापेक्षितनिर्देशः	११
रसविद्यायां गुरीलक्षणम्	... १७१
रसविद्यासाधकशिष्यलक्षणम्	... ११
रसविद्यासाधकस्य सहायलक्षणम्	११
रसविद्यासाधने नास्तिकादीनां	
वैफल्यनिर्देशः	... १७२
रसविद्यायां गुरुसन्तोषस्य सिद्धि-	
प्रदत्तनिर्देशः	... ११
रससाधनोपयोगिनिर्देशनिर्देशः	११
रससाधनोपयोगिगृहनिर्माण-	
प्रकारनिर्देशः	... १७३
रसलिङ्गप्रस्तुतप्रकारनिर्देशः	... ११
रसलिङ्गाचर्नादौ फलनिर्देशः	... ११
पूजाविधिनिर्देशः	... १७४
ध्यानम्	... ११

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
देवीपूजायां मन्त्रम्	... १७४
पूजने प्रकारनिर्देशः	... ११
रसविद्यादाने दीक्षाविधिः	... १७५
तत्र कालिनोत्पन्नम्	... ११
" कालिनभावे तदनुकूल्यविधिः	११
" होमविधिः	... १७६
" रसशक्तयः	... १७७
" उपरसाः	... ११
" मङ्गारसाः	... ११
" अष्टलोहपूजाक्रमः	... १७८
" उपकरणानां पूजाविधिः	... ११
" रससिद्धानां नामानि	... १७८
अदीक्षितस्य रसविद्यासाधन-	
वैफल्यनिर्देशः	... १८०
रससाधने सिद्धिनामहेतुनिर्देशः	११
कस्मै किमर्थं रसविद्या दातव्या	
तन्निर्देशः	... १८१
गुरुसन्तोषस्य सर्वसिद्धिहेतुत्वनिर्देशः	११
रसविद्यायां अवश्यगोच्यत्वनिर्देशः	११

सप्तमोऽध्यायः ।

रसशाला	... १८२
रसशालानिर्माणस्य स्थाननिर्देशः	११
रसशालायाः कुत्र किं कर्म कर्तव्यं	
तन्निर्देशः	... ११
रसशालायां सङ्ग्राह्याणि उप-	
करणानि	... १८३
तत्र विविधचालनीनां स्वरूपद्रव्यचालनाद्यै	
चालनीस्वरूपम्	... १८४
" चूर्णचालनाद्यै चालनीस्वरूपम्	११
" सूक्ष्मचूर्णचालनाद्यै चालनी-	
स्वरूपम्	... ११
" शिखिस्वरूपम्	... १८५
" कीकिलास्वरूपम्	... ११

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
कृत् उपलब्ध पथ्यायाः	१८५
॥ कृपिकायाः ॥	१८५
॥ चण्डकस्य ॥	१८६
रससाधनाङ्गानामर्चनायाः कर्तव्यता- निर्देशः	१८७
रसकर्मणि यादृशा वेद्या निथोज्याः तत्त्वधनम्	१८७
रसपाककाले सन्तुजपस्य कर्तव्यता- निर्देशः	१८७
परिचारकलक्षणम्	१८७
रसकर्मयोग्यस्य वेद्यस्य लक्षणम्	१८७
पञ्चहस्तवेद्यालक्षणम्	१८७
वर्जनीयवेद्यालक्षणम्	१८७
निधिसाधने निथोज्यपुस्तकलक्षणम्	१८८
कलिमाधने	१८८
रसायने	१८८
चालुवादे	१८८
प्रेमनाहरणे	१८८
रसविद्यार्था लब्धव्यमाफल्यस्य लक्षणम्	१८८
रससिद्धसाधकस्य कर्तव्यनिर्देशः	१८८
रससिद्धेः फलम्	१८८

अष्टमोऽध्यायः ।

परिभाषा	१८९
परिभाषायाः प्रयोजनम्	१८९
धन्वत्तरिभागः	१८९
कटभागः	१८९
विश्वामघातकवेद्यालक्षणम्	१८९
कञ्जलो	१८९
रसपङ्कः	१८९
पिष्टो	१८९
सनात्तर पिष्टो	१८९
प्रातर्पिष्टो	१८९
सुषुप्तिः	१८९

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
कष्टाः कायिकम्	१८९
स्वर्णकटीकतवीजस्य कायिकम्	१८९
वरलोहकम्	१८९
हेमरत्नी	१८९
हेमरत्न्याः कायिकम्	१८९
ताररत्नी	१८९
दलम्	१८९
अन्यविधदलम्	१८९
शुल्लनागस्य	१८९
शुल्लनागगुणाः	१८९
पिप्पली	१८९
चन्द्रार्कम्	१८९
निर्वाहणम्	१८९
निर्वापणस्य सात्वानिर्देशः	१८९
वारितरलोहलक्षणम्	१८९
रेखापूष्णीत्यम्बतलोहलक्षणम्	१८९
अपुनर्भवलोहलक्षणम्	१८९
ऊनमलक्षणम्	१८९
निरुल्लोहलक्षणम्	१८९
वीजलक्षणम्	१८९
उत्तरणम्	१८९
ताडनम्	१८९
धान्याखलक्षणम्	१८९
सखलक्षणम्	१८९
एककीलीमकलक्षणम्	१८९
द्रावणादिकर्मसाधने काष्ठनिर्देशः	१८९
हिङ्गुलाकटरसः	१८९
वोषाकटलक्षणम्	१८९
वरनागलक्षणम्	१८९
उल्लापनालक्षणम्	१८९
दालनलक्षणम्	१८९
नागसंघातचपलः	२००
वृद्धसंघातचपलः	२००
चपलः कायिकम्	२००
तादृशव्यावृत्ति कायिकम्	२००

विषयाः	पृष्ठाङ्काः ।	विषयाः	पृष्ठाङ्काः ।
धीतम्	... २०१	द्वेतिस्वरूपम्	... २०८
हन्तानम्	... ११	जारणाभिदे जारणालक्षणम्	... १११
धञ्जनी	... ११	विडेलक्षणम्	... २०६
सुज्ञका	... ११	रञ्जनलक्षणम्	... ११
पतङ्गीरागः	... २०२	सारणालक्षणम्	... २१०
आवापः	... ११	वेधलक्षणम्	... ११
अभिधेयः	... ११	वेधस्य पञ्चविधत्वनिर्देशः	... ११
निर्वापः	... ११	लेप-वेधलक्षणम्	... ११
प्रक्षेपकालनिर्देशः	... ११	लेप-वेधलक्षणम्	... २११
गुहावर्गः	... २०३	कुल-वेधलक्षणम्	... ११
बीजावर्गः	... ११	धुन-वेधलक्षणम्	... ११
स्वाङ्गगीतलम्	... ११	शब्द-वेधलक्षणम्	... ११
वह्निःगीतलम्	... ११	उद्घाटनलक्षणम्	... २१२
स्नेहनलक्षणम्	... ११	स्नेहनलक्षणम्	... ११
मर्दनलक्षणम्	... २०४	सञ्चालनलक्षणम्	... ११
मूर्च्छनलक्षणम्	... ११	रसस्य स्वेदनस्यास्योः गुणः	... ११
लज्जापनलक्षणम्	... ११	परिभाषाज्ञानस्य फलम्	... २१३
लम्बनलक्षणम्	... ११		
पातनलक्षणम्	... २०५		
रोधनलक्षणम्	... ११		
निग्रसनलक्षणम्	... ११		
दोषनलक्षणम्	... ११		
यासनानम्	... २०६		
जारणायास्तेविध्यनिर्देशः	... ११		
„ पुनस्तेविध्यनिर्देशः	... ११		
„ पुनर्देविध्यनिर्देशः	... ११		
निर्मुखजारणालक्षणम्	... ११		
बीजननिर्देशः	... २०७		
मुखलक्षणम्	... ११		
समुखजारणालक्षणम्	... ११		
राजसवतोरसलक्षणम्	... ११		
जारणालक्षणम्	... ११		
गर्भद्रुतलक्षणम्	... ११		
वाह्यद्रुतलक्षणम्	... २०८		
द्रुते, पञ्चविधत्वनिर्देशः	... ११		
		नवमीऽध्यायः ।	
		यन्त्राणि	... २१३
		प्रस्तुताध्यायस्य वक्तव्यनिर्देशः	... ११
		यन्त्रशब्दस्य निरुक्तिः	... २१४
		दीलायन्त्रम्	... ११
		स्नेहनोद्यन्त्रम्	... ११
		पतनायन्त्रलक्षणम्	... ११
		अधःपातनप्रकारः	... २१५
		दोषिकायन्त्रम्	... ११
		डेकौयन्त्रम्	... २१६
		जारणायन्त्रम्	... ११
		जारणायन्त्रस्य प्रकारान्तरम्	... २१७
		कच्छपयन्त्रम्	... ११
		विद्याधरयन्त्रम्	... २१८
		सीमानलयन्त्रम्	... ११

विषयाः	पृष्ठाङ्काः ।
अक्षयन्तम्	२२८
हंसपातयन्तम्	२२
बालुकायन्तम्	२२०
बालुकायन्तस्य प्रकारान्तरम्	२२
लवणयन्तम्	२२१
लवणयन्तस्य प्रकारान्तरम्	२२
नालिकायन्तम्	२२
भृशयन्तम्	२२
घटयन्तम्	२२२
कोष्ठीयन्तम्	२२
वल्गुभयन्तम्	२२
तिर्यक्पातयन्तम्	२२३
पानिकायन्तम्	२२
घटयन्तम्	२२४
घटयन्तम्	२२
हिन्दुलाकटिविद्याधरयन्तम्	२२
हंसयन्तम्	२२५
नालिकयन्तम्	२२
तत्र सोयस्रज्जम्	२२
॥ वज्रिन्तरा	२२
यक्षयन्तम्	२२६
व्यालीयन्तम्	२२
धूपयन्तम्	२२
कन्दयन्तम्	२२७
कन्दयन्तस्य प्रकारान्तरम्	२२८
खड्गयन्तम्	२२
खड्गयन्तस्य वैविध्यनिर्देशः	२२
विभिन्नखड्गयोः सामान्यलक्षणम्	२२
शोधनार्थं खड्गयन्तानिर्देशः	२२८
मर्दनार्थं खड्गयन्तानिर्देशः	२२
तप्तखड्गार्थं खड्गयन्तानिर्देशः	२२०
तप्तखड्गविधिः	२२

विषयाः

दशमीऽध्यायः ।

पृष्ठाङ्काः ।

मूषादिकथनम्	२३१
मूषायाः पक्षायाः	२३
॥ निरुक्तः	२३
॥ उपादानम्	२३
मूषाप्रशंसा	२३
सन्धिलिपस्य पक्षायाः	२३२
मूषोपयोगिमुखिका	२३
मूषोपयोगिद्रव्याणि	२३
मूषाया उपकरणान्तराणि	२३
यज्ञमूषा	२३३
योगमूषा	२३
वज्रदाबन्धोपयोगिमूषा	२३
गारमूषा	२३४
वरमूषा	२३
वर्णमूषा	२३
खल्वमूषा	२३
विडमूषा	२३५
वज्रदाबन्धोपयोगिमूषान्तरम्	२३
मूषाऽऽध्यायनम्	२३
हस्ताकमूषा	२३६
गोक्षमूषा	२३
सज्जमूषा	२३
पक्षमूषा	२३
गोक्षमूषा	२३
जङ्गममूषा	२३७
मखड्कमूषा	२३
मुषलमूषा	२३
कोष्ठिकाप्रस्तावः	२३
अक्षरकोष्ठो	२३
पातालकोष्ठो	२३८
शारकोष्ठो	२३८
वहनालम्	२३९

विषयाः	पृष्ठाङ्काः ।
सिद्धरसादीनां कीदृशी	... २४०
पुटानि	... २४०
पुटस्य प्रयोगनिर्देशः	... २४१
॥ फलम्	... २४१
महापुटम्	... २४१
महापुटम्	... २४१
वाराहपुटम्	... २४२
कुटुपुटम्	... २४२
कपोतपुटम्	... २४२
गोवरसपुटम्	... २४२
गोवरपुटम्	... २४२
भाग्यपुटम्	... २४३
बालकापुटम्	... २४३
शृङ्गपुटम्	... २४३
लावकपुटम्	... २४३
अनुक्तपुटमाने कर्तव्यनिर्देशः	... २४४
उपपन्नपुट्याः	... २४४
अकृतिनकृतिमन्त्रोद्गमि	... २४४
पञ्चलवर्णानि	... २४४
आरवयम्	... २४४
आरपचकम्	... २४५
अधुरवयम्	... २४५
रसकर्मणि तैलयोगनिर्देशानि	... २४५
वसावर्गः	... २४५
मूत्रवर्गः	... २४६
पञ्चमाहिकम्	... २४६
कामक्षपचकम्	... २४६
अक्षवर्गः	... २४६
अक्षपञ्चकम्	... २४७
पञ्चसृष्टिको	... २४७
विषवर्गः	... २४७
उपविषवर्गः	... २४८
दुग्धवर्गः	... २४८
बिन्दुवर्गः	... २४८
रक्तवर्गः	... २४८
घृतवर्गः	... २४८

विषयाः	पृष्ठाङ्काः ।
श्वेतवर्गः	... २४८
कृष्णवर्गः	... २४८
रक्तवर्गादीनां प्रयोगनिर्देशः	... २४८
शोधनीयगणः	... २४८
लोहानां मूलनाशगणः	... २४८
लोहकाठिन्यनाशनी योगः	... २४९
द्रावणोद्योगः	... २४९
आरान्न-विष-लोहानां काव्यम्...	... २४९

एकादशोऽध्यायः ।

रसशोधनादिकवयनम्	... २५०
मानपरिभाषा	... २५०
मानपरिभाषायां मतान्तरम्	... २५०
पारदस्य संस्कारकवने प्रतिज्ञा	... २५०
अष्टादशसंस्काराणां नामानि	... २५०
व्याधिविशेषे रसप्रयोगनिर्देशः	... २५०
शुद्ध-मूर्च्छितरसयोगः	... २५०
स्तरसस्य	... २५०
रसस्य भेदनिर्णयकवयनम्	... २५०
तेषां कार्याणि च	... २५०
॥ भौतिकदोषद्वयं तयोः काव्यम्	... २५१
॥ औपाधिकदोषाः	... २५१
रसदोषाणां द्वादशलक्षणम्	... २५१
संस्कृष्टकानां नामानि	... २५१
भूमिकादीनां काव्यम्	... २५१
उपसंहारः	... २५१
संस्काराणां तत्तस्य परिमाणनिर्देशः	... २५१
संस्काराः	... २५१
स्वेदनविधिः	... २५१
मर्दनविधिः	... २५१
मूर्च्छनविधिः	... २५१
उत्थापनविधिः	... २५१
प्रातनविधिः	... २५१

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।	विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
कहाधःपातनयोः सङ्गानिर्देशः	२५८	जलवन्धलक्षणम्	२६८
कृषःपातनविधिः	२५९	अग्निवन्धलक्षणम्	२६९
पातने प्रकारान्तराणि	२६०	महावन्धलक्षणम्	२७०
प्रकारान्तरम्	२६१	सूतानां सङ्गिममूर्च्छाकल्पः	२७१
तिथ्युपातनम्	२६२	जलूकावन्धलक्षणम्	२७२
सर्दनादीनां गुणः	२६३	क्रियाविशेषेषु जलूकायां गुणविशेषः	२७३
रोधनम्	२६४	जलूकायाः विविधप्रमाणादिनिर्देशः	२७४
नियाननम्	२६५	संस्कारविशेषः	२७५
प्रकारान्तरम्	२६६	अन्यविधां जलूकां वक्तुं प्रतिज्ञा	२७६
दोषनम्	२६७	द्वितीयप्रकारजलूकावन्धः	२७७
प्रकारान्तरदोषनम्	२६८	जलूकावन्धान्तरम्	२७८
रसभावनादी मूलान्यः	२६९	प्रकारान्तरम्	२७९
रसवन्धनं वक्तुं प्रतिज्ञा	२७०		२८०
रसवन्धाः	२७१		२८१
सोतान्तरीयवन्धः	२७२	योनिविद्रावणम्	२८२
हठवन्धः	२७३	मदनवन्धयम्	२८३
कारोष्ठवन्धः	२७४	प्रकारान्तरम्	२८४
आकाशवन्धः	२७५	सूतसारणम्	२८५
क्रियाहीनवन्धः	२७६	प्रकारान्तरम्	२८६
पिण्डिकावन्धः	२७७		२८७
आरवन्धः	२७८		२८८
खोष्ठवन्धः	२७९		२८९
पोष्ठवन्धलक्षणम्	२८०		२९०
केशवन्धलक्षणम्	२८१		२९१
कञ्जलीवन्धलक्षणम्	२८२	अन्यविधम्	२९२
सजीववन्धलक्षणम्	२८३	रसभस्मसेवनविधिः	२९३
निर्वीजवन्धलक्षणम्	२८४	रससेवने पय्यविधिः	२९४
निर्वीजवन्धलक्षणम्	२८५	अपय्यानि	२९५
सुतीजवन्धलक्षणम्	२८६	देवीश्रावोक्तः ककारादिगणः	२९६
शङ्खलावन्धलक्षणम्	२८७	यीकणदेवोक्तः	२९७
दुर्लभवन्धलक्षणम्	२८८	ककारादिनिषेधस्थापनादः	२९८
बालकवन्धलक्षणम्	२८९	रसव्यापदि प्रतीकारः	२९९
कुमारवन्धलक्षणम्	२९०	रससेवने उपचारविधिः	३००
तुरुषवन्धलक्षणम्	२९१	रसत्यागि	३०१
शङ्खवन्धलक्षणम्	२९२		३०२
नृनिषवन्धलक्षणम्	२९३		३०३

विषयाः

पृष्ठाङ्काः ।

द्वादशोऽध्यायः ।

ज्वरचिकित्सनम्	२८१
चिकित्सनीयरोगाणां यथाक्रमं नामानि	२८२
वातज्वरलक्षणम्	२८३
पित्तज्वरलक्षणम्	२८४
कफज्वरलक्षणम्	२८५
तृणसन्निपातज्वराणां नामानि	२८६
लक्षणम्	२८७
इसायनानि	२८८
वैलोक्यसुन्दररसः	२८९
वैलोक्यडम्बररसः	२९०
मेघनादरसः	२९१
ज्वरगणहरिरसः	२९२
दीपिकारसः	२९३
शीतमञ्जीरसः	२९४
सुतमञ्जीरसः	२९५
शीतमञ्जीरसः	२९६
वृद्धज्वराङ्गुशः	२९७
मेघाज्वराङ्गुशः	२९८
सुतज्वरः	२९९
सर्वज्वरारिः	३००
चन्द्रसूर्यो नामरसः	३०१
विषप्रयोगोद्योग्यनिर्देशः	३०२
समाप्रसादनो रसः	३०३
ज्वराङ्गुशरसः	३०४
सर्वाङ्गसुन्दरचिकित्सनारिः	३०५
लोकनाथगुटिका	३०६
सूचिकाभरणो रसः	३०७
शार्ङ्गटादिवर्गः	३०८
सूचीमुखो रसः	३०९
सन्निपातगङ्गाङ्गुशः	३१०
वातार्थिकहरो रसः	३११
वातार्थिकगङ्गाङ्गुशः	३१२
द्वितीयसूच्यज्वररसः	३१३

विषयाः

पृष्ठाङ्काः ।

पञ्चवक्त्ररसः	३१४
सन्निपातज्वररसः	३१५
नक्षत्रम्	३१६
प्रतापलङ्केश्वरः	३१७
प्राणेश्वरः	३१८
सुतसञ्जीवनः	३१९
द्वितीयसुतसञ्जीवनः	३२०
सन्निपातकुठारः	३२१
नवज्वरारिः	३२२
जलमञ्जीररसः	३२३
कान्तरसः	३२४
चन्द्रोदयः	३२५
कौर्ण्यज्वरारिः	३२६
नवज्वरसुरारिः	३२७

त्रयोदशोऽध्यायः ।

रक्तपित्तादिचिकित्सनम्	३२८
रक्तपित्तस्य निदानसम्बन्धी	३२९
पटोलादिशोगः	३३०
रसेन्द्रशोगः	३३१
जङ्घपातितपारदादिशोगः	३३२
चन्द्रकलारसः	३३३
पटोलादिशोगः	३३४
नवनीतादिशोगः	३३५
शिरोलेपः	३३६
द्राक्षादिक्वाथः	३३७
शोगवृक्षम्	३३८
सितामृता	३३९
कासचिकित्सा	३४०
कासस्य निदानादिकम्	३४१
शर्कादिशोगः	३४२
रजतशोगः	३४३
रक्तकरणकरसः	३४४

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
सुताकुशरसः	३१३
बोलवद्धरसः	३१४
अग्निरसः	३१४
भृङ्गराजयोगः	३१४
अर्कादियोगः	३१४
कासस्रवणप्रथमः	३१४
स्वयम्भारसः	३१४
जयकासान्तको योगः	३१४
श्वासचिकित्सा	३१५
ज्ञातस्य सन्नातिः	३१५
कर्षणानादिः	३१५
सूर्यावर्तारसः	३१५
सौमन्विद्ययोगः	३१६
जिह्वादिपूरणम्	३१६
पुतपञ्चकम्	३१६
आसारिवटकः	३१६
भागोत्तरगृहिका	३१७
बोलवद्धः	३१७
आमकासकरिवेशरीरसः	३१७
सूर्यरसः	३१८
हिकार्चिकित्सा	३१८
भागोत्तररसः	३१८
कन्धयोगः	३१८
जिह्वापुतरसः	३१८
रासादिचौरम्	३१८
हिकार्चप्रथमः	३१८
कासश्वासहिकार्चस्वरभेद- चिकित्सा	३१८
पर्यटोरसः	३१८
अफरोने क्रियाशुद्धम्	३१९
सन्धानभैरवः	३१९
सन्धपाशाद्ययोगः	३२२
कर्क भेषजाविशेषनिर्देशः	३२२
विज्ञादिपटिका	३२२

विषयः

पृष्ठाङ्काः ।

चतुर्दशोऽध्यायः ।

राजयक्ष्मादिचिकित्सनम्	३२३
राजयक्ष्माद्ययोगम्	३२३
कमकसुन्दरः	३२३
राजस्वरादिः	३२३
शङ्खस्वरः	३२३
स्रगाङ्गपोटली	३२३
सातुलुङ्गाद्वियोगः	३२३
रजन्वादिशेषः	३२३
सौभाग्ययोगः	३२३
सुगन्धयोगः	३२३
रक्तवान्तिहरो योगः	३२३
स्रगाङ्गपोटलीरसः	३२३
यक्षाणि औषधविशेषसर्वनोपदेशः	३२३
पञ्चास्रतरसः	३२३
लघुन्नीयोगः	३२३
लोकनाथरसः	३२३
लोकेश्वररसः	३२३
वैद्यनाथरसः	३२३
लोकनाथः	३२३
प्राणनाथः	३२३
वज्ररसः	३२३
सद्भावीरः	३२३
पञ्चास्रतपपटी	३२३
सन्धकपिण्याद्वियोगः	३२३
राजावर्तारसः	३२३
द्वितीयराजावर्तारसः	३२३

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अग्निंसां चिकित्सनम्	३२७
अग्निंसां स्रवणप्रथमम्	३२७

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।	विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
पित्तार्शोत्पत्तयम्	... ३३८	अतिसारनिदानम्	... ३३९
वातार्शोत्पत्तयम्	... ३३	दृष्टेरसः	... ३३
श्लेष्मार्शोत्पत्तयम्	... ३३	द्वितीयदृष्टेरसः	... ३३
त्रिदोषजार्शोत्पत्तयम्	... ३३	आनन्दभैरवः	... ३३
अर्शःकुठारः	... ३३	सुधासाररसः	... ३३९
वृक्षादिमोदकः	... ३३९	रक्षोत्तमः	... ३३९
तीक्ष्णामुखी रसः	... ३३	स्नेहनौद्यन्तलक्षणम्	... ३३
लौहाटकम्	... ३३	लोकेन्द्रः	... ३३९
श्लेष्मार्शसि औषधविशेषनिर्देशः ३३	लीकनाथः	... ३३
सर्वलोकाग्रयो रसः	... ३४०	वसिष्ठात्मैलम्	... ३३
अर्शोघ्नः वटकः	... ३४	नागसुन्दरः	... ३३९
अर्शोघ्नी वटिका	... ३४१	ग्रहणीचिकित्सा	... ३४१
भूलकुठारः	... ३४	ग्रहणीलक्षणम्	... ३४
महोदयप्रत्ययसारः	... ३४३	ग्रहणीवज्रकपाटः	... ३४
कनकसुन्दरः	... ३४४	अग्निकुमारः	... ३४
अकशः	... ३४५	ग्रन्थकादिवृणम्	... ३४५
तीक्ष्णामुखः	... ३४६	कनकसुन्दरः	... ३४
अर्शःकुठारः	... ३४	ग्रहणीकपाटः	... ३४
वैलीक्यतिलकः	... ३४७	अण्डसङ्कुट्टगदकपाटः	... ३४८
अर्शोहरयोगः	... ३४८	लघुसिद्धाभकः	... ३४
देवदाल्यादिलेपः	... ३४९	सर्वारोग्यवटी	... ३४९
अर्शःकुठारलेपः	... ३४	ग्रहणीगणकेशरी	... ३४०
अर्शोघ्नशौचः	... ३४	शौघप्रभावः	... ३४०
दुर्गमहरलेपः	... ३४	पोटली	... ३४०
अर्शोघ्नी वर्त्तिः	... ३४	वज्रज्वाला वटी	... ३४
अर्शोघ्नी रादिलेपः	... ३४	वज्रधरः	... ३४०
शिशुमूलादिलेपः	... ३५०	ग्रहणीकपाटः	... ३४

श्रीहृशोऽध्यायः ।

उदावर्त्तादिचिकित्सनम्	३५०	अजीर्णचिकित्सा	... ३५५
उदावर्त्तनिदानम्	... ३५	अजीर्णलक्षणम्	... ३५
उदावर्त्तहरं वृतम्	... ३५	अजीर्णकण्टकः	... ३५
अतिसारचिकित्सा	... ३५१	विध्वंसनामा रसः	... ३५
		वहल विध्वंसनामा रसः	... ३५६
		अग्निकुमारः	... ३५

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
सुखवायुप्रसङ्गः	... ३६६
वेराटीलक्षणम्	... ३६७
सुखसध्यमाधमवेराटिकाया लक्षणम्	११
वेराटलक्षणम्	... ११
वेराटनरपोटली	... ३६८
सुखवासुखी गुटिका	... ३६९
क्रियादनामा रसः	... ११
राजशेखरवटी	... ३७१
द्वितीयाशकुमारः	... ११
असुतवटी	... ३७२
राजसनामा रसः	... ११
लोवननामा	... ३७३
सुखवानलः	... ११
अग्निजननी वटी	... ३७४
सर्वरीगान्तका	... ११
अग्निकरम्	... ११

सप्तदशोऽध्यायः ।

सूत्रकच्छाश्रम्यादि-

चिकित्सनम्	... ३७५
अश्रमरीनिदानम्	... ११
अश्रमरीसूत्रकच्छचिकित्सा	११
पाषाणभेदी रसः	... ११
गोक्षुरप्रयोगः	... ३७६
पाण्डुरादिशोगः	... ११
शुक्लपिण्याकादिशोगः	... ११
सूत्रकच्छान्तको रसः	... ११
द्वितीयपाषाणभेदी	... ३७७
गोक्षुरादिचुर्णम्	... ११
त्रिविक्रमः	... ११
आनन्दभैरवी वटी	... ३७८
अश्रमरीहरयोगः	... ११
सुवन्दारप्रयोगः	... ११

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
लघुलीकान्तः	... ३७८
विद्याध्यादिकषायः	... ३७९
कारप्रयोगः	... ११
हारिद्रप्रयोगः	... ११
शैवयोगः	... ३८०
प्रमेहनिदानम्	... ११
प्रमेहचिकित्सा	... ११
वज्रेश्वरी रसः	... ११
शुद्धमार्कण्डे	... ११
ताम्रयोगः	... ३८१
रक्तमेहे वज्रप्रयोगः	... ११
शुक्तमेहे	... ११
सधुमेहे	... ११
शान्तालीप्रयोगः	... ११
रक्तमेहे वीरवद्धरसस्य प्रयोगोपदेशः	११
श्लेष्मातककायः	... ३८२
कुष्माण्डस्वरसप्रयोगः	... ११
स्त्रीणां रक्तस्रावे तौवरयोगः	... ११
चन्द्रप्रभा गुटिका	... ११
प्रमेहजगसिंहः	... ३८३
महाविद्या गुटिका	... ११
बहुभाषितप्रमेहारिः	... ३८४
उमाशम्भुः	... ३८५
नागसुतयोगः	... ३८६
कान्तादिगुटिका	... ३८७
कामोनादिमोदकम्	... ११
भौनपराकिमः	... ३८८
सञ्जीवनः	... ३८९
मेहसर्दनः	... ११
रामबाणरसः	... ३९०
राजसगाढः	... ३९१
मेहहरः	... ३९२
उदयभास्करः	... ३९३
मेहकुटारः	... ३९४
द्विनाशः	... ३९

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
बसन्तकुसुमाकरः	३८६
मेघहरः	३८७
मेघारिः	३८७
मेघवधरसः	३८८
कृत्रिमहरसः	३८९

अष्टादशोऽध्यायः ।

विद्रव्यादिचिकित्सनम्	३८९
विद्रव्यनिदानं सम्प्राप्तिश्च	३९०
विद्रधिचिकित्सा	३९०
सर्वशरपर्वटी	३९१
वैष्णवकषायः	४०२
शोभाज्जनादिज्ञातः	४०३
सर्वोत्तमशरीरसः	४०४
वृद्धिचिकित्सा	४०४
दावीप्रयोगः	४०५
वातारिरसस्य प्रयोगोपदेशः	४०५
वातारिः	४०५
लाट्रिकप्रयोगः	४०५
शूलतृडौ पानीयतैलम्	४०५
पानीयतैलान्तरं शृतञ्च	४०५
सांसरसः	४०६
द्वितीयसांसरसः	४०६
गुल्मपूर्वकम्	४०६
गुल्मचिकित्सा	४०६
गन्धकादिपोटलीरसः	४०७
गन्धकादिपोटल्याः प्रयोगान्तरम्	४०७
वज्रशरः	४०८
देवदासीपञ्चाङ्गचूर्णम्	४०८
तत्तत्प्रयोगः	४०८
परशुनाभसः	४०८
परशुनाभप्रयोगः	४०८
वज्रशरप्रयोगोपदेशः	४०८

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
काञ्चनीप्रयोगः	४०९
श्लोङ्ग रक्तमीनचोपदेशः	४१०
शिविवाङ्गः	४१०
दीपानरः	४११
विद्याधरः	४११
श्रीवादिचूर्णम्	४१२
देवदासीपञ्चाङ्गचूर्णम्	४१२
रक्तोदरकठारः	४१२
शैथिल्यरसः	४१२
अधिकृन्तः	४१३
सर्वाङ्गमुन्दरः प्राणेश्वरी रसः	४१३
गुल्मनाशनः	४१४
शूलचिकित्सा	४१५
अग्निमुखः	४१५
चारप्रयोगः	४१६
विनेवः	४१६
सौभाग्ययोगः	४१७
चिन्तामणिः	४१७
शूलकेशरी	४१८
वज्रादिचारः	४१८
सूतोत्थापनः	४१८
चारतामसम्	४१८
शूलान्तकः	४१९
द्वितीयोऽग्निमुखः	४१९
द्वितीयविनेवः	४१९
सूतशक्तारः	४१९
शूलमन्त्रकेशरी	४२०
द्वितीयचारतामसम्	४२०
ताम्राटकम्	४२०
वज्रनाभचिह्निका	४२०
अग्निकुम्भः	४२०
शूलकादिचूर्णम्	४२०
इन्द्रकाशिकादिचूर्णम्	४२०
सर्वोत्तमशरीरसः	४२०
सर्वशूलशरीरयोगः	४२०

विषयाः	पृष्ठाङ्काः ।
सद्यःशूलहरयोगप्रथमम्	४२६
ज्वारवटी	४२७
काश्यचिकित्सा	४२७
अमृतार्थवः	४२८
शूलचन्दः	४२८
स्थौल्यचिकित्सा	४२९
बडवाग्रिमुखः	४२९
स्थौल्ये पूर्वकथनिर्देशः	४२९
सन्ध्यादिकप्रयोगः	४३०
अग्रिकुमारः	४३०
अस्त्रपित्तनिदानम्	४३१
अस्त्रपित्तचिकित्सा	४३१
अस्त्रपित्तोपचाराः	४३१
वसनयोगः	४३१
विरचनयोगः	४३१
लौलाविलासः	४३१
कुष्माण्डखण्डम्	४३२
ताम्बद्विः	४३२
पित्तरोगचिकित्सा	४३३
पित्तालंकारः	४३३
दशसारम्	४३४

एकोनविंशोऽध्यायः ।

उदरादिचिकित्सनम्	४३५
जलोदरलक्षणम्	४३५
वातोदरलक्षणम्	४३५
उदरपाण्डुशोकासलाकुम्भकासला-	
हलीसकचिकित्सा	४३५
कीमूतकादिगुटिका	४३५
विनोदविद्याधरः	४३६
दुग्धोदरदिप्रसः	४३६
सत्यज्ञयः	४३६
उदरे विरचनविधिः	४३७

विषयाः	पृष्ठाङ्काः ।
तैलीकसुन्दरः	४३७
महावज्रः	४३८
गुडनागरप्रयोगः	४३८
वज्रचारः	४३८
खदिरादिप्रयोगः	४३९
पिप्पलीप्रयोगः	४३९
वैद्यानरः	४३९
सूर्यप्रभा गुटिका	४४१
उदयमार्गखरसः	४४१
पाण्डुरोगस्य सङ्क्षिप्तलक्षणम्	४४२
पाण्डुरोगचिकित्सा	४४२
हंससखरः	४४२
कालविध्वंसनः	४४२
पञ्चाननः	४४३
आरोग्यसागरः	४४३
पाण्डुघनानिलरसः	४४३
पाण्डुहारिहरौतकी	४४३
पित्तपाण्डुरिगुटिका	४४५
तैलीकसुन्दरः	४४५
पाण्डुशोथे विनोदरसस्य प्रयोगविधिः	४४५
विजयागुटिका	४४८
टङ्कणादिप्रयोगः	४४८
जयपालरसः	४४८
देवदालीपञ्चाङ्गप्रयोगः	४४८
कामलालक्षणम्	४४९
अपामार्गदिप्रयोगः	४४९
पञ्चाक्षरसः	४४९
त्रिविधः	४५१
मुक्तादिचूर्णम्	४५१
कामेश्वरः	४५१
पाण्डुघनानिलरसः	४५२
कंसादिपचकम्	४५२
सिन्दूरसूत्रः	४५२

विषयाः

पृष्ठाङ्काः ।

विंशोऽध्यायः ।

विसर्पादिचिकित्सनम् ... ४५४

विषपैकुष्ठशिवचिकित्सा ... ५५

कालाशिकद्रव्यः ... ५५

परश्वयोजादितैलम् ... ५५

द्वितीयैरण्डवोजादितैलम् ... ४५५

गन्धकुष्ठलक्ष्णम् ... ५५

कुष्ठेषु क्रियाध्वम् ... ५५

वातकुष्ठारिः ... ४५६

पित्तकुष्ठारिः ... ५५

शैथिल्यकुष्ठारिः ... ४५७

विदोषकुष्ठारिः ... ५५

विजयवटिका ... ५५

सर्वेश्वरः ... ४५८

सुप्तिकुष्ठदलनो रसः ... ५५

ग्रन्थपल्लेश्वरः ... ४५९

किटिमारितैलम् ... ५५

सिद्धे गन्धपाषाणलेपः ... ५५

" वराटिकालेपः ... ४६०

दद्रुकुष्ठे मयूरचारादिलेपः ... ५५

जम्बुकुष्ठे पर्पटीरसप्रयोगविधिः ... ५५

" सेवनादायुर्वर्तनम् ... ५५

ग्रन्थादि रसादिषट्कम् ... ५५

कुष्ठविघ्ननो रसः ... ४६१

सज्जिष्ठादिगणः ... ५५

निष्फोडस्वरयोः कङ्कणीतैलम् ... ५५

प्रामारितैलम् ... ५५

तालेश्वरः ... ४६२

महातालेश्वरः ... ४६३

सर्वकुष्ठान्तकषेणम् ... ४६४

कुष्ठविघ्नसंगो लेपः ... ५५

कनकसुन्दरः ... ५५

हरिचन्द्राक्षः ... ४६५

विपुलान्तकः ... ४६६

विषयाः

पृष्ठाङ्काः ।

विशुद्धितः ... ४६६

निर्गुण्टादिप्रलेपः ... ४६७

कुष्ठराजसः ... ५५

व्योषादिगुडिका ... ५५

कुष्ठकुठाररसः ... ५५

गुञ्जायुर्वर्तनम् ... ४६८

वज्रशस्त्रः ... ५५

कुष्ठविद्रावणतैलम् ... ४६९

दद्रुकुष्ठविद्रावणरसः ... ४७०

साणिक्यतिलकः ... ४७१

परिष्ठितः ... ५५

तालकेश्वरः ... ४७२

खगेश्वरः ... ४७३

कुष्ठनाशनः ... ४७४

आरोग्यवर्द्धनौ गुटिका ... ५५

नारायणः ... ४७६

सेदिनीसाररसः ... ५५

कनुष्ठी गुटिका ... ४७८

धन्वन्तरिः ... ४७९

वज्रधारः ... ५५

सर्वकुष्ठाक्षः ... ५५

द्वितीयमहातालेश्वरः ... ४८०

द्वितीयकुष्ठकुठारः ... ५५

वज्रतैलम् ... ४८१

स्वर्णश्वरः ... ४८२

सङ्गमज्जातैलम् ... ५५

तैलोक्यविजयतैलम् ... ४८३

महासात्तल्लतैलम् ... ५५

काशनीतैलपयोगोपलक्षणः ... ४८४

शुभ्रकण्डूहरकुम्भाद्यादिलेपः ... ५५

विपादिकायां सैन्धवादिलेपः ... ५५

कण्डूत्रयादौ शिलादिः ... ५५

कुष्ठान्तर्पर्पटी ... ५५

काशीश्वरश्री रसः ... ४८५

द्वितीयमलेश्वरः ... ५५

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
वीजरागगुलुप्रयोगोपदेशः	४८६
शिवलक्षणम्	४८७
शिवारिः	४८७
शिवे निम्वादिचूर्णम्	४८७
शिवकुष्ठारिः	४८७
चन्द्रप्रभा वटिका	४८८
तात्त्विकप्रकाशः	४८८
उदयादिवः	४८८
अत्यन्तिते शिलादिलिपः	४८९
अङ्गोलतैलादिलिपद्वयम्	४८९
अतृणशुभ्रककञ्जली	४८९
श्वेतारिधोगः	४९१
कण्ठीकरणधोगः	४९१
गन्धकादिवारः	४९२
सुदृढरादिचूर्णम्	४९२
अङ्गोलादितैलम्	४९३
कुष्ठारितैलम्	४९३
क्रिमिलक्षणम्	४९४
क्रिमिचिकित्सा	४९४
क्रिमियूलहरी रसः	४९४
अश्वितुण्डरसः	४९४
क्रिमिचरिः आलुपर्णीप्रयोगः	४९४
क्रिमि पर्पटीप्रयोगोपदेशः	४९५
क्रिमियूलसंज्ञारः	४९५
अज्ञोदादिवटिका	४९५
सुतभस्मप्रयोगः	४९५
क्रिमिहरी रसः	४९६
कौटसर्प	४९६

एकविंशोऽध्यायः ।

वातव्याध्यादिक्रिस्त्रनम्	४९७
सङ्घः रोगनानामि	४९७
श्रीतवातलक्षणम्	४९७
वातारिः	४९७

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
विजरागगुटिकाप्रयोगोपदेशः	४९८
श्रीतारिः	४९८
स्पर्शवातलक्षणम्	४९८
सर्वेश्वरः	४९८
अकेश्वरः	४९८
तारादिगुटिका	४९८
स्पर्शवाते राजह्वयप्रयोगः	४९८
अकमर्दादिः	४९८
स्पर्शवातान्तकडिका	४९८
अस्पर्शवातारितैलम्	४९८
अस्पर्शवाते विगन्धप्रयोगः	४९८
द्विधावलीप्रयोगः	४९८
अकदुग्धप्रयोगः	४९८
हृत्वादिदिलिपः	४९८
रसिन्द्रलेपः	४९८
गन्धाश्मगर्भरसः	४९८
द्वितीयगन्धाश्मगर्भरसः	४९८
अस्पृशीररसः	४९८
रक्तवातलक्षणम्	४९८
रक्तवातचिकित्सा	४९८
हरीतक्यादिचूर्णम्	४९८
कोकिलाद्यादिकपायः	४९८
संशोधनोपदेशः	४९८
रक्तवाते अपव्यम्	४९८
आमवातलक्षणम्	४९८
आमवातचिकित्सा	४९८
आमवाते वातारिरसप्रयोगोपदेशः	४९८
अजिलारिधोगः	४९८
आमवाते परण्डितैलप्रयोगः	४९८
अपस्मारलक्षणम्	४९८
अपस्मारचिकित्सा	४९८
अपस्मारे पर्पटीरसस्य प्रयोगविधिः	४९८
ब्राह्मणादिनस्यम्	४९८
गवाक्ष्यादिनस्यम्	४९८
श्वेतापरागितादिनस्यम्	४९८

विषयोः	पृष्ठाङ्काः ।
अपस्मारहरणस्यम्	... ५०७
अपस्मारहरी योगः	... ११
उन्मादलक्षणम्	... ११
उन्मादचिकित्सा	... ५०८
उन्मादे पर्पटीरसस्य प्रयोगविधिः	...
उपचारविशेषाः	... ११
माहेश्वरी धूपः	... ११
एकाङ्गवातलक्षणम्	... ५०९
एकाङ्गवातचिकित्सा	...
एकाङ्गवाते पर्पटीरसस्य प्रयोगविधिः	...
सर्जितैलम्	... ११
अर्द्धाङ्गवाद्यौ शतावस्थादिगुणान्	५१०
विविधवातव्याधिचिकित्सा	११
योगराजगुग्गुलुः	... ११
द्वितीययोगराजगुग्गुलुः	... ५११
बडवानलः	... ५१२
मातृशुक्रः	... ५१३
सुतःसुधरसः	... ११
सर्ववातारिः	... ५१४
वातविध्वंसनः	... ५१५
वक्रोदरगटिका	... ५१८
प्रभाङ्गतो तटो	... ५१९
एकाङ्गवाते पर्पटीरसप्रयोगे	...
विध्यनरम्	... ५२०
विजयभैरवतैलम्	... ११
स्वच्छन्दभैरवः	... ५२१
द्वितीयविजयभैरवतैलम्	... ११
द्वितीयबडवानलः	... ५२२
द्वितीयस्वच्छन्दभैरवः	... ११
षडङ्गगुग्गुलुः	... ५२३
षडङ्गयोगः	... ११
तिफलाद्यं यमकम्	... ११
लम्बाते आनन्दभैरवप्रयोगोपदेशः	...
निर्गुणप्रयोगः	... ५२४

विषयोः	पृष्ठाङ्काः ।
रक्तैरण्डप्रयोगः	... ५२४
इन्द्रवाक्पौप्रयोगः	... ११
सर्वाङ्गवातारिणः	... ११
व्यासकेश्वररसः	... ५२५
गगनगर्भा वटी	... ११
वातगजाङ्गुशः	... ११
वातरक्तलक्षणम्	... ५२६
वातरक्तचिकित्सा	... ११
वातरक्ते बन्धाधिकारोक्तौषध- प्रयोगोपदेशः	... ११
पित्तरोगचिकित्सा	... ११
चन्द्रावलेहः	... ११
ऐलेयसर्पिः	... ५२७
ऐलेयकप्रयोगः	... ५२८
ऐलेयकतैलम्	... ११
ऐलेयकान्तप्राशः	... ५२९

द्वाविंशोऽध्यायः ।

बन्ध्यादिचिकित्सनम्	... ५३०
बन्ध्याया दोषभेदादिकम्	... ११
बन्ध्या	... ११
बन्ध्यालक्षणम्	... ११
कथमुन्दरः	... ५३१
रत्नभागीचरः	... ५३२
शक्तिकावन्धः	... ५३३
वर्जमानः	... ५३४
टुतिसारः	... ५३५
बन्ध्यागर्भसम्प्राप्तिः	... ५३८
सर्पाक्षीप्रयोगः	... ११
देवदाक्षीप्रयोगः	... ५३९
शरपुङ्खाप्रयोगः	... ११
ब्रह्मादिप्रयोगः	... ११

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
श्वेतकण्ठकारप्रयोगः	५३८
विष्णुकान्ताप्रयोगः	५४०
अश्वगन्धप्रयोगः	५४१
सूतवस्त्रालक्षणम्	५४१
शङ्खरीकटवस्त्रपात्रचिकित्सा	५४१
युक्तित्वपात्रये वस्त्राकर्कोटकौप्रयोगः	५४२
प्रथममासे पञ्चकादिकल्कः	५४३
द्वितीयमासे नौलोपलादिकल्कः	५४३
तृतीयमासे त्रीखण्डादिकल्कः	५४३
नौलोपलादिकल्कः	५४३
गर्भिणीज्वरे पाठादिकषायः	५४३
क्षिप्नादिकषायः	५४३
प्रयस्यादिकषायः	५४३
गर्भिणीतीक्ष्णरे वृचकत्वगादिकषायः	५४३
श्रीपण्यादिवलादिकाधौ	५४३
गर्भिण्याः उदावर्त्तदौ	५४३
पुनर्नवादिक्षायः	५४४
शोषादौ अन्यदिकाधः	५४४
निर्गुण्यद्विचूर्णम्	५४४
गर्भिणीशोषे पुनर्नवादिक्षायः	५४४
गर्भिण्याः उदावर्त्तदौ वधामृक्काधः	५४४
पित्तार्त्तौ घटिकादिधवायुः	५४४
वासकासे तित्तादिकषायः	५४५
गर्भिणीकासे सरिषप्रयोगः	५४५
गर्भिण्याः बालौ लाजादिकषायः	५४५
क्षिप्नायां बालविलम्बप्रयोगः	५४५
अग्निमान्ये अजमोदादिचूर्णम्	५४५
वातरोगे बालादिचौरं	५४५
चौरयवागूय	५४५
मूत्ररोगे श्वद्वेष्टादिकाधः	५४६
मासानुमासिकयोगः	५४६
गर्भिणीवाते उशीरादिचौरम्	५४७
द्राक्षादिधवायुः	५४७
गर्भिण्याः पित्ते बलादिकाधः	५४७
कामलादौ	५४७

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
गर्भिण्याः सर्वरीगे बलाप्रयोगः	५४७
मूदगर्भायां लक्षणम्	५४७
अन्तर्मृतापत्यायां लक्षणम्	५४८
मूदगर्भायां असाध्यलक्षणम्	५४८
मूदगर्भचिकित्सा	५४८
करञ्जवीजादिप्रलेपः अहिनिर्मोकः	५४८
कुलीचौरप्रयोगौ च	५४८
हलिगोप्रयोगः	५४८
घटिकादिकल्कः	५४८
लाङ्गल्यादिप्रलेपः	५४८
मातुलुङ्गीरश्माप्रयोगौ	५४८
सिद्धार्थादिवस्तिः	५४८
सिद्धार्थकानुवाचनम्	५४८
सूतिकाचिकित्सा	५४८
कोरगटकादिकाधः	५४८
पञ्चमूलकाधः	५४८
भूनिम्बादितैलम्	५४८
सोमार्थयुग्मदौ	५४८
पप्टीरसः	५४८
स्वर्णादिप्रयोगः	५४८
योनिव्यापच्चिकित्सा	५४८
योनिशुक्ले निर्गुण्यप्रयोगः	५४८
प्रसंसिन्धा कारलीकन्दप्रयोगः	५४८
शिक्षिण्योनौ इन्द्रगोपप्रयोगः	५४८
विहतायां माकन्दमूलादिप्रलेपः	५४८
श्रीपण्यादितैलम्	५४८
बालचिकित्सा	५४८
बालस्य गर्भक्षेत्रनिवारणोपायः	५४८
सद्योजातबालस्य संज्ञाजननोपायः	५४८
ज्वरादिनिवारणोपायः	५४८
पित्तज्वरे रोहिणीचौरम्	५४८
अश्वत्थचौरम्	५४८
सन्ध्यावस्त्रादिकल्कः	५४८

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
सङ्घट्टेयादिचूर्णम्	५५६
न्ययोधादिकायः	५५७
रक्तातोसारहृत्तन्त्रम्	५५८
सञ्चोरबोक्षप्रयोगः	५५९
सङ्घट्टादिकल्पः	५६०
सङ्घट्टादिकल्पः	५६१
सङ्घट्टादिकल्पः	५६२
सङ्घट्टादिकल्पः	५६३
सङ्घट्टादिकल्पः	५६४
सङ्घट्टादिकल्पः	५६५
सङ्घट्टादिकल्पः	५६६
सङ्घट्टादिकल्पः	५६७
सङ्घट्टादिकल्पः	५६८
सङ्घट्टादिकल्पः	५६९
सङ्घट्टादिकल्पः	५७०
सङ्घट्टादिकल्पः	५७१
सङ्घट्टादिकल्पः	५७२
सङ्घट्टादिकल्पः	५७३
सङ्घट्टादिकल्पः	५७४
सङ्घट्टादिकल्पः	५७५
सङ्घट्टादिकल्पः	५७६
सङ्घट्टादिकल्पः	५७७
सङ्घट्टादिकल्पः	५७८
सङ्घट्टादिकल्पः	५७९
सङ्घट्टादिकल्पः	५८०
सङ्घट्टादिकल्पः	५८१
सङ्घट्टादिकल्पः	५८२
सङ्घट्टादिकल्पः	५८३
सङ्घट्टादिकल्पः	५८४
सङ्घट्टादिकल्पः	५८५
सङ्घट्टादिकल्पः	५८६
सङ्घट्टादिकल्पः	५८७
सङ्घट्टादिकल्पः	५८८
सङ्घट्टादिकल्पः	५८९
सङ्घट्टादिकल्पः	५९०
सङ्घट्टादिकल्पः	५९१
सङ्घट्टादिकल्पः	५९२
सङ्घट्टादिकल्पः	५९३
सङ्घट्टादिकल्पः	५९४
सङ्घट्टादिकल्पः	५९५
सङ्घट्टादिकल्पः	५९६
सङ्घट्टादिकल्पः	५९७
सङ्घट्टादिकल्पः	५९८
सङ्घट्टादिकल्पः	५९९
सङ्घट्टादिकल्पः	६००

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
साहित्यरी धूपः	५६६
अपस्मारसम्प्राप्तिलक्षणम्	५६७
अपस्मारचिकित्सा	५६८
अपस्मारनाशनी रसः	५६९
अपस्मारपञ्चाङ्गप्रतम्	५७०
चूर्णाञ्जनम्	५७१
मसीयोगः	५७२
तिलजट्टोपाञ्जनम्	५७३
चण्डभैरवरसः	५७४
नवाङ्गवटिका	५७५
मूलकप्रत्ययः	५७६
पपटोरसप्रयोगविधिः	५७७
पपटोरसस्य अन्यविधप्रयोगविधिः	५७८
सर्वेश्वरः	५७९
नेत्ररोगाणां सङ्गा	५८०
नेत्ररोगचिकित्सा	५८१
नागादिवर्तिः	५८२
वाताभिष्यन्दे इत्यादिवर्तिः	५८३
श्लेष्माभिष्यन्दे गुल्मादिवर्तिः	५८४
विदोषाभिष्यन्दे रसेन्द्रादिवर्तिः	५८५
पित्ताभिष्यन्दे तोष्णादिवर्तिः	५८६
नागादिवर्तिः	५८७
तामादिवर्तिः	५८८
पारदादिवर्तिः	५८९
एकचिंशादिवर्तिः	५९०
वङ्गदिवर्तिः	५९१
गङ्गाञ्जनम्	५९२
मयनास्यताञ्जनम्	५९३
तिमिरहराञ्जनम्	५९४
होदशादिवर्तिः	५९५
पटलहरन्दूरसः	५९६
स्वर्णादिवर्तिः	५९७
विषादञ्जनम्	५९८
पुष्पहराञ्जनम्	५९९

द्वयोविंशोऽध्यायः ।

उन्मादवातादिचिकित्सनम्	५९९
उन्मादस्य निदानसम्प्राप्तिः	६००
उन्मादलक्षणम्	६०१
उन्मादचिकित्सा	६०२
अकम्पितरसस्य प्रयोगविधिः	६०३
निगुणिकादितैलम्	६०४

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
कालस्फोटौ पुनर्जीवप्रयोगः ...	६१६
सन्धियन्त्रौ रक्तसावविधिः ...	६१७
कालस्फोटौ पुनर्जीवप्रयोगः ...	५१
कालस्फोटे गुग्गापवादचूर्णम् ...	५१
विष्णुकालादिप्रलेपः ...	६१८
गन्ध्यादौ पुनर्नवादिप्रलेपः ...	५१
अर्जुन-शीघ्रतार्जुनलक्षणम् ...	५१
अर्जुनादौ पटपकरणः ...	५१
अर्जुने यवक्षारादिप्रलेपः ...	६१९
गण्डमालाऽपचीलक्षणम् ...	५१
गण्डमालायां सुरवारण्यादिप्रयोगः ...	६२०
अर्कचौरादिप्रलेपः ...	५१
अपचां गिरिकर्णिकाप्रयोगः ...	६२१
गण्डमालायां कुकुन्दरीतेलम् ...	५१
सहदेवोपयोगः ...	५१
अपचादौ गुग्गादिप्रलेपः ...	५१

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

क्षुद्ररोगादिचिकित्सनम् ...	६२२
क्षुद्ररोगाणां नानानि ...	५१
क्षुद्ररोगचिकित्सा ...	६२३
क्षुद्ररोगे पर्पटीप्रयोगविधिः ...	५१
व्यङ्गे शशकचिरप्रयोगः जालीफलप्रयोगश्च ...	५१
इक्षुदीमज्जप्रयोगः ...	५१
कुन्धे कुन्डीचौरादिप्रलेपः ...	६२४
अभयप्रयोगः ...	५१
कुहादिप्रलेपः ...	५१
पुनर्जीवप्रयोगः ...	५१
कक्षाशय्यौ शिशुप्रयोगः ...	५१
विषादिप्रलेपः ...	५१
क्षानविद्रधौ क्रियाक्रमः ...	६२५
क्षानविद्रधस्फोटने एकवीरप्रयोगः ...	५१
क्षानविद्रधरोपथे यथादिचूर्णम् ...	५१

विषयाः	पृष्ठाङ्काः ।
क्षानविद्रधरोपथे दाहवर्तिः ...	६२६
लिङ्गरोगे बोलप्रयोगः ...	५१
लिङ्गपाके उडुस्वरादिचालनम् ...	६२६
जीरकप्रयोगः ...	५१
महाशङ्खप्रयोगः ...	५१
लिङ्गरोगे घोण्टादिप्रलेपः ...	५१
लिङ्गपाके गन्धकप्रयोगः ...	५१
निम्बादिचूर्णम् ...	५१
लिङ्गत्रणरोपथे सैन्धवप्रयोगः ...	६२७
लिङ्गत्रणादौ शिशुप्रयोगः ...	५१
लिङ्गादिगन्धयन्त्रौ कुहादिप्रलेपः ...	५१
गुह्यादिगन्धपिडकायाम् अश्वत्थादिप्रलेपः ...	५१
लिङ्गादिपिडकायां बाकुवीर्यविक- प्रयोगौ ...	५१
लिङ्गादिपिडकायां सर्पाक्षीप्रयोगः ...	६२८
लिङ्गरोगे लवङ्गादिधूमः ...	५१
कण्डादौ काञ्चनीप्रयोगः ...	६२९
पानायां शाखोटककाष्ठः ...	५१
पादकण्डूहरप्रयोगः ...	५१
पाददाहं तिलादिचूर्णम् ...	५१
पादकण्डूहरप्रयोगान्तरम् ...	६३०
पादस्फुटने पथ्यामर्दनम् ...	५१
कदरे यवचिन्तादिप्रयोगः ...	५१
विषादिकायां गुडादिप्रलेपः ...	५१
मदनादिप्रलेपः ...	६३१
कण्डादौ रसादिप्रलेपः ...	५१
खरभङ्गे रसादिप्रलेपः ...	५१
देवदायादिचूर्णम् ...	५१
गलदाहं सैन्धवादिचूर्णम् ...	६३२
करञ्जमज्जा-पथ्याप्रयोगौ ...	५१
क्षानवर्द्धने बलादिप्रलेपः ...	५१
क्षानवर्द्धने ...	५१
क्षानविद्रधौ कुक्कुटकर्मणम् ...	६३३
शुल्बप्रयोगः ...	५१
क्षायुके कुम्भीप्रयोगः ...	५१

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
भ्रष्टा कलकलम्	६३४
श्रीपदस्य सम्प्रतिपत्तये	५९
श्रीपदे चक्रेश्वरी रसः	५९
५५ गुडूचादिलेपः	६३५
वक्त्रोक्ते बहुभाषितपित्तप्रयोगः	५९
श्लोको विडम्भादिचूर्णम्	६३६
५५ विफलादि-पलादिकषायौ	६३७
विपरीतरतिज्याविलक्षणम्	५९
विपरीतरतिज्याधिप्रतीकारः	५९
छपदंशादिप्रतीकारः	६३८
रक्तविकृतौ बोलवह्नरसप्रयोगोपदेशः	५९
अस्थिभग्ने लालादिप्रलेपः	५९
स्नायुके अस्पृशरिप्रयोगोपदेशः	५९
धोनिव्यापन्नदानम्	६३९
धोनिव्यापत्सु पिष्टीयोगः	५९
धोनिशूले निम्बादिगोलकम्	५९
धोनिरोमे सीमराज्यादिप्रलेपः	६४०
धोनिनिमित्तशूले रसोनादिप्रलेपः	५९
फलपुतम्	५९
रजोनाशे त्रिविधो निरसप्रयोगविधिः	६४१
पुष्परीष-हरयोगवद्यम्	५९
पुष्परीष-रक्तगुल्महरयोगवद्यम्	५९
पुष्परीषे चणकप्रयोगः	६४२
५५ गुडश्लोषादिचूर्णम्	५९
गर्भाजनने धुल्लरप्रयोगः	५९
५५ सैन्धवप्रयोगः	५९
गर्भसावणे चूर्णप्रयोगः	६४३
५५ एरण्डप्रयोगः	५९
५५ चितकप्रयोगः	५९
अतिरक्तसावे शरपुङ्खाप्रयोगः	५९
५५ अर्कमूर्तिरसप्रयोगविधिः	६४४
धोनिशूलहरयोगवद्यम्	५९
रजोदोषे श्लोषादितैलम्	५९
पुष्पानुगं चूर्णम्	५९
निविधविधनिर्देशः	६४५

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
विषचिकित्सा	६४६
मेघनादप्रयोगः	५९
मृत-मृताश्वरीयोगः	५९
मृत-सीमराजीयोगः	५९
अश्वकादिप्रलेपः	६४७
लुताविषे मृतभक्षप्रयोगः	५९
महासर्पविषे नागदन्तनीप्रयोगः	५९
पञ्चोक्तशिरिषप्रयोगः	५९
अश्वगन्धा-व्याध्याप्रयोगौ	५९
वृश्चिकविषे श्लोषादितैलम्	५९
तान्यसूतः	६४८
विषहररसः	५९
सूतसञ्जीवनम्	५९
आखुविषे शिरिषप्रयोगः	५९
सर्वविषे देवदावादिशोणः	५९
५५ टङ्कणप्रयोगः	६४९
वृश्चिकविषे मनोहादिगुडिका	५९
५५ पलाशवीजगुडिका	५९
गरविषे कनकादिवटी	५९
सविषाग्ने वृक्षालादिशोणः	६५०

षड्विंशोऽध्यायः ।

जरारोगचिकित्सनम्	६५०
रसायनगुणाः	५९
जराया निदानम्	६५१
वार्डक्यहर-रसायनम्	५९
उदयादिलरसः	६५२
सर्वरोगहर-रसायनम्	५९
मासिक-रसायनम्	६५३
षाण्मासिक-रसायनम्	५९
पालिक-रसायनम्	५९
हेमादि-रसायनम्	५९

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।	विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
पिप्पल्यादि-रसायनम्	... ६५४	शृङ्गोपयोगः	... ६६६
अष्टसासिक-रसायनम्	... १	खद्युन्मृदादि-पूषम्	... ११
विषादि-रसायनम्	... ६५५	तिलप्रयोगः	... ११
षष्ठ्यावकतिशतवर्षायुष्कर-रसायनम्	...	सिन्दूररसः	... ११
सहस्रवर्षायुष्कर-रसायनम्	... ११	कामकलाखिरसः	... ६६७
त्रिफला-रसायनम्	... ६५६	कामदेवः	... ११
द्वितीय-त्रिफला-रसायनम्	... ११	मदनसुन्दरः	... ६६८
तृतीय-त्रिफला-रसायनम्	... ११	पूर्णचन्द्रः	... ६६९
षडङ्ग-रसायनम्	... ६५७	मदनसुन्दरः	... ११
वार्षिक-रसायनम्	... ११	कुसुमायुधः	... ६७०
कुण्डादिहर-रसायनम्	... ११	सूतेन्द्रः	... ६७२
ज्योतिष्मतीतैल-रसायनम्	... ६५८	कार्श्वहरयोगः	... ६७३
सर्वरीमानक-रसायनम्	... ११	कार्श्वहरयोगवर्धनम्	... ११
कान्त-रसायनम्	... ११	मदनकान्तदेवः	... ६७४
चतुर्थ-त्रिफला-रसायनम्	... ६५९	कामधेनुः	... ६७५
द्वितीय-कान्त-रसायनम्	... ११	महाभक्तलम्	... ६७६
तृतीय-कान्त-रसायनम्	... ११	उमापतिः	... ६७७
कान्तसक-रसायनम्	... ६६०	महाभक्तकसुन्दरः	... ६७८
षाठादिहृतेम्	... ११	अमृतार्णवः	... ६७९
शाण्डादिषट्कः	... ६६१	मदनसञ्जीवनः	... ६८०
कमलाविलासो रसः	... ११	मदनमोदकः	... ६८२
सञ्जीविलासः	... ६६२	मदनान्नने कर्पूरादिप्रलेपः	... ६८३
नारिकेलपाकः	... ११	द्रावणे सूतेप्रयोगः	... ११
		पुष्पधन्वा रसः	... ६८४
		द्रावणे सिन्दूरप्रयोगः	... ११
		सिन्दूरचूडाभूषिः	... ११
		कामेश्वरी मोदकः	... ६८६
		सम्भने कर्कवाकप्रयोगः	... ६८७
		कर्पूरादिप्रलेपः	... ६८८
		पुष्करीकप्रयोगः	... ११
		पूर्णचन्द्रः	... ११
		कामदीपनः	... ६८९
		मदनजीवनः	... ११
		महाभक्तः	... ११
वाजीकरणम्	... ६६४		
वाजीकरणस्य गुणाः	... ११		
... निरुक्तिः	... ११		
शकलवस्त्र निदानम्	... ६६५		
वाजीकरणयोगोपदेशे प्रतिज्ञा	... ११		
वाजीकरणप्रयोगे पूर्वकृत्यम्	... ११		
मधुकप्रयोगः	... ११		

सप्तविंशोऽध्यायः ।

विषयाः पृष्ठाङ्काः ।
अष्टाविंशतितमोऽध्यायः ।

लोहकल्पः	६६२
रसस्य प्राधान्यकीर्तनम्	५५
रसभेदाः	६६३
पानीयकषायविधिः	५५
स्वर्णशोधनम्	६६४
रौप्यशोधनम्	५५
ताम्रशोधनम्	५५
वज्रनागयोः शोधनम्	६६५
कान्तलोहस्य लक्षणम्	५५
॥ शोधनम्	५५
धातूनां सामान्यमारणम्	६६६
स्वर्णमारणम्	५५
रौप्यमारणम्	५५
ताम्रमारणम्	५५
वज्रमारणम्	५५
सीसकमारणम्	६६७
वज्रस्य मारणान्तरम्	५५
सीसकस्य	५५
लोहमारणम्	६६८
असत्यधारितलोहस्य लक्षणम्	५५
निरुक्तलोहस्य	५५
॥ परीक्षा	५५
अनिरुक्तलोहस्य पुनर्मारणम्	६६९
प्रथम-द्वितीयलोहकल्पौ	५५
तृतीयलोहकल्पः	५५
ताम्रद्रुतिभंजकः चतुर्थलोहकल्पः	७००
पञ्चमलोहकल्पः	७०१
षष्ठलोहकल्पः	५५
सप्तमलोहकल्पः	७०२
शुले षष्ठमलोहकल्पः	५५
औष्ण्यवरादौ नवमलोहकल्पः	७०३
क्षयादौ दशमलोहकल्पः	५५
त्रिविधरोमे एकादशलोहकल्पः	७०४

विषयाः पृष्ठाङ्काः ।	
यक्षादौ द्वादशलोहकल्पः	७०४
जरादौ त्रयोदश-चतुर्दशलोहकल्पौ	५५
अस्त्रपित्तादौ पञ्चदशलोहकल्पः	७०५
गृह्ययादौ षोडशलोहकल्पः	५५
क्षयादौ खण्डखाद्याख्यसप्तदश- लोहकल्पः	७०६
अष्टादशलोहकल्पाद्यै लौहमारण- प्रकारः	७०८
अष्टादशलोहकल्पे दन्त्यादिगणः	७१३
अष्टादशलोहकल्पः	५५
सर्वरोमे एकोनविंशलोहकल्पः	७२०
कुष्ठे विंशलोहकल्पः	५५
मेढ्रः प्रभृतिषु एकविंशलोहकल्पः	५५
कुष्ठे द्वाविंशलोहकल्पः	५५
सर्वरोमे त्रयोविंशलोहकल्पः	७२१
नेत्ररोमे कान्तनागाख्यचतुर्विंश- लोहकल्पः	५५
रसायने पञ्चविंशलोहकल्पः	७२२
मृत्पुष्टारिरसाख्यषड्विंशलोहकल्पः	५५
सप्तविंशादिलोहकल्पवयम्	७२३
अरिष्टलक्षणे विंशलोहकल्पः	५५
जरादौ एकविंशलोहकल्पः	५५
द्वाविंशादिलोहकल्पचतुष्टयम्	७२४
रसायने षट्त्रिंशलोहकल्पः	५५
मृतलोहानां रसत्वकथनम्	५५

एकोनविंशतितमोऽध्यायः ।

विषयकल्पः	७२५
विधौत्वत्तौ पौराणिकी कथा	५५
स्यावरविषाणां जातिभेदाः	७२६
कन्दविषाणां नामानि	५५
कर्कटादिकन्दविषाणां लक्षणम्	५५
क्षतादिवर्णभेदेन विषाणां जातिभेदः	७२७

विषयः	पृष्ठाङ्कः ।
वर्षभेदेन विषाणां क्रियाभेदः ...	७२७
विषासूतयोः तुल्यधीनत्वनिर्देशः ...	७२८
विषस्य नावानिर्देशः ...	७२९
प्रयोगकालभेदेन विषस्य	
क्रियाविशेषः ...	७२८
लावाऽमावाभेदेन विषासूतयो-	
गुणगुणौ ...	७२९
शक्तिशान्ताधीरसूतविषयोः सहस्रा	
प्रयोगे दोषः ...	७३०
सहस्रा विषसेवने अष्टौ वेगाः ...	७३१
विषसेवने संशोधनविधिः ...	७३२
विषघ्नो गणः ...	७३३
नस्यतस्य विषघ्नत्वोक्तिः ...	७३४
विषस्य प्रयोगविधिः ...	७३५
विषस्य विनः पथ्यापथ्याविधिः ...	७३६
प्रयोज्यविषाणि ...	७३७
लोचनविषातिप्रयुक्तविषयोधिक्रिया	
रक्षावनाश विषप्रयोगे विधिः ...	७३८
विषप्रयोगाहंपुरुषकालयोर्निर्देशः ...	७३९
विषप्रयोगानहंकालादिनिर्देशः ...	७४०
विवे निबिडद्रव्याणि ...	७४१
अवस्थाविशेषे विषस्यापकारकत्वनिर्देशः ...	७४२
विषशोधनम् ...	७४३
जलज्वरे प्रयत्नविषकल्पः ...	७४४
लोणज्वरे द्वितीयविषकल्पः ...	७४५
लोणज्वरादौ तृतीयविषकल्पः ...	७४६
विषमज्वरे चतुर्थविषकल्पः ...	७४७
रक्तपित्तं पञ्चमविषकल्पः ...	७४८
आमकासे षष्ठविषकल्पः ...	७४९
आमहृद्गर्भोः सप्तमविषकल्पः ...	७५०
कर्णाम् अष्टमविषकल्पः ...	७५१
जघने नवमविषकल्पः ...	७५२
विषविद्रावणघृताख्यः दशमविषकल्पः ...	७५३
शङ्खद्वारम् एकादशविषकल्पः ...	७५४
मृदकच्छेद्वादशविषकल्पः ...	७५५

विषयः	पृष्ठाङ्कः ।
उदावर्ताग्रस्यार्थः त्रयोदशविषकल्पः ...	७५६
अग्रस्यार्थं चतुर्दशविषकल्पः ...	७५७
गुल्मे पञ्चदशविषकल्पः ...	७५८
गुल्मे षोडशविषकल्पः ...	७५९
गुल्मघ्नोः सप्तदशाष्टादशविषकल्पो	
घ्नोः एकोनविंशविषकल्पः ...	७६०
कुष्ठे विंशविषकल्पः ...	७६१
११ एकविंशविषकल्पः ...	७६२
११ द्वाविंशविषकल्पः ...	७६३
विचर्चिकादौ त्रयोविंश-चतुर्विंश-	
विषकल्पो ...	७६४
विचर्चिकादौ पञ्चविंशविषकल्पः ...	७६५
कुष्ठे षड्विंशविषकल्पः ...	७६६
११ विषतेलाख्यः सप्तविंशविषकल्पः ...	७६७
११ कुष्ठादितेलाख्यः अष्टाविंश-	
विषकल्पः ...	७६८
कुष्ठादौ चन्दनादितेलाख्यः एकोनविंश-	
विषकल्पः ...	७६९
त्रिधादौ त्रिंशविषकल्पः ...	७७०
त्रिंशे एकविंशविषकल्पः ...	७७१
११ क्रियान्तरम् ...	७७२
११ द्वाविंशविषकल्पः ...	७७३
आशिकोक्तत्रिंशारितेलाख्यः त्रयोविंश-	
विषकल्पः ...	७७४
वाते चतुस्त्रिंशविषकल्पः ...	७७५
अग्निदाहे पञ्चविंशविषकल्पः ...	७७६
वन्ध्यायां षट्त्रिंशविषकल्पः ...	७७७
मूढगर्भे सप्तविंशविषकल्पः ...	७७८
बुद्धिबर्धने अष्टविंशविषकल्पः ...	७७९
तिमिरे एकोनचत्वारिंशविषकल्पः ...	७८०
११ चत्वारिंशविषकल्पः ...	७८१
११ एकचत्वारिंशविषकल्पः ...	७८२
काचे सप्तचत्वारिंशविषकल्पः ...	७८३
११ विचत्वारिंशविषकल्पः ...	७८४
११ चतुश्चत्वारिंशविषकल्पः ...	७८५

विषयाः	प्रश्नाङ्काः ।
शक्रान् पञ्चचत्वारिंशद्विषयकल्पः...	७४३
शक्रादौ षट्पञ्चाशद्विषयकल्पः...	७४
सूत्रप्रभाषित्याख्यः सप्तचत्वारिंशद्विषयकल्पः...	७४४
पिङ्गे अष्टचत्वारिंशद्विषयकल्पः...	७४
नक्तान् एकोनपञ्चाशत्तमविषयकल्पः...	७४
पञ्चाशत्तमविषयकल्पः...	७४५
कर्णयुले एकपञ्चाशत्तमविषयकल्पः...	७४
शिरःयुले द्वापञ्चाशत्तमविषयकल्पः...	७४
विपञ्चाशत्तमविषयकल्पः...	७४
पूतिगन्धे चतुःपञ्चाशत्तमविषयकल्पः...	७४६
मुखरोगे प्रपौष्टरौकादितेलाख्यः पञ्चपञ्चाशत्तमविषयकल्पः...	७४
षट्पञ्चाशत्तमविषयकल्पः...	७४
पञ्चितादौ सप्तपञ्चाशत्तमविषयकल्पः...	७४
खलतौ अष्टपञ्चाशत्तमविषयकल्पः...	७४
दिग्धाहते एकोनषष्टितमविषयकल्पः...	७४७
दुष्टत्रये षष्टितमविषयकल्पः...	७४
अपच्यं कृतमालादिष्टताख्यः एकषष्टितमविषयकल्पः...	७४
अपच्योन्नतेलाख्यः द्विषष्टितमविषयकल्पः...	७४
अपच्यदौ त्रिषष्टितमविषयकल्पः...	७४८
विषे मन्दादिक्रियाविकृत्ये प्रतीकारः...	७४
सर्पदष्टे चतुःषष्टितमविषयकल्पः...	७४
सर्पविषे मूलविषस्य मात्रा...	७४९
कोटविषे...	७४
त्रिषिकविषे...	७४
क्षुताविषे पञ्चषष्टितमविषयकल्पः...	७४
जङ्गमविषे षट्षष्टितमविषयकल्पः...	७४
सप्तषष्टितमविषयकल्पः...	७४
आखुविषे अष्टषष्टितमविषयकल्पः...	७४
सर्वविषे एकोनसप्ततितमविषयकल्पः...	७५०
संज्ञाजनने सप्ततितमविषयकल्पः...	७४
विषमदाहे एकसप्ततितमविषयकल्पः...	७४
दुःसाध्यरोगे द्वासप्ततितमविषयकल्पः...	७४

विषयाः	प्रश्नाङ्काः ।
रसायने त्रिसप्ततितमविषयकल्पः...	७५१
चतुःसप्ततितमविषयकल्पः...	७५
जयागुडिकाख्यः पञ्चसप्ततितमादिचतुर्दशाधिकशततमानविषयकल्पः...	७५
जयन्तीषटिकाख्यः पञ्चदशाधिकशततमविषयकल्पः...	७५४
शततमविषयकल्पः...	७५४
जयाषटिकाख्यः षोडशाधिकशततमविषयकल्पः...	७५
रसायने सप्तदशाधिकशततमविषयकल्पः...	७५
वागीकरणे अष्टादशाधिकशततमविषयकल्पः...	७५५
विषमेवनस्य फलम्...	७५

विंशत्तमोऽध्यायः ।

रसकल्पः...	७५५
सूतसूताध्यायः...	७५
रसकारणम्...	७५
रसकारणे निषिद्धद्रव्याणि...	७५६
बडवानली विडः...	७५७
मतान्तरे रसकारणम्...	७५
द्विविधं रसकारणम्...	७५८
रसकारणे प्रकारान्तरम्...	७५
प्रकारान्तरम्...	७५९
ज्वरे प्रथमरसकल्पः...	७५
विदोषज्वरे द्वितीयरसकल्पः...	७६०
रक्तपित्ते तृतीय-चतुर्थरसकल्पी...	७६१

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।	विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
कासे पञ्चमरसकल्पः	... ७६१	नेवरीगे सप्तचत्वारिंशरसकल्पः	७६८
अथैष सप्तमरसकल्पौ	...	तिमिरि षट्चत्वारिंशरसकल्पः	७७०
अथादौ षट्मरसकल्पः	...	आद्ये एकोनपञ्चाशत्तमरसकल्पः	७७१
द्विधायां नवमरसकल्पः	... ७६२	केशकृष्णकरणे महागोखतैलाख्य-	
हार्दिदादयोः दशमैकादशरसकल्पौ	७७	पञ्चाशत्तमरसकल्पः	७७२
अथैषु तादशरसकल्पः	...	त्रये एकपञ्चाशत्तमरसकल्पः	७७३
अतोसारे त्रयोदशादिरसकल्पद्वयम्	७६३	यस्यौ द्विपञ्चाशत्तमरसकल्पः	७७४
विमुक्त्या षोडशरसकल्पः	...	सम्प्रिकाशां विपञ्चाशत्तमरसकल्पः	७७५
अथैषे सप्तदशरसकल्पः	...	सिन्धुदादौ चतुःपञ्चाशत्तमरसकल्पः	७७६
अथाष्टकायाम् अष्टादशैकोनविंश-		अथ्यिस्त्रावि पञ्चपञ्चाशत्तमरसकल्पः	७७७
रसकल्पौ	...	विषे षट्पञ्चाशत्तमादिरस-	
सुवक्रके विंशरसकल्पः	... ७६४	कल्पपट्टकम्	७७८
मेहेषु एकविंशरसकल्पः	...	द्विषष्टितमरसकल्पः	७७९
क्षीरदादौ द्वाविंश-तयोविंशरसकल्पौ	७८	सर्पविषे विषष्टितमरसकल्पः	७८०
पक्किलि चतुर्विंशरसकल्पः	...	चतुःषष्टितमरसकल्पः	७८१
आमगुलि पञ्चविंशरसकल्पः	...	सन्दुर्बिषे पञ्चषष्टितमरसकल्पः	७८२
सदरे षड्विंशरसकल्पः	... ७६५	हृन्निविषे षट्षष्टितमादिरसकल्प-	
कामलायां सप्तविंशरसकल्पः	...	चतुष्टयम्	७८३
पाण्डुदौ षट्त्रिंशरसकल्पः	...	विषष्टिभ्रमणे सप्ततितशादि-	
शोथे एकैकविंशरसकल्पः	...	रसकल्पद्वयम्	७८४
कुष्ठे विंशैकविंशरसकल्पौ	...	रसायने द्विसप्ततितमरसकल्पः	७८५
हाविंश-तयस्त्रिंशरसकल्पौ	... ७६६	द्विसप्ततितमरसकल्पः	७८६
चतुस्त्रिंशरसकल्पः	...	चतुःसप्ततितमरसकल्पः	७८७
किन्नासे पञ्चविंशरसकल्पः	...	पञ्चसप्ततितमरसकल्पः	७८८
श्विषे षट्त्रिंशरसकल्पः	... ७६७	षट्सप्ततितमरसकल्पः	७८९
क्रिमौ सप्तविंशरसकल्पः	...	सप्तसप्ततितमाद्यशीतितमा-	
वातरीमे षट्त्रिंशरसकल्पः	...	रसकल्पः	७९०
गृध्रस्थाम् एकोनचत्वारिंशरसकल्पः	७९	एकाशीतितमरसकल्पः	७९१
वातरक्ते चत्वारिंशरसकल्पः	...	वज्रपञ्जररसाख्यः द्वाशीतितम-	
खौल्य एकचत्वारिंशरसकल्पः	... ७६८	रसकल्पः	७९२
हाचत्वारिंशरसकल्पः	...	पञ्चाशत्तरसाख्याः द्वाशीतितम-	
काश्यं विचत्वारिंशरसकल्पः	...	रसकल्पः	७९३
अपभारादौ चतुश्चत्वारिंशरसकल्पः	७९	रसपथीये उपपञ्चरविधिः	७९४
पञ्चचत्वारिंशरसकल्पः	...	रससेवने अपथ्यानि	७९५
पञ्चशते षट्चत्वारिंशरसकल्पः	७६८	निषिद्धद्रव्यव्यवहारः दीपः	७९६

विषयाः	पृष्ठाङ्काः ।	विषयाः	पृष्ठाङ्काः ।
निषिद्धद्रव्यवर्णनं दोषे प्रतीकारः ७८०		कुवेद्यानां वर्जनीयतीतिः ... ७८३	
भागवद्व्युत्तरसमीचने	७८१	शास्त्रशैव्यस्य साफल्योक्तिः ... ७८४	
रसायने सतसमीचन्याः चतुरशीति-		चिकित्सायाः त्रिवर्गसाधकत्वोक्तिः ७८५	
तसरसकल्पः ... ७८२		कुवेद्याय निरयभाज्योक्तिः ... ७८६	
वाजीकरणे सदनवर्जनाः पञ्चाशीति-		यावच्छासं चिकित्सायाः कर्तव्यत्वोक्तिः ७८७	
तसरसकल्पः ... ७८३		वेद्यातुरयोरेवोक्त्यन्तर्गतनिर्देशः ७८८	
वाजीकरणे षडशीतितसरसकल्पः ७८४		वेद्यानां मूलभाज्यत्वनिर्देशः ... ७८९	
रसायने सन्निधानं प्रति उक्तिः ७८५		पुराव्रतवर्षनद्वारा वेद्यास्य सर्वगुण्यत्व-	
शोधनां मूलदोषवत्त्वे प्रतीतिः		निर्देशः ... ७९०	
श्रुत्याश्रययोः हेतुता ... ७९१		उपसंहारः ... ७९२	
आचारसंवादनम् ... ७९२			
आयुर्वेदोपदेशकं अवश्यं पाठनीय-			
तोक्तिः ... ७९३			

भ्रमनिरसनम् ।

“७०८” इति पत्राङ्कस्थाने “७१३” इति
अङ्कसन्निवेशः प्रामादिकः ।

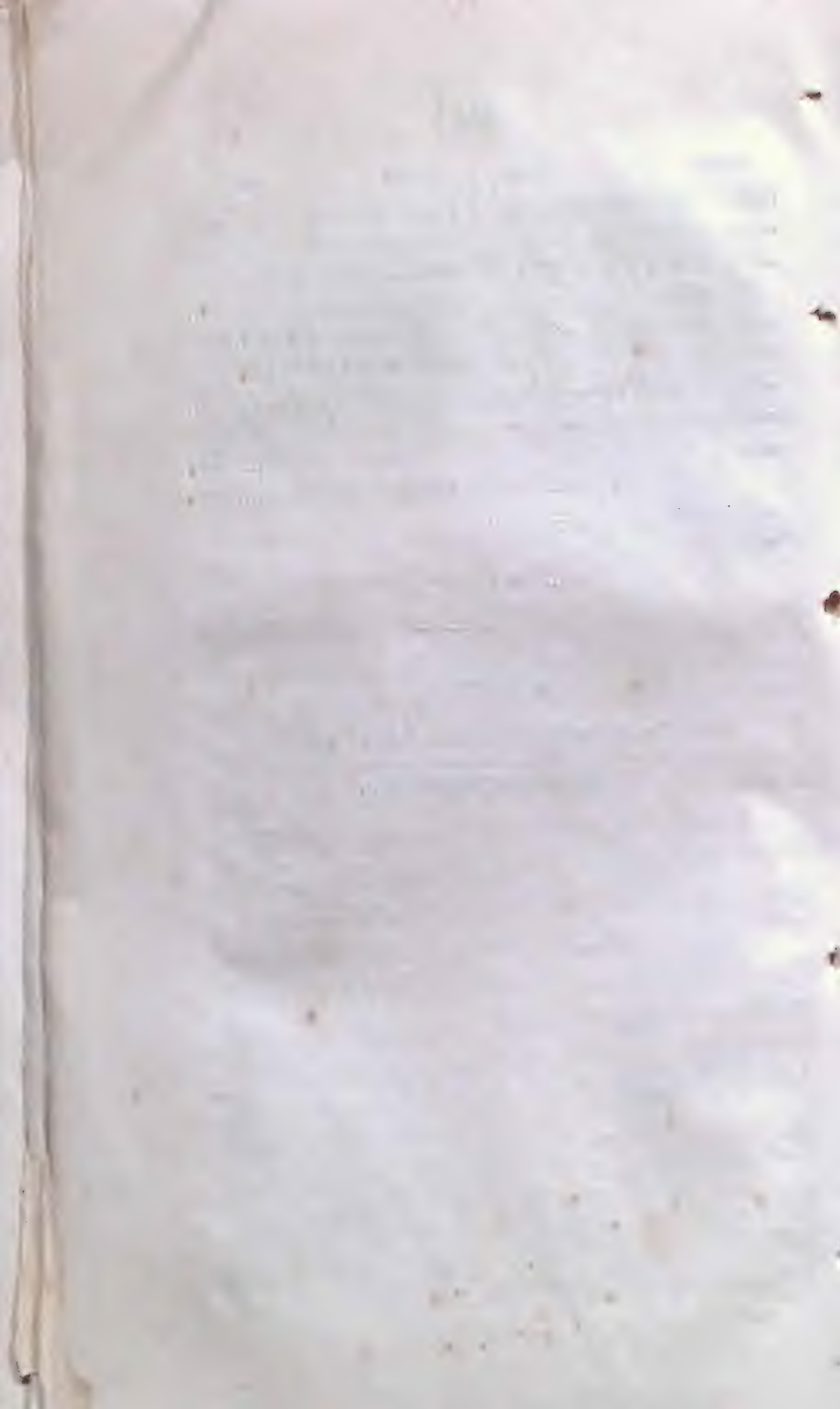
विषयः	पृष्ठाङ्काः ।	विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
कासे पञ्चमरसकल्पः	... ७६१	नेवरीगे सप्तचत्वारिंशमरसकल्पः	७६६
अथै षष्ठ-सप्तमरसकल्पौ	...	तिमिरे अष्टचत्वारिंशमरसकल्पः	७७०
अथादौ अष्टमरसकल्पः	...	आङ्गे एकीनपञ्चाशत्तमरसकल्पः	७७
द्विज्ज्यायां नवमरसकल्पः	... ७६२	केशकण्ठौकरणे महाभौलतेलाख्य-	
हृदिर्दोहयोः दशमैकादशमरसकल्पौ	७७	पञ्चाशत्तमरसकल्पः	...
अथैः सुतादशमरसकल्पः	...	त्रयो एकपञ्चाशत्तमरसकल्पः	... ७७१
अतोभारै तयोदशादिरसकल्पद्वयम्	७६३	यन्यौ द्विपञ्चाशत्तमरसकल्पः	...
विमुक्त्यां षोडशमरसकल्पः	...	समूरिकायां विपञ्चाशत्तमरसकल्पः	७७
अजोर्णे सप्तदशमरसकल्पः	...	सिन्धोदौ चतुःपञ्चाशत्तमरसकल्पः	७७२
अवादि कायात् अष्टादशैकीनविंश-		अष्टिसावे पञ्चपञ्चाशत्तमरसकल्पः	७७
रसकल्पो	...	विषे षट्पञ्चाशत्तमादिरस-	
सुवक्रके विंशमरसकल्पः	... ७६४	कल्पपट्कम्	... ७७३
मेहेषु एकविंशमरसकल्पः	...	७७ द्विषष्टितमरसकल्पः	...
श्रीहादौ त्रविंश-तयोविंशमरसकल्पौ	७७	सर्पविषे विषष्टितमरसकल्पः	...
पक्षिगुलं चतुर्विंशमरसकल्पः	...	७७ चतुःषष्टितमरसकल्पः	...
आमगुले पञ्चविंशमरसकल्पः	...	चन्द्रुविषे पञ्चषष्टितमरसकल्पः	७७४
सदरे षड्विंशमरसकल्पः	... ७६५	वृश्चिकविषे षट्षष्टितमादिरसकल्प-	
कामलायां सप्तविंशमरसकल्पः	...	चतुष्टयम्	...
पाण्डुदौ अष्टाविंशमरसकल्पः	...	विषदिग्धत्रणे सप्ततितसादि-	
अथै एकीनविंशमरसकल्पः	...	रसकल्पद्वयम्	...
कुष्ठे त्रिंशैकाविंशमरसकल्पौ	...	रसायने द्विसप्ततितमरसकल्पः	७७५
७७ हाविंश-वयस्त्रिंशमरसकल्पौ	७६६	७७ द्विसप्ततितमरसकल्पः	७७
७७ चतुस्त्रिंशमरसकल्पः	...	७७ चतुःसप्ततितमरसकल्पः	७७६
किन्नासे पञ्चविंशमरसकल्पः	...	७७ पञ्चसप्ततितमरसकल्पः	७७
द्विषे षट्विंशमरसकल्पः	... ७६७	७७ षट्सप्ततितमरसकल्पः	७७७
किन्नासे सप्तविंशमरसकल्पः	...	७७ सप्तसप्ततितमाद्यष्टीतितमा-	
वातरोने अष्टविंशमरसकल्पः	...	रसकल्पः	...
गृध्रलाभ एकीनचत्वारिंशमरसकल्पः	७७	७७ एकाष्टीतितमरसकल्पः	७७
वातरजे अत्राविंशमरसकल्पः	...	७७ त्रयोपञ्चरसकल्पः त्रयोष्टीतितम-	
खौल्य एकचत्वारिंशमरसकल्पः	... ७६८	रसकल्पः	... ७७७
७७ हाचत्वारिंशमरसकल्पः	...	७७ पञ्चासृतरसाख्यः त्रयोष्टीतितम-	
काश्यं विचत्वारिंशमरसकल्पः	...	रसकल्पः	... ७७८
अपधारादौ चतुश्चत्वारिंशमरसकल्पः	७७	रसपयोने उपचारविधिः	...
७७ पञ्चचत्वारिंशमरसकल्पः	७७	रससेवने अपथ्यानि	... ७७८
पञ्चाशते षट्चत्वारिंशमरसकल्पः	७६८	निषिद्धद्रव्यवहारे दीपः	...

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।	विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
निषिद्धद्वयव्यवहारजदोषे प्रतीकारः ७८०		कुर्वेद्यानां वर्जनीयत्वोक्तिः ... ७८३	
भागवत्पुनरसर्षेवने ” ”		शास्त्रजैवेद्यास्य साफल्योक्तिः ... ७८४	
रसायने सतसप्तोक्त्याख्यः चतुर्शोति-		चिकित्सायाः त्रिवर्गसाधकत्वोक्तिः ७८५	
तमरसकल्पः ... ७८६		कुर्वेद्याय निरयभाक्तीतिः ... ७८७	
वाजीकरणे मदमवर्जनाख्यः पञ्चाशोति-		यावच्छासं चिकित्सायाः कर्तव्यत्वोक्तिः ७८८	
तमरसकल्पः ... ७८९		वेद्यातुरयोरेवोक्त्युक्त्यनिर्देशः ७८९	
वाजीकरणे षडशोतितमरसकल्पः ७९०		वेद्यानां धुत्वाभाजोक्त्यनिर्देशः ... ७९१	
रसायने सन्निग्धान् पति उक्तिः ७९२		पुरावृत्तवर्णनद्वारा वेद्यास्य सर्वपुण्यत्व-	
औषधानां गुणदोषवत्त्वे प्रतीतिः		निर्देशः ... ७९३	
जलाजल्योः स्तुतिः ... ७९४		उपसंहारः ... ७९५	
आचाररसायनम् ... ७९६			
आयुर्वेदोपदेशश्च अथवापाननौय-			
तोक्तिः ... ७९७			

भ्रमनिरसनम् ।

“७०८” इति पत्राङ्कस्थाने “७१३” इति

अङ्कसन्निवेशः प्रामादिकः ।

रसरत्नसमुच्चयः ।

रसोत्पत्तिर्नाम प्रथमोऽध्यायः ।

अथ मङ्गलाचरणम् ।—

यस्याऽऽनन्दभवेन मङ्गलकलासम्भावितेन स्फुर-
द्दाम्ना सिद्धरसाश्रितेन करुणावीक्षासुधासिन्धुना ।
भक्तानां प्रभवप्रसंहतिजरारागादिरोगाः क्षणा-
च्छान्तिं यान्ति जगत्प्रधानभिषजे तस्मै परस्मै नमः ॥ १ ॥

नत्वा गुरुपदद्वन्द्वं भारतीं ज्ञानदायिनीम् ।

ज्ञानदं शङ्करश्चैव पितरश्च पितानहम् ॥ १ ॥

शर्मणा चाशुबोधेन नित्यबोधेन च त्रिधा ।

क्षियते बोधिनी टीका रसरत्नसमुच्चये ॥ २ ॥

अथ सुप्रथितनामा निखिलायुक्तान्तपारदृशा भिषम्बरः श्रीकाम्भटाचार्यः रसतत्त्वं
क्षिप्तपि चिकीर्षुः तस्य निर्विघ्नं परिमतास्ये अनन्तान्तरायसन्ताननिर्गन्तनहेतुं विशिष्ट-
शिष्टाचारपरम्परापरिग्रामं स्नेहस्तुतिरूपं मङ्गलसाधयति यन्मादौ यस्मैत्यादिना ।—
यस्य परमात्मनः, आनन्दसत्त्वेन आनन्दः सुखं भवति अस्मात् तेन सुखोत्पाद-
हेतुता, दर्शनेनैव त्रिविधदुःखनाशात् अतुर्वर्तमानेति इति भावः । मङ्गल-
कलासम्भावितेन मङ्गले श्रेयोजनने, या कला सामर्थ्ये, तत्र सम्भावितेन सम्भवयुक्तेन,
यमहेतुकेन दृष्टिपातेनैव सर्वापेक्षान्तिजननादिति भावः । स्फुरद्दाम्ना स्फुरत् दौघ-
नागम्, उज्ज्वलमित्यर्थः, धाम तेजः यत्र तेन भास्वता, दृष्टिमात्रेणैव सर्वरोगबीज-
पापादिः भक्षोकरणात् इति । सिद्धरसाश्रितेन सिद्धरसः पारदः, तद्वत् अश्रितेन
मरणादिनाशनेन, पारदवदसताग्रमानेन, अमृतनिश्चिन्दिच्छिन्धदर्शनेनैव रसेन्द्रवत्
सर्वमयशान्तिकरणात् । रसचिकीर्षाशब्देऽस्मिन् रसस्य उत्कर्षस्यापत्ताय तद्दर्शनेनैव
रसेन्द्रवत् गुणकारकत्वं स्थापितम् । करुणावीक्षासुधासिन्धुना करुणावीक्षा त्रपादृष्टिः,
सुधासिन्धुरिव अमृतसागर इव तेन, सानरस्य यथा पारं न विद्यते, तथा भक्तशने

अथ यन्त्रकर्तृणां नामानि यन्त्रस्वाभिधेयञ्चाह ।—

आदिमञ्चन्द्रसेनश्च लङ्केशश्च विशारदः ।
 कपाली मत्त-माण्डव्यौ भास्करः शूरसेनकः ॥ २ ॥
 रत्नकोशश्च शम्भुश्च सात्त्विको नरवाहनः ।
 इन्द्रो गोमुखश्चैव कम्बलिव्याडिरेव च ॥ ३ ॥
 नागार्जुनः सुरानन्दो नागबोधिर्यशोधनः ।
 खण्डः कापालिको ब्रह्मा गोविन्दो लम्पको हरिः ॥ ४ ॥
 सप्तविंशतिसङ्क्राका रससिद्धिप्रदायकाः ।
 रसाङ्कुशो भैरवश्च नन्दो खच्छुन्दभैरवः ॥ ५ ॥
 मन्थानभैरवश्चैव काकचण्डीश्वरस्तथा ।
 वासुदेव ऋषिः शृङ्गः क्रियातन्त्रसमुच्चयो ॥ ६ ॥
 रसेन्द्रतिलको योगी भालुकिर्मथ्यलाह्वयः ।
 महादेवो नरेन्द्रश्च रत्नाकर-हरीश्वरौ ॥ ७ ॥

तत्कृपापि अपारा इति भावः । अत्र “आनन्दभवेन” इत्यादिविशेषणानि सुधासिन्ध्वा-
 वपि धीन्यानि ; तथा च सुधापानेनापि सर्वे नन्दन्ति, अतस्तस्या आनन्दजनकत्वं
 युज्यते । अमृतस्य स्तुतिनाशनत्वात् “जीवन्तरी भद्रशतानि पश्येत्” इत्यनुसारेण सङ्कल-
 नसङ्गननमपि तत्र न विरोधनावहति । प्रसादेष्वेव सर्वपापदाहकत्वमपि तस्याः
 सङ्गच्छते । बिम्बरसवत् अस्या अपि जरादिव्याधिराशनत्वं प्रसिद्धमेव । भक्तानां
 भवकालां, प्रभवादिरोगाः अन्यस्त्युषार्हश्वासप्रत्यादिदुःखजनकरीणाः, चक्षात्
 अक्षमात्रेणैव शान्तिं प्रशमं, यानि प्राप्नुवन्ति, जगत्प्रधानमिषजे जगतां जगत्सु
 वा विमुचनेषु, प्रधानमिषजे प्रकटवेदाय, कौतिकमिषजस्तु त्वरादिसाधारण-
 व्याधिचिकित्सां समर्थाः, न तु प्रभवाद्यसाधारणदुःखरूपे, अत एव परमात्मनो
 निप्रक्षप्रधानत्वम् । तस्मै अत्यन्तस्वदुपाय, परस्मै परमपुरुषाय परमात्मने, नमः
 नमोऽस्तु ॥ १ ॥

इदानीं रसशास्त्रप्रवर्तकानां सप्तविंशतिसङ्क्राकानामादिमादीनां मिषजां तथा-
 भ्युत्थेषामपि रसाङ्कुशादीनां नामान्युल्लिखति. आदिनः इत्यादि ।—एते सप्तविंशति-
 सङ्क्राकाः तथा रसाङ्कुशादयश्च अष्टादशसङ्क्राकाः अपरं सङ्क्राकः मिषजः रससिद्धि-

एतेषां क्रियतेऽन्येषां तन्त्राख्यालोक्य सङ्ग्रहः ।

रसानामय सिद्धानां चिकित्सार्थोपयोगिनाम् ।

सुनुना सिंहगुप्तस्य रसरत्नसमुच्चयः ॥ ८ ॥

रसोपरसलोद्धानि यन्त्रादिकरणानि च ।

शुद्धार्थमपि लोद्धानां तन्त्रादिकरणानि च ।

शुद्धिः सत्त्वं द्रुतिर्भस्मकरणञ्च प्रवक्ष्यते ॥ ९ ॥

प्रदायकाः रसेन रसप्रयोगेण वा सिद्धिः आरोग्यादिः तत्प्रदायकाः, आसन् इति शेषः ॥ २—७ ॥

ननु सर्वदा समप्रसादबहुलैरसर्वविदुरैर्मन्यैः प्रणीतेऽस्मिन् प्रेषावतां कथं प्रवृत्तिर्भावति इत्याशङ्क्य तेषां प्रवृत्त्यन्तर्लौकरणाय यन्त्राख्या ग्रामाणिकत्वं प्रतिपादयितुमाह, एतेषामिति ।—नाहं स्वयं किमपि लिखामि किन्तु एतेषां पूर्वोक्तानां तथा अन्येषामपि आत्मानां रसचिकित्सासार्ग्यप्रवर्तयितृणां कृतानि तन्त्राणि ग्रामाणि आलाक्य दृष्टा, अथ अनन्तरं, चिकित्सार्थोपयोगिनां चिकित्सोपयुक्तानां, सिद्धानां छट्फलानां रसानां रसप्रवृत्तौषधानां सङ्ग्रहः एकत्र यथारूपः रसरत्नसमुच्चयः तदाख्ययन्त्रः, सिंहगुप्तस्य तदाख्यवैद्यस्य सुनुना पुत्रेण नाम्नेन मया क्रियते ॥८॥

अभिधेयसम्बन्धप्रयोजनोपदेशमन्त्रेण कृतेऽपि यन्त्रे न प्रेषावतां प्रवृत्तिः स्यात्, वदन्तम्—“अभिधेयकज्ञानविरहक्षिप्तमितोद्यताः । श्रोतुमन्यमपि यन्त्रं नाद्वित्ये हि साधवः ॥ सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्त्तते । यथादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः ॥” इत्यतः यन्त्रस्याभिधेयादिकं वक्तुमाह, रसेति ।—रसः पारदः, उपरसाः गन्धकादयः, तद्वयवा,—“गन्धको वज्रवैकान्तं वज्रसं तात्तकं शिला । स्वर्परें त्रिखित्त्यञ्च निमलं हेममाञ्जिकम् ॥ काशीशं कालपाषाणं वराटाञ्जनहिङ्गुलम् । कैरिकं शङ्खभुनागं टङ्गमञ्च शिलाजतु । एते उपरसाः प्रोक्ताः—” ॥ लोद्धानि स्वर्णादयोऽष्टौ प्रातवः, तद्वयवा,—“सुवर्णे रजतं तासं कांक्षं पित्तलेन च । नागं वज्रं तथा लोहं धातवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥” तानि । यन्त्रादि इत्यत्र आदिपदेन पुटादयो गृह्यन्ते । लोद्धानां स्वर्णादीनाम् । शुद्धिः शोधनम् । सत्त्वं सत्त्वपातनं, सारवद्वणम् । द्रुतिः द्रावणम् । रसोपरसादीनां शोधनमारणादिकं तथा प्रयोगश्च यन्त्राख्याभिधेयः । शोधनमारणौषधप्रयोगादिभिः सहस्रं वाच्यवाचकभावसम्बन्धः । प्रयोजनम् तु सञ्ज्ञानद्वारा रोगप्रशमनम् ॥ ९ ॥

अथ हिमालयवर्णनम् ।—

अस्ति नीहारनिलयो महानुत्तरदिषुखे ।

उत्तुङ्गशृङ्गसङ्घात-लङ्घिताभ्रो महोधरः ॥ १० ॥

विश्रामाय वियन्मार्ग-विलङ्घनघनश्रमः ।

अवतीर्ण इव क्षीणीं शरदम्बुमुचां गणः ॥ ११ ॥

राशिराशौविघ्नाधीश-फणाफलकरोचिषाम् ।

भित्त्वा भुवमिवोत्तौर्णां यो विभाति भृशोन्नतः ॥ १२ ॥

ज्वलदोषधयो यस्य नितम्बमणिभूमयः ।

नक्तमुहामतर्ङितामनुकुर्वन्ति वार्मुचाम् ॥ १३ ॥

इदानीं रसस्य गुणादिकं वर्णनं तदुत्पत्तिस्थानं हिमवन्तं वर्णयति, अस्तीति ।—
नीहारनिलयः तृपारावासः । उत्तुङ्गेति ।—उत्तुङ्गालामुन्नतानां शृङ्गाणां शिखराणां
सङ्घातेन समूहेन लङ्घितम् अतिक्रान्तम् अर्धं मेघः येन सः । विश्रमार्गस्य
आकाशपथस्य विलङ्घनेन अतिक्रमणेन घनः प्रगाढः श्रमः क्लान्तः यस्य स तथाभूतः,
अत एव विश्रामाय मार्गमापनोदनाय, क्षीणीं सुवं पार्वत्यसुभागम्, अवतीर्णः
अवच्छेदः शरदम्बुमुचां शरत्मेघानां गणः समूह इव, परिदृश्यमानः इति शेषः,
तृपाराच्छृङ्गशृङ्गलेनातिघमे तस्मिन् भुवमवतीर्णातिशयशरत्मेघलीलेन । राशि-
रित्यादि ।—सुवं सुवृष्टं भित्त्वा विदार्य उत्तौर्णः उन्नतः, आशौविघ्नाधीशस्य नागराजस्य
शेषस्य फणाः सहस्रसङ्काकाः भोगसमूहाः फलकाः विभक्तत्वात् काष्ठादिपङ्का इव
तेषां शानि रोचोषि प्रभापटलानि, सहस्रसङ्काके सहस्रसङ्काकमणिभूषितत्वात् ;
तेषां राशिरिव अवस्थितः तृपारयसंस्थानेकशिखरिणः बहुवराधिष्ठानस्यास्य
रजतगौरसहस्रमणिभूषितसहस्रसौर्षशेषवत् प्रभासमोक्षेया । भृशोन्नतः भृशम्
अत्यर्थम् उन्नतः यः महान् महोधरः पर्वतः हिमाचलः, विभाति अक्लान्ति । यस्य
पर्वतस्य, ज्वलन्त्यः द्विदोषमानाः ओषधयः ओषधहेतुभूतानि द्रव्याणि यत्र तादृशः,
द्रव्यमात्रे ओषधिशब्दप्रयोगे प्रमाणं यथा सुश्रुते—“तानि पुनरोषधयः । ताथ
द्विविधाः, स्थावराः अङ्गमाद्य । तासां स्थावराः चतुर्धा यथा—वनस्पतिः, उष्णः,
ओरुतः, ओषधियेति । तामु अपुष्पफलवान् वनस्पतिः, पुष्पफलवान् वृक्षः, प्रतानवतो
लता वोरुतः, फलपाकनिष्ठा च ओषधिः । अङ्गमा अपि जरायुशालजकेदनीहिल-
मेदेन चतुर्धा” इत्यादि । नितम्बमणिभूमयः नितम्बे कटके पर्वतमध्यभागे याः

कटके सञ्चरन्तीनां यस्य किञ्चरयोपिताम् ।

पादेषु धातुरागेण लाक्षाकृत्यमनुष्ठितम् ॥ १४ ॥

अवतंसितशीतांशुराच्छादितदिगम्बरः ।

यो गुहाधिगतो लोकैर्गिरीश इति गीयते ॥ १५ ॥

निमीलितदृशो नित्यं मुनयो यस्य सानुषु ।

प्रत्यक्षयन्ति गिरिशमवाङ्मनसमोचरम् ॥ १६ ॥

अणिभूमयः रत्नानामाकराः ताः नक्तं रात्रौ सदृशमा अत्युत्कटा भास्यतीत्यर्थः, तद्वत् विद्युत् यव तादृशानां, वारुणां वा अर्कं मुच्यन्ति ये तेषां मेघानामनुकुर्वन्ति विडम्बयन्ति सादृश्यं बह्वन्तीत्यर्थः । नक्तं वारिपूर्णप्रगाढरूपे मेघे पिङ्गलवर्णा विद्युत् यथा भाति, तथा तामस्यां निशि कृष्णवर्णकटकदेशे स्तनिनिःसृतपिङ्गलवर्णरज-ज्योतीषि तथा शीघ्रधौनामपि प्रभाः विद्योतन्ते ; किञ्च, यदा वायुताडितवृक्षादिभि-राच्छाद्यन्ते तदा ज्योतीषि अलदंघते, यदा च कदाऽपसरति तदा पुनः व्योतन्ते, एवं सङ्घटनकरणं युज्यते इति भावः ॥ १०—१३ ॥

कटके इति ।—कटके अद्रिनित्यदेशे पर्वतमध्यभागे, सञ्चरन्तीनाम् इतस्ततः परिभ्रमन्तीनां किञ्चरयोपितां किम्पुरुषवधूनां, पादेषु यस्य अचलस्य धातुरागेण धातूनां पदरागादिसौनां मनःशिलागैरिकादीनां वा रागेण लौहित्येन, लाक्षा-कृत्यम् अलक्तकप्रयोजनम् अलक्तकेन पादप्रसाधनकार्यम्, अनुष्ठितं सम्पादितम् ; तत्र गैरिकमनःशिलादयः शीघ्रधौपयोगिनः सर्वे जातवः सन्तीत्यभिप्रायः ॥ १४ ॥

अवतंसितेति ।—अवतंसितः भ्रूयणीकृतः, शीतांशुः अन्तः येन स तथाभूतः, तस्य दृराधिष्ठानत्वात् दृशस्य च अन्तर्भूयत्वात् आशयाश्रयिणोरभेदोपचारेण शीतांशुभूयत्वम् । आच्छादितानि विधानौकृतानि परिहितान्तीत्यर्थः, दिशः एव अम्बरणि येन स तथाभूतः दिस्तेष्टितः दिगन्तव्यातीत्यर्थः । गुहाभिः कन्दरैः अधिगतः प्राप्तः बहुगुहासमन्वितः, अथवा—पर्वताधिशाहदेवतात्वेन गुहागृहाश्रितः, यदा—गुह्येन कार्तिकेयेन अधिगतः अधिष्ठितः सातामह्निलयत्वात्, यः सद्योधरः लोकैः गिरीशः गिरीणां पर्वतानाम् ईशः अधिपतिः, इति एवम्भकारः, गीयते कूयते, कथ्यते इत्यर्थः ॥ १५ ॥

निमीलितेति ।—यस्य अचलस्य सानुषु प्रख्येप समतलदेशेषु, मुनयः वीतरागाः मननशीलाः योगिनः, निमीलितदृशः आनन्ददितनेहाः सन्तः, नित्यं सदैव,

शिलातलप्रतिहतैर्यस्य निर्भरशीकरैः ।

अहन्यपि निरौचन्ते यच्चास्ताराङ्कितं नभः ॥ १७ ॥

नीहारपवनोद्रेक-निःसृष्टा यत्र पुरुषाः ।

निजस्त्रीणां निषेवन्ते कुचोष्माणं निरन्तरम् ॥ १८ ॥

सञ्चरन् कटके यस्य निदाघेऽपि दिवाकरः ।

उद्दामहिमरुद्धोष्मा न शीतांशोर्विभिद्यते ॥ १९ ॥

गुहागृहेषु कस्तूरी-सृगनाभिसुगन्धिषु ।

गायन्ति यत्र किन्नर्यो गौरोपरिणयोत्सवम् ॥ २० ॥

कदाऽप्यविनश्यत् वा, अवाप्तनसगोचरं वास्तनस्योरगोचरम् अविषयीभूतं, गिरिशं गिरौ जिते अवतिष्ठति यः तं शङ्करं, प्रत्यक्षयन्ति ध्यानदृशा हृदये प्रत्यक्षवत् पश्यन्ति ॥ १६ ॥

शिल्पिति ।—यस्य शिलातले शिलापृष्ठे प्रतिहतैः प्रतिस्फुरितैः चूर्णोभूतैरिति यावत्, निर्भरशीकरैः प्रसवयोदककण्ठैः करणैः, यच्चाः देवयोनिविशेषाः, अहन्यपि दिवा अपि, नभः स्वः, ताराङ्कितं नक्षत्रमुद्रितं, निरौचन्ते अवलोकयन्ति, अर्धलिङ्ग-सृङ्गावस्थितनिर्भरात् चरन्त्युदक्तानि पार्वत्यधामतुरागानुरञ्जितानि शिलापृष्ठे प्रतिहत्य कण्ठो मूला कङ्कसुप्ततलि नभसि नक्षत्राणीव प्रतिभास्यतीति भावः ॥ २० ॥

नीहारिति ।—यत्र सङ्कीर्णे पुरुषाः नीहारपवनस्य तुषारकणमिश्रवायोः शीत-वायोर्वा उद्रेकम् आतिशय्य निःसृष्टाः सौदुमशक्याः सन्तः निरन्तरं सदैव दिवाऽप्यौच्यैः, निजस्त्रीणां स्त्रवधूनां कुचोष्माणं स्नानतापं, निषेवन्ते भगन्ते, अनुभवन्तीत्यर्थः । श्रेयाधिक्यादृष्टिर्गन्तुमशक्ताः निरन्तरं गुहागृहे स्तब्धं गच्छन्ति इति अवतिष्ठन्ते इति भावः ॥ १८ ॥

सञ्चरन्ति ।—दिवाकरः सूर्यः, यस्य कटके नितम्बदेशे सञ्चरन् मास्यन्, एतेनास्य सङ्कीर्णतले नृचितं, यतः नभसि सूर्यपथः अस्य सञ्चरप्रदेशे वर्तते । निदाघेऽपि शीततावपि उद्दामेन उत्कटेन दुःसहः हिमेन तुषारैश्च कटः प्रतिहतः मन्दोभूतः उष्मा सन्तापः यस्य सः तथाभूतः सन् शीतांशोः चन्दात् न विभिद्यते न विशिष्यते न पृथक्क्रेनानुमीयते, अनैरिति शेषः । हिमामिहतीयात्वात् उष्णकरीऽपि हिमकरवत् प्रतीयते इति भावः ॥ १९ ॥

गुहिति ।—यत्र कस्तूरीसृगणां कस्तूरिकाकरसृगविशेषाणां नामिता नामि-

चकास्ति तत्र जगतामादिदेवो महेश्वरः ।

रसात्मना जगन्नातं जातो यस्मात् महारसः ॥ २१ ॥

अथ रसोत्कर्षवर्णनम् ।—

शताश्वमेधेन कृतेन पुण्यं गौकोटिभिः स्नानं सहस्रदानात् ।

नृणां भवेत् सूतकदर्शनेन यत् सर्वतीर्थेषु कृताभिषेकात्

॥ २२ ॥

विधाय रमलिङ्गं यो भक्तियुक्तः समर्चयेत् ।

जगत्तितयलिङ्गानां पूजाफलमवाप्नुयात् ॥ २३ ॥

भक्षणं स्पर्शनं दानं ध्यानञ्च परिपूजनम् ।

पञ्चधा रसपूजोक्ता महापातकनाशिनी ॥ २४ ॥

प्रदेशेन, सुष्ठु गन्धः विद्यते यत्र तेषु कस्तूरिकाभीदण्डम्, गुडामृष्टेषु कन्दरनिलवेषु अवलिताः किन्नर्याः गौर्याः पार्वत्याः परिषये विवाहममये यः उत्सवः आनन्दजनकव्यापारविशेषः तं गायन्ति पार्वतीविवाहवृत्तानां स्वरमंथनेन कथयन्ति इत्यर्थः । कस्तूरीस्रगनाभिमुखान्निष्ठ इत्युक्त्वा अत्र उत्कृष्टसुगन्धिद्रव्याण्यपि सन्ति न केवलं रसादीनि इत्यायाति ॥ २० ॥

चकास्तीति ।—तत्र तस्मिन् हिममधरे, जगताम् आदिदेवः आदौ प्रथमं दीव्यति स्वयं राजते इति आदिदेवः महेश्वरः शिवः, रसात्मना रसस्वरूपेण, तस्मात् रसोत्पत्तेः ; जगतं जगद्वर्णनसमुच्चं, जातं रसस्य सर्वरोगहरत्वात् व्याधिभ्यः रजितं चकास्ति विराजते, यस्मात् महेश्वरात् महारसः पारदः, जातः उत्पन्नः । महेश्वरस्य सत्यस्यत्वात् तदप्यस्य रसस्यापि सत्यहरत्वमित्यभिप्रायः ॥ २१ ॥

अनुरागदाकार्य रसप्रणयसाध, जतेति ।—कृतेन अनुष्ठितेन, शताश्वमेधेन शतसङ्ख्याकाश्वमेधयज्ञेन करणेन, गौकोटिभिः कोटिसङ्ख्याकमीदमेन, स्नानं सहस्रदानात् सहस्रसङ्ख्याकसुवर्णमुद्रादानात्, तथा सर्वतीर्थेषु काशीप्रयागादिपुण्यस्थानेषु, कतः आचरितः यः अभिषेकः स्नानं तस्मात् तीर्थस्नानात् यत् पुण्यं मुक्तिः भवेत्, सूतकदर्शनेन पारददर्शनेनैव नृणां तत् पुण्यं भवेत् । अश्वमेधादिभ्योऽपि पारददर्शनं बहुफलम् इति भावः ॥ २२ ॥

विधायेति ।—जगत्तितये विभुवने याणि लिङ्गानि शिवलिङ्गानि तेषाम् ॥ २३ ॥

अक्षयमिति ।—अक्षयादिभेदेन पञ्चधा पञ्चप्रकारा रसपूजा रसार्चना रससेवा ॥ २४ ॥

हन्ति भक्षणमात्रेण पूर्वजन्मावसम्भवम् ।
 रोगसङ्क्रमशेषाणां नराणां नात्र संशयः ॥ २५ ॥
 पूर्वजन्मकृतं पापं सद्यो नश्यति देहिनाम् ।
 सुगन्धपिष्टसूतेन यदि शम्भुर्विलेपितः ॥ २६ ॥
 अभ्रकं त्रुटिमात्रं यो रसस्य परिजारयेत् ।
 शतक्रतुफलं तस्य भवेदित्यब्रवीच्छिवः ॥ २७ ॥
 यश्च निन्दति सूतेन्दं शम्भोस्तेजः परात्परम् ।
 स पतेन्नरके घोरे यावत्कल्पविकल्पनम् ॥ २८ ॥
 रोगिभ्यो यो रसं दत्ते शुद्धिपाकसमन्वितम् ।
 तुलादानाश्वमेधानां फलं प्राप्नोति शाश्वतम् ॥ २९ ॥
 सिद्धे रसे करिष्यामि निदोरिद्रगदं जगत् ।
 रसध्यानमिदं प्रोक्तं ब्रह्महत्यादिपापनुत् ॥ ३० ॥

रसभक्षणगुणमाह, हन्तीति ।—पूर्वजन्म जन्मनि यानि अघानि पापानि,
 तेभ्यः सम्भवः उत्पत्तिर्यस्य तं तथाविधं रोगसङ्गं व्याधिसमुद्भवं ॥ २५ ॥

रसस्यशर्नगुणमाह, पूर्ववत्यादिदाभ्याम् ।—सुगन्धेन सङ्गमयुक्तद्रव्येण सह पिष्टः
 पेषितः यः सूतः पारदः तेन यदि शम्भुः शिवः, विलेपितः अनुलेपितः ॥ २६ ॥

अभ्रकमिति ।—यः अभ्रकं तथा रसस्य पारदस्य त्रुटिमात्रं लेशमात्रं विन्दुमात्र-
 रसमित्यर्थः, परिजारयेत् परि सर्वतोभावेन जारयेत् भस्मीकुर्यात् । शतक्रतुफलं
 शताश्वमेधयागफलम् ॥ २७ ॥

रसनिन्दाया दीधमाह, यथेति ।—सूतेन्दं पारदम् । शम्भोस्तेजः शिववैद्यम् ।
 परात् परं श्रेष्ठतमम् । कल्पविकल्पनं कल्पस्य प्रलयस्य विकल्पनं विरचनं प्रलयशमनं
 कल्पान्तमिति यावत् ॥ २८ ॥

रसदानगुणमाह, रोगिभ्य इति ।—शुद्धिपाकसमन्वितं शोधितमारितम् । शाश्वतं
 नित्यम् ॥ २९ ॥

रसध्यानगुणमाह, सिद्धे इति ।—सिद्धे शोधनाद्विना सम्यक् निधत्ते ।
 निदोरिद्रगदं निः निर्मुक्तं दारिद्र्यगदाभ्यां यत् तथाभूतं दारिद्र्यव्याधिसमुक्तम्, इदम्
 एवभूतचिन्तनं, रसध्यानं समाहितचित्तसा ऐकाग्र्येण रसचिन्तनं प्रोक्तम् ॥ ३० ॥

अभ्यग्रासो हि सूतस्य नैवेद्यं परिकीर्तितम् ।

रसस्येत्यर्चनं कृत्वा प्राप्नुयात् क्रतुजं फलम् ॥ ३१ ॥

उदरे संस्थिते सूते यस्योत्क्रामति जीवितम् ।

स मुक्तो दुष्कृताङ्घोरात् प्रयाति परमं पदम् ॥ ३२ ॥

मूर्च्छित्वा हरति कुजं बन्धनमनुभूय मुक्तिदो भवति ।

अमरीकरोति हि सूतः कोऽन्यः कर्णाकरः सूतात् ? ॥ ३३ ॥

रसपूजागुणमाह, अमेति ।—असंख्यं यासः कवलीकरणं सूतसावर्को-
नविशतिकर्मसु मध्ये रसजारणाद्यै प्रकारविशेषः । तद्वयथा रसेन्द्रचित्तामणौ—
“जारणा हि घातनमालनन्यतिरेकेण घनहेमादिघातपूर्वकं पूर्वोक्तापन्नत्वम् ।”
यमित्ताभ्यरसगुणः यथा तत्रैव—“युद्धमन्त्रेषु जीर्णसु शुद्धाच्छतगुणाधिकः । षड्गुणे
गन्धके जीर्णो रसो भवति रोगघ्ना ॥.....तस्याच्छतगुणो ज्योमसत्वे जीर्णसु—” ॥
रसस्य अभ्यग्रासने सामर्थ्यमाह यथा तत्रैव—“देव्या रजो भवेद्भक्त्यो घातः शुक्तं
तथाऽभक्तम् । आलिङ्गने समर्थो ह्यौ प्रियत्वाच्छिवरतसः ॥” रसनप्रकारं यथा
तत्रैव—“वज्रकण्टकवशाद्यं वृद्धनटाकुलं सदा । विलिप्य गोकरीपाप्रौ पुटितं तत्र
शोधितम् ॥ वारुं वज्रे विनिक्षिप्तो यासांर्धौ जायते रसः । रसते गन्धहेमादिबन्धसत्त्वा-
दिकं चघ्नात् ॥” अथ यासयोग्यरसो यथा तत्रैव—“सतुल्यटङ्गनन्वत्विं-पटुतामे वारु-
षितम् । काञ्चिकं भावितं तेन गन्धार्धौ चरति चघ्नात् ॥ विद्वेष काञ्चिके चित्तो रसः
ज्यात् यासजालसः । रसने सर्वलोहानि सर्वसत्त्वानि वज्रकम् ॥” अथरहितजारित-
रसस्य नैष्कल्यामाह यथा तत्रैव—“घनरहितबीजजारणसम्प्राप्तिसिद्धिकृतकत्वाः ।
क्षपणाः प्राप्य समुद्रे वराटिकालाभसन्तुष्टाः ॥ विनैकमभसत्त्वं नात्नो रसपचकर्म-
समयेः ॥” इति । सूतस्य पारदस्य, नैवेद्यं देवोद्देशेन निवेदनौय इत्यं, पूजार्थमुपहार-
मित्यर्थः, परिकीर्तितम्, अभ्यग्रासनशक्तिसंज्ञनमेव रसस्य पूजनमित्यर्थः । युद्धमं
रसेन्द्रचित्तामणौ—“भीष्माभिष्यञ्जके देवि ! जारणा साधकस्य तु । खड्गान् पिष्टिष्या
देवि ! रसेन्द्रो लिङ्गमुच्यते । मर्हन् बन्धनमेव यासं पूजा विधीयते ॥” इति
एवमकारम् अर्जनं पूजनम् । क्रतुजम् अथर्भेधयज्ञजन्यम् ॥ ३१—३२ ॥

मूर्च्छित्वेति ।—मूर्च्छित्वा अव्यभिचारितव्याधिघातकत्वं मूर्च्छनात् प्राप्य इत्यर्थः ।
तत्कारो यथा रसेन्द्रसारसङ्गहे—“गन्धकेन रसं प्राज्ञः सुदृढं मर्हयेत् भिषक् । कञ्ज-
लाभो यदा सूतो विज्ञाय घनजापलम् ॥ दृश्यतेऽसौ तदा श्रेयो मूर्च्छितो रसकोविदैः ।

सुरगुरुगोहिजहिंसापापकलापोद्धवं किलासाध्यम् ।

श्वित्तं तदपि च श्रमयति यस्तस्मात् कः पवित्रतरः सूतात् ?

॥ ३४ ॥

रसबन्ध एव धन्यः प्रारम्भे यस्य सततमिति कुरुणा ।

सेव्यति रसे करिष्ये महीमहं निर्जरामरणम् ॥ ३५ ॥

असी रोगचयं हन्यादनुपायस्य योगतः ॥” मूर्च्छनाप्रकारस्तु बहुविधः, तत्र षड्गुण-
बन्धकारणप्रक्रिया साधोयसी । यदुक्तं रसेन्द्रचित्तामणौ—“रसगुणबन्धकारणं विना-
इयं न खलु कञ्चाहरणवन्तो रसेन्द्रः । न जलदकलधौतपाकहीनः सृष्टति रसाग्रगता-
मिति प्रसिद्धा ॥” बन्धनं स्वाभाविकद्रवत्वे सति बह्विनाऽनुष्णित्यमानत्वं मूर्च्छिवद्धत्वं
स्वेदनमर्हनाद्युनविंशतिकर्मसाध्यः अवस्थाविशेष इत्यर्थः, तस्मै अनुभूय प्राप्येत्यर्थः ।
बन्धनसाधनान्वनविंशतिकर्माणि यथा रसेन्द्रचित्तामणौ—“स्वेदनमर्हनमूर्च्छनीत्यापन-
पातनबोधननियमनदौपनालुभासन-गगनादिशसप्रमाणचारण-गर्भद्रुतिबाह्यद्रुतियोग-
जारणरक्षणसारणक्रामवेषभक्षणानि” इति । बन्धनप्रकारो यथा रसरत्नाकरे—
“कटुतुष्यद्रवे कन्दे बन्धायाः क्षौरकन्दके । अपक्वे सनादाद्य तद्धर्मं पिण्डिका
सतः ॥ दशनिष्कं गृहसूतं निष्केकं गृहगन्धकम् । स्त्रीकं स्त्रीकं लिपेद्वन्धं पाषाणे
तु च कुट्टयेत् ॥ यामनात्रे भवेत् पिण्डी रक्तकन्दे विनिःक्षिपेत् । अधोर्ध्वं भस्म-
वैक्रान्तं दत्त्वा निष्काह्यमावकम् ॥ ततः कन्दस्य मज्जाभिर्मुक्तं बद्धा मृदा दृढम् ।
लिप्तमङ्गुलमानेन सर्वतः शोष्य गीलकम् ॥ पाचयेत् भूधरे यन्त्रे ततोऽप्युत्थ पुनः
पचेत् । कर्हभागमधः कुठ्यादित्येवं परिवर्जयेत् ॥ क्रमेण चालयेद्दूढं बहिर्युष्मीपलेः
पचेत् । ततो भित्त्वा तु सङ्क्रान्तः बद्धः स्वाहाङ्गिनीपनम् ॥ नास्मा वैक्रान्तबद्धोऽयं
सर्वरीनेषु योजयेत् ॥” इति । अन्ये च प्रकाराः बन्धनस्य तत्रैव द्रष्टव्याः ।
श्रुतः भस्मोभूतः ; तत्प्रकारो यथा रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे—“द्विपलं गृहसूतस्य
सूताई गन्धकं तथा । कल्याणीरेण सप्तर्द्धं दिनमेकं निरन्तरम् ॥ कदा तत् भूधरे
यन्त्रे दिनैकं मारयेत् पुटे ॥” इति । अनरीकरोति अननरम् अनरं करोति मरण-
अभिर्णं मृत्युरहितं करोति ॥ ३३ ॥

सूतस्य पवित्रता पापनामकलसाह सुरेति ।—देवतागुरुजनगीत्राज्ञायानो
हिंसया चैवापकलापाः पापसमुद्भाः तस्यः उद्भवः जन्म यस्य तथाविधं, त्वि-
त्येतकुटम् । असाध्यम् अविकल्प्यम् । किल निश्चये ॥ ३४ ॥

बद्धरसस्य शुणौत्कर्षमाह, रसेति ।—यस्य रसबन्धस्य प्रारम्भे उपक्रमे एव

सुकृतफलं तावदिदं सुकुले यज्जन्म धीय तत्रापि ।

साऽपि च सकलमहीतलतुलनफला भूतलञ्च सुविधेयम्

॥ ३६ ॥

भूतलविधेयतायाः फलमर्थास्ते च विविधभोगफलाः ।

भोगाश्च सन्ति शरीरे तदनित्यमतो वृथा सकलम् ॥ ३७ ॥

सुततं निरन्तरम्, इति एवं वक्ष्यमाणरूपा, कुरुषा अनुकम्पा, वक्ष्यितुमेतसि उदेति इति शेषः, यत् रसे रसबन्धे, सित्यति सम्यक् निष्पत्त्यनाने सति, अहं महीं पृथिवीं निर्जरानरणां वार्द्धक्यसत्त्वरहितां, मर्त्यसङ्गं जरासत्त्वविचर्चितमित्यर्थः, करिष्ये । स रसबन्धः बन्धनप्राप्तौ रसः, धन्यः प्रशस्य एव ॥ ३५ ॥

रससंवनस्य जरासत्त्वनाशनतया दीर्घकालस्यापि साधनसामर्थ्यप्रदत्वात् सुक्ति-
प्रदत्तं वर्णयितुम् अजरानरस्य च तत्साधनं सम्भवतीत्यभिप्रायेण शरीरादौ नासनित्यत्वं
अतिपादयति, सुकृतेत्यादिभिस्त्रिभिः ।—सुकुले प्रशस्तवर्गे, यत् जन्म उत्पत्तिः,
इदं कुले जन्म तावत् सुकृतफलं शुभादृष्टफलं जन्मान्तरोक्षसुकृतिवशादेव
सङ्गं उत्पद्यते इत्यर्थः । तत्रापि सुकुले जन्मलाभेऽपि, धीय प्रशस्तबुद्धिरपि,
सुकृतफलेति शेषः । सा बुद्धिः अपि, सकलेन समयेण, महीतलेन भूतलेन सह,
तुलनम् उपनामदशनं, फलं यस्याः सा तथाविधा, प्रशस्तबुद्धिसान् एव भूतलस्थानां
सर्वेषां दृष्टान्तस्त्वन्मित्यर्थः । सुतलं भूतलस्थाः सर्वे एव प्राणिनः इत्यर्थः, सुविधेयं
वचने स्थितम् आद्यासम्पादकमिति यावत्, भवेदिति शेषः । बुद्धिमन्तः सर्वानेव
स्वायत्तान् कुर्वन्तीति भावः ॥ ३६ ॥

भूतलेति ।—भूतलविधेयतायाः पृथिवीसर्वजनवशीकरणस्य फलम् अर्थाः
जनानि, अन्धादृताजप्रभुशक्तिस्त्वस्यस्याशां सर्वे एव शिरसा बद्धन् जनानि प्रयच्छति ।
ते च अर्थाः, विविधभोगफलाः विविधाः बहुप्रकाराः भोगाः सक्चन्दनवनिताद्युप-
भोगजनितसुखानि फलानि कार्याणि विधां ते तन्नामृताः, यनं विविधभोगसाधन-
मित्यर्थः । भोगाश्च जनसाध्याक्षे भोगाः पुनः, शरीरे अस्मिन् नरदेहे, सन्ति
हितान्ते, शरीरमेव भोगाधिष्ठानमित्यर्थः । तत् भोगाधिष्ठानशरीरम्, अनित्यं
नश्वरम्, अतः शरीरस्य नश्वरत्वात्, सकलं सुकुले जन्मादि भोगान्तं सर्वमेव, इथा
निरर्थकं, यदा अवश्यमेव शरीरे नश्यति तदा सुकुले जन्मलामादिना किं फलम् ?
इति भावः ॥ ३७ ॥

इति धनशरीरभोगान्मत्वाऽनित्यान् सदैव यतनीयम् ।

मुक्तौ सा च ज्ञानात्तत्त्वाभ्यासात् स च स्थिरे देहे ॥ ३८ ॥

तत्स्थैर्यं न समर्थं रसायनं किमपि मूललोहादि ।

स्वयमस्थिरस्वभावं दाह्यं क्षेप्यञ्च शोथम् ॥ ३९ ॥

काष्ठौषधो नागे नागो वङ्गेऽथ वह्नमपि शुल्के ।

शुल्कं तारि तारं कनके कनकञ्च लीयते सूते ॥ ४० ॥

अमृतत्वं हि भजन्ते हरमूर्त्तौ योगिनो यथा लीनाः ।

तद्वत् कवलितगगने रसराजे हेमलोहाद्याः ॥ ४१ ॥

इतीति ।—इति उक्तप्रकारेण, धनशरीरभोगान् अनित्यान् अशाश्वतान्, भत्वा विविच्य, सदैव मुक्तौ मुक्तिसाधने, यतनीयं यतः कर्त्तव्यः इत्यर्थः । सा च सा शब्दतः मुक्तिः पुनः, ज्ञानात् लोभद्वन्द्वप्रणोरेक्यनीघात्, भवतीति शेषः । तस्य मुक्तिहेतुज्ञानं पुनः, अभ्यासात् सततानुशीलनात्, लायते इति शेषः । स च अभ्यासः, स्थिरे व्याधिनि अविनश्यरे देहे, सम्भवतीति शेषः । सुदीर्घजीवनमन्तरेण मुक्तिहेतुभूतज्ञानानुशीलनं न सम्भवतीति भावः ॥ ३८ ॥

पुनरपि रसस्य मुक्तिप्रदत्वं वर्णयति, तदिति ।—तत् तस्य देहस्य स्थैर्यं स्थिरत-
सम्पादने, मूललोहादि मूलभूतं वनीषादिकं तथा लोहादि लघ्वरौप्यादिकञ्च,
किमपि रसायनं किञ्चिदपि रसायनौषधं, रसायनलक्षकं यथा चरके—“वज्ररा-
व्याधिबिभ्रंति भेषजं तदसायनम्” इति । न समर्थं न शक्तं भवेत् । यतः तत्
मूललोहादिकं स्वयम् अस्थिरस्वभावं चक्षुष्यप्रकृतिकम् अन्यस्मिन् घातौ विलयन-
स्वभावविशिष्टं, दाह्यं दाहयोग्यं, सारणं विना तत् न साधकं भवति, केयं केदन-
योग्यं, तेजतत्त्वादिषु सिद्धान्ते तदतिरेकेण युक्तिप्रियाभावात् ; शोथञ्च घातपे-
शोषणयोग्यं, शोषणाद्यैः शोषनीयद्रवेषु श्लर्पणं क्रियते तच्छोषणात् न घातपे-
शोषणमर्हति, रसस्तु तथा न दाहकेदादिकसन्भवति इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

तृतेररसायनानाम् अस्थिरस्वभावत्वं प्रदर्शयति, काष्ठौषधः इति ।—काष्ठौषधः
काष्ठवद्भावाः औषधः भूतित्वः । नागे कौसिके । शुल्के ताम्बे । तारि रजसे । लीयते
लीनी भवति तलाहस्यो भवतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

रसस्य अमृततद्गुणसम्पादकत्वमाह, अमृतत्वमिति ।—योगिनः सर्वभूतेषु भुक्त्वा
दुःखादिषु पथेषु च समदर्शिनः, हरमूर्त्तौ लीपाक्षमङ्गरद्विह, लीनाः खलं गताः

अथ रसस्य जीवन्मुक्तिकारणतामाह ।—

परमात्मनीव सततं भवति लयो यत्र सर्वसत्त्वानाम् ।

एकोऽसौ रसरजः शरीरमजरामरं कुरुते ॥ ४२ ॥

स्थिरदेहेऽभ्यासवशात् प्राप्य ज्ञानं गुणाष्टकोपेतम् ।

प्राप्नोति ब्रह्मपदं न पुनर्भववासजन्मदुःखानि ॥ ४३ ॥

एकांशेन जगद्युगपदवष्टभ्यावस्थितं परं ज्योतिः ।

पादैस्त्रिभिस्तदमृतं सुलभं न विरक्तिमात्रेण ॥ ४४ ॥

सायुज्यं प्राप्ताः सन्तः, यथा यद्वत् अमृतत्वं जन्ममृत्युजरादुःखराहित्यं मोक्षस्वरूप-
मित्यर्थः, भजन्ते आश्रयन्ति, तद्वत् तथा कवचित्तमयने यासौक्यतामे रसरजि पारदे-
हेमलोकाद्याः लक्षणोद्यत्सौहाः लीलाः एकोभूताः संयुक्ताः सन्तः, अमृततमम् अमृत-
मिव गुणशालित्वं जरामरणादिविनाशकगुणवर्त्ता, भजन्ते प्राप्नुवन्ति, रसरजस्य स्थिर-
देहप्रदत्वात् तव लीलाः हेमादयोऽपि देहस्थैर्यप्रदानेन तत्कायकानां जरामरणाद-
निवारणं कुर्वन्ति ; अथवा पुनः पुनः जन्ममृत्युधर्मिणोऽपि मानवाः यथा साधनवलेन
हरसायुज्यं प्राप्य अपुनरावर्तिनो भवन्ति, तथा उत्थानविलयनधर्मिणः हेमादयोऽपि
रससायुज्यं प्राप्य निरुत्यत्वं भजन्ते इति भावः ॥ ४१ ॥

रसस्य परब्रह्मसादृश्यं प्रदर्शयति, परमात्मनीति ।—परमात्मनि परमब्रह्मणि
सर्वसत्त्वानां सर्वप्राणिनां लयः संज्ञेयः इव यत्र रसरजि सर्वसत्त्वानां सर्वेषां रसो-
परसुलोहादिद्रव्याणां सततं निरन्तरं लयः भवति, असौ रसरजः, एकः केवलः
अद्वितीयः एव, शरीरम् अजरामरं जरामरणविमुक्तं कुरुते, परब्रह्मोपासनेन यथा
अजरामरो भवति तथा रसोपासनेनापीति भावः ॥ ४२ ॥

रससेवनस्य मोक्षप्रदत्वमाह, स्थिरदेहे इति ।—स्थिरदेहे रससेवनेन अविनश्य-
शरीरे सति अभ्यासवशात् निरन्तरानुशीलनात् गुणाष्टकोपेतं शैतथोक्तेन सर्व-
भूतेषु दया-दान्तिरननूया-श्रीचमनायासो-मङ्गलसकार्पण्यनस्तुहावपाटविधात्मगुणेन
अमन्वितं ज्ञानं “सर्वे खल्लिदं ब्रह्म” इत्याकारं तत्त्वान्वयोऽयं प्राप्य ब्रह्मपदं मोक्षस्वरूपं
प्राप्नोति विन्दति, भववासेन संसारे अवस्थानेन जन्म सन्तानियेषां तानि तथाभूतानि
दुःखानि पुनः न प्राप्नोति, रससेवनेन स्थिरदेहं प्राप्य निरन्तरानुशीलनजनित-
ज्ञानोद्यत्वा मोक्षस्वरूपं लभते । अनेन रसस्यैव मोक्षदायित्वं सूचितम् ॥ ४३ ॥

ज्ञानं विना विरक्तिमात्रेण मोक्षकारणमिति वक्तुमाह, एकांशेनेति ।—यत् त्रिभिः

न हि देहेन कथञ्चित् व्याधिजरामरणदुःखविधुरेण ।

क्षणभङ्गुरेण सूक्ष्मं तत् ब्रह्मोपासितुं शक्यम् ॥ ४५ ॥

नामापि देहसिद्धेः को गृह्णीयाद्दिना शरीरेण ।

यद्युयोगगम्यसमलं मनसोऽपि न गोचरं तत्त्वम् ॥ ४६ ॥

पादः उपलक्षितं विविक्षमस्वरूपमित्यर्थः, परम् उत्कृष्ट ज्योतिः क्षाम ज्योतिःपदार्थः एकांशेन एकावयवेन सर्वभूतस्वरूपेण एकेन पादेनेत्यर्थः, तथा च श्रुतौ—“पादोऽस्य सर्वभूतानि विपादस्यामृतं दिवि” इति । जगत् विभुत्वं युगपत् एकदेशे च दृश्य आत्म्य विधुत्यर्थः, अवस्थितं, यदुक्तं गीतायां—“विष्टम्याहमिदं कृत्स्न-
मेकांशेन स्थितो जगत्” इति ; तत् ज्योतिःस्वरूपम् अमृतं ब्रह्म विरक्तिसावेष्ट-
देहस्थैर्यादिसाधनजनितज्ञानादिकं विना केवलया अनासक्त्या एव न
सुलभं न सुपापम् ; तथा च श्रीमद्भगवद्गीतायां—“ज्ञानेन तु तदज्ञानम्” इत्यादि ।
ज्ञानादिसाधनं विना केवलवैराग्येण ब्रह्मज्ञानं दुर्लभमेव, ज्ञानादिसाधनान् देह-
स्थैर्यापि, तच्च रससेवनापि, अतो रस एव मुक्तिकारणमिति भावः ॥ ४४ ॥

क्षणव्याप्तिं भविन् देहे ब्रह्मज्ञानलाभो न सुलभः इति वक्तुमाह, नेति ।—
व्याधिता पीडया जरया देहशैथिल्यापादकावस्थाभेदेन वाञ्छकीनेत्यर्थः, मरणेन च
यत् दुःखं तेन विधुरेण क्षिप्तेन क्षणभङ्गुरेण क्षणविध्वंसिना देहेन कारणेन, सूक्ष्मं
ज्ञानमात्मगम्यम् अष्टात्मस्वरूपं तत् ज्योतीरूपं ब्रह्म अमृतम् उपासितुम् आराधयितुं
कथञ्चित् केनापि प्रकारेण न हि नैव शक्यं समर्थम् ; सुदौर्घजीवनव्यापिसाधना-
जनितज्ञानगम्यम् ब्रह्मणो पक्षपक्षवारिविन्दुवत् चलनानेन देहेन लाभोऽसम्भव-
एवेति भावः ॥ ४५ ॥

एतदेव प्रकारान्तरेणाह, नामापीति ।—यत् अमलं निर्मलं ज्योतीरूपमित्यर्थः,
तत्त्वं ब्रह्म मनसोऽपि न गोचरम् अनाकारवस्थापि अविषयीभूतं सङ्कल्प-
विकल्पात्मकवृत्तिमदन्तःकरणव्यापि अवाह्यं, केवलं योगगम्य योगेन सर्वविषयेभ्यः
विजगद्विनिर्गच्छरूपेण “संशोभं योगमित्याहुर्जीवात्मपरमात्मनोः” इत्युक्तेन जीव-
परमात्मनोरैक्यरूपेण गम्यं ज्ञेयं तत् दर्शयै वस्तु, अपि प्रश्ने, कः कतः शास्त्र-
सम्भावनायां, देहसिद्धेः देहस्थ स्थैर्यादिसिद्धिं विना शरीरेण प्रतिक्षणं बोधमात्रेण
देहेन गृह्णीयात् ? ज्ञातुं शक्नुयात् ? न कोऽपीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः,—“अगोच-
मवर्णमसलं केवलं निर्गुणम्” “निष्कलं निर्मायं शान्तम्” “यतो वाचो निर्वर्णो
अप्राप्य मनसा शब्द” इत्यादि ॥ ४६ ॥

यज्ञादानात्तपसो वेदाध्ययनाद्दमात् सदाचारात् ।

अत्यन्तभूयसौ किल योगवशादात्मसंविन्तिः ॥ ४७ ॥

भूयुगमध्यगतं यच्छिखि-विद्युत्सूर्यवज्जगद्भाति ।

केषाञ्चित् पुण्यदृशामुन्मीलति चिन्मयं परं ज्योतिः ॥ ४८ ॥

ब्रह्मज्ञानीपायमाह, यज्ञादिति ।—यज्ञात् यामानुजानात् दानात् अत्र-
वस्त्रादीनां त्यागात् तपसः तपश्चरणात् वेदाध्ययनात् वेदपाठान् दमात् वाचा-
न्द्रियव्यापारोधात्, यदुक्तं—“नियङ्गी बाष्पावृत्तौ नो दम इत्यभिधीयते” इति । सदा-
चारात् “सरस्वतीदृषद्व्योर्देवमद्योयंदत्तरम् । तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावसे प्रचक्षते ॥
तस्मिन् देशे य आचारः पारम्यर्थकमागतः । वर्षाणां सालरात्राणां सः सदाचार
इष्यते ॥” इति मनूक्तदेशप्रचलिताचारात्, “साधवः शौचदीपाद्य मच्छब्दः साधु-
वाचकः । तेषामाचरणं यत् सदाचारः स उच्यते ॥” इत्युक्तलक्षणकसाधुविहित-
आरानुष्ठानां, तथा योगवशात् सर्वविषयेभ्यः जीवब्रह्मणोरैक्यज्ञानहेतुमुत्तमचित्त-
वृत्तिनिरोधकपात् अत्यन्तभूयसौ अतिबहुला येष्टतमा इत्यर्थः, आत्मसंविन्तिः
आत्मतत्त्वोपलब्धिः ब्रह्मज्ञानं किल जायते इति शेषः । निरन्तरग्रामाद्यनुष्ठान-
जनितचित्तयुञ्जो अनुत्तमब्रह्मोपलब्धिरिति भावः ॥ ४७ ॥

ब्रह्म न सर्वेषां सुशेषमिति वक्तुमाह, भूयुगेति ।—भूयुगयोः भूयोः मध्यगतं
अस्मिन्सत्तावस्थितं शिखिविद्युत्सूर्यवत् अग्निविद्युद्वाक्तर इव जगतां भातिः प्रकाशो
यस्मान् तत् जगद्भाति जगत्प्रकाशकं, “जगद्भाति” इति पाठेऽपि—जगत् आसद्यते यत्
तदिति व्युत्पत्त्या जगत्प्रकाशकमित्येवायं, यत् ज्योतिःस्वरूपं ब्रह्म, तथा च श्रुतिः,—
“वेन नृथेक्षपति तेजसिहः, न तज मूर्धो भाति न चन्द्रतारकं नेना विद्यती भानि
कुतोऽयमग्नितसेत्र भानमनुभाति सर्वे तस्य भासा सर्वमिदं विभाति” इत्यादि ।
तत् चिन्मयं ज्ञानस्वरूपं ज्ञानमस्यमित्यर्थः, अखण्डज्ञानमयमित्यर्थो वा, यदुक्तं
गीतायां—“ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानमस्यम्” इति । परन् सत्कष्टं ज्योतिः तेजःपदायः
ब्रह्मेति यावत्, केषाञ्चित् पुण्यदृशं स्वल्पसङ्काशानां ज्ञानवष्टुषां सम्बन्धः
पुनाति शोधयति पवित्रीकरोति इति व्युत्पत्त्या पुण्यशब्दः ज्ञानेऽपि वर्तते,
यतो ज्ञानमपि पवित्रताऽऽपदकं स्वयञ्च पवित्रं, यदुक्तं गीतायां—“न हि ज्ञानेन
खड्गं पवित्रमिह विद्यते” “ज्ञाननिर्हृतकल्पाः” इति । उन्मीलति प्रकाशं
धातीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

परमानन्दैकरसं परमं ज्योतिःस्वभावमविकल्पम् ।

विगलित-सकलक्लेशं ज्ञेयं शान्तं स्व-संवेद्यम् ॥ ४८ ॥

तस्मिन्नाधाय मनः स्फुरदखिलं चिन्मयं जगत् पश्यन् ।

उत्सन्न-कर्मबन्धो ब्रह्मत्वमिहैव चाप्नोति ॥ ५० ॥

रागद्वेषविमुक्ताः सत्याचारा मृषारहिताः ।

सर्वत्र निर्विशेषा भवन्ति चिद्ब्रह्मसंस्पर्शात् ॥ ५१ ॥

तदेव विशिष्टं, परमेति ।—परमानन्दे एव एकः केवलः रसः अनुरागो यस्य तत् आनन्दघनं नित्यानन्दमयमित्यर्थः, परमम् अनादि ज्योतिःस्वभावं स्वप्रकाशस्वरूपम् अविकल्पं नास्ति विकल्पः इदं वा इदं वा इत्यादिरूपः वितर्कः यस्मिन् तत् ज्ञातृज्ञेयादिबिभागशून्यं विशिष्यविशेषणसम्बन्धरहितं च ब्रह्मात्मैकात्म्यविषयकस्वरूपा-कारकमेकविषयकज्ञानस्वरूपं, विगलितः खलितः सकलः क्लेशः यस्मिन् तत्, यस्मिन् प्राप्ते सर्वदुःखविनिवृत्तिः इत्यर्थः, ज्ञेयं ज्ञानमयं शान्तं शमगुणयुक्तं स्वसंवेद्यं स्वस्मिन् आत्मनि एक रुचिद्यम् अनुभवनीयम् । एवञ्चूतं परं ज्योतिरिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ४८ ॥

इहैव सुक्तिभाक्तां प्रदर्शयति, तस्मिन्निति ।—तस्मिन् तथाभूते ज्योतिर्मये ब्रह्मणि मनः चित्तम् आधाय निविश्य जगत् इदं विश्वं स्फुरत् प्रकाशमानम् अखिलं समग्रं वस्तु यच्च तत् तथाभूतं, चिन्मयं ज्ञानस्वरूपं ब्रह्ममयं पश्यन् “मयं ज्ञानमानन्दे ब्रह्म” “सर्वे खल्विदं ब्रह्म” इत्यादि श्रुतेः; उत्सन्नः विविक्षन्नः कर्मबन्धः युभायुक्तकर्मजनितबन्धनं यस्य तथाभूतः विमुक्तकर्मपाशः सन् इहैव अस्मिन्नेव संसारे, स्थितः इति शेषः, ब्रह्मत्वं ब्रह्मस्वरूपं औपन्यस्तत्वं आप्नोति लभते ॥ ५० ॥

खल्वब्रह्मभावस्य समदर्शित्वाच्च, रागेति ।—चिद्ब्रह्मसंस्पर्शात् ज्ञान-स्वरूपप्रब्रह्मसायुज्यलाभात् रागद्वेषाभ्याम् आसक्त्यनासक्तिभ्यां विमुक्ताः सत्याचाराः सद्गताः हितमिति सत्यं तदाचाराः साधुविहितानुष्ठानतत्पराः मृषारहिताः मिथ्याविवाज्जिताः सुताः सर्वत्र सर्वत्रैव वस्तुषु निर्विशेषाः भेदज्ञानविरहिताः भवन्ति । यदुक्तं गीतायां—“विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि । शुनि चैव शपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः । निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥” इति । सर्वभूतानि आत्मवन् पश्यतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥

तिष्ठन्त्यणिमादियुता विलसद्देहाः सदोदितानन्दाः ।

ब्रह्मस्वभावममृतं सम्प्राप्ताश्चैव कृतकृत्याः ॥ ५२ ॥

आयतनं विद्यानां मूलं धर्मार्थकाममोक्षाणाम् ।

येयः परं किमन्यच्छरीरमजरामरं विहायैकम् ? ॥ ५३ ॥

प्रत्यक्षेण प्रमाणेन यो न जानाति मृतकम् ।

अदृष्टविग्रहं देवं कथं ज्ञास्यति चिन्मयम् ? ॥ ५४ ॥

ब्रह्मज्ञानिन औत्कर्ष्यमाह, तिष्ठन्तीति ।—अमृतं सुधास्वरूपं परब्रह्मरूपं वा अन्यभरणादेरविषयं वा ब्रह्मस्वभावं ब्रह्मत्वं जीवन्मुक्तत्वमिति यावत्, सम्प्राप्ताः आश्रिताः, जीवाः इति शेषः, अणिमादिभिः “अणिमा खणिना प्राप्तिः प्राक्तान्य महिमा तथा । ईशित्वञ्च वज्रित्वञ्च तथा कामावसायिता ॥” इत्यष्टौशब्दैः युताः उपेताः विलसद्देहाः दीप्तशरीराः श्रोतिर्मन्देहाः इत्यर्थः, सदा निर्यमं ललितः प्रकाशितः आनन्दः ब्रह्मोपलब्धिवर्जितपुल्लं येषां ते तथाभूताः नित्यानन्दमयाः, अत एव कृतं ममपन्नं कृत्यम् अनुष्ठेयकार्यं येषां ते तथाभूताश्च मीमांसाभात् अवसितवर्गपथोजनाश्च सन्तः तिष्ठन्ति । जीवन्मुक्तैरे किमपि अनासादितमिति भावः ॥ ५२ ॥

छिरशरीरस्य सर्वमन्यन्मूलकत्वमाह, आयतनमिति ।—अथ यदिति पदमध्याहार्यम् । यत् वस्तु विद्यानां श्रुतिस्मृतिदिषु ज्ञानानां तत्त्वसाक्षात्कारहेतुभूतानां, सदृक्तं सूत्रैः—“विद्ययाऽल्लतममृते” इति । आयतनम् अधिष्ठानं तथा धर्मार्थकाममोक्षाणां मूलं चतुर्वर्गलाभस्य हेतुभूतं तत् तादृशम् एकं मुख्यम् अजरामरं जरामर्यन्विवर्जितं शरीरं विहाय त्यक्त्वा अत्यन्तं अपरं परम् अदृष्टं येयः शिवं सहज्जायतनमित्यर्थः, किम् ? अस्तीति शेषः, न किमपीत्यर्थः । अजरानरशरीरेण सुबहुकालं ज्ञानादिमाधनद्वारा सर्वत्रैषीनिदानभूतं तत्त्वसाक्षात्कारं चतुर्वर्गफलञ्च यथा लभते, लक्षणस्थायिशरीरेण तु न तथा इति भावः ॥ ५३ ॥

रससाहाय्याद्यज्ञाने दोषमाह, प्रत्यक्षेणेति ।—यः प्रत्यक्षेण प्रमाणेन देहदृष्ट्यादिकरुच्युपाधिगीतरीभूतप्रमाणेन, मृतकं पारदं न जानाति, स न दृष्टं प्रत्यक्षीकृतं विग्रहं शरीरं यस्य तथाविधं स्थूलदृष्टेरविषयीभूतं निराकारं वा चिन्मयं ज्ञानस्वरूपं देवं ब्रह्म कथं ज्ञास्यति ? पश्यत्प्रमाणमिद्वन्तुज्ञानासमर्थं अपश्यन्तानुमेयब्रह्मज्ञानमसम्भवमेवेति भावः ॥ ५४ ॥

यज्जरया जर्जरितं कासश्वासादिदुःखविवशञ्च ।

योग्यं तन्न समाधौ प्रतिहत-बुद्धौन्द्रियप्रसरम् ॥ ५५ ॥

बालः षोडशवर्षो विषयरसास्वाद-लम्पटः परतः ।

यातविवेको वृद्धो मर्त्यः कथमाप्नुयान्मुक्तिम् ? ॥ ५६ ॥

ब्रह्मज्ञानलाभानुपयोगिदेहं विहणोति, यदिति।—यत्, शरीरमिति शेषः, जरया जर्जरितं जीर्णे कासश्वासादिदुःखेन तत्तद्व्याधिनितिसुखाभावेन, अथवा—दुःखयतीति दुःखं व्याधिः, कासश्वासादिव्याधिना विवशम् अस्वाधौनञ्च विकलमिति यावत्, अत एव प्रतिहतः निरुद्धः बुद्धौन्द्रियाणां अक्षरादीनां ज्ञानेन्द्रियाणां प्रसरः वेगः स्वस्वविषयभोगमनशक्तिः यस्मिन् तादृशं तत् शरीरं समाधौ परमात्मनि एकाग्रतया चित्तसन्निवेशरूपध्याने योग्यम् उपयुक्तं न, भवतीति शेषः, जराव्याधिक्षितिदेहे परमात्मनि एकाग्रतया मनःसमाधानासमर्थत्वादिति तात्पर्यम् ॥ ५५ ॥

दौघं नौवनं विना मुक्तिर्नाभव्य असम्भावनामाह, बालः इति।—षोडशवर्षः षोडशवर्षीयः षोडशवर्षे यावत् इत्यर्थः, मर्त्यः मानवः बालः शिशुः, बालावस्था मोक्षोपयोगिसाधनानर्हा इति भावः । परतः षोडशादृहे सति यावत् मध्यवयाः इत्यर्थः, विषयः स्वक्लृप्तमनवितादयः एव रसाः आस्वाद्याः उपभोग्य-वस्तुनोप्यर्थः, तेषाम् आस्वादे उपभोगे रसानुभवे इत्यर्थः, लम्पटः आसक्तः विषयासक्तचित्ते तत्त्वज्ञानोदयानवकाशत्वात् मध्यवय्याऽपि न मोक्षार्हा, यदुक्तं श्रीमद्भागवते—“विषयासक्तचित्तानां कृत्वावेशः सुदुस्तरः । वाक्यौदित्यगतं वस्तु ब्रह्मैन्द्रो किमाप्नुयात् ?” ॥ इति । अतः परतः शब्दः उभयत्रापि उन्नेयः ; परतः सतिवर्षादृहे इह, अविदः यातः अपगतः विवेकः याथार्थ्येन वस्तुष्वनुपावधारण-सामर्थ्यं यस्य तथाभूतः, इहस्य जराव्याधिजीर्णदेहत्वात् ज्ञानेन्द्रियाणां शक्ति-वैकल्याच्च साऽवस्थाऽपि न मुक्तिसाधनार्हा इति भावः ; यथा—यातः प्राप्तः विवेकः यस्य स तथाभूतः, यदा विवेकवान् तदा इह, इहस्य आयुषोऽन्त्यावशेषत्वात् जरादिजीर्णत्वात् इन्द्रियापातवाच्च साऽप्यवस्था तदनर्हा इति भावः ; “जातविवेकः” इति पाठे तु—जातः उत्पन्नः सज्जातविवेकः । कथं केन प्रकारेण मुक्तिम् आप्नुयात् प्राप्नुयात् ? न केनापीत्यर्थः । षोडशवर्षादीनां जालादित्ये प्रमाणमाह अतिः, —“आ षोडशाद्वेदबालः पञ्चविंशौ युवा नरः । मध्यमः सप्ततिर्यावत् परतो इह स्रच्यते ॥” इति । बाल्यदीनयोश्चित्तविक्षेपकहेत्वात् न मुक्तिसाधनयोग्यता, बालकस्य

अस्मिन्नेव शरीरे येषां परमात्मनो न संवेदः ।

देहत्यागादूर्ध्वं तेषां तद्ब्रह्म दूरतरम् ॥ ५७ ॥

ब्रह्मादयो यतन्ते तस्मिन् दिव्यां तनुं समाश्रित्य ।

जीवन्मुक्ताद्यान्धे कल्पान्तस्थायिनो मुनयः ॥ ५८ ॥

तस्माज्जीवन्मुक्तिं समौहमानेन योगिना प्रथमम् ।

दिव्या तनुर्विधेया हरगौरीसृष्टिसंयोगात् ॥ ५९ ॥

तु चित्तस्थैर्यकरणेन मुक्तिसाधनाहंत्वेऽपि जराद्याक्रमणेन मनःबोधात् न मोक्ष-
साधनोपयोगित्वम्, अतो यथा जरा नास्मान्नेत् बाहुक्यामननात् प्रागिव तथा अस्ति-
तिव्यमित्याशयः ॥ ५६ ॥

तत्त्वज्ञानमेव मुक्तिहारमित्याशयेनाह, अस्मिन्निति ।—अस्मिन्नेव शरीरे परिदृष्ट-
मानस्थूलशरीरे एव येषां परमात्मनः “आत्माऽस्य जगतो यस्मात् सर्वात्कषो-
ऽय्यो मतः । परमात्मा परं ब्रह्म तेन वेदे प्रकीर्तितः ॥” इत्युक्तस्वरूपस्य
परब्रह्मणः संवेदः सत्यक् ज्ञानं न, भवेदिति शेषः, तेषाम् अनात्मज्ञानां देह-
त्यागादूर्ध्वं सरणानन्तरं तत् ब्रह्म दूरतरम् अतिशयेन दूरे वर्तते, वर्तमानदेहे
साधनादिना ब्रह्मज्ञानानुदये सरणान्तरं साधनानुयोगिदेहे तत्प्राप्तिमभावना
सुदूरपराहता एव इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

अस्तु, ब्रह्माप्राप्तौ का चितः ? इत्याशङ्क्याह, ब्रह्मादयः इति ।—ब्रह्मादयः तेषां
अन्धे च कल्पान्तस्थायिनः आ प्रलयवर्तिनः जीवन्मुक्ताः कृतात्मसाक्षात्काराः प्रारम्भ-
कर्मक्षयपथ्यन्तं सुप्रसिद्धं व्यवहृताः आत्मज्ञाः इति यावत्, मुनयः दिव्यां
ज्योतिर्मतो तनुं देहं समाश्रित्य अवलम्ब्य मुक्ता इत्यर्थः, रससेवनेन इति
भावः, तस्मिन् ब्रह्मणि यतन्ते तद्ब्रह्मलाभार्थम् आश्रयन्ते इत्यर्थः । आत्मज्ञा ब्रह्मादयो-
ऽपि यथा सहिमानां ज्ञातुमशक्तवन्तः रससेवनेन सुखिरमायुर्लभ्या यत्नाभाधे यतन्ते
तज्ज्ञानलाभार्थं सानवैरवग्रहमेव प्रयत्नो विधेयः इति तात्पर्यम् ॥ ५८ ॥

फलितमाह, तस्मादिति ।—तस्मात् ब्रह्मादौ नानपि आवासलभ्यत्वान्
जीवन्मुक्तिं कर्तृत्वभोक्तृत्वादिवत्वात् जीवत एव अस्मिन्निति समौहमानेन अमि-
लक्षता तज्ज्ञाभाधे चेतमानेनेत्यर्थः, जीवेनेति शेषः, योगिना सुखदुःखादिषु
सर्वभूतेषु च मनदर्शिना सता प्रथमम् आदावेव हरगौर्योः शिवयोः ते सृष्टौ
सृज्येते त्यज्येते इति सृष्टौ शुक्रमोषिते इत्यर्थः, यथा—सृज्यते निर्मायते, त्यज्यते

अथ रसीत्यलिवर्णनम् ।—

शैलेऽस्मिन् शिवयोः प्रीत्या परस्परजिगीषया ।

सम्पवृत्ते च सम्भोगे त्रिलोकीचोभकारिणि ॥ ६० ॥

विनिवारयितुं वङ्गिः सम्भोगं प्रेषितः सुरैः ।

काङ्क्षमाणैस्तयोः पुत्रं तारकासुरमारकम् ॥ ६१ ॥

कपोतरूपिणं प्राप्तं हिमवत्कन्दरेऽनलम् ।

अपक्षिभावसङ्कुक्षं स्मरलीलाविलोकिनम् ॥ ६२ ॥

इत्यर्थः. आभ्यामिति व्यत्यया सृष्टिशब्देन कौत्सृष्टिकारणं श्रुतशोणितमुच्यते, तच्च रसगन्धकरूपम् ; यदुक्तं—“पारदं शिवबीजेषु दर्शनीयञ्च गन्धकम्” इति । तयोः संयोगात् सृष्ट्यात् सम्बन्धनादित्यर्थः, रसगन्धकयोर्मेलनजनितौषधविशेषजननादिति भावः, दिव्या ज्योतिर्मयी अजरामररूपा ततः देवैः विधेया करणीया । आदौ रसादिसंवेनेन देहस्थेयं विधाय पश्चात् मुक्तिलाभायै यतितव्यमिति भावः ॥ ५९ ॥

रसीत्यलिवर्णयितुं हरशरीरसम्भोगं प्रदर्शयति पक्षिभिः श्लोकेः, शैले इत्यादिभिः ।
—अस्मिन् शैले हिमाचले शिवयोः हरपार्वत्योः प्रीत्या प्रीतिवर्जिन, न तु विद्वेषेण इति भावः, परस्परजिगीषया अन्वोऽन्वं जेतुमिच्छया त्रिलोकी-
चोभकारिणि त्रिलोकाः त्रिभुवनस्य चोभकारिणि आचक्ष्यविधायिनि सम्भोगे
त्रिभुवनव्यापारे सम्पवृत्ते पारस्व्ये सति, तारकासुरमारकं तदाव्यदेवविनाशार्थं तयोः
समासहेतुवद्भयोः पुत्रं काङ्क्षमाणैः अभिलषद्भिः सुरैः देवैः सम्भोगं विनिवारयितुं
प्रतिषेधयितुं, वङ्गिः प्रेषितः प्रेरितः । पुरा तारकासुरपौत्रनामा देवाः तदिनाशकं
शिवयोः पुत्रमेकं काङ्क्षन्तः अतिशब्दः । ततश्च परस्परजिगीषाप्रवृत्तयोक्तयोः सम्भोग-
समाप्तिविलम्बहेतुत्वात् रसीत्यलिविलम्बमाशङ्कमाणाः सन्तः, सत्वरं सम्भोगसमापनमभि-
सन्वाद्य कृताशूनं प्रेषितवन्तः इत्यर्थः ॥ ६०।६१ ॥

कपोतेति ।—कपोतरूपिणं पारावतरूपप्राप्तव्यं हिमवत्कन्दरे हिमाचल-
शृङ्गायां प्राप्तं समागतम् अपक्षिभावसङ्कुक्षं न पक्षिभावेन तिर्यग्गोत्रिज-
न्मभावत्वेन सङ्कुक्षः सङ्कोचः सङ्कोचः यच्च तम् ; संपूर्व-पुनरातोभावनविहित-
“त”-प्रत्ययेन निपातने सिद्धत्वात् सङ्कुक्षशब्देन सङ्कोचः सम्यक्तेः ; यथा—अपक्षिभावेन
पक्षिभावादन्वत्वेन देहभावत्वेन सङ्कुक्षं स्मरव्यापारं दृष्ट्वा सङ्कुचितं सजातचाञ्चल्यं वा

तं दृष्ट्वा लज्जितः शम्भुर्विरतः सुरतात्तदा ।
 प्रच्युतश्चरमो धातुर्गृहीतः शूलपाणिना ॥ ६३ ॥
 प्रक्षिप्तो वदने वज्रेर्गङ्गायामपि सोऽपतत् ।
 वह्निः क्षिप्तस्तथा सोऽपि परिदन्दञ्चमानया ॥ ६४ ॥
 सञ्जातास्तन्मलान्नानाधातवः सिद्धिहेतवः ।
 यावदग्निमुखाद्रेतो न्यपतद्भूरिसारतः ॥ ६५ ॥
 शतयोजनगम्भीरान् कृत्वा कूपांस्तु पञ्च च ।
 तदाप्रभृति कूपस्थं तद्रेतः पञ्चधाऽभवत् ॥ ६६ ॥

अथ रसस्य पञ्चविधलक्षणम् ।—

रसो रसेन्द्रः सूतश्च पारदो मिश्रकस्तथा ।
 इति पञ्चविधो जातः क्षेत्रभेदेन शम्भुजः ॥ ६७ ॥

अरलौलाविलोकिनं कामक्रोडादर्शिनं तम् अनलं दृष्ट्वा, शम्भुः लज्जितः सन् सुरतात्
 विरतः प्रतिनिवृत्तः अभूत् । तदा सुरतविरतिसमये प्रच्युतः चरितः चरमो धातुः
 रसाद्रिसप्तधातुमध्ये अन्यधातुः युक्तम् इति यावत्, शूलपाणिना शङ्करेण गृहीतः
 क्षुब्धः, ततः वज्रेः वदने प्रक्षिप्तः निक्षिप्तः अपि, शूलपाणिना इति शेषः, सः धातुः
 गङ्गायां गङ्गानीरे अपतत्, बहिमुखाद्रेतः सन् इति भावः । तथा गङ्गाया अपि
 परि सर्वतोभावेन दन्दञ्चमानया दाहेन पीयमानया सत्वा, तस्य शिवतेजसात् ।
 सः वह्निः तटदेशे इत्यर्थः, क्षिप्तः त्यक्तः ॥ ६२—६४ ॥

रसोत्पत्तिं तथा तस्य पञ्चधाभवेन हेतुमाह, सञ्जाताः इति ।—तस्य रेतसः
 मलात् मलभागात् सिद्धिहेतवः दृष्टव्यैर्व्यङ्ग्यपसिद्धिपदाः नानाधातवः रसादयः
 सञ्जाताः उत्पन्नाः । रेतः शिववीर्यं अग्निमुखात् यावत् यदैकं न्यपतत् अभवत्
 तदाप्रभृति तदारभ्य भूरिसारतः प्रभुतस्त्रिराश्रत्वात् शुक्लारत्नादित्यर्थः, शत-
 योजनगम्भीरान् अतःशतकोशगम्भीरान् पञ्च कूपां कृत्वा तत् रेतः कूपस्थं
 पुरीतपञ्चकूपमध्ये अवस्थितं सत् पञ्चधा कूपपञ्चकेषु अवस्थानवशात् पञ्चधाकारम्
 अभवत् । यथा क्षिप्तं शुक्लारं वस्तु उत्पन्नत्वात् वेगेन पतत् भूमौ गादलीनं सन्
 तिष्ठति, तथा अग्निमुखमटं पञ्चधा विभक्तं रेतः शुक्लत्वात् भूमौ पञ्च गम्भीरकूपां
 कृत्वा तत्राल्लीनमतिष्ठत् इत्यर्थः ॥ ६५।६६ ॥

रसभेदं विवक्षीति, रसः इति ।—शम्भुजः शिवाङ्गभवः शिववीर्यमिति तात्पर्ये,

अथ रसादीनां लक्षणानि ।—

रसो रक्तो विनिर्मुक्तः सर्वदोषै रसायनः ।

सञ्जाताःस्त्रिदशास्तेन नीरुजा निर्जरामराः ॥ ६८ ॥

रसेन्द्रो दाघनिर्मुक्तः श्यावी रूक्षाऽतिनिर्मलः ।

रसायनोऽभवस्तेन नागा मृत्युजरोष्णिताः ॥ ६९ ॥

सैवभेदेन अविष्टानभूमिगुणभेदेन रसः रसेन्द्रः सूतः पारदः तथा मिथुन इति पञ्चविधः पञ्चप्रकारः जातः ॥ ६७ ॥

तत्र आदौ रसस्य लक्षणं गुणावाहः, रसः इति ।—रसः पञ्चधा विभक्तश्च रेतसः रसनानामको भेदः रक्तः रक्तवर्णः सर्वदोषैः नागवक्त्रादिभिः नैसार्यकदोषैः विनिर्मुक्तः विवर्जितः तथा रसायनः रसानां प्रशस्त्यरसादिधातूनाम् अयनं प्राप्तिः यत्नात् सः तथाभूतः ; आद्यधातुत्वात् रसस्य प्राधान्येन तद्गुणत्वादेव रसायनशब्देन रक्तादीनामापि अयनं बोध्यम् । रसायनलक्षणं यथा अरकविक्रियते—“यज्जराव्याधिविध्वंसि भेषजं तद्रसायनम् ।” अथ च—“खल्वख्यौगस्तनं यत् तद्वृथं तद्रसायनम्” इति । तेन च दौर्वाद्युदादिनामः । अथ अपि लक्षणं यथा वैद्यकसङ्ग्रहे द्वितीयाध्याये—“देहस्त्रेन्द्रियदन्तानां देदीकरणमेव च । वलीपलितखालित्यवर्जनेऽपि च या क्रिया । पूर्ववैद्यप्रणीतं हि तद्रसायनमुच्यते ॥” इति । तत्फलं यथा सौख्यतन्त्रे—“वयःस्नापनमायुर्मेधावज्जकरं रोगापहरणसमर्थञ्च” इति । तेन तद्रससेवनेन त्रिदशः तिस्रः दशः अवस्थाः बाल्यकैशोरयौवनरूपाः दीप्तां ते तथाभूताः देवाः नीरुजाः व्याधिरहिताः तथा निर्जरामराः जरामृत्युविबोर्जिताः सञ्जाताः अभवन्नित्यर्थः । रससेवनेनैव देवाः त्रिदशनिर्जरामरादिसंज्ञां लभिर इति तात्पर्यम् ॥ ६८ ॥

क्रमशःतस्य रसेन्द्रस्य लक्षणादिकनाह, रसेन्द्र इति ।—रसेन्द्रः पूर्ववत् रसेन्द्र-
नानामको भेदः दोषनिर्मुक्तः नागवक्त्रादिदोषविवर्जितः श्यावः शृङ्गावुविहङ्गवर्णः
शक्रवर्ण इति लोके, रुचः स्नेहविवर्जितः अति अतिशयेन निर्मलः शुद्धः मालिन्य-
विवर्जितः रसायनश्च । तेन रसेन्द्रसेवनेन नागाः मानवाकृतिप्राणान्नाशुविशिष्ट-
वासुकीप्रभृतयः सर्पाः सत्यजराभ्याम् लज्जिताः त्यक्ताः जरास्युपरिश्रुत्या इत्यर्थः,
अभवन् । रससेवनेन इन्द्रादयी देवाः तथा रसेन्द्रसेवनेन वासुकादयी नागाः
निर्जरामरा अभवन् इति फलितम् ॥ ६९ ॥

देवैर्नामैश्च तौ कृणौ पूरितौ सृद्धिरश्मभिः ।

तदाप्रभृति लोकानां तौ जातावतिदुर्लभौ ॥ ७० ॥

ईषत्प्येतश्च रुचाङ्गो दोषयुक्तश्च सूतकः ।

दशाष्टसंस्कृतैः सिद्धो देहं लोहं करोति सः ॥ ७१ ॥

अथान्यकूपजः सोऽपि चञ्चलः श्वेतवर्णवान् ।

पारदो विविधैर्यागैः सर्वरोगहरः स हि ॥ ७२ ॥

रसरसेन्द्रोर्दुष्पायतामह, देवैरिति ।—देवैः इन्द्रादिभिः नागैः वामुकी-
प्रभृतिभिश्च तौ कृणौ रसरसेन्द्रपूर्णकृणौ सृद्धिः सृष्टिकाभिः तथा अश्मभिः प्रसरस्वच्छैः
पूरितौ परिपूर्णौ कृतौ भुसमीकृतौ इत्यर्थः, मनुष्यकर्तृकगडवाशङ्कया इति भावः ।
तदाप्रभृति तौ रसरसेन्द्रौ लोकानां मर्त्यवासिनामित्यर्थः, अतिदुर्लभौ एकान्तदुष्पा-
जातौ । रसरसेन्द्रो सुप्राप्त्यो चेत् नानावाक्त्वमेवमेव देवनागसृष्ट्याः भविष्यन्तीत्याशङ्क्य
देवनागैः तत्कृणौ सृद्धौ इति भावः ॥ ७० ॥

पूर्वैरौत्था सूतकस्य लक्षणं गुणांशाह, ईषदिति ।—सूतकः पञ्चप्रकारस्य तस्य
सूतनामकमेव विशेषः ईषत् पीतः अल्पहरिद्राभः रुचाङ्गः निःस्नेहावयवः तथा दोष-
युक्तश्च नागवङ्गादिदोषलः ; रसदोषा यथा रसेन्द्रसामसङ्गुह—“नागो बह्वी मलो वजि-
श्चाश्वश्च विधे गिरिः । अस्त्राग्निर्महादोषा निघर्माः पारदो स्थिताः ॥” इति । सः
इत्यभूतः सूतकः दशाष्टसंस्कृतैः स्वेदनाद्यष्टादशसंस्कारैः सिद्धः निघ्नः कर्मोपयोगि-
गुणसम्पन्नः सुन् इत्यर्थः ; अष्टादशसंस्कारा यथा रसेन्द्रचितानथौ—“स्वेदनसदेन-
मूर्च्छनीत्यापन-पातनबोधननिघ्नमन-टोपनानुवासनमसनादिपातप्रमाथनारण्यगर्भद्रुति-
वाह्यद्रुतियोगजारणरञ्जनसारणकाननवेधमचक्षानीति ।” यद्यपि स्वेदनादिभेदव्याप्तौ-
इतैरुपनिघ्नसंस्कारा भवन्ति, तथाऽपि गर्भद्रुतिवाह्यद्रुतयोः द्रुतितत्त्वाभावात् एकत्वं
परिगण्यथाव संस्काराणाम् अष्टादशविधत्वं निर्दिष्टम् । देहं लोहं लोहवत् स्थिर-
मित्यर्थः, करीति स्वेदनादिकर्मयुक्तसूतसेवया देहः लोहवद्व्यथो भवतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

लघुनामपारदस्य लक्षणं आदिकमाह, अहेति ।—अथशब्दोऽत्र सूचनावकः वाक्य-
प्रारम्भे इत्यर्थः, अन्यकूपजः सेषमेदेन पञ्चधा विभक्तत्वात् कुपान्तरावस्थितः सः शम्भुजः
पारदोऽपि पारदः पुनः अचक्षुः दृढत्वादस्थिरः श्वेतवर्णवान् शुभभूतविशिष्टः । स हि
पारदः विविधैः यौगैः नानाविधैश्च संयोगैः अष्टादशसंस्काररूपोपायैर्वा सर्वरोगहरः
क्षिप्रिलव्याधिनाशनः, भवतीति शेषः ॥ ७२ ॥

मयूरचन्द्रिकाच्छायः स रसो मिश्रको मतः ।

सोऽप्यष्टादशसंस्कार-युक्तधातौव सिद्धिदः ॥ ७३ ॥

त्रयः सूतादयः सूताः सर्वसिद्धिकरा अपि ।

निजकर्म-विनिर्माणैः शक्तिमन्तोऽतिमात्रया ॥ ७४ ॥

एतां रससमुत्पत्तिं यो जानाति स धार्मिकः ।

आयुरारोग्य-सन्तानं रससिद्धिञ्च विन्दति ॥ ७५ ॥

अथ रसादीनां निरुक्तिः ।—

रसनात् सर्वधातूनां रस इत्यभिधीयते ।

जराकुञ्जल्यनाशाय रस्यते वा रसो मतः ॥ ७६ ॥

अन्यस्य मिश्रकस्य लक्षणं गुणाश्चाह, मयूरेति ।—मयूरस्य चन्द्रिका शेषकः पुष्कल्यनानावर्णविशिष्टचन्द्राकृतिपदार्थविशेषः सा इव काया कान्तिः यस्य सः तथाभूतः सः पूर्वोक्तः रसः शिववीर्यं मिश्रकः मिश्रकनामा भेदः मतः कश्चितः इत्यर्थः, सोऽपि अष्टादशसंस्कारयुक्तः पूर्वोक्ताष्टादशसंस्कारसंस्कृतः सन् अतीव सिद्धिदः देहस्थैर्योऽसिद्धिप्रदः, भवतीति शेषः ॥ ७३ ॥

सूतादीनां सिद्धिप्रदत्वमाह, त्रयः इति ।—सूतादयः त्रयः सूतपारदमिश्रकाङ्गाः त्रिविधाः सूताः रसाः अपि, (यद्यपि सूतशब्दः क्षेपभेदेन पञ्चधा विभक्तश्चाश्वरेतसः अन्यतमभेदविशेषार्थकः, तथाऽपि सर्वेषामेव तज्जातीयानां सामान्यतः देहस्थैर्येऽप- सिद्धिपन्तुत्वेन सूतसंज्ञा न विरुध्यते, यथा द्रव्यशब्दः द्रव्यविशेषे द्रव्यजातौ च वर्तते तद्वदिहापि बोध्यम्) निजकर्मविनिर्माणैः निजस्य स्वस्य यत् कर्म स्वेदनाद्यष्टादश- संस्काररूपं तस्य विनिर्माणैः करणसौष्ठवैरित्यर्थः, अतिमात्रया शक्तिमन्तः प्रभूतवीर्य- शालिनः सन्तः, सर्वसिद्धिकराः सर्वविधसिद्धिप्रदाः, भवन्तीति शेषः । ते स्वेदनादि- कर्मणा एव अधिककार्मुकाः सिद्धिप्रदाश्च स्मरित्यर्थः ॥ ७४ ॥

रसोत्पत्तिज्ञाने फलमाह, एतामिति ।—यः जनः एताम् सत्कृपां रससमुत्प- पत्तिं रसप्रादुर्भावं जानाति, सः जनः धार्मिकः आयुषः आरोग्यस्य च सन्तानं विशालं दीर्घावुः दीर्घारोग्यश्च तथा रससिद्धिं रसशोधनादिविधये साफल्यञ्च विन्दति लभते ॥ ७५ ॥

रसस्य निरुक्तिमाह, रसनादिति ।—सर्वेषां धातूनां स्वभावादीनां रसनात् द्रव्योकरणात् बोध्याधानात् वा, “शब्दारादौ विभे बोध्यं गुणे शब्दे द्रवे रसः”

रसोपरसराजत्वादसेन्द्र इति कीर्तितः ।

देहलोहमयीं सिद्धिं सूते सूतस्ततः स्मृतः ॥ ७७ ॥

रोग-पङ्काब्धिमग्नानां पारदानाञ्च पारदः ।

सर्वधातुगतं तेजो मिश्रितं यत्र तिष्ठति ।

तस्मात् स मिश्रकः प्रीक्तो नानारूपफलप्रदः ॥ ७८ ॥

इत्यमरीकः रसयति द्रवीकरोति बीज्यमापादयति वा इति व्युत्पत्त्या रस इति अभिधीयते ; अथवा—जराक्षय्युत्पन्नाशाय जरारीयनरश्मिधारणाय रस्यते समर्थेन भूयते इति हेतोः रसः सतः कथितः । रसशब्दस्य निरुक्तिरन्वयापि सक्ता, यथा रसेश्वरदर्शने—“समं देहरसी यस्माद्रसकोनायमुच्यते” इति ॥ ७६ ॥

रसेन्द्रसूतयोः निरुक्तिमाह, रसेति ।—रसेषु अथादिषु अष्टमहारसेषु तथा उपरसेषु गन्धादिषु अष्टम च राजते इति तथाभूतत्वात् अत्रत्वात् रसेन्द्रः रसश्रेष्ठः इति कीर्तितः कथितः । रसेन्द्रस्य कर्म यथा रसेश्वरदर्शने—“अजरामरी-करणसमर्थं रसेन्द्र एव तदाह—एकीऽनौ रसरजः शरीरमजरामरं कुरुते” इति । अथादीनां महात्मत्वं गन्धादीनामुपरसत्वं इदंवाच्यं वक्ष्यति । देहस्य लोहमयीं लोहवत् दृढीकरणरूपं सिद्धिं माफल्स्यं सूते जनयति यतः ततः सूतः स्मृतः कथितः । तथा च रसेश्वरदर्शने—“लोहवेधन्वया देव ! यद्वृत्तं परमौघितः । तद्देहवेधमाचल्य येन स्यात् खिचरी गतिः ॥ यथा लोहे तथा देहे कर्तव्यः सूतकः सता । समानं कुरुते देवि ! प्रत्ययं देहलोहधीः । पूर्वं लोहे परीक्ष्यते पथाद्देहे प्रयोजयेत् ॥” इति ॥ ७७ ॥

पारदमिश्रकयोर्निरुक्तिमाह, रोगेति ।—रोगाः एव पङ्काब्धयः कर्दमसागराः दुरुत्तरणीयत्वात्, तत्र नद्यानां दक्षरव्याधिसागरं निमज्जितानां लोकानां पारदानात् व्याप्युत्तरणरूपकूलाशयप्रदायकत्वात् पारदः, कीर्तित इति शेषः । रसेश्वरदर्शनेऽपि उक्तं यथा—“रसस्य पारदत्वं संसारपरपारप्रापकहेतुत्वेन, तदुक्तं—‘संसारस्य परं पारं रत्नेऽसी पारदः स्मृतः । पारदी गदिती यस्मात् पारार्थं साधकोत्तमैः । गुप्तोऽयं मत्स्यो देवि ! समं प्रत्यङ्गसम्भवः ॥’ इति ।” यत्र यस्मिन् रसे सर्वधातुगतं सर्वधातुस्थितं तेजः बीज्यं मिश्रितं मिलितम् एकीभूतं सदिति यावत्, तिष्ठति, नानारूपफलप्रदः बहुविधरोगनाशनः सः तस्मात् सर्वधातुगततेजःसम्प्लेखनात् मिश्रकः मिथोऽसूतः प्रीक्तः सर्वेषां धातूनां सारः मिश्रके तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ७८ ॥

एवभूतस्य सूतस्य मर्त्यमृत्युगदच्छिदः ।

प्रभावाभ्यानुषा जाता देवतुल्यवलायुषः ॥ ७८ ॥

अथ रससंस्कारकारणम् ।—

तान् दृष्ट्वाऽभ्यर्थितैः रुद्रैः शक्रेण तदनन्तरम् ।

दोषैश्च कञ्चुकाभिश्च रसराजो नियोजितः ॥

तदाप्रभृति सूतोऽसौ नैव सिध्यत्यसंस्कृतः ॥ ८० ॥

जलगो जलरूपेण त्वरितो हंसगो भवेत् ।

मलगो मलरूपेण सधूमो धूमगो भवेत् ॥ ८१ ॥

अन्या जीवगतिर्देवी जीवोऽण्डादिव निष्क्रमेत् ।

स तांश्च जीवयेज्जीवांस्तेन जीवो रसः स्मृतः ॥ ८२ ॥

इदानीं सर्वेषां सूतभातीयानां सामान्यतो गुणसाङ्ग, एवमिति ।—मर्त्यानां नाशुषाणां सत्त्वरूप गदः तं मरणरूपस्याधि, यथा—सत्त्वगदौ सत्त्वज्जरादिरोगौ द्विवर्णौ सत्त्वगदच्छिदः तस्य मर्त्यमृत्युगदच्छिदः एवभूतस्य उक्तलक्षणस्य सूतस्य पारदसामान्यस्य प्रभावात् सासम्पात् मातृषाः देवानां तुल्यं ब्रह्मणः वलायुषो अतिजीवनकालो येषां तादृशाः अरामृत्युविवर्जिता इत्यर्थः, जाताः ॥ ७८ ॥

पारदस्य दोषयोगकारणमाह, तानिति ।—तदनन्तरं सम्प्राप्तविराजितकाले शुक्लः प्रत्यक्षनामनारं रसरसेन्द्रपूर्णकूपयोः निरोधानन्तरं वा तान् सूतादीन् वीन् सूतस्य तथाभूतगुणान् वा दृष्ट्वा शक्रेण इन्द्रेण अभ्यर्थितेन अग्निं सर्वतोभावेन आर्धितेन आर्धितेन अनायाससेव्ययेदसौ सर्व एव मर्त्याः एतस्मिन्नेन अरामरणविवर्जिताः देवोपमा भविष्यन्ति देवनरयोर्न कोऽपि भेदो वर्तियते अतोऽस्मिन् तथा क्रुक् यथा आयाससेव्यो भवेदित्येवंप्रकारेण शक्रकण्ठकवाचितेन रुद्रेण शक्रेण रसराजः पारदः दोषैः नाशवद्वादिभिरष्टभिर्दोषैः कञ्चुकाभिः पर्पण्यादिभिः कसमिः दोषविशेषैः करणैः नियोजितः संयोजितः सङ्गानित इत्यर्थः । कञ्चुका यथा—“पर्पटी पाटली भेदौ द्राक्षी मलकरी तथा । अमलकरी तथा ध्वजनी विज्ञेयाः सप्त कञ्चुकाः ॥” इति । तदेति ।—तदाप्रभृति तदारभ्य असौ सूतः असंस्कृतः मूर्च्छनादिभिः संस्कारैः अशोभितश्चेत् नैव सिध्यति कार्यमिच्छिं प्रददाति ॥ ८० ॥

इत्यस्य पञ्चविधसंज्ञासाङ्ग, जलगो इति ।—जलरूपेण द्रवत्वेन, जलगोः जलस्य

चतस्रो गतयो दृश्या अदृश्या पञ्चमी गतिः ।

मन्त्रध्यानादिना तस्य कथ्यते पञ्चमी गतिः ॥ ८३ ॥

इति भिन्नगतित्वाच्च सूतराजस्य दुर्लभः ।

संस्कारस्तस्य भिषजा निपुणेन तु रचयेत् ॥ ८४ ॥

सङ्ग गमनशीलः भवेत्, रसस्य चूर्णपाथीतिवत्प्राग इति भावः ; त्वरितः अचलः आसक्त्यादित्यर्थः ; हंसगः हंसवद्गमनशीलः भवेत्, मलयपेण मलयतटात् मलयः मलिन सङ्ग मिश्रितः दीवसंश्लिष्टः भवेत्, धूमनः बहुदृष्टत्वात् धूसरः धूमेन सङ्ग गमनशीलः अलङ्घन्यभावः भवेत्, अन्धा अपरा पञ्चमीत्यर्थः, दैवी अदृश्यरूपा जीवस्य रसस्य गतिः गमनम्, अस्तीति शेषः ; तथा मन्त्रा अस्मात् देवकृपकोषात् जीवः आत्मा इव निष्क्रमेत्, रस इति भावः ; केन पद्या देहात् जीवो निर्गच्छति तत् पद्या न दृश्यते तथा पारदस्य पञ्चमी गतिरपि न ज्ञातं शक्यते इत्यर्थः । पूर्वश्लोके जीवगतिसङ्घेन रसगतिरिति प्रदर्शितं, जीवशब्दस्य रसायत्वे हेतुमाह, स इति ।—सः रसः तान् जीवान् जीवयेत् जराभरणोदिविनाशनद्वारा दीर्घजीवनं प्रदापयेत् तेन हेतुना रसः जीवः जीवयतीति व्युत्पत्त्या जीवनदायकः स्यूतः कथितः ॥ ८१।८२ ॥

पञ्चमगतिरीधनप्रकारमाह, चतस्र इति ।—चतस्रः जलग्रहंसगमलयधूमग-
रूपाः गतयः दृश्याः द्रष्टुं शक्याः पञ्चमी अष्टाजीवगतितरिव गतिः अदृश्या द्रष्टुमशक्ता
अतुर्विधगमनं नेत्रविषयीभूतं पञ्चमगतिस्तु न शक्या अक्षुषा द्रष्टुमित्यर्थः । तस्य गतस्य
पञ्चमी गतिः मन्त्रध्यानादिना रसरसात्मन्-रसध्यानादिना कर्मणा कथ्यते संवत्यते
निर्वाच्यते इत्यर्थः । रसरसात्मनो यथा रसेन्द्रसारमङ्गुलि—“ओम् अघोरिथोऽघ घोरेभ्यः
घोराघोरतरिभ्यश्च । सर्वतः सर्वसर्वेभ्यो नमसो बद्धरूपिभ्यः ॥” इति । ध्यानप्रकारो यथा
रसेन्द्रतिलानमनौ—“इक्षीमकाशिकाःस्तःस्थं रसेन्द्रं परमेश्वरि ।। करम् विमुच्यते
पापैः सद्यो नव्यान्तराजितैः ॥” इति ॥ ८३ ॥

इतीति ।—इति सत्तत्प्रकारेण, भिन्नगतित्वान् पृथक् पृथक् गतिविशिष्टत्वात् तस्य
सूतराजस्य संस्कारः सूक्ष्मादिना गुणाधानविशेषः निपुणेन कुशलित्वा अभिज्ञेनेति
शायत्, भिषजा तु भिषजा अपि दुर्लभः दुःखेन लब्धं साधयितुमित्यर्थः, शक्यः
दुःसाध्यः इत्यर्थः, अतः रचयेत् पाठयेत्, भिषक् तस्मिन् शेषः, बहुविधगतिमत्त्व-
अभावत्वात् तत्संस्कारस्य दुःसाध्यतया अभिज्ञेन भिषजा यत्नतः स संस्कारः
परिपालनीय इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

अथ रसस्य स्थानान्तरगतिवर्णनम् ।—

प्रथमे रजसि स्नातां हयाकृदां खलङ्कृताम् ।
 वीक्षमाणां बध्ं दृष्ट्वा जिष्टुः कूपगो रसः ॥ ८५ ॥
 उद्वृच्छति जवात् साऽपि तं दृष्ट्वा याति वेगतः ।
 अनुगच्छति तां सूतः सीमानं योजनोन्मितम् ॥ ८६ ॥
 प्रत्यायाति ततः कूपं वेगतः शिवसम्भवः ।
 मार्गनिर्मितगर्तेषु स्थितं गृह्णन्ति पारदम् ॥ ८७ ॥

अथ हिङ्गुलीत्यतिः ।—

पतितो दरदे देशे गौरवाद्भिवक्तृतः ।
 स रसो भूतले लीनस्तत्तद्देशनिवासिनः ॥
 तां सृदे पातनायन्ते क्षिप्वा सूतं हरन्ति च ॥ ८८ ॥

इति त्रीवैद्यपतिसिंहशुभस्य सूत्रोक्त्यान्तराचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये रसोत्पत्तिर्नाम
 प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

पारदस्य स्थानान्तरगमनमाह, प्रथमे इति ।—कूपगः कूपस्थः रसः प्रथमे रजसि स्नाताम् आगच्छतुस्नातां हयाकृदां अयाकृदां खलङ्कृतां खलालङ्कारादिविभूषणां वीक्षमाणां कौतुकवशेन सुशब्धं पारदं पश्यन्तौ बध्ं काक्ष्यन् पर्वतवासिनीं स्त्रियं दृष्ट्वा जिष्टुः तां गृहीतुमिच्छुः सन् जवात् वेगात् उद्वृच्छति ऊहम् उन्निष्ठति; सा बध्ुरपि तं रसं दृष्ट्वा वेगतः वेगेन याति पलायते इत्यर्थः । सूतः योजनोन्मितं सीमानं क्रौञ्चतुष्टयपरिमितभूमिं तां बध्म अनुगच्छति अनुयाति तत्पथान् भावतौत्यर्थः । ततः तस्याः पलायनानन्तरं शिवसम्भवः शिवाङ्गजः सूत इत्यर्थः, वेगतः कूपं प्रत्यायाति स्वाधिष्ठानकूपं प्रति आगच्छति, यावदिति शेषः, तावत् मार्गे पथि निर्मितगर्तेषु तद्देशवासिभिः कृतगर्तेषु स्थितं पतितमित्यर्थः, पारदं गृह्णन्ति, जना इति शेषः ॥ ८५—८७ ॥

हिङ्गुलीत्यतिप्रकारमाह, पतित इति ।—गौरवात् सुरिसारात् भक्तिवक्तृतः अग्नि-
 मुखात् ; अग्निमुखे गमनप्रकारस्य प्राक् प्रदर्शितः ; दरदे तन्नामके देशे पतितः स रसः
 भूतले लीनः अन्तर्निहितः सन्, तिष्ठतीति शेषः । तत्तद्देशनिवासिनः दरदवासिनः

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ सङ्गारसाः ।—

अभ्रवैकान्तमाचीकविमलाद्रिजसम्यकम् ।

चपलो रसकश्चेति ज्ञात्वाऽष्टौ सङ्गहेदमान् ॥ १ ॥

तस्मिन्निष्ठितदेशवासिनश्च जनाः तां सृष्टं सृष्टिको पातनायन्ते विद्याधराख्योद्-
पातनायन्ते विद्या निविष्टा मृतं पारदं हरति आहरति दूरदाद्रसमाकृत्य मृच्छन्ति
इत्यर्थः ॥ ८८ ॥

इति रसरजसमुच्चयबोधिन्यां प्रथमाध्यायः समाप्तः ॥१॥

अथ रसीत्पत्तिविवरणानन्तरं सङ्गारमान् विवरीतुमाह, अथेति ।—वैकान्तं
स्वनामव्याप्तमष्टविशेषः, चुनोति लोके, तच्च श्रेतरक्तनीलभेदेन विधा । तस्य निश्चि-
र्यथा—“वैकान्तकारतयेव प्रसङ्ग हरणाथ सर्वरोनायाम् । यदिकान्तिं चो तथैकान्तं
बुधैरिदं कथितम् ॥” इति । गुणाः यथा—“रसबौध्येविपाकेषु वचसमं चयकुष्ठविषयं
पुष्टिकरं रसायनञ्च” इति । सात्त्विकं स्वर्णरौप्यभेदेन द्विविधं, तदुक्तं रसैन्द्रसार-
सङ्गहे—“सात्त्विकं द्विविधं प्रोक्तं हेमाङ्गं तारसात्त्विकम् । भिन्नवर्णविशेषलाटम-
बौध्यादिकं प्रयुज् ॥” इति । विमला सात्त्विकविशेषः । अद्रिजः शिलाजतः ।
तल्लज्जादिकं यथा भावप्रकाशपूर्वखण्डे—“निदाघे चर्मसन्तप्तं घातुसारं धराधराः ।
निध्यासवत् प्रमुच्यन्ति तच्छिलान्तु कौत्सितम् ॥ सौवर्णे राजते ताम्रमायसं
तक्षतुर्विधम् । शिलार्जं कटुतिक्षीणं कटुपाकं रसायनम् ॥ छिदि योगवच्चं हन्ति
कफमेदोऽग्निशक्तराः । मूत्रकृच्छं चयं त्रासं वाताग्निं च पाण्डुताम् ॥ अपहारे
तथोन्मादं शोथकृष्टादरक्तिमोन् । सौवर्णे तु जवापथ-वर्णे भवति तदन्तात् ॥ मधुरं कटु-
तिक्तञ्च शीतलं कटुपाकि च । राजतं पाण्डुरं शीतं कटुकं स्वादुपाकि च ॥ ताम्रं
मधुरकण्ठासं तोष्णामृथं च जायते । लौहं जटायुपद्मासं तत्तिक्तं खल्वणं भवेत् ॥
विपाके कटुकं शीतं स्वल्पेभ्यमुदाहृतम् ॥” इति । सख्यं तुल्यकम् ; तच्च

अथ गन्धाश्चोः स्वरूपम् ।—

देव्या रजो भवेद्भन्धो धातुः शुक्रं तथाऽम्बकम् । *

अथ अम्बकगुणाः ।—

गौरीतेजः परमममृतं वातपित्तक्षयघ्नं
प्रज्ञाबोधि प्रशमितरुजं वृष्यमायुष्यमग्राम् ।
वल्गं स्निग्धं रुचिदमकफं दीपनं शीतवीर्यं
तत्तद्योगैः सकलगदहृद्व्याम सृतेन्द्रबन्धि ॥ २ ॥
राजहस्तादधस्ताद्व्यत् समानौतं घनं खनेः ।
भवेत्तदुक्तफलदं निःसत्त्वं निष्फलं परम् ॥ ३ ॥

ताम्रोपधातुः ; उक्तञ्च—“तुल्यं ताम्रोपधातुर्हि किञ्चित्तामेव तद्वेत् । किञ्चित्-
ताम्रगुणं तस्मात् वक्तव्यमात्रगुणञ्च तत् ॥ तुल्यं कटु कषायोष्णं श्विधनेदामयापहम् ।
विषदोषेषु सर्वेषु प्रशस्तं बालिकारकम् ॥” इति । अपक्वः यशदविशेषः “दक्षा”
इति लोके । “यशदं वृक्षमदृशं रौतिहेतुञ्च तन्मतम् । यशदं तुषरं तित्तं शीतलं
कफपित्तहृत् ॥ अचुष्यं परमं मेहान् पाण्डुं आसच्च नाशयेत् ॥” रसकः खपेरः ;
तद्व्यथा भावप्रकाशपुरखण्डे—“खपेरीतुल्यञ्च तुल्यादन्धत्तद्रसकं श्रुतम् । ये
शुचामुल्यकैः प्रोक्तास्ते गुण्या रसकैः श्रुताः ॥” अन्यञ्च—“खपेरं कटु चारं कषायं
वासकं लघु लेखनं भेदनं शीतलं अचुष्यं रक्तपित्तहरं विषाण्शरी-
कुष्ठकण्डूघ्नञ्च” इति ॥ १ ॥

अम्बकगुणाह, गौरीति ।—गौरीतेजः देव्याः शुक्रम् अम्बकमित्यर्थः । प्रज्ञाबोधि
प्रज्ञां बुद्धिं बोधयति जागरयति उद्दीपयतीति यावत्, वृष्यमेवमकम् इत्यर्थः ।
अम्बकं न कफो यस्मात् तत् कफक्षयकरमित्यर्थः । तत्तद्योगैः यस्मिन् गदे तत्
अथोक्तं तत्तद्गोमनाशकद्रव्यसंयोगैः । व्योम अम्बम् । सृतेन्द्रबन्धि सृतेन्द्रं रसरत्नं
पारदमिति यावत्, वध्नाति निश्च्छतीति तत् पारदनियामकमित्यर्थः । किंविषमम्बकं
गुणकारकमित्याह, राजहस्तादिति ।—घनम् अम्बम् । खनेः आकरात् । निःसत्त्वं
साररहितम् । परं राजहस्तादुपरिष्ठम् ॥ २१६ ॥

* गन्धाश्चोः स्वरूपमाह, देव्याः इति ।—रजः आर्तवशोषितम् । अम्बकं शुक्रं
धातुः देव्याः शुक्रमम्बकमित्यर्थः । श्रीकाण्डोऽयं प्रचिन्तः इति केचित् ।

अथ अभ्यभेदाः ।—

पिनाकं नागमण्डूकं वज्रमित्यभ्यभेदं मतम् ।

श्वेतादिवर्णभेदेन प्रत्येकं तच्चतुर्विधम् ॥ ४ ॥

अथ पिनाकादीनां लक्षणानि ।—

पिनाकं पावकोत्तमं विमुञ्चति दलोच्चयम् ।

तत् सेवितं मलं बद्धा मारयत्येव मानवम् ॥ ५ ॥

नागाभ्यं नागवत् कुर्यात् ध्वनिं पावकसंस्थितम् ।

तद्भक्तं कुरुते कुष्ठं मण्डलाख्यं न संशयः ॥ ६ ॥

उत्प्लुत्योत्प्लुत्य मण्डूकं ध्यातं पतति चाभ्यक्षम् ।

तत् कुर्यादश्मरौ रोगमसाध्यं शस्त्रतोऽन्यथा ॥ ७ ॥

वज्राभ्यं वज्रिसन्तप्तं निर्मुक्ताग्निषवेकतम् ।

देहलोहकरं तच्च सर्वरोगहरं परम् ॥ ८ ॥

अभ्यक्ष्य भेदानाह, पिनाकमिति ।—प्रत्येकं पिनाक-नाग-मण्डूक-वज्रभेदेन चतुर्धा भिन्नं तत् अभ्यं पिनाकादिचतुर्विधमभ्यं प्रत्येकं त्रैतयज्ञपीतकृष्णभेदेन चतुःप्रकारमित्यर्थः । रसरत्नाकरेऽप्युक्तं—“कृष्णं पीतं सितं रक्तं योर्व्यं धीये रसाद्यने । पिनाकं ददर्श नागं वज्रमेति चतुर्विधम् ॥ पिनाकाद्यास्तयो बद्धा बद्धं यन्नात् समाहरेत् ॥” इति ॥ ४ ॥

तच्च पिनाकादीनां लक्षणानाह, पिनाकमिति ।—पावकोत्तमम् अग्निप्रत्ययम् । दलोच्चयम् उपर्यधो विन्यस्यपत्रवत् अंशसमुद्भवं । सक्तं बद्धा बद्धं सक्तं कृत्वा । नागवत् संप्रवत् ध्वनिं फुत्कारशब्दम् । उत्प्लुत्य उत्प्लुत्य उत्प्लुत्या उत्प्लुत्या । ध्यातं वज्रिसंयुक्तं, मण्डूकाभ्यं वज्रिसन्तप्तं नखकृतवत् पुनः पुनरुच्युत्प्लुत्योत्प्लुत्या पततीत्यर्थः । अभ्यक्ष्य-मित्यादि ।—शस्त्राविक्रियां विहाय असाध्यं स्वात शस्त्रेणैव सा साध्या, न लब्धे-मित्यर्थः । निर्मुक्तम् अपगतम् अग्निं कृत्वा वेकते विकृतिः यद्य तत् सर्वरोगहरितं वज्रिभिर्न न कामपि विकृतिं ब्रजेदित्यर्थः । देहं लोहवत् लौहनिव करोतीति तत् देहलोहकरं लौहवत् स्थिरमारदेहप्रदम् । रसरत्नाकरेऽपि पिनाकादीनां लक्षण-ान्युक्तानि, तत् यथा—“तुल्यग्री विनिश्चिते पिनाकं दलसचयम् । अशानाद्वचनलक्ष-महाकुलप्रदायकम् ॥ ददर्श निहितं ज्ञायो कुरुते शार्दूलजम् । नागच्छाग्रगतं

अथ श्वेतादिवर्णस्याभस्य क्रियाविषयः ।—

श्वेतं रक्तञ्च पीतञ्च कृष्णमेवं चतुर्विधम् ।

श्वेतं श्वेतक्रियासूक्तं रक्ताभं रक्तकर्मणि ॥

पीताभमभ्रकं यत्तु श्वेष्टं तत् पीतकर्मणि ॥ ९ ॥

चतुर्विधं वरं व्योम यद्यप्युक्तं रसायने ।

तथाऽपि कृष्णवर्णाभ्रं कोटिकोटिगुणाधिकम् ॥ १० ॥

अथ प्रशस्ताभलक्षणम् ।—

स्निग्धं पृथुदलं वर्ण-संयुक्तं भारतोऽधिकम् ।

सुखनिर्मोच्यपत्रञ्च तदभ्रं शस्तमीरितम् ॥ ११ ॥

शब्दं फुल्लारञ्च विमुञ्चति ॥ तच्च देहगतं नित्यं व्याधिं कुर्यात् भगन्दरम् ।
व्याधकं वज्रसंघं न किञ्चित् विकृतिं व्रजति । तस्मात् व्याधकं योज्यं व्याधिवाञ्छक-
मव्युज्जितम् ॥” इति । रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे वज्राभलक्षणमुक्तं यथा—“सुप्रशस्तं कठोरार्द्रं
युक्तं कञ्जलसन्निभम् । यत्र शब्दायने वज्रौ नेषीच्छून् भवेदपि । सदाकरसमुद्भूतं वजेति
प्रसृतं घनम् ॥” इति । रसेन्द्रचिन्तामणौ अपि—“यदञ्जनमिभं चिह्नं न वज्रौ विकृतिं
व्रजति । वज्रसंघं हि तत् योज्यमभं सर्वत्र नेतरत् ॥” इति ॥ ५—८ ॥

श्वेतादिवर्णभेदेन तस्य क्रियाविशेषे अधिकारमाह, श्वेतमिति ।—श्वेतक्रियासु
रजतादिशुक्लवस्तुसारणक्रियासु श्वित्वाश्लक्षणाक्रियासु वा अथवा दाहादिना कृष्णभूत-
प्रदेशस्य श्वेतीकरणक्रियासु । रक्तकर्मणि हिङ्गुलादिरक्तवस्तुशोधनक्रियायां रक्त-
प्रसादनक्रियायां वा । पीतकर्मणि स्वर्णादिपीतवस्तुसारणादिकर्मणि अथवा देहस्य
पीतत्वापादकपाण्डुरोगादिकर्मणि । इदानीं कृष्णभस्य गुणाधिक्यमाह, चतुर्विधमिति ।
—चतुर्विधं पिनाकादिचतुष्टयम् । वरं श्वेष्टम् । तन्मान्तरैऽपि उक्तं यथा—“प्रशस्यते
स्मितं तारि रक्तं तत्तु रसायने । पीतं हेमनि कृष्णान्तु गदेषु भूतयेऽपि च ॥” इति ।
किञ्च अग्निसिन्धु तन्त्रे कृष्णभस्यैव चतुर्विधः भेदो दृश्यते, तद्वदथा—“अभ्रकं चतुर्विधं
—चेतरक्तपीतनीलभेदात् भिन्नभिन्नक्रियायां युज्यते । यथा—श्वेतं तारि पीतरक्तो
काञ्चने नीलञ्च व्याधौ प्रयोज्यं यद्योत्तरं गुणाव्ययम् । तेषु नीलाभं दर्दरनागपिनाक-
वज्रभेदेन चतुर्विधम्” इति ॥ ९।१० ॥

प्रशस्ताभलक्षणमाह, स्निग्धमिति ।—पृथुदलं पल्लवविशिष्टम् । वर्णसंयुक्तं

अथ यासायोग्याभ्रम् ।—

सचन्द्रिकञ्च किट्टाभं व्योम न यासयेद्वसः ।

असितञ्च नियोज्य तत् लोहे चैव रसायने ॥ १२ ॥

अथ निचन्द्रसचन्द्राभयोर्गुणदोषौ ।—

निचन्द्रिकं मृतं व्योम सेव्यं सर्वगदेषु च ।

सेवितं चन्द्रिकायुक्तं मेहं मन्दानलं चरेत् ॥ १३ ॥

अथ द्वाभस्य दोषः ।—

यैरुक्तं युक्तिनिर्मुक्तैः पत्राभ्रकरसायनम् ।

तैर्दृष्टं कालकूटाख्यं विषं जीवनहेतवे ॥ १४ ॥

सत्त्वार्थं सेवनार्थञ्च योजयेच्छोधिताभ्रकम् ।

अन्यथा त्वगुणं कृत्वा विकरोत्येव निश्चितम् ॥ १५ ॥

अशक्तवर्णविशिष्टम् । भारतीऽधिकं गुरुभारवत् । सुखनिर्नोच्यपवं सुखेन अनायासेन निर्नोच्यम् । उन्मोचनीयं पृथक्करणीयमिति यावत्, पवं दलं यस्य तथासुतम् । अर्तं प्रशक्तम् ॥ ११ ॥

यासायोग्याभ्रकनाह, सचन्द्रिकमिति ।—सचन्द्रिकं चन्द्रिकाविशिष्टम् । किट्टाभं किट्टं लोहमलं तद्वदाभाविशिष्टं मण्डूरवत् परिदृश्यमानम् । यासयेदिति स्वार्थं किञ्च यस्मैत्यर्थः । असितं प्राप्तयांसं, रसेनेति शेषः ॥ १२ ॥

निचन्द्र-सचन्द्राभयोर्गुणदोषावाह, निचन्द्रिकमिति ।—मृतं भस्मीसुतम् । रसेन्द्र-सारोऽप्युक्तं—“निचन्द्रमारितं व्योम रूपं शीघ्रं दृढं तनुम् । कुर्वते नाशयेन्मृतं करारीन-कदम्बकम् ॥” इति ॥ १३ ॥

अशोधिताख्यस्य दोषनाह, यैरिति ।—युक्तिनिर्मुक्तैः युक्तिवह्निष्कृतेः अग्नेः युक्ति-भनादित्यर्थः । पत्राभ्रकरसायनं पत्राभ्रकेण अष्टवकुतदलासेण अशोधितामारिताभे-षेत्यर्थः, रसायनं रसायनगुणलाभः, भवेदिति इति शेषः । विषमित्यत्र अपीति शेषः ; सपत्राभ्रकं प्रयुज्यमानं कालकूटवत् जीवनं हन्तीत्यर्थः । सत्त्वार्थं सारशब्दाच्चे, यदुक्तं—“आतथ निर्गतः सारः सत्त्वमित्यभिधीयते” इति । अन्यथा अष्टद्वयम् । अगुणं विरुद्धगुणं दोषमित्यर्थः । विकरोति विकारं करोतीत्यर्थः । तथा च रसेन्द्र-सारसङ्गुहे—“अथ द्वाभं निहत्वायुः बह्वेन्द्रादले कफम् । अहतं केदवेद्वाहं मन्दाग्निमिवर्द्धनम् ॥” इति ॥ १४।१५ ॥

अथाभ्यधीधनसारणे ।—

प्रतप्तं सप्तवाराणि निक्षिप्तं काञ्चिकेऽभ्रकम् ।
 निर्दोषं जायते नूनं प्रक्षिप्तं वाऽपि गोजले ॥ १६ ॥
 त्रिफलाक्षयिते चापि गवां दुग्धे विशेषतः ।
 ततो धान्याभ्रकं कृत्वा पिष्ट्वा मत्स्याक्षिकारसेः ॥ १७ ॥
 चक्रीं कृत्वा विगोष्याथ पुटेदर्द्धभके पुटे ।
 पुटेदेवं हि षड्वारं पौनर्नवरसैः सह ॥ १८ ॥
 कलांशटङ्गणेनापि समर्थं कृतचक्रिकम् ।
 अर्द्धभाष्यपुटेस्तद्वत् सप्तवारं पुटेत् खलु ॥ १९ ॥
 एवं वासारसेनापि तण्डुलीयरसेन च ।
 प्रपुटेत् सप्तवाराणि पूर्वप्रोक्तविधानतः ॥
 एवं सिद्धं हतं सर्वयोगेषु विनियोजयेत् ॥ २० ॥

अथ धान्याभ्रलक्षणम् ।—

चूर्णाभ्रं शालिसंयुक्तं वस्त्रबद्धं हि काञ्चिके ।
 निर्यातं मर्दनादस्त्राद्धान्याभ्रमिति कथ्यते ॥ २१ ॥

अभ्यधीधनसारणमाह, प्रतप्तमिति ।—प्रतप्तं, वज्री इति शेषः । गोजले
 गीमुले । धान्याभ्रकम् अभ्यधारणार्थं प्रक्रियाविशेषः, तद्वारे वक्ष्यमाणम् । मत्स्याक्षिका
 हिलनीषिका गण्डदूषी वा । अर्द्धभके पुटे अर्द्धगजपुटे गजपटापेक्षया अर्द्धपुटे
 इत्यर्थः । पौनर्नवरसैः पुनर्नवरसैः । कलांशटङ्गणेन अभाषेक्षया षोडशभागैक-
 भागटङ्गणचूर्णेन । तण्डुलीयः अल्पनारिषः “कांठानटे” इति भाषा । पूर्वप्रोक्त-
 विधानतः अर्द्धभाष्यपुटे इत्यर्थः । हतं कृतं भक्ष्यभूतमित्यर्थः । अभ्रकं वज्री
 प्रतप्त्य काञ्चिकादिषु निविष्टेत् एवं समग्रः कृत्वा वक्ष्यमाणविधिना धान्याभ्रकं
 विधाय मत्स्याख्यादीनां रसैः पिष्ट्वा अक्षिका विधाय अर्द्धगजपुटे यथामिदं
 पुटेदित्यर्थः ॥ १६—२० ॥

धान्याभ्रविधिमाह, चूर्णाभ्रमिति ।—चूर्णाभ्रम् अभ्यक्ष्यं शालिसंयुक्तम् ;
 यद्यप्यत्र शालिपरिमाणं नोक्तं तथापि तन्नाम्नराजस्ररथात् पादमितशालि-
 भाव्यमिति बोध्यम् ; तथा च रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे—“पादशं शालिसंयुक्तमभ्रकं

अथ धान्यासमारणम् ।—

धान्याभ्रं कासमर्दस्य रसेन परिमर्दितम् ।

पुटितं दशवारिण म्रियते नात्र संशयः ॥

तद्वन्मस्तारसेनापि तण्डुलीयरसेन च ॥ २२ ॥

अथ अशमारणम् ।—

पीतामलकसौभाग्य-पिष्टं चक्रीकृताभ्रकम् ।

पुटितं षष्टिवाराणि सिन्दूराभं प्रजायते ।

क्षयाद्यखिलरोगघ्नं भवेद्दोगानुपानतः ॥ २३ ॥

सतान्तरम् ।—

वटमूलत्वचः काथैस्ताम्बूलीपत्रसारतः ।

वासामत्स्याक्षिकाभ्यां वा मीनाच्या मकठिलया ॥ २४ ॥

प्रयसा वटवृक्षस्य मर्दितं पुटितं घनम् ।

भवेद्द्विंशतिवारिण सिन्दूरसदृशप्रभम् ॥ २५ ॥

कम्बुकीर्तिः ।—विरावं व्यापयेन्नोरं ततः क्षिप्तं मर्दयेद्दण्डम् ॥ कम्बुपादमर्दितं शुक्लं जालुकारहितम् भवति । तद्वान्याससिद्धिः प्रोक्तमशमारणसिद्धये ॥ इति । निर्वर्तितं निर्गतम् । अश्वं चूर्णितं कृत्वा पादांशजालिधाम्नेन सह स्थूलवस्त्रे बद्धा काष्ठिके तावन्मर्दनीयं यावत् वस्त्रच्छिद्रात् शुक्लं जालुकारहितं सन् निर्याति तद्वान्यासं क्षृतम् ॥ २१ ॥

धान्यासमारणमाह, धान्यासमिति ।—कासमर्दः “काककासन्दा” इति लोके ॥ २२ ॥

अशमारणमाह, पीतेति ।—पीतामलकसौभाग्यः हरिद्राऽऽमलकटङ्गुलैः सह मर्दितम् । यद्यप्यत्र सौभाग्यस्य भागो लोके तत्रापि तन्तान्तरसंवादात् द्विगुणो ज्ञेयः, यथा रसेन्दुसारमङ्गुले—“धान्यासकस्य भागैकं भागौ द्वौ टङ्गुलस्य च” इति । एवञ्च हरिद्राऽऽमलकसरसाभ्यां द्विगुणेन टङ्गुलचूर्णेन च सह धान्यासं पिष्टा चक्रीकृतं ऋष्टं दृष्ट्यात् । रोगानुपानतः यस्मिन् व्याधौ प्रयुज्येत तत्तद्व्याधिविनाशका-
नुपानयोगादित्यर्थः ॥ २३ ॥

प्रकारान्तरमाह, वटमूलेति ।—वटमूलत्वचादेरैकमर्दनम्, अथवा ताम्बूलीपत्र-
सारतः पृथक्पत्ररसेन, अथवा वासामत्स्याक्षिकाभ्यां वासारस-हिलसीधकारसाभ्याम्,

अथ सत्त्वपातनम् ।—

पादांशटङ्गणोपेतं मुसलीरसमर्दितम् ।

रुन्ध्यात् कोष्ठग्रां दृढं धातं सत्त्वरूपं भवेदुघनम् ॥ २६ ॥

प्रकारान्तरम् ।—

कासमर्दघनाधान्यवासानाञ्च पुनर्भुवः ।

मत्स्याच्याः काण्डवल्ग्राश्च हंसपाद्या रसैः पृथक् ॥ २७ ॥

पिष्टा पिष्टा प्रयत्नेन शोषयेदुघर्मयोगतः ।

पलं गोधूमचूर्णस्य क्षुद्रमत्स्याश्च टङ्गणम् ॥ २८ ॥

प्रत्येकमष्टमांशेन दत्त्वा दत्त्वा विमर्दयेत् ।

मर्दने मर्दने सम्यक् शोषयेद्रविरश्मिभिः ॥ २९ ॥

पञ्चाजं पञ्चगव्यं वा पञ्चमाहिषमेव वा ।

क्षिप्वा गोलान् प्रकुर्वीत किञ्चित्तिन्दुकतोऽधिकान् ॥ ३० ॥

पयो दधि घृतं मूत्रं सविट्कञ्चाजमुच्यते ।

अधःपातनकोष्ठग्रां हि धात्वा सत्त्वं निपातयेत् ॥ ३१ ॥

अथवा सकठिज्ञया सौनात्या कठिज्ञः कर्कटः “वनकौक्रील” इति भाषा, सौनाचौ गण्डदूर्वा ब्राह्मी वा, अथवा वटवृक्षस्य पत्राणां वटचौरिण, एषां पञ्चानामेकतमरसेन मर्दयित्वा विंशतिपुटः देवः ॥ २४।२५ ॥

सत्त्वपातनमाह, पादांशेति ।—पादांशटङ्गणोपेतं चतुर्धांशटङ्गणसंयुक्तम् । सुषली तालमूली । कोष्ठग्रां कोष्ठिकायत्वे ; तल्लक्षणमविसंहितायां यथा—“षोडशा-
ङ्गुलविस्तीर्णं हृत्तमावायतं समम् । चातुसत्त्वनिपातार्थं कोष्ठिकं परिकीर्तितम् ॥
परिपूर्णं दृढाङ्गावैरवी वातेन कोष्ठके । मात्रया ज्वालाभागेण ज्वालयेश्च हुताशनम् ॥”
इति । धातं वृष्टिसंयोगात्तम् । सत्त्वरूपं “आतश्च निर्गतः सारः सत्त्वमित्यभिधीयते”
इत्युक्तलक्षणं निर्गतसारम् ॥ २६ ॥

सत्त्वपातने प्रकारान्तरमाह, कासमर्दयेत् ।—घना गण्डदूर्वा । पुनर्भुः पुनर्भुवा ।
काण्डवल्ग्रा कारवल्ग्राः । हंसपादौ गीष्वापदौ “गीष्वालिखता” इति भाषा ।
घर्मयोगतः आतपसंयोगात् । पञ्चाजं क्षाम्नाः पयोदधिघृतमूत्रपुरीषपञ्चकम् । पञ्चगव्यं
सुषुप्तं गीष्वापि क्षीरादिपञ्चकम् । पञ्चमाहिषं माहिषा अपि पूर्ववत् पञ्चकम् ।

तिन्दुकत
अधःपात
रसेन पृथ
पुनः मर्द
योगेन र
सत्त्व गृह
क्षिप्वा
कोष्ठिका
इति
तदित्यर्थ
सत्त्व
शोधनी
रसायने
सत्त्व

अथ किंदात् सत्त्वग्रहणम् ।—

कोष्ठान् किंष्टं समाहृत्य विचूष्णावकरणान् हरत् ।
तत् किंष्टं स्वल्पटङ्गेन गोमयेन विमर्द्य च ॥ ३२ ॥
गोलान् विधाय संशोष्य धमेत् भूयोऽपि पूर्ववत् ।
भूयः किंष्टं समाहृत्य सृदित्वा सत्त्वमाहरेत् ॥ ३३ ॥

अथ सत्त्वशोधनम् ।—

अथ सत्त्वकणांस्तांस्तु काययित्वाऽस्त्रकाञ्चिकैः ।
शोधनीयगणोपेतं मूषामध्ये निरुध्य च ॥ ३४ ॥
सम्यक् द्रुतं समाहृत्य द्विवारं प्रधमेद्वनम् ।
इति शुद्धं भवेत् सत्त्वं योज्यं रसरसायने ॥ ३५ ॥

अथ सत्त्वानां स्रदूकरणम् ।—

मधुतैलवसाऽऽज्येषु द्रावितं परिवापितम् ।
सृदु स्याद्द्विवारेण सत्त्वं लोहादिकं स्वरम् ॥ ३६ ॥

तित्द्रुतः कर्षमानात् किञ्चिदधिकान् पादपरिमिताधिकान् स्रपादकर्षनानित्यर्थः ।
अधःपातनकोष्ठम् अधःपातनार्थकोष्ठिकायत्ने । अयमर्थः—कासमदांटीनामटानां
रसेन पृथक् पृथक् सम्यग् आतपे संशोष्य च गोधूमचूर्णादीन् पृथक् पृथक् दत्त्वा दत्त्वा
पुनः सदैवेन शोषयेत्, ततः अजायाः गोः सङ्घिष्या वा औषादिपक्षकेन गोलककरण-
योग्येन सन्धिष्या स्रपादकर्षनितान् गोलान् विधाय अधःपातनार्थकोष्ठिकायत्ने आत्वा
सत्त्वं गृह्णीयादिति ॥ २७—३१ ॥

किंदात् सत्त्वग्रहणमाह, कोष्ठानिति ।—कोष्ठान् किंष्टं धनवर्गेन
कोष्ठिकालक्ष्यम् असमलम् । अवकरणान् रजामि चूर्णानीति यावत् । “रवकान्”
इति पाठान्तरम् । भूयः पुनरपि । किंष्टं धनवर्गेन यत् किंष्टं निर्गते
तदित्यर्थः ॥ ३२।३३ ॥

सत्त्वशोधनमाह, अथेति ।—सत्त्वकणान् समननिःसृतसाररूपचूर्णानि ।
शोधनीयगणोपेतं शोधनार्थविफलादिगणसंयुतम् । द्रुतं मलितम् । रसरसायने रसे
रसायने च ॥ ३४।३५ ॥

सत्त्वानां स्रदूकरणमाह, सज्जिति ।—द्रावितं पूर्वमक्रियया प्रापितद्रवौभाव-

अथान्नमारणम् ।—

पट्टचूर्णं विधायाय गोष्ठेन परिप्लुतम् ।
 भर्जयेत् सप्तवाराणि चुक्लीसंस्थितखर्परे ॥ ३७ ॥
 अग्निवर्णं भवेद्यावद्द्वारं वारं विचूर्णयेत् ।
 तृणं क्षिप्वा दहेद्यावत्तावद्वा भर्जनं चरेत् ॥ ३८ ॥
 ततः सगन्धकं पिष्ट्वा वटमूलकषायतः ।
 पुटेद्द्विंशतिवारेण वाराहेण पुटेन हि ॥ ३९ ॥
 पुनर्विंशतिवाराणि त्रिफलोत्थकषायतः ।
 त्रिफलामुण्डिकाभृङ्ग-पत्रपण्याऽचमूलकैः ॥ ४० ॥
 भावयित्वा प्रयोक्तव्यं सर्वरोगेषु मातृया ।
 सत्त्वाभ्रात् किञ्चिदपरं निर्विकारं गुणाधिकम् ॥ ४१ ॥
 एवं चेच्छुतवाराणि पुटपाकेन साधितम् ।
 गुणवज्जायतेऽत्यर्थं परं पाचनदीपनम् ॥ ४२ ॥

भारणे प्रकारान्तरम् ।—

गन्धर्वपत्रतीयेन गुडेन सह भावितम् ।
 अधोर्द्ध्वं वटपत्राणि निश्चन्द्रं त्रिपुटैः खगम् ॥ ४३ ॥
 क्षुधं करोति चात्यर्थं गुञ्जार्द्धमितिमेवया ।
 तत्तद्गोगह्वरैर्योगैः सर्वरोगहरं परम् ॥ ४४ ॥

मित्यर्थः । परिवापितं प्रक्षिप्तम् । खरं कठिनम् ; गन्धादिषु दशवारप्रक्षेपेण द्रवीभूतं
 खरलोह्यादिसत्त्वं खटुः अर्वादिभ्यः ॥ ३६ ॥

अन्नमारणमाह, पट्टचूर्णमिति ।—पट्टचूर्णं पट्टे शिखापट्टे चूर्णं बन्धकानित-
 चूर्णमित्यर्थो वा । विधाय कृत्वा । परिप्लुतमित्यत्र अन्नमिति शेषः । सगन्धकमित्यत्र
 पूर्वोक्तमृष्टान्नमिति शेषः । वाराहेण पुटेन “अरविमावके कुण्डे पुटे वाराहसूक्तने”
 इति भावप्रकाशोक्तान्नस्य कपटविशेषेण । मुण्डिका मुण्डिको । भृङ्गपत्रं भृङ्गराजपत्रम् ।
 अथ विभीतकः । एवं पट्टचूर्णं विधायाय इत्याद्युक्तविधानेनेत्यर्थः ॥ ३७—४२ ॥

अन्नमारणे प्रकारान्तरमाह, गन्धर्वेति ।—गन्धर्वपत्रतीयेन परमपत्ररसेन ।
 वटपत्राणीत्यत्र दत्त्वा इति शेषः । खगम् अन्नम् ॥ ४३।४४ ॥

अथ सत्त्वस्य शोधनमारणम् ।—

सत्त्वस्य गोलकं ध्यातं शस्यसंयुक्तकाञ्चिके ।
निर्वाप्य तत्क्षणेनैव कुट्टयिष्योऽपारया ॥ ४५ ॥
सम्प्राप्य घनस्थलकणान् चिक्षाऽथ काञ्चिके ।
तत्क्षणेन समाहृत्य कुट्टयित्वा रजश्चरेत् ॥ ४६ ॥
शोष्ठेन च तच्चूर्णं भर्जयेत् पूर्ववत् त्रिधा ।
धात्रीफलरसैस्तद्वह्नीपत्ररसेन वा ॥ ४७ ॥
भर्जने भर्जने कार्यं शिलापट्टेन पेषणम् ।
ततः पुनर्नवावासा-रसैः काञ्चिकमिश्रितैः ॥ ४८ ॥
प्रपुटेद्दशवाराणि दशवाराणि गन्धकैः ।
एवं मशोधितं व्योमसत्त्वं सर्वगुणोत्तरम् ॥
यथेष्टं विनियोक्तव्यं जारणे च रसायने ॥ ४९ ॥

अथ अश्वद्रावणानुलेखे कारणम् ।—

दुतयो नैव निर्दिष्टाः शास्त्रे दृष्टा अपि दृढम् ।
विना शम्भाः प्रसादेन न सिध्यन्ति कदाचन ॥ ५० ॥

अथ अश्वप्रयोगः ।—

विक्रय्योषसमन्वितं घृतयुतं वल्लोन्मितं सेवितं
दिव्याभ्रं क्षयपाण्डुरगृहणिकाशूलासकुष्ठामयम् ।
जूर्तिं श्वासगदं प्रमेहमरुचिं कामामयं दुर्हरं
मन्दाग्निं जठरव्यथां विजयते योगैरशेषामयान् ॥ ५१ ॥

[इत्यभ्राधिकारः] ।

सतालरे अश्वसत्त्वस्य शोधनमारणमाह, सत्त्वस्येति ।—शस्यसंयुक्तकाञ्चिके
अथान्यकाञ्चिके अष्टागितकाञ्चिके इत्यर्थः । लोहपारया लोहमुपलीन । रजः चूर्णम् ।
पूर्ववत् वृत्तौ संस्थितखर्परे पट्टचूर्णावचूर्णनं विधायेत्यर्थः ॥ ४५—४८ ॥

अश्वद्रावणानुत्तौ कारणमाह, दुतय इति ।—सुगमम् ॥ ५० ॥

एवं सारिताद्यस्य गुणमाह, वेत्तेति ।—विक्रय्योषसमन्वितं विष्वक्कुटुम्बयसंयुक्तम् ;

अथ वैक्रान्तः ।—

अथ वैक्रान्तस्वरूपम् ।—

अष्टास्रष्टाष्टफलकः षट्कोणी मसृणो गुरुः ।

शुद्धमिश्रितवर्णश्च युक्तो वैक्रान्त उच्यते ॥ ५२ ॥

अथ वैक्रान्तस्य वर्णभेदाः ।—

श्वेतो रक्तश्च पीतश्च नीलः पारावतच्छविः ।

ग्यामलः कृष्णवर्णश्च कर्बुरश्चाष्टधा हि सः ॥ ५३ ॥

अथ वैक्रान्तस्य गुणाः ।—

आयुष्पदश्च बलवर्णकरोऽतिवृष्यः

प्रज्ञाप्रदः सकलदोषगदापहारी ।

दौर्माग्निरुत् पविसमानगुणस्तरस्त्री

वैक्रान्तकः खलु वपुर्वललोहकारी ॥ ५४ ॥

रसायनेषु सर्वेषु पूर्वगण्यः प्रतापवान् ।

वज्रस्थाने नियोक्तव्यो वैक्रान्तः सर्वदोषहा ॥ ५५ ॥

अथ वैक्रान्तदीनां मानानुक्तत्वेऽपि असमानसाहचर्यात् वैक्रान्त्योषधीः प्रत्येकं बलमानं बोध्यम् । बलः द्विगुणा, गुणावयमिति लीलावती सार्कशुभ्रति राजनिघण्टुः । जूतिं करं ज्वरं वा ॥ ५१ ॥

वैक्रान्तस्वरूपमाह, अष्टास्र इति ।—अष्टास्रः अष्टकोणः । अष्टफलकः अष्टास्रत्वादेव फलकाकाराष्टरेखाविशिष्टः । षट्कोण इत्यत्र वा-शब्द ऊहनीयः तत्र अष्टकोणः षट्कोणी वा बोध्यः ॥ ५२ ॥

वर्णभेदेन तस्याष्टधात्वमाह, श्वेत इति ।—पारावतच्छविः धूसवर्ण इत्यर्थः । कर्बुरः स्वर्णवर्ण इत्यर्थः, विक्षितवर्ण इत्यर्थो वा ॥ ५३ ॥

वैक्रान्तस्य गुणमाह, आयुष्पद इति ।—पविसमानगुणः क्षीरकसदृशगुणविशिष्टः । तरस्त्री बोध्यवान्, यथा—तरः सांसं सांसबद्धश्च इत्यर्थः, विद्यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या सांसवान्, सांसवत् गुणसम्पन्नः सांसवर्द्धक इत्यर्थः । वपुः रिति ।—वपुः देहं बलं मनोबलं, बलवर्धकर इति प्रागुक्तत्वात्, लोहं रक्तं तानि करोतीति देहवर्द्धनः मनोबलवर्द्धनः रक्तवर्द्धनश्च इत्यर्थः । पूर्वगण्यः प्राथम्येन गणनीयः । प्रतापवान् प्रभाव-

अथ वैकान्तोत्पत्तिः ।—

दैत्येन्द्रो माहिषः सिद्धः सहदेवसमुद्भवः ।

दुर्गा भगवती देवी तं शूलेन व्यमर्दयत् ॥ ५६ ॥

तस्य रक्तं तु पतितं यत्र यत्र स्थितं भुवि ।

तत्र तत्र तु वैक्रान्तं वज्राकारं महारसम् ॥ ५७ ॥

अथ वैकान्तस्य अवस्थितिस्थानं निरुक्तिश्च ।—

विन्ध्यस्य दक्षिणे भागे ह्युत्तरे चास्ति सर्वतः ।

विक्रान्तयति लोहानि तेन वैक्रान्तकः स्मृतः ॥ ५८ ॥

सतान्तरे वर्षभेदकथनम् ।—

श्वेतः पौतस्तथा रक्तो नीलः पारावतप्रभः ।

मयूरकण्ठसदृशश्चान्यो मरकतप्रभः ॥ ५९ ॥

सम्पन्नः । अवस्थाने ह्यैकपथीययोग्यस्थाने । तन्नालारेऽपि वज्रवैकान्तयोः समान-
गुणत्वमुक्तं तद्वशात्—“रसवीर्यविपाकिषु वज्रसमं अयकृष्टविषघ्नं पुष्टिकरं रसाशनम् ।
अपि च—वैक्रान्तं वज्रसदृशं वज्रवद्रसवीर्यकम् । तथाऽप्यभावे वज्रस्य शब्दं वैक्रान्त-
मुत्तमम् ॥” इति ॥ ५४५५ ॥

वैकान्तस्य उत्पत्तिमाह, दैत्येन्द्र इति ।—सिद्धः सहदेवस्य सिद्धिप्राप्तः । सहदेव-
समुद्भवः सह देवैः समुद्भवः उत्पत्तिः यस्य तस्मात्तुतः देवताभिः सह समकालोत्पन्नः ।
“सर्वदेवसमुद्भवः” इति पाठे तु—सर्वेभ्यः देवेभ्यः समुद्भवः उत्पत्तिः आविर्भावः
यस्याः सा इति दुर्गायाः विशेषणं, तस्याः सर्वदेव तेषां समुत्पन्नत्वात् । तत्प्रमाणञ्च
साकंशेयवर्णनां द्रष्टव्यम् । श्रीकाविसौ यस्यान्तराद्दहती इति कथितम् ॥ ५६५७ ॥

वैकान्तस्य स्थानं निरुक्तिश्चाह,—विन्ध्यस्थितिः । विक्रान्तयतीति ।—विक्रान्तयति
विशेषिणं क्षेदयति गुणैः पराजयति इत्यर्थः । स्वर्गादिसर्वलौकिक्यो गुणाधिकः इति
भावः । “विक्रान्तयति” इति पाठे तु—विक्रमं कारयतीत्यर्थः, वैकान्तयोगेन
सर्वलौहानां बौध्वाधिक्यं भवतीति भावः । अयमेव पाठः साधोयान् इति सत्यं
विपूर्व-क्रान्तेः वैकान्तपदसिद्धेः । “विक्रान्तयति” “विकालयति” इति पाठान्तरावपि
कुत्रचित् दृश्यते । तन्नालारे तु वैकान्तशब्दस्यान्यथा निरुक्तिरुक्ता, सा तु एतदध्यायस्य
प्रथमश्लोकस्याख्यावसरे एवास्माभिः प्रदर्शिता ॥ ५८ ॥

सतान्तरे वर्षभेदमाह, श्वेत इति ।—सुगमम् ॥ ५९ ॥

वर्णभेदेन कार्यभेदकथनम् ।—

देहसिद्धिकरं कृष्णं पीते पीतं सिते सितम् ।
सर्वार्थसिद्धिदं रक्तं तथा मरकतप्रभम् ॥
शेषे द्वे निष्फले वर्ज्ये वैक्रान्तमिति सप्तधा ॥ ६० ॥

अथाऽऽहरणविधिः ।—

यत्र क्षेत्रे स्थितश्चैव वैक्रान्तं तत्र भैरवम् ।
विनायकञ्च सम्पूज्य गृहीयाच्छुद्धमानसः ॥ ६१ ॥
गुणान्तरम् ।—

वैक्रान्तो वज्रसदृशो देहलोहकरो मतः ।
विषघ्नो रसराजश्च ज्वरकुष्ठक्षयप्रणुत् ॥ ६२ ॥

अथ शोधनम् ।—

वैक्रान्तकाः स्युस्त्रिदिनं विशुद्धाः संस्त्रेदिताः चारपटूनि दत्त्वा ।
अस्त्रेषु मूत्रेषु कुलत्परम्भान्नीरेऽथवा कोट्रववारिपक्वाः ॥ ६३ ॥

मतान्तरं शोधनसारणम् ।—

कुलत्पकायसंस्त्रिन्नो वैक्रान्तः परिशुध्यति ।
स्त्रियतेऽष्टपुटेर्गन्ध-निम्बुकट्वसंयुतः ॥ ६४ ॥

वर्णभेदेन कार्यभेदसाह, देहेति ।—देहसिद्धिकरं देहस्य स्यैवैषपसिद्धिप्रदम् ।
शेषे द्वे पारावताभ-सयूरकण्ठाभे ॥ ६० ॥

वैक्रान्तयज्ञविधिमाह, यत्नेति ।—सुगमम् ॥ ६१ ॥

गुणान्तरसाह, वैक्रान्त इति ।—सुगमम् ॥ ६२ ॥

शोधनसाह, वैक्रान्तका इति ।—चारपटूनि यवचारपञ्चलवणानि । अस्त्रेषु
अस्त्रवर्गसः । कुलत्परम्भान्नीरे कुलत्पकाये कदलीकन्दरसे च । कोट्रवेति ।—
कोट्रवः “कोटो” इति भ्रंसिद्वल्लुपधान्यविशेषः तस्य वारिणि क्राये पक्वाः ॥ ६३ ॥

मतान्तरं शोधनं सारणसाह, कुलत्पेति ।—कुलत्पकायेन सह दोलायने
संस्त्रेय पश्चात् समपरिणितसम्बन्धं लब्ध्वीरसञ्च दत्त्वा अष्टपुटे द्यम्, एवं वैक्रान्तो
सिद्यते इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

सतान्तरम् ।—

वैक्रान्तेषु च तप्तेषु हयमूलं विनिचिपेत् ।
पौनःपुन्येन वा कुर्याद्भवं दृष्ट्वा पुटं त्वनु ॥
भस्मीभूतान् वैक्रान्तं वज्रस्थाने नियोजयेत् ॥ ६५ ॥

अथ सत्त्वपातनम् ।—

मोच-मोरट-पालाशचार-गोमूवभावितम् ।
वज्रकन्द-निशाकल्क-फलचूर्णसमन्वितम् ॥ ६६ ॥
तत्कल्कं टङ्कणं लाक्षा-चूर्णं वैक्रान्तसम्भवम् ।
नरसारसमायुक्तं मेघशृङ्गौदवान्वितम् ॥ ६७ ॥
पिण्डितं मूकमूषस्थं ध्यापितञ्च हठाग्निना ।
तत्रैव पतते सत्त्वं वैक्रान्तस्य न संशयः ॥ ६८ ॥

सतान्तरम् ।—

सत्त्वपातनयोगेन मर्दितञ्च वटौकतः ।
मूषास्थो घटिकाध्मातो वैक्रान्तः सत्त्वमुत्सृजेत् ॥ ६९ ॥

सतान्तरमाह, वैक्रान्तविति ।—पौनःपुन्येन एकविंशतिवारमित्यर्थः, तथा च
रसेन्द्रसारसङ्गृहे—“हयमूलेषु तत् सिध्यं तत् तत् विघ्नप्रणा” इति । द्रवं हयमूल-
मित्यर्थः । अनु पश्चात् पुटं कुर्यात् यावत् भस्मतां व्रजेत् ॥ ६५ ॥

सत्त्वपातनमाह, मोचति ।—मोचः रम्भातरः तस्य कन्दोऽत याष्टः । मोरटम्
इक्षुमूलम् अनयोः रसो याष्टः । पालाशचारः पलाशचारीदकम् । वज्रकन्दः
वज्रयुरवकन्दः । निशाकल्कः हरिद्राचूर्णम् । फलचूर्णे विफलाचूर्णम् । नरसारः
“निशादल” इति ख्यातः । मेघशृङ्गो “मेघाशिके” इति भाषा, तदभावे कर्कट-
शृङ्गो याष्टः । मूकमूषा अस्वमूलेत्यर्थः, नट्टामूषा वा सत्त्वपातनकर्मणि तस्या
एवोपयोगितात् ; तज्जलवच्चये व्रज्यमायम् । हठाग्निना भस्माग्निना । अथमर्थः,
—मोचादीनां रसेन वैक्रान्तं सन्ध्याय वज्रकन्दादीनां चूर्णेन नरसारचूर्णेन
च संसृज्या मेघशृङ्गौदवेण सङ्ग मर्दयित्वा मूकमूषायां संस्थाप्य भस्माग्निना ध्यापितं
कृत्वा सत्त्वमाहरेदिति ॥ ६६—६८ ॥

सतान्तरमाह, सत्त्विति ।—सत्त्वपातनयोगेन सत्त्वपातनाद्येद्रव्यसंयोगेन, तानि
वीक्रान्ति रसेन्द्रविज्ञानमथौ वधा—“गुडः पुरस्तादा लाक्षा पिष्ट्वाकं टङ्क्य तथा ।

सूतवैक्रान्तस्य प्रयोगविधिर्गुणाश्च ।—

भस्मत्वं समुपागतो विकृतको ह्येन्द्रा मृतेनान्वितः
पादांशेन कणाऽऽज्यवेक्षसहितो गुञ्जामितः सेवितः ।
यच्छ्माणं जरणञ्च पाण्डुगुदजं श्वासञ्च कासामयं
दुष्टाञ्च ग्रहणीमुरःक्षतमुखान् रोगान् जयेद्देहकृत् ॥ ७० ॥

प्रयोगान्तरम् ।—

सूतभस्माहंसंयुक्तं नीलवैक्रान्तभस्मकम् ।
मृताभ्रसत्त्वमुभयोस्तुलितं परिमर्दितम् ॥ ७१ ॥
क्षौद्राज्यसंयुतं प्रातर्गुञ्जामात्रं निषेवितम् ।
निहन्ति सकलान् रोगान् दुर्जयानन्यभेषजैः ॥
त्रिःसप्तदिवसैर्नृणां गङ्गाभ्र इव पातकम् ॥ ७२ ॥

[इति वैक्रान्ताधिकारः] ।

अथ माक्षिकम् ।—

अथ माक्षिकीत्यतिस्थाननिर्देशः ।—

सुवर्णशैलप्रभवो विष्णुना काञ्चनो रसः ।
ताप्यां किरातचीनेषु यवनेषु च निर्मितः ।
ताप्यः सूर्यांशुसन्तप्तो माधवे मासि दृश्यते ॥ ७३ ॥

कणां सर्व्वरसैव चूटनीलसमन्वितम् ॥ एतत् सर्व्वन्तु सख्यर्थं क्वाशौदुग्धेन पिण्डिकाः ।
कृता क्राताः खराहारैः सत्त्वं मुच्यते गान्धरा ॥” इति । घटिका षष्टिपञ्चाशक-
दण्डरूपः कालः ॥ ६९ ॥

वैक्रान्तस्य प्रयोगविधिं गुणाश्चाह, भस्मत्वमिति ।—विकृतकः वैक्रान्तः । पादांशेन
वैक्रान्तापेक्षया चतुर्थांशेन भस्मसुवर्णेन । कणाऽऽज्यवेक्षसहितः पिप्पलीविहङ्ग-
प्लुतसंयुक्तः, कणादीनाञ्च मात्रा यथायोग्यं बोध्या । गुञ्जानित इत्यस्य मृतहमान्वित-
विकृतक इत्यनेन सम्बन्धः । जरणं जहाम् । “जरणम्” इत्यत “जठरम्” इति पाठः
समीचीनः ॥ ७० ॥

प्रयोगान्तरमाह, सूतेति ।—मृतभस्म रससिन्दूरः ॥ ७१।७२ ॥

माक्षिकस्त्रीत्यतिस्थानमाह, सुवर्णेति ।—काञ्चनः स्वर्णम इत्यर्थः । ताप्यां

अथ सात्त्विकस्य गुणाः ।—

मधुरः काञ्चनाभासः सास्त्रो रजतसन्निभः ।

किञ्चित् कषायमधुरः श्रोतः पाके कटुर्लघुः ॥

तत्सेवनाज्जराव्यधि-विप्रेने पारभूयते ॥ ७४ ॥

अथ सात्त्विकस्य वैविध्यं परिचयय ।—

सात्त्विको द्विविधो हैम-सात्त्विकस्तारसात्त्विकः ।

तत्राऽऽद्यं सात्त्विकं कान्य-कुञ्जोत्थं स्वर्णसन्निभम् ॥ ७५ ॥

तपतोतीरसम्भूतं पञ्चवर्णसुवर्णवत् ।

पाषाणबहलः प्रीतस्ताराख्योऽल्पगुणात्मकः ॥ ७६ ॥

गुणान्तरम् ।—

सात्त्विकधातुः सकलामयघ्नः प्राणो रसेन्द्रस्य परं हि वृथः ।

दुर्मललोहद्वयमेलनश्च गुणोत्तरः सर्वरसायनाग्रः ॥ ७७ ॥

तापोनदीतीरे । ताप्यः तापोनदीसमुद्भवः सात्त्विक इति यावत् । साधवे
वैशखे ॥ ७३ ॥

सात्त्विकस्य गुणमाह, मधुर इति ।—काञ्चनाभासः स्वर्णप्रभः, सात्त्विक इति
शेषः, स्वर्णसात्त्विक इत्यर्थः, सास्त्रमधुरः । रजतसन्निभः रौप्यसात्त्विकः किञ्चित्
कषायमधुरः ॥ ७४ ॥

सात्त्विकस्य भेदादिकमाह, सात्त्विक इति ।—तारसात्त्विकः रौप्यसात्त्विकः । अथ
सात्त्विकं स्वर्णसात्त्विकम् । पाषाणबहलः इत्यस्य ताराख्येन संबन्धः । योगरत्नाकरे
स्वर्णसात्त्विकस्य लक्षणमुक्तं यथा—“भङ्गे सुवर्णमहाशी मनाक् कण्ठस्थविर्बहिः ।
ब्रह्मद्वय इति ख्यातो सात्त्विकोऽव पश्यन्ते ॥” इति । किञ्च स्वर्णसाहस्यत् अथ स्वर्ण-
सात्त्विक इत्यभिधानं, तथा च—“किञ्चित् स्वर्णसाहस्यत् स्वर्णसात्त्विकमुच्यते” इति ।
अथ च—“उपधातुः सुवर्णस्य किञ्चित्स्वर्णगुणान्वितम् । तथा च काञ्चनाभासं दीयते
स्वर्णसात्त्विकम् ॥” इति ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

अस्य गुणान्तरमाह, सात्त्विकधातुरिति ।—प्राणो रसेन्द्रस्य पारदस्य बौद्धोत्कर्ष-
जनक इत्यर्थः । दुर्मल इति ।—दुःखेन मिश्रणौघलौहद्वयस्य ऐक्यसम्पादकः । गुणोत्तरः
सहगुणः ॥ ७७ ॥

अथ शोधनानि ।—

एरण्डतैललुङ्गास्व-मिहं शुध्यति माक्षिकम् ।
मिहं वा कदलीकन्द-तोयेन घटिकाद्वयम् ।
तप्तं क्षिप्तं वराक्षाये शुद्धिमायार्ति माक्षिकम् ॥ ७८ ॥

अथ सारणम् ।—

मातुलङ्गास्वगन्धाभ्यां पिष्टं मूषोदरे स्थितम् ।
पञ्चक्रोडपुटेर्दग्धं म्रियते माक्षिकं खलु ॥ ७९ ॥

मतान्तरम् ।—

एरण्डस्नेहगव्याजैर्मातुलङ्गरसेन वा ।
खर्परस्थं दृढं पक्वं जायते धातुसन्निभम् ॥
एवं मृतं रसे योज्यं रसायनविधावपि ॥ ८० ॥

अथ सत्त्वपातनम् ।—

त्रिंशंशनागसंयुक्तं क्षारैरस्त्रैश्च मर्दितम् ।
ध्मातं प्रकटमूषायां सत्त्वं मुञ्चति माक्षिकम् ॥ ८१ ॥

अथ माक्षिकस्य सौसकयामः ।—

सप्तवारं परिद्राव्य क्षिप्तं निर्गुण्डकारसे ।
माक्षीकसत्त्वसम्प्लिथं नागं नश्यति निश्चितम् ॥ ८२ ॥

शोधनान्याह, एरण्डतैलत्वादि ।—एरण्डतैललुङ्गास्वमिहं, दोलायन्ते इति शेषः ।
लुङ्गास्व मातुलङ्गरसः । पञ्चान्तरमाह,—मिहमिति । प्रकारान्तरमाह, तप्तमिति ।—
वराक्षाये विफलाक्षाये ॥ ७८ ॥

सारणमाह, मातुलुङ्गति ।—पञ्चक्रोडपुटेः वाराहपुटे पञ्च वारान् ॥ ७९ ॥

मतान्तरमाह, एरण्डस्नेहेति ।—एरण्डतैलगव्यगन्धागपयोभिः सह पिष्टा इत्यर्थः ।
दृढं निश्चितं सत्यमित्यर्थो वा । धातुसन्निभं स्वर्णैरिकतुल्यरक्ताभम् ॥ ८० ॥

सत्त्वपातनमाह, त्रिंशंशेति ।—माक्षिकापैश्या त्रिंशद्भागैकभागसौसकसम्प्लि-
थसंयुक्तम् । क्षारैः स्त्रिंशदायवशुक्रटङ्गवाप्यक्षारवयैः । अस्त्रैः मातुलुङ्गायस्व-
वर्गवैः ॥ ८१ ॥

माक्षिकस्य सौसकयसनप्रतिशानाह, सप्तवारमिति ।—सौसकमघौ इतीत्य

प्रकारान्तरेण सत्त्वपातनम् ।—

चौद्रगन्धर्वतैलाभ्यां गोसूत्रेण घृतेन च ।

कदलीकन्दसारिण भावितं माज्जिकं मुहुः ॥

सूषायां मुञ्चति धातं सत्त्वं शुल्बनिभं मृदु ॥ ८३ ॥

त्रिगुहमाज्जिकसत्त्वस्य लक्षणम् ।—

गुञ्जाबीजसमच्छायं द्रुतद्रावञ्च शीतलम् ।

ताप्यसत्त्वं विगुहं तद्देहलोद्धकरं परम् ॥ ८४ ॥

माज्जिकसत्त्वस्य प्रयोगविशेषः ।—

माज्जीकसत्त्वञ्च रसेन पिष्टं कृत्वा विलीने च बलिं निधाय ।

सन्मिश्रं सममर्द्यं च खल्वमध्ये निक्षिप्य सत्त्वं द्रुतिमभ्रकस्य ॥

॥ ८५ ॥

विधाय गोलं लवणाख्ययन्त्रे पचेद्दिनाहं मृदुवर्जिना च ।

स्वतः सुशीतं परिचूर्ण्य सम्यग्वन्नोन्मितं व्याधविडङ्गयुक्तम् ॥

॥ ८६ ॥

संसेवितं चौद्रयुतं निहन्ति जरां सरोगान्त्वपष्ट्युमेव ।

दुःसाध्यरोगानपि सप्तवासरैर्नैतेन तुल्योऽस्ति सुधारसोऽपि ॥

॥ ८७ ॥

सप्तवारं निर्गुणैरसे निधाप्य माज्जिकसत्त्वेन संयोजयित्, पश्चात्तत् अवश्यमेव तत्र विलीयित इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

सत्त्वान्तरे सत्त्वपातनमाह, चौद्रेति ।—गन्धर्वतैलम् एरुतैलम् । मुहुः सप्तवार-
मित्यर्थः । शुल्बनिभं तासुसदृशपाटलवर्णमित्यर्थः ॥ ८३ ॥

त्रिगुहस्य गुणमाह, गुञ्जाबीजैति ।—गुञ्जाबीजसमच्छायं गुञ्जासदृशरक्तवर्ण-
मित्यर्थः । द्रुतद्रावं द्रुतं विधीयते द्रुतं भूयते अनेनेति व्युत्पत्त्या द्रुतशब्देनात्र अग्निः
प्रसूते, द्रुतेन अग्निना द्रावं सत्त्वं तरलीभूतमित्यर्थः ॥ ८४ ॥

प्रयोगविधिमाह, माज्जीकैति ।—विलीने मिश्रिते इत्यर्थः । बलिं मद्यकम् ।
खल्वमित्यादि ।—अथवा तरलसारमित्यर्थः । लवणाख्ययन्त्रे लवणयन्त्रे तद्वत्पण्डाद्ये
ब्रूयति ॥ ८५-८७ ॥

अथ मात्तिकासत्त्वद्रावणम् ।—

एरण्डोत्थेन तैलेन गुञ्जा चौद्रश्च टङ्गणम् ।

मर्दितं तस्य वापेन सत्त्वं मात्तिकाजं द्रवेत् ॥ ८८ ॥

[इति मात्तिकाधिकारः] ।

अथ विमलः ।—

अथ विमलभेदाः ।—

विमलस्त्रिविधः प्रोक्तो हेमाद्यस्तारपूर्वकः ।

तृतीयः कांस्यविमलस्तत्तत्कान्त्या स लक्ष्यते ॥ ८९ ॥

अथ विमलस्य लक्षणं गृणाय ।—

वर्तुलः कोणसंयुक्तः स्निग्धश्च फलकान्वितः ।

मरुत्पित्तहरो वृथो विमलोऽतिरसायनः ॥ ९० ॥

अथ विविधस्य तस्य क्रियाविशेषः ।—

पूर्वा हेमक्रियासूक्तो द्वितीयो रूप्यकृन्मतः ।

तृतीयो भेषजे तेषु पूर्वपूर्वो गुणोत्तरः ॥ ९१ ॥

अथ विमलशोधनम् ।—

आटरूपजले स्निग्धो विमलो विमलो भवेत् ।

जम्बीरस्वरसे स्निग्धो भेषज्यङ्गीरसेऽथवा ।

आयाति शुद्धिं विमलो धातवश्च यथा परे ॥ ९२ ॥

मात्तिकासत्त्वद्रावणमाह, एरण्डोत्थेनेति ।—गुञ्जा गुञ्जावीजम् । तस्य वापेन सटः
गुञ्जादिः तत्र प्रलेपेण तत्कल्पास्ये स्थापनेनेत्यर्थः ॥ ८८ ॥

विमलस्य भेदमाह, विमल इति ।—विमलः मात्तिकाविशेषः । तत्तत्कान्त्या
हेमादीनां प्रभया । पर्यायमुक्तावलोकता विमलशब्देन रूप्यमात्तिकां सूचीतम् ॥ ८९ ॥

विमलस्याकृतिं गृणायमाह, वर्तुल इति ।—गुणमम् ॥ ९० ॥

विविधस्य तस्य क्रियाविशेषमाह, पूर्वं इति ।—हेमक्रियासु लक्षणाभावे तत्कार्य-
करणार्थमित्यर्थः । रूप्यकृन् रूप्यकार्यकृदित्यर्थः ॥ ९१ ॥

तेषां शोधनमाह, आटरूपेति ।—आटरूपजले वासकस्य स्वरसे क्राये वा ।
स्निग्धः, दीपायत्ने इति शेषः । परे अन्ये ॥ ९२ ॥

अथ विमलधारणम् ।—

गन्धाश्मलकुचाम्नेय म्रियते दशभिः पुटैः ॥ ८३ ॥

अथ सत्त्वपातनम् ।—

सटङ्गलकुचद्रावैर्मेषशृङ्गाय भस्मना ।

पिष्टो मृषोदरे लिप्तः संशोष्य च निरुध्य च ॥ ८४ ॥

षट्प्रस्थकोकिलैर्धोतो विमलः सौससन्निभः ।

सत्त्वं मुञ्चति तदयुक्तो रसः स्यात् स रसायनः ॥ ८५ ॥

मतान्तरम् ।—

विमलं शिशुतोयेन काङ्क्षी कासौसटङ्गणम् ।

वज्रकन्दसमायुक्तं भावितं कदलीरसैः ॥ ८६ ॥

मोक्षक-क्षारसंयुक्तं ध्यापितं मूकमूषगम् ।

सत्त्वं चन्द्रार्कसङ्काशं पतते नात्र संशयः ॥ ८७ ॥

अथ प्रयोगविधिः ।—

तत् सत्त्वं सूतसंयुक्तं पिष्टं कृत्वा सुमर्दितम् ।

विलीनं गन्धके क्षिप्त्वा जारयेत्त्रिगुणालकम् ॥ ८८ ॥

शिलां पञ्चगुणाञ्चापि बालुकायन्त्रके खलु ।

तारभस्म दशांशेन तावद्वैक्रान्तकं मृतम् ॥ ८९ ॥

विमलस्य सारणमाह, गन्धाश्मेति ।—गन्धाश्मा गन्धकः, लकुचः लकुचस्वरसः, लकुचः “उद्गुया” “मन्दार” इति वा ख्यातः अक्षः अक्षवर्गः तै तैः ॥ ८३ ॥

सत्त्वसङ्कटणमाह, सटङ्गेति ।—षट्प्रस्थकोकिलैः द्वादशअरातिसितवटव-
काहाकारैः ; विमलं टङ्गलसेषशृङ्गोभस्मयोः सम्मिश्रं लकुचद्रावैः पिष्टा मृषानर्मो
मंलिख्यातपे संशोष्य पश्चात् मृषां तां निरुध्य द्वादशशरावसितवटवकाहाकारेण भस्मया
ध्यापयेत्, तेन विमलः सौसकसदृशः सन्न सत्त्वं मुञ्चतीति निष्कर्षः ॥ ८४।८५ ॥

प्रकारान्तरमाह, विमलमिति ।—काङ्क्षी सौराष्ट्रस्थिका । मोक्षकः मूककः
खट्वापाटला इति शब्दः ; काङ्क्षीद्वज्रकन्दालैः विमलं संशोष्य शिशुमूलरसेन
तथा कदलीमूलरसेन च भावयित्वा खट्वापाटलिकाक्षारेण सम्मिश्रं मृषानर्मो
ध्यापयित्वा धमेदित्यर्थः ॥ ८६।८७ ॥

विमलसत्त्वस्य प्रयोगं गुणविधिः, तत्त्वस्यमिति ।—आरयेत् त्रिगुणालकं विमल-

सर्वमेकत्र सञ्चूर्ण्य पटैर्न परिमाल्य च ।

निलिप्य कूपिकामध्ये परिपूर्य्य प्रयत्नतः ॥ १०० ॥

लीढो व्योषवरान्वितो विमलको युक्तो घृतैः सेवितो

हन्याद्भगक्तज्वरान् श्वयथुकं पाण्डुप्रमेहाकुचैः ।

मूलार्तिं ग्रहणीञ्च शूलमतुलं यक्ष्माभयं कामलां

सर्वान् पित्तमरुदग्दान् किमपरैर्यगैरशेषामयान् ॥ १०१ ॥

[इति विमलाधिकारः] ।

अथ शिलाजतु ।—

अथ शिलाजतुनी भेदः ।—

शिलाधातुर्द्विधा प्रोक्तो गोमूत्राद्यो रसायनः ।

कर्पूरपूर्वकश्चान्यस्तत्राऽऽद्यो द्विविधः पुनः ॥

ससत्त्वश्चैव निःसत्त्वस्तयोः पूर्वी गुणाधिकः ॥ १०२ ॥

अथ शिलाजतुन उत्पत्तिकथनम् ।—

ग्रीष्मे तीव्रार्कतप्तेभ्यः पादेभ्यो हिमभृभृतः ।

स्वणेरूप्याकर्मभ्यः शिलाधातुर्विनिःसरत् ॥ १०३ ॥

सत्त्वापेक्षया त्रिगुणहरितालं दत्त्वा आरण्यां कृष्यादित्यर्थः । “जायते दिगुणात्मकम्” इति पाठे—त्रातपित्तकफतामनरूपगुणत्रयविशिष्टम् इत्यर्थः । दुर्भगक्तज्वरान् व्योषवरान्, वैकृष्यजगक्तज्वरानित्यर्थः, यथा,—दुर्भगक्तत भगन्दरः । मूलार्तिं शिरसिरोगम् । अयमर्थः,—विमलसत्त्वं तुल्यरस्त्रेण सम्यग् एकीभते भति द्रव्योक्तत्वं गन्धकं त्रिगुणहरितालं तथा पञ्चगुणमनःशिलाञ्च दत्त्वा साग्न्यायां कालकाशले दिनसकं पचत, स्वाङ्गधीते च समुहृत्य दशमांशरौप्यमन्त्रा तावत् सततैकान्तं दत्त्वा सञ्चूर्ण्य वस्त्रपूतं काचकुप्या व्यापयेत् । तच्चूर्णसत्तुर्गुणं स्यद्भोला व्याघ्रादिभिः अङ्ग सेवितं वक्ष्यमाणगुणं कुर्यात् इति ब्रह्मा ॥ ८८—१०१ ॥

अथ शिलाजतुनी द्विविध्यमाह, शिलेति ।—गोमूत्राद्यः गोमूत्रशिलाजतु गोमूत्र-
मात्रशिलाजतु इत्यर्थः । अथः कर्पूरपूर्वकः कर्पूरशिलाजतु कर्पूरशिलाजतु
इत्यर्थः । पूर्वं गोमूत्रशिलाजतु ॥ १०२ ॥

शिलाजतुन उत्पत्तिमाह, ग्रीष्मे इति ।—पादेभ्यः प्रत्यक्षपर्वतेभ्यः । अर्कतपः ।
स्वणेरूप्याकां गर्भे त्रेधा तैभ्यः । अर्कः ताम्रम् ॥ १०३ ॥

अथ विविधस्य तस्य गुणाः ।—

स्वर्णगर्भगिरिर्जातो जपापुष्पनिभो गुरुः ।

स स्वल्पतिक्तः सुस्वादुः परमं तद्वनायनम् ॥ १०४ ॥

रूप्यगर्भगिरिर्जातं मधुरं पाण्डुरं गुरु ।

शिलाजं पित्तरोगघ्नं विशेषात् पाण्डुरोगहृत् ॥ १०५ ॥

ताम्रगर्भगिरिर्जातं नीलवर्णं घनं गुरु ।

शिलाजं कफघातघ्नं तिक्तोष्णं क्षयरोगहृत् ॥ १०६ ॥

अथ विग्रहशिलाजतलक्षणम् ।—

वज्रो क्षिप्तं भवेद्यत्तन्निष्ठाकारमधूमकम् ।

सलिलेऽप्यविलीनञ्च तच्छुद्धं हि शिलाजतु ॥ १०७ ॥

अथ गुणाः ।—

नूनं सज्जरपाण्डुशोफशमनं मेहाग्निमान्द्यापहं

मेदश्चेदकरञ्च यक्ष्मशमनं शूलाभयोन्मूलनम् ।

गुल्मघ्नो हविनाशनं जठर-हृच्छूलघ्नमामापहं

सर्वत्वक्पादनाशनं किमपरं देहे च लोहे हितम् ॥ १०८ ॥

रसोपरस-सूतेन्द्र-रत्न-लोहेषु ये गुणाः ।

वसन्ति ते शिलाधातो जरामृत्युजिगीषया ॥ १०९ ॥

तत्रादौ स्वर्णादिव्य उत्पत्तिभेदेन विविधस्य गोमूतगन्धिनः तस्य लक्षणार्थिकमाह, स्वर्णैति ।—तन्नामरे तु उत्पत्तिभेदेन भिन्नस्य तस्य चातुर्विध्यमुक्तं, यथा चरकै—
“ताम्रपाण्डुशोतं चातुर्विधतुल्यं तस्य सत्त्वं । हेमोऽथ रजसात्पातं चरं काष्ठाशमा-
दपि ॥” इति । अत्र तु आशयं नीतं, तत्रैकस्यपि तत्वेन द्रष्टव्यं यथा—“यत्तु गुग्गुलु-
शङ्खाश्च तिक्तं लक्षणास्त्वितम् । विपाके कटु शौतञ्च सर्वयेहं तदायनम् ॥ गोमूतगन्धि-
सर्वेषां सर्वैकमेतु यौगिकम् । रसायनप्रयोगेषु पश्चिन्तु विशिष्यते ॥” इति । अत्र हेम-
शिलाजतुनो परमरसायनत्वेनोक्तत्वात् आशयस्यापि मुख्यतः रसायनमुपलक्ष्येन एक-
कायिकत्वात् आशयं पृथङ्गीकृतमिति सन्तव्यम् ॥ १०४—१०६ ॥

विग्रहस्य तस्य लिङ्गमाह, वज्राविति ।—सुगमम् ॥ १०७ ॥

तस्य गुणमाह, नूनमिति ।—देहे च लोहे हितं—देहस्य स्थिरीकरणे रक्तवर्धन-
क्रियायाश्च हितम् ॥ १०८—१०९ ॥

अथ शोधनम् ।—

चारान्नगोजलैर्घीतं शुध्यत्येव शिलाजतु ॥ ११० ॥

सतान्नरम् ।—

शिलाधातुञ्च दुग्धेन त्रिफला-मार्कवद्रवैः ।

लोहपात्रे विनिक्षिप्य शोधयेदतियत्नतः ॥ १११ ॥

सतान्नरम् ।—

चारान्नगुगुलोपेतैः स्वेदनीयन्त्वमध्यगैः ।

स्वेदितो घाटकामानाच्छिलाधातुर्विशुध्यति ॥ ११२ ॥

अथ भारणम् ।—

शिलया गन्धतालाभ्यां मातुलुङ्गरसेन च ।

पुटितो हि शिलाधातुस्त्रियतेऽष्टगिरिण्डकैः ॥ ११३ ॥

अथ प्रयोगविधिः ।—

भस्मीभूतशिलोद्भवं समतुलं कान्तञ्च वैक्रान्तकं

युक्तञ्च त्रिफलाकटुत्रिकष्टतैर्वस्त्रेण तुल्यं भजत् ।

शिलाजतुशोधनसाह, चारित ।—अत्र जलशब्दः चारादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते, ततश्च श्वन्नारोदकेन कार्पासकेन गोमूत्रेण च लोहपात्रे एकैकदिनं घृतं कृत्वा आतपे संशोष्य दृढीयात् । अत्र यद्यपि आतपशोधनं नीकं तथाऽपि तन्मान्तरदर्शनात् ब्रह्म-
वेद्यव्यवहारसिद्धत्वाच्च तत् कार्यम् ॥ ११० ॥

सतान्नरसाह, शिलेति ।—अत्रापि पूर्ववत् प्रत्येकद्वयेण एकैकदिनं सदैवित्वा
आतपे संशोष्य शोधयेदित्यर्थः ॥ १११ ॥

सतान्नरसाह, चारित ।—चारान्नगुगुलोपेतैरित्यस्य “दुग्धेन त्रिफलामार्कवद्रवैः”
इति पूर्ववाक्येन सम्बन्धः कल्पनीयः । स्वेदनीयत्वस्ये वक्ष्यति । स्वेदनप्रकारश्चात्र—
स्थालीमध्ये दुग्धादिगुगुलाक्तं सर्वमेकौकृत्य निधाय स्थालीमुखं बस्त्रेण बद्धा तदुपरि
शिलाजतु संस्थाप्य शरावेणाच्छाद्य सन्धिं लिप्त्वा घटिकां यावत् स्वेदयेत्
इति ॥ ११२ ॥

भारणसाह, शिलयेति ।—शिलया सनःशिलया । शिलादीनां प्रत्येकं शिलाजतु-
तुल्यत्वं मातुलुङ्गरसस्य पेषणयोग्यो दैद्यः । गिरिण्डकः बभोपलः ॥ ११३ ॥

पाण्डो यक्ष्मगदे तथाऽग्निमदने मेहेषु मूलासये
गुल्मग्नोद-महोदरे बहुविधे शूले च योन्यामये ॥ ११४ ॥
सेवेत यदि षण्मासं रसायनविधानतः ।
बलौपलितनिर्मुक्तो जीवेद्वर्षगतं सुखी ॥ ११५ ॥

अथ सत्वपातनम् ।—

पिष्टं द्रावणवर्गेण माम्नेन गिरिसम्भवम् ।
क्षिप्वा मूषोदरे रुद्धा गाढैश्चातं हि कीकिलैः ॥
सत्त्वं मुञ्चेच्छिलाधातुस्तत्क्षणात् लोहमन्निभम् ॥ ११६ ॥

कर्पूरशिलाजतनी लक्षणादिकम् ।—

पाण्डुरं सिकताकारं कर्पूराद्यं शिलाजतु ।
मूत्रकच्छाश्मरीमेह-कामलापाण्डनाशनम् ॥ ११७ ॥

अथ तस्य शोधनम् ।—

एलातोयेन सम्भिन्नं सिद्धं शुद्धिमुपैति तत् ।
नैतस्य मारणं सत्त्व-पातनं विहितं बुधैः ॥ ११८ ॥

[इति शिलाजत्वधिकारः] ।

सुतशिलाजतुनः प्रयोगे गुणाश्चाह, भस्मीभूतेति ।—सुततुलं समपरिमितम् ।
कालं कालजोहम् । बलेन तुल्यमिति भस्मीभूतशिलोद्भवसिक्तेन सह योज-
नीयम् । कालवेकालयोः प्रत्येकं तत्समत्वम् । विफलादिकमनुष्यं दत्त्वा
सेव्यम् । मूलासये शिरोगे । रसायनविधानतः कुटोपवेशादिरसायनविधि-
मनुसृत्येत्यर्थः ॥ ११४।११५ ॥

सत्वपातनाह, पिष्टमिति ।—द्रावणवर्गेण “गुह्यगुणगुणान्व-सारधैर्यद्वय-
वितैः । दुद्रावाखिललोहाद्द्रावणाद्यनयो मतः ॥” इति बभ्रुनाथवर्गेण । सासेन
सकाञ्चितम् । कीकिलैः वादराङ्गारैः ॥ ११६ ॥

इदानीं कर्पूरसन्धिशिलाजतुनी लक्षणादिकमाह, पाण्डुरमिति ।—सुसम् ॥ ११७ ॥
तस्य शोधनमाह, एवेति ।—सन्धिं मिश्रितं मर्दितं वा । सिद्धम् एलातोयेनैव
क्षिन्नम् । नैतस्येति ।—एतस्य कर्पूरशिलाजतुनः ॥ ११८ ॥

अथ सस्यकः ।—

अथ सस्यकोत्पत्तिः ।—

पीत्वा हालाहलं वान्तं पीतामृतगरुत्मता ।

विषिणामृतयुक्तेन गिरौ मरकताह्वये ॥

तद्वान्तं हि घनीभूतं सञ्जातं सस्यकं खलु ॥ ११८ ॥

अथ प्रशस्तसस्यकलक्षणम् ।—

मयूरकण्ठसञ्छायं भाराढ्यमतिशस्यते ॥ १२० ॥

अथ सस्यकस्यौत्कर्ष्यकथनम् ।—

द्रव्यं विषयुतं यत्तद्द्रव्याधिकगुणं भवेत् ।

सुधा हालाहलैर्युक्ता सुधाधिकगुणा तथा ॥ १२१ ॥

अथ गुणाः ।—

निःशेषदोष-विष-हृद्गद-शूल-मूल-

कुष्ठास्त्वपैत्तिक-विवन्धहरं परञ्च ।

रसायनं वमनरेककरं गरघ्नं

श्वित्रापहं मदितमत्र मयूरतुल्यम् ॥ १२२ ॥

सस्यकोत्पत्तिमाह, पीत्वेति ।—वान्तं वमनं कृतम् । पीतामृतगरुत्मता अमृत-
पीतवता गरुडेन । सस्यकं तुल्यकम् । गरुडोद्गोष्ठाविषममृतं कालेन घनीभूतं सस्यकं
जातमित्यर्थः । यद्यप्यस्य भेदादिकं कण्ठरविषं नीतं, तथाऽपि तन्नाम्नर-
दशनात् द्विविध्यं ज्ञेयम् ; यथा—“तुल्यं द्विविधं—मयूरं खर्परीतुल्यञ्च । तुल्यं कटु-
कषायाणाम्बुवनेवासयापहम् । विषद्विविधं सर्वेषु प्रशस्तं वान्तिकारकम् ॥ खर्परी
कटुका तिक्ता अचूथ्या च रसायनी । लघुदोषप्रमनौ रुच्या दीप्या पुष्टिवर्धिनी ॥”
इति रत्नमात्राध्यायः ॥ ११८ ॥

प्रशस्तसस्यकस्य लक्षणमाह, मयूरेति ।—सुगमम् ॥ १२० ॥

तस्य औत्कर्ष्यमाह, द्रव्यमिति ।—यत् द्रव्यं विषयुतं तत् द्रव्यं द्रव्यान् विषरहित-
तत्प्राप्तोपादिति सारः, अतिशयगुणं भवेत् ॥ १२१ ॥

तस्य गुणमाह, निःशेषेति ।—रेककरं विरेचकम् । मयूरतुल्यं मयूरकण्ठा-
तुल्यकम् । गरघ्नं संयोगजविषनाशनम् ॥ १२२ ॥

अथ शोधनम् ।—

सस्यकं शुद्धिमाप्नोति रक्तवर्गेण भावितम् ॥ १२३ ॥

सतालम् ।—

स्रोहवर्गेण संसिक्तं सप्तवारमदूषितम् ।

दोलायन्त्रेण सुस्त्रिंशं सस्यकं प्रहरत्रयम् ॥

गोमहिष्याजमूत्रेषु शुध्यते—” ॥ १२४ ॥

अथ तुल्यस्वर्परमारणम् ।—

—तुल्यस्वर्परम् ।

लकुचद्राव-गन्धाश्म-टङ्कणेन समन्वितम् ॥

निरुध्य मूषिकामध्ये स्त्रियते कौकुटैः पुटैः ॥ १२५ ॥

अथ सत्त्वपातनम् ।—

सस्यकस्य तु चूर्णन्तु पादसौभाग्यसंयुतम् ।

करञ्जतैलमध्यस्थं दिनमेकं निधापयेत् ॥ १२६ ॥

अन्यमूषाऽऽस्यमध्यस्थं ध्यापयेत् कोकिलत्रयम् ।

इन्द्रगोपाकृति चैव सत्त्वं भवति शोभनम् ॥ १२७ ॥

शोधनमाह, सस्यकमिति ।—रक्तवर्गेण वक्ष्यमाणकुसुमादिकाद्येनेत्यर्थः । भावित-
मित्यत्र सप्तवारमिति शेषः ॥ १२३ ॥

सतालम् शोधनमाह, संहति ।—स्रोहवर्गेण घृततैलवसामस्यरूपेण सप्तवारं
संसिक्तं भावितमित्यर्थः । अदूषितं विद्युदन् । गोमहिष्याजमूत्रेषु दोलायन्त्रेण
प्रहरत्रयं सुस्त्रिंशमित्यन्वयः ॥ १२४ ॥

स्वपरीतुल्यस्वर्परमाह, तुल्यस्वर्परमिति ।—कौकुटैः पुटैः,—“अथः षडङ्गुलं स्वातं
चतुर्दिशं च ताडयन् । एतं कुकुटनामानं पुटं विद्याद्दशस्वरः ॥” इत्युक्तलक्षणकैः
दशवनीपलसाध्यपुटविशेषैः ॥ १२५ ॥

सत्त्वपातनमाह, सस्यकस्येति ।—पादसौभाग्यसंयुतं सस्यकापेक्षया चतुर्थांश-
टङ्कणसंयुतम् । कोकिलत्रयं कोकिलिन वदरकाऽऽकारेण दयं बारत्रयम् इत्यर्थः ।
इन्द्रगोपाकृति तदास्वरक्तवर्णकौटविशेषसङ्गम्, भारक्तवर्णमित्यर्थः ॥ १२६/१२७ ॥

मतान्तरम् ।—

निम्बुद्रवाल्पटङ्काभ्यां मूषामध्ये निरुध्य च ।
ताम्ररूपं परिष्कातं सत्त्वं मुञ्चति सस्यकम् ॥ १२८ ॥

मतान्तरम् ।—

शुद्धं सस्यं शिखिकान्तं पूर्वभेषजसंयुतम् ।
नानाविधानयोगेन सत्त्वं मुञ्चति निश्चितम् ॥ १२९ ॥

अथ प्रयोगविधिः ।—

सत्त्वमेतत् समादाय खर-भूनागसत्त्वयुक् ।
तन्मुद्रिका कृतस्पर्शां शूनघ्नी तत्क्षणाद्भवेत् ॥ १३० ॥
चराचरं विषं भूत-डाकिनी-दृग्गतं जयेत् ।
मुद्रिकेयं विधातव्या दृष्टप्रत्ययकारिका ॥ १३१ ॥

अथ भालुकितन्त्रोक्तप्रयोगविधिः ।—

“रामवत्सोमसेनानीर्मुद्रितोऽपि तथाऽक्षरम् ।
हिमालयोत्तरे पार्श्वे अश्वकर्णो महाद्रुमः ॥

मतान्तरमाह, निम्बुद्रवेति ।—अल्पटङ्कः—पादसौभाग्यमित्यर्थः । ताम्ररूपं ताम्रवर्णं सत्त्वमिति योजनीयम् ॥ १२८ ॥

मतान्तरमाह, शुद्धमिति ।—शिखिकान्तं बहिर्भागे द्रव्यम् । पूर्वभेषजसंयुतं पूर्वोक्तनिम्बुद्रवादिसमन्वितमित्यर्थः ॥ १२९ ॥

प्रयोगविधिमाह, सत्त्वमिति ।—खरभूनागसत्त्वयुक् खरः दुष्टात्मना भूनागः सत्त्वं सौम्यकसारः ताव्या युजाति इति खरभूनागसत्त्वयुक् । “खर” इत्यत्र “कर्ष” इति पाठः सचोच्यः ; तत्पक्षे—कर्षे भूनागसत्त्वमिति । मुद्रिका चाक्रिका इत्यर्थः । तन्मुद्रिकेत्यादि ।—पूर्वोक्तविधानेन सङ्गृहीततुल्यकसत्त्वं सौम्यकसत्त्वेन तुल्येन संयोज्य दुरालभाभरसेन चक्रिकां विधाप्य शूलिनी जठरोपरि स्थापयेत् तत्क्षणादेव शूलादिकं जघ्नेतित्यर्थः । चराचरमित्यादि ।—चराचरं व्याघ्रजङ्गमं तथा भूतडाकिनीः दृग्गतं दर्शनजनितं विषमिति योजनीयम् ॥ १३०।१३१ ॥

तत्र शूलं समुत्पन्नं तत्रैव विलयं गतम् ॥ १३२ ॥

मन्त्रेणानेन मुद्राऽभो निपीतं सप्तमन्त्रितम् ।

सद्यः शूलहरं प्रोक्तमिति भालुकिभक्षितम् ॥ १३३ ॥

अथ प्रयोगान्तरम् ।—

अनया मुद्रया तप्तं तैलमग्नौ मुनिश्चितम् ।

लेपितं हन्ति वेगेन शूलं यत्र कचिद्वेत् ॥

सद्यः स्मृतिकरं नार्य्याः सद्यो नेत्ररुजापहम् ॥ १३४ ॥

[इति सस्यकाराधिकारः] ।

अथ चपलः ।—

अथ चपलस्य भेदादिकथनं । नरकत्थम् ।—

गौरः श्वेतोऽरुणः कृष्णश्चपलस्तु चतुर्विधः ।

हेमाभश्चैव ताराभो विशेषादुपवस्थनः ॥ १३५ ॥

शेषौ तु मध्यो लाक्षावच्छीघ्रद्रावौ तु निष्फलो ।

वज्रवद्भवते वज्री चपलस्तेन कौर्त्तितः ॥ १३६ ॥

अथ गुणाः ।—

चपलो लेखनः स्निग्धो देहलोहकरो मतः ।

रसरराजसहायः स्यान्नित्ताणामधुरो मतः ॥ १३७ ॥

भालुकितलोक्तप्रयोगभेदमाह, रामवदिति ।—रामवदित्यादि मतमित्यनेन सत्त्व सप्तवारमभिमन्त्रितं मुद्रानिषितं जलं पीतमेव शूलहरं भवेदित्यर्थः ॥ १३२ ॥ १३३ ॥

प्रयोगान्तरमाह, अनयेति ।—स्मृतिकरं प्रसवकारकम् ॥ १३४ ॥

अपलस्य भेदं निरुक्तिमाह, गौर इति ।—चपलः यशदः, दक्षोति लोके । हेमाभः गौर इत्यर्थः । ताराभः श्वेतः । शेषौ कृष्णारुणौ । मध्यौ मध्यमगुणसम्पन्नौ । लाक्षेति ।—कृष्णारुणौ लाक्षावत् औघ्रद्रावौ चेत् निष्फलो इत्यर्थः । निरुक्तिर्यथा वज्रवदिति ।—सुगमम् ॥ १३५ ॥ १३६ ॥

गुणमाह, अपल इति ।—लेखनः द्रव्यसमविदारणः वान्तिकरो वा, अमविदारण- क्रियासु वसनकाष्ठेषु वा प्रयोज्यः इत्यर्थः । रसरराजस्य पारदस्य सहायः रुन्धीगण- गुणाधिकजनक इत्यर्थः ॥ १३७ ॥

अथ वर्णाकृतभेदेन गुणभेदः ।—

चपलः स्फटिकच्छायः षडस्रः स्निग्धको गुरुः ।

त्रिदोषघ्नाऽतिवृष्यश्च रसबन्धाविधायकः ॥ १३८ ॥

चपलस्य महारसत्वकथनम् ।—

महारसेषु कैश्चिद् चपलः परिकीर्तितः ॥ १३९ ॥

अथ शोधनम् ।—

जम्बीरकर्काटकशृङ्गवेरैर्विभावनाभिश्चपलस्य शुद्धिः ॥ १४० ॥

अथ सत्त्वपातनम् ।—

शैलन्तु चूर्णयित्वा तु धान्यास्त्रोपविष्वैर्विवैः ।

पिण्डं बद्ध्वा तु विधिवत् पातयेच्चपलं तथा ॥ १४१ ॥

[इति चपलाधिकारः] ।

वर्णाकृतभेदेन तस्य गुणभेदमाह, चपल इति ।—षडस्रः षट्कोणविशेषः ; स्फटिकच्छायः षडस्रः चपलः स्निग्ध इत्यादिगुणविशेषः ॥ १३८ ॥

तल्लान्तरं उपरसमध्यं पाठता एते अन्नादयः निबन्धकता महारसोपरसभेदेन द्विधा विभज्य साक्षात्कृताः, अन्नादानीं महानोपयुक्तान् बहुलप्रयोगदशनात् महारसत्वम् कदाचित् युज्यते, चपलस्य तु न तथात्वं दृश्यते, अतस्तन्मोपरसत्वमाशङ्कमानानां मतं निरासतुं स्थापकदाख्येयादहं, महति ।—सुगमम् ॥ १३९ ॥

शोधनमाह, जम्बीर इति ।—कर्काटकः “कौकरोल” इति ख्यातः ; जम्बीरादीनां रसेः सप्रतिभावनाभिः विशुद्धिमायातीत्यर्थः ॥ १४० ॥

सत्त्वपातनमाह, शैलमिति ।—शैलं शिलाजतु । उपविषाणि लाङ्गल्यादीन्वये बध्यमाणानि । विषाणि शृङ्गादीनि तान्यप्यये वाच्यानि, शैलादि चपलान्तं द्रव्यजातं लाङ्गलिकेन सम्यग् पिण्डं कृत्वा पूर्ववत्, मूषामध्ये निरुध्य कोकिलैर्भापयेत्, तेन सत्त्वं सुषेदित्यर्थः ॥ १४१ ॥

अथ रसकः ।—

अथ रसकस्य भेदलक्षणम् ।—

रसको द्विविधः प्रोक्तो दुर्दुरः कारवेज्जकः ।

सदलो दुर्दुरः प्रोक्तो निर्दलः कारवेज्जकः ॥ १४२ ॥

तयोः प्रयोगविषयः गुणाय ।—

सत्त्वपाते शुभः पूर्वो द्वितीयथौषधादिषु ।

रसकः सर्वमेहघ्नः कफपित्तविनाशनः ॥

नेत्ररोगक्षयघ्नश्च लोहपारटरञ्जनः ॥ १४३ ॥

नागार्जुनेन सन्दिष्टौ रसश्च रसकावभौ ।

अष्टौ सिद्धरसौ ख्यातौ देहलोहकरो परम् ॥ १४४ ॥

रसश्च रसकश्चोभौ येनाग्निसहनौ कृतौ ।

देहलोहमयो सिद्धिर्दामो तस्य न संशयः ॥ १४५ ॥

अथ शोधनम् ।—

कटुकालावुनिर्यास आलोढ्य रसकं पचेत् ।

शुद्धं दोषविनिर्मुक्तं पौतवर्णञ्च जायते ॥ १४६ ॥

सतान्तरम् ।—

खर्परः परिसन्तप्तः सप्तवारं निमज्जितः ।

बीजपूर-रमस्यान्तर्निर्मलत्वं समश्नुते ॥ १४७ ॥

रसकस्य द्वैविध्यं लक्षणञ्चाह, रसक इति ।—रसकः खर्परीतुल्यकविशेषः ; यदुक्तं भावप्रकाशे—“खर्परीतुल्यकं तुल्यादन्वयत रसकं स्मृतम् । ये गुणामुल्यकं प्रोक्तास्ते गुणाः रसके स्मृताः ॥” इति । सदलः सपलः, वंशपलहरितालशदिति भावः ॥ १४२ ॥

कारवेज्जकः ॥ १४३—१४५ ॥
कारवेज्जकः ॥ १४३—१४५ ॥

शोधनमाह, कटुकेति ।—पचेत् इत्यत्र दोलायन्ते इति शेषः ॥ १४६ ॥

सतान्तरमाह, खर्पर इति ।—खर्परमग्नौ सन्तप्त्य सातलुङ्गरसाम्यन्तरे निमज्जेत्
पूरं सप्तवारं करणेन शुद्धिमायातीत्यर्थः ॥ १४७ ॥

सतान्तरम् ।—

नृमूत्रे वाऽश्वमूत्रे वा तत्रो वा काञ्चिकेऽथवा ।

प्रताप्य मज्जितं सम्यक् खर्परं परिशुध्यति ॥ १४८ ॥

अथ रसकस्य तासादिरञ्जनविधिः ।—

नरमूत्रे स्थितो मासं रसको रञ्जयेद्भुवम् ।

शुद्धताम्रं रसं तारं शुद्धस्वर्णप्रभं यथा ॥ १४९ ॥

अथ सत्त्वमङ्गुहः ।—

हरिद्रा-त्रिफला-राल-सिन्धु-धूमैः सटङ्कणैः ।

मारुष्करैश्च पादाङ्गैः साम्नेः सम्पद्य खर्परम् ॥ १५० ॥

लिप्तं वृन्ताकमूषायां शोषयित्वा निकृध्य च ।

मूषां मूषोपरि न्यस्य खर्परं प्रधमेत्ततः ॥ १५१ ॥

खर्परे प्रदृते ज्वाला भवेन्नीला सिता यदि ।

तदा सन्दंशतो मूषां धृत्वा कृत्वा त्वधोमुखीम् ॥ १५२ ॥

शनैरास्फालयेद्भूमौ यथा नालं न भज्यते ।

वङ्गाभं पतितं सत्त्वं समादाय नियोजयेत् ॥

एवं त्रिचतुरैर्वारैः सर्वं सत्त्वं विनिःसरेत् ॥ १५३ ॥

सतान्तरमाह, नृमूत्रे इति ।—अवाप्तुतात्वेऽपि पूर्ववत् सप्तवारं निमज्जनं
त्रियम् ॥ १४८ ॥

तस्य तासादिरञ्जनविधिमाह, नरमूत्रे इति ।—भुगलम् ॥ १४९ ॥

सत्त्वमङ्गुहणमाह, हरिद्रेति ।—रालः सज्जरसः । धूमः गृहधूमः । मारुष्करः
भस्मातकः । वृन्ताकमूषालक्षणस्यास्य वाच्यम् । शोषितखर्परं प्रत्येकं पादाङ्गैः
हरिद्रादिभिः सटङ्कणैश्च साम्नेः वृन्ताकमूषोदरे लिप्ता आतप्य संशोष्य निकृज्य
मूषालोपरि संस्थाप्य च भस्माग्निना प्रधमेत् । खर्परे दृढीभूते सति नील-
वर्णान्तराणि यदा शुभा भवेत्, तदा सन्दंशेन मूषां गृहीत्वा अधोमुखी कृत्वा च
ज्ञानदण्डं यथा ल भज्यते तथा भूमौ सन्दं सन्दं ताडयेत् । एवं त्रिचतुरारम् कुर्वीत
इत्युपदेशः ॥ १५०—१५३ ॥

मतान्तरम् ।—

सामया-जतु-भूनाग-निशा-धूमज-टङ्कणम् ।

मूकमूषागतं धातं शुद्धं सत्त्वं विमुञ्चति ॥ १५४ ॥

मतान्तरम् ।—

लाक्षा-गुडासुरी-पथ्या-हरिद्रा-सर्ज-टङ्कणैः ।

सम्यक् सञ्चूर्ण्य तत् पक्वं गोदुग्धेन घृतेन च ॥ १५५ ॥

वृन्ताकमूषिकामध्ये निरुध्य गुटिकाकृतिम् ।

आत्वा धात्वा समाकृष्य ढालयित्वा शिलातले ॥

सत्त्वं वज्राकृतिं ग्राह्यं रसकस्य मनोहरम् ॥ १५६ ॥

मतान्तरम् ।—

यदा जलयुतां स्थालीं निखनेत् कोष्ठिकोदरे ।

सच्छिद्रं तन्मुखे मत्तं तन्मुखेऽधोमुखीं क्षिपेत् ॥ १५७ ॥

मूषोपरि शिखित्वांश्च प्रक्षिप्य प्रथमेद्दृढम् ।

पतितं स्थालिकानोरि सत्त्वमादाय योजयेत् ॥ १५८ ॥

मतान्तरमाह, सामयेति ।—जतु शिलाजतु लाक्षा वा, सत्त्वपातने उभयस्यापि प्रयोगदर्शनात् । धूमजः गृहधूम इत्यर्थः, खर्परम् अमयादिभिः सह नर्दयित्वा मूकमूषायां संस्थाप्य आपयेत् ॥ १५४ ॥

मतान्तरमाह, लाक्षेति ।—आसुरी राजिका ; लाक्षादिभिः सर्जैः सह खर्परं चूर्णयित्वा गोदुग्धेन गोघृतेन च सह पक्त्वा गुटिकाकृतिं विधाय वृन्ताक-मूषांमध्ये निरुध्य पुनः पुनर्आपयित्वा समाकृष्य शिलाखण्डोपरि ढालयेत् इत्यर्थः ॥ १५५ । १५६ ॥

मतान्तरमाह, यदेति ।—निखनेत् स्थापयेदित्यर्थः । कोष्ठिका सत्त्वपातनाय कुक्षीपाथो यन्त्रविशेषः । मत्तं पात्रविशेषं, शरावन्ति यावत् । अधोमुखीमित्यत्र मूषा-मित्यव्याहार्यम् । शिखित्वान् शिखित्वम अनलं लायन्ति पालयन्ति रक्षन्तीति यावत् ये तान् । अग्निस्थापकान् अङ्गारानित्यर्थः । अथमर्थः,—मजलां स्थालीमेकां कोष्ठिकासंध्ये निवेश्य सच्छिद्रशरावेण तन्मुखं पिधाय शरावोपरि खर्परमो मूषामधो-

अथ सत्त्वमारणम् ।—

तत् सत्त्वं तालकोपेतं प्रक्षिप्य खलु खर्परि ।
मर्दयेन्नोहदण्डेन भस्मीभवति निश्चितम् ॥ १५८ ॥

अथ प्रयोगविधिः ।—

तत् भस्म मृतकान्तेन समेन सह योजयेत् ।
अष्टगुञ्जामितं चूर्णं त्रिफलाकायसंयुतम् ॥ १६० ॥
कान्तपात्रस्थितं रात्रौ तिलजप्रतिवापकम् ।
निषेवितं निहन्त्याशु मधुमेहमपि ध्रुवम् ॥ १६१ ॥
पित्तं क्षयञ्च पाण्डुञ्च श्वयथं गुल्ममेव च ।
रक्तगुल्मञ्च नारीणां प्रदरं सोमरोगकम् ॥ १६२ ॥
योनिरोगान्निषांश्च विषमांश्च ज्वरानपि ।
रजःशूलञ्च नारीणां कामं श्वासञ्च हिष्णिकाम् ॥ १६३ ॥

[इति रसकाधिकारः] ।

इति श्रीवैद्यपतिमिश्रगुप्तस्य सूनीर्वास्मटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये

सहारसाष्टकशुद्धादिनिरूपणं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

सुखौ कृत्वा संख्याप्य तदुपरि वदरकाहाङ्कारं दत्त्वा भस्मया प्रषमेत्, एवं कृते
द्रवीभूतं खर्परसत्त्वं शरावच्छिद्रेण स्थालौष्णभीरे पतियत्येति ॥ १५७ । १५८ ॥

सत्त्वमारणमाह, तत् सत्त्वमिति ।—तत् सत्त्वं रसकसत्त्वम् । तालकोपेतं
हरितालसंयुक्तं, तच्च त्रिंशपत्राण्यं याञ्जाम् । खर्परं मृत्काटादि इत्यर्थः ॥ १५८ ॥

प्रयोगविधिमाह, तद्वन्नेति ।—मृतकान्तेन भस्मीकृतकान्तलोहिन । तिलज-
प्रतिवापकं तिलतैलप्रक्षेपयुक्तम् ॥ १६०—१६२ ॥

इति रसरत्नसमुच्चयबोधिन्यां द्वितीयोऽध्यायः

समाप्तः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

अथोपरसाः साधारणरसाश्च ।—

अथोपरसानां नामानि ।—

गन्धाश्म-गैरि-कासीस-काङ्क्षी-ताल-शिलाञ्जनम् ।
कङ्कुष्ठचेत्युपरसाद्याष्टौ पारदकर्मणि ॥ १ ॥

अथ गन्धकः ।—

अथ गन्धकौत्पत्तिः ।—

पार्वत्युवाच ।—

गन्धकस्य तु माहात्म्यं तद्गुह्यं वद मे प्रभो ! ॥ २ ॥

ईश्वर उवाच ।—

श्वेतद्वीपे पुरा देवि ! सर्वरत्नविभूषिते ।
सर्वकाममये रम्ये तीरे क्षीरपयोनिधेः ॥ ३ ॥
विद्याधरीभिर्मुखाभिरङ्गनाभिश्च योगिनाम् ।
सिद्धाङ्गनाभिः श्रेष्ठाभिस्तथैवाप्सरसां गणैः ॥ ४ ॥

तृतीयाध्याये महारसाटकानां नामादिकं निरूप्य इदानीमुपरसान् साधारण-
रसांश्च निरूपयितुं तृतीयाध्यायमारभते ; तत्रादौ उपरसानां नामान्वाह, गन्धाश्मेति ।
—गन्धाश्मा गन्धकः । काङ्क्षी सौराष्ट्रचतिका । शिला मगःशिला । कङ्कु-
ष्ठमिवत्यादशिक्षरजः हरितालवत्याद्यावविशेषः, 'वृषिम्' इति प्रसिद्धं, तथा च—
“हिमवत्यादशिक्षरे कङ्कुष्ठमुपजायते । तत्रैकं रक्तकालं स्यात्तद्वन्द्यदण्डकं श्रुतम् ॥
पीतप्रभं गुरुं क्षिप्तं श्रेष्ठं कङ्कुष्ठमादिशेत् । श्लाघं पीतं खण्डं त्यक्त-सत्त्वं नेष्टं तथा-
ऽण्डकम् ॥” इति । पार्वतीयसत्तिकाविशेषो वा ॥ १ ॥

अथ गन्धककौत्पत्तिं निरूपयितुं इदं पार्वतीसंवादमाह, गन्धकस्तेति ।—

देवाङ्गनाभो-रस्याभिः क्रीडन्तीभिर्मनोहरैः ।
 गतैर्नृत्यैर्विचित्रैश्च वाद्यैर्नानाविधैस्तथा ॥ ५ ॥
 एवं सङ्गोडमानायाः प्राभवत् प्रसृतं रजः ।
 तद्रजोऽतौव सुश्रोणि ! सुगन्धि सुमनोहरम् ॥ ६ ॥
 रजसश्चातिबाहुल्याद्वासस्ते रक्ततां ययौ ।
 तत्र त्यक्त्वा तु तदस्त्रं सुस्नाता क्षीरसागरे ॥ ७ ॥
 वृता देवाङ्गनाभिस्त्वं कैलासं पुनरागता ।
 कर्मभिस्तद्रजोवस्त्रं नीतं मध्ये पयोनिधेः ॥ ८ ॥
 एवं ते शोणितं भद्रे ! प्रविष्टं क्षीरसागरे ।
 क्षीराब्धिमथने चैतदमृतं सङ्गोष्ठितम् ॥ ९ ॥
 निजगन्धेन तान् सर्वान् हर्षयन् सर्वदानवान् ।
 ततो देवगणैरुक्तं गन्धकाख्यो भवत्वयम् ॥ १० ॥
 रसस्य बन्धनार्थाय जारणाय भवत्वलम् ।
 ये गुणाः पारदे प्रोक्तास्ते चैवात्र भवन्त्विति ॥ ११ ॥
 इति देवगणैः प्रीतैः पुरा प्रोक्तं सुरेश्वरि ! ।
 तेनायं गन्धको नाम विख्यातः क्षितिमण्डले ॥ १२ ॥

अथ गन्धकस्य भेदनिर्देशः ।—

स चापि त्रिविधो देवि ! शुक्लचक्षुनिभो वरः ।
 मध्यमः पीतवर्णः स्याच्छुक्लवर्णोऽधमः प्रिये ॥ १३ ॥

प्रसृतम् आर्षवाशयान्निर्गतं पलद्वयपरिमार्थं वा । “प्रसृतम्” इत्यत्र “प्राकृतम्” इति
 याद्वे—प्राकृतं स्वभावसिद्धं प्राप्तकालमित्यर्थः । गन्धक इति संज्ञायां हेतुमाह,
 निजिति ।—तान् सर्वान् इत्यत्र देवानिति शेषः । यतोऽयं निजप्रशस्तगन्धेन देवादौन्
 अहर्षयत् अतः गन्धक इत्याख्यां प्राप्तवान् ॥ २—१२ ॥

गन्धकस्य त्रैविध्यमाह, स इति ।—शुक्लचक्षुनिभः रक्तवर्ण इत्यर्थः ॥ १३ ॥

मतान्तरम् ।—

चतुर्धा गन्धको ज्ञेयो वर्णः श्वेतादिभिः खलु ।
 श्वेतोऽत्र खटिका प्रोक्तो लेपने लोहमारणे ॥ १४ ॥
 तथा चामलसारः स्याद् यो भवेत् पीतवर्णवान् ।
 शुक्रपिच्छः स एव स्याच्छ्रेष्ठो रसरसायने ॥ १५ ॥
 रक्तश्च शुकतुण्डाख्यो धातुवादविधौ वरः ।
 दुर्लभः कृष्णवर्णश्च स जरासृत्पुनाशनः ॥ १६ ॥

अथ गुणाः ।—

गन्धाश्माऽतिरसायनः सुमधुरः पाके कटुष्णी मतः
 कण्डुकुष्ठविसर्पदद्रुदलनी दोषानलः पाचनः ।
 आमोन्मोचनशोषणो विषहरः सूतेन्द्रवीर्यप्रदो
 गौरीपुष्पभवस्तथा कृमिहरः सत्त्वात्मकः सूतजित् ॥ १७ ॥
 बलिना सेवितः पूर्वं प्रभूतबलहेतवे ॥ १८ ॥

अथ बलिवसाख्यगन्धकोत्पत्तिः ।—

वासुकिं कर्षतस्तस्य तन्मुखज्वालयया द्रुता ।
 वसा गन्धकगन्धाख्या सर्वतो निःसृता तनोः ॥ १९ ॥

गन्धान्तरीकं चातुर्विध्यनाह, चतुर्हेति ।—अन्धनाष्टुक्तं—“स च रक्तपीतश्वेत-
 कृष्णनात् चतुर्विधः । तत्र पीतः श्वेष्वेषु श्वेतः चर्मरोगेषु बाह्यप्रयोगेषु च
 व्यवहृत्यः । चतुर्धा गन्धकः प्रोक्तः रक्तः पीतः सितोऽस्वितः । रक्तो दुर्भक्षिद्यावृक्तः
 पीतश्चेत्तौ रसायने ॥ त्रयादिलेपने श्वेतः कृष्णः श्रेष्ठः सुदुर्लभः ॥” इति ॥ १४—१६ ॥

गन्धकस्य गुणमाह, गन्धाश्मेति ।—गौरीपुष्पभवः पार्वतीरजःसम्भवः । सत्त्वात्मकः
 अतो पार्वती आत्मा यस्य तादृशः, पार्वतीसमुद्भूतः, तद्वजःसमुपजन्वात् । “सत्त्वात्मकः”
 इति पाठस्तु साधीयान्, सत्त्वात्मकः सत्त्वगुणस्वद्वयः सत्त्वगुणवर्जक इति तात्पर्यम् ।
 सूतजित् रसस्य बलने सारणे च सममत्वात् तस्य तज्जालम् । बलिना विरोधन-
 सुतेन केन्द्रराजेन ॥ १७।१८ ॥

बलिवसाख्यसविश्रगन्धकोत्पत्तिमाह, वासुकिमिति ।—श्लोकेऽस्मिन् पूर्वश्लोकात्
 बलिशब्दः बाह्यपरोक्षः । तस्य बलिराजस्य । तन्मुखज्वालयया आकर्षणजनितेन

गन्धकत्वञ्च सम्प्राप्ता गन्धोऽभूत् सविषः स्मृतः ।

तस्मात् बलिवसेत्युक्तो गन्धकोऽतिमनोहरः ॥ २० ॥

अथ शोधनम् ।—

पयःस्निन्नो घटीमात्रं वारिधौतो हि गन्धकः ।

गव्याज्यविद्रुतो वस्त्राद्भालितः शुद्धिमुच्छति ॥ २१ ॥

एवं संशोधितः सोऽयं पाषाणान्ध्वरे त्यजेत् ।

घृते विषं तुषाकारं स्वयं पिण्डत्वमेव च ॥ २२ ॥

इति शुद्धो हि गन्धाश्मा नापथ्यैर्विष्कतिं व्रजेत् ।

अपथ्यादन्यथा हन्यात् पीतं हानाहलं यथा ॥ २३ ॥

सतान्तरद्वयम् ।—

गन्धको द्रावितो भृङ्गरसे क्षिप्तो विशुध्यति ।

तद्रसैः सप्तधा भिन्नो गन्धकः परिशुध्यति ॥ २४ ॥

वासुकिमुखोद्गीर्णसत्पापेन । वसा संसृजेहः । गन्धकेति ।—बलिना प्राक् सेवनात् तस्य वसायां गन्धकगन्धभूयस्त्वमिति बोद्धव्यम् । गन्धकत्वमिति ।—गन्धकगन्ध-
नाहृत्यात् वसया एव गन्धक इति आख्या लब्धा । सविषः वासुकिमुखज्वालासम्बन्धात्
सविषत्वम् ॥ १९।२० ॥

शोधनमाह, पयःस्निन्न इति ।—पयःस्निन्नः पयसा दुग्धेन स्निन्नः । घटीमात्रं
दण्डमात्रम् । पाषाणान् गन्धाग्रामि ये पाषाणभागा विद्यन्ते तान् । अन्ध्वरे गालनाद्यै
गृहीतवस्ते । घृते द्रावणार्थं गृहीताज्ये ॥ २१—२३ ॥

सतान्तरमाह, गन्धक इति ।—भृङ्गरसे भृङ्गराजरसे । क्षिप्त इत्यत्र सकृदिति
शेषः । सतान्तरघृतसम्पर्कात् द्वौकृतः गन्धकः सकृत् भृङ्गरसे निक्षिप्तः विशुद्धिमाया-
सौश्रव्यः । बिकल्पमाह, तद्रसैरिति ।—तद्रसैः भृङ्गरसैः । भिन्नः शुद्धितः अर्थोक्त
इति यावत् । गन्धकं चूर्णीकृत्य सप्तवारं भृङ्गराजरसैराप्लव्य संशोध्य च वज्रो द्रावयित्वा
वस्त्रान्तरैश्च पुनर्भृङ्गरसे निक्षिप्य शोधयेदिति । अथवा—गन्धकचूर्णं वज्रो द्वौकृत्य
भृङ्गरसे निक्षिपेत्, ततश्च तमुद्धृत्य शोधयित्वा पुनः सखूयं च द्रावयित्वा पुनर्भृङ्गरसे
क्षिपेत्, एवं सप्तवारं कुर्यादिति वृद्धव्यवहारः ॥ २४ ॥

मतान्तरम् ।—

स्थाल्यां दुग्धं विनिक्षिप्य मुग्धे वस्त्रं निबध्य च ।
गन्धकं तत्र निक्षिप्य चूर्णितं सिकताकृतिम् ॥ २५ ॥
क्वादयेत् पृथुदीर्घेण खर्परिणैव गन्धकम् ।
ज्वालयेत् खर्परिणैश्च वनच्छाणैस्तथोपलैः ॥ २६ ॥
दुग्धे निपतितो गन्धो गलितः परिशुध्यति ।
शतवारं कृतञ्चैव निर्गन्धो जायते ध्रुवम् ॥ २७ ॥

अथ प्रयोगविधिः ।—

इत्थं विशुद्धस्त्रिफलाऽऽज्यभृङ्ग-
मध्वन्वितः शाणामितो हि लीढः ।
गृध्राक्षितुल्यं कुरुतेऽक्षियुग्मं
करोति रोगोऽभिमतदौर्घमायुः ॥ २८ ॥

अथ गन्धकतैलविधिः ।—

कलांशव्योषसंयुक्तं गन्धकं श्लक्ष्णचूर्णितम् ।
अरलिमात्रे वस्त्रे तद्विप्रकीर्य विवेक्ष्य तत् ॥ २९ ॥
सूत्रेण वेष्टयित्वाऽथ यामं तैले निमज्जयेत् ।
धृत्वा सन्दंशतो वर्त्ति-मध्यं प्रज्वालयेच्च तम् ॥
द्रुतो निपतितो गन्धो विन्दुशः काचभाजने ॥ ३० ॥

मतान्तरमाह, स्थाल्यामिति ।—ज्वालयेदित्यत्र बडिमिति शेषः । वनच्छाणैः
वनीपलैः । उपलैः गृहजातशृङ्गमोमयपिण्डैः ॥ २५—२७ ॥

प्रयोगविधिमाह, इत्थमिति ।—पृथुपृथुखर्परिणैः विफलाचूर्णेन च गृह शाणमितं
गन्धकं लिप्तादित्यर्थः ॥ २८ ॥

गन्धकतैलमाह, कलांशमिति ।—कलांशव्योषसंयुक्तं गन्धकापेक्षया धौलशभाशैक-
भागमिलितविकटुचूर्णमिश्रितम् । अरलिमात्रे प्रसारितकनिष्ठाकुलिवदमुद्विष्ट-
प्रमाणे । निपतित इत्यत्र भवेदिति शेषः ॥ २९।३० ॥

अथ प्रयोगविधिः ।—

तां द्रुतिं प्रक्षिपेत् पत्रे नागवल्गरास्त्रिविन्दुकाम् ।
 वल्लेन प्रमितं स्वच्छं सूतन्द्रञ्च विमर्दयेत् ॥ ३१ ॥
 अङ्गुल्याऽथ सपत्रां तां द्रुतिं सूतञ्च भक्षयेत् ।
 करोति दीपनं तीव्रं क्षयं पाण्डुञ्च नाशयेत् ॥ ३२ ॥
 कामं श्वासञ्च शूलार्त्तिं ग्रहणीमतिदुर्हराम् ।
 आमं विनाशयत्याशु लघुत्वं प्रकरोति च ॥ ३३ ॥

अथान्यविधप्रयोगविधिः ।—

घृताक्ते लोहपात्रे तु विद्रुतं शुद्धगन्धकम् ।
 घृताक्त-दर्विकाक्षिप्तं द्विनिष्कप्रमितं भजेत् ॥
 हन्ति क्षयमुखान् रोगान् कुष्ठरोगं विशिषतः ॥ ३४ ॥

अथ गन्धकसेवने अप्यम् ।—

क्षारास्त्रैलसौवीर-विटाहि द्विदलं तथा ।
 शुद्धगन्धकसेवायां त्यज्यं योगयुतेन हि ॥ ३५ ॥

गन्धकैकैष्य प्रयोगविधिनाह, तानिति ।—तां द्रुतिम् उक्तप्रक्रियया द्रुतगन्धक-
 तैलम् । वल्लेन गुह्याया इवेन कथयेत् वा । सूतन्द्रं सूतपारदं, रससिन्दूरमिति यावत् ।
 अक्षमितं विषुद्धरससिन्दूरमङ्गुल्या विमर्दय पर्यपवसेत्यतविन्दुवधपरिमितगन्धकतैलेन
 सह भक्षयेत् ॥ ३१—३३ ॥

गन्धकैष्य प्रयोगान्तरमाह, घृताक्ते इति ।—शुद्धगन्धकरजः घृताक्ते लोहकटाह
 इत्येतस्य घृतवक्षितलोहद्वयां निक्षिपेत्, ततः तोलकमितं तथुष्यम् उचितानुपानेन
 भक्षितं यद्योक्तरोगान् नाशयेदिति ॥ ३४ ॥

गन्धकोपयोगे वर्ज्यान्वाह, क्षारेति ।—सौवीरं निम्बपत्रयुक्तं गोधूमकतं वा
 क्षारिकं, तथा च भावप्रकाशे—“सौवीरान् यवैरामैः पत्रैर्वा निम्बपैः कृतः । गोधूमै-
 रपि सौवीरमाचार्याः क्षिप्तदुचिरे ॥” इति । विटाहि अजपाक वन्धु, यथा वंशकरो-
 रादि ; तल्लक्ष्यं भावप्रकाशे—“विटाहि द्रव्यमुद्गारमन्त्रं कुर्यात्तथा दधाम् । इदि
 दाहञ्च जनयेत् पाकं गच्छति तच्चिरात् ॥” इति । द्विदलं मुद्रादिशनीषात्मम् ॥ ३५ ॥

अथ कुष्ठरोगे गन्धकप्रयोगविधिः ।—

गन्धकस्तुल्यमरिचः षड्गुणत्रिफलान्वितः ।

दृष्टः शम्पाकमूलेन पीतश्चाखिलकुष्ठञ्च ॥ ३६ ॥

अथ प्रलेपयोगः ।—

तन्मूलमलिले पिष्टं लेपयेत् प्रत्यहं तनौ ।

दृष्टप्रत्यययोगोऽयं सर्वत्राप्रतिवीर्यवान् ॥

श्रीमता सोमदेवेन सम्यगत्र प्रकीर्तितः ॥ ३७ ॥

अथ लेपयोगान्तरम् ।—

द्विनिष्कप्रमितं गन्धं पिष्ट्वा तैलेन संयुतम् ।

अथापामार्गतोयेन सतैलमरिचेन हि ॥ ३८ ॥

विलिप्य सकलं देहं तिष्ठेद्दघर्मे ततः परम् ।

तक्रभक्तञ्च भुञ्जीत तृतीये प्रहरे खलु ॥ ३९ ॥

भजेद्रात्रौ तथा वङ्गिं समुत्थाय तथा प्रगे ।

महिषीच्छगणं लिप्त्वा स्नायाच्छीतेन वारिणा ॥ ४० ॥

ततोऽभ्यज्य घृतैर्देहं स्नायादिष्टोष्णवारिणा ।

अमुना क्रमयोगेन विनश्यत्यतिवेगतः ॥

दुर्जया बहुकालीना पामा कण्डूः सुनिश्चितम् ॥ ४१ ॥

कुष्ठरोगे गन्धकप्रयोगविधिमाह, गन्धक इति ।—षड्गुणत्रिफलान्वितः इति मिलितत्रिफलाया एव बहुभागः यावत् । शम्पाकमूलेन आरम्ब्यमूलरसेन ॥ ३६ ॥

लेपयोगमाह, तन्मूलमिति ।—तन्मूलमलिले शम्पाकमूलरसे । पिष्टमित्यत्र गन्धक-मिति शेषः । अप्रतिवीर्यवान् प्रभूतशक्तिसम्पन्नः इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

लेपयोगान्तरमाह, द्विनिष्कैति ।—तैलेन कटुतैलेन, कुष्ठादिहृत्प्लुतात् । घर्मे आबधे । प्रगे प्रभाते । महिषीच्छगणं महिषीशूलम् । क्रमयोगेन पौर्वापर्यानुसारतः पुनः पुनः करणेन । अथमर्थः,—निष्कद्वयं गन्धकचूर्णं कटुतैलेन अपामार्गमूलरसेन तथा कटु-तैलमरिचाभ्यां सह पिष्ट्वा तेन सर्वगात्रमभ्यज्य द्विद्वयं त्रिद्वयं वा आतपे तिष्ठेत्, ततः तृतीयप्रहरे तक्रान्नं सुङ्क्ता रात्री वङ्गिसेवनं कुर्यात्, ततः प्रभाते नाहिषमलं शान्ते

गन्धकस्य प्रयोगाणां शतं तत्र प्रकीर्तितम् ।

अथविस्तरभीतेन सोमदेवेन भूभुजा ॥ ४२ ॥

अथ गन्धकतैलान्तरम् ।—

अथवाऽर्क-सूहीक्षीरेर्वस्त्रं लिप्यन्तु मसधा ।

गन्धकं नवनीतेन पिष्ट्वा वस्त्रं लिपेद्वनम् ॥ ४३ ॥

तद्वर्तिं ज्वलितां दंशे धृतां कुर्यादधोमुखीम् ।

तैलं पतेदधोभाण्डे ग्राह्यं योगेषु योजयेत् ॥ ४४ ॥

अथ शुद्धगन्धकगुणाः ।—

शुद्धगन्धो हरेद्रोगान् कुष्ठमृत्युजरादिकान् ।

अग्निकारो महानुष्णो वीर्यवृद्धिं करोति च ॥ ४५ ॥

[इति गन्धकाधिकारः] ।

अथ गैरिकम् ।—

अथ गैरिकस्य भेदः ।—

पाषाणगैरिकञ्चैकं द्वितीयं स्वर्णगैरिकम् ॥ ४६ ॥

अथ द्विविधशीलशीलक्षणम् ।—

पाषाणगैरिकं प्रोक्तं कठिनं ताम्रवर्णकम् ।

अत्यन्तशीणितं सिग्धं मसृणं स्वर्णगैरिकम् ॥ ४७ ॥

लिङ्गा शीततोयेन स्नायात्, स्नानानन्तरं गात्रं प्रसृज्य घृताभ्यक्तः सन् सुखोदकेन धुनः स्नानं कुर्यात्, एवं द्विविधगैरिकेण दीर्घकालीन्यपामादयोऽपि अवश्यमेव नश्यन्तीति ॥ ३८—४२ ॥

सिद्धविधं गन्धकतैलविधानमाह, अथवेति ।—दंशे सन्दंशे । अरक्षितं वस्त्रगुणं भाक् अर्कक्षीरे आधाय आतपे शोधयेत् एवं सप्तवारं प्रकुर्वीत, ततः सूहीक्षीरेऽपि तथा कुर्यात्, अनन्तरं शुद्धगन्धकं नवनीतेन पिष्ट्वा तद्वस्त्रं तैल गन्धकेन प्रगाढं लिङ्गा वर्तिं विधाय तां सन्दंशेन धृत्वा अग्नीऽग्निं प्रज्वालयेत्, एतच्च अधःस्थिते भाण्डे निपतितं तैलं गृह्णीयादिति ॥ ४३।४४ ॥

शुद्धगन्धकस्य गुणमाह, शुद्धेति ।—सुगमम् ॥ ४५ ॥

गैरिकस्य द्विविध्यमाह, पाषाणेति ।—सुगमम् ॥ ४६ ॥

द्विविधशीलशीलक्षणमाह, पाषाणगैरिकमिति ।—सुगमम् ॥ ४७ ॥

अथ द्विविधयोस्तयोर्गुणाः ।—

स्वादु स्निग्धं हिमं नेत्रं कषायं रक्तपित्तनुत् ।

हिष्मा-वमि-विषघ्नञ्च रक्तघ्नं स्वर्णगैरिकम् ॥

पाषाणगैरिकञ्चान्यत् पूर्वस्मादल्पकं गुणैः ॥ ४८ ॥

अथ शोधनम् ।—

गैरिकन्तु गवां दुग्धैर्भावितं शुद्धिसृच्छति ॥ ४९ ॥

अथ गैरिकस्य सत्त्वरूपताकथनम् ।—

गैरिकं सत्त्वरूपं हि नान्दिना परिकीर्तितम् ॥ ५० ॥

अथ गैरिकस्य सत्त्वरूपतायां सतान्तरम् ।—

कैरप्युक्तं पतेत् सत्त्वं चाराक्ष-स्विन्नगैरिकात् ।

उपतिष्ठति सूतेन्द्रमेकत्वं गुणवत्तरम् ॥ ५१ ॥

[इति गैरिकाधिकारः] ।

अथ कासीसम् ।—

अथ कासीसस्य भेदः ।—

कासीसं बालुकाद्येकं पुष्पपूर्वमथापरम् ॥ ५२ ॥

द्विविधयोस्तयोर्गुणमाह, स्वादिति ।—नेत्रं चक्षुषोर्दृष्टिकरम् । रक्तघ्नं रक्तसन्धन-
मित्यर्थः ॥ ४८ ॥

गैरिकस्य शोधनमाह, गैरिकत्विति ।—भावितमित्यत्र सप्तवारमिति शेषः ॥ ४९ ॥

गैरिकस्य सत्त्वरूपतामाह, गैरिकमिति ।—सत्त्वरूपं स्वभावत एव सारात्मकम्,
अस्य क्रविसोपायेन सत्त्वसङ्गृहणमनावश्यकमिति तात्पर्यम् ॥ ५० ॥

तस्य सत्त्वरूपतायां सतान्तरमाह,—कैरिति । चारैति ।—चारोदकाद्विक्रमाभां
दीलायले पक्वगैरिकादित्यर्थः । उपतिष्ठतीति ।—गैरिकसत्त्वं पारदेन सह एकं
भजते गुणाधिक्यञ्च प्राप्नोति इति ॥ ५१ ॥

कासीसस्य भेदावाह, कासीसमिति ।—कासीसं “हिराकम्” इति लोके ।
बालुकाद्येकं बालुकाकासीसम् । तन्नाम्नरे तु अस्य धातुकासीसं पाण्डुकासीसमिति वा
भेदाः, तद्वयथा भावप्रकाशे—“कासीसं धातुकासीसं पाण्डुकासीसमित्यपि” इति ।
पुष्पपूर्वमिति पुष्पकासीसमित्यर्थः । यथाप्यत्रास्य लिङ्गं न स्फुटमुक्तं, तथाऽपि निबन्धान्तर-
दशनात् तत् ज्ञातव्यं, तद्वयथा इवभालायां—“कासीसं द्विविधं धातुपुष्पभेदात्,
धातुकासीसं हरितं लोहितञ्च, अन्यत् शुक्तं कण्ठकम्” इति । अन्यथास्तुतं—“पुष्प-

अथ बालुकाकासीसगुणाः ।—

क्षारास्त्रागुरुधूमाभं सोष्णवीर्यं विषापहम् ।

बालुकापूर्व-कासीसं श्वित्रघ्नं केशरञ्जनम् ॥ ५३ ॥

अथ पुष्पाकासीसगुणाः ।—

पुष्पादिकासीसमतिप्रशस्तं सोष्णं कषायान्जमतीव नेत्रम् ।

विषानिल-श्लेष्मगद व्रणघ्नं श्वित्रक्षयघ्नं कचरञ्जनञ्च ॥ ५४ ॥

अथ शोधनम् ।—

सकृद्भृङ्गाम्बुना क्लिबं कासीसं निर्मलं भवेत् ॥ ५५ ॥

अथ सत्त्वपातनविधिः ।—

तुवरीसत्त्ववत् सत्त्वमेतस्यापि समाहरेत् ॥ ५६ ॥

अथ शोधनान्तरम् ।—

कासीसं शुद्धिमाप्नोति पित्तैश्च रजसा स्त्रियाः ॥ ५७ ॥

अथ प्रयोगविधिः ।—

बलिना हतकासीसं क्रान्तं कासीसमारितम् ।

उभयं समभागं हि त्रिफलावेक्षसंयुतम् ॥ ५८ ॥

कासीसे किञ्चित् पीतं, भस्मवत् स्रक्तिकाभं धातुकासीसम्” इति । भेषज्यरत्नावल्यां
ग्रीवाधिकारीकनद्यादावकाख्यौषधे तु कासीस-धातुकासीस-पुष्पाकासीसमेदेनास्य
वैविध्यमुक्तम् ॥ ५२ ॥

बालुकाकासीसस्य गुणमाह, क्षारित ।—केशरञ्जनं केशस्य कृष्णीकरणम् ॥ ५३ ॥

पुष्पाकासीसस्य गुणमाह, पुष्पादौति ।—कचरञ्जनं केशरञ्जनम् ॥ ५४ ॥

शोधनमाह, सकृदिति ।—सकृत् एकवारम् । क्लिबम् आट्टं, शृङ्गराजसे दिनसेकं
निनघ्नमिति यावत् । “क्लिबम्” इत्यत्र “श्वित्रम्” इति पाठः—श्वित्रं दीलायन्ते ।
युक्तम् ; अयमेव पाठः प्रचारी ॥ ५५ ॥

सत्त्वपातनमाह, तुवरोति ।—बल्यमाग्नौराष्ट्रवृत्तिकासत्त्वपातविधिर्नैवार्थः ॥ ५६ ॥

शोधनान्तरमाह, कासीसमिति ।—पित्तैः पक्षपित्तैः, तानि च ब्रूहृच्छान-
सहितसत्त्वमयूरजानि इति । रजसा आर्तवशोषितेन, पक्षपित्तैः आर्तवेन च
स्रक् पृथक् सर्दनेन शुद्धिमाप्नोति इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

कासीसस्य प्रयोगविधिमाह, बलिनेति ।—बलिना गन्धकेन हत-
कासीसं भस्मीकृतकासीसम् । क्रान्तं पैकालम् । विज्ञं विष्णुम् ।

विषमांग-घृतचौद्रप्लुतं श्याणमितं प्रगे ।

सेवितं हन्ति वेगेन श्वित्रं पाण्डुक्षयामयम् ॥ ५८ ॥

गुल्मप्लोहगदं शूलं मूलरोगं विशेषतः ।

रसायनविधानेन सेवितं वक्त्रावधि ॥ ६० ॥

आमसंशोषणं श्रेष्ठं मन्दाग्निपरिदोषनम् ।

पलितं बलिभिः साहं विनाशयति निश्चितम् ॥ ६१ ॥

[इति कासौसाधिकारः] ।

अथ तुवरी ।—

अथ तुवरीयाः परिचयः ।—

सौराष्ट्राग्निं सम्भूतां सृत्स्नां सा तुवरी मता ।

वस्त्रेषु लिप्यते याऽसौ मञ्जिष्ठारागबन्धिनी ॥ ६२ ॥

अथ तुवरीयाः भेदकथनम् ।—

फटको फुल्लिका चेति द्वितीया परिकीर्त्तिता ॥ ६३ ॥

विषमिति ।—अतुल्यघृतमधुमर्दितमित्यर्थः । प्रगे प्रभाते । रसायनविधानेन संशोषणा-
ग्नारं कुटीप्रवेशादिविधाना इत्यर्थः । पलितं केशशोकात् । बलिः जरागमन-
जनितचर्मलोभता । शूद्रकासौसं समानगन्धकेन यावता पुटेन स्मियत तावत्
पुटेन कुर्यात्, शूद्रवैक्तालनपि शूद्रसमपरिणितकासौसेन सह तथा पुटेत्,
ततः चिफलाविहङ्गचूर्णसमन्वितं तदुभयं मिलित्वा श्याणमानम् अमसपरिमित-
घृतमधुयां सम्भूयां लिप्तात्, तेन च श्वित्रादिकं नश्यति । रसायनविधाना
संवत्सरं यावत् सेवेत चेत् बलिपलितादिकं नश्यति इति । अथ पत्रो यथा—
काशीशं र ४ वैकान्तं र ४ विफला प्रः र ११ त्वत्तं ना ६ मधु मा १० सर्वमालोच्य
लिप्तम् ॥ ५८—६१ ॥

तुवरीयाः परिचयमाह, सौराष्ट्रेति ।—सौराष्ट्राग्निं सौराष्ट्रदेशीयपर्वते ।
सृत्स्नां सृत्तिका । तुवरी सौराष्ट्रसृत्तिका गोपीचन्दनमिति यावत् ; तदभावे
पङ्कपप्पटो स्फटिकारो वा याज्या । मञ्जिष्ठेति ।—मञ्जिष्ठायाः रागं रक्तमानं
मज्जाति संयोगेन हृदीकरोतीत्यर्थः या सा मञ्जिष्ठारागबन्धिनी ॥ ६२ ॥

तस्या द्विविधमाह, फटकोति ।—फटकोत्यत्र आद्या इत्यध्याहार्यम् ॥ ६३ ॥

अथ फटकाः गुणलक्षणम् ।—

ईषत्पीता गुरुः स्निग्धा पीतिका विषनाशिनी ।
व्रणकुष्ठहरा सर्वकुष्ठघ्नी च विशेषतः ॥ ६४ ॥

अथ फुल्लिकायाः गुणलक्षणम् ।—

निर्भारा शुभ्रवर्णा च स्निग्धा सास्त्राऽपरा मता ।
सा फुल्लतुवरी प्रोक्ता लेपात्ताम्रं चरेदयः ॥ ६५ ॥

अथ द्विविधस्य तस्य सामान्यगुणाः ।—

काङ्क्षी कषाया कटुकाम्लकण्ठरा
केश्या व्रणघ्नी विषनाशिनी च ।
श्वित्रापहा नेत्रहृिता त्रिदोष-
शान्तिप्रदा पारदजारणी च ॥ ६६ ॥

अथ शोधनम् ।—

तुवरी काञ्चिके क्षिप्ता त्रिदिनाच्छुद्धिमृच्छति ॥ ६७ ॥

अथ सत्वपातनम् ।—

क्षारास्त्रैर्मर्दिता धाता सत्त्वं मुञ्चति निश्चितम् ॥ ६८ ॥

तत्र आद्यायाः लक्षणं गुणञ्चाह, ईषदिति ।—पीतिका इति फटका
शानान्तरम् ॥ ६४ ॥

द्वितीयायाः फुल्लिकाया लक्षणं गुणञ्चाह, निर्भारिति ।—निर्भारा लघुत्वर्थः ।
अपरा फुल्लिका, स्फटिकारिकेत्यर्थः ; फुल्लतुवरीति तस्मात् सामान्यम् । लेपादिति ।
—फुल्लतुवरीतिपेन ताम्रं लोहं शमुचकति ताम्रे यः लोहंशः विद्यते स निर्गन्धतौल्यः,
ताम्रं लोहंशत् काठिन्यं गच्छतीत्यर्थो वा ॥ ६५ ॥

तृत्यायाः गुणमाह, काङ्क्षीति ।—काङ्क्षी सौराष्ट्रस्थितिका ॥ ६६ ॥

शोधनमाह, तुवरीति ।—दिनवयं यावत् काञ्चिकेनाभुता सौराष्ट्री शुद्धि-
साधातीति ॥ ६७ ॥

सत्वपातनमाह, क्षारैति ।—क्षारास्त्रैः द्रवक्षारकाङ्क्षिकाद्यस्त्रैः । धाता सत्त्वज्ञा-
नस्य शिथिलेति शेषः ॥ ६८ ॥

मतान्तरम् ।—

गोपितेन शनं वारान् सौराष्ट्रीं भावयेत्ततः ।

धमित्वा पातयेत् सत्त्वं क्रामणश्चातिगुञ्जकम् ॥ ६८ ॥

[इति तुवर्थ्यधिकारः] ।

अथ तालकः ।—

अथ तालकस्य भेदनिर्देशः ।—

हरितालं द्विधा प्रोक्तं पत्राद्यं पिण्डसंज्ञकम् ॥ ७० ॥

अथ पत्रतालकलक्षणम् ।—

स्वर्णवर्णं गुरु स्निग्धं तनुपत्रञ्च भासुरम् ।

तत् पत्रतालकं प्रोक्तं बहुपत्रं रसायनम् ॥ ७१ ॥

अथ पिण्डतालकलक्षणम् ।—

निष्पत्रं पिण्डसदृशं स्वल्पसत्त्वं तथा गुरु ।

स्त्रीपुष्पहरणं तत्तु गुणाख्यं पिण्डतालकम् ॥ ७२ ॥

अथ गुणाः ।—

श्लेष्मरक्तविषवातभूतनुत् केवलञ्च खलु पुष्पहृत् स्त्रियाः ।

स्निग्धमुष्णकटुकञ्च दीपनं कुष्ठहारि हरितालमुच्यते ॥ ७३ ॥

मतान्तरमाह, गोपितेनेति ।—ततः भावनान्तरम् । क्रामणस्य अतिगोप्यत्व-
माह, क्रामणमिति ।—क्रामणं रसोपरसामां बन्धनाद्यै स्वेदनसर्दनाद्यैर्कोनविधैः
क्रामणां सप्तदशकमविशेषः ; अतीव गोपनीयत्वात् तदस्मिन् सङ्गहं नीतमिति
तात्पर्यम् ॥ ६८ ॥

हरितालस्य द्वैविध्यमाह, हरितालमिति ।—पत्रार्थं पत्रपूर्वकं हरितालं वंशपत्र-
हरितालमिति यावत् । पिण्डसंज्ञकमित्यत्र द्वितीयमिति शेषः, पिण्डहरिताल-
मित्यर्थः ॥ ७० ॥

पत्रहरितालस्य लक्षणमाह, स्वर्णवर्णमिति ।—तनुपत्रं सूक्ष्मपत्रम् । भासुरं
दीप्तिमत् । बहुपत्रं बहुपत्रलसमन्वितम् ॥ ७१ ॥

पिण्डहरितालस्य लक्षणमाह, निष्पत्रमिति ।—निष्पत्रं पटलरहितम् । स्वल्पसत्त्वं
कल्पसारम् । स्त्रीपुष्पहरणं रजोनाशकम् । गुणाख्यमिति पत्रतालापिचयेत्यर्थः ॥ ७२ ॥

गुणमाह, श्लेष्मरक्तेति ।—सुगमम् ॥ ७३ ॥

अथ शोधनम् ।—

स्निग्धं कुष्माण्डतोये वा तिलचारजलेऽपि वा ।
तोये वा चूर्णसंयुक्ते दोलायन्त्रेण शुध्यति ॥ ७४ ॥

अथाशुद्धस्य दोषनिर्देशः ।—

अशुद्धं तालमायुर्घ्नं कफमारुतमेहकृत् ।
तापस्फोटारुसङ्कोचं कुरुते तेन शोधयेत् ॥ ७५ ॥

मतान्तरे शोधनम् ।—

तालकं कणशः कृत्वा दशांशिन च टङ्कणम् ।
जम्बीरीत्यद्रवैः चाल्यं कार्ष्णिक्कैः चालयेत्ततः ॥ ७६ ॥
वस्त्रे चतुर्गुणे बद्धा दोलायन्त्रे दिनं पचेत् ।
सचूर्णनाऽऽरनालेन दिनं कुष्माण्डजे रसे ॥
स्वेद्यं वा शाल्मलीतोयैस्तालकं शुद्धिमाप्नुयात् ॥ ७७ ॥

मतान्तरे शोधनं सारणञ्च ।—

मधुतुल्ये घनीभूते कषाये ब्रह्म-मूलजे ।
त्रिवारं तालकं भाव्यं पिष्ट्वा मूत्रेऽथ माहिषे ॥ ७८ ॥
उपलैर्दशभिर्दयं पुटं रूढ्वाऽथ पेषयेत् ।
एवं द्वादशधा पाच्यं शुद्धं योगेषु योजयेत् ॥ ७९ ॥

शोधनमाह, भिन्नमिति ।—तिलचारजलं तिलनालं दग्ध्वा तत् चारं षड्गुणतोये
एकान्दशतिवारं विस्त्राव्य शान्तिमिति ॥ ७४ ॥

अशुद्धस्य दोषमाह, अशुद्धमिति ।—सुगमम् ॥ ७५ ॥

मतान्तरे शोधनमाह, तालकमिति ।—हरितालं खण्डशः कृत्वा तदपेक्ष्य
दशमांशटङ्कणेन सह मेलयित्वा जम्बीरद्रवैः सप्तधा कार्ष्णिक्कैः सप्तधा प्रक्षाल्य
चतुर्थतलवस्त्रखण्डे बद्धा दिनमेकं चूर्णोदकसहितकार्ष्णिकेन दोलायन्त्रे पचेत्,
ततः कुष्माण्डसलिलेऽपि दिनं पचेत्, अथवा जम्बीरीत्या प्रक्षाल्य वस्त्रान्तरितं कृत्वा
शाल्मलीमूलरसेन दिनं वायुन दोलायन्त्रे स्वेदयेत् इति ॥ ७६।७७ ॥

मतान्तरे शोधनं सारणमाह, मधुतुल्ये इति ।—ब्रह्ममूलजे भार्गवमूलकने

अथ सत्त्वपातनम् ।—

कुलित्यक्तायसौभाग्य-महिष्याज्यमधुप्लुतम् ।
 स्थाव्यां चिक्षा पिदध्याच्च सज्जेन छिद्रयोगिना ॥ ८० ॥
 सम्यङ्ङिरुध्य शिखिनं ज्वालयेत् क्रमवर्द्धितम् ।
 एकप्रहरमात्रं हि रन्ध्रमाच्छाद्य गोमयैः ॥ ८१ ॥
 यामान्ते छिद्रमुद्धाव्य दृष्टे धूमे च पाण्डुरे ।
 शौतां स्थालीं समुत्तार्य सत्त्वमुत्कृष्य चाऽऽहरत् ॥ ८२ ॥
 सर्वपाषाणसत्त्वानां प्रकाराः सन्ति कोटिशः ।
 यन्मविस्तरभौत्याऽत्र लिखिता न मया खलु ॥ ८३ ॥

सतालरम् ।—

पलालकं रवेर्दुग्धेर्दिनमेकं विमर्दयेत् ।
 चिक्षा षोडशिकातैले मिश्रयित्वा ततः पचेत् ॥ ८४ ॥

पलाशमूलकते वा । अधुमसेन भागीकाथेन पलाशकाथेन वा हरिताकं वारवयं
 भावयित्वा साहिषमूत्रे सन्धिष्य मृषायां कदा दशवर्गोपलैः पुटेत्, स्नाह्मशौतश्च तत्
 आकृष्य पुनः साहिषमूत्रेण पेषयेत् पुटेच्च, एवं द्वादशधा कार्य्यं, तेन शुद्धं सतञ्च
 तालम् औषधेषु प्रयुज्जीत इति ॥ ७८-७९ ॥

सत्यद्वयनाह, कुलित्येति ।—सौभाग्यं टङ्गणम् । महिष्याज्यं महिषीप्लुतम् ।
 पिदध्यात् आच्छादयेत् । सज्जेन शरावपटेन । अयमर्थः,— तालं कुलित्यक्तायादिभिराज्य
 हृष्टिकाम्यन्तरे निधाय सम्यङ्ङिरेण शरावेण आच्छाद्य सन्निनिरोधं कृत्वा आर्द्र-
 गोमयैः शरावसम्यङ्ङिरेण पिधाय आ-यामं कसत्रज्ञाग्निना पचेत्, प्रहरैऽतीते शराव-
 ङ्ङिद्रमुद्धाव्य यदि तस्मात् पाण्डुरथै धूमं निर्गच्छति इति पश्येत् तदा बाह्मसंयमनं
 कुर्यात्, ततः स्नाह्मशौतं शननवताय्यं शरावमुत्कृष्य स्थालीमज्यस्थं सत्त्वनाकृष्य
 गृह्णीयादिति ॥ ८०—८३ ॥

सतालरमाह, पलालकमिति ।—पलालकं पलञ्च तत् आलकञ्चेति विग्रहे
 पलमानं हरितालम् । रवेर्दुग्धैः अकैचौरैः । षोडशिकातैले पलपरिमित-
 तिलतैले । यद्यपि कर्षपव्यांशस्य षोडशिकाशब्दस्य पलाथे प्रयोगो न सङ्गच्छते,
 तथाऽपि पलनिते हरिताले कर्षनिततैलस्य अवस्थत्वेन मिश्रयानुपयोगिनात्

अनावृतप्रदेशे च सप्त-यामावधि ध्रुवम् ।

स्वाङ्गशोतमधःस्थञ्च सत्त्वं श्वेतं समाहरत् ॥ ८५ ॥

सतान्तरम् ।—

क्वागलस्याथ बालेन बलिना च समन्वितम् ।

तालकं दिवसद्वन्द्वं मर्दयित्वाऽतियत्नतः ॥ ८६ ॥

युक्तं द्रावणवर्गेण काचकूप्यां विनिक्षिपेत् ।

त्रिधा ताञ्च मृदा लिप्ता परिशोष्य खरातपे ॥ ८७ ॥

ततः खर्परकच्छिद्रे तामर्हाञ्चैव कूपिकाम् ।

प्रवेश्य ज्वालयेदग्निं द्वादशप्रहरावधि ॥

कूपि-कण्ठस्थितं शोतं शुद्धं सत्त्वं समाहरत् ॥ ८८ ॥

सतान्तरम् ।—

पलार्द्धप्रमितं तालं बहु वस्त्रे सिते दृढे ।

बलिनाऽऽलिप्य यत्नेन त्रिवारं परिशोष्य च ॥ ८९ ॥

द्राविते त्रिपले ताम्रे क्षिपेत्तालकपोटलीम् ।

याकानुपपत्त्या च षोडशौ एवेति षोडशिका इति व्युत्पत्त्या पलपर्यायकस्य षोडशी-
शब्दस्यैवात्र गृह्यमाचार्याभिमततया प्रतिभाति । केचित्तु कथार्थक एवायं
षोडशिकाशब्दः इति वदन्ति ॥ ८४।८५ ॥

सतान्तरमाह, क्वागलस्येति ।—क्वागलस्य बालेन क्वागपुष्करोम्भा । बलिना
बलकेन । दिवसद्वन्द्वं दिनद्वयम् । द्रावणवर्गेण—“गृह्यशुश्रूषाज्ञान्य सारचै-
ष्टङ्गान्वितैः” इति वक्ष्यमाणगणैः । तां कूपिकानित्यर्थः । अयमर्थः,—शुद्धतालं क्वाग-
पुष्कलीमगन्धकायां दिवसद्वयमवहितः समार्यं शुद्धादिद्रावणवर्गेण अनुक्षेप्य रुद्ध-
क्वागशुष्यलनिवेशयेत्, ततः सूक्ष्मेण वारयथं कूपिकां तां लिप्ता खरातपे संशोष्य
अचान्कदृष्टशिकामध्ये कूपिकाया अर्द्धांशम् अर्द्धांशञ्च बहिः यथा तिष्ठेत् तथा
संशोष्य द्वादशप्रहरं यावत् बलिज्वालां दद्यात्, शोतं कूपिकायाः कण्ठलग्नं शुद्धं सत्त्वं
गृह्णीयादिति ॥ ८६—८८ ॥

सतान्तरमाह, प्रक्षेपेति ।—कक्षद्वयं तालं दृढनिर्मलाभ्यरे बहु वस्त्रोपरि बारयथं
पिष्टमन्त्रं संलिप्य शोधयित्वा च गलितताम्रे पलवयमिते षोडशीं तां क्षिपेत्

भस्मना ह्यादयेच्छीघ्रं तस्मिन्नाऽऽवेष्टितं सितम् ॥

मृदुलं सत्त्वमादद्यात् प्रोक्तं रसरसायने ॥ ८० ॥

[इति तालकाधिकारः] ।

अथ मनःशिला ।—

अथ मनःशिलाया भेदाः ।—

मनःशिला त्रिधा प्रोक्ता श्यामाङ्गौ कणवीरका ।

खण्डाख्या चेति तद्रूपं विविच्य परिकथ्यते ॥ ८१ ॥

अथ विविधानां लक्षणानि ।—

श्यामा रक्ता सगौरा च भागाऽऽख्या श्यामिका मता ।

तेजस्विनी च निर्गौरा ताम्राभा कणवीरका ॥ ८२ ॥

चूर्णीभूताऽतिरक्ताङ्गी सभारा खण्डपूर्विका ।

उत्तरोत्तरतः श्रेष्ठा भूरिसत्त्वा प्रकीर्तिता ॥ ८३ ॥

अथ गुणाः ।—

मनःशिला सर्वरसायनाग्रा तिक्ता कटूणा कफघातहन्त्री ।

सत्त्वात्मिका भूतविषाग्निमान्द्य-कण्डूतिकासञ्चयहारिणी च

॥ ८४ ॥

शीघ्रं भस्मना ह्यादयेच्च, किञ्चित्कालातीते तावगर्भस्थं मृदु शुभ सत्त्वं गृहीत्वा कार्प्यं
योजयेदिति ॥ ८० ॥

त्रिधा भिन्नायाः मनःशिलायाः नासान्धा, मनःशिलेति ।—सुगमम् ॥ ८१ ॥

त्रिविधानां तासां लक्षणाभ्याम्, श्यामेति ।—सगौरा सपीता, तेन दूषयित-
मिश्रितश्यासरक्तवर्णा इत्यर्थः । तेजस्विनी तेजोभूयिष्ठा पित्तबहिर्नीत्यर्थः । सभारा
अलघूत्यर्थः । उत्तरोत्तरतः परपरतः, अथानात् इतीया, इतीयात् तृतीया इत्यर्थः ।
भूरिसत्त्वा प्रभृतसारविशेषा ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

मनःशिलाया गुणान्धा, मनःशिलेति ।—सत्त्वात्मिका सत्त्वगुणमयी ; पित्तश्च
सत्त्वगुणसङ्गशक्त्यत्वात् सत्त्वात्मिका-शब्देन पित्तलक्षणा पित्तगुणा इत्यर्थः इति
व्यज्यते । सत्त्वात्मिका साररूपणीत्यर्थो वा ॥ ८४ ॥

अथ अशुद्धशुद्धशिलायोर्दोषगुणौ ।—

अश्मरीं मूत्रकच्छ्वं अशुद्धां कुरुते शिला ।

मन्दाग्निं मलबन्धश्च शुद्धा सर्वरुजापहा ॥ ८५ ॥

अथ शोधनम् ।—

अगस्त्यपत्रतोयेन भाविता सप्तवारकम् ।

शुद्धवेररसैर्वाऽपि विशुध्यति मनःशिला ॥ ८६ ॥

अथ प्रकारान्तरशोधनम् ।—

जयन्तीभृङ्गराजोत्प-रक्तागस्त्यरसैः शिलाम् ।

दोलायन्ते पचेत् यामं यामं छागोत्पमूत्रकैः ॥

क्षालयेदारनालेन सर्वरोगेषु योजयेत् ॥ ८७ ॥

अथ सत्त्वपातनम् ।—

अष्टमांशेन किट्टेन गुडगुग्गुलुसर्पिषा ।

कोष्ठयां रुद्धा द्रुढं धाता सत्त्वं मुञ्चेन्नःशिला ॥ ८८ ॥

अथशुद्धशुद्धोर्दोषगुणावाह, अश्मरीमिति ।—शिला मनःशिला ॥ ८५ ॥

द्विविधशोधनमाह, अगस्त्येति ।—अगस्त्यपत्रतोयेन वक्रपुष्पपत्रस्वरसेन ; यद्यप्यत्र अगस्त्यस्य विशेषो नोक्तः, तथाऽपि अग्रे रक्तपुष्पवक्रयङ्गुदशनादिष्वपि रक्तवक्रस्यैव शब्दो युक्तम् । भाविता सम्यक् सर्दनयोग्येन द्रवेण संस्कृता । भावनायां द्रवदान-विधिर्ग्रन्थे तोडनानन्दे— “द्रवेण यावता सम्यगीकृत्यार्द्रतां व्रजेत् । द्रवप्रमाणं निर्दिष्टं मिषाभिर्भावनविधौ ॥” इति । भावनाविधिर्यथा शार्ङ्गधरे—“दिवा दिवातपि शुष्कं रात्रौ रात्रौ निवासयेत् । शुष्कं चूर्णीकृतं द्रव्यं सप्ताहं भावनाविधिः ॥” इति । शुद्धवेररसैः आर्द्रकस्वरसैः ; अत्रापि सप्तवारं भाविता इति योग्यम् ॥ ८६ ॥

सतान्तरमाह, जयन्तीति ।—जयन्ती स्नानप्रसिद्धा । रक्तागस्त्यरसैः रक्तपुष्पवक्र-पत्रस्वरसैः ; जयन्त्यादिद्रव्यवधायां मिलितरसैः यामं, यामञ्च छागोत्पमूत्रकैः दोलायन्ते पक्ता पश्यात् काजिकेन प्रक्षाल्य गृह्णीयादिति ॥ ८७ ॥

सत्त्वाहरणमाह, अष्टमांशेनेति ।—अष्टमांशेन किट्टादिसर्पिरत्नानां प्रत्येकं मनः-शिलापेक्षया अष्टमांशेन, अथवा किट्टस्यैव अष्टमो भागः गुडादिकञ्च यथायोग्यं दियम् । किट्टेन मण्डूरैश्च । कोष्ठयां कोष्ठिकायन्ते । धाता सन्तता ॥ ८८ ॥

मतान्तरम् ।—

भूनागधौतसौभाग्यमदनैश्च विमर्दिनैः ।

कारवक्त्रोदन्ताभ्योभिर्मूषां कृत्वाऽत्र निक्षिपेत् ॥ ८८ ॥

शिलां चारास्त्रनिष्पिष्टां प्रधमेत्तदनन्तरम् ।

कोकिलाद्वयमात्रं हि ध्यानात् मत्त्वं त्यजत्यसौ ॥ १०० ॥

[इति मनःशिलाधिकारः] ।

अथाञ्जनानि ।—

अथाञ्जनानां भेदानिर्देशः ।—

सौवीरमञ्जनं प्रोक्तं रसाञ्जनमतः परम् ।

स्त्रीतोऽञ्जनं तदन्यच्च पुष्पाञ्जनकमेव च ॥

नीलाञ्जनञ्च तेषां हि स्वरूपमिह वर्ण्यते ॥ १०१ ॥

अथ सौवीराञ्जनगुणाः ।—

सौवीरमञ्जनं धूस्मं रक्तपित्तहरं हिमम् ।

विषहिष्माक्षिरोगघ्नं व्रणशोधनरोपणम् ॥ १०२ ॥

मतान्तरमाह, भूनागिति ।—भूनागः सौमकम् । धौतं नीलकासौमम् । “धौतम्” इत्यत्र “सत्त्वम्” इति पाठे—भूनागसत्त्वं सौमकसारम् । मदनः स्नानमन्यातवृक्ष-विशेषः, तस्य फलं याञ्जम् । कारवक्त्रो “सूद्रकर्ला” इति प्रसिद्धा, तस्याः दन्ताभ्योभिः पत्रस्वरसैः । कोकिलेति ।—कोकिलया वादराज्ञाराग्निना द्वयमात्रं वारद्वयम् । भूनागादिकं कारवक्त्रोपवरसेन मर्दयित्वा तेनैव मूषां विधाय चारास्त्राभ्यां मनःशिलां पिष्ट्वा तत्र संबध्य वादराज्ञाराग्निना वारद्वयं प्रधमेदिति ॥ ८८।१०० ॥

अञ्जनञ्च भेदानाह, सौवीरमिति ।—सौवीरं सुवीरानासौ कालिन्ददौ तत्र भवमिति अञ्जनविशेषश्च । तल्लक्षणं यथा चक्रसङ्ग्रहे—“वक्ष्योक्तशिखराकारं भङ्गे नीलोत्पलवृत्ति । सौवीराञ्जनमित्याहुरायुर्वेदविदो जनाः ॥” इति । स्त्रीतोऽञ्जनम् अञ्जनविशेषः, “कृष्णधुर्वा” इति प्रसिद्धम् ; एतदेव श्रेष्ठम् ; यदुक्तं भावप्रकाशे—“स्त्रीतोऽञ्जनगुणाः सर्वे सौवीरेऽपि जता बुधेः । किन्तु द्यौरञ्जनयोः श्रेष्ठं स्त्रीतोऽञ्जनं श्रुतम् ॥” इति । तल्लक्षणं यथा राजनिचण्डी, —वक्ष्योक्तशिखराकारं भिन्ननीलाञ्जनप्रभम् । पृष्ठे च गैरिकावर्णे श्रेष्ठं स्त्रीतोऽञ्जनञ्च तत् ॥” इति । पुष्पाञ्जनकं कृषिसाञ्जनविशेषः । नीलाञ्जनं स्त्रीतोऽञ्जनभेदः ॥ १०१ ॥

अथ रसाञ्जनगुणाः ।—

रसाञ्जनञ्च पीताभं विष-वक्त्रगदापहम् ।

श्वासहिष्मापहं वर्ष्यं वातपित्तास्रनाशनम् ॥ १०३ ॥

अथ स्त्रीतोऽञ्जनगुणाः ।—

स्त्रीतोऽञ्जनं हिमं स्निग्धं कषायं स्वादु लेखनम् ।

नेत्रं हिष्माविषच्छर्दि-कफपित्तास्ररोगनुत् ॥ १०४ ॥

अथ पुष्पाञ्जनगुणाः ।—

पुष्पाञ्जनं सितं स्निग्धं हिमं सर्वाक्षिरोगनुत् ।

अतिदुर्द्धरहिष्माघ्नं विष ज्वरगदापहम् ॥ १०५ ॥

अथ नीलाञ्जनगुणाः ।—

नीलाञ्जनं गुरु स्निग्धं नेत्रं दोषत्रयापहम् ।

रसायनं सुवर्णघ्नं लोहमार्दवकारकम् ॥ १०६ ॥

अथ शोधनम् ।—

अञ्जनानि विशुध्यन्ति भृङ्गराज-निजद्रवैः ॥ १०७ ॥

अथ सत्त्वग्रहणम् ।—

मनोह्रा-सत्त्ववत् सत्त्वमञ्जनानां समाहरित् ॥ १०८ ॥

तत्र सौवैराञ्जनस्य गुणमाह, सौवैरिति ।—धूस्रं धूस्रवर्णमित्यर्थः । हिष्मा-
हिक्का । ब्रूयति ।—ब्रूयानां शोधनं दोषनाशनं, रोपणं क्षतपूरणम् ॥ १०२ ॥

रसाञ्जनगुणमाह, रसाञ्जनमिति ।—वातपित्तास्रनाशनं वातरक्तनाशनं रक्तपित्त-
नाशनञ्च ॥ १०३ ॥

स्त्रीतोऽञ्जनगुणमाह, स्त्रीतोऽञ्जनमिति ।—लेखनं—“वातून् सन्धान् वा देहस्य
विशोथोन्नेष्येयं यत् । लेखनं तत् यथा क्षौद्रं नीरमुष्णं वचा यवाः ॥” इत्युक्त-
त्वात् ॥ १०४ ॥

पुष्पाञ्जनगुणमाह, पुष्पाञ्जनमिति ।—सितं शुभ्रवर्णम् ॥ १०५ ॥

नीलाञ्जनगुणमाह, नीलाञ्जनमिति ।—सुवर्णघ्नं स्वर्णमारकम् । लोहमार्दव-
कारकम् एकत्र नर्दनेन घटनेन वा लोहानां श्लाघात्वसम्पादकम् ॥ १०६ ॥

शोधनमाह, अञ्जनमिति ।—भृङ्गराजनिजद्रवैः भृङ्गराजस्रवैः ॥ १०७ ॥

सत्त्वग्रहणमाह, मनोह्रिति ।—मनःश्लेष्मातः सत्त्वग्रहणविधिना अञ्जनेभ्योऽपि
शुद्धं गृहीयादिति ॥ १०८ ॥

अथ स्तोतोऽञ्जनलक्षणम् ।—

वल्मीकशिखराकारं भङ्गे नौलोत्पलद्युति ।

घृष्टन्तु गैरिकच्छायं स्तोतोऽञ्जं लक्षयेत् बुधः ॥ १०८ ॥

अथाञ्जनेन रसवत्स्वनीपाथः ।—

गोशक्तद्रस-सूत्रेषु घृत-चौद्र-वसासु च ।

भावितं बहुशस्तच्च शीघ्रं वध्नाति सूतकम् ॥ ११० ॥

अथ रसाञ्जनस्य विशेषशीघ्रनम् ।—

सूर्यावर्त्तादियोगेन शुद्धिमेति रसाञ्जनम् ॥ १११ ॥

अथ स्तोतोऽञ्जनात् सत्त्वग्रहणम् ।—

राजावर्त्तकवत् सत्त्वं ग्राह्यं स्तोतोऽञ्जनादपि ॥ ११२ ॥

[इत्यञ्जनाधिकारः] ।

अथ कङ्कडम् ।—

अथ कङ्कडस्योत्पत्तिस्थानं भेदय ।—

हिमवत्पादशिखरे कङ्कडमुपजायते ।

तत्रैकं नालिकास्थं हि तदन्यद्रेणुकं मतम् ॥ ११३ ॥

स्तोतोऽञ्जनस्य लक्षणमाह, वल्मीकेति ।—वल्मीकशिखराकारं वल्मीकवत्
जङ्गलावनतवहुशिखरविशिष्टम् । घृतमिति ।—शिलाखण्डे घृटे मति गैरिकवत्
लोहितार्धं परिदृश्यते । अथ अतुषामपरेषां लक्षणं नोक्ता यत् केवलस्तोतो-
ऽञ्जनस्यैव लक्षणमुक्तं तत् स्तोतोऽञ्जनस्य प्रशक्ताप्रतिपादनायम् ॥ १०८ ॥

तस्य रसवत्स्वकत्वमाह, गोशक्तद्रसि ।—तत् स्तोतोऽञ्जनम् । गोमयरसेन त्रीसूत्रेषु
घृतेन चौद्रेण वसया च प्रत्येकशः सप्तवारान् भावितं स्तोतोऽञ्जनं रसवत्स्वमाय अलं
भवतीति ॥ ११० ॥

रसाञ्जनस्य विशेषशीघ्रनमाह, सूर्यावर्त्तादीति ।—सूर्यावर्त्तः सुवर्चसा "हृद्दृष्टिमा"
इति प्रसिद्धः । अत आदिपदेन "सूर्यावर्त्तककडली" इत्या कोषातको च सुरदासी ।
शिशुय वच्चकन्दो नीरं कषा काकनाघो च ॥ इत्यनेन वक्ष्यमाणः सूर्यावर्त्तादिगणः
ब्रीधः ॥ १११ ॥

स्तोतोऽञ्जनात् सत्त्वग्रहणपादमिति दर्शनाह, राजावर्त्तकवदिति ।—राजावर्त्तकम्
उपरत्नविशेषः, "रेवटी" इति नाम्ना पश्चिमदेशे प्रसिद्धम् । वक्ष्यमाणराजावर्त्तकः
सत्त्वपातविधिना कृत्वापि यत्नं शास्त्रम् इति ॥ ११२ ॥

अथ कङ्कुष्ठव्यलक्षणम् ।—

पीतप्रभं गुरु स्निग्धं श्रेष्ठं कङ्कुष्ठमादिमम् ।

श्यामपीतं लघु त्यक्त-सत्त्वं नेष्टं हि रेणुकम् ॥ ११४ ॥

अथ कङ्कुष्ठस्योत्पत्तौ मतान्तरद्वयं लक्षणम् ।—

केचिद्वदन्ति कङ्कुष्ठं सद्योजातस्य दन्तिनः ।

वर्चश्च श्यामपीताभं रेचनं परिकथ्यते ॥ ११५ ॥

कतिचित्तेजिवाहानां बालं कङ्कुष्ठसंज्ञकम् ।

वदन्ति श्वेतपीताभं तदतौव विरेचनम् ॥ ११६ ॥

अथ नालिकाकङ्कुष्ठस्य प्रयोगविषयः

रेणुकाकङ्कुष्ठस्य अप्रशस्तता च ।—

रसे रसायने श्रेष्ठं निःसत्त्वं बहुवैकृतम् ॥ ११७ ॥

अथ गुणाः ।—

कङ्कुष्ठं तिक्तकटुकं वीर्योष्णञ्चातिरेचनम् ।

व्रणोदावर्तशूलार्ति-गुल्मघ्नीहगुदार्तिनुत् ॥ ११८ ॥

कङ्कुष्ठस्योत्पत्तिस्थानं भेदश्चाह, हिमवदिति ।—कङ्कुष्ठं “धुषिम्” इति प्रसिद्धम् ।
यत्नान्तरे तु रक्तकालम् अष्टकञ्चेति भेदत्रयमस्य निर्दिष्टं, तत्तु प्रागिव प्रदर्शितम् ॥ ११३ ॥

तथोक्तलक्षणमाह, पीतमिति ।—आदिमं नालिकाजम् । त्यक्तसत्त्वं निःसारम् ।
नेष्टं नाभिमतं, न शाल्यमित्यर्थः ॥ ११४ ॥

केषाञ्चित्ते कङ्कुष्ठस्य स्वरूपलक्षणमाह, केचिदिति ।—वर्चः पुरीषम् ।
तेजिवाहानां तेजस्विनामश्नानां, “सर्वे साक्षात्स्वदन्ताः” इति नियमात् अदन्त-तेज-
शब्दादिन्-प्रत्ययेन तेजोति पदं सिद्धम् ; बालं पुच्छलोम इत्यर्थः । “बालम्”
इत्यत्र “बालम्” इति पाठे—नालं मेदम् ॥ ११५।११६ ॥

नालिकायाः प्रयोगविषयं रेणुकाया अप्रयोज्यताञ्चाह, रसे इति ।—श्रेष्ठं नालि-
काव्यकङ्कुष्ठमित्यर्थः, प्राक् तस्यैव श्रेष्ठत्वेनोक्तत्वात्, रसे रसायने, योज्यमिति शेषः ।
निःसत्त्वं रेणुकाव्यकङ्कुष्ठं, तस्य त्यक्तसत्त्वत्वेनोक्तत्वात् ; बहुवैकृतं बहुविकारजनकम् ।
“श्रेष्ठम्” इत्यत्र “नेष्टम्” इति पाठे—कङ्कुष्ठसंज्ञकं तेजिवाहानां बालं निःसत्त्वं
बहुवैकृतम् अत एव रसे रसायने नेष्टमिति पूर्वज्ञोक्तं अन्यथो बोध्यः ॥ ११७ ॥

कङ्कुष्ठस्य गुणमाह, कङ्कुष्ठमिति ।—शुदार्तिः शर्षः ॥ ११८ ॥

अथ रसोपरसानां सामान्यतः शोधनं सत्त्वपातनञ्च ।—

सूर्यावर्त्तक-कदली बन्ध्या कोशातकी च सुरदात्री ।

शिशुश्च वज्रकन्दो नीरं कणा काकमाची च ॥११८॥

आसामेकरसेन तु लवणक्षाराम्भवाविता बहुशः ।

शुध्यन्ति रसोपरसा धाता मुञ्चन्ति सत्त्वानि ॥ १२० ॥

अथ कङ्कडशोधनम् ।—

कङ्कडं शुद्धिमायाति त्रिधा शुण्ठीश्वभाषितम् ॥ १२१ ॥

अथ कङ्कडस्य सत्त्वस्वरूपायाः कथनम् ।—

सत्त्वाकर्षोऽस्य न प्रोक्तो यस्मात् सत्त्वमयं हि तत् ॥ १२२ ॥

अथास्य विरेचनार्थप्रयोगे सावादिनिर्देशः ।—

भलेदेनं विरेकार्थं याहिभिर्यवमात्रया ।

नाशयेदामपूर्तिञ्च विरेच्य क्षणमात्रतः ॥ १२३ ॥

रसोपरसानां सामान्यतः शोधनं सत्त्वपातनञ्चाह, सूर्यावर्त्तक इति ।—सूर्यावर्त्तकः सुवर्चला “कुङ्कुडिया” इति प्रसिद्धः । बन्ध्या बन्ध्याकर्कोटकी “तित्काक्रील” इति ख्याता । कोशातकी घोषकः “घोषालता” इति भाषा । सुरदात्री हस्तिघोषकः “पौतघोषा” इति भाषा । वज्रकन्दः वज्रयूरणः । नीरं बालकम् । “नीरकणा” इति समक्षपाठे तु—जलपिप्पली “काँच्डा” इति ख्याता । रसोपरसादिकं शोध्यावर्त्तानां दोषान्मेकतमरसेन सैन्धवयवक्षारकाञ्चिकैश्च सह सप्तवारं भावयित्वा शोधयेत्, ततो भस्वया धात्वा सत्त्वं गृह्णीयात् इति ॥ ११८।१२० ॥

कङ्कडस्य शोधनमाह, कङ्कडमिति ।—त्रिधा शुण्ठीश्वभाषितं शुण्ठीकाशेन त्रारत्नयं भाषितम् ॥ १२१ ॥

अस्य सत्त्वस्वरूपायाः सत्त्व इति ।—सुगमम् ॥ १२२ ॥

विरेकार्थम् अस्य प्रयोगविधिमाह, भजेदिति ।—याहिभिः कलशोधकैः, शुण्ठी-जीरकादिभिरिति यावत् ; याहिलक्षणं यथा भावप्रकाशे,—“शोधनं पाचनं यत् स्यादणुत्वात् दण्डशोधकम् । याहि तस्य यथा शुण्ठी जीरकं गजपिप्पली ॥” इति । आमपूर्तिञ्च आसेन पूरणं, देहस्वेति शेषः । “आमजातिम्” इति पाठे—आमजस्य-विहारमित्यर्थः । विरेचनार्थं शुण्ठीजीरकादिभिः याहिभिर्यवैः सह यवमात्रं कङ्कडं

अथास्य अविधिप्रयोगे दोषः ।—

भक्षितं सह ताम्बूलैर्विरेच्यासून् विनाशयेत् ॥ १२४ ॥

अथ विषनाशार्थं कङ्कुष्ठप्रयोगविधिः ।—

वर्बरीमूलिकाक्वाथैर्जीरसौभाग्यकं समम् ।

कङ्कुष्ठं विषनाशाय भूयो भूयः पिबेन्नरः ॥ १२५ ॥

[इति कङ्कणाधिकारः] ।

इत्यपरसाः ।

अथ साधारणरसाः ।—

अथ साधारणरसानां नामानि ।—

कम्पितश्चपलो गौरी-पाषाणो नवसारकः ।

कपर्दी वङ्गिजारस्य गिरिमिन्दूर-हिङ्गुली ॥ १२६ ॥

सृष्टारशृङ्गमित्यष्टौ साधारणरसाः स्मृताः ।

रुमसिद्धिकराः प्रोक्ता नागार्जुनपुरःसरैः ॥ १२७

प्रधुञ्जात, तेन अक्षिरमेव विरेकी भवेत् आसपृच्छिन्न नश्येत् । याहिषिषजैः सक्त
प्रयोगविशिष्य अतिविरेचननिवारणार्थं ज्ञेयम् ॥ १२३ ॥

अविधिययोरे द्रोषमाह, अक्षितमिति । — तास्वल्नैः पर्णापत्तेः, तस्य सुरगुणविशिष्ट-
त्वात् । विरेक्य इत्यत्र अति इति पदमूहनीयम्, अतिशयैरेव यत्नित्वा इत्यर्थः ॥१२॥

विषयनाशनाथे ककुडप्रयोगमाह, बर्बुरीति ।—बर्बुरौ बब्बोथः “बाब्बा” इति
भाषा, “बाबुइत्तल्लौ” इति ख्याता वनतुलसी वा । मूलिका खोरिका “खोरक” इति
प्रसिद्धा । समं समपरिमितम् । बर्बुरौमूलिकाकाथेः सह तत्त्वमानं औरकटङ्गककुडं
विषयनाशाय पुनः पुनः प्रत्यहं वा पिबेत् इति । “ककुडं विषयनाशाय” इत्यत्र “ककुड-
विषयनाशाय” इति पाठे—अथ ककुडमन्त्रजनितविषयोपशानाशाय अविधिना
ककुडमन्त्रजनितविषयिकथानिवारणार्थं वा समपरिमितऔरकटङ्गं युज्या बर्बुरौ-
मूलिकाकाथेन पिबेत् इति ॥ १२५ ॥

उपरसानी शोधनादिनिर्देशानन्तरं साधारणरसागानपि तेषु वक्तव्येषु आदौ विधा मासाम्बाह, कम्पिज्ज इति ।—कम्पिज्जः गृहप्राप्तौ च “कमन्नागुंठी” इति लोके । अपनः दशदः “दन्ता” इति भाषा । “कपित्थरपन्ना” इत्यतः “कम्पिज्ज”

अथ कम्पिलः ।—

अथ कम्पिलस्य स्वरूपलक्षणमुपतिष्ठानञ्च ।—

इष्टिकाचूर्णसङ्काशश्चन्द्रिकाऽऽव्योऽतिरेचनः ।

सौराष्ट्रदेशे चात्पन्नः स हि कम्पिलकः स्मृतः ॥ १२८ ॥

अथ गुणाः ।—

पित्तत्रणाभ्रानविवन्धनिघ्नः श्लेष्मोदरार्त्तिकमिगुल्मवैरो ।

मूलाभशोफज्वरशूलहारौ कम्पिलको रच्यगदापहारी

॥ १२९ ॥

[इति कम्पिल्लाधिकारः] ।

परः” इति पाठः साधोयान् । गौरीवाषाणः शुक्लपाषाणः, “फुलखडि” इति लोके । नवसारक्तः “निशादल” इति भाषा; “नरसारः” इत्येव नाम सर्वत्र दृश्यते । कपर्दः बराटिका । वज्रिगारः स्वनामख्यातः पश्चिमसागरसन्भूत औषधविशेषः । गिरिसिन्दूरः रक्तवर्णः पार्वतीयरसविशेषः । हिरण्यः प्रसिद्धः । सह्यारशृङ्गः सौमकसमुत्पन्नः पार्वतीयधातुविशेषः । अत्र कम्पिल्लादि सह्यारशृङ्ग-निक्षत्तानां साधारणरसानां नवसङ्काशत्वं सम्पद्यते, परन्तु सङ्काशकथनावसरे “इत्यष्टौ” इति विवक्षोक्तिः कथं सङ्गच्छते? इति चेत् उच्यते—सङ्गुहकारः प्राक् महारसमध्ये अत्रलं पठित्वाऽपि पुनः साधारणरसे यदस्य यद्वर्णं कृतवान्, तत्र प्राचां मतवैधमदर्शनमेव हेतुः, निवन्धकारस्य स्वमततु महारसत्वेन, तत् तत्रैव समर्थितम् । स्वल्पि मतभेदे द्युतिवैधवत् उभयमपि प्रमाणं, यथा अरकमते मङ्गाकुष्ठे पठितस्य सिधस्य सुशुते सुदकुष्ठेषु, किञ्च मङ्गाकुष्ठे पठितस्य सौशुतदद्रुणः अरके सुदकुष्ठे-प्लवत्भावः । अत एव शोधनादिकथनावसरे आचार्येषाञ्च पुनः यद्वर्णं कृतम्, एवञ्च अपलपरिस्थागादटलसत्वाव्याहतमेव इति ॥ १२९।१२७ ॥

कम्पिलस्य लक्षणमुपतिष्ठानञ्चाह, इतिकेति ।—चन्द्रिकायाः चाकचकाविशिटः, सचन्द्राभवत् उज्ज्वलकणावहलः इत्यर्थः ॥ १२८ ॥

तस्य गुणमाह, पित्तेति ।—मूलानेतत् मूलशब्देन मूलगतरीगः शास्त्रः, तत्र शिरीरोगनाशनः इत्यर्थः । रेच्येति ।—रेच्यः विरेचनार्हः यः गदः रोगः तन् अपहरति नाशयतीति तादृशः विरेचनोपक्रमशोधरीगनाशनः इत्यर्थः ॥ १२९ ॥

अथ गौरीपाषाणः ।—

अथ गौरीपाषाणस्य पर्यायो भेदश्च ।—

गौरीपाषाणकः पीतो विकटो हतचूर्णकः ।

स्फटिकाभश्च शङ्खाभो हरिद्राभस्त्रयः स्मृताः ॥

पूर्वः पूर्वो गुणैः श्रेष्ठः—”

॥ १३० ॥

अथ शोधनम् ।—

“—कारवल्लीफले क्षिपेत् ।

स्वेदयेद्वणिङ्कामध्ये शुद्धो भवति मूषकः ॥ १३१ ॥

अथ सत्त्वयङ्गम् ।—

तालवद्गाहयेत् सत्त्वं शुद्धं शुभ्रं प्रयोजयेत् ॥ १३२ ॥

अथ गुणाः ।—

रसवन्धकरः स्निग्धो दोषघ्नो रसवीर्यकृत् ॥ १३३ ॥

[इति गौरीपाषाणाधिकारः] ।

अथ नवसारः ।—

अथ नवसारस्योत्पत्तिः पर्यायश्च ।—

करीर-पीलुकाष्ठेषु पच्यमानेषु चोद्भवः ।

चारोऽसौ नवसारः स्याच्चूलिकालवणाभिधः ॥ १३४ ॥

गौरीपाषाणस्य पर्यायान् वर्णभेदेन वैविध्यञ्चाह, गौरीति ।—पीत-विकट-हतचूर्णकाः इति इमे त्रयः पर्यायाः । पूर्व इति ।—पूर्वः पूर्वः हरिद्राभगौरीपाषाणात् शङ्खाभः, शङ्खाभपाषाणात् स्फटिकाभः श्रेष्ठः ॥ १३० ॥

तस्य शोधनमाह, कारवल्लीति ।—कारवल्लीफले कारवल्लीफलरसे, कारवल्ली “वृद्ध-करैला” इति भाषा । स्वेदयेत्, दोषान्ते इति शेषः । मूषकः गौरीपाषाणः ॥ १३१ ॥

सत्त्वयङ्गमाह, तालवदिति ।—हरितालात् सत्त्वयङ्गविधिना इत्यर्थः ॥ १३२ ॥

गुणमाह, रसति ।—रसवीर्यकृत्, संयोगेन इति शेषः ॥ १३३ ॥

नवसारस्य उत्पत्तिं पर्यायञ्चाह, करीरिति ।—करीरः वंशाक्षुरः मरुजदुम-विशेषो वा । पीलुः शीतलापथिकफलविशेषः “आखरीट्” इति लोके । चूलिका-लवणमिति पर्यायः ॥ १३४ ॥

उत्पत्तौ सतान्तरम् ।—

इष्टिकादहने जातं पाण्डुरं लवणं लघु ।

तदुक्तं नवसाराख्यं चूलिकालवणञ्च तत् ॥ १३५ ॥

अथ गुणाः ।—

रसेन्द्रजारणं लीहद्रावणं जठराग्निवृत्तम् ।

गुल्मघ्नौहास्यशोषघ्नं भुक्तमांसादिजारणम् ॥

विडाख्यञ्च त्रिदोषघ्नं चूलिकालवणं मतम् ॥ १३६ ॥

[इति नवसाराधिकारः] ।

अथ वराटिका ।—

अथ वराटिकालक्षणम् ।—

पीताभा ग्रन्थिका पृष्ठे दीर्घवृत्ता वराटिका ।

रसवैद्यैर्विनिर्दिष्टा सा चराचरसंज्ञिका ॥ १३७ ॥

अथ उत्तमादिभेदेन तस्याः त्रैविध्यनिर्देशः ।—

सार्धनिष्कभरा श्रेष्ठा निष्कभारा च मध्यमा ।

पादोन-निष्कभारा च कनिष्ठा परिकीर्त्तिता ॥ १३८ ॥

उत्पत्तौ सतान्तरमाह, इष्टिकेति ।—इष्टिकादहने इष्टकदहनकाले इष्टकदहनस्थाने वा । ग्रन्थान्तरे अथ उत्पत्तिरन्वविधा दर्शिता, यथा—“शौष्ठं वा लाङ्घिषं गच्छं पुरीषं भक्ष्यतां गतम् । स्वारपाकविधानेन वृसारमिद्धिरुच्यते ॥” इति । यतोऽस्यास्य शक्तिर्नीता अतः ग्रन्थान्तरदर्शनात् सा ज्ञातव्या, तद्वयथा—“नरसानो भवेत् यदः स्पर्शतोये विपाचितः । दीलायत्नेन यत्नेन मिषमिषोर्गमिद्धये ॥” इति अत्रिः ॥ १३५ ॥

अथास्य गुणसाह, रसेष्टेति ।—विडाख्यं रसादीनां स्वर्णादिवसनायेम् औषधविशेषः विडः तदाख्यं, विड्माख्यकर्मणि प्रयोज्यमिति ॥ १३६ ॥

वराटिकायाः लक्षणमाह, पीतामेति ।—पृष्ठे ग्रन्थिका ग्रन्थिविशिष्टा । दीर्घवृत्ता किञ्चित् गोलाकृतिदीर्घाकारा ; “दीर्घवृत्ता” इत्यत्र “दीर्घवृत्ता” इति पाठान्तरे—अथभागे इत्यन्तवत् दीर्घा इत्यर्थो ज्ञेयः । सेति ।—सा तद्याभूता वराटिका चराचरेति नाम्ना ख्याता ॥ १३७ ॥

उत्तममध्यमाधनभेदेन तस्याः त्रैविध्यं विहस्यति, सार्धेति ।—सार्धनिष्कभरा

अथ गुणाः ।—

परिणामादिशूलघ्नौ ग्रहणौ क्षयनाशिनौ ।

कटूष्णा दीपनी वृष्या नेत्रा वातकफापहा ॥

रसेन्द्रजारणे प्रोक्ता विड्द्रव्येषु शस्यते ॥ १३८ ॥

अथ वराटस्य लक्षणगणौ ।—

तदन्ये तु वराटाः स्युर्गुरवः श्लेष्मपित्तलाः ॥ १४० ॥

अथ शोधनम् ।—

वराटाः काञ्चिके स्विन्ना यामाच्छ्दिमवाप्नुयुः ॥ १४१ ॥

[इति वराटिकाधिकारः] ।

अथ अग्निजारः ।—

अथाग्निजारस्य स्वरूपलक्षणम् ।—

समुद्रेणाग्निनक्रस्य जरायुर्वहिरुज्झितः ।

संशुष्को भानुतापेन सोऽग्निजार इति स्मृतः ॥ १४२ ॥

अष्टाषकपरिमिता । पादोननिष्कारा निष्कवतुर्गोशहोना, माषतयपरिमाणा इत्यर्थः ॥ १३८ ॥

तस्याः गुणानाङ्क, परिणामादौति ।—परिणामादि इत्यत्र आदिपदेन असद्रव-
यकृत् श्लेहादीनां यद्वचम् । विड्द्रव्येषु रसादीनां स्पर्शादियासशक्तिसन्ननाथम्
शोधद्रव्येषु ॥ १३८ ॥

वराटस्य आतिदेशिकलक्षणं गुणशाङ्क, तदिति ।—प्रोक्तवराटिकालक्षण-
विपरीता वराटाः ज्ञेयाः इति ॥ १४० ॥

शोधननाङ्क, वराटा इति ।—स्विन्ना इत्यत्र दोलायामिति बोध्यम् ॥ १४१ ॥

अग्निजारस्य स्वरूपपरिचयनाङ्क, समुद्रेणेति ।—अग्निनक्रस्य न क्रानति दूरस्थलम्
इति नक्रः जलजन्तुभेदः ; तथा च वाचस्पत्ये—“नक्रः जलजन्तुभेदे सक्तरादौ च”
इति । अत्र आदिपदेन शिशुमारवड्वादयो बोध्याः, तेषामपि दूरस्थानभूमिगमनादि-
शक्तिराह्वितात् । अग्निविशिष्टः नक्रः तस्य समुद्रस्थाग्निवक्त्रजलजन्तुभेदस्य, बडवाया
इत्यर्थः, यदा—नक्रं नासिका, नक्रशब्दस्य नासिकायैकत्वेऽपि सामौघ्यादव मुञ्चि
छपञ्चारः, तेषामपि अग्निनक्रशब्देन अग्निमुखी बडवा एव बोध्या । जरायुः गर्भाशयः,
गर्भावरकवर्म इति यावत् । बहिः समुद्रात् बहिः तटे इत्यर्थः । अन्तर्वापि

अथ गुणाः ।—

अग्निजारस्त्रिदोषघ्नो धनुर्वातादिवातनुत् ।

वर्जनो रसवीर्यस्य दीपनो जारणस्तथा ॥ १४३ ॥

तस्य स्त्रभावतः गुह्यत्वनिर्देशः ।—

यद्विचारसंशुद्धः तस्मात् शुद्धिर्न हीयते ॥१४४॥

[इत्यग्निजाराधिकारः] ।

अथ गिरिसिन्दूरम् ।—

अथ गिरिसिन्दूरस्य स्वरूपलक्षणम् ।—

महागिरिषु चाल्पौयः-पाषाणान्तःस्थितो रसः ।

शुष्कः शोणः स निर्दिष्टो गिरिसिन्दूरसंज्ञया ॥ १४५ ॥

अथ गुणाः ।—

त्रिदोषशमनं भेदि रसबन्धनमग्निमम् ।

देहलोहकरं नेत्रं गिरिसिन्दूरमौरितम् ॥ १४६ ॥

[इति गिरिसिन्दूराधिकारः] ।

अथ हिङ्गुलः ।—

अथ हिङ्गुलस्य वैविध्यम् ।—

हिङ्गुलः शुकतुण्डाख्यो हंसपाकस्तथाऽपरः ॥ १४७ ॥

एतस्य लक्षणमुक्तं, तद्वयथा—“जाराभी दहनस्यर्थां पिच्छिलः सागरे भवः । लरायुः स अतर्थाः तेषु येष्टः सलोहितः ॥” इति । (जाराभः जारयति अस्मौ जीयते अनेन वा इति निरुत्वा जारः अग्निः तदाभः अग्निवत् प्रभाविश्ट इत्यर्थः) ॥ १४२ ॥

गुणमाह, अग्निजार इति ।—धनुर्वातः धनुस्तथा ॥ १४३ ॥

शीतलस्य अप्रयोजनीयतामाह, यदिति ।—अन्तेः समुद्रस्य आरिण आरोहकेन संशुद्धः ; समुद्रवारां लवणमयत्वात् ॥ १४४ ॥

गिरिसिन्दूरस्य स्वरूपलक्षणमाह, महेति ।—हिमालयादिदृढत्ववर्तमानवर्तमानसु-
पाषाण इयमध्यनिष्ठतः रक्तवर्णरसविशेषः शुक्लोभूतः गिरिसिन्दूर इति ख्यातः ॥१४५॥

तस्य गुणमाह, विदोषेति ।—रसबन्धनमग्निं रसबन्धनाहनिष्ठितद्रव्येषु
येष्टम् ॥ १४६ ॥

अथ शुकतुण्डाख्यस्य परिचयः ।—

प्रथमोऽल्पगुणस्तत्र चर्मारः स निगद्यते ॥ १४८ ॥

अथ हंसपाकस्य लक्षणम् ।—

श्वेतरेश्वः प्रवालाभो हंसपाकः स ईरितः ॥ १४९ ॥

अथ गुणाः ।—

हिङ्गुलः सर्वदोषघ्नो दीपनोऽतिरसायनः ।

सर्वरोगहरो हृष्यो जारणाद्यातिशस्यते ॥ १५० ॥

अथ हिङ्गुलाकटसूतस्य गुणः ।—

एतस्मादाहृतः सूतो जीर्णगन्धसमो गुणैः ॥ १५१ ॥

अथ शोधनम् ।—

सप्तकृत्वाऽऽर्द्रकद्रावैर्लङ्कुचस्याम्बुनाऽपि वा ।

शोषितो भावयित्वा च निर्दोषो जायते खलु ॥ १५२ ॥

मानमेदेन हिङ्गुलस्य द्विविधमाह, हिङ्गुल इति ।—शुकतुण्डाख्य इत्यत्र
आद्य इति शेषः ॥ १४७ ॥

शुकतुण्डहिङ्गुलस्य परिचयमाह, प्रथम इति ।—तत्र तयोर्मध्ये प्रथमः
शुकतुण्डाख्यः अल्पगुणः हंसपाकाख्यहिङ्गुलापेक्षयाति बोध्यम् । चर्मारः इति तस्य
नामान्तरम् । शब्दा—तत्र वक्तव्येषु त्रिविधेषु हिङ्गुलिषु मध्ये प्रथमः चर्मारः, स अल्प-
गुणः, द्वितीयः शुकतुण्डाख्यः, अपरः हंसपाकः इति विविधः । तथा च भावप्रकाशे—
“द्वयद्विविधः प्रोक्तश्चर्मारः शुकतुण्डकः । हंसपादसूतोयः स्यात् गुणवान् उत्तरो-
त्तरम् ॥ चर्मारः शुद्धवर्णः स्यात् सपीतः शुकतुण्डकः । जवाकुसुमसङ्काशो हंसपादो
मङ्गोत्तमः ॥” इति । अतः च प्रतिलोमतन्त्रयुक्तित्वादेन आदौ द्वितीयस्तृतीयानुक्ता
पद्यात् प्रथममुक्तवान् ॥ १४८ ॥

हंसपाकस्य प्रवरत्नात् तस्यैव लक्षणमाह, श्वेतरेश्व इति ।—श्वेतरेश्वः
शुभोक्त्वलरेखाविशिष्टः ॥ १४९ ॥

हंसपाकहिङ्गुलस्य गुणमाह, हिङ्गुल इति ।—जारणाद्यातिशस्यते मन्मोकरणात्
हंसपाकः प्रशस्तः ॥ १५० ॥

हिङ्गुलाकटसूतस्य गुणमाह, एतस्मादिति ।—जीर्णगन्धसमः शोषितगन्धक-
सदृशः ; जीर्णगन्धेनाव शोषितो बोध्यः । अथवा—जीर्णगन्धसमः गन्धकद्रावसमः ;
गन्धकद्रुतिरेव गन्धकजारणीच्यते ॥ १५१ ॥

अथ शोधनविशेषेण गुणविशेषः ।—

किमत्र चित्रं दरदः सुभावितः क्षीरेण मेष्या बहुशोऽस्त्वर्गः ।
एवं सुवर्णं बहुवर्मतापितं करोति साक्षाद्भरकुङ्कुमप्रभम्
॥ १५३ ॥

अथ हिङ्गुलात् सत्त्वाकर्षणविधिः ।—

दरदः पातनायन्त्रे पातितश्च जलाश्रये ।
तत् सत्त्वं सूतसङ्काशं जायते नात्र संशयः ॥ १५४ ॥
[इति हिङ्गुलाधिकारः] ।

अथ मृद्धारमृङ्गकम् ।—

अथ मृद्धारमृङ्गस्य परिचयः ।—

सदलं पीतवर्णञ्च भवेद्गर्जरमण्डले ।
अर्बुदस्य गिरेः पार्श्वे जातं मृद्धारमृङ्गकम् ॥ १५५ ॥

शोधनमाह. सप्तकलेति ।—सप्तकलः सप्तवारान् ; सप्तशब्दात् अकलम्-प्रत्ययेन
निष्पन्नम् ; “सर्वे सान्तास्तदन्ताः” इति नियमात् अत्र सप्तकल इति अदकः सिद्धः ।
लकुचासुना उद्धरसेन ॥ १५२ ॥

शोधनविशेषेण हिङ्गुलस्य गुणविशेषमाह, किमिति ।—मेघीदग्धेन तथा अस्व-
वर्गेण च सप्तसप्तवारान् भावितः हिङ्गुलः सेवितः प्रस्त्रातपतनं नरं प्रवरकुङ्कुमसदृशं
शोधनवर्णं करोति, अथवा—सक्तप्रकारशोधितहिङ्गुलः स्वयोगेन वङ्गिना बहुवार-
सारितं सुवर्णं प्रवरकुङ्कुमसदृशं सुवर्णं करोति इति ॥ १५३ ॥

सत्त्वाकर्षणमाह, दरद इति ।—पातनायन्त्रे अथःपातनायन्त्रे ; अथःपातन-
विधिना कर्षमाणोदरे जम्बीरशोधितदरदं लिप्ता अधोभास्ते जले संख्याय कर्ष-
भागीपरि पटं देयं, तेन अथःस्त्रजले पारदसदृशं सत्त्वं पतेत् इति । अथःपातनायन्त्र-
लक्षणज्ञाये वक्ष्यति ॥ १५४ ॥

मृद्धारमृङ्गस्य लक्षणमुत्पत्तिस्थानञ्चाह, सदलमिति ।—वैशंपयस्वरितालवत्
पटलविशिष्टम् । मृद्धारमृङ्गस्य पथ्यायादिकं निषण्णदौ अन्वत् वा कुत्रापि सये न
परिदृश्यते, परन्तु अस्त्रदेशे यत् “मुद्राशङ्क” इति नाम्ना प्रसिद्धं, पश्चिमदेशे तत्

अथ गुणाः ।—

सौमसत्त्वं गुरु श्लेष्म-शसनं पुं-गदापहम् ।

रसबन्धनमुत्कृष्टं केशरञ्जनमुत्तमम् ॥ १५६ ॥

[इति मृद्धारशृङ्गाधिकारः] ।

अथ साधारणरसानां सामान्यशोधनम् ।—

साधारणरसाः सर्वे मातुलुङ्गार्द्रकास्त्वना ।

त्रिरात्रं भाविताः शुष्काः भवेयुर्दोषवर्जिताः ॥ १५७ ॥

अथ सत्त्वानां सामान्यशोधनम् ।—

यानि कानि च सत्त्वानि तानि शुध्यन्त्यशेषतः ।

आतानि शुद्धिवर्गेण मिलन्ति च परस्परम् ॥ १५८ ॥

इति करवालभैरवः । :*

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तस्य सूनीवाग्भटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये उपरस-

साधारणरसानां शुद्ध्यादिरूपणं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

“सुरदारशृङ्ग” इति नाम्ना तत्त्वैरभिधीयते, अतो मन्वे मृद्धारशृङ्गकं सुराशृङ्ग एव इति ॥ १५५ ॥

तस्य गुणमाह, सौमसि ।—सौमसत्त्वमिति मृद्धारशृङ्गस्य नामान्तरं, तस्य सौमक-
कारविशेषत्वात् । पुं-गदापहं पुंमतिनिधत्तापदंशादिरीयनाशनम् ॥ १५६ ॥

साधारणरसानां सामान्यशोधनमाह, साधारणेति ।—साधारणरसाः कम्पिन्ना-
दयः ॥ १५७ ॥

सत्त्वानां सामान्यशोधनमाह, यानीति ।—आतानि शुद्धिवर्गेण “काचटङ्ग-
शिप्राभिः शोधनीयमथो मतः” इत्यर्थे वक्ष्यमाणशोधनीयगुणैः सह मर्दयित्वा
भस्त्राग्निना समुच्चितानि । मिलन्ति एकौभवन्ति यस्मन्तीत्यर्थः ॥ १५८ ॥

* करवालभैरव इति कस्यचित् रसतन्त्रकर्तुः अभिधा ।

इति रसरत्नसमुच्चयबोधिन्यां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ रत्नानि ।—

अथ मणयः ।—

अथ मणूनां सामान्यकार्यम् ।—

मणयोऽपि च विज्ञेयाः सूतबन्धनकारकाः ॥ १ ॥

अथ मणूनां नामानि ।—

वैक्रान्तः सूर्यकान्तश्च हीरकं मौक्तिकं मणिः ।

चन्द्रकान्तस्तथा चैव राजावर्तश्च सप्तमः ॥ २ ॥

गरुडोद्गारकश्चैव ज्ञातव्या मणयस्त्वमी ।

पुष्परागो गोमेदश्च पद्मरागः प्रवालकम् ॥ ३ ॥

वैदूर्यञ्च तथा नोल एते च मणयो मताः ।

यत्नतः सङ्गृहीतव्या रसबन्धस्य कारणात् ॥ ४ ॥

अथ तृतीयाध्याये उपरस-साधारणरत्नानां शोधनादिनिरूपणानन्तरम् इदानीं रत्नानां नामलक्षणान्तिकं निरूपयितुं चतुर्थाध्यायमारभते ; तत्रादौ रत्नानां सामान्य-कार्यमाह, मणय इति ।—मणयः रत्नानि । रत्नशब्दस्य निरुक्तिः राजनिघण्टौ उक्ता यथा—“धनार्थिनी जनाः सर्वे रत्नलेऽश्विमतौ च यत । ततो रत्नमिति प्रीतं शब्दशास्त्र-विशारदैः ॥” इति । सूतबन्धनकारकत्वं सामान्यकार्यम् ॥ १ ॥

मणूनां नामान्ताह, वैक्रान्त इति ।—वैक्रान्तादिनौलान्ताः अतर्दश मणिभेदाः । वैक्रान्तः “सुणिनिशेषः” इति लोके । सूर्यकान्तः स्वनामख्यातः “जातमपाधरः” इति लोके ; यद्यप्यत्राप्य गूणादिकं नीतं तथाऽपि शब्दान्तरदर्शनात् तज्ज्ञातव्यं, यथा राजनिघण्टौ—“सूर्यकान्तो भवेद्गणो निर्मलश्च रत्नायनः । जातश्रेष्ठश्चरी मेध्यः पूजनात् रत्नितृष्टिदः ॥” इति । मणिः स्फटिकोपलः ; अस्यापि गुणं यथा राजनिघण्टौ—“पितृदाहरीगन्धः रत्नमनवीर्य्य” इति । चन्द्रकान्तः स्वनामख्यातः ; अस्यापि गुणं तत्रैव दृष्टव्यं यथा—“चन्द्रकान्तस्तु शिशिरः स्निग्धः पितामहापङ्क्तु । शिवपीतकरः स्वच्छः यद्वाङ्मल्लोविनाशकृत् ॥” इति । राजावर्तः पश्चिमदेशे “रेवटौ” इति नाम्ना ख्यातः । गरुडोद्गारकः सरकतः “पान्ना” इति लोके । पुष्परागः

अथ श्रेष्ठमणीनां नामानि ।—

पद्मरागेन्द्रनीलाख्यौ तथा मरकतोत्तमः ।

पुष्करागः सवज्राख्यः पञ्च रत्नवराः स्मृताः ॥ ५ ॥

अथ दुष्टनवग्रहाणां प्रसादकरत्नानि ।—

साणिक्यमुक्ताफलविद्रुमाणि तार्क्ष्यञ्च पुष्पं भिदुरञ्च नीलम् ।

गोमेदकञ्चाथ विदूरकञ्च क्रमेण रत्नानि नवग्रहाणाम् ॥ ६ ॥

अथ अन्यविधानि दुष्टनवग्रहाणां प्रसादकरत्नानि ।—

ग्रहानुमैत्र्या कुरुविन्दपुष्प-प्रबालमुक्ताफलतार्क्ष्यवज्रम् ।

नीलाख्य-गोमेदविदूरकञ्च क्रमेण मुद्राष्टतमिष्टसिद्धौ ॥ ७ ॥

अथ रत्नधारणस्य सिद्धिप्रदत्वोक्तिः ।—

रसे रसायने दाने धारणे देवतार्चने ।

मुलच्छाणि सुजातौनि रत्नान्युक्तानि सिद्धये ॥ ८ ॥

पौतवर्धमणिविशेषः “पौस्त्राज्” इति लोके । गोमेदः रक्तवर्णमणिविशेषः । पद्मरागः रक्तवर्णमणिविशेषः । एतस्यापि गुणं यथा राजनिघण्टौ—“साणिक्यं सधुरं स्निग्धं वातपित्तघ्नाशनम् । रत्नप्रयोगप्रज्ञानो रसायनकरं परम् ॥ साणिक्यं पद्मरागः” इति । वेदार्थं विदूरभूमिजमणिविशेषः पश्चिमे “लघुनिघा” इति ख्यातं, तच्च मेषमर्त्तनेन अङ्गुरौभवति इति प्रसिद्धिः । नीलः इन्द्रनीलः “नीला” इति ख्यातः ॥ २—४ ॥

श्रेष्ठरत्नानां नामान्याह, पद्मरागेति ।—इन्द्रनीलः नीलः । मरकतोत्तमः गरुडोद्धारकः, गारुत्मतः इति यावत् । वज्रं हीरकम् ॥ ५ ॥

नवग्रहेषु कुपितेषु ग्रहस्य प्रसादनार्थं यानि रत्नानि धार्याणि तेषां नामान्याह, साणिक्येति ।—साणिक्यं पद्मरागः । तार्क्ष्यं गरुडोद्धारकः, मरकतमिति यावत् । पुष्पं पुष्करागः । भिदुरं हीरकम् । साणिक्यादीनि विदूरकान्तानि एतानि नव रत्नानि सुधादिकैलत्नानां नवग्रहाणां प्रसादनार्थं क्रमेण धार्याणि इत्यर्थः ॥ ६ ॥

नवग्रहप्रसादनार्थं रत्नधारणविषये सतान्तरमाह, यच्छेति ।—ग्रहानुमैत्र्या ग्रहाणां नवग्रहाणां सेवो प्रसादम् अत्र लक्ष्योक्तम् इति ग्रहानुमैत्र्यौ तथा नवग्रहप्रसादन-हेतुना इत्यर्थः । कुरुविन्दः पद्मरागः । क्रमेणेति ।—क्रमेण पौषाग्रहानुसारं, मुद्रायां अङ्गुरौकेषु सह श्रुतं सत् इष्टसिद्धौ अभिलषितफललाभाय, भवतीति शेषः ॥ ७ ॥

रत्नानां सिद्धिकारकत्वमाह, रसे इति ।—मुलच्छाणि प्रशस्तलक्षणाणि ।

अथ साणिक्यम् ।—

अथ द्विविधसाणिक्यनिर्देशः ।—

साणिक्यं पद्मरागाख्यं द्वितीयं नीलगन्धि च ॥ ९ ॥

अथ प्रशस्तपद्मरागसाणिक्यलक्षणम् ।—

कुशेशयदलच्छायं स्वच्छं स्निग्धं मद्धत् स्फुटम् ।

वृत्तायतं समं गात्रं साणिक्यं श्रेष्ठमुच्यते ॥ १० ॥

अथ प्रशस्तनीलगन्धिसाणिक्यलक्षणम् ।—

नीलं गङ्गास्युसम्भूतं नीलगर्भाकृणच्छवि ।

पूर्वसाणिक्यवच्छेष्टं साणिक्यं नीलगन्धि तत् ॥ ११ ॥

अथ निरुक्तसाणिक्यलक्षणम् ।—

रन्ध्रकार्कश्यमालिन्ध-रौच्यावैशद्यसंयुतम् ।

चिपिटं लघु वक्रञ्च साणिक्यं दुष्टमष्टधा ॥ १२ ॥

“सुरत्याणि” इति पाठे—सु शोभनं यथा तथा रज्याणि उत्तमप्रयत्नेन रक्षणाद्वा-
शीत्यर्थः । सुजातीनि उत्कृष्टजातीयानि । रसादिविषये सिद्धिर्लाभायम् उक्तानि
उत्कृष्टजातीयरत्नानि सर्वप्रयत्नेन व्यवहर्तव्यानि भवन्तीति ॥ ८ ॥

साणिक्यस्य द्वैविध्यमाह, साणिक्यमिति ।—प्रथमं पद्मरागनामकं द्वितीयं नील-
गन्धिसाणिक्यम् । इदं हि आदित्यस्य प्रसादनाथे धार्यम् इति यच्चविदः ॥ ९ ॥

प्रशस्तपद्मरागसाणिक्यलक्षणमाह, कुशेशयेति ।—कुशेशयदलच्छायं पद्म-
पत्राभम् । स्वच्छं निर्मलम् । स्निग्धं मद्धत् । मद्धत् गरुभारम् । स्फुटं द्योतिमान् ।
वृत्तायतं वर्तुलं विस्तृतम् । समं गात्रम् उच्चनीचरहितवधवम् ; यद्वा—समं
समावयवम्, गात्रं स्थूलमित्यर्थः । साणिक्यं पद्मरागसाणिक्यं तस्यैव प्राथम्येनीलत्वात्
नीलगन्धिसाणिक्यलक्षणस्य पश्चादुल्लिखितत्वाच्च ॥ १० ॥

नीलगन्धिसाणिक्येषु श्रेष्ठस्य लक्षणमाह, नीलमिति ।—नीलमत्र नीलगन्धि-
साणिक्यमेतत्, न तु इन्द्रनीलः । नीलगर्भाकृणच्छवि अन्तर्नीलाभसरूपवर्णम् ।
पूर्वसाणिक्यवत् प्रथमोक्तपद्मरागसाणिक्यलक्षणवत् स्वच्छस्निग्धादिगुणविशिष्टम्
इत्यर्थः ॥ ११ ॥

अपक्वसाणिक्यलक्षणमाह, रन्ध्रेति ।—रन्ध्रं छिद्रम् । अवैशद्यम् अनुज्वल-
मित्यर्थः । “वैशद्य” इति पाठे—धूलित्यर्शवदपैक्षित्यं, क्षरलमित्यर्थः ॥ १२ ॥

अथ माणिक्यस्य गुणाः ।—

माणिक्यं दीपनं वृष्यं कफवातक्षयार्तिनुत् ।

भूतवेतालपापघ्नं कर्मजव्याधिनाशनम् ॥ १३ ॥

[इति माणिक्याधिकारः] ।

अथ मौक्तिकम् ।—

अथ प्रशस्तमौक्तिकलक्षणम् ।—

ह्लादि श्वेतं लघु स्निग्धं रश्मिवन्निर्मलं सहत् ।

ख्यातं तोयप्रभं वृत्तं मौक्तिकं नवधा शुभम् ॥ १४ ॥

अथ मौक्तिकगुणाः ।—

मुक्ताफलं लघु हिमं मधुरञ्च कान्ति-

दृष्ट्यग्निपुष्टिकरणं विषहारि भेदि ।

वीर्यप्रदं जलनिधेर्जनिता च शुक्ति-

दीप्ता च पत्तिरुजमाशु हरेदवश्यम् ॥ १५ ॥

गुणभाङ्ग, माणिक्यमिति ।—दीपनम् अग्निकारकम् । तल्लक्षणं यथा—“पद्मेनामं वज्रिकृतं यद्दीपनं तत् यथा मिषिः” इति । भूतेति ।—भूतवेतालाद्याविशनाशनं पापनाशनञ्च, तच्च धारणेनेति श्रेयम् । कर्मजव्याधिनाशनमपि धारणेन बोध्यम् ॥ १३ ॥

प्रशस्तमौक्तिकलक्षणभाङ्ग, ह्लादीति ।—ह्लादि आनन्दजननम् । रश्मिवत् प्रभा-
विशिष्टम् अत्युज्ज्वलमिति यावत् । सहत् स्थूलम् । तोयप्रभं जलप्रभं, यत तिष्ठति तत्र दूरतो जलसमीप्यादकनित्यश्रेः, यथा—जलवत् तरलव्हायं, आनन्दविशिष्टमिति यावत् । लानग्यशब्दः जलगन्धेन लपचरितः कविभिः, यथा—“लावण्यलौलाजलम्” इति । नवधा शुभम् पतञ्जललक्षणविशिष्टं मौक्तिकं प्रशस्तम् । इदं चन्द्रप्रसादकम् ; मत्तान्तरे चान्द्रिः ॥ १४ ॥

गुणभाङ्ग, मुक्ताफलमिति ।—भेदि रेचनम् । मौक्तिकयोनित्वात् मौक्तिकगुण-
वर्णनप्रसङ्गेनायं शुक्तिरपि गुणभाङ्ग, जलनिधेरिति ।—जलनिधेः अनिता समुद्रप्रवा-
जानिता-शब्दोऽव आताप्यै पथुक्ता इति बोध्यम् । दीप्ता दीपनगुणसम्पन्ना, अग्निदीपनी
इति यावत् । अथवा—दीप्ता उज्ज्वला । पत्तिरुजं परिणामशुक्लार्तिम् । मौक्तिक-
योनिशुक्तिर्यस्येनायं अन्वेऽपि तद्वर्धनीयः शत्यान्तरागुसरणात् ज्ञातव्याः, तद्वयथा—

अथ निकटमौक्तिकलक्षणम् ।—

रूक्षाङ्गं निर्जलं श्यावं ताम्बाभं लवणोपमम् ।

अर्द्धशुभ्रञ्च विकटं ग्रन्थिलं मौक्तिकं त्यजेत् ॥ १६ ॥

अथ मौक्तिकस्य गुणान्तरम् ।—

कफपित्तक्षयध्वंसि कासश्वासग्निमान्द्यनुत् ।

पुष्टिदं वृथ्यमायुष्यं दाहघ्नं मौक्तिकं मतम् ॥ १७ ॥

[इति मौक्तिकाधिकारः] ।

अथ प्रवालम् ।—

अथ प्रशस्तप्रवाललक्षणम् ।—

पक्कविश्वफलच्छायं वृत्तायतमवक्रकम् ।

स्निग्धमत्रणकं स्थूलं प्रवालं सप्तधा शुभम् ॥ १८ ॥

अथ निकटप्रवाललक्षणम् ।—

पाण्डुरं धूसरं रूक्षं सत्रणं कोटरान्वितम् ।

निर्भारं शुभ्रवर्णञ्च प्रवालं नेष्यतेऽशुभम् ॥ १९ ॥

“शक्तिः शङ्खो गजः कीडः फणौ मत्स्यश्च दंष्ट्रारः । वेष्टुरेते समाख्याताकवजैः मौक्तिक-
घोनयः ॥” इति ॥ १५ ॥

वर्जनीयमुक्तालक्षणमाह, रूक्षाङ्गमिति ।—निर्जलं निर्जङ्गं, डलद्वारेकात्
अग्निश्चरमित्यर्थः, उष्णमिति यावत् ; यदा—विच्छाद्यं, दृश्यते च लावण्ये जलशब्दो-
पचारः, मुक्ताफलस्य तरलच्छाया पक्क-लावण्यशब्दबोधिका, यदुक्तं,—“मुक्ताफलवृ-
द्धायाथाक्षरकलमिवातरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तज्जावस्थानिहोच्यते ॥” इति ।
अतः जलशब्देन मुक्ताफलगततरलच्छाया बोध्या । श्यावं मुक्तानुविद्वक्तव्यवर्णम् ।
लवणोपमं लवणसदृशखरस्यर्थम् । अर्द्धशुभ्रं मत्स्याद्याभनाविलम् । विकटं विषम-
लात्रम् । ग्रन्थिलं सत्रणं, ग्रन्थिविशिष्टमिति यावत् ॥ १६ ॥

गुणान्तरमाह, कफेति ।—दाहघ्नमिति धारणात् ॥ १७ ॥

सप्तमप्रवालस्य लक्षणमाह, पक्केति ।—पक्कविश्वफलच्छायं विश्वफलम् श्रीश्री-
प्रसाफलं “तैत्तिक्कुचा” “वनकुंदरि” इति च भाषाः ; पक्कविश्वफलवत् रक्तवर्णम् ।
अत्रणकं ग्रन्थादिरहितम् । सप्तधा शुभम् एतत्सप्तविधलक्षणविशिष्टं प्रवालं मङ्गल-
प्रदम् । रत्नमेतत् भूमिसुतस्य ज्ञेयम् ॥ १८ ॥

अथ प्रबालगुणाः ।—

क्षयपित्तास्रकासघ्नं दीपनं पाचनं लघु ।

विषभूतादिशमनं विद्रुमं नेत्ररोगनुत् ॥ २० ॥

[इति प्रबालाधिकारः] ।

अथ तार्क्ष्यम् ।—

अथ प्रशस्तातर्क्ष्यलक्षणम् ।—

हरिद्वर्णं गुरु स्निग्धं स्फुरद्रश्मिचयं शुभम् ।

मसृणं भासुरं तार्क्ष्यं गात्रं सप्तगुणं मतम् ॥ २१ ॥

अथाप्रशस्तातर्क्ष्यलक्षणम् ।—

कपिलं कर्कशं नीलं पाण्डु कृष्णं मलान्वितम् ।

चिपिटं विकटं रूक्षं लघु तार्क्ष्यं न शस्यते ॥ २२ ॥

अथ तार्क्ष्यगुणाः ।—

ज्वरच्छर्दिविषश्वास-सन्निपाताग्निमान्द्यनुत् ।

दुर्नामपाण्डुशोफघ्नं तार्क्ष्यं मोजोविवर्धनम् ॥ २३ ॥

[इति तार्क्ष्याधिकारः] ।

कृष्णाललक्षणमाह, पाण्डुरमिति ।—पाण्डुरं श्वेतपीतमिश्रवर्णम् । घृसरं श्वेत-
कृष्णमिश्रवर्णम् । कोटरान्वितं सौक्ष्म्यं, सच्छिद्रमिति यावत् । निर्भोरं लघु ॥ १९ ॥

गुणमाह, ज्ञेयं ।—पाचनम् आसपाचकं किन्तु नाग्निमनुचक्षुषम् ; तज्ज्ञेयं यथा
शार्ङ्गधरः—“पचत्यामं न वज्जिञ्च कुर्वीत यत्तद्धि पाचनम्” इति । विषभूतादिशमनं
धारणादिति ज्ञेयम् ॥ २० ॥

प्रशस्तातर्क्ष्यलक्षणमाह, हरिदिति ।—हरिद्वर्णं नीलपीतमिश्रवर्णं, हृत्पलववर्ण-
मिति यावत् । स्फुरद्रश्मिवयं विसारिकिरणसमूहम् । भासुरं प्रभासमन्वितम् । तार्क्ष्यं
मरकतः । गात्रं स्थूलम् । एतत्सप्तगुणसंयुक्तं तार्क्ष्यं शुभं ज्ञेयम् । इदं वृषयङ्ग-
प्रसादनार्थं धार्यं, मत्तान्तरं सुरगुरोरिति ॥ २१ ॥

दुष्टतातर्क्ष्यलक्षणमाह, कपिलमिति ।—कपिलं पिङ्गलवर्णम् । विकटं विकृता-
ङ्गम् ॥ २२ ॥

गुणमाह, ज्वरेति ।—सुगमम् ॥ २३ ॥

अथ पुष्परागः ।—

अथ प्रशस्तपुष्परागलक्षणम् ।—

पुष्परागो गुरुः स्वच्छः स्निग्धः स्थूलः समो मृदुः ।

कर्णिकारप्रसूनाभो मृदुणश्च शुभोऽष्टधा ॥ २४ ॥

अथाप्रशस्तपुष्परागलक्षणम् ।—

निष्पुंभं कर्कशं रूक्षं पीतश्यामं नतोन्नतम् ।

कपिशं कपिलं पाण्डु पुष्परागं परित्यजेत् ॥ २५ ॥

अथ पुष्परागगुणाः ।—

पुष्परागो विषच्छर्दि-कफवाताग्निमान्द्यनुत् ।

दाहकुष्ठास्रशमनो दौपनः पाचनो लघुः ॥ २६ ॥

[इति पुष्परागाधिकारः] ।

अथ वज्रम् ।—

अथ वज्राणां त्रैविध्यनिर्देशः ।—

वज्रञ्च त्रिविधं प्रोक्तं नरो नारी नपुंसकम् ।

पूर्वं पूर्वमिह श्रेष्ठं रसवीर्यविपाकतः ॥ २७ ॥

उत्कृष्टपुष्परागलक्षणमाह, पुष्पराग इति ।—समः सममात्रः । मृदुः सुखस्पर्शः
शुभयः । कर्णिकारप्रसूनाभः कर्णिकारः ऊस्वारस्वधः, “कोट सीं दाल” इति
भाषा, तस्य पुष्पमृदुशब्दविशिष्टः, पीतः इति यावत् । एतदष्टलक्षणमस्ति
पुष्परागः शुभप्रदः ज्ञेयः । अथ बार्हस्पत्यः, सताक्षरे सोमस्य इति ॥ २४ ॥

वर्जनीयपुष्परागलक्षणमाह, निष्पुंभमिति ।—निष्पुंभं ज्योतिःशून्यं, मलिनमिति
यावत् । पीतश्यामं कृष्णपीतमिश्रवर्णम् । नतोन्नतं विषमभावम् । कपिशं श्याव-
वर्णम् । कपिलं पिङ्गलवर्णम् ॥ २५ ॥

गुणमाह, पुष्परागः इति ।—सुगमम् ॥ २६ ॥

स्त्रीपुंसादिभेदेन वज्रस्य त्रैविध्यमाह, वज्रमिति ।—पूर्वं पूर्वं श्रेष्ठं नपुंसकात् नारी
लाभ्यैः नरः श्रेष्ठः । रसेति ।—रसादिहेतोरित्यर्थः, तत्र रसः द्रव्याणां स्वाभाविक-
समुत्पत्तादिगुणयोगः, वीर्यं द्रव्यगता जायेसाधिका स्वाभाविकी शक्तिः, बहुलं

अथ पुं-वज्रलक्षणम् ।—

अष्टास्रञ्चाष्टफलकं षट्कोणमतिभासुरम् ।

अम्बुदेन्द्रधनुर्वारितरं पुं-वज्रमुच्यते ॥ २८ ॥

अथ स्त्रीवज्र-नपुंसकवज्रलक्षणे ।—

तदेव चिपिटिकाकारं स्त्रीवज्रं वर्तुलायतम् ।

वर्तुलं कुण्डकोणाग्रं किञ्चिद्गुरु नपुंसकम् ॥ २९ ॥

संश्रुते—“द्रव्याणि येन कुर्वन्ति तद्वैर्यम्” इति । (येन गुणेनेत्यर्थः । कुर्वन्ति क्रियामिति शेषः) तच्च द्विविधं, यदुक्तं भावप्रकाशे—“उष्णशीतगुणीत्वात् वृधैर्वैर्यं विधा ज्ञातम् । यत् सर्वमग्निशीतोयं दृश्यते भुवनत्रयम् ॥” इति (अग्निशीतोयम् अग्निशीमगुणविशिष्टं, शीतोष्णगुणमित्यर्थः) अन्यत्वाद्भुक्तं—“तत् द्विविधं, चित्त्याचित्त्य-क्रियाहेतुत्वेन, तव चित्त्यक्रियाहेतुः या द्रव्यरसादीनां स्वस्वकर्मणि स्वभावसिद्धा शक्तिः, अचित्त्यक्रियाहेतुश्च प्रभावापरपर्यायः द्रव्याणां रसाद्यननुपकार्यकरणशक्तिः” इति । अत्र द्रव्यगतचित्त्यक्रियाहेतुर्था स्वभावसिद्धा शक्तिः सैव वैर्यशब्दाभिधेया ज्ञेया । विपाकः भुक्तद्रव्यपाकानन्तरं साधुग्राहिपरिणामः ; यदुक्तं भावप्रकाशे—“जाठरेणाग्निना योगात् यदुदेति रसान्तरम् । रसानां परिणामान्ते स विपाक इति ज्ञातः ॥” इति । इदं दैत्यगुरोरिति ॥ २७ ॥

तथ पुंजातीयवज्रस्य लक्षणमाह, अष्टास्रमिति ।—अष्टास्रम् अष्टकोणम् । अष्ट-फलकम् अष्टधारम्, अष्टादीनामयभागवत् सूत्रायमित्यर्थः । षट्कोणं वा । अम्बु-देति ।—अम्बुदे स्रष्टे, इन्द्रधनुः इन्द्रधनुरिव “इवाद्यज्ञं प्रयुक्तः शब्दो बतिसत्करेणापि बल्यर्थं गमयति” इति नियमात् इन्द्रधनुः शब्देनात्र इन्द्रधनुरिवेति बोध्यम् ; वारिणि, अले तरति प्रवर्तते इति तादृशं, कृष्णवर्णसिंघमण्डले वर्णोन्म्वनिन्द्रधनुः यथा भासते तद्वत् कृष्णवर्णजले भासत् पुंवज्रं तरति इत्यर्थः ; अथवा—अम्बुदशब्देनाव तादृशान् लक्षणया तद्वत् बोध्या, तेन तद्वदिव इन्द्रधनुरिव च अतिभासुरमिति द्वितीयचरणेन सम्बन्धः ; तथा वारितरं लघु इत्यर्थः । वज्रस्य लघुता एव प्रशम्भा, यदुक्तं गारुडे—“यशता सत्वरत्नानां गौरवाधानकारणम् । ब्रह्मे सा वैपरीत्येन सूरयः परिवचते ॥” इति । इन्द्रधनुश्च लङ्घ्यकारणं स्वरूपस्यान्यत्र द्रष्टव्यं यथा—“रविकिराः बहुवर्णा वातेन विस्फोडिता गमसि । शक्रायुधसंस्थाना दृश्यन्ते तत्तु इन्द्रधनुः ॥” इति ॥ २८ ॥

स्त्रीनपुंसकयोर्लक्षणे आह, तदेवेति ।—चिपिटिकाकारम् अथवा वर्तुलमायतम्

अथ तेषां जातिभेदेनाधिकारिभेदनिर्देशः ।—

स्त्री-पुं-नपुंसकं वज्रं योज्यं स्त्री-पुं-नपुंसके ।

व्यत्यासान्नैव फलदं पुं-वज्रेण विना क्वचित् ॥ ३० ॥

अथ तेषां वर्णभेदेनाधिकारिभेदनिर्देशः ।—

श्वेतादिवर्णभेदेन तदेकैकं चतुर्विधम् ।

ब्रह्म-क्षत्रिय-विट्-शूद्रं स्वस्ववर्ण-फलप्रदम् ॥ ३१ ॥

उत्तमोत्तमवर्णं हि नीचवर्णफलप्रदम् ।

न्यायोऽयं भैरवणोक्तः पदार्थेष्वखिलेष्वपि ॥ ३२ ॥

अथ वज्रगुणाः ।—

आयुष्प्रदं भटिति सद्गुणदच्च वृष्यं

दोषत्रयप्रशमनं सकलामयघ्नम् ।

स्त्रीवज्रं ज्ञेयम् । कुण्डकोणायं कुण्डः क्रियासु मन्दः कोणः अयच्च वज्रं तत्
खलितधारमित्यर्थः । किञ्चित् गुरु स्त्रीपुंजात्यपेक्षया इति बोध्यम् ॥ २९ ॥

केन कीदृशं व्यवहर्तव्यं तदाह, स्त्रीति ।—सुगमम् ॥ ३० ॥

वर्णभेदेन तेषां प्रत्येकं चातुर्विधं तथा यज्जातीयाय यज्जातीयं फलप्रदं तच्चाह,
श्रेतेति ।—स्त्रीपुंनपुंसकजातीयं वज्रं प्रत्येकं श्वेतवर्णपीतवर्णवर्णभेदेन यथाक्रमं
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रवर्णसंज्ञकं चतुर्विधं ज्ञेयम् ; तत्र शुभं विप्रवर्णं विप्रवर्णेषु, रक्तं
क्षत्रियवर्णं क्षत्रियवर्णेषु, पीतं वैश्यवर्णं वैश्यवर्णेषु, कृष्णं शूद्रवर्णं शूद्रेषु गुणकारि,
किञ्च ब्राह्मणाद्युत्तमवर्णं वज्रं निम्नवर्णैः पुरुषेण धृतमपि फलदं भवति किन्तु अधम-
वर्णं नीचमवर्णैः धार्यम् इति । अत्र वज्रस्य उत्कृष्टापकृष्टलक्षणं वर्णान्यादिकञ्च
विस्तरतोऽनुक्तमपि तन्मालरदशनात् ज्ञातव्यं, तद्वयथा—“क्षत्रं विशुपाभं क्षिप्रं
सुन्दरं लघु लिखनम् । वङ्गारं तीक्ष्णधारञ्च सुश्यामारं दिवं दिशेत् ॥ मन्त्राङ्गं काक-
पादञ्च रेखाकाकान्तु वस्तुनम् । अधारं मलिनं विन्दुसन्नाभं स्फुटितं तथा ॥ मौलाभं
चिपिटं रुक्मं तद्वज्रं दोषलं लज्जेत । स तु श्वेतः स्यूती विप्रो लोहितः अक्षिणः क्षुतः ॥
पीतो वैश्योऽसितः शूद्रश्चतुर्वर्णात्मकश्च सः । रसाशने सती विप्रः सर्वसिद्धिपदायकः ।
अक्षिणो व्याघ्रविश्वं सौ अरास्यलुण्ठरः क्षुतः ॥ वैश्यो धनप्रदः प्रीतस्तथा देहस्य
दार्ढ्यकृत् । शूद्रो नाशयति व्याघ्रीन् वयःसम्भं करोति च ॥” इति । (अत्र काकपाद-
काकपादवत् आकृतिविशिष्टं काकपदवद्रेखाङ्कितं वा । सः हीरकः) ॥ ३१ ३२ ॥

सूतेन्द्रबन्धबधसङ्गणकत् प्रदीपनं

मृत्युञ्जयं तदमृतोपममेव वज्रम् ॥ ३३ ॥

अथ सर्वरत्नानां साधारणदोषनिर्देशः ।—

यासस्त्रासथ विन्दुश्च रेखा च जलगर्भता ।

सर्वरत्नेष्वमी पञ्च दोषाः साधारणा मताः ॥

त्रैच-तोयभवा दोषा रत्नेषु न लगन्ति ते ॥ ३४ ॥

अथ वज्रशीघ्रनम् ।—

कुलत्यक्कायके स्विन्नं कोट्रवक्कथितेन वा ।

एकयामावधि स्विन्नं वज्रं शुध्यति निश्चितम् ॥ ३५ ॥

अथ वज्रसारणम् ।—

वज्रं मत्कुणरक्तेन चतुर्वारं विभावितम् ।

सुगन्धिमूषिकामांसैर्वर्तितैः परिवेष्ट्य च ॥ ३६ ॥

पुटेत् पुटेर्वराहाख्यैस्त्रिंशद्वारं ततः परम् ।

धात्वा धात्वा शतं वारान् कुलत्यक्कायके क्षिपेत् ॥

अन्यैरुक्तः शतं वारान् कर्त्तव्योऽयं विधिः क्रमात् ॥ ३७ ॥

गुणसाङ्गः,—आयुरिति । सूतेति ।—सूतेन्द्रस्य पारदस्य बन्धं बधं सङ्गणकं करोति इति तत् तद्वामृतं, रसनिगडं रससारकं तथा रसस्य गुणवर्द्धनस्यैवार्थः । प्रदीपनं वज्रसन्दीपनम् ॥ ३३ ॥

वज्रस्य नैसर्गिकदोषानाङ्ग, यास इति ।—यासवासादयः पञ्च दोषाः सर्वरत्नेष्वेव सङ्गताः श्रेयाः, किन्तु तेषाम् आकारजलादिसम्भवत्वात् तैः रत्नस्य न काऽपि गौरव-हानिरिति ॥ ३४ ॥

वज्रशीघ्रनमाङ्ग, कुलत्येति ।—कोट्रवः कोट्रदृष्टः “कोटो” इति ख्यातः आन्ध-विशेषः । प्रहरं यावत् कौलत्ये कषायै कोट्रवकषायै वा दोलायन्ते संक्षेपे वज्रं शोधयेत् इति ॥ ३५ ॥

सारणमाङ्ग, वज्रमिति ।—मत्कुणः बस्त्राग्रयः कौटविशेषः “कारपोला” इति ख्यातः । सुगन्धिमूषिका कृकुन्दरी “कुंवा” इति ख्याता । शोषितवज्रं मत्कुण-रक्तेन बारचतुष्टयं भाषयेत्, ततो गन्धमूषिकामांसं समिप्य पिष्टाकारं कृत्वा तदन्तः

अथ सारणीकरणम् ।—

कुलत्यकायसंयुक्त-लकुचद्रवपिष्टया ।

शिलया लिप्तमूषायां वज्रं क्षिप्वा निरुध्य च ॥ ३८ ॥

अष्टवारं पुटेत् सम्यग्विशुष्कैश्च वनोत्पलैः ।

शतवारं ततो ध्यात्वा निक्षिप्तं शुद्धपारदे ॥

निश्चितं म्रियते वज्रं भस्म वारितरं भवेत् ॥ ३९ ॥

सत्यवाक् सोमसेनानीरितद्वज्रस्य मारणम् ।

दृष्टप्रत्ययसंयुक्तमुक्तवान् रसकौतुकी ॥ ४० ॥

मतान्तरम् ।—

विलिप्तं मत्कुणस्यास्रैः सप्तवारं विशोषितम् ।

कासमर्दरसापूर्णं लोहपात्रे निवेशितम् ॥ ४१ ॥

सप्तवारं परिध्यातं वज्रं भस्म भवेत् खलु ।

ब्रह्मज्योतिर्मुनीन्द्रेण क्रमोऽयं परिकीर्तितः ॥ ४२ ॥

तं वज्रं संस्थाप्य मूषायां निरुध्य च अरविपरिमितकुण्डे पुटेत्, एवं त्रिंशद्वारं कार्थ्यं, ततः भस्माग्निना ध्यात्वा पुनः कुलत्यकपात्रे निक्षिपेत्, एवं शतवारं कुर्वात् । अथ मतान्तरमाह, अन्यैरिति ।—केषादिभ्यस्तेन मत्कुणरक्तेन भावनामारभ्य कुलत्य-काये निक्षेपान्तः कर्तव्यो विधिः यथोक्तक्रमेण शतवारं कार्थ्यं इति ॥ ३६।३७ ॥

सारणे सोमसेनानीरितमाह, कुलत्येति ।—लकुचः लड्डुकः । शिलया मनः-शिलया । अन्वयं विधिः,—कुलत्यकायलकुचस्वरसाभ्याम् एकौभूताभ्यां मनःशिलां पिष्ट्वा तेन मूषागर्भमालिप्य तत्र वज्रं निधाय सन्धिरिधं कृत्वा स्वर्कपेटादिना मूषावह्निर्लिप्या वन्यकरोषाग्निना पुटेत्, एवमष्टवारं, पश्चिमपुटान्तरं शोषित-पारदेन सह एकौकृत्य पारदपिण्डमध्ये निधाय वा घर्मेत्, एवं शतवारं कार्थ्यम् ; तेन वज्रस्य वारितरं भस्म सञ्जायेत ; प्रक्षिपेयं सोमसेनान्वा विहितं इति ॥ ३८—४० ॥

मुनीन्द्रब्रह्मज्योतिःश्रीकृतं मारणमाह, विलिप्तमिति ।—मत्कुणशोषितेन वज्रे सप्तवारं विलिपेत् आतपे शोषयेच्च, ततः कासमर्दस्वरसपरिपूर्णलोहपात्रे तदागुण्य भस्माग्निना घर्मेत्, एवं सप्तधाकरणेन भस्मोभवेत् इति ॥ ४१।४२ ॥

सतान्तरम् ।—

नीलज्योतिर्लताकन्दे घृष्टं घर्मे विशोषितम् ।

वज्रं भस्मत्वमायाति कर्मवज्ज्ञानवह्निना ॥ ४३ ॥

सतान्तरम् ।—

भदनस्य फलोद्भूतरसेन क्षीणिनागकैः ।

कृतकल्केन संलिप्य पुटेद्विंशतिवारकम् ॥

वज्रचूर्णं भवेद्वर्णं योजयेच्च रसादिषु ॥ ४४ ॥

सतान्तरम् ।—

तद्वज्रं चूर्णयित्वाऽथ किञ्चिद्वृणसंयुतम् ।

खरभूनागसत्त्वेन विंशेनाऽऽवर्त्तयेद्भुवम् ॥

तुल्यस्वर्णेन तद्व्याप्तं योजनीयं रसादिषु ॥ ४५ ॥

अथ प्रयोगविशेषेण गुणविशेषकथनम् ।—

त्रिगुणेन रसेनैव सम्मर्द्य गुटिकीकृतम् ।

मुखे धृतं करोत्याशु चक्षुदन्तविवन्धनम् ॥ ४६ ॥

अग्निसम्पर्के विनाऽपि वज्रभस्मप्रक्रियामाह, नीलेति ।—नीलः नीलीवृक्षः नीला-
पराजिता वा, ज्योतिर्लता ज्योतिष्मती “लताफट्कौ” इति भाषा । नीलवृक्ष-
मूलरसेन नीलापराजितामूलरसेन वा तथा ज्योतिष्मतीमूलरसेन च घृष्टं वज्रम् आतपे
संशोषणात् सखीभवति । अतः दृष्टान्तमाह, कर्मवदिति ।—ज्ञानाग्निः यथा सर्व-
वर्णानि भस्मसात् करोति तथेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

सतान्तरमाह, भदनस्येति ।—क्षीणीनागकैः भूनागकैः, “कैचो” इति ख्यातेः ।
नागकैरिति स्त्रीर्लैः कः । भदनफलरसेन भूनागं पिष्ट्वा तत्कल्केन वज्रं संलिप्य पुटेत्,
एवं विंशतिवारकरणेन वज्रं चूर्णं भवति ॥ ४४ ॥

सतान्तरमाह, तदिति ।—तत् पूर्वोक्तविधानेन सारितम् । पूर्वप्रक्रियया सारितं
वज्रं किञ्चित् टङ्कणेन सह सघृण्य पुष्टाद्विंशतिसङ्ख्याककिञ्चुलरसेन सह आनीया
समानसुवर्णेन सह मृषायां निरुध्य आपयेत्, तेन गुणाधिक्यं जायते इति ॥ ४५ ॥

प्रयोगविशेषेण गुणविशेषमाह, त्रिगुणेनेति ।—त्रिगुणेन वज्रभागमपेक्ष्य
इति बोध्यम् ॥ ४६ ॥

प्रयोगान्तरम् ।—

विंशद्भागमितं हि वज्रभसितं स्वर्णं कलाभागिकं
तारश्चाष्टगुणं सितामृतवरं रुद्रांशकश्चाभ्रकम् ।
पादांशं खलु ताप्यकं वसुगुणं वैक्रान्तकं षड्गुणं
भागोऽप्युत्तरसै रसोऽयमुदितः षाड्गुण्यसंसिद्धये ॥ ४७ ॥

[इति वज्राधिकारः] ।

अथ नीलम् ।—

अथ नीलस्य द्वैविध्यकथनम् ।—

जलनीलञ्चेन्द्रनीलं शक्रनीलं तयोर्वरम् ॥ ४८ ॥

अथ नीलद्वयस्य सामान्यलक्षणम् ।—

शैत्यगर्भित-नीलाभं लघु तज्जलनीलकम् ।

कार्पागर्भित-नीलाभं सभारं शक्रनीलकम् ॥ ४९ ॥

प्रयोगान्तरमाह, विंशदिति ।—वज्रभसितं हीरकभस्य । कलाभागिकं षोडश-
भागम् ; “कला तु षोडशी भागः” इत्युक्तेः, न तु षोडशभागेकभागः इति ।
सितामृतवरं शुभपारदम् । रुद्रांशकम् एकादशभागम् । पादांशं चतुर्भागम् । ताप्यकं
स्वर्णमालिकम् । वसुगुणम् अष्टगुणम् । भागः भागपरिमितः, यथाग्निनावया इत्यर्थः,
संवित इति शेषः । रसेः पूर्वोक्तकुलज्यकोद्रवकासमर्दलकृचमदनफलादीनां रसेः । अयं
रसः वज्रभस्मादित्तत औषधविशेषः । षाड्गुण्यसंसिद्धये षाड्गुण्यं विद्यावितर्कादिकं
तस्य सम्यक् सिद्धिर्लाभाय ; षाड्गुण्यमुक्तं चरके यथा—“विद्या वितर्का विद्यां
धुतिक्षत्परता क्रिया । यथैते षड्गुणस्तस्य—” इति । एतदनुसरसेवमात्रं धौधुतिक्षुति-
सिधादिसमन्वितः विद्यावितर्कादिनिर्दिष्टं लभते इति निष्कर्षः । अस्य पञ्चौ यथा
—हीरकभस्य ३० स्वर्णभस्य १६ रौप्यभस्य ८ सुशभगुडपारदं तद्वत् वा ११ अश्वभस्य
४ स्वर्णमालिकभस्य ८ वैक्रान्तभस्य ६ सुवैमिकीकृत्य कुलत्यादिरसेन मन्मथं योग्यमात्रा
लपयोज्या । “भागोऽप्युक्त” इत्यत्र “भागचोक्त” इति पाठस्तत्पन्नं समीचीनम् ॥ ४७ ॥

नीलस्य द्वैविध्यमाह, जलनीलमिति ।—शक्रनीलम् इन्द्रनीलम् ॥ ४८ ॥

तयोः साधारणलक्षणमाह, शैत्येति ।—शैत्यगर्भितनीलाभम् अन्तःशुभाभनील-
वर्णम् । लघु निर्भारिकम् । कार्पागर्भितनीलाभम् अन्तःलघुशुभाभनीलवर्णम् । सौरेरिव
केशम् ॥ ४९ ॥

अथ प्रशस्तशक्तीललक्षणम् ।—

एकच्छायं गुरु स्निग्धं स्वच्छं पिण्डितविग्रहम् ।

सृदु मध्ये लसज्जगोतिः सप्तधा नीलमुत्तमम् ॥ ५० ॥

अथ ललनीलस्य विशेषलक्षणम् ।—

कीमलं विहितं रूढं निर्भारं रक्तगन्धि च ।

चिपिटाभं समूच्छञ्च जलनीलञ्च सप्तधा ॥ ५१ ॥

अथ गुणाः ।—

श्वामकासहरं वृथ्यं त्रिदोषघ्नं सुदीपनम् ।

विषमज्वरदुर्नामपापघ्नं नीलमौरितम् ॥ ५२ ॥

[इति नीलाधिकारः] ।

इन्द्रनीलस्य विशेषलक्षणमाह, एकैति ।—एकच्छायम् एका अद्वितीया, अतस्त्वा इत्यर्थः, अन्वयसमाप्तिर्वाच्येति यावत्, काया कान्तिः यस्य तत्, यत् द्रव्यान्तरस्य प्रतिबिम्बं न स्पृहाति, किन्तु स्वकान्त्या द्रव्यान्तरं रञ्जयति, यदुक्तं राजनिघण्टौ—
“यः पार्श्वं रञ्जयत्याशु स आल्यो नील उच्यते” इति । अन्यच्च—“शौरसंध्ये चिपिटीकं शौरखेदोलतां प्रजेत् । इन्द्रनीलमिति ख्यातम्” इति । यद्वा—एका मुख्या श्रेष्ठा इति यावत्, काया कान्तिः यस्य तत् उत्तमकान्तिसत्; यद्वा—एका केवला काया आप्तपाभावः, औष्ण्यशून्यता इति यावत् यत्र तत् स्पर्शशीतमित्यर्थः, आलपस्य औष्ण्य-
धर्मित्वेन कायायाश्च शैत्यतया तथाभूतीत्यर्थः बोध्यः । स्वच्छं निर्मलम् । पिण्डितविग्रहं
धनीभूतावयवं, स्थूलमित्यर्थः । सृदु अदारुणं, सुखस्पर्शमिति यावत् । मध्ये लसज्जगोतिः
अभ्यन्तरे दीपप्रकाशं, ज्वातिसंयमित्यर्थः, नीलम् उत्तमम् इन्द्रनीलम् एतत्सप्तविध-
शुक्लसम्पन्नं त्रयम् । वज्रवज्जीलस्यापि विप्रश्चेतादिवर्णभेदेन चातुर्विध्यं बोध्यं, तथा च
निघण्टुराजे—“सितशेषोत्पेतकृष्णान्काया नीलं क्रमादिनाः कथिताः । विप्रदिवर्ण-
सिद्धौ धारणमस्यापि वज्रवत् फलवत् ॥” इति ॥ ५० ॥

जलनीलस्य विशेषलक्षणमाह, कीमलमिति ।—कीमलं मनीहरं, पञ्चवर्णविशिष्ट-
मित्यर्थः । विहितम् अङ्गभागेन सम्पूर्णं वस्त्रम् अङ्गभागेन पञ्चवर्णमित्यर्थः । निर्भारं
लघु । समूच्छञ्च कृशावयवमित्यर्थः ॥ ५१ ॥

गुणमाह, आसति ।—पापघ्नं आरण्येनेति बोध्यम् ; यद्वा—पापहोगनगुरिकादि-
ज्ञानं, तस्य सङ्कल्पत्वात् प्रभावाच्च इति ॥ ५२ ॥

अथ गोमेदः ।—

अथ गोमेदस्य निरुक्तिः ।—

गोमेदः समरागत्वाद्गोमेदं रत्नमुच्यते ॥ ५३ ॥

अथ प्रशस्तगोमेदलक्षणम् ।—

सु-स्वच्छ-गोजलच्छायं स्वच्छं स्निग्धं समं गुरु ।

निर्दलं मसृणं दीप्तं गोमेदं शुभमष्टधा ॥ ५४ ॥

अथाप्रशस्तगोमेदलक्षणम् ।—

विच्छायं लघु रुचाङ्गं चिपिटं पटलान्वितम् ।

निष्पुभं पीतकाचाभं गोमेदं न शुभावहम् ॥ ५५ ॥

अथ गुणाः ।—

गोमेदं कफपित्तघ्नं क्षय-पाण्डुक्षयहरम् ।

दीपनं पाचनं रुच्यं त्वच्यं बुद्धिप्रबोधनम् ॥ ५६ ॥

[इति गोमेदाधिकारः] ।

गोमेदस्य निरुक्तिमाह, गोमेद इति ।—गोः मेदना समः तुल्यः रागः वर्णः यस्य तथात्वात् हेमारक्तत्वादित्यर्थः ॥ ५३ ॥

शुभगोमेदस्य लक्षणमाह, सुस्वच्छेति ।—सुस्वच्छगोजलच्छायम् अनादिलगोमूत्र-वर्णम् । समं समजातम् । निर्दलं निष्पतम्, अशुभगोमेदस्य सपटलत्वात् अत्र शुभ-गोमेदस्य निर्दलत्वावतारणम् । राहुप्रसादनेमेतत् ॥ ५४ ॥

अप्रशस्तगोमेदलक्षणमाह, विच्छायमिति ।—विच्छायं विरक्तकान्ति, मलिन-मित्यर्थः । पटलान्वितं सदलम् । निष्पुभम् अनुज्वलम् । पीतकाचाभं पीतवर्ण-काकाव्यमणिविशेषतुल्यं गौरक्तस्थानितवर्णाभम् इति वा ; काचशब्दः कणाशंको-ऽपि दृश्यते, यथा—काचलवर्णं जणलवर्णम् ; यद्वा—पीतकाचाभं चेतपीतमिश्र-वर्णमिति ॥ ५५ ॥

गुणमाह, गोमेदमिति ।—क्षयपाण्डुक्षयहरं क्षयस्य राजयन्त्रणः पाण्डोश्च क्षयहरं प्राशनम् । क्षयहरमित्यत्र विभक्तैरनुक्त्वा नन्दयत्वात् । त्वच्यं त्वक्प्रसादनं, त्वचः क्लौकुमार्यसम्पादकमित्यर्थः ॥ ५६ ॥

अथ वैदूर्यम् ।—

अथ शुभवैदूर्यलक्षणम् ।—

वैदूर्यं श्यामशुभ्राभं समं स्वच्छं गुरु स्फुटम् ।

अभ्रशुभ्रोत्तरीयेण गर्भितं शुभमौरितम् ॥ ५७ ॥

अथ अशुभवैदूर्यलक्षणम् ।—

श्यामं तीयसमच्छायं चिपिटं लघु कर्कशम् ।

रक्तगर्भोत्तरीयञ्च वैदूर्यं नैव शस्यते ॥ ५८ ॥

अथ गुणाः ।—

वैदूर्यं रक्तपित्तघ्नं प्रज्ञाऽऽयुर्वलवर्द्धनम् ।

पित्तप्रधानरोगघ्नं दीपनं मलमोचनम् ॥ ५९ ॥

[इति वैदूर्याधिकारः] ।

अथ नवरत्नानां शोधनम् ।—

शुध्यत्यस्त्रेन माणिक्यं जयन्त्या मौक्तिकं तथा ।

विद्रुमं क्षारवर्गेण तार्क्ष्यं गोदुग्धकेस्तथा ॥ ६० ॥

पुष्परोगञ्च सन्धानैः कुलत्यक्तायसंयुतैः ।

तण्डुलोयजलैर्वज्रं नीलं नीलीरसेन च ॥

रोचनाभिश्च गोमेदं वैदूर्यं त्रिफलाजलैः ॥ ६१ ॥

सङ्कल्पवैदूर्यलक्षणमाह, वैदूर्यमिति ।—श्यामशुभ्राभं श्वेतकणामिश्रवर्णम् । समं समभावम् । स्फुटं प्रकाशवत्, लज्ज्वलमित्यर्थः । अश्वेतः ।—अश्वत् शुक्लेण शक्रवर्णेन उत्तरीयेण ऊर्ध्वदेहधार्थ्यवस्त्रविशिष्टाकारचिह्नमित्यर्थः, गर्भितं मध्ययुक्तमित्यर्थः, लम्बितोत्तरीयवद्वपुवैतवत् । शुभरेखाविशिष्टमध्यमित्यर्थः । कितुरदमिति प्रसिद्धमेतत् ॥ ५७ ॥

कुनैदूर्यलक्षणमाह, श्याममिति ।—श्यामम् अमिश्रकणवर्णं, शुभवैदूर्यं श्यामशुभ्रत्वात् । तीयसमच्छायं जलसमानकान्तिमत्, दूरतो दर्शने जलसमोत्पादकं, न तु जलवत् दृढमित्यर्थः । रक्तगर्भोत्तरीयं रक्तः रक्तवर्णः गर्भो उत्तरीयः यस्य तत्, पुर्ववत् रक्तरेखाविशिष्टमध्यम् इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

गुणमाह, वैदूर्यमिति ।—मलमोचनं पुरीषरचनं दीपनाशनं वा ॥ ५९ ॥

अथ नवरत्नानां प्रत्येकं शोधनमाह, शुध्यतीति ।—अस्त्रेण “अस्त्रवेतसशस्त्रीर-

अथ रत्नानां मारणम् ।—

लकुचद्रावसम्पिष्टैः शिलागन्धकतालकैः ।

वज्रं विनाऽन्यरत्नानि म्रियन्तेऽष्टपुटैः खलु ॥ ६२ ॥

अथ रत्नानां द्रावणम् ।—

रामठं पञ्चलवणं चाराणां त्रितयं तथा ।

मांसद्रवोऽस्त्रवेतश्च चूलिकालवणं तथा ॥ ६३ ॥

स्थूलं कुम्भोफलं पक्वं तथा ज्वालामुखौ शुभा ।

द्रवन्ती च रुदन्तो च पयस्या चित्रमूलकम् ॥ ६४ ॥

दुग्धं स्रुद्ध्यास्तथाऽर्कस्य सर्वं सम्पद्यं यत्नतः ।

गोलं विधाय तन्मध्ये प्रक्षिपेत्तदनन्तरम् ॥ ६५ ॥

शुण्वन्नवरत्नानि जातिमन्ति शुभानि च ।

भूर्जे तं गोलकं कृत्वा सूत्रेणाऽऽवेष्ट्य यत्नतः ॥ ६६ ॥

लुक्काम्बवणकालिकाः । नागरजं तिलिङ्गी च चिन्तापत्रं तिलुकम् ॥ चाङ्गेरी
दाडिमचैव करमर्दं तथैव च । एष चास्त्रगणः प्रोक्तः वेतसास्त्रसमायुतः ॥” इत्युक्तास्त्र-
गणैरर्सेन कालिकेन वा । माणिक्यं पञ्चरागः । जडत्वा जडतौपवस्वरसेन । चारुवर्गेष
“स्वर्जिका टङ्गणचैव यवचार उदाहृतः” इत्युक्तवर्गेष । पुष्परागमिति ।—कुसुमकाय-
मिश्रकालिकैः पुष्परागं श्रूयति । तन्मुत्थीयमलैः “कौटानटे” इति स्थातचूपविशेष-
मूलरसेः । नौली मौलवचः । रोचना रोगीचना हरिद्रा वा । यथायोग्यमेवां स्वरसा-
दिभिः सह दीलायले निपाच्य रत्नानि शोधयेत् इति । हस्तलिखितादर्शपुस्तकविशेषे ण्ते
बल्लमाणश्लोका मूलमध्ये अधिकतया पठिता दृश्यन्ते, यथा—“रत्नानां शोधनं त्रैलं
मारणं न गुणप्रदम् । भस्मना बीज्यैर्हानिः स्यात् तत्कालानि च शोधयेत् ॥ रसे
रसायने दाने धारणे देवताचर्चे । सुलक्षाणि सुजातीनि सर्वांस्तुक्तानि शोधयेत् ॥
शुद्धिं चरन्ति रत्नानि निम्बुलुनि तुषाण्णि । विशुध्यन्ति चिद्विषैः विधृतानि च
सर्वशः ॥” इति ॥ ६०।६१ ॥

मारणमाह, लकुच इति ।—लकुचः डडुकः । लकुचरसपिटमनःशिलागन्धक-
हरितालकल्कमध्ये वज्रव्यतिरिक्तानि रत्नानि स्थापयित्वा षट्कलः पुटनेन
म्रियन्ते इति ॥ ६२ ॥

पुनर्वस्त्रेण संवेष्ट्य दीलायन्त्रे निधाय च ।

सर्वान्धयुक्तसन्धान-परिपूर्णघटोदरे ॥ ६७ ॥

अहोरात्रत्रयं यावत् स्वेदयेत्तोष्रवङ्गिना ।

तस्मादाहृत्य सङ्ग्राह्य रत्नजां द्रुतिमाहरेत् ॥

रत्नतुल्यप्रभा लघ्वी देहलोहकरी शुभा ॥ ६८ ॥

अथ मुक्ताद्रावणे विशेषक्रमः ।—

मुक्ताचूर्णन्तु सप्ताहं वेतसास्त्रेण मर्दितम् ।

जम्बीरोदरमध्ये तु धान्यराशौ विनिलिपेत् ॥

सप्ताहादुद्धृतश्चैव पुटं दत्त्वा द्रुतिं हरेत् ॥ ६९ ॥

सर्वरत्नानां द्रावणमाह, रामठमिति ।—रामठं हिङ्गु । मांसद्रवः अस्त्र-
वेतसमेदः, यदुक्तं राजनिघण्टौ—“शङ्खमांसदिद्रावी स्यात् विषा चैवास्त्रवेतसः”
इति । अस्त्रवेतसः प्रसिद्ध एव । “मांसद्राव्यस्त्रवेतस” इति पाठे—मांसद्रावणाह्वास्त्र-
वेतसः, न तु प्रसिद्धोऽपरः । चूलिकास्त्रवचं स्ववर्णविशेषः नरसारो वा । स्थूलं
कुक्षीफलं पक्वं सुपक्वपरिपुष्टाङ्गजैपालबीजम् । ज्वालामुखी शुभा उत्तमा लाङ्गली
“ईशलाङ्गली” इति भाषा, भग्नातकी वा । द्रवली चौरितपलदलीमेदः, ब्रह्महन्तीति
यावत्, आयुर्कर्षो लता वा । रुदली उत्कलादिदेशे स्वनामध्याता, तल्लक्ष्यं यथा
राजनिघण्टौ—“चक्षुपलससं पक्षं क्षुपसैव तथास्त्रकः । शिशिरं जलविन्दूनास्त्रवन्तीति
रुदलीका ॥” इति । पयस्या चौरकाकीली भूमिकुशाख्यो वा । जातिमन्ति अक्-
विमाणि उत्कृष्टानीति यावत् । शुभानि सङ्ग्राह्यानि । भुजं भूर्जपत्रे । अयमत्र क्रमः,—
रामठाद्यर्कलीरानां सर्वमनुष्ठानं गृहीत्वा सन्निध्य तन्निष्ठान्तः सररत्नानि निदध्यात्,
ततः भूर्जपत्राभ्यन्तरे तत् पिण्डं संस्थाप्य सूत्रेण दृढं बद्धा पुनः वस्त्रेणावेष्ट्य अस्त्र-
वेतसाद्यस्त्रवरीरसमिधकाञ्जिकेन सङ्घ सरस्थाख्यां दीलायां तोष्रवङ्गिना त्रिदिनं पचेत्,
तेन रत्नानि द्रवौभवन्ति, अजन्तरमवतार्य वस्त्रादिवेष्टनमपसार्य प्रक्षाल्य च
मध्यस्थद्रुतिं गृहीयादिति ॥ ६९—७० ॥

मुक्ताद्रावणे विशेषक्रममाह, मुक्तेति ।—सप्ताहं यावत् अस्त्रवेतसेन सङ्घ मुक्ताचूर्णे
खञ्जित्वा तेन जम्बीरगर्भमापूर्य सत्कर्पटादिना संलिप्य धान्यराशौ सप्ताहं स्थापयेत्,
सप्ताहानन्तरमुद्धृत्य पुटी देयः ॥ ६९ ॥

अथ वज्रद्रावणे विशेषक्रमः ।—

वज्रवज्रान्तरस्थञ्च कृत्वा वर्जं निरोधयेत् ।

अम्लभाण्डगतं स्वेद्यं सप्ताहाद्भवतां व्रजेत् ॥ ७० ॥

अथ वैक्रान्तद्रावणे विशेषक्रमः ।—

श्वेतवर्णन्तु वैक्रान्तमम्लवेतमभावितम् ।

सप्ताहान्नात्र सन्देहः खरघर्मं द्रवत्यलम् ॥ ७१ ॥

मतान्तरम् ।—

केतकीखरसं ग्राह्यं सैन्धवं स्वर्णपुष्पिका ।

इन्द्रगोपकसंयुक्तं सर्वं भाण्डे विनिक्षिपेत् ॥

सप्ताहं स्वेदयेत्तस्मिन् वैक्रान्तं द्रवतां व्रजेत् ॥ ७२ ॥

मतान्तरम् ।—

लोहाष्टके तथा वज्रे वापनात् स्वेदनाद्भुतिः ।

जायते नात्र सन्देहो योगस्यास्य प्रभावतः ॥ ७३ ॥

वज्रद्रावणमाह, वज्रवल्लीति ।—वज्रवल्ली अस्थिसंहारः “हाडजीडा” इति प्रसिद्धा । वज्रवल्लीमूलपिण्डाभ्यन्तरे वज्रं निरुध्य कार्पासकूर्पूषट् दोलायां सप्ताहं स्वेदयेत्, तेन द्रवत्वमायाति कुलिशम् ॥ ७० ॥

वैक्रान्तद्रावणमाह, श्वेतवर्णमिति ।—संहारसंज्ञिवज्रं वैक्रान्तस्य शोधनादिकं द्वितीयाध्याये संहारसाधिकारे प्रागेवोक्तं, किन्तु द्रावणस्य तमानुक्तत्वात् अस्य उपरज-विशेषत्वाच्च वज्रद्रावणपसुके अत्र द्रावणं निर्देष्टुं पुनरुक्तं कृतं यत्प्रकृता । किञ्च संहारसत्वेऽपि अस्य उपरजत्वं नासङ्गतं, यतो यत्रान्तरे वज्रस्यापि उपरजसमञ्जसहृणं दृश्यते । किञ्चा केवाश्विन्यते अस्य संहारसत्वं केवाश्विन उपरजत्वम्, लभ्यमानपि अविशुद्धं भुतिरूपवत् । वर्षाभेदेनाष्टविधेषु वैक्रान्तेषु श्वेतवर्णवैक्रान्तम् अम्लवेतमज्ञातेन तीव्रातपे सप्ताहं भावयेत्, तेन निश्चितमेव द्रवीभवति इति ॥ ७१ ॥

मतान्तरमाह, केतकीति ।—स्वर्णपुष्पिका स्वर्णयुष्पिका, पीतपुष्पयुष्पिका इत्यर्थः । इन्द्रगोपकः कार्पासकौटवियेषः “आषाढे पीका” इति “केष्ठाड” इति वा भाषा । केतकीखरसादिद्रव्यचतुष्टयेन सह वैक्रान्तं स्थावीमध्ये संस्थाप्य सप्ताहं दोलायन्ते स्वेदनेन द्रवीभवतीति ॥ ७२ ॥

मतान्तरमाह, लोहाष्टक इति ।—लोहाष्टकम् अष्टलीहं, तच्च स्वर्णरोष्यतामवह-

अथ सर्वरत्नानां सामान्यद्रावणम् ।—

कुरुते योगराजोऽयं रत्नानां द्रावणं परम् ॥ ७४ ॥

अथ राजावर्त्तः ।—

अथोत्तममध्यमराजावर्त्तलक्षणम् ।—

राजावर्त्तोऽल्परक्तीरु-नीलिकामिश्रितप्रभः ।

गुरुश्च मसृणः श्रेष्ठस्तदन्यो मध्यमः स्मृतः ॥ ७५ ॥

अथ गुणाः ।—

प्रमेहक्षयदुर्नाम-पाण्डुश्लेष्मानिलापहः ।

दीपनः पाचनो वृष्यो राजावर्त्तो रसायनः ॥ ७६ ॥

अथ राजावर्त्ताद्युपरत्नानां सामान्यशोधनम् ।—

निम्बद्रवैः सगोमूत्रैः सक्षारैः स्वेदिताः खलु ।

द्वित्वारिण शुध्यन्ति राजावर्त्तादिधातवः ॥ ७७ ॥

अथ राजावर्त्तशोधनम् ।—

शिरीषपुष्पाद्र्रसैः राजावर्त्तं विशोधयेत् ॥ ७८ ॥

सौमपित्त-काललौह-तौल्ललौहात्मकम् । उक्ताष्टविधलौहभस्ममध्ये तथा वज्रभस्म-
मध्ये च वैक्रान्तं प्रलिप्य दोलायन्ते स्वेदनात् द्रवीभवति ॥ ७३ ॥

सर्वरत्नानां द्रावणमाह, कुरुते इति ।—योगराजोऽयं लोहाष्टकादिकृतः अयं
योगः । रत्नानां नाणिकादीनाम् ॥ ७४ ॥

उत्तममध्यमभेदेन द्विविधराजावर्त्तयोः स्वरूपलक्षणमाह, राजावर्त्त इति ।—
अल्परक्तीरुनीलिकामिश्रितप्रभः दुर्बलरक्तानल्पनीलद्युतिः । तदन्यः श्रेष्ठलक्षणविपरीतः,
अनल्परक्तेष्वनीलद्युतिः लघुः खरश्चेत्यर्थः ॥ ७५ ॥

राजावर्त्तस्य गुणमाह, प्रमेह इति ।—सुगन्धम् ॥ ७६ ॥

राजावर्त्ताद्युपरत्नानां सामान्यशोधनमाह, निम्बद्रवैरिति ।—निम्बरसगोमूत्राणां
यवक्षारिण च सह राजावर्त्तादिकान् ख्यात्यां दोलायन्ते वारद्वयं वारद्वयं वा स्वेदयेत्
तेन शुध्यतीति ॥ ७७ ॥

राजावर्त्तस्य विशोधनमाह, शिरीषेति ।—सद्यस्कशिरीषपुष्पखरसैः राजावर्त्तं
भावयित्वा स्वेदयित्वा वा शोधयेदिति ॥ ७८ ॥

अथ राजावर्त्तमारणम् ।—

लुङ्गाम्बुगन्धकोपेती राजावर्त्ता विचूर्णितः ।

पुटनात् सप्तवारिण राजावर्त्ता मृतो भवेत् ॥ ७९ ॥

अथ सत्त्वपातनम् ।—

राजावर्त्तस्य चूर्णन्तु कुनटी-घृतमिश्रितम् ।

विपचेदायसे पात्रे महिषीक्षीरसंयुतम् ॥ ८० ॥

सौभाग्यपञ्चगव्येन पिण्डीबद्धन्तु जारयेत् ।

आपितं खदिराङ्गारैः सत्त्वं मुञ्चति शोभनम् ॥ ८१ ॥

[इति राजावर्त्ताधिकारः] ।

अथ द्रुतीनां दीर्घकालरक्षणोपायः ।—

कुसुमैलमध्ये तु संस्थाप्या द्रुतयः पृथक् ।

तिष्ठन्ति चिरकालन्तु प्राप्ते कार्ये नियोजयेत् ॥ ८२ ॥

मारणमाह, लुङ्गास्त्विति ।—लुङ्गास्तु मातुलुङ्गरसः । मातुलुङ्गरसेन तुल्यगन्धको
राजावर्त्तं पिष्ट्वा सप्तवारं पुटेत् इति ॥ ७९ ॥

सत्त्वपातनविधिमाह, राजावर्त्तस्येति ।—कुनटी वनःशिला । अयमत्र जनः,—
राजावर्त्तचूर्णं घृतमनःशिलाभ्यां तुल्याभ्यां पिष्ट्वा महिषीक्षीरेण चतुर्गुणेन क्षीरशोधनं
यावत् क्षौद्रपात्रे पचेत्, ततः तुल्यटङ्गुलेन पिण्डत्वसम्पादनाद्देशेन पञ्चगव्येन च सम्यक्तं
पिण्डाकारं कृत्वा मूषायां संस्थाप्य पुटेदद्यात्, ततः खदिरकाङ्गाङ्गारिण अक्षया
आपयित्वा सत्त्वं गृह्णीयादिति । ननु लङ्घे वैकान्तादीनि चतुर्दश रत्नात्मका विवरणे
एकादशानामेव गुणादिकमुक्तं, तत् कथमिति चेदुच्यते—“रत्नं गान्धर्वं पुष्प-राशौ
भाणिक्यमेव च । इन्दुनीलस्य गोमिदलस्य वैदूर्यमित्यपि ॥ भौतिकं विदुमस्ति
रत्नात्मकानि वै नव ॥” इति नवरत्ननिर्देशात् अथ प्राधान्येन तेषामेव परिचयादिक-
मुक्तम् । वैकान्त-सूर्यकान्त-स्फटिक-चन्द्रकान्त-राजावर्त्ताख्यानां मन्थनान् उपरज-
जातीयानां रत्नाधिकारि निर्देशे कृतेऽपि सूर्य-चन्द्रकान्तस्फटिकानामौषधादिषु
बाहुल्येन प्रयोगदर्शनात् अक्षयादिकं भोक्तुं, वैकान्तराजावर्त्तयोस्तु प्रयोगदर्शनात्
उल्लिखितम् इति । (अथ रत्नं क्षीरकम्) ॥ ८०-८१ ॥

द्रवाणां चिरकालनविज्ञततया संस्थापने प्रकारमाह, कुसुमेति ।—
सुगन्धम् ॥ ८२ ॥

अथ रत्नधारणगुणाः ।—

सूर्यादिग्रह-निग्रहापहरणं दीर्घायुरारोग्यदं
सौभाग्योदय-भाग्य-वश्य-विभवोत्साहप्रदं धैर्यकृत् ।
दुःखाया-चलधूलि-सङ्कतिभवाऽलक्ष्मीहरं सर्वदा
रत्नानां परिधारणं निगदितं भूतादि-भीनाशनम् ॥ ८३ ॥

अथ गैरिकम् ।—

अथ गैरिकस्य शोधनं सत्त्वपातनञ्च ।—

अनेन क्रमयोगेन गैरिकं विमलं भवेत् ।

क्रमात् पीतञ्च रक्तञ्च सत्त्वं पतति शोभनम् ॥ ८४ ॥

इति श्रीवैद्यपतिमिश्रगणस्य मृनोर्वांसटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये

रत्नानां शुद्धादिनिरूपणं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

रत्नधारणगुणाङ्कः, सूर्यादीति ।—सूर्यादिभिः शङ्केः कृतस्य निग्रहस्य अपहरणं
विग्रह-नवग्रहजनितपलायनम् । सौभाग्येति ।—सौभाग्यं स्त्रीपियत्सु उदयः
उन्नतिः भाग्यं शुभादृष्टं “भाग्य” इत्यञ्च “भोग्य” इति पाठे—भोगाङ्गवन्तु इत्यर्थः,
वश्यं श्रीकृष्णश्रीकरणसामर्थ्यं विभवः धनम् उत्साहः कार्येषु उद्यमः तान् पट्टदाति
इति तथाभूतम् । दुःकायेति ।—दुः दृष्टा अशुभोपादिका इत्यर्थः, क्राया प्रतिविम्बं
तथा चत्वा वातेन स्थानान्तरं नीयमाना धूलिः पाण्डुः अजादीनां खुरोत्था इति
भावः, तयोः सङ्कल्पा संपर्शेन भवा या अलक्ष्मीः श्रीहीनता दैन्यमिति यावत्, तां
हरतीति तथाभूतम् । भूतादिभीनाशनं भूतप्रेतादिभ्यो भयनिवारणम् ॥ ८३ ॥

उपरसमेदस्य गैरिकस्य शोधनादिकं तृतीयाध्याये उपरसाधिकारि उक्तमपि
राजावर्जवत् शोधनाद्यतिदेशार्थमत्रापि पुनस्तदाह, अनेनेति ।—अनेन राजावर्जस्य
शोधनसत्त्वपातनविध्यगुसारं । क्रमात् पीतञ्च रक्तञ्चेत्यत्र पाषाणगैरिकस्य पीतं
स्वर्णगैरिकस्य च रक्तं सत्त्वं बोध्यमिति ॥ ८४ ॥

इति रसरत्नसमुच्चयबोधिन्यां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ लोहानि ।—

अथ लोहानां जातिनिरूपणम् ।—

शुद्धं लोहं कनकरजतं भानुलोहाश्मसारं
पूतलोहं द्वितयमुदितं नागवङ्गाभिधानम् ।
मिश्रं लोहं त्रितयमुदितं पित्तलं कांस्यवर्त्तं
धातुर्लोहे लुह इति मतः सोऽप्यनेकार्थवाची ॥ १ ॥

अथ चतुर्थाध्याये रत्नानां शोधनादिकं निरूप्य स्वर्णाद्यलोहानामपि रत्नसदृश-
गुणवत्त्वात् इदानीं तेषामपि शोधनादिविवरणार्थं पञ्चमाध्यायमारभते ; तत्रादौ तेषां
जातीः निरूपयति, यद्वनिति ।—भानुलोहाश्मसारं भानुना तामेव सह लोहाश्मसारं
कान्तादिभेदकलोहत्वमित्यर्थः । स्वर्णं रौप्यं तासं तथा कान्तमुद्धतोऽस्मात्स्वलोहत्वम्
अमिश्रलोहं ज्ञेयम् । सौसकं वङ्गश्च द्वयं पूतलोहाभिधानम् ; पूतलोहमिति
लोहस्य जातिविशेषः, अथवा वङ्गस्य पूतमन्वेतिपर्यायकत्वात् नागस्य च वङ्गसदृश-
गुणवत्त्वात् लोहविशेषधीनां गण्ययोः पूतलोहाभिधानम् इति । पित्तलादिकर्षं
मिश्रलोहसंज्ञं तेषां भालन्तरसंयोगजत्वात्, यदुक्तं भावप्रकाशे—“रीतिरप्युपधातुः
स्यात्तामस्य यशदस्य च । पित्तलस्य गुणाः ज्ञेयाः स्वधीनिसदृशाः जनैः ॥ संयोगज-
प्रभावेण तस्यान्वेऽपि गुणाः स्मृताः ॥ तासत्पुनराख्यातं कांस्यं धीवत्त कर्मकम् ।
उपधातुर्भवेत् कांस्यं दधीलरश्मिरङ्गयोः ॥ कांस्यस्य तु गुणाः ज्ञेयाः स्वधीनिसदृशाः
जनैः । संयोगजप्रभावेण तस्यान्वेऽपि गुणाः स्मृताः ॥” इति । वर्त्तलोहस्य
मिश्रत्वज्ञाये वक्ष्यति । वर्त्तलोहं रुक्मलोहं “विदरी” इति ख्यातम् । लोहे
कनकादिधातौ लुहधातुः इति मतः, लुहः लोहस्य पर्याय इत्यर्थः । अनेकार्थ-
वाची अयुक्लोहितसुगन्धादिवङ्ग्यबीषकः । “तत्त्वार्थवाची” इति पाठे—स लुहास्यः
धातुर्लोहः तत्त्वार्थवाची लोहस्य प्रकृताश्वत्थायःशब्दस्य बीषकः इत्यर्थः । “कर्षार्थ-
वाची” इति पाठे—कर्षार्थबीषकः, कर्षपर्याय इत्यर्थः ॥ १ ॥

अथ स्वर्णम् ।—

अथ स्वर्णस्य पञ्चविधत्वनिर्देशः ।—

प्राक्ततं सहजं वज्रिसम्भूतं खनिसम्भवम् ।

रसेन्द्रवेधसञ्ज्ञातं स्वर्णं पञ्चविधं स्मृतम् ॥ २ ॥

तवादी सर्वलोहप्राधान्यात् स्वर्णस्य पञ्चधा भेदनाह, प्राक्ततमिति ।—प्राक्ततं प्रकृत्या स्वभावेन निवृत्तम् अकृत्रिमं, सृष्टेरादौ स्वभावत एव उत्पन्नत्वात् ; यद्वा—
 प्रकृत्यः प्रकृतिभूतस्य अण्डस्य आवरकत्वात् प्राक्ततम् । सहजं ब्रह्मणा सह जातं
 शर्मावरकस्य उत्थापराख्यस्य नारायोः ब्रह्मणा सहैव निवृत्तत्वात् । वज्रिसम्भूतमे अग्नि-
 स्वभावम्, अस्य विवृतिश्च अग्ने द्रष्टव्या । खनिसम्भवं भूगर्भस्थाकरजातम् । रसेन्द्रवेध-
 सञ्ज्ञातं रसेन्द्रस्य पारदस्य वेधः स्वेदनाद्यूनविंशतिकर्मान्तरीतकर्मविशेषः, येन कर्मणा
 स्पर्शादिनावेधैव रसस्य अन्यपदार्थविहङ्गकरणशक्तिरुत्पद्यते, सा च स्वर्णादिबंधीने
 भवति, यदुक्तं रसेन्द्रचिन्तामणौ—“अष्टानवतिभागञ्च रूपमेकञ्च हाटकम् । तूतकीन
 च वेधः स्यात् अतांशविधिरौरितः ॥ चन्द्रस्यैकीनपञ्चाशत्तथा ग्रहस्य भास्वतः । वज्रि-
 रेकः शम्भुरेकः अतांशविधिरौरितः ॥ हावेव रजतधीनतासंशोनित्वेनीपचर्यते ; एवं
 सहस्रवेधादयो जारणवौजवशादनुसर्जन्त्याः । अतिविद्वते तस्मिन् वेध्योऽसौ दण्डवेधेन ।
 विहं रसेन श्रद्धयै पञ्चाहं स्थापयेदुवि । तत आनीय नगरे विजानीत विचक्षणः ॥”
 इति । तस्मात् सञ्ज्ञातं रसेन्द्रवेधकर्मणि उत्पन्नम् । रसेन्द्रवेधजस्वर्णस्य करणप्रकारी
 नाटकभाभेदतत्वेऽप्युक्तं, यथा—“आनीय पारदं देवि ! स्थापयेत् प्रसारीपरि । तस्योपरि
 कपेन्मन्त्रं सर्वबन्धमशान्कम् ॥ साष्टसहस्रं देवेशि ! प्रजपेत् साधकाग्रणीः ।
 स्वयम्भुपुष्पसंयुक्ते वस्त्रे चारुणसन्निभे ॥ संस्थाप्य पारदं देवि ! स्रव्यातयुगले शिवे ।।
 पुष्पयुक्तेन सूत्रेण बध्नीयात् बहुयत्नतः ॥ सृत्तिकया रणेनैव धान्यस्य परमेश्वरि ।।
 लेपयेत् बहुयत्नेन रौद्रे शुक्लाणि कारयेत् ॥ पुनश्च लेपयेद्द्वीमान् ततो वज्रौ विनि-
 क्षिपेत् । अष्टमीनवमीरादौ क्षिपेद्गैव सुरेश्वरि ।। अथवा परमेशानि ! स्रव्यावे
 स्थापयेद्रसम् । वज्रोरसेन तद्द्रव्यं शोधयेत् बहुयत्नतः ॥ शृतनारौरसेनैव तथैव
 शोधनं चरेत् । एवं कृते तु गुटिका यदि स्यात् दृढबन्धना ॥ धुस्तुरञ्च समानीय
 मध्ये गून्मस्य कारयेत् । कृष्णाख्यतुलसीयोगे तथा शृतकुमारिका ॥ एवं कृते
 वज्रयोगे मध्यमात् जायते ध्रुवम् । अस्त्रयोगे भवेत् स्वर्णं धनदायाः प्रसादतः ॥ विषणो
 जायते द्रव्यं यदि पूजां न चाचरेत् ॥” इति । राजनिघण्टौ पुनः “तत्सर्वं रसवेधजं
 अदपरं जातं स्वयं भूमिजम् । किञ्चान्यद्बहुलोहसङ्करमवसेति विद्या काञ्चनम् ॥” इति

अथ स्वर्णरौप्ययोः सामान्यगुणाः ।—

आयुर्लक्ष्मीप्रभाधोऽमृतिकरमखिलव्याधिविध्वंसि पुण्यं
भूतावेशप्रशान्ति-स्मरभरसुखदं सौख्यपुष्टिप्रकाशि ।
गाङ्गेयञ्चाथ रूप्यं गदहरमजराकारि मेघापह्णारि
क्षीणानां पुष्टिकारि स्फुटमतिकरणं वीर्यवृद्धिप्रकारि ॥३॥

अथ प्राक्ततस्वर्णसौत्यतिः ।—

ब्रह्माण्डं संवृतं येन रजोगुणभुवा खलु ।
तत् प्राक्ततमिति प्रोक्तं देवानामपि दुर्लभम् ॥ ४ ॥

अथ सहजस्वर्णसौत्यतिः ।—

ब्रह्मा येनाऽऽवृतो जातः सुवर्णेन जरायुणा ।
तन्मेरुरूपतां यातं सुवर्णं सहजं हि तत् ॥ ५ ॥

यदस्य त्रैविध्यमुक्तं, तत् प्राक्ततसहजयोः दुर्लभतया भूमिजान्तर्गमनया वा
बोध्यम् ॥ २ ॥

स्वर्णरौप्ययोः सामान्यगुणमाह, आयुरिति ।—गाङ्गेयं स्वर्णम् । स्फुटमतिकरणं
चित्तीन्मेषसम्पादनम् ॥ ३ ॥

प्राक्ततस्वर्णसौत्यतिमाह, ब्रह्माण्डमिति ।—रजोगुणभुवा रजोगुणोत्पन्नेन, रजसः
सृष्टिप्रवर्त्तकत्वात् ब्रह्माण्य सृष्टिकर्तृत्वात् तद्वशेनैः हेमाण्यस्यापि रजोगुणोद्भूतत्वं, तथा
कारणभूतहेमाण्यस्य रजोगुणसम्भवत्वात् काव्यभूतब्रह्मणोऽपि रजोगुणनयत्वं बोध्यम् ;
येन सुवर्णेन ब्रह्माण्डं ब्रह्मणः आधारभूतः स्वर्णमयः अण्डाकारः भुवनकोषः संवृतं
पिहितम् ; यदुक्तं मनुसंहितायां—“सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिद्धकुर्विनिधाः
प्रजाः । अप एव ससर्गादौ तासु वीजसवाहृणः ॥ तदण्डमभवद्धैमं सहस्राण्य-
क्षमप्रभम् । तस्मिन् नजे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥” इति ॥ ४ ॥

सहजस्वर्णसौत्यतिमाह, ब्रह्मेति ।—येन सुवर्णेन सुवर्णमयेन जरायुणा गर्भ-
मन्दिररूपविष्णुनाभिपद्मेन आवृतः वेष्टितः, तदन्तःस्थः सन् इति यावत्, ब्रह्मा
जातः ; तदुक्तं श्रीमद्भागवते—“परावरेषां भूतानामात्मा यः पुरुषः परः । स
प्रवासोदितं विभं कल्पात्तेऽग्नौ किञ्चन ॥ तस्य नाभेः समभवत् पद्मकोषो हिर-
ण्यः । तस्मिन्ने महाशान ! स्वयंभुवतुरात्मानः ॥” इति ॥ ५ ॥

अथ वज्रिजस्वर्णोत्पत्तिः ।—

विस्फुटमग्निना श्रैवं तेजः पीतं सुदुःसहम् ।

अभूत् सर्वं समुद्दिष्टं सुवर्णं वज्रिसम्भवम् ॥ ६ ॥

अथ प्राकृतादिनयाणां लक्षणगुणौ ।—

एतत् स्वर्णत्रयं दिव्यं वर्णैः षोडशभिर्युतम् ।

धारणादेव तत् कुर्याच्छरीरमजरामरम् ॥ ७ ॥

अथ खनिजस्वर्णोत्पत्तिलक्षणगुणः ।—

तत्र तत्र गिरीणां हि जातं खनिषु यद्भवेत् ।

तच्चतुर्दशवर्णाढ्यं भक्षितं सर्वरोगहृत् ॥ ८ ॥

अथ रसेन्द्रवेधजस्वर्णोत्पत्तिगुणौ ।—

रसेन्द्रवेधसम्भूतं तद्देधजमुदाहृतम् ।

रसायनं महायेष्टं पवित्रं वेधजं हि तत् ॥ ९ ॥

वज्रिजस्वर्णोत्पत्तिमाह, विस्फुटमिति ।—विस्फुटं व्यक्तम् । वज्रिसम्भूतसुवर्ण-
स्थोत्पत्तिकथा यथा—प्राकृतस्य रुद्रप्रकृत्य अग्निसङ्क्रान्त्याग्निना देवताप्रायेणवा
गङ्गायामाहितस्य तथा च बौद्धसमर्थतया “समुत्समर्णं तं गर्भं मेरौ गिरिवरे
तदा” इत्यनेन मेरौ निहितस्य तस्य तेजस्यैव मेरुस्य सर्वं वस्तु सुवर्णोक्तं, तदेव
वज्रिजं सुवर्णं ज्ञेयम् ; यद्योक्तं भारतानुशासनिने—“तेजसा तस्य गर्भस्य भास्करस्यैव
रश्मिभिः । यद्ब्रह्म परिसंस्पृष्टं पृथिव्यां पर्वतेषु च । तत् सर्वं काञ्चनोभूतं समन्तात्
प्रव्यट्टयत् ॥.....तस्मात् सुवर्णं साङ्गत्वं रत्नानामुत्पत्तिसम् । सहजं कार्तिकेयस्य
वज्रेभ्यः परं सतम् ॥” इति ॥ ६ ॥

प्राकृतादीनां विविधानां गुणमाह, एतदिति ।—स्वर्णत्रयं प्राकृतसङ्क्रान्तवज्रि-
सम्भूतविविधसुवर्णम् ॥ ७ ॥

खनिजस्वर्णोत्पत्तिमाह, तथेति ।—गिरीणां विव्यसुमेरुहिमाचलादिपर्वता-
नाम् । खनिषु आकरेषु । चतुर्दशवर्णाढ्यं चतुर्दशविधवर्णसम्पन्नम् ॥ ८ ॥

रसेन्द्रवेधजस्वर्णस्य विवृतिमाह, रसेन्द्रेति ।—एतस्य प्रकारस्य प्रागेव
वृद्धिर्निवः ॥ ९ ॥

अथ युष्माः ।—

स्निग्धं मेध्यं विप्रगदह्वरं बृंहणं वृष्यमग्रां
यक्ष्मोन्मादप्रशमनपरं देहरोगप्रमाथि ।
मेधाबुद्धिस्मृतिसुखकरं सर्वदोषामयघ्नं
कथं दीपि प्रशमितरुजं स्वादुपाकं सुवर्णम् ॥ १० ॥

अथाशोषितानारितस्वर्णस्य दोषाः ।—

सौख्यं वीर्यं बलं हन्ति रोगवर्गं करोति च ।
अशुद्धममृतं स्वर्णं तस्माच्छुद्धञ्च मारयेत् ॥ ११ ॥

अथ सुवर्णस्य सु-वर्णसम्पादनम् ।—

कर्षप्रमाणन्तु सुवर्णपत्रं शरावकृद् पटुधातुयुक्तम् ।
अङ्गारसंस्थं प्रहरार्द्धमानं धानेन तत् स्यान्ननु वर्णपूर्णम् ॥ १२ ॥

अथ लोहमारकद्रव्येषु उत्तमादिनिर्देशः ।—

लोहानां मारणं येष्टं सर्वेषां रसभक्षणा ।
मूलिभिर्मध्यमं प्राहुः कनिष्ठं गन्धकादिभिः ॥
अरिलोहेन लोहस्य मारणं दुर्गुणप्रदम् ॥ १३ ॥

गुणसाह, स्निग्धमिति ।—मेध्यं पवित्रम् । बृंहणं पुष्टिकरम् । वृष्यमग्रां खेद-
नाशोकरम् । “यक्ष्मोन्माद” इत्यत्र “यक्ष्मोन्माद” इति पाठे—यक्ष्मोन्माद-
नाशनम् । दीपि अग्निवर्द्धकम् । प्रशमितरुजं रुजाप्रशमकम् ॥ १० ॥

अशुद्धामृतस्वर्णस्य दोषसाह, सौख्यमिति ।—सुगन्धम् ॥ ११ ॥

स्वर्णस्य प्रशस्तवर्णसम्पादनप्रकारसाह, कर्षेति ।—पटुधातुः गन्धकः । कण्टक-
मेध्यं कर्षप्रमाणं स्वर्णपत्रं गन्धकीनं सह शरावसम्पुटे बद्धा निर्धूमाङ्गाराद्यौ संख्याय-
न्मूर्धप्रहरं यावत् भस्मस्था धापनेन वर्णोत्कर्षतां याति ॥ १२ ॥

लोहमारणे प्रवराहरादिसहाययोगसाह, लोहानामिति ।—लोहानां स्वर्णाद्यष्ट-
विधलोहानाम् । मूलिभिः शोषधीनां मूलविशेषैः इत्यर्थः । अरिलोहेन लोहारिणा
अरितालिनेति यावत् । दुर्गुणप्रदम् अपकर्षतासम्पादकमित्यर्थः ॥ १३ ॥

अथ स्वर्णसारणम् ।—

कृत्वा कण्टकवेध्यानि स्वर्णपत्राणि लेपयेत् ।
लुङ्गाम्बु-भस्मसूतेन स्त्रियते दशभिः पुटैः ॥ १४ ॥

मतान्तरम् ।—

द्रुते विनिलिपेत् स्वर्णं लोहमानं सूतं रसम् ।
विचूर्ण्य लुङ्गतोयेन दरदेन समन्वितम् ॥
जायते कुङ्कुमच्छायं स्वर्णं द्वादशभिः पुटैः ॥ १५ ॥

मतान्तरम् ।—

हेम्नः पादं सूतं सूतं पिष्टमस्त्रेण केनचित् ।
पत्रे लिङ्गा पुटैः पञ्चादष्टभिस्त्रियते ध्रुवम् ॥ १६ ॥

अथ स्वर्णद्रावणम् ।—

मण्डूकास्थिवसाटङ्क-हयनालेन्द्रगोपकैः ।
प्रतिवापेन कनकं सुचिरं तिष्ठति द्रुतम् ॥ १७ ॥

सारणमाह, कृत्वेति ।—लुङ्गाम्बु मातुलङ्गरसः । भस्मसूतः पारदभस्म, रससिन्दूर-
मित्यर्थः ॥ १४ ॥

मतान्तरमाह, द्रुते इति ।—द्रुते गलिते । लोहमानं स्वर्णपरिमितम् । दरदेन
हिङ्गुलेन । टङ्कणादिद्रावणवर्गेण द्राविते स्वर्णे तुल्यमानं पारदभस्म तथा हिङ्गुलस्य
प्रत्यिय मातुलङ्गरसेन सम्मिश्र्य पुटो देयः, एवं द्वादशपुटेन स्वर्णस्य कुङ्कुमवर्णं भस्म
जायते ॥ १५ ॥

मतान्तरमाह, हेम्नः इति ।—शुद्धसुवर्णस्य अतुर्वाणं सूतभस्म कश्चौराद्यस्त्रानां
केनापि सम्मिश्र्य तेन कल्मेन कण्टकवेध्यास्वर्णपत्राणि लिङ्गा लघुपुटो देयः, पञ्चमष्ट-
कल्मः कार्यम् ॥ १६ ॥

द्रावणमाह, मण्डूकैति ।—मण्डूकास्थिवसा मेकास्थि मेकवसा च । हयनाला
अथनाला । “हयनाला” इत्यत्र “हयसार” इति पाठे—करवीर इत्यर्थः बोध्यः ।
इन्द्रगोपकः रत्नवर्णवार्धिकाकोटविशेषः “आषाढे पोका” इति “केण्डाड” इति
वा भाषा । प्रतिवापः गलितस्य घातोः द्रव्यान्तरेण अवचूर्णनम् । विशुद्धसुवर्णं
द्रावणवर्गेण वज्रौ द्रावितं मण्डूकास्थ्यादिभिः अवचूर्णनेः अवचूर्णितं सुचिरकालं
द्रुतं तिष्ठति इति ॥ १७ ॥

अथ द्वावणान्तरम् ।—

चूर्णं सुरेन्द्रगोपाणां देवदालौफलद्रवैः ।

भावितं सदृशं हेम करोति जलवद्भृतम् ॥ १८ ॥

अथ भारितस्वर्णस्य प्रयोगविधिः ।—

एतद्भस्म सुवर्णजं कटुघृतोपेतं द्विगुञ्चोन्मितं

लौढं हन्ति नृणां क्षयाग्निसदनं श्वासश्च कामारुचिम् ।

ओजोधातुविवर्द्धनं बलकरं पाण्ड्यामयध्वंसनं

पथ्यं सर्वविषापहं गरहरं दुष्टग्रहण्यादिनुत् ॥ १९ ॥

अथ अभासितस्य स्वर्णस्य दोषः ।—

बलञ्च वीर्यं हरते नराणां रोगव्रजं कोपयतीव काये ।

असौख्यकारश्च सदैव हेमापकं सदोषं मरणं करोति ॥ २० ॥

[इति स्वर्णाधिकारः] ।

प्रकारान्तरमाह, चूर्णमिति ।—सुरेन्द्रगोपः इन्द्रगोपकौटः । देवदालौ हस्ति-
घोषकः । सदृशं हेमतत्त्वमित्यर्थः, सुरेन्द्रगोपाणां चूर्णमित्यनेनान्वयः । अथ हेम इति
कर्मपदं बोध्यम् । इन्द्रगोपकौटचूर्णे स्वर्णतुल्यमाणं हस्तिघोषकक्षरभैः भावयित्वा
सचूर्णयेत्, तस्माच्चूर्णेन स्वर्णं जलवत् तरलं भवति ॥ १८ ॥

सुतस्वर्णस्य प्रयोगविधिमाह, एतदिति ।—कटुशब्देनाव विकटर्वाभ्यः अथादि-
हन्तृत्वात् ; विकटचूर्णघृताभ्यां लुहं द्विगुञ्चोन्मितं सुवर्णजं भस्म इति धीज्य, यद्वा
—कटुघृतोपेतम् अपेतमाध्व्येपराणघृतसंयुक्तम् । ओजोधातुविवर्द्धनं—“इति तिष्ठति
यच्छुद्धं रक्तनीषत् सपीतकम् । ओजः शरीरे सङ्घातं तन्नाशान्ना विनश्यति ॥” अन्वयः
—“अष्टविन्दुप्रमाणं तदोषद्रक्तं सपीतकम् । अग्निमीमांसाकलेन द्विरपि वर्धितश्च
तत् ॥” अन्वयः—“ओजश्च त्रेत्रो धातूनां शुक्लात्मनां परं खृणम् । हृदयस्यमपि
व्यापि देहस्थितिनिवन्धनम् ॥” इत्याद्युक्तञ्च अथ रसादिशुक्लान्तसर्वधातुसारं धातु-
विशेषस्य हृदिकारकम् । गरहरं संयोगशविषनाशनं, क्लिप्तविषापहारकमिति यावत् ;
गरस्वरूपं यथा वाग्भटे—“नानापाण्ड्यद्रव्यमल-विरुद्धौषधमस्त्रनाम् । विषायाद्यान्त-
बोध्याणां योगी गर इति स्मृतः ॥” इति ॥ १९ ॥

अमृतस्वर्णस्य दोषमाह, बलमिति ।—हेमापकम् अमृतं, स्वर्णमित्यर्थः ।
घ्नोकोऽयं प्रक्षिप्त इति केचित् ॥ २० ॥

अथ रजतम् ।—

अथ रौप्यस्य त्रैविध्यनिर्देशः ।—

सहजं खनिसञ्जातं कृत्रिमं त्रिविधं मतम् ।

रजतं पूर्वपूर्वं हि स्वगुणैरुत्तरोत्तरम् ॥ २१ ॥

अथ सहजरौप्यस्योत्पत्तिर्गुणश्च ।—

कौलासाद्यद्रिसम्भूतं सहजं रजतं भवेत् ।

तत् स्पृष्टं हि सकृत् व्याधिनाशनं देहिनां भवेत् ॥ २२ ॥

अथ खनिरौप्यस्योत्पत्तिर्गुणश्च ।—

हिमाचलादिकूटेषु यद्रूप्यं जायते हि तत् ।

खनिजं कथ्यते तज्ज्ञैः परमं हि रसायनम् ॥ २३ ॥

अथ कृत्रिमरौप्यस्योत्पत्तिर्गुणश्च ।—

श्रीरामपादुकान्यस्तं वङ्गं यद्रूप्यतां गतम् ।

तत् पादरूप्यमित्युक्तं कृत्रिमं सर्वरोगनुत् ॥ २४ ॥

अथोत्तमरौप्यलक्षणम् ।—

घनं स्वच्छं गुरु स्निग्धं दाह्ये क्लेदे सितं मृदु ।

शङ्काभं मसृणं स्फोटरहितं रजतं शुभम् ॥ २५ ॥

रजतस्य त्रैविध्यमाह, सहजमिति ।—स्वगुणैः आत्मगुणैः, रजतसहजगुणैरित्यर्थः, उत्तरोत्तरं श्रेष्ठात् श्रेष्ठतरमित्यर्थः, उत्तरशब्दाऽव श्रेष्ठाद्येको बोध्यः ; कृत्रिमापेक्षया खनिजं तदपेक्षया च सहजं गुणाधिकमित्यर्थः ॥ २१ ॥

सहजस्योत्पत्तिं गुणञ्चाह, कौलासादीति ।—सकृत् एकवारम् ॥ २२ ॥

खनिजस्योत्पत्तिं गुणञ्चाह, हिमाचलादीति ।—कूटेषु शिखरेषु ॥ २३ ॥

कृत्रिमरौप्यस्योत्पत्तिं गुणञ्चाह, श्रीरामेति ।—श्रीरामचन्द्रस्य पादुकानिवत् वङ्गं गतं रौप्यत्वं प्राप्तं, तत्पादस्यशात् इति शेषः । पादरूप्यं चरणसंस्पर्शजनित-रौप्यम् ॥ २४ ॥

अथोत्तमरौप्यलक्षणमाह, घनमिति ।—घनं निविडानयनं, जोडनीयमिति यावत् । स्वच्छं निर्मलम् । दाह्ये तथा क्लेदेऽपि सितम् अलःशुभम् । मृदु अपदारुणं, सुस्वस्पर्श-मित्यर्थः । स्फोटरहितं त्रणवत् गण्डरहितम् ॥ २५ ॥

अथापक्वैरौषधलक्षणम् ।—

दाहं रक्तञ्च पीतञ्च कृष्णं रूक्षं स्फुटं लघु ।
स्थूलाङ्गं कर्कशाङ्गञ्च रजतं त्याज्यमष्टधा ॥ २६ ॥

अथ रौप्यगुणाः ।—

रूप्यं विपाकमधुरं तुवरास्त्रसारं
शीतं सरं परम-लेखनकञ्च रूप्यम् ।
स्निग्धञ्च वातकफजिज्जठराग्निदीपि
बल्यं परं स्थिरवयस्करणञ्च मेध्यम् ॥ २७ ॥

अथ गुणान्तरम् ।—

रौप्यं शीतं कषायास्त्रं स्निग्धं वातहरं गुरु ।
रसायनविधानेन सर्वरोगापहारकम् ॥ २८ ॥

अथ स्वर्णादिशोधनम् ।—

तैले तत्रो गवां भूते ह्यारनाले कुलित्यजे ।
क्रमान्विषेचयेत्तप्तं द्रावे द्रावे तु सप्तधा ॥
स्वर्णादिलोहपत्राणां शुद्धिरेषा प्रशस्यते ॥ २९ ॥

अथ अशोधितानारितरौप्यस्य दोषाः ।—

आयुः शुक्रं बलं हन्ति तापविड्बन्धरोगकृत् ।
अशुद्धममृतं तारं शुद्धं मार्य्यमतो बुधैः ॥ ३० ॥

नित्तरौषधलक्षणमाह, दाह इति ।—स्फुटं भिन्नं, विदोष्यमिति यावत् ; “स्फुटं यत् घनाहतं स्फुटति” इति भावमिषः ॥ २६ ॥

गुणमाह, रूप्यमिति ।—तुवरास्त्रसारं कषायास्त्ररसमित्यर्थः । सरं सारकमित्यर्थः । लेखनकं “धातून् मलान् वा दंष्ट्रस्य विशोष्योत्तेज्ययेष्ट यत् । लेखनं तत्” इति-लक्षणात्कृष्णशीतारकमित्यर्थः ॥ २७ ॥

मतान्तरे गुणमाह, रौप्यमिति ।—सुगमम् ॥ २८ ॥

शोधनमाह, तैले इति ।—कुलित्यजे कुलित्यजाधे । कण्टकवेज्यं रौप्यपत्रम् अग्नौ प्रताप्य प्रताप्य क्रमात् तैलादौ प्रत्येकं सप्तकालः निधिक्षेत्, एवं रजतं शुद्धिमाप्नोति । स्वर्णादिसर्वलोहानामपि शोधने अयमेव क्रमः प्रशस्तः ॥ २९ ॥

अथ रौप्यस्य विशेषगोचनम् ।—

नागेन टङ्कणेनैव वापितं शुद्धिमृच्छति ।

तारं त्रिवारं निक्षिप्तं तैले ज्योतिष्मतीभवे ॥ ३१ ॥

मतान्तरम् ।—

खर्परं भस्मचूर्णाभ्यां परितः पालिकां चरेत् ।

तत्र रूप्यं विनिक्षिप्य समसौप्तसमन्वितम् ॥ ३२ ॥

जातसौप्त्यर्थं यावद्धमेत्तावत्पुनः पुनः ।

इत्थं संशोधितं रूप्यं योजनीयं रसादिषु ॥ ३३ ॥

अथ रौप्यसारणम् ।—

लकुचद्रवसूताभ्यां तारपत्रं प्रलेपयेत् ।

ऊर्द्धाधो गन्धकं दत्त्वा मूषामध्ये निरुध्य च ॥ ३४ ॥

स्वेदयेद्वालुकायन्त्रे दिनमेकं दृढाग्निना ।

स्वाङ्गशीताच्च तां पिष्टिं साम्बतालेन मर्दिताम् ॥

पुटेद्वाद्दशवाराणि भस्मीभवति रूप्यकम् ॥ ३५ ॥

अशोधितान्तरौप्यस्य दोषसाह, आयुरिति ।—सुगमम् ॥ ३० ॥

रौप्यस्य विशेषगोचनसाह, नागेनेति ।—वापितं कम्पनीकृतं, पिष्टमिच्छत्यर्थः । तैले ज्योतिष्मतीभवे ज्योतिष्मती "लताफट्की" इति भाषा, तरफलसम्पत् तैले । कण्टकवेधाद्धै रौप्यपत्रं समपरिमितसौप्तकभस्मटङ्कणचूर्णाभ्यां सह पिष्टा वारत्रयं ज्योतिष्मतीफलीत्यतैले निक्षिपेत्, तेन शुद्धिं याति ॥ ३१ ॥

मतान्तरसाह, खर्परं इति ।—भस्मचूर्णाभ्यां सौप्तकभस्मटङ्कणचूर्णाभ्याम् । पालिकाम् आलवात्माम् । अत्रार्थं विधिः,—नागभस्मटङ्कणचूर्णं जलेन पिष्टा तन्पिष्टेन खर्परं परितः आलवालं रचयित्वा तन्मध्ये समसौप्तचूर्णपिष्टरौप्यं निक्षिप्य तावत् भस्मया धमेत् यावत् सौप्तचयी न भवेदिति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

सारणसाह, लकुचति ।—साम्बतालेन सकाञ्जिकहरितालेन ; लकुचद्रवसूताभ्यां रौप्यपत्रं प्रलेप्य मूषामध्ये ऊर्द्धाधो गन्धकं दत्त्वा संस्थाप्य स्वल्पपेटादिना सन्निरीर्य कृत्वा च आतपे शोधयेत्, ततः द्विदिनेकं तीव्राग्निना बालुकायन्त्रे पचेत्, ततः स्वाङ्ग-शीतं तमुद्धृत्य भूयः सकाञ्जिकहरितालाभ्यां प्रेषयित्वा द्वादशवारं पुटेदिति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

मतान्तरम् ।—

माक्षीकचूर्णलुङ्गान्-मर्दितं पुटितं शनेः ।

त्रिंशद्वारेण तत्तारं भस्मसाज्जायतेतराम् ॥ ३६ ॥

अथ रौप्यस्य निरुत्यभक्षीकरणम् ।—

भाष्यं ताप्यं सुहीचीरैस्तारपत्राणि लेपयेत् ।

मारयेत् पुटयोगेन निरुत्यं जायते ध्रुवम् ॥ ३७ ॥

अथ निरुत्यभक्षीकरणे मतान्तरम् ।—

तारपत्रं चतुर्भागं भागैकं शुद्धतालकम् ।

मर्द्यं जम्बीरजट्टावैस्तारपत्राणि लेपयेत् ॥ ३८ ॥

शोषयेदभ्यन्त्रे च त्रिंशदुत्पलकैः पचेत् ।

चतुर्दशपुटेरेवं निरुत्यं जायते ध्रुवम् ॥ ३९ ॥

अथ स्वर्णरौप्योद्गावणम् ।—

सप्तधा नरसूत्रेण भावयेद्देवदालिकाम् ।

तच्चूर्णावापमात्रेण द्रुतिः स्यात् स्वर्णतारयोः ॥ ४० ॥

मतान्तरमाह, माक्षीकेति ।—लुङ्गान्ः मातुलुङ्गः ॥ ३६ ॥

रौप्यस्य निरुत्यभक्षप्रकारमाह, भाष्यमिति ।—ताप्यं स्वर्णमात्रिकम् ; सुहीचीरैः सप्तार्धं स्वर्णमात्रिकं भावयित्वा तेन रौप्यपत्रं प्रलिप्य यावन्मूर्तिं पुटेत्, एवं रौप्यस्य निरुत्यं भस्म जायते ॥ ३७ ॥

निरुत्यभक्षीकरणे मतान्तरमाह, तारपत्रमिति ।—अभ्यन्त्रे अन्तर्मूषायाम् ; इदमेव वज्रमूषानाम्ना ख्याता इति केचित् । तल्लक्षणं यथा—“अन्तर्मूषा तु कर्णव्या मोलनाकारसन्निभा । सेवाच्छिद्रालिता मध्ये शम्बीरा सारणोचिता ॥ द्वौ भागौ तृष- द्रभ्यस्य एका वयौकस्यसिका । लौहकिट्टस्य भागैकं श्वेतपाषाणभागिकम् ॥ नरकेशसमं किञ्चित् कानोचोदेषं पेषयेत् । यामवयं दृढं मर्द्यं तेन मूषां सुमम्पुटाम् ॥ शोषयित्वा इमं क्षिप्रा तत्पलकैः सन्निरोधयेत् । वज्रमूषेशमाख्याता मय्यक् पारदमात्रिका ॥” इत्यतिः । एतद्रूप्यात्तवज्रमूषालक्षणसाये द्रष्टव्यम् । उत्पलकैः वज्रकरीषैः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

स्वर्णरौप्ययोः उद्गावणमाह, सप्तधेति ।—देवदालिका रुक्मिणीपकः । तच्चूर्णावाप- मात्रेण नृमूषाभाविहृत्क्षिपीपकमूलचूर्णप्रक्षेपमात्रेण ॥ ४० ॥

अथ रौप्यप्रयोगः ।—

भस्मीभूतं रजतममलं तत्समी व्योमभान्
सर्वेस्तुल्यं त्रिकटुं सवरं सारघान्येन युक्तम् ।
लीढं प्रातः क्षपयतितरां यक्ष्मपाण्डूदरार्शः
श्वासं कासं नयनजर्जः पित्तरोगानशेषान् ॥ ४१ ॥

[इति रजताधिकारः] ।

अथ ताम्रम् ।—

अथ ताम्रस्य वैविध्यनिर्देशः ।—

स्नेच्छं नेपालकञ्चेति तयोर्नेपालमुत्तमम् ।
नेपालादन्यस्वन्युत्थं स्नेच्छमित्यभिधीयते ॥ ४२ ॥

अथ स्नेच्छताम्रस्य लक्षणम् ।—

सितकृष्णारुणच्छायमतिवामि कठोरकम् ।
क्षालितञ्च पुनः कृष्णमेतन्स्नेच्छकताम्रकम् ॥ ४३ ॥

अथ नेपालताम्रलक्षणम् ।—

सुस्निग्धं सृटुलं शोणं घनघातक्षमं गुह्यं ।
निर्विकारं गुणश्रेष्ठं ताम्रं नेपालमुच्यते ॥ ४४ ॥

रजतप्रयोगमाह, भस्मीभूतमिति ।—तत्समी प्रत्येकं सूतरजतसमी । व्योमभान्
सृतासतासे । सर्वैरिति ।—मिलितत्रिकटुविफलाचूणै रजतादीनां मिलितचूर्णमसम् ।
सारघान्येन चौट्टतेन । अस्य पत्रौ यथा—रौप्यभस्म र २, अश्वभस्म र २,
ताम्रभस्म र २, त्रिकटु प्रः र १, त्रिफला घः र १, क्षतुल्यघृतमधुना सम्यग् प्रातः
लेह्यम् ॥ ४१ ॥

ताम्रस्य वैविध्यं परिचयमाह, स्नेच्छमिति ।—नेपालकं नेपालदेशीयस्नि-
ग्धमुत्तमम् ॥ ४२ ॥

स्नेच्छताम्रस्य लक्षणमाह, सितेति ।—अतिवामि वसनातिशयकारकम् ॥ ४३ ॥

नेपालताम्रस्य लक्षणमाह, सुस्निग्धमिति ।—शोणं अपाकुसुमसङ्काशरक्तवर्णम् ।
घनघातक्षमं पुनः पुनराघातक्षम् । निर्विकारम् अतिवासकादिदोषपरिशुद्धम्
इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

अथ रसकर्मणोऽनर्हताखलक्षणम् ।—

पाण्डुरं कृष्णशोणञ्च लघु स्फुटनसंयुतम् ।

रूक्षाङ्गं सदलं ताम्रं नैष्यते रसकर्मणि ॥ ४५ ॥

अथ ताम्रस्य गुणाः ।—

ताम्रं तिक्तकषायकञ्च मधुरं पाकेऽथ वीर्य्यप्राकं

साम्नं पित्तकफापहं जठररुक्कृष्टामजन्वन्तज्जत् ।

ऊर्द्धाधःपरिशोधनं विष-यकृत् स्थौल्यापहं क्षुत्करं

दुर्नामक्षयपाण्डुरोगशमनं नैर्वा परं लेखनम् ॥ ४६ ॥

अथाग्निधितामारितास्य दोषाः ।—

अशुद्धं ताम्रमायुर्धं कान्तिवीर्य्यबलापहम् ।

वान्तिमूर्च्छाभ्रमोत्क्लेदं न मृतं कुष्ठशूलकृत् ॥ ४७ ॥

उत्क्लेदभेदभ्रमदाहमोहास्ताम्रस्य दोषाः खलु दुर्बरास्ते ।

विशोधनात्तद्विगतस्वदोषं सुधासमं स्याद्रसवीर्य्यपाके ॥ ४८ ॥

अथ ताम्रशोधनम् ।—

ताम्रं क्षाराम्लसंयुक्तं द्रावितं दत्तगैरिकम् ।

निक्षिप्तं महिषीतके कृगणे सप्तवारकम् ॥

पञ्चदोषविनिर्मुक्तं सप्तवारिण जायते ॥ ४९ ॥

रसकर्मणोऽनर्हताखलक्षणमाह, पाण्डुरमिति ।—कृष्णशोणं धूसवर्णम् । स्फुटन-
संयुतं विदीर्णप्रायम् । सदलं सपत्रं, पटलसंयुतमिति यावत् ; “दलं कीर इति लोके”
इति भावमियः ॥ ४५ ॥

गुणमाह, ताम्रमिति ।—पाके मधुरमिति योज्यम् । जलतुः किमिः । ऊर्द्धाधः-
परिशोधनं वमनविरचनकारकम् । लेखनं लेखनगुणविशेषम् ॥ ४६ ॥

अशुद्धास्यतस्य दोषमाह, अशुद्धमिति ।—उत्क्लेदम् उत्थापितवमनवैगम् । दुर्बराः
दुर्बाराः ॥ ४७।४८ ॥

शोधनमाह, ताम्रमिति ।—क्षाराम्लसंयुक्तं यवक्षार-क्षान्निक्ताद्यसहितम् । कृगणे
कीरिणे । पञ्चदोषविनिर्मुक्तम् उत्क्लेदभेदभ्रमदाहमोहादोषशून्यम् । क्षाराम्लनिर्दितं ताम्रं
कृगणे द्रव्योक्तत्वं तत्र गैरिकचूर्णे दत्त्वा महिषीतके निक्षिपेत्, एवं सप्तवारम् ॥ ४९ ॥

सतान्तरम् ।—

ताम्ब्रनिर्मलपत्राणि लिप्ता निम्बुम्बुसिन्धुना ।
भात्वा सौवीरकक्षेपात् विशुध्यत्यष्टवारतः ॥ ५० ॥

सतान्तरम् ।—

निम्बुम्बुपटुलिप्तानि तापितान्यष्टवारकम् ।
विशुध्यन्त्यर्कपत्राणि निर्गुण्ड्या रसमज्जनात् ॥ ५१ ॥

सतान्तरम् ।—

शोमूत्रेण पचेद्यामं ताम्रपत्रं दृढाग्निना ।
शुध्यते नात्र सन्देहो मारणञ्चाप्यथोच्यते ॥ ५२ ॥

अथ ताम्रमारणम् ।—

जम्बीर-रससम्पिष्ट-रसगन्धकलेपितम् ।
शुल्वपत्रं शरावस्थं त्रिपुटैर्याति पञ्चताम् ॥ ५३ ॥

अथ रसरत्नाकरोक्तास्तौकरणम् ।—

अथवा सारितं ताम्रमस्त्रेनैकेन मर्दितम् ।
तन्नालं शूरणस्यान्ता-रुद्धा सर्वत्र लेपयेत् ॥ ५४ ॥
शुष्कं गजपुटे पचात् सर्वदोषहरं भवेत् ।
वान्तिं भ्रान्तिं विरेकञ्च न करोति कदाचन ॥ ५५ ॥

• सतान्तरमाह, तास्वेति ।—निम्बुम्बुसिन्धुना जम्बीररस-सैन्धवलवणेन । सौवीरक-
क्षेपात् निम्बुपत्रवत्कलिकाक्षिके निक्षेपात् ॥ ५० ॥

सतान्तरमाह, निर्गुण्ड्या ।—निम्बुम्बु इत्यादौ पटुः सैन्धवलवणम् । निर्गुण्ड्याः
सिन्दुवारश्च । जम्बीररससिन्धुसैन्धवलवणेन ताम्रपत्राणि लिप्ता अर्धो प्रताम्बु
निर्गुण्डीरसे निक्षेपित, एवमष्टवारान् ॥ ५१ ॥

सतान्तरमाह, शोमूत्रेणेति ।—सुगमम् ॥ ५२ ॥

मारणमाह, जम्बीरेति ।—जम्बीररसपिष्टकञ्जक्या ताम्रपत्रौ लिप्ता शराव-
स्थपुटे रुद्धा पुटवयं देयं, तेन ताम्रं भक्षीभवति ॥ ५३ ॥

रसरत्नाकरोक्तास्तौकरणमाह, अथवेति ।—अथवा-शब्दोऽत्र तद्वन्त्योक्तप्रक्रिया-

अथ मारणान्तरम् ।—

ताम्रपत्राणि सूक्ष्माणि गोमूत्रे पञ्चयामकम् ।
 क्षिप्वा रसेन भाण्डे तद्विगुणं देहि गन्धकम् ॥ ५६ ॥
 अम्लपर्णीं प्रपिष्याथ ह्यभितो देहि ताम्रकम् ।
 सम्यङ्निद्रुध्य भाण्डे तमग्निं ज्वालय यामकम् ॥
 भस्मीभवति ताम्रं तद्यद्येष्टं विनियोजयेत् ॥ ५७ ॥

अथ सोमनाथोक्तताम्रप्रयोगः ।—

शुल्वतुल्येन सूतेन बलिना तत्समेन च ।
 तदर्द्धाग्नेन तालेन शिलया च तदर्द्धया ॥ ५८ ॥
 विधाय कज्जलीं श्लक्ष्णां भिन्नकज्जलसन्निभाम् ।
 यन्त्राध्यायविनिर्दिष्ट-गर्भयन्त्रोदरान्तरे ॥ ५९ ॥
 कज्जलीं ताम्रपत्राणि पर्यायेण विनिर्दिषेत् ।
 प्रपचेदयामपर्यन्तं स्वाङ्गमौतं विचूर्णयेत् ॥ ६० ॥
 तत्तद्रोगहरानुपानसहितं ताम्रं द्विवल्लोम्भितं
 संलौढं परिणामशूलमुदरं शूलञ्च पाण्डुज्वरम् ।
 गुल्मग्नोदयकृत् क्षयाग्निसदनं मेहञ्च मूलाभयं
 दुष्टाञ्च ग्रहणीं हरेद्भ्रुवमिदं तत् सोमनाथाभिधम् ॥ ६१ ॥

नरापिचया बोध्यः । स्रुतताम्रं येन केनापि एकेनास्त्रेण सर्दशित्वा पिण्डं कुर्यात्,
 ततः शूरणकल्दगर्भे तत् पिण्डं सक्षाम्य सुखं कृत्वा सत्कपटादिना लिपयेत्, शक्ते
 गजपटो देयः ॥ ५४।५५ ॥

मारणान्तरमाह, ताम्रपत्राणीति ।—अम्लपर्णीं चाङ्गेरी । कण्टकवेधताम्रपत्रं
 गोमूत्रे क्षिप्वा पञ्चयामं स्थापयेत्, तत् उद्धृत्य खले सनानपारदेन सहितं ताम्राङ्गुणं
 गन्धकं दत्त्वा सम्यग्यं चाङ्गेरीकृतकेन तत् सरसगन्धकं ताम्रपत्रं लिपयेत्, ततो भाण्डमध्ये
 अम्यक् निद्रुध्य यामं यावत् ज्वाला देया, तेन भस्मीभवति ॥ ५६।५७ ॥

सोमनाथोक्तताम्रप्रयोगमाह, शुल्वेति ।—शुल्वं ताम्रम् । बलिना तत्समेन पारद-
 तुल्येन गन्धकेन । तदिति ।—गन्धकाङ्गेन हरितालेन हरितालाङ्गेन सनःशिलाचूर्णेन
 क्षिप्येत् । यत्नेति ।—“गर्भयन्त्रं प्रवक्ष्यामि पिण्डकाभक्षकारकम्” इत्यादिना

अथ यन्यान्तरीकृतासप्रयोगः ।—

सूताद्विगुणितं ताम्र-पत्रं कन्यारसैः प्रुतम् ।
 पिष्टा तुल्येन बलिना भाण्डमध्ये विनिक्षिपेत् ॥ ६२ ॥
 कुत्र शरावकेणैतत्तदूर्ध्वं लवणं त्यजेत् ।
 मुखे शरावकं दत्त्वा वह्निं यामचतुष्टयम् ॥ ६३ ॥
 अवचूर्ण्यैव तच्छुल्वं वक्त्रमात्रं प्रयोजयेत् ।
 पिप्पलीमधुना साहं सर्वरोगेषु योजयेत् ॥ ६४ ॥
 श्वासं कासं क्षयं पाण्डुमग्निसान्द्यमरोचकम् ।
 गुल्मप्लीहयक्ष्मूर्ध्नी-शूलपित्तयर्थमुत्तमम् ॥ ६५ ॥
 दोषत्रयसमुद्भूतानामयान् जयति ध्रुवम् ।
 रोगानुपानसहितं जयेद्वातुगतं ज्वरम् ॥
 रसे रसायने चैव योजयेद्युक्तमात्रया ॥ ६६ ॥

[इति ताम्राधिकारः] ।

अथायः ।—

अथाथोमेदाः ।—

मुण्डं तीक्ष्णञ्च कान्तञ्च विप्रकारमयः स्मृतम् ॥ ६७ ॥

बल्यमाणदशमाध्याथोक्तगर्भयन्त्रमध्ये । आदौ यथानिर्दिष्टां कज्जलीं कियत्परिमाणां
 मुषायां संख्याप्य तदुपरि ताम्रपत्रौ तदुपरि पुनः कज्जलीं तदुपरि ताम्रपत्रौ ततः
 कज्जलीनिर्वकनेण संख्याप्य यामं यावत् गर्भयन्त्रे पचेत्, स्वाङ्गशीतं यदा
 भवेत् तदा विचुर्यं ख्यापयेत् । तत्तदिति ।—यस्मिन् यस्मिन् रसे ताम्रं प्रयोज्यं,
 तत्तद्रोगनाशकानुपासहितम् । सोमनाथामिधं सोमनाथप्रोक्तत्वात् सोम
 नाथाहम् ॥ ५८—६१ ॥

यन्यान्तरीकृतासप्रयोगमाह, सूतादिति ।—पारदापिचयां द्विगुणं ताम्रपत्रं
 शतकुमारीरमेनाद्याय तेनैव पिष्टा भाण्डमध्ये संख्याप्य च ताम्रतुल्यगन्धकमुष्णो दत्त्वा
 ब्रह्मशरावकेण पिष्टाय लवणं नीहं पूरयेत्, ततो भाण्डमुखं शरावानरैश्चाच्छाद्य
 यामचतुष्टयं वह्निना पचेत् ॥ ६२—६६ ॥

लौहस्य मेदानाह, मुण्डमिति ।—मुण्डं कषिलौहम् । तीक्ष्णं रक्तालौहम्,
 “रम्पात्” इति भाषा । कान्तम् अथक्कान्तं, कान्तलौहमिति यावत् ॥ ६७ ॥

अथ मुखलौहस्य वैविध्यम् ।—

सृदु कुण्डं कङ्गारस्य त्रिविधं मुखमुच्यते ॥ ६८ ॥

अथ सृदुमुखलक्षणम् ।—

द्रुतद्रावमविस्फोटं चिकणं सृदु तच्छुभम् ॥ ६९ ॥

अथ कुण्डमुखलक्षणम् ।—

हृतं यत् प्रसरद्दृष्टात्तत् कुण्डं मध्यमं स्मृतम् ॥ ७० ॥

अथ कङ्गारमुखलक्षणम् ।—

यद्वतं भज्यते भङ्गे कृष्णं स्यात्तत् कङ्गारकम् ॥ ७१ ॥

अथ मुखगुणाः ।—

मुखं परं सृदुलकं कफवातशूल-

भूलाममेहगद-कामलपाण्डुहारि ।

गुल्फामवातजठराग्निहरं प्रदीपि

शोफापहं रुधिरकृत् खलु कोष्ठशोधि ॥ ७२ ॥

अथ अशुद्धलौहस्य दोषाः ।—

अशुद्धलौहं न हितं निषेवणा-

दायुर्वलं कान्तिविनाशि निश्चितम् ।

तत्रादौ मुखलौहस्य भेदमाह, संहतिः—कङ्गारमित्यत्र कुठारमिति पाठान्तरम् ॥ ६८ ॥

मुखभेदस्य सृदुनी लक्षणमाह, द्रुतेति ।—द्रुतद्रावम् अग्नौ शीघ्रद्रवणशीलम् । अविस्फोटं विस्फोटाकृति-गच्छादिशून्यमात्रम् ; यदा—स्फुटनादिरहितम्, अभङ्गुरमिति यावत् । चिकणं शङ्खम् ॥ ६९ ॥

कुण्डस्य लक्षणमाह, हृतमिति ।—पक्वीकरणाद्येन अग्नौ दग्ध्वा आघातितमपि कृच्छ्रेण विस्तारं गच्छेत् । मध्यमं मध्यगुणविश्रितम् ॥ ७० ॥

कङ्गारस्य लक्षणमाह, यद्वतिति ।—पूर्ववत् आघातितं सत् चक्षुर्नैव भ्रष्टतां याति । सृदुकुण्डयोस्तत्रमध्यमलोका अमुक्तमापि पतस्य अधमत्वमर्थादेव व्यज्यते । कङ्गारकमित्यत्रापि कुठारकमिति पाठान्तरम् ॥ ७१ ॥

मुखलौहस्य गुणमाह, मुखमिति ।—परं सृदुलकम् अत्यधे सृदु, तीक्ष्ण-क्लान्तापेक्षया हीनगुणमित्यर्थः ॥ ७२ ॥

हृदि प्रपीडां तनुते ह्यपाटवं

रुजं करोत्येव विशोध्य मारयेत् ॥ ७३ ॥

अथ तीक्ष्णलौहस्य षड्विधं लम् ।—

खरं सारश्च हृन्नालं तारावट्च वाजिरम् ।

काललोहाभिधानञ्च षड्विधं तीक्ष्णमुच्यते ॥ ७४ ॥

अथ खरतीक्ष्णलक्षणम् ।—

परुषं पीगरीभुक्तं भङ्गे पारदवच्छवि ।

नमने भङ्गुरं यत्तत् खरलोहमुदाहृतम् ॥ ७५ ॥

अथ सपर्याय-पीगरलक्षणम् ।—

अङ्गक्षया च वङ्गञ्च पीगरस्याभिधावयम् ।

चिकुरं भङ्गुरं लोहात् पीगरं तत् परं मतम् ॥ ७६ ॥

अथ सारतीक्ष्णलक्षणम् ।—

वेगभङ्गुरधारं यत् सारलोहं तदीरितम् ।

पीगराभासकं पाण्डुभूमिजं सारमीरितम् ॥ ७७ ॥

अशुद्धलौहस्य दोषमाह, अशुद्धेति ।—सुगमम् ॥ ७३ ॥

तीक्ष्णलौहस्य भेदानाह, खरमिति ।—सुगमम् ॥ ७४ ॥

तीक्ष्णभेदखरस्य लक्षणमाह, परुषमिति ।—पीगरं कुक्षितालकवत् तरङ्गाशितं तेन उन्मुक्तं तद्रहितमित्यर्थः ॥ ७५ ॥

खरलक्षणे "पीगरीभुक्तम्" इत्युक्तम्, अतः पीगरस्य पर्यायादिकमाह, अङ्ग-
क्षयेति ।—विवक्ष्याद्वा पीगरमपेत्य बोध्यं, तेन अङ्गक्षया वङ्गं पीगरञ्च इत्येकार्थम् ।
पीगरस्य खरुपलक्षणमाह, चिकुरमिति ।—लोहात् लोहगते इत्यर्थः । अतः
मतस्यर्थे पञ्चमोति बोधव्यम् ; यत् चिकुरं भङ्गुरं कुक्षितकुल्लवङ्गक्षीविशेषः
इत्यर्थः ॥ ७६ ॥

सारस्य लक्षणमाह, वेगभङ्गुरधारमिति ।—वेगभङ्गुरधारं वेगेन जवेन प्रवला-
भातेन भङ्गुरा अग्रप्रवला धारा यस्य ताडयम्, अथर्थाभातेनेव भङ्गुरधारं, न लस्या-
भातेनेत्यर्थः ; "वेगमे गुरुधारम्" इति पाठि—वेगेन क्षिप्ताकेन अत्योतापेनेत्यर्थः,
"जवे प्रवलाक्षि क्षिप्ताके वेगशब्दस्त्रियु च्युतः" इति आश्रयवचनात् ; भा दौमि ।

अथ हृन्नालतीच्छालक्षणम् ।—

कृष्णपाण्डुवपुश्च, वीजतुल्योरु-पोगरम् ।

हेदने चातिपरुषं हृन्नालमिति कथ्यते ॥ ७८ ॥

अथ वाजिरतीच्छालक्षणम् ।—

पोगरैर्वज्रमङ्गाग्रैः सूक्ष्मरेखैश्च सान्द्रकैः ।

निचितं श्यामलाङ्गञ्च वाजिरं तत् प्रकीर्त्यते ॥ ७९ ॥

अथ काललोहाख्यतीच्छालक्षणम् ।—

नीलकण्ठप्रभं सान्द्रं मसृणं गुरु भासुरम् ।

लोहघातेऽप्यभङ्गात्मधारं कालायसं मतम् ॥ ८० ॥

अथ खरतीच्छागुणाः ।—

रूक्षं स्यात् खरलोहकं समधुरं पाकेऽथ वीर्यं हिमं

तिक्तोष्णं कफपित्तकुष्ठजठर-प्लोहामपाण्डुर्त्तिनुत् ।

सद्यः शूलयकृद्दन्तयज्जरा मेहामवातापहं

दौस्रश्चातिरसायनं बलकरं दुर्नामदाहापहम् ॥ ८१ ॥

शौक्वत्वमित्यर्थः, यस्य तादृशम्, अत्योत्तापिनैव प्रभासपन्नमित्यर्थः ; वेगा वेगिनौ
अत्यर्था भा प्रभा यस्य तादृशमित्यर्थो वा, तथा गुरुधारं शूलधारमित्यर्थः । पोगरा-
भासकं तरङ्गितकुल्लच्छायम् । पाण्डुभूमिजं पाण्डुवर्णवृत्तिकाविशिष्टदेश-
जातम् ॥ ७७ ॥

हृन्नालस्य लक्षणमाह, कथ्येति ।—कृष्णपाण्डुवपुः कृष्णपाण्डुमिश्रवर्णमित्यर्थः ।
रुचिति ।—एरुविवीजतुल्यं प्रत्यक्तपोगरञ्च । हेदने भङ्गे इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

वाजिरस्य लक्षणमाह, पोगरैरिति ।—हौरकवत् कठिनैरुज्ज्वलैर्वा तथा
सूक्ष्मरेखावद्भिः घनसन्निविष्टैश्च पोगरैः व्याप्तं श्यामदेहञ्च वाजिराख्यतीच्छालौहं ज्ञेयम्
इत्यर्थः ॥ ७९ ॥

काललोहलक्षणमाह, नीलेति ।—सान्द्रं शूलमित्यर्थः । लीहेति ।—लीहान्त-
रेण खाद्यते कृतेऽपि अभङ्गुरधारविशिष्टम् ॥ ८० ॥

तीच्छालोहभेदस्य खरलोहस्य गुणमाह, रुच्येति ।—सुगन्धम् ॥ ८१ ॥

अथ सारतीक्ष्णादीनां पञ्चानां गुणः ।—

खरलीहात् परं सर्वमेकैकस्माच्छतोत्तरम् ॥ ८२ ॥

अथ कान्तलौहस्य पञ्चविधत्वम् ।—

भ्रामकं चुम्बकञ्चैव कर्षकं द्रावकं तथा ।

एवं चतुर्विधं कान्तं रोमकान्तञ्च पञ्चमम् ॥ ८३ ॥

अथ पञ्चविधस्य कान्तस्य भेदान्तरनिर्देशः ।—

एक-द्वि-त्रि-चतुष्पञ्च-सर्वतोमुखमेव तत् ।

पीतं कृष्णं तथा रक्तं त्रिवर्णं स्यात् पृथक् पृथक् ॥

क्रमेण देवतास्तत्र ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ ८४ ॥

अथ वर्णभेदेन कान्तस्य कार्यभेदनिर्देशः ।—

स्पर्शवेधि भवेत् पीतं कृष्णं श्रेष्ठं रसायने ।

रक्तवर्णं तथा चापि रसबन्धे प्रशस्यते ॥ ८५ ॥

सारादीनां गुणमाह, खरलीहादिति ।—सारादिलौहं खरलीहादुत्तरीचरजत-
गुणाधिकमित्यर्थः ॥ ८२ ॥

कान्तलौहस्य भेदानाह, भानकमिति ।—सुगमम् । राजनिघण्टौ—“स्याद्भ्रामकं
तदनु चुम्बकरीमकाख्यं स्माच्छेदकाख्यमिति तच्च चतुर्विधं स्यात्” इत्यनेन यदस्त्व-
प्तातुर्विध्यमुक्तं तत् चुम्बककर्षकयोः प्राथम्यगुणत्वेनाभेदं विगमय्य एकत्वेन
गणनादिति मन्यव्यम् । किञ्च द्रावकच्छेदकयोरपि तुल्यार्थत्वात् तदीकं कृदकमेव अथ
द्रावकं प्रियम् ॥ ८३ ॥

पञ्चविधानां तेषां भेदान्तरमाह, एकैति ।—किञ्चित् एकमुखं किञ्चित्
द्विमुखमित्यादि । अथवा सर्वतोमुखी प्रतिभा इतिवत् एकमुखादिशब्देन एकविध-
द्विविधत्रिविधादिकार्ये उपयुक्तम् ; यतः अग्रे वक्ष्यति “कनिष्ठं स्यादेकमुखम्”
इत्यादि । क्रमेणेति ।—पीतादिवर्णवति कान्तलौहे यथाक्रमं ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः
अभिप्राह्यदेवताः ज्ञेयाः ॥ ८४ ॥

वर्णभेदेन कार्यभेदमाह, स्पर्शवेधीति ।—स्पर्शवेधि स्पर्शमात्रेणैव वेधकारकं
रसेन्द्रस्य वेधाख्यमंलारसस्यादकं वा इत्यर्थः । “स्पर्शबीधे” इति पाठे—स्पर्शज्ञान-
जनने, सुतिनागार्थमित्यर्थः । रसबन्धे रसस्य निगडौकार्थम् ॥ ८५ ॥

अथ भ्रामकादीनामधममध्यमत्वादिनिर्देशः ।—

भ्रामकन्तु कनिष्ठं स्याच्चुस्वकं मध्यमं तथा ।

उत्तमं कर्षकञ्चैव द्रावकञ्चोत्तमोत्तमम् ॥ ८६ ॥

अथ भ्रामककाललक्षणम् ।—

भ्रामयेन्नोहजातन्तु तत् कान्तं भ्रामकं मतम् ॥ ८७ ॥

अथ चुस्वक-कर्षककालद्वयलक्षणम् ।—

चुस्वयेच्चुस्वकं कान्तं कर्षयेत् कर्षकं तथा ॥ ८८ ॥

अथ द्रावककाललक्षणम् ।—

साक्षात् यत् द्रावयेन्नोहं तत् कान्तं द्रावकं भवेत् ॥ ८९ ॥

अथ रोमकान्त-काललक्षणम् ।—

तत् रोमकान्तं स्फुटितात् यतो रोमोद्गमो भवेत् ॥ ९० ॥

अथ एकादिमुखभेदेन कालव्याधममध्यमत्वादिनिर्देशः ।—

कनिष्ठं स्यादेकमुखं मध्यं द्वित्रिमुखं भवेत् ।

चतुष्पञ्चमुखं श्रेष्ठमुत्तमं सर्वतोमुखम् ॥ ९१ ॥

काललौहभेदमानकादीनामधममध्यमत्वादिकं निर्दिशति, भ्रामकमिति ।—

सुगमम् ॥ ८६ ॥

भ्रामकस्य लक्षणमाह, भ्रामयेदिति ।—यत् काललौहं सन्निकर्षवशात् लोहान्तर-
श्रमूहं विघूर्णयेत् तत् भ्रामकाख्यं ज्ञेयम् ॥ ८७ ॥

चुस्वककर्षकयोर्लक्षणे आह, चुस्वयेदिति ।—यत् सन्निकर्षवशात् लोहान्तरम्
आग्निधृति तत् चुस्वकम् ; यच्च लोहान्तरम् आकृष्य स्थानिकमानयति तत्
कर्षकमिति ॥ ८८ ॥

अथ द्रावकस्य लक्षणमाह, साक्षादिति ।—यत् लोहान्तरं द्रवीकरोति तत्
द्रावकाख्यं ज्ञेयम् ॥ ८९ ॥

रोमकान्त-काललक्षणमाह, तदिति ।—यच्च भये विदौर्षे वा सन्निकृष्टपुलकवत्
स्फुटितगावं दृश्यते, तत् रोमकान्तं बोध्यम् ॥ ९० ॥

एकमुखत्वादिवेदेन तेषामपकर्षतामुत्कर्षताञ्चाह, कनिष्ठमिति ।—पाक्
भ्रामकस्य कनिष्ठत्वमुक्तम्, अत एव एकमुखस्य कनिष्ठत्वोक्तेः भ्रामकमिव एकमुखं

अथ भ्रामकादीनां कार्यानिर्देशः ।—

भ्रामकं चुम्बकश्चैव व्याधिनाशे प्रशस्यते ।

रश्मि रसायने चैव कर्षकं द्रावकं हितम् ॥ ८२ ॥

अथ रसकर्मणि कान्तस्य विंशधीपयोगिता ।—

मदोन्मत्तगजः सूतः कान्तमङ्कुशमुच्यते ॥ ८३ ॥

अथ कान्तस्य शास्त्रवर्णननिर्देशः ।—

चेत्त्रं ज्ञात्वा ग्रहीतव्यं तत् प्रयत्नेन धीमता ।

मारुताऽऽतपविच्छिप्तं वर्जयेन्नात्र संग्रहः ॥ ८४ ॥

अथ कान्तलौहलक्षणम् ।—

पात्रे यस्य प्रसरति जले तैलविन्दुर्न लिप्तो

हिङ्गुर्गन्धं विस्मृजति तथा तिलतां निम्बकल्कः ।

पात्रे दुग्धं भवति शिखराकारकं नैति भूमौ

कान्तं लौहं तदिदमुदितं लक्षणोक्तं न चान्यत् ॥ ८५ ॥

अथ कान्तलौहगुणाः ।—

कान्तायोऽतिरसायनोत्तरतरं स्वस्थे चिरायुःप्रदं

स्निग्धं मेहहरं त्रिदोषशमनं शूलाममूलापहम् ।

कनिष्ठं श्रेयसः ; एवं चुम्बकादीनामपि । उत्तमं सर्वतोमुखमित्यत्र उत्तम-शब्देन उत्तमोत्तमं याच्यम् ॥ ८१ ॥

क्रियाविशेषे भ्रामकादीनामुपयोगितामाह, भ्रामकमिति ।—सुगमम् ॥ ८२ ॥

रसवत्त्वनादिषु कान्तलौहस्योपयोगितां प्रदर्शयति, मदोन्मत्तेति ।—अङ्कुशताडनेन यथा गजो वशीभवति तथा कान्तलौहसंयोगेन रश्मौ वशी भवति इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

कौटिल्यान्वयं कान्तलौहं याच्यं वर्ज्यं वा तदाह, चेन्नमिति ।—मारुतातप-विच्छिप्तं, चेन्नमिति शेषः ॥ ८४ ॥

कान्तलौहस्य लक्षणमाह, पात्रे इति ।—यस्य पात्रे जले यन्निर्मितपात्रस्थे जले, न प्रसरति न विस्मरते भवति, इदं हि तैलधर्मं यत्—जले निक्षेपमावेश्यैव तत् प्रसृतं भवति, किन्तु कान्तपात्रस्थे जले निक्षिप्तं तत् स्थिरमेव तिष्ठतीत्यर्थः । लिप्त इत्यस्य हिङ्गुरित्यनेनान्वयः, तत्पात्रे लिप्तो हिङ्गुः निजगन्धं त्यजतीत्यर्थः ॥ ८५ ॥

गुल्मघ्नीहयक्तत्-क्षयामयहरं पाण्डूदरव्याधिनृत्
तिक्तोष्णं हिमवीर्यकं किमपरं योगेन सर्वार्त्तिनृत् ॥ ८६ ॥

अथ लौहस्य शोधनसारणशोरावश्यकता ।—

सम्यगौषधकल्पानां लौहकल्पः प्रशस्यते ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन शुद्धलौहं विमारयेत् ॥ ८७ ॥

अथ सारणार्थं लौहस्य परिमाणनिर्देशः ।—

नायः पचेत् पञ्चपलादर्वागृह्वं त्रयोदशात् ॥ ८८ ॥

अथ लौहसारणे मन्त्रः ।

आदौ मन्त्रस्ततः कर्म कर्त्तव्यं मन्त्र उच्यते ॥ ८९ ॥

“ओम् अमृतोद्भवाय स्वाहा ।”

अनेन मन्त्रेण लौहसारणम् ।

शुभमाह, कालाय इति ।—अतिरसायनोत्तरतरं रसायने अतिश्रेष्ठतरमित्यर्थः ।
स्वस्थे इति ।—व्याधिविवर्जितेन देहिना सेवितं सत् दौर्घाद्युद्धं भवति । “स्वस्थं”
इत्यत्र “स्वच्छम्” इति पाठो—स्वच्छं मलादिरहितं दौषयुग्ममित्यर्थः ॥ ८६ ॥

लौहानां शोधनसारणशोरावश्यकतामाह, सम्यगिति ।—औषधकल्पानाम्
औषधान्तरकल्पानां मध्ये सम्यक् यथाविधि लौहकल्पः लौहकल्पना लौहप्रयोग इति
यावत्, प्रशस्यते ; यद्वा—औषधकल्पानां विफलाकल्प-शास्त्रलौकल्पप्रभृतौनां मध्ये
लौहकल्प एव प्रशस्तः ॥ ८७ ॥

सारणार्थं याल्लौहस्य परिमाणमाह, नायं इति ।—पञ्चपलात अर्वाक्
विश्रुतिकर्षात् न्यूनमित्यर्थः । ऊहे त्रयोदशात् त्रयोदशपलातिरिक्तमित्यर्थः ॥ ८८ ॥

सारणाहंलौहं मन्त्रेणाभिमन्त्रणस्यावश्यकतामाह, आटाविति ।—कर्म सारण-
कर्ममित्यर्थः । “ओम् अमृतोद्भवाय स्वाहा” इति मन्त्रं पठित्वा सन्मूर्त्यं पञ्चात् पुटो दियः
रसरजाकरे तु—“ओम् अमृतोद्भवाय स्वाहा” इति पाठो दृश्यते । तत्र आस्य
जलिदानमन्योऽप्युक्तः, तदयथा—“ओम् अमृतोद्भवाय हुं फट् स्वाहा । ओं नमस्त-
त्रयपाथये महायन्त्रासनाधिपतये सुर सुख स्वाहा यच्चविद्यावलाय स्वाहा” इति ।
तन्नामरे आस्य “शाधिघर्षणम् उद्धतनम् अस्त्रभावनम् आतपशोषः निषेकः सारणं
दहनं चालनं मूर्त्यपाकः स्थालीपाकः चूर्णनं पुटपाकः पाकनिष्पत्तिश्च” इति
त्रयोदशविधः संस्कार उक्तः ॥ ८९ ॥

अथ लोहत्रयाणामुत्तरोत्तरगुणाधिक्यम् ।—

लक्ष्मीत्तरगुणं सर्वं लोहं स्यादुत्तरोत्तरम् ।

कान्तं कोटिगुणं तत्र तदप्येवं गुणोत्तरम् ॥ १०० ॥

अथ सर्वलोहानां सामान्यशोधनम् ।—

शश-क्षतजसंलितं त्रिवारं परितापितम् ।

मुण्डादि सकलं लोहं सर्वदोषान् विमुञ्चति ॥ १०१ ॥

अथ लोहानां गिरिजदोषशोधनम् ।—

काप्यमष्टगुणे तोये त्रिफला-षोडशं पलम् ।

तत्काथे पादशेषे तु लोहस्य पलपञ्चकम् ॥ १०२ ॥

क्षत्वा पत्राणि तप्तानि सप्तवारं निषेचयेत् ।

एवं प्रलीयते दोषो गिरिजो लोहसम्भवः ॥ १०३ ॥

लोहानामुत्तरोत्तरगुणाधिक्यमाह, लक्ष्मीत्तरगुणमिति ।—मुण्डादिसर्वप्रकारलोह-
सुत्तरोत्तरं लक्षगुणाधिकं, तत्र च कान्तलोहं कोटिगुणं ज्ञेयं, तदपि कोटिगुणमपि
तत्र कान्तम् एवं पूर्वोक्तविधानेन आदौ मल्लेषामिमन्वितं पश्चात् शोधनादिकर्मणा
संस्कृतं सत् कोटिगुणादपि अधिकगुणवत् भवेत् । रसरत्नाकरेऽपि उक्तं—“किंहात्
शतगुणं मुण्डं मुण्डात् तीक्ष्णं शताधिकम् । तीक्ष्णाञ्जलगुणं कान्तं भक्षणान् कुरुते
गुणम् ॥ तस्मात् कान्तं सदा सिध्यं कुरास्युद्धरं परम् ॥” इति । यत् रसेन्द्रचिन्तामणौ
“सामान्यात् द्विगुणं कौशं कालिङ्गीऽष्टगुणस्ततः । कलैर्दशगुणं (शतगुणं)
भट्टं भट्टात् वज्रं स्रष्टस्वधा ॥ वज्रात् शतगुणं पाण्डि निरङ्गं दशभिर्गुणैः । तस्मात्
सहस्रगुणितमयः कान्तं गुणाधिकम् ॥” (ततः कोटिसहस्रैर्वा कान्तलोहं महा-
गुणम् ॥) इत्यनेन कौश-कालिङ्ग-कलि-भट्ट-वज्र-पाण्डि-निरङ्ग-कान्तभेदेन लोहस्य
अष्टविधत्वमुक्तं तच्च मुण्डादीनां प्रकारभेदतयैव समाधेयं, लोहजातीयानां
वदुधात्वात् । अथ तु प्रयोगवाङ्मन्यदर्शनात् गुणाधिकत्वाच्च मुण्डादिविविध-
संयोजकम् इति ॥ १०० ॥

सर्वलोहानां सामान्यशोधनमाह, शशेति ।—शशरक्तेन लोहपत्रम् आलिप्य
वारत्रयम् अग्नौ सत्तापयेत् ॥ १०१ ॥

सर्वलोहानां गिरिजदोषशोधनमाह, काप्यमिति ।—अष्टगुणे तोये इति त्रिफला-
षोडशपलापेक्षया बोध्यम् । गिरिजो दीपः अग्नौ दीपः ; यदुक्तं भावप्रकाशे धालादि-

मतान्तरम् ।—

सामुद्रलवणोपेतं तप्तं निर्वापितं खलु ।

त्रिफलाक्वथिते नूनं गिरिदोषमयस्त्वजेत् ॥ १०४ ॥

मतान्तरम् ।—

चिञ्चाफल-जलकायादयो दोषमुदस्यति ॥ १०५ ॥

मतान्तरे शोधनं मारणञ्च ।—

यदा फलत्रयोपेतं गोमूत्रे क्वथितं क्षणम् ।

रेचितं घृतसंयुक्तं चिञ्चाऽयः खर्परे पचेत् ॥ १०६ ॥

चालयेत्कोहदण्डेन यावत् क्षिप्तं दृणं दहेत् ।

पिष्टा पिष्टा पचेदेवं पञ्चवारमतः परम् ॥ १०७ ॥

धात्री फलरसैर्यदा त्रिफलाक्वथितोदकैः ।

पुटेकोहं चतुर्वारं भवेद्धारितरं खलु ॥ १०८ ॥

वर्गे—“युक्ता दृढतोरकैः कश्मलं दाहकारिता । अग्निदोषः सुदुर्गन्धो दोषाः समायस्य तु ॥” इति ॥ १०२।१०३ ॥

मतान्तरमाह, सामुद्रेति ।—सामुद्रलवणं “करकच” इति ख्यातम् । सामुद्र-
लवणं जलेन गोलयित्वा तेन लौहपत्रम् आलिप्य तप्तं कृत्वा च त्रिफलाक्वाथे समभ्र-
निर्वापयेत् इति ॥ १०४ ॥

मतान्तरमाह, चिञ्चेति ।—चिञ्चाफलं तिलिङ्गोफलं कलं बालकं तथो-
क्तायात् काये निचेपात् इति हेत्वर्थे पञ्चमौ ल्यबन्तोर्ध्वे पञ्चमौ वा, काये निचेपं
ग्राह्य इत्यर्थः ; यदा—चिञ्चा तिलिङ्गी, फलं त्रिफला । “जल” इत्यत्र “दल”
इति पाठे—दलं तेजपत्रम् ॥ १०५ ॥

मतान्तरे शोधनं तथा मारणञ्चाह, यदेति ।—रेचितं स्वावितम् । पूर्वोक्तजन-
नमुस्य बीडग्रपल्लिफलासंयुक्तं पञ्चपल्लौहचूर्णम् अट्टगुणे गोमूत्रे निःकाष्य
अर्द्धांशेषं विस्त्राय समघृतेन पिष्टा खर्परे लौहद्व्यां विघट्टयन् तावत् पचेत्
यावत् लौहोपरि क्षिप्तं दृणं न भस्मीभवेत् ; एवं पञ्चवारं काथ्य, ततः
आमलकीस्वरसेन विफलाक्वाथेन वा पिष्टा पिष्टा चतुष्पुटी देयः, तेन वारितरं भक्ष-
्यते ॥ १०६—१०८ ॥

सतान्तरे सारणम् ।—

क्षेहाक्तं लोहरजी मूत्रे स्वरसेऽपि रात्रिधात्रीणाम् ।
पृथगेवं सप्तकृत्वो भर्जितमखिलामये योज्यम् ॥ १०८ ॥

अथ तीक्ष्णलौहस्य सारणम् ।—

तीक्ष्णलौहस्य पत्राणि निर्दलानि दृढेऽनले ।
धात्वा त्रिपेज्जले मद्यः पाषाणोलूखनोदरे ॥ ११० ॥
कण्डयेद्वदनिर्घातैः स्थूलया लोहपारया ।
तन्मध्यात् स्थूलखण्डानि कृत्वा मज्जदयान्तरे ॥ १११ ॥
धात्वा क्षिप्त्वा जले सम्यक् पूर्ववत् कण्डयेत् खलु ।
तच्चूर्णं सूतगन्धाभ्यां पुटेद्विंशतिवारकम् ॥ ११२ ॥
पुटे पुटे विधातव्यं पेषणं दृढवत्तरम् ।
एवं भस्मीकृतं लोहं तत्तद्गोत्रेषु योजयेत् ॥ ११३ ॥

अथ कान्तलौहस्य रससिद्धकृपाः ।—

कान्तायः कमनीयकान्तिजननं पाण्डामयोन्मूलनं
यक्ष्मव्याधिनिबर्हणं गरहरं दोषत्रयीन्मूलनम् ।

मारणे सतान्तरमाह. क्षेहाक्तमिति ।—क्षेहाक्तं घृतपिष्टम् । मूत्रे गोमूत्रे । रात्रिः
हरिद्रा ॥ १०८ ॥

तीक्ष्णलौहस्य सारणमाह, तीक्ष्णलौहस्येति ।—लोहपारया लोहमपि पारयति
सेनापयति निःशेषेण चूर्णयति या तया लौहदण्डेनेत्यर्थः । मज्जदयान्तरे पाचयामध्ये ।
अथायं क्रमः,—तीक्ष्णलौहं दलरहितं सूक्ष्मपत्रं कृत्वा तोत्राद्यौ भस्मया आधस्य
जले निक्षिपेत्. निक्षेपानन्तरं मद्य एव उद्धृत्य पाषाणोलूखले स्थूललौहदण्डेन दृढ-
माहृत्य चूर्णीकुर्यात् ; तत्र यानि स्थूललौहपत्राणि न चूर्णीभवन्ति तानि शरावद्धव-
स्ये पुनः कृत्वा आधाय च पूर्ववत् जले निक्षिपेत्, तत्क्षणमेव उद्धृत्य चूर्णयेच्च,
एवं यावत् सम्यक्तया चूर्णीभूतानि न भवन्ति तावत् कुर्यात्, ततः चूर्णीभूतानि
तानि सूतगन्धाभ्यां सन्दधित्वा विंशतिवारं पुटेत् प्रतिपुटे दृढवत्तरं पेषयेच्च
इति ॥ ११०—११३ ॥

नानाकुष्ठनिवर्हणं बलकरं वृष्यं वध्यःस्तम्भनं
सर्वव्याधिहरं रसायनवरं भौमासृतं नापरम् ॥ ११४ ॥

अथ सर्वलौहानां मारणे मतान्तरम् ।—

हिङ्गुलस्य पलान् पञ्च नारौस्तन्येन पेययेत् ।
तेन लोहस्य पत्राणि लेपयेत् पलपञ्चकम् ॥ ११५ ॥
रुद्धा गजपुटे पचात् कषायैस्त्रैफलैः पुनः ।
जम्बोरैरारनालेर्वा विंशत्यंशेन हिङ्गुलम् ॥ ११६ ॥
पिष्टा रुद्धा पचेन्नोहं तद्वैः पाचयेत् पुनः ।
चत्वारिंशत्पुटेरेवं कान्तं तीक्ष्णञ्च मुण्डकम् ॥
स्त्रियते नात्र सन्देहो दत्त्वा दत्त्वेव हिङ्गुलम् ॥ ११७ ॥

अथ तीक्ष्णलोहस्य विशिषमारणम् ।—

अथ पूर्वोदितं तीक्ष्णं वसुभक्तकवासयोः ।
पुटितं पत्रतोयेन त्रिंशद्द्वाराणि यत्नतः ॥
शोणितं जायते भस्म कृतसिन्दूरविभ्रमम् ॥ ११८ ॥

रससिन्धुत्वं कान्तलोहस्य गुणमाह, कान्ताय इति ।—भौमासृतं नापरं कान्त-
लोहमेव पार्थिवान्तं नापरं किञ्चित्, तस्य श्रेष्ठरसायनत्वात् वशःशक्तकता-
दिगुणवत्त्वाच्च असृतत्वेन निर्देशो बोध्यः ॥ ११४ ॥

मतान्तरे सर्वलौहानां मारणमाह, हिङ्गुलयेति ।—विंशत्यंशेन हिङ्गुलं लौहा-
पेक्षया विंशतिभागैकभागं, कर्षमितमित्यर्थः । आदौ पञ्चपलमितं हिङ्गुलं गृहीत्वा
स्त्रौक्तन्येन स्त्रिपिण्ड तेन पलपञ्चमितानि तनुलौहपत्राणि लेपयेत् ततो मूषामध्ये
संस्थाप्य गजपुटे पचेत् ; द्वितीयादिने कर्षमितेन हिङ्गुलेन सद्य तानि पत्राणि
बिफलाकायेन जम्बोरैरसिन् आरनालेन वा पिष्टा पूर्ववत् गजपुटे पचेत् । ततः
पुनः पूर्वोक्तद्रवैः प्रागुल्लिखितमानं हिङ्गुलं पिष्ट्वा तेन तान्येव लौहपत्राणि
लिप्त्वा गजपुटे पचेत्, एवं चत्वारिंशद्द्वारं कुर्यात्, प्रतिपुटे एव हिङ्गुलं दद्यात्
इति ॥ ११५—११७ ॥

तीक्ष्णलोहस्य विशिषमारणमाह, अथेति ।—वसुभक्तं श्वेतपुनः । पूर्वोक्त-

सतान्तरम् ।—

यद्वा तीक्ष्णदन्तोद्भूतं रजस्रं त्रिफलाजलैः ।

पिष्ट्वा दत्त्वौदनं किञ्चिच्चक्रिकां प्रविधाय च ॥ ११८ ॥

शोषयित्वाऽतियत्नेन प्रपचेत् पञ्चभिः पुटेः ।

रक्तवर्णं हि तद्वस्त्रं योजनीयं यथायथम् ॥ १२० ॥

अथ सतान्तरं सर्वलौहानां सारणम् ।—

मत्स्याक्षीगन्धवाह्नीकैर्लकुचद्रवपेषितैः ।

विलिप्य सकलं लोहं मत्स्याक्षीकल्कपेषितम् ॥ १२१ ॥

भस्त्राभ्यां सुदृढं ध्यात्वा त्रिशूलोनिर्गमावधि ।

अथोद्भूत्य क्षिपेत् काथे त्रिफलागोजलात्मके ॥ १२२ ॥

तस्मादाहृत्य सन्ताड्य सृतमादाय लोहकम् ।

पुनश्च पूर्ववद्ध्यात्वा मारयेदखिलायसम् ॥ १२३ ॥

खण्डयित्वा ततो गन्ध-गुडत्रिफलयो सह ।

पुटेक्षिप्रतिवाराणि निरुत्य भस्म जायते ॥ १२४ ॥

क्रमेण चूर्णीकृतं तोक्त्वा लोहं श्वेतपुननवायाः तथा वासायाश्च स्वरसेन पिष्ट्वा
विंशत्युटे दद्यात्, एवं तस्य सिन्दूरवत् रक्तवर्णं भस्म जायते ॥ ११८ ॥

सतान्तरमाह, यदेति ।—ओदनं पिष्टतण्डुलम् अन्नं वा । किञ्चित् क्षतुघोशम् ;
लोहचूर्णं क्षतुघोशेन पिष्टतण्डुलेन अग्नेन वा सह त्रिफलाकाथेन पिष्ट्वा चक्रिका
कार्या, ततः शोषयित्वा पञ्चपुटे दीयः ॥ ११९-१२० ॥

सर्वलौहानां सारं अन्नाहान्तरमाह, सत्स्याक्षीति ।—मत्स्याक्षी शालिषः,
लोहसारकत्वात्, गन्धः गन्धकः, वाह्नीकं कुटुम्बं हिङ्गुर्वा । त्रिशूली त्रिशूलवत्
क्षटिकावयमित्यर्थः । लकुचद्रवेण मत्स्याक्ष्यादिकं पिष्ट्वा तैल कल्केन सर्वविधं
लोहनाशिष्यं संशोष्य च पुनरपि केवलमत्स्याक्षीकल्केन पिष्ट्वा भस्त्राद्वयेन
सम्भवतः तोत्रादिना सुदृढं ध्वेत् यावत् सम्भयपार्श्वं विदार्य क्षटिकां निर्गन्धं त्रिशूल-
वत् परिदृश्यमाणं न भवेत्, ततः त्रिफलाकाथे गीमूत्रे च निर्वोध्य पाषाणोद्-
खले स्थूलकौदृद्वयेन तावत् ताडयेत् यावत् चूर्णं निर्गच्छति, यदा च
चूर्णनिर्गमरहितं भवेत् तदा पुनश्च पूर्वक्रमात् चूर्णे मृत्नीयात्, एवं यावत्

सतान्तरम् ।—

समगन्धमयसूत्रं कुमारीवारिमर्दितम् ।

पुटोक्तं कियत्कालमवश्यं स्थिते ह्ययः ॥ १२५ ॥

सतान्तरम् ।—

जम्बीर-रससंयुक्ते दरदे तप्तमायसम् ।

बहुवारं विनिक्षिप्तं स्थिते नात्र संशयः ॥ १२६ ॥

सतान्तरम् ।—

गोमूत्रैस्त्रिफला काथ्या तत्कषायेण भावयेत् ।

त्रिःसप्ताहं प्रयत्नेन दिनैकं मर्दयेत् पुनः ॥ १२७ ॥

कृद्धा गजपुटे पचाद्दिनं काथेन मर्दयेत् ।

दिवा मर्द्य पुटेद्रात्रावेकविंशद्दिनावधि ॥

एकविंशत्पुटेयैव स्थिते त्रिविधं ह्ययः ॥ १२८ ॥

अथ तीक्ष्णलौहद्रावणम् ।—

त्रिःसप्तकृत्वो गोमूत्रे जालिनीभक्ष भावितम् ।

शोषयेत्तस्य वापेन तीक्ष्णं मूषागतं द्रवेत् ॥ १२९ ॥

अस्य कथा चुणो न भवति तावत् कुर्यात्, ततस्तत्रुणं गन्धकगुडविफलाकाथेन पिष्टा
विंशद्वारं पुटेत्, प्रतिपुटे एव गन्धकादिकं दद्यात् ॥ १२१—१२४ ॥

मारणान्तरमाह, समगन्धमयः ।—सुगन्धम् ॥ १२५ ॥

प्रकारान्तरमाह, जम्बीरिति ।—निमज्जनयोग्यजम्बीररसे किञ्चित् द्विजुषं सम्मिश्र
तव सन्ततलौहपत्रं बहुवारं विनिक्षिपेत्, तेन लौहं सिधेत् ॥ १२६ ॥

अपरमतसाह, गोमूत्रैरिति ।—“भास्यद्रव्यमसं काष्यन्” इत्यादिपरिभाषया
लौहलुप्त्या विफला कथनीया, ततश्च एकविंशतिदिनानि तेन काथेन लौहं भावयित्वा
अनन्तरमेकदिनं तेनैव काथेन सम्मयं चत्तिका विधाय रात्रौ गजपुटे पचेत्,
अपरदिने पुनश्च पूर्वोक्तकाथेनैकदिनं मर्दयित्वा पूर्ववत् पुटेत्, एवमेकविंशतिदिनानि
कुर्यादिति ॥ १२७।१२८ ॥

तीक्ष्णलौहस्य द्रावणमाह, त्रिःसप्तेति ।—त्रिःसप्तकृत्वः एकविंशतिवारान् ।
जालिनीभक्ष पौतपुण्यधीषाक्षताचारः । वापेन प्रक्षेपेत् । गोमूत्रे एकविंशतिवारं

मतान्तरं द्रावणम् ।—

सुरदालिभस्म गलितं त्रिःसप्तकत्वोऽथ गोजले शुष्कम् ।
तापेन सलिलसदृशं करोति मूषागतं तौक्ष्णम् ॥ १३० ॥

अथ लौहप्रयोगः ।—

एतत् स्यादपुनर्भवं हि भस्मितं लौहस्य दिव्यामृतं
सम्यक् मिह्रसायनं त्रिकटुकोवेज्जाज्यमध्वन्वितम् ।
हन्त्यान्निष्कमितं जरामरणजव्याधींश्च सत्पत्रदं
दिष्टं श्रीगिरिशेन कालयवनोद्भूत्ये पुरा तत्पितुः ॥ १३१ ॥

अथ काललौहस्य रासराजौघ्रीकशोधनम् ।—

यत्पात्राध्युषितं तोये तैलविन्दुर्न सर्पति ।
तारिणाऽऽवर्तते यत्तत् कान्तलोहं तनूकृतम् ॥ १३२ ॥
अथसामुत्तमं सिञ्चेत्तप्तं तप्तं वरारसे ।
एवं शुद्धानि लोहानि पिष्टान्यस्त्रेण केनचित् ॥ १३३ ॥
मृतसूतस्य पादेन प्रलिप्तानि पुटानले ।
पचेत्तुल्येन वा ताप्य गन्धाश्म-हरतेजसा ॥ १३४ ॥

भावितं जालिनीभस्म आतपे शोधयेत्. ततो मूषामध्ये तद्वत्स संस्थाप्य तन्मध्ये
तौक्ष्ण्यलोहं स्थापयेत्, तेन च तत् द्रवीभवति । अथवा घाषाक्षारीटकं भावितं लौहं
गोमूत्रे निक्षिप्य रौद्रयन्त्रे शोधयेत्, एवम् एकविंशतिवारं कुर्यात् ; ततस्तस्मिन् एव
चारं मूषास्ये लोहं प्रलिपेत् ॥ १२८ ॥

प्रक्षारान्तरेण द्रावणमाह, सुरदालीति ।—सुरदाली देवदाली, हस्तिघोषक इति
युक्तं, तस्या भस्म । गलितं परिसृतम् । गोमूत्रे एकविंशतिवारं परिसृतं हस्ति-
घोषकक्षारं शुष्कं कृत्वा तत्क्षारमध्ये तौक्ष्ण्यलोहं निक्षिप्य मूषायां निक्षिप्य च अग्नि-
सन्तापेन द्रवीकुर्यादिति ॥ १३० ॥

लौहस्य प्रयोगविधिमाह, एतदिति ।—एतत् पुनर्भवकम् । अपुनर्भवं निश्चय-
मित्यर्थः । भस्मितं लौहस्य लौहभस्म । दिव्यामृतं खर्गोद्यास्तवत गुणविशिष्टमित्यर्थः ।
वेज्जं बिडङ्गम् । त्रिकटुकाटिङ्गम् अनुदपनादया शास्त्रम् । निष्कमितम् अर्जुनोदक-
परिमाणम् । दिष्टम् उपदिष्टम् । कालयवनाद्भूत्ये कालयवनाख्यस्य हापरीयासुर-
राजस्य जन्मतिमिजम् । तत्पितुः कालयवनपितुः ॥ १३१ ॥

तप्तं क्षारास्त्रसंल्लिप्तं शशरक्ते निधापितम् ।

कान्तलोहं भवेच्छुद्धं सर्वदोषविवर्जितम् ॥ १३५ ॥

अथ सर्वविधलोहानां रामराजीयोक्तमारण्यम् ।—

शुद्धसूतं द्विधा गन्धं खल्लेन कृतकज्जलम् ।

द्वयोः समं लोहचूर्णं मर्दयेत् कन्यकाद्रवैः ॥ १३६ ॥

यामदयात् समुद्धृत्य तद्गोलं ताम्रपात्रके ।

आच्छाद्यैरण्डपत्रैश्च यामार्द्धेऽत्युष्णतां व्रजेत् ॥ १३७ ॥

धान्यराशौ न्यसेत् पश्चाच्छिदिनान्ते समुद्धरेत् ।

सम्प्रेष्य गालयेद्वस्त्रे सत्यं वारितरं भवेत् ॥

कान्तं तीक्ष्णञ्च मुण्डञ्च निरुत्य जायते मृतम् ॥ १३८ ॥

स्वर्णादौन् मारयेदेवं चूर्णं कृत्वा च लोहवत् ।

सिद्धयोगो ह्ययं स्यातः सिद्धानां सुमुखगतः ॥ १३९ ॥

अनुभूतं मया सत्यं सर्वरोगजराऽपहम् ।

त्रिफलामधुमंयुक्तं सर्वरोगेषु योजयेत् ॥ १४० ॥

सलक्षणं कान्तलोहस्य विशेषशोधनमाह, यदिति ।—यस्य यस्मिन् वा पात्रे अभ्युषिते स्थापिते तोये तैलविन्दुः, प्रक्षिप्तः सन्निति शेषः, न संपात, यच्च लोहं तारण्य रौप्येण सह आवर्तते आवर्तितं मिश्रितं सत् तिष्ठति, अथसामुत्तमं तत् कान्तलोहं तन्मूर्तं सूक्ष्मपवीकृतं तप्तं तप्तं सन्नाप्य सन्नाप्य वरारसे त्रिफलाकाशे सिञ्चेत् इत्येवं योगना । एवं संशोधितं तत् लव्हीरारनालादीनामस्त्रानां केनचिद्रसेन पिष्टा लोहापेक्षया पादमितभस्वसूतेन संलिप्य, लोहसूत्रेण मिलितस्वर्णमाचक्ष-
गन्धकपारदेन संलिप्य वा पटाग्नौ पचेत्, ततः टङ्कणेन केनचित् अस्त्ररसेन च संलिप्य शशरक्ते सप्तदिनं निधाय अनन्तरं प्रक्षाल्य गृह्णीयादिति ॥ १३२—१३५ ॥

सर्वविधलोहानां सामान्यमारण्यमाह, शुद्धतूतमिति ।—यामदयात् यामदयाद्रुद्धम् । ताम्रपात्रे, संस्थाप्य इति शेषः । “ताम्रपात्रके” इत्यत्र “कांक्षपात्रके” इति पाठांतरम् । यामार्द्धेऽत्युष्णतां व्रजेत् यामार्द्धे यावत् पुटे दद्यादित्यर्थः । “आच्छाद्य” इत्यादौ “घर्मे धूलोरुबन्धस्व” इत्यादिरसेन्द्रचिलाम्बिपाठे—घर्मे इत्यस्य अग्निस्तपे इत्यर्थः कार्यः ; रौद्रसन्नापे इत्यर्थे कृते तु अग्निसम्पर्कभावेण कञ्चनौष्ण्यजनितगुरुत्वसद्भावात्

अथ लोहानां रासरानीभोक्तृगुणाः ।—

लोहं जन्तुविकारपाण्डुपवन-क्षीणत्वपित्तामय-
स्थीत्याशीग्रहणोज्वरार्ति-कफजिच्छोफप्रमेहप्रणुत् ।
गुल्मप्लीहविषापहं बलकरं कुष्ठान्निमान्द्रप्रणुत्
सौख्यालम्बि रसायनं मृतिहरं कान्तादिकं किट्टवत् ॥१४१॥

मृतानि लोहानि रसोभवन्ति निघ्नन्ति युक्तानि महामयांस्य ।
अभ्यासयोगाहृददेहमिहं कुर्वन्ति रुग्जन्मजराविनाशम् ॥१४२॥

वातरत्नानामथादिति । आन्तराशाविति ।—आन्तराशाः व्यापनमपि परस्परपते-
षाच्छाद्यैव कार्यम् । सदा वाय्वटेनेत्यर्थः । प्रयोगविधिमाह,—विफलति । लोह-
सारथप्रसङ्गेन एतद्गुणानुक्तं पतञ्जल्यादिभिर्लोहावाङ्मोक्तं सम्यक्पाकादिलक्षणमव
प्रदर्शयति ; तथा च पतञ्जलिः,—“तावज्जोहं पचेदेवो यावत् वस्त्रेण गालितम् ।
समुद्रं जायते व्यक्तं न निःसरति स्थन्दिनि ॥” अन्वयः—“अङ्गुलिभ्यां दृढं दृष्टं यदा
धूर्तत्वमागतम् । तदांसि विजानीयाज्जोहं लोहविद्रा वरः ॥ अक्षनाभं वनं क्षिण्यं
द्रव्यमुत्पन्नमपनम् । अक्षिप्रमन्त्रसि क्षिप्तं सम्यक्पक्वत्वं लक्षणम् ॥ मन्दनादुरथो
लोहमलस्याखिललक्षणम् । अतिपाकेन तत्रश्रेयं खरमुक्तिमतलक्षणम् ॥” इति ।
अमोघतन्त्रे शोक्ते—“पाकान् विविधाः प्रोक्ता मृदमध्यमतीक्ष्णकाः । वैविध्यात्
सर्वधातूनां पित्तानिलकफात्मनाम् ॥ दर्वीमाद्भिष्यते यत्तत् खरं खलति वा न वा ।
मृदुपाकं विजानीयात् पित्ते तद्विद्यं योजयेत् ॥ क्षिताप्लीपमं यत्तु मूषिकील्कर-
क्षिप्तम् । तदथः खरपाकं स्यात् श्लेष्मश्लेष्म प्रकीर्तितम् ॥ एकैकगुणयोगित्वात्
तद्विच्यन्ति तादृदः । सर्वप्रकृतिसेव्यत्वात्प्रथमं बहुपूजितम् ॥ गुडादिः प्रविशेदथ
शैवं पाकीऽस्य मुद्रया ॥” इति ॥ १३६—१४० ॥

सतलोहस्य गुणमाह, लोहमिति ।—जन्तुविकारः किमिरीगः । पवनक्षीणत्वं वात-
क्षयः, पवनः वातविकृतिः क्षीणत्वं काशशोभति वा । सौख्यालम्बि सौख्यम् आलम्बते
देधाति यत् यत् सुखदायकमित्यर्थः । मृतिहरम् अकालमृत्युनाशनं कालमृत्योर्दुर्हं
रथोद्यतात् । किट्टवत् सकिट्टं मुञ्चतीत्यकाललोहानि मज्जुरित्यर्थः ॥ १४१ ॥

रासरानीभोक्तृगुणमाह, मृतानीति ।—अरसाः रसाः भवन्ति इति रसोभवन्ति
रसतुल्यगुणवन्ति भवन्तीत्यर्थः ॥ १४२ ॥

अथ उत्तमकाललौहस्य लक्षणम् ।—

पक्वजम्बूनिभच्छायं कान्तलौहं तदुत्तमम् ॥ १४३ ॥

अथ कान्तलौहस्य विशेषभारणम् ।—

सुरदालिभवं भस्म नरमूत्रेण गालितम् ।

त्रिःसप्तवारं तत्चार-वापात् कान्तवृत्तिर्भवेत् ॥ १४४ ॥

अथाटलोहानां द्रावणम् ।—

गन्धकं कान्तपाषाणं चूर्णयित्वा समं समम् ।

द्रुते लोहे प्रतौवापो देयो लोहाष्टकं द्रवेत् ॥ १४५ ॥

सतान्तरम् ।—

देवदाह्या द्रवैर्भाष्यं गन्धकं दिनसप्तकम् ।

तेन प्रवापमात्रेण लोहं तिष्ठति सूतवत् ॥ १४६ ॥

अथ मण्डुरः ।—

अथ मण्डुरशोधनम् ।—

अक्षाङ्गारैर्धमेत् किटं लोहजं तद्गवां जलैः ।

सेचयेदक्षपात्रान्तः सप्तवारं पुनः पुनः ॥

मण्डूरोऽयं समाख्यातश्चूर्णं श्लक्ष्णं प्रयोजयेत् ॥ १४७ ॥

वर्णभेदेन प्रशस्तकान्तलौहस्य लक्षणमाह, पक्वेति ।—सुगमम् ॥ १४३ ॥

कान्तलौहस्य विशेषभारणमाह, सुरदालिभवमिति ।—नरमूत्रेण एकविंशतिवारं परिश्रुते इतिप्रोक्तचारादके प्रक्षिप्य किवन्ति दिनानि स्थापनात् कान्तलौहं नृतं भवेत् । “हातः” इत्यत्र “द्रुतिः” इति पाठे—कान्तस्य द्रुतिः द्रावणं जलवत् तारक्यमित्यर्थो बोध्यः ॥ १४४ ॥

अटविधलोहानां द्रावणमाह, गन्धकमिति ।—कान्तपाषाणं “चुम्बक” इति ख्यातः प्रस्तरविशेषः । स्वर्णादटविधलोहानां यत्किञ्चिद्द्रोह द्रवौक्त्य तत् प्रत्येकं लौहपरिमितं गन्धकचूर्णं कान्तपाषाणचूर्णञ्च प्रक्षिपेत्, एवञ्च सर्वविधलोहं द्रवीभूय तिष्ठति ; अथवा—लोहमिति प्रसिद्धं लोहं द्रवौक्त्य तत्र उत्तमचूर्णद्वयं प्रक्षिप्य स्वर्णादन्वतमलोहं प्रक्षिपेत्, एवञ्च तत् द्रवीभूय एव तिष्ठति ॥ १४५ ॥

द्रावणान्तरमाह, देवदाह्या इति ।—तेन प्रवापमात्रेण तद्गन्धकचूर्णप्रक्षेपमात्रेणैव । सूतवत् पारदवत् तरलमेव इत्यर्थः ॥ १४६ ॥

सतान्तरम् ।—

गोमूत्रैस्त्रिफला क्वाथ्या तत्क्वाथे सेवयेच्छनैः ।

लोहकिट्टं सुमन्तसं यावज्जीर्यति तत् स्वयम् ॥

तच्चर्णं जायते पेष्यं मण्डूरोऽयं प्रयोजयेत् ॥ १४८ ॥

अथ लौहमण्डूरयोः तुल्यगुणत्वनिर्देशः ।—

ये गुणा सारिते मुण्डे ते गुणा मुण्डकिट्टके ।

तस्मात् सर्वत्र मण्डूरं रोगशान्त्यै प्रयोजयेत् ॥ १४९ ॥

अथ मण्डूरस्य लौहानाञ्च उत्तरोत्तरगुणाधिक्यम् ।—

किट्टादृशगुणं मुण्डं मुण्डात्तीक्ष्णं शतोन्मितम् ।

तीक्ष्णाक्षयगुणं कान्तं भक्षणात् कुरुते गुणान् ॥

तस्मात् कान्तं सदा सेव्यं जरामृत्युहरं नृणाम् ॥ १५० ॥

किट्टस्य लौहमगुणत्वात् लौहमलत्वाच्च लौहशोधनसारस्यप्रकरणे एव तस्यापि शोधनादिकमाह, अक्षाक्षारैरिति ।—विभौतककाष्ठायौ मण्डूरं भक्षया आश्राप्य विभौतककाष्ठमथपात्राभ्यन्तरे स्थापिते गोमूत्रे सिञ्चेत्, एवं सप्तवारं मण्डूरः शुष्यति, ततः श्लक्ष्णं चूर्णीकृत्य काथ्येषु नियोजयेत् इति ॥ १४७ ॥

सतान्तरमाह, गोमूत्रैरिति ।—क्वाथयावत् मण्डूरापेक्षया द्विगुणो यावत् ॥ १४८ ॥

लौहमण्डूरयोः तुल्यगुणशालित्वं प्रदर्शयति मण्डूरस्य प्रयोगार्हतामाह, ये इति ।—

अथ मुण्डशब्दः तीक्ष्णकान्तयोरपक्षयणं, यतः यज्जोहं यद्गुणं तत्किट्टमण्डूरोऽपि तद्गुणविशिष्ट इत्युक्तम् ; तथा च भावमित्रः, —“आशमानस्य लौहस्य सक्तं मण्डूरः सुष्यते । लौहसिंहानिका किट्टी सिंहानस्य निगद्यते ॥ यज्जोहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किट्टमपि तद्गुणम् ॥” इति ॥ १४९ ॥

मण्डूरस्य तथा विविधलौहस्य च उत्तरोत्तरगुणाधिक्यं प्रदर्शयति, किट्टादिति ।

—यत्तु प्राक् “ये गुणा सारिते मुण्डे” इत्यादिना लौहमण्डूरयोः समानगुणत्वमुक्तं तत् लौहाप्राप्तो मण्डूरश्चैव लौहसाध्यकर्मसम्पादनाद्ये, लौहमलत्वात् लौहगुणाः क्षीयन् विद्यन्ते एव इति ज्ञापनार्थं च, वस्तुतस्तु मलसपेक्षया सारांशस्य गुणबाहुल्यं स्वाभाविकमेव इति । अदानुक्तोऽपि यस्यान्तरात् मण्डूरगुणो द्रष्टव्यः, तद्वयथा शान्तिनिघण्टौ—“लौहकिट्टस्तु सधरं कटूष्णं क्षिप्रवातमुत् । पक्वियुक्तं मरुच्छर्णं मेदुगुणार्तिशीथमुत् ॥” इति । किञ्च मण्डूरस्य उत्तमसमध्यमत्वादिकमप्यवानुक्तं

अथ अशुद्धलौहस्य गत्यान्तरीकृतदोषाः ।—

अशुद्धलौहं न हितं निषेवणादायुर्वलं कान्तिविनाशि निश्चितम् ।
हृदि प्रपीडां तनुते ह्यपाटवं रुजं करोत्येव विशोध्य मारयेत् ॥ १५१ ॥

अथ शुद्धलौहस्य गत्यान्तरीकृतगुणाः ।—

आयुष्पदाता वलवीर्यकर्ता रोगप्रहर्ता मदनस्य कर्ता ।
अयःसमानं न हि किञ्चिदन्यद्रसायनं श्रेष्ठतमं हि जन्तोः ॥ १५२ ॥
[इत्ययोऽधिकारः] ।

अथ वङ्गम् ।—

अथ वङ्गस्य वैविध्यनिर्देशः ।—

खुरकं मिश्रकञ्चेति द्विविधं वङ्गमुच्यते ।
खुरं तत्र गुणैः श्रेष्ठं मिश्रकं न हितं मतम् ॥ १५३ ॥

अथ खुरकवङ्गस्य लक्षणम् ।—

धवलं मृदुलं स्निग्धं द्रुतद्रावं सगौरवम् ।
निःशब्दं खुरवङ्गं स्यात्—”

अथ मिश्रकवङ्गस्य लक्षणम् ।—

“—मिश्रकं श्यामशुभ्रकम् ॥ १५४ ॥

प्रदर्शयते, यथा रसेन्दुचिन्तामणौ—“शतोर्वमुत्तमं किं न सध्यन्तामौतिवार्धिकम् । अधमं
षष्टिवर्षीयं ततो हीनं विषोपमम् ॥” इति ॥ १५० ॥

अशुद्धलौहसेवने गत्यान्तरीकृतं दोषसाह, अशुद्धलौहमिति ।—आयुर्वलमित्येव
विनाशयेदिति शेषः ॥ १५१ ॥

तत्रोक्तं शुद्धलौहस्य गुणसाह, आधुरिति ।—मदनस्य कर्ता वाग्रीकरण-
मित्यर्थः ॥ १५२ ॥

इदानीं वङ्गस्य वैविध्यमुक्त्वा तथोक्तलक्षणतां निर्दिशति, खुरकमिति ।—खुरकं
“पञ्चखुरि रा” इति प्रसिद्धम् । मिश्रकं तद्विपरित्यक्तं ज्ञेयम् ॥ १५३ ॥

खुरकस्य मिश्रकस्य च लक्षणसाह, धवलमिति ।—द्रुतद्रावं शीघ्रद्रवणशीलम् ।
निःशब्दं पत्नीभूतमपि शब्दरहितं, पत्नीभूतं रज्ज्वात्तरं यथा मशब्दं भवति, तथा न
इत्यर्थः । मिश्रकमिति ।—श्यामशुभ्रमित्यर्थत्वात् मिश्रकमिति संज्ञा ज्ञेया ॥ १५४ ॥

अथ वङ्गशोधनम् ।—

वङ्गं तिक्तोष्णकं रूक्षमौषडातप्रकोपणम् ।

मेहश्लेष्मामयघ्नञ्च मेदोघ्नं कृमिनाशनम् ॥ १५५ ॥

अथ खुरकवङ्गशोधनम् ।—

द्रावयित्वा निशायुक्ते क्षिप्तं निर्गुण्डिकारसे ।

विशुध्यति त्रिवारेण खुरवङ्गं न संशयः ॥ १५६ ॥

अथ मिश्रकवङ्गशोधनम् ।—

अस्नतक्रविनिक्षिप्तं वर्षाभूविषतिन्दुभिः ।

कट्फलाम्बुगतं वङ्गं द्वितीयं परिशुध्यति ॥ १५७ ॥

अथ नागवङ्गकामतासाणां क्षानान्यशोधनम् ।—

शुध्यति नागो वङ्गो घोषो रविरातपेऽपि मुनिसङ्घैः ।

निर्गुण्डोरससकैस्तन्मूलरजःप्रवापेच्च ॥ १५८ ॥

गुणसाह, वङ्गमिति ।—स्पष्टार्थम् ॥ १५५ ॥

खुरकवङ्गस्य शोधनसाह, द्रावयित्वेति ।—निशा हरिद्रा । अग्निसत्तापेनादौ वङ्गं लवणौक्त्य पश्चात् हरिद्राचूर्णमयुक्ते हरिद्राखुरससंयुक्ते वा निर्गुण्डौखरसे निक्षिपेत्, एवं त्रिवारेण वङ्गं शुध्यति ॥ १५६ ॥

मिश्रकस्य शोधनसाह, अस्नेति ।—विषतिन्दुः कुचेला “कुंचिला” इति भाषा । वर्षाभूविषतिन्दुभिः, कृतकाये विनिक्षिप्तमिति शेषः । द्वितीयं मिश्रकम् । अस्नतक्रे दिनचयं पुनर्नवा विषमुट्टिकाये दिनचयं तथा कट्फलजाये च दिनचयं वङ्गं निसज्या स्थापयेत् । “विनिक्षिप्तम्” इत्यत्र “विनिषिप्तम्” इति पाठे—अस्नतक्रेण सह वङ्गं निषिध्य वर्षाभूविषतिन्दुजाये कट्फलजाये च दिनचयं स्थापयेत् । “विषतिन्दुभिः” इत्यत्र “वषतिन्दुभिः” इति पाठे—वषः वासकः तित्नुः विषतिन्दुकः । “विषसिन्दुभिः” इति पाठे—विषं वक्षनाभविषं सिन्दुः सिन्दुवारः । “विषसिन्धुभिः” इति पाठेऽपि स एवार्थः । “कट्फलाम्बुगतम्” इत्यत्र “कटुफलावुगतम्” इति पाठे—तिक्ततृणौषध्यास्थितमित्यर्थः । “वङ्गं द्वितीयम्” इत्यत्र “वङ्गं द्वितयम्” “वङ्गद्वितयम्” इति च पाठे—खुरकं मिश्रकञ्च द्विविधवङ्गमित्यर्थः ॥ १५७ ॥

तुल्यशोधनत्वात् वङ्गशोधनप्रसङ्गे नागतासकांक्षानामपि शोधनसाह, शुध्यतीति ।—घोषः कांक्षकम् । रविः ताम्बू । मुनिपङ्क्तैः समसङ्क्तैः । तन्मूलरजःप्रवापेः

अथ वङ्गसारणम् ।—

मतालेनाकंदुग्धेन लिप्ता वङ्गदलानि च ।
बोधिचिञ्चात्वचः चारेर्दद्यान्नघुपुटानि च ॥
मर्दायित्वा चरेद्भस्म तद्रसादिषु ग्रस्यते ॥ १५८ ॥

भारणी मतान्तरम् ।—

प्रद्राव्य खर्परं वङ्गं षोडशांशं रसं चिपेत् ।
स्वल्पस्वल्पाऽऽलकं दत्त्वा भारद्वाजस्य काष्ठतः ॥
मर्दायित्वा चरेद्भस्म तद्रसादिषु कान्तितम् ॥ १६० ॥

मतान्तरम् ।—

पलाशद्रवयुक्तेन वङ्गपत्रं प्रलेपयेत् ।
तालेन पुटितं पञ्चान्मिश्रयते नात्र संशयः ॥ १६१ ॥

मतान्तरम् ।—

भज्जाततैलमंलिप्तं वङ्गं वस्त्रेण वेष्टितम् ।
चिञ्चापिप्पल-पलाश-काष्ठान्नी याति पञ्चताम् ॥ १६२ ॥

निर्गुण्यमूलचूर्णमध्ये निक्षेपेः । जागादितुष्टवं प्रत्येकं सिन्दुवाररसान् संख्यां
आतपे शीघ्रयित्वा सिन्दुवारमूलचूर्णमध्ये प्रक्षिप्य च दिनमेकं कसेत्, एवं सप्तवारं
कुर्यात् ॥ १५८ ॥

वङ्गस्य नारथसाह, मतान्तेति ।—मतान्तेन हरितान्मृदितेन । बोधिः अश्वत्थः,
चिञ्चा तिलिङ्गी तथैः त्वचः चारैः । चरेत् आचरेत्, रोगेषु पथ्युचैतिशब्धः ॥ १५८ ॥

मतान्तरमाह, प्रद्राव्येति ।—आलकं हरितान्मृदम् । भारद्वाजस्य वनकापोऽस्याः ।
वङ्गं खर्परं कृत्वा अघौ विटोऽथ वङ्गषोडशभागैकभागं रसं तत्र निक्षिपेत्, ततः तत्र
अल्पमल्पं हरितान्मृदुं दत्त्वा दत्त्वा आश्वकापोऽदृष्टेन तावत् निरन्तरं मर्दायेत्
यावत् भस्म न भवेत् इति ॥ १६० ॥

मतान्तरमाह, पलाशेति ।—पलाशद्रवः पलाशमूलरसः ॥ १६१ ॥

पकारान्तरमाह, भज्जातेति ।—भज्जातकीइवेन तैलेन वङ्गं लिप्ता वस्त्रेण वेष्टिता-
वेष्टा च तिलिङ्गिकाश्वत्थपलाशकाष्ठाघ्नी भक्ष्यीकुर्यात् । भज्जाततैलविधायम्—आनी
शीघ्रमेव सविज्ञानं भज्जातकान् चोरे निरातम् अविनाशं विधाकुर्यात्, ततः लौहकथं
ज्ञानं संख्याप्यं क्षिप्तद्वाराविषं सुखं कृत्वा लौहमयकुम्भात्तरस्य भूमाभाकण्ठं निखातली-

अथ वङ्गप्रयोगः ।—

वङ्गभस्मसमं कान्तं व्योमभस्म च तत्समम् ।
 मर्दयेत् कनकाम्भोभिर्निम्बपत्ररसैरपि ॥ १६३ ॥
 दाडिमस्य मयूरस्य रसेन च पृथक् पृथक् ।
 भूपालावत्तमस्माथ विनिक्षिप्य समांशकम् ॥ १६४ ॥
 गोमूत्रक-शिलाघातु-जलैः सम्यक् विमर्दयेत् ।
 ततो गुग्गुलतोयेन मर्दयित्वा दिनाष्टकम् ॥ १६५ ॥
 विशोष्य परिचूर्ण्यैव समभागेन योजयेत् ।
 घृष्टं बभ्रुकनिर्यासेर्नाकुलीवीजचूर्णकैः ॥ १६६ ॥
 ततः क्षिपेत् करण्डान्तर्विधाय पटगालितम् ।
 गोतक्रपिष्ट-रजनो-सारण सह पाययेत् ॥ १६७ ॥
 चतुर्भिर्वल्लकैस्तुल्यं रस्यं वङ्ग रसायनम् ।
 निश्चितं तेन नश्यन्ति मेहा विंशतिभेदकाः ॥ १६८ ॥
 शालयो मुहसूपञ्च नवनीतं तिलोद्भवम् ।
 पटोलं तिक्ततुण्डोरं तक्रं पथ्याय शस्यते ॥ १६९ ॥

[इति वङ्गाधिकारः] ।

परि भज्जातपूर्णकुक्षं तमधानुखं योजयित्वा सन्निरोधं कृत्वा च उपरिष्ठात्
 करौषाग्निं दद्यात्, अग्निसत्त्वापेन तस्मात् निक्षुतः शः खेदः तलभाण्डे पतित्वात्,
 तदेव भज्जातैलं याज्यम् इति ॥ १६२ ॥

वङ्गप्रयोगमाह, वङ्गभस्मसममिति ।—कान्तं कान्तलौहं, तच्च सारितं याज्यम् ।
 कनकाम्भोभिः पुनूरपत्ररसैः । “कनकाम्भोभिः” इत्यत्र “कन्यकाम्भोभिः” इत्येव पाठः
 साधेयान्, तच्च—कन्यकाम्भोभिः घृतकुनारीरसैः मयूरस्य अपामाशीस्य । भूपालावर्णः
 राजावर्णः । समांशकं वङ्गभस्मातुल्यम् । गोमूत्रकशिलाघातुजलैः गोमूत्रेण शिलाघातु-
 जलैश्च, गोमूत्रस्य शिलाघातुजलैश्च इत्यर्थो वा ; अत्र जलैरिति बहुवचननिर्देशेन
 व्यप्रवारणमनं बोध्यम् । समभागेन इत्यत्र स्रष्टौतेरिति शेषः, बभ्रुकनिर्यासेर्नाकुली-
 वीजचूर्णकैरित्यनेनान्वयः । बभ्रुकः बभ्रुवीरपुष्पं “वीधुलि” इति
 भाषा, तस्य निर्यासेः क्षीरैः कायेर्वा । नाकुलीवीजं रासावीजं शाखावीजं वा ।

अथ सीसकम् ।—

अथ शुद्धाशुद्धसीसकलक्षणम् ।—

द्रुतद्रावं महाभारं कृटे कृष्णं समज्ज्वलम् ।

पूतिगन्धं वह्निः कृष्णं शुद्धं सीसमतोऽन्यथा ॥ १७० ॥

अथ सीसकगुणाः ।—

अत्युष्णं सीसकं स्निग्धं तिक्तं वातकफापहम् ।

प्रमेह-तोयदोषघ्नं दोषनञ्चाऽऽसवातनुत् ॥ १७१ ॥

अथ सीसकशोधनम् ।—

मिन्दुवारजटा-कौन्तो-हरिद्राचूर्णकं क्षिपेत् ।

द्रुते नागेऽथ निर्गुण्डास्त्रिवारं निक्षिपेद्वसे ॥

नागः शुद्धो भवेदेवं मूर्च्छास्फोटादि नाऽऽचरेत् ॥ १७२ ॥

“दृष्टं बन्धूकनिर्यासेनाकुलीबोजचूर्णकैः” इत्यत्र “शुद्धबन्धूकनिर्यासेनाकुलीबोज-
चूर्णकैः” इति पाठे—नाकुली सीसरात्री । बद्धकाल्तलौहामकभक्त्यं तुल्यमानं दृष्टीत्वा
क्षणकादीनां प्रत्येकं स्वरसैरेकैकदिनं सदैवेत, ततः राजावर्णमन्त्रा बद्धमानं तद
दत्त्वा गोमूत्रेण शिलाजतुकाशेन च शिलाजतुसिञ्जलेन वा अथवा गोमूत्रमन्त्र-
शिलाजतुकाशेन सप्ताहं भावयित्वा पश्चात् गुग्गुलुकाशेन दिनान्तकं सदैवेत, अनन्तरं
शोधयित्वा विचुर्य च बन्धूकनिर्यासेन नाकुलीबोजचूर्णेन च तुल्येन सदैवेत,
ततो बन्धूपुतं विधाय पात्रालः ख्यापयेत् । अष्टरक्तिमितं तज्जुषे हरिद्राचूर्ण-
सन्धतकानुपानेन पथोजयेत् । तिलोद्भवं तिलतैलं तिलबोजं वा । तिलतुण्डीरं बिन्दो-
फलम् ॥ १६३—१६६ ॥

प्रशस्ताप्रशस्तसीसकलक्षणमाह, द्रुतद्रावमिति ।—अतोऽन्यथा इत्यत्र अशुद्धमिति
शेषः ॥ १७० ॥

सीसकगुणमाह, अत्युष्णमिति ।—तोयदोषघ्नं दृष्टअलोपधोमजमितव्याधिनिवा-
रकम् इत्यर्थः ॥ १७१ ॥

शोधनमाह, मिन्दुवारजटिति ।—कौन्ती रेणुकम् । सीसकमशिसलापेन विख्याप्य
मिन्दुवारमूलादीनां चूर्णैः सङ्गृह्य दृष्ट्वा निर्गुण्डीरसं निक्षिपेत्, एवं नाद-
ल्लभम् ॥ १७२ ॥

अथ सौप्तिकमारणम् ।—

तिर्य्यगाकारचुल्लान्तु तिर्य्यग्वक्त्रं घटं न्यसेत् ।
 तच्च वक्त्रं विना सर्वं गोपयेत् यत्नतो मृदा ॥ १७३ ॥
 भृष्टयन्त्राभिधे तस्मिन् पात्रे सौप्तं विनिक्षिपेत् ।
 पलविंशतिकं शुद्धमधस्तोत्रानलं क्षिपेत् ॥ १७४ ॥
 द्रुते नागे क्षिपेत् सूतं शुद्धं कर्षमितं शुभम् ।
 घर्षयित्वा क्षिपेत् चारमेकैकं हि पलं पलम् ॥ १७५ ॥
 अर्जुनस्याक्षवृक्षस्य महा-राजगिरिरपि ।
 टाडिमस्य मयूरस्य क्षिप्त्वा चारं पृथक् पृथक् ॥ १७६ ॥
 एवं विंशतिरात्राणि पचेत्तोत्रेण वङ्किना ।
 विघट्टयन् दृढं दोर्भ्यां लोहद्व्यां प्रयत्नतः ॥ १७७ ॥
 रक्तं तज्जायते भस्म कपोतच्छायमेव वा ।
 नागं दोषविनिर्मुक्तं जायतेऽतिरसायनम् ॥ १७८ ॥

सतान्तरम् ।—

हृतमुत्थापितं सौप्तं दशवारिण सिध्यति ।
 तन्मृतं सौप्तकं सर्वदोषमुक्तं रसायनम् ॥ १७९ ॥

सारणमाह, तिर्य्यगिति ।—अक्षः विभीतकः । महा-राजगिरिः शाकविशेषः, राजशाकमिति यावत्, स तु लघुखलमेदेन विविधः, अथ च खूनी पाशः । मयूरः अपसारः । अवेदं कार्यं—वक्त्राकारां तुल्यं कृत्वा तदपरि घटमेकं वक्त्रमुखं कृत्वा स्थापयेत्, ततो वक्त्रमात्रं विहाय कृत्स्नं घटानयनं सूत्रेणोच्छादयेत्, भृष्टयन्त्राभ्यस्तस्मिन् यत्ने विंशतिपलसप्तं शुद्धं सौप्तकं दत्त्वा तीव्रोत्थापेन द्रवीकृत्यात्, ततः तस्मिन् कर्षप्रसाधं शोधितपारदं प्रक्षिप्य द्रव्यां घट्टयेत्, मिथीभूते च तस्मिन् प्रत्येकं पलमात्रम् अर्जुनादीनां चारं पृथक् पृथक् दत्त्वा लोहद्व्यां दृढं घट्टयन् तीव्राग्निना विंशतिरात्रं पचेत् । कपोतच्छाद्यं पारावतवर्णं, भूसरवर्णमिति यावत् ॥ १७३—१७८ ॥

सतान्तरं सारणमाह, इतिमिति ।—आदौ भस्मोक्त्य जायेतामायत्ने सत्त्वापयेत्, ततः पुनः सस्मोक्त्य पुनश्चत्त्वापयेत्, एवं दशवारिण सौप्तकस्य विदित्यं भस्म भवति ।

अथ सौमकस्य निरुत्यभस्मीकरणम् ।—

अश्वत्थ-चिञ्चात्वग्भस्म नागस्य चतुरंगतः ।
 क्षिपेन्नागं पचेत् पात्रे चालयेन्नोहचाटुना ॥ १८० ॥
 यामाङ्गस्य तदुद्धृत्य भस्मतुल्या मनःशिला ।
 जम्बोरैरारनालैर्वा पिष्ट्वा रुद्ध्वा पुटे पचेत् ॥ १८१ ॥
 स्वाङ्गशीतं पुनः पिष्ट्वा विंशत्यंशशिलायुतम् ।
 अस्मेनैव तु यामैकं पूर्ववत् पाचयेत् पुटे ॥
 एवं षष्टिपुटैः पक्वो नागः स्थात् सुनिरुत्थितः ॥ १८२ ॥

अथ निरुत्यभस्मीकरणे मतान्तरम् ।—

शिलया रविदुग्धेन नागपत्राणि लेपयेत् ।
 मारयेत् पुटयोगिन निरुत्य जायते तथा ॥ १८३ ॥

अथ सौमकप्रयोगः ।—

एवं नागोद्धवं भस्म ताप्यभस्माद्भागिकम् ।
 पादं पादं क्षिपेद्भस्म शुल्बस्य विमलस्य च ॥ १८४ ॥
 कान्ताभ्रसत्त्वयोश्चापि स्फटिकस्य पृथक् पृथक् ।
 सर्वमेकत्र सञ्चूर्ण्य पुटेक्षिफलवारिणा ॥ १८५ ॥
 त्रिंशदनगिरिण्डैश्च त्रिंशद्वारं विचूर्ण्य तत् ।
 व्योषवेक्षकचूर्णैश्च समांशैः सह मेलयेत् ॥ १८६ ॥

उत्थापनप्रकारो यथा—“मर्दयेत् कल्पकादावैः चूर्णितैः रविपादकैः । पातयेत् पातनायके इत्युत्थापनमीरितम् ॥” इति ॥ १७९ ॥

मतान्तरमाह, अश्वत्थचिञ्चेति ।—लोहचाटुना लौहद्वयाः । सौमकात् प्रत्येकं पादिकम् अश्वत्थवल्कलभस्म तथा त्रिंशद्वीरभस्म पात्रस्य प्रटुते नाम चिञ्चा लौहद्वयां यामं विचष्टयन् भस्म कुर्यात्, ततः तं भस्मनागं तुल्यमनःशिलया सत्रोय जम्बोरैरारनालैर्वा पि । पुटे पचेत्, स्वाङ्गशीतं तमुद्धृत्य विंशतिभागैकभागमनः शिलया सह जम्बोरौहोनां केनचिदस्मेन पुनः मर्दयित्वा यामं पुटेत्, एवं षष्टिपुटैः नागस्य निरुत्य भस्म जायते ॥ १८०—१८२ ॥

प्रकारान्तरमाह, शिलयेति ।—स्यष्टम् ॥ १८३ ॥

मध्वाज्यसहितं हन्ति प्रलीढं वल्लमात्रया ।
 अशीतिं वातजान् रोगान् धनुर्वातं विशेषतः ॥ १८७ ॥
 कफरोगानशेषांश्च मूत्ररोगांश्च सर्वशः ।
 श्वासं कासं क्षयं पाण्डुं श्वयथुं शीतकज्वरम् ॥ १८८ ॥
 ग्रहणीमामदोषश्च वाङ्गमान्द्यं सुदुर्जरम् ।
 सर्वानुदकदोषांश्च तत्तद्गोगानुपानतः ॥ १८९ ॥

[इति सीसकाधिकारः] ।

अथ पित्तलम् ।—

अथ पित्तलस्य द्वैविध्यनिर्देशः ।—

रौतिका काकतुण्डो च द्विविधं पित्तलं भवेत् ॥ १९० ॥

अथ रौतिकालक्षणम् ।—

सन्ताप्य काञ्जिके क्षिप्वा ताम्राभा रौतिका मता ॥ १९१ ॥

अथ काकतुण्डीलक्षणम् ।—

एवं या जायते कृष्णा काकतुण्डोति सा मता ॥ १९२ ॥

नागप्रयोगमाह, एवमिति ।—एवं पूर्वोक्तमेष भस्मीभूतम् । ताप्येति ।—सीस-
 काङ्गे स्पर्शमाप्तिरुक्तम् । विंशदिति ।—विंशद्वयमोपलैः विंशदां पटेदिति श्रौतमीयम् ।
 वेङ्गकं विङ्गम् । समंशैः प्रत्येकं नागपरिमितैः, वल्लमानैः, श्लिषादिचूर्णै-
 रित्यर्थः ॥ १८४—१८९ ॥

पित्तलस्य भेदमाह, रौतिकेति ।—रौतिका पित्तलम् । काकतुण्डो राजरौतिः,
 पित्तलविशेषः, “काञ्चि पित्तल” “वेङ्ग पित्तल” इति च भाषा । तच्च कृत्रिमधातुजैः,
 यदुक्तं भावप्रकाशे—“रौतिरप्युपधातुः स्यात् तास्य यशस्य च । पित्तलस्य
 गुणा ज्ञेयाः स्वयंनिर्गुणान् ज्ञेयैः ॥ संयोगजप्रभावेण तस्याप्यन्ये गुणाः स्युताः ॥”
 इति ॥ १९० ॥

रौतिकाया लक्षणमाह, सन्ताप्येति ।—यत् पित्तलमुष्णोक्तं काञ्जिके क्षिप्तं
 तास्यैव भवेत् सा रौतिकेत्यर्थः ॥ १९१ ॥

काकतुण्डीलक्षणमाह, एवमिति ।—यच्च लघुशोणं काञ्जिके क्षिप्तं कृष्णवर्णं
 स्यात् सा काकतुण्डो ज्ञेया इत्यर्थः ॥ १९२ ॥

अथ रौतिकाया गुणाः ।—

रौतिस्तिक्तरसा रूक्षा जन्तुघ्नो मास्रपित्तनुत् ।

पाण्डुकुष्ठहरा योगात् सोष्णवीर्या च शीतला ॥ १८३ ॥

अथ काकतुण्डा गुणाः ।—

काण्डतुण्डो गतस्नेहा तिक्तोष्णा कफपित्तनुत् ।

थक्त्वोहहरा शीत-वीर्या च परिकीर्त्तिता ॥ १८४ ॥

अथ शुभरौतिकालक्षणम् ।—

गुर्वी सृष्टी च पीताभा साराङ्गी ताडनक्षमा ।

सुस्निग्धा मसृणाङ्गी च रौतिरेतादृशी शुभा ॥ १८५ ॥

अथ अशुभरौतिकालक्षणम् ।—

पाण्डु-पीता खरा रूक्षा बर्बरा ताडनाक्षमा ।

पूतिगन्धा तथा लघ्वी रौतिर्नेष्टा रसादिषु ॥ १८६ ॥

अथ रौतिकाशोधनम् ।—

तप्त्वा क्षिप्त्वा च निर्गुण्डौ-रसे श्यामारजोऽन्विते ।

पञ्चवारेण संशुद्धिं रौतिरायाति निश्चितम् ॥ १८७ ॥

रौतिकाया गुणमाह, रौतिरिति ।—जन्तुघ्नो किमिनाशिनो । योगादिति ।—
उष्णवीर्यद्रव्यसंयोगात् उष्णवीर्या शीतवीर्यद्रव्यसंयोगाच्च शीतवीर्या भवती-
त्यर्थः ॥ १८३ ॥

काकतुण्डा गुणमाह, काकतुण्डोति ।—गतस्नेहा निःस्नेहा, रूक्षा इति यावत् ।
“गतस्नेहा” इत्यत्र “लतिस्नेहा” इति पाठान्तरम् ; युक्तञ्चेत् राजनिघण्टुसंवादान्,
तथा च—“शुद्धा क्षिग्धा सृष्टुः शीता” इत्यादि ॥ १८४ ॥

प्रशस्तरौतिलक्षणमाह, गुर्वीति ।—सृष्टी कोमला, सुखस्पर्शा इत्यर्थः । साराङ्गी
दृढा, किष्टरहितेत्यर्थो वा । ताडनक्षमा आघातसह्या, घनघातेऽपि न भक्ष्यते
इत्यर्थः ॥ १८५ ॥

दुष्टरौतिलक्षणमाह, पाण्डुपीतेति ।—पाण्डुपीतमिववर्णा । बर्बरा अधमा
इत्यर्थः ॥ १८६ ॥

शोधनमाह, तप्तेति ।—श्यामारजोऽन्विते हरिद्राचूर्णसंयुते ॥ १८७ ॥

अथ रीतिकाद्रावणम् ।—

सुवर्णरीतिकाचूर्णं भक्षितं विष्ठितं पुनः ।
 क्रागेन क्षणवर्णेन मत्तेन तरुणेन च ॥ १९८ ॥
 तस्मिन् खर्परि दग्धं द्रुतिं मुञ्चति शोभनाम् ।
 चतुर्दश-लसद्दर्श-सुवर्ण-सदृशच्छविः ॥
 देहलोहकरो प्रोक्ता युक्ता रसरसायने ॥ १९९ ॥

अथ रीतिकासारणम् ।—

निम्बूरस-शिला-गन्ध-वेष्टिता पुटिताऽष्टधा ।
 रीतिरायाति भस्मत्वं ततो योज्या यथायथम् ॥ २०० ॥

मतान्तरम् ।—

ताम्बवन्मारणं तस्याः कृत्वा सर्वत्र योजयेत् ॥ २०१ ॥

अथ पित्तलप्रयोगः ।—

सृतारकूटकं कान्तं व्योमसत्त्वञ्च मारितम् ।
 त्रयं समांशकं तुल्य-व्योषं जन्तुघ्नसंयुतम् ॥ २०२ ॥
 ब्रह्मबीजाजमोदाग्नि-भस्माततिलसंयुतम् ।
 सेवितं निष्कमात्रं हि जन्तुघ्नं कुष्ठनाशनम् ॥
 विशेषाच्चेतकुष्ठघ्नं दौषघ्नं पाचनं हितम् ॥ २०३ ॥

[इति पित्तलाधिकारः] ।

द्रावणमाह, सुवर्णंति ।—सुवर्णवत् पीताभपित्तलचूर्णं क्षणवर्णे तरुणे मत्तञ्च क्रागे भोजयेत्, यदा भक्षितं तत् रीतिकाचूर्णं विष्टाष्टपेथ परिणतं सत् निर्गच्छति, तदा तं सत् खर्परि लिङ्गा दह्येत्, एवञ्च उक्तृष्टं द्रव्यं निःसरति । अतुर्दशेति ।—अतुर्दशभिः अतुर्दशविधैः लसद्भिः लज्जलैः वर्णैः सुवर्णसदृशी क्विः कान्तिः यस्याः सा तादृशी अत्युज्ज्वलकर्तुरवर्णा इत्यर्थः । प्राशुक्तां द्रुतिमिति द्वितीयाश्लपदम् अथ आक्तव्यं लिङ्गविपरिणामेन अन्वेतव्यः ॥ १९८ ॥ १९९ ॥

सारणमाह, निम्बूरमेति ।—सुगन्धम् ॥ २०० ॥

सारणान्तरमतिदिशति, ताम्रवदिति ।—सुगन्धम् ॥ २०१ ॥

पित्तलप्रयोगविधिमाह, सृतारकूटकमिति ।—सृतारकूटकं पित्तलमक्ष । जन्तुघ्नः

अथ कांस्थम् ।—

अथ कांस्थस्य उत्पत्तिर्निर्देशः ।—

अष्टभागेन ताम्रेण द्विभागस्त्रुरकेण च ।

विद्वृतेन भवेत् कांस्थं तत् सौराष्ट्रभवं शुभम् ॥ २०४ ॥

अथ प्रशस्तकांस्थलक्षणम् ।—

तोष्णशब्दं सृटु स्निग्धमीषच्छ्यामलशुभ्रकम् ।

निर्मलं दाहरक्तञ्च पांढा कांस्थं प्रशस्यते ॥ २०५ ॥

अथ अप्रशस्तकांस्थलक्षणम् ।—

तत् पीतं दहने ताम्रं खरं रूक्षं घनासहम् ।

मन्दनादं गतज्योतिः समधा कांस्थमुत्सृजेत् ॥ २०६ ॥

अथ कांस्थगुणाः ।—

कांस्थं लघु च तित्कोष्णं लेखनं दृक्-प्रसादनम् ।

क्षमिकुष्ठहरं वात-पित्तघ्नं दीपनं हितम् ॥ २०७ ॥

विडङ्गम् । ब्रह्मवीजं पलाशवीजं ब्रह्मवीजं वा । अजसोदा यसानौ, अलःपरिभाजं कलात् । अग्निः चिवकः । आरकुटादि तिलानां द्वादशद्रव्यं समं गृहीत्वा मिश्रीकृत्य शाणमानेन प्रयत्नयामिति ॥ २०२।२०३ ॥

मिश्रधातोः कांस्थस्य उत्पत्तिः कारणाह, अष्टभागेनेति ।—खुरकेण तदाख्यवह्नेन । “खुरकेण” इत्यत्र “कुटिलेन” इति पाठे—कुटिलेन रङ्गेण । तदिति ।—सौराष्ट्र-देशीयस्य तत् कांस्थम् उत्तमम्, एतादृशमिश्रणेन यत् कांस्थं भवति तदेव सौराष्ट्र-कांस्थं शुभम् इत्यर्थः । एतस्य मिश्रधातुत्वे प्रमाणं प्रागेव प्रदर्शितम् इति ॥ २०४ ॥

प्रशस्तकांस्थलक्षणमाह, तोष्णशब्दमिति ।—सृटु कीमलं, सुखस्पर्शमित्यर्थः । ईषदिति ।—ईषत् श्यामाभशुभ्रवर्णम् । दाहरक्तम् अग्निसत्त्वापेन रक्तवर्णम् । पांढा पङ्क्तिवर्णम् ॥ २०५ ॥

अथ कांस्थलक्षणमाह, तदिति ।—घनासहं “घनाग्निमहत्वाद्” कांस्थमुत्तम-भौरितम्” इति राजनिघण्टुवचनेन घनाग्निमहत्त्वं उत्तमकांस्थलक्षणत्वात् तद-विपर्ययात् घनाम्यसहं, तीव्रानले विदीप्यमाणमित्यर्थः । “मन्दनादं गतज्योतिः” इत्यत्र “मन्दनादागतज्योतिः” इति पाठे तु—घण्टादिना प्राप्नोत्वित्यम् ॥ २०६ ॥

घृतमेकं विना चान्यत् सर्वं कांस्यगतं वृणाम् ।

भुक्तमारोग्यसुखदं हितं सात्त्विकरं तथा ॥ २०८ ॥

अथ कांस्यशोधनम् ।—

तप्तं कांस्यं गवां मूत्रे वापितं परिशुध्यति ॥ २०९ ॥

अथ कांस्यसारणम् ।—

स्त्रियते गन्धतालाभ्यां निरुत्य पञ्चभिः पुटैः ॥ २१० ॥

सतान्तरम् ।—

विचारं पञ्चलवणं सप्तधाऽस्त्रेण भावयेत् ।

कांस्यारकूटपत्राणि तेन कल्केन लेपयेत् ॥

रुद्धा गजपुटे पक्वं शुद्धिमायाति नान्यथा ॥ २११ ॥

[इति कांस्याधिकारः] ।

अथ वर्त्तलोहम् ।—

अथ वर्त्तलोहस्वरूपम् ।—

कांस्यार्क-रोति-लोहाहि-जातं तद्वर्त्तलोहकम् ।

तदेव पञ्चलोहाख्यं लोहविद्धिरुदाहृतम् ॥ २१२ ॥

गुणमाह,—कांस्यमिति । घृतमेकमिति ।—केवलं घृतं विना अन्यत् सर्वं कांस्यपातस्थं सेवितम् आरोग्यादिप्रदं भवति, कांस्यपातस्थघृतस्य विषवदप-
कारकत्वादिति ॥ २०७।२०८ ॥

शोधनमाह, तप्तमिति ।—वापितं प्रक्षिप्तम् ॥ २०९ ॥

सारणमाह, स्त्रियते इति ।—गन्धतालाभ्यां गन्धकद्वरितालाभ्यां सप्त-
भागाभ्याम् ॥ २१० ॥

सतान्तरे नारणमाह, विचारमिति ।—विचारं “स्वर्जिचारं यवचारं टङ्गणचार-
मेव च । नारदयं सनाख्यातं विचारञ्च प्रकीर्तितम् ॥” इत्युक्तस्वरूपम् । पञ्चलवणं
“लोहचूर्णं सैन्धवञ्च विद्धमौहिदमेव च । सासुदेष सप्त पञ्च लवणानि” इत्युक्तस्वरूपम् ।
आरकूटं पित्तलम् । “कांस्यारकूटपत्राणि” इत्यत्र “कांस्यारघोषपत्राणि” इति
पाठो—आरः इति घोषः शब्दः, संज्ञा इति यावत्, यस्मै स आरघोषः पित्तलशब्दवाच्य
इत्यर्थः ॥ २११ ॥

अथ वर्त्तलोद्गमः ।—

हिमालं कटुकं रुचं कफपित्तविनाशनम् ।

रुचं त्वचं कृमिघ्नञ्च नेत्रं मलविशोधनम् ॥ २१३ ॥

तद्भाण्डे साधितं सर्वमन्नव्यञ्जनसूपकम् ।

अन्नेन वर्जितञ्चाति-दीपनं पाचनं हितम् ॥ २१४ ॥

अथ वर्त्तलोद्गमः ।—

द्रुतमश्वजले क्षिप्तं वर्त्तलोद्गं विशुध्यति ॥ २१५ ॥

अथ वर्त्तलोद्गमः ।—

स्त्रियते गन्धतानाभ्यां पुटितं वर्त्तलोद्गम् ।

तेषु तेष्वथ योगेषु योजनीयं यथाविधि ॥ २१६ ॥

[इति वर्त्तलोद्गमविधिः] ।

अथ रसोपरसलोद्गमः ।—

जातिमद्भिर्विशुद्धैश्च विधिना परिमाधितैः ।

रसोपरस-लोद्गाद्यैः सूतः सिध्यति नान्यथा ॥ २१७ ॥

वर्त्तलोद्गम उच्यतेप्रकारं पथ्यायञ्चाह, कांक्षेति ।—कांक्षतासारकुटसोम-
लौहैतिपञ्चधातुसन्धेयमोष्यत्वात् तस्य पञ्चलौहैति नामान्तरं बोध्यम् । वर्त्तलोद्गं
“विदरी” इति लोके प्रसिद्धम् ॥ २१२ ॥

गुणसाह, हिमालमिति ।—त्वचं त्वचः मौकमायमभ्यादकम् । तद्भाण्डे वर्त्तलोद्ग-
मिर्मितव्याख्याम् । साधितं निष्पादितं पक्वमित्यर्थः ॥ २१३ ॥ २१४ ॥

शोधनमाह, द्रुतमिति ।—द्रुतं द्रावितमित्यर्थः । अश्वजले अश्वसूत्रे ॥ २१५ ॥

सारणमाह, स्त्रियते इति ।—गन्धतानाभ्यां गन्धकहरितालाभ्याम् ॥ २१६ ॥

शोधितानामेव रसोपरसादौना सूतकर्मणि प्रयोज्यतामाह, जातिमद्भिरिति ।—
जातिमद्भिः अकचिन्तैः । विशुद्धैः पण्डितैः । विधिना परिमाधितैः यथाज्ञानं
शोधितमारितैः । रसेति ।—रसशब्देनाव सङ्घारसा शब्दाः । पञ्चविधमङ्गारसोप-
रसलोद्गादिर्मयोगात् स्वेदममूर्च्छनाद्येकोनविंशकर्मसिद्धः पारदः देहलोद्गमपलादि-
करो भवति, नान्यथा इति ॥ २१७ ॥

अथ भस्मीभूतरत्नादीनामेव सूतयोगे प्रयोज्यतामिदं शः ।—

रत्नानि लोहानि वराटशुक्ति-पाषाणजातं खुरमृङ्गशल्कम् ।
महारसाद्येषु कठोरदेहं भस्मीकृतं तत् खलु सूतयोग्यम्
॥ २१८ ॥

अथ भूनागः ।—

अथ भूनागसत्त्वपातनम् ।—

वज्राणां द्रावणार्थाय सत्त्वं भूनागजं ब्रूवे ।
तदेव परमं तेजः सूतराजेन्द्र-वज्रयोः ॥ २१९ ॥
धीत-भूनागसम्भूतं मर्दयेद्भृङ्गजद्रवैः ।
निम्बुद्रवैश्च निर्गुण्ड्याः स्वरसैस्त्रिदशैः पृथक् ॥ २२० ॥
तद्द्रावणगणोपेतं सम्मर्द्य वटकीकृतम् ।
निरुध्य दृढमूषायां द्विदण्डं प्रधमेदृढम् ॥ २२१ ॥
स्वतः शीतं समाहृत्य पट्टके विनिवेश्य तत् ।
रवकान् राजिकातुल्यान् रेणूनतिभरान्वितान् ॥ २२२ ॥
द्वादशांशार्कसंयुक्तान् धमित्वा रवकान् हरेत् ।
प्रक्षाल्य रवकानां शु समादाय प्रयत्नतः ॥ २२३ ॥
वज्रादिद्रावणं तेन प्रकुर्वीत यथेप्सितम् ।
खरसत्त्वमिदं प्रोक्तं रसायनमनुत्तमम् ॥
द्वित्रिमूषासु चैकस्यां सत्त्वं भवति निश्चयः ॥ २२४ ॥

रत्नादीनां सूतसाधनकर्माणि उपयोगिकरणप्रकारमाह, रत्नाणीति ।— शल्कम्
अश्लिष । महारसाद्येषु यत् कठोरदेहं वैजान्तमाश्लिषादिकठिनद्रव्यम् । सूतयोग्यं
पारदकर्मापयोगि, भवति इति शेषः ॥ २१८ ॥

वज्रसारणे भूनागसत्त्वस्य उपयोगिता प्रागुक्ता, इदानीं पुनर्द्रावणार्थं तस्य सत्त्व-
पातनमाह, वज्राणां इति ।— भूनागः भूनाग-रत्नतुण्डकादिपर्यायकः दृढविशेषः ।
किञ्चलुक् इति केचित्, दृश्यते च—किञ्चलुक्प्रचारस्थाने मौसकचट्टरेखावत् रेखा,
अत एव तस्य भूनागसंज्ञा इति, किञ्च सुखस्यापि तस्य किञ्चिदारक्ताभत्वात् इति

मतान्तरम् ।—

भुजङ्गमानुपादाय चतुष्पृस्थममन्वितान् ।
 सुवर्णरूप्यताम्रायस्कान्त-सम्भूतिभूमिजान् ॥ २२५ ॥
 प्रक्षाल्य रजनीतोयैः शीतलैश्च जलैरपि ।
 उपोषितं मयूरं वा शूरं वा चरणायुधम् ॥ २२६ ॥
 क्रमेण चारयित्वाऽथ तद्विष्टां समुपाहरेत् ।
 क्षारान्नैः सह सम्प्रेष्य विशोष्य च खरातपे ॥ २२७ ॥
 ततः खर्परके क्षिप्त्वा भर्जयित्वा मर्षीं चरेत् ।
 मर्षीं द्रावणवर्गेण संयुक्तां सम्प्रमर्दिताम् ॥ २२८ ॥
 निरुध्य कोष्ठिकामध्ये प्रथमद्विटिकाद्वयम् ।
 शीतलीभूतमूषायाः खोटमाहृत्य पेषयेत् ॥ २२९ ॥
 प्रक्षाल्य रवकान् सूक्ष्मान् समादाय प्रयत्नतः ।
 सुवर्णमानवदुष्कात्वाऽनवं कृत्वा नियोजयेत् ॥ २३० ॥

अथ तेषामाशयः । यत्तु केचिदत्र भूनागशब्देन मौसकमित्याहुः तच्चिन्त्यम् । मौसक-
 प्रकरणे तस्मात्तत्पातनमनुकृता अत्र पुनस्तत्प्रसङ्गावतारणस्यासमीचीनत्वादिति । तच्च
 सत्त्वं सारम् । तदेवेति ।—पारदहीरकयोः तत् भूनागसत्त्वमेव अतीव तेशोवर्द्धकम् ।
 रवकान् तोष्यान् खरानिति यावत्, अक्षलानिति वा । शीतभूनागसम्भूतमित्यत्र चर्ष-
 मिति शेषः, भूनागमुत्तुष्य प्रक्षाल्य च चूर्णे कृत्वा भृङ्गादीनां प्रत्येकं खरमेकं दिनवयं
 मर्दयेत्, ततो द्रावणवर्गेण सह दिनमेकं सप्तम्यं चर्तिकां कृत्वा द्वादशमूषायां अवबध्य
 दण्डद्वयं तोषाग्निना आघसेत् । ततः स्वाङ्गशीतम् आदाय पटके मूषायां रात्रिकाल-
 मर्षपक्षद्वयान् खरान् शुद्धं रेणून् गृहीत्वा द्वादशांशतामेण सह पुनरपि
 भस्मया आधाप्य खररेणून् गृहीयात्, एवं द्विवारेण कदाचिदेकवारिणापि
 सत्त्वं भवति । ततस्तान् प्रक्षाल्य काचकुप्यां निधापयेत् । इदमेव खरसत्त्वाहं
 बोध्यम् ॥ २१९—२२४ ॥

मतान्तरमाह, भुजङ्गमानिति ।—भुजङ्गशब्देनात्र प्रकरणवशात् सुसुग्री-
 बोध्यः, ततश्च भूनाग इत्यर्थः । शूरं चरणायुधं पराकान्तकुण्डम् । चारयित्वा अवधार्य,
 भोजयित्वेत्यर्थः । तद्विष्टामित्यादि ।—विष्टासमाह्वरेणे चात्र तस्याः प्रथमांशः परित्याज्यः,

अथ भूनागसत्त्वप्रयोगविधिः ।—

भूनागोद्भवसत्त्वमुत्तममिदं श्रीमोमदेवोदितं
दत्तं पादमितं दिशाणकनकेनैकङ्कगतनोर्मिकाम् ।
तद्धौतास्त्विलेपनं स्थिर-चरोद्भूतं विषं नेत्ररुक्
शूलं मूलगदञ्च कर्णजरुजो हन्यात् प्रसूतिग्रहम् ॥२३१॥

[इति भूनागाधिकारः] ।

—“मलं मूत्रं गृहीत्वा च सन्त्यज्य प्रथमांशिकम्” इति रसेन्द्रचित्तामणि-
प्रमाणात् । खोटं रसज्जारणवत्स्नद्वयविशेषः ; भूनागसत्त्वस्य रसज्जारकत्वान्
अथ खोटशब्देन रवकरेणुषु भूनागसत्त्वं बोध्यम् । सुवर्णमानवत सुवर्णस्य मानं
परिमाणं तद्वत् तद्दिशिष्टं, स्वर्णतुल्यानित्यर्थः । अनन्यं कृत्वा पुरातनं कृत्वा,
पुरातनमेव तत्सत्त्वं प्रयोज्यं, न तु नवम्, “पुराणाः स्युर्गुणैर्युक्ता आसन्वा ज्ञातव्ये रमाः”
इत्युक्तेः । अत्रार्थमर्थः—सुवर्णादीनामाकरभूतभूमिस्थान् चतुष्टयमितान् भूनागान्
चतुष्टय हरिद्रास्त्ररस-शीतलज्जलाभ्यां प्रचाल्य च उपोषितमयूरं वीर्यवत्तं कुकुटे वा तान्
भोजयेत्, ततो यदा स मयूरः कुकुटे वा पुरीषसम्पृजित, तदा त्यक्तप्रथमांशं तत्
पुरीषं गृहीत्वा टङ्कणचारास्त्राक्षिकादिभिः सह मर्दयित्वा च तीव्रातपे विशोषयेत्,
ततः खर्परं संस्थाप्य भर्जनक्रमेण यदा समीवत् कृष्णवर्णं भवेत्, तदा तद्वादाय
द्रावणवर्गेण सह सम्मिश्र्य कोटिकामध्ये रुद्धा च दण्डद्वयं भस्त्रया प्रथमेत्, स्वाङ्गगीताश्च
तां मृधामुद्वाह्य खोटापराख्यं रसवत्स्नसाधनं तत् खरसत्त्वमादाय पिष्ट्वा प्रचाल्य
च समसुवर्णेन सह पुनः धात्वा तन्निष्ठतरवकान् गृहीत्वा च काचकृप्यां स्थापयेत्,
अतीति च संवत्सरे तत् रसकर्मणि अवधारयेत् इति । रसेन्द्रचित्तामणावप्यस्य
सत्त्वपातनविधिमाह, यथा,—“सद्यो भूनागमादाय धारयेत् शिखिनं कृधः ।
अथवा कुकुटे वीरं कृत्वा मन्दिरमागतम् ॥ मलं मूत्रं गृहीत्वा च सन्त्यज्य
प्रथमांशिकम् । आलोका ज्वारमध्वाज्यैः धमेत् सत्त्वार्थमादरात् ॥ सुचलितं
साधवत् सत्त्वं तन्मुद्राजलपानतः । नष्टानि सङ्गमविधं स्थावरञ्च न संशयः ॥”
इति । ताम्रवत् सत्त्ववत्त्वान्, वज्रद्रावण-सूतवत्स्नादिकर्मापयोगित्वा च अघातोरपि
भूनागसत्त्वस्य लौहनिवृपणाधिकारि यद्वयं बोध्यम् ॥ २२५—२३० ॥

भूनागसत्त्वप्रयोगविधिमाह, भूनागोद्भवसत्त्वमिति ।—पादमितमिति दिशाण-
कनकापेक्षया शेषं, तेन भूनागसत्त्वस्य माषकद्वयं कनकस्य च शाण्ड्यं याज्यम् ।

अथ तैलपातनविधिः ।—

अथ अङ्गोन्नवीजात् तैलपातनम् ।—

मूलान्युत्तरवारुण्या जर्जरोक्त्य काञ्चिके ।

क्षिपेदङ्गोन्नवीजानां पेशिकां जर्जरोक्तताम् ॥

तत्तैलं घृतवत् स्थानं ग्राह्यं तत्तु यथाविधि ॥ २३२ ॥

सतान्तरम् ।—

सम्प्रेष्योत्तरवारुण्याः पेटकायां दलान्यथ ।

काञ्चिकेन ततस्तेन कल्केन परिमर्दयेत् ॥ २३३ ॥

रजश्चाङ्गोन्नवीजानां तद्वद्वा विरलाम्बरे ।

तद्विलम्ब्याऽऽतपे तौत्रे तस्याधश्चषकं न्यसेत् ॥

तस्मिन्निपतितं तैलमादेयं श्वित्रनाशनम् ॥ २३४ ॥

कर्मिका अङ्गुरीयकमित्यर्थः । प्रसूतिघट्टं प्रसूतिरोगं, सूतिकातङ्कमिति यावत् । सूत्रार्णतोलेन सङ्गं भुजागसत्त्वसाधनं मिश्रयित्वा अङ्गुरीयकरूपधोमिकं विधाश्रुतेन अङ्गुरीयकं कुर्यात् ; तदङ्गुरीयकधौताम्बुविलेपनेन श्यावरजजनविषादिकं विनश्यति ॥ २३१ ॥

तैलानां बीजसत्त्वत्वात् सत्त्वपातनवर्णनप्रसङ्गेन तैलपातनविधिं विवक्षुरादौ अङ्गोन्नवीजात् तैलपातनविधिमाह, मूलानीति ।—उत्तरवारुण्याः “राखालगशा” इति प्रसिद्धायाः इन्द्रवारुण्याः । अङ्गोन्नः अङ्गोठः “धल् आँकडा” इति ख्यातः, अङ्गोन्नो देवदाक इति वा, “भीकडा” इति ख्याती वा, काँकरोल” इति वा ख्यातः, तस्य बीजानां पेशिकां बीजसज्जानम् । जर्जरोक्ततां घृणीतानित्यर्थः । उत्तरवारुण्यमूलं कुट्टयित्वा तटसेन अङ्गोठमज्जचूर्णं पारभाष्य काञ्चिके जिह्वा तौत्रातपे न्यसेत्, घृतवत् स्थानं यथैवं काञ्चिकोपरि उत्तिष्ठेत् तत् तस्यस्वस्तेन पाणिना वा आकष्य सङ्गोयात् ; यथा,—तस्यमाणविधिना कुट्टितोत्तरवारुण्यमूलम् अङ्गोन्नमज्जचूर्णं काञ्चिकेन पिष्टा तृष्णवस्ते बद्धा च तौत्रातपे लम्बयेत् तदधः पात्रनेकं श्यापयेंश्च, लम्बमानवस्त्रवद्बीषधात् यत् तैलं श्वेतं तत् ग्राह्यम् इति ॥ २३२ ॥

अथैव प्रकारान्तरमाह, सम्प्रेष्येति ।—पेटकारी ज्योतिष्मती । विरलाम्बरे घृतवत्प्रभे । चषकं पात्रम् ; जषकशब्दः सुरापानपात्राद्येकोऽपि अत्र पात्रसाधारणको

मतान्तरम् ।—

अङ्गोल्लवोजसम्भूतं चूर्णं सम्मर्द्य काञ्चिकैः ।

एकरात्रोषितं तत् पिण्डीकृत्य ततः परम् ॥ २३५ ॥

स्विदयेत् कन्दुके यन्त्रे घटिकाद्वितयं ततः ।

ताच्च पिण्डीं दृढे वस्त्रे बद्धा निष्पीड्य काष्ठतः ॥ २३६ ॥

अधःपात्रस्थितं तैलं समाहृत्य नियोजयेत् ।

एवं कन्दुकयन्त्रेण सर्वतैलान्धुपाहरत् ॥ २३७ ॥

मतान्तरम् ।—

अङ्गोल्लस्यापि तैलं स्यात् काकतुण्डा समूलया ॥ २३८ ॥

अथ बाकुचीबीज-घोषाबीजाभ्यां तैलपातनम् ।—

बाकुची-देवदाल्योश्च कर्कोटीमूलतो भवेत् ॥ २३९ ॥

अथ विषमुष्टितैलपातनम् ।—

अपामार्गकषायेण तैलं स्याद्विषमुष्टिजम् ॥ २४० ॥

बोध्यः । इन्द्रवारुण्याः ज्योतिषाभ्यां पञ्चांशं काञ्चिकेन पिष्टा तत्कल्केन अङ्गोल्लवौजचूर्णं मर्दयेत्, ततः पूर्वोक्तकृमानुसारेण तैलं गृह्णीयात् ॥ २३३-२३४ ॥

प्रकारान्तरमाह, अङ्गोल्लेति ।—अङ्गोल्लवौजचूर्णं काञ्चिकेन मर्दयित्वा एकरात्रं वासयेत्, अपरेद्युः तत् पिण्डीकृत्य कन्दुकयन्त्रे दण्डद्वयं स्विदयित्वा पश्चात् दृढे वस्त्रे बद्धा काष्ठद्वयेन उभयतः पेषयेत्, अधःस्थपात्रे तैलं पतेदिति । कन्दुकयन्त्रलक्षणञ्च अग्रे वक्ष्यति । यस्यान्तरे इदं स्विदनयन्त्राख्यम् ; तल्लक्षणं यथा—“मासुल्यालीमुखे बह्वे वस्त्रे स्वेद्यं निधाय च । पिधाय पच्यते यत्र तत् त्र्यक्षं स्विदनं स्यात् ॥” इति ॥ २३५—२३७ ॥

मतान्तरमाह, अङ्गोल्लेति ।—काकतुण्डो जेतुञ्जा । समूलकाकतुण्डोरसेन अङ्गोल्लबीजं मर्दयित्वा पूर्ववत् कन्दुकायन्त्रे तैलं ग्राह्यम् ॥ २३८ ॥

बाकुचीबीज-घोषाबीजाभ्यां तैलपातनविधिमाह, बाकुचीनादि ।—बाकुची ओमराजी । देवदालो हस्तिघोषकः । कर्कोटी कर्कोटकं, “कर्कोश” इति भाषा । कर्कोटीमूलरसमर्दितबाकुची-देवदालीबीजाभ्यां पूर्वरीत्या तैलमाहर-दिति ॥ २३९ ॥

विषमुष्टिविज्ञात् तैलपातनविधिमाह, “अपामार्गकषायेणेति ।—विषमुष्टि ।

अथ जैपालात् तैलपातनम् ।—

मूलकाथैः कुमार्याथ तैलं जैपालजं हरेत् ॥ २४१ ॥

अथ बाकुचीबीजात् तैलपातने प्रकारान्तरम् ।—

काथै रक्तापमार्गस्य बाकुचीतैलमाहरेत् ॥ २४२ ॥

अथ कृष्णामिश्रतेतगुग्गाबीजात् तैलपातनम् ।—

कृष्णायाः काकतुण्ड्राथ बीजचूर्णानि कारयेत् ।

कान्तपाषाणचूर्णञ्च एकीकृत्य निरोधयेत् ।

धान्यराशिगतं पक्षादुद्धृत्य तैलमाहरेत् ॥ २४३ ॥

इति श्रीवैद्यपतिमिहगुप्तस्य पुनोर्वाग्मटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये

लोहशोधनसारणादिनिर्दिष्टं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

“कुंजिका” इति ख्याता । अपामार्गकषायभावितविषमुष्टिबीजात् पूर्वोक्तक्रमेण तैलमाहरेदिति ॥ २४० ॥

जैपालबीजात्तैलपातनविधिनाह, मूलकाथैरिति ।—कुमार्याः द्रुतकुमार्याः । पूर्ववत् । कुमारीमूलकाथभावितजैपालबीजात् तैलमाहरेत् ॥ २४१ ॥

बाकुचीबीजात् तैलपातने प्रकारान्तरमाह, काथैरिति ।—अत्रापि पूर्वोक्तो बोध्यः । “रक्तापमार्गस्य” इत्यत्र ऋष्यकाण्डसः ॥ २४२ ॥

कृष्णामिश्रतेतगुग्गाबीजात् तैलपातनमाह, कृष्णाया इति ।—कृष्णा पिप्पली जालाजो बा । कान्तपाषाणम् अयस्कान्तः । कृष्णादिद्रव्यवधमेकीकृत्य पात्रमध्ये संस्थाप्य निरुध्य च धान्यराशिमध्ये पक्षं निष्ठापयेत्, पक्षादुद्धृत्य पूर्ववत् तैलमाहरेत् इति ॥ २४३ ॥

इति रसरत्नसमुच्चयेविध्यां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

अथ शिष्योपनयनम् ।— *

अथ रसशास्त्रप्रकटने हेतुनिर्देशः ।—

रसशास्त्राणि सर्वाणि समालोच्य यथाक्रमम् ।

साधकानां हितार्थाय प्रकटीक्रियतेऽधुना ॥ १ ॥

अथ शास्त्रक्रमयोरन्योऽन्यपेक्षितनिर्देशः ।—

न क्रमेण विना शास्त्रं न शास्त्रेण विना क्रमः ।

शास्त्रं क्रमयुतं ज्ञात्वा यः करोति स सिद्धिभाक् ॥ २ ॥

रसशास्त्राणां प्रकटीकरणे कारणं विवक्षुराचार्यः स्वस्मिन् शिष्याणां प्रत्ययोत्पादनाद्येसादौ आत्मनः रसशास्त्रेषु विशेषज्ञत्वं विवर्णोति, रसशास्त्राण्येति ।—यथाक्रमं पौर्वापर्यानुसारेण, शास्त्रविहितस्वेदनसूच्यैर्नोत्पादनादिप्रक्रियाया यथानिर्देशानुसारेण, यथा—यथाक्रमे यथाऽनुष्ठानं, स्वयमनुष्ठानादिकं कृत्वा इत्यर्थः, नाहं स्वयं किञ्चिदपि विद्वामि किन्तु पूर्वाचार्यप्रणीतानि सर्वाणि शास्त्राणि सम्यक् आलोच्य अनुष्ठानादिना ज्ञातव्यतः सन् प्रकटीकरोमि अत एव एतत् सर्वं विज्ञास्यमिति ॥१॥

शास्त्रक्रमयोरन्योऽन्यपेक्षितसाङ्ग, नेति ।—पौर्वापर्यरूपेण विन्यासविरहितं शास्त्रं न शास्त्रं, शास्त्रविरहितक्रमोऽपि न क्रमः, शास्त्रादत्यन्तं क्रमविधानस्य

* सूतस्य सर्वायेसाधकशक्त्याधाने प्रागुक्तमङ्गारसादौनां विशिष्टोपयोगितया प्राक्तनेषां सर्वविधसंस्कारमुक्त्वा इदानीं रसस्य शोधनादिकं विवक्षुः आचार्यः रसकर्मणि सत्यकुक्षिब्धलाभस्य सन्तुष्टायायत्तत्वात्, सन्तादौ पुनः अदोक्षितस्य अनधिकारित्वाच्च रसकर्म शिशिनिधौः शिष्यस्य सन्तादुद्धारणे अधिकारत्वाभावे शिष्योपनयनोर्थं नाम अतमव्याथसारभवे, अथेति ।—उपनयनम् अप सनीपं, गुरोरिति शेषः, नौयते प्रायते वेदादिशास्त्राभ्यासाद्येभिति तात्पर्यं, येन कर्मणा ततः ; “वृद्धोक्तकर्मणा येन सनीपं नौयते गुरोः । बालो वेदाय तद्वयोगात् बालोपनयं विदुः ॥” इत्युक्तान्तमथवेदाधिकारिकरणयोग्यसंस्कारविशेषः, अत एव अथर्ववेदोपाङ्गायुर्वेदाधिकारिकार्याङ्गः संस्कारविशेषो बोध्यः ।

अथ रसविद्याया गुरोर्लक्षणम् ।—

आचार्यो ज्ञानवान् दक्षो रसशास्त्रविशारदः ।
मन्त्रसिद्धो महावीरो निश्चलः शिववत्सलः ॥ ३ ॥
देवीभक्तः सदा धीरो देवता-याग-तत्परः ।
सर्वाऽऽम्नायविशेषज्ञः कुशलो रसकर्मणि ॥
एवं-लक्षणसंयुक्तो रसविद्यागुरुर्मवेत् ॥ ४ ॥

अथ रसविद्यासाधकशिष्यलक्षणम् ।—

गुरुभक्ताः सदाचाराः सत्यवन्तो दृढव्रताः ।
निरालस्याः स्वधर्मज्ञाः सदाऽऽज्ञापरिपालकाः ॥ ५ ॥
दम्भ-मात्सर्यनिर्मुक्ताः कुलाचारेषु दौक्षिताः ।
अत्यन्तसाधकाः शान्ता मन्त्राराधनतत्पराः ॥
इत्येवं-लक्षणैर्मुक्ताः शिष्याः स्युः सूतसिद्धये ॥ ६ ॥

अथ रसविद्यासाधकस्य सहायलक्षणम् ।—

सहायाः सोद्यमास्तत्र यथा शिष्यास्ततोऽधिकाः ।
कुलीनाः स्वामिभक्ताश्च कर्त्तव्या रसकर्मणि ॥ ७ ॥

न काऽप्युपयोगिता इत्यर्थः ; यद्वा—अनुष्ठानं विना शास्त्रं न, शास्त्रं विना अनु-
ष्ठानमपि न, यदि अनुष्ठानं न क्रियते तदा शास्त्रपठनस्य वैयर्थ्यं, यदि शास्त्रं
आधीयते, तदा अनुष्ठानमपि सम्यक् न जायते अतस्तस्य वैयर्थ्यम् इति ॥ २ ॥

रसकर्मोपदेष्टुगुरुलक्षणमाह, आचार्य इति ।—आचार्यः “उपनीय तु यः शिष्यं
वेदमध्यापयेद्भिजः । सकलं सरहस्यञ्च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥” इत्युक्तलक्षणः
सकलसरहस्यवेदाध्यापयिता । निश्चलः स्थिरमतिः ॥ ३४ ॥

उपदेष्टव्यशिष्यलक्षणमाह, गुरुभक्ता इति ।—कुलाचारेषु स्ववंशीक्षितधर्मेषु
दौक्षिताः प्राप्तेरुपदेशाः, स्वधर्मनिष्ठाः इत्यर्थः ; यद्वा—“जोबः प्रकृतितत्त्वञ्च दिङ्माला-
काग्रमेव च । जित्यस्ते जीवायवश्च कुलमित्यभिधीयते ॥ त्रह्मबुद्ध्या निर्विकल्पमेतज्ज्ञा-
नरक्षणं यत् । कुलाचारः स एवोक्तः” इत्युक्तलक्षणेण कुलाचारेषु दौक्षिताः सर्वभूते
समदर्शिनः इत्यर्थः । सूतसिद्धये सूतस्य सर्वसिद्धिप्रदगुणसम्पादनाय ॥ ३६ ॥

रसकर्मसाधने उपयुक्तसहायलक्षणमाह, सहाया इति ।—सहायाः सहचराः,

अथ रसविद्यासाधने नास्तिकादीनां वैफल्यनिर्देशः ।—

नास्तिका ये दुराचाराशुस्वका गुरुतोऽपरात् ।
विद्यां ग्रहीतुमिच्छन्ति चौर्याच्छस्त्रलोत्सवात् ॥ ८ ॥
न तेषां सिध्यति किञ्चिन्मणिमन्त्रौषधादिकम् ।
कुर्वन्ति यदि मोहेन नाशयन्ति स्वकं धनम् ॥
इहलोके सुखं नास्ति परलोके तथैव च ॥ ९ ॥

अथ रसविद्यायां गुरुसन्तोषस्य सिद्धिपदनिर्देशः ।—

तस्माद्भक्ति-बलादेव सन्तुष्यति यदा गुरुः ।
तदा शिष्येण सा ग्राह्या रसविद्याऽऽत्मसिद्धये ॥
हस्तमस्तकयोगेन वरं लब्ध्वा सुसाधयेत् ॥ १० ॥

अथ रससाधनीपथोपदेशनिर्देशः ।—

आतङ्करहिते देशे धर्मराज्ये मनोरमे ।
उमामहेश्वरोपेते समृद्धे नगरे शुभे ॥ ११ ॥
कर्त्तव्यं साधनं तत्र रसराराजस्य धौमता ।
अत्यन्तोपवने रम्ये चतुर्हारीपशोभिते ॥ १२ ॥
तत्र शाला प्रकर्त्तव्या सुविस्तीर्णा मनोरमा ।
सम्यग्वातायनोपेता दिव्यचित्रैर्विचित्रिता ॥ १३ ॥

परिचारका इति यावत् । सोद्यमा इति ।—शिष्येभ्योऽपि अधिकोद्यमशीलाः
इत्यर्थः । कुलीनाः सर्वश्रमाः ॥ ७ ॥

नास्तिकादीनां रसकर्मणि वैफल्यमाह, नास्तिका इति ।—चुस्वकाः शूर्पाः,
यत्नेकदेशाभिज्ञाः वा, पञ्चवधादिभ्यः इति यावत् । गुरुत्व इति ।—गुरुं विहाय
अन्यस्मात् शौच्यमाश्रित्य अथवा कृशना गतमावेनेत्यर्थः, खलं खलकर्मणि यः उत्सवः
आनन्दः आसक्तिरिति यावत्, तस्मात् स्तौयमानास्तिकादिकं निजुल्य साधुत्वस्यपदेशा-
दित्यर्थः, विद्यां ग्रहीतुमिच्छन्ति इति योजना ॥ ८ ॥

गुरुसन्तोषस्य सिद्धिहेतुत्वमाह, तस्मादिति ।—हस्तमस्तकयोगेन करशिरःसंयोग-
रूपप्रणामेन । “सुसाधयेत्” इत्यत्र “सुशोधयेत्” इति पाठान्तरम् ॥ १० ॥

अथ रससाधनोपयोगिगृहनिर्माणप्रकारनिर्देशः ।—

तत्समीपे समे दीप्तिं कर्त्तव्यं रसमण्डपम् ।
अतिगुप्तं सुविस्तीर्णं कपाटाग्निलशोभितम् ॥ १४ ॥
ध्वजच्छत्रवितानाढ्यं पुष्पमालाविलम्बितम् ।
भेरि-काहल-घण्टादि-शृङ्गिनादविनादितम् ॥ १५ ॥
भूः समा तत्र कर्त्तव्या सुदृढा दर्पणोपमा ।
तन्मध्ये वेदिका रम्या कर्त्तव्या लक्ष्णान्विता ॥ १६ ॥

अथ रसलिङ्गप्रस्तुतप्रकारनिर्देशः ।—

निष्कवयं हेमपत्रं रसेन्द्रं नवनिष्ककम् ।
अस्नेन मर्दयेद्यमं तेन लिङ्गन्तु कारयेत् ॥ १७ ॥
दोलायन्त्रे सारनाले जम्बीरस्थं दिनं पचेत् ।
तल्लिङ्गं पूजयेत्तत्र सुशुभैरुपचारकैः ॥ १८ ॥

अथ रसलिङ्गार्चनादौ फलनिर्देशः ।—

लिङ्गकोटिसहस्रस्य यत् फलं सम्यगर्चनात् ।
तत् फलं कोटिगुणितं रसलिङ्गार्चनाद्वयेत् ॥ १९ ॥

रससाधनोपयोगिर्देशं तथा सामान्यतो गृहप्रकारश्चाह, आतङ्केति ।—अत्यन्तो-
पवने उपवनवहले, उपवनप्रान्ते वा । तत्र पूर्वोक्तप्रकारनिर्देशः ॥ ११—१३ ॥

तत्र केवलरससाधनार्थमेव विशेषगृहनिर्माणप्रकारमाह, तदिति ।—तत्समीपे
पूर्वोक्तदिशा निर्मितगृहसंलग्नस्थाने । दीप्तिं सुस्पष्टं तृप्यकिरणोद्गमिति इत्यर्थः, समौ
इति शेषः । वितानं चन्द्रातपः, ध्वजादिभिः आढ्यं समूहम् । काहलः महादंडः ।
समा अनुचमीचा । दर्पणोपमा मालिन्यविरहिता मसृषा वा इत्यर्थः । लक्ष्णान्विता
वेदिका उभयकाऽऽकारपिण्डिकावती कृतसंस्कारा परिष्कृता अतुरसादिलक्षणमयुक्ता
भूमिः ॥ १४—१६ ॥

रसलिङ्गप्रस्तुतप्रकारमाह, निष्कवयमिति ।—निष्कवयं सार्द्धलीककम् । दोला-
यन्त्रे इति ।—जम्बीररसमर्थे अक्षीरावस्थितं शिबलिङ्गं दोलायन्त्रे आग्निकेन
पचेत् ; यथा—जम्बीरफलमध्यस्थं लिङ्गं दिनें प्रापत् आग्निकेन दोलायन्त्रे पचेत् ।
तत्र वेदिकायाम् ॥ १७।१८ ॥

ब्रह्महत्यासहस्राणि स्त्री-गोहत्याऽयुतानि च ।
तत्क्षणाद्विलयं यान्ति रसलिङ्गस्य दर्शनात् ॥
स्पर्शनात् प्राप्यते मुक्तिरिति सत्यं शिवोदितम् ॥ २० ॥

अथ पूजाविधिनिर्देशः ।—

आग्नेय्यां श्रीमधोरिण मन्त्रराजेन चार्चयेत् ॥ २१ ॥

अथ ध्यानम् ।—

अष्टादशभुजं शुभ्रं पञ्चवक्त्रं त्रिलोचनम् ।
प्रेतारूढं नौलकण्ठं रसलिङ्गे विचिन्तयेत् ॥ २२ ॥
तस्योत्सङ्गे महादेवौमेकवक्त्रां चतुर्भुजाम् ।
अक्षमालाऽङ्गुलं दत्ते वामे पाशाभयं शुभम् ॥
दधतीं तप्तहेमाभां पौतवस्त्रां विभावयेत् ॥ २३ ॥

अथ देवीपूजार्थां सन्तम् ।—

“वाङ्माया श्रीः कामराजशक्तिवीजं रसाङ्गुशा—
यै नमो” द्वादशार्णवा ज्ञेया विद्या रसाङ्गुशा ॥ २४ ॥

अथ पूजने प्रकारनिर्देशः ।—

अनया पूजयेद्देवीं गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ।
नन्दी-भृङ्गी-महाकाल-कुलीरान् पूर्वदिक्कुमात् ॥ २५ ॥
पूजयेन्नाममन्त्रैश्च प्रणवादि-नमोऽन्तकैः ।
एवं नित्यार्चनं तत्र कर्त्तव्यं रससिद्धये ॥ २६ ॥

रसलिङ्गाचैनादिफलमाह, लिङ्गकीटिमुहस्येति ।—सुगमम् ॥ १८।२० ॥

रसलिङ्गस्य पूजाविधिमाह, आग्नेय्यामिति ।—आग्नेय्याम् अग्निकोणे, वेदिकायां
व्यापितमिति शेषः । श्रीमधोरिण मन्त्रराजेन वक्ष्यमाण “ओम् नमः” इत्यादिरूपेण
अधोरमन्त्रेण ॥ २१ ॥

ध्यानमाह, अष्टादशभुजमिति ।—दत्ते दक्षिणहस्ते ॥ २२।२३ ॥

देवीपूजने सन्तमाह, वाङ्मायेति ।—द्वादशार्णा द्वादशाक्षरा ॥ २४ ॥

पूजनप्रकारमाह, अनयेति ।—अनया रसाङ्गुशाविद्यया । पूर्वदिक्कुमात् पूर्वस्या

अथ रसविद्यादाने दीक्षाविधिः ।—

रसविद्या शिवेनोक्ता दातव्या साधकाय वै ।
यथोक्तेन विधानेन गुरुणा मुदितात्मना ॥ २७ ॥
समुद्भूते सुनक्षत्रे चन्द्रतारावलम्बिते ।
कलसं तोयसम्पूर्णं हेमरत्नफलैर्युतम् ॥ २८ ॥
स्थापयेद्रसलिङ्गाग्रे दिव्यवस्त्रेण वेष्टितम् ।
गन्धपुष्पाक्षतैर्धूपैर्नवेद्यैश्च सुपूजयेत् ॥ २९ ॥
पूजाऽन्ते हवनं कुर्यादयोनिकुण्डे सुलक्षणे ।
तिलाऽऽज्यैः पायसैः पुष्पैः शतपुष्पादिकैः पृथक् ॥ ३० ॥
अघोरेण रसाङ्कुश्या होमान्ते शिष्यमाह्वयेत् ।
कालिनीशक्तिसंयुक्तं रससिद्धिपरायणम् ॥ ३१ ॥

तत्र कालिनीलक्षणम् ।—

{यस्यास्तु कुञ्चिताः केशाः श्यामा या पद्मलोचना । }
{सुरूपा तरुणौ भिन्ना विस्तीर्णजघना शुभा ॥ ३२ ॥ }
{सङ्कोर्णहृदया पीन-स्तनभारेण नम्रिता । }
{चुस्वनालिङ्गनस्पर्श-कोमला मृदुभाषिणी ॥ ३३ ॥ }
{अश्वत्थपत्रसदृश-योनिदेश-सुशोभिता । }
{क्षणापचे पुष्पवती सा नारी कालिनी स्मृता ॥ }
{रसबन्धे प्रयोगे च उत्तमा सा रसायने ॥ ३४ ॥ }

तत्र कालिन्यभावे तदनुकल्पविधिः ।—

{तदभावे सुरूपा तु या काचित्तरुणाङ्गना । }

द्विष्य आरभ्य दक्षिणावर्त्तेन । नामसन्तैरिति ।—“शोभं नन्दिने नमः” इत्यादि-
रूपसन्तैः ॥ २५।२६ ॥

रसविद्यादानार्थं दीक्षाविधिसाह, रसविद्येति ।—योनि-कुण्डे योन्याकारे
ह्रीमकुण्डे । अघोरेण रसाङ्कुश्या इत्यत्र मन्त्रेणेति शेषः, हवनं कुर्यादित्यने-
नान्वयः । कालिनीशक्तिसंयुक्तं “यस्यास्तु” इत्यादिना वक्ष्यमाणलक्षणान्वितस्त्री-
वित्तीयम् । कालिनीलक्षणसाह, यस्या इति ।—भिन्ना प्रस्तुटितयोनिजा इत्यर्थः ।

{ तस्या देयं तिसप्ताहं गन्धकं घृतसंयुतम् ॥
 { कर्षकैकं प्रभाते तु सा भवेत् कालिनीसमा ॥ ३५ ॥ }

एवं शक्तियुतो योऽसौ दीक्षयेत्तं गुरुत्तमः ।

सुस्नातमभिषिञ्चेत मन्त्रेण कलसोदकैः ॥ ३६ ॥

अघोरामङ्गशीं विद्यां दद्याच्छिष्याय सद्गुरुः ।

यथाशक्त्या सुशिष्येण दातव्या गुरुदक्षिणा ॥ ३७ ॥

अथाऽऽज्ञया गुरोर्मन्त्रं लज्जं लज्जं पृथग्जपेत् ।

“ओम् क्लं क्लौ क्लूम् अघोरतर प्रस्फुट २ प्रकट २

क्लह २ शमय २ जात २ दह २ पातय २

ओम् क्लौ क्लौ क्लौ क्लूम् अघोराय फट्” इममघोरमन्त्रन्तु

“ओम् कामराजशक्तिबीजरसाङ्गशायै आञ्जये

विद्यां रसाङ्गशाम्”

अनया पूजयेद्देवीं शक्तिमङ्गशविद्यया ॥ ३८ ॥

तत्र होमविधिः ।—

{ दशांशं जुहुयात् कुण्डे त्रिकोणे हस्तमात्रके ।
 { जातिपुष्पं त्रिमध्वाक्तं पूर्णान्ते कन्यकाऽर्चनम् ॥ ३९ ॥ }

कृत्वाऽथ प्रविशेच्छालां शुद्धां लिप्तां सवेदिकाम् ।

षट्कोणं मण्डलं तत्र सिन्दूरेण द्विहस्तकम् ॥ ४० ॥

नक्षिता नखा जाता । अत्र “नामिता” इति साधुशब्दः । पुष्पवती
 चतुर्भुजा । कालिन्ध्या अभावे तदनुकल्पमाह, तदिति ।—कर्षकैकम् एकैक-
 कर्षं, गन्धकसैककर्षं घृतसैककर्षमित्यर्थः । दीक्षाप्रकारमाह, एवमिति ।—
 कलसोदकैः रत्नलिङ्गाय स्थापितस्य ह्रींरत्नादियुतकलसस्य जलैः । अथेति ।
 —अघोरमन्त्रं तथा रसाङ्गशविद्यां प्रत्येकं लज्जपं कुर्यात् । अघोरमन्त्रमाह,—
 ओम् क्लमित्यादि । रसाङ्गशामन्त्रमाह,—ओम् कामेश्यादि । पूजाले होमविधिमाह,
 दशांशमिति ।—दशांशमिति जपसङ्ख्यापेक्षया दशभागैकभागं त्रिमध्वाक्तं मध्वाज्य-
 अक्षरसंयुक्तं जातिपुष्पं जुहुयात् । त्रिमधुलक्षणं यथा राजनिघण्टौ—“क्षितामाक्षिक-
 शर्वीषि विक्षितानि यद्वा तदा । मधुरव्रथनाख्यातं त्रिमधु भ्यात् मधुव्रथम् ॥” इति ॥

वेदिकायां लिखित् सम्यक् तद्विद्याष्टपत्रकम् ।
 कमलं चतुरस्रञ्च चतुर्द्वारैः सुशोभितम् ॥ ४१ ॥
 कर्णिकायां न्यसेत् खड्गं लोहजं स्वर्णलेखितम् ।
 तन्मध्ये रसरजन्तु पत्तानां शतमात्रकम् ॥
 पञ्चाशत् पञ्चविंशद्वा पूजयेद्दसन्निवत् ॥ ४२ ॥

तत्र रसशक्तयः ।—

{ वज्रवेक्रान्तवज्राभ्र-कान्तपाद्याणटङ्कणम् ।
 { भूनागः शक्तयश्चैताः षट्कोणे पूजयेत् क्रमात् ॥ ४३ ॥ }

तत्र उपरसाः ।—

{ गन्धतालककामौस-शिलाकङ्कुष्ठभूषणम् ।
 { राजावर्त्तो गैरिकञ्च ख्याता उपरसा अमौ ॥
 { पूज्या अष्टदलेष्वेते पूर्वादीशानगं क्रमात् ॥ ४४ ॥ }

तत्र संहारसाः ।—

{ रसकं विमला ताम्रं चपला तुल्यमञ्जनम् ।
 { हिङ्गुलं सस्यकञ्चैव ख्याता एते संहारसाः ॥
 { पूर्वादीशानपर्यन्तं पत्राग्रेषु प्रपूजयेत् ॥ ४५ ॥ }

पूर्णांते पूर्णावृत्तिष्वेव । कान्तकाऽर्चनं कुमारीपूजनम् । हिङ्गुलकं दसदशपरिमितपरिधि-
 विशिष्टं, मण्डलमित्यनेनावयः । कर्णिकायामित्यादि ।—कर्णिकायां लिखितपत्र-
 बीजकोषोपरि लोहखड्गं संस्थाप्य तन्मध्ये सुवर्णेन रेखामङ्कयित्वा तदुपरि शतपत्रं
 पञ्चाशत्पत्रं पञ्चविंशतिपत्रं वा पारदं न्यस्य रसलिङ्गपूजनक्रमेण पूजयेत् ।
 रसशक्तीराह, वक्ष्येत्यादि ।—संयोगेन रसशक्तिवर्धकत्वात् वज्रादिभुनागाक्ताः षट्
 शक्तयः उक्ताः, ताम्रं अङ्कितमण्डलस्य षट्सु कोणेषु स्थापयित्वा पूजयितव्याः ।
 दीक्षाविधौ उपरसानां नामान्याह, गन्धेति ।—भूषणं सौराष्ट्रसत्तिका । राजा-
 वर्त्तस्य उपरजत्वेऽपि यद्वत् उपरसमध्ये गणनं, तत् रससाधनकर्मण्येव बोध्यम् ;
 तेन रसवादे न्यस्य उपरसत्वं धातुवादे च उपरजत्वम् इति । दीक्षाविधौ संहारसानां
 नामान्याह, रसकमिति ।—तुल्यं, स्वर्परौतुल्यकम् । सस्यकं मयूरकण्ठामं तुल्यकम् ।
 पूर्ववदद्यापि अञ्जनहिङ्गुलयोरुपरस-साधारणरसमध्ये प्राक् पठितयोः यत् संहारसेज्ज

तत्र अष्टलोहपूजाक्रमः ।—

{ पूर्वद्वारे स्वणेरुष्ये दक्षिणे ताम्रसीसके । }
 { पश्चिमे वङ्गकान्तौ च उत्तरे मुण्डतोष्णके ॥ }
 { सर्वमेतदधारेण पूजयेदङ्कुशान्वितम् ॥ ४६ ॥ }

तत्र उपकरणानां पूजाविधिः ।—

{ विडं काञ्चिकयन्त्राणि क्षारमृत्तवणानि च । }
 { कोष्ठौ मूषा वङ्गनालतुषाङ्गारवनोपलाः ॥ ४७ ॥ }
 { भस्त्रिका दण्डिकाऽनेकाः शिलाः खल्लान्युलूखलम् । }
 { स्वर्णकारोपकरणं समस्ततुलनानि च ॥ ४८ ॥ }
 { मृत्काष्ठताम्रलोहोत्प-पात्राणि विविधानि च । }
 { दिव्यौषधीनां वर्गाश्च रत्नकस्नेहनानि च ॥ }
 { एतानि द्वारवाह्ये तु मूलमन्त्रेण पूजयेत् ॥ ४९ ॥ }
 { वाङ्माया क्रौं ततः ज्ञेयं क्षम्य पञ्चाक्षरी मनुः । }
 { अर्चनं मूलमन्त्रेण भैरवं तत्र पूजयेत् ॥ }
 { सर्वेषां रससिद्धानां नाम सङ्कोत्तयेत्तदा ॥ ५० ॥ }

गणनं तत् रसवादे बोध्यम्, अन्यत्र तु साधारणरसोपरसत्त्वमेव । लोहाटकस्य
 पूजाक्रममाह, पूर्वद्वारे इति ।—अङ्कुशान्वितं रसाङ्कुशमन्त्रेणाभिमानितम् ।
 साधनानां नामानि पूजाविधिमाह, विडमिति ।—विडं रसशारथायं चारवकुल-
 द्रव्यविशेषः । यदुक्तं रसेन्द्रचित्तान्तौ—“टङ्गं शतधा भाव्यं द्रावैः पालाशवृक्षजैः ।
 विडो वङ्गमुखो नाम द्वितीयं सर्वशरणम् ॥” इति । अन्यत्र च वङ्गवः प्रकारः
 सन्ति विलरभवास्ते नाबोदाहताः, यस्याक्षरे द्रष्टव्याः । यन्त्राणि ऊर्ध्वपातनादीनि ।
 क्षारः “स्वर्णिका टङ्गणञ्चैव यवक्षार उदाहृतः” इत्युक्तलक्षणक्षारवर्गः । सत्
 “वन्दीकसृत्तिका धूमं गेरिकञ्चेटका पटुः । इत्येताः सृत्तिकाः पञ्च” इत्युक्तपञ्च-
 सृत्तिकाः । कोष्ठौ मूषादयोऽप्ये वल्लमाणाः । दण्डिका मर्दनायै स्वल्पदण्डविशेषः ।
 “दण्डिका” इत्यत्र “दंशिका” इति पाठे—सन्तंशयन्निमित्तरथो बोध्यः । दिव्यौषधीनां
 वर्गाः औषधकर्षभकादयः । रत्नकस्नेहनानि “मञ्जिष्ठा किंशुकञ्चैव खदिरं रत्नचन्दनम् ।

तव रससिद्धानां नामानि ।—

{ व्यालाचार्यश्चन्द्रसेनः सुबुद्धिर्नरवाहनः ।
नागार्जुनो रत्नचोपः सुरानन्दो यशोधनः ॥ ५१ ॥ }

{ इन्द्रधूमश्च माण्डव्यश्चर्पटिः शूरसेनकः ।
आगमो नागबुद्धिश्च खण्डः कापालिको मतः ॥ ५२ ॥ }

{ कामारिस्तान्तिकः शम्भुर्लङ्कालम्पटशरदौ ।
बाणासुरो मुनिश्रेष्ठो गोविन्दः कपिलो बलिः ॥ ५३ ॥ }

{ एते सर्वे तु सूतेन्द्राः रससिद्धा महाबलाः ।
चरन्ति सर्वलोकेषु नित्या भोगपरायणाः ॥ ५४ ॥ }

{ सप्तविंशतिसङ्ख्याका रससिद्धिप्रदायकाः ।
वैद्याः पूज्याः प्रयत्नेन ततः कुर्याद्रसार्चनम् ॥ ५५ ॥ }

हर्षयन् हिजदेवानां तर्पयेदिष्टदेवताः ।

कुमारो-योगिनी-योगीश्वरान्मेलकसाधकान् ॥

तर्पयेत् पूजयेद्भक्ता यथाशक्तानुसारतः ॥ ५६ ॥

इत्येवं सर्वसम्भार-युक्तं कुर्याद्रसोत्सवम् ।

सर्वविघ्नप्रशान्दर्थं सर्वेप्सितफलप्रदम् ॥ ५७ ॥

करवीरं देवदारु सरलं रजनौदयम् ॥ अन्वाति रत्नपुष्पाणि पिशा लाचारसेन
तु । तैलं विपाचयेत्तेन कुर्याद्रसोत्सवमर्चनम् ॥” इति रससिद्धान्तानुसृतपारद-
रसकतैलादौनि । सर्वाण्येतानि रसकृत्याहोषि रसकर्मणि विघ्नविनाशाय
पूज्यानि इति बोध्यम् । मनुः मन्त्रः । रससिद्धानां नामानि पूज्यत्वञ्च,
व्यालाचार्य इति ।—सूतेन्द्राः सूतसाधने इन्द्रतुल्याः, सूतसाधकश्रेष्ठा इत्यर्थः ।
“सूतेन्द्राः” इत्यत्र “राजेन्द्राः” इति पाठे—राजेन्द्रतुल्या इत्यर्थः । रससिद्धाः
रसे रसशास्त्रे सिद्धाः प्राप्तसाफल्याः, आयत्तौकतरसशालाः इत्यर्थः । नित्याः
अविनाशिनः ॥ २७—५७ ॥

अदोक्षितस्य रसविद्यासाधनवैफल्यनिर्देशः ।—

अन्यथा यो विमूढात्मा मन्त्रदीक्षाक्रमाद्दिना ।

कर्तुमिच्छति सूतस्य साधनं गुरुवर्जितः ॥ ५८ ॥

नासौ सिद्धिमवाप्नोति यत्नकोटिशतैरपि ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन शास्त्रोक्तां कारयेत् क्रियाम् ॥ ५९ ॥

अथ रससाधने सिद्धिभ्रमहेतुनिर्देशः ।—

सम्यक्साधनसोद्यमा गुरुयुता राजाऽऽज्ञयाऽलङ्कृता

नानाकर्मपराङ्मुखा रसपरायाऽऽद्या जनैश्चार्थिताः ।

मात्रा-यन्त्र-सुपाककर्मकुशलाः सर्वौषधे कोविदा-

स्तेषां सिध्यति नान्यथा विधिवत्ताच्छौपारदः पारदः ॥ ६० ॥

गुरुसन्निधाने अदोक्षितस्य रससाधनेष्वपि नैष्फल्यमाह, अन्यथेति ।—
सुगमम् ॥ ५८।५९ ॥

रसकर्मणि साफल्यहेतुमाहः सम्यगिति ।—सम्यक् यथाशास्त्रं साधनानि विहाय-
पाशः येषां ते, तथा सह उद्यमेन कर्त्तमानाः सोद्यमाः सम्यक्-साधनाश्च ते सोद्यमाश्च
सम्यक्-साधनसोद्यमाः विहादिसाधनवन्तः उद्यमशीलाश्च । राजाज्ञया राजाज्ञां प्राप्य
अलङ्कृताः सूचिताः राजाज्ञाप्राप्ता सर्वज्ञनपूज्याः । गुरुयुता इत्यादिविशेषणद्वयेन एतस्य
विश्वसत्त्वं ज्ञत्वा प्रतिपादितम् । नानाकर्मपराङ्मुखाः रसपराश्च सर्वकर्मणि परित्यज्य
केवलं रसकर्मनिष्ठाः ; एताभ्यामस्य कार्यसाफल्यम् अवश्यम्भावि इति दर्शितम् ।
आद्याः धनवन्तः ; एतेनास्य सर्वोपकरणसमन्वितत्वं तेन च अवश्यमेव कार्यसाधकत्वम्
उक्तम् । जनैः अर्थिताः पारदसाधनं कुरु इत्येवंरूपेण प्रार्थिताः ; अनेनास्य परोपकार-
शीलत्वं ज्ञापितम् । मातेति ।—मात्रा शोधनाद्येवापरसादौर्णा परिमाणं यन्त्रम् ऊर्ध्व-
पातनादिरूपं सुपाककर्मं सुदुरुपेण औषधपाकक्रिया तेषु कुशलाः निपुणाः, इयन्त्यानं
इसादिकं शीघ्रम्, एवंविधं यन्त्रं करणीयम्, एतादृशः पाकः कर्त्तव्यः इत्यादिषु
अभिज्ञाः । सर्वौषधे कोविदाः सर्वविधौषधपरिचर्ये प्रयोगे च अभिज्ञाः ; एताभ्यामस्य
दृढकर्मत्वेन अवश्यमेव पाकादिसिद्धिः इति बोधितम् । ये एवंविधाः तेषां विधिवत्तात्
विधानवशात् यथाशास्त्रक्रियाकरणात् इत्यर्थः, पारदः पारं अरामरणादिभया-
र्त्तानाम् आशयमित्यर्थः, दृढाति इति तथोक्तः, यदुक्तं रसेश्वरदर्शने—“विधिवत्साधु-

अथ कस्मै किमर्थं रसविद्या दातव्या तन्निर्देशः ।—

रसशास्त्रं प्रदातव्यं विप्राणां धर्महेतवे ।

राज्ञे वैश्याय वृद्धार्थं दास्यार्थमितरस्य च ॥ ६१ ॥

अथ गुरुसन्तोषस्य सर्वसिद्धिहेतुत्वनिर्देशः ।—

गुरौ तुष्टे शिवस्तुष्टेच्छिवे तुष्टे रसस्तथा ।

रसे तुष्टे क्रियाः सर्वाः सिध्यन्त्येव न संशयः ॥ ६२ ॥

अथ रसविद्याया अवश्यगोप्यत्वनिर्देशः ।—

रसविद्या दृढं गोप्या मातुर्गुह्यमिव ध्रुवम् ।

भवेद्दोष्यवती गुप्ता निर्वीर्या च प्रकाशनात् ॥ ६३ ॥

न रोगिविदितं कार्यं बहुभिर्विदितं तथा ।

रोगिणा बहुभिर्ज्ञातं भवेन्निर्वीर्यमौषधम् ॥ ६४ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तस्य सूनोर्वाग्यटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये

शिष्योपनयनं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भयोद्वेगमरणजरासङ्कटेषु मर्त्यानाम् । पारं ददाति यस्मात्तस्मात् अयमेव पारदः कथितः ॥^१ इति । श्रीपारदः पारदाख्यघातुः सिध्यति, अन्यथा एतद्विषये, न, सिध्यतीति शेषः ॥ ६० ॥

कस्मै किमर्थं रसविद्या दातव्या तदाह, रसशास्त्रमिति ।—दात्ताय विप्रादिवर्णवयाणां रससाधनकर्मणि साहाय्यकरणार्थम् इत्यर्थः । इतरस्य गुरुस्य स्वस्वम् ॥ ६१ ॥

रसकर्मसिद्धौ गुरुतुष्टेः मुख्यहेतुत्वमाह, गुराविति ।—सुखसम् ॥ ६२ ॥

रसविद्याया अवश्यगोप्यत्वं तथा प्रकाशे च बीज्यहीनत्वमाह, रसविद्येति ।—सुखसम् ॥ ६३, ६४ ॥

इति रसरत्नसमुच्चयबोधिन्यां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

अथ रसशाला ।—

अथ रसशालानिर्माणस्य स्थाननिर्देशः ।—

रसशालां प्रकुर्वीत सर्वबाधाविवर्जिते ।

सर्वोपधिमये देशे रम्ये कूपसमन्विते ॥ १ ॥

यत्त-त्रात्त-सहस्रात्तद्विभिन्ना सुशोभने ।

नानोपकरणोपेतां प्राकारेण सुशोभिताम् ॥ २ ॥

अथ रसशालायाः कुत्र किं कर्म कर्त्तव्यं तन्निर्देशः ।—

शालायाः पूर्वदिग्भागे स्थापयेद्रसभैरवम् ।

वज्रिकर्माणि चाऽऽग्नेये याम्ये पाषाणकर्म च ॥ ३ ॥

नैऋत्ये शस्त्रकर्माणि वारुणे चालनादिकम् ।

शोषणं वायुकोणे च वेधकर्मोत्तरे तथा ॥

स्थापनं सिद्धवस्तूनां प्रकुर्व्यादौशकोणके ॥ ४ ॥

पूर्वाध्याये शिष्योपनयनपत्रेण रसकर्मसम्पादनादौशकोणादीनां सङ्क्षिप्तविधानमुक्त्वा
अतस्तौ सर्वोपकरणानामाश्रयत्वेन गृहस्य प्राधान्यात् रसशालायां स्थापनीयद्रव्यवर्ण-
नायाः प्राक् पूज्य तत्स्थापनयोग्यं भूविभागं निरूपयति, रसशालामिति ।—रस-
शालां रससाधनोपयोगि गृहम् । यचेति ।—यच्चः कुमेरः उदौघधिपतिः, वाचः
वृश्चानः वृश्चानकोणपतिः, सहस्राच्चः इन्द्रः प्राच्यधिपतिः, तेषां दिग्भिन्ना
उत्तरस्थानैश्चानां पूर्वस्थां वा दिशि, पूर्वोत्तरस्थां दिशि वा ॥ १।२ ॥

एवं-निर्मितगृहस्य कुत्र किं प्रयोजनं सम्पादनीयं तदाह, शालाया इति ।—
रसभैरवे प्रागुक्तरसनिर्मितलिङ्गम् । वज्रिकर्माणि आपनपुटनादिक्रियाः । पाषाणकर्म
शिखायां सदैनादिक्रिया । शस्त्रकर्माणि चातूनां परीक्षार्थं यन्त्रादिकरणार्थं छिदनादि-
क्रियाः । वारुणे वक्ष्यमन्त्रनिनि, पश्चिमस्यामित्यर्थः । चालनादिकं काञ्चिकादिना
यावनादिकर्म । शोषणम् आर्द्रद्रव्यान्मातपे शुष्कोकरणम् । वेधकर्म स्पर्शनादेक
हमेन्द्रस्य सर्वद्रव्याणां शुष्कत्वाद्विषादपचपक्वताधातुकर्म । सिद्धवस्तूनां यथाविधि

अथ रसशलायां सङ्ग्राह्याणि उपकरणानि ।—

पदार्थसङ्ग्रहः कार्यो रससाधनहेतुकः ।
 सत्त्वपातनकोष्ठीश्च भरत्कोष्ठीं सुशामनाम् ॥ ५ ॥
 भूमिकोष्ठीं चलत्कोष्ठीं जलद्रोणोऽप्यनेकशः ।
 भस्त्रिकायुगलं तद्वन्नलिके वंगलोहयोः ॥ ६ ॥
 स्वर्णयो-घाष-शुल्वाश्म-कुण्डाश्चर्मकृतां तथा ।
 करणानि विचित्राणि द्रव्याण्यपि समाहरत् ॥ ७ ॥
 कण्डनी पेण्णो स्वल्पा द्रोणीरूपाश्च वर्तुलाः ।
 आयसास्तप्तखन्नाश्च मर्दकाश्च तथाविधाः ॥ ८ ॥

भारणादिसिद्धरसादीनाम् । अथ पूर्वदिग्भागे रसनिष्कृष्टापने पूर्वाभिमुखीभूत्वा पूजा-
 कार्थस्य प्राशक्यात् तत्सम्पादनायम् । अग्निकोषस्य अग्निदेवताकत्वात् अग्निसाध्य-
 कर्मणां तत्रैव करणप्राशक्यात् आग्नेय्यां कृतिनिर्देशः । दक्षिणस्य दण्डधराधिपति-
 कत्वात् दण्डपाशाध्यायनदंतादिकर्मणां तत्रैव विधानं कृतम् । नैऋतस्य
 रालसाधिपतिकत्वात् शस्त्रकर्मणश्च आसुरकत्वात् तन्निपाद्यानां तत्रैव विधानं
 सङ्गतम् । पश्चिमस्य वरुणदेवतत्वात् वरुणस्य च जलाधिपत्वात् जालनादिकर्मणः
 तत्राभिधानम् । वायुकोषस्य मरुदेवताकत्वात् मरुतश्च शोषकत्वात् शोषणादि-
 कर्मणां तत्र सम्पादनं कर्तव्यम् । उत्तरस्य कुबेराधिदेवताकत्वात् कुबेरस्य च
 अनाधिपत्वात् सुवर्णाद्युत्पादकवैधकर्मणः उत्तरस्यां निर्देशः । ईशानस्य ईशानापर-
 नामक-शिवदेवतत्वात् शिवस्य च शिवकरत्वात् शिवकराणां भारणादिसिद्धरसादीनां
 तत्र स्थापनविधानम् ; यथा—“आरोग्यं भास्करादिच्छेत्” इत्युक्त्वा ईशानस्य सूर्य-
 भूतिधर-ईशानाधिपतिकत्वात् सूर्यस्य च आरोग्यप्रदत्वात् आरोग्यजनकसिद्धवस्तूनाम्
 ऐशान्यां स्थापनं बोध्यमिति ॥ ३४ ॥

तत्र रससाधनायै यानि यानि द्रव्याणि स्थाप्यानि तेषां नामान्वाङ्, पदार्थसङ्ग्रहः
 इति ।—सत्त्वपातनकोष्ठादिलक्षणमये वक्ष्यति । जलद्रोणः काष्ठादिनिर्मितजला-
 धाराः । भस्त्रिका चर्मप्रसिद्धिका, कर्मकाराणां चर्मनिर्मितशल्बविशेषः “डापर” इति
 आषा । नलिके इति ।—वंगनिर्मितं लौहनिर्मितं च नलिकावयम् । स्वर्णैति ।—
 स्वर्णादिनिर्मिताः कुण्डाः स्वल्पाः स्थाल्यः । तथा चर्मकृतां चर्मकाराणां करणानि
 साधनानि उपकरणभूतानीत्यर्थः, विचित्राणि विविधानि द्रव्याणि । कण्डनी पेण्णो

सूक्ष्मच्छिद्रसहस्राऽऽव्या द्रव्यगालनहेतवे ।

चालनी च कटत्राणि शलाका हि च कुण्डलो ॥ ८ ॥

तत्र विविधचालनीनां स्थूलद्रव्यचालनार्थं चालनीस्वरूपम् ।—

{ चालनी विविधा प्रोक्ता तत्स्वरूपञ्च कथ्यते ।
 { वैणवीभिः शलाकाभिर्निर्मिता ग्रथिता गुणैः ॥
 { कीर्तिता सा सदा स्थूल-द्रव्याणां गालने हिता ॥ १० ॥ }

तत्र चूर्णचालनार्थं चालनीस्वरूपम् ।—

{ चूर्णचालनहेतोश्च चालन्यन्याऽपि वंशजा ॥ ११ ॥ }

तत्र सूक्ष्मतरचूर्णचालनार्थं चालनीस्वरूपम् ।—

{ कर्णिकारस्य शाल्मल्या हरिजातस्य कम्बया ।
 { चतुरङ्गुलविस्तार-युक्तया निर्मिता शुभा ॥ १२ ॥ }

{ कुण्डल्यरत्नविस्तारा कामचर्माभिवेष्टिता ।
 { वाजि-वालाम्बरानह-तला चालनिकाऽपरा ॥
 { तया प्रचालनं कुर्याद्वर्तुं सूक्ष्मतरं रजः ॥ १३ ॥ }

स्वल्पा इत्यत्र स्वल्पा इत्यस्य कण्डलीपेषणीभ्यामुभाभ्यामेव सम्बन्धः, तेन स्वल्पा कण्डली-
 कृदाकारोद्भूतलमूपलं तथा स्वल्पा पेषणी कृदाकृतिपेषणशिला च । द्रोणीति ।
 —वर्तुलाकारद्रोणीसदृशपावविशेषः । आशसा इति ।—तत्र स्वल्पार्थं लौहस्वल्पाः
 लौहनिर्मितस्वल्पदण्डाश्च । कटत्राणि कटतीति कटः वर्षणं तस्मात् वाद्यते इति तानि
 शलादिनिवारणार्थमाच्छादनविशेषाः, यद्वा—कटम् औषधं वाद्यते इति तानि
 औषधाच्छादनार्थं द्रव्यविशेषाः ; यद्वा—कटत्राणि कषायितचर्मखण्डानि इत्यर्थः ।
 शलाका रससिन्दूरादिपाकाद्यं लौहनिर्मितालोडनीविशेषः । कुण्डलो स्थाली-
 कटाङ्गादिभ्रंष्ट्राप्रमाणे तृणादिकृतवेष्टनीविशेषः । चालन्यास्त्रैविध्यमाह,—चालनी
 विविधेति । ताम्रं स्थूलद्रव्यचालनार्थं चालन्याः स्वरूपमाह, वैणवीभिरिति ।—
 वैणवीभिः वंशनिर्मिताभिः । गुणैः रज्जुभिः । ताम्रं चूर्णचालनार्थं चालन्याः स्वरूप-
 माह,—चूर्णेति । ताम्रं अतिसूक्ष्मचूर्णचालनार्थं चालन्याः स्वरूपमाह, कर्णिकार-
 येति ।—कर्णिकारस्य क्षुद्रारस्वधस्य । हरिजातस्य हरिः वंशः जातः यस्मात्तस्य
 वंशादुरस्य कम्बया वल्कलीनः ; चतुरङ्गुलविस्तारयुक्तया इत्यस्य कम्बयेत्यनेनान्वयः ।

मूषा-सुत्तुप-कार्पास-वनोपलक-पिष्टकम् ।

त्रिविधं भेषजं धातु-जौव-मूलमयं तथा ॥

शिखित्रा गोवरञ्चैव शर्करा च सितोपला ॥ १४ ॥

तत्र शिखित्रस्वरूपम् ।—

{ शिखित्राः पावकोच्छिष्टा अङ्गाराः कोकिला मताः ॥ १५ ॥ }

तत्र कोकिलास्वरूपम् ।—

{ कोकिलाश्चेतिताङ्गारा निर्वाणाः पयसा विना ॥ १६ ॥ }.

तत्र उपलस्य पद्यांशः ।—

{ पिष्टकं कृगणं क्वाणमुपलञ्चोत्पलं तथा ।

{ गिरिण्डोपलसाठो च संशुष्कच्छगणाभिधाः ॥ १७ ॥ }

काचायोमृद्वराटानां कूपिका चपकाणि च ॥ १८ ॥

तत्र कूपिकायाः पद्यांशः ।—

{ कूपिका कुपिका सिद्धा गोला चैव गिरिण्डका ॥ १९ ॥ }

कुण्डली चालन्वा वेष्टनी । अरत्रिविधारा प्रसारितकनिष्ठाकुलिबडमुष्टिहस्त-
शमापायताः, अतुरकुलविकृतकर्षिकारादिवत्कलनिर्मिता अरत्रिविधारवेष्टनीयुक्ता
कागचर्मैर्मण्डिता अश्वपुच्छकेश-संस्पर्शस्वरचिततल्लदेशा मृच्छतरद्रव्यचालनायैमपरविधा
चालनीत्यर्थः । पिष्टकं तण्डुलपिष्टं “पिटुली” इति भाषा । त्रिविधं भेषजमिति ।—
धातुमयं त्वणोदिरूपं श्यावरं, जौवमयं क्षीरमूवपुरीषादिकं जङ्गमं, मूलमयं वनोपधा-
दिकम् औष्णदम् । शर्करा चालका । सितोपला कठिनौ “फुलखंडौ” इति भाषा ।
शिखित्रा-शब्दस्यार्थमाह, शिखित्रा इति ।—पावकोच्छिष्टाः अग्निना भुक्ताश्चिष्टाः,
अप्रज्वलिताः किन्तु अग्निसंस्ष्टाः—इत्यर्थः, अङ्गाराः अङ्गारस्वरूपाः कोकिलाः
शिखित्राः शिखिणम् अनलं दायस्ते पालयन्ति प्रदोषनेन रक्षन्ति इति तादृशाः
क्वलदङ्गाराः इत्यर्थः, मताः । शिखित्रलचणैः कोकिला उक्ताः, अतः
कोकिला-शब्दस्यार्थमाह, — कोकिला इति ।—चेतिताङ्गाराः तप्ताङ्गाराः,
पयसा विना स्वयं निर्वाणाः शान्ताः चेत् ते अङ्गाराः कोकिलाः मताः,
कोकिलाः “कयला” इति भाषा । शुष्कगोवरस्य पद्यायमाह, पिष्टकमिति ।
—पिष्टकाद्युपलसाठयताः सप्त शब्दाः संशुष्कच्छगणाभिधाः शुष्कगोमयस्य पद्यांश
इत्यर्थः । कूपिकाचपकर्थाः स्वरूपमाह, काचेति ।—कूपिका “शिखि” “बोतल”

तत्र चषकस्य पर्यायाः ।—

{ चषकश्च कटोरी च वाटिका खारिका तथा ।
{ कञ्जोलो ग्राहिका चेति नामान्येकार्थकानि हि ॥ २० ॥ }

शूर्पादिवेषुपात्राणि क्षुद्रशिप्राश्च शङ्किकाः ।

क्षुरप्राश्च तथा पाक्यं यच्चान्यत्तत्र युज्यते ॥

पालिका कर्णिका चैव शाकच्छेदनशस्त्रकाः ॥ २१ ॥

अथ रससाधनाङ्गानामर्चनायाः कर्तव्यतानिर्देशः ।—

शालासम्भार्जनाद्यं हि रसपाकान्तकर्म यत् ।

तत्रोपयोगि यच्चान्यत्तत् सर्वं परविद्यया ॥ २२ ॥

श्रीरसाङ्कुशया सर्वं मन्त्रयित्वा समर्चयेत् ।

अन्यथा तद्गतं तेजः परिगृह्णन्ति भैरवाः ॥ २३ ॥

अथ रसकर्मणि यादृशा वैद्या नियोज्याः तत्क्षणम् ।—

रससंविक्तरा वैद्या निघण्टुज्ञाश्च वार्त्तिकाः ।

सर्वदेशजभाषाज्ञाः सङ्ग्राह्यास्तेऽपि साधकैः ॥ २४ ॥

इति भाषा । चषकं पानपात्रं, “वाटी” “ग्लास” इति प्रसिद्धम् । कूपिकायाः पर्यायनाह,—कुपिकेति । चषकस्य पर्यायमाह,—चषकमिति । शूर्पे शस्त्रगत-धृत्याद्यपनयनार्थं बंशशलाकादिनिर्मितः करिकायांकारपात्रविशेषः । क्षुद्रशिप्राः क्षुद्राकाराः युक्तयः । शङ्किकाः क्षुद्रशङ्काः । “क्षुद्रशिप्राश्च शङ्किकाः” इत्यत्र “क्षुद्रशिप्राश्च शङ्किकाः” इति पाठे—क्षुद्राकारा मन्दशामित्यत्र शङ्किकाः शस्त्रका इत्यर्थः । पाक्यम् औषधपाकसम्पादनार्थं पात्रविशेषः पाण्डुलवणं वा । पालिका पाकपात्रविशेषः । कर्णिका अस्त्रविशेषः । शाकच्छेदनशस्त्रकाः शाकानां पत्रपुष्प-फलदीनां छेदनार्थं शस्त्रविशेषाः ॥ ५—२१ ॥

रससाधनोपयोगिद्रव्याणामभिमन्त्रणस्य कर्तव्यतामाह, शालेति ।—गृहमार्जन-कारण्यं रसपाकान्तं यत् कर्म, द्रव्याणि च यानि तत्र उपयोगीनि तानि सर्वाणि परममग्राश्रीरसाङ्कुशसत्वेन अभिमन्त्र्य पूजयेत् तेन च रसकर्म निर्विघ्नं सिध्यति । अन्यथा अपूजने । तद्गतं द्रव्यनिष्ठम् । भैरवाः शिवानुचरभेदाः ॥ २२।२३ ॥

रससाधकेन तत्कर्मसाधनार्थं यादृशा वैद्याः सङ्ग्राह्यत्वेन ग्राह्याः तदाह, रस-

अथ रसपाककाले मन्त्रजपस्य कर्त्तव्यतानिर्देशः ।—

रसपाकावसानं हि सदाऽघोरञ्च जापयेत् ॥ २५ ॥

अथ परिचारकलक्षणम् ।—

सोद्यमाः शुचयः शूरा बलिष्ठाः परिचारकाः ॥ २६ ॥

अथ रसकर्मयोग्यस्य वैद्यस्य लक्षणम् ।—

धर्मिष्ठः सत्यवान् विद्वान् शिवकेशवपूजकः ।

सदयः पद्महस्तश्च स योज्यो रसवैद्यके ॥ २७ ॥

अथ पद्महस्तवैद्यलक्षणम् ।—

पताका-कुम्भ-पायोज-मत्स्य-चापाङ्गपाणिकः ।

अनामाधःस्थ-रेखाङ्कः स स्यादमृतहस्तवान् ॥ २८ ॥

अथ वर्जनीयवैद्यलक्षणम् ।—

अदेशिकः क्षपामुक्तो लुब्धो गुरुविवर्जितः ।

क्षयरेखा-करो वैद्यो दग्धहस्तः स उच्यते ॥ २९ ॥

संवित्तरा इति ।—रससंवित्तराः रसविषये अतीव ज्ञानिनः । “रससंवित्तरा वैद्याः” इत्यत्र “रससंहितया वैद्याः” इति पाठे—रसशास्त्राभिज्ञाः इत्यर्थः, “धानेन धनवान्” इतिवत् तृतीया । वार्त्तिकः, “उक्तानुक्तदुरुक्तायै-व्यक्तकारि तु वार्त्तिकम्” इत्युक्तलक्षणे सूत्रानुक्ताद्यर्थोक्तिप्रकारके शास्त्रविशेषे निपुणाः । एतेन रससंवित्तरा इत्यादिविशेषण-अतुल्येन सर्वशास्त्रदर्शिना विपश्चितः वैद्यस्य रससाधने सहाय्योभयितुसधिकारः इति प्रदर्शितम् ॥ २४ ॥

रसस्य पाकशेषपर्यन्तं मन्त्रजपस्य कर्त्तव्यतामाह, रसपाकेति ।—अघोरम् अघोरमन्त्रम् ॥ २५ ॥

परिचारकलक्षणमाह, सोद्यमा इति ।—शुचयः ॥ २६ ॥

रससाधनयोग्यस्य वैद्यस्य लक्षणं निर्दिशति, धर्मिष्ठ इति ।—पद्महस्तः अमृतहस्तः दीयुषपाणिः इत्यर्थः ॥ २७ ॥

पद्महस्तं विवक्षीति, पताकेति ।—पायोजं पश्यम् । अनामेति ।—अनामिकाया अङ्गुल्या अधोदेशपर्यन्तमूर्ध्वरेखाचिह्नितकर इत्यर्थः । अमृतहस्तवान् अमृतहस्त इत्यपरपर्यायक-पद्महस्तवान्, दीयुषपाणिरित्यर्थः ॥ २८ ॥

रससाधनाविकारिपद्महस्तपुरुषनिर्देशप्रसङ्गेन अनधिकारिदग्धहस्तपुरुषलक्षण-

अथ निधिसाधने नियोज्यपुरुषलक्षणम् ।—

भूतनिग्रहमन्त्रज्ञास्ते योज्या निधिसाधने ॥ ३० ॥

अथ बलिसाधने नियोज्यपुरुषलक्षणम् ।—

बलिष्ठाः सत्यवन्तश्च रक्ताक्षाः कृष्णविग्रहाः ।

भूतत्रासनविद्याश्च ते योज्या बलिसाधने ॥ ३१ ॥

अथ रसायने नियोज्यपुरुषलक्षणम् ।—

निर्लोभाः सत्यवक्तारो देवब्राह्मणपूजकाः ।

यमिनः पथ्यभोक्तारो योजनीया रसायने ॥ ३२ ॥

अथ धातुवादे नियोज्यपुरुषलक्षणम् ।—

धनवन्तो वदान्याश्च सर्वोपस्करसंयुताः ।

गुरुवाक्वरता नित्यं धातुवादिषु ते शुभाः ॥ ३३ ॥

नाह, अदेशिक इति ।—अदेशस्य निन्दितदेशस्य स्वेच्छादिभूमेरिति यावत्, अथमिति स्वेच्छादिदेशनामौत्थः, कुषामौति वा । कृष्णरेखाकरः कृष्णवर्णरेखाङ्कितकरः पुरुषः । एवम्भूतः पुरुषः दग्धदन्तः अतः वर्जनीयः इत्याशयः ॥ २९ ॥

अधिकारिनिर्देशप्रसङ्गेन रससाधनायै यादृशि कर्मणि ग्रहिधानां पुंसामधिकारः तान् विवरीयन् आदौ निधिसाधनाङ्गानाह, भूतेति ।—निधीनां पञ्चशक्तादीनां साधने आशयौकरणे इत्यर्थः । रसकर्मणो बह्वर्थसाध्यत्वात् तदर्थसङ्ग्राहार्थं निधिसाधनप्रयोजनम् ; सूताश्च तव विपन्नकरा भवन्ति अतस्तदुक्तादनाद्ये भूताभिज्ञानां प्रयोजनम् इति बोध्यम् ॥ ३० ॥

बलिसाधने नियोज्यान् पुरुषानाह, बलिष्ठा इति ।—भूतत्रासनविद्याः भूतध्वः ज्ञासनं भयप्रदर्शनं विद्या येषां ते भूतापसारकाः । बलिसाधने देव्यादिसमीपे उपहारोक्तद्रव्याणां रचणाद्यर्थम् ; विविधशुभकार्येषु भूतानां विघ्नीत्यादकलादिति ॥ ३१ ॥

रसायनसाधने नियोज्यानाह, निर्लोभा इति ।—यमिनः इन्द्रियनिग्रहशीलाः ॥ ३२ ॥

धातुवादे नियोज्यानाह, धनवन्त इति ।—वदान्याः दानशीलाः । सर्वोपस्करसंयुताः सर्वोपस्करः समसोपकरणं तेन संयुताः सर्वोपकरणवन्तः । धातुवादिषु अर्थरौप्यादिधातुसाधनक्रियान् ॥ ३३ ॥

अथ भेषजाहरणे नियोज्यपुरुषलक्षणम् ।—

तत्तदौषधनामज्ञाः शुचयो वञ्चनोन्मिताः ।

नानाविषयभाषाज्ञास्ते मता भेषजाहृतौ ॥ ३४ ॥

अथ रसविद्यायां लब्धव्यसाफल्यस्य लक्षणम् ।—

शुचीनां सत्यवाक्यानामास्तिकानां मनस्विनाम् ।

सन्देहोन्मिक्तचित्तानां रसः सिध्यति सर्वदा ॥ ३५ ॥

अथ रससिद्धसाधकस्य कर्तव्यनिर्देशः ।—

दशाष्टक्रियया सिद्धो रसोऽसौ साधकोत्तमः ।

हा रसो नष्ट इत्युक्ता सेवेतान्यत्र तं रसम् ॥ ३६ ॥

अथ रससिद्धेः फलम् ।—

रससिद्धो भवेन्मर्त्या दाता भोक्ता न याचकः ।

जरामुक्तो जगत्पूज्यो दिव्यकान्तिः सदा सुखी ॥ ३७ ॥

इति श्रीवैद्यपतिमिहगुप्तस्य सूत्रोक्तंभटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये

रसशालाप्रकरणं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

भेषजाहरणे नियोज्यानाह, तत्तदिति ।—वञ्चनोन्मिताः साध्याचाराः ।

नानाविषयभाषाज्ञाः नानादेशीयभाषाभिज्ञाः ॥ ३४ ॥

अवश्यप्रयत्नं रससाधकं निर्दिशति, शुचीनामित्यादि ।—सन्देहोन्मिक्तचित्तानां सिद्धिलाभे निश्चितमनसास् ॥ ३५ ॥

रससिद्धौ कर्तव्यान्तरमाह, दशाष्टक्रिययेति ।—यथायथं स्नेदनाद्यष्टादशविष-
कर्मणा रसः रसकर्म, सिद्धः सफलः जरामरणादिनिवारकशक्तिमन्वन् इत्यर्थः । चेत्,
तदा असौ साधकोत्तमः हा स्नेदे, रसः नष्टः खतः इत्युक्ता स्थानान्तरे पुनरपि रसकर्म
आचरेत् । अतः स्वप्रयत्नसाफल्यजनितवर्षज्ञापकाव्ययथोक्तौचित्येऽपि अतः “हा” इति
विषादायंकः शब्दः प्रयुक्तः, तत् दीर्घांशसम्भूतस्य महाप्रभावस्य रसस्य एव स्नेदनादि-
आदर्शनाजनितस्वरूपनाशमपसरणात् सदयस्य विषयितः सज्जदयत्नज्ञापनार्थमिति
बोध्यं, यथा शत्रुं विनाश्यापि शौरानयुधिष्ठिरादीनां विषादः । अथवा हा इति
विषयः । “सिद्धो रसः” इत्यत्र “सिद्धे रसे” इति पाठे—रसे सिद्धे सति ॥ ३६ ॥

रससिद्धस्य गुणवत्तानाह, रससिद्ध इति ।—सुगमम् ॥ ३७ ॥

इति रसरत्नसमुच्चयबोधिन्यां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽध्यायः ।

अथ परिभाषा ।—

अथ परिभाषायाः प्रयोजनम् ।—

कथ्यते सोमदेवेन मुग्धवैद्यप्रबुद्धये ।

परिभाषा रसेन्द्रस्य शास्त्रेः सिद्धैश्च भाषिता ॥ १ ॥

अथ धन्वन्तरिभागः ।—

अर्द्धं सिद्धरसस्य तैलघृतयोर्लहस्य भागोऽष्टमः

संसिद्धाखिललोहचूर्णवटकादीनां तथा सप्तमः ।

यो दीयेत भिषग्वराय गदिभिर्निर्दिश्य धन्वन्तरिं

सर्वारोग्यसुखामये निगदितो भागः स धन्वन्तरः ॥ २ ॥

शास्त्रकृतानि यं शैली यत् ते मुखग्रहणार्थं नातिविश्वरार्थं केषाञ्चित् शब्दानाम्
अवयवाद्यमनादृत्य समुदायाञ्चापनाय परिभाषानाम्नां विशिष्टसंज्ञां विदधति,
तज्ज्ञानमन्तरं च शास्त्रार्थो दुर्बोवो भवति, अतस्मां निर्देष्टुम् अष्टमाध्यायमारभते ।
सप्त स्वरूपज्ञानां बोधसौकर्याय सोमदेवोक्तां रसशास्त्रीयां परिभाषामाह, कथ्यते
इति ।—सोमदेवेन तदाख्यरसतन्त्रकर्ता । मुग्धेति ।—अनभिज्ञभिषजां बोध-
सौकर्यार्थम् । परिभाषा अव्यक्तानुक्तलेशोक्तसन्दिग्धार्थप्रकाशकः सानादिज्ञापकश्च
अन्यविशेषः ; यदुक्तं परिभाषाप्रदीपे—“ध्वान्ते पथि चरिणूनां यथा दीपः प्रदर्शकः ।
आनाशास्त्राज्ञभिषजां सकृद्दोऽयं तथा भवेत् ॥ अव्यक्तानुक्तलेशोक्तसन्दिग्धार्थ-
प्रकाशिकाः । परिभाषाः प्रकथ्यन्ते दीपवीभूताः सुनिश्चिताः ॥” इति । अत्र तु रस-
कर्मणि रसविहिः विहितस्य समुदायायबोधकसंज्ञाविशेषस्य अर्थप्रकाशिका परिभाषा
अत्यर्थो बोध्यः । सिद्धैः योगसिद्धपुरुषैः ॥ १ ॥

भिषजां धन्वन्तर्यज्ञतात् धन्वन्तरिप्रसादनार्थं रोगिभिः वैद्याय यस्य यस्त्वैषधस्य
धन्वन्तरिभाग इति नाम्ना प्रसिद्धः यावान् यावानंशः दातव्यः तदाह, अर्द्धमिति ।—
सिद्धरसस्य आरणादिक्रियानुष्ठानेन आरामरणादिविनाशकशक्तिमत्प्रस्य रसस्य
अर्द्धं प्रस्तुतौषधापेक्षया अर्द्धांशम् ; तैलघृतयोरित्यस्यापि अर्द्धमित्यनेन सूच्यम् ; ३

अथ रुद्रभागः ।—

भैषज्यक्रीणितद्रव्य-भागोऽप्येकादशो हि यः ।

वणिग्भगो गृह्यते वैद्यै रुद्रभागः स उच्यते ॥ ३ ॥

अथ विशासघातकवेद्यलक्षणम् ।—

प्रगृह्याधिकरुद्रांशं योऽसमीचीनमौषधम् ।

दापयेत्तु व्यधीर्वेद्यः स स्याद्विश्वासघातकः ॥ ४ ॥

अथ कज्जली ।—

धातुभिर्गन्धकाद्यैश्च निर्द्रवैर्मर्दिता रसः ।

सुश्लक्ष्णः कज्जलाभोऽसौ कज्जलीत्यभिधीयते ॥ ५ ॥

अथ रसपङ्कः ।—

सद्रवा मर्दिता सैव रसपङ्क इति स्मृतः ॥ ६ ॥

तेन सिद्धरसस्य अर्द्धं तैलवृत्तयोरपि अर्द्धं देयमिति बोध्यम् : एवमष्टमः सप्तमभागावपि
ग्रन्तुल्लेहाद्यपेक्षया बोध्यौ । एवंविधांशगृह्यञ्च गुरुविप्रसिद्धतपस्विदुर्गतानाम्
औषधग्रन्तुलानां स्वभेषजैः चिकित्साकरणार्थं बोद्धव्यं, यदुक्तं चरके—“गुरु-
विप्रसिद्धतपस्विदुर्गतानां स्वभेषजैरुपाचरेत्” इति ॥ २ ॥

रुद्रस्य तत्तत्कर्तृत्वात् तदगुणैर्विभिर्भिषग्भिः रुद्रप्रसादमुत्पादनायै रुद्रभाग इति
ज्ञाना प्रसिद्धः अंशः यथा ग्राह्यः तदाह, भैषज्येति ।—अतः वणिग्भगः भैषज्याद्यै
क्रीणितद्रव्याणां य एकादशो भागः इत्येवमन्वयः काव्यैः ; किञ्च “सविशेषे हि
विशेषणे विशेष्यं बाधित्वाऽपि विशेषणमुपसङ्गासति” इति न्यायात् शिखरी शिवरः
पुरुषो न लटः इत्येवंदिशा भैषज्यक्रीणितद्रव्यस्य एकादशो भाग इति शीजनौषधम् ।
“भैषज्यक्रीणितं द्रव्यं भागः” इति पाठे—भैषज्याद्यै क्रीणितं यत् द्रव्यं तस्य य
एकादशो भागः इत्येवमन्वयः । श्लोकोऽयं प्रचिन्त इति केचित् ॥ ३ ॥

निन्दनीयवैद्यमाह, प्रगृह्येति ।—अधिकरुद्रांशम् एकादशभागादप्यधिकम् ।
दापयेत्, वणिग्भिः रोमिश्च इति शेषः । यः वणिग्भगः अधिकरुद्रांशमुत्कोचस्वर्ग्यं
गृह्यत्वा अपक्वद्वयमुत्कृष्टमित्युक्ता तैः रोमिभ्यो दापयेदित्यर्थः ॥ ४ ॥

कज्जलीमाह, धातुमिरिति ।—धातुभिः स्वर्णादिभिः । गन्धकाशैरित्यन्व आदि-
यदेन अभादीनां गृह्यणं बोध्यम् ॥ ५ ॥

अथ पिष्टी ।—

अर्कांशतुल्यादसतोऽथ गन्धान्निष्काहंतुल्याक्षुटिशोऽधिश्वले ।
अर्कातपे तीव्रतरे विमर्द्यात् पिष्टी भवेत् सा नवनीतरूपा ॥ ७ ॥

मतान्तरे पिष्टी ।—

खले विमर्द्य गन्धेन दुग्धेन सह पारदम् ।
पेषणात् पिष्टतां याति सा पिष्टीति मता परैः ॥ ८ ॥

अथ पातनपिष्टी ।—

चतुर्थांशसुवर्णेन रसेन घृष्टपिष्टिका ।
भवेत् पातनपिष्टी सा रसस्योत्तमसिद्धिदा ॥ ९ ॥

अथ स्वर्णरौप्ययोः कृष्टी ।—

रूप्यं वा जातरूपं वा रसगन्धादिभिर्हृतम् ।
समुत्थितञ्च बहुशः सा कृष्टी हेमतारयोः ॥ १० ॥

रसपट्टमाह, सद्रवेति ।—सद्रवा केनचिद्द्रवेष सहिता । सेव कल्पनी एव ॥ ६ ॥

पिष्टीमाह, अर्कांशतुल्यादिति ।—अर्कांशः द्वादशभागः, स च निष्काहंतुल्या इति बोध्यं, तेन साहकर्मणो रसश्चेति । निष्काहंतुल्यात् सापेक्षमिता ।
क्षुटिशः खण्डशः । अचिखले खल्वन्ये । अच तुल्यादिति प्रयोगद्वये ल्यब्लोपे पञ्चमी,
तेन अर्कांशतुल्यं निष्काहंतुल्यञ्च गृहीत्वा इत्येवं योजनीयम् ॥ ७ ॥

पिष्ट्यां मतान्तरमाह, खले इति ।—सुगमम् ॥ ८ ॥

पातनपिष्टीमाह, चतुर्थांशेति ।—रसापेक्षया चतुर्थांशसुवर्णेन इत्यर्थः । घृष्ट-
पिष्टिका आदौ घृष्टा पश्चात् पिष्टिका पिष्टीकृता । पातनपिष्टी कर्तृपातनायथ
पिष्टी ॥ ९ ॥

कृष्टीलक्षणमाह, रूप्यमिति ।—जातरूपं सुवर्णम् । समुत्थितमिति अन्तर्भूतपदार्थ-
प्रशोधः, तेन समुत्थापितं शोधितमित्यर्थः, कर्तृपातनायन्ते साक्षितमित्यर्थो वा ।
सा लब्धापनक्रिया । कृष्टीति ।—स्वर्णरौप्ययोः सा क्रिया कृष्टीति बोध्यम् ।
रसादिभिः सह स्वर्णं वा रौप्यं वा केनचिन्धारकद्रव्येण सम्यर्थं बहुशः आतपे
शोधयेत्, अथवा—रसगन्धादिभिर्नारितं स्वर्णं रौप्यं वा बहुवारम् कर्तृपातनायन्ते
समुत्थापयेत् सा क्रिया कृष्टी बोध्या ॥ १० ॥

अथ कथाः कार्यम् ।—

कष्टीं क्षिपेत् सुवर्णान्तर्न वर्णा हीयते तथा ॥ ११ ॥

अथ स्वर्णकष्टीकृतबीजस्य कार्यम् ।—

स्वर्णकष्ट्या कृतं बीजं रसस्य परिरञ्जनम् ॥ १२ ॥

अथ वरलीहकम् ।—

ताम्रं तीक्ष्णसमायुक्तं द्रुतं निक्षिप्य भूरिशः ।

स-गन्ध-लकुचद्रावे निर्गतं वरलीहकम् ॥ १३ ॥

अथ हेमरक्ती ।—

तेन रक्तीकृतं स्वर्णं हेमरक्तीत्युदाहृतम् ॥ १४ ॥

अथ हेमरक्ताः कार्यम् ।—

निक्षिप्ता सा द्रुते स्वर्णे वर्णोत्कर्षविधायिनी ।

तारस्य रञ्जनौ चापि बीजरागविधायिनी ॥ १५ ॥

कथाः कार्यमाह, कष्टीमिति ।—पूर्वोक्ता कथा सुवर्णरौप्ययोरन्तरकथा
लह सुवर्णं सम्यग् पुटनेन स्वर्णस्य वर्णान्वया न जायते ॥ ११ ॥

स्वर्णकष्टीकृतबीजस्य कार्यमाह, स्वर्णकष्ट्येति ।—बीजं “निर्वापणविशेष”
इत्यादिना वक्ष्यमाणलक्षणः धातुविशेषाणां विचित्रसंस्कारविशेषः । उक्तप्रकारेण
कृतस्वर्णकष्टीनिर्मितं बीजं पारदं रञ्जयेत् ॥ १२ ॥

वरलीहप्रप्तप्रकारमाह, ताम्रमिति ।—तीक्ष्णसमायुक्तं तीक्ष्णलौहसंयुक्तम् ।
भूरिशः सप्तवारानित्यर्थः । तीक्ष्णलौहं ताम्रं च अग्निचलापेन द्रव्योक्त्य गन्धक-
स्वर्णमिश्रितलकुचरसे निक्षिपेत्, घनीभूतं तद्व्यसृज्य पुनः द्रावयित्वा पूर्वसं-
निक्षिपेत्, एवं सप्तवारम् । “द्रुतम्” इत्यत्र “सुतम्” इति पाठे,—सुतं अघनीभूतम् ।
एवं प्रक्रियया तस्मात् उत्कृष्टलौहं निर्गमिष्यतीति ॥ १३ ॥

हेमरक्तीमाह, तेन रक्तीकृतमिति ।—तेन वरलीहसंयोगेन रक्तीभूतं सुवर्णं
हेमरक्ती इति नाम्ना ख्यातम् ॥ १४ ॥

हेमरक्ताः कार्यमाह, निक्षिपेति ।—सा हेमरक्ती । तारस्य रौप्यस्य ।
बीजरागविधायिनी निर्वापणविशेष इत्यादिना वक्ष्यमाणलक्षणस्य विचित्रसंस्कार-
विशिष्टधातुविशेषस्य रञ्जनी ॥ १५ ॥

अथ ताररत्नी ।—

एवमेव प्रकर्तव्या ताररत्नी मनोहरा ।

रञ्जनी खलु रूप्यस्य वीजानामपि रञ्जनी ॥ १६ ॥

अथ दलम् ।—

मृतेन वा बद्धरसेन वाऽन्यलोहेन वा साधितमन्यलोहम् ।

सितञ्च पीतत्वमुपागतं तद्वलं हि चन्द्रानलयोः प्रसिद्धम् ॥ १७ ॥

अथ अन्यविधदलम् ।—

आ-मास-कृतवद्धेन रसेन सह योजितम् ।

साधितं वाऽन्यलोहेन सितं पीतञ्च तद्वलम् ॥ १८ ॥

अथ शुल्लनागम् ।—

माक्षिकेण हतं ताम्रं दशवारं समुत्थितम् ।

तद्वद्विशुद्धनागं हि हितयं तच्चतुष्पलम् ॥ १९ ॥

ताररत्नीमाह, एवमिति ।—एवं हेमरत्नीप्रक्रियामनुसृत्य इत्यर्थः । ताररत्नी शीघ्ररत्नी ॥ १६ ॥

दलमाह, मृतेनेति ।—बद्धरसेन निगडीकरणक्रियया संयमितमृतेन । अन्यलोहेन अतलोहानामन्यतमलोहेन ; अन्यत् लोहमन्यलोहमिति अलुक्-समासः, तेन । अन्य-लोहम् अतलोहानां यत् किञ्चिदेकं लोहमित्यर्थः । चन्द्रानलयोः दलमिति सितत्व-पीतत्वप्राप्तलोहविशेषस्य संज्ञाविशेषः । मृतमृतादीनामन्यतमेन साधितं यत्किञ्चिदेकं लोहं यदा सितत्वं पीतत्वं वा प्राप्नोति तदा सितपीतान्यतरत्वमुपागतं तत् चन्द्रानलयोः दलमिति संज्ञा लभते, एवञ्च सितत्वमुपागतं लोहं चन्द्रदलं पीतत्वमुपागतञ्च लोह-मनलदलमिति बोध्यम् ॥ १७ ॥

दलक्रियायां क्रमान्तरमाह, आ-मासेति ।—आ मास-कृतवद्धेन मासं यावत् कृतनिगडीकरणक्रियेण, मासं यावत् निगडीकरणक्रियया संयमितेनेत्यर्थः । “आ-मास” इत्यत्र “आमास” इति पाठे—“सर्पाक्षी श्रीरथी” इत्यादिनीकनियामक-शब्द मध्यशब्दानुबारा नियमितेनेत्यर्थः । योजितं मिश्रयित्वा साधितमित्यर्थः । तत्तु अल्लोहम् ॥ १८ ॥

नीलाञ्जनहतं भूयः सप्तवारं समुत्थितम् ।

इति संसिद्धमेतद्धि शुल्बनागं प्रकीर्त्यते ॥ २० ॥

अथ शुल्बनागगुणाः ।—

साधितस्तेन सूतेन्द्रो वदने विधृतो नृणाम् ।

निहन्ति मासमात्रेण मेहव्यूहमशेषतः ॥ २१ ॥

पथ्याग्रनस्य वर्षेण पलितं बलिभिः सह ।

शृङ्गदृष्टिर्लसत्पुष्टिः सर्वारोग्यसमन्वितः ॥ २२ ॥

अथ पिञ्जरी ।—

लोहं लोहान्तरे क्षिप्तं ध्यातं निर्वापितं द्रवे ।

पाण्डुपीतप्रभं जातं पिञ्जरीत्यभिधीयते ॥ २३ ॥

अथ चन्द्रार्कम् ।—

भागाः षोडश तारस्य तथा द्वादश भास्वतः ।

एकत्राऽऽवर्त्तितास्तेन चन्द्रार्कमिति कथ्यते ॥ २४ ॥

अथ निर्वाहणम् ।—

साध्यलोहेऽन्यलोहं चेत् प्रक्षिप्तं वङ्गनालतः ।

निर्वापणन्तु तत् प्रोक्तं वैद्यैर्निर्वाहणं खलु ॥ २५ ॥

शुल्बनागमाह, साधितेति ।—स्वर्णसाधितेण सह मारितं ताम्रं तथा सौव-
कच पृथक् पृथक् दशवारं समुत्थापितं कृत्वा तयोः प्रत्येकं चतुष्पलम् आदाय एको-
क्त्यात् ततः तदुभयं भूयः नीलाञ्जनेन सह भस्मीकृत्य सप्तवारं समुत्थापयेत्, पृथक्
तयोः शुल्बनाग इति संज्ञा जायते इति ॥ १८।२० ॥

शुल्बनागस्य गुणमाह, साधित इति ।—साधितः मारितः । वदने विधृतः,
शुष्टिकां कृत्वेति शेषः ॥ २१।२२ ॥

पिञ्जरीमाह, लोहमिति ।—किमपि द्रुतं लोहमन्यतरस्मिन् द्रुते लोहे निक्षिप्य
विफलाद्यन्यतरद्रावे निर्वापयेत्, एवञ्च पाण्डुपीतप्रभं तल्लोहं पिञ्जरीसंज्ञां प्राप्नोति
इत्यर्थः ॥ २३ ॥

चन्द्रार्कसंज्ञामाह, भागा इति ।—भास्वतः तारस्य । एकत्राऽऽवर्त्तिताः एक-
स्मिन्नेव पात्रे घुगपत् द्रवौक्त्य आलोडिताः । तेन तथा आलोडनेन ॥ २४ ॥

अथ निर्वापणस्य सात्वानिर्देशः ।—

क्षिपेन्निर्वापणं द्रव्यं निर्वाह्ये समभागिकम् ।

आवाह्यं वापनीये च भागे दृष्टे च दृष्टवत् ॥ २६ ॥

अथ वारितरलौहलक्षणम् ।—

मृतं तरति यत्तोये लोहं वारितरं हि तत् ॥ २७ ॥

अथ रेखापूर्णाख्यामृतलौहलक्षणम् ।—

अङ्गुष्ठतर्जनीष्टं यत्तद्रेखान्तरे विधेत् ।

मृतलोहं तदुद्दिष्टं रेखापूर्णाभिधानतः ॥ २८ ॥

अथ अपुनर्भवलौहलक्षणम् ।—

गुड-गुञ्जा-सुखस्पर्श-मध्वाज्यैः सह योजितम् ।

नाऽऽयाति प्रकृतिं धानादपुनर्भवमुच्यते ॥ २९ ॥

निर्वाहणमाह, साध्यलौहे इति ।—साध्यलौहे सारणीयलौहे । वङ्गनालतः वङ्ग-
नालाख्यधन्तविशेषः । वङ्गनाललक्षणज्ञाये दशसाध्याये “मूषासृष्टिः” इत्यादिना “दृढ-
धानाय कौर्त्तितम्” इत्यनेन वक्ष्यति । निर्वापणं सारणलौहम् । निर्वाहणं संज्ञा-
विशेषः । सारणलौहे तत्तल्लौहसारकं लौहान्तरं यदि वङ्गनालेन प्रक्षिपेत् तर्हि
तन्सारकं लौहे निर्वाहणसंज्ञां लभते ॥ २५ ॥

निर्वापणद्रव्यस्य जलमाह, क्षिपेदिति ।—निर्वापणं सारणद्रव्यम् । निर्वाह्ये
सम्पादनीये, साध्ये इति यावत्, लौहादिद्रव्ये इति शेषः । साध्यलौहे सारणद्रव्यं
साध्यलौहसमभागं प्रक्षेप्यम् ; अथवा वापनीये प्रक्षेपयोग्ये भागे भागे दृष्टे सति,
उपदेष्टुमर्हति इति शेषः, दृष्टवत् यथा दृष्टं तथा, प्रक्षिप्येति शेषः, आवाह्यम्
आ सम्यक् वाह्यं सम्पादनीयम् । “आवाह्यम्” इत्यत्र “आवाप्यम्” इति पाठे—
गुरुसकाशे यथा दृष्टं तथा प्रक्षेप्यम् इति ॥ २६ ॥

वारितरलौहलक्षणमाह, मृतमिति ।—वारिणि जले तरति प्रवते भासते
इति यावत्, इति वारितरम् ॥ २७ ॥

रेखापूर्णाख्यलौहलक्षणमाह, अङ्गुष्ठेति ।—तद्रेखान्तरे तयोः तर्जनीङ्गुष्ठयोः रेखा-
न्तरे रेखावकाशे, अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यां धर्पणे कृते यत्र लौहे तयोरङ्गुष्ठयोः रेखासमूहः
अङ्कितो भवेदित्यर्थः ॥ २८ ॥

निरुद्धलौहलक्षणमाह, गुहेति ।—सुखस्पर्शः टङ्गणं, निरुद्धीकारकमित्यपञ्चकवर्णं

अथ जनसलक्षणम् ।—

तस्योपरि गुरुद्रव्यं धान्यञ्चोपनयेद्भुवम् ।

हंसवत्तीर्यते वारिण्यूनमं परिकीर्तितम् ॥ ३० ॥

अथ निकल्यलौहलक्षणम् ।—

रौप्येण सह संयुक्तं धातं रौप्येण चेन्नगेत् ।

तदा निकल्यमित्युक्तं लोहं तदपुनर्भवम् ॥ ३१ ॥

अथ वीजलक्षणम् ।—

निर्वापणविशेषेण तत्तद्वर्णं भवेद्यदा ।

मृदुलं चित्तसंस्कारं तद्वीजमिति कथ्यते ॥ ३२ ॥

अथ उत्तरणम् ।—

इदमेव विनिर्दिष्टं वेदौकत्तरणं खलु ।

संसृष्टलोहयोरिक-लोहस्य परिनाशनम् ॥ ३३ ॥

एङ्गणशब्दग्रहणात्, यदुक्तं रसेन्द्रसारे—“मधुसर्पिलथा गुह्या टङ्गणं गुग्गुलुलथा । निवपणकमेतत् राणितं धातुमेलने ॥” इति । निवपणकोक्तगुग्गुलीः कार्यमत-
शुद्धेन सत्यादनीयमिति । प्रकृति स्वरूपम् । अपुनर्भवम् अपुनरुत्थानं, निकल्यमिति
वाच्यम् ॥ २९ ॥

जनसाख्यसृतलौहलक्षणमाह, तस्येति ।—तस्य उक्तप्रकारेण सृतलोहस्योपरि
किमपि भारवद्द्रव्यं धान्यञ्च संस्थाप्य जलं निक्षिपे सति तत् तरति चेत् जनसाख्यं
सङ्ग्रीहं ज्ञेयम् ॥ ३० ॥

निकल्यस्य लक्षणान्तरमाह, रौप्येणेति ।—रौप्यं लौहञ्च एकत्र संस्थाप्य
अस्त्रया आपनेन यदि परस्परं मिश्रीभवेत् तदाऽपि निकल्यं ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥

वीजमाह, निर्वापणेति ।—पूर्वनिर्दिष्टमाख्यलोहे तत्तलोहनाशकान्यलोहनिक्षेप-
रूपनिर्वाहणाख्यसंस्कारविशेषेण यदा साख्यलोहं पश्चिमलोहवर्णं भवेत्, तदा मृदुलं
सुखस्वप्नं, चित्तसंस्कारम् आह्वितापूर्वशुक्लान्तरं तत् वीजमिति ज्ञेयम् ॥ ३२ ॥

उत्तरणमाह, इदमिति ।—इदं संसृष्टलोहयोरित्यादिना वक्ष्यमाणरूपमित्यर्थः ।
उत्तरणमिति संज्ञाविशेषः । संसृष्टेति ।—मिश्रितलोहयोः एकलोहस्य परिनाशनं
आपनादिक्रियाविशेषेण एकस्मात् अन्यत् पृथक्त्वं संस्वीकरणम्, एकस्मात् अन्यस्य
वह्निर्निष्काशनं वा ॥ ३३ ॥

अथ ताडनम् ।—

प्रध्मातं वङ्गनालेन तत्ताडनमुदाहृतम् ॥ ३४ ॥

अथ धान्याभलक्षणम् ।—

चूर्णाभ्रं शालिसंयुक्तं वस्त्रबद्धं हि काष्ठीके ।

निर्यातं मर्दनादस्त्राहान्याभ्रमिति कथ्यते ॥ ३५ ॥

अथ सत्त्वलक्षणम् ।—

क्षारान्नद्रावकैर्युक्तं धातमाकरकोष्ठके ।

यस्ततो निर्गतः सारः सत्त्वमित्यभिधीयते ॥ ३६ ॥

अथ एककोलीसकलक्षणम् ।—

कोष्ठिका-शिखरापूर्णः कोकिलैर्ध्यानयोगतः ।

मूषाकण्ठमनुप्राप्तैरेककोलीसको मतः ॥ ३७ ॥

अथ द्रावणादिकर्मसाधने काष्ठनिर्देशः ।—

द्रावणे सत्त्वपाते च माधुकाः खादिराः शुभाः ।

दुद्रावि वंशजास्ते तु खेदने वादराः शुभाः ॥ ३८ ॥

ताडनमाह, प्रध्मातमिति ।—तत् चत्तरणक्रियानिष्पन्नं संघटलोद्घोरिक-
लोहम् ॥ ३४ ॥

धान्याभलमाह, चूर्णाभ्रमिति ।—व्याख्यातमेतत् द्वितीयाध्याये ॥ ३५ ॥

सत्त्वमाह, क्षारैति ।—क्षारः टङ्गणं औद्घोषकत्वात्, अस्त्रः काष्ठीकादिकं,
द्रावकः “शुभ्राटङ्गणमभ्याज्यशुभ्राः द्रावकपञ्चकाः” इत्युक्तस्य रूपः तैः । आकरकोष्ठके
कोष्ठिकायन्ते । सारः शिखरांशः, प्रसादभागः इति यावत् ॥ ३६ ॥

एककोलीसकमाह, कोष्ठिकेति ।—कोष्ठिकाश्चन्दाशभागपर्यन्तम् अक्षरैरापूर्य्य
आपनवशात् सारणौघद्वयेः मूषाकण्ठपर्यन्तसागतेः उपलक्षितो यत् कर्म स
एककोलीसकाख्यः क्रियाविशेषो मतः ॥ ३७ ॥

द्रावणादिकर्मसम्पादनार्थमित्यनं निर्दिशति, द्रावणे इति ।—माधुकाः
मधुकक्षाद्वाराः । “माधुकाः” इति पाठे—मधुकः मधुद्रुमः “महुया” इति
भाषा, मधुकक्षाद्वारा इत्यर्थः । दुद्रावि माधुकखादिराभ्यां द्रावयितुं दुष्करे
इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

अथ हिङ्गुलाकटसः ।—

विद्याधराख्ययन्त्रस्थादार्द्रकद्रावमर्दितात् ।

समाकृष्टो रसो योऽसौ हिङ्गुलाकट उच्यते ॥ ३८ ॥

अथ घोषाकटलक्षणम् ।—

स्वल्पतालयुतं कांस्थं बहुनालेन ताडितम् ।

मुक्तरङ्गं हि तत्ताम्रं घोषाकटमुदाहृतम् ॥ ४० ॥

अथ वरनागलक्षणम् ।—

तीक्ष्णनीलाञ्जनोपेतं धातं हि बहुगो दृढम् ।

मृदु कृष्णं द्रुतद्रावं वरनागं तदुच्यते ॥ ४१ ॥

अथ उत्थापनालक्षणम् ।—

मृतस्य पुनरुद्भूतिः सम्प्रोक्तोत्थापनाख्यया ॥ ४२ ॥

अथ ढालनलक्षणम् ।—

द्रुतद्रव्यस्य निक्षेपो द्रवे तड्ढालनं मतम् ॥ ४३ ॥

हिङ्गुलाकटसमाह, विद्याधर इति ।—विद्याधराख्ययन्त्रस्थादार्द्रकद्रावमर्दितात् । मर्दितादित्यत्र हिङ्गुलादिति शेषः ॥ ३८ ॥

घोषाकटसमाह, स्वल्पेति ।—मुक्तरङ्गं पृथग्भूतरङ्गधातुकं, कांस्थस्य तासवङ्ग-
संयोगजत्वात् । तत्ताम्रं रङ्गस्य पृथक्करणेन अवशिष्टं ताम्रम् । घोषाकटं घोषात्
कांस्थात् आकटं निष्काशितमिति ताडनम् ॥ ४० ॥

वरनागलक्षणमाह, तीक्ष्णेति ।—अत्र विशेषपदोन्निष्ठाभावेऽपि वरनाग इति
संज्ञाबलादेव तीक्ष्णनीलाञ्जनोपेतमित्यत्र नागमिति विशेष्यपदं शेषः बोध्यः । तीक्ष्ण-
नीलनीलाञ्जनमयुक्तं यत् सीसकं बहुवारं दृढताधातं सत् सूक्ष्मसत् कृष्णवर्णं
द्रुतद्रावञ्च स्यात् तत् सीसकं वरनागं बोध्यम् । “तीक्ष्णम्” इति पृथक् पाठे—
नीलाञ्जनं तीक्ष्णलोहञ्च इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

उत्थापनामाह, मृतस्येति ।—पुनरुद्भूतिः यत्नादिभोगेन स्वरूपापादनम्
इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

ढालनमाह, द्रुतद्रव्यस्येति ।—द्रुतद्रव्यस्य गलितद्रव्यस्य ॥ ४३ ॥

अथ नागसम्भूतचपलः ।—

त्रिंशत्पलमितं नागं भानुदुग्धेन मर्दितम् ।

विमर्द्य पुटयेत्तावद्दयावत् कर्षावशेषितम् ॥ ४४ ॥

न तत् पुटसहस्रेण क्षयमायाति सर्वथा ।

चपलोऽयं समादिष्टो वार्त्तिकैर्नागसम्भवः ॥ ४५ ॥

अथ वङ्गसम्भूतचपलः ।—

इत्थं हि चपलः कार्थ्यो वङ्गस्यापि न संशयः ॥ ४६ ॥

अथ चपलस्य कार्यम् ।—

तत्स्पृष्टहस्त-संस्पृष्टः केवलो बध्यते रसः ॥ ४७ ॥

अथ तादृशवङ्गरसस्य कार्यम् ।—

स रसो धातुवादिषु शस्यते न रसायने ।

अयं हि खर्वणाख्येन लोकनाथेन कीर्तितः ॥ ४८ ॥

नागसम्भूतचपलनाह, त्रिंशदिति ।—भानुदुग्धेन अर्ककीरेण । पुटयेदिति ।—
यावता पुटेन त्रिंशत्पलं तत् कर्षशेषं स्यात् तावत् पुटेत् । तत् कर्षावशेषं नागम् ।
वार्त्तिकैः “उक्तानुक्तदुक्तार्थ-व्यक्तकारित्वं वार्त्तिकम्” इत्युक्तलक्षणकमुक्तानुक्तार्थार्थ-
विचारकचतुर्विधविभाज्यैः ॥ ४४।४५ ॥

वङ्गसम्भूतचपलनाह, इत्यनिति ।—इत्थं नागसम्भूतचपलवत् ॥ ४६ ॥

त्रिंशच्चपलस्य कार्यम्नाह, तदिति ।—तेन चपलेन, स्पृष्टार्थां हस्ताभ्यां संस्पृष्टः
स्पर्शविषयीकृतः, केवलः एकः अन्याविमिश्रः, रसः बध्यते संयमिती भवति,
अनुष्ठयनस्वभावे भवति इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

तादृशवङ्गरसस्य कार्यम्नाह, स इति ।—स रसः पूर्वोक्तक्रियया बद्धो रसः ।
धातुवादिषु लौहादीनां स्वर्णादिरूपेण परिणमनक्रियासु । खर्वणाख्येन खर्वण
इति नाम्ना ख्यातेन । कश्चित् एतच्छ्रुत्वानन्तरं “नागं निरुत्थितं कृत्वा खर्वणैः षड्विंश-
शः । षष्टितुर्थवेधेन तारमायाति काञ्चनम् ॥” इत्यधिकः श्लोको दृश्यते । अतः
अथ षष्टिरित्यस्य निरुत्थितमित्यनेनान्वयः, षष्टिवारं निरुत्थितं कृत्वा इत्यर्थः ।
अतुर्थवेधेन उक्तविधनिरुत्थितनागद्वारा बारवशवेधानन्तरं चतुर्थवारवेधकर्म-
सम्पादनेनेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

अथ धौतम् ।—

भू-भुजङ्ग-शक्रतोयैः प्रक्षाल्यापहृतं रजः ।

क्षणावर्णं हि तत् प्रोक्तं धौताख्यं रसवादिभिः ॥ ४८ ॥

अथ इन्दानम् ।—

द्रव्ययोर्मर्दनादुध्मानात् इन्दानं परिकीर्तितम् ॥ ५० ॥

अथ भञ्जनी ।—

भागाद्व्याधिकक्षेप-मनु वर्णसुवर्णके ।

द्रवैर्वा वज्रकायासो भञ्जनौ वादिभिर्मता ॥ ५१ ॥

अथ चुल्लका ।—

पतङ्गीकल्कतो जाता लोहे तारे च हेमता ।

दिनानि कतिचित् स्थित्वा यात्यसौ चुल्लका मता ॥ ५२ ॥

धौतमाह, भूभुजङ्गेति ।—अपहृतम् अपचितं, निःसारितमित्यर्थः । रजः
घृटनादिकाले तत्संलग्नाङ्गारादिचूर्णम् । तत् चपलीभूतं नागं वज्रञ्च । भूनामनलरसेः
तन्मलमिश्रजलेषां परिशीलितसलादिके क्षणावर्णे अपलीभूतं नागं वज्रञ्च धौतनागं
धौतवज्रञ्च प्रोक्तमिति निष्कर्षः ॥ ४८ ॥

इन्दानमाह, द्रव्ययोरिति ।—संसृष्टद्रव्यद्वयं मर्दयित्वा आपनेन इन्दानसंज्ञा
लाभते । “इन्दानम्” इत्यत्र “बन्धनम्” इति पाठान्तरम् ॥ ५० ॥

भञ्जनीमाह, भागादिति ।—वर्णेन सुवर्णं इव तस्मिन् वर्णसुवर्णके रागमिश्रं,
भागात् सारणाद्यनिर्दिष्टप्रवेष्ट्यभागम् अपेक्ष्य, द्रव्याधिकक्षेपं द्रव्याणां प्रवेष्ट्यद्रव्याणां
अधिकक्षेपम् अधिकप्रवेष्टम्, अनु पश्चात् अधिकप्रवेष्टपान्तरमित्यर्थः, यः वज्रकायासः
सारणीयद्रव्यगतवज्रनिर्वापणं, वा अथवा द्रवैः जलादिभिः यः वज्रकायासः, स
भञ्जनीति संज्ञया वादिभिः रसवादिभिः मता कथिता ॥ ५१ ॥

चुल्लकामाह, पतङ्गीति ।—पतङ्गीकल्कतः पतङ्गीकल्कानः इत्यर्थः, कतिचिद्-
दिनानि स्थित्वा, लोहे तारेति शेषः, तत्र लोहे विशिष्टः तारे अथवा हेमता
स्पर्शसादृश्यं जाता असौ हेमता चुल्लका याति चुल्लका इति संज्ञां लभते
इत्यर्थः, इति मता । चुल्लका “गिळ्टी” इति लोके । यद्वा—लक्षणाद्व्यतिर्दं, तेन
पतङ्गीत्यारभ्य हेमता इत्यनेन शीकार्जितं हेमतालक्षणम् ; दिनानौत्पादिशोकाङ्गेन
अ चुल्लकालक्षणं ज्ञेयम् । अस्मिन् पक्षे—वल्गनाथपतङ्गीरामाख्यरत्नकद्रव्यविशेषस्य

अथ पतङ्गीरागः ।—

रञ्जितादि चिराक्लोहादुष्मानाहा चिरकालतः ।
विनिर्यासः स निर्दिष्टः पतङ्गीरागसंज्ञकः ॥ ५३ ॥

अथ आवापः ।—

द्रुते द्रव्यान्तरक्षेपो लोहाद्ये क्रियते हि यः ।
स आवापः प्रतीवापस्तदेवाऽऽच्छादनं मतम् ॥ ५४ ॥

अथ अभिषेकः ।—

द्रुते वङ्गस्थिते लोहे विरम्याष्टनिमेषकम् ।
सलिलस्य परिक्षेपः सोऽभिषेक इति स्मृतः ॥ ५५ ॥

अथ निर्वापः ।—

तप्तस्यासु विनिक्षेपो निर्वापः स्नपनञ्च तत् ॥ ५६ ॥

अथ प्रक्षेपकालनिर्देशः ।—

प्रतीवापादिकं कार्यं द्रुते लोहे सुनिर्मले ॥ ५७ ॥

कम्पलेपनेन सर्वलोहे विशेषतः रौप्ये हेमता इति संज्ञा जायते । हेमो भावः इति हेमता स्पर्शसादृश्यम् । तथा असौ लोह-तारयोर्हेमता, कतिचिद्दिनानि स्थित्वा, पतङ्गीकृतके इत्याशयः, चुल्लका याति चुल्लकेत्याख्यायां ख्यातिं यातीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

पूर्वश्लोके "पतङ्गी" इत्युक्तम्, अतः तामेव विवृणोति, रञ्जितादिति ।—चिरात् दीर्घकालं व्याप्य रञ्जितात् वक्ष्यमाणरक्तादिवर्णान्वतमवर्णेण रागपरिप्राप्तात्, यस्मात् कस्मादपि लोहात् अथवा चिरकालतः सुदीर्घकालं आनात् आपितात् यस्मात् कस्मादपि रञ्जितलोहात् यः विनिर्यासः निःस्वः, सत्त्वमिति यावत्, निर्गच्छतीति शेषः, स पतङ्गीरागसंज्ञकः निर्दिष्टः ॥ ५३ ॥

आवापमाह, द्रुते इति ।—द्रुते द्रवीभूते ॥ ५४ ॥

अभिषेकमाह, द्रुते इति ।—वङ्गस्थिते प्रवृत्तितचुल्लापि एव अवस्थिते । अष्टनिमेषकम् अष्टवारणयोर्निमीलनोन्मीलनात्मकं कालं विरम्य द्रवीभवनाजननमपेक्ष्य ॥ ५५ ॥

निर्वापमाह, तप्तस्थिति ।—तप्तस्य इत्यत्र लोहस्थिति शेषः । स्नपनमिति निर्वापस्य ज्ञानान्तरम् ॥ ५६ ॥

अथ शुद्धावर्तः ।—

यदा हुताग्नौ दीप्तार्चिः शुक्लोत्थानसमन्वितः ।
शुद्धावर्तस्तदा ज्ञेयः स कालः सत्त्विर्गमे ॥ ५८ ॥

अथ बीजावर्तः ।—

द्राव्यद्रव्यनिभा ज्वाला दृश्यते धमने यदा ।
द्रावस्योन्मुखता सेयं बीजावर्तः स उच्यते ॥ ५९ ॥

अथ स्वाङ्गशीतलम् ।—

वह्निस्थमेव शीतं यत्तदुक्तं स्वाङ्गशीतलम् ॥ ६० ॥

अथ वह्निःशीतलम् ।—

अग्नेराकृत्य शीतं यत्तद्वह्निःशीतमौरितम् ॥ ६१ ॥

अथ स्वेदनलक्षणम् ।—

क्षाराम्लैरौषधैर्वाऽपि दोलायन्त्रे स्थितस्य हि ।
पचनं स्वेदनाख्यं स्यान्मलशैथिल्यकारकम् ॥ ६२ ॥

आवापादौर्णां कालमाह, प्रतीवापादिकमिति ।—अवादिपदेन निर्वापामि-
षेकयोगेष्टं बोध्यम् । हुते लोहे सुनिर्मले द्रव्यमूतं लोहे यदा सुनिर्मलं भवति
तदेत्यर्थः ॥ ५७ ॥

शुद्धावर्तमाह, यदेति ।—शुक्लोत्थानसमन्वितः शुभोद्ज्वालाभयुक्तः । आपन-
काले यदा वह्निः दीप्तार्चिः शुभज्वालासमन्वितश्च भवेत् तदा तस्य शुद्धावर्त
इति संज्ञा ज्ञातव्या । तदैव सत्त्विर्गमो भावीति च ज्ञातव्यम् ॥ ५८ ॥

बीजावर्तमाह, द्राव्येति ।—द्राव्यद्रव्यनिभा द्रावस्यौषद्रव्यसदृशौ । धमने
आपनकाले । द्रावस्योन्मुखता द्रवोभवनारम्भः ॥ ५९ ॥

स्वाङ्गशीतलक्षणमाह, वह्निस्थमिति ।—सुगमम् ॥ ६० ॥

वह्निःशीतलक्षणमाह, अग्निरिति ।—सुगमम् ॥ ६१ ॥

स्वेदनमाह, क्षाराम्लैरिति ।—औषधैः तत्सङ्गोद्गोषकद्रव्याणां स्वरसादिभि-
रित्यर्थः । मलशैथिल्यकारकं स्वेदनेन मार्दवं जाते अन्तर्मलानां पृथक्करणं
ज्ञोकरणं वा ॥ ६२ ॥

अथ मर्दनलक्षणम् ।—

उदितैरौषधैः सार्द्धं सर्वाङ्गैः काञ्चिकैरपि ।

पेषणं मर्दनाख्यं स्याद्वह्निर्मलविनाशनम् ॥ ६३ ॥

अथ मूर्च्छनलक्षणम् ।—

मर्दनादिष्टभैषज्यैर्नष्टपिष्टत्वकारकम् ।

तन्मूर्च्छनं हि वङ्गाहि-मलादिदोषनाशनम् ॥ ६४ ॥

अथ उत्थापनलक्षणम् ।—

स्वेदातपादियोगेन स्वरूपाऽऽपादनं हि यत् ।

तदुत्थापनमित्युक्तं मूर्च्छाव्यापत्तिनाशनम् ॥ ६५ ॥

अथ बन्धनलक्षणम् ।—

स्वरूपस्य विनाशेन पिष्टत्वाद्वन्धनं हि तत् ।

विहङ्गिर्निर्जितः सूतो नष्टपिष्टिः स उच्यते ॥ ६६ ॥

मर्दनसाह, उदितैरिति ।—उदितैरौषधैः तत्र तत्रोक्तभेषजद्रव्याणां स्वरसैः
काष्ठैर्वा इत्यर्थः ॥ ६३ ॥

मूर्च्छनसाह, मर्दनादिति ।—इष्टभैषज्यैः शोधकादित्वेन अभिमतौषधैः । नष्ट-
पिष्टत्वकारकं पेषणेन स्वरूपनाशात् यत् मूर्त्तिवद्धत्वम् । वङ्गिति ।—नागवङ्गादिदोष-
नाशनम् । एतत्तु रसमुद्दिश्य उक्तं, धात्वन्तराणामपि स्वस्वदोषनाशनमिति आदि-
प्रदेन बोध्यम् ॥ ६४ ॥

उत्थापनसाह, स्वेदेति ।—स्वेदः ऊर्ध्वपातनादिना स्वेदनम्, आतपः शैट्सन्तापः,
आदिना मर्दनादीनां गृहणम् । स्वरूपाऽऽपादनं प्रकृत्यवस्थापनम् । मूर्च्छाव्यापत्तिनाशनं
मूर्च्छनक्रियाजनितस्वरूपध्वंसरूपविपत्तिवारणम् ॥ ६५ ॥

बन्धनसाह, स्वरूपस्येति ।—पिष्टम् इष्टभैषज्यैः पेषणं, पिष्टमिति सावेतः ;
तस्य भावः तस्मात्, स्वरूपस्य विनाशेन स्वकीयशुक्लत्वचपलत्वादिरूपापायेन,
यद्रूपापादनमिति शेषः, तत् बन्धनं बङ्गिनाऽनुच्छिद्यमानत्वं मूर्त्तिवद्धत्वमिति वा,
अशमिति शेषः । अथैव नष्टपिष्टिरिति संज्ञाऽन्तरसाह, विहङ्गिरिति ।—निर्जितः
बन्धनेन नष्टस्वरूपः, यदा—निर्जितः सूतः, स सूतः, विहङ्गिः नष्टपिष्टिः
उच्यते ॥ ६६ ॥

अथ प्रातनलक्षणम् ।—

उक्तौषधैर्मर्दितपारदस्य यन्त्रस्थितस्योर्द्ध्वमधश्च तिर्यक् ।
निर्यातनं प्रातनसंज्ञमुक्तं वङ्गाहिसम्पर्कज-कञ्चुकञ्चम् ॥ ६७ ॥

अथ रोधनलक्षणम् ।—

जलसैन्धवयुक्तस्य रसस्य दिवसत्रयम् ।
स्थितिरास्थापनी कुम्भे याऽसौ रोधनमुच्यते ॥ ६८ ॥

अथ नियमनलक्षणम् ।—

रोधनालव्यवीर्यस्य चपलत्वनिवृत्तये ।
क्रियते पारदे स्वेदः प्रोक्तं नियमनं हि तत् ॥ ६९ ॥

अथ दीपनलक्षणम् ।—

धातु-पाषाण-मूलाद्यैः संयुक्तो घटमध्यगः ।
यासार्यं त्रिदिनं स्वेदो दीपनं तन्मतं बुधैः ॥ ७० ॥

प्रातनलक्षणमाह, उक्तौषधेरिति ।—निर्यातनं शोधनाद्यर्थं यत् कदम्बन-
मित्यर्थः ॥ ६७ ॥

रोधनमाह, जलेति ।—जलसैन्धवाभ्यां सङ्घ कुम्भमध्ये दिवसत्रयं रसस्य या
आस्थापनी वा सम्यक् स्थापनी षण्ढोषणाग्रपूर्वकं स्ववीर्यं स्थापनकारिणी, क्रियेति
शेषः, असौ स्थितिः स्थापनं, रोधनमित्युच्यते । इदं हि स्वेदनादिक्रियान्तकदृष्टेनेन
षण्ढभावप्राप्तस्य रसस्य तद्दोषनाग्रपूर्वकवीर्यप्रकषोषानार्थं ज्ञातव्यम् । यस्यान्तरास्य
लोधनम् इति संज्ञा निर्दिष्टा ॥ ६८ ॥

नियमनमाह, रोधनादिति ।—स्वेदः स्वेदनम् । यद्यप्यत्र स्वेदनार्थं द्रव्यनिर्देशो न
कृतः, तथाऽपि अध्येतृणां विज्ञानार्थं यस्यान्तराजं तत् निर्दिश्यते, तथा च रसेन्द्र-
चिन्तामणौ,—“सर्पाक्षौषधिकाकथा-सङ्गारकनकाब्जिभिः । दिनं संस्वेदितः स्तो
नियमात् स्थिरतां व्रजेत् ॥” इति । नियमनं चपलत्वपरिहारपूर्वकस्थिरत्व-
सम्पादनम् ॥ ६९ ॥

दीपनमाह, जालेति ।—यासार्यं वनहेमादौनामिति शेषः । स्वेदः, टीलावले
काङ्गिकादिना रसस्य इति शेषः । दीपनं यामशक्तिसंजननक्रियाविशेषः । रसेन्द्रचिन्ता-
मणिकारिण दीपनद्रव्याणि जलविधानुक्तानि यथा,—“कासीसं पञ्चलवर्णं राजिका
मुरिलज्जि च । भृगुशुबीजमृक्कं टङ्कथेत समन्वितम् ॥ जालोडा काङ्गिके

अथ यासमानम् ।—

इयन्मानस्य सूतस्य भोज्यद्रव्यात्मिका मितिः ।

इयतीत्युच्यते याऽसौ यासमानं समीरितम् ॥ ७१ ॥

अथ जारणायास्तेविध्यनिर्देशः ।—

यासस्य चारणं गर्भे द्रावणं जारणं तथा ।

इति त्रिरूपा निर्दिष्टा जारणा वरवार्त्तिकैः ॥ ७२ ॥

अथ जारणायाः पुनस्तेविध्यनिर्देशः ।—

यासः पिण्डः परोणामस्तिस्रश्चाख्याः पराः पुनः ॥ ७३ ॥

अथ जारणायाः पुनर्हेविध्यनिर्देशः ।—

समुखा निर्मुखा चेति जारणा द्विविधा पुनः ॥ ७४ ॥

अथ निर्मुखजारणालक्षणम् ।—

निर्मुखा जारणा प्रोक्ता वीजादानेन भागतः ॥ ७५ ॥

शोला-धत्ते पाकाद्भिन्नैस्त्रिभिः । दौपनं जायते सव्यक् सूतराजस्य जारणे ॥ अथवा चित्रकद्रावैः काञ्चिके त्रिदिनं पचेत् ॥” इति ॥ ७० ॥

यासमानमाह, इयन्मानस्येति ।—इयन्मानस्य एतावत्परिमाणस्य सूतस्य ; सन्मान-
विवक्षया बहौ ; इयन्मिति सूते इत्यर्थः, याऽइयती मितिः एतावत्परिमाणं, भोज्य-
द्रव्याणामिति शेषः, इति उच्यते, भोज्यद्रव्यात्मिका समनोव्यवस्थादिद्रव्याणां
माननिर्देशरूपा असौ छक्तिः यासमानं समीरितम्, इयन्मानः सूतः इयन्मानं
स्वर्णादिद्रव्यं यस्मिन् समर्थः, एवं-रूपमाननिर्देशः यासमानं ज्ञेयम् ॥ ७१ ॥

जारणावयमाह, यासस्येति ।—यासस्य यासयोग्यस्य खर्णादेरित्यर्थः, चारणं
रसान्तः खपणं, गर्भे द्रावणं रसान्तः तरलीभवनं, जारणं विड्यन्त्यादियोगेन
द्रवीभूतयासस्य पाकः ॥ ७२ ॥

जारणाया अपरं त्रैविध्यमाह, यास इति ।—यासः कवलीकरणरूप-
जारणा, पिण्डः कदम्बरूप पिण्डीभवनरूपजारणा । परोणामः अवस्थान्तरमापन्न-
रूपजारणा ॥ ७३ ॥

रक्तरूपजारणायाः पुनरन्तरालरसेद्वयमाह, समुखेति ।—समुखनिर्मुखं यज्ज-
कारणावयवत्वव्यवसायार्थः स्वयमेवाये वक्ष्यति ॥ ७४ ॥

जवादी निर्मुखजारणमाह, निर्मुखेति ।—निः नास्ति मुखं वक्ष्यमाणवतुः यज्ज-
कारणावयवत्वव्यवसायार्थः स्वयमेवाये वक्ष्यति ॥ ७५ ॥

अथ बीजनिर्देशः ।—

शुद्धं स्वर्णञ्च रूप्यञ्च बीजमित्यभिधीयते ॥ ७६ ॥

अथ सुखलक्षणम् ।—

चतुःषष्ट्यङ्गतो बीज-प्रक्षेपो सुखमुच्यते ॥ ७७ ॥

अथ समुखजारणालक्षणम् ।—

एवं कृते रसो यास-लोलुपो सुखवान् भवेत् ।

कठिनान्यपि लोहानि क्षमो भवति भक्षितुम् ॥

इयं हि समुखा प्रोक्ता जारणा मृगचारिणा ॥ ७८ ॥

अथ राक्षसवक्त्ररसलक्षणम् ।—

दिव्यौषधिसमायोगात् स्थितः प्रकटकोष्ठिषु ।

भुञ्जीताखिललोहाद्यं योऽसौ राक्षसवक्त्रवान् ॥ ७९ ॥

अथ चारणालक्षणम् ।—

रसस्य जठरे यास-क्षेपणं चारणा मता ॥ ८० ॥

अथ गर्भद्रुतिलक्षणम् ।—

यस्तस्य द्रावणं गर्भे गर्भद्रुतिरुदाहृता ॥ ८१ ॥

बीजप्रक्षेपरूपसुखलक्षणं यत्र जारणायां ताड्यो । बीजिति ।—भागतः यथाभागं, तत्राह्वयजारणायां निर्दिष्टभागसगतिरस्य, वक्ष्यमाणचतुःषष्टिभागात् न्यूनतया अधिकतया वा इत्यर्थः, बीजादानेन शुद्धस्वर्णरौप्यात्मकबीजयुग्मम् ॥ ७६ ॥

निर्मुखजारणायां बीजमित्युक्तमती बीजलक्षणमाह, शुद्धमिति ।—सुगमम् ॥ ७७ ॥
समुखा निर्मुखा च इत्युक्तं, तत्र मुखं तावत् क्षिमित्यपेक्षाशमाह, चतुःषष्टीति ।
—रसापेक्षया चतुःषष्टिभागेनित्यर्थः ॥ ७७ ॥

समुखजारणमाह, एवमिति ।—एवं कृते चतुःषष्ट्यङ्गतो बीजप्रक्षेपे कृते ।
सुखवान् समुखः । मृगचारिणा तटास्थेन केनचित् रसतलकृता ॥ ७८ ॥

राक्षसमुखरसमाह, दिव्यौषधीति ।—दिव्यौषधिः मनःशिला । प्रकटकोष्ठिषु
विस्तृताननकोष्ठिकायन्त्रेषु । भुञ्जीत यस्मै ॥ ७९ ॥

जारणाभिद-चारणालक्षणमाह, रसस्येति ।—जठरे मध्ये इत्यर्थः, यासक्षेपणं
यासस्य यासाईलौहादेः क्षेपणं लवमापादनं, रसेन सह एकीकरणमित्यर्थः ॥ ८० ॥

जारणाभिद-गर्भद्रुतिमाह, यस्तस्येति ।—यस्तस्य यस्तलौहादेः ॥ ८१ ॥

अथ बाह्यद्रुतिलक्षणम् ।—

बहिरिव द्रुतीकृत्य घनसत्त्वादिकं खलु ।

जारणाय रसेन्द्रस्य सा बाह्यद्रुतिरुच्यते ॥ ८२ ॥

अथ द्रुतेः पञ्चविधत्वनिर्देशः ।—

निर्लेपत्वं द्रुतत्वञ्च तेजस्त्वं लघुता तथा ।

असंयोगश्च सूतेन पञ्चधा द्रुतिलक्षणम् ॥ ८३ ॥

अथ द्रुतिस्वरूपम् ।—

औषधाधानयोगेन लोहं धात्वादिकं तथा ।

सन्तिष्ठते द्रवाकारं सा द्रुतिः परिकीर्तिता ॥ ८४ ॥

अथ जारणामेद-जारणालक्षणम् ।—

द्रुतग्रामपरीणामो विड्यन्त्यादियोगतः ।

जारणेत्युच्यते तस्याः प्रकाराः सन्ति कीटिशः ॥ ८५ ॥

गर्भद्रुतिप्रसङ्गेन बाह्यद्रुतिमाह, बहिरिति ।—बहिरिव बुल्लुपरिस्थकटाङ्गादी,
न तु रसगर्भे इत्यर्थः । घनसत्त्वादिकम् अमसत्त्वादिकम् ; अवादिपदेन स्वर्ण-
सत्त्वादीनां यद्वर्णं बोध्यम् ॥ ८२ ॥

द्रुतेः पञ्चधाभेदानाह, निर्लेपत्वमिति ।—निर्लेपत्वं निः निःशेषेण निःशेषेण वा
लेपत्वं लिप्तत्वं, द्रवाकारेण सह निःशेषेण एकौभवनमित्यर्थः ; यथा—निः निर्गतः लेपः
लिप्तपदार्थः सत्त्वादियेभ्यस्तत्त्वं, पृथग्भूतमत्तादिकमित्यर्थः । द्रुतत्वं विशिष्येण
द्रवौभवनम् । तेजस्त्वं स्वरूपापेक्षया तेजोभूयस्त्वम् । लघुता स्वाभाविकगुरुत्वमपेक्ष्य
लघुत्वम् । असंयोगश्च सूतेन पारदेन सह पृथक्तया अवस्थानम् ॥ ८३ ॥

द्रुतिस्वरूपमाह, औषधेति ।—द्रावकौषधेन सह अग्निसंयोगादिक्रियया लोहं
स्वर्णाद्यष्टविधं, तथा धात्वादिकम् अन्धादयः, तेषामपि देहधारकत्वान् धातुसंज्ञया
व्यपदेशः । अवादिपदेन रत्नादीनां यद्वर्णम् । “लोहं धात्वादिकम्” इत्यत्र
“लोहधात्वादिकम्” इति पाठात्तरापि—स एवार्थः, अस्मिन् पक्षे—तथा इत्यस्य
निर्लेपत्वादिरूपेणेत्यर्थः ॥ ८४ ॥

जारणामेद-जारणामाह, द्रुतेति ।—विडः वल्लभाणलक्षणलजितः, यत्नं कीटि-
कादिकं तदादियोगतः, अवादिपदेन मुष्मापृष्ठादीनां यद्वर्णम् ; द्रुतस्य गर्भे तरलितस्य
यासस्य स्वर्णादिः परीणामः परिपाकः, स्वात्मनि अभेदरूपेण परिणमनम् । रसेन्द्र-

अथ विडलक्षणम् ।—

चारैरस्मैश्च गन्धाद्यैर्मूत्रैश्च पटुभिस्तथा ।

रसग्रासस्य जीर्णार्थं तद्विडं परिकीर्तितम् ॥ ८६ ॥

अथ रञ्जनलक्षणम् ।—

सुमिद्धबीज-धात्वादि-जारणेन रसस्य हि ।

पीतादिरागजननं रञ्जनं परिकीर्तितम् ॥ ८७ ॥

चिन्तामणौ तु “आरणा हि पातननालनन्यतिरेकेण घनहेनादिग्रासपूर्वकं पूर्वाव-
स्थापन्नत्वम्” इत्यनेन यत् प्रकारान्तरं आरणाखण्डमुक्तं तत् चारणाख्य आरणाभि-
प्रायेण बोध्यम् ॥ ८५ ॥

पूर्वश्लोके विडयन्तादिशोमतः इत्युक्तं, तत्र चिन्तामणौ विडमित्यपेक्षायामाह, चारे-
रिति ।—चारैः वासूकचारादिभिः टङ्गणादिभिश्च, अस्मैः काञ्जिकादिभिः जम्बीरा-
दिभिर्वा, यदुक्तं रसेन्दुचिन्तामणौ—“जम्बीरबीजपूरकवाङ्गेरूवैतसास्त्रसंयोगात् ।
चारा भवन्ति सुतरां यस्मैष्टुतिजारणे ग्रन्थाः ॥” इति । गन्धाद्यैरित्यत्र आद्यशब्देन
काशीशसौराष्ट्रादीनां ग्रन्थादीनां वा यद्वचनम् । मूत्रैरटविधैरित्याशयः । पटुभिः लवणैः,
तानि चात्र षड्विधानि बोध्यानि ; यदुक्तं रसेन्दुचिन्तामणौ,—“वासूकैरण्डकदली-
देवदालीपुतर्नवाः । वाचापलाग्रनिचुल-तिलकाञ्चनमोजकाः ॥ सर्वाङ्गसखं सन्निद्रं
नातिगुणं शिलातली । दग्धं काण्डं तिलानाञ्च पञ्चाङ्गं मूलकस्य च ॥ प्रावयेन्मूत्रवर्णं
नखं तस्मात् परिकृतम् । लौहपात्रे पचेदृश्यन्ते हंसपाकेऽग्निमानवित ॥ वाघाणां
बुद्धदानाञ्च बह्वनामुद्धमो यदा । तदा काशीशसौराष्ट्री-चारवयकटुवयम् ॥ गन्धकश्च
मिता हिङ्गुलवणानि च षट् तथा । एषां चूर्णं निपेदेति ! लौहसम्पुटमध्यतः ॥ सप्ताहं
भुगतं पश्चात् धार्यस्तु प्रचुरो विडः ॥ अत्र सकलचारेः साम्यं तिलकाण्डचाराणामिति
नित्यनाद्यपादाः” इति । हंसपाकयन्त्राद्येषामपि तत्रैव यथा—“स्वर्पेरं विक्तापूथं
कृत्वा तस्योपरि क्षिपेत् । तत्रैव स्वर्पेरं तत्र अनेनैव हि घ्नता पचेत् ॥ हंसपाकं समाख्यातं
यत्नं तत् वार्तिकोत्तमैः ॥” इति । षड्विधवर्णानि यथा राजनिघण्टौ,—“काचमैश्व-
सामुद्र-विडसौवर्ण्यैः समैः । स्नात् पञ्चलवर्णं तच्च सस्फोषितं षडाङ्गयम् ॥” इति ।
काचं कण्ठाखण्डं “कालाखण्ड” इति प्रसिद्धम् ; “सौरा” इति केचित् । मूत्रा-
ग्राहकलवणम् । रसग्रासस्य रसेन यस्तत्त्वैर्लभ्यः, स्वर्णादिरिति शेषः ॥ ८६ ॥

रञ्जनमाह, सुमिद्धेति ।—शोषितस्वर्णरौप्याभ्यां तथा जीर्णतासादिवोक्तेन क्षिप्वा-
न्निशेषमाश्रित्य रसस्य यत् पीतादिरागजननमित्यन्वयः ॥ ८७ ॥

अथ सारणालक्षणम् ।—

सूते सतैलयन्त्रस्थे स्वर्णादिक्षेपणं हि यत् ।

वेधाधिक्यकरं लोहे सारणा सा प्रकीर्तिता ॥ ८८ ॥

अथ वेधलक्षणम् ।—

व्यवायि-भेषजोपेतो द्रव्ये क्षिप्तो रसः खलु ।

वेधः इत्युच्यते तज्ज्ञैः स चानेकविधः स्मृतः ॥ ८९ ॥

अथ वेधस्य पञ्चविधलनिर्देशः ।—

लेपः क्षेपश्च कुन्तश्च धूमाख्यः शब्दसंज्ञकः ॥ ९० ॥

अथ लेप-वेधलक्षणम् ।—

लेपनं कुरुते लोहं स्वर्णं वा रजतं तथा ।

लेपवेधः स विज्ञेयः पुटमत्र च सौरकम् ॥ ९१ ॥

सारणानाङ्, सूते इति ।—सतैलयन्त्रस्थे तैलपूर्यान्मृषासंश्लिष्टे सूते रसे यत् स्वर्णादिक्षेपणं स्वर्णादिप्रक्षेपः, लोहे तासादौ इत्यर्थः, वेधाधिक्यकरं वेधस्य स्वर्णादिजननरूपवेधशक्तौ, आधिक्यकरम् आतिशयजनकम् । सक्तश्च रसेन्द्र-चिन्तामणौ,—“अथ सारणोच्यते—‘अन्वमृषा तु कर्त्तव्या गोक्षणाकारसन्निभा । मेघ-किटान्विता मध्ये गभीरा सारणोचिता ॥’ अस्यामेव मृषायां तत्तैलमपगतकल्क-विमलमापूर्यमस्त्रिभुवनमधस्तात् द्रुतवीजप्रक्षेपसमकालमेव समावर्जनीयः सूत-वरकटजं मयो मृषाननमाच्छादनीयम् । एतत्तैलात्कृत्वा पञ्चविधेन अरुणामित-वीजाभ्याम् अश्वनासारकर्मणा (?) मिलितयेत् सारितः सम्यक् संयमितः विज्ञातव्यः ।” सारणार्थं तैलमपि तदेवान्वेष्टय्य विस्तरमथाप्नोक्तुमस्ति इति ॥ ८८ ॥

सारणालक्षणे वेधाधिक्यकरमित्युक्तं, कल्पावत वेध इत्यपेक्षायांनाङ्, व्यावायौति । —नागवल्लीकुमारिकाधुनूरादिव्यवायिगुणवद्भेषजसंयुक्तः इत्यर्थः । व्यवायिलक्षणं शार्ङ्गधरं यथा,—“पूर्वं व्याप्याखिलं कार्यं ततः पाकञ्च गच्छति । व्यवायि तदयथा भङ्गा फेनच्छादिमुद्भवम् ॥” इति । द्रव्यं स्वर्णादिरूपेण परिधि-अमयिषी लोहे ॥ ८९ ॥

वेधमेष्टानाङ्, लेप इति ।—अष्टम ॥ ९० ॥

तेषु लेप-वेधलक्षणानाङ्, क्षेपनमिति ।—क्षेपणं वेधसामर्थ्यापादकक्रियाविशेष-

अथ जेप-वेधलक्षणम् ।—

प्रचेपणं द्रुते लोहे वेधः स्यात् जेपसंज्ञितः ॥ ८२ ॥

अथ कुल-वेधलक्षणम् ।—

सन्दंशधृतसूतेन द्रुतद्रव्याहृतिश्च या ।

सुवर्णाद्यादिकरणं कुलवेधः स उच्यते ॥ ८३ ॥

अथ धूम-वेधलक्षणम् ।—

वज्जी धूमायमानेऽन्तः-प्रक्षिप्त-रस-धूमतः ।

स्वर्णाद्यापादनं लोहे धूमवेधः स ईरितः ॥ ८४ ॥

अथ शब्द-वेधलक्षणम् ।—

मुखस्थितरसेनाल्प-लोहस्य धमनात् खलु ।

स्वर्णरूप्यत्वजननं शब्दवेधः स कीर्तितः ॥ ८५ ॥

मिहिरसेनेत्याशयः । अत जेपवेधे । औरकं पटं, दद्यादिति शेषः, नृप्यपङ्कं
कुर्व्यादित्यर्थः ॥ ८१ ॥

जेप-वेधलक्षणमाह, प्रचेपणमिति ।—गन्धित-स्वर्णंतरलोहे रसप्रचेपेण यत्
सुवर्णीकरणं, स जेपाख्यवेधो ज्ञेयः ॥ ८२ ॥

कुल वेधमाह, सन्दंशेति ।—सन्दंशः “संज्ञाश्री” इति ख्यातः, सन्दंशस्येष्ट
मूर्तिबद्धमूर्तं धृत्वा द्रुतलोहे निमज्जनेन तत्सम्पर्कात् स्वर्णादिरूपेण परिणतस्य लोहस्य
यदाहरणं स कुल-वेधसंज्ञको ज्ञेयः ॥ ८३ ॥

धूम-वेधमाह, वज्जाविति ।—सधूमवज्जिसंध्ये वेधसमर्थरसनिचेपेण यो धूमः
निर्गच्छति, तत्सम्पर्कात् यत्किञ्चिज्जोहस्य स्वर्णादिरूपेण वा परिणतिः स धूमवेधः ॥ ८४ ॥

शब्द-वेधमाह, मुखेति ।—धमनात् शब्दोच्चारणादित्यर्थः, फुल्कारादित्यर्थो वा ।
“धम ध्वनि” इत्यस्मात् ख्यः । मुखमध्ये वेधसमर्थरसगुटिकां संस्थाप्य पुरो
लोहखण्डमेकं धृत्वा शब्दोच्चारणे कृते फुल्कारे दत्ते वा तत् लोहखण्डं स्वर्णादिरूपेण
परिणमेत् । “धमनात्” इत्यस्य “धमनात्” इति पाठे—मुखमध्ये वेधसमर्थरसगुटिकां
संस्थाप्य सुदलोहखण्डं तन्निखे निधाप्य च पीडने कृते शेषः स्यलोहखण्डं यत्र वेधो
स्वर्णादिरूपेण परिणमेत् स शब्दवेधः इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

अथ उद्घाटनलक्षणम् ।—

सिद्धद्रव्यस्य सूतेन कालुष्यादिनिवारणम् ।
प्रकाशनञ्च वर्णस्य तदुद्घाटनमीरितम् ॥ ८६ ॥

अथ स्वेदनलक्षणम् ।—

क्षाराम्लैरौषधैः सार्द्धं भाण्डं रुद्ध्वाऽतियत्नतः ।
भूमौ निखन्यते यत्नात् स्वेदनं सम्प्रकीर्तितम् ॥ ८७ ॥

अथ सत्रासलक्षणम् ।—

रसस्यौषधयुक्तस्य भाण्डरुद्धस्य यत्नतः ।
मन्दाग्नियुतचुक्रान्तः क्षेपः सत्रास उच्यते ॥ ८८ ॥

अथ रसस्य स्वेदमन्त्रासयोः गुणः ।—

हावेती स्वेदमन्त्रासौ रसरराजस्य निश्चितम् ।
गुणप्रभावजनकौ शीघ्रव्याप्तिकरौ तथा ॥ ८९ ॥

उद्घाटनमाह, सिद्धद्रव्यस्येति ।—सिद्धद्रव्यस्य सूतसौहादेरित्यर्थः, सूतेन क्रिया-
विशेषनिष्पन्नसूतसंयोगेन, यत् कालुष्यादिनिवारणं सालिन्यादिप्रोक्तं, वर्णस्य च
प्रकाशनम् औज्वल्यसम्पादनम् ; यद्वा—सूतेन सूतसंयोगेन सिद्धद्रव्यस्य सारितलोद्घादेः
कालुष्यादिनिवारणं यथा क्रियया द्रव्यान्तरसंयोगजनितमालिन्यादिनाशनं स्यादित्येवं
योजनीयम् । “सिद्धद्रव्यस्य सूतेन” इत्यत्र “सिद्धद्रव्येण सूतस्य” इति पाठे—सूत-
सौहादिसंयोगद्वारा सूतस्य यत् कालुष्यादिनिवारणमित्यर्थः ॥ ८६ ॥

स्वेदनमाह, क्षाराम्लैरिति ।—औषधैः स्वेदनीयौषधैः । भाण्डं रसपुष्पभाण्ड-
मित्यर्थः । अथ उपायौर्ध्वः क्षाराम्लैः सह मुख्यः स्थापनेन तदुपस्थापनमिति स्वदी-
योष्यः ॥ ८७ ॥

सत्रासमाह, रसस्येति ।—औषधयुक्तस्य क्षाराम्लौषधयुक्तस्येत्यर्थः । मन्दाग्नियुत-
चुक्रान्तः सदग्निरिति चुक्रौन्त्यर्थः, न तु तीव्राग्नियुतचुक्रास्येत्यर्थः ॥ ८८ ॥

स्वेदनमन्त्रासयोः फलमाह, हावेति ।—शीघ्रव्याप्तिकरौ सेवनानन्तरमेव सर्वदेह-
विषहरणयोगौ, व्याधिगुणजनकावित्यर्थः ; यद्वा—रसस्य योगवाहित्वात् संसर्गितद्रव्येषु
स्वरितमात्मगुणरूपकारणयोगौ ॥ ८९ ॥

अथ परिभाषाशान्त्य फलम् ।—

रसनलग्नमहाव्यः सोमदेवः समन्तात्
स्फुटतरपरिभाषा-नामरत्नानि हृत्वा ।
व्यरचयदतियत्नानैरिमां कण्ठमानां
कलयतु भिषगग्रो मण्डनार्थं सभायाम् ॥ १०० ॥
भवेत् पठितवारोऽयमध्यायो रसवादिनाम् ।
रसकर्माणि कुर्वाणा न स मुह्यति कुत्रचित् ॥ १०१ ॥
इति शौवैद्यपतिनिर्दिष्टगुणगोवांशभाषायां कृतौ रसरत्नसमुच्चये
रसपरिभाषाकथनं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽध्यायः ।

अथ यन्त्राणि ।—

अथ प्रस्तुताध्यायस्य वक्तव्यनिर्देशः ।—

अथ यन्त्राणि वक्ष्यन्ते रसतन्त्राण्युपशेषतः ।
समालोक्य समासेन सोमदेवेन साम्प्रतम् ॥
खेदादिकर्म निर्मातुं— ॥ १ ॥

उपसंहरति ज्ञातृ रसैत्यादिभ्याम् ।—हृत्वा आहृत्य । इमाम् उक्तव्याम् ।
कलयतु गृह्णातु, धारयतु इत्यर्थः, कण्ठे इति शेषः, कण्ठस्थां करोतु अन्वस्यतु
इत्याशयः । भिषगग्रः भिषग्येष्ठः । भवेदिति ।—सुगमम् ॥ १००।१०१ ॥
इति रसरत्नसमुच्चयेषोडश्याम् अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

पूर्वाध्याये परिभाषां निरूप्य रदानौ रसादिकर्मणां यन्त्रपुटनायायनविहितान्
यन्त्रविशिशानं विना च पुटनायसिद्धेः आदौ यन्त्राख्ये विवरौतुं नवमाध्यायमारभते ।
तत्र प्रथमं तावदेतदध्यायस्य अभिषेधं निर्दिशति, अथेति ।—अथ रसपरिभाषा-
कथनानन्तरम् । यन्त्राणि वक्ष्यमाणदीलादीनि । खेदादीत्यत्र आदिपदेन मर्दन-
मूर्च्छनाद्यनविशतिविधिरसकर्माणां ग्रहणम् ॥ १ ॥

अथ येनशब्दस्य निरुक्तिः ।—

“—वार्तिकेन्द्रैः प्रयत्नतः ।

यन्त्रांते पारदो यस्मात्तस्माद्यन्त्रमिति स्मृतम् ॥ २ ॥

अथ दीलायन्त्रम् ।—

द्रवद्रव्येण भाण्डस्य पुरितार्द्धोदरस्य च ।

मुखसोभयतो हार-द्वयं कृत्वा प्रयत्नतः ॥ ३ ॥

तयोस्तु निक्षिपेद्दण्डं तन्मध्ये रसपोटलीम् ।

बद्धा तु स्वेदयेदेतद्दीलायन्त्रमिति स्मृतम् ॥ ४ ॥

अथ स्वेदनीयन्त्रम् ।—

साम्बुस्थालीमुखे बद्ध-वस्त्रे पाक्यं निवेशयेत् ।

पिधाय पच्यते यत्र स्वेदनी-यन्त्रमुच्यते ॥ ५ ॥

अथ पातनायन्त्रलक्षणम् ।—

अष्टाङ्गुलपरीणाहमानाहेन दशाङ्गुलम् ।

चतुरङ्गुलकोत्सेधं तोयाधारं गलादधः ॥ ६ ॥

यन्त्रस्य निरुक्तिमाह, वार्तिकेन्द्रैरिति ।—वार्तिकेन्द्रैः वार्तिकशास्त्रविशारदैः ; वार्तिकलक्षणञ्च प्रकटितं प्रागेव । यन्त्रांते निश्चयते, बध्यते इत्यर्थः, रच्यते वा, अवेनीपायेनेति शेषः । “यवि सङ्कोचने” इत्यस्य कर्मणि कृपसिद्धिः ॥ २ ॥

दीलायन्त्रमाह, द्रवद्रव्येणेति ।—द्रवद्रव्येण काञ्चिकादिस्वेदनद्रव्येण । मुख-
मेति ।—भाण्डकन्धरायाः प्रालम्बये किटव्यं कृत्वित्यर्थः । तयोः किटयोः । तन्मध्ये
दण्डमप्ये । स्वेदनाहेन काञ्चिकादिना केनचित् द्रव्येण भाण्डार्द्धमापुण्यं भाण्डकन्धरा-
प्रालम्बये किटव्यं कृत्वा तन्मध्ये दण्डमेकं निधाय तस्मिन् रसपोटलीं बद्धा च पूर्वं
अन्वयेत् यथा भाण्डद्वये सा निगज्येत्, परन्तु भाण्डं न स्पृशेदिति निष्कर्षः ॥ ३ ॥

स्वेदनीयन्त्रमाह, साम्बुस्थालीति ।—पाक्यं स्वेदयम् । अवाप्तुशब्दो द्रवमाधोप-
लक्षणं, तेन यथास्वेदोपनाशकद्रवपूर्णस्थालीमुखं अस्त्रिणावेश्य तत्र स्वेदं निधाय
अवाप्तुशब्दात् अस्थालाधो ज्वालां दद्यादिति ॥ ५ ॥

पातनायन्त्रस्य लक्षणमाह, अष्टाङ्गुलिति ।—परीणाहः विशारः, परिविरिति

अधोभागं मुखं तस्य भाण्डस्योपरिवर्त्तिनः ।

घोडशाङ्गुलविस्तीर्ण-पृष्ठस्याऽऽस्ये प्रवेशयेत् ॥ ७ ॥

पार्श्वयोर्महिषीक्षीर-चूर्णमण्डूरफाणितैः ।

लिप्त्वा विशोषयेत् सन्धिं जलाधारे जलं क्षिपेत् ॥

चुल्लग्रामारोपयेदेतत् पातनायन्त्रमोरितम् ॥ ८ ॥

अथ अधःपातनप्रकारः ।—

अयोर्ध्वभाजने लिप्तस्थापितस्य जले सुधीः ।

दीप्तैर्वनोत्पलैः कुर्यादधःपातं प्रयत्नतः ॥ ९ ॥

अथ दीपिकायन्त्रम् ।—

कच्छपयन्त्रान्तर्गत-मृन्मयपीठस्थ-दीपिकामंस्थः ।

यस्मिन्निपतति सूतः प्रोक्तं तद्दीपिकायन्त्रम् ॥ १० ॥

यावत् । आनादः शीतलं, दैर्घ्यमिति यावत् । उक्तेषु उपचितिः, स्थीणमिति यावत् ।
फाणितम् अर्द्धावर्तितेष्वरसविकृतिगुडविशेषः, तल्लचणं यथा भावप्रकाशे—“इत्यो
रसस्तु यः पक्वः किञ्चिद्गदो बहुद्रवः । स एवेक्षुविकारिषु ख्यातः फाणितमंत्रया ॥”
इति । अवेवमन्त्रयः कार्यः,—अष्टाङ्गुलपरोष्ठादुपानाहेन दशाङ्गुलं चतुरङ्गुलकोक्षं
तोयाधारनधोभागं, कुर्यादिति शेषः । तस्य तोयाधारस्य अधोभागस्य मुखं
घोडशाङ्गुलविस्तीर्णपृष्ठस्य उपरिवर्त्तिनः भाण्डस्य आस्ये जलादधःपथ्येन प्रवेशयेदिति ।
एतेन घोडशाङ्गुलविस्तीर्णपृष्ठमपरमेकं भाण्डं कर्त्तव्यं, तच्च उपरिदेशं स्थाप्यमिति
प्रतीयते । अष्टाङ्गुलपरिधिर्वागष्टं दशाङ्गुलदीर्घं चतुरङ्गुलस्थूलञ्च जलाधारमेकं
निर्माय अधः स्थापयित्वा तत् जलं निक्षिपेत्, ततः घोडशाङ्गुलविस्तीर्णपृष्ठदेशम्
अधोवलिमोदरम् अधोमुखं भाण्डमेकं पूर्वोक्तभाण्डस्य मुखे कच्छदेशादधःपथ्येन प्रवेश्य
सहिषीक्षीरादिभिः सन्धिं लिप्त्वा विशोषयेत् इति यन्त्रविधिः । अत्र
पातनायन्त्रशब्देन अधःपातनं लक्षितमिति बोध्यम् ॥ ६—८ ॥

अधःपातनायन्त्रे पातनकनमाह, अथेति ।—अथ चतुरीत्या यन्त्रनिर्माणान्तरम्,
अर्द्धभाजने उपरिस्थाधोमुखभाण्डोदरे इत्यर्थः, आदौ लिप्तं पश्चात् स्थापितं
तस्य लिप्तस्थापितस्य, रसस्येति शेषः, जले, अधोभाण्डस्थिते इति शेषः, दीप्तैः
वनोत्पलैः वल्कलीपायिभिः ॥ ९ ॥

दीपिकायन्त्रमाह, कच्छपेति ।—वक्ष्यमाणकच्छपयन्त्रमध्यवर्त्तिसूत्रयष्टखर्परैः

अथ डेकीयनम् ।—

भाण्डकण्ठादधम्बिद्रे वेणुनालं विनिक्षिपेत् ।
 कांस्थपात्रद्वयं कृत्वा सम्युटं जलगर्भितम् ॥ ११ ॥
 नलिकाऽऽस्यं तत्र योज्यं दृढं तच्चापि कारयेत् ।
 युक्तद्रव्यैर्विनिक्षिप्तः पूर्वं तत्र घटे रसः ॥ १२ ॥
 अग्निना तापितो नालात्तोये तस्मिन् पतत्यधः ।
 यावदुष्णं भवेत् सर्वं भाजनं तावदेव हि ॥
 जायते रससन्धानं डेकीयन्ममितोरितम् ॥ १३ ॥

अथ कारणावन्तम् ।—

लोहमूषाद्वयं कृत्वा द्वादशाङ्गुलमानतः ।
 ईषच्छिद्रान्वितामेकां तत्र गन्धकसंयुताम् ॥ १४ ॥
 मूषायां रसयुक्तायामन्यस्यां तां प्रवेशयेत् ।
 तोयं स्यात् सूतकस्याध ऊर्ध्वाधो बद्धिदोषनम् ॥ १५ ॥

रूप-पौठोपरि प्रदीपनेकं संस्थाप्य तत्र सूतं स्थापयेत्, कच्छपयन्नाधः
 बद्धिञ्च दद्यात्, एवं प्रदीपस्त्वन्तः कच्छपयन्ने पतति तत् दौषिकाख्यं यन्त्रं
 ज्ञेयम् ॥ १० ॥

डेकीयनमाह, भाण्डकण्ठादिति ।—भाण्डस्य कण्ठनिम्ने किटमेकं विषाय तत्र
 संशतिर्मितं नलनेकं संयोज्य स्थापयेत् । अन्यथ जलगर्भकांस्थपात्रद्वयेण सम्युटमेकं
 कृत्वा भाण्डकण्ठस्य-वलायं तत्र प्रवेश्य दृढं सन्निरोधं कुर्यात् । ततो भाण्डमध्ये
 निर्दिष्टद्रव्यैः सह रसे क्षिप्वा चाग्निज्वाला देया, तेन नालाच्छिद्राज्जसरो रसः कांस्थ-
 पात्रसंयुक्तजले पतति । एवं यावत् सर्वं पात्रम् उष्णं भवेत् तावत् कुर्यात् ।
 रससन्धानं रसनिर्गमनम् इत्यर्थः ॥ ११—१३ ॥

कारणावन्तमाह, लोहमूषादि शब्दात् ।—वितस्त्रिमानं लोहमयमूषाद्वयं निर्माय
 तथोरीषच्छिद्रान्वितायां एकस्यां मूषायां गन्धकं संस्थापयेत्, ततः रसगर्भा-
 जलस्यां मूषायां पूर्वोक्तां रसगन्धकमूषां प्रवेश्य सूतगर्भमूषाधो नालं स्थापयित्वा ऊर्ध्वं
 ऊर्ध्वं बद्धिं प्रज्वालयेदिति ॥ १४।१५ ॥

अथ जारणाथन्त्रस्य प्रकारान्तरम् ।—

रसोनक-रसं भद्रे ! यत्नतो वस्त्रगालितम् ।
 दापयेत् प्रचुरं यत्नादाप्लाव्य रसगन्धकौ ॥ १६ ॥
 स्थालिकायां पिघायोद्धं स्थालीमन्यां दृढां कुरु ।
 सन्धिं विलेपयेत् यत्नात् सृदा वस्त्रेण चैव हि ॥ १७ ॥
 स्थाल्यन्तरे कपोताख्यं पुटं कर्षाग्निना सदा ।
 यन्त्रस्याधः करीषाग्निं दद्यात्तौत्राग्निमेव वा ॥ १८ ॥
 एवं तु त्रिदिनं कुर्यात्ततो यन्त्रं विमोचयेत् ।
 तप्तोदके तप्तचुम्बरां न कुर्याच्छीतलक्रियाम् ॥ १९ ॥
 न तत्र चीयते सूतो न च गच्छति कुत्रचित् ।
 अनेन च क्रमेणैव कुर्याद्गन्धकजारणम् ॥ २० ॥

अथ कच्छपथन्त्रम् ।—

जलपूर्णपात्रमध्ये दत्त्वा घटखर्परं सुविस्तोर्णम् ।
 तदुपरि विडमध्यगतः स्थाप्यः सूतः कृतः कोष्ठगाम् ॥ २१ ॥

अथविधं जारणाथन्त्रमाह, रसोनक-रसमिति ।—“रसोनकरसम्” इत्यत्र
 “रसोनकवस्त्रम्” इति पाठे—रसोनस्य सण्डं सज्जां वा, वसावत् प्रतीयमानत्वात्
 तथात्वेन निर्देशो बोध्यः । भद्रे इति पाठेन्याः सम्बोधनम् । कपोताख्यं पुटं
 कपोतपुटं, तल्लक्षणं यथा भावप्रकाशे—“यत् पुटं दौघते स्वाति अस्मद्वैर्नोपलेः ।
 कपोतपुटमेतत्तु कश्चितं पुटपण्डितैः ॥” इति । कर्षाग्निना करीषाग्निनेत्येवं,
 विमोचककाष्ठाङ्गारेणैवर्था वा । अथं विधिः,—स्थालीमध्ये रसगन्धकौ संस्थाप्य वस्त्र-
 प्रसूतेन प्रचुररसोनद्वयेण आप्लावयेत्, ततः स्वस्वशरावेण रसगन्धकौ तौ पिघाय
 स्थाल्युपरि अन्यां दृढां स्थालीं संस्थाप्य सृङ्खलेण सन्धिं लिप्ता च ऊर्ध्वस्थालीमध्ये
 कपोतपुटो दद्यात्, यत्नादोऽपि करीषाग्निं तौत्राग्निं वा दद्यात्, एवं त्रिदिनं निरन्तरं,
 द्विषमवपादूकं सप्तमचुम्बरापरि तृतीयोदकमध्ये यन्त्रं संस्थाप्य मोचयेत्, शीतक्रियात् तदा
 न कुर्यात् । अनेनैव विधानेन गन्धकमपि जारयेत् इति ॥ १६—२० ॥

कच्छपथन्त्रमाह, जलपूर्णं इति ।—घटखर्परं घटकपालं “खाप्रा” इति भाषा ।

लघुलोहकटोरिकाया कृतपण्मुत्सन्धिलेपयाऽऽच्छाद्य ।

पूर्वोक्तघटखर्परमध्येऽङ्गारैः खदिर-कीलभैः ॥ २२ ॥

स्वेदनतो मर्दनतः कच्छपयन्त्रस्थितो रसो जरति ।

अग्निबलेनैव ततो गर्भे द्रवन्ति सर्वसत्त्वानि ॥ २३ ॥

अथ विद्याधरयन्त्रम् ।—

यन्त्रं विद्याधरं ज्ञेयं स्थालौहितयसम्पुटात् ।

चुम्बीं चतुर्मुखीं कृत्वा यन्त्रभाग्डे निवेशयेत् ॥ २४ ॥

तत्रौषधं विनिक्षिप्य निरुन्ध्याद्वाण्डकाननम् ।

कोष्ठोयन्त्रमिदं नाम्ना तन्त्रज्ञैः परिकीर्तितम् ॥ २५ ॥

अथ सोमानलयन्त्रम् ।—

ऊर्ध्वं वह्निरधश्चाऽऽपो मध्ये तु रससङ्ग्रहः ।

सोमानलमिदं प्रोक्तं जारयेद्भगनादिकम् ॥ २६ ॥

कोष्ठां कटोरिकायां मूषायां वा इत्यर्थः । कृतेति ।—कृतः षड्भिः सृष्टिः “वक्त्रोक्त-
कृतिका धूमं गैरिकचैटका पटुः । इत्येता सृष्टिकाः पञ्च” इत्युक्तप्रकारः पञ्च सृष्टाः
तथा सामान्या सृष्ट इत्येताभिः षण्मुद्भिः ; यद्वा—कृतः षट् षड्वारं सृष्टा सन्धिलेपः
यस्याः तदाभूतया, लघुलोहकटोरिकाया इत्यनेन सत्त्वः । सजलपात्रमध्ये
हृत्पत्रं खर्परखण्डमेकं संस्थाप्य तदुपरि कटोरिकां मूषां वा एकां स्थापयित्वा तत्र
विडमध्यगतं रसं रत्नेन, यथात् स्वल्पलोहकटोरिकाया रसं तनादित्य षड्भिर्मुद्भिः सृष्टा
षड्वारं वा सन्धिलेपं कृत्वा च प्राग्गतखर्परं खादिरकीलधारन्तराङ्गारैः सापूर्य्य स्वेदयेत्
सर्दयेच्च, तेन रसो जीर्यति । अग्निमेव यन्त्रे अग्निबलेनैव अन्त्याद्यपि सत्त्वानि गर्भे
द्रवन्ति ॥ २१—२३ ॥

विद्याधरयन्त्रनाह, यन्त्रमिति ।—स्थालौहितयसम्पुटात् शङ्खिकादयत्कृतपटुः
विशेषात् । तदेव विव्रणीति, चुम्बीमिति ।—अधोभाण्डे औषधं निक्षिप्य भाण्डा-
न्तरेण मुखं विधात्र चुम्बीं चतुर्मुख्यां संस्थाप्य च ज्वालना देवा । कोष्ठोयन्त्रमिति
संज्ञान्तरमस्य । यन्त्रान्तरे तु विद्याधरयन्त्रलक्षणसन्धिविधं, तच्च अग्रे स्वयमेव
ब्रूयति ॥ २४।२५ ॥

सोमानलयन्त्रनाह, ऊर्ध्वमिति ।—भगनादिकम् अनादिकम् । स्थालीमध्ये

अथ गर्भयन्त्रम् ।—

गर्भयन्त्रं प्रवक्ष्यामि पिष्टिका-भस्मकारकम् ।
चतुरङ्गलदीर्घान्तु व्रङ्गलोन्मितविस्तराम् ॥ २७ ॥
मृन्मयीं मुदृढां मूषां वर्तुलं कारयेन्मृन्मयम् ।
लोणस्य विंशतिभागा भाग एकस्तु गुग्गुलोः ॥ २८ ॥
सुश्लक्ष्णं पेषयित्वा तु वारं वारं पुनः पुनः ।
मूषालेपं दृढं कृत्वा लवणाङ्गमुदम्बुभिः ॥ २९ ॥
कर्षेत्तुषाग्निना भूमौ स्वेदयेन्मृदु मानवित् ।
अहोरात्रं तिरात्रं वा रसेन्द्रो भस्मतां व्रजेत् ॥ ३० ॥

अथ हंसपाकयन्त्रम् ।—

खर्परं सिकतापूर्णं कृत्वा तस्योपरि न्यसेत् ।
अपरं खर्परं तत्र शनैर्मृदग्निना पचेत् ॥ ३१ ॥
पञ्चचारैस्तथा मूत्रैर्लवणञ्च विडं ततः ।
हंसपाकं समाख्यातं यन्त्रं तद्वार्त्तिकोत्तमैः ॥ ३२ ॥

रसमूषां संस्थाप्य शराविण सुखं पित्राय मृदस्त्रेण सार्धं लिप्ता च जलपूर्वस्याख्यन्तरो-
परि स्थालीं तां स्थापयेत् शरावीपरि करीषाग्निञ्च दद्यादिति ॥ २६ ॥

गर्भयन्त्रनाह, गर्भयन्त्रमिति ।—पिष्टिका नष्टपिष्टीकृतः रस इत्यर्थः । विस्तरानिति
‘‘क्रस्त्राह्यन्तः, विस्तरानित्यर्थः । लोणस्य लवणस्य ; ‘‘लोणस्य’’ इत्यत्र ‘‘लोहस्य’’
इति पाठान्तरं न युक्तं, ‘‘लवणाङ्गमुदम्बुभिः’’ इति वक्ष्यमाणवाक्यविरोधान् । अथ
वारं वारमिति पदं पेषयित्वा, तथा पुनः पुनरिति पदं मूषालेपमित्यनेन
धीजनौयम् । लवणाङ्गमुदम्बुभिरिति सहार्थे वृत्तौ, तेन लवणाङ्गमुदम्बुभिः सह
लोणगुग्गुलु पेषयित्वा इति तथा विंशतिभागलवणापेक्षया मृदोऽङ्गलमिति च
बोध्यम् । कर्षेत् आतपे शीघयेत् ॥ २७—३० ॥

हंसपाकयन्त्रनाह, खर्परमिति ।—सिकतापूर्णे शालुकापूर्णम् । पञ्चचारैः
‘‘श्वसुप्तकनज्जानां पलाशतिलभीक्ष्णया । चारैस्तु पञ्चभिः प्रोक्तः पञ्चचाराभिधी-
नः ॥’’ इत्युक्तपचारैः । अतः चारनाहचर्यान् मूत्रस्यापि पञ्चत्वं बोध्यम् ; तानि च
‘‘श्वनाजानां मेषीणां सहिषीणाञ्च निश्चितम् । मूत्रेषु गदेभ्योनां यत्तन्मूत्रं मूत्रपञ्च-

अथ बालुकायन्त्रम् ।—

सरसां गूढवक्त्रां मृदस्त्राङ्गुलघनावृताम् ।
 शोषितां काचकलसीं त्रिषु भागेषु पूरयेत् ॥ ३३ ॥
 भाण्डे वितस्तिगम्भीरे बालुका सुप्रतिष्ठिता ।
 तद्भाण्डं पूरयेत्त्रिभिरन्याभिरवगुण्ठयेत् ॥ ३४ ॥
 भाण्डवक्त्रं मणिकया सन्धिं लिम्पेन्मृदा पचेत् ।
 चुम्ब्यां तृणस्य चाऽऽदाहान्माणिकापृष्ठवर्त्तिनः ॥
 एतद्धि बालुकायन्त्रं तद्यन्त्रं लवणाश्रयम् ॥ ३५ ॥

अथ बालुकायन्त्रस्य प्रकारान्तरम् ।—

पञ्चाद-बालुकापूर्ण-भाण्डे निक्षिप्य यत्नतः ।
 पच्यते रसगोलाद्यं बालुकायन्त्रमौरितम् ॥ ३६ ॥

कम् ॥” इति । लवणानि चात्र षट् बोध्यानि रसिन्द्रचित्तामणिसंवादात्, तत्तु प्रागेव
 विवृतम् ; पञ्चकारैकया पञ्चमूत्रैः सह लवणानि संयोज्य विडं पचेदिति योज्यम् ।
 यन्त्रमेतत् विडपाकारं ज्ञेयम् ॥ ३१-३२ ॥

बालुकायन्त्रमाह, सरसामिति ।—सरसां पारदगर्भात् । गूढवक्त्रां सङ्कीर्णमुखीम् ।
 खदिति ।—मृदस्त्रेण सज्जितवस्त्रेण अङ्गुलघनम् अङ्गुलमानोक्तेषु यथा तथा आवृताम् ।
 त्रिषु भागेषु पूरयेत् पाच्यरसादिना काचकलस्याः भागत्रयं पूरयेदित्यर्थः । त्रिषु भागे-
 र्विति अत्र च्छेदे समसौ । भाण्डे इत्यत्र काचकलसीं व्यापयेदिति शेषः । बालुकाभिः
 कियान् भानः पूरयितव्य इत्यपेक्षाशामाह,—तद्भाण्डमिति । त्रिभिरन्यत्र भागैरिति
 शेषः । तृतीया चात्र अमेदि, भाण्डस्य भागवधमित्यर्थः, पूरयेत्, बालुकयेति शेषः ।
 अन्याभिः बालुकाभिरन्यर्थः, अवशिष्टांशं पूरयेदिति शेषः । अवगुण्ठयेदित्यस्य मणि-
 कया इत्यनेन सूक्ष्मः ; सणिकया शरावेषः । अथमर्थः,—सङ्कीर्णमुखीं काचकूपिकां
 सङ्क्षेपाङ्गुलोक्तेषुमालिष्य शोषयित्वा च तस्या भागत्रयं रसेनापूरयेत्, ततो
 वितस्तिप्रमाणगम्भीरे बालुकया विभागपूर्णं भाण्डमध्ये तां निवेश्य ऊर्ध्वं बालुकया
 आवृत्तयेत्, ततश्च शरावेष-भागवक्त्रं पिधाय सृत्तिकया सन्धिं कृत्वा च तावत् पच्येत्
 यावत् शरावेषपरिष्कृतं तृणं न दृष्टेदिति । तुल्यलवणत्वात् बालुकायन्त्रसङ्गे लवण-
 यन्त्रमप्यतिदिशति, तदिति ।—तत् उक्तप्रकारं यन्त्रं, लवणाश्रयम्, अपि भवतीति
 शेषः, लवणयन्त्रमपि बालुकायन्त्रवत् भवतीत्यर्थः ॥ ३३—३५ ॥

अथ लवणयन्त्रम् ।—

एवं लवणनिक्षेपात् प्रोक्तं लवणयन्त्रकम् ॥ ३७ ॥

अथ लवणयन्त्रस्य प्रकारान्तरम् ।—

अन्तःकतरसालेप-ताम्बपात्रमुखस्य च ।

लिङ्गा मृत्तवणेनैव सन्धिं भाण्डतलस्य च ॥ ३८ ॥

तद्भाण्डं पट्टनाऽऽपूर्य चारैर्वा पूर्ववत् पचेत् ।

एवं लवणयन्त्रं स्याद्रसकर्मणि शस्यते ॥ ३९ ॥

अथ नालिकायन्त्रम् ।—

लोहनालगतं सूतं भाण्डे लवणपूरिते ।

निरुद्धं विपचेत् प्राग्बन्नालिकायन्त्रमौरितम् ॥ ४० ॥

अथ भूधरयन्त्रम् ।—

बालुकागूढसर्वाङ्गां गर्ते मूषां रसान्विताम् ।

दीप्तात्पलैः संवृणुयात् यन्त्रं तद्भूधराह्वयम् ॥ ४१ ॥

अथविधेः बालुकायन्त्रमाह, पचेति ।—चत्वारिंशच्छरावमितबालुकापूर्णभाण्डे इत्यर्थः । अत्र बालुकामध्ये एव रसबीजादिकं स्थापयेत्, न तु काच-
कूप्यामिति विशेषः ॥ ३६ ॥

बालुकायन्त्रे “तद्वयन्त्रं लवणाश्रयम्” इत्युक्तम्, अतस्तदेव लवणयन्त्रमाह, एव-
मिति ।—एवं बालुकायन्त्रवत् । भाण्डमध्ये बालुकास्थाने लवणनिक्षेपात् लवणयन्त्रं
ज्येष्ठम् ; अन्यत् सर्वं तुल्यमिति ॥ ३७ ॥

लवणयन्त्रस्य प्रकारान्तरमाह, अन्तरिति ।—अन्तः ताम्रपात्रमध्ये इत्यर्थः, कतः
रसेन आलेपः यत् तन्नाभूतं यत् ताम्रपात्रं तस्य मुखं तस्य रसलिङ्गोदरताम्रपात्रमुखस्य,
तथा भाण्डतलस्य ताम्रपात्रमुखोपरि स्थापितभाण्डाधीभागस्य । तद्भाण्डम्
खपरिस्थभाण्डम् । पूर्ववत् त्वयस्य आदाहान् इत्यर्थः । ताम्रपात्रोदरे रसं लिङ्गस्य
सदृपरि लवणपूर्णं चारुपूर्णं वा भाण्डमेकं विन्यसेत्, ततो मृत्तवणेन सन्धिं कृत्वा पचेत्
इति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

नालिकायन्त्रमाह, लोहिति ।—लोहमयनालमध्ये पारदमापूर्य छिदरीधं कृत्वा अ-
लवणपूरितभाण्डात् नालं त निरुन्ध्यात्, ततो मणिकया भाण्डवक्त्रमाध्याय
आलित्य च सन्धिं तावत् पचेत् यावत् शरावीपरिस्थं त्वयं न दृष्टेत् इति ॥ ४० ॥

अथ पुटयन्त्रम् ।—

शरावसम्पटान्तःस्थं करौषेष्वग्निमानवित् ।

पचेच्चुल्लागं द्वियामं वा रसं तत् पुटयन्त्रकम् ॥ ४२ ॥

अथ कोष्ठयन्त्रम् ।

षोडशाङ्गुलविस्तीर्णं हस्तमात्राऽऽयतं समम् ।

धातुसत्त्विनिपातार्थं कोष्ठोयन्त्रमिति स्मृतम् ॥ ४३ ॥

अथ वलभौयन्त्रम् ।—

यत्र लोहमये पात्रे पार्श्वयोर्वलयद्वयम् ।

तादृक् स्वल्पतरं पात्रं वलयप्रोतकोष्ठकम् ॥ ४४ ॥

पूर्वपात्रोपरि न्यस्य स्वल्पपात्रे परिचिपेत् ।

रसं सम्मूच्छितं स्थूल-पात्रमापूर्य काञ्चिकैः ॥ ४५ ॥

भूधरयन्त्रमाह, बालुकेति ।—रसैष्यबालुकोपरि रसगर्भा मूषां संख्याय बालुकया चाच्छाद्य उपरिदेशं करौषाणि दद्यादिति । ग्रन्थान्तरे तु यन्त्रमेतत् अन्यथा पठितं, तद्वयथा अविमंदितायां,—“यन्त्रं डमरुवद्वाऽथ वाऽधःपातयन्त्रवत् । भूगते तत् समाधाय चोदनाकांक्षीं वज्रिना ॥ अधःस्थाल्यां जलं जिघ्रा मृतकं तत्र पातयेत् । एतद्भूधरयन्त्रं स्यात् मृतसंस्कारकर्षणि ॥” इति ॥ ४१ ॥

पुटयन्त्रमाह, शरावेति ।—करौषेषु पचेत् अथवा अग्निमानवित् द्वियामं चुल्लागं अङ्गारेषु पचेदिति शोध्यम् ॥ ४२ ॥

कोष्ठोयन्त्रमाह, षोडशेति ।—अथ सममिति पदेन मिलितभाण्डद्वयस्य षोडशाङ्गुलत्वादि बोध्यम् ; एवञ्च वितस्त्रिप्रमाणदौर्घ्यस्य षोडशाङ्गुलविस्तीर्णस्य च अधो-भाण्डस्य मुखोपरि तावन्मानं भाण्डान्तरनधोमुखं संख्याय अधो दृढाङ्गारैः भर्यथा भवेत्, तेन धातुसत्त्वं निर्गच्छतीति । अविमंदितायामेतच्छुक्रोक्तान्तर-मस्यैवापरांशः पठितः तद्वयथा,—“परिपूर्णं दृढाङ्गारैरधो वातेन कोष्ठकैः । मातृया ज्वालमार्गेण ज्वालयेच्च हुताशनम् ॥” इति ॥ ४३ ॥

वलभौयन्त्रमाह, यत्रेति ।—वलयद्वयं वलयं “कड़ा” “आंटा” इति ख्यातम् । तादृक् लोहमयम् । वलयेति ।—वलये दृढव्यावस्थवलये प्रोतम् आवृण्वं कोष्ठ-कञ्चदधो यस्य तादृशम् । अयमर्थः,—दृढाङ्गारं काललोहमयं पावमेकं निमज्ज तत्स्थानमोत्तादधःपार्श्वद्वये वलयद्वयं संयोजनीयम् ; दृढाङ्गारमपरमपि तथाविधं

द्वियामं स्वेदयेदेवं रमोत्थापनहेतवे ।

एतत् स्यादलभौयन्त्रं रसे षाड्गुण्यकारकम् ॥

सूक्ष्मकान्तमये पात्रे रसः स्याद्गुणवत्तरः ॥ ४६ ॥

अथ तिर्यक्पातनयन्त्रम् ।—

क्षिपेद्रसं घटे दीर्घनताधोनालसंयुते ।

तन्नालं निक्षिपेदन्य-घटक्यन्तरे खलु ॥ ४७ ॥

तत्र रुद्धा मृदा सम्यग्वदने घटयोरथ ।

अधस्ताद्रसकुम्भस्य ज्वालयेत्तीव्रपावकम् ॥ ४८ ॥

इतरस्मिन् घटे तोयं प्रक्षिपेत् स्वादु शीतलम् ।

तिर्यक्पातनमेतद्दि वार्त्तिकैरभिधीयते ॥ ४९ ॥

अथ पालिकायन्त्रम् ।—

चषकं वर्त्तुलं लौहं विनताग्रोर्ध्वदण्डकम् ।

एतद्दि पालिकायन्त्रं बलिजारणहेतवे ॥ ५० ॥

पावमेकं कृत्वा ब्रह्मपात्रस्ये बलये अष्टतलभागं यथा तथा आबध्य तस्य मूर्च्छितरसं परिक्षिपेत्, काञ्चिकेन स्थूलपावकं पूरयेदिति । रसे षाड्गुण्यकारकं षाड्गुण्यं “विद्या वितर्का विज्ञानं स्मृतिस्मरणता क्रिया” इत्युक्त-षाड्गुण्यप्रद-शक्ति-जनकसः । एवंविधरसोपधीता उक्तषाड्गुण्यसिद्धिं लभते इत्यर्थः ॥ ४७—४९ ॥

तिर्यक्पातनयन्त्रमाह, क्षिपेदिति ।—दीर्घनताधोनालसंयुते दीर्घाकारं नतं निक्षिपिमुखे यत अधोनालं तेन संयुते । अयं विधिः,—एकस्मिन् घटे रसं निधाय तस्य उदराधो दीर्घमधोलम्बितं नालमेकं संधीज्य द्वितीयघटोदरस्थस्थिते नालाग्रं प्रवेक्ष्य मृदस्त्रेण सन्निनालिय्य च घटयोर्मुखेनपि तथा क्षिप्यत, रसकुम्भाधश्च तीव्राग्रं प्रज्वालयेत्, द्वितीयघटे स्वादुशीतलं जलञ्च प्रक्षिपेत् इति ॥ ४७—४९ ॥

पालिकायन्त्रमाह, चषकमिति ।—विनतम् अयं यस्य तत् लज्जोक्ताशभागम्, ऊर्ध्वम् उच्चैः शतं दण्डं यस्य तत् उन्नतदण्डं, विनताग्रञ्च तत् ऊर्ध्वदण्डेति विनताग्रोर्ध्वदण्डकं लौहं लोहमयं वर्त्तुलं गोलाकारं चषकं कटोरिका, कार्यमिति ज्ञेयः । चषकशब्दस्य मद्यपानपात्रार्थकत्वेऽपि पात्रमात्रार्थकत्वं प्राप्तिं प्रदर्शितम् । बलिजारणहेतवे गन्धकजारणार्थम् ॥ ५० ॥

अथ घटयन्त्रम् ।—

चतुष्पुष्प-जलाधारश्चतुरङ्गुलिकाऽऽननः ।

घटयन्त्रमिदं पीतं तदाप्यायनकं स्मृतम् ॥ ५१ ॥

अथ इष्टकायन्त्रम् ।—

विधाय वर्तुलं गर्तं मल्लमत्र निधाय च ।

विनिधायेष्टकां तत्र मध्यगर्तवतीं शुभाम् ॥ ५२ ॥

गर्तस्य परितः कुर्यात् पालिकामङ्गुलीच्छ्रयाम् ।

गर्तं सूतं विनिक्षिप्य गर्तास्थे वसनं क्षिपेत् ॥ ५३ ॥

निक्षिपेत् गन्धकं तत्र मल्लेनाऽऽस्यं निरुध्य च ।

मल्ल-पालिकयोर्मध्ये सृष्टा सम्यङ्निरुध्य च ॥ ५४ ॥

वनोत्पलैः पुटं देयं कपोताख्यं न चाधिकम् ।

इष्टिकायन्त्रमेतत् स्यान्नग्नकं तेन जारयेत् ॥ ५५ ॥

अथ हिङ्गुलाकटिविद्याधरयन्त्रम् ।—

स्थालिकोपरि विन्यस्य स्थालीं सम्यङ्निरुध्य च ।

ऊर्ध्वस्थाख्यां जलं क्षिप्त्वा वह्निं प्रज्वालयेदधः ॥

एतद्विद्याधरं यन्त्रं हिङ्गुलाकटिहेतवे ॥ ५६ ॥

घटयन्त्रमाह, चतुरिति — षोडशशरावमितजलधारणसमयः चतुरङ्गुलविस्तृत-
सुखविशिष्टश्च घटः घटयन्त्रमिति निष्कार्थः । आप्यायनकं रसादीनां तर्पणं,
साङ्गव्यसम्पादनमिति यावत् । “आप्यायनकम्” इत्यत्र “लब्धापनकम्” इति पाठो
— रसोत्थापनसाधनमित्यर्थः ॥ ५१ ॥

इष्टकायन्त्रमाह, विधायिति ।— मल्लं शरावपात्रम् । पालिकाम् आलवालम् ।
शीलाकारं शर्मिकं कृत्वा तत्र शरावं संस्थाप्य तदुपरि मध्याच्छ्रदामिष्टकामिकां
विन्यसेत्, इष्टकागर्तं परितः अङ्गुलिनितीक्ष्णतम् आलवालमेकञ्च कुर्यात्, तत्र
इष्टकाग्रन्धे पारदं विनिक्षिप्य बन्धुसुप्तिं कुरुं तदुपरि गन्धकञ्च विन्यस्य शरावालरश्च
कदा शरावालवालयोः सन्धिं सृष्टा सम्यगालिष्य च बन्धुसुप्तौः कपोताख्यपुटं
दद्यादिति निष्कार्थः ॥ ५२—५५ ॥

हिङ्गुलाकटिविद्याधरयन्त्रमाह, स्थालिकोपरिति ।— स्थालीमित्यत्र ऊर्ध्वमुखी-

अथ डमरुयन्त्रम् ।—

यन्त्रस्थान्यपरि स्थालीं न्यूजां दत्त्वा निरुन्धयेत् ।

यन्त्रं डमरुकाख्यं तद्रसमस्मृते हितम् ॥ ५७ ॥

अथ नाभियन्त्रम् ।—

मज्जमध्ये चरेद्भर्तुं तत्र सूतं सगन्धकम् ।

गर्तस्थं परितः कुड्यं प्रकुर्यादङ्गुलीच्छ्रितम् ॥ ५८ ॥

ततश्चाऽऽच्छादयेत् सम्यगोस्तनाकारमूषया ।

सम्यक् तोयमृदा कृत्वा सम्यगत्राच्यमानया ॥ ५९ ॥

तत्र तोयमृत्तलणम् ।—

{ लेहवत्कृतबब्बूल-काथेन परिमर्दितम् ।
 { जीर्णकिट्टरजः सूक्ष्मं गुडचूर्णसमन्वितम् ॥
 { इयं हि जलमृत् प्रोक्ता दुर्भेद्या सलिलैः खलु ॥ ६० ॥ }

तत्र वाङ्मृत्तला ।—

{ खटिकापटुकिट्टैश्च महिषौदुग्धमर्दितैः ।
 { वाङ्मृत्तला भवेद्द्वोर-वाङ्मृतापसृष्टा खलु ॥ ६१ ॥ }

मिति शेषो बोध्यः । अत्र हिङ्गुलाङ्गटिपकारश्च अनुज्ञात् यन्त्रालोक्तप्रकारः प्रदर्श्यते, तद्वशात्—जम्बीरादिरसशोधितहिङ्गुलम् अथःस्थाल्यां पथीपरि स्रष्टव्यं कांठनीपुष्टतलभागमुत्तानां स्थालीमपरां तदुपरि दत्त्वा सदम्बरादिभिः सन्निभानिष्ठं च अथो ज्वाला देवा ऊर्ध्वस्थाख्यां जलस्य, उपो च तस्मिन् तत् निक्षिप्य पुनर्देवम्, एवं तिग्गङ्गारं कुर्यात् । यन्त्रालयेऽस्य ऊर्ध्वपातमिति नामान्तरम् । त्वच्चिदेतदनन्तरं “रसं सम्मूर्च्छितं खलुपातनापूर्ये काष्ठिकैः । दिधानं स्वेदयेद्वं रसी-त्थापनहेतवे ॥” इत्यधिकः पाठो विद्यते ॥ ५६ ॥

डमरुयन्त्रमाह, यन्त्रेति ।—न्यूजाम् अधोमुखीम् । डमरुकाख्यं डमरुबोध्यन्त्र-विशेषः तदाख्यम् ॥ ५७ ॥

नाभियन्त्रमाह, मज्जमध्ये इति ।—कुड्यं भित्तिः, आलवालाकारमिति यावत् । अतोत्थमानया अत्र यन्त्रे उत्थमानया कथ्यमानया, तोयमृदा लेहवादिभ्योऽपिना वत्स-माण्या परिभाषिकमृदा इत्यर्थः । अत्र प्रथमं सम्यक् “आच्छादयेत्” द्वितीयं सम्यक्

{ एतया सृत्स्त्रया रुद्धो न गन्तुं क्षमते रसः ।
 { विदग्धवनिताप्रौढ-प्रेम्णा रुद्धः पुमानिव ॥ ६२ ॥
 { नन्दो नागार्जुनश्चैव ब्रह्मज्योतिर्मुनीश्वरः ।
 { वेत्ति श्रीमोमदेवश्च नापरः पृथिवीतले ॥ ६३ ॥ }

ततो जलं विनिलिप्य वङ्कं प्रज्वालयेदधः ।
 नाभियन्त्रमिदं प्रोक्तं नन्दिना सर्ववेदिना ॥
 अनेन जौय्यते सूतो निधुमः शुङ्गगन्धकः ॥ ६४ ॥

अथ यन्त्रयन्त्रम् ।—

मूषां मूषोदराविष्टामाद्यन्तः समवर्तुलाम् ।
 चिपिटाच्च तले प्रोक्तं यस्तयन्त्रं मनोषिभिः ॥
 सूतेन्द्रन्धनार्थं हि रसविद्भिरुद्धोरितम् ॥ ६५ ॥

अथ स्थालीयन्त्रम् ।—

स्थाल्यां ताम्रादि निक्षिप्य मल्लेनाऽऽस्यं निरुध्य च ।
 पच्यते स्थालिकाधस्तात् स्थालीयन्त्रमितोरितम् ॥ ६६ ॥

अथ धूपयन्त्रम् ।—

विधायाष्टाङ्गुलं पात्रं लौहमष्टाङ्गुलोच्छ्रयम् ।
 कण्ठाधो द्वाङ्गुले देशे गलाधारे हि तत्र च ॥ ६७ ॥
 तिर्यग्ग्लोहशलाकाश्च तन्वीस्तिर्यग्निक्षिपेत् ।
 तनूनि स्वर्णपत्राणि तासामुपरि विन्यसेत् ॥ ६८ ॥

“रुद्धा” तृतीयं सत्यक् “उच्चसानया” सम्बध्यते । तोयस्य प्रकारमाह,—लेहवदिति ।
 लिप्यायंस्तिकाप्रस्तुतप्रसङ्गकमेव वङ्कितप्रकारमाह,—खटिकेति । अयं विधिः,—
 धावनमध्ये क्षिपितुं गते जला तत्र रसगन्धकौ निवेश्य गर्तस्थ चतुर्दिशु अङ्गुलीकृत्यम्
 आलम्बनं क्रुध्यन्तु, ततो गोलनाकृतिमुपया सालम्बनं सरसगन्धको गर्तमाच्छाद्य
 तोयसूत्रा सन्धिं लिप्येत्, ततस्तत्र जलं दत्त्वा यन्त्राधो वङ्कं द्वापयेत् इति ॥५८—६९॥

यन्त्रयन्त्रमाह, मूषामिति ।—सूतेन्द्रन्धनार्थं रसपाकायम् ॥ ६५ ॥

स्थालीयन्त्रमाह, स्थाल्यामिति ।—सुगमम् ॥ ६६ ॥

धूपयन्त्रमाह, विधायेति ।—गलाधारे शलाकास्थापनार्थं गलदेशस्थपालिका

पत्राधो निक्षिपेद्भूमं वक्ष्यमाणमिहैव हि ।

तत् पात्रं न्युज्जपात्रेण क्वादयेदपरेण हि ॥ ६८ ॥

मृदा विलिप्य सन्निधौ वज्रं प्रज्वालयेदधः ।

तेन पत्राणि कृत्स्नानि हतान्युक्तविधानतः ॥ ७० ॥

रसश्चरति वेगेन द्रुतं गर्भे द्रवन्ति च ।

गन्धालकशिलानां हि कज्जल्या वा मृताहिना ॥ ७१ ॥

धूपनं स्वर्णपत्राणां प्रथमं परिकीर्तितम् ।

तारार्थं तारपत्राणि मृतवज्रेण धूपयेत् ॥ ७२ ॥

धूपयेच्च यथाद्योग्यैरन्यैरुपरसैरपि ।

धूपयन्त्वमिदं प्रोक्तं जारणाद्रव्यसाधने ॥ ७३ ॥

अथ कन्दुकयन्त्रम् ।—

स्थूलस्थान्यां जलं क्षिप्त्वा वासो बद्धा मुखे दृढम् ।

तत्र स्वेद्य विनिक्षिप्य तन्मुखं प्रपिधाय च ॥ ७४ ॥

अधस्ताज्ज्वालयेदग्निं तत् स्यात् कन्दुकयन्त्रकम् ।

स्वेदनो-यन्त्रमित्यन्ये प्राहुश्चेदं मनीषिणः ॥ ७५ ॥

बटाधारविशेष इत्यर्थः । अथ प्रथमं तिथ्येक् लोहशलाका इत्यनेन द्वितीयं विनि-
क्षिपेत् इत्यनेन सम्बध्यते । तिथ्येक् वक्राकाराः तन्वीः सूक्षाः लोहशलाकाः तिथ्येक्
वक्रभावेन विनिक्षिपेत् इत्यन्वयः । तेनेत्यादि ।—उक्तविधिना हतानि कृत्स्नानि
पत्राणि द्रुतं गर्भे द्रवन्ति, ततश्च रसः स स्वर्णपत्रद्रवः वेगेन चरति स्वकाये
प्राधवतीत्यर्थः । पत्राधो निक्षिपेद्भूममित्युक्तं, किल्लभूमांसाद्,—गन्धेति । प्रथमं
श्रेष्ठम् । देव्यविस्तारतोऽष्टाङ्गुलमानं लोहपात्रमेकं कारयित्वा तस्य कण्ठाध-
श्चङ्गुलिद्वयपरिमितस्थाने गन्धाधारे सूक्ष्मतिथ्यन्लोहशलाकाः तिथ्येकावेन विन्यस्य
तदुपरि कण्टकवैयस्वणपत्राणि स्थापयेत् ; तत्पत्राधः पात्राभ्यन्तरे गन्धकद्वारिता-
मनःशिलाभिः कृतकज्वलौ मृतनागं वा निक्षिप्य अधोमुखपात्राभ्यन्तरे तत् पात्रं पिधाय
ज्वादिना सन्निधौ बद्धा च पात्राधो वज्रं प्रज्वालयेत्, तेन सप्तप्रकम्प्यत्वादितो धूमं
निर्गम्य स्वर्णपत्रे लग्नमिति पत्राणि तानि भस्मीभवन्ति गर्भे द्रवन्ति च ॥ ७७—७९ ॥

कन्दुकयन्त्रमाह, स्थूलस्थान्यामिति ।—न्येदम् । स्वेदनोयन्त्रतया प्रागुक्तमपि

अथ कन्दुकयन्त्रस्य प्रकारान्तरम् ।—

यदा स्थाव्यां जलं क्षिप्त्वा तृणं क्षिप्त्वा मुखोपरि ।

स्वेद्यद्रव्यं परिक्षिप्य पिधानं प्रविधाय च ॥

अधस्ताज्ज्वालयेदङ्गिं तत् स्यात् कन्दुकयन्त्रकम् ॥ ७६ ॥

अथ खल्लयन्त्रम् ।—

खल्लयोग्या शिला नीला श्यामा स्निग्धा दृढा गुरुः ।

षोडशाङ्गुलकोत्सेधा नवाङ्गुलकविस्तरा ॥ ७७ ॥

चतुर्विंशाङ्गुला दीर्घा घर्षणी हादशाङ्गुला ।

विंशत्यङ्गुलदीर्घा वा स्यादुत्सेधे दशाङ्गुला ॥

खल्लप्रमाणं तज्ज्ञेयं त्र्येष्टं स्याद्रसकर्मणि ॥ ७८ ॥

अथ खल्लयन्त्रस्य वैविध्यनिर्देशः ।—

खल्लयन्त्रं त्रिधा प्रोक्तं रसादिस्त्वमर्दने ॥ ७९ ॥

द्विविधखल्लयोः सामान्यलक्षणम् ।—

निरुद्धारो सुमसृणी कार्यो पुत्रिकया युतो ॥ ८० ॥

इदं संज्ञान्तरप्रदर्शनार्थं पुनरुक्तम् ; अथवा तत्र स्थाव्या विशेषो नीतः, अतः या काचित् स्थाव्री एव याज्ञा, अतः खल्लस्थालौ एव याज्ञा, अतः स्वेदनीयत्वात् अस्य वैशिष्ट्यम इति ॥ ७४।७५ ॥

प्रकारान्तरमाह, यद्वेति ।—मुखोपरि स्थाव्या मुखोपरि इत्यर्थः । “मुखोपरि” इत्यत्र “तृणोपरि” इति पाठे—स्थाव्यां तृणं क्षिप्त्वा तत्तृणोपरि इत्यर्थः । जलपूर्णस्थालौमुक्ते तृणं संस्थाप्य तदुपरि स्वेद्यद्रव्यं निक्षाय च पिधानं दत्त्वा बहिज्ज्वाला देया ॥ ७६ ॥

खल्लयन्त्रमाह, खल्लयोग्येति ।—उत्सेधः पार्श्वत उन्नतः । दीर्घः आशसेन उन्नतः इति दीर्घोत्सेधयोर्भेदः । घर्षणी कण्ठनी, पुत्रिका इति यावत्, “नीका” इति भाषा ॥ ७७।७८ ॥

कार्यविशेषार्थं खल्लस्य प्रकारभेदमाह, खल्लयन्त्रमिति ।—स्पष्टम् ॥ ७९ ॥

तत्र द्विविधयोः सामान्यलक्षणमाह, निरुद्धारविति ।—निरुद्धारो उद्धारकाले यथा दृढस्य कर्षादयनादिकं भवति तद्वत् न भवति इति तादृशो, औन्नत्या-

अथ शोधनार्थम् अर्द्धचन्द्राकृतिखल्लनिर्देशः ।—

उत्क्षेपे स दशाङ्गुलः खलु कलातुल्याङ्गुलायामवान्
विस्तारेण दशाङ्गुलो मुनिमितैर्निम्नस्तथैवाङ्गुलैः ।
पाल्यां द्वाङ्गुलविस्तरश्च मसृणोऽतौवार्द्धचन्द्रोपमो
वर्षो हादशकाङ्गुलश्च तदयं खल्लो मतः सिद्धये ॥ ८१ ॥

अस्मिन् पञ्चपलः सृतो मर्दननीयो विगृह्ये ।
तत्तदौचित्ययोगेन खल्लेष्वन्येषु योजयेत् ॥ ८२ ॥

अथ मर्दनार्थे वर्तुलखल्लनिर्देशः ।—

हादशाङ्गुलविस्तरः खल्लोऽतिमसृणोपलः ।
चतुरङ्गुलनिम्नश्च मध्येऽतिमसृणीकृतः ॥ ८३ ॥
मर्दकश्चिपिटोऽधस्तात् सुग्राहश्च शिखोपरि ।
अयं हि वर्तुलः खल्लो मर्दनेऽतिसुखप्रदः ॥ ८४ ॥

वनतलरहितौ समौ इत्यर्थः ; यदा—निरुद्धारौ बालादिपरिग्रह्यौ, बालादिवान्
मर्दनकाली रज-उद्गोरणादिरूपम्, एतेन दृढमसृणौ सममात्रौ न तु उद्धतकार्त्तिकौ
इत्यर्थः समायाति इति । पुत्रिकया चर्षण्या इत्यर्थः । निरुद्धारौ इत्यादिव
खल्लौ इति विशेष्यपदम ऊहनीयम् ; तेन च विविधेषु खल्लेषु द्विविधौ खल्लौ
एवभूतौ कार्यौ इत्याशयः । अथ द्विवचनम् “उत्क्षेपे” इत्यारम्भ “अति-
सुखप्रदः” इत्यन्तेन वक्ष्यमाणद्विविधखल्लशोधनार्थे, द्वितीयश्च तु लौकिकस्यत्वात् एवम्
शङ्क्यं बोध्यम् ॥ ८० ॥

निरुद्धारौ इत्यादिस्मान्मूललक्षणेनीकयोर्विविधखल्लयोर्विशेषलक्षणे निरुद्धः प्रथमं
तावत् रक्षादिशोधनार्थमर्द्धचन्द्राकृतिखल्लप्रकारमाह, उत्क्षेपे इति ।—उत्क्षेपः पातयत
औद्यत्यम् । कलेति ।—दोडशाङ्गुलदौर्घ्यः । मुनिमितैः समभिः । निम्नः गभीरः । पाल्यां
अतृप्ताश्वस्थतटवत्प्रदेशः । अर्द्धचन्द्रोपमः चन्द्रार्द्धवदाकारविशिष्टः । वर्षः शिलापुत्रः ।
सिद्धये रक्षकमौसिद्धार्थम् । प्रयोजनानुसारेण खल्लान्तरैऽपि ह्यः शोधनीय इति
वक्तुमाह, तत्तदिति ।—तत्तदौचित्ययोगेन विशिष्टप्रयोजनानुसारेण ; पञ्चपलादधिक-
श्रुति मर्दननीये ब्रह्मत् खल्लान्तरमपि व्यवहरेदित्यर्थः ॥ ८१, ८२ ॥

मर्दनार्थे द्वितीयं वर्तुलखल्लमाह,—हादशेति । मर्दक इति ।—पुत्रिका अधोभागे

अथ तमखल्लार्थं खल्लनिर्देशः ।—

लीहो नवाङ्गुलः खल्लो निम्नत्वे च षडङ्गुलः ।
मर्दकोऽष्टाङ्गुलश्चैव तमखल्लाभिधोऽप्ययम् ॥ ८५ ॥

अथ तमखल्लविधिः ।—

कृत्वा खल्लाकृतिं चुक्लीमङ्गारैः परिपूरिताम् ।
तस्यां निवेश्य तं खल्लं पार्श्वं भस्त्रिकया धमेत् ॥ ८६ ॥
तदन्तर्मर्दिता पिष्टिः चारैरस्त्रैश्च संयुता ।
प्रद्रवत्यतिवेगेन खेदिता नात्र संशयः ॥
कृतः कान्तायसा सोऽयं भवेत् कोटिगुणो रसः ॥ ८७ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहशुतस्य सूनीर्वाग्भटाचार्यस्य कृतो रसरत्नसमुच्चये

खल्लनिरूपणं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

त्रिपिटवद्विस्त्रौषां उपरिभागे च मुखेन यस्या चारणीया भवति तथा कर्तव्या
इत्यर्थः ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

ततोयं तमखल्लार्थं खल्लमाह, लीह इति ।—लीहः लीहस्य इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

तमखल्लविधिमाह,—कृत्वेति । तदन्तरिति ।—अङ्गारपुष्पचुक्कापरि-पूरिताखल्ल-
मध्ये चारस्त्रसंयोगेन मर्दितरसादिपिष्टिः इत्यर्थः । कान्तायसा कान्तलीहसिर्जित-
तमखल्लेन इत्यर्थः ॥ ८६ ॥ ८७ ॥

इति रसरत्नसमुच्चयबोधिन्यां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽध्यायः ।

अथ मूषादिकथनम् ।—

अथ मूषायाः पथ्यायाः ।—

मूषा हि क्रौञ्चिका प्रोक्ता कुमुदौ करहाटिका ।
पाचनी वह्निमित्रा च रसवादिभिरिष्यते ॥ १ ॥

अथ मूषाया निरुक्तिः ।—

मुष्णाति दोषान् मूषा या सा मूषेति निगद्यते ॥ २ ॥

अथ मूषाया उपादानम् ।—

उपादानं भवेत्तस्या मृत्तिका लोहमेव च ॥ ३ ॥

अथ मूषाप्रशंसा ।—

मूषामुखविनिष्क्रान्ता वरमेकाऽपि काकिणी ।

दुर्जनप्रणिपातेन धिग्लक्ष्मपि मानिनाम् ॥ ४ ॥

यत्नवत् मूषा-पुटादीनामपि रसकर्षणि दौर्गिकत्वात् पूषाभ्यायै शक्तनिवृत्तानन्तरं
मूषादिकं निरूपयितुं दशमाध्यायमारभते ; तत्रादौ तावत् मूषापथ्यायमाह, मूषेति ।
—स्वयम् ॥ १ ॥

मूषाया निरुक्तिमाह, मुष्णातीति ।—मुष्णाति अपहरति, नाशयतीति यावत्,
दोषान् रसादिगतनागादिदोषान् इत्यर्थः, दोषमोषणात् मूषा इति सारः ॥ २ ॥

मूषायाः सामान्योपादानमाह, उपादानमिति ।—युगमम् ॥ ३ ॥

मूषासाधारसादिजीविनां प्रशंसनीयत्वमाह, मूषेति ।—मूषामुखविनिष्क्रान्ता
मूषापुटादिविहरसादिलभा इत्यर्थः । काकिणी विंशतिकपदकः कपदकी वा,
“पणगण्डकयोन्मुख्ये उदमानस्य काकिणी” इति रुद्रवचनान् “काकिणी पणतुल्यां
मानदण्डेऽपि दृश्यते । लक्षणलैक्यवराद्धोः स्वादुस्मान्मन्त्रांशकेऽपि च ॥” इति मेदिनी-
वचनात्, तथा “वराटकानां दशकवयं तत् सा काकिणी” इति लौलावत्युक्तेः ।
दुर्जनप्रणिपातेन निन्दितजनचित्तस्थनुसरणार्थं प्रशानादिद्वारा इत्यर्थः, लक्ष्म-
मिति शेषः ॥ ४ ॥

अथ सन्धिलेपस्य पर्यायाः ।—

मूषापिधानयोर्वन्धे बन्धनं सन्धिलेपनम् ।

अभूषणं रन्ध्रणञ्चैव संश्लिष्टं सन्धिवन्धनम् ॥ ५ ॥

अथ मूषोपयोगिसत्तिका ।—

सृत्तिका पाण्डुरस्थूला शर्करा शोणपाण्डुरा ।

चिराद्धानसद्वा सा हि मूषार्थमतिशस्यते ॥

तदभावे च वाल्मीकी कौलाली वा समीर्यते ॥ ६ ॥

अथ मूषोपयोगिद्रव्याणि ।—

या सृत्तिका दग्धतृषैः शणेन शिखितकैर्वा हयलहिना च ।

लौहेन दण्डेन च कुट्टिता सा साधारणा स्यात् खलु मूषिकार्थे ॥ ७ ॥

अथ मूषाया उपकरणान्तराणि ।—

श्वेताग्रमानस्तुषा दग्धाः शिखित्वाः शणस्वर्परे ।

लहिः किटं कृष्णसृत्स्ना संयोज्या मूषिकामृदा ॥ ८ ॥

सन्धिलेपपर्यायमाह, मूषापिधानयोरिति ।—मूषा च पिधानं मूषावरणश्च तयोः
बन्धे संयोजने, बन्धनादिशब्दः प्रयोज्य इति शेषः ॥ ५ ॥

मूषार्थे प्रशस्तसत्तिकासाह, सृत्तिकेति ।—पाण्डुरस्थूला पाण्डुवर्णा स्थूला च,
अथवा शोणपाण्डुरा रक्तपाण्डुमिश्रवर्णा, चिराद्धानसद्वा दीर्घकालं व्याप्य अग्निसनापं
प्राप्यापि अविदारणश्रीला, पर्वविधा या शर्करा सृत्तिका कङ्कररूपा सृत्तिका ।
शर्करासृत्तिकाभावे शास्त्रसत्तिकासाह, तदिति ।—वाल्मीकी कृमिशैकोद्भवा सन्
“उडनाटी” इति वङ्गभाषा । कौलाली कुम्भकारसदित्यर्थः ॥ ६ ॥

श्वेतान्धमूषार्थम् उपदानान्माह, वेति ।—हयलहिना अश्वपुरीषेण ॥ ७ ॥

उपदानान्तराण्यह, श्वेताग्रमान इति ।—श्वेताग्रमानः श्वेतप्रक्षराः । स्वर्परे
कपालखण्डः, दग्धसत्तिका इति यावत् । “शणस्वर्परे” इत्यत्र “शणकर्पटे” इति
पाठे—कर्पटं हिन्दवस्तम् । लहिः हयलहिः । किटं मङ्गुरम् । कृष्णसृत्स्ना कृष्णवर्ण-
सत्तिका । मूषिकामृदा मूषार्थपात्रसत्तिकावा सहेत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथ वज्रमूषा ।—

सुदस्त्रिभागाः शणलद्भिभागौ भागश्च निर्दग्धतुषोपपन्नाटेः ।
किट्टाद्भिभागं परिखण्ड्य वज्र-मूषां विदध्यात् खलु सत्त्वप्राते ॥ ८ ॥

अथ योगमूषा ।—

दग्धाङ्गारतुषोपेता मृत्स्त्रा बल्लीकमृत्तिका ।
तत्तद्भिडममायुक्ता तत्तद्भिडविलेपिता ॥ १० ॥
तथा या विहिता मूषा योगमूर्ध्वेति कथ्यते ।
अनया साधितः सूतो जायते गुणवत्तरः ॥ ११ ॥

अथ वज्रद्रावणीपयोगिमूषा ।—

गारभूनागधौताभ्यां शणैर्दग्धतुषैरपि ।
समैः समा च मूषासृक्कहिषौदुग्धमर्दिता ॥ १२ ॥
क्रौञ्चिका यन्त्रमात्रं हि बहुधा परिकीर्त्तिता ।
तथा विरचिता मूषा वज्रद्रावणकोचिता ॥ १३ ॥

वज्रमूषाभाह, खट इति ।—खटः पूर्वोक्तदण्डप्रसक्तिकायाः । शण-लद्भिभागौ शणल-
लद्भिषु प्रत्येकं भागद्वयम् । परिखण्ड्य चूर्णयित्वा ॥ ८ ॥

योगमूषाभाह, दग्धेति ।—दग्धशब्दोऽत्र अङ्गारतुषाभ्यां प्रत्येकं सम्बध्यते ।
मृत्स्त्रा पाण्डुराखुरादिगुणोपेता शकंरासत्तिकैश्चयः । तत्तद्भिडममायुक्ता तत्तद्भिडविले-
पिता । तत्तद्भिडविलेपिता तेनैव विडिनालिता । दग्धाङ्गारादि-
विडितं सर्वमेकत्र लब्धौ मूषां विरचय्य विडिना लिता युक्तोक्तव्य मृत्कीवा-
दिति ॥ १०।११ ॥

वज्रद्रावणीपयोगिमूषाभाह, गारैति ।—गारशब्दोऽत्र कीडागारिकाशकः,
“नामैकदेशेनापि नामसाकल्यग्रहणम्” इति व्याघातः । कीडागारिका सत्तिका-
विशेषः “कुसौरी पोकार नाटी” इति भाषा । सुनागशब्देनापि तत्सत्तिका याज्ञाः ।
एवञ्च गारभूनागधौताभ्यां धौतकीडागारिका-किञ्चलुक्कव्यज्ञानम् । मूषासृत्
पूर्वोक्तशकंरावाकाशितकीडागारिकादीनामन्यतया । गारादितुषान्तं सर्वैः समं, सत्तिका
च सर्वैः समाना याज्ञाः । क्रौञ्चिकेति ।—यन्त्रमात्रे हि क्रौञ्चिका संज्ञा वर्तते, सा हि
बहुधा विविधप्रकारा परिकीर्त्तिता इत्यन्वयः ॥ १२।१३ ॥

अथ गारमूषा ।—

दुग्धघङ्गुणगाराष्ट-किट्टाङ्गारशणान्विता ।
कृष्णमृद्धिः कृता मूषा गारमूषित्यदाहता ॥
यामयुग्मपरिधानान्नासौ द्रवति वज्रिना ॥ १४ ॥

अथ वरमूषा ।—

वज्राङ्गारतुषास्तुल्यास्तच्चतुर्गुणमृत्तिका ।
गारा च मृत्तिकातुल्या सर्वैरेतैर्विनिर्मिता ॥
वरमूषेति निर्दिष्टा याममग्निं सहेत सा ॥ १५ ॥

अथ वर्णमूषा ।—

पाषाणरहिता रक्ता रक्तवर्गानुसाधिता ।
मृत्तया साधिता मूषा क्षितिखेचरलेपिता ॥
वर्णमूषेति सा प्रोक्ता वर्णोत्कर्षे नियुज्यते ॥ १६ ॥

अथ रूप्यमूषा ।—

एवं हि श्वेतवर्गेण रूप्यमूषा समीरिता ॥ १७ ॥

गारमूषामाह, दुग्धेति ।—गारस्य घङ्गुणत्वं किट्टाङ्गारशणानाञ्च प्रत्येकमष्टगुणत्वं
कृष्णमृदपेक्षया बोध्यम् । दुग्धञ्च सर्दनयोग्यम् ॥ १४ ॥

वरमूषामाह, वजेति ।—वज्रं तदाख्यलौहं, पूर्वोक्तसङ्ख्या तत्किट्टं वा
बोध्यम् ॥ १५ ॥

वर्णमूषामाह, पाषाणरहितेति ।—रक्ता रक्तवर्णा । रक्तवर्गानुसाधिता वक्ष्य-
माणकुसुम्भादिमान्निष्कान्तवर्गैकान्येन भाविता भूता वा । क्षितिखेचरलेपिता क्षितिश्च
खेच क्षितिखे तव चरतः इति क्षितिखेचरो भूनागस्तु काशीशच ; यद्वा—
क्षितिख्यः खेचरः काशीशमित्यर्थः । वर्णोत्कर्षे प्रयुक्तवर्णतापादने, रक्तवर्णजनने
इत्याशयः ॥ १६ ॥

रूप्यमूषानतिदिशति, एवमिति ।—एवं वर्णमूषाप्रक्रियानुसारिणेत्यर्थः । श्वेतवर्गेण
वक्ष्यमाणतगरादिकन्दान्तवर्गेण । एवञ्च पाषाणरहिता श्वेता श्वेतवर्गानुसाधिता या
मृत्तया साधिता क्षितिखेचरलेपिता मूषा रूप्यमूषेति निष्कर्षः ॥ १७ ॥

अथ विडमूषा ।—

तत्तद्देदमृदोद्भूता तत्तद्दिङ्बिलेपिता ।
देहलोहार्थयोगार्थं विडमूषेत्युदाहृता ॥ १८ ॥

अथ वज्रद्रावणोपयोगिमूषालक्षम् ।—

गारभूनागधौताभ्यां तुषमृष्टशणेन च ।
समेः समा च मूषासृन्महिषौदुग्धमर्दिता ॥ १९ ॥
क्रौञ्चिका यन्त्रमात्रे हि बहुधा परिकीर्तिता ।
तथा विरचिता मूषा लिप्ता मत्स्नग्शीणितैः ॥ २० ॥
बालाब्धध्वनिमूलैश्च वज्रद्रावणक्रौञ्चिका ।
सहतेऽग्निं चतुर्यामं द्रवेण व्यधिता सतौ ॥ २१ ॥

अथ मूषाऽऽप्यायनम् ।—

द्रवे द्रवीभावमुखे मूषाया ध्यानयोगतः ।
क्षणमुद्धरणं यत्तन्मूषाऽऽप्यायनमुच्यते ॥ २२ ॥

विडमूषामाह, तत्तदिति ।—तत्तद्देदमृदोद्भूता शर्करादीनामन्यतमसदा रचिता इत्यर्थः । “तत्तद्देदमृदोद्भूता” इत्यत्र “तत्तद्दिङ्बिलेपिता” इति पाठे—पूर्वोक्तविडेन पूर्वोक्तसदा च सहृता निमिता । देहलोहार्थयोगार्थं देहस्य लोहवत् दाह्यसम्पादनार्था ये योगाः तदर्थं तत्कर्मसम्पादनार्थमित्यर्थः ॥ १८ ॥

पूर्वोक्तवज्रद्रावणोपयोगिमूषायाः प्रकारान्तरमाह, गारिति ।—मत्स्नग्ः “कार-पोका” इति ख्यातः किमिविशेषः तस्य शीणितैः । अब्धध्वनिः वनतण्डुलोद्यकः “कौटानट” इति भाषा, बालाब्धध्वनिमूलैः नवीतपत्रतण्डुलोद्यकैः ; यदा—बालः अत्रपुच्छकेशः तथा अब्धध्वनिमूलैः, लिप्ता इत्यनेनान्वयः । द्रवेण व्यधिता विद्धा, स्पृष्टा इत्यर्थः, द्रवपूर्णा इत्याशयः ॥ १९—२१ ॥

मूषाऽऽप्यायनमाह, द्रवे इति ।—आयते अनेनेति ध्यानसहिः तदयोगतः अग्नि-संयोगात्, द्रवे द्रावणोपयोगिनि द्रव्ये, द्रवीभावमुखे द्रवीभूतितुमाह, मूषाया यत् क्षणमुद्धरणम् अग्रितः उत्तोलनम्, अवतारणमित्यर्थः, तत् आप्यायनं तदर्थं, स्थायित्वसम्पादनम् इत्यर्थः ॥ २२ ॥

अथ वृन्ताकमूषा ।—

वृन्ताकाकारमूषायां नालं द्वादशकाङ्गुलम् ।
धत्तूरपुष्पवज्रोद्धं सुदृढं श्लिष्टपुष्पवत् ॥ २३ ॥
अष्टाङ्गुलञ्च सच्छिद्रं सा स्याद्वृन्ताकमूषिका ।
अनया खर्परादीनां मृदूनां सत्त्वमाहरेत् ॥ २४ ॥

अथ गोलनीमूषा ।—

मूषा या गोस्त्रनाकारा शिखायुक्तपिधानका ।
सत्त्वानां द्रावणे शुद्धी मूषा सा गोस्त्रनी भवेत् ॥ २५ ॥

अथ मल्लमूषा ।—

निर्दिष्टा मल्लमूषा या मल्लद्वितयसम्पृष्टात् ।
पर्यादि-रसादीनां स्वेदनाय प्रकीर्त्तिता ॥ २६ ॥

अथ पक्कमूषा ।—

कुलालभाण्डरूपा या दृढा च परिपाचिता ।
पक्कमूषेति सा प्रोक्ता पोष्ट्यादिविपाचने ॥ २७ ॥

अथ गोलमूषा ।—

निर्वृक्कगोलकाकारा पुटनद्रव्यगर्भिणी ।
गोलमूषेति सा प्रोक्ता सत्वरद्रवरोधिनी ॥ २८ ॥

वृन्ताकमूषासाह, वृन्ताकेति ।—वृन्ताकं वार्ताकुः ; वार्ताकुफलमदशाकारं मूषां कृत्वा तत्र द्वादशाङ्गुलदीर्घं नालं योजयेत्, नालायभागश्च धत्तूरपुष्पवत् सपञ्चमी शुष्मवृषावस्थितम् अष्टाङ्गुलं सच्छिद्रञ्च ब्रूयात् ॥ २३-२४ ॥

गोलनीमूषासाह, मूषेति ।—सुगन्धम् ॥ २५ ॥

मल्लमूषासाह, निर्दिष्टेति ।—स्पष्टम् ॥ २६ ॥

पक्कमूषासाह, कुलालेति ।—घटकपालयोः पृथक् पृथक् निर्मास्थौ वा प्रतिरूपः सः कुलालभाण्डमध्येनोच्यते, तद्रूपा इत्यर्थः । पोष्ट्यादिविपाचने रसगर्भपोष्ट्याद्विपाके इत्यर्थः ॥ २७ ॥

गोलमूषासाह, निर्वृक्केति ।—सुखविरहितगोलाकारा इत्यर्थः । सत्वरद्रवरोधिनी

अथ महामूषा ।—

तले या कूर्पराकारा क्रमादुपरि विस्तृता ।
स्थूलवृन्ताकवत् स्थूला महामूषेत्यसौ स्मृता ॥
सा चायोऽभ्रकमत्त्वाटेः पुटाय द्रावणाय च ॥ २८ ॥

अथ मण्डूकमूषा ।—

मण्डूकाकारमूषा या निम्नताऽऽयामविस्तरा ।
षडङ्गुलप्रमाणेन मूषा मण्डूकसंज्ञका ॥
भूमौ निखन्य तां मूषां दद्यात् पुटमयोपरि ॥ २९ ॥

अथ सुषलमूषा ।—

मूषा या चिपिटो मूले वर्तुलाऽष्टाङ्गुलीच्छया ।
मूषा सा सुषलाख्या स्याच्चक्रिवहरसे हिता ॥ ३१ ॥

अथ कोष्ठिकाप्रस्तावः ।—

सत्त्वानां पातनार्थाय पातितानां विशुद्धये ।
कोष्ठिका विविधाकारास्तासां लक्षणमुच्यते ॥ ३२ ॥

अथ अङ्गारकोष्ठी ।—

राजहस्तसमुत्सेधा तदर्द्धायामविस्तरा ।
चतुरस्रा च कुड्मेन वेष्टिता सूक्ष्मयेन च ॥ ३३ ॥

द्रवपदार्थस्त्रावनिवारिणौ इत्यर्थः । मध्यास्थितपुटनद्वया सम्यङ्द्रवदानमा गोलो-
कितिमूषा गोलमूषा बोध्या ॥ २८ ॥

महामूषामाह, तले इति ।—कूर्पराकारा कूर्परः कफोष्णः, सुजनघ्नसत्त्विरित्यर्थः
तदाकारा ॥ २८ ॥

मण्डूकमूषामाह, मण्डूकेति ।—मण्डूकः मेकः तदाकारा । षडङ्गुलप्रमाणेन
निम्नताऽऽयामविस्तरा षडङ्गुलप्रमाणमभौरतादेर्व्यविस्तरयुक्ता ॥ २९ ॥

सुषलमूषामाह, सूषेति ।—वर्तुला मूलादूर्ध्वमिति बोध्यम् । चक्रिवहरसः
स्त्रीरोगाधिकारोक्त औषधविशेषः ॥ ३१ ॥

सत्त्वपातनायथे कोष्ठिकां वक्तुं प्रतिजानीते, सत्त्वानामिति ।—स्पष्टम् ॥ ३२ ॥

एकभित्ती चरेद्वारं वितस्त्याभोगसंयुतम् ।

वारं सार्धवितस्त्या च सम्मितं सुदृढं शुभम् ॥ ३४ ॥

देहल्यधो विधातव्यं धमनाय यथोचितम् ।

प्रादेशप्रमिता भित्तिरुत्तरङ्गस्य चोद्धतः ॥ ३५ ॥

वारञ्चोपरि कर्त्तव्यं प्रादेशप्रमितं खलु ।

ततश्चेष्टकया रुद्धा द्वारसन्धिं विलिप्य च ॥ ३६ ॥

शिखिलैस्तां समापूर्य्य धमेद्वस्त्रादयन च ।

शिखित्रान् धमनद्रव्यमूर्द्ध्वद्वारेण निक्षिपेत् ॥ ३७ ॥

सत्त्वपातनगोलांश्च पञ्च पञ्च पुनः पुनः ।

भवेदङ्गारकोष्ठोयं खराणां सत्त्वपातनी ॥ ३८ ॥

अथ पातालकोठी ।—

दृढभूमौ चरेद्वर्त्तं वितस्त्या सम्मितं शुभम् ।

वर्त्तुलञ्चाय तन्मध्ये गर्त्तमन्यं प्रकल्पयेत् ॥ ३९ ॥

अङ्गारकोष्ठिकालक्षणमाह, राजहस्तेति ।—राजहस्तसमुच्चये हस्तद्वयोव्रता । राजहस्तस्य विस्तृतव्याख्या राजपुटव्याख्यायां दृष्टव्या । चतुरस्रा चतुष्कोणा । वितस्त्याभोगसंयुतं द्वादशाङ्गुलविकृतम् । वारं सार्धवितस्त्या च इत्यस्य देहल्यधः इत्यनेन सम्बन्धः । देहल्यधो द्वारनिम्ने पिण्डिका । प्रादेशप्रमिता “अङ्गुष्ठस्य प्रदेशिन्या व्यासः प्रादेश उच्यते” इत्युक्तलक्षणा तर्जनीसहितविकृताङ्गुष्ठप्रमाणा । उत्तरङ्गस्य द्वारोद्वेष्टदारुणः । हस्तद्वयोक्तेषु हस्तसितायामविवारं चतुष्कोणं समन्तात् सन्धयभित्तिवेष्टितञ्च चुञ्चालाकारमेकं मार्त्तिकं यत्नं कृत्वा तस्य एकभित्ती वितस्तित्वं रं द्वारं द्वारपिण्डिकायः अष्टादशाङ्गुलमानं द्वारान्तरञ्च कुर्यात् । शरोर्ध्वभागे अङ्गुष्ठतर्जनीन्योर्मध्यवत् विस्तृतां भित्तिं स्थापयित्वा तदुपरि तद्विस्तृतं द्वारमन्यत् विदध्यात् ; ततः इष्टकया द्वारसन्धिं रुद्धा आलिप्य च कोष्ठोमङ्गारैः परिपूर्य्य दाभ्यां मखाभ्यां धमेत् । मयोभूते च अङ्गारे पुनरपि अङ्गारं सत्त्वपातनगोलादिकञ्च पञ्च पञ्च कृत्वा ऊर्ध्वद्वारेण पुनः पुनः निक्षिपेत् । इयमङ्गारकोठी खरद्रव्याणां सत्त्वपातने शुभा ज्ञेया ॥ ३३—३८ ॥

पातालकोष्ठिकालमाह, दृढभूमाविति ।—कठिनमृत्तिकायां वितस्तिमानं वर्त्तुलं

चतुरङ्गलविस्तार-निम्नत्वेन समन्वितम् ।
 गर्त्तादरणिपथ्यन्तं तिर्यङ्गलसमन्वितम् ॥ ४० ॥
 किञ्चित् समुन्नतं बाह्य-गर्त्ताभिमुखनिम्नगम् ।
 मृच्चक्रीं पञ्चरन्ध्राव्यां गर्भगर्त्तादरे चिपेत् ॥ ४१ ॥
 आपृथ्य कोकिलैः कोष्ठीं प्रथमेदेकभस्त्रया ।
 पातालकोष्ठिका ह्येषा मृदूनां सत्त्वपातनी ॥
 ध्यानसाध्यपदार्थानां नन्दिना परिकीर्त्तिता ॥ ४२ ॥

अथ गारकोष्ठो ।—

द्वादशाङ्गलनिम्ना या प्रादेशप्रमिता तथा ।
 चतुरङ्गलतथोर्ध्वं वलयेन समन्विता ॥ ४३ ॥
 भूरिच्छिद्रवतीं चक्रीं वलयोपरि निक्षिपेत् ।
 शिखित्वास्तत्र निक्षिप्य प्रथमेदङ्गनालतः ॥
 गारकोष्ठोयमाख्याता मृष्टलोहविनाशिनो ॥ ४४ ॥

अथ वङ्गनालम् ।—

मूषामृद्धिर्विधातव्यमरत्नप्रमितं दृढम् ।
 अधोमुखञ्च तद्वक्त्रे नालं पञ्चाङ्गलं खलु ॥
 वङ्गनालमिदं प्रोक्तं दृढध्यानाय कीर्त्तितम् ॥ ४५ ॥

गर्त्तमेकं कृत्वा तन्मध्ये चतुरङ्गलविस्तारं चतुरङ्गलगभीरं गर्त्तात् मृषष्ठपथ्यलयावि-
 लकाकतिनालसंयुक्तम् ईषदुच्छिन्नञ्च गर्त्तमन्तं कुर्यात् । ततः अधोलगत्तमध्ये
 पञ्चरन्ध्रसंयुक्तां चचक्रीं व्यापयित्वा अङ्गारेः कोष्ठीं परिपृथ्य च एकभस्त्रया प्रथमेत् ।
 मृदूत्याणां सत्त्वपातनायेनियं पातालकोष्ठोति ज्ञेयमिति निष्कर्षः ॥ ३८—४२ ॥

गारकोष्ठोनाह, द्वादशेति ।—द्वादशाङ्गलगभीरा द्वादशप्रमाथविस्तारविशिष्टा
 कोष्ठो एका व्याध्यां, तस्या ऊर्ध्वं चतुरङ्गले वलयवाकारमात्रनालसंयुक्ता दृत्वा तदपरि-
 तहच्छिद्रां चक्रीं निधाय अङ्गारं निक्षिप्य च वङ्गनालेन प्रथमेत् इति । मृष्टलोह-
 विनाशिनो शोधितलोहमारक्षीत्यर्थः ॥ ४३-४४ ॥

गारकोष्ठिकायां वङ्गनालमित्युक्तं, किन्तु वङ्गनालमित्याशंसायासाह, मूषामृद्धि-
 रिति ।—शर्करादीनामन्वतसभिः मूषोपयोगिच्छिद्रैः अरत्नप्रमितं दृढमेकं नालं कृत्वा

अथ सिद्धरसादीनां कीदृशी ।—

कीदृशी सिद्धरसादीनां विधानाय विधीयते ।

द्वादशाङ्गलकोत्सेधा सा बुध्ने चतुरङ्गला ।

तिथ्येकप्रधमनाऽऽस्या च भृदुद्रव्यविशोधनी ॥ ४६ ॥

[इति मूषाकोष्ठिकायन्त्राणि] ।

अथ पुटानि ।—

अथ पुटस्य प्रयोजननिर्देशः ।—

रसादिद्रव्यपाकानां प्रमाणज्ञापनं पुटम् ।

नेष्टो न्यूनाधिकः पाकः सुपाकं हितमौषधम् ॥ ४७ ॥

अथ पुटस्य फलम् ।—

लीहादेरपुनर्भावी गुणाधिक्यं ततोऽग्रता ।

अनप्सुमज्जनं रेखा-पूर्णता पुटतो भवेत् ॥ ४८ ॥

पुटादग्रावणो लघुत्वञ्च शीघ्रव्याप्तिश्च दीपनम् ।

जारितादपि सूतेन्द्राल्लोहानामधिको गुणः ॥ ४९ ॥

यद्याऽऽत्मनि विशेषहृद्विर्वह्निस्थपुटयोगतः ।

चूर्णत्वाद्भि गुणावाप्तिस्तथा लोहेषु निश्चितम् ॥ ५० ॥

तन्मुखे पञ्चाङ्गलप्रमाणम् अधोमुखं नालनेकांथोजयेत् ; द्वादशानाय तत् बह्वनालं वेदितव्यम् ॥ ४५ ॥

सिद्धरसादिपाकाय कोष्ठान्तरमाह, कीदृशीति ।—बुध्ने मुखभागे, अधोभागे प्रत्यर्थः । तिथ्येगिति ।—तिथ्येक् ब्रह्मभावेनावस्थितं प्रधमनार्थमास्यं दारं यस्याः सा ॥ ४६ ॥

मूषाकीर्तिष्कादिमाध्रद्व्याणां पुटनावलसिद्धित्वात् मूषाविनिर्देशानन्तरं पुटम् अनिष्ठात् तत्र प्रयोजननादिकमाह, रसादीति ।—सुपकरमादिद्रव्यस्य पाकसिद्धिज्ञापक-नित्यर्थः, पुटविशेषादेव रसादीनां मुख्यक् पाको जायते इति निष्कर्षः ॥ ४७ ॥

पुटस्य शेषमाह, लोहादेरिति ।—ग्रावणः प्रसारणं, पथरागादेरित्यर्थः । अग्रता येनता । अनप्सुमज्जनं न अप्सु मज्जनं वारितरत्ननित्यर्थः । रेखापूर्णता 'अङ्गुष्ठतर्जनीवृष्टम्' इत्याद्युक्तलक्षणविशिष्टता । शीघ्रव्याप्तिः सत्वरं सुष्मासीतो-

अथ महापुटम् ।—

निम्नविस्तरतः कुण्डे द्विहस्ते चतुरस्रके ।
वनोत्पलसहस्रेण पूरिते पुटनौषधम् ॥ ५१ ॥
कौञ्च्यां रुद्धं प्रयत्नेन पिष्टिकोपरि निक्षिपेत् ।
वनोत्पलसहस्राङ्गं कौञ्चिकोपरि विन्यसेत् ॥
वज्रं प्रज्वालयेत्तत्र महापुटमिदं स्मृतम् ॥ ५२ ॥

अथ गजपुटम् ।—

राजहस्तप्रमाणेन चतुरस्रश्च निम्नकम् ।
पूर्णञ्चोपलमाठीभिः कण्ठावध्यथ विन्यसेत् ॥ ५३ ॥
विन्यसेत् कुमुदीं तत्र पुटनद्रव्यपूरिताम् ।
पूर्णच्छगणताऽर्हानि गिरिखडानि विनिक्षिपेत् ॥
एतत् गजपुटं प्रोक्तं महागुणविधायकम् ॥ ५४ ॥

पुटगणम् । यथेति ।—वाक्यतः पुटे दत्तेऽपि मूषाश्चपुटनद्रव्ये यथा वज्रविंशेत्
वज्रगुणाधानेन लघुत्वदोषनत्वादिकं जायते, तथा पुटयोगेन चूर्णत्वात् लौहेऽपि
वज्रगुणाधानेन गुणाधिक्यं स्यात् इत्यर्थः ॥ ४८—५० ॥

महापुटमाह, निम्नेति ।—निम्नविस्तरतः समीरतायां विस्तारे च, द्विहस्ते
इत्यनेनान्वयः । चतुरस्रके चतुष्कोणाकारे । कौञ्च्यं—मूषायाः । पिष्टिकोपरि वनोत्पल-
सहस्रोपरि । वनोत्पलसहस्राङ्गं पञ्चशतवनोत्पलम् ॥ ५१।५२ ॥

गजपुटमाह, राजहस्तेति ।—राजहस्तः सपादहस्तः, हस्तचतुर्विंशत्यङ्गुलप्रमाणः
स सपादः, तेन विंशदङ्गुलप्रमाणहस्तो राजहस्तः, स च गजहस्तस्यैव मानान्नरः इति
ज्ञेयम् ; भावप्रकाशोक्तगजपुटलक्षणे तत्समायकप्रयोगदर्शनात् ; तथा च,—“सपाद-
हस्तमानेन कुण्डे निक्षेपे तथाऽऽयते । वनोत्पलसहस्रेण पूर्णे मध्ये विधारयेत् ॥ पुटन-
द्रव्यसंयुक्तां कौञ्चिको मुद्रितां मुखे । अर्हानि करखडानि अर्हान्युपरि निक्षिपेत् ॥
एतद्गजपुटं प्रोक्तं सर्वपुटीजनम् ॥” इति । गजहस्तस्यापि अर्थः तत्रैव यथा,
—“साधारणनराङ्गुल्या विंशदङ्गुलको गजः” इति । किञ्च सूत्रस्य बोधन-
विधायी रसेन्द्रचारसङ्ग्रहे यत्र “गजहस्तप्रमाणतः” इति पाठः, रसेन्द्रचिन्तामणौ पुनः
तत्रैव “राजहस्तप्रमाणतः” इति पाठदर्शनात् इयोरैव एकाद्यत्वं नासङ्गतमिति ।

अथ वाराहपुटम् ।—

इत्यञ्चारत्निके कुण्डे पुटं वाराहमुच्यते ॥ ५५ ॥

अथ कुकुटपुटम् ।—

पुटं भूमितले यत्तद्वितस्तिद्वितयोच्छ्रयम् ।

तावच्च तलविस्तीर्णं तत् स्यात् कुकुटकं पुटम् ॥ ५६ ॥

अथ कपोतपुटम् ।—

यत् पुटं दीयते भूमावष्टमङ्गैर्वनीत्पलैः ।

बहु स्रुतार्कभस्मार्थं कपोतपुटमुच्यते ॥ ५७ ॥

अथ गोवरस्वरूपम् ।—

गोष्ठान्तर्गोखुरक्षुण्णं शुष्कं चूर्णितगोमयम् ।

गोवरं तत् समादिष्टं वरिष्ठं रससाधने ॥ ५८ ॥

अथ गोवरपुटम् ।—

गोवरैर्वा तुषैर्वाऽपि पुटं यत्र पदीयते ।

तद्गोवरपुटं प्रोक्तं रसभस्मप्रसिद्धये ॥ ५९ ॥

राजहस्तत्वज्ञास्य साधारणचतुर्विंशत्यङ्गुलकहस्तापेक्षया षडङ्गुलाधिक्येन हस्तेषु
येनत्वात् बोध्यम् । राजहस्तप्रमाणेन निम्नकं चतुरस्रञ्च इत्यन्वयः । कुमुदी
सूत्रम् ॥ ५३।५४ ॥

वाराहपुटमाह, इत्यमिति ।—अरविके वित्तकनिष्ठाङ्गुलिमुष्टिः अरविः,
तत्प्रमाणे कुण्डे ॥ ५५ ॥

कुकुटपुटमाह, पुटमिति ।—वित्तद्वितयोच्छ्रयं हस्तप्रमाणोन्नतम् । तावच्च
तलविस्तीर्णम् अर्धभागोऽपि हस्तप्रमाणविक्षुण्णम् । एतत् भूमेरुपरि एव कार्यं
न तु गर्ते खनित्वा ॥ ५६ ॥

कपोतपुटमाह, वदिति ।—बहु स्रुतार्कभस्मार्थः । स्रुतार्कभस्मार्थं रसभस्मार्थं
तावत्प्रमाणञ्च ॥ ५७ ॥

गोवरपुटं विवक्षुरादौ गोत्ररस्वरूपमाह, गोष्ठान्तरिति ।—स्मृत् ॥ ५८ ॥

गोवरपुटमाह, गोवरैरिति ।—एतच्च षडङ्गुलमध्ये एव कार्यम् ; यदुक्तं
आत्रप्रकाशे,—“षडङ्गुलमध्यतैर्ध्वं गोवरैर्दीयते पुटम् । तद्गोवरपुटं प्रोक्तं भिषाग्निः
सुतभस्मार्थम् ॥” इति ॥ ५९ ॥

अथ भाण्डपुटम् ।—

स्थूलभाण्डे तुषापूर्णे मध्ये मूषाममन्विते ।

वज्रिना विहिते पाके तद्भाण्डपुटमुच्यते ॥ ६० ॥

अथ बालुकापुटम् ।—

अधस्तादुपरिष्ठाच्च कौञ्चिकाऽऽच्छाद्यते खलु ।

बालुकाभिः प्रतप्ताभिर्यत्र तद्बालुकापुटम् ॥ ६१ ॥

अथ भूधरपुटम् ।—

वज्रिमित्राः चित्तौ सम्यङ्निखन्याद्वाङ्गलादधः ।

उपरिष्ठात् पुटं यत्र पुटं तद्भूधराद्वयम् ॥ ६२ ॥

अथ लावकपुटम् ।—

ऊर्ध्वषोडशिकामूत्रैस्तुषैर्वा गोवरैः पुटम् ।

यत्र तन्नावकाख्यं स्यात् सुसृद्द्रव्यसाधने ॥ ६३ ॥

भाण्डपुटमाह, स्थूलभाण्डे इति ।—तुषपूर्णवृद्धदाकारभाण्डमध्ये औषधपूर्णं मूषां संख्याय वज्रिं दत्त्वा भाण्डमुखं निरोधयेत् । यदुक्तं भावप्रकाशे,—“वृद्धभाण्डे तुषैः पूर्णे मध्ये मूषां विधारयेत् । जिघाऽग्निं सुद्रेत् भाण्डं तद्भाण्डपुटमुच्यते ॥” इति ॥ ६० ॥

बालुकापुटमाह, अधस्तादिति ।—पुटेऽस्मिन् अधः उपरि च प्रतप्तबालुकयैव मूषाच्छादनं कार्यम् ॥ ६१ ॥

भूधरपुटमाह, वज्रिमित्राः इति ।—वज्रिमित्राः मूषाः ; दीर्घकालं वज्रिना सदा-वष्टानात् अस्या वज्रिमित्रत्वं जातव्यम् । स्पष्टमवत् ॥ ६२ ॥

लावकपुटमाह, ऊर्ध्वेति ।—ऊर्ध्वषोडशिका षोडशिकोहे, पलाधिकमित्यर्थः ; यदा—ऊर्ध्वषोडशिका कर्षपय्यायकषोडशिकाया अपि उपरिवर्त्तिषोडशिका, पलमिति वावत्, तावत्परिमितेः मूत्रैः पलात् किञ्चिदधिकमूत्रैः पञ्चपरिमितमूत्रैर्वा सह तुषैः गोवरैर्वा यत्र पुटमित्यन्वयः । “ऊर्ध्वषोडशिकामूत्रैः” इत्यत्र “ऊर्ध्वषोडशिकासातैः” इति पाठे—पलात् किञ्चिदधिकपरिमाणैः पलपरिमितैर्वा तुषैः गोवरैर्वा इत्यन्वयः । “ऊर्ध्व” इति स्थले पाठे तु—ऊर्ध्वपरिमाणे यत्र पुटमिति योजनीयम् ॥ ६३ ॥

अथ अनुक्तपुटमाने कर्तव्यनिर्देशः ।—

अनुक्तपुटमाने तु साध्यद्रव्यबलाबलात् ।

पुटं विज्ञाय दातव्यमूहापोहविचक्षणैः ॥ ६४ ॥

अथ उपलप्यार्थाः ।—

पिष्टकं कृमणं क्वाणमुत्पलञ्चोपलं तथा ।

गिरिण्डोपलसाठौ च वराटी कृमणाभिधाः ॥ ६५ ॥

अथ अक्रविसक्रविसलोहानि ।—

सुवर्णं रजतं ताम्रं त्रयु सौमकमायसम् ।

षड्भेदाणि च लोहानि कृत्रिमौ कांस्थपित्तलौ ॥ ६६ ॥

अथ षड्लवणानि ।—

लवणानि षड्च्यन्ते सामुद्रं सैन्धवं विडम् ।

सौवर्चलं रोमकञ्च चूलिकालवणं तथा ॥ ६७ ॥

अथ चारत्रयम् ।—

चारत्रयं समाख्यातं यवसर्जिकटङ्कणम् ॥ ६८ ॥

अनुक्तपुटमाने पुटविधिमाह, अनुक्तेति ।—अनुक्तपुटमाने कतिभिः उपलैः कति वा पुटो देवः इत्यादि परिमाणानुक्तौ इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

“निघण्टुना विना वैद्यो विद्वान् व्याकरणं विना । अनभ्यासेन वातुष्टस्त्वयो ह्यस्थस्य भाजनम् ॥” इति स्मरणात् निघण्टुज्ञानं विना वैद्यस्य सिद्धेरसम्भवात् विशेषोपयोगिनः कार्त्तिकनिघण्टुन् वक्तुमिच्छुरादौ उपलप्यार्थ्यानाह, पिष्टकमिति ।—पिष्टकादिवराच्यन्तं सर्वं कृमणाभिधं करीषपयार्थ्यो बोध्यः ॥ ६५ ॥

लोहषट्कमललोहश्चाह, सुवर्णमिति ।—षड्भेदानि लोहानि, विशुद्धानीति शेषः । क्षालनरसिग्गणनं अस्त्यैव अष्टत्वमाह, कृत्रिमाविति ।—सुवर्णादीनि षट् प्राकृतानि, कांस्थपित्तलौ कृत्रिमौ मिश्रौ ज्ञेयौ ॥ ६६ ॥

लवणषट्कमाह, लवणानीति ।—सामुद्रं “करकञ्” इति ख्यातम् । रोमकं रुसानदीभवं, शम्बर इति ख्यातम् । चूलिकालवणं नरसारः ॥ ६७ ॥

चारत्रयमाह, चारत्रयमिति ।—यवः यवचारः । सर्जिकः सर्जिकाचारः ॥ ६८ ॥

अथ चारपञ्चकम् ।—

पलाशमुष्ककचारौ यवचारः सुवर्चिका ।

तिलनान्नीद्वयः चारः संयुक्तं चारपञ्चकम् ॥ ६८ ॥

अथ मधुरवयम् ।—

घृतं गुडो माक्षिकश्च विज्ञेयं मधुरवयम् ॥ ७० ॥

अथ रसकर्मणि तैलयोगिकलानि ।—

कङ्कुणी-तुम्बिनौ-घोषा-करौर-योफलोद्भवम् ।

कटुवार्त्ताक-सिद्धार्थ-सोमराजो-विभीतजम् ॥ ७१ ॥

अतसीजं महाकालो-निम्बजं तिलजं तथा ।

अपामार्गादेवदाली-दन्तौ-तुम्बुविग्रहात् ॥ ७२ ॥

अङ्गोलोक्षत्त-भङ्गात-पलाशभ्यस्तथैव च ।

एतभ्यस्तैलमादाय रसकर्मणि योजयेत् ॥ ७३ ॥

अथ वसावर्गः ।—

जम्बूक-मण्डूकवसा वसा कच्छपसम्भवा ।

ककटौ शिशुमारौ च गो-शूकर-नरोद्भवा ॥

अजोष्ट्र-खर-मेघाणां मर्हिषस्य वसा तथा ॥ ७४ ॥

चारपञ्चकनाह, पलाशेति ।—सुष्ककः घण्टापाटला । सुवर्चिका खर्जिका-
चारः ॥ ६८ ॥

मधुरवयमाह, घृतमिति ।—माक्षिकं मधु ॥ ७० ॥

रसकर्मसाधनोपयोगितैलयोगिकलानाह, कङ्कुणीति ।—कङ्कुणी महाज्योति-
मतीकता ; “स्यात् कङ्कुणी तदनु शैलसुता सुतेला” इति राजनिघण्टुत्वा अस्या-
स्तैलयोगित्वं बोध्यं तथा बीजञ्च राज्ञमिति । “कङ्कुनी” इति दन्त्यकपाठे तु—
प्रियङ्गुबीजमन्वयः । तुम्बिनौ कटुतुम्बी सरलकाष्ठं वा । घोषा खनामख्याता ।
करौरः मन्मथदुर्गविशेषः ; “करौर” इत्यत्र “करञ्ज” इति पाठान्तरम् । महाकालो
खनामख्याता, “माकाल” इति बहुभाषा । देवदाली हस्तिघोषकः । तुम्बुः
खनामख्यातवर्णिग्दन्तविशेषः, नैपालप्रत्याकमिति केचित् । अङ्गोलः अङ्गोठः,
“वाँकीड़” इति भाषा । उन्मत्तः धुस्तुरः ॥ ७१—७३ ॥

अथ मूलवर्गः ।—

मूत्राणि हस्ति-करभ-महिषो-खर-वाजिनाम् ।

गोऽजावीनां स्त्रियः पुंसां पुष्पं वीजन्तु योजयेत् ॥ ७५ ॥

अथ पञ्चमाह्वयम् ।—

माहिषास्व दधि क्षीरं साभिघारं शक्रद्रवः ।

तत् पञ्चमाह्वयं ज्ञेयम्—

अथ क्रागलपञ्चकम् ।—

“—तद्वच्छ्रागलपञ्चकम् ॥ ७६ ॥

अथ अश्ववर्गः ।—

अश्ववेतस-जम्बोर-निम्बकं वीजपूरकम् ।

चाङ्गेरी चणकाम्लञ्च अश्वीकं कोल-टाडिमम् ॥ ७७ ॥

अश्वहा तिलिङ्गीकञ्च नारङ्गं रसपत्रिका ।

करमदे तथा चान्यदश्ववर्गः प्रकीर्तितः ॥ ७८ ॥

येषां प्राणिनां वसा रसकर्मसु प्रशन्ता तानाह, जम्बूकेति ।—ककटो कुक्षीरका-
स्त्रो । शिशुमारो शिशुमारः जलजन्तुविशेषः “शुशु” इति ख्यातः, तस्य स्त्री ॥ ७४ ॥

मूत्राटकसाह, मूत्राण्येति ।—करभः उष्ट्रशवकः । मूत्रादिकन्तु स्त्रीजानीयाना-
न्नेव प्रशस्तम् ; यदुक्तं परिभाषाप्रदीपे—“स्त्रीणां मूत्रं गवां तीक्ष्णं न तु पुंसां
विधीयते । पित्तासिकाः स्त्रियो यस्मात् सौम्यास्तु पुरुषा मताः ॥” इति ।
शान्यज-वसानुवादिवर्णनप्रसङ्गेन स्त्रीपुंभोरन्वदपि यद्वाह्यं तदाह, स्त्रिय इति ।—
स्त्रीणामार्चवं तथा पुंसां शक्रमपि रसकर्मणि याच्यम् ॥ ७५ ॥

माहिषपञ्चकमाह, माहिषास्त्विति ।—माहिषास्तु महिषीमूत्रं, तानां मूत्रस्यैव
तीक्ष्णत्वात्, “स्त्रीणां मूत्रं गवां तीक्ष्णं” “स्त्रियश्चतुष्पदे याच्याः” इत्यादि
परिभाषास्वरणात् । दधिक्षीरादयोऽपि माहिष्या एव याच्याः । साभिघारं सघृतं,
दधि क्षीरमित्यनेन सम्बन्धः । शक्रद्रवः माहिषीविहारसः । क्रागलपञ्चकमाह,
तद्वदिति ।—तद्वत् पञ्चमाह्वयवत् ॥ ७६ ॥

अश्ववर्मसाह, अश्ववेतसेति ।—चाङ्गेरी चुक्रिका, “चुक्रापान” इति ख्याता ।
अश्वीकं तिलिङ्गीकम् । अश्वहा अश्वलोषिका, “आमरुह” इति ख्यातम् ।
तिलिङ्गीकं मण्डार्कम् । नारङ्गं “कमलाखिल” इति ख्यातः मधुरनिम्बकविशेषः ।

चणकाम्लश्च सर्वेषामेक एव प्रशस्यते ।

अस्त्रवेतसमेकं वा सर्वेषामुत्तमोत्तमम् ॥

रसादीनां विशुद्धाये द्रावणे जारणे हितम् ॥ ७९ ॥

अथ अस्त्रपञ्चकम् ।—

कोल-दाडिम-वृक्षाम्ल-चुन्निका-चुन्निकारसः ।

पञ्चास्त्रकं समुद्दिष्टं तच्चोक्तञ्चास्त्रपञ्चकम् ॥ ८० ॥

अथ पञ्चमृत्तिका ।—

इष्टिका गैरिका लोणं भस्म वल्मीकमृत्तिका ।

रसप्रयोगकुशलैः कीर्तिताः पञ्च मृत्तिकाः ॥ ८१ ॥

अथ विषवर्गः ।—

शृङ्गीकं कालकूटञ्च वत्सनाभं सकृद्विमम् ।

पित्तञ्च विषवर्गोऽयं स वरः परिकीर्तितः ॥ ८२ ॥

रसकर्मणि शस्तोऽयं तद्भेदनविधावपि ।

अयुक्त्या सेवितञ्चायं मारयत्येव निश्चितम् ॥ ८३ ॥

रसपत्रिका कपित्थास्त्रम् । करमदे “करमुचा” इति ख्यातम् ; “करमदम्” इत्यत्र “करवन्दन” इति पाठोऽपि स एवार्थः ॥ ७७—७९ ॥

पञ्चास्त्रमाह, कोलेति ।—वृक्षासं महाद्रुतं तिलिङ्गी वा । “चुन्निका” इत्यत्र “कोलदाडिमवृक्षास्त्रचुन्निकाचुन्निकारसः । पञ्चास्त्रको मुखानिपः मय्यनुष्ठां नियच्छति ॥” इति चक्रसङ्ग्रहोक्तं “चुन्निका” इति पाठान्तरं समीचीनम् ; चुन्निकाशब्दस्य अस्त्रवाचकद्रव्यविशेषे प्रयोगादर्शनात् । चुन्निका “चुत्तापालङ्” इति तथा चुन्निका “आनरुल” इति च ख्यातम् ॥ ८० ॥

पञ्चमृत्तिका आह, इष्टिकेति ।—लोणं लवणम् । भस्म भूतिः ; “भस्म” इत्यत्र “धूमस” इति कचित् पाठः ॥ ८१ ॥

विषवर्गमाह, शृङ्गीकमिति ।—शृङ्गीकं “यस्मिन् शीघ्रहृत्ते बहो दुग्धं भवति लोहितम् । तत् शृङ्गीकमिति प्रोक्तं द्रव्यतत्त्वविशारदैः ॥” इत्युक्तलक्षणाविषसेदः, केचिददः “सिमूलचारः” (शंकी) इति वदन्ति । कालकूटं “देवासुररथे देवैर्हतस्य पृथगालिनः । इत्यस्य रुधिराज्जातस्यरुच्यसन्निभः । निष्पाद्यः

अथ उपविषवर्गः ।—

लाङ्गलो विषमुष्टिश्च करवीरं जया तथा ।

नीलकः कनकाऽर्कश्च वर्गो ह्युपविषात्मकः ॥ ८४ ॥

अथ दुग्धवर्गः ।—

हृत्पुष्प-वनिता धेनुगेर्दभौ क्वागिकाऽविका ।

उष्ट्रिकोदुम्बराश्वत्थ-भानु-न्यग्रोध-तिल्वकम् ॥ ८५ ॥

दुग्धिका स्तूयणश्चैव तथैवोत्तमकण्टिका ।

एषां दुग्धेर्विनिर्दिष्टो दुग्धवर्गो रसादिषु ॥ ८६ ॥

कालकुटोऽयं मुनिभिः परिकीर्तितः ॥ सोऽहिचैवे गृहभरे कोङ्कणे मलये भवेत् ॥” इत्युक्तलक्षणेन । वक्ष्यमाणं “सिन्दुवारसदृक्पत्नी वक्ष्याभ्याकृतिशया । यस्याश्चैव तरोर्गोऽवेक्षमाणः स भाषितः ॥” इत्युक्तलक्षणाविषयेदः । “सिन्धु” “सत्तु” इति ख्यातम् ; एतत्तुल्यं ख्यातरम् । कविर्न गतं संयोगजविषयसिद्धिं यावत् । “सक्तविमल” इत्यतः “स सक्तम्” इति पाठान्तरं समीचीनम् ; तत्र सक्तं “शुद्धम्” ; सक्तकेनैव पृथगम्यः स सक्तः” इत्युक्तलक्षणाविषयेदः । पितं पितृविषयम्, एतत्तु लक्षणाशयं बोध्यम् ; यदुक्तं मुमुक्षुतेन — “दृष्टिनिश्चासदं द्रानखसूत्रपुरीषशुक्लालाऽऽर्चयन्मुख-सुन्दरविशोद्धतगुणैश्चिपितशुक्लवानोति ।” तच्च पितं शुक्लौमत्यरक्तराजोदरको-मलादीनां बोध्यम् । राजनिषण्णो तु विषवर्गः अन्यथा उक्तः, यथा—“शङ्किकाः क्वागकुटश्च मूलको वक्ष्यमाणकः । सक्तस्येति श्रीगोऽयं महापञ्चविधाभिन्नः ॥” इति । वरः श्रेष्ठः । तदिति ।—तत् विषं भेदनविधौ विरेचनयोगे ॥ ८२।८३ ॥

उपविषानाह, लाङ्गलोति ।—जया वैलोकाविजया, भङ्गा इति यावत् । नीलकः भङ्गातकः । कनकः धनुरः जैपालो वा । यस्यालरे तु भिन्नविषमुपविषं प्रोक्तं । तद्वदथा, —“अर्कवीरं कुङ्कुमवीरं लाङ्गलो करवीरकः । शुक्लाङ्गफेनधनुराः सप्तोप-विषजातयः ॥” इति ॥ ८४ ॥

दुग्धवर्गमाह, इत्युति ।—हृत्पुष्पवनिता हृत्पुष्पी अथवा च ; यथा—हृत्पुष्पी अथवा वनिता नारी चेत्यर्थः । अविका नेपो । भानुः अर्कः । तिल्वकं लोधः । दुग्धिका शीरिका “खिरुह” इति ख्यातम् । कुङ्कुमो तासां मण्डः । बहुविधकुङ्कुजातयः । उत्तमकण्टिका परशुविषयः, “बासा भेरिणा” कामाल-मोटा” इति च भाषा ; यथा—उत्तमकण्टिका वेतसः शीरिचत्वात् ; अश्वनाको

अथ विडूवर्गः ।—

पारावतस्य चापस्य कपीतस्य कलापिनः ।

गृध्रस्य कुक्कुटस्यापि विनिर्दिष्टो हि विज्ञणः ॥

शोधनं सर्वलोहानां पुटनास्त्रेपनात् खलु ॥ ८७ ॥

अथ रक्तवर्गः ।—

कुसुमं खदिरो लाला मञ्जिष्ठा रक्तचन्दनम् ।

अक्षी च बन्धुजीवश्च तथा कर्पूरगन्धिनी ॥

माक्षिकञ्चेति विज्ञेयो रक्तवर्गोऽतिरञ्जनः ॥ ८८ ॥

अथ पीतवर्गः ।—

किंशुकः कर्णिकारश्च हरिद्राद्वितयं तथा ।

पीतवर्गोऽयमादिष्टो रसराजस्य कर्मणि ॥ ८९ ॥

ना, चरके चौरकथनप्रस्तावे सुहृत्कांक्षां सङ्ग अग्न्यन्तकस्य गृह्यन्तः ; तथा च—
“अथापरे तयो ब्रूताः पृथक् ये फलमूलभिः । सुहृत्कांक्ष्यन्तकास्तेषामिदं कर्म
पृथक् पृथक् ॥ वसनेऽग्न्यन्तकं विद्यात् सुहृत्चौरं विरेचने । चौरमकस्य विज्ञेयं वसने
सर्विरेचने ॥” इति तथा—“चौराणि ब्रूयात् षड् ये दृष्टाः पयस्त्रयः ॥”
इति च ॥ ८५।८६ ॥

विडूवर्गमाह, पारावतस्येति ।—पारावतः गृध्रकपीतः । चापः पक्षिविशेषः,
स्वर्णवातकः नीलकण्ठा वा इति यावत् । कपीतः पारावतभेदः । कलापी मयूरः ।
एष तु गणः लौहशोधने प्रयुज्यते ॥ ८७ ॥

रक्तवर्गमाह, कुसुममिति ।—कुसुमं स्नानमव्यातम् । अक्षी अक्षीकः,
रक्तकञ्चविशेषः इत्यर्थः, “आलच” इति भाषा ; “अक्षी च” इत्यत्र “अक्षीवम्”
इति पाठि—रक्तयोभाजनमित्यर्थः । बन्धुजीवः पुष्पविशेषः, “बन्धुलिफुल” इति
भाषा, स च मध्याह्ने विकसति परास्ते नृथोदये च गृह्यति । कर्पूरगन्धिनी कर्पूरगन्धि-
हरिद्राविशेषः । माक्षिकं सुवर्णमाक्षिकम् । एष रक्तवर्गः पारदादीनां रङ्गने
प्रयोज्यः ॥ ८८ ॥

पीतवर्गमाह, किंशुक इति ।—किंशुकः पलाशः । कर्णिकारः सुदारगन्धः
दुर्भीषला वा, “भीलट् कन्वल” इति भाषा । हरिद्राद्वितयं हरिद्रा दाह-
हरिद्रा च ॥ ८९ ॥

अथ श्वेतवर्गः ।—

तगरः कुटजः कुन्दी गुञ्जा जीवन्तिका तथा ।
सिताम्बोरुहकन्दश्च श्वेतवर्ग उदाहृतः ॥ ८० ॥

अथ कृष्णवर्गः ।—

कदली कारवल्ली च त्रिफला नीलिका नलः ।
पङ्कः कासीसबालास्त्रं कृष्णवर्ग उदाहृतः ॥ ८१ ॥

अथ रक्तवर्गादीनां प्रयोजननिर्देशः ।—

रक्तवर्गादिवर्गेषु द्रव्यं यज्जारणात्मकम् ।
भावनीयं प्रयत्नेन तादृश्यागाप्तये खलु ॥ ८२ ॥

अथ शोधनीयगणः ।—

काचटङ्गणशिप्राभिः शोधनीयो गणो मतः ॥ ८३ ॥

अथ लोहानां मलनाशनगणः ।—

सत्त्वानां बद्धसूतस्य लोहानां मलनाशनः ।
कापाली-कङ्कुण-ध्वंसी रसवादिभिरुच्यते ॥ ८४ ॥

श्वेतवर्गसाङ्गः, तगर इति ।—तगरः पुष्पविशेषः “टगर” इति भाषा । गुञ्जाऽव-
श्वेता शाल्वा । जीवन्तिका स्नानाप्रसिद्धा ॥ ८० ॥

कृष्णवर्गसाङ्गः, कदलीति ।—कारवल्ली सुट्टकारवेष्टः “छोट लच्छे” इति भाषा ।
नीलिका नीलनी, “नील गाङ्ग” इति भाषा । पङ्कः कर्दमः । बालास्त्रम् अचिर-
जातासफलम् आस्रमञ्जा वा ॥ ८१ ॥

रक्तवर्गादीनां प्रयोजनसाङ्गः, रक्तेति ।—सुगमम् ॥ ८२ ॥

रसशोधकगणसाङ्गः, काचेति ।—काचः स्मृतिकाविशेषः, स च जाररसः उष्ण-
वीर्यः अक्षनाड्टिकरश्च, विहायलवणो वा । शिप्रा शक्तिविशेषः इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

नैसर्ग्यसम्पादनवर्गसाङ्गः, सत्त्वानामिति ।—सत्त्वानां घातुसत्त्वानामित्यर्थः ।
कापाली अहिंसा, “काटा गुडकाउनि” इति भाषा, कङ्कुणः प्रियङ्गुः, “काउनि-
धान” इति प्रसिद्धः दण्डधान्यविशेषो वा, ध्वंसी काचनर्देशीयपार्वत्याचोदफलम् ।
सत्त्वादीनां मलनाशनार्थम् एभिः सर्दनं कार्यम् ॥ ८४ ॥

अथ लोहकाठिन्यनाशनी योगः ।—

महिषी मेघशृङ्गी च कलिङ्गी धववीजयुक् ।

शशास्थीनि च योगोऽयं लोहकाठिन्यनाशनः ॥ ८५ ॥

अथ टावणीश्री गणः ।—

गुड-गुग्गुलु-गुञ्जाऽऽन्य-सारघैश्चङ्कणान्वितैः ।

दुर्द्रवाखिललोहादेर्द्रावणाय गणो मतः ॥ ८६ ॥

अथ क्षारास्त्र-विष-स्नेहानां कार्यम् ।—

क्षाराः सर्वे मलं हन्युरस्त्रं शोधनजारणम् ।

मान्द्यं विघ्नाणि निघ्नन्ति स्नेहाः प्रकुर्वते ॥ ८७ ॥

इति यौवैद्यपतिसिंहगुप्तस्य स्त्रीवाग्मटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये

मृषाकोष्ठिकापुटादिकथनं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

लोहानां सादेवजननवगमाद्, साद्विधीति ।—महिषी महिषीकन्दाखिललोहाकन्द-
विशेषः, खेतालुक इति यावत् । मेघशृङ्गी कर्कटशृङ्गी अजशृङ्गी वा । कलिङ्गः
इन्द्रियवः । धववीजयुक् धववीजसंयुक्तः । एष योगः लोहानां काठिन्यविनाश-
पूर्वकं कोमलतासम्पादने समर्थः ॥ ८५ ॥

टावणश्रीमाद्, गुडिति ।—सारघः सात्विकम् । दुर्द्रावेति ।—दुःस्वेन कञ्चैश्च
द्रावः टावणं येषां तथासूतानाम् अखिललोहानां सर्वविषलोहानाम् ॥ ८६ ॥

उक्तक्षारादीनां कार्यमाद्, क्षारा इति ।—मान्द्यं जड़ता धातुगतजाड्या-
दिकं वा ॥ ८७ ॥

इति रसरत्नसमुच्चयनोधिन्यां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथ एकादशोऽध्यायः ।

अथ रसशोधनादिकथनम् ।—

अथ मानपरिभाषा ।—

षट्त्रय्यथैकलिप्ता स्यात् षड्लिप्ता यूकमेव च ।
षड्यूकास्तु रजःसंज्ञं कथितं तव सुव्रते ! ॥ १ ॥
षड्रजः सर्षपः साक्षात् सिद्धार्थः स च कीर्तितः ।
षट्सिद्धार्थेन देवेशि ! यवस्त्वेकः प्रकीर्तितः ॥ २ ॥
षड्यवैरेकगुञ्जा तु त्रिगुञ्जा वल्ल उच्यते ।
षड्भिरिव तु गुञ्जाभिर्माष एकः प्रकीर्तितः ॥
माषा द्वादश तोलः स्यादष्टौ तोलाः पलं भवेत् ॥ ३ ॥

अथ मानपरिभाषायां मतान्तरम् ।—

तुटिः स्यादणुभिः षड्भिस्तैर्लिप्ता षड्भिरीरिता ।
ताभिः षड्भिर्भवेद्यूकः षड्यूकास्तद्रजः स्मृतम् ॥ ४ ॥
षड्रजः सर्षपः प्राक्तस्तैः षड्भिर्यव ईरितः ।
एका गुञ्जा यवैः षड्भिर्निष्पावस्तु द्विगुञ्जकः ॥ ५ ॥
स्याहुञ्जात्रितयं वल्लो द्वौ वल्लौ माष उच्यते ।
द्वौ माषौ धूरणं ते द्वे शाणं निष्ककला स्मृता ॥ ६ ॥

मृषाकोटिकादिकनन्तरेण रसशोधनादिकाद्येस्य असम्भवत्वात् तद्विवरणानन्तरं
रसशोधनादिकं विवरीतुमेकादशाध्यायमारभते, तत्र सर्वभेषजानां मानावतांसङ्के-
प्रथमं सङ्गिषां मानपरिभाषामाह, षट् बुध्यथेति ।—तुटिः तसरेणुः, षडण्व इति
यावत्, षड्भिः परमाणुभिः तुटिः स अ तसरेण्वपरपर्यायः, यदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते—
“परमाणुद्वेनाणुस्तसरेणुस्तु ते वयः” इति ; परमाणुषट्कात्मकं शाणुकवशात्मकं
रजः तुटिः ॥ १—३ ॥

अन्यविधां विप्लवतां परिभाषामाह, तुटिरिति ।—द्वौ वल्लौ षड्गुञ्जा इत्यर्थः ।

निष्कद्वयन्तु वटकः स च कोल इतीरितः ।
 स्यात् कोलत्रितयं तोलः कर्षो निष्कचतुष्टयम् ॥ ७ ॥
 उडम्बरं पाणितलं सुवर्णं कवलग्रहः ।
 अक्षं विडालपदकं शुक्तिः पाणितलद्वयम् ॥ ८ ॥
 शुक्तिद्वयं पलं केचिदन्ये शुक्तित्रयं विदुः ।
 तदेव कथितं मुष्टिः प्रकुञ्चो विल्वमित्यपि ॥ ९ ॥
 पलद्वयन्तु प्रमृत्तं तद्वयं कुडवोऽञ्जलिः ।
 कुडवौ मानिका तौ स्यात् प्रस्थो द्वौ मानिके स्मृतः ॥ १० ॥
 प्रस्थद्वयं शुभं तौ द्वौ पात्रकं द्वयमाढकम् ।
 तैश्चतुर्भिर्घटोन्मान-नल्वनार्मणशूर्पकाः ॥ ११ ॥
 द्रोणस्य शब्दाः पर्यायाः पलानां शतकं तुला ।
 चत्वारिंशत्पलशत-तुला भारः प्रकीर्तितः ॥ १२ ॥
 रसार्णवादिशास्त्राणि निरौच्य कथितं मया ।
 रसोपयोगि यत्किञ्चिद्दिङ्मात्रं तत् प्रदर्शितम् ॥ १३ ॥

अथ पारदस्य संस्कारकथने प्रतिज्ञा ।—

अधुना रसराजस्य संस्कारान् सम्प्रवक्ष्यामि ॥ १४ ॥

उडम्बरेत्यादि विडालपदकान्तः कर्षपर्व्याथो बोध्यः । शुक्तिरिति ।—पाणितलद्वयं
 कर्षद्वयं शुक्तिः । तदेव पलमेव ; मुष्ट्यादिबिल्वान्ताः पलपर्यायाः । तौ द्वौ पात्रकं
 द्वाभ्यां शुभाभ्यां पात्रकमित्यर्थः, द्वयमाढकश्च तस्य नामान्तरम् । तैश्चतुर्भिः
 पात्रचतुष्टयैः । वटादिशूर्पकान्ताः पञ्च द्रोणपर्यायाः । पलानां शतकं शतपलं
 तुला । चत्वारिंशदिति ।—पलशतात्मकतुलायाः चत्वारिंशत्पलया एको भारः स्यात् ;
 अथपि चरकादिसम्प्रदायमनघनानि “भारः स्याद्विंशतिस्तुलाः” इति परिदृश्यते,
 तथाऽपि मानपरिभाषा पश्चात् रसोपयोगिनौ इति आचार्यैश्च स्वयमेवोक्तत्वात् तन्मात्सर-
 विरोधो न भवत्यः, एवमन्येऽपि विरोधाः समाधेयाः ॥ ४—१५ ॥

अथ रसस्य अष्टादशविधसंस्कारान् वक्तुं प्रतिजानीते, अधुनेति ।—
 स्पष्टम् ॥ १४ ॥

अथ अष्टादशसंस्काराणां नामानि ।—

स्यात् स्वेदनं तदनु मर्दनमूर्च्छने च

उत्थापनं पतनरोधनियामनानि ।

सन्दीपनं गगनभक्षणमानसत्वं

सञ्चारणा तदनु गर्भगता द्रुतिश्च ॥ १५ ॥

वाह्या द्रुतिः सूतकजारणा स्याद्द्रुयासस्तथा सारणकर्म पश्चात् ।

सङ्ग्रामणं वेधविधिः शरीरे योगस्तथाऽष्टादशधाऽत्र कर्म ॥ १६ ॥

अथ व्याधिविशेषे रसप्रयोगविशेषः ।—

न योज्यो मर्मणि क्षिप्त्रे न च क्षाराग्निदग्धयोः ॥ १७ ॥

अथ शुद्धमूर्च्छितरसयोगः ।—

शुद्धः समृद्धाग्निसहो मूर्च्छितो व्याधिनाशनः ॥ १८ ॥

अथ स्तररसस्य गुणः ।—

निष्कम्पवेगस्तीव्राग्नावायुरारोग्यदो मृतः ॥ १९ ॥

अथ रसस्य नैसर्गिकदोषतयं तेषां कार्याणि च ।—

विषं वह्निर्मलयेति दोषा नैसर्गिकास्त्रयः ।

रसे मरणसन्ताप-मूर्च्छानां हेतवः क्रमात् ॥ २० ॥

संस्काराणां नामानि विवृणोति, स्यादिति ।—स्वेदन-मर्दन-मूर्च्छन-उत्थापन-पतन-रोध-नियामन-सन्दीपन-गगनभक्षणमान-सञ्चारणा-गर्भद्रुति-वाह्याद्रुति-जारणा-यास-सारण-सङ्ग्रामण-वेधविधि-योगाः इति अष्टादशसंस्काराः । रसेन्द्रचित्तामयो तु अष्टादशसंस्काराणां संज्ञाविधौ किञ्चित् परिवर्तनं दृश्यते, तद्वदथा—“स्वेदन-मर्दन-मूर्च्छनीत्यापनपतन रोधननियमनदीपनागुवासनगगनादिशासप्रमाद्य-चारणगर्भद्रुति-वाह्याद्रुतियोगजारणरक्षणसारणक्रामणवेधभक्षणानि” इति ॥ १५।१६ ॥

रसव्याविषयमाह, नेति ।—सुगमम् ॥ १७ ॥

शीघ्रितमूर्च्छितरसयोः गुणमाह, शुद्ध इति ।—समृद्धाग्निमयः शीघ्रनविशेषणं किमप्यन्तत तौत्राद्यावपि स्थिरः, अनुकूलनशीलः इत्यर्थः ॥ १८ ॥

स्तररसस्य गुणमाह, निष्कम्पवेग इति ।—निष्कम्पवेगः निश्चलः, स्थिरः इत्यर्थः, तीव्राग्नौ तोष्णाग्नौ, अपीति शेषः ॥ १९ ॥

रसस्य नैसर्गिकदोषान् तेषां क्रमाणि आह, विवृणोति ।—सुगमम् ॥ २० ॥

अथ रसस्य यौगिकदोषद्वयं तयोः कार्यम् ।—

यौगिकौ नागवङ्गौ द्वौ तौ जाड्याभ्रानकुष्ठद्वौ ॥ २१ ॥

अथ रसस्य औपाधिकदोषाः ।—

औपाधिकाः पुनश्चान्ये कौर्त्तिताः सप्तकञ्चुकाः ।

भूमिजा गिरिजा वार्जाः— ॥ २२ ॥

अथ रसदोषाणां द्वादशत्वकथनम् ।—

“—ते च द्वौ नागवङ्गजौ ।

द्वादशेते रसे दोषाः प्रोक्ता रसविशारदैः ॥ २३ ॥

अथ सप्तकञ्चुकानां नामानि ।—

पर्पटी पाटनी भेदी द्रावी मलकरी तथा ।

अम्बकारी तथा ध्वाङ्गौ विज्ञेयाः सप्त कञ्चुकाः ॥ २४ ॥

अथ भूमिजादीनां कार्यम् ।—

भूमिजाः कुर्वन्ते कुष्ठं गिरिजा जाड्यमेव च ।

बारिजा वातसङ्घातं दोषाढ्यं नागवङ्गयोः ॥ २५ ॥

रसस्य यौगिकदोषौ तयोः कर्म चाह, यौगिकाविति ।—सुगनम् ॥ २१ ॥

औपाधिकदोषानाह, औपाधिका इति ।—औपाधिकाः भृष्टादिसम्पर्का-
दाहिताः, आरोपिताः इत्यर्थः । वार्जा बारिजाता इत्यर्थः । भूमिजा गिरिजा वार्जाः
इति अन्ये सप्त कञ्चुकाः दोषाः पुनः औपाधिकाः कौर्त्तिताः इत्यन्वयः ॥ २२ ॥

समासतः रसस्य द्वादश दोषानाह, ते चेति ।—ते पूर्वोक्ता विधं बहिर्मुख्येति
अथौ तैश्चैर्गिकदोषाः, तथा सप्तौपाधिकदोषाः इति मिलित्वा दश इत्यर्थः, नागवङ्गजौ
च द्वौ यौगिकौ दोषौ एते द्वादश रसदोषाः ॥ २३ ॥

औपाधिकाः सप्त कञ्चुका इत्युक्तं के ते इत्यपेक्षायां तान् विवर्ण्यति,
पर्पटीति ।—पर्पट्यादि सप्त कञ्चुकानां संज्ञाः । तत्र पर्पटी सङ्घशोषकत्वात् पर्पटी ;
पर्पटी यथा शोषिणी याहिणी च, पारदस्य पर्पट्याख्यकञ्चुकोऽपि नरदेहे तद्विधा-
जननी, विदारकत्वात् पाटनी, मलभेदकत्वात् भेदीनी, शरीरघातनां द्रव्य-
सम्पादनात् द्रावी, दोषवर्द्धकत्वात् मलकरी, अम्बत्वजननात् अम्बकारी, ध्वाङ्गौ यथा
अर्कशस्त्री भवति तथा स्वरपाकप्यजननात् ध्वाङ्गौति श्रेयम् ॥ २४ ॥

भूमिजादिदोषवयाणां कार्यमाह, भूमिजा इति ।—भूमिजाः इत्यत्र कञ्चुका

अथ उपसंहारः ।—

तस्मात् सूतविधानार्थं सहायैर्निपुणैर्युतः ।
सर्वोपस्करमादाय रसकर्म समारभेत् ॥ २६ ॥

अथ संस्कारार्थं सूतस्य परिमाणनिर्देशः ।—

हे सहस्रे पलानान्तु सहस्रं शतमेव वा ।
अष्टाविंशत्पलान्येव दश पञ्चैकमेव वा ॥ २७ ॥
पलार्द्धेनैव कर्तव्यः संस्कारः सूतकस्य च ।
मुदिने शुभनक्षत्रे रसशोधनमारभेत् ॥ २८ ॥

अथ संस्काराः ।—

अथ स्वेदनविधिः ।—

वृषणं लवणासुर्यौ चित्रकार्द्वकमूलकम् ।
क्षिप्वा सूतो मुहुः स्वेद्यः काञ्चिकेन दिनत्रयम् ॥ २९ ॥

इति शेषः । वारिजाः कञ्जुकाः नागवज्रयीः दोषायां जायाभाणकुष्ठवहुलं वातसङ्घातं
कुर्वते इत्यर्थः ॥ २५ ॥

उपसंहारः, तस्मादिति ।—उपस्करम् उपकरणम् ॥ २६ ॥

संस्कारार्थं किमन्मानाः सूता यास्या इत्याह, हे इति ।—स्पष्टम् । एतेन इदं
ज्ञातव्यं यत् द्विसहस्रपलाधिकः पलार्द्धादृनी वा रसः संस्कारार्थे न यास्यः इति ।
यस्यान्तरे तु औषधार्थं यावन्मात्रं प्रयोजनं, तावन्मात्रस्यापि यास्यत्वं दृश्यते, तथा च
रसेन्दुसारः—“शतं पञ्चाशतं वाऽपि पञ्चविंशद्दशैव च । पञ्चैकं वा पलञ्चैव पलार्द्धे
कर्ममेव च ॥ कषांशूनी न कर्तव्या रससंस्कार उत्तमः । प्रयोगेषु च सर्वेषु त्रयाणां
प्रकल्पयेत् ॥” इति ॥ २७।२८ ॥

अथ उद्देशानुसारिण संस्कारान् विवक्षुरादौ स्वेदनाख्यां प्रथमसंस्कारमाह,
वृषणमिति ।—लवणासुर्यौ सैन्धवं रागिका च । मुहुः निरन्तरम् । वृषणादिकं
काञ्चिके क्षिप्वा चतुराश्रयवस्त्रेण बद्धं पारदं तत्र निधाय दिनत्रयमविक्षेपेद्देन दोषा-
यन्त्रे स्वेदयेदिति ॥ २९ ॥

अथ मर्दनविधिः ।—

गृहधूमेष्टिकाचूर्णं तथा दधि गुडान्वितम् ।
लवणासुरिसंयुक्तं क्षिप्वा सूतं विमर्दयेत् ॥ ३० ॥
षोडशांगन्तु तद्व्यं सूतमानान्नियोजयेत् ।
सूतं क्षिप्वा समं तेन दिनानि त्रीणि मर्दयेत् ॥ ३१ ॥
जीर्णाभ्रकं तथा बीजजीर्णसूतं तथैव च ।
जैर्मल्यार्थं हि सूतस्य खले धृत्वा तु मर्दयेत् ॥ ३२ ॥
गृह्णाति निर्मलो रागान् यासे यासे विमर्दितः ।
मर्दनाख्यं हि यत् कर्म तत् सूतगुणकृद्वेत् ॥ ३३ ॥

अथ सूच्छनविधिः ।—

गृहकन्या मूलं हन्याच्छिफला वङ्गिनाशनी ।
चित्रमूलं विषं हन्ति तस्मादेभिः प्रयत्नतः ॥ ३४ ॥
मिश्रितं सूतकं द्रव्यैः समवाराणि सूच्छयेत् ।
इत्थं सम्सूच्छितः सूतो दोषशून्यः प्रजायते ॥ ३५ ॥

अथ उत्थापनविधिः ।—

अस्माद्विरिकात् संशुद्धो रसः पात्यस्ततः परम् ।
उद्धृतः काञ्चिककायात् पूतिदोषनिवृत्तये ॥ ३६ ॥

मर्दनमाह, गृहधूमेति ।—गृहधूमः अलान्, “भुल” इति “आन्” इति वा
बहुभावा । बीजजीर्णसूतं पूर्वोक्तभ्रकादिकटोक्तनारितरसम् । यासे यासे खर्षादीनां
प्रतिपासे । अथमर्थः,—सूतात् षोडशांगं गृहधूमादि द्रव्यैर्गृहीत्वा दिनत्रयं
यावत् यथाक्रमं सूतेन सह मर्दयेत्, ततः गृहधूमादिभिर्मर्दनजनितसत्त्वापमोदनाय
जीर्णाभ्रकं बीजजीर्णसूतस्य खले संस्थाप्य पुनः चर्दयेत्, तेन सूतः निर्मलो सत्त्वा
रक्षितो जायते इति ॥ ३०—३३ ॥

सूच्छनमाह, गृहकन्येति ।—गृहकन्या कुसारी । सूच्छयेत् मिश्रयेदित्यर्थः ।
गृहकन्यादिभिः द्रव्यैः पृथक् पृथक् पारदं मिश्रीकृत्य सप्त समवारं मर्दयेत् ॥ ३४-३५ ॥

उत्थापनमाह, अस्मादिति ।—विरिकात् शोधनात्, दोषशोधकत्वेन गृहकन्यादयः
एवान्न विरिक्तशब्दस्य लक्ष्यभूताः श्रेयाः । उक्तदिशा शुद्धं रसं पूतिदोषनिवारणाय

अथ पातनविधिः ।—

ताम्रेण पिष्टिकां कृत्वा पातयेद्दूर्ध्वभाजने ।

वङ्गनागौ परित्यज्य शुद्धो भवति सुतकः ॥ ३७ ॥

अथ ऊर्ध्वाधःपातनयोः सङ्गानिर्देशः ।—

शुक्लेन पातयेत् पिष्टिं त्रिधोर्ध्वं सप्तधा त्वधः ॥ ३८ ॥

अथ अधःपातनविधिः ।—

त्रिफलाशिशुशिखिभिर्लवणासुरिसंयुतैः ।

नष्टपिष्टं रसं कृत्वा लेपयेच्चोर्ध्वभाजने ॥

ततो दौसैरधःपातमुत्पलेस्तत्र कारयेत् ॥ ३९ ॥

अथ पातने प्रकारान्तराणि ।—

हरिद्राऽङ्गोक्षशम्पाक-कुमारौ त्रिफलाऽग्निभिः ।

तण्डुलीयकवर्षाभू-हृङ्गसैन्धवमाक्षिकैः ॥ ४० ॥

पिष्टं रसं सलवणैः सर्पाद्यादिभिरेव वा ।

पातयेदथवा देवि ! ब्रणघ्नीयक्षलोचनैः ॥ ४१ ॥

काष्ठाकादौ निक्षिप्य धौतौक्ष्ण्यं च उद्धरेत्, ततः पातनायन्ते पातयेच्च । काष्ठा-
कादौ धौतौक्ष्ण्यं उद्धरणमेव उत्थापनं बोध्यम् ॥ ३६ ॥

ऊर्ध्वपातनमाह, ताम्रेणेति ।—पिष्टिकां चाक्षिकां, पिष्टाकृतिं वा । ऊर्ध्वभाजने
ऊर्ध्वपातनयन्ते ॥ ३७ ॥

शोधनार्थं रसस्य कतिवारम् ऊर्ध्वपातनं कतिवारं वा अधःपातनं कार्यमित्य-
पेक्षायां माह, शुक्लेनेति ।—त्रिवारम् ऊर्ध्वं पातयेत्, सप्तवारश्चाधः पातयेत्
इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

अधःपातनमाह, विफलैति ।—शिखौ चित्तकम् । नष्टपिष्टं रसं त्रिफलादिभिः
सङ्गं सङ्गनेन पारदम् अप्रगतस्वर्गपिष्टाकारम् ॥ ३९ ॥

पातनान्तराणां माह, हरिद्रेति ।—अङ्गोक्षः अङ्गीठः “आङ्गीठ” इति भाषा ।
शम्पाकः शारद्वधः । तण्डुलीयकः कालसारिधः “कालिगण्टे” इति भाषा । सर्पाक्षौ
नमनाकुक्षौ, राक्षसेष्टः इत्यर्थः, तदादिभिः ; सर्पाद्यादिना “सर्पाक्षौ चौरिणी
दध्या” इत्यादिना बध्यमाणा गन्धः । ब्रणघ्नी चूडाकारवेजः, यवः यक्षतरुः,

इत्थं ह्यधोर्द्ध्वपातेन पातितोऽसौ यदा भवेत् ।

तदा रसायने योग्यो भवेद्द्रव्यविशेषतः ॥ ४२ ॥

अथ प्रकारान्तरम् ।—

अथवा दीपकयन्त्रे निपातितः सर्वदोषनिर्मुक्तः ॥ ४३ ॥

अथ तिर्यक्पातनम् ।—

तिर्यक्पातनविधिना निपातितः सूतराजस्तु ।

अच्छीकृतमभ्रदलं रसेन्द्रयुक्तं तथाऽऽरनालेन ॥ ४४ ॥

खलो दत्त्वा सृदितं यावत्तन्मष्टपिष्टतामेति ।

कुर्यात्तिर्यक्पातनपातितसूतं क्रमेण दृढवर्जम् ॥ ४५ ॥

संस्वेद्यः पात्रोऽसौ न पतति यावद्दृढाग्नी ।

तदाऽसौ शुध्यते सूतः कर्मकारी भवेद्द्रुवम् ॥ ४६ ॥

अथ मर्दनादीनां गुणः ।—

मर्दनैर्मूर्च्छनैः पातैर्मन्दः शान्तो भवेद्रसः ॥ ४७ ॥

न्ययोधश्चः इति यावत्, अस्य त्वक् शास्त्रा, लोचनं जीरकम् । हरिद्रादिभिः माजिकान्तैः द्रव्यैः अथवा ससैल्वैः सर्पोत्पादिभिरथवा व्रणघ्नादिभिः नटपिटै रसम् ऊर्ध्वभाजनोदरे लिङ्गा अधोभास्ते जलं संस्थाप्य भूमिधः निखन् च उपरिटात् पुटं दद्यात् । इत्यनिति ।—तामेव पिटिकानित्यारभ्य व्रणघ्नौघचलोचनैः इत्यन-
गम्यनोक्तेन ऊर्ध्वपातनविधिना अधःपातनविधिना चेत्यर्थः । द्रव्यविशेषतः द्रव्यविशेष-
संयोगात् ॥ ४०—४२ ॥

पचान्तरनाह, अथवेति ।—दीपकयन्त्रे प्रागुक्तदीपकायन्त्रे ॥ ४३ ॥

तिर्यक्पातननाह, तिर्यक्पातनविधिनेति ।—तिर्यक्पातनविधिना निपातितः सूतराजः सर्वदोषनिर्मुक्तो भवेदिति पूर्वोक्तत्वः । तमेव विधिनाह, अच्छीकृतमिति ।—
क्रमेण दृढवर्जं सृष्टवध्यतोत्रादि, दत्त्वेति शेषः । अथमर्थः—असदलं रसेन्द्र-
चारनालेन सह खलो अच्छी पिष्टा नटपिटं कुर्यात्, ततः एकस्मिन् घटे नटपिटो-
क्तं तं घटालये अलञ्च संस्थाप्य रसघटगन्धाध्वन्द्वे नालमेकं संयोजयेत्, जलघट-
कुलिस्थान्दिदे च नालाधभागं निक्षिप्य सृष्टा उभयोर्मुखे रुद्धा रसघटाधः सृष्टमध्य-
तोत्रक्रमेण मज्जिज्वालां दद्यात् यावत् रसो अलघटालः न विशेत् ; एवम् ऊर्ध्व-
तिर्यक्पातनक्रमेण शुद्धो रसः कर्मसु प्रयोज्यो भवेत् ॥ ४४—४६ ॥

अथ रोधनम् ।—

सृष्ट्यम्बुजैर्निरोधेन ततो मुखकरो रसः ।

स्वेदनादिवशात् सूतो वीर्यं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ४८ ॥

अथ नियामनम् ।—

नियम्योऽभौ ततः सम्यक् चपलत्वनिवृत्तये ।

कर्कोटी-फणिनेत्राभ्यां वृश्चिकास्वज-मार्कवैः ॥

समं कृत्वाऽऽरनालेन स्वेदयेच्च दिनत्रयम् ॥ ४९ ॥

अथ प्रकारान्तरम् ।—

मरिचैर्भूखगयुक्तैर्लेवणासुरिशिष्टदृङ्गणोपेतैः ।

काञ्चिकयुक्तैस्त्रिदिनं ग्रामार्थी जायते स्वेदात् ॥ ५० ॥

मर्दनादीनां फलमाह, मर्दनैरिति ।—मर्दनादिक्रियाभिः सन्दः सदोषः रसः शान्तः दोषमुक्तः भवेत् ॥ ४७ ॥

रोधनमाह, सृष्ट्यम्बुजैरिति ।—स्वेदनादिवशात् आदिपदेन मर्दनमूर्च्छनपात-
नादीनां यदृष्टं, निर्वीर्यतां गत इति शेषः, सूतः सृष्ट्यम्बुजैः सृष्टिः वृद्धिः,
अम्बु बालकः, जः विधेः “सान्द्यं विषाणि निघ्नन्ति” इत्युक्तेः विषस्य रसवीर्यजनकत्वात्,
तैः, निरोधेन रोधनकर्मणा, भाग्यमध्ये एभिः सद्य रसं क्षिप्वा दिनत्रयं भुम्यधः
प्यापनेन, अनुत्तमं वीर्यं प्राप्नोति, ततः रसः मुखकरोः स्वर्णादियामुत्तमयोः भवेत् ।
रसेन्द्रचिन्तामणौ इदं रोधनमात्रा उक्तं, पाठस्य अन्यविधो दृश्यते यथा—“एवं
कदचितः सूतः षण्मलमधिगच्छति । तन्मुक्तयेऽस्य कियते रोधनं कथ्यते हि तत् ॥
विश्वानिव्रकपाले वा काचकूप्यामयापि वा । सृष्ट्यम्बुजं विनिर्दिष्टं तत्र तन्मज्जना-
वधि ॥ पुरयेत्त्रिदिनं भृश्या राजहस्तप्रमाथतः । अनेन सूतराजोऽयं षण्मलमं
विमुञ्चति ॥” इति । रसेन्द्रसारोऽपि एवमेव पाठः, केवलं “सृष्ट्यम्बुजम्” इत्यत्र
“वृत्ते जलं” तथा “राजहस्त” इत्यत्र “गजहस्त” इति पाठभेदः ॥ ४८ ॥

नियामनमाह, नियम्य इति ।—कर्कोटी कर्कोटकं “काक्रोल” इति भाषा ।
फणिनेत्रं सर्पाक्षी, राक्षसभेदः इति यावत् । वृश्चिकः श्वेतपुष्पनंवा । अस्वजः इज्जलः ।
मार्कवैः भृङ्गराजः । सुगमसम्बन्धः ॥ ४९ ॥

मृत्तान्तरमाह, मरिचैरिति ।—मुख्यः सुवर्णमाखिक्कम् । आसुरिः राजिका ।
एतया प्रक्रियया रसः ग्रामसमर्थोऽपि भवेत् ॥ ५० ॥

अथ दीपनम् ।—

त्रिचारसिन्धुखगभू-शिखिशिग्रुराजो-
तौष्णान्नवेतसमुखैर्लवणोषणास्त्रैः ।
नेपालताम्रदन्तशोषितमारनाले
साम्नासवान्नपुटितं रसदौपनं तत् ॥ ५१ ॥

अथ प्रकारान्तरदीपनम् ।—

स्नेदयेदासवान्नैर्न वीर्यतेजःप्रवृद्धये ।
यथोपयोगं स्नेद्यः स्यान्मूलिकानां रसेषु च ॥ ५२ ॥

अथ रसभावनादौ मूलिन्यः ।—

सर्पाक्षी क्षीरिणी बन्ध्या मत्स्याक्षी शङ्खपुष्पिका ।
काकजङ्घा शिखिशिखा ब्रह्मदण्डाखुकर्णिका ॥ ५३ ॥
वर्षाभूः कम्बुकौ दूर्वा सैर्यकोत्पलाशम्बिकाः ।
शतावरी वज्रलता वज्रकण्डाग्निकर्णिका ॥ ५४ ॥

दीपनमाह, विचारति ।—खगभूः भूखग इत्यर्थः, राजी “राइ” इति ख्यातः सर्पपक्षेदः, तौष्णं खरो, शिखो चितकः, अन्नवेतसमुखैः अन्नवेतसादिभिः अन्नद्रव्यैः; लवणोषणास्त्रैः विचारादिभिः अन्नवेतसाम्नेरैर्लेलवणोषणास्त्रैर्नविशिट-
द्रव्यैः सह, नेपालताम्रदन्तशोषितं नेपालदेशीयताम्रपत्रेण सह सम्यग्
नष्टपिष्टोक्तं रसम् आरनाले, पचदिति शेषः, ततः साम्नासवान्नपुटितम् अन्नामवेन
काञ्चिकेन, अन्नेन अन्नेनास्त्रद्रव्येण च सह पुटितं पुटनं, कायेनिति शेषः,
तत् एतद्विधानं रसदौपनं रसस्य वीर्योद्दीपनं, ज्ञेयमिति शेषः ॥ ५१ ॥

दीपनान्तरमाह, स्नेदयेदिति ।—आसवान्नैर्न काञ्चिकेन । यथोपयोगं यथा-
लाभम् । मूलिकानां वक्ष्यमाणसर्पाक्ष्यादीनाम् ॥ ५२ ॥

स्नेद्यद्रव्यमूलिकानां नामान्वाह, सर्पाक्षीति ।—क्षीरिणी खनासप्रसिद्धा
“क्षीरइ” इति बह्वीयाः । बन्ध्या बन्ध्याककोटकौ, “तित् कौक्रील्” इति भाषा ।
शिखिशिखा मयूरशिखा, “मयूरचुट्टी” इति भाषा, अपामार्गस्य वीजाधारदण्डो
वा “आपांशीष्” इति ख्यातः । ब्रह्मदण्डी भार्गो, “हानलठोडि, वामनदोडि”

श्वेतार्कशिग्रधत्तूर-मृगदूर्वारसाङ्गुशाः ।

रम्भा रक्ताभनिर्गुण्डो लज्जालुः सुरदालिका ॥ ५५ ॥

मण्डूकपर्णी पातालौ चित्रकं श्रीमसुन्दरा ।

काकमाचौ महाराष्ट्रौ हरिद्रा तिलपर्णिका ॥ ५६ ॥

जाती जयन्तौ श्रीदेवी भूकदम्बः कुसुमकः ।

कोशातकौ नीरं कणा लाङ्गली कटुतुम्बिका ॥ ५७ ॥

चक्रमर्दोऽमृता कन्दः सूर्यावर्त्तेषुपर्णिका ।

वाराही हस्तिशृङ्गी च प्रायेण रसमूलिकाः ॥ ५८ ॥

रसस्य भावने स्वेदे मूषालेपे च पूजिताः ।

इत्यष्टौ सूतसंस्काराः समा द्रव्ये रसायने ॥

कार्यास्ते प्रथमं शेषा नोक्ता द्रव्योपयोगिनः ॥ ५९ ॥

इति भाषया ख्याता वा । आखुरकर्णी मूषिककर्णी । कम्बुको अश्वगन्धा । सैय्यकः
श्वेतकिण्टो । वज्रलता अश्विसंशारः । वज्रकन्दः शर्कराकन्दालुकाः । अश्विकर्णिका
शौषधिविशेषः स च पार्वतीय एव । मृगदूर्वा मृगप्रिया दूर्वा, सुकीमलदूर्वा इत्यर्थः ।
रसाङ्गुशः शौषधिविशेषः । लज्जालुः लज्जावती । सुरदालिका देवदाली, हस्ति-
घोषकः इति यावत् । पातालौ पातालगरुडौ, क्लिष्टहिण्ट इति यावत् । श्रीमसुन्दरा
“गिना” इति भाषा । महाराष्ट्रौ जलपिप्पली । तिलपर्णिका “तिलोनि” इति
ख्यातः शाकविशेषः, श्वेतचन्दनं वा । श्रीदेवी सुवर्चला तुलसी वा । कोशातकौ
श्रीषकः । नीरं बालकम् । कटुतुम्बिका शरपुङ्खः । वाराही वाराहीकन्दः ।
रसमूलिकाः रससंस्कारार्थं मूलानि इत्यर्थः ; एभिः यथालाभं रसस्य भावना रसस्वेदनं
रसपुष्पं मूषालेपनञ्च कारयेत् । इति पूर्वोक्तद्वयाः, अष्टौ अष्टविधाः स्वेदनमर्दन-
मूर्च्छनोत्थापनघातनदीधननिवासनदीपनाख्याः सूतसंस्काराः द्रव्ये शौषधिविशये
रसायने च समाः तुल्याः, उक्ता इति शेषः, शौषधार्थं रसायनार्थञ्च संस्कार-
एकविध इत्यर्थः, ते संस्काराः प्रथमम् आदौ कार्याः, यथा—प्रथमं श्रेष्ठाः,
द्रव्यरसायनोपयोगिगत्वान् ; शेषाः शसनमक्षयसानादयः संस्काराः द्रव्योप-
योगिनः केवलम् शौषधोपयोगिनः, न तु रसायनोपयोगिन इत्यर्थः, अतः न
उक्ताः ॥ ५९—५९ ॥

अथ रसवन्धनं वक्तुं प्रतिज्ञा ।—

पञ्चविंशतिसङ्ख्याकान् रसवन्धान् प्रचक्ष्महे ।
येन येन हि चाक्षत्वं दुर्यहत्वञ्च नश्यति ॥
रसरजस्य सम्प्रोक्तो बन्धनार्थो हि वार्त्तिकैः ॥ ६० ॥

अथ रसवन्धाः ।—

हठारोटौ तथाऽऽभासः क्रियाहोनश्च पिष्टिका ।
क्षारः खोटश्च पोटश्च कल्कबन्धश्च कज्जलिः ॥ ६१ ॥
सज्जोवश्चैव निर्जीवो निर्वीजश्च सवोजकः ।
मृङ्गला-द्रुतिबन्धौ च बालकश्च कुमारकः ॥ ६२ ॥
तरुणश्च तथा वृद्धो मूर्त्तिवद्धस्तथाऽपरः ।
जलबन्धोऽग्निवन्धश्च सुसंस्कृतकृताभिधः ॥
महाबन्धाभिधश्चेति पञ्चविंशतिरौरिताः ॥ ६३ ॥

अथ सतालरीयबन्धः ।—

केचिददन्ति षड्विंशो जलूकाबन्धसंज्ञकः ।
स तावन्नेष्यते देहे स्त्रीणां द्रावेऽतिशयस्यते ॥ ६४ ॥

अथ हठबन्धः ।—

हठो रसः स विज्ञेयः सम्यक् शुद्धिविवर्जितः ।
स सेवितो नृणां कुर्यात् मृत्युं वा व्याधिमुदतम् ॥ ६५ ॥

रसवन्धान् वक्तुं प्रतिजानीते, पञ्चविंशतीति ।—सुगमम् ॥ ६० ॥

बन्धनस्य पञ्चविंशतिभेदानाङ्ग, हठारोटौविति ।—हठ आरीट-आभास-क्रियाहोन-
पिष्टिका-क्षार-खोट-पोट-कल्कबन्ध-कज्जलि-सज्जोव-निर्जीव-निर्वीज-सवोज-मृङ्गला-
द्रुति-बालक-कुमार-तरुण-वृद्ध-मूर्त्तिवद्ध-जलबन्ध-अग्निवन्ध-सुसंस्कृतकृत-महाबन्ध-
नामकाः पञ्चविंशतिबन्धभेदा बोध्याः ॥ ६१—६३ ॥

केवाजिन्यते जलूकाबन्धाणां षड्विंशतिं बन्धान्तरशाङ्ग, केचिदिति ।—स
जलूकाबन्धः देहे आरौरीरोगे न दृश्यते, परन्तु स्त्रीणां द्रावे कामिनोद्रावणे, योनि-
द्रावणे वशीकरणे वा दृश्यते, श्रूयते ॥ ६४ ॥

अथ चारीटवन्धः ।—

सुशोधितो रसः सम्यगारोट इति कथ्यते ।

स स्नेहीकरणे श्रेष्ठः शनैर्व्याधिविनाशनः ॥ ६६ ॥

अथ आभासवन्धः ।—

पुटितो यो रसो याति योगं मुक्ता स्वभावताम् ।

भावितो धातुमूलाद्यैराभासो गुणवैकृतेः ॥ ६७ ॥

अथ क्रियाहीनवन्धः ।—

असंशोधितलोहाद्यैः साधितो यो रसोत्तमः ।

क्रियाहीनः स विज्ञेयो विक्रियां यात्यपथ्यतः ॥ ६८ ॥

अथ पिष्टिकावन्धः ।—

तौव्रातपे गाढतरावमर्दात् पिष्टी भवेत् सा नवनीतरूपा ।

स रसः पिष्टिकावन्धो दीपनः पाचनस्तराम् ॥ ६९ ॥

अथ चारवन्धः ।—

शङ्खशुक्तिवराटाद्यैर्योऽभौ संसाधितो रसः ।

चारवन्धः परं दीप्ति-पुष्टिकच्छूलनाशनः ॥ ७० ॥

तत्र प्रथमं वृटवन्धमाह, वृट इति ।—सम्यक् शुद्धिविवर्जितः असम्यक्त्वा शोधितो रसः वृटवन्धो ज्ञेयः, तत्संशोधने मूल्यः व्याधिर्वा लायते ॥ ६६ ॥

चारीटवन्धमाह, सुशोधित इति ।—स्नेहीकरणे देहस्थ दाहसम्पादने, किरायु-शोधनद्वारा गर्भगृहसामर्थ्यादने वा इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

आभासवन्धमाह, पुटित इति ।—धातुमूलाद्यैः प्रायुक्तस्वर्णादिधातुभित्तया सर्पा-ज्यादिमुल्लिकाभिः भावितः पुटितश्च रसः गुणवैकृतेः द्रव्यान्तरसंयोगेन स्वाभाविक-गुणविपर्ययात् स्वभावतो स्वाभाविकगुणादिकं मुक्ता योगं योगवद्भित्तं याति स आभासः, कथ्यते इति शेषः ॥ ६७ ॥

क्रियाहीनवन्धमाह, असंशोधितेति ।—अपथ्यतः अहितोपयोगात् ॥ ६८ ॥

पिष्टिकावन्धमाह, तौव्रातपे इति ।—गाढतरावमर्दात् द्रव्यान्तरस्य सह वृद्ध-मर्दनात् । पिष्टी पिष्टिकावन्धः ॥ ६९ ॥

चारवन्धमाह, शङ्खेति ।—संसाधितः मर्दनपुटनादिभिः शुचम्यादितुः ।
अपथ्यतः ॥ ७० ॥

अथ खोटवन्धः ।—

बन्धो यः खोटतां याति ध्मातो ध्मातः चयं व्रजित् ।

खोटवद्बः स विज्ञेयः शीघ्रं सर्वगदापहः ॥ ७१ ॥

अथ पीटवन्धलक्षणम् ।—

द्रुतकज्जलिका मोचा-पत्रके चिपिटौकता ।

स पीटः पर्पटौ सैव बालाद्यखिलरोगनुत् ॥ ७२ ॥

अथ कल्कवन्धलक्षणम् ।—

स्वेदाद्यैः साधितः सूतः पङ्कत्वं समुपागतः ।

कल्कवद्बः स विज्ञेयो योगोक्तफलदायकः ॥ ७३ ॥

अथ कज्जलीवन्धलक्षणम् ।—

कज्जली रसगन्धोत्था सुश्रवणा कज्जलीपमा ।

तत्तदयोगेन संयुक्ता कज्जलीवन्ध उच्यते ॥ ७४ ॥

खोटवन्धमाह. बन्ध इति ।—खोटतां वक्रिष्योऽपि अन्तर्द्वयवन्धभावतां, यदुक्तम् "अग्रिमध्ये यदा तिष्ठेत् खोटवद्बस्य लक्षणम्" इति । ध्मातो ध्मातः अस्तथा पुनः पुनराभाषित इत्यर्थः, चयं व्रजित् द्रव्यान्तरैश्च सह एकौभावात् अदर्शनतां शक्नोदित्यर्थः ॥ ७१ ॥

पीटवन्धमाह, द्रुतकज्जलिकेति ।—द्रुतकज्जलिका वक्रिमनापेन ईषदादौभूत-कज्जलीत्यर्थः । मोचापत्रके कदलीपत्रे । पर्पटौति तस्य संज्ञाऽन्तरम् । एतद्वन्धस्य विस्तृतप्रकिरा त् चक्रदत्तौययङ्ग्यधिकारि रसपण्टीप्रस्तावे दृष्टव्या ॥ ७२ ॥

कल्कवन्धमाह, स्वेदाद्यैरिति ।—स्वेदाद्यैः स्वेदनमर्दगाहैर्द्वयैः सह स्वेदनमर्दनादिभिः इत्यर्थः, साधितः स्निग्धः मर्दितश्च इत्यर्थः, पङ्कत्वं पङ्कवत् पिण्डाकारताम् । योगोक्तफलदायकः यस्मिन् योगे स प्रयोज्यः तस्य फलोत्कर्षपद इत्यर्थः ; अथवा स्वदनमर्दगाहै रूढीतकल्कद्रव्याणाम् उपयोगे यत् फलं, तत्फलपद इत्यर्थः ॥ ७३ ॥

कज्जलीवन्धमाह, कज्जलीति ।—सुश्रवणा चिकित्सा । तत्तदयोगेन संयुक्ता रस-गन्धकशीघ्रकद्रव्यसंयोगेन शुद्धा इत्यर्थः ॥ ७४ ॥

अथ सजीववन्धनक्षणम् ।—

भस्मीकृतो गच्छति वज्रयोगात्
रसः सजीवः स खलु प्रदिष्टः ।
संसेवितोऽसौ न करोति भस्म-
कार्यं जवाद्बुध्याधिविनाशनञ्च ॥ ७५ ॥

अथ निर्जीववन्धनक्षणम् ।—

जीर्णाश्रको वा परिजीर्णगन्धो
भस्मीकृतश्चाखिललोहमौलिः ।
निर्जीवनामा हि स भस्मसूतो
निःशेषरोगान् विनिहन्ति वेगात् ॥ ७६ ॥

अथ निर्वीजवन्धनक्षणम् ।—

रससु पादांशसुवर्णजीर्णः पिष्टोक्तो गन्धकयोगतश्च ।
तुल्यांशगन्धैः पुटितः क्रमेण निर्वीजनामा सकलामयघ्नः ॥ ७७ ॥

सजावन्धनाह, भस्मीकृत इति ।—यः रसः भस्मीकृतः सन् वज्रयोगात्
अग्निमभ्यर्कात्, गच्छति उड्डीनी भवति इत्यर्थः । भस्मकार्यं भस्मीभूतपारदोपयोगश्च
यत् फलम् । जवात् वेगात्, शीघ्रमित्यर्थः । उड्डीयनसमर्थत्वादस्य सजीवत्वं
बोध्यम् ॥ ७५ ॥

निर्जीववन्धनाह, जीर्णाश्रक इति ।—जीर्णाश्रकः शास्त्रीकृतश्च इत्यर्थः । परिजीर्ण-
गन्धः सख्यग्-घातितगन्धक इत्यर्थः । अखिलेति ।—अखिलानां सर्वेषां लोहानां
स्वर्णादीनामित्यर्थः, मौलिः शिरोभूषणस्वरूपः, सर्वलोहोपयोगे ये गुणा भवन्ति,
तेभ्योऽप्यधिकगुणप्रद इत्यर्थः । वज्रयोगोऽपि निर्गमनासामर्थ्यात् अस्य निर्जीवत्वं
बोध्यम् ॥ ७६ ॥

निर्वीजवन्धनाह, रस इति ।—पादांशसुवर्णजीर्णः पादांशः चतुर्थांशः सुवर्णजीर्णैः
द्वयभस्म यत्र तादृशः । गन्धकयोगतः तुल्यगन्धकसंयोगात्, बद्धनाथ "तुल्यांशगन्धैः"
इत्यत्र तुल्यांश इति वाक्यवज्जात् अत्रापि तुल्यांशत्वं ज्ञेयम् ; चतुर्थांशस्वर्णभस्मना
तुल्यगन्धकेन च पिष्टोक्तः रसः तुल्यगन्धकेन सप्तवारं पुटितः निर्वीजवन्धनासूतां
प्नाति इति निष्कर्षः ॥ ७७ ॥

अथ सवीजवन्मूलक्षणम् ।—

पिष्टीकृतैरभ्रकसत्त्वहेम-तारार्ककान्तैः परिचारितो यः ।

हतस्ततः षड्गुणमन्धकेन सवीजवद्वा विपुलप्रभावः ॥ ७८ ॥

अथ शृङ्खलावन्मूलक्षणम् ।—

वज्रादिनिहतः सूतो हतः सूतः समोऽपरः ।

शृङ्खलावदसूतस्तु देहलोहविधायकः ॥

चित्रप्रभावां वेगेन व्याप्तिं जानाति शङ्करः ॥ ७९ ॥

अथ द्रुतिवन्मूलक्षणम् ।—

युक्तोऽपि बाह्यद्रुतिभिश्च सूतो

बन्धं गतो वा भसितस्वरूपः ।

स राजिकापादमितो निहन्ति

दुःसाध्यरोगान् द्रुतिवदनामा ॥ ८० ॥

अथ बालकवन्मूलक्षणम् ।—

समाभ्रजोर्णः शिवजस्तु बालः संमेवितो योगयुतो जवेन ।

रसायनो भाविगटापहृद्य सोपद्रवारिष्टगदानिहन्ति ॥ ८१ ॥

सवीजवन्माह, पिष्टीकृतैरिति ।—पिष्टीकृतैः पित्रयेन कृतपिण्डकारैः ।
आदौ पिष्टीकृतैरभ्रसत्त्वादिभिः सह चारितः पश्चात् षड्गुणमन्धकेन सह चारितः
रसः सवीजवन्माना भवति ॥ ७८ ॥

शृङ्खलावन्माह, वज्रादौति ।—वज्रादिनिहतः हौरकादि सद्ययोगेन चारितः सूतः
तथा समः समपरिमितः अपरश्च हतः प्रकारान्तरेण चारितः सूतः शृङ्खलावदसूतः
समग्रोर्भेदनादिति शेषः । चित्रप्रभावाम् अलौकिकसामर्थ्यौ, वेगेन व्याप्तिं, शृङ्खलावन्मूल-
सूतस्य देहे इति शेषः ॥ ७९ ॥

द्रुतिवन्माह, युक्त इति ।—बाह्यद्रुतिभिः रसस्य द्रवत्वसम्पादकक्रिया-
विशेषैः युक्तः अपि बन्धं गतः, बन्धनतां प्राप्तः, वा अथवा भसितस्वरूपः मणो-
भूतः सूतः द्रुतिवदनामा शेषः । सः द्रुतिवदसूतः राजिका "राइ" इति ख्यातः
रक्तदर्पणसर्षपविशेषः तस्याः पादमितः चतुर्भागपरिमितः ॥ ८० ॥

बालकवन्माह, समावेति ।—सनेन तुल्येन समेच सह जोर्णः चारितः शिवजः

अथ कुमारवन्धलक्षणम् ।—

हरोद्भवो यो द्विगुणाभ्रजीर्णः स स्यात् कुमारो मिततण्डुलोऽसौ ।
त्रिःसप्तरात्रैः खलु पापरोग-सङ्घातघातो च रसायनञ्च ॥ ८२ ॥

अथ तरुणवन्धलक्षणम् ।—

चतुर्गुणव्योमकृताशनोऽसौ रसायनाग्रस्तरुणाभिधानः ।
स सप्तरात्रात् सकलामयघ्नो रसायनो वीर्यबलप्रदाता ॥ ८३ ॥

अथ वृद्धवन्धलक्षणम् ।—

यस्याभ्रकः षड्गुणितो हि जीर्णः
प्राप्ताग्निसख्यः स हि वृद्धनामा ।
देहे च लोहे च नियोजनीयः
शिवाहते कोऽस्य गुणान् प्रवर्त्ति ? ॥ ८४ ॥

अथ मूर्त्तिवन्धलक्षणम् ।—

यो दिव्यमूलिकाभिश्च कृतोऽत्यग्निसहो रसः ।
विनाऽभ्रजारणात् स स्यान्मूर्त्तिवन्धो महारसः ॥ ८५ ॥
अयं हि जार्थ्यमाणस्तु नाग्निना क्षीयते रसः ।
योजितः सर्वयोगेषु निरौपम्यफलप्रदः ॥ ८६ ॥

पारदः बालः बालकवन्धः । योगयुतः रसायनादियोगे प्रयुक्तः । भाविगदापह्नः
अनागतव्याधिप्रतिषेधक इत्यर्थः ॥ ८१ ॥

कुमारवन्धमाह, हरोद्भव इति ।—हरोद्भवः पारदः । कुमारः कुमारवन्धः ।
मिततण्डुलः तण्डुलमानः । त्रिःसप्तरात्रैः एकविंशतिदिवसैः । पापेति ।—पाप-
रोगाणां कुष्ठमसृजिकादीनां सङ्घातं समूहं हन्ति नाशयति इति तथोक्तः ॥ ८२ ॥

तरुणवन्धमाह, चतुर्गुणेति ।—चतुर्गुणव्योमकृताशनः चतुर्गुणाभ्रजीर्णः अस्ौ रसः
रसायनाग्रः रसायनश्रेष्ठः ॥ ८३ ॥

वृद्धवन्धमाह, यस्येति ।—अभ्रकः षड्गुणितः जीर्णः षड्गुणाभ्रजीर्णः । प्राप्ताग्नि-
सख्यः अग्निमत्तापेऽपि अतुल्यमशीलत्वात् सखित्वं ज्ञेयम् । देहे शरीररोगे, तथा
लोहे लौहप्रयोगे च इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

मूर्त्तिवन्धमाह, य इति ।—दिव्यमूलिकाभिः दिव्यवत्पादसम्पन्नतण्डुलपथ्या-

अथ जलवन्धनक्षणम् ।—

शिलातीयमुखैस्तोयैर्बोऽसौ जलवन्धवान् ।

स जरारागमृत्युघ्नः कल्पात्तफलदायकः ॥ ८० ॥

अथ अग्निवन्धनक्षणम् ।—

केवलो योगयुक्तो वा ध्यातः स्याद्गुटिकाकृतिः ।

अक्षीणश्चाग्निवन्धोऽसौ शिचरत्वादिकृत् स हि ॥ ८८ ॥

अथ महावन्धनक्षणम् ।—

हेम्ना वा रजतेन वा सहचरो ध्यातो व्रजत्येकता-

मक्षोणो निविडो गुरुश्च गुटिकाकारोऽतिदोर्घाज्ज्वलः ।

चूर्णत्वं पटुवत् प्रयाति निहतो घृष्टो न मुखेन्मलं

निर्वन्धो द्रवति क्षणात् स हि महावन्धाभिधानो रसः ॥ ८९ ॥

दिभिरोषधिनिषैः । अत्यग्निमहः तौत्राग्नावपि स्थिरः इत्यर्थः । निरौपम्यफलप्रदः
अतुलनीयसिद्धिसम्पादकः ॥ ८५-८६ ॥

जलवन्धमाह, श्लेति ।—शिलातीयमुखैस्तोयैः कारकादिगलैः । कल्पात्-
फलदायकः रसकल्पात्तफलदायक इत्यर्थः ॥ ८७ ॥

अग्निवन्धमाह, केवल इति ।—केवलः द्रव्यान्तरासंयुक्त इत्यर्थः । योगयुक्तः द्रव्या-
न्तरसंयुक्तः । ध्यातः अग्नौ सन्ततः । अक्षीणः अग्नितापेऽपि यथासावायां स्थितः, न तु
किञ्चिदप्युनः । शिचरत्वादिकृत् मुखे घृतः नभोगतिसामान्यपदः इत्यर्थः । उद्देश्यस्य
“जलवन्धोऽग्निवन्धश्च सुसंस्कृतकृताभिधः” इत्यनेन अग्निवन्धानन्तरं महावन्धा-
याक् सुसंस्कृतकृताश्च वन्धान्तरस्य समुल्लेखो विद्यते, विवरणयस्ये तु तदुल्लेख-
दर्शनात् वन्धः सः लिपिकरप्रसादात् प्रसादान्तरादुवा अदर्शनतां गत इति मन्ते ।
किञ्च सुसंस्कृतकृताभिधः इत्यस्य अग्निवन्धस्य विशेषणत्वमपि न युज्यते, तथात्वे
वन्धस्य चतुर्विंशतिसङ्ख्याकत्वात् “पञ्चविंशतिसङ्ख्याकान् रसवन्धान् प्रचक्षते” इति
प्रतिज्ञाहान्यापत्तेरिति ॥ ८८ ॥

महावन्धमाह, हेत्वेति ।—एकतो व्रजति स्मरंरौप्याभ्यां सह निविडो भवति ।
निविडः मोघतानतः, समानसुखावयवः इत्यर्थः । गुटिकाकारः स्मरंन रौप्येण वा सह
समनवशात् एकीभूय गुटिकाकारेण परिणत इत्यर्थः । अतिदोर्घाज्ज्वलः विस्तुरित-
प्रभाविशिष्टः सुचिरस्थायिप्रभासम्पन्नो वा । निहतः प्राप्ताघातः सन् पटुवत् लवणवत्

अथ सूतानां सङ्ग्रहमूर्च्छाकल्पः ।—

विष्णुकान्ता-शशि-लता-कुम्भी-कनकमूलकैः ।
 विशाला-नागिनी-कन्द-व्याघ्रपादो-कुरुगटकैः ॥ ८० ॥
 वृश्चिकालीभण्डोभ्यां हंसपाद्या सहासुरैः ।
 अप्रसूतगवां मूत्रैः पिष्टं वा कुलकै पचेत् ॥ ८१ ॥
 पक्वमेव सृतेर्लाहिर्मर्दितं विपचेद्रसम् ।
 यन्त्रेषु मूर्च्छा सूतानामिव कल्पः समासतः ॥ ८२ ॥

अथ जलूकावन्मूलकणम् ।—

सूते गर्भनियोजिताहंकनके पादांशनागेऽथवा
 पञ्चाङ्गुष्ठक-शास्त्रलो-क्तमदा-श्लेष्मातवोजैस्तथा ।

सूत्रं प्रयाति । निर्बन्धः यथायथसम्पादितवन्मनस्क्रियः चित् क्षणात् द्रवति, अग्रे
 इति शेषः ॥ ८८ ॥

रसस्य सङ्ग्रहमूर्च्छाकल्पमाह, विष्णुकान्तेति ।—विष्णुकान्ता अपराजिता
 शशी कर्पूरः । लता लताकलूरिका ; यद्वा—शशिलता इत्येकपदं, तत्र श्वेत-
 यूथिका इत्यर्थः । कुम्भी वारिप्रणौ “पाना” इति भाषा ; दन्तो वा । कनकं
 धुनूरः । मूलकं स्वनामख्यातकन्दविशेषः ; “मूलकैः” इत्यत्र “कुलकैः” इति पाठे—
 पटोलपत्रैरित्यर्थः । विशाला गोरक्षकर्कटी । नागिनी नागदन्ती । कन्दः शूरणम् ।
 व्याघ्रपादो विकडवः, “वेवि” इति भाषा । कुरुगटकः पीतभिगटी ; “कुरुगटकैः”
 इत्यत्र “कुसुमकैः” इति पाठे—द्रोणप्रणौरसैः । वृश्चिकाली वृश्चिकपत्रो “विकटो” इति
 ख्याता । इभण्डो हस्तिगण्डो । हंसपादो गोधापदीलता । आसुरं विडाख्यलक्षणम् ।
 एषां समस्तानां यथाप्राप्तानां वा मूलाद्यन्तमाह्नैः सह, अप्रसूतगवां मूत्रैर्वा
 सह रसं पिष्टा कुलकै करोषाद्यो ; “वा कुलकै” इत्यत्र “मालुककै” इति पाठे—
 विष्णुकान्तादीनां मूलाद्यन्तमाह्नैः तथा अप्रसूतगवां मूत्रैः सह पिष्टा बालूकायन्त्रे,
 “कुक्कुटे” इति पाठे—कुक्कुटपुटे, अथमेव पाठः साधौधख्यया प्रतिभाति ।
 सुगन्धन्यत् ॥ ८०—८२ ॥

जलूकावन्माह, सूते इति ।—गर्भे अभ्यन्तरे नियोजितं स्थापितम् अर्धम्
 अर्धभागः कनकं यत्र तथाविधे अथवा पादांशः चतुर्थांशः नागः सौप्तिकं यत्र

तद्वत्तेजिनि-कोलकाख्यफलजैश्वर्यं तिलं पत्रकं
तमे खल्लतले निधाय मृदिते जाता जलूका वरा ॥ ८३ ॥

अथ क्रियाविशेषेण जलूकाया गुणविशेषः ।—

सैषा स्यात् कपिकच्छुरोमपटले चन्द्रावतीतैलके
चन्द्रे टङ्गणकामपिप्पलिजले स्विन्ना भवेत्तेजिनो ।
तमे खल्लतले विमर्दनविधियन्त्राद्वल्लिया कृता
सा स्त्रीणां मददर्पनाग्रनकरो स्याता जलूका वरा ॥ ८४ ॥

अथ जलूकायाः त्रिविधप्रमाणनिर्देशः ।—

बाल्ये चाष्टाङ्गुला योज्या यौवने च दशाङ्गुला ।
द्वादशैव प्रगल्भानां जलूका त्रिविधा मता ॥ ८५ ॥

तादृशे मृते, तिलचूर्णे तथा तेजपत्रचूर्णे च दत्त्वा तमखल्ले निधाय पञ्चाङ्गुलादिभिः सह
मर्दनेन जलूकावन्तः भवेत् इत्यर्थः । ततः पञ्चाङ्गुलः परच्छन्मूलम् । कृतमदा
बेलोक्तविशया । ज्ञप्तातपीजे मन्व्यफलबीजम् । तेजिनि मूत्रा । कोलकाख्यफलं वट-
फलमज्जा ॥ ८३ ॥

प्रक्रियाविशेषेण अस्या गुणविशेषमाह, सेवेति ।—सैषा जलूका, कपिकच्छु-
रोमपटले शुकशिल्पीफलगानस्थशृङ्गानिचये, तत्काये इत्यर्थः, तेन पथ्यपित्तजले
इत्यर्थो वा; चन्द्रावती चन्द्रमल्लिका इति स्यातः पुष्पविशेषः तस्याः तैलके
बीजोत्पत्तौ, एलाबीजोत्पत्तौ वा, चन्द्रे कर्पूरे, कर्पूरादके, कामः दमनकः
“दीना” इति स्यातः, टङ्गणकानाभ्यां सह पिप्पलीजले पिप्पलीकाये, स्विन्ना
पाचिता, तेजिनो तेजःसम्यक्ता, “सर्वे सान्ताप्सुदत्ताः” इति निबन्धानुसारेण अदन्त-
तेजशब्दात् प्राशस्ये इन्; भवेत्, ततः तमखल्ले मर्दनं कृत्वा यन्त्रात् यन्त्रधीनेन रत्नया-
कार-करणीपथीगियन्त्रविशेषेण, या वल्लिः बल्लः कृता, सा जलूका । मददर्पेति ।—
स्त्रीणां दर्पनाग्रनलक्ष सुखे बाहो वा धारणात् बोध्यम् ॥ ८४ ॥

वयोभेदेन जलूकाया मातमाह, बाल्ये इति ।—बाल्ये इत्यस्य बाल्यन्तबाला-
वस्थायामित्यर्थो बोध्यः, अथवा बालायामित्यर्थः करणीयः, अतः पथे—द्वादशाङ्गु-
लोद्दशाङ्गुल इत्यर्थः । यौवने षोडशाङ्गुले विंशतोऽङ्गुलः । प्रगल्भानां प्रौढानां,
विंशत ऊर्ध्वं पञ्चाशतोऽङ्गुलित्यर्थः ॥ ८५ ॥

अथ जलूकायाः संस्कारविशेषः ।—

धृत्वा सूक्ष्ममुखे पात्रे मेवीनीरं प्रदापयेत् ।

स्थापयेदातपे तोत्रे वासराण्येकविंशतिः ॥ ८६ ॥

अथ अन्यविधां जलूकां वक्तुं प्रतिज्ञा ।—

द्वितीयाऽत्र मया प्रोक्ता जलूका द्रावणे हिता ।

पुरुषाणां स्थिता मूर्द्धि द्रावयेद्बीजमद्भुतम् ॥ ८७ ॥

अथ द्वितीयप्रकारजलूकावन्धः ।—

मुनिपत्ररसञ्चैव शास्त्रलोहन्तवारि च ।

जातौमूलस्य तोयञ्च शिंशपातीयसंयुतम् ॥ ८८ ॥

श्लेष्मातकफलञ्चैव त्रिफलाचूर्णमेव च ।

कोकिनाक्षस्य चूर्णञ्च पारदं मर्दयेद्दुबुधः ॥ ८९ ॥

जलूका जायते दिव्या रासाजनमनोहरा ।

सा योज्या कामकाले तु कामयेत् कामिनी स्वयम् ॥ ९० ॥

जलूकायाः संस्कारविशेषमाह, धृत्वेति ।—धृत्वा, जलूकावलथमिति शेषः । सूक्ष्ममुखे सङ्कीर्णमुखविशेषे । “सूक्ष्ममुखे पात्रे” इत्यत्र “सूतमुखे पात्रम्” इति पाठान्तरे—जलूकावन्धे बलशक्तस्य सूतस्य संवागदेशं प्राप्तं धृत्वा इत्यर्थः । मेवीनीरं एकविंशतिदिनानि तोत्रातपे स्थापनरूपसंस्कारविशेषेण जलूकावलथस्य सुषुप्तिर्जायते इति ॥ ८६ ॥

अन्यविधजलूकावन्धं वक्तुं प्रक्रमते, द्वितीयेति ।—द्रावणे कामिनीद्रावणे इत्यर्थः । मूर्द्धि स्थिता धृता इत्यर्थः । बीजं स्त्रीबीजम् । अद्भुतलक्षं पुंमूर्द्धि स्थिता अपि स्त्रीबीजद्रावणात् बोध्यम् ॥ ८७ ॥

तमेव अन्यप्रकारमाह, मुनिपत्ररसमिति ।—मुनिपत्ररसम् अगस्त्यपत्ररसं, ब्रह्मपुत्रपत्ररसम् इत्यर्थः, दलनकपत्ररसं वा । शास्त्रलोहन्तवारि शास्त्रलोपपत्तयः प्रसववन्धनरसम् । जातौमूलस्य ताद्यं नाभतोक्ततामूलध्वनरसम् । शिंशपातीय-संयुतं “शिंश” इति स्थापनरसमूलध्वनरससंयुतम् । श्लेष्मातकफलं बहुवारफलम् । सुनिपवादीनां स्वरसं त्रिफलाकोकिनाक्षशोचूर्णे सूतसंकीर्णस्य मर्दयित्वा जलूकां कुर्यात् ॥ ८८—१०० ॥

अथ जलूकावन्तारम् ।—

त्रिफला-भृङ्ग-महोषध-मधु-सर्पिश्कागदुग्ध-गोमूत्रे ।
नागं सप्तनिषिक्तं समरसजारितं जलूका स्यात् ॥ १०१ ॥

अथ प्रकारान्तरम् ।—

भानुस्वरदिनसङ्ख्याप्रमाणसूतं गृहीतदीनारम् ।
अङ्गोल-राजवृक्ष-कुमारौरसशोधनं कुर्यात् ॥ १०२ ॥
शशिरैखा-वरवर्णी-सकोकिलाक्षापामार्ग-कनकानाम् ।
चूर्णैः सहेकविंशतिदिनानि सम्मर्दयेत् सम्यक् ॥ १०३ ॥
निशायाः काञ्चिकं यूषं दत्त्वा योनौ प्रवेशयेत् ।
बालमध्यमवृद्धासु योज्या विज्ञाय तत् क्रमात् ॥
नौरसानामपि नृणां योषा स्यात् सङ्गमोत्सुका ॥ १०४ ॥

जलूकान्तरमाह, विप्रलेति ।—त्रिफलाकाशादौ पृथक् पृथक् सप्तवारं बहिः-
स्रुतं सौप्तिकं निषिच्य समरसेन सह जारितं कृत्वा पूर्ववत् जलूकां कुर्यात् ॥ १०१ ॥

प्रकारान्तरमाह, भविति ।—भानुः द्वादश, स्वरः सप्त, दिनम् एकः, एतत्सङ्ख्या-
प्रमाणसूतं द्वादशादिद्वयं मिलित्वा विंशतिचङ्गापसाधरसं, विंशतिपलपसाधरस-
मित्यर्थः, रसमन्तकारकर्मेणि सर्वदेव पलाङ्गुलिं सानविधानदर्शनात् अत्रापि पलसान-
तेन वृत्ता । गृहीतदीनारं कवलितकर्षद्वयवृषणम् । राजवृक्षः आरज्वधः । कुमारौ
गृहकन्या । शशिरैखा सोमराजौ गुडूची वा । वरवर्णी गौरौचना हरिद्रा वा ।
कनकं धूलुरः । निशायाः हरिद्रायाः काञ्चिकं यूषं काञ्चिकेन सह कृतं यूष-
मित्यर्थः, स च यूषः सुद्धादिशमौधान्येन सह काव्यः, यूषयोगित्वात् सुद्धादीनाम् ; यथा
—निशायाः स्वरसं, काञ्चिकं तथा यूषं सुद्धादिवृषणम् । अथसद्यः—यामोक्तशत-
कोलकमितस्त्रयं विंशतिपलसानं सूतम् अङ्गोलादीनां स्वरसेन सम्यगं शोधनं कुर्यात्,
ततः तत् शशिरैखादीनां चूर्णे युक्त्वा किञ्चित् किञ्चित् दत्त्वा निशाकाञ्चिक-
यूषेण निशास्वरसादिभिः वा एकविंशतिदिनानि मर्दयित्वा च प्रयुञ्जीत ।
अलेति ।—अत्रापि पूर्ववत् बालाद्यवस्थाभेदेन अष्ट-दश-द्वादशाङ्गुलसानां योज्या
इति ॥ १०२—१०४ ॥

प्रकारान्तरम् ।—

रसभागचतुष्कञ्च वङ्गभागञ्च पञ्चमम् ।

सुरसारससंयुक्तं टङ्गणेन समन्वितम् ॥ १०५ ॥

त्रिदिनं मर्दयित्वा च गोलकञ्च रमोद्धवम् ।

लिङ्गाग्ने योनिनिक्षिप्तं यावदायुर्वशङ्करम् ॥ १०६ ॥

प्रकारान्तरम् ।—

कर्पूर-शूरण-सुभङ्ग-सुमेधनादै-

र्नागं निषिच्य तु मिथो वलयेदसेन ।

लिङ्गस्थितेन वलयेन नितम्बिनीनां

स्वामौ भवत्यनुदिनं स तु जीवहेतुः ॥ १०७ ॥

अथ योनिविद्रावणम् ।—

टङ्गापिप्पलिकामा-शूरणकर्पूरमातुलुङ्गरसैः ।

क्त्वा स्वाङ्गुलिलेपं योनिं विद्रावयेत् स्त्रोणाम् ॥ १०८ ॥

प्रकारान्तरमाह, रसेति ।—पञ्चमं चतुर्थभागापेक्षया पञ्चमी भागः, तेन रसस्य भागचतुष्टयं वङ्गस्य चैको भाग इत्यर्थः । सुरसा तुलसी । टङ्गणस्य च वङ्गभाग-समत्वं बोध्यम् ; तदापिक्कस्य गालककरणानुपयोगित्वात् । त्रिदिनं मर्दनञ्च सुरसारसैर्नैव कार्यम् । गोलकं वलयमित्यर्थः ॥ १०५।१०६ ॥

अथनिधमाह, कर्पूरेति ।—सुभङ्गं कौटादिभिरजग्धः नातिबालो नातिवृद्धः भङ्गराज इत्यर्थः । सुमेधनादः प्रशस्ततण्डुलोदशकम् । अथ शूरणादीनां रसो नास्ति, एवञ्च कर्पूरोदकेन तथा शूरणादीनां पृथक् पृथक् रसेन नागं प्रतप्तद्रवौभूत-सौप्तिकं निषिच्य सप्तधा सिञ्चयित्वा रसेन सह मिथः अन्वोऽन्वं मिथयित्वा वलयेत् वलयं कुर्यादित्यर्थः ॥ १०७ ॥

योनिविद्रावणमाह, टङ्गणेति ।—काना कामाची, कामासाधोत्यर्थः, “नामैका-देर्जनापि सम्पूर्णानवदधन्” इति व्यायात्, यथा रोहिणीत्युक्ते कटुकारोहिणौ आयाति तथा । “काना” इत्यत्र “कानी” इति पाठे—कृत्रभक्त इत्यर्थः ; टङ्गणादीनां प्रत्येकं समभागं गृहीत्वा सम्यक्प्रेषणोपयोगिना मातुलुङ्गरसेन पिश तेन कल्केन स्वाङ्गुलिलेपः कार्य इति बोध्यम् ॥ १०८ ॥

अथ मदनवल्लयम् ।—

अग्न्यावर्त्तितनागे ह्रस्वीजं निक्षिपेत्ततो द्विगुणम् ।

मुनि-कनक-नाग-सर्पैर्दन्याऽथ सिच्याच्च तन्मध्यम् ॥ १०८ ॥

तत्क्रेण मर्दयित्वा गणेन मदनवल्लयं कृत्वा ।

रतिसमये वनितानां रतिगर्वविनाश्रनं कुरुते ॥ ११० ॥

प्रकारान्तरम् ।—

व्याघ्रीवृहतीफलरससूरण-कन्दश्च चणकपत्रास्त्रम् ।

कपिकच्छुवज्रवल्ली-पिप्पलि-कामार्स्त्रकाचूर्णम् ॥ १११ ॥

अग्न्यावर्त्तितनागं नववारं मर्दयेद्विभेद्व्येः ।

स्मरवल्लयं कृत्वेतद्वनितानां द्रावणं कुरुते ॥ ११२ ॥

अथ सूतसारणम् ।—

पलाशबीजं रक्तञ्च जम्बीरास्त्रेन सूतकम् ।

सजौवं मर्दितं यन्त्रे पाचितं स्त्रियते ध्रुवम् ॥ ११३ ॥

मदनवल्लयमाह, अग्न्यावर्त्तितेति ।—मुनिः वक्रतुण्डः । कनकं धुक्कुरः । नागः नागवल्ली । सर्पः सर्पाणो “पानशिउलि” इति भाषा । दन्ती स्नानप्रसिद्धा । तत्क्रेण गणेन तत्तवर्गेण, स च मथितोदयिच्छच्छिकाघोलभेदाद्यतुर्विधो बोध्यः । “तत्क्रेण” इत्यत्र “तित्तेन” इति तथा “तौल्येन” इति च पाठान्तरम् । अग्निसन्तापेन द्रवीभूते सोमके द्विगुणं पारदं प्रक्षिप्य सुन्धादीनां रसे सरसे तं निक्षिपेत्, ततः सङ्ख्य तत्तवर्गेण सन्ध्यां च वल्लयं कुर्यात् ॥ १०८:११० ॥

प्रकारान्तरमाह, व्याघ्रीति ।—व्याघ्रा कण्टकारिका । अणकपत्रास्त्रं चणकास्त्रं, “कोलार शाक” इति भाषा । कपिकच्छुः शूकशिल्ली, “मालकुशी” इति भाषा । वज्रवल्ली “हाडयोडा” इति भाषा । कामा काकमाचौल्यः ; “काना” इत्यत्र “काम” इति पाठे—काण्टणम् इति बोध्यम् । अस्त्रिका तिलिङी । द्रवीभूतं सोमकं कपिकच्छादीनां चूर्णञ्च व्याघ्रीवृहतीफलरसादिभिः सन्ध्यां द्विसौव्यैः गुड्या-मलकादीनां रसे गुड्या मर्दयित्वा वल्लयः काव्यः ॥ १११:११२ ॥

रसनारणमाह, पलाशबीजमिति ।—रक्तं कुङ्कुमम् । सजौवम् अष्टवर्गोक्त-लोवकाव्यङ्ग्यलुपविशेषसङ्घितम् । यन्त्रे अन्वमूवादी अन्वायन्त्रे वा । पलाशबीजादि-द्रव्यत्रयेण सह जम्बीरास्त्रेन मर्दितं पारदं पुटे रुद्धा पाकात् भस्त्राग्नौ वा खसनात् भस्मीभवति ॥ ११३ ॥

प्रकारान्तरम् ।—

खरमञ्जरिवीजान्वितपुष्करबीजैः सुचूर्णितैः कल्कम् ।
कृत्वा सूतं पुटयेद्ददमूषायां भवेद्धस्य ॥ ११४ ॥

प्रकारान्तरम् ।—

काकोडुम्बरिकाया दुग्धेन सुभावितो ह्रिङ्गुः ।
मर्दनपुटेन विधिना सूतं भस्मीकरोत्येव ॥ ११५ ॥

प्रकारान्तरम् ।—

देवदालीं हरिकान्तामारनालेन पेषयेत् ।
तद्भवैः सप्तधा सूतं कुर्यान्मर्दितमूर्च्छितम् ॥ ११६ ॥
तत् सूतं खर्परे दद्याद्दत्त्वा दत्त्वा तु तद्भवम् ।
चुक्षुणोपरि पचेच्चाङ्गं भस्म स्यान्नवणोपमम् ॥ ११७ ॥

प्रकारान्तरम् ।—

अपामार्गस्य बीजानि तथैरण्डस्य चूर्णयेत् ।
तच्चूर्णं पारदे देयं मूषायामधरोत्तरम् ॥
कृत्वा लघुपुटेः पचाच्चतुर्भिर्भस्मतां नयेत् ॥ ११८ ॥

प्रक्रियान्तरमाह, खरमञ्जरीति ।—खरमञ्जरीबीजम् अपामार्गबीजम् । पुष्करबीजं
प्रज्ञबीजम् । पञ्चापामार्गबीजचूर्णेन सह कल्कोक्तं पारदं ददमूषायां कदा पुटयेत्,
तेन भस्मीभवति ॥ ११४ ॥

साधनान्तरमाह, काकोडुम्बरिकाया इति ।—काकोडुम्बरिका कीटोडुम्बरः
“कुसुम” इति भाषा । ह्रिङ्गुं सडुम्बरचौरिण सप्तधा भावयेत्, ततः तेन ह्रिङ्गुना सह
वयाविधि मर्दनपुटनाभ्यां सूती भस्मीभवति ॥ ११५ ॥

प्रकारान्तरमाह, देवदालीमिति ।—देवदाली हलिवोषकः । हरिकान्ता
विष्कान्ता, नीलपुष्पापराजिता इति यावत् । एतद्वयम् आरनालेन सह पेषयेत्,
ततः तरुलोमताभ्यां ताभ्यां सूतस्य सप्तवारं मर्दनमूर्च्छनादिकं कृत्वा खर्परोपरि
चुक्षुणां तत् सूतं संस्थाप्य च सप्तद्वयं तव पुनः पुनर्दत्त्वा दद्यां सप्तद्वयं च दिनं यावत्
पचेत्, एवं लवणीपमं भस्म जायते ॥ ११६।११७ ॥

अथविधमाह, अपामार्गस्येति ।—अधरोत्तरम् उपस्थः । चतुर्भिः इत्यस्य लघु-
पुटैरित्यनेनान्वयः ॥ ११८ ॥

प्रकारान्तरम् ।—

कटुतुम्बुद्भवे कन्दे गर्भे नारीपयःप्लुते ।
सप्तधा स्त्रियते सूतः खेदितो गोमयाग्निना ॥ ११९ ॥

प्रकारान्तरम् ।—

अङ्गोलस्य शिफावारि-पिष्टं खले विमर्दयेत् ।
सूतं गन्धकसन्तुल्यं दिनान्ते तं निरोधयेत् ॥
पुटयेद्भूधरे यन्त्रे दिनान्ते स मृतो भवेत् ॥ १२० ॥

अन्यविधम् ।—

वटक्षीरेण सूताम्नी मर्दयेत् प्रहरत्रयम् ।
पाचयेत्तेन काष्ठेन भस्मीभवति तद्रसः ॥ १२१ ॥

अथ रसभस्मसेवनविधिः ।—

अथाऽऽतुरो रसाचार्यं साक्षादेवं महेश्वरम् ।
साधितञ्च रसं शृङ्ग-दन्तवेखादिधारितम् ॥ १२२ ॥
अर्चयित्वा यथाशक्ति देवगोब्राह्मणानपि ।
पर्णखण्डे धृतं सूतं जग्ध्वा स्यादनुपानतः ॥ १२३ ॥

अथ रससेवने पथ्यविधिः ।—

घृतसैन्धवधान्याक-जौरकार्दकसंस्कृतम् ।
तण्डुलीयकधान्याक-पटोलालम्बुपादिकम् ॥ १२४ ॥

मतान्तरमाह, कटुतुम्बुद्भवे इति ।—कटुतुम्बो तिलालातुः, कटुतुम्बो सङ्गति
अस्मात् ताड्ये कन्दे मूले, गर्भे मध्ये कटुतुम्बोमूलकल्मस्ये इत्यर्थः ॥ ११९ ॥

विधानान्तरमाह, अङ्गोलस्येति ।—अङ्गोलः “धल अङ्कोड” इति प्रसिद्धः ।
आदौ खले अङ्गोठमूलरसेन तुल्यगन्धकं पारदं दिनं धातुं विमर्दयेत्, ततो मूषायां
निरुध्य चतुर्थीर्नं भूधरे पचेत् ॥ १२० ॥

अपरमाह, वटक्षीरेणेति ।—तेन काष्ठेन वटकाष्ठेन ॥ १२१ ॥

अन्तरस्य भस्मविधमाह, अथेति ।—रसाचार्यं पारदभस्मकर्तारं वेद्यम् । पर्ण-
खण्डे घृतं सूतनिलादि ।—अप्यरसं पर्णखण्डमध्ये संस्थाप्य यथाव्याध्यनुपानधीगतः
भस्मयित्वा वल्यमाणपथ्यसेवी स्यात् ॥ १२२।१२३ ॥

गोधूमजौर्णशाख्यत्वं गव्यं क्षीरं घृतं दधि ।

हंसोदकं मुद्गरसः पथ्यवर्गः समासतः ॥ १२५ ॥

अथ रससंबन्धे उपपत्त्यानि ।—

बृहतीविल्वकुष्माण्डं वेवायं कारवेत्तकम् ।

माषं मसूरं निष्पार्वं कुलित्यं सर्षपं तिलम् ॥ १२६ ॥

लङ्घनोदत्तनस्नान-ताम्रचूडसुराऽऽसवान् ।

आनूपमांसं धान्यान्तं भोजनं कदलीदले ।

कांस्ये च गुरु विष्टम्भि तीक्ष्णोष्णञ्च भृशं त्यजेत् ॥ १२७ ॥

अथ देवीशास्त्रोक्त-ककारादिगणः ।—

कण्टारोफलकाञ्चिकञ्च कलमस्तैलं तथा राजिका

निम्बूकं कतकं कलिङ्गकफलं कुष्माण्डकं कर्कटी ।

कारौकुट्टकारवेत्तकफलं कर्कोटिकायाः फलं

वृन्ताकञ्च कपित्थकं खलु गणः प्राक्तः ककारादिकः ॥ १२८ ॥

देवीशास्त्रोदितः सोऽयं ककारादिगणो मतः ।

शास्त्रान्तरविनिर्दिष्टः कथ्यतेऽन्यप्रकारतः ॥ १२९ ॥

पथ्यवर्गमाह, घृतंति ।—घृतादिभिः संस्क्रुतं तण्डुलीयादिकं पथ्यं संवेत । अत्र
अलम्ब्या मुण्डिरी । हंसोदकं “दिना मृद्यांश्चमत्तं निशि चन्द्रांश्चोतत्तम् ।
कालेन पक्वमलमगव्येनाविधौकृतम् ॥ हंसोदकमिति ख्यातं शारदे विभक्तं शुचि ॥”
इत्युक्तलक्षणम् ॥ १२४।१२५ ॥

रसोपयोगे वर्जनीयान्माह, बृहतीति ।—कारवेत्तकं “करला उच्छे” इति
ख्यातम् । निष्पार्वं शिम्बि । लङ्घनम् उपवासः । उदत्तं चूर्णादिना गावर्षणम् ।
ताम्रचूडः कुकुटः । कदलीपले कांस्यपले च भोजनं तथा गुर्वन्नादिकञ्च
त्यजेत् ॥ १२६।१२७ ॥

रसोपयोगे कुष्माण्डकारवेत्तकादिष्वपकादिद्रव्यवर्जनप्रसङ्गेन देवीशास्त्रोक्तं
ककारादिगणमाह, कण्टारीति ।—कण्टारीफलं कण्टकारीफलम् । कलमः
झालिविशेषः, “कल्माधान” इति प्रसिद्धः ; “कलमः” इत्यत्र “कमठः” इति पाठो
—कर्मः इत्यर्थः । तैलं कटुतैलं, अत्युमाद्यककारादिगणे कटुतैलग्रहणात् ।

अथ श्रीकृष्णदेवोक्त-ककारादिगणः ।—

कङ्कः कन्दुककोलकुक्कुटकल-क्रोडाः कुलत्यास्तथा
कण्टारो कटुतेलकृष्णगलकः कूर्मः कलायः कणा ।
कर्काश्व कठिञ्जकश्च कतकं कर्कोटकं कर्कटी
काली कान्तिरुमेष कादिकगणः श्रीकृष्णदेवोदितः ॥१३०॥

अथ ककारादिनिषेधस्यापवादः ।—

यस्मिन् रसे च कण्ठात्तथा ककारादिनिषेधितः ।
तत्र तत्र निषेध्यस्तु तदौचित्यमतोऽन्यतः ॥ १३१ ॥

अथ रसव्यापदि प्रतीकारः ।—

उद्गारे सति दध्यन्नं कृष्णमीनं सजीरकम् ।
अभ्यङ्गमनिलक्षोभे तैलेर्नारायणादिभिः ॥ १३२ ॥

राजिका रक्तमेषपः । कतकं जलप्रसादनफलं, “निमेली” इति प्रसिद्धम् ।
कलिङ्गकफलम् इन्द्रियवः तरन्वुगो वा । कर्कटी “कर्कड” इति भाषा । कारो
कण्टकारीभेदः ; “कारी” इत्यत्र “कौरी” इति पाठे—शुकी, शुकजातीया
स्त्रीत्यर्थः, “ककौ” इति पाठे—सयूर इत्यर्थः । कर्कोटिकायाः फलं “कर्कोल”
इति भाषा । तैलराजिकानिष्कृष्टलाकानां ककारादिकलाभावेऽपि वर्जनीयत्वान्
वर्जनीयद्वयप्रसङ्गेन ककारादिषु अन्तर्भावो बोध्यः ॥ १२८।१२९ ॥

श्रीकृष्णदेवोक्तं ककारादिगणमाह, कङ्कुरिति ।—कङ्कः प्रसातिका “कौडलि”
इति प्रसिद्धः । कन्दुकं पूगफलम् । कोलं वदरफलम् । कलः कलकण्डः, कंसपारा-
वतादिरित्यर्थः । क्रोडाः वराहः । कृष्णगलकः कृष्णवर्णगडकमत्स्यः, “गडुड साक” इति
भाषा, कुकुम्भपक्षी वा, “कुको पक्षी” इति भाषा । कलायः वृत्तकलायः, “सटर”
इति प्रसिद्धः । कणा पिप्पली, “कणा” इत्यत्र “कण्ठी” इति पाठे—अश्वकण्ठता ।
कर्काशः कुष्माण्डभेदः “कखाश” इति उत्कले प्रसिद्धः । कठिञ्जकः कारवेण्डकः ।
काली असितवर्णं कृष्णजीरको वा । श्रीकृष्णदेवनामा कश्चित् भिषक् ॥१३०॥

ककारादिनिषेधस्यापवादविषयमाह, यस्मिन्निति ।—कण्ठोक्त्या कण्ठरवेण तेषां
ज्ञानशङ्केन । अन्यतः अन्यस्मिन् रसे । औचित्यम् उचितत्वात् न निषेध्य-
मित्यर्थः ॥ १३१ ॥

रसोपशोषी मावादिदोषात् कखाश्चित् व्यापक्षी सत्यां तत्प्रतीकारमाह, उद्गारे

अरती शीततोयेन मस्तकोपरि सेचनम् ।

तृष्णायां नारिकेलाम्बु मुह्ययूषं सशर्करम् ॥ १३३ ॥

अथ रससेवने उपचारविधिः ।—

द्राक्षादाडिमखर्जूर-कटलीनां फलं भजेत् ।

रसवीर्यविवृद्धार्थं दधिचीरेक्षुशर्कराः ॥

शीतोपचारमन्यच्च—”

॥ १३४ ॥

अथ रसत्यागे उपचारविधिः ।—

“—रसत्यागविधौ पुनः ।

भक्षयेद्बृहतीविल्वं सकृत् साधारणो विधिः ॥ १३५ ॥

इति श्रोत्रैश्वर्यपतिर्बृहत्स्य तृणोवांशटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये

रसशीघ्रनवन्यनभक्षजलूकादिनिरूपणं नासैकादशीऽध्यायः ॥ ११ ॥

इति ।—कृष्णमीनं कृष्णवर्णस्यविशेषं शङ्खौसद्वरादिकं, तच्च सजीरकं नीरक-
संस्कृतं कृत्वा दद्यादिति शेषः । अन्यत् स्यष्टम् ॥ १३२।१३३ ॥

उपशुक्ररसस्य वीर्योत्कषार्थं क्रियाविशेषमाह, द्राक्षेति ।—दध्यादिकं भक्षयेत्
सक्तातिरिक्तं शीतोपचारञ्च कुर्यात् ॥ १३४ ॥

रससेवनप्रयोजने सिद्धे त्यागकालिककर्तव्यमाह, रसत्यागविधाविति ।—सकृत्
एकवारं बृहतीं विल्वञ्च भक्षयेत् ; एतेन रसोपयोगफलं स्थिरं भवेत्, त्यागजन्या
काचित् व्यापत्तिः कालान्तरे फलापगमो वा न जायते इति बोध्यम् ।
साधारणो विधिः अतः परं यथेष्टाहाराचारः करणीयः ; यथा—साधारणविधिः
रससेवायाम् एषः सामान्यनियमः ॥ १३५ ॥

इति रसरत्नसमुच्चयबोधन्याम् एकादशीऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

अथ ज्वरचिकित्सनम् ।—

अथ चिकित्सनीयरोगाणां यथाक्रमं नानानि ।—

ज्वरस्य रक्तपित्तस्य कामस्य श्वासहिंक्षयोः ।

वैस्वर्यस्य क्षयस्यापि तथाऽरोचप्रसेकयोः ॥ १ ॥

कुटिंहद्रोगयोश्चैव तृणामद्योद्भवाग्नेसाम् ।

उदावर्त्ततिसाराणां ग्रहण्यर्त्तिप्रवाहिणोः ॥ २ ॥

विस्मृच्या वह्निमान्द्यस्य मूत्रकच्छाश्मरौकजाम् ।

मेहस्य सोमरोगस्य पिडकानाञ्च विदग्धेः ॥ ३ ॥

वृद्धिगुल्मादिरोगाणां शूलानामुदरस्य च ।

पाण्डुरोफविसर्पाणां कुष्ठचित्तनभस्वताम् ॥ ४ ॥

वातास्रस्याऽऽवृतानाञ्च बन्ध्यानां गर्भिणीकृजाम् ।

सूतिकाबालरोगाणामुन्मादेऽपस्मृतावपि ॥ ५ ॥

नेत्ररोगे कर्णरोगे नासारोगाऽऽस्यरोगयोः ।

शिरःसञ्जातरोगेषु व्रणे भग्ने भगन्दरे ॥ ६ ॥

सर्वेष्वेव रोगेषु उपशोभितया रसस्य प्राधान्यात् प्रथमं रसाध्यायं विवृत्य इदानीं
स्वैरोगेषु प्रथमोक्तप्रवात् तथा जन्मरक्तयोरेतद्व्यावृत्तेन सर्वरोगेषु अन्यभिचारि-
तया वर्त्तमानत्वेन च प्राधान्यात् आदौ ज्वरचिकित्सितं वक्तुं द्वादशाध्यायमारभते,
तत्र च प्रस्तुतयन्त्योक्तरोगाणां नासनिर्देशानन्तरं यथाक्रमं चिकित्सितं वक्तुं प्रति-
जानीते, ज्वरस्तेति ।—दिग्धा हिक्का । प्रसेकः प्रतिश्यायः । मद्योद्भवः सुदात्ययः ।
प्रवाद्विणः प्रवाद्विक्कायाः । पिडकानां प्रसेकपिडकानां । कुष्ठेति ।—चित्रः
कुष्ठविशेषः श्वेतकुष्ठं वा, नभस्त्रान् वायुः तेषां, कुष्ठादिरोगाणामित्यर्थः ; यथा—
चित्तनभस्वतां विविधजातरोगाणाम् ; “चित्तनभस्वताम्” इत्यत्र “चित्तनभस्वताम्”
इति पाठान्तरं समीचीनम् । आवृतानामित्यत्र वातानामिति शेषो बोध्यः,
दोषाच्छब्दबाधूनमिति यावत् । भग्ने भग्नरोगे । गुञ्जरोगे उपदशादिगीपनीयरोगे

ग्रन्थादौ क्षुद्ररोगेषु गुह्यरोगे विषेषु च ।

जरायास्त्वनपत्यानां बीजपोषणहेतवे ॥ ७ ॥

परिपाच्याऽनया सर्वं रोगाणां हि चिकित्सितम् ।

रसलोहविषैरत्र योगैर्वक्ष्ये यथाऽऽगमम् ॥ ८ ॥

अथ वातज्वरलक्षणम् ।—

रोमाञ्चकम्पी वदने मधुत्वमुज्जृम्भणं मस्तकतोददाहौ ।

वातज्वरस्योक्तमिदं हि लक्ष्यं भुक्तोत्तरं स्याद्यदि शश्वदेव ॥ ९ ॥

गुदभेगादिरोगे वा । जरायाः बाह्वक्षयः । अनपत्यानां पुत्रदौनानां बीजपोषणहेतवे यत्तद्वद्वै, चिकित्सितम् इति ध्येयम् ; तत्र जरायाः चिकित्सितं रसायनौषधं, “यज्वराद्याधिबिध्वंसि भेषजं तदस्माद्यनम्” इत्युक्तेः, तथा अनपत्यानां बीजपोषणाद्यं चिकित्सितं बाजीकरौषधमिति ज्ञेयम् । परिपाच्या पथ्योपक्रमेण, उद्देशानु-
यायिपौर्वापथ्योक्तमेवेत्यर्थः । रसलोहविषैः रसाश्च लोहाश्च विषाणि च यत्र तेः तादृशैः योगैः रसादिनिर्मितभेषजैः । यथाऽऽगमं यथाशास्त्रम् । काचित्—“योगैर्वक्ष्ये यथाऽऽगमम्” इत्यनन्तरं “ज्वरितौ हितमग्नीयात् यथा नास्याकचिर्भवेत् । अत्र-
काले क्षुप्तज्ञानः क्षीयते स्थितेऽथवा ॥ यावत् सूतं न शुडं न च कृतमथ नी
सूर्च्येतं गन्धवडं नो वर्जं सारितं वा न च गगनवधो नोपसृताय शुद्धाः ।
स्वर्णाद्यं सर्वलोहं विषमपि न कृतं तैलपाकेऽनभिन्नः तावदेवैः कृ सिद्धौ भवति
वमुभजां मण्डले द्वाध्यशोग्यः ॥ अथ ज्वराणां लक्षणानि प्रतीकाराश्चोच्यन्ते”
इत्यधिकः पाठो दृश्यते ॥ १—८ ॥

अथ उद्देशानुसारिण ज्वरचिकित्सिते वक्तव्ये चिकित्सायां वातजाद्विभेदज्ञानस्य
विशिष्टोपयोगितात् वातजादिलक्षणं विवक्षुराचार्यः वातविकाराणामसङ्क्षेपत्वात्
आयुकारित्वाच्च दीपेषु वातस्यैव प्राधान्यात् आदौ वातज्वरलक्षणमाह, रोमाञ्चेति ।
—रोमाञ्च रोमद्वयः । वदने मधुत्वं माधुर्यम् ; “वदने मधुत्वम्” इति पाठस्तु मुद्राकर-
प्रसादज्ञ इति मन्ये, यतः वातः कषायरसः, तज्ज्वरकारि च सुखस्य कषायरसताया
एव सर्वदेव चरकादिषु समुल्लेखः दृश्यते, अतः अत्र “मधुत्वम्” इत्येव पाठः साधुः ;
अमधुत्वं माधुर्याभावः, सुखस्य विरसता इत्यर्थः, तथा च चरकनिदानस्याने
वातज्वरलक्षणे,—“कषायात्यन्तमास्यवैरस्यं वा” इति । समुत्तेऽपि अत्ररतन्त्रे
ज्वरप्रतिषेधे “शिरोऽङ्गद्वयश्चरकवैरस्यम्” इति । लक्ष्यं चिह्नं, रूपमित्यर्थः ।

अथ पित्तज्वरलक्षणम् ।—

विरिकशोषास्यकटुत्वतीव्र-तापप्रलापभ्रमसृच्छ्र्नानि ।

एतानि पित्तज्वरलक्षणानि वमिः सट्पणाङ्गविदाहिता च ॥ १० ॥

अथ कफज्वरलक्षणम् ।—

कासश्वासौ सुखे जाड्यं माधुर्यं बहुनिद्रता ।

प्रस्नेदः स्तल्पदाहश्च श्लेष्मजज्वरलक्षणम् ॥ ११ ॥

सूक्ष्मीतरमिति ।—यदि शब्दः नित्यं सूक्ष्मीतरं सूक्ष्मं भोजनस्य उत्तरमं अनन्तर-
मित्यर्थः, भोजनपरिणामानन्तरमिति यावत् ; तस्यैव वातप्रकोपकत्वेन उक्तत्वात्,
तथा च—“वायुर्वागिरिवरागमे परिणते आग्नेऽपराह्णेऽपि च” इति ; अग्ने परिणते
कीर्णे इत्यर्थः । यदि स्यात्, कोप इति शेषः ॥ ८ ॥

पित्तज्वरलक्षणमाह, विरिकेति ।—विरिकः विरिचनं, ट्वमलनिःसरणम् इति
यावत् । शोषः, सूख्येति शेषः । आस्यकटुत्वं सूख्यस्य तिक्रता, अथवा पित्तस्य कटुत्वात्
कटुरसत्वमपि भवितुमर्हति सूख्यस्य ; तथा च “कटुः स्यात् कटुतिक्रयोः” इति सेदिनौ ।
तीव्रसलापः इत्यत्र देहस्य इति शेषो बोध्यः । प्रलापः अनन्त्यं कवाक्यप्रयोगः । भ्रमः
स्वदेहभ्रमणज्ञानम्, अथवा—भ्रमः पीतः शङ्खः इत्यादिवत् भ्रमज्ञानम् ; ननु
अशीतिवातविकारमध्ये पठितस्य भ्रमस्य पित्तविकारमध्ये यद्वचं कथं सङ्गच्छते
इति चेत् उच्यते—तस्य वातलिङ्गत्वेऽपि “रजःपित्तानि लाह्रमः” इति उत्तरद
दर्शनात् पित्तस्यापि तत्र कर्तृत्वोपलब्धेः सपित्तवातस्यैव तदुत्पादकत्वं बोध्यम्
इति । अङ्गविदाहिता अङ्गेषु विविशेषेण दाहः ॥ १० ॥

कफज्वरलक्षणमाह, कासेति ।—जाड्यं सख्यता, देहस्य कडिमा इत्यर्थः ।
माधुर्यमित्यस्य सुखे इत्यनेनान्वयो बोध्यः ; अथवा—जाड्यमपि सुखे एव, कफस्य
अरुचिकारित्वात् भोजननिषेधे अचमता इत्यर्थः । प्रस्नेदः अत्यधे स्नेददर्शनं, किन्तु स्नै-
रायशः स्नेदावरोधस्य एव अनुशासनदर्शनात् प्रस्नेद इत्यत्र अस्नेद इति पाठः
युक्ततया प्रतिभाति ; अथवा प्रस्नेदः प्रगतः स्नेदः तेन स्नेदाभाव इत्यर्थः, प्रशब्दस्य
प्रगतार्थकत्वम् अत्रैवापि दृश्यते, यथा चक्रपाणिकृतसङ्ग्रहस्य “अतीसारचिकित्सित-
व्याख्याने शिवदासः,—“कार्यज्ञानशून्यस्त्री प्रदवं लघुभोजनम्” इत्यत्र “प्रदवं
प्रगतद्वयम्” ; विशारस्तु तत्रैव अनुसन्धेयः । स्तल्पदाहश्चेति ।—“गौरवं शीतमुत्क्रुद्धः”
इत्यादिशोषुतकफज्वरलक्षणे शीतदर्शनात् कफजे स्तल्पदाहः इति लक्षणं यद्यपि

अथ इन्द्रमन्त्रिपातञ्जराणामातिदेशिकलक्षणम् ।—

मिश्रितं लक्षणं यत् द्वयोस्त्रिषु भवेच्च तत् ॥ १२ ॥

अथ रसायनानि । *—

अथ तैलौक्यसुन्दरसः ।—

विमर्दिताभ्यां रसगन्धकाभ्यां

नीरेण कुर्याद्विह गोलकं तम् ।

भाग्हे नवीने विनिवेश्य पथात्

तद्गोलकस्योपरि ताम्रपात्रम् ॥ १३ ॥

साङ्गे मृद्वन्ति विनिरुध्य धीमान्दीपयेद्दीप्तकशानुनाऽप्य ।

अधस्ततः मिथ्यति पर्पटीयं नवज्वरारण्यकशानुमेघः ॥ १४ ॥

विरुद्धतया प्रतिभाति तथाऽपि सर्वस्मिन्नेव ज्वरे पित्तव्याव्यभिचरितत्वात् कफजोऽपि स्वल्पटाङ्गः सुखवत्येव इति न कश्चिद्विरोधः ॥ ११ ॥

इन्द्रमन्त्रिपातञ्जराणां लक्षणमतिदेशेनाह, मिश्रितमिति ।—यत् लक्षणं मिश्रितं वातादिदोषत्रयाणां पृथक् पृथक् यज्ञलक्षणमुक्तं तत् लक्षणं संसृष्टं, द्वयोः इन्द्रजेषु, वातपित्त-वातश्रेष्ठा-पित्तश्रेष्ठजेषु इत्यर्थः, त्रिषु विदोषजेषु, मन्त्रिपातेषु इत्यर्थः, भवेत् : इन्द्रजेषु द्वयोर्दोषदोषयोः पृथक् पृथक् यज्ञलक्षणमुक्तं तद्वैव मिलितं भवेत् एवं विदोषजेषु त्रयाणां दोषाणां पृथक् पृथक् यज्ञलक्षणमुक्तं तान्मिलितं भवेदिति ॥ १२ ॥

तैलौक्यसुन्दरसः—नवज्वरारण्यकशानुमेघः नवज्वर एव आरण्यकशानुः दावानलः तस्य मेघः लक्षण्यया मेघनिसृजतनिव, मेघस्य अनल्पप्रशमनशक्तेरदृष्टत्वात्, मेघनिसृजं वारि यथा अनलं निर्वापयति, अथ तैलौक्यसुन्दरोऽपि

* इदानीम् उद्धृष्टानां व्याधीनां प्रशमनं वक्तुं प्रकौति, अथ रसायनानीति ।
—यद्यपि अरकादौ “अज्वरान्याधिविध्वंसि शेषजं तद्रसायनम्” इत्यनेन अराव्याधि-
विनाशनौषधानां रसायनसंज्ञा तथा “कायतन्त्रे रसायनतन्त्रम्” इत्यादिना ज्वरादि-
विक्रियताधिकारात् रसायनाधिकारस्य पृथक्त्व परिदृश्यते, तथाऽपि “रसेन्द्रमित्र
निःशेषं अराव्याधिविनाशनम्” “इतो हन्ति अराव्याधिम्” इत्याद्युक्त्या रसघटितानां
सर्वेषामनौषधानां अराव्याधिविनाशनसामर्थ्यात् तेष्वपि रसायनसंज्ञा न दीषा-
विहा इति ।

विलिप्य पूर्वं रसनाच्च तालु-देगच्च सिन्धूद्वजोरकारैः ।
 वज्रोन्मिताञ्चाऽऽर्दकतोयाम्थामेनां नियोज्य स्थगयेत् पटेन ॥ १५ ॥
 घर्माद्भ्रमो यावदतः परञ्च तक्रौदनं पथ्यमिह प्रयोज्यम् ।
 कुर्याद्दिनानां त्रितयं यदीत्यं ज्वरस्य शङ्काऽपि तदा भवेत् किम् ?
 ॥ १६ ॥

अथ वैलीकाडम्बररसः ।—

सूतार्कगन्धचपला-जयपालतिक्ता
 पथ्या त्रिवृच्च विषतिन्दुकजान् समांशान् ।
 सम्भाव्य वज्रिपथसा मधुना त्रिवक्त्र-
 स्त्रैलीकाडम्बररसोऽभिनवज्वरघ्नः ॥ १७ ॥

अथ मेघनाद रसः ।—

पादांशकंसाररविः समांश-गन्धो विपक्वः स्वकषायपिष्टः ।
 रसः क्रमान्माषमितश्चलादि-ज्वरेषु नास्त्रा किल मेघनादः ॥ १८ ॥

तथा नवज्वरं नाशयतीत्यर्थः । आदौ यथाविधि शुद्धरसगन्धकं कर्त्तव्यं कृत्य जलेन
 सम्यग् च गोलकं कुर्यात्, ततः तद्गोलकं नूतनभाण्डे स्थापयित्वा केनचित्ताम्रपात्रेण
 आच्छाद्य च सन्धिं लिप्ता चुम्बपरि संस्थापयेत्, अथ चार्द्रं दत्त्वा मुहूर्ते (दण्डद्वयं)
 पचेत्, ततः पप्टिकाकारो भवेत् । अष्टीपयोगकाले च आर्द्रकरसेन सैन्धवजोरके
 पिष्टा तेन जिह्वातालु आलिप्य आर्द्रकरसेनैव अस्य रक्तिद्वयं पीत्वा पश्चात् बस्तेषां स्थान-
 मधुगण्डयेत् घर्मेदंशनं यावत् ; ततः तक्रौदनं पथ्यं कर्त्तव्यम्, एवं दिनद्वयेष्वेव ज्वरो
 नश्यति ॥ १३—१६ ॥

वैलीकाडम्बररसे—अर्कः तासं, चपला पिप्पली, तिक्ता कटुकी, विषतिन्दुक-
 जान् कुपेलुबीजानि “कुंचिला” इति ख्यातान् । सम्भाव्य भावयित्वा, भावना च
 समकालः देवा । वज्रिपथसा खुद्दीचीरेष । त्रिवक्त्रः गुग्गापट्टकपरिमितः ॥ १७ ॥

मेघनादरसे—पादांशकंसाररविः पादांशः रसभागपेक्षया पत्रिकं चतुर्भागः,
 कंसं कांश्चम्, आरं पित्तलं, रविः तासं यव तादृशः । समांशगन्धः रसेन
 तुल्यः गन्धकः । विपक्वः पुटे पक्वः । स्वकषायपिष्टः मेघनादस्य स्वरसीन काचेन वा
 पिष्टः, मेघनादः रक्ततण्डुलीयकः । रसः पारदः । चलादिज्वरेषु वातादिज्वरेषु,
 “रुचः शीतो लघुः सूक्ष्मश्चोऽथ विशदः खरः” इत्युक्त्वा च लघु वातघर्मेत्यान्

अथ ज्वरगजहरिरसः । —

दरदजनदयुक्तं शुद्धसूतञ्च गन्धं
प्रहरमथ सुपिष्टं वल्लयुग्मञ्च दद्यात् ।
ज्वरगजहरिसंज्ञं शृङ्गवेरोदकेन
प्रथमजनितदाही क्षीरभक्तेन भोज्यः ॥ १८ ॥

अथ दोषिकारसः । —

सन्तप्तसौमभागञ्च पारदं गन्धकं कणाम् ।
समभागं पृथक्त्वा मेलयेच्च यथाविधि ॥ २० ॥
जम्बौरस्य रसे सर्वे मर्दयेच्च दिनत्रयम् ।
मेघनादकुमार्योश्च रसे चापि दिनत्रयम् ॥ २१ ॥
दिनद्वयमजामूत्रे गवां सूत्रे दिनत्रयम् ।
भावयेच्च यथायोग्यं तस्मिन्नेतानि द्वापयित् ॥ २२ ॥
सैन्धवं चित्रकं भागं सौवर्चलवर्णं तथा ।
तेन सम्मेलनं कृत्वा भावयेच्च पुनः पुनः ॥ २३ ॥

अर्धमर्धशोभाभेदोपचारात् चक्षुःशब्देनात्र वातो गम्यते ; यथा—चक्षादिज्वरेषु
विषमज्वरादिषु, “यः स्यादनियतात् कालात् शीतोष्णाभ्यां तथैव च । वेगतथापि
विषमः ज्वरः स विषमः स्मृतः ॥” इति विषमज्वरलक्षणैः कालस्यानियतत्वं चक्षुः
भोज्यम् । अतः रसेन्द्रसारसङ्गृह-रसेन्द्रवितामण्यादौ “चारं कांक्षं सप्तं तास्रं त्रिभिः
स्तुत्यश्च गन्धकम् । रसेन मेघनादस्य पिष्टा चक्षा पुटे पचेत् ॥” इत्यादिना मेघनाद-
रस उक्तः स रसयुक्तात् अस्माद्भिन्न एव इति सन्तव्यम् ॥ १८ ॥

ज्वरगजहरिरसः—दरदं छिद्रलम् । जलदम् अश्वं, न सुप्तकं, दरद-
शृतादिमाह चक्षुःशब्देनात् । वल्लयुग्मं चतुर्गुणानितम् । प्रथमेति ।—प्रथमं ज्वरादौ
जनितः उत्पादितः, दोषैरिति ज्ञेयः, यथा—जनितः इति स्वार्थे णिच्, तेन जात
इत्यर्थः, दाहः स अस्मात्सोति दाहपूर्वज्वरोत्यर्थः । क्षीरभक्तेन सुदुग्धादेन करणेन
भोज्यः भोजनं कारयितव्य इत्यर्थः ॥ १८ ॥

दोषिकारसः—सन्तप्तसौमभागं सौमकमखानः आशनेकम् । कणां पिप्पलीम् ।
अत्र सौचकभावे । यथाविधि यथाक्रमम् । मेघनादः तण्डुलोद्यकः, कुमारो

अनेन विधिना सम्यक् सिद्धो भवति तद्रसः ।

शर्कराष्टतसंयुक्तं दद्याद्बल्लवयं रसम् ॥ २४ ॥

गोधूमस्यौदनं पथ्यं माषसूपञ्च वास्तुकम् ।

धात्रीफलसमायुक्तं सर्वज्वरविनाशनम् ॥

दीपिकारस इत्येष तन्वज्जैः परिकीर्तितः ॥ २५ ॥

अथ शीतभञ्जोरसः ।—

पारदं रसकं तालं तुथं गन्धकटङ्गणम् ।

सर्वमेतत् समं शुद्धं कारवज्जरा द्वैर्दैनम् ॥ २६ ॥

मर्दयेत्तेन कल्केन ताम्रपात्रोदरं लिपेत् ।

अङ्गुलाद्द्विमानेन तं पचेत् सिकताह्वये ॥ २७ ॥

यन्त्रे यावत् स्फुटन्त्येवं ब्रीहयस्तस्य पृष्ठतः ।

ततः सुशीतलं ग्राह्यं ताम्रपात्रोदराद्विषकम् ॥ २८ ॥

शीतभञ्जो रसो नाम चूर्णयेन्नरिचैः समम् ।

माषैकं पर्णखण्डेन भक्षयेन्नाशयेज्ज्वरम् ॥

त्रिदिनैर्विषमं तीव्रमेकद्वित्रिचतुर्थकम् ॥ २९ ॥

पुनःकुमारिका, अन्धोः प्रत्येकस्वरसेन दिनत्रयं भाव्यम् । सैन्धवमिति ।—सौमहादिकं जम्बीरादीनां रसेन यथाविधि भावयित्वा पश्चात् सैन्धवादिकं मिलायित्वा च पुनः जम्बीरादिभिः यथोक्तलिधानेन भावयेत् । गोधूमस्यौदनं गोधूमकृतमज्यम् । धात्री-फलसमायुक्तम् आमलक्या संस्कृतम् ॥ २०—२५ ॥

शीतभञ्जोरसः—रसकं खपरस । तालं हरितालम् । लिपेदित्यत्र नुमोऽभावः प्रार्थन्यान्तरो वा ; तेन लिप्येदित्यर्थः । अङ्गुलाद्द्विमानेन पादाङ्गुलि-प्रमाणोन्नेषयता इत्यर्थः, कटकेन इत्यनेनान्वयः । सिकताह्वये बालुकाभ्रशर्करा पारदादिद्व्यष्टकं कारवज्जरसेन दिनमेकं मर्दयेत् तावत् यावत् पिष्टतां गच्छेत्, ततः तत्कल्केन तालपात्रस्य कथञ्चित् अश्वत्थरदंशं पादाङ्गुलीोन्नेषयनां यथा भवति तथा लिप्ता पावान्तरिणाच्छाद्य च सुम्भिं लिप्ता तत्पात्रं बालुकायन्त्रे पचेत्, बालुकी-परि कतिचित् ब्रीहोन् संस्थापयेत् ; ततः पात्राधस्तात्पञ्चाला देवा, यावत् ब्रीहयः न स्फुटन्ति, अनन्तरं स्नाहशीतलात् ताम्रपात्रादौषधमाकष्य चूर्णयेत् ;

अथ मृतजीवनरसः ।—

कुष्माण्डचूर्णतिलजैः प्रतिशुद्धतालं
गाढं विमर्द्य सुषवीसलिलेन तुल्यम् ।
सूतेन हिङ्गुलभुवा सिकताख्ययन्त्रे
गोलं विधाय परिवृत्तकपालमध्ये ॥ ३० ॥
पत्रेण तं दिनपतेरपिधाय रुद्ध्वा
सन्धिं तयोर्गुडसुधाखटिकाशिवाम्भिः ।
बद्धौ पचेन्मृदुनि पात्रशिरःस्थशालि-
वैवर्ण्यमात्रमवधिं प्रविधाय धीमान् ॥ ३१ ॥
वल्लं ततः सुरसमिश्रमसुष्य दद्यात्
सर्पिः सिता कणपयो मधु चानुपेयम् ।
जेतुं ज्वरान् प्रविषमानिह वान्तिशान्त्यै
मौली सुशोतलजलस्य ददौत धाराम् ॥ ३२ ॥

अथाऽऽमयान्तं रसरत्नमौलि-भूषामणिं तं मृतजीवनाख्यम् ।

सुधारसेनैव रसेन येन सञ्जीवनं स्यात् सहसाऽऽतुराणाम् ॥ ३३ ॥

ततः सरिचैः पर्णखण्डेन च सह सापेकमौषधं भवयेत् । व्यवहारिकौ साता तु
गुञ्जादयमिता ॥ २६—२८ ॥

मृतजीवनरसः—कुष्माण्डचूर्णतिलजैः कुष्माण्डसलिलेन चूर्णैर्दत्तेन तिलतैलेन
च । “प्रतिशुद्ध” इत्यत्र “प्रविशुद्ध” इति पाठस्तु समीचीनः । सुषवीसलिलेन
कारवेक्षरसेन । सूतेन हिङ्गुलभुवा हिङ्गुलोत्पारदेन । परिवृत्तकपालमध्ये गोलकार-
सन्ध्यामध्ये । दिनपतेः अर्कस्य । सुधा चूर्णम् । सुरसमिश्रं तुलसीपत्ररससहितम् ।
मौली शिरसि । आमयान्तम् आमयाणाम् अन्तो यस्मात् तं रोगान्तरम् । कुष्माण्ड-
सलिलादिभिः यथाविधि शीघ्रतद्वरितान् हिङ्गुलोत्पारदश्च समपरिमितं मृदोला
कारवेक्षरसेन गाढं विमर्द्य पिण्डाकारं कुर्यात्, ततः अर्कपत्रेणावेष्ट्य सुदृढसन्ध्यायां
सेष्ट्वाप्य च गुडचूर्णखटिकाद्वरोतकोर्ध्वैर्मर्दितैः सन्धिं निश्चस्यात् । ततः बालुका-
यन्त्रमध्ये सूषां तां सेष्ट्वाप्य पूर्ववत् बालुकोपरि शालीन् निधाय सन्दवङ्गना तावत्
पथेत् यावत् शालयो विवर्णा जायन्ते, ततः स्नाह्मशोतं तं समुद्धृत्य सुशुतं स्थापयेत् ।

अथ शीतभञ्जोरसः ।—

सूततालशिलास्तुत्या मर्दयेत् कर्कटीरसे ।
ताम्रप्रात्रे विनिक्षिप्य तत् कल्कं कज्जलीकृतम् ॥ ३४ ॥
विपचेत् बालुकायन्त्रे यथोक्तविधिना ततः ।
दद्यान्मरिचचूर्णं माषमात्रं भिषग्वरः ॥ ३५ ॥
प्रपिवेदुष्णतोयस्य चुलुकं शीतकज्वरे ।
शीतभञ्जो रसः सोऽयं शीतज्वरनिवारणः ॥ ३६ ॥

अथ ब्रह्मज्वरादुषः ।—

रसहिङ्गुलजपलैर्ब्रह्मा दन्त्यम्बुमर्दितैः ।
दिनार्द्धेन ज्वरं हन्याद्दन्तैकं सितया सह ॥ ३७ ॥

अथ महाज्वरादुषः ।—

शुद्धं सूतं विषं गन्धं धूर्तवौजं त्रिभिः समम् ।
चतुर्भिश्च समं व्योषं चूर्णीकृत्य निधापयेत् ॥ ३८ ॥
दन्तमाण्डेऽथवा शार्ङ्गे काष्ठे नैव कदाचन ।
वातश्लेष्मज्वरे देयं हन्वजे वा त्रिदोषजे ॥ ३९ ॥
रसेन शृङ्गवेरस्य जम्बोरस्याथवा पुनः ।
गुक्कादयश्च जीर्णेऽस्मिन् दधिभक्तं प्रयोजयेत् ॥ ४० ॥

गुक्कादयनितं तत् तुलसीरसेन पौला सर्पिरादिकं सर्वमनुपमावया आलीडा
अनुपानं कथ्यात् । औषधसेवनेन चेत् बालिनायेत तदा सुमीतलजलेन
मूर्द्धानमभिषिञ्चेत् ॥ ३०—३३ ॥

शीतभञ्जोरसे—शिला मन्ःशिला । कर्कटी एवांरः ; “कर्कटी” इत्यत्र
“कर्कटी” इति पाठान्तरे—मर्कटी शुक्लशिल्पो । चुलुकं गण्डुषम् ॥ ३४—३६ ॥

ब्रह्मज्वरादुषे—ब्रह्मा भागब्रह्मा ; तेन रसस्य एको भागः हिङ्गुलस्य द्वौ
जपलस्य च त्रयो भागाः शालाः । दन्त्यम्बुमर्दितैः दन्तीमूलकाद्येन पिष्टैः ।
अन्यान्तरैः हिङ्गुलेश्वरचंजा ज्ञातव्या ॥ ३७ ॥

महाज्वरादुषे—मिलितव्योषं सूतादिभिश्चतुर्भिः तुल्यं यावन्न । दन्तमाण्डे
दन्तिदलनिमित्तभाजने । शार्ङ्गं माहिषादिमृकतये भाजने । वातश्लेष्मज्वरे ब्रह्मज्वरे

एकद्वित्रिदिनैर्हन्त्याज्जरान् दोषक्रमेण तु ।

महाज्वराङ्कुशो नाम रसोऽयं शम्भुनोदितः ॥ ४१ ॥

अथ मृत्युञ्जयः ।—

तालं ताम्ररजो रसश्च गगनं गन्धश्च नेपालकं
दोनारप्रमितं तदर्द्धमुदितं टङ्कं शिला माचिकम् ।
दोनारहितयं विषस्य शिखिनः पिष्ट्वा रसैः पाचितो
यश्चिन्तामणिवज्ज्वरोघविजयी नाम्ना तु मृत्युञ्जयः ॥ ४२ ॥

अथ सर्वज्वरारिः ।—

तालं ताम्रमयोरजश्च चपला-तुल्याभ्रकं कान्तकं
नागं स्याच्च समांशकं सुमृदितं मूलञ्च पौनर्नवम् ।
भङ्गोकासहरीपुनर्नवमहा-मन्दारपत्रोद्भवैः
कर्लं बालुकयन्त्रपाचितमिदं सर्वज्वरस्यान्तकृत् ॥ ४३ ॥

अथ चन्द्रसूर्यौ नामरसः ।—

तुल्येन तुल्यः शिवजश्च गन्धो जम्बीरनौरेण विमर्दनीयः ।
दिनद्वयं मेलय तेन तुल्यं व्योषं ततः सिध्यति चन्द्रसूर्यः ॥ ४४ ॥

शिवज्वरे च, न तु वातश्लेष्मज्वरे, इत्येतत् पृथग्भादानात् । अश्विन् औषधे ।
एकेति ।—एकदोषक्रमेणदिनेन, द्विदोषजं दिनद्वयेन, त्रिपातजश्च दिवसत्रयेन
हन्त्यादित्यर्थः ॥ ३८—४१ ॥

मृत्युञ्जये—ताम्ररजः सारितताम्रचूर्णम् । गगनम् अक्षम् । नेपालकं नेपाली,
मनःशिला इत्यर्थः । दोनारप्रमितं शाण्डमितम् । तदर्द्धं दोनाराद्धे, भाषद्वयमित्यर्थः ।
टङ्कं टङ्कणम् । शिला शिलाजतु ; “नेपालकम्” इत्यत्र “नेपालकम्” इति पाठे तु—
शिलया मनःशिला यास्या । माचिकं घातुमाचिकम् । शिखिनः शिवकश्च । पाचितः
पुष्टपक्वः । चिन्तामणिवत् चिन्तामणिरखत् नारायणवत् वा ॥ ४२ ॥

सर्वज्वरारौ—चपला पिप्पली । कान्तकं कान्तलीङ्गः । नागं सौप्तिकम् । पौनर्नवं
मूलं पुनर्नवमूलम् । भङ्गो विजया । कासहरी कासमर्दः कण्टकारी वा । पुनर्नवमेत्यत्र
कुम्भस्थलीङ्गरोधात् । महा मारुततण्डुला । मन्दारः पारिभद्रकः ॥ ४३ ॥

चन्द्रसूर्यौ—शिवजः पारदः । तेन तुल्यद्विवयेन तुल्यं व्योषं मिलितविकट-

वक्त्रो विजितं विषमावलम्बि दलेन देयो भुजगाख्यवक्त्राः ।
 दुग्धं हितं स्यादिह शृङ्गवेग-रसेन शैत्ये ह्यपसेवनीयः ॥४५॥
 तक्रं सगर्भज्वरशूलयोस्तु द्राक्षाम्बुना पथ्यमनन्तरीकृतम् ।
 रोधं वरायाः सलिलेन शूलं जम्बीरनीरेण वराजलेन ॥४६॥
 अपस्मृतावत्र नियोजनीयमभ्यञ्जनं निम्बप्रयोभवाभ्याम् ।
 घृतौदनं स्यादिह भोजनाय जम्बीरनीरेण निहन्ति गुल्मम् ॥४७॥
 हिङ्ग्वस्त्रिकानिम्बुरसेन देयं घ्रीहोदरे स्यादिह तक्रभक्तः ।
 स्तम्भार्थमस्मिन् ससितं पयः स्याद्गुडो नियोज्यो वमनप्रशान्त्यै ॥४८॥

अथ विषप्रयोगाद्योग्यनिर्देशः ।—

अशीतिर्यस्य वर्षाणि वसुवर्षाणि यस्य वा ।
 त्रिषं तस्य न दातव्यं दत्तं चेद्दोषकारकम् ॥ ४९ ॥

अथ उमाप्रसादनो रसः ।—

मेघपारदवैगन्ध-विषव्योषपटूनि च ।
 जारकद्वयमेतानि समभागानि कारयेत् ॥ ५० ॥
 सिन्दुवाररसेनापि लशुनस्य रसेन च ।
 अपामागरसेनापि सप्तरात्रं विमर्दयेत् ॥ ५१ ॥
 तत् पक्वं बालुकायन्त्रे गुञ्जामात्रं प्रयोजयेत् ।
 सनागवक्त्रौमरिचं ततः शीताम्बु पाययेत् ॥ ५२ ॥

चूर्णम् । वक्त्रः रक्तिद्वयम् । विषमावलम्बि विषमाश्रितं, ज्वरमिति शेषः । भुजगाख्य-
 वक्त्राः नागवक्त्राः, ताम्बूलस्य इत्यर्थः । रोधं नलरोधम् । वरायाः सलिलेन
 विफलोदकेन । अपस्मृतौ अपस्मारे वराजलेन विफलायाः क्वाथेन शीतकषायेण
 वा औषधं पाययित्वा निम्बप्रयोभवाभ्यां निम्बपत्ररसघृताभ्यां अभ्यञ्जनम् अभ्यङ्गः
 नियोजनीयम् । स्तम्भार्थं शूलक्षन्धनाय । गुड इति ।—औषधसेवनेन वमने जाते
 सप्तरात्रान्यै गुडः प्रयोज्यः ॥ ४४—४८ ॥

अशीतिरिति ।—वसुवर्षाणि अष्टौ वर्षाणि । एकोनाशीतिवर्षादूर्ध्वं नवमवर्षादवर्कं
 च विषप्रयोगो न कर्तव्य इति निष्कर्षः । श्लोकोऽयं प्रक्षिप्तः इति केचित् ॥ ४९ ॥

उमाप्रसादनरसः—मेघः शुक्लकम् । वैगन्धः गन्धकम् । पटु सैन्धवलवणम् ।

उमाप्रसादनो नाम रसः शीतज्वरापहः ।

चातुर्थिकं त्रिरात्रं वा नाशयेत् किमुतापरान् ? ॥५३॥

अथ ज्वरादुशरसः ।—

टङ्गणं रसगन्धौ च समभागान् प्रकल्पयेत् ।

नेपालं द्विगुणं दत्त्वा मर्दयेत् खल्लमध्यतः ॥५४॥

अक्षतां याति तदूयावत्तावत्तन्मर्दयेच्छनैः ।

सैन्धवं मरिचं शङ्खं चिञ्चाक्षारं समाक्षिकम् ॥५५॥

तुल्यमितक्षयं कृत्वा निम्बुतोयेन मर्दयेत् ।

चणप्रमाणवटकान् भक्षयेच्च दिनत्रयम् ॥ ५६ ॥

एकाहिकं द्वाहाहिकञ्च त्रयाहिकञ्च चतुर्थकम् ।

सर्वज्वरविनाशाय ज्वरादुश इति स्मृतः ॥ ५७ ॥

अथ सर्वाङ्गवृन्दरचिन्तामणिरसः ।—

अश्वकं गन्धकं सूतं तोलैकैकं पृथक् पृथक् ।

गृहीत्वा विषतीलाहं तीलाहं तित्तिरीफलम् ॥ ५८ ॥

एतत् सर्वं समं कृत्वा मर्दयेत् खल्लमध्यतः ।

अक्षतां याति तदूयावत्तावत् सममर्दयेच्छनैः ॥५९॥

विस्तारि परिणाहे च गर्तां कृत्वा षडङ्गुलाम् ।

फणिवल्लीदलान्यन्तर्गर्तायां प्रक्षिपेन्नरः ॥६०॥

सिन्दुवारसेन निगुण्ठीखरसेन । सतश्रवसिति प्रत्येकखरसेन सप्तवारम् । मरिच-
नर्चनामवल्लीरसेन गुञ्जैकप्रमाणम् औषधमुपयोग्यं शीतलजलसमुपाययितव्यम्
इति ॥ ५०—५३ ॥

ज्वरादुशरस—नेपालं तासं, द्विगुणमित्येकभागमपेक्ष्य बोध्यम् । शङ्खं शङ्खभक्षः ।
चिञ्चाक्षारं तिलिङ्गीक्षारम् । साक्षिकं स्वर्णसाक्षिकम् । तुल्यं प्रत्येकं टङ्गणभागः ।
एतत् त्रयं टङ्गणादित्रयेणैकं, नेपालमेकं, सैन्धवादिपञ्चतेनैकमित्येतत्त्रयमित्यर्थः ।
निम्बुतोयेन जम्बीररसेन ॥ ५४—५७ ॥

सर्वाङ्गवृन्दरचिन्तामणिरस—तित्तिरीफलं औपालबोजम् ; “तित्तिरी” इत्यस्य
“तित्तिरी” “तित्तिरी” इति च पाठोऽपि—स एवायं । विशारि द्वैजं ।

पर्णेषु सूतकल्कं तं गर्त्तायां स्थापयेद्दृढम् ।
 कल्कादुपरि तत् पर्णैर्गन्तोवक्त्रं प्रपूरयेत् ॥ ६१ ॥
 गर्त्तायान्तु ततो देयं पुटमारण्यकोत्पलैः ।
 स्वाङ्गशीतलतां ज्ञात्वा समाकर्षेत्ततः परम् ॥ ६२ ॥
 सूतान्निमग्नैः साहं कल्कं खल्ले विमर्दयेत् ।
 तोलाहममृतं क्षिप्वा तोलाहं तित्तिरीफलम् ॥ ६३ ॥
 स्थापयेत् खल्लितं कल्कं योजयेद्ब्रह्मात्रया ।
 शृङ्गवेराश्रमा युक्तं तोक्ष्णचित्रकसैन्धवैः ॥ ६४ ॥
 सन्निपाते तथा वाते त्रिदोषे विषमज्वरे ।
 अग्निमान्द्ये ग्रहण्याञ्च तथा देयोऽतिसारिणि ॥ ६५ ॥
 भोजनं दाधभक्तञ्च रसेऽस्मिन् सम्यग्योजयेत् ।
 व्याध्याधिक्यं यदा कुर्यादुदकं ढालयेत्ततः ॥ ६६ ॥
 एष योगवरः श्रौमान् प्राणिनां प्राणदायकः ।
 चिन्तामणिरिति ख्यातो रसः सर्वाङ्गसुन्दरः ॥ ६७ ॥

परिणादौ वेष्टव्यम् । गर्तां गर्तम्, आवलगतेशब्दोऽप्यस्तीति गम्यते
 अधोगतर्णनात् । फणिवज्जीदलानि तान्मूलोपताणि । अनुपरीर्तायां गर्ताभ्यन्तरे ।
 पर्णेषु तान्मूलोदलेषु, लिप्तमिति शेषः । सूतकल्कम् पद्मादिकृतमौषधपिण्डम् ।
 तोक्ष्णं सरिचं चविका वा । अर्थं विधिः,—असादिकं यथोक्तमानं खल्ले
 तावद्दृढं नदयेत्, यावत् चिकण्ठतां गच्छति, ततः खल्लेन पर्णरसेन वा
 च्छ्वे तदाकोदा सान्द्रं पर्णेषु लिप्येत् । सर्वोपचिकाराणां प्रहङ्गनमितं गर्तमेकं
 कृत्वा तन्मध्ये पर्णदलानि कतिचित् निविष्य तदुपरि भेषजकल्कलिप्तानि तानि
 स्थापयेत्, भूयश्च कति पर्णानि दत्त्वा गर्तं तुल्यं प्रपूर्य वन्यकरीषैः पुटे
 दापयेत्, स्वाङ्गशीतलं समूह्य च सपर्णनेत्र तदौषधम् अमृताहं तोलकेन
 लोपालाहं तोलकेन च खल्ले मर्दयित्वा स्थापयेत् । तस्माद्ब्रह्मानामौषधं तोक्षादीनां
 प्रत्येकं रक्तिह्रस्वमितेन घूर्णेन आदंकरसेन च दापयेत् । अनुपानं सुदध्मजं
 कुर्यात् । प्रयोगेणानेन यदि व्याधिराचिक्यं भवति, तदा शिरसि सदृक्
 ढालयेत् ॥ ५८—६७ ॥

अथ लोकनाथगुटिका ।—

सूतेन्द्रं परिमर्द्य पञ्चपटुभिः चारैस्त्रिभिस्तं ततः
पिण्डे हिङ्गमहौषधासुरिमये संस्लेद्य धान्यादके ।
निर्गुण्डाम्बुहुताशमन्य-तिलपर्ण्युन्मत्तभृङ्गार्द्रकं
कामातागिरिकर्णिकाप्लवदला-पञ्चाङ्गुलीत्यैर्जलैः ॥६८॥
सूतेन्द्रेण समैर्विमर्द्य सहजैः पित्तैस्ततो भावयेत्
दंष्ट्रिच्छाग-कुलायमव्यग्रिखिनां सा सन्निपातान् जयेत् ।
विख्याता भुवि लोकनाथगुटिका मारोचमात्रा हिता
स्यादस्याः सहितं दधौक्षुग्रकलं वीर्यं भवेच्छीतलम् ॥६९॥

अथ सूचिकाभरणो रसः ।—

वज्रवैक्रान्तयोर्भस्म प्रत्येकं निष्कसम्मितम् ।

शृङ्गोविषं द्विनिष्कञ्च त्रिनिष्कं चूलिकापटु ॥ ७० ॥

लोकनाथगुटिकायां—पञ्चपटुभिः “सौवर्चलं सैत्स्वञ्च विङ्गमौद्दिसेव च ।
सामुद्रेण सहैतानि पञ्चेव लवणानि च ॥” इत्युक्तैः पञ्चलवणैः । चारैस्त्रिभिः
“स्त्रिका टङ्गश्चैव यवचारं सदाहृतः” इत्युक्तैः त्रिचारैः ; अथ भागानुक्तात् लवण-
आराणां प्रत्येकं सूतेन्द्रसमत्वं बोध्यम् । आसुरिराजिका । धान्यादके काञ्जिके । निर्गुण्डौ
निन्दुवारः । अम्बु बालकम् । हुताशमन्यः अग्रिमन्यः । तिलपर्णी रक्तचन्दनम् ।
उन्मत्तः क्षुद्रः । भृङ्गः भृङ्गराजः । कामाता काकमाषी । गिरिकर्णिका अपरा-
जिता । प्लवः कैवर्तमुक्तकम् । दला ताम्बूलम् । पञ्चाङ्गुलः एरण्डः । सहजैः
स्वाभाविकैः अविकृतैः, पित्तैरित्यनेन सम्बन्धः, रोगादिभिर्मृतानां पित्तं विकृतं
भवति, अथ तु अतदिधैः । दंष्ट्रौ शूकरः । कुलायः संहिषः । शिखौ मयूरः । मारोच-
मात्रा मरिचप्रमाणा । सहितं हितसहितं, न त्वहितसहितमित्यर्थः ; “सहितम्”
इत्यत्र “सहितम्” इति पाठः साधुः, तत्र सशर्करमित्यर्थः । क्षुग्रकलम् इक्षुखण्डम् ।
अथमर्थः,—निलितैः पञ्चपटुभिः चारव्यैश्च मिलितैः तुल्यं रसं समर्थं गोलकं विधाय
हिङ्गादिमये पिण्डे संस्थाप्य च दोलायन्ते काञ्जिकेन स्वेदयेत्, ततो दोलायन्त्यादृशतं
तदीषधं निर्गुण्डादीनां प्रत्येकं स्वरसैः क्वाथैर्वा यथायोग्यं रससमैर्विमर्द्य पञ्चभिः
पित्तैः यथाविधि भावयेत् ॥ ६८-६९ ॥

पञ्चनिष्कोऽग्निजारश्च सर्वमेकत्र मेलयेत् ।
 तावद्भस्मरसं यावन्मर्दयेद्दिवसत्रयम् ॥ ७१ ॥
 शार्ङ्गष्टादिकवर्गस्य चारनीरेण भावयेत् ।
 त्रयोविंशतिवाराणि विमर्द्य च विशोष्य च ॥ ७२ ॥
 ततो विमर्द्य दिवसं क्षिपेद्दन्तकरण्डके ।
 मृतमस्त्रोवनाख्योऽयं सूचिकाभरणो रसः ॥ ७३ ॥
 सन्निपातेन तीव्रेण मुसूर्षोर्भूगतस्य च ।
 तालुनि प्रक्षयित्वाऽथ रसमेनं विनिक्षिपेत् ॥ ७४ ॥
 सूच्याऽतिसूक्ष्मया तोयाभिन्नयाऽतिप्रयत्नतः ।
 ततस्तेलेन तं लिप्त्वा निवाते सन्निवेशयेत् ॥ ७५ ॥
 ततोऽर्द्धप्रहरादूर्ध्वं मुक्तमूलपुरीषकम् ।
 लब्धसंज्ञं प्रतापाढ्यं दोलयन्तं शिरो मुहुः ॥ ७६ ॥
 आयुष्मन्तं विजानीयादन्यथा चान्यथा खलु ।
 ततः श्रोताम्बुसम्पूर्णे कटाहं तं निवेशयेत् ॥ ७७ ॥
 तत्र चोत्कथितं तोयमपनौयापरं क्षिपेत् ।
 याचमानममुं पश्चात् पाययेत् ससितं पयः ॥ ७८ ॥
 दधि वा सितयोपेतं नारिकेलजलं तथा ।
 रश्माफलानि दद्याच्च स्त्रियते सोऽन्यथा खलु ॥ ७९ ॥

सूचिकाभरणरसे—वज्रं हीरकम् । वैज्ञान्तं “वुषी” इति प्रसिद्धम् ।
 निष्कसंस्थितं श्रावमाणम् । शृङ्गौविषं कन्दविषभेदः, तदभावे कालकुटः अस्तत्वा-
 बा । सुलिकापटु चुल्लिकालवर्णं, नरसारः इत्यर्थः । अग्निजारः पश्चिमसागरीद्वलः
 शीतलविशेषः । तावत् तावन्मात्रं, निर्मितानामेषां समानमित्यर्थः, भस्मरसं रस-
 सिन्दूरम् । शार्ङ्गष्टादिकेति ।—वज्रमाणस्य शार्ङ्गष्टादिकवर्गस्य भस्मोक्तस्य चतुर्गुणे
 षड्गुणे वा तोये एकविंशतिवारपरिस्रुतेन चारोदकेनेत्यर्थः । दन्तकरण्डके गजदन्त-
 निर्मितभाजने । तोयाभिन्नया जलसिक्तया । प्रतापाढ्यं बलवान्, दोषवेगोदयात् शयनं
 परित्यज्य उद्वेगनादिचेष्टावन्म् । अन्यथा चान्यथा खलु प्रतापप्रदर्शनाद्यकरणे

लब्धसंज्ञं प्रभाषन्तं याचमानं फलादिकम् ।
 तस्मादाकथ्य तैलात्तं तैलं पिष्ट्वाऽपनोय च ॥ ८० ॥
 लेपयेद्बन्धकपूर्वैरापादतलमस्तकम् ।
 इत्यादिशिगिरैर्दृष्यैः सप्तरात्रमुपाचरेत् ॥ ८१ ॥
 कर्णाक्षिनासिकावक्त्रे क्षिपेत् पोताश्रयं मुहुः ।
 अष्टमेऽहनि सम्प्राप्ते ददुरौमूलजं रसम् ॥ ८२ ॥
 ससितं पाययेद्देगमवतारयितुं रसम् ।
 रसेऽवतारिते पश्चात् यथेष्टं भोजनं दधि ॥ ८३ ॥
 श्वासोच्छ्वासयुतश्चान्यैर्मुक्तजीवनलक्षणैः ।
 कटाहे जलमस्यूर्णं निक्षिपेद्धोधलब्धये ॥ ८४ ॥
 लब्धबोधं तमाकथ्य पूर्ववत् समुपाचरेत् ।
 जीवित्वा यावदायुष्यं स्थिरते तदनन्तरम् ॥ ८५ ॥
 सन्निपाते महाघोरे मज्जन्तं सृत्युसागरे ।
 उद्धरेत्तस्य धर्मस्य ब्रह्माऽप्यन्तं न विन्दति ॥ ८६ ॥
 सन्निपातमहासृत्य-भयनिर्मुक्तमानवः ।
 अपि सर्वस्वदानेन प्राणाचार्यं प्रपूजयेत् ॥ ८७ ॥

गतायुषं विजानीयादित्यर्थः । उत्कृष्टितम आतुरस्य देहोपसम्पर्कणं सन्निपत्तम् ।
 अपरं शीतलं तोयम् । अन्यथा शीतोपचाराद्यकरणे समितदुग्धाद्यप्रदाने च ।
 पिष्टं गावसार्जत्वा उद्धृत्य ; “पिष्टा” इत्यत्र “पिष्ट्वा” इति पाठे—पिष्ट्वा पिष्टिकया,
 तण्डुलादिचूर्णेन इत्यर्थः । पोताश्रयं जलमित्यर्थः । ददुरौमूलजं पुनर्नवामूलो-
 ल्यम् । ब्रह्मादिकं यथोक्तमानं सृजित्वा शार्ङ्गटादीनां क्षारोदकेन यथोर्विशति-
 त्वां विभाव्य विशोष्य च पुनरेकादिनं विमर्शं गजदन्तभाजने स्थापयेत् । सुमूर्धः
 सन्निपातितः शिरश्चाङ्गं कुलकेनान्येन वा केनचित् प्रच्छन्नसाधनेन क्षिप्त्यत् प्रच्छयित्वा
 जलमसृक्तनातिमुष्णं धूम्रीवकं रसमेतं सृजित्वा च तत्र दापयेत् तैलनाम्बु-
 निक्षाले स्थापयेत् । ततः प्रहराद्वागनरं संजां लब्ध्वा व्यक्तमूत्रपुरीषः सन्निपातो
 चित् शिरश्चाङ्गनादिकं कृत्वा तदा तनायुष्यन्तं जानीयात् । ततः शीतलजलपुष्पं

अन्यथा नरके तावदुयावत् कल्पविकल्पना ।
इत्याज्ञा शार्ङ्गरी ज्ञेया शम्भुना परिकीर्तिता ॥८८॥
प्रकाशा नैव कर्तव्या रसोत्तरणमूलिका ।
शास्त्रं विना प्रयच्छन्ते मन्दा वित्ताभिकाङ्क्षया ॥
गुरुप्रसादमासाद्य सन्निपाते प्रयुज्यताम् ॥८९॥

अथ शार्ङ्गटादिवर्गः ।—

शार्ङ्गटा च तथा व्याघ्री करौरस्तिलपर्णिका ।
इन्द्रवारुणिका मुस्ता हरिद्राऽङ्गीलमूलिका ॥९०॥
अपामार्गः कणा स्वर्णः कटुतुम्बी च तिलिङ्गी ।
शार्ङ्गटादिकवर्गीऽयं सन्निपातहरः परम् ॥ ९१ ॥

अथ सूचीमुखी रसः ।—

सूतं गन्धकतालकं मणिशिलां ताम्रं लवं तुल्यकं
जेपालं विषटङ्गणं मधुफलं कृत्वा समांशं दृढम् ।
कृत्वा कज्जलिकां विषोत्पलफण्यः पित्तैश्च सम्भावयेत्
क्षिप्वा सौसककूपिके रसवरं सूचीमुखं नामतः ॥९२॥

कोष्ठकं तम् अवगाहयेत्, यदा च तज्जलसुप्तं भवेत् तदा तदपनीय पुनश्च
शीतलजलेन तत् कोष्ठं पूरयेत् । अनन्तरं कुमुदवै तस्यै सशर्करदुग्धादिकं दापयेत्,
अदमे च स्युर्भवेत्तुल्यंति । ततः कोष्ठादवताये सावमात्रं वा तक्षुलपिष्टादिना
वा तैलपनीय कर्पूरचन्दनादिभिः शीतलद्रव्यैः आपादमलकमनुलेपयेत्, एवं
समाहं यावत् । अष्टमेऽहनि शीतलजलेन कण्ठादिकमभिषिच्य सशर्करं पुनर्नवामूलरसं
प्रापयेत्, एवमौषधसन्तानं प्रशस्यति, पयात् प्रभूतं दधि भोजयेदिति ॥ ७०—८९ ॥

शार्ङ्गटादिवर्गनाह, शार्ङ्गटेति ।—शार्ङ्गटा काकमाची काकजडा वा ।
करौरः वंशाङ्कुरः । तिलपर्णिका रक्तचन्दनम् । इन्द्रवारुणिका शीरषककटौ ।
अङ्गीलमूलिका अङ्गीठमूलम् । स्वर्णः धुतूरः । कटुतुम्बी तितालावः ॥८०।९१॥

सूचीमुखरसः—मणिशिला मन्ःशिला । ताम्रं स्वर्णमालिकम् । लवं
जातोफलम् । मधुफलं वैकटलम् । विषोत्पलफण्यः तीक्ष्णविषस्य कृष्णनर्पस्य
पित्तैः, पित्तैरिति बहुलं सप्तभावनाबोधनायै, सर्पपिशानां स्तब्धतया सप्तभिः

ब्रह्मद्वारविकीर्णलोहितलवे गुञ्जैकमात्रं ददेत्
देत्वा सम्पुटवद्वतन्द्रिकधनुर्वीते मग्नास्वाहिमे ।
कासं श्वासमरीचकं प्रलपनं कम्पञ्च ह्रिकातुरं
मूकत्वं बधिरत्वमुन्मदमपस्मारं जयेत्तत्क्षणात् ॥ ८३ ॥

अथ सन्निपातगंजाङ्गुशः ।—

रसगन्धकताम्राभ्रं लाङ्गलीवङ्गिरामठम् ।
बन्ध्यापटोलनिर्गुण्डी-सुगन्धानिम्बपल्लवाः ॥ ८४ ॥
पोठा क्षारत्रयं ज्वेल-बोलधत्तूरतण्डुलैः ।
शृङ्गीमधूकसारञ्च जम्बीरान्तेन मर्दयेत् ॥ ८५ ॥
कुर्याद्वि निष्कमानेन वटिका सा नियच्छति ।
संस्वेददाहाभिन्वासं सन्निपातगजाङ्गुशः ॥ ८६ ॥

अथ चातुर्थिकं हरो रसः ।—

ससारा वैष्णवीसिना अचला कादि कङ्कणा ।
रागरुद्रोपमोपेता प्रौढामस्तकशालिनौ ॥ ८७ ॥

पित्तैः सप्तभावनायाः असङ्गतिश्चेत् यावद्भिः पित्तैः सर्वमैकौभूतं सत् आर्द्रतां व्रजेत्
तावत्सङ्काशैः सप्तवारं भावयेत् इति द्योतनाय वा । सौसकजूपिके सौसकनिमित्त-
भाजने; एतच्च पातविशेषकथनं संस्कारार्थं बोध्यम् । ब्रह्मद्वारेति ।—ब्रह्मद्वारे
ब्रह्मरन्ध्रे, ब्रह्मतालुनि इत्यर्थः, ब्रह्मद्वारत्वञ्चास्य—एतच्छिद्रेण निष्क्रमणे जीवस्य
ब्रह्मप्रातिश्रवणात्; विकीर्णः सूक्ष्मशेष व्यधनात् बहिर्निःसृतः लोहितलवः रक्त-
विन्दुः तस्मिन् सति सूक्ष्मायसूचीविहङ्गरन्ध्रात् रक्तविन्दौ निःसृते सति गुञ्जामात्रं रस-
मिमं दापयेत् । सम्पुटेति ।—सम्पुटवद्वः बहुसुष्टिकः यः तन्द्रिकः तदाख्यसन्नि-
पातभेदः, तत्सहितः धनुर्वातः धनुस्तन्मः तस्मिन् बहुसुष्टिकतन्द्रिकसन्निपाते धनुर्वीते
चेत्यर्थः । मग्नास्वाहिमे हृत्पादशैत्यसहिते ॥ ८३।८३ ॥

सन्निपातगजाङ्गुशे—लाङ्गली अयं कलिकारिका वा । वङ्गिः चित्रकः ।
रामठं ह्रिद्गु । बन्ध्या बन्ध्याकर्कटकी । सुगन्धा रास्ना । पल्लवशब्दः बन्ध्यादिभिः
निष्कान्तैः प्रत्येकं सम्बध्यते । ज्वेलं गरलम् । बोलः गन्धबोलः । तण्डुलः
समुल्लोयकः । शृङ्गी कर्कटशृङ्गी । मधूकसारः शुङ्गुपत्राञ्चसारः ॥ ८४—८६ ॥

त्रिभागं तालकं विन्द्यादेकभागन्तु पारदम् ।

तदर्थं गन्धकञ्चैव तदहन्तु मनःशिला ॥ ८८ ॥

कारवल्लीदलरसेर्मर्दयेत् प्रहरत्रयम् ।

पाचितो बालुकायन्त्रे चातुर्थिकनिवारणः ॥ ८९ ॥

अथ चातुर्थिकगजाङ्गुशः ।—

स्याद्रसेन समायुक्तो गन्धकः सुमनोहरः ।

ह्रियावन्निविगुणितो निर्गुण्डीरसमर्दितः ॥ १०० ॥

सप्तवारारिण तद्व्योज्यमार्द्रकस्वरसेन तु ।

सन्ततादिज्वरं हन्याच्चातुर्थिकगजाङ्गुशः ॥ १०१ ॥

अथ द्वितीयसृत्यञ्जयरसः ।—

ताप्यतालकजैपाल-वत्सनाभमनःशिलाः ।

ताम्रगन्धकसूतञ्च सुषलीरसमर्दितः ॥

मृत्युञ्जय इति ख्यातः कुक्कुटोपुटपाचितः ॥ १०२ ॥

चातुर्थिकहररसे—ससारा सारः पारदः, सारत्वञ्चास्य शिवबोध्यत्वात्, तत्सहिता पारदसंयुक्ता इत्यर्थः । वैष्णवीसेना हरितालः, विष्णुबोध्यत्वाच्चास्य वैष्णवीसेनत्वम् । अचला मनःशिला, अत्रापि लक्ष्मीबोध्यत्वम् मनःशिलाया अचलत्वे हेतुवज्ज्ञेयः । कादि कारवल्लीरसः । कङ्कणा गन्धकः ; यत्तु केनचित् कादिकं कणा इति पटभेदेन कणाशब्देन पिप्लवो इत्युक्तं तन्न मनोरमम् ; “त्रिभागम्” इत्यादिभोक्ते सारादीनां भागविभरणे पिप्लवा अदृष्टत्वात् गन्धकस्य च गृह्यतादिति । रानः ताम्रपात्रं, रुद्रोपमा बालुका च ताम्रामुपेता । प्रौढामककशालिनौ शालिस्फुटननावम् इत्यर्थः । अथैषां भागयुक्तिमाह, त्रिभागमिति ।—तालकं हरितालम् । ताल-कादिकं यथोक्तमानं गृहीत्वा कारवल्लीपत्ररसेन प्रहरत्रयं विमर्दयेत्, ततः ताम्र-पात्रे संस्थाप्य कृष्टा च बालुकायन्त्रे पचेत्, बालुकोपरि कति ब्रीहौन् संस्थापयेद्य, यावत्ते न स्फुटन्ति तावत् रसोऽयं पक्त्यः इति निश्कर्षः ॥ ८९—९९ ॥

चातुर्थिकगजाङ्गुशे—ह्रियावन्निः हरितालं, च च रत्नभागापेक्षया विगुणितः शालः ॥ १००/१०१ ॥

द्वितीयसृत्यञ्जयरसे—ताम्रं लघुं ताम्रचिकम् । जैपालं जैपालबौलम् ; “जैपाल”

वज्रद्वयं प्रयुञ्जीत यथेष्टं दधिभोजनम् ।

नवज्वरं सन्निपातं हन्यादेष महारसः ॥ १०३ ॥

अथ पञ्चवक्त्ररसः ।—

शुद्धं सूतं विषं गन्धं मरिचं टङ्कणं कणाम् ।

मर्दयेद्भूर्त्तजद्रावैर्दिनमेकन्तु शोषयेत् ॥ १०४ ॥

पञ्चवक्त्रो रसो नाम द्विगुञ्जः सन्निपातजित् ।

अकर्मूनकषायञ्च सत्रूषमनुपाययेत् ॥

दध्योदनं हितं तत्र जलयोगञ्च कारयेत् ॥ १०५ ॥

अथ उन्मत्तरसः ।—

रसगन्धकतुल्यांशं धतूरफलजैर्द्रवैः ।

मर्दयेद्दिनमेकन्तु तत्तुल्यं त्रिकटुं क्षिपेत् ॥

उन्मत्ताख्यो रसो नाम्ना नस्ये स्यात् सन्निपातजित् ॥ १०६ ॥

अथ सन्निपाताञ्जनरसः ।—

निस्त्रिगुजिपालजं वीजं दशनिष्कं प्रचूर्णयेत् ।

मरिचं पिप्पली सूतं प्रतिनिष्कं विमिश्रयेत् ॥ १०७ ॥

भाव्यं जम्बीरजैर्द्रवैः सप्ताहं तत् प्रयत्नतः ।

सन्निपातं निहन्त्याशु अञ्जने यः शिवः स्मृतः ॥ १०८ ॥

मदनफलं विडलवणं सर्षपाः प्रतिनिष्कद्वयम् ।

चूर्णयित्वा त्रिफलाक्वाथेन सटङ्कणं पिबेत् ॥ १०९ ॥

इत्यथ “नेपाल” इति पाठे—नेपालं ताक्षम्, अश्विन् पक्षे ताक्षव्य इति भागो याज्ञी ।
वत्सनाभः विषम् । मुषली ताक्षमूली । कुकुटोऽष्टपाचितः “पुटं भुमितले
यमदितिकिहितयोर्द्वयम् । तावच्च तलविषोश्चै तत् स्नात् कुकुटं पुटम् ॥”
इत्युक्तान्वाथकपुट पाचितः ॥ १०२।१०३ ॥

पञ्चवक्त्ररस—धूर्त्तजद्रावैः धुक्षूरपत्ररसैः । सत्रूषं त्रिकटुचूर्णसहितम् । जलयोगं
जलसेकादिकम् ॥ १०४।१०५ ॥

उन्मत्तरस—तत्तुल्यं त्रिकटुं कञ्जकोतुल्यं समुदितत्रिकटुचूर्णम् ॥ १०६ ॥

सन्निपाताञ्जनरस—सूतं रसविन्दुरम् । शिवः आरोग्यप्रद इत्यर्थः । नेपालः

अथ नक्षत्रम् ।—

कुष्ठपाण्डुज्वराजीर्ण-कामलाकण्ठरोगनुत् ।

नस्ये च गिरिकर्णस्य-वौजैकं शीतवारिणा ॥ ११० ॥

अथ प्रतापलङ्घेश्वरः ।—

प्रत्येकं रसगन्धयोर्द्विपलयोः कृत्वा मर्सी शुद्धयो-

रस्यां स्नेच्छुलूनायलोचनमनो-धात्रीप्रकुञ्चयम् ।

पथ्याया बदरत्रिकं त्रिकटु षट्श्राणं वचा धर्मिणी

वेलाभोधरपत्रकद्विरद-किञ्चल्काश्वगन्धाद्द्वयम् ॥ १११ ॥

पिष्टेयत् समधूकसारमखिलं कर्पोन्मितं न्यस्य तत्

शोन्मद्यादिकरञ्जकामृतयुतं सागस्तिकवृषणैः ।

भूधात्रीविजयासरित्पतिफलं ज्वालामुखीमार्कवैः

प्रत्येकं विदधौत निखलमतिः सप्त क्रमाद्भावनाः ॥ ११२ ॥

पित्तैरयो पञ्च विधाय पञ्चभिः करञ्जपत्रामृतधूपनं ततः ।

दत्त्वाऽऽर्द्रकस्य स्वरसेन तण्डुलाकृतिं विदध्याद्गुटिकां भिषग्वरः

॥ ११३ ॥

वौजैकमिरादावन्नं दत्त्वा पश्चात् सदनफलादिटङ्गुलानां चतुर्षो घृणं धीग्वनात्रया
विफलाकायेन अनुपानं कुर्यात् ॥ १०७—१०८ ॥

नस्यनाह, कुष्ठेति ।—गिरिकर्णो अपराजिता । केवलं शीतवारिपिटापराजिता-
वौजनस्यं कुष्ठादिनाशनं भवेत् ॥ ११० ॥

प्रतापलङ्घेश्वर—मर्सी कज्जलीम् । अस्यां कज्जल्याम् । स्नेच्छं ताम्बसम् ।
लूलाशलीचनं मद्दिवाचगुग्गुलुः । मनः गटामांसी । धात्री आमलकी ; मनो-
धात्रीत्येकपदं वा, तत्र सनीगुप्ता, मनःशिला इत्यर्थः, आसां प्रत्येकं पलत्रयम् ।
बदरत्रिकं कोलत्रयम् । त्रिकटु षट्श्राणं त्रिकटुचूषे मिलितं कोलत्रयम् । धर्मिणी
रैणका । वेलां विडङ्गम् । अशोधरः मत्तकम् । पत्रकं तेजपत्रम् । द्विरद-
किञ्चल्काः नागकेशरः । वचादयो मधूकसारानाः प्रत्येकं कर्पोनिताः । अर्द्धेति ।
—करञ्जकः मत्तमालः, अस्य त्वक् । अमृतं विषम् । सागस्तिकवृषणैरित्यत्र
अगस्तिको वक्त्रपत्रम् । भूधात्री तामलकी । विजया भङ्गा । सरित्पतिफलं

देयैका सन्निपाते प्रतिहतविषये मोहनेत्रप्रसृतोः
 स्याद्बुद्धे साज्जमोदा पवनविकर्तितषु व्रूपणेन ग्रहस्याम् ।
 दातव्या जीरकेण द्विपतुरगनृणां प्राणसंरक्षणाय
 कारुण्याभ्योधिरेतं रसकसमरसं वैद्यनाथोऽभ्यधत्त ॥ ११४ ॥

अथ प्राणेश्वरः । —

गन्धकाभ्रसमः सूतो वाराहीरसमर्दितः ।
 पाचितो बालुकायन्त्रे त्रिफलाव्योषाचित्रकैः ॥ ११५ ॥
 त्रिचारपञ्चलवण-हिङ्गुगुग्गुलुदीप्यकैः ।
 सजीरकैः सेन्द्रयवैः पृथग्रसमैर्युतः ॥ ११६ ॥
 माषमात्रोऽनुपानेन द्विपलस्योष्णावारिणः ।
 अभिन्यासानलभ्रंश-ग्रहणीपाण्डुगुल्मिनाम् ॥ ११७ ॥
 कुर्यात् प्राणपरित्यागमतः प्राणेश्वरः स्मृतः ।
 व्याधिबुद्धौ प्रयोगोऽस्य द्वौ वारौ वैद्यसम्मतः ॥ ११८ ॥

समुद्रकलम इति नाम्ना व्यातफलविशेषः ; योरोऽस्मिन् करञ्जकाष्ठतृभधावीजज्या-
 सरित्पतिफलानां प्रत्येकं कर्षाहं शास्त्रम् । ज्वालामुखी चित्रकः । मार्कवः गृह्राजः,
 सागस्तिकवाधणैः ज्वालामुखीमार्कवैः सप्त भावना विदधोत इति योगनीयम् ।
 पित्तैरिति । — पञ्चभिः पित्तैः पञ्च भावनाः देयाः । करञ्जेत्यादौ करञ्जः जक्तनालत्वक
 पत्रं तेजपत्रम् अमृतं विषम् एभिर्धूपनं कार्यं संस्कारायम् । तण्डुलाकृतिं तण्डुला-
 कारम् । प्रतिहतविषये कृपणसादौनासिन्द्रयाधानां ग्रहणासामर्थ्यं । रसक-
 समरसम् अमृतवद्गुणकारकम् । अथमर्थः, — सर्वं यथोक्तमानं गृहीत्वा सागस्तिक-
 व्रूपणैः ज्वालामुखीमार्कवैः प्रत्येकं सप्त सप्त वारान् भावयित्वा पञ्चभिः
 पित्तैश्च पञ्च वारान् भावयेत् ; अनन्तरं गुणप्रकर्षाधानार्थं करञ्जादिभिर्धूपनं
 कर्तव्यम् ॥ १११—११४ ॥

प्राणेश्वरं — मिलितगन्धकाष्ठतण्डुलः पारदः । वाराही वाराहीकन्दः । दीप्यकं
 यशमौ । वाराहीकन्दरसेन मर्दितं गन्धकादिवर्धं क्षाचकुण्डां संस्थाप्य मृत्कपटान्या
 लिङ्गा च सिन्दूररसविधिना बालुकायन्त्रे पचेत् । ततोऽवतार्यं बाँडनिःसार्य च
 द्विफलादिभिः प्रत्येकं रससमं संधीज्या सुगन्धं स्थापयेत् । अस्मात् माषमितं
 गृहीत्वा द्विपलीनीष्णावारिणा अभिन्यासादौ दापयेत् ॥ ११५—११८ ॥

अथ मृतसञ्जीवने ।—

रसायौषधकङ्कष्ठ-शिलातानाभ्रहिङ्गलान् ।
कुम्भरग्निभृङ्गमारोप-तण्डुलीयकमाक्षिकान् ॥ ११८ ॥
हस्तिशुण्डीयुतास्तुल्यास्तद्वृश्चिवगन्धकान् ।
ब्रह्मार्दाम्बुना पिष्ट्वा कूपिस्थं बालुकाग्निना ॥ १२० ॥
जयाजम्बीरनिर्गुण्डी-चाङ्गेरौवारि निक्षिपेत् ।
पक्त्वा चतुर्दशाहानि पिष्ट्वाऽऽर्द्राक्तं विशेषयेत् ॥ १२१ ॥
मृतसञ्जीवनाख्योऽयं रसो वल्लभितोऽशितः ।
द्राक् जयेदौषधं सन्निपातादौन् सकलान् गदान् ॥ १२२ ॥

अथ द्वितीयमृतसञ्जीवने ।—

रसभागो भवेदेको गन्धको द्विगुणो मतः ।
विषतान्त्रककङ्कष्ठ-शिलाहिङ्गललोहकम् ॥ १२३ ॥
वर्जितिकटुभृङ्गाह्व-हेममाक्षिकमभ्रकम् ।
हस्तिशुण्डी विषं कुक्षी तण्डुलीयकताम्रकौ ॥ १२४ ॥
एषां प्रत्येकमेकैकं भागमादाय चूर्णयेत् ।
आर्द्रकस्य द्रवेणैव मर्दयेच्च दिनत्रयम् ॥ १२५ ॥
जम्बीरस्य रसो यावच्च पलत्रयपरीक्षितः ।
त्रिफलायाश्च निर्गुण्डराः प्रत्येकञ्च पलत्रयम् ॥ १२६ ॥

मृतसञ्जीवने—रसः पारदः । अथः लौहम् । कडुङ्गः खनासख्यातः । कुक्षी
दन्ती, अस्याः बीजं यावत्तम् । अग्निः चित्रकः । भृङ्गः भृङ्गराजः । सारोपः
तण्डुलीयकः । तण्डुलीयकः विडङ्गम् । तद्वृश्चिवगन्धकान् तेषां मिलितरसादौ-
षधम् अर्द्रौ शिवगन्धको मिलितकङ्कष्ठगन्धौ यव तान्, शिबीऽतः कङ्कष्ठं, स च रसादौषधौ
मिलितानां पादांशो यावत्तः, एवं गन्धकोऽपि । यथा—शिवः पारदः गन्धकश्च,
अस्मिन् पक्षे—रसः रसाज्जनम् । रसादिकं सर्वं यथानिर्देशं शङ्खौत्वा आर्द्रकरसेन
दिनत्रयं सप्तार्धं काचकुप्या निधाय च जालकायने चतुर्दशदिनं पचेत् । ततः
जयादिपरसेन पिष्ट्वा भूयोऽप्यार्द्रकरसं दत्त्वा आतपे शोषयेत् इति ॥ ११८—१२२ ॥

रसस्य पलमात्रन्तु चाङ्गेर्याः परिकीर्तितम् ।
 काचकूप्यां विनिक्षिप्य यन्त्रे क्षिप्त्वा प्रयत्नवान् ॥ १२७ ॥
 उद्धृत्याऽऽर्द्रकनिख्यासैर्मर्दयित्वा विशोषयेत् ।
 मृतमञ्जोवनो नाम रसोऽयं विदितो भुवि ॥
 गुञ्जाद्वयं ददौतास्य सन्निपातापनुत्तये ॥ १२८ ॥

अथ सन्निपातकुठारः ।—

वङ्गं नागञ्च सूतञ्च नेपालं गन्धकं तथा ।
 शुक्लं विषं समाग्निं रसेनाऽऽर्द्रेण मर्दयेत् ॥ १२९ ॥
 पुनर्मर्दयेत् निर्गुण्ड्याश्चाङ्गेर्या रसमर्दितः ।
 एकवक्त्रप्रयोगेण रसोऽयं सन्निपातनुत् ॥ १३० ॥

अथ नवज्वरारिः ।—

गन्धकञ्च रसं शुङ्खं प्रत्येकं कर्षसम्भितम् ।
 एकत्र कज्जलीं कृत्वा ततः कुर्वीत गोलकम् ॥ १३१ ॥
 नवभाण्डे विनिक्षिप्य ताम्रपात्रेण गोपयेत् ।
 दृढं निरुध्य तत् पात्रमग्नावारोपयेत्ततः ॥ १३२ ॥
 ब्रौहिष्पटनमात्रेण स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ।
 नवज्वरे प्रयुञ्जीत रसं पर्पटिकाह्वयम् ॥ १३३ ॥
 आर्द्रकस्य रसेनैव त्रिवक्त्रं त्रिदिनं भिषक् ।
 ज्वरितं क्वादयेद्वाढं यावत् खेदः समुद्भवेत् ॥ १३४ ॥

द्वितीयस्तमञ्जोवने—भृङ्गाङ्गः भृङ्गराजः । पलत्रयपरीक्षितः पलत्रयपरिमितः इत्यर्थः । विफलायाः काशी यात्राः । जम्बीरादीनां रसम् आर्द्रकरसमर्दितसोषधस्य काचकूप्यां व्यापयेत् । यन्त्रे बालूकायन्त्रे । “यन्त्रे क्षिप्त्वा प्रयत्नवान्” इत्यत्र “खेदयेत् समकथयम्” इति पाठे—समकथयं चतुर्दशदिनानि खेदयेत् पचेत्, पाकय बालूकायन्त्रे एव कर्तव्यः ॥ १२३—१२८ ॥

सन्निपातकुठारः—नागं धौसकम् । नेपालं सनःशिला । शुक्लं तासम् । समाग्निं तुल्यमात्रेण मृद्वीतमेतत् सर्वम् । आर्द्रेण रसेन आर्द्रकस्यरसेन ॥ १२९।१३० ॥

तक्रभक्तं भवेत् पथ्यं ज्वरमुक्तस्य देहिनः ।

नवज्वरारिरित्येष रसः परमदुर्लभः ॥

वातज्वरे विशेषेण रसः साधारणोऽप्ययम् ॥ १३५ ॥

अथ जलमञ्जरीरसः ।—

टङ्कणं रसगन्धी च भरिचानि समांशकम् ।

सर्वं जम्बीरनोरिण दिनानि त्रीणि मर्दयेत् ॥ १३६ ॥

संगोष्य शर्करायुक्तं मत्स्यपित्तेन भावयेत् ।

भावितं तद्रसं सिद्धमार्द्रकस्वरसैस्त्रयम् ॥ १३७ ॥

वज्रत्रयं प्रयुञ्जीत पानार्थं वारि शीतलम् ।

तक्रभक्तं भवेत् पथ्यं वृन्ताकफलसंयुतम् ॥

सर्वान् नवज्वरान् हन्ति रसोऽयं जलमञ्जरी ॥ १३८ ॥

पित्तज्वरे ज्वरारिरप्यनुभूतः ।

अथ कान्तरसः ।—

कान्तलोहस्य पत्राणि कण्टवेध्यानि कारयेत् ।

ततः सम्प्रेष्य तं कल्कं मर्दयेत्त्रिदिनं पुनः ॥ १३९ ॥

रसतुल्येन मत्स्यस्य पित्तेन पारंभावयेत् ।

सिद्धः कान्तरसो ह्येष प्रयोज्योऽभिनवज्वरे ॥

शृङ्गवेरानुपानेन मात्रया भिषगुत्तमैः ॥ १४० ॥

नवज्वरारी—गोरयेत् हादयेत् । त्रीहिन्युत्तमावेण शोधयन्त्यास्य पाकविधि-
निर्देशात् अनुक्तत्वेऽपि बालकायन्त्रे एव पाको ज्ञेयः । पर्यायिका इत्यस्यैव नामा-
न्तरम् ॥ १३१—१३५ ॥

जलमञ्जरीरसि—शर्करा विषं, सा च सर्वसमा यास्या रसेन्द्रसारसंवादात्,
तवाधमुदकमञ्जरीरस इति प्रसिद्धः । मत्स्यपित्तेन भावयेत् इत्यत्र समाह्वयितेन ज्ञेयः ।
मार्द्रकस्वरसेन तद्रसं वज्रत्रयं प्रयुञ्जीत इत्यन्वयः ॥ १३६—१३८ ॥

कान्तरसि—रसतुल्येन समपरिमितेन रसेन उपलब्धितं तं कल्कमित्यर्थः ; एवञ्च
रसकान्तयोः समभागवा शोधा ॥ १३९-१४० ॥

अथ चन्द्रोदयः ।—

रसगन्धौ तथा वङ्गमभ्रकं समभागतः ।
 मेलयित्वाऽथ वङ्गेन समं सूतं विमर्दयेत् ॥ १४१ ॥
 तत्रैकीकृत्य गन्धाभ्रे पेष्यं जम्बीरवारिणा ।
 सामान्यं पुटमादद्यात् सप्तधा साधितं रसम् ॥ १४२ ॥
 कुमार्या चित्रकेणापि भावयित्वाऽथ सप्तधा ।
 गुडेन जीरकेणापि ज्वरे जीर्णे प्रयोजयेत् ॥ १४३ ॥
 कासे श्वासे कुमार्या च त्रिफलाकाथयोगतः ।
 उन्मादश्च धनुर्वातममृताकाथयोगतः ॥
 इत्थेवं रोगतापघ्नो रसश्चन्द्रोदयाह्वयः ॥ १४४ ॥

अथ जीर्णञ्ज्वरारिः ।—

नागं वङ्गं रसं ताम्रं गन्धकं टङ्गणं तथा ।
 सूतं विषञ्च नेपालं हरितालं समं तथा ॥ १४५ ॥
 वटजीरेण मर्द्याथ सर्वं कुर्यात्तु गोलकम् ।
 तं गोलकं भाण्डमध्ये पाचयेद्दीपवङ्किना ॥ १४६ ॥
 तं गोलं शीतलं कृत्वा भृङ्गराजेन मर्दयेत् ।
 आर्द्रकस्य रसेनापि मर्दयेच्च पुनः पुनः ॥ १४७ ॥
 चणप्रमाणवटकान् रसेनाऽऽर्द्रस्य दापयेत् ।
 गुञ्जाद्वयप्रमाणेन ज्वरं जीर्णं हरत्यसौ ॥ १४८ ॥

चन्द्रोदये—समभागतः इत्यत्र साहचर्यमिति शेषः । रसादीनां मिश्रणक्रममाह ।
 मेलयित्वेति ।—आदौ वङ्गेन समं सूतं मेलयित्वा विमर्दयेदिति बोधनीयम् ।
 ततः गन्धाभ्रे मेलयित्वा जम्बीरवारिणा पेषयित्वन्वयः । ततः सप्तधा सप्तवारं
 सामान्यं पुटं अथपुटम् आदद्यात्, प्रतिपुटमेव जम्बीररसेन पेषणं कार्थमिति ।
 अनन्तरं पुटमादक्ष्य तं रसं पुनः कुमार्या चित्रकेण च प्रत्येकं सप्तधा भावयेत् ।
 अमृताकाथेन आसलककाथेन ॥ १४१—१४४ ॥

जीर्णञ्ज्वरारौ—नागं सोसकम् । रसं रसाञ्जनम् । नेपालं मनःशिला ।
 दीपवङ्किना प्रदीपान्नेनेत्यर्थः । पुनः पुनः सप्तवारम् ॥ १४५—१४८ ॥

अथ नवज्वरमुरारिः ।—

हरश्च गन्धकश्चैव कुनटी च समं समम् ।

मर्द्यं कर्कोटिकायाश्च रसेन विनियोजयेत् ॥ १४८ ॥

नवज्वरमुरारिः स्याद्वक्त्रं शर्करया सह ।

तण्डुलीयरसेनानुपानं शर्करयाऽपि वा ॥

गुञ्जादयप्रमाणेन ज्वरान् हन्ति नवान् हठात् ॥ १५० ॥

इति श्रीवैद्यपतिमिहगुप्तस्य सूनोर्वाग्मिटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये

ज्वरचिकित्सितं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथ रक्तपित्तादिचिकित्सनम् ।—

रक्तपित्तस्य निदानसम्प्राप्तिः ।—

कटुस्त्रुतौक्ष्णलवणोष्णविदाहिरुचैः

पित्तं प्रदुष्टमशनैरतिसेवितैस्तैः ।

सन्दूष्य रक्तममुनोभयमार्गवार्त्तं

निर्यात्यमृक्स्थलयक्तृप्तिहतोऽतिमात्रम् ॥ १ ॥

नवज्वरमुरारौ—हरः पारदः । कुनटी सनःशिला । कर्कोटिका कर्कोटकं,
“कर्कोटील” इति भाषा ॥ १४८।१५०॥

इति रसरत्नसमुच्चयेनोचिन्त्यां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

ज्वरे रक्तपित्ते च पित्तस्य अव्यभिचरितत्वेनावस्थानान् तथा मन्त्रज्वरमुनापेन
रक्तपित्तप्रवृत्तिदशैनाञ्च परस्परसन्तापसाधयन्ति ज्वरचिकित्सानन्तरे रक्तपित्तचिकित्सां
वक्तुं त्रयोदशाध्यायमारभते ; तत्रादौ निदानं सम्प्राप्तिश्च तस्याह. कटुति ।—
कटुादिभिरशनैरतिसेवितैः प्रदुष्टं पित्तं रक्तं सन्दूष्य, तिष्ठतीति शेषः । अमुना

अथ पटोलादियोगः ।—

पटोलमायसं चूर्णं सूतेन्द्रं समचारितम् ।

लोहारिवर्गसङ्घुष्टं रक्तपित्तहरं परम् ॥ २ ॥

अथ रसेन्द्रयोगः ।—

वृषादलानां स्वरसस्य कर्षं रसेन्द्रगुञ्जामधुशर्करायुतम् ।

लिङ्गन् प्रभाते मनुजो निहन्त्याहः स्वाकरं दारुणरक्तपित्तम् ॥ ३ ॥

अथ ऊर्ध्वपातितपारदादियोगः ।—

पारदं हिङ्गुलूकञ्च ऊर्ध्वयन्त्रेण मेजयेत् ।

कुङ्कुटाण्डरसं भागं टङ्गणक्षारमेव च ॥ ४ ॥

गन्धकस्य तथा भागं घृतेन परिमर्दयेत् ।

मिदं रसं समादाय जीरतोयेन दापयेत् ॥ ५ ॥

पित्तैः सह इत्यर्थः । उभयभागैर्वर्तितं नासालिकाकर्णालरूपोर्ध्वपातितः सद्योनिगुद-
रुपाधोभारैश्च प्रवर्तनशीलं, रक्तमिति शेषः । अस्यमिति ।—रक्तवाहिनिरा-
स्थानयकृतप्रीहाभ्याम् ॥ १ ॥

पटोलादियोगे—पटोलं पटोलपत्रम् । “पटोलम्” इत्यत्र “पल्लवम्” इति
पाठान्तरं साधु । सूतेन्द्रं परिदम्बम्, रससिन्दूरमिति यावत् । समचारितं
तुल्यभागेन मृष्टमितम् । लोहारिवर्गसङ्घुष्टं लोहमारकगणकाद्येन मर्दितम् ; लोहारि-
वर्गस्य—“विफला विवृता दन्तो कटुको तालमुखिका । ब्रह्मदारकवयोरवधपदक-
चिदकाः ॥ मृद्वेरेविह्वौ च मृद्वभङ्गातकौषधम् । दाहिलक्ष्य च पुष्पाणि शत-
पुष्पौ पुनर्नवा ॥ कुटारक्षानकौ कन्दः तन्वी मेकस्य पर्णिका । हस्तिकर्णपलाशश्च
कुलिशः केशराजकः ॥ साणः खण्डितकर्णश्च गोजिह्वा लोहमारकः । गिरि-
शालानकः प्रोक्तः विफलादिरयं गन्धः ॥” इति । यथा—लोहारिवर्गसङ्घुष्टं रक्त-
रोषकगणकाद्येन मर्दितं, स च वृषकापानागनीकोत्पलशताव्यादिकः । साला
प्लास्य गुञ्जाचतुष्टयमिता ॥ २ ॥

रसेन्द्रयोगे—वृषादलानां वासापलाशम् । रसेन्द्रेति ।—रसेन्द्रगुञ्जा च मधु च
शर्करा च तासिर्द्युतं वृषादलानां स्वरसस्य कर्षमित्यन्वयः । रसेन्द्रशब्देनावापि
रससिन्दूरो यावत् ॥ ३ ॥

ऊर्ध्वपातितपारदादियोगे—पारदं हिङ्गुलूकञ्च समभागम् । ऊर्ध्वयन्त्रेण ऊर्ध्वपातितम्,

दिनानि त्रीणि माघञ्च ग्रहणीरक्तदोषजित् ।
ज्वरदाहविनाशञ्च रक्तपित्तविनाशनम् ॥ ६ ॥

अथ चन्द्रकलारसः ।—

प्रत्येकं तोलमानेन सूतकं ताम्रभस्मकम् ।
दिनानि त्रीणि गुटिकां कृत्वा चाग्नौ विनिक्षिपेत् ॥ ७ ॥
ततः शुष्कं समादाय पुनरेव च मर्दयेत् ।
समस्तैः समगन्धैश्च कृत्वा कज्जलिकाञ्च तैः ॥ ८ ॥
मुस्तादाडिमदूर्वाभिः केतकौस्तनवारिभिः ।
सहदेव्याः कुमार्याश्च पर्पटभ्यापि वारिणा ॥ ९ ॥
रामश्रीतलिकातोयैः शतावर्या रसेन च ।
भावयित्वा प्रयत्नेन दिवसे दिवसे पृथक् ॥ १० ॥
तित्कं गुडूचिकासत्त्वं पर्पटोगौरमागधौ ।
शृङ्गाटं सारिवा चैषां समानं सूक्ष्मचूर्णकम् ॥ ११ ॥
द्राक्षादिककषायेण सप्तधा परिभावयेत् ।
ततः पोताश्रयं क्षिप्त्वा वयः कार्याश्चणोपमाः ॥ १२ ॥
अयं चन्द्रकला नाम रसेन्द्रः परिकीर्तितः ।
सर्वपैत्तगदध्वंसो वातपित्तगदापहः ॥ १३ ॥

यन्त्रेण । कुकुटाखरसं कुकुटाग्राभ्यन्तरस्थदवांशम् । जीरतीयेन जीरककायेन ।
आदो पारदे हिङ्गुलश्च सप्तभागं यद्बोला ऊर्ध्वपातनयन्त्रेण पातयेत्, तेन एकीभूते च
तस्मिन् सहिङ्गुलपारदे कुकुटाखरसादीनामेकभागं मेलयेत् । सात्रा च माघमासा
दातव्या ॥ ४—६ ॥

चन्द्रकलारसः—समगन्धैः सूतताम्राभ्यां तुल्यैः गन्धकैः । केतकोस्तनवारिभिः
केतकाः क्षनवत् प्रतीयमानस्य अंशविंशत्यै कायैः केतकोक्षीरैर्वा । सहदेव्याः
बलायाः । रामश्रीतलिका आरामश्रीतलिका दाक्षिणात्ये रामशालि इति
प्रसिद्धः पवशाकविंशः । तित्कं पटोलपत्रम् । गुडूचीसत्त्वं गुडूचीसारः । मागधौ
पिप्पली । शृङ्गाटं “शिङ्गाडा” “पानिफल” इति वा ख्यातम् । द्राक्षादिककषायेण

अन्तर्वाह्यमहादाह-विध्वंसनमहाक्षमः ।

ग्रीष्मकाले शरत्काले विशेषेण प्रशस्यते ॥ १४ ॥

कुरुते नाग्निमान्द्यञ्च महातापज्वरं हरत् ।

अमं मूर्च्छां हरत्याशु स्त्रीणां रक्तं महाश्रमम् ॥ १५ ॥

ऊर्ध्वाधोरक्तपित्तञ्च रक्तवान्तिं विशेषतः ।

भूतकृच्छ्राणि सर्वाणि नाशयेन्नात्र संशयः ॥ १६ ॥

अथ पटोलकादियोगः ।—

सपटोलकहिङ्गूलः सचौद्रो रक्तपित्तनुत् ॥ १७ ॥

अथ नवनीतादियोगः ।—

नवनीतं सिता लाजा द्राक्षया सह भक्षयेत् ॥ १८ ॥

अथ शिरोलेपः ।—

मस्तके च घृतं दद्याद्रक्तपित्तहरं परम् ॥ १९ ॥

अथ द्राक्षादिकाथः ।—

द्राक्षावासायुतं काथं शर्कराभावितं पिबेत् ॥ २० ॥

“द्राक्षानधूकमधुकं रोगप्रकाशस्यसारिवाः । सुप्तासलकङ्कोवेर-पञ्चकेशरपञ्चकम् ॥
सृणालचन्दनाशोर-नीलोत्पलपट्टकम् ॥” इति वाम्बटोक्तद्राक्षादिकाथेन । पीताशयं
जलम् । आदौ पारदं ताम्रञ्च जलेन सम्यक् गोलकं कृत्वा अग्नौ किञ्चित्
अतापयेत्, तेन शक्नीभूतं तमुद्धृत्य तुल्येन गन्धकेन सह कज्जलिकां कुर्यात्,
ततः सुप्तादीनां पृथक् पृथक् यथाधोरयं स्वरसेन काथेन वा एकैकं दिनं
भावयेत्, ततः तिक्तादीनां प्रत्येकं सूतसमं चूर्णं तत्र मिश्रयित्वा
द्राक्षादिकाथेन सप्तधा भावयित्वा च किञ्चित् जलं दत्त्वा चणमावां वटौ
कुर्यात् ॥ ७—१६ ॥

पटोलकादियोगे—पटोलं पटोलपत्रचूर्णं हिङ्गुलसमं सचौद्रं लिहत्, केवलो
हिङ्गुलं सचौद्रेण पटोलपत्ररसेन पिबेत् ॥ १७ ॥

नवनीतादियोगे—सर्वं तुल्यम् ॥ १८ ॥

शिरोलेपे—घृतं पुराणं अतघ्नौतं वा याज्यम् ॥ १९ ॥

द्राक्षादिकाथे—शर्कराभावितं शर्कराप्रक्षेपयुक्तम् ; “शर्कराभावितं पिबेत्” इत्यत्र
“पिबेत् शर्करान्वितम्” इति रसरत्नाकरोक्तपाठान्तरम् ॥ २० ॥

अथ योगद्वयम् ।—

वासारसं सिताच्चौद्रेर्नाजान् वा शर्करासमान् ।

भक्षयन् रक्तपित्तार्तस्तृष्णादाहज्वरं जयेत् ॥ २१ ॥

अथ सितासृता ।—

धात्रीचूर्णं सितातुल्यं भक्षयेद्रक्तपित्तनुत् ॥ २२ ॥

[इति रक्तपित्तचिकित्सा] ।

अथ कासचिकित्सा ।—

अथ कासस्य निदानादिकम् ।—

दोषाः शोषमनोऽभितापकुपिताः कुर्वन्ति कासं ततः

पित्तं पूतिकफं प्रपीतनयनः पूयोपमं श्लैवति ।

शीतोष्णेच्छुरकारणेन बहुभुक्स्निग्धप्रसन्नाननः

पार्श्वार्थ्यल्पबलक्षयाकृतिरपि प्रादुर्भवत्यन्यथा ॥ २३ ॥

अथ अर्कादियोगः ।—

सार्कतीक्ष्णोऽभ्रकोऽगस्त्य-कासमर्दवरारसैः ।

मर्दितो वेतसास्त्रेण पिण्डितः कासनाशनः ॥ २४ ॥

अथ रजतयोगः ।—

तारे पिष्टशिलां चिह्ना हरितालाच्चतुर्गुणाम् ।

वासागोक्षुरसाराभ्यां मर्दयेत् प्रहरद्वयम् ॥ २५ ॥

वासारसमित्यादियोगद्वये—धात्रीचूर्णम् आमतकचूर्णम् । “लाजान् वा शर्करासमान्” इत्यत्र “वासा वा शर्करासमान्” इति रसरत्नाकरोक्तपाठान्तरम् ॥ २१ ॥

सितासृतायोगे—सर्वे स्पष्टम् ॥ २२ ॥

रक्तपित्ते कासोपद्रवो भवतीति रक्तपित्तान्तरं कासचिकित्सितं वक्तुं प्रकृतम् आदौ तस्य निदानादिकं संक्षेपतः आह, दोषा इति ।—शोषः चातुल्य इत्यर्थः । प्रपीतनयनः अतिपीताभवस्तुः । शीतोष्णेच्छुरकारणेन शीतोष्णसेवनकारणाभावेऽपि शीतोष्णसेवनाभिन्नायो ॥ २३ ॥

अर्कादियोगे—अर्कः लाम्बम् । तीक्ष्णः तीक्ष्णलोडम् । अगस्त्यः सुनितम् ।

पिण्डितः वटीकृतः इत्यर्थः ॥ २४ ॥

प्रस्विन्नो बालुकायन्त्रे गुञ्जाहितयसम्मितः ।

कासं त्रिकटुनिर्गुण्डो-मूलचूर्णयुतो हरेत् ॥ २६ ॥

अथ रत्नकरणकरसः ।—

भूनागाभ्रकयोः सत्त्वं कान्तहेमाभ्ररूपकम् ।

मुक्ताफलानि रत्नानि ताप्यं वैक्रान्तमेव च ॥ २७ ॥

भस्मीकृतमिदं सर्वं पृथग्भाषमितं मतम् ।

निष्कमात्रामितं शुद्धं राजावर्त्तरजस्तथा ॥ २८ ॥

एतत् सर्वं समं योज्यं मर्दयित्वाऽम्बुवेतसैः ।

रुद्ध्वा मूषोदरे कोष्ठ्यां धमेदाकाशदर्शनम् ॥ २९ ॥

शतवारं धमेदेवं मर्दयित्वाऽम्बुवेतसैः ।

ततः सञ्चूर्णितं चास्मिन्मुक्ताभस्म द्विशणकम् ॥ ३० ॥

सरिचं पञ्चशाण्यं चिक्षा सम्प्रयं यत्नतः ।

रम्ये करण्डके चिक्षा स्थापयेत्तदनन्तरम् ॥ ३१ ॥

सोऽयं रत्नकरण्डको रसवरो मध्वान्यसङ्ग्रामणो

हन्याच्छासगदं ज्वरं ग्रहणिकां कासञ्च द्विधामयम् ।

शूलं शोषमहोदरं बहुविधं कुष्ठञ्च हन्याद्ददान्

वन्धो वृष्यकरः प्रदोषनतमः स्वस्थोचितो वेगवान् ॥ ३२ ॥

रजतयोनि—तारि रौप्ये । पिष्टशिलां चूर्णसनःशिलाम् । अथ तारतालयोः समत्वं सनःशिलायाश्च तालाच्चातुर्गुण्यं बोद्धव्यम् ॥ २५।२६ ॥

रत्नकरण्डकरसे—भूनागाभ्रकयोः सत्त्वं प्राक्प्रदर्शितविधिना याज्याम् । कान्तं कान्तलौहम् । रूपकं रौप्यम् । रत्नानि सरक्तपद्मरागादीनि यथालाभं याज्याणि । ताप्यं स्वर्णनालिकम् । अम्बुवेतसैः अम्बुवेतसजात्रैः । अतः बहु-
वचननिर्देशात् बहुश्लो मर्दनं कार्यम् । कोष्ठ्यां कोष्ठिकायन्त्रे । आकाश-
दर्शनम् अश्वदर्शनं यावत्, यावत् कालं तन्मध्यस्थमसकं किञ्चिदपि परिदृश्यमानं
भवेत् तावद्दमेदित्यर्थः, अश्वभागे सम्पूर्णतया तत्र मिलिते सति धमननिर्वात-
रिति बोध्यम् । पञ्चशाण्यं पञ्चशाणपरिमाणमित्यर्थः, पञ्चशाणशब्दात् स्वासं
श्रेयः अनित्यम् । रम्ये करण्डके मनोज्ञभाजने । मध्वान्यसङ्ग्रामणः मध्वान्याभ्यां

अथ भूताङ्गशरसः ।—

शुद्धसूतस्य भागैकं भागैकं शुद्धगन्धकम् ।
भागत्रयं सूतं ताम्रं मरिचं पञ्चभागिकम् ॥ ३३ ॥
सूताभ्रस्य चतुर्भागं भागमेकं विषं क्षिपेत् ।
भूताङ्गशरस्य भागैकं सर्वञ्चास्त्रेण मर्दयेत् ॥ ३४ ॥
यामं भूताङ्गशो नाम भाषैकं वातकासजित् ।
अनुपातं लिहेत् क्षौद्रैर्विभीतकफलत्वचः ॥
पित्तकासारविश्वामसक्षयकासांश्च नाशयेत् ॥ ३५ ॥

अथ बोलवद्धरसः ।—

रसभस्म विषं तुल्यं गन्धकं द्विगुणं मतम् ।
बोलतालकवाह्नीक-कर्कोटीमाक्षिकं निशा ॥ ३६ ॥
कण्टकारीयवच्चार-लाङ्गलीच्चारसैन्धवम् ।
मधूकसारं सञ्चूर्ण्य सप्ताहञ्चाऽऽर्द्रकद्रवैः ॥ ३७ ॥
गुटिकां वदरकारां श्लेष्मकासापनुत्तये ।
भक्षयेद्बोलवद्धोऽयं रसः सञ्चासपाण्डुजित् ॥ ३८ ॥

अथाग्निरसः ।—

रसगन्धकपिप्पल्यो हरीतक्यक्षवासकम् ।
षडुत्तरगुणं तूर्णं बब्रूलक्वाथभाषितम् ॥ ३९ ॥
एकविंशतिवाराणि शोषयित्वा विचूर्णयेत् ।
भक्षयेन्मधुना हन्ति कासमग्निरसो ह्ययम् ॥ ४० ॥

सङ्ग्रामणम् अत्रचारणं यस्य तथाभूतः, मधुघृताभ्यां सेवित इत्यर्थः । द्विज्ञानसं
क्षिकारोगम् । स्वस्थोचितः सुखशरीरेऽपि प्रयोगार्हः ॥ ३७—३९ ॥

भूताङ्गशरसि—भूताङ्गशः गौरसर्पणः । अस्त्रेण काञ्चिकेन ॥ ३३—३४ ॥

बोलवद्धरसि—रसभस्म रससिन्दूरम् । बोलः गन्धरसः । वाह्नीकं द्विजुः ।
कर्कोटी कर्कोटकम् । निशा हरिटा । लाङ्गली “इंशलाङ्गला” इति ख्याता ।
च्चारः क्षुलिकालवणम् । अथ बोलादीनां मूलेकनेको भागः यावत् ॥ ३६—३८ ॥

अथ भृङ्गराजयोगः ।—

भृङ्गराजस्य पत्रन्तु चूर्णितं मधुना सह ।

गोलकं धारयेद्वक्त्रे कासविष्टभ्रशान्तये ॥ ४१ ॥

अथ शर्कादियोगः ।—

शर्करैरण्डस्य पत्राणां रसं पीत्वा च कासजित् ॥ ४२ ॥

अथ कासस्रधूमद्वयम् ।—

दन्तीमूलस्य धूमं वा निर्गुण्डा वा पिवेज्जयेत् ॥ ४३ ॥

अथ स्वयमग्निरसः ।—

त्रिकटु त्रिफला चैला जातीफललवङ्गकम् ।

एतेषां समभागानां समः पूर्व्वरसो भवेत् ॥ ४४ ॥

सच्चूर्ण्यऽऽलोडयेत् क्षौद्रे भक्ष्यो निष्कद्वयं द्वयम् ।

स्वयमग्निरसो नास्तीत्ययकासनिवृत्तये ॥ ४५ ॥

अथ चयकासान्तकी योगः ।—

इन्द्रवाक्शिकामूलं भृङ्गीकृष्णातिलैः सह ।

भक्षयेत् चयकासार्त्ता निष्कमात्रं प्रशान्तये ॥ ४६ ॥

[इति कासचिकित्सा] ।

अग्निरसः—अक्षं विभोतकम् । बहुतरुणं चूर्णम् उत्तरीतरं भागद्वया
मृद्वीतं चूर्णप्रदकं, तथा च रसस्य एकः सत्वकस्य द्वौ पिप्पल्याः तयः सूतिकाः
ज्वारः अक्षस्य पञ्च वासकस्य च षड्भागाः ॥ ३८/४० ॥

भृङ्गराजयोगः—कासविष्टभ्रशान्तये कासस्य विष्टभ्रः क्षय्यता तज्जान्तये
शुष्ककासशान्तये इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

शर्कादियोगः—शर्करपत्रम् अथौ किञ्चित् प्रताप्य तदसी याज्यः ॥ ४२ ॥

कासस्रधूमः—दन्तीमूलचूर्णं शरावमस्युटस्ये निर्धुमाङ्गारे विधाय सान्द्रदण्डा-
वात्वाद्य किटुमूले धूमनलिकाद्वयत्वा धूमः पातव्यः, वर्तितवत् क्षौद्रा वा पातव्यः
इति बोध्यम् । एवं निर्गुण्डा अपि । अत्रेदित्यत्र कासमिति शेषः ॥ ४३ ॥

स्वयमग्निरसः—पूर्वरसः पूर्व्वोक्तः अग्निरसः, स च समः त्रिकटुदिभिस्तुल्यः, तथा
च, प्रथमपत्रान्तकीकृष्णातिलानी कर्णा मिलित्वा त्रिकटुदिभिरसं त्रिकटुद्वयं

अथ श्वासचिकित्सा ।—

अथ श्वासश्च सन्धाति ।—

श्लेष्मोपकृद्गमनः पवनोऽतिदुष्टः

सन्दूषयन्ननु जलान्नवहाश्च नाड्योः ।

आमाशयोद्भवमिमं विदधात्युरःस्थः

श्वासञ्च वक्रगमनो हि शरीरभाजाम् ॥ ४७ ॥

अथ कर्हश्वासारिः ।—

इन्द्रवारुणिकामूलं देवदारु कटुवयम् ।

शर्करासहितं खादेदूर्ध्वश्वासप्रशान्तये ॥ ४८ ॥

अथ सूर्यावर्चरसः ।—

सूताङ्गं गन्धकं मर्द्यं यामैकं कन्यकाद्वेः ।

द्वयोः समं ताम्रपत्रं पूर्वकल्मेन लेपयेत् ॥ ४९ ॥

प्रत्येकं समभागं गृहीत्वा चोद्रेण मर्दयेत् ; एवञ्च त्रिकटुदोषां प्रत्येकमेकभागः
अधिरसोक्ताणां रसादीनां प्रत्येकं सार्द्धं समभागो यावत् ॥ ४७ ४८ ॥

अथ कासालं कथयिषे—इन्द्रवारुणिका गीरवृक्षकटौ । मृद्वौ अतिविषा । कृष्णा
पिप्पली । अथ इन्द्रवारुणिकादोषां प्रत्येकं समभागः ॥ ४९ ॥

तत्त्वनिदानत्वात् प्राणोदानदृष्टिमात्रम्याजं कामानन्तरं श्वासचिकित्सितं वक्तुं
चिकित्सायां विविष्टसम्प्राप्तिज्ञानमूलकत्वात् आदौ समाप्तिमाह, श्लेष्मेति ।—
श्लेष्मोपकृद्गमनः कफावतसारः, अत एव अतिदुष्टः उरःस्थः वक्रः श्वितः
पवनः प्राणवायुः, तस्य उरःस्थानत्वात् ; वक्रगमनः प्रतिलोमगमनो कर्हमासौ श्वेतः,
भवतीति शेषः, अन् पश्चात् जलान्नवहाः नाड्योः उदकवाहिन्यः अन्नवाहिन्यश्च शिवाः
सन्दूषयन् श्वासं विदधाति । शरीरभाजां देहिनाम् इमं श्वासम् आमाशयोद्भवम्
आमाशयसमुद्भूतं, जानीयादिति शेषः ॥ ४७ ॥

कर्हश्वासारियोमे—शर्करासहितं शर्कराप्रक्षेपयुक्तम् ; तेन च क्राधेनाच्च श्वेतो
बोध्यः ॥ ४८ ॥

सूर्यावर्चरसे—सूतः अर्द्धो यत्र तादृशं गन्धकं, तेन सूतस्य एको भागः
गन्धकस्य च भागद्वयम् ; अथवा—सूताङ्गं सूतः अर्द्धे समभागः यत्र तादृशम् ; “अर्द्धे
समेऽंशके” इत्यमरः ; तेन सूतगन्धकयोः समभागः, न तु सूतस्य अर्द्धं गन्धकं,

दिनैकं हृदि कायन्त्रे पक्वमादाय चूर्णयेत् ।

सूर्यावर्त्तरसो ह्येष द्विगुञ्जः श्वासजिह्वेत् ॥ ५० ॥

अथ सौगन्धिकवागः ।—

गन्धकं मरिचं साज्यं पिबेच्छ्वासकफापहम् ॥ ५१ ॥

अथ शिलादिचूर्णम् ।—

शिला हिङ्गु विडङ्गश्च मरिचं कुष्ठसैन्धवम् ।

मध्वाज्याभ्यां लिहेत् कर्षं श्वासकासकफापहम् ॥ ५२ ॥

अथ सूतपत्रकम् ।—

सूतः षोडश तत्समो दिनकरस्तस्यार्द्धभागो बलिः

सिन्धुस्तस्य समः सुसूक्ष्ममृदितः षट् पिप्पलीचूर्णितः ।

जम्बोरस्वरसेन मर्दितमिदं तप्तं सुपर्कं भवेत्

कासश्वासकगुल्मशूलजठरं पाण्डुं लिहन्नाशयेत् ॥ ५३ ॥

अथ त्रासार्विष्टकः ।—

साधारणन्तु वटकं वक्ष्यामि शृणु तत्त्वतः ।

पारदं गन्धकञ्चैव पलमेकं पृथक् पृथक् ॥ ५४ ॥

पलत्रयं त्रिकटुकं वङ्गमेकपलं क्षिपेत् ।

सर्वमेकत्र संयोज्य दिनानि त्रीणि मर्दयेत् ॥ ५५ ॥

तत्त्वान्तरसंवादान्, तथा च रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे—“गन्धकं सूतकं मर्त्यं त्रासेके कन्यकाद्रवेः” इति । पूर्वकल्पेन रसगन्धककल्पेन । हृष्टिकायन्त्रे स्थालीयन्त्रे ; तल्लक्षणञ्च यन्त्राध्याये अनुसन्धेयम् ॥ ४८।५० ॥

सौगन्धिकयोगे—साज्यं सप्ततम् ॥ ५१ ॥

शिलादिचूर्णं—शिला शिलाजतु ॥ ५२ ॥

सूतपत्रके—तत्समः सूतसमः दिनकरः ताम्रम् । तस्यार्द्धभागो बलिः तस्य मिलितसूतताम्रस्य अर्द्धभागः गन्धकः, तेन सूतताम्रगन्धकानां प्रत्येकं समभागः ; यदा—“अर्द्धं समेऽंशके” इत्यमरवचनात् अर्द्धभागः समभागः । षट्पिप्पलीचूर्णितः पिप्पलीचूर्णस्य षड्भागः । तप्तम् अग्निसंयोगेन किञ्चिदुत्तप्तोक्तम् । सुपर्कं सुनिश्चयप्रमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

सूत्रेण च तथा त्रीणि दिनानि परिमर्दयेत् ।

अक्षप्रमाणवटकं छायाशुष्कन्तु कारयेत् ॥ ५६ ॥

नित्यमेकन्तु वटकं दिनानि त्रिंशदेव च ।

श्वासकासज्वरहरमग्निमान्द्यारुचिप्रणुत् ॥ ५७ ॥

अथ भागोत्तरगुटिका ।—

रसभागी भवेदेको गन्धको द्विगुणो मतः ।

त्रिभागा पिप्पली ग्राह्या चतुर्भागा हरीतकी ॥ ५८ ॥

विभोतः पञ्चभागस्तु वासा षड्गुणिता भवेत् ।

भाङ्गी सप्तगुणा ग्राह्या सर्वं चूर्णं प्रकल्पयेत् ॥ ५९ ॥

बन्बूलकायमादाय भावयेदेकविंशतिः ।

विभोतकप्रमाणेन मधुना गुटिकां चरेत् ॥

एकैकां भक्षयेत् प्रातः श्वासकासनिवृत्तये ॥ ६० ॥

अथ नीलकण्ठः ।—

सूतं शुल्वं सुलोहं बलिममृतयुतं त्रिविकं रेणुकाब्दं

गण्डीरं केशराग्निं द्विगुणगुडयुतं मर्दयित्वा समस्तम् ।

कुथ्यात् कोलास्थिमात्रान् सुचिरवटकान् भक्षयेत् प्राग्दिनादौ

पथ्याशौ सर्वरोगान् हरति च नितरां नीलकण्ठाभिधानः ॥ ६१ ॥

अथ श्वासकासकरिकेशरी रसः ।—

तारताम्ररसपिष्टिकाशिला-गन्धतालसमभागिकं रसैः ।

आटरूपसुरसार्द्रसम्भवैर्मर्दयेत् प्रकुक् गोलकं ततः ॥ ६२ ॥

आसारिवटकैः—पलवयं विकटुकमिति निखित्वा । सूत्रेण गोमूत्रेण ॥ ५३—५७ ॥

भागोत्तरगुटिकायां—भाङ्गी ब्रह्मगुटिका ॥ ५८—६० ॥

नीलकण्ठे—शुल्वं ताक्षम् । सुलोहं काललोहम् । बलिं गन्धकम् । अमृतं विषम् ।
त्रिविकं विकटु विकृता दिनद्वयेति विकवयम् । गण्डीरं ज्वरघ्नम् । केशराग्निं
नागकेशरं चित्तकच । द्विगुणगुडयुतमिति एकभागापेक्षया द्विगुणो गुडः ॥ ६१ ॥

श्वासकासकरिकेशरीरसे—तारं रौप्यम् । रसपिष्टिका “अक्षौशतुल्यात् रस-
ताप्यगन्धात्” इत्यादिना अष्टमाध्याये उक्तः पारिभाषिकरसविशेषः । शिला-

मृत्स्त्रया च परिविष्ट गोलकं यामयुग्ममथ भूधरे पचेत् ।
 गन्धकेन कुरु तत्समं ततश्चाऽऽटकृषकटुकैश्च भावयेत् ॥ ६३ ॥
 श्वासकासकरिकेशरी रसो वल्लभस्य परिसेवयेदुबुधः ॥ ६४ ॥

अथ सूर्यरसः ।—

रसगन्धकधान्याभ्रं कणाशुण्ठप्राणं समम् ।
 भूतमेकं विषञ्चैकं सूर्यः कासादिनाशनः ॥ ६५ ॥
 [इति श्वासचिकित्सा] ।

अथ हिक्काचिकित्सा ।—

अथ भागोत्तररसः ।—

रसगन्धकधान्याभ्र-तालताप्योपलं क्रमात् ।
 भागहृत् वचाकुष्ठ-हरिद्राक्षारचित्रकैः ॥ ६६ ॥
 सपाठालाङ्गलीथ्योप-सैन्धवाक्षविधैः समम् ।
 भावितं भृङ्गनीरेण हिक्कावैस्त्र्यैकामनुत् ॥ ६७ ॥

अथ कज्जलयोगः ।—

पक्वतामे रसः पिष्टो वलिना हिभिनां हितः ॥ ६८ ॥

सन्निधित्वा । आटकृषः वासकः । सुरसा तुलसी । “गन्धकेन” इत्यत्र “गोलकेन” इति पाठे—तद्वत्तुं गोलकेन समं तुल्यं गोलकाकारमित्यर्थः । तारादिकं समभागम् आटकृषादीनां रसैर्भेदयित्वा गोलकं कारयेत्, ततस्तत् मूषायां संस्थाप्य सन्निकथा परिविष्ट च भूधरे यन्त्रे प्रहरद्वयं पचेत्, ततश्च बहिर्निःसाध्य गन्धकेन एकभागेन समं निश्चयित्वा वासारसेन विकटकाद्येन च समकालः भावयेत् ॥ ६२—६४ ॥

सूर्यरसे—ऊषणं गरिचम् । भूतं सुप्तकम् । विषम् अमृतम् । सूर्यः सूर्योरस इत्यर्थः ॥ ६५ ॥

तुल्यनिदानचिकित्सितत्वात् यामानन्तरं हिक्काचिकित्सितं निबन्धः भागोत्तररस-नाह, रसेति ।—उपलं शिला, सन्निधिति यावत् । रसादीन्पलाता-न्युत्तरीतरम् एकैकभागवद्भाया यत्प्रापि । वचादीनां प्रत्येकमेकभागतुल्यता । अत्र सौवर्ज्यम् ; सैन्धवसाहचर्यात् ॥ ६६।६७ ॥

कज्जलयोगे—पक्वतामे नेपालदेशजताम्रपात्रे ; शीघ्रत्वघ्नघातघ्नमत्वादिगुण-युक्तायां तस्य पक्वत्वं बीडव्यम् । वलिना गन्धकेन । हिभिनां हिक्किनाम् ॥ ६८ ॥

अथ शिलापूतरेसः ।—

चूर्णं पाठेन्द्रवारुणोर्भाण्डे दत्त्वाऽथ कुनटीम् ।
तत्पृष्ठे गृहसूतन्तु कुनट्यंशं प्रदापयेत् ॥ ६८ ॥
सूताहं कुनटीचूर्णं तस्याहं पूर्वमूलिका ।
चूर्णं दत्त्वा पचेच्चूर्णां यामाष्टं स्रुदुवज्जिना ॥
शिलापूतो रसो नाम हन्ति हिक्कां त्रिगुञ्जकः ॥ ७० ॥

अथ रास्नादिचौरम् ।—

क्वाथं रास्नावृहत्यग्नि-बलादुग्धेन पाययेत् ॥ ७१ ॥

अथ हिक्काप्लधूमः ।—

हिक्किनं पाययेद्दूर्मं पत्रैः गिस्तिनिगोडवैः ॥ ७२ ॥

[इति हिक्काचिकित्सा] ।

अथ कामश्वासहिक्कास्त्रभेदचिकित्सा ।—

अथ पर्पटीरसः ।—

रसं द्विगुणगन्धेन मर्दयित्वा समृद्धकम् ।
लोहपात्रे वृताभ्यक्ते द्रावितं बदराग्निना ॥ ७३ ॥
ऊर्द्धाधो गोमयं दत्त्वा कदल्याः कोमले दले ।
स्निग्धे पटे ह्ययोदर्या पर्पटाकारतां नयेत् ॥ ७४ ॥
लोहपात्रे विनिक्षिप्ता लोहपर्पटिका भवेत् ।
ताम्रपात्रे विनिक्षिप्ता ताम्रपर्पटिका भवेत् ॥ ७५ ॥

शिलापूतरे—कुनटी मनःशिला । पूर्वमूलिका पाठेन्द्रवारुणोर्मूलम् । भाण्डमखे पाठेन्द्रवारुणोर्मूलचूर्णं सूतसमं संस्थाप्य तदुपरि मनःशिलाचूर्णं तत्समं दापयेत्, ततश्च मनःशिलासमं गृहभूतं तदुपरि विन्यस्य सूताहं मनःशिलाचूर्णेन कृदयित्वा च पाठादि-
चूर्णं कुनट्यहं दत्त्वा भाण्डमूलं निरुध्य च स्रुदुभिना द्विमसकं मापयेत् ॥ ६८-७० ॥

रास्नादिचौरे—अग्निः चिवकः । चौरपाकयोगोऽयम् । तेन रास्नादीनां बलानामो निमित्ता दुग्धादष्टमांशं गृहीत्वा चौरपाकविधिना पक्वा च पाययेत् इति ॥ ७१ ॥

हिक्काप्लधूमः—गिस्ती चिवकः । निग्रा हरिद्रा ॥ ७२ ॥

पर्पटीरसे—समृद्धकं सङ्गराजरसमहितम् । बदराग्निना बदरकाङ्गादारेण ।

विषपादश्च युञ्जीत तत्साध्येष्वामयेषु च ।
 सुरसाया जयन्त्याश्च कन्यकाटककूपयोः ॥ ७६ ॥
 त्रिकलाया मुनेर्भाङ्गा मुण्ड्यास्त्रिकटुचित्रयोः ।
 भृङ्गराजस्य वङ्गश्च प्रत्यहं द्रवभावितम् ॥ ७७ ॥
 आर्द्रकस्य रसेनापि समधा भावयेत् पुनः ।
 अङ्गारेः स्वेदयेद्दीपत् पर्पटोरसमुत्तमम् ॥ ७८ ॥
 गुञ्जाष्टकं ददीतास्य ताम्बूलीपत्रसंयुतम् ।
 पिप्पलीदशकैः काथं निर्गुण्डाद्यानुपाययेत् ॥ ७९ ॥
 त्रिकण्टकस्य मूलानि शुण्ठीं सङ्घ्न्य निक्षिपेत् ।
 अजाक्षीरे सनीराई यावत् क्षीरं विपाचयेत् ॥ ८० ॥
 तत् क्षीरं पाययेद्वात्री सकणं भोजनेऽपि च ।
 कुष्माण्डं वर्जयेच्चिञ्चां वृन्ताकं कर्कटौमपि ॥ ८१ ॥
 आरनालश्च तैलश्च संसर्गश्च विवर्जयेत् ।
 मासत्रयश्च सेवेत कामश्वासनिवृत्तये ॥ ८२ ॥
 स हिङ्गुजौरकव्योषैः शमयेत् ग्रहणीं रसः ।
 दशमूलाभ्रसा वात-ज्वरं त्रिकटुना कफम् ॥ ८३ ॥
 ज्वरं मधुकसारिण पञ्चकोलेन सर्वजम् ।
 यक्ष्माणं मधुपिप्पल्या गोमूत्रेण गुदाङ्कुरान् ॥ ८४ ॥
 शूलमेरण्डतैलेन पाण्डुरोफं सगुग्गुलुः ।
 कुष्ठानि भृङ्गभक्षात-वाकुचीपञ्चनिम्बकैः ॥ ८५ ॥
 धत्तूरबीजसंयोगात् महोन्मादविनाशनी ।
 अपस्मारं निहन्त्याशु व्योषनिम्बुदलैः सह ॥ ८६ ॥

विषपादं दातव्यपर्पटौमाचारपेक्ष्य विषस्य पादांशम् । तत्साध्येषु आसयेषु
 विषसाध्येषु रोगेषु । सुरसायाः तुलस्याः । मुनेः वक्त्रपुष्पस्य । मुण्ड्याः मुखिकायाः ।
 वङ्गः भङ्गातकस्य । त्रिकण्टकस्य गोक्षुरकस्य । पञ्चकोलेन सर्वजं पञ्चकोल-
 काथानुपानेन निदीपजं ज्वरं शमयेत् । गुदाङ्कुरान् अशोषि । वाकुची गोम-

स्तनमध्यगिशूनान्तु नितरां पपंटी हिता ।

पथ्याक्षचूर्णादिवशात् व्याधीश्चान्यान् सुदुस्तरान् ॥ ८० ॥

सजातीफलशीतोदं योजयेत् पपंटीरसम् ।

पित्ताजीर्णं शिरसास्थ शीततोयेन सेचयेत् ॥ ८१ ॥

अथ कफरीणे क्रियातृयम् ।—

नखं निष्ठीवनं धूमं तीक्ष्णं वमनरेचनम् ।

अन्नं रुक्षाल्पतीक्ष्णोष्णं कटुतिक्तकषायकम् ॥

चिरकालस्थितं मद्यं योजयेत् कफरीणि ॥ ८२ ॥

अथ मन्थानभैरवः ।—

मृतमृतं मृतं ताम्रं हिङ्गु पुष्करमूलकम् ।

सैन्धवं गन्धकं तालं कटुकं चूर्णयेत् समान् ॥ ८३ ॥

राज्ञी । पञ्चनिम्बकैः निम्बस्य त्वक्पत्रपुष्पफलमूलरूपपञ्चभिर्हैः । स्तनमध्य-
गिशूनां क्षन्धपञ्चालानाम् । सजातीफलशीतोदं जातीफलस्य शीतकषादेण सह ।
अथनयः,—द्विगुणगन्धेन सह रसं सम्मद्यं कञ्जलीं कुर्यात्, ततो मङ्गराभरसेन
मर्दयित्वा वादरवज्जिह्वे घृताक्ते लौहपात्रे तां निधाय द्रावयेत् । कदलीपत्रस्य
कर्शमद्य आर्द्रगोमयपिण्डं संस्थाप्य पिण्डीपरि घृताक्ते वसनखण्डं दापयेत्, ततो
दवीभृतां तां वस्त्रापरि पातयित्वा लौहद्व्यां संपीड्य पपंटाकारतां नयेत् ।
विषसाध्येषु ज्वरातीक्षारादिषु पपंटीभागमपेक्ष्य पादिकविषेषु संधीय, अथ च न
क्षेत्रलानि च तां सुरसादिभिरेकैकदिनम् आर्द्रकस्तरसेन च लताहं भावयित्वा निधुमा-
ङ्गाराग्नौ किञ्चित् प्रताप्य च स्थापयेत् । कासे त्राने च पथ्येन सह पार्थयित्वा
स्वपिप्पलीदशकायाः निर्गुण्डराः मिलित्वा कर्पसाषायाः क्वाथमनुपाययेत् । रात्रौ
च त्रिकटुकमुल्लशकीकल्काभ्याम् अर्द्धदिकमजाचीरं श्रीरशेषं पक्ता पिप्पलीचूर्णं
प्रक्षिप्य पाययेत्, एवं भोजनकालेऽपि । कुष्माण्डादिकञ्च निरामयं यावत् वर्जयेत् ।
ताम्बभाजने पक्ता ताम्रद्व्यां च पीडिता इयमेव ताम्रपपंटिका भवेत् ॥ ७३—८८ ॥

कफरीणे क्रियातृयमाह, नखमिति ।—चिरकालस्थितं मद्यं पुरातनं सुरा-
सवादिकं, “पुराथाः सुगुणैर्युक्ता आसुषा घातवो रसाः” इत्युक्तेः पुरातनस्यैव तस्य
गुणवत्त्वात् ॥ ८२ ॥

मन्थानभैरवसे—मृतमृतं रससिन्दूरम् । कटुकं त्रिकटु । पुष्करमूलाभावे सर्वत्र

देवदालीपुनर्नव्योर्निर्गुणहीमेघनादयोः ।

तिक्तकोशातकीद्रावैर्दिनैक मर्दयेद्दृढम् ॥ ८१ ॥

भाषमात्रं लिहेत् क्षौद्रे रसं मय्यानभैरवम् ।

कफरोगप्रशान्त्यर्थं निम्बकाशं पिबेदनु ॥ ८२ ॥

अथ गन्धपाषाणयोगः ।—

कर्षकं गन्धकं शुद्धं घृतैश्चोष्णोदकैः पिबेत् ।

कफं हन्ति—”

अथ कफि मेघजविशेषनिर्देशः ।—

“—अथवा क्षौद्रेः पञ्चवक्तरसः खलु ॥ ८३ ॥

अथ विश्वादिबटिकाः ।—

विश्वादित्रिक-निर्गतद्रवनिशा-कीरप्रियोत्थं दलं

नीलप्रीवगन्धालयं सुरपतेस्तार्त्तीयनेत्राभिधम् ।

विद्वत्पञ्चवती क्षमिप्रतिभटं निर्गुण्डिकावारिणा

तुल्यांशाश्चणकप्रमाणवटिकाः सञ्वासकासापहाः ॥ ८४ ॥

[इति कासश्वासहृक्कास्वरभेदचिकित्सा] ।

इति श्रीवैद्यपतिभिर्दशुमन्थ मुनीर्वाभटाचार्यैश्च कृतौ रसरत्नसमुच्चये रक्तपित्त-

कासश्वासहृक्कास्वरचिकित्सितं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

कुष्ठं यावत् । देवदाली क्लिप्तोषकः । मेघनादः तण्डुलीयः । तिक्तकोशातकी
तिक्तोषा । देवदाल्यादीनां रसेन एकैर्दिनं मर्दनं कार्यम् ॥ ८०—८२ ॥

गन्धपाषाणयोगी—घृतीणां द्रव्याणां शुद्धगन्धककर्षं पिबेत् । कफरोगिभ्यो मेघजविशेषं
निर्दिशति, अथवेति ।—पञ्चवक्तरसः ज्वराधिकारोक्तः यावत् ॥ ८३ ॥

विश्वादिबटिकायां—विश्वादिबटिकं त्रिकटु । निर्गतद्रवनिशा निर्गतद्रवा उत्सवेदनेन
द्रवांशपरिहीना हरिद्रा । कीरप्रियोत्थं दलं कीरप्रियः कीरैष्टः निम्बजल इत्यर्थः,
सम्यक् । नीलेति ।—नीलप्रीवस्य नीलकण्ठस्य हरस्य शक्तेः कण्ठदेशे आलयो
ष्य तादृशं विप्रमित्यर्थः । सुरपतेरिति ।—सुरपतेः हरस्य, ततोऽधनेत्राभिधस्य
सुरपतिशब्दस्यात्र हरायता एव बोद्धव्या, तार्त्तीयनेत्रं ललाटस्थततोऽधश्चरित
अलिषा यस्य तं वदन्तित्यर्थः, चित्तवृत्तिरिति यावत् । विद्वत्पञ्चवती—विद्वत्पञ्चवती

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथ राजयक्षादिचिकित्सनम् ।

अथ राजयक्षालक्षणम् ।—

अग्निमान्द्यं ज्वरं शैत्यं वान्तिः शोणितपूययोः ।

सख्वाहानिद्य दीर्घत्वं रोगराजस्य लक्षणम् ॥ १ ॥

अथ कलकमुन्दरः ।—

रसस्य तुल्यभागेन हेमभक्त्य प्रकल्पयेत् ।

तालकं गन्धकं तुल्यं माचिकं रसकं शिलाम् ॥ २ ॥

रसमास्येन युज्जीत तुल्यं भस्मोक्तं न्यसेत् ।

वङ्गी भस्मोक्ततच्चैव मयूरकसुतुल्यकम् ॥ ३ ॥

किञ्चिद्वङ्गणकं दत्त्वा मार्जारस्य विग्राह्युतम् ।

प्रथमं पुटयेद्दध्ना द्वितीयं मधुना सह ॥ ४ ॥

पुत्रः समुद्रः च न चक्षीति सा विदित्युज्ज्वती ताम्रा तस्या वैद्यसाधनात् । क्रान्ति-
प्रतिभटं क्रान्तिशतं, विडङ्गनित्यर्थः ॥ ८४ ॥

इति रसरत्नसमुच्चयबोधिन्वा त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

यथाकथं च कासस्वरभेदरक्तारासादिदर्शनात् रक्तपित्तेऽपि तत्तत्त्वचक्षणद्वारेण
लभयोः सास्यात् तथा दृक्पञ्चरितरक्तपित्तात् शक्नोत्यग्निमन्वावनया च रक्तपित्तादि-
चिकित्सितानन्तरं राजयक्षादिचिकित्सितं वक्तुं चतुर्दशोऽध्यायसारभतेः तत्रादौ
यक्ष्मणी लक्षणमाह, अग्निमान्द्यमिति ।—सख्वाहानिः स्वभावाविपर्ययः । रोगराजस्य
रान्यलक्षणः । कश्चित् एतच्छ्लोकानन्तरं “पञ्चामतरसः । रसस्य भक्त्या युक्तं श्रीह
कृष्णार्धकं क्षतम् । शिलालतुकैर्गौरं समभागश्च कल्पयेत् ॥ एव पञ्चामतो नाम
रोगराजलक्षणम् । पिप्पलीतपुसपिर्भिः प्रथम्यो भिषजा द्रुतम् ॥” इत्यधिकः
पाठः ॥ १ ॥

कलकमुन्दरं—“रसस्य तुल्यभागेन” इत्यत्र “रसस्य तुल्यभागेन” इति रसेन्द्रसारे
पाठः । रसकं खपरम् । शिलां मलःशिलाम् । रसमास्येन युज्जीत इति छेदः,
न तालकादीनां श्लेष्कं रससमन्वयम् । तुल्यभागेनां विशेषशोधनमाह, तुल्यं

तालकं शोधयेदग्रे कुष्माण्डक्षीरपाचनात् ।
 तैले पचेत्ततः सम्यक् चूर्णं वा परिशोधयेत् ॥ ५ ॥
 गन्धकं शोधयेद्दग्धं रसकं नरवारिणा ।
 मालिकं सिन्धुसंयुक्तं वीजपूररसे पचेत् ॥ ६ ॥
 जयन्तीद्रवसम्पिष्टां शिलां तत्रैव पाचयेत् ।
 रूकीकृत्य ततः सर्वमर्कक्षीरेण मर्दयेत् ॥ ७ ॥
 जयन्तीभृङ्गराजाभ्यां वासापाठाक्तशानुभिः ।
 अगस्तिलाङ्गलीभ्याञ्च प्रत्येकं दिवसं शनैः ॥ ८ ॥
 ततस्तु गोलकं बद्ध्वा पचेत् पूर्ववदाहृतः ।
 चूर्णयित्वा ततः सम्यक् भावयेदार्द्रकाष्ठेना ॥ ९ ॥
 सप्तधा व्योषनिर्व्यासै रसः कनकसुन्दरः ।
 गुञ्जादयं त्रयं वाऽस्य राजयक्ष्मापनुत्तये ॥ १० ॥
 मधुना पिप्पलीभिश्च मरिचैर्वा घृतान्वितैः ।
 स्नेहयेद्गोगणं वैद्यो वयोबलविशेषवित् ॥ ११ ॥
 जयपालरजोभिर्वा शुण्ठ्या गन्धघृताक्तया ।
 ददौत शूलिने प्राज्ञो गुल्मिने च विशेषतः ॥ १२ ॥
 कादिवर्ज्यं चरेत् पथ्यं हृद्यं बल्यञ्च पूर्ववत् ।
 मन्त्रिपाते दृढीतैनमार्द्रकद्रवसंयुतम् ॥
 गुडूचीत्रिफलाकाथैः संस्कृतो गुग्गुलुर्वरः ॥ १३ ॥

मन्त्रीकृतमिति ।—सयूरकधतुल्यकं सयूरयोवामं तुल्यकम् । मालारस्य विशा
 त्रिहालपुरीषेण, सयूरयोवामं तुल्यं तुल्येन विहालपुरीषेण टङ्गणपादेन च सह
 निघ्नयित्वा दद्यात् सह सम्यग्यं प्रथमपटं दद्यात्, ततः पुनश्च ताभ्यां सह सन्नीय मधुना
 सप्तम्यं द्वितीयपटं दद्यात् । हरितालशोधनमाह, तालकमिति ।—कुष्माण्डक्षीर-
 पाचनात् कुष्माण्डमलिनि पाकात् ; “नीरक्षीरान्धुशम्बरम्” इत्यमरः । तैले तिल-
 तैले । चूर्णे चूर्णोदके, वा-शब्दोऽत्र अप्यर्थे, चूर्णोदकेऽपीत्यर्थः ; तालकं
 कुष्माण्डसखिलादिषु दीप्तायने यामं पाचयेत् । नरवारिणा नरमुत्रेण खड्गेन
 खडाहं द्विदिनं वा भावयित्वा ग्राह्यम् । तत्रैव जयन्तीद्रवे एव । कथायाः

अथ राजसृगाङ्कः ।—

रसभस्म त्रयो भागा भागैकं हैमभस्मकम् ।
 मृतताम्रस्य भागैकं शिलागन्धकतालकम् ॥ १४ ॥
 प्रतिभागद्वयं शुद्धमेकीकृत्य विचूर्णयेत् ।
 वराटान् पूरयेत्तेन अजाक्षीरिण टङ्कणम् ॥ १५ ॥
 पिष्ट्वा तेन मुखं रुद्ध्वा मृद्भाण्डे तान्निरोधयेत् ।
 शुद्धं गजपुटे पञ्चाच्चूर्णयेत् स्वाङ्गशैतलम् ॥ १६ ॥
 रसो राजसृगाङ्कोऽयं चतुर्गुञ्जः क्षयापहः ।
 दशपिप्पलिकाक्षौद्रैर्मरिचैकोनविंशतिः ॥
 सष्टतैर्दापयेद्वाऽथ रोगराजप्रशान्तये ॥ १७ ॥

अथ शङ्खधरः ।—

शङ्खस्य वल्लयान्निष्कं चतुर्निष्कं वराटकम् ।
 निष्काद्वै नीलतुल्यस्य सर्वतुल्यन्तु गन्धकम् ॥ १८ ॥
 गन्धतुल्यं मृतं नागं नागतुल्यं मृतं रसम् ।
 टङ्कणं मृततुल्यं स्यान्मद्ये पाच्यं मृगाङ्गवत् ॥
 राजयक्ष्महरः सोऽयं नाम्ना शङ्खेश्वरो मतः ॥ १९ ॥

चित्रकः । अगतिः वकपुष्पवजः, तस्य पर्वं गच्छन् । लाङ्गली “ईशलाङ्गला” इति
 ख्याता । गृह्येति ।—गृह्येति फलाकाशे दोलायने यद्वः गृह्यन्तु रत्नानि प्रयोगे
 दितः ॥ २—१३ ॥

राजसृगाङ्के—रसभस्म रसमिन्दुरम् ॥ १४—१७ ॥

शङ्खधरे—शङ्खस्य वल्लयात् वल्लयाकारशङ्कात् शङ्खस्य मुखदेशादित्यस्य
 तस्य आवर्तमयत्वेन वल्लयाकारतया परिदृश्यमानत्वात् : “शंकिर सुटी”
 इति भाषा । निष्कं प्राणः । नीलतुल्यस्य मयूरकण्ठाभतुल्यस्य । टङ्कणं
 मृततुल्यं मृतं रसतुल्यमित्यर्थः ; “मृततुल्यम्” इत्यस्य “रसतुल्यम्”
 इति पाठकल्पना साध्या । गन्धकादिटङ्कणान्तां चतुर्णां सप्तभागी
 बोध्यः ॥ १८-१९ ॥

अथ सगाङ्गपोटयोः ।—

शङ्खनाभि गवां क्षीरैः पेषयेन्निष्कषोडश ।
तेन मूषा प्रकर्तव्या तन्मध्ये भस्मसूतकम् ॥ २० ॥
निष्काङ्गं गन्धकाक्षीणि चूर्णीकृत्य विनिलिपेत् ।
कङ्का तद्वेष्टयेदस्त्रे मृत्तिकां लेपयेद्वह्निः ॥ २१ ॥
शीथं गजपुटे पच्यान्मूषया सह चूर्णयेत् ।
गुञ्जैकमनुपानेन क्षयं हन्ति मृगाङ्गवत् ॥ २२ ॥

अथ सातुलङ्गादियोगः ।—

सातुलङ्गस्य मूलानि लाजचूर्णी ससैन्धवम् ।
पिप्पलीमधुना युक्तं खादेद्वान्तिप्रशान्तये ॥ २३ ॥

अथ रजन्वादियोगः ।—

रजनीशङ्खपूगञ्च निष्कैकं वान्तिनाशनम् ॥ २४ ॥

अथ बौभाग्ययोगः ।—

निष्काङ्गं टङ्गणं वाऽथ काकमाचीद्वैः पिबेत् ॥ २५ ॥

अथ सुगन्धायोगः ।—

सुगन्धां वा पिबेत् खादेत् सर्ववान्तिप्रशान्तये ॥ २६ ॥

सगाङ्गपोटयोः—निष्कषोडश अष्टतीक्ष्णकम् । सत्वकात् क्षीणि निष्काङ्गम् ।
मूषया सह चूर्णयेदिति शङ्खनाभिस्तमूषया सहैव औषधं चूर्णयेत् । सगाङ्गवदनु-
पानेन इति राजसगाङ्गस्य वदनपानमुक्तं, तेनैवानुपानेन ॥ २०—२२ ॥

यस्यणि कासवेगेन वान्तिर्भावते रक्तवान्तिश्च भवेत्, अतः तत्पुण्यनार्थं
कतिपयान् योगान् उपदिदिजुरादौ सातुलङ्गादियोगमाह, सातुलङ्गस्येति ।—
सातुलङ्गमूनादीनां चूर्णे प्रत्येकं समभागं गृहीत्वा मधुना सह निष्ठात् ॥ २३ ॥

रजन्वादियोगे—रजनी हरिद्रा । शङ्खं शङ्खभण्ड । पूगं गुवाकः, रजन्वादितयार्णा
मिश्रित्वा निष्कमाणम् ॥ २४ ॥

बौभाग्ययोगे—वा-शब्दः पूर्वयोगापेक्षया बोध्यः ॥ २५ ॥

सुगन्धायोगे—सुगन्धा सुगन्धतुल्यसौमदः । पिबेत् खादेत्वा इति सुगन्धाया
इहं पिबेत् पत्रं वा खादेत् ॥ २६ ॥

अथ रक्तबालिहरौ योगः ।—

अलक्तकरसं औद्रे रक्तवान्तिहरं पिबेत् ॥ २७ ॥

अथ शृगाङ्गपोटलीरसः ।—

दिनिष्कं भस्मसूतस्य निष्कैकं स्वर्णभस्मकम् ।
शुद्धगन्धकनिष्को द्वौ चूर्णित्वा चित्रकद्रवैः ॥ २८ ॥
द्वियामान्ते विशोष्याथ तेन पूर्या वराटिकाः ।
वराटान् मृन्मये भाण्डे रुद्ध्वा गजपुटे पचेत् ॥ २९ ॥
स्त्राङ्गशौतं विचूर्ण्य पोटलीं हेमगर्भिताम् ।
शृगाङ्गवच्चतुर्गुञ्जं भक्षितं राजयक्ष्मनुत् ॥ ३० ॥

अथ यक्षाणि औषधविशेषसेवनीपदंशः ।—

स्वयमग्निरसं खादेत्तानिष्कं राजयक्ष्मनुत् ॥ ३१ ॥

अथ पञ्चामृतरसः ।—

भस्म सूताभलोहानां शिलाजतु विषं समम् ।
शुद्धचौत्रिफलाकायैः संस्कृतं गुग्गुलुं तथा ॥ ३२ ॥
मृतं नेपालताम्रञ्च सूतस्थाने नियोजयेत् ।
एकोक्त्य द्विगुञ्जं तद्वक्ष्येद्राजयक्ष्मनुत् ॥
पञ्चामृतरसो नाम ह्यनुपानञ्च पूर्ववत् ॥ ३३ ॥

रक्तबालिहरयोगे—अलक्तकरसं लाक्षाद्रवम् ॥ २७ ॥

शृगाङ्गपोटलीरसे—सर्वे सुगन्धम् ॥ २८—३० ॥

यक्षाणि—अधिकारालरक्तमौषधविशेषमुपदिशति, स्वयमिति ।—स्वयमग्निरसः
काषाधिकारीकः । निनिष्कमिति पूर्वशुभीयमाना, आधुनिकौ तु सापकं सापकपदं
वा ॥ ३१ ॥

पञ्चामृतरसे—नेपालताम्रं सूतस्थाने नियोजयेदित्यत्र इति केचिदन्तीति
शेषः ॥ ३२।३३ ॥

अथ जयन्तीयोगः ।—

हरेत् क्षीराजगन्धाभ्यां जयन्ती वा क्षयापह्ना ॥ ३४ ॥

अथ लोकनाथरसः ।—

तुल्यं पारदगन्धकं त्रिकटुकं ताभ्यां रजः कम्बुजं
तैस्तुल्यं भवेत् कपर्दभसितं स्यात् पारदाटङ्गणम् ।
पादांशं सकलैः समानमरिचं लिङ्घ्यात् क्रमात् साज्यकं
यावन्निष्कमितं भवेत् प्रतिदिनं मासात् क्षयः शास्यति ॥ ३५ ॥

अथ लोकेश्वररसः ।—

रसस्य भस्मना हिम पादांशेन प्रकल्पयेत् ।
गन्धकं द्विगुणं दत्त्वा मर्दयेच्चित्रकाम्बुना ॥ ३६ ॥
चराचरास्ये सम्पूर्य्य टङ्गणेन निरुध्य च ।
भाण्डे चूर्णप्रलिप्तेऽथ क्षिप्त्वा रुन्ध्वीत सृत्सूया ॥ ३७ ॥
शोषयित्वा पुटेर्हर्त्तेऽरत्निमात्रेऽपराङ्गके ।
स्वाङ्गशीतलमुद्धृत्य चूर्णयित्वाऽथ विन्यसेत् ॥ ३८ ॥
एष लोकेश्वरो नाम पुष्टिवीर्य्यविवर्धनः ।
गुञ्जाचतुष्टयञ्चाऽऽज्यं मरिचैश्च समन्वितम् ॥ ३९ ॥

जयन्तीयोगे—जयन्तीपवरसम् अजगन्धाचूर्णेन दग्धेन च सम्मिश्रं पाययेत् ।

क्षयापह्ना जयन्ती क्षीराजगन्धाभ्यां हरेत्, क्षयमिति शेषः ॥ ३४ ॥

लोकनाथरसे—तुल्यं पारदगन्धकं त्रिकटुकमिति पारदगन्धकयोः मिलित-
त्रिकटुश्च समभागः । ताभ्यामिति ।—समाह्वारद्वयेन पारदगन्धकमित्यस्य एकत्वात्
ताभ्यामिति द्विवचनेन मिलितरसगन्धकत्रिकटुभ्यामित्यर्थो बोध्यः । ताभ्यामित्यनन्तरं
तुल्यमिति शेषः, कम्बुजं रजः इत्यनेनावयवः । कम्बुजं रजः शङ्खभस्म । तैस्तुल्यं
पारदादि-शङ्खान्तैस्तुल्यं कपर्दभसितं वराटिकाभक्ष्यम् । पादांशमित्यस्य पारदान्
टङ्गणमित्यनेन सम्बन्धः । सकलैः पारदादिटङ्गणान्तैः सकलैः । यावदिति ।—
सपादरत्निकामारम्भ प्रतिदिनं तावन्मानेन बर्हयित्वा सासेन निष्कमितं खादेत्
इति । अस्य पवी यथा—पारद मा २, गन्धक मा २, त्रिकटुचूर्णं मिलित मा ४,
शङ्खभस्म मा ८, वराटिकाभक्ष्य मा १६, टङ्गण र ५, मरिच कर्ष २ र ५ इति ॥ ३५ ॥

लोकेश्वररसे—पादांशेन रसभस्माभागेनपेत्य षण्णुशोशेन उपलक्षितं हिम इति

खादेत् परमया भक्त्या लोकिशे संवेदशिनि ।
 अङ्गकार्येऽग्निमान्द्ये च कासहिके रसो ज्ञयम् ॥ ४० ॥
 मरिचैर्घृतसंयुक्तैः प्रदातव्यो दिनत्रयम् ।
 लवणं वजयेत्तत्र सान्ध्यं सदधि भोजनम् ॥ ४१ ॥
 एकविंशद्दिनं यावन्मरिचं सघृतं पिबेत् ।
 पथ्यं मृगाङ्गवद्देयं शयोतोत्तानपादतः ॥ ४२ ॥
 वमने सम्प्रवृत्ते तु गुडूचीद्रवमाहरेत् ।
 मधुना पाययेत् साङ्गे दग्धवन्ताकमाशयेत् ॥ ४३ ॥
 स्नानं शीतलतोयेन मूर्द्ध्नि धारां विनिक्षिपेत् ।
 जातिं श्लेष्मविकारे तु कदलीफलमाहरेत् ॥ ४४ ॥
 भृष्टा तन्मरिचैः साङ्गे भोजयेत् श्लेष्मनुत्तये ।
 आर्द्रकं मधुमिश्रं वा गुडाद्रकमथापि वा ॥ ४५ ॥
 भृष्टा कुसुम्वरीभाषान् निस्तुषांश्चूर्णयेत्ततः ।
 शर्कराघृतमिश्रं तद्ददीताक्चिदान्तये ॥ ४६ ॥
 भृष्टा कुसुम्वरीं सम्यक् घृतं शर्करया पिबेत् ।
 एलां मरिचसंयुक्तां यावद्दान्तिः प्रशाम्यति ॥ ४७ ॥
 अजमोदं विडङ्गञ्च पिष्ट्वा तक्त्रेण पाययेत् ।
 कृमिकोपप्रशान्त्यर्थं काथं वातघ्नमुस्तयोः ॥ ४८ ॥
 संस्कृत्य दुग्धिकां वज्जी विरेके च प्रयोजयेत् ।
 ईषद्भृष्टा जयाचूर्णं मधुना खादयेन्निशि ॥ ४९ ॥

योगनीयम् । चराचराख्ये कपर्दकमुखे । अरजिमाने निगेतकनिहाङ्गुलिक-
 मुष्टिपरिमिते जले, बाराहपुटे इत्यर्थः । रसेन्द्रसारसङ्घट्टे तु सत्रपुटे इत्युक्तम् ।
 शयोतोत्तानपादतः पादावुत्तानोक्तस्य शयित । वमने इति ।—रसस्यास्य सेवनात्
 यदि वमनं जायते तदा सन्धु गुडूचीरसं पाययेत् दग्धवाताकुक्षं भोजयेत् ।
 वमननिवारणार्थं शीतलिङ्गया यदि श्लेष्मविकारी जायते तदा किं कर्तव्यमित्याह,
 जाति इति ।—कदलीफलम् अपक्वकदलीफलम् । औषधसेवनेन श्लेष्मवृद्धा वा

अङ्गतोदे घृतेनाङ्गं मर्दयित्वाण्यवारिणा ।

स्नापयेद्दोगिणं वैद्या लोकनाथञ्च संस्मरेत् ॥ ५० ॥

अथ वैद्यानाथरसः ।—

शङ्खस्य वलयं निष्कं चतुर्निष्कं वराटिकाः ।

कर्षागं नीलतुल्यञ्च तालं गन्धाश्मटङ्कणम् ॥ ५१ ॥

तुल्यं नागं रसञ्चाङ्गं निष्कांशं पूर्ववत् पुटेत् ।

वराटचूर्णं मण्डूरकल्पितालेपने पचेत् ॥ ५२ ॥

अस्याङ्गमाषं मरिचाङ्गमाषं ताम्बूलवल्लीरसभावितञ्च ।

तत्पत्रलिप्तं मधुनाऽवलिङ्घ्याद्वैद्यङ्गवीनेन घृतेन वाऽपि ॥ ५३ ॥

नाड्योमार्गे निर्गते चाल्पमल्पं पथ्यं भोज्यं लोकनाथोपदिष्टम् ।

यामे यामि चैवमामण्डलान्तात् मिहं सद्यः शोषजिह्वेयनाथः ॥ ५४ ॥

यद्यक्षिणांयते, तदा किं कर्तव्यमित्याह, भूहेति ।—कुसुम्वरी धन्याकं, सा च भावमिता वाञ्छा । पुनरपि वसनशालये योगान्तरमाह,—भूहेति । क्रियुपद्रवी दृश्यते चेत् तदा कर्तव्यमाह, अजमोदमिति ।—अजमोदं वनयमानी । वातघ्ना परणुमूलम् । अतिसारोपद्रवे कर्तव्यमाह, संकृत्येति ।—दुग्धिका श्रीरिका, “खिद्वे” इति वल्लीधैराख्याता, तां वल्ली संकृत्य क्वाथयित्वा इत्यर्थः । जयाचूर्णं वैलौक्यविजयापत्रचूर्णम् । अङ्गमर्दं कार्यमाह, अङ्गतोदे इति ।—अङ्गतोदे अङ्गपार्श्वोदित्युक्ते ॥ ५६—५० ॥

वैद्यानाथरसे—शङ्खस्य वलयं शङ्खस्य सुखदेशः, तस्य आवर्तनयत्नेन वलय-कारतया परिदृश्यमानत्वात्, “शंखिर सुटी” इति वङ्गदेशे प्रसिद्धम् । वराटिकाः “पीताभा गच्छिताः पुष्टे” इत्यादिभिरुक्तलक्षणाः कपर्दजिदाः, “शंटे कङ्कि” “घौच कङ्कि” इति वा वङ्गदेशप्रसिद्धाः । नीलतुल्यं मधुरयौवासे तुल्यमित्यर्थः । नील-तुल्यादीनां चतुर्णां प्रत्येकं कर्षमाणम् । तुल्यं स्वपरीतुल्यम् । तुल्यादीनां रसान्तानां सधाणां प्रत्येकम् अङ्गं शङ्खवलयभागोपचया अर्द्धमित्यर्थः । “तुल्यं नागम्” इत्यत्र “तुल्यभागम्” इति पाठे—रसम् अङ्गं तुल्यभागं कर्षाङ्गमित्यर्थः । वराटचूर्णं वराटकालकषादितरकपर्दचूर्णं, निष्कांशं निष्कचतुर्विभागं, शोषमाणमिति यावत् । मण्डुरेति ।—मण्डूरक कल्पितम् आलेपनं यत्र तस्मिन्, भाजने इति शेषः, मूषामधो ओषधे मन्त्राद्य आर्चनमण्डूरपत्रेन आलेपयेत् । वैद्यङ्गवीनेन तस्य गोदाड्योद्वेन,

अथ लोकनाथः ।—

अध्यर्हनिष्कौ रसतुल्यभागौ पृथक् पृथग्न्यकटङ्ककर्मम् ।
 शङ्खस्य कर्षं स्तुतताम्रतो द्वौ वराटिकानां नव सम्पुटस्थान् ॥५५॥
 पक्ता पचेदकंदलद्रवाद्रान् भूयोऽर्हभागेन करीषकाणाम् ।
 अस्यार्हपादं सरिचार्हभागं गन्धाश्मनिष्कञ्च घृतेन लिङ्घ्यात् ॥५६॥
 अग्नौघात् पूर्ववत् पथ्यं वामराशेकविंशतिः ।
 लोकनाथो रसो नाम्ना रोगराजनिक्तन्तनः ॥ ५७ ॥

अथ प्राणनाथः ।—

अयोरजो विंशतिनिष्कमानं विभावितं भृङ्गरसादकेन ।
 धत्तूरभार्ङ्गिब्रिफलारसाहं तुल्यांशताप्यं विपचेत् पुटेषु ॥ ५८ ॥
 स्तुतञ्च निष्कं समभागतुल्यं गन्धोपलौ द्वौ चतुरो वराटान् ।
 पक्ता पुटाग्नौ समलोहचूर्णान् पचेत्तथा पूर्वरसेन मिथ्यान् ॥५९॥

सद्यस्कोनेत्यर्थः । आसङ्ख्यान्तादित्यत्र सङ्ख्यलशब्दो अष्टचत्वारिंशद्दिनवाचो "संख्याप्य
 सङ्खलं पयादकं निष्काशयेत्ततः" इत्यर्कचक्रिकायां सङ्खलशब्देन तावत्सङ्का-
 दिनग्रहणात् । एवं सिद्धस्य अस्स चूर्णस्य नाषाहं सरिचचूर्णस्य च साषाह-
 सेकोक्तस्य पर्वपत्ररसेन मर्दयित्वा तस्मैव पत्रे लिङ्घ्या च सधुना द्वेद्वेदौनेन घृतेन
 वा अष्टचत्वारिंशद्दिनं यावत् लिङ्घ्यात् । पतिप्रह्वरश्च कोकं कोकं लोकेन्द्रोपदिष्टं
 पथ्यं कार्यम् ; लोकनाथशब्देनात्र लोकेन्द्रो बोध्यः, लोकनाथे पथ्यविधेर-
 ट्टलत्वात् ॥ ५१—५४ ॥

लोकनाथे—अध्यर्हनिष्कौ सार्धशाणौ । स्तुतताम्रतो द्वौ स्तुतताम्रस्य कर्षद्वयम् ।
 वराटिकानाञ्च नव इत्यत्र कर्षाणि इति शेषः । करीषकाणाम् अर्हभागेनेति प्रथम-
 पुटापेक्षया अर्हभागः । अस्य निङ्खल्य औषधस्य । अर्हपादं पादाहं, समुदितौषधान्
 अष्टमांशमिति यावत् । सरिचार्हभागमिति षोडशंशं सरिचचूर्णम् । रसादि-
 वराटिकानां औषधजातान् अर्कपताम्बुपिष्टान् पुटे पक्ता स्त्रोहशौतान् वाङ्गज-
 पुनरपि अर्कपत्ररसपिष्टान् कृत्वा प्रथमपुटसपेक्ष्य अर्हपुटे पचेत् इति ॥ ५५—५७ ॥

प्राणनाथे—भृङ्गरसादकेन षोडशशरावमितभृङ्गराजरसेन । धत्तुरेति ।—धत्तू-
 रादीनां रसः भृङ्गराजरसादक्षौ याञ्च इति । पूर्वरसेन सङ्कादौनां रसेन । सम दश

चूर्णोऽस्मिन् मरिचाः सप्त तुल्यटङ्कणयोर्दश ।
 संसृजेत्तत् पृथङ्निष्कान् प्राणनाथाह्वयोदितः ॥ ६० ॥
 अर्द्धपादो रसाङ्गल्यः केवलाद्राज्याक्षिभिः ।
 शोषोदराशीग्रहणी-ज्वरगुल्माद्युपद्रुतैः ॥ ६१ ॥

अथ वजरसः ।—

कर्षं खर्परसत्त्वस्य षण्मासे हेमि विद्रुते ।
 षण्निष्कसूतं गन्धाश्मन्यष्टनिष्के प्रवेशितम् ॥ ६२ ॥
 प्रवालमुक्ताफलयोश्चूर्णं हेमसमांगयोः ।
 क्रमाद्द्वित्रिचतुर्निष्कं सूतायः सोसभास्करम् ॥ ६३ ॥
 चाङ्गेर्यस्त्रेन यामांस्त्रीन् मर्दितं चूर्णितं पृथक् ।
 द्वौ निष्को नीलवटक-व्योभायस्कान्ततालकात् ॥ ६४ ॥
 अङ्गोल्लकङ्कुषीबीज-तुल्येभ्यश्चतुरः पृथक् ।
 अष्टौ च टङ्कणचारावराटानाञ्च विंशतिः ॥ ६५ ॥
 महाजम्बोरनीरस्य प्रस्थद्वन्द्वेन पेषयेत् ।
 एतदष्टशरावस्थं शुद्धं खार्यास्तुषस्य च ॥ ६६ ॥
 करौषभारे च पचेदथ माषद्वयं ततः ।
 एतावन्न्यकात् पादं मरिचाद्भावितादपि ॥ ६७ ॥

इत्यनयोः निष्कानित्यनेनान्वयः, तेन मरिचस्य सप्त निष्कान् तुल्यटङ्कणयोर्मिलितयोर्दश
 निष्कानित्यर्थः । रसात् सूतात् । अर्द्धपादः पादार्द्धः, निष्कानानात् सूतात् अष्टमांशः,
 साधार्यमिति यावत् । प्राणनाथो भक्ष्य इत्यन्वयः । आदौ लौहचूर्णं सात्त्विकञ्च
 योद्धशरावमितेन सृङ्गराशरमेन अष्टशरावमितेन च धुलूरादीनां रसेन भावयित्वा
 पुटे पचेत् । ततो निष्काञ्च सूतादिकं यथोक्तमानं तत दत्त्वा पुनश्च पुटे पचेत् ।
 ततश्च पुनरपि औषधं निःसाध्यं सर्वतुल्यं लौहचूर्णं मिश्रयित्वा पूर्वोक्ताद्वेणु सन्ध्यो न
 पुटाग्रौ पुनः पचेत् । ततो निष्काञ्च मरिचादिचूर्णं यथोक्तमानं दत्त्वा मिश्रयित्वा
 च यथोक्तनानेन भक्षयेदिति ॥ ५८—६१ ॥

वजरसे—विद्रुते शालितस्पर्शे, अर्द्धसूत्रे इत्यर्थः ; विद्रुते हेमि खर्परसत्त्वस्य कर्षं

मधुनाऽऽलोडितं लिङ्गात्ताम्बूलोपवलेपितम् ।
 गतेऽस्य घटिकामात्रे प्रातयामञ्च पथ्यभुक् ॥ ६८ ॥
 नो चेदुद्दीपितो वक्त्रिः लणाद्वातून् पचत्यतः ।
 दिनमेकं निषेव्येनं त्याज्यान्यामण्डलाच्चजेत् ॥ ६९ ॥
 ततः परं यथेष्टाशो द्वादशाब्दं सुखो भवेत् ।
 एकमेकं दिनं भुक्त्वा वर्षे वर्षे महारसम् ॥ ७० ॥
 वर्षादौ च त्यजेत्त्याज्यं द्वादशाब्दं जरां जयेत् ।
 एष वज्ररसो नाम क्षयपर्वतभेदनः ॥ ७१ ॥

अथ महावीरः ।—

निष्को हौ तुल्यभागस्य रसादेकं सुसंस्कृतात् ।
 निष्कं विषस्य हौ तीक्ष्णात् कपोशं गन्धमोक्तिकात् ॥ ७२ ॥
 अग्निपर्णीहरिलता-भृङ्गार्द्रसुरमारसैः ।
 मर्दितं लाङ्गलीकन्द-प्रलिप्ते सम्पुटे पचेत् ॥ ७३ ॥

गन्धाग्निं च पक्वनिष्कमृतं प्रवेष्टितं कृत्वा इत्यन्वयः । भास्करं ताम्रम् । आङ्गिर्यस्वेन
 अन्नरीलीरसेन । नीलवटकः “नीलवडी” इति प्रसिद्धः । व्योम अमनम् ।
 अङ्गोक्तः “अङ्गोक्त” इति ख्यातः, कङ्कणी लणधान्यविशेषः, तथोर्वीजम् । चतुरः
 अष्टौ विंशतिः इत्येतेषु निष्कानिति शेषः । महाजन्वीरनीरस्य इदं जन्वीररसस्य ।
 एतदष्टशरावस्थम् अष्टमहाके शरावपाते अवस्थितमेतद्भूतम् । तेषस्य स्वाध्या
 अष्टाविंशत्यधिकशतशरावस्थः । करौषभारं दिनद्वयसपत्न्याने चारणशोभये । ततः
 औषधात् माषद्वयम् । गन्धकात् एतावत् माषद्वयमित्यर्थः । भावितात्
 संस्कृतात् कौटाद्यभक्षितात् मरिचात् पादं माषद्वयमपेक्ष्य चतुर्विंशं, तेन च
 मरिचस्य साधारणं यावत् । दिनमेकमिति ।—रसमिगमेकं दिनं सेविता अष्टा-
 चत्वारिंशद्दिनं यावत् अपथ्यानि परिहरन्, अष्टचत्वारिंशद्दिनामन्तरं वसिष्ठता-
 हारविहारी स्यात्, एवं द्वादशवर्षे व्याप्य गौरुक् तिष्ठेत् । प्रतिवर्षादौ च एक-
 दिनमात्रं सेविता पूर्वकल्पेन निबिडाहारं त्यजेत्, तेन च द्वादशवर्षे व्याप्य जरा
 आत्मसिन्तुं न शक्नुयात् ॥ ६२—७१ ॥

महावीरः—तीक्ष्णात् तीक्ष्णलोहान्, हौ निष्को । गन्धमोक्तिकात् गन्धकात्
 मोक्तिकाश्च, कपोशमिति प्रत्येकम् । अग्निपर्णी “आगिया” इति लोके । हरिलता

अर्धपादञ्च पोटल्याः काकिन्यौ द्वे विषम्य च ।
 लिङ्गैर्मरिचचूर्णञ्च मधुना पोटलीसमम् ॥ ७४ ॥
 चयग्रहणतीसार-वह्निदौर्वल्यकासिनाम् ।
 पाण्डुगुल्मावतां श्रेष्ठो महावीरो हितो रसः ॥ ७५ ॥
 अतिस्थूलस्य पृथ्वासृक्कफानुहमतः क्षये ।
 न योजयेत् क्षीररसान् विरुद्धोपक्रमत्वतः ॥ ७६ ॥

अथ पञ्चासतपर्पटी ।—

सुवर्णं रजतं ताम्रं सत्त्वाभ्रं कान्तलोहकम् ।
 क्रमवृद्धमिदं सर्वं शानेयौ नागवङ्गकौ ॥ ७७ ॥
 द्रावयित्वैकतः सर्वं रेतयित्वा ततश्चरेत् ।
 पृथक् प्लभितं गन्धं शिलालं विनिधाय च ॥ ७८ ॥
 सर्वं खल्ले विनिक्षिप्य मर्दयेदम्बुवर्गतः ।
 ताप्यं नीलाञ्जनं तालं शिलागन्धञ्च चूर्णितम् ॥ ७९ ॥
 दत्त्वा दत्त्वा पुटेत्तावद्व्यावहिंशतिवारकम् ।
 लोहाहिंशगुणसूतेन ततो हिंशगुणगन्धतः ॥ ८० ॥
 विधाय कज्जलीं श्लक्ष्णां क्षिप्त्वा तां लोहपात्रके ।
 द्रावयेद्दराङ्गारैर्मृदुभिश्चाथ निक्षिपेत् ॥ ८१ ॥
 हिमादिपञ्चलोहानां भस्म चाथ विलोडयेत् ।
 अथ तत् कदलीपत्रे गोमयस्थे विनिक्षिपेत् ॥ ८२ ॥
 पत्रेणान्येन सञ्छाद्य क्षिपिटीं कुरु यत्नतः ।
 तस्योपरि क्षिपेत् सद्यो गोमयं स्तोकमेव च ॥ ८३ ॥

ब्राह्मीः सुरसा तुलसी । अर्धपादनिति काकिन्यौद्वयापेक्षया पादाद्वैमित्यर्थः ।
 पोटलीति अस्य योगस्य संज्ञात्तरं, तिन औषधस्यास्य साहस्यपञ्चतयं
 शास्त्रम् । काकिन्यौ द्वे रक्तिकादयम् । एतदौषधसेवनकाले दुग्धं मांसरसञ्च
 धरित्वेति ॥ ७२—७६ ॥

पञ्चासतपर्पटी—सत्त्वाभ्रम् अश्वत्थमित्यर्थः । क्रमवृद्धमिति सुवर्णादिलोहान्त-

स्वतः शीतां समाहृत्य पटचूर्णं विधाय च ।
 निक्षिपेद्दृढदण्डायां पलिकायां ततः परम् ॥ ८४ ॥
 पूर्ववद्दराङ्गारैर्मृदुभिर्द्रावयेच्छनैः ।
 तुल्याऽऽनकशिनागन्धं पलाङ्गं विषभावितम् ॥ ८५ ॥
 पूर्वपर्पटिकातुल्यं तस्मादुल्यं मुहुर्मुहुः ।
 जारयेत् पलिकामध्ये यथा दद्यान्न पर्पटी ॥ ८६ ॥
 पलिकेति विनिर्दिष्टा स्नेहक्षेपणयन्त्रिका ।
 जीर्णं तालादिके चूर्णे पटचूर्णं विधीयताम् ॥ ८७ ॥
 पूतौकरञ्जपट्कोल-व्याघ्रीशौभाञ्जनाङ्गुभिः ।
 एतैः पञ्चपलैः क्वाथं षोडशांशावशेषितम् ॥ ८८ ॥
 तेन क्वाथेन संस्त्रेय शोषयेत् समधा हि ताम् ।
 विषतिन्दुफलोद्भूतै रसैर्निर्गुण्डिकारसैः ॥ ८९ ॥
 विभाव्य पलिकामध्ये क्षिप्त्वा वदरवज्जिना ।
 ईषत् प्रस्नेदनं कृत्वा स्थापयेदतियत्नतः ॥ ९० ॥
 उक्ता भैरवनाथेन स्यात् पञ्चासृतपर्पटी ।
 व्योषान्यसहिता लीढा गुञ्जावौजेन समिता ॥ ९१ ॥
 सर्वलक्षणसम्पूर्णं विनिहन्ति क्षयामयम् ।
 श्वासं कामं विमूचीञ्च प्रमेहमुदरामयम् ॥ ९२ ॥
 अरोचकञ्च दुःसाध्यं प्रसेकं कर्द्विहृद्वम् ।
 अधिकं गुदरोगञ्च शूलकुष्ठान्यशेषतः ॥ ९३ ॥
 वातज्वरञ्च विड्बन्धं ग्रहणीं कफजान् गदान् ।
 एकदन्तद्विदोषोत्थान् रोगानन्यान् महागदान् ॥ ९४ ॥

इत्यपञ्चकम् चतुरोत्तरम् पञ्चैकभागद्वयम् । आशेषो आश्रयानिर्गो । इत्येतत्
 आलोकाधिक्येत्यर्थः । तावत् मात्रिकम् । श्वेतादिपञ्चलीङ्गानां सुवर्णादिकान्तलीङ्गान्तानां
 पञ्चानामित्यर्थः । ऊर्ध्वदण्डायां पलिकायां "पला" इति । क्षिप्ते भाषात् तैलानुत्प्रेष-
 णाशयत्नविशिष्टः । क्वा तावत् पलिका इति वक्तुमाह, पलिकेतीति । —स्नेहक्षेपण-

अग्निमान्द्यं विशेषेण रसोऽयं परमो मतः ।

एवं समूह्य दातव्यो रसोऽयं भिषगुत्तमैः ॥ ८५ ॥

तत्तद्गोगह्वरैर्योगैस्तत्तद्गोगानुपानतः ।

क्षयादिसर्वरोगघ्नी स्यात् पञ्चामृतपर्पटी ॥ ८६ ॥

तिलसर्षपविल्वाम्ल-कारवेक्षकुसुम्भकम् ।

त्यजेत् पारावतं मांसं वृन्ताकं कुक्कुटं तथा ॥ ८७ ॥

अथ गन्धकपिष्ट्यादियोगः ।—

युक्तं गन्धकपिष्ट्याऽयस्तालकं गन्धमाचिकम् ।

युक्त्या तद्भस्मतां नौतं तृणाच्छर्दिनिवारणम् ॥ ८८ ॥

अन्विका तैलायुरक्षेपणाग्रशूलविशेषः । पटचूर्णं वस्त्रगालितचूर्णम् । तुल्येति ।—
विषभाविमं विषमिश्रितमित्यर्थः, आलकशिलागन्धं पलाङ्गमिति मिलित्वा पलाङ्ग-
मित्यर्थः, तेन चतुर्थो प्रत्येकं कोलभागः । पूतीकरजः नाटाकरजः । षट्कोलं
षड्भूषणम् । पञ्चपलैरिति मिलित्वा । औषधसेवनकाले वर्जनौयान्वाह, —तिलेति । अथ
पत्नी यथा—शोषितसुषणं तो १, शोषितरौष्यं तो २, शोषितताम्रं तो ३, अश्वत्थं तो
४, शोषितनारिकेलकालौहं तो ५, मोमकं तो ॥, वङ्गं तो ॥, सर्वमग्नौ टावयित्वा
आलोच्य च तत्र शङ्खगन्धकमनःशिलाहरितालानां प्रत्येकं पलमानं पलिष्य खले संस्थाप्य
च अश्वत्थैरसेन सदेष्टेत् । ततो मूषायां संस्थाप्य ऊर्ध्वाधः ताप्यादिचूर्णम् अनुरूपं दत्त्वा
पुटेत्, एवं बिभ्रतिवारं कुर्यात् । ततः सुवर्णादिलोहभागसपेक्ष्य द्विगुणमूत्रेण सूता-
द्विगुणगन्धकेन च क्षज्जलीं विधाय लोहपात्रे वादराङ्गारैर्द्रावयित्वा च पूर्वोक्तसुवर्णादीनां
अथ तत्र पलिष्य रसपर्पटीवत् कुर्यात् । अनन्तरं शीतीभूतां तां चूर्णयित्वा वस्त्रेण
गालयेत् । ततः ऊर्ध्वदण्डायां पलिष्यायां पलिष्य पूर्ववत् वादराङ्गारैः द्रवीकृत्य च तत्र
हरितालादिविधानं द्रव्यचतुष्टयं प्रत्येकं कोलभागं मुहर्मुहुरल्पमन्त्रं दत्त्वा पूर्ववत्
पर्पटिकां कुर्यात् । ततः पुनरपि शीतां तां विचूर्ण्य वस्त्रेण गालयित्वा च पुति-
करज्जादीनां पञ्चपलानां अत्वारिण्यल्पतौर्यकृशितानां षोडशांशावशिष्टेन कायेन तथा
विषमिन्दुकफलरसेन निर्गुण्डीरसेन च प्रत्येकं सप्तधा भावयेत् । पुनरपि तां पलिष्यायां
मिलिष्य वादरवाङ्गिना ईषत् प्रत्येकं सुगुप्तं स्थापयेत् ॥ ७७—८७ ॥

गन्धकपिष्ट्यादियोगः—गन्धकपिष्ट्या “खले विमर्द्य गन्धेन दुग्धेन सह
धारदन्” इत्याद्युक्तपटौभूतगन्धकेन । गन्धमाचिकं गन्धकं माचिकम् ॥ ८८ ॥

अथ राजावर्त्तरसः ।—

राजावर्त्तो रसः शुक्लं मधुकं घृतपाचितम् ।

मध्वान्यगर्करायुक्तं हन्ति सर्वान् मदात्ययान् ॥ ८८ ॥

अथ द्वितीयराजावर्त्तरसः ।—

राजावर्त्तरसः शुक्लं सूतगर्भे नियोजितम् ।

यष्टीमधुरसैर्घृष्टं घृतमध्ये विपाचितम् ॥

मध्वान्यगर्करायुक्तं हन्ति सर्वान् मदात्ययान् ॥ १०० ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तस्य सुशोभाश्रमटीकाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये राजशक्तावधि-

प्रसङ्गवान्तिद्विगोष्ठ्यामदात्ययप्रकरणं नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथार्शसां चिकित्सनम् ।—

अथ अर्शसां स्वरूपलक्षणम् ।—

गुदस्य वहिरन्तर्वा जायन्ते चर्मकीलकाः ।

सर्वरोगकराः पुंसामर्शसौति हि विश्रुताः ॥ १ ॥

राजावर्त्तरसः—राजावर्त्तः कान्तपाषाणः । रसः रससिन्दूरम् । घृतपाचितं घृतेन यथाविधि भावितमित्यर्थः, उत्तमघृतमध्ये स्थापितमित्यर्थो वा ॥ ८८ ॥

द्वितीयराजावर्त्तरसः—राजावर्त्तरसः पूर्वोक्तप्रकारेण कल्पितः रसः । पूर्वोक्त-
राजावर्त्तरसं तास्य च यष्टीमधुरसघृष्टं पिष्टतृप्तमभ्यान्तः संस्थाप्य शोषयित्वा च
घृतमध्ये स्थापयेत्, ततः शीतोभूते घृते तदुत्तमस्य स्थापयेत्, ततो मातौ
गृहीत्वा मध्वादिभिः पाययेदिति ॥ १०० ॥

इति रसरत्नसमुच्चयेवीथिन्यां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

विदोषजलसाधन्यात् दोषाणां सर्वदेहस्थापितसाधन्याच्च राजशक्ताद्यनन्तरम्
अर्शशिकित्सितं वक्तुं पञ्चदशोऽध्यायमारभते ; तदादौ अर्शसां स्वरूपसाध, गुदस्थिति ।—

चर्मकीलकाः चर्ममयकीलाकाराः, अदुरा इति शेषः ॥ १ ॥

अथ पित्ताग्नीलक्षणम् ।—

रुधिरस्राविणस्तेषां पित्तजाः परिकीर्त्तिताः ॥ २ ॥

अथ वाताग्नीलक्षणम् ।—

वातजा निःसहोत्थाना उदावर्त्तं प्रकुर्वते ॥ ३ ॥

अथ श्लेष्माग्नीलक्षणम् ।—

श्वयथुं श्लेष्मजाः कुर्युः—”

अथ विदोषजाग्नीलक्षणम् ।—

“—सर्वं कुर्युस्त्रिदोषजाः ॥ ४ ॥

अथ अग्निःकुठारः ।—

शुद्धसूतं पलेकन्तु द्विपलं शुद्धगन्धकम् ।

सूतं ताम्रं सूतं लोहं प्रत्येकन्तु पलत्रयम् ॥ ५ ॥

वृषणं लाङ्गली दन्ती पौलुकं चित्रकं तथा ।

प्रत्येकं द्विपलं योज्यं यवचारच्च टङ्गणम् ॥ ६ ॥

उभौ पञ्चपलौ योज्यौ सैन्धवं पलपञ्चकम् ।

हात्रिंशत्पलगोमूत्रं स्रुहीक्षीरञ्च तत्समम् ॥ ७ ॥

सृङ्गिना पचेत् स्थाल्यां सर्वं यावत् सुपिण्डितम् ।

माषद्वयं सदा खादेद्रसो ह्यग्निःकुठारकः ॥

तन्नेन दाडिमाभोभिः पक्ककन्देन वाऽथ तत् ॥ ८ ॥

पित्ताग्निः लक्षणमाह, रुधिरस्राविण इति ।—पित्ताग्निः सुरक्तसाधुः पित्तस्य विशेषेण रक्तादुपकल्प्यते ॥ २ ॥

वाताग्नीलक्षणमाह, वातजा इति ।—निःसहोत्थानाः कठिनसत्ताः ॥ ३ ॥

श्लेष्माग्निः सन्निपाताग्निः लक्षणमाह, श्वयथुमिति ।—सर्वे वातजादीनां वशाणां मिथितलक्षणमित्यर्थः ॥ ४ ॥

अग्निःकुठारः—पीतृकस्य औत्तरापथिकः फलविशेषः, “पाखरीट्” इति शक्तिः । पक्ककन्देन पुटपक्कशौरपरसेन ॥ ५—८ ॥

अथ वचादिमोदकः ।—

वचाहिङ्गुविडङ्गानि सैन्धवं जीरणागरम् ।
मरिचं पिप्पलीं कुष्ठं पथ्या वङ्गाजमोदकम् ॥ ८ ॥
क्रमोत्तरगुणं चूर्णं सर्वेषां द्विगुणं गुडम् ।
कर्षं चोष्णजलेनानुपिवेद्वाताग्निं जये ॥ १० ॥

अथ तीक्ष्णसुखा रसः ।—

मृतसूताभ्रहेमाकं तीक्ष्णमुण्डं सगन्धकम् ।
मण्डूरं मालिकं तुल्यं मद्यं कन्याद्रवैर्दिनम् ॥ ११ ॥
अस्यमूषागतं पाच्यं त्रिदिनं तुषवङ्गिना ।
चूर्णितं सितया माषं खादेत् पित्तार्शसां जये ॥ १२ ॥

अथ लौहाटकम् ।—

मृतं लोहश्चेन्द्र्यवं शुण्ठी भङ्गातचित्रकम् ।
बिल्वमज्जाविडङ्गानि पथ्या तुल्यं विचूर्णयेत् ॥
सर्वतुल्यं गुडं योज्यं कर्षं भुक्त्वाऽग्निं जयेत् ॥ १३ ॥

अथ श्लेष्माग्निं श्लेष्मविशेषनिर्देशः ।—

श्लेष्माग्निं प्रशान्त्यर्थं देयमानन्दभैरवम् ।
मृतताम्रेण सन्तुल्यं देयं गुञ्जात्रयं हि तत् ॥ १४ ॥

वचादिमोदकं—वङ्गः चितकः । क्रमोत्तरगुणमुत्तरोत्तरमेकैकभागइहम् ॥ ८, १० ॥
तीक्ष्णसुखरसः—तीक्ष्णं तीक्ष्णलौहम् । मुण्डं मुण्डलौहं, बोलनासा सुगन्धिद्रव्य-
विशेषो वा । कश्चिदेतदनन्तरं—“भङ्गातकं तिलं पथ्याचूर्णं शुद्धसमायुतम् । मोदकं
अचयेन्मासान् पित्तरक्तार्शसां जयेत् ॥” इत्यधिकः पाठः ॥ ११, १२ ॥

लौहाटके—बिल्वमज्जा बिल्वपेषिका ॥ १३ ॥

श्लेष्माग्निं श्लेष्मकारान्नरोक्तमौषधविशेषमुपदिशति, श्लेष्माग्निं इति ।—कानन्द-
भैरवः बल्यमाषातिशारविक्रियोक्तः, अथ गुञ्जात्रयं मृतताम्रं गुञ्जाभयं
तिजानुपानेन प्रयोज्यम् ॥ १४ ॥

अथ सर्वलोकाश्रयो रसः ।—

शुद्धं सूतं पलं गन्धं गन्धाहं तालताप्यकम् ।
 असृतं रसकञ्चैव तालकाहं विभागिकम् ॥ १५ ॥
 एतेषां कज्जलीं कुर्याद्दृढं सम्मर्द्य वासरम् ।
 त्रिदिनं मर्दयेच्चाथ दत्त्वा निम्बुजलं खलु ॥ १६ ॥
 वटीकृत्य विशोष्याथ काचकूप्यां निधापयेत् ।
 निष्कतुल्याकपत्रेण पिधायाऽऽस्यं प्रयत्नतः ॥ १७ ॥
 सार्द्धाङ्गुलमितोत्प्रेधं मृत्स्नया तां विलेप्य च ।
 ततो भाण्डद्वयीयांश्च सिकतापरिपूरिते ॥ १८ ॥
 निधाय सिकतामूर्द्ध्वं सिकताभः प्रपूरयेत् ।
 कङ्काऽऽस्यं तदधो वङ्किं ज्वालयेत् सार्द्धवासरम् ॥ १९ ॥
 स्वाङ्गुलीतलितं काच-घटादाकृत्य तं रसम् ।
 पटचूर्णं विधायाथ ताम्रमभ्रं पलद्वयम् ॥ २० ॥
 पलाहंममृतञ्चैव मरिचञ्च चतुष्पलम् ।
 एकीकृत्य क्षिपेत् सर्वं नारिकेलकरण्डके ॥ २१ ॥
 साज्यो गुञ्जाहिमानो हरति रसवरः सर्वलोकाश्रयोऽयं
 वातश्लेष्मात्यरोगान् गुदजनितगदं शोषपाण्डामयञ्च ।
 यक्ष्माणं वातशूलं ज्वरमपि निखिलं वङ्किमान्धञ्च गुल्मं
 तत्तद्गोगघ्नयोगैः सकलगदचयं दीपनं तत्क्षणेन ॥ २२ ॥

अथ अर्शोघ्नः वटकः ।—

अर्शोघ्नं वटकं वक्ष्ये पुत्रक ! शृणु भद्रक ! ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं वनशूरणचित्रकम् ॥ २३ ॥

सर्वलोकाश्रयरसः—गन्धमपि पलं दद्यात् । गन्धाहं तालताप्यकमिति साक्षिक-
 इतितालशोः मिलित्वा गन्धकाहंत्वम् । रसकं खपरम् ; असृतं रसकयोः प्रत्येकं
 तालाहंमनता श्रेया । निष्कतुल्याकपत्रेण शाणानिततास्यपत्रेण । मृत्स्नया
 श्लिष्यया । तां काचकूपीम् । नारिकेलकरण्डके नारिकेलकपाले, एतच्च गुणः
 विशेषाधानार्थं बोधव्यम् ॥ १५—२२ ॥

मरिचं कण्टकारी च रक्तपुष्पी समांशका ।
 पलमेकं पृथक् सर्वं श्लक्ष्णं दृषादि पेययेत् ॥ २४ ॥
 गजाजपशुमूलेषु शुभे भाण्डे विनिक्षिपेत् ।
 मृदग्निना पचेत् सर्वं चूर्णशेषं यथा भवेत् ॥ २५ ॥
 लाणत्रयञ्च तत्रैव पलमेकन्तु निक्षिपेत् ।
 अक्षप्रमाणवटकान् कुर्यादिवं पृथक् पृथक् ॥ २६ ॥
 त्रिंशद्दिनानि मतिमानर्शाघ्नं दीपनं परम् ।
 घृततक्रसमायुक्तं भोजनं सम्पदापयेत् ॥ २७ ॥

अथ अर्शोघ्नी वटिका ।—

गन्धकं तारताम्रञ्च कृत्वा चैकत्र पिष्टिकाम् ।
 तत्समञ्चाभ्रकं तोक्ष्णं गन्धकं पञ्चमांशकम् ॥ २८ ॥
 विषञ्च षोडशंशेन द्वौ भागौ सूतकस्य च ।
 एकोक्तस्य प्रयत्नेन जम्बीरद्रवमर्दितम् ॥ २९ ॥
 भाजने सृचये स्थाप्य वराकाथेन भावयेत् ।
 दशमूलशतावर्याः काथे पाच्यः क्रमेण हि ॥ ३० ॥
 अथोत्तार्य प्रयत्नेन वटिकां कारयेद्बुधः ।
 गुक्कात्रयप्रमाणेन गुदव्याधिञ्च शूलनुत् ॥ ३१ ॥

अथ मूलकुठारः ।—

वरनागं तथा व्योम-सत्त्वं शुल्बञ्च तोक्ष्णकम् ।
 सर्वमेकत्र विद्राव्य क्षिप्वाऽऽलञ्चाल्पमल्पकम् ॥ ३२ ॥

अर्शोघ्नवटिके—रक्तपुष्पी रक्ताकंमूलम्, अर्शोघ्नत्वात् । गजाजपशुमूलेषु गजा-
 जादीनां पशूनां मूलेषु, अष्टविधमूलेषु इत्यर्थः । लोचनार्थं लवणमयं, त्रिदशैव-
 सौवर्चलभेदात् । पलमेकमिति प्रत्येकम् ॥ २३—२७ ॥

अर्शोघ्नीवटिकायां—तत्सममिति बन्धकादीनां वधाणां समम् । तोक्ष्णं तोक्ष्ण-
 लोडमाप चक्षुःसप्तम् । पञ्चमांशकमिति पञ्चमभागापेक्षया पञ्चमो भागः, एवं
 षोडशंशोऽपि । सूतस्य द्वौ भागौ इति प्रथमगन्धकभागापेक्षया द्वौ भागौ ।
 वराकाथेन त्रिफलाकाथेन । भावयेत् इति सप्ताहम् ॥ २८—३१ ॥

चालयेदनिशं यावत्तालकं त्रिगुणं खलु ।
 ततस्तेन विमर्द्याथ पिष्टीं कुर्व्याद्रसेन हि ॥ ३३ ॥
 ततो भज्जातकोवृक्ष-मूलान्तःस्थां खनेच्च ताम् ।
 मासादाकृष्य तां पिष्टिं गव्यदुग्धे विनिक्षिपेत् ॥ ३४ ॥
 ततो भज्जातकीतैलं हृतं पातालयन्मृतः ।
 आयसे भाजने स्निग्धे पिष्टिकां तां निवेश्य च ॥ ३५ ॥
 प्रस्थमात्रं हि तत्तैलं जारयेदतियत्नतः ।
 तत्तैलभावितैर्गन्धैः पुटित्वा भस्मतां व्रजेत् ॥ ३६ ॥
 ततः कार्त्तिकमासोत्थ-कौरण्डदलजै रसैः ।
 रसं सम्यग्यं सम्यग्यं घर्मे संस्थाप्य मारयेत् ॥ ३७ ॥
 तद्भस्म मेलयेत् पूर्व-भस्मना समभागिकम् ।
 वनशूरणनिर्गुण्डां महाराष्ट्रीभकण्डिका ॥ ३८ ॥
 वज्रवल्ली शिखी चैषां रसैः पिष्ट्वा विशोषयेत् ।
 त्रिवारं मार्कवद्रावैर्द्रावयित्वा विशोषयेत् ॥
 चूर्णीकृत्य प्रयत्नेन क्षिपेत् क्वापि करण्डके ॥ ३९ ॥
 सोऽयं मूलकुठारको रसवरो दीप्याग्निवेज्जोत्तमा-
 संयुक्तः सष्टतश्च वज्रतुलितः संसेवितो नाशयेत् ।

मूलकुठारः—वरनागं “तौल्लं नीलाञ्जपोपेतम्” इत्यादिना अष्टमाध्यायीकं मौस-
 कम । व्योमसत्त्वं सत्वपातनविधिना गृह्योतमभक्ष्यम् । शूलं ताम्बू । क्षिपेति ।—
 आलं हरितालम् ; अल्पार्थं हरितालं क्षिपेत् निरन्तरं चालयेच्च । कियन्मानं
 हरितालं तत्र क्षेपयन्मिव्याह, यावदिति ।—त्रिगुणमिति एकभाषापेक्षया वैश्वम् ।
 तत इति ।—सर्वतुल्येन पारदेन सह विमर्द्यं पिष्टिकां कुर्यात् । जारयेदिति
 भज्जातकतैलमध्ये तावत् स्थापयेत्, यावता सा पिष्टिका जीर्णीभवति । तत्तैलभाविताः
 भज्जातकतैलभाविताः । कौरण्डदलजैः पौतपुष्पकिण्टीपवजैः । घर्मे आतपे ।
 महाराष्ट्री नक्षपिप्लो “कौण्डा” इति लोके । इमः नागकेशरः । कण्डिका
 अतिवृक्षा । “इभकण्डिका” इत्यत्र “इभकर्णिका” इति पाठे—करिकर्णिका
 इति तत्त्ववत् प्रविशिष्टः कन्दशाकविशेषः, गौरचक्रकोटी वा । वज्रवल्ली अग्नि-

अशीस्थानननासिकाक्षिगुदनान्यत्यग्रपौडानि च
प्रोहानं ग्रहणीच्च गुल्मयुक्तौ मान्यच्च कुष्ठामयान् ॥ ४० ॥

अथ सङ्घोदयप्रत्ययसारः ।—

रसग्रस्तसमुद्गीर्ण-गन्धकस्य पलत्रयम् ।
मृतसूताभ्रताम्रायः कर्पे कर्पे पृथक् पृथक् ॥ ४१ ॥
पलं हिङ्गुलचूर्णस्य माक्षिकस्य पलत्रयम् ।
पलं कम्पिलकस्यापि विषस्यार्द्धपलं तथा ॥ ४२ ॥
सप्ताहं मर्दयेत् सर्वं दत्त्वा चूर्णोदकं मुहुः ।
ततस्तद्गोलकं कृत्वा सप्ताहञ्चाऽऽतपे क्षिपेत् ॥ ४३ ॥
गुडचूर्णं शिलाचूर्णं लिम्बोदङ्गलिकाघनम् ।
त्रिपलं गन्धकं दत्त्वा कौञ्चग्रामस्य च गोलकम् ॥ ४४ ॥

संहारः । शिखी चिचकः । दीप्यं यमानिका । वेल्लं दिङ्गुम् । उत्तमा
विफला आमलकी वा । अथ कनो यथा—नागादिकं सर्वे द्रावयित्वा उक्तमानं
किञ्चित् किञ्चित् हरितालं तत्र प्रक्षिपन् प्रक्षिपन् दद्यात् चालयेत्, ततः अवतार्य
सर्वतुल्यपारदेन सह मर्दयित्वा पिष्टिकां कुर्यात् । अनन्तरं भज्जातकतैलसूत्र-
काष्ठं खनित्वा तन्मूलान् तां पिष्टिकां मार्चं स्थापयेत्, मासादृहे पिष्टिकां तानाक्ष-
गन्धद्वयमध्ये निक्षिपेत्, मासानन्तरं पातालवल्गुनिःसारिते भज्जातकतैले कौड-
पात्रस्थे प्रस्थमिते यावत् जीर्णभावात् तां पिष्टिकां न्यसेत् । अनन्तरं जीर्णभूतां
तां पिष्टिं भज्जातकैलभाषितेन गन्धकेन मर्दयित्वा पुटेत् मध्यताञ्च नयेत् ।
अनन्तरं कार्तिकमासशुक्लपक्षेऽष्टमिः पारदं पुनः पुनः सक्त्यं वा भक्ष्यभावात्
आतपे रजेत् । अथ एतत् रसभक्ष्यं पूर्वोक्तभक्ष्येन तुल्यभावेन मिश्रयित्वा वन्य-
शरणादिरसेः एकैकवारं मर्दयित्वा शोषयेत्, सङ्गराज्रसेन च एवं विधा भावयेत्
शोषयेच्च ॥ ३२—४० ॥

सङ्घोदयप्रत्ययसारः—रसग्रस्तसमुद्गीर्णगन्धकस्य आदौ रसेन यस्तस्य सूक्ष्मेनकर्मणा
कवलितस्य पश्चात् समुद्गीर्णस्य उत्थापनकर्मणा उदालस्य गन्धकस्य ; तादृशस्य
गन्धकः ऊर्ध्वपातनायत्नेन कञ्चल्याः पातनात् रसे ऊर्ध्वलपे यः अंशः अधक्षिष्ठति
स एवेति । मृतसूतः रससिन्दूरम् । गुडचूर्णे गुडं चूर्णं, चूर्णे सुषा । शिलाचूर्णे

गोलकस्योपरिष्ठाच्च क्षिपेत्तालपलत्रयम् ।

संरुध्यातिप्रयत्नेन दद्याद्भजपुटं खलु ॥ ४५ ॥

स्वाङ्गशीतलमाहृत्य गोलकं लेपनैः सह ।

विचूर्ण्य सप्तवारं हि विषतिन्दुफलोद्भवैः ॥ ४६ ॥

द्रवैरथाऽऽतपे शुष्कं क्षिपेद्रम्ये करण्डके ।

त्रिंशदंशेन वैक्रान्त-भस्म तस्मिन् विनिक्षिपेत् ॥ ४७ ॥

अयं हि नन्दीश्वरसम्प्रदिष्टो रसो विशिष्टः खलु रोगहन्ता ।

निःशेषरोगेष्वहतप्रतापो महौदयप्रत्ययसारनामा ॥ ४८ ॥

हन्यात् सर्वगुडामयान् क्षयगदं कुष्ठञ्च मन्दाग्नितां

शूलाधानगदं कर्पं खसनतामुन्मादकापस्मृती ।

सर्वा वातरुजो महाज्वरगदानानाप्रकारांस्तथा

वातश्लेष्मभवं महामयचयं दुष्टग्रहस्थामयम् ॥ ४९ ॥

अथ कनकसुन्दरः ।—

स्याद्रसं धीतमाक्षीकं कान्ताभ्रं नागहाटकम् ।

पृथ्वीभटेन सन्तुल्यं सर्वतुल्यञ्च गन्धकम् ॥ ५० ॥

दत्त्वा विद्याधरे यन्त्रे पुटेदारण्यकोत्पलैः ।

स्वाङ्गशीतलमुहृत्य दूषणेन विमिश्रयेत् ॥ ५१ ॥

अर्शोव्याधौ कटीशूले चक्षुःशूले च दारुणे ।

सन्निपाते क्षये श्वासि कासे मन्दानले ज्वरे ॥ ५२ ॥

कर्णशूले शिरःशूले दन्तशूले प्रयोजयेत् ।

पोनसे प्लाङ्गि हृच्छूले ग्रन्थिवाते च दारुणे ॥ ५३ ॥

मनःशिलाचूर्णम् । लिप्पेदिति ।—एतच्चयं सम्यग् तैः शङ्खलिमात्रोक्तेषु यथा तथा गोलकं लिप्पेदित्यर्थः । कौश्यां मूषायाम् । विषतिन्दुफलं "कुण्डुलि" इति ख्यातम् । त्रिंशदंशेन इति समुदितशेषजापेचया बोद्धव्यम् ॥ ४१—४९ ॥

कनकसुन्दरः—धीतमाक्षिकं रौप्यं सुवर्णमाक्षिकञ्च, रौप्यमाक्षिकमित्यर्थो वा । कान्ताभ्रं कान्तकौडम् अमलम् । नागहाटकं मोसकं सुवर्णम् । पृथ्वीभटेन मृदारैश्च,

एकाङ्गे वा धनुर्वाते कम्पवाते च मूर्च्छिते ।
ज्वरांश्च विषमान् सर्वान् हन्ति रोगाननेकधा ॥ ३४ ॥
सेवितः पथ्ययोगेन रसः कनकसुन्दरः ।
गुञ्जामात्रं ददौतास्य यथायुक्तानुपानतः ॥ ५५ ॥
घृतेन संयुतो वाते मधुना पौष्टिके ज्वरे ।
पिप्पल्या श्लेष्मिके देयः पित्तोद्धृतं सचन्दनः ॥ ५६ ॥
तन्नेन श्लेष्मवातोऽपि वातपित्ते घृतान्वितः ।
श्लेष्मपित्ते चाऽऽर्द्रकेण निर्गुण्डया सान्निपातिके ॥ ५७ ॥
फलत्रयेण शूलेषु विषमेषु ज्वरेष्वथ ।
आर्द्रकेणाथवा दद्याद्द्विज्जमान्ये विशेषतः ॥ ५८ ॥
अभिष्यन्दे गिरःशूले गायत्रीबोलसंयुतम् ।
पक्षिमांससमायुक्तं कफवाते च मूर्च्छिते ॥ ५९ ॥
एकाङ्गे च धनुर्वाते क्षौरयुक्तञ्च पीनसे ।
पाण्डुरोगे च ये कासे मरिचाज्यैश्च कामले ॥ ६० ॥
अजमोदाविडङ्गैश्च नाभिशूलेऽग्निमान्द्यजित् ।
रूक्षज्वरेऽरूचौ देयः कंदलोफलसंयुतः ॥
बोलेनार्द्रकटौशूले भाषितं नागबोधिना ॥ ६१ ॥

अथ अर्केशः ।—

नागं पारदगन्धकं त्रिलवणं वार्यकजं मेलये-
देकैकञ्च पलं पलं त्रयमतः पञ्च क्रमान्मर्दयेत् ।

बराहणेत्यर्थः, बोलमानेन इति यावत् ; रसादिष्ठाटकान्तं सर्वे तोलकमानमित्यर्थः ।
वृषणनेति मिलितद्रिकटुषुणैः सर्वतुल्येनेत्यर्थः । पौष्टिके ज्वरे मधुना दद्यात् । पित्तो-
द्धृते प्रवृद्धपित्ते अन्त्यस्निग् रोगे चन्दनेन सह देयः । गायत्री खदिरः । बोलाः
स्नानामप्यातः बणिन्दुव्यविशेषः । कफवाते च मूर्च्छिते प्रवृद्धकफवाते
इत्यर्थः ॥ ५०—६१ ॥

अर्केशः—त्रिलवणं सैन्धवं सौवर्चलं विडङ्ग । वार्यकजं वारिजम् अर्कजम्,

सर्वे तद्विवसत्रयं तदनु तदृत्वा पुटं भावनाः
 कुर्थात् सत्रिफलाग्निवेतसरसैः पञ्चाधिका विंशतिः ॥ ६२ ॥
 पञ्चैतत् क्रमशस्तनो गुडभवेदंतीऽप्य वल्लो जले-
 हन्त्यर्शास्यखिलानि शूरणघृतैस्तस्यान्मस्मिन् हितम् ।
 अर्कशः परिवर्ज्यतामिति मुनिः श्रौवासुदेवोऽवदत्
 कुष्माण्डीफलमाषपायसमतिव्यायाममर्कातपम् ॥ ६३ ॥

अथ तीक्ष्णमुखः ।—

रसेन्द्रहेमार्कविडालगोला-सुरायसं लोहमलाभ्रगन्धाः ।
 ताप्यञ्च कन्यारसमर्दितीऽयं पक्वः पुटेत्तीक्ष्णमुखोऽर्शसां स्यात् ॥ ६४ ॥

अर्शार्शःकुठारः ।—

श्रेष्ठादन्यग्निद्युर्मन्त्रिकटुकहलिनीपोलुकुम्भं विपक्वं
 प्रस्थे सूत्रस्य सञ्जुक्पयसि रसपलं द्वे पले गन्धकस्य ।
 लोहस्य त्रौणि ताम्बात् कुडवमथ रजःक्षारयोश्चापि पञ्च
 क्षिप्वा स्थाव्यां पचेत्तु ज्वलति दहनतश्चूर्णमर्शःकुठारः ॥ ६५ ॥

तत्र वारिकं शङ्खम् अर्कजं तुल्यं, तस्य ताम्रसम्भवत्वात्, तथा च —“तुल्यं ताम्रोपधातुर्हि
 क्षिप्त्वास्त्रेण तद्वेत्” इति । एकैकमिति ।—नागादीनां त्रयाणां प्रत्येकं पलं पलम् ।
 अतः पथ्योऽन्यानि पञ्च लवणवयश्चतुर्त्त्वानि प्रत्येकं पलवयमितानि याज्याणि ।
 कुर्थादिति ।—तिफलाया व्यसथा भाव्या, न तु मिलितया । वेतसः अज्वेतसः ।
 गुडभवेर्जलेः गुडोदकेः ॥ ६२।६३ ॥

द्वितीयतीक्ष्णमुखे—रसेन्द्रः रसनिन्दूरः, तथा च रसरत्नाकरः,—“स्वतन्त्राभ-
 र्हेमार्क” इति । रसेन्द्रसारसङ्गुहोऽपि—“स्वतन्त्राकर्हेमाभ्रम्” इति । विडालं
 हरितालम् । गोला मनःशिला । सुरायसं तीक्ष्णकौडम् । रसेन्द्रादयः ताप्यान्ताः
 सर्वे समानाः । पुटेत् इति अन्वमूषायां पुटेत्, तथा च रसेन्द्रसारसङ्गुहं—
 “अन्वमूषागतं सर्वं ततः पाच्यं दृढाग्निना” इति । रसरत्नाकरोऽप्युक्तम्,—
 “अन्वमूषागतं यथात् विदिनन्तु तुषाग्निना” इति ॥ ६४ ॥

अर्शःकुठारः—श्रेष्ठा मेढा, अर्शोदरत्वात् । अग्निद्युर्मं चित्रकमूलं भज्जातकास्थि-
 च । हलिनी लाङ्गलिकी । कुम्भं विहत् । प्रस्थे इति सुधाधोरसहिते गोमू-
 षे ।

अथ वैश्वीक्यतिलकः ।—

वज्रकृष्णाभ्रजं सत्त्वं शोधितं काचटङ्गणम् ।
 रेतयित्वा रजः कृत्वा भर्जयित्वा घृतेन तत् ॥ ६६ ॥
 अष्टांशसस्यकोपेतं पुटेद्वारद्वयं ततः ।
 त्रिवारं नृपवर्त्तेन लुङ्गस्त्ररसयोगिना ॥ ६७ ॥
 चतुर्वारं च वर्षाभू-वासामस्य्याक्षिकारसैः ।
 गुग्गुलुत्रिफलाकाथैस्त्रिंशद्वाराणि यत्नतः ॥ ६८ ॥
 तुल्यांशरसगन्धोत्थ-कज्जल्याऽष्टांशभागया ।
 पुटेत् पञ्चाशतं वारान्मर्दयेच्च पुटे पुटे ॥ ६९ ॥
 शोधितं रेतितं कान्तसत्त्वञ्च घृतमर्दितम् ।
 पुटेदष्टांशदरदैः संयुतं लकुचाम्बुना ॥ ७० ॥
 दशवारं तथा सस्यक् तारं शुद्धं मनोह्रया ।
 तथा विंशतिवाराणि बलिना मीनदृग्रसैः ॥ ७१ ॥
 दशवाराणि ताप्येन कृष्णगोघृतयोगिना ।
 उभयं समभागं तत् पुटेन्निर्गुण्डिकारसैः ॥ ७२ ॥
 रसगन्धोत्थकज्जल्या दशवारं पुटेत् पुनः ।
 तस्मिन्नष्टांशभागेन क्षिपेद्देक्रान्तभस्मकम् ॥ ७३ ॥

अष्टे : अथ सुहृदीचौरस्यापि मात्रा प्रत्ययिता याज्ञा "डाविंशत्यमीमूर्त्वं सुहृदीचौरस्य तत्त्वसम्" इति रसरत्नाकरसंवादान्, सस्यक्पयसि इति सङ्गावेवभाष । ताच्चात् वज्रः कुङ्कुम इति योजनीयम् । चारद्वयः वज्रचारटङ्गणचारद्वयोः "यवचारश्च टङ्गणम् । सभे पञ्चपले योज्ये" इति रसरत्नाकरसंवादान् ॥ ६५ ॥

वैश्वीक्यतिलके—वज्रकृष्णाभ्रजं सत्त्वं वज्राऽऽस्य्याक्षवर्षाभ्रसत्त्वं, सत्त्वपातनविधिश्च प्रायेण प्रदर्शितः । काचटङ्गणं काचाख्यलवणं टङ्गणश्च । रेतयित्वा निरयित्वा इत्यर्थः, शोधिताभ्रसत्त्वचूर्णे काचचूर्णे टङ्गणचूर्णञ्च एकत्र मलयं इति समुदिताश्वः । अथ्यकं तुल्यकविशेषः । अष्टांशमिति अक्षसत्त्वापेक्षया बोध्यम् । नृपवर्त्तेन राजा-वर्त्तेन । लङ्गस्त्ररसयोगिना नातुलङ्गरसयुक्तेन । मस्याणिका शालिजः । "चतुर्वारं च वर्षाभूवासामस्य्याक्षिकारसैः" इत्यत्र "चतुर्वारं च ताप्येन वातारिजेद्योगिना ।

राजावर्त्तकलांशेन समभागेन पर्पटी ।
 तत् सर्वं परिमर्द्याथ भावयित्वाऽऽर्द्रकाम्बुना ॥ ७४ ॥
 गुडूच्याः स्वरसेनापि भूकदम्बरसेन वा ।
 भृङ्गराजरसेनापि चित्रमूलरसेन च ॥ ७५ ॥
 व्योषगञ्जाकिनीकन्दैर्भूयोऽप्यार्द्रद्रवेण च ।
 पटचूर्णमतः कृत्वा क्षिपेच्छुद्धकरण्डके ॥ ७६ ॥
 त्रैलोक्यतिलकः सोऽयं ख्यातः सर्वरसोत्तमः ।
 सर्वव्याधिहरः श्रीमान् शम्भुना परिकीर्तितः ॥ ७७ ॥
 उदावर्त्तञ्च विड्बन्धं व्यथाञ्च जठरोद्भवाम् ।
 लोहलं मन्दबुद्धित्वं शूलित्वमपि बन्ध्यताम् ॥ ७८ ॥
 सूतिरोगान्शेषाञ्च शूलं नानाविधं तथा ।
 परिणामाख्यशूलञ्च तथा भिन्द्यात् समुत्कटम् ॥ ७९ ॥
 रक्तगुल्मञ्च नारीणां रजःशूलञ्च दुःसहम् ।
 अनुपानञ्च पथ्यञ्च तत्तद्गोदानुरूपतः ॥ ८० ॥

अथ अर्शोहरयोगः ।—

कुसुम्भमृदुपत्राणि काञ्चिकेनैव पाचयेत् ।
 शाकवङ्गलयेन्नित्यमर्शरोगप्रशान्तये ॥ ८१ ॥

दशवारश्च वर्षासुवासामख्यचिकारमैः इति क्वचित् पाठः । तारं रौप्यम् ।
 जलोद्वा सनःशिला । बलिना गन्धकेन । मौनदृक् मन्त्राणी । समभागेन इति
 तारकान्तसत्त्वयोः समभागेन । पर्पटी पङ्कपर्पटी । गञ्जा संविदा "गंजा" इति
 ख्याता । किनी बृहतीमेदः । कन्दः शूरणः । लोहलं दुष्टरक्तज-
 व्याधिम् । क्वचिदेतदनन्तरं— "कालवैकान्तश्रुत्वाश्वरसमन्वितभक्षणा । सेवा
 मत्तिर्गदे धार्या सुसूक्ष्मरीष सोषणा ॥ शूरणं काचमर्दन्तु शिशुनालक-
 तान्तकम् । सुपकं शोजयेच्छाकं पथ्यं गोधूमतण्डुलैः ॥" इत्यधिकः
 पाठः ॥ ८६—८०

अर्शोहरयोगः—कुसुम्भमृदुपत्राणि कुसुम्भस्य कोमलपत्राणि ॥ ८१ ॥

सम्मतः

अथ देवदाल्यादिलेपः ।—

देवदाल्याथ बीजानि सैन्धवेन सुचूर्णितः ।

आरनालेन लेपोऽथ मूलरोगनिवृत्तनः ॥ ८२ ॥

अथार्शःकुठारलेपः ।—

काञ्चनीकुसुमं चूर्णं शङ्खचूर्णं मनःशिलाम् ।

गजपिप्पलिकातोयैर्लेपो ह्यर्शःकुठारकः ॥ ८३ ॥

अथ अर्शोन्नौचः ।—

देवदाल्याः कषायेण ह्यर्शोन्नौचं शीचमाचरेत् ।

गुदनिःसरणञ्चाथ शान्तिमायाति नान्यथा ॥ ८४ ॥

अथ दुर्नामहरलेपः ।—

आरनालेन सम्पिष्टा सवीजा कटुतुम्बिका ।

सगुडा हन्ति लेपेन दुर्नामानि समूलतः ॥ ८५ ॥

अथ अर्शोघ्नी वर्त्तिका ।—

प्रीलुतेलेन मंलिता वर्त्तिका गुदमध्यगा ।

घातयत्यर्शसां शीघ्रं सकलां वेदनां क्वचित् ॥ ८६ ॥

अथ अर्कचोरादिलेपः ।—

अर्कचोरां सुह्रीकाण्डं कटुकालावुपत्रकम् ।

करञ्जं छागमूत्रेण लेपः स्राव्यर्शसां हितः ॥ ८७ ॥

देवदाल्यादिलेपे—देवदाली हस्तिघोषकः । मूलरोगनिवृत्तनः अर्शो रोगविनाशनः,
मूलगुदवृद्धादमूलत्वात् ॥ ८२ ॥

अर्शःकुठारलेपे—काञ्चनीकुसुमं हरिद्रापुष्पम् ॥ ८३ ॥

अर्शोन्नौचौ—देवदाल्याः कषायेण षडङ्गपरिभाषया अर्ह्यतेन कायेनेत्यर्थः ॥ ८४ ॥

दुर्नामहरलेपे—सवीजा कटुतुम्बिका बीजसहितकटुतुम्बोश्च ॥ ८५ ॥

अर्शोघ्नीवर्त्तिका—वर्त्तिका घोषाफलादिकृतवर्त्तिका ॥ ८६ ॥

अर्कचोरादिलेपे—“सुह्रीकाण्डम्” इत्यत्र “सुह्रीचोरा” इति चरकादि-
सम्मतः पाठः ॥ ८७ ॥

अथ शिशुमूलादिलिपः ।—

शिशुमूलार्कजैः पत्रैर्लीपनं हितमर्थसाम् ॥ ८८ ॥

इति श्रीवैद्यपतिभिर्द्विगुप्तस्य सूनीर्वाग्मिटाचार्यस्य कृतो रसरत्नसमुच्चये

अर्शाधिकारी तास पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अथ षोडशोऽध्यायः ।

अथोदावर्त्तादिचिकित्सनम् ।—

अथोदावर्त्तनिदानम् ।—

रुक्षैः कोट्ठवर्जोर्णमुज्ज्वलकैः कृद्धोऽनिलोऽधो वहन्

कृद्धा वर्त्म मलं विशोष्य कुरुते विष्मत्प्रसङ्गं ततः ।

हृत्पृष्ठोदरवस्तिमस्तकरुजः सञ्चासकासं ज्वरं

गच्छन्नूर्ध्वमसौ हि नूनमनिशं कोपादुदावर्त्तयेत् ॥ १ ॥

अथोदावर्त्तहरं पृथक् ।—

कङ्कुष्ठहिङ्गुसिन्धूल्य-त्रिवृद्धन्तीवचाभयाः ।

चित्रकस्य तु मूलञ्च कल्कोक्त्य पचेद्भूतम् ॥ २ ॥

चतुर्गुणे गवां क्षीरे युक्तं क्षुक्क्षीरमात्रया ।

उदावर्त्तादिरानाहान् हन्ति पानेन सर्वथा ॥ ३ ॥

शिशुमूलादिलिपे—शिशुपत्रं मूलकपत्रमर्कपत्राद्यैः ॥ ८८ ॥

इति रसरत्नसमुच्चयेष्वधिकार्या पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

मन्त्रविग्रहादिलक्षणसाधन्यान् अर्शसामान्यतरम् उदावर्त्तादिचिकित्सितं वर्त्म
श्रीश्याध्यायमारभते ; तत्रादौ उदावर्त्तस्य निदानादिक्रमाह, रुक्षैरिति ।—वर्त्म
मलवाहिन्येतः । उदावर्त्तयेत् ऊर्ध्वमानयेत्, मलादिकसिन्धुः ॥ १ ॥

उदावर्त्तहरे पृथक्—युक्तं क्षुक्क्षीरमात्रया इति कोष्ठादिकं विविधम् अतएव
मात्रया क्षुक्क्षीरं प्रणिष्य ॥ २।३ ॥

अथातिसारचिकित्सा ।—

अथातीसारनिदानम् ।—

अत्यम्बुपानतिलपिष्ट-विरुद्धरुक्ष-
शुष्कामिषाध्यशन-वद्वमलग्रहाद्यैः ।
क्रुद्धोऽनिलोऽतिसरणीयं च कल्पतेऽग्निं
हत्वा मलं शिथिलयन्नपि तीयधातून् ॥ ४ ॥

अथ दर्दुररसः ।—

सुश्लक्ष्णतीक्ष्णचूर्णन्तु रसेन्द्रसमभागिकम् ।
काञ्चनाररसैर्घृष्टं सर्वातीसारनाशनम् ॥ ५ ॥

अथ द्वितीयदर्दुररसः ।—

पिष्टः समेन तीक्ष्णेन काञ्चनाराम्बुमर्दितः ।
पुटपेकोऽतिसारघ्नः सूतोऽयं दर्दुराक्षयः ॥ ६ ॥

अथाऽऽनन्दभैरवः ।—

हिङ्गुलं वत्सनाभञ्च मरिचं टङ्गुणं कणा ।
मर्दयेत् समभागञ्च रसो ह्यानन्दभैरवः ॥ ७ ॥
गुञ्जेकां वाऽर्धगुञ्जां वा बलं ज्ञात्वा प्रदापयेत् ।
मधुना स्नेहयेच्चानु कुटजस्य फलं त्वचम् ॥ ८ ॥
चूर्णितं कर्षमात्रन्तु त्रिदोषोत्थातिसारजित् ।
दध्यन्नं दापयेत् पथ्यं गवाज्यं तक्रमेव वा ॥
पिपासायां जलं शीतं विजया च हिता निशि ॥ ९ ॥

अतीसारपूर्वरूपे विट्सङ्गी भवति, अतः उदावर्तान्तरम् अतीसारचिकित्सितं
विशदः प्राक् तस्य निदानादिकनाह, अत्यम्बुपानेति ।—विदडम् अद्भुतधाम् ।
अप्यग्रं “भुक्तं पूर्वाग्रशेषे तु पुनरप्यग्रं नतम्” इत्युक्तलक्षणम् । मलयः
पुत्रीवैगविधारणम् । अतिसरथाय अतीसाराय । तीयधातून् स्वेदमूषादीन् ॥ ४ ॥

दर्दुररसे—रसेन्द्रसमभागिकं रसेन्द्ररतुल्यम् । काञ्चनाररसैः रक्तकाञ्चन-
पुष्पद्रवैः ॥ ५ ॥

द्वितीयदर्दुररसे—तत् इत्यस्य समेन तीक्ष्णेन पिष्ट इत्यनेनाम्बुः । पूर्वं
दर्दुरः अपाकनिषन्नः द्वितीयः पाकनिषन्न इत्यभयोभेदः ॥ ६ ॥

अथ सुधासाररसः ।—

पृथक् पलिकगन्धाश्म-सूतसञ्जातकज्जलीम् ।
 प्रद्राव्य निक्षिपेत् व्योम पलैर्कं गतचन्द्रिकम् ॥ १० ॥
 काष्ठेनाऽऽलोढ्य तत् सर्वं क्षिपेत् कुटजपत्रके ।
 पुनः सञ्चूर्ण्य यत्नेन भावयेत्तदनन्तरम् ॥ ११ ॥
 बालतिन्दुफलद्रावैः क्षीरकौडुम्बरैस्तथा ।
 अरलुत्वग्रसैश्चापि दुग्धिनीस्वरसैस्तथा ॥ १२ ॥
 पुटपक्षस्य बालस्य दाडिमस्य रसैः शुभैः ।
 कृष्णकाम्बोजिकामूल-रसैः कुटजवल्कजैः ॥ १३ ॥
 तुल्यांशविश्वगाम्बारी-चूर्णं द्विपलिकं क्षिपेत् ।
 मुस्तावत्सकदीप्याग्नि-मोचसारं सजीरकम् ॥ १४ ॥
 वत्सनाभञ्च कर्षांशं प्रत्येकं तत्र निक्षिपेत् ।
 विचूर्ण्य भावयेद्भूयः शुण्ठीकाद्येन सप्तधा ॥ १५ ॥
 इत्थं सिद्धो रसः पिष्टः करण्डे विनिवेशयेत् ।
 सुधासार इति ख्यातः सुधारससमद्युतिः ॥ १६ ॥
 दीपनः पाचनो ग्राही हृद्यो रुचिकरस्तथा ।
 दोषत्रयातिसारश्च दुर्जयं भेषजान्तरैः ॥ १७ ॥
 आमश्चैवाऽऽमरक्तञ्च ज्वरातीसारमेव च ।

आनन्दभैरवे—वत्सनाभं विषम् । विजया भङ्गा ॥ ७—८ ॥

सुधासारे—गन्धाश्म गन्धकम् । गतचन्द्रिकं व्योम निश्चन्द्रमसम् । क्षीर-
 कौडुम्बरैः राजादनफलरसैः लडुम्बरफलरसैश्च । अरलुः श्लोनाकः । दुग्धिनी
 खनामख्याता “क्षीट खिबड” इति वङ्गभाषा । कृष्णकाम्बोजिकामूलरसैः कृष्ण-
 करसदृशैः अथ फलं, तथा काम्बोजिका रक्तगुल्मा अस्या मूलं तयोः रसैः ।
 गाम्बारी कण्टकारी । वत्सकः इन्द्रयवः । दीप्यं यमानिका । अग्निः चितकः ।
 मोचसारः मोचरसः । वत्सनाभं विषम् । “दुर्जयं भेषजान्तरैः” इत्यनन्तरं
 कश्चित्—“प्रधादिकाद्य निर्वोहो विन्विशो मुदगुलकम्” इत्यधिकः पाठो विद्यते ।

सातिसारां विमूचीञ्च प्रतिवध्नाति तत्त्वणात् ॥
मान्यमानव्यतिक्रान्तिरिव पुण्यफलोदयम् ॥ १८ ॥

अथ रसोत्तमः ।—

पिष्टविश्वान्दकल्केन विधाय खलु चक्रिकाम् ।
निक्षिपेत् स्वेदनीयन्त्रे पक्ताऽर्धघटिकावधि ॥ १९ ॥
आकृष्य तज्जलेरेव सम्प्रमर्द्याहरेद्रसम् ।
सुधासाररसं तत्र क्षिप्वा धान्यकसम्मितम् ॥ २० ॥
पूर्वोदितेषु रोगेषु प्रददीत भिषग्वरः ।
शोतक्रेणाजदध्ना वा पथ्यं देयं हितं मितम् ॥ २१ ॥
बालरम्भाफलं गुर्वी-फलं विल्वफलं तथा ।

आम्रपेशी च मधुकं वृन्ताकञ्च प्रशस्यते ॥ २२ ॥

सर्वातिसारं ग्रहणीञ्च हिक्कां मग्नाग्निमानाहमरोचकञ्च ।
निहन्ति सद्यो विहितामपाके द्वित्रिप्रयोगेण रसोत्तमोऽयम् ॥ २३ ॥

अथ स्वेदनीयन्तलक्षणम् ।—

साम्यस्थालीमुखावडे वस्त्रे पाक्यं निधाय च ।
पिधाय पच्यते यत्र स्वेदनीयन्त्वमुच्यते ॥ २४ ॥

इदमेव तिन्दुकयन्त्रम् ।

मान्येति ।—मान्यस्य मान्यव्यतिक्रान्तिः पुण्यपूजाव्यतिक्रान्तिः । अस्यार्थः,—रसपप्टी-
प्रसृतक्रमेण कज्जलीं विट्पात्रं तत्र असक्तञ्च प्रक्षिप्य काष्ठदण्डेनालीडयेत्, यकौभूतञ्च
तत् सर्वं कुटजपत्रके द्वात्रिंशत्पात्रं पण्डिकाकारं कुर्यात् । ततः सञ्चुष्यं भावनादिकं
दद्यादिति ॥ १०—१८ ॥

रसोत्तमे—अर्धघटिकावधि दण्डं यावत् । तज्जलेः वनस्त्रजलेः । पूर्वोदि-
तेषु रोगेषु सुधासाररोगेषु । गुर्वीफलं गुवाकफलं, तच्च बालनेत्रं यावत् ।
अथमर्थः,—विश्वान्दे समपरिमिते पिष्टा चक्रिकां कुर्यात्, ततः तां स्वेदनीयन्त्रे दण्ड-
मेकं पक्ता स्थालीमुखादानीय च वनस्त्रैरेव जलेः सम्प्रेषयेत्, वस्त्रेणान्निते च तस्मिन्
जले पुर्वोक्तं सुधासाररसं धान्यप्रमाणं निक्षिप्य तत्र प्रयुञ्जीत इति ॥ १९—२३ ॥

अन्त्यनेधस्त्रविधारिणीं शृणुष्वीधनायेतुक्तमपि स्वेदनीयन्तलक्षणं पुनराह,
साम्यस्थालीति ।—व्याख्यातपूर्वम् । तिन्दुकयन्त्रमिदं नामान्तरम् ॥ २४ ॥

अथ ग्रहणीचिकित्सा ।—

अथ ग्रहणीलक्षणम् ।—

मलं संकुह्य संकुह्य कदाचिद्वयदि रेचयेत् ।

अरुचिः श्वयथुर्मान्द्यं ग्रहणीरोगलक्षणम् ॥ ३८ ॥

अथ ग्रहणीवज्रकषाटः ।—

मृतसूताभ्रकं गन्धं यवचारं मटङ्कणम् ।

वचा जया समं सर्वं जयन्तीभृङ्गजद्रवैः ॥ ४० ॥

सजम्बीरैस्त्राहं मर्द्यं शोषयेत्तच्च गोलकम् ।

मन्दवङ्गी शनैः स्वेद्यं यामार्द्धं लोहपात्रके ॥ ४१ ॥

रसमास्ये प्रतिविषा देया मोचरसस्तथा ।

भावयेद्विजयाद्रावैः शोथं पेष्टच्च सप्तधा ॥

रसो वज्रकपाटोऽयं निष्कार्द्धं मधुना लिहेत् ॥ ४२ ॥

वह्निशुण्ठी विडं वित्त्वं लवणं पेष्टयेत् समम् ।

पिवेदुश्यान्मसा चानु वातोत्थां ग्रहणीं जयेत् ॥ ४३ ॥

अथ अशिकुमारः ।—

दग्धां कपर्दिकां पिष्ट्वा तृषणं टङ्कणं विषम् ।

गन्धकं शुद्धसूतञ्च तुल्यं जम्बीरजैर्द्रवैः ॥ ४४ ॥

मर्दयेद्दक्षयेन्मार्पं मरिचान्धं लिहेदनु ।

निहन्ति ग्रहणीरोगं पथ्यं तक्रौदनं हितम् ॥ ४५ ॥

टङ्गनिःसरणसाधयामात् अन्योऽन्यसम्भवत्वाच्च अतोऽसारागतरं ग्रहणीचिकित्सितं
वित्तशरादौ तज्जलणमाह, मलमिति ।—मलमित्यादौ दोष इति कर्तुपदमध्या-
हरणीयम् । संकुह्य संसृज्य । मान्द्यं मन्दाग्निता ॥ ३८ ॥

ग्रहणीवज्रकषाटे—जया वैलोक्यविजया । भृङ्गजद्रवैः भृङ्गशर्कराभिः । जयन्त्यादीनां
प्रत्येकं द्रव्येण एकैकं दिनं मर्दयेत् । लोहपात्रके शरावाच्यादितमुखे लौहभाजने ;
उक्तञ्च रसेन्द्रचिन्तामणौ—“लोहपात्रे शरावच्च दत्त्वोपरि विमर्दयेत्” इति । प्रतिविषा
अतिविषा ॥ ४०—४३ ॥

अशिकुमारः—सर्वं स्पष्टम् ॥ ४४।४५ ॥

अथ शम्बूकादिचूर्णम् ।—

तृणशम्बूकसिन्धूयं तुल्यं चौद्रेण लीहयेत् ।

निष्कैकैकं निहन्त्याशु ग्रहणीरोगमुत्कटम् ॥ ४६ ॥

अथ कनकसुन्दरः ।—

हिङ्गुलं मरिचं गन्धं पिप्पली टङ्गुणं विषम् ।

कनकस्य च वीजानि संमांशं विजयाद्वैः ॥ ४७ ॥

मर्दयेद्युष्णमात्रं चणमात्रं वटीकृतम् ।

भक्षयेद्ग्रहणीं हन्ति रसः कनकसुन्दरः ॥ ४८ ॥

अग्निमान्द्यं ज्वरं तीव्रमतिसारञ्च नाशयेत् ।

दध्यन्नं दापयेत् पथ्यं गव्याजं तक्रमेव वा ॥ ४९ ॥

अथ ग्रहणीकपाटः ।—

रसाभ्रगन्धाः क्रमवृहभागा जयारसेन त्रिदिनं विमर्द्याः ।

गद्याणकाहं मधुना समेतं ददौत पथ्यं दधिभक्तकञ्च ॥ ५० ॥

सौवर्चलं जीरकयुग्मधान्य-जयायवानीकणनागरञ्च ।

कपित्थसारिणं समं प्रगृह्य ददौत चूर्णं निशि तौत्रपित्ते ॥ ५१ ॥

गद्याणमात्रं मधुखण्डयुक्तं तत्रेण युक्तं त्वरुचिप्रशान्त्यै ।

वातप्रधाने च कफप्रधाने रात्रौ कषायं कुटजस्य दद्यात् ॥ ५२ ॥

कृशान्वजाजौढयमान्तिकेण कटुत्रयेणापि युतं त्वनुष्णम् ।

चाङ्गेरिकजीरकयुग्मधान्यं दुग्धेन्दुशकाय ददौत दध्ना ॥ ५३ ॥

शम्बूकादिचूर्णम्—दृग्धशम्बूकं शम्बूकमुखभस्म ॥ ४६ ॥

कनकसुन्दरे—कनकस्य वीजानि धूसूरवीजानि ॥ ४७—४८ ॥

ग्रहणीकपाटे—गद्याणकाहं माषद्वयम् । कपित्थसारिणं कपित्थमज्जना ।

तौत्रपित्ते पित्ताधिके ग्रहणीरोगे सौवर्चलादिचूर्णं कपित्थफलमप्यतुल्यं गृहीत्वा ।

रात्रौ रसस्यास्य अनुपातं दद्यात् । गद्याणनाशम् इत्यत्र भेषजमिति जह्नौषम् ।

वातप्रधाने इति छेदः ; तेन च वातप्रधाने अरुचिप्रशान्त्यै गद्याणमात्रं भेषजं

अध्वादिभिः संशोध्य देयम् । कृशानुः श्वेतकः । कफाधिके कृशान्वादियुतम्

सूक्ष्मदुग्धं कुटजकषायमतुपाययेत् । चाङ्गेरी अम्ललोनिका ॥ ५०—५३ ॥

अथ चण्डसङ्ग्रहगदैककपाटः ।—

हिङ्गुलोत्थितमहेश्वरबीजं पाततन्त्रविधिना हरणीयम् ।
 गन्धटङ्गणसृताभ्रकतुल्यं कोकिलाक्षमथ चाऽऽयमखिले ॥ ५४ ॥
 मर्दनोयमभिधारणयुक्ते धूमह्रीनदहनोपरिसंस्थे ।
 यावदेष जलशोषणदक्षो जौरकार्दकयुतेन स वल्लः ॥ ५५ ॥
 सङ्ग्रहज्वरमतिस्त्रुतिगुल्मानर्शसाच्च विनिहन्ति समूहम् ।
 वासुदेवकथितो रसरराजश्चण्डसङ्ग्रहगदैककपाटः ॥ ५६ ॥

अथ लघुसिद्धाभक्तः ।—

समांशं रसगन्धाभ्र-दरदञ्च विशोधितम् ।
 लोहखले विनिक्षिप्य गवाज्येन समन्वितम् ॥ ५७ ॥
 मर्दकेनापि लौहेन मर्दयेद्विवसदयम् ।
 द्रोणोचुल्लरां न्यसेत् खल्लं साङ्गारायां प्रयत्नतः ॥ ५८ ॥
 इति सिद्धो रसेन्द्रोऽयं लघुसिद्धाभ्रको मतः ।
 वल्लतुल्यो रसो जौर-वारिणा सहितः प्रगे ॥ ५९ ॥
 पीतो हरति वेगेन ग्रहणौमतिदुर्हराम् ।
 अतिसारं महाघोरं सातिसारं ज्वरं तथा ॥ ६० ॥
 पाचनो दीपनो हृद्यो गात्रे लाघवकारकः ।
 नागार्जुनेन कथितः सद्यः प्रत्ययकारकः ॥ ६१ ॥

अथ सङ्ग्रहगदैककपाटः—हिङ्गुलोत्थितमहेश्वरबीजं हिङ्गुलाक्षरसम् । पाततन्त्र-
 विधिना कर्हपातनयन्त्रेण । आघसखले लोहखले । अभिधारणयुक्ते अभि-
 समन्तात् आर्यते अनेन इति अभिधारणं दण्डविशेषः तद्वयुक्ते मर्दनोयुक्ते इत्यर्थः ।
 यावदेष इति ।—आङ्गारोपरिष्ठापनात् यावत् जलादिकं सर्वमेव शृष्यति तावत्
 क्षवतार्य औरकादिभिः सङ्ग दातव्यः । सङ्ग्रहः सङ्ग्रहयुक्तौ । अतिसरि-
 तौसारः । चण्डेति ।—चण्डः प्रवलः यः सङ्ग्रहगदः सङ्ग्रहयुक्तौरोगः तस्य
 एकः मुख्यः कपाटः कपाटतुल्यः ॥ ५४—५६ ॥

लघुसिद्धाभक्तः—दरदः हिङ्गुलः । मर्दकेन मर्दनसाधनेन दण्डेन इत्यर्थः ।
 “द्विवसदयम्” इत्यत्र “द्विवसदयम्” इति पाठान्तरम् । द्रोणोचुल्लरां द्रोणौ शल्य-

अथ सर्वांगवटी ।—

रसं पलमितं तुल्यं शुद्धनागेन संयुतम् ।
 द्रावयित्वाऽऽयसे पात्रे सतैले निक्षिपेत् क्षितौ ॥ ६२ ॥
 ततो द्रुते विनिक्षिप्य गन्धके तत् विलोड्य च ।
 पुनरायसपात्रे तत् क्षिप्वा प्रद्राव्य निक्षिपेत् ॥ ६३ ॥
 तत्तुल्यं जारयेत्तालं पुनः सञ्चूर्ण्य पूर्ववत् ।
 तत्तुल्यां जारयेत् सम्यक्कुण्ठीं परिशोधिताम् ॥ ६४ ॥
 तत्तुल्यं चूर्णिते तस्मिन् क्षिपेन्नागं निरुत्यकम् ।
 तावदेव सृतं तार्प्य सर्वमन्यच्च तत्समम् ॥ ६५ ॥
 तीक्ष्णायः स्वर्पणं व्योम हिङ्गलञ्च शिलाजतु ।
 घृथकषौशमानेन षट्कोलं कट्फलं मिषीम् ॥ ६६ ॥
 दीप्यकञ्च चतुर्जातं रेणुकोशौरवेक्षकम् ।
 तुम्बुरुं भार्ङ्गिकां रास्त्रां कङ्कोलं चोरपुष्करम् ॥ ६७ ॥
 रिङ्गणीं चिरतिक्तञ्च वीजान्युन्मत्तकस्य च ।
 पलद्वयञ्च लाङ्गल्याः सर्वेषां द्वादशांशकम् ॥ ६८ ॥
 वत्सनाभं सितं भूरि विनिक्षिप्य ततः परम् ।
 त्रिफलानां दशाङ्गुलीणां कषायेण ततः परम् ॥ ६९ ॥
 जयन्त्याद्रकवासानां मार्कवस्य रसैस्तथा ।
 भावयित्वा च कर्त्तव्या वटकाञ्चणकोन्मिताः ॥ ७० ॥

तेने जलमिश्रनाथे काष्ठनिर्मिताधारविशेषः, तदाकारायां पुञ्जाम् । साङ्गारायां
 निर्धुनाङ्गारपूर्यायाम् । औरवारिणा औरककायिन । प्रसे प्रभाते ॥ ६०—६१ ॥

सर्वांगवटी—द्रुते गलिते । तत्तुल्यं रसतुल्यं, पलमितमिति यावत् ।
 तालं हरितालम् । कुण्ठीं सतःशिलां । तार्प्यं स्वर्णमाक्षिकम् । षट्कोलं
 षड्दशकम् । मिषीं मधुरिका । वेक्षकं विडम्बम् । तुम्बुरुं खनामध्यातम् ।
 भार्ङ्गिका भार्गो । चोरपुष्करं चोरः चोरकः सन्धिपथं इत्यर्थः, पुष्करं कुष्ठम् ।
 औरपुष्करं औरपुष्पीति केचित्, तथास्ते तु चोरपुष्पिका इति पाठः साधुः । रिङ्गणी

एकैका वटिका सेव्या कुर्यात्तौव्रतरां क्षुधाम् ।
 रुचिञ्च सर्वतो वज्रिं सेव्यं स्वादु च शीतलम् ॥ ७१ ॥
 साम्राष्ट्रग्रहणीं सदाऽङ्गुतुदनं शोषोत्कटं पाण्डुता-
 मार्त्तिं वातकफत्रिदोषजनितां शूलञ्च गुल्मामयम् ।
 ह्रिक्काऽऽध्मानविस्फिकाञ्च कसनं श्वासार्षसां विद्रधिं
 सर्वारोग्यवटीं क्षणाद्विजयते रोगांस्तथाऽन्यानपि ॥ ७२ ॥

अथ ग्रहणीगजकेशरी ।—

रसगन्धकयोः कृत्वा कज्जलीं तुल्यभागयोः ।
 द्रावयित्वाऽऽयसे पात्रे रसतुल्यं विनिक्षिपेत् ॥ ७३ ॥
 ज्वराचरभवं भस्म तत्र माक्षिकसम्भवम् ।
 गन्धपाषाणसहितं पात्रे लोहमये क्षिपेत् ॥ ७४ ॥
 तत् काष्ठेन विलोड्याथ निक्षिपेत् कदलीदले ।
 तत आच्छाद्य सञ्चूर्ण्य निधायाऽऽयसभाजने ॥ ७५ ॥
 अक्षमात्रं क्षिपेद्भस्म तत्र माक्षिकसम्भवम् ।
 सम्यङ्द्विचन्द्रतां नौतं व्योमभस्म पलोन्मितम् ॥ ७६ ॥

सुदृढपर्णी भुक्ता वा । क्षिरतिक्तं किराततिक्तकम् । उन्मत्तकस्य धूमूरस्य । सितं
 रजतम् । मुरि सुवर्णम् । एतद्द्वयमपि शोधितं वत्सनाभसमञ्च याज्यम् । दशाङ्गुलीणां
 दशमूलानाम् । अयमर्थः,—शुद्धरसं शुद्धसौम्यकश्च प्रत्येकं पलमानं गृह्यत्वा तैल-
 क्षिप्तोदरे लोहपात्रे द्रावयित्वा अनन्तरं भूमौ निक्षिपेत् । ततः शीतोभूतं तं
 भूमिबलोल्य रससमे द्रुते गन्धके क्षिप्वा आलोड्य च सगन्धकं तं पूर्ववत् तैलक्षिते
 लोहपात्रे द्रव्योक्त्य पुनर्भूमौ निक्षिपेत् । एवम् आलादिकं क्षिताशतनं सर्वमेव
 पूर्ववत् प्रथक् प्रथक् द्रावयित्वा भूमौ निक्षिपेत् । अनन्तरमेकोभूते तन्निम्नं षट्-
 कोलादौनां पञ्चविंशतिद्रव्याणां प्रत्येकं कर्षं लाङ्गल्याथ पलद्वयं चूर्णं मिश्रयेत् ।
 अनन्तरं सबधा द्वादशार्शकं वत्सनाभं सुवर्णं रौप्यञ्च प्रथक् प्रथक् दत्त्वा
 त्रिफलादिभिः षड्भिः प्रत्येकं सप्तधा भावयेदिति ॥ ७२—७२ ॥

ग्रहणीगजकेशरी—रसगन्धकयोः मानेऽनुक्तेऽपि पूर्वयोगात् पलमानं

विषं विषाच्च गन्धारीं मोचसारं सजीरकम् ।
 सर्वं समांशकं कृत्वा रसे चाङ्गीकृतः क्षिपेत् ॥ ७७ ॥
 सर्वमेतन्मर्दयित्वा भावयेदतियत्नतः ।
 जयन्त्या च महाराष्ट्रा गजाङ्घ्रिन्याऽश्वगन्धया ॥ ७८ ॥
 पञ्चकोलकषायैश्च कुर्याच्चूर्णं ततः परम् ।
 इति सिद्धो रसः सोऽयं ग्रहणीगजकेशरी ॥ ७९ ॥
 नामतो नन्दिना प्रोक्तः कर्मतश्च सुधानिधिः ।
 वज्रेण प्रमितश्चायं रसः शुण्ठ्या घृताक्तया ॥ ८० ॥
 सेवितो ग्रहणीं हन्ति सत्सङ्ग इव विग्रहम् ।
 पथ्यमत्र प्रदातव्यं स्वल्पार्ज्यं दधितक्रयुक् ॥ ८१ ॥
 हितं मितञ्च विशदं लघु ग्राहि रुचिप्रदम् ।
 पाचनो दीपनोऽत्यर्थमामघ्नो रुचिकारकः ॥ ८२ ॥
 तत्तद्दीपधयोगेन सर्वातौसारनाशनः ।
 बध्नन्नपि मलं शीघ्रं नाऽऽधानं कुरुते नृणाम् ॥ ८३ ॥

प्रत्येकशो वीड्यम् । चराचरभवं भक्ष्यं कपर्दकभक्ष्यं । आम्नाय इति
 गोनयनर्भेण कदलीदलान्तरेण रसपट्टीवत् निपौड्यव्ययः । त्रिषा अतिविषा ।
 गन्धारी दुरालभा । मोचसारं शाक्यलौवेटकम् । भावयेदित्यस्य जयन्त्या इत्यारम्भ
 पञ्चकोलकषायैः इत्यन्तेन सम्बन्धः । सर्वमिति ।—विषादिकं द्रव्यपचकं प्रत्येकं
 समांशं गृहीत्वा व्योमभक्ष्यान्तात् निक्षितरसात् अङ्गोपमानेन रसे क्षिपेत् इत्यर्थः ।
 ततश्च रसादीनां प्रत्येकं पलमानेन कषौधिकपलपट्टकमानं विषादीनाञ्च प्रत्येकं
 आर्ककण्ठयमानेन यद्व्यात् रसमानात् अङ्गोपमानेन कोलाधिकपलवयमानं भवति ।
 महाराष्ट्री जलपिप्पली । गजाङ्घ्रिनी गजाङ्घ्रः गजाङ्घ्रिः शुण्ठाकपमस्यामकीति
 सा श्रीहस्तिनी, “हातिर्युङ्गा” इति वज्रभाषा । “गजाङ्घ्रिनी” इत्यत्र
 “गजा कस्या” इति पाठे—गजा विजया, कस्या कुमादिका, “घृतकुमारी” इति
 वज्रभाषा ; पक्षेऽस्मिन्—गन्धया कस्यथा अश्वगन्धया च भावयेत् । तत्तद्दीपधयोगेन
 तत्तद्दीपनाशकानुपानयोगेन ॥ ७३—८३ ॥

अथ शौघप्रभावः ।—

पारदं गन्धकं व्योम तीक्ष्णं तालं मनःशिला ।

सौवीरमञ्जनं शुद्धं विमलञ्च समांशकम् ॥ ८४ ॥

एभिः कज्जलिकां कृत्वा स्तल्पतैलेन भर्जयेत् ।

यन्त्रिकं जीरकं चित्रं दौष्यकं मुस्तकं विषम् ॥ ८५ ॥

बालास्त्रं बालविल्वञ्च मोचसारं समांशकम् ।

विचूर्ण्य पूर्ववत् कल्कं तदर्धेन विनिलिपेत् ॥ ८६ ॥

पुनर्विमर्दयेद्यन्त्रादेकरूपं भवेद्यथा ।

भावयेत् सप्त वाराणि पञ्चकीलकघायतः ॥ ८७ ॥

अरलुत्वघसेनापि दश वाराणि भावयेत् ।

अनेन क्रमयोगेन रसो निष्पद्यते ह्ययम् ॥ ८८ ॥

जग्धो विश्वघनाम्बुना स हि रसः शौघप्रभावाभिधो

निष्कार्द्वप्रमितो महाग्रहणिकारोगेऽतिसारामये ।

आध्माने ग्रहणोभवे रुचिहृते वाते च मन्दानले

मुक्ते चापि मले पुनश्चलमलाशङ्कामु द्रिक्कामु च ॥ ८९ ॥

शौघप्रभावः—तीक्ष्णं तीक्ष्णलौहम् । सौवीरमञ्जनं सौतोऽलकम् । विमलं
शौघमाशिकम् । यन्त्रिकं पिपलीमूलम् । दौष्यकं यमाची । बालास्त्रं तरुणासं,
तस्य फलाश्चिमञ्जा यादवः । मोचसारं मोचरसः । पूर्ववत् ग्रहणीगज-
केशरीवत् । तदर्धेन पारदादीनां मिलितानामर्धेन, ततश्च यन्त्रिकादीनां
प्रत्येकं व्यवहारिकमानेन यन्त्रयाधिकारक्तिचतुष्टयसमन्वितं माषकवर्धं (५० आना,
४ रति, २ धव) भवतीति बोध्यम् । अरलुत्वं श्लोनाकवल्कलम् । विश्व-
घनाम्बुना शुण्ठीमूलयोः क्रायेण । रुचिहृते अरुचौ । पारदादिकं सुर्वेसिकच
मर्दयित्वा किञ्चित्तेनैव मलाक् भर्जयेत्, उतः यन्त्रिकादीनां प्रत्येकं समंशानां
भूते मिलित्वा पारदादीनां सुर्वेसामर्धभाशं तत्र दत्त्वा मादं विमर्दयेत्,
अनन्तरं पञ्चकीलकाद्येन सप्त श्लोनाकत्वघसेन च दश भावना दद्यादिति
निष्कर्षः ॥ ८४—८९ ॥

अथ पोटली ।—

कपर्देतुल्यं रसगन्धकत्वं लोहं सृतं टङ्कणकञ्च तुल्यम् ।
जयारसेनैकदिनं विमर्द्य चूर्णेन सम्मिष्य पुटेत् भाण्डे ॥८०॥
इदीत तां पोटलिकाञ्च दोषत्रयप्रधानग्रहणीनिहृत्स्वै ॥८१॥

अथ वाङ्मज्जाला वटी ।—

नष्टपिष्टौ चतुर्माषौ प्रत्येकं रसगन्धकौ ।
अभ्रकं माषमानञ्च मातुलुङ्गान्नमर्दितम् ॥ ८२ ॥
शोधितं सप्तधा चैव द्विमाषं ब्रूषणं पृथक् ।
त्रिशूली भृङ्गचाङ्गेरी सातला तीक्ष्णपर्णिका ॥ ८३ ॥
श्वेतापराजिता कन्या मत्स्याची शीघ्रसुन्दरा ।
करिणी कर्णमोटी च रुदन्ती चित्रकार्दकात् ॥ ८४ ॥
धुस्तूरकाकमाचीभ्यां सुषल्याश्च पृथग्रसैः ।
मर्दितं द्विपलैः कुर्याद्वटिका माषसम्मिता ॥ ८५ ॥
ग्रहण्यां पर्णखण्डेन व्योषयुक्ता निषेविता ।
अरुचिं राजयक्ष्माणं मन्दाग्निं स्रुतिकागदान् ॥
शमयेद्वटिका नाम्ना वाङ्मज्जालेति गीयते ॥ ८६ ॥

पोटल्यां—रसगन्धकत्वं कज्जली । जयारश्वेनाव विजया इष्यते यद्वशी-
कृन्तुतात्, न तु जयन्ती । चूर्णेन चूर्णोदकेन । “चूर्णेन सम्मिष्य” इत्यत्र “चूर्णेन
संवेष्ट्य” इति रसेन्द्रसारसङ्ग्रहउतपाठः, तत्र—ऊर्ध्वो घृष्टशुक्लादिकृते चूर्णे लक्षा
मध्ये औषधं संस्थाप्य पुटेत् । तत्र चास्य “यद्वशीकपर्दपोटली” इति संज्ञा ॥८०॥८१॥

वाङ्मज्जालायां—नष्टपिष्टौ इति पूर्वोक्तप्रकारेण नवनौतादिभिः सह मर्दित-
पिष्टोक्तौ । अभ्रकमिति ।—सप्तधा मातुलुङ्गान्नमर्दितं शोधितं माषमानसंयोजकमिति
योगनीयम् । त्रिशूलीश्वेतापराजिता शिवजिह्वी इष्टा, तस्य पत्ररसेन; यथा—
त्रिशूली शिवः धुस्तूर इति यावत् । सातला चर्मकषा, “सेटकील” इति
प्रसिद्धम् । तीक्ष्णपर्णिका रतेवुः । कन्या कुमारी । मत्स्याची शालिचः ।
शीघ्रसुन्दरा “मिना” इति प्रसिद्धम् । करिणी श्रीहस्तिनी, “हातिगुंडा” इति
भाषा । कर्णमोटी कर्णूरः, अस्य त्वक् यावत् । रुदन्ती स्नानाख्यातघृष-

अथ वज्रधरः ।—

रसगन्धकताम्राभ्रं चारांस्त्रौन् वरुणो वृषम् ।
 अपामार्गस्य च चारं लवणं द्विदिमाप्रकम् ॥ ८७ ॥
 चाङ्गेर्या हस्तिशुण्ड्याश्च रसैः पिष्टं पचेत् पुटे ।
 भक्षयित्वा ततो गुच्छां ग्रहण्यां काञ्चिकं पिवेत् ॥ ८८ ॥
 पक्तिशूले च कासि च मन्दाग्नावादृकद्रवम् ।
 अम्लपित्ते च धारोष्णं क्षीरं वज्रधरो ह्ययम् ॥ ८९ ॥

अथ ग्रहणीकपाटः ।—

रसेन्द्रगन्धातिविषाऽभयाभ्रं
 चारद्वयं मोचरसो वचा च ।
 जया च जम्बोररसेन पिष्टं
 पिण्डीकृतं स्याद्ग्रहणीकपाटः ॥ १०० ॥
 तस्यार्द्धमाशं मधुना प्रभाते
 शम्बूकभस्माज्यमधूनि लिह्यात् ।
 सक्षीरिणीजीरकमाणिमन्य-
 तीक्ष्णानि चादौ दधिभोजनञ्च ॥ १०१ ॥

अथ मुस्तादिचूर्णम् ।—

मुस्तावत्सकपाठाग्नि-व्योषप्रतिविषाविप्रम् ।
 धातकीमोचनिर्यासश्चूतास्थि ग्रहणीहरम् ॥ १०२ ॥

विशेषः, तल्लवणं यथा राशनिघट्टी—“वचपत्रससं पत्रं क्षुपयेव तथाविधः ।
 ओशरे जलविन्दनास्रवन्तीति कटलिका ॥” इति । मुषली तालमूली ॥ ८२—८६ ॥

वज्रधरे—चारांस्त्रौन् “स्वर्जिका टङ्गणस्यैव यवचार उदाहृतः” इत्युक्तचार-
 द्वयम् । वरुणः स्त्रनामध्यातः । वृषं वासकम् । लवणं सैन्धवम् ॥ ८७—८९ ॥

ग्रहणीकपाटे—चारद्वयमिति सर्जिकाचारवचचारद्वयम् । जया विजया ।
 सक्षीरिणी क्षीरिका । माणिमन्यं सैन्धवम् । तीक्ष्णानि तीक्ष्णबीर्यद्रव्याणि सर्वेषां
 वा । आदाविति ।—आदौ शीघ्रसेवनात् प्राक् दधिभोजनं कर्तव्यम् ॥ १०० ॥ १०१ ॥

मुस्तादिचूर्णं—चूतास्थि आसास्त्रिज्जा । सर्वे चूर्णीकृत्य उपयोग्यम् ॥ १०२ ॥

अथाजीर्णचिकित्सा ।—

अथ अजीर्णलक्षणम् ।—

विरेको जठरे शूलो वमनञ्च मुहुर्मुहुः ।

हस्तपादादिमङ्गोचः सर्वाजीर्णस्य लक्षणम् ॥ १०३ ॥

अथाजीर्णकण्टकः ।—

ग्रहसूतं विषं गन्धं सर्वं समविचूर्णितम् ।

मरिचं सर्वतुल्यांशं कण्टकाख्याः फलद्रवैः ॥ १०४ ॥

मर्दयेद्भावयेत् सर्वमेकविंशतिवारकम् ।

वटीं गुञ्जाचयं स्वादेत् सर्वाजीर्णप्रशान्तये ॥ १०५ ॥

अजीर्णकण्टकः सोऽयं रसो हन्ति विस्त्रुचिकाम् ।

वारिणा तिलपर्ण्युत्प-मूलं पिष्ट्वा पिवेदनु ॥ १०६ ॥

अथ विध्वंसनामा रसः ।—

विमर्द्य गन्धोपलटङ्गणेन

सम्भाव्य वारानथ सप्त जात्याः ।

तोयैः फलानामथ चैव सिद्धो

विध्वंसनामा शमनो विस्त्रुचाः ॥ १०७ ॥

अमुश्च गुञ्जा नव दापनीया

हन्तुं विस्त्रुचीं सितया समेताः ।

तक्रौदनं स्यादिह भोजनाय

पथ्यञ्च शाकं किल वास्तुक्रस्य ॥ १०८ ॥

ग्रहणीविकृत्या अजीर्णः सम्भवतीति ग्रहच्यवनलरमजीर्णचिकित्सितं विवक्षरादौ
तस्य लक्षणमाह, विरेक इति ।—स्वटम् ॥ १०३ ॥

अजीर्णकण्टके—तिलपर्ण्युत्पमूलं तिलपर्ण्यं रक्तचन्दनं, तिलोनोति मसिहः
शाकभेदो वा, तस्या मूलम् ॥ १०४—१०६ ॥

विध्वंसनाजि रसः—गन्धोपलः गन्धकः । जात्याः फलानां जातोफलानां तोयैः
क्रायेः सप्तवारान् सम्भाव्य इत्यन्वययुक्तिः ॥ १०७।१०८ ॥

अथ बृहद्विधसनामा रसः ।—

रसगन्धटङ्कभसितं समांशकं
परिमर्द्य जातिफलसप्तभावितम् ।
सितयोपयुज्य नवरक्तिकोन्मितं
मथितान्मभुग्विजयते विसूचिकाम् ॥ १०८ ॥

अथाधिकुमारः ।—

हंसपादीरसैः सिंहं रसगन्धकयोः पलम् ।
कोलञ्च विषचूर्णस्य बालुकायन्त्रपाचितम् ॥ ११० ॥
शाणं विषस्यार्द्धपलं मरिचस्य विमिश्रयेत् ।
दीपनोऽग्निकुमारोऽयं ग्रहण्याञ्च विशेषतः ॥ १११ ॥
स बातश्लेष्मजान् रोगान् क्षणादेवापकर्षति ।
सन्निपातज्वरश्वास-क्षयकासाञ्च नाशयेत् ॥ ११२ ॥

अथ बडवाग्ररसः ।—

टङ्कणं मरिचं तुल्यं पृथक्कर्षतयं भवेत् ।
सुन्दरं द्वादशं निष्कं त्रिंशन्निष्कमयोमलम् ॥ ११३ ॥
कान्तं पद्मरसे घृष्टं पुटपक्वं वरारसे ।
मार्कवस्त्ररसे घृष्टं सप्तैकत्वस्वयोमलम् ॥ ११४ ॥

बृहद्विधसनामि रसैः—टङ्कभसितं शोधितटङ्कणम् । मथितान्मभुक् मथितेन
सङ्घृतस्तेन निर्जलेन च तक्रेण, “मथितनवसरोदकम्” इति वचनात्; सह
अन्नभुक् तक्रौदनाशी ॥ १०८ ॥

अधिकुमारि—हंसपादीं गोषापदी, “मोहालिया” इति ख्यातम् । रसगन्धकयो-
रिति मिलितयोः पलमानं बोध्यम् । अयमर्थः,—यथाविधिग्रहयोः रसगन्धकयोः पलं
यष्टौत्वा हंसपादीरसैः सन्दधेत्, तदनु कोलमानं विषचूर्णं तेन सह मिश्रयित्वा
काटीरिक्त्यायां संस्थाप्य च बालुकायन्त्रे यानचतुष्टयं पचेत् । स्वाकशीतञ्च तत् समुल्लस्य
श्रावसानेन विषेण अरिचस्य चार्द्धपलेन योजयेदिति ॥ ११०—११२ ॥

बडवाग्ररसे—सुन्दरं कान्तं खान्नादौहमित्यर्थः । द्वादशं निष्कं कर्षनयम् ।

चूर्णान्येतानि संयोज्य स्थापयेच्छुद्धभाजने ।
 शुद्धदेहो नरस्तस्य पानं यद्वोजनोत्तरम् ॥ ११५ ॥
 अद्यात् पथ्यं ततः स्वल्पं ततस्ताम्बूलभाग्भवेत् ।
 उदराग्निर्नरस्यास्य बड़वाग्निसमी भवेत् ॥
 बहुनाऽत्र किमुक्तेन रसायनमयं नृणाम् ॥ ११६ ॥

अथ वराटीलक्षणम् ।—

पीतवर्णा गुक्स्निग्धा पृष्ठतो ग्रन्थिलाऽमला ।
 चराचरेति सा प्रोक्ता वराटी नन्दिना खलु ॥ ११७ ॥

अथ त्रैलोक्यमाधनवराटिकाया लक्षणम् ।—

सार्धनिष्कमिता त्रैष्टा मध्यमा निष्कमानिका ।
 पादोननिष्कमाना च कनिष्ठाऽत्र वराटिका ॥ ११८ ॥

अथ वराटलक्षणम् ।—

निष्फलाश्च ततो न्यूनाः पुंवराटाश्च पित्तलाः ।
 दत्त्वा दत्त्वा गुणान् भूयो विकारान् कुर्वते हि ते ॥ ११९ ॥

विंशतिष्वं पञ्चदशतोलकम् । अयोमलं मसूरम् । कान्तं कान्तलौहम् । पद्मरसे
 पद्मपुष्पस्वरसे । मार्कवरसे भृङ्गराज्रसे । सारितपुटितकान्तलौहचूर्णे पद्मपुष्प-
 स्वरसेन त्रिफलाकार्येण च प्रत्येकं सप्तवारं मर्दयित्वा पुटपाकेन साधयेत् । मसूर-
 मपि शोधितं भृङ्गस्वरसेन सप्तवारं पुटपाकं कुर्यात् । अनन्तरं टङ्गणादिकं सर्वं
 यथोक्तमानं गृहीत्वा एकीकृत्य स्थापयेत् । औत्तरभक्तिजनस्य प्रयोगः कर्तव्यः । प्रयोग-
 काले हितमितभोजिना च भाष्यम् ; अनन्तरं ताम्बूलसेवौ च स्यात् ॥ ११३—११६ ॥

बल्यमाद्यवैश्वानरपोटल्यां वराटिकायाः ग्रहणीपदेशात् वराटीवराटभेदेन
 विविधयौक्तयोः वराटीलक्षणमाह, पीतवर्णेति ।—सुगमम् ॥ ११७ ॥

उत्तमादिभेदेन विविधाया वराटिकाया लक्षणमाह, सार्धेति ।—सार्धनिष्कमिता
 षण्माषका । पादोननिष्कमाना माषतयस्त्रिता ॥ ११८ ॥

वराटलक्षणमाह, निष्फला इति ।—ततो न्यूनाः वराटीमानात् स्वल्पमानाः,
 पुंवराटाः वराट इति संज्ञाविशिष्टाः न तु वराटिकाः ; ते निष्फलाः न्यूनतात्

अथ वैश्वानरपोटली ।—

शुद्धी सूतबली चराचररजः कर्षागतः कज्जलीं
 कृत्वा गोपयसा विमर्द्य दिवसं रुद्धा च मूपोदरे ।
 सिद्धा कुम्भिपुटे स्वतश्च शिशिरा पिष्टा करण्डे स्थिता
 स्याद्वैश्वानरपोटलीति कथिता तीव्राग्निदीप्तिप्रदा ॥१२०॥
 एकोनविंशतेष्टूर्णैर्मरिचानां घृतान्वितैः ।
 देयेयं वल्लभानेन वयोबलमवेक्ष्य ताम् ॥ १२१ ॥
 मिलेन्नलविशुद्धार्थं दधिभक्तमनुत्तमम् ।
 कवलत्रयमानेन दुर्गन्धोद्धारशान्तये ॥ १२२ ॥
 मध्यन्दिने ततो भोज्यं घृततक्रोपदंशयुक् ।
 रात्रौ च पयसा साधे यदा रोगानुसारतः ॥ १२३ ॥
 विदाहि विदलं भूरि-लवणं तैलपाचितम् ।
 विखञ्च कारवेक्षञ्च वृन्ताकं काञ्जिकं त्यजेत् ॥१२४॥
 इयं हि पोटली प्रोक्ता सिंहलेन मञ्जीष्टता ।
 मन्दाग्निप्रभवाशेष-रोगसङ्घातघातिनी ॥ १२५ ॥
 सिंहलस्यापि निर्दिष्टा भैरवानन्दयोगिना ।
 लोकनाथोक्तपोटल्या उपचारा इह स्मृताः ॥
 पोटल्यो दीपनाः स्निग्धा मन्दाग्नी नितरां हिताः ॥१२६॥

स्वन्यगुणाः तथा पित्तलाघ, यतः गुणान् दत्त्वा दत्त्वाऽपि भुयः पुनरपि विकारान्
 कुर्वते स्वल्पगुणवत्त्वात् न स्याद्विगुणभाजो भवन्तीत्यर्थः ॥ १२१ ॥

वैश्वानरपोटल्या—सूतबली रसगन्धकी । चराचररजः शोषितवराटोमसः । कुम्भि-
 पुटस्तु राजपुट इति प्रसिद्धः । स्वतश्च शिशिरा स्वाङ्गशीता । करण्डे माजने । मिले-
 दिति ।—शोधयसेवनजनितमुखविकृतिनाशनाथे तथा दुर्गन्धोद्धारनाशनाथे च दधिभक्तं
 कवलत्रयं भोक्तव्यम् । घृततक्रोपदंशयुक् घृततके एव उपदंशौ व्यञ्जने, भोजनोपकरणे
 प्रत्यये, यदा—उपदंशौ अन्धे “याट्” इति प्रसिद्धं, तदयुक् तदयुक्तमित्यर्थः ।
 रोगानुसारतः आचरेद्व्यां त्रिविध्यं भोज्यं कल्पनीयमित्यर्थः ॥ १२०—१२६ ॥

अथ वडवामुखी गुटिका ।—

शुल्कायोघनभस्म वैज्रहलिनी-व्योषाम्बुनिम्बच्छदैः
संयुक्तेषु हरिद्रया समलवैः सार्द्धं सशुभ्राभृतैः ।
भृङ्गाभ्योविषतिन्दुकाद्रैकरसैः सम्पिष्य गुञ्जामिता
संशुष्का वडवामुखीति गुटिका नाम्नोदिता तारया ॥१२७॥
क्षिप्रं क्षुत्परिवोधिनी खलु मता सर्वाभयध्वंसिनी
श्लेष्मव्याधिविधूननी कसनहृच्छासापहा शूलनुत् ।
क्षुदैपस्यहरा च गुल्मशमनी मूलार्त्तिमूलद्वया
शोफव्याधिहराऽत्र किं बहुगिरा सर्वाभयोत्सादनी ॥१२८॥

अथ कव्यादनामा रसः ।—

द्विपलं गन्धकं शुद्धं द्रावयित्वा विनिक्षिपेत् ।
पारदं पलमानेन शृतशुल्कायसं पुनः ॥ १२९ ॥
तोलमानेन सङ्क्षिप्य पञ्चाङ्गुलदले क्षिपेत् ।
ततो विचूर्ण्य यत्नेन निक्षिप्याऽऽयसभाजने ॥१३०॥
क्षुब्ध्यां निवेश्य यत्नेन ज्वालयेन्मृदुवाङ्मना ।
पात्रमात्रं हि जम्बीर-रसं सम्यक् विजारयेत् ॥ १३१ ॥
सञ्चूर्ण्य पञ्चकोलोत्यैः कषायेः साम्बवेतसैः ।
भावनाः खलु कर्त्तव्याः पञ्चाशत्प्रमितास्ततः ॥ १३२ ॥

वडवानुल्यां—शुलं ताम्बु । वैज्रं विडङ्गम् । हलिनी लाङ्गली । अम्बु
बालकम् । निम्बच्छदं निम्बपत्रम् । समलवैः समोशीरैः । सशुभ्राभृतैः शुभ्रा
सैन्धवत्वक्पत्रम् अमृतं विषं ताभ्यां सहितैः । भृङ्गः भृङ्गराजः । अश्वो बालकम् । विष-
तिन्दुकः “कुलिला” इति वसिष्ठः । मूलार्त्तिमूलद्वया मूलार्त्तैः अर्ज्याद्यैः मूलद्वया
मूलनाशिनी ॥ १२७।१२८ ॥

कव्यादरसं—“शृतशुल्कायसं पुनः तोलमानेन” इत्यत्र “शुल्कायसी चार्द्धपल-
प्रमाणे” तथा “पात्रमात्रं हि जम्बीररसम्” इत्यत्र “जम्बीरजं पत्ररसं पलानां शतम्”
इति रसेन्दुसारमङ्गुलीतः पाठः । पञ्चाङ्गुलदले परस्परपले । पात्रमात्रम् आदक-
मानम् । विजारयेत् विशेषवेदितव्यं । सञ्चूर्ण्येत्यादि ।—पञ्चकोलास्तवेतसयोः

भृष्टटङ्गणचूर्णेन तुल्येन सह मेलयेत् ।

तद्वत् कृष्णलवणं सर्वतुल्यं मरीचकम् ॥ १३३ ॥

सप्तधा भावयेत् पञ्चाञ्चणकचारवारिणा ।

ततः संशोष्य सम्येध कूपिकाजठरे क्षिपेत् ॥ १३४ ॥

अत्यथै गुरुमांसानि गुरुभोज्यान्यनकशः ।

भुक्ता च कण्ठपर्यन्तं चतुर्वत्समितं रसम् ॥ १३५ ॥

पटुस्त्वैतत्क्रसहितं पिवेत्तदनुपानतः ।

क्षिप्रं तज्जीर्यते भुक्तं जायते दीपनं पुनः ॥ १३६ ॥

रसः क्रव्यादनामाऽयं प्रोक्तो मन्यानभैरवैः ।

सिंहलक्ष्मीणिपालस्य भूरिमांसप्रियस्य च ॥

दिष्टो ग्रामं समासाद्य भैरवानन्दयोगिना ॥ १३७ ॥

कुर्याद्दीपनमुद्धतञ्च पचनं दुष्टामसंशोषणं

तुन्दस्थौल्यनिवर्हणं गरुडरं मूलार्त्तिशूलापहम् ।

गुल्मप्लीहविनाशनं ग्रहणिकाविध्वंसनं स्रंसनं

वातग्रन्थिमहोदरापहरणं क्रव्यादनामा रसः ॥ १३८ ॥

ग्रन्थेकं कायैः पञ्चाशद्भावना दिष्टाः ; तथा च रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे—“सुपचकोलीहव-
वारिपूरैः । सवेतसाम्नैः शतमव योज्यम्” इति । अत्र शतमिति ग्रन्थेककायेन
पञ्चाशत् पञ्चाशत् कृत्वा बोध्यम् । कृष्णलवणं विड्मलवणम् । अणकचारवारिणा
अणकचूर्णं दग्धु । तद्वत्क्रसचारोदकेन । “अणकचारवारिणा” इत्यत्र “अणकाम्-
केन” इति रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे तथा “अणकपुष्परमेन” इति रसकौमुद्याच पाठः ।
द्विपलं गन्धकम् अप्री द्रवीकृत्य पलप्रमाणं शुद्धपारदं तथा मृतं तासं मृतं लौहस्र
ग्रन्थेकं तोलकमितं तत्र प्रक्षिप्य एरण्डपत्रे पातयित्वा परपटिकाकारं कुर्यात्,
ततो विचूर्ण्य लौहभाजने संख्याप्य आठकमाणं लम्बीररसं दत्त्वा सुदुर्बलजना
प्रापयेत् । रसे सत्यक् शुष्के अवतार्य पुनः सञ्चूर्ण्य अस्त्रवेतसपचकोलयोः कायैः
प्रत्येकं पञ्चाशत् भावनाः दापयेत् । ततः सर्वतुल्यं टङ्गणं टङ्गणार्द्धं कृष्णलवणं
मरिचकं गन्धकादिभिः सर्वैः तुल्यं तत्र दत्त्वा अणकचारोदकेन सप्तवारान् भावयित्वा
अ शुष्कोकुर्यात्, ततः सञ्चूर्ण्य काचकुर्यात् स्थापयेदिति ॥ १२८—१३८ ॥

अथ राजशेखरवटी ।—

भागे मृतरसस्यैको वत्सनाभांशकद्वयम् ।
 रसतुल्यं शिवाचूर्णं गन्धकं तृपणं तथा ॥ १३८ ॥
 विचूर्ण्यातिप्रयत्नेन भावयेत् सप्तवारकम् ।
 तास्वलीपत्रतोयेन स्वर्णधुस्तरजद्रवैः ॥
 पिष्ट्वा चणमिताः कुर्याच्छायाशुष्कासु गोलिकाः ॥ १४० ॥
 उष्णाभ्योयुतराजशेखरवटी मन्दाग्निनिर्नाशिनी
 नानाकारमहाज्वरार्तिशमनी निःशेषमूलापहा ।
 पाण्डुव्याधिमहोदरार्तिशमनी शूलान्तकृत् पाचनी
 शोफघ्नी पवनार्तिनाशनपटुः स्त्रीक्षामयध्वंसिनी ॥ १४१ ॥

अथ द्वितीयाग्निकुमारः ।—

शुद्धं सूतं विषं गन्धं चिचारं पटुपञ्चकम् ।
 दशकं तुल्यतुल्यांशं भर्जिता विजया नवा ॥ १४२ ॥
 दशानां तुल्यभागा च तस्याहं शिशुमूलकम् ।
 तत् सर्वं विजयाद्रावैः शिशुचित्तकभृङ्गजैः ॥ १४३ ॥
 द्रावैर्दिनत्रयं मय्यं रुद्धा भाण्डे पचेन्नघु ।
 दीपाग्निना तु यामैकं शुष्कं यावत् समुद्धरेत् ॥ १४४ ॥

राजशेखरे—वत्सनासः विषम् । शिवाचूर्णं हरीतकीचूर्णम् । तृपणं तमेति
 चूर्णचूर्णं प्रत्येकं रससम् । स्वर्णधुस्तरजद्रवैः पीतपुष्पधुस्तरमूलरसैः ॥ १३८—१४१ ॥

अग्निकुमारे—“शुद्धं सूतं विषं गन्धम्” इत्यत्र “विषम्” इति ग्रामादिकः पाठः,
 “दशकं तुल्यतुल्यांशम्” “दशानां तुल्यभागा च” इत्याद्युत्तरवचनविरोधान्, विवेक
 सह गणनया सूतादीनामेकादशत्वप्रसङ्गाच्च । यत् केनचित् “शुद्धं सूतं विषं गन्धं चिचारं
 पटुपञ्चकम्” इति पाठं प्रकल्प्य दशसङ्ख्यावत्तं सप्तसप्तौत्तत्, तदपि न समौचित्यं,
 “शुद्धं सूतं गन्धं चिचारं पटुपञ्चकम्” इति रसरत्नाकरवचनविरोधान् । चिचारं
 “चारद्वयं टङ्गचञ्च चारवयमुदाहृतम्” इत्युक्तवत् । पटुपञ्चकं पञ्चलवचम् । तस्याहं
 तस्य सर्वतुल्यस्य मृदविजयाचूर्णस्य अहम् । दीपाग्निना दीपशिखया ; “दीपाग्निना”

सप्तधा चाऽऽर्द्रकद्रावैर्भावयेच्चूर्णयेद्विषक् ।
 दीपकोऽग्निकुमारोऽयं निष्कैकं मधुना लिहेत् ॥
 प्रतिकर्षं गुडं शुण्ठी अनुपानञ्च दीपनम् ॥ १४५ ॥

अथामृतवटी ।—

कुष्ठगन्धविषव्योम-त्रिफलापारदैः समैः ।
 भृङ्गाभ्युमर्दितैर्मुद्ग-मानाऽमृतवटी शुभा ॥
 अजोर्णश्लेषवातघ्नी दीपनी रुचिवर्धनी ॥ १४६ ॥

अथ राजसनामा रसः ।—

ताम्रं पारदगन्धकौ त्रिकटुकं तीक्ष्णञ्च सौवर्चलं
 खल्ले मर्त्यं दृढं विधाय सिकताकुम्भेऽष्टयामं ततः ।
 स्त्रिभं तस्य च रक्तशाकिनिभवं क्षारं समं मेलयेत्
 सर्वं भावितमातुलुङ्गजरसैर्नाम्ना रसो राजसः ॥ १४७ ॥
 मन्दाग्नी सततं ददौत मुनये प्रातः पुरा शङ्करः
 सख्येऽस्मै च्यवनाय मन्दहुतभुग्वर्याय नष्टौजसे ।
 जैनादाय समस्तलोकगुरवे सूर्याय तस्मै नमी
 मर्त्यानामपि चास्य दानसमये गुञ्जाष्टकं वर्जयेत् ॥ १४८ ॥

अथ “दीपाग्निना” तथा “आर्द्रकद्रावैर्भावयेच्चूर्णयेत् विषक्” इत्यत्र “आर्द्रकद्रावै-
 चिकैर्भावयेद्विषक्” इति रसरत्नाकरे पाठवधम् । प्रतिकर्षमिति गुडशुण्ठीः प्रत्येकं
 कर्षमानसनुपानं कार्यम् ॥ १४२—१४५ ॥

अमृतवट्यां—व्योम अथम् ; “व्योम” इत्यत्र “व्योष” इति रसेन्दुचिन्तामणिधृत-
 पाठः । समैः समभासैः ॥ १४६ ॥

राजसनामि रसे—तीक्ष्णं तीक्ष्णलौहम् । सिकताकुम्भे बालुकापूर्णभाण्डे । तस्य
 ताम्रादिमृषैश्चूर्ण्य, सममित्यनेन अन्वयः ; समं तुल्यम् । रक्तशाकिनो रक्त-
 पुष्पसंज्ञा । वर्जयेत् त्यजेत्, दापयेदित्यर्थः, सख्येभ्यः अष्टगुणापरिमितम् एतस्य
 दापयेदिति ॥ १४७।१४८ ॥

अथ जीवननामा रसः ।—

रसगन्धो सिन्धुकणाटङ्गमभयाऽग्निह्रियावलीकतकफलम् ।
क्रमशोत्तरञ्च विचूर्णितया बृहतीरसमंयुतभावनया ॥१४८॥
आदेकहिङ्गुपुनर्नवपूतिच्छिन्नरसैः क्रमशस्तु भावनया ।
तस्य कलांशविशञ्च विमिश्रं तद्रसमानं मानवधिया ॥१५०॥
सर्वमजोर्णं कफमारुतपाण्डुशोफहलीमककामलाशूलम् ।
नाशयते ह्युदराम्निकरोऽयं दीपनञ्च जीवननामरसेन्द्रः ॥१५१॥

अथ बड़वानलः ।—

शुक्लं तालकगन्धकौ जलनिधेः फेनोऽग्निगर्भाशयः
कान्तायो लवणानि हेमपवयो नीलाञ्जनं तुल्यकम् ।
भागो हादशको रसस्य तु दिनं वज्राम्बुघटं शनैः
सिद्धोऽयं बड़वानली गजपुटे रोगानशेषान् जयेत् ॥१५२॥

जीवनरस—अग्निः चित्रकः । ह्रियावली देशान्तरे स्वनामप्रसिद्धा । “ह्रियावली” इत्यत्र “ह्रियावली” इति पाठः समीचीनः, राजनिघण्टो ह्रियावलीति नाम-
दर्शनात्, ह्रियावल्याश्च कोषयन्त्यादौ कुताप्युल्लेखाभावादिति । अतः कफलं जल-
प्रसादनफलम् । क्रमशोत्तरं भागविवरणम् । पूति नाटाकरञ्जः । छिन्नं गुडचौ । तस्य
मिश्रितरसगन्धादिचूर्णसमुदायस्य, कलांशविशं घोडशभागरौप्यभक्षः । तद्रसमान-
मिति ।—मानवधिया मनुष्यबुद्ध्या, युक्तानुसारमेत्यर्थः, तद्रसमानं शोकरसस्य
परिमाणं, शोध्यमिति शेषः, शौध्यभक्षमिश्रणादन्तरं सिद्धत्वास्तु रसस्य शोध्यताया
प्रतीयत्वा इत्यर्थः । “तद्रसमानं मानवधिया” इत्यत्र “तद्रसमावसमानवटी या”
इति पाठे—तस्य रसस्य सावसमाना वटी काट्या, वा वटो, सर्वमजोर्णं नाशयते
श्रव्याद्युत्तरिणान्वयः ॥ १४८—१५१ ॥

बड़वानल—जलनिधेः फेनः समुद्रफेनः । अग्निगर्भाशयः अग्निः गर्भाशये यस्य सः
शनी इत्यर्थः, अथ वल्कलं याज्यम् । लवणानि पक्वानां लवणानां मिश्रितानामेकी
भागः । हेम स्वर्णम् । पवयः क्षीरकाणि । भागो हादशको रसस्य इति रसभाग-
हादश, गुल्मादीनामेकादशभागः रसेन सङ्ग हादशभागश्च, तेन रसस्य एकभागसमता
इत्यर्थः । वज्राम्बुघटं चरित्राज्ञायमर्दितम् । “वज्राम्बुघटम्” इत्यत्र “वज्राम्बुघटम्”
इति पाठे—वज्रास्तु क्षीपतरसः ॥ १५२ ॥

तद्वैर्भावयेदेनं प्रत्येकन्तु दिनत्रयम् ।

यत्नं मूषागतं शुष्कं स्वेदयेज्जलयन्त्रतः ॥ ३ ॥

पाषाणभेदी नामायं नियुञ्जीतास्य वल्लयुक् ।

गोपालककर्कटीदुग्धं भूम्यामलकमूलिका ॥

कुलत्पक्वाथतोयिन पिष्ट्वा तदनुपाययेत् ॥ ४ ॥

अथ गोक्षुरप्रयोगः ।—

गोक्षुरस्य कषायञ्च सष्टतं पाययेन्निशि ॥ ५ ॥

अथ पाण्डुरादिभोगः ।—

पाण्डुरफलमूलञ्च भूम्यामलकमूलिका ।

वंशस्य पेटकार्याश्च मूलं पिष्ट्वा जलं पिवेत् ॥ ६ ॥

अथ शुक्लपिण्याकादिभोगः ।—

शुक्लपिण्याकपिच्छिली-चूर्णमुष्णो न वारिणा ।

पिवन् विमुच्यते रोगाभ्रतृक्कृच्छात् सुदाहणात् ॥ ७ ॥

अथ मूत्रकृच्छान्तको रसः ।—

शतावरीरसे पिष्ट्वा तुल्यसूतार्कपिष्टिका ।

पाचिता कटुतैलेन मूत्रकृच्छ्रे प्रशस्यते ॥ ८ ॥

पाषाणभेदिरसे—वसुः वसुहृद्दः “वक्त्रफल” इति प्रसिद्धं, तस्य पत्रं शास्त्रम् ।
शेता शेतापराजिता । जलयन्त्रतः दीलायन्त्रतः, “स्वेदयेद्दीलिकायन्त्रे दिनेकं तं
विचूर्णयेत्” इति रसरत्नाकरदर्शनात् । वल्लयुक् वल्लहयम् । गोपालककर्कटीदुग्धं
गोपालककर्कटी कारण्यकर्कटीविशेषः, “कुन्दरुकी” “केतुका” इति वा प्रसिद्धं,
गोरक्षकर्कटी वा, तस्या दुग्धं चौरम् । औषधसेवनानन्तरं कुलत्पक्वाथन
भूम्यामलकमूलं गोपालककर्कटीचौरश्च पिष्ट्वा अनुपानं कुर्यात् ॥ २—४ ॥

गोक्षुरप्रयोगे—ष्टतं प्रमेयम् ॥ ५ ॥

पाण्डुरादिभोगे—पाण्डुरफलमूलं पाण्डुरः धवः तस्य फलं मूलञ्च । पेटकारी
कोतिषतो “टोपारी” इति भाषा ॥ ६ ॥

शुक्लपिण्याकादिभोगे—शुक्लपिण्याकपिच्छिलीचूर्णं शुक्लपिण्याकः शुक्लतिलकल्कः,
पिच्छिली अतसी, “मन्निना” “तिसि” इति लोके, तथोः चूर्णम् ॥ ७ ॥

मूत्रकृच्छान्तकरसे—तुल्यपारदतासाधि शतावरीरसेन पिष्ट्वा पिष्टिकां कुर्यात्, ततः

अथ द्वितीयपाषाणभेदी रसः ।—

रसेन सितवर्षाभा रसं द्विगुणगन्धकम् ।

घृष्टं पचेच्च मूषायां द्वौ माघौ तस्य भक्षयेत् ॥८॥

पातालकर्कटोमूलं कुलत्थोदैः पिवेदनु ।

शोकण्टकसदाभद्रा-मूलकायं पिवेन्निशि ॥

अयं पाषाणभिन्नाम्ना रसः पाषाणभेदकः ॥९॥

अथ गोलुरादिचूर्णम् ।—

गोक्षुरबीजसमुत्थं चूर्णमविक्षीरसमायुक्तम् ।

रसवरमिथ्यं पिवतश्चूर्णीभूत्वाऽश्मरी पतति ॥ ११ ॥

अथ विविक्तसः ।—

मृतताम्रमजाक्षीरैः पाच्यं तुल्यं गते द्रवे ।

तत्ताम्रं शुद्धसूतञ्च गन्धकञ्च समं समम् ॥१२॥

निर्गुण्डाल्यद्रवैर्मर्द्यं दिनं तद्नीलमभ्युयेत् ।

यामैकं बालुकायन्त्रे पाच्यं योज्यं द्विगुञ्जकम् ॥१३॥

कटुतेले यामं पक्का चूर्णमित्य च गुञ्जावृत्त्यं प्रयोजयेत् । रसेन्द्रसारं अर्कस्थाने
“तालकम्” इति पाठः ; किञ्च उक्तग्रन्थे रसरत्नाकरे च अस्मन्मात्रमनुपास्य
उक्तवान्, तद्वयथा—“मूवक्तृन्तालकचास्य चोदेर्गुञ्जावृत्त्यम् ।...। तुलसी तिलपिण्याकं
विलम्बं तुवाञ्जना । कर्षेकं वाऽनुपानेन सुरया वा सुवर्चलेः ॥” इति ॥ ८ ॥

द्वितीयपाषाणभेदिरसः—सितवर्षाभाः श्वेतपुनर्नवाद्याः । पातालकर्कटोमूलम्
अन्धकाराणामूलम् । शोकण्टकः शोचुरीबीजम् । सदाभद्रा गाभारी । अथोषधस्य
उपयोगसमये निशि शोकण्टकादिरवं योगः पातव्यः । रसेन्द्रसारं “पाषाणवज्रकः” इति
ख्यातस्यास्य भूधरशक्ते पाकः पाकानन्तरं गुडेन मर्देन च विहितम् इति । “सदाभद्रा”
प्रथमं “शुभा भद्रा” इति रसरत्नाकरोक्तपाठे—शुभा वंशरीचना भद्रा गाभारी ॥९॥

गोलुरादिचूर्णम्—अविक्षीरसमायुक्तं मेघोदुष्यसहितम् । रसवरमिथ्यमित्यत्र रसः
कुसुमरसः, मधु इत्यर्थः, चक्रसङ्ग्रह-रसरत्नाकरसंवादात्, यदुक्तं—“विकण्टकस्य
बीजानां चूर्णं भाजिकसंयुतम् । अविक्षीरेण सप्ताहं पिवेदश्मरीनाशनम् ॥” इति ।
एवञ्च उक्तपानाधिकसंयुक्तमित्यर्थः, रसवरः रससिन्दूरो वा ॥११॥

वौजपूरस्य मूलन्तु सजलञ्चानुपाययेत् ।

रसस्त्रिविक्रमो नाम्ना भासैकेनाश्मरीप्रणुत् ॥ १४ ॥

अथानन्दभैरवी वटी ।—

तिलापामार्गकाण्डञ्च कारवेज्जया यवस्य च ।

पलाशकाष्ठसंयुक्तं सर्वं तुल्यं दहेत् पुटे ॥ १५ ॥

तन्निष्कैकमजामूत्रैर्वटीञ्चानन्दभैरवीम् ।

पाययेदश्मरीं हन्ति सप्तरात्राच्च संशयः ॥ १६ ॥

अथ अश्मरीहरयोगः ।—

पाण्डुरं फलिकामूलं जलेनैवाश्मरीहरम् ॥ १७ ॥

अथ यवचारप्रयोगः ।—

मधुना च यवचारं लीढं स्यादश्मरीहरम् ॥ १८ ॥

अथ लघुलोकेश्वरः ।—

मृतसूतस्य भागैकं चत्वारः शुद्धगन्धकात् ।

पिष्ट्वा वराटिकास्तैर्न रसपादञ्च टङ्कणम् ॥ १९ ॥

क्षीरैः पिष्ट्वा मुखं रुद्ध्वा तासां ताश्चान्धयेत् पुटेत् ।

स्वाङ्गशीतं विचूर्ण्यैव लघुलोकेश्वरो रसः ॥ २० ॥

चतुर्गुञ्जा रसश्चायं मरिचैकोनविंशतिः ।

जातीमूलपलैकन्तु अजाक्षीरेण पेययेत् ॥

शर्कराभावितञ्चानु पीत्वा कृच्छ्रहरं ध्रुवम् ॥ २१ ॥

विधिक्रमे—सततास्मज्जाक्षीरञ्च तुल्यमानं गृहीत्वा तावत् पचेत् यावत् क्षीरं न श्यति । अन्धयेत् कन्धादित्यर्थः । वौजपूरस्य मूलं सातगुणमूलम् ॥ १२—१४ ॥

आनन्दभैरवीवटिकायां—कारवेज्जी-यवयोरेपि काण्डं यावाम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

अश्मरीहरयोगे—पाण्डुरं श्ववन् । फलिकामूलं फलिका अथव्यविशिषः “पलाश-पिप्ल” इति प्रसिद्धं, तस्या मूलम् । “पाण्डुरफलिकामूलम्” इति समस्तपाठे—पाण्डुरफलिका स्वनामख्यातलुपविशिषः, “पोटरफलम्” इति प्रसिद्धम् ॥ १७ ॥

यवचारप्रयोगे—यवचारस्य नात्रा नापमिता आद्या ॥ १८ ॥

लघुलोकेश्वर—तेन सूतगन्धकाक्लिन वराटिकाः, पूर्या इति शेषः । तासां

अथ विदाव्यादि कषायः ।—

विदारौ गोक्षरं यष्टिं कसेरुच्च समं पचेत् ।
तं कषायं पिबेत् क्षीद्रं रसभस्मयुतं तथा ॥
मूवकच्छहरं ख्यातं सप्ताह्वात् पित्तसम्भवम् ॥२२॥

अथ चारप्रयोगः ।—

तिलापामार्गकदली-पलाशयवकाण्डकान् ।
दध्वा तद्वस्त्र तोयेन वस्त्रपूतञ्च कारयेत् ॥२३॥
तं पचेत्तोयशोषान्तं ततश्चूर्णं द्विगुञ्चकम् ।
दापयेद्विमूत्रेण शर्कराकच्छहृद्ववेत् ॥२४॥

अथ हरिद्रप्रयोगः ।—

हरिद्रागुडकर्पेकच्चारनालेन वा पिबेत् ॥२५॥

वराटिकानाम् । ताः वराटिकाः । अन्येयत् मूषायां कथ्यात् । जातीमूलफलैकानिचव
जाती आमलकी, रसरवाकरे “आत्रीमूलफलैः कल्कम्” इति पाठदर्शनात् ; यद्यपि
तत्र पाठभेदः, तथाऽपि साष्टम्यात् मूवकच्छहरलाञ्छ जातीशब्देन धात्री एव
शास्त्रा, तस्या मूलस्य फलमेकम् । रसिन्द्रचारे तु “जातीमूलफलैर्युक्तम्” इति
पाठान्तरम् । शर्कराभावितं शर्करानिधितम् । चतुर्गुणानितोऽयं रसः एकोन-
विंशतिभिः भरिषैः सह सम्यः, पयात् जातीमूलफलकल्कम् अजाचौरपिष्टं
शर्करायुतं पिबेदिति । रसरवाकरे तु घृतैर्भरिचैश्च योगोऽयं दातव्य इति पठितम् ।
केचित्तु—“अजाचौरैश्च सह औषधं पीत्वा पयात् सशर्करम् अजाचौरं पेषन्
इत्यर्थः” इति व्याचक्षते ॥ १९—२१ ॥

विदाव्यादिकषाये—यष्टिं यष्टिनधु । कसेरुं “केसर” इति प्रसिद्धम् । रस-
भस्मयुतं रससिन्दूरविनिश्चयम् ॥ २२ ॥

चारप्रयोगे—तिलादिक्वाण्डान् मज्जीकृत्य तत् चारं वड्गुणतोये एकविंशतिवारं
वस्त्रपरिस्तुतं कृत्वा चारपाक्विधिना लज्जशीघ्रं यावत् पचेदिति । अविमूत्रेण
मेवामूत्रेण । शर्कराकच्छत् शर्कराजमूवकच्छनाशनम् ॥ २३।२४ ॥

हरिद्रप्रयोगे—हरिद्रागुडयोर्निलितयोः कर्पमानता बोद्धव्या । वा-शब्दोऽत्र
पूर्वयोगापेक्षया, तेन च तिलादिचारं हरिद्रागुडं वा शर्कराकच्छहृदित्यर्थः ॥२५॥

अथ शैवयोगः ।—

बन्ध्याकर्कोटकीकन्दं भक्ष्यं चौदसितायुतम् ।

अश्मरीं हन्ति नो चित्तं कर्षमात्रं शिवोदितम् ॥ २६ ॥

अथ प्रमेहनिदानम् ।—

शोषस्तापोऽङ्गकार्ष्यञ्च बहुमूत्रत्वमेव च ।

अस्वास्थ्यं सर्वगात्रेषु मूत्रमेहस्य लक्षणम् ॥ २७ ॥

अथ प्रमेहचिकित्सा ।—

अथ वज्रेश्वरी रसः ।—

रसस्य भस्मना तुल्यं वज्रभस्म समाहरेत् ।

मधुना लेहयेत् प्राज्ञो वातमेहप्रशान्तये ॥ २८ ॥

मुद्गामलकयूषेण पथ्यं देयं सतक्रकम् ।

तिलपिण्डीञ्च तक्रेण पक्त्वा दद्याच्च द्विङ्गुकम् ॥

घृतं बहु न दद्याच्च तिलतैलेन भोजयेत् ॥ २९ ॥

अथ गुडमार्कण्ड्यौ ।—

मार्कण्ड्यौचूर्णमादाय सगुडं स्वादयेन्निशि ॥ ३० ॥

शैवयोगी—बन्ध्याकर्कोटकी तिलकर्कोटकी, “तित्-कर्कोटी” “तित्-कर्कोली” इति वा भाषा ॥ २६ ॥

वसिष्ठकृतिषाधव्यात् अश्मर्यनन्तरं प्रमेहचिकित्सितं विषयुरादौ तस्य निदान-
माह, शोष इति ।—सुगनम् ॥ २७ ॥

वज्रेश्वरी—वातमेहप्रशान्तये इत्यस्य मेहेषु अतिकर्षणात् कुपितवातायुषस्ययुक्तमेह-
शान्तये इत्यर्थः, न तु स्वकारणकुपितवातमेहशान्तये, तस्य असाध्यत्वात् ; यदुक्तं चरके
—“वा वातमेहान् प्रति पूर्वमुक्ता वातोत्पत्तानां विहिता क्रिया सा । वायुर्हि मेहेष्वति-
कर्षितानां कुप्यत्यसाध्यान् प्रति नास्ति चित्ता ॥” इति । रसेन्दुसारसङ्गुहं इत्युक्ते
अस्य साधद्वयं प्रयोज्यमिति पठितम् । वज्रेश्वररससंबन्धकाले उपचारविशेषमाह,
मुद्गेलि ।—तिलपिण्डी तिलपिष्टम् । न द्विङ्गुकम् अल्पद्विङ्गुसंयुतम् ; गजत-
द्वन्द्वदर्थवाची । “दद्याद्विङ्गुकम्” इति पाठेऽपि स एवाशेषः । घृतं बहु न
दद्याच्च इत्यनेन अस्यमितं घृतं दद्यादित्यवगम्यते ॥ २८।२९ ॥

गुडमार्कण्ड्यौ—मार्कण्ड्यौ कर्कोटकम् ॥ ३० ॥

अथ ताम्रयोगः ।—

ताम्रेण तुर्यभागेण कुर्वीत रसपिष्टिकाम् ।
गोक्षुरस्य द्रवे चैव निक्षिपेत् समकडयम् ॥ ३१ ॥
निम्बमध्ये विनिक्षिप्य स्वेदयेत् काञ्चिकेऽहनि ।
निम्बन्तरे विनिक्षिप्य वक्त्रे सन्धारयेन्नृशि ॥ ३२ ॥

अथ रक्तमेहे वङ्गप्रयोगः ।—

रक्तमेहेऽपि भस्मैव वङ्गस्य मधुना चरेत् ॥ ३३ ॥

अथ शुक्तमेहे वङ्गप्रयोगः ।—

शुक्तमेहप्रशान्त्यर्थं हरिद्राचूर्णं संयुतम् ॥ ३४ ॥

अथ मधुमेहे वङ्गप्रयोगः ।—

मधुमेहापनुत्त्यर्थं समालार्जुनचूर्णकम् ।
वङ्गभस्मसमायुक्तं खादयेच्छर्करान्वितम् ॥ ३५ ॥

अथ शाखलीप्रयोगः ।—

शाखलीद्रुतिमादाय पाययेन्मधुना सह ॥ ३६ ॥

अथ रक्तमेहे बोलवद्धरसस्य प्रयोगोपदेशः ।—

बोलवडं रसं जग्ध्वा रक्तमेहादिमुच्यते ।
बीजकस्य कषायञ्च पिवेदनु सञ्चालकम् ॥ ३७ ॥

ताम्रयोगे—पादिकेन ताम्रेण सह रसस्य पिष्टिकां कृत्वा अग्नौ प्रताप्य प्रताप्य चतुर्दशवारं गोक्षुरकाद्ये निक्षिपेत्, ततो निम्बमध्ये संस्थाप्य दिवा काञ्चिकेन दोलायन्ते स्वेदयेत्, रात्रौ च निम्बकात् तां पिष्टिकां बहिष्कृत्य निम्बकान्तरे संस्थाप्य स मुखे धारयेत् इति ॥ ३१३२ ॥

रक्तमेहे वङ्गप्रयोगे—सर्वं स्पष्टम् ॥ ३३ ॥

शुक्तमेहे वङ्गप्रयोगे—हरिद्राचूर्णं संयुतं वङ्गभस्म मधुना चरेत् इति पूर्वेण धीनो नीयम् । शुक्तमेहः पिष्टमेहः ॥ ३४ ॥

मधुमेहे वङ्गप्रयोगे—समालार्जुनचूर्णकमित्यत्र साला भुस्यामलकौ ॥ ३५ ॥

शाखलीप्रयोगे—शाखलीद्रुतिं शाखलीमूलरसम् ॥ ३६ ॥

रक्तमेहे—अधिकारान्तरोक्तबोलवद्धरसस्य प्रयोगमुपदिशति, बोलवडमिति ।—

अथ श्लेष्मातककाथः ।—

श्लेष्मातमूलजकाथं सघृतं निशि पाययेत् ॥ ३८ ॥

अथ कुष्माण्डस्वरसप्रयोगः ।—

कुष्माण्डस्य रसं वेणु-खण्डयुक्तन्तु पाययेत् ॥ ३९ ॥

अथ स्त्रीणां रक्तसावे तौवरयोगः ।—

स्त्रियं वा रुधिरस्त्रावामामदुग्धेन पाययेत् ।

तुवरीमूलमुद्धृतं सम्यक् शर्करयाऽन्वितम् ॥ ४० ॥

अथ चन्द्रप्रभा गुटिका ।—

बोलं जातिफलं मधुकयुगलं सारं तथा खादिरं

कर्पूरामलकी-सटी-बहुसुता-घोण्टास्त्रसार-स्थिराः ।

कामीसं भवबीज-दाडिम-सह्या सर्वं समं कल्पितं

प्रत्येकं दधिदुग्धलाङ्गुलिरसैस्तुम्बस्य मुद्गस्य च ॥ ४१ ॥

रसेन भावितं तस्य गुटिका सम्प्रकल्पिता ।

जयेच्चन्द्रप्रभा नाम तीव्रान् मेहादिकान् गदान् ॥ ४२ ॥

बोलबडं रसं कासाधिकारोक्तम् । बीजकस्य असनस्य । सुबीलकं गन्धबोलचूर्णप्रलेप-
युक्तम् ; बोलबडरसं जग्धुः सुबीलकं बीजककाथमनुपानं कुर्यात् ॥ ३७ ॥

श्लेष्मातककाथे—श्लेष्मातमूलजकाथं बहुवारमूलकाथम् । अथमपि योगः रक्तमेहे
प्रयोज्यः ॥ ३८ ॥

कुष्माण्डस्वरसप्रयोगे—वेणुखण्डयुक्तं विण्मशर्कराभ्यां युक्तं बिडङ्गतपुल्लयुक्तं वा ।
अथमपि रक्तमेहे ॥ ३९ ॥

तौवरयोगे—रुधिरस्त्रावीं सुतरुधिरां, रक्तमेहवतीं प्रदरव्याधिमतीं वा ।
तुवरीमूलमुद्धृतं घृष्टमादिकौमूलम् ; रक्तमेहार्थो प्रदररोगार्थो वा अपक्वदुग्धेन
आदिकौमूलं घृष्टा सशर्करं पायवेदिति योज्यम् ॥ ४० ॥

चन्द्रप्रभायां—मधुकयुगलं मधुकं गुडपुष्पं, “मधुया” इति ख्यातम् ; तच्च
जलजस्थलजमेदात् विविधम् । बहुसुता शतावरी । घोण्टा आरण्यावदरं पुगफलं
क्षी । अमृसारः अमृवेतसः । स्थिरा शालपर्णी । भवबीजं शिवलिङ्गोबीजं

अथ प्रमेहगजसिंहः ।—

चाण्डालीराक्षसोपुष्प-रसमध्वान्यटङ्कणम् ।

रसं समांशोपरसं समं हेन्ना विमर्दितम् ॥४३॥

समांशं पूतिलोहं वा मूपायां विपचेत् क्रमात् ।

प्रमेहगजसिंहोऽयं रसः क्षौद्रैर्हिमापकम् ॥४४॥

अथ महाविद्या गुटिका ।—

मर्दितं किंशुकरमैः कान्तानागाभ्रपारदम् ।

कपायैः स्निग्धनाकुल्या बालुकायन्त्रपाचितम् ॥४५॥

राजावर्तशिखाधातु-ताप्यमण्डूरमालिकैः ।

तुल्यवैकान्तकासीसैः समैः सर्वैरिमैः समम् ॥४६॥

आधारी क्षणमूला तु कपित्थस्यावणी हिमम् ।

नारिकेलस्य मूलानां मुस्ताचन्दनसारयोः ॥ ४७ ॥

बहुवारबीजं वा । सदा माषपर्णौ । लाङ्गुली क्षणिकारिका । तुल्यस्य तिलालावाः ;
एषां प्रत्येकं रसेन सप्त सप्त बारान् भावना दातव्या ॥ ४१।४२ ॥

प्रमेहगजसिंह—चाण्डाली लिङ्गिनी, “पञ्चगुरिवा” इति ख्याते, तस्या बीजं,
राक्षसोपुष्पं राक्षसी चण्डा तस्याः पुष्पम्, एतयोः रसः । रसं रससिन्दूरम् ।
समांशोपरसं तुल्याधिकम् ; अथ रसोपरसशब्दाभ्यां रससिन्दूरस्य साहो,
“पारदाधकयोर्मध्य” इति रसरसाकरदशनात् । रसरसाकरं “समं हेन्ना” इति
पाठो न दृश्यते, दृश्यते च “सूतलोहाटकं समम्” इति पाठः । पूतिलोहं “पूतिलोहं
द्वितयमुदितं नागवज्राभिधानम्” इत्युक्त्वा नागं वज्रखेल्यर्थः । पूतिलोहं वा
इत्यत्र वा-शब्दः समांशोपरसमित्यपेक्षया बोध्यः, समांशोपरसं समांशं पूतिलोहं वा ।
योगोऽयं गजपुटे पठ्यः शुक्रमेहे च प्रयोज्यः । रसरसाकरे चक्षानुपानमश्रुतं यथा—
“लिङ्गिनीपुष्पेक्षकैर्निष्कैः टङ्कणं सदा” इति । तत्रास्य “मेहधिरदसिंहः” इति
नाम ॥ ४३।४४ ॥

महाविद्यागुटिकायां—किंशुकरमैः पलाशपुष्पसरसैः । कान्तं कान्तलोहम् ।
नागः सीचकम् । स्निग्धनाकुल्याः कपित्थराखायाः । शिखाधातुः सुवर्णैरिकम् ।
ताप्यं क्षणमूलिकम् । मालिकं रीप्यमालिकम् । आधारी देशान्तरे प्रसिद्धा ।

काकजम्बूपसूनानां रसैः सह विमर्दयेत् ।

मुटिकां भक्षयेत्तस्य माषद्वितयसम्भिताम् ॥४८॥

धातौरसञ्चानुपिवेत्ताकुलोचूर्णमात्रया ।

रात्रौ धातौरसो देयो महाविद्या प्रमेहजित् ॥ ४९ ॥

अथ बहुभाजितप्रमेहारिः ।—

वीर्यं पुरारिर्वल्लिमस्तसंज्ञं जम्बीरनीरेण विमर्द्य भस्म ।

रसार्द्धभागेन ददौत शुल्कं सर्वं ततो गोपयसा विमर्द्य ॥५०॥

खर्जूरमत्स्यखण्डिकहंसपादौ-द्राक्षेण भस्त्वेन गुडूचिकायाः ।

मांभौशिवाकर्कटकच्यवन्ती-वीजैस्तदौयैः सलिलैर्विभाव्य ॥५१॥

ततो रसः सिध्यति वल्लमस्य शुक्लप्रमेहे सति शास्त्रलीनाम् ।

मूलाम्बुना वा कुसुमाम्बुना वा दद्यात् पयोभक्तकमत्र योज्यम् ॥५२॥

चौद्रेण दुर्नाम्नि तथाऽश्मरौषु गवां पयोभिर्निखिलप्रमेहे ॥५३॥

कथम्बुना कणशरिता । श्रावणौ मुखरौ । द्विसप्त सशौरसः । काकजम्बूपसूनानां भूमिजम्बूपुष्पाणाम् । अयं कसः,—कालादिचतुष्टयं किंशकरसेन नाकुलौकपायेषु च नटयित्वा मूत्रायां संस्थाप्य च बालकायन्त्रे पचेत्, स्वाङ्गशीतञ्च तं ससृज्ज्वल राजावर्त्तादिचूर्णं प्रत्येकं कालादिसप्त तत्र मिश्रयित्वा आधार्थ्यादौनां प्रत्येकं रसेन दिनमेकं विसर्ज्य च माषद्वयमित्यां मुटिकां कुर्यात् । औषधसंवनानन्तरं रात्रौ चूर्ण-माषमासक्तशौरसेनानुपिवेत् रात्रौ च केवलं धातौरसे पिवेदिति ॥ ४८—४९ ॥

बहुभाजितप्रमेहारौ—पुरारिर्वीर्यं पारदम् । वल्लिमस्तसंज्ञं नवनीताख्यं गन्धकम्, “शामशामा गन्धक” इति प्रसिद्धम् । “सस्तसंज्ञम्” इत्यत्र “सस्तसंज्ञम्” इति पाठे—अस्यैको भागः याज्यः । भस्म इत्यस्य शुक्लमित्यनेन सम्बन्धः । गोपयसा गन्धदुग्धेन । मत्स्यखण्डिकः “इन्द्रो रसो यः सप्तकी वनः किञ्चिद्भवान्वितः । सन्दं यत् स्यन्ते तस्मात् तन्मत्स्यगणो निगद्यते ॥” इत्युक्तानुवचकं फाणितं “मात गुड” इति भाषाः । जम्बूज्वर कान्दसः । हंसपादौ गोघ्रापादौ “गोघ्राणिघ्रा” इति ख्यातम् । कर्कट-कौटिकं “कर्करोल” इति भाषा । अयं कतकफलम् । खर्जूरदौनां यथावीर्यं रसेन काष्ठेन वा प्रत्येकं सप्त भावना देया इति । कुसुमाम्बुना इत्यस्याङ्गि-शास्त्रलीनामित्यनेनैव सम्बन्धः । पयोभक्तकं वारिभक्तमत्रम् ॥ ५०—५३ ॥

अथ उमाशम्भुः ।—

रसाभ्रकौ तुल्यसमानभागौ जम्बीरनीरेस्त्रिदिनं विमर्द्य ।
 कुर्वीत मूषां कुहरे निवेश्य बह्नी ततस्तस्य पुटानि सप्त ॥५४॥
 बीजाह्ममुष्काक्षयुगैश्चतस्रः स्युर्भावेना द्वे ककुभा त्रिवारम् ।
 यष्टीसिताकेतकजीररश्मा-खर्जूरिकाजातिदलेः प्रतिस्त्रम् ॥५५॥
 एवं हि सिद्धस्य रसस्य बह्नी मधुप्रयुक्तः सहसा शिशूनाम् ।
 सन्तापगोषौ बलहीनताञ्च लघाञ्च वासासलिलैः प्रमेहान् ॥५६॥
 निवर्त्तयेद्वासरसप्तकेन दुग्धोदनं स्याद्विह भोजनाय ।
 नीरेण बच्चूलनवप्रवालान्निषेव्य तैः शर्करया समन्वितैः ॥५७॥
 सर्वप्रमेहान् विनिहन्ति दत्तो दिनत्रयं विंशतिवत्सरस्य ।
 अन्नं ससर्पिः ससितं प्रयोज्यं दिनानि सप्त त्रिगुणानि चात्र ॥५८॥
 वरामधुभ्यां सहितस्य यस्य पञ्चाधिका वत्सरविंशतिः स्यात् ।
 हैयङ्गवौनेन गवाञ्च पथ्यं त्रिःसप्तसङ्ख्यानि दिनानि कार्यम् ॥५९॥
 प्रस्विन्नगोधूमरसेन हन्ति स त्रिंशदब्दस्य दिनत्रयेण ।
 अन्नं ससर्पिः सगुडं हि देयं मध्विच्छुखण्डैस्त्रिदिनं विधातुम् ॥६०॥

उमाशम्भो—मूषां कुर्वीत मूषावहं कुर्यादित्यर्थः । कुहरे नर्त्ते । बीजाहः
 मातुलुङ्गः तस्य मूलम् । सुक्कः सुक्कं, घण्टापाटना ; “सुक्क” इत्यत्र
 “सुक्क” इति पाठान्तरम् । अक्षयुगः अक्षय्यं, विभीतकबीजं रुद्राक्षबीजञ्च ;
 स्रद्धा—अक्षः विभीतकबीजं, युगम् ऋदिनामौषधम् । चतस्रः इति एषां
 चतुर्णां पृथक् पृथक् क्षायेन एकैकवारं भावना दातव्या । ककुभा खर्जुनसखा
 द्वे, भावने दातव्ये इति योज्यम् । सिता दूर्वा । जातिदलेः जातिपत्रैः ।
 प्रतिस्त्रं स्त्रं स्त्रमिति वाक्येन प्रत्येकमित्यर्थः, त्रिवारमित्यनेन योज्यम् ।
 नीरेणेति ।—बच्चूलनवप्रवालान् बच्चूलस्य कोनक्षपत्राणि ; पाटौ बच्चूलकोनक्ष-
 पत्राणि जलेन निषेव्य पश्चात् शर्करायुक्तैः तत्पवरसेः सह दिनत्रयं दत्तः
 इत्यन्वयः । विंशतिवत्सरस्य विंशतिवर्षवयस्कास्य पुंसः इत्यर्थः, विंशतिवत्सरीस्त्रि-
 तान् प्रमेहानिति वा अर्थः ; एवं पञ्चविंशतिवत्सरापि बीजम् । दिनानि सप्त
 त्रिगुणानि एकविंशतिदिनानामित्यर्थः, अन्नं प्रक्षीज्यमित्यनेनात्वयः । वरा त्रिफला ।

अङ्गानि सम्यग्विनिदाघसङ्ग-गतानि खानि स्फुटनं ददौत ।

चिञ्चागुडाभ्यां युतमन्नमस्मिन् द्राक्षादिनीरेण विमिश्रितः सन् ॥ ६१ ॥

दिनत्रयं लङ्घनजं विशेषं विनाशयेद्गोस्तनिकासिताभ्याम् ॥ ६२ ॥

पथ्यं देयमुमाशब्धौ वासुदेवेन निर्मिते ।

घातुं जगन्ति कृपया मेहध्वान्तविवस्वति ॥ ६३ ॥

अथ नागसूतयोगः ।—

नागं कपालमध्ये चिक्षा चाग्निं विशोधयेत् क्रमशः ।

चिञ्चाकवचचारं स्वल्पं स्वल्पं विकीर्य कुन्तलेन ॥ ६४ ॥

भागं पारदसौमं पृष्ट्वा पृष्ट्वा विचूर्णितं सम्यक् ।

तिलमानमादिमधुना तरवटवीजेन मिश्रितं क्रमशः ॥

मेहगणार्तिविनाशं सपिटकं कुष्ठमनिलञ्च ॥ ६५ ॥

इयङ्गोनेन सद्यः कर्तव्यं पृतेन । प्रसिद्धगोधूमरसेन गोघूमकावेन । मध्वित्यादि ।—
विनिदाघसङ्गगतानि प्रवक्ष्यीमपीडितानि अङ्गानि तथा खानि सोतांश्च
अ सम्यक् विघातुं स्त्रव्यानि कर्तुमिच्छेत्, तथा स्फुटनं दोषरुद्धसोतनां विकासनं,
विघातमिति शेषः, मध्वित्युल्लेखः विदिनं ददौत इत्यन्वयः । चिञ्चा तिलिङ्गी ।
अस्मिन् एतदौषधसंभवनकाले । द्राक्षादिनीरेण इत्यत्र आदिपदेन खर्जूरपक्ष्पादादीनां
यङ्गणम् ; द्राक्षादिङ्गावेन विमिश्रितः, एष योग इति शेषः, दिनत्रयं दत्तः सन्
लङ्घनजं विशेषं विनाशयेदित्यन्वयः । वासुदेवेन कृपया जगन्ति घातुं निर्मिते
मेहध्वान्तविवस्वति मेहरोगतिनिरनाशनस्यैस्वरूपे उमाशब्धौ तदाख्ये अस्मिन्
योगे गोकनिकासिताभ्यां पथ्यं देयमिति ॥ ५४—६३ ॥

नागसूतयोगी—कपालमध्ये खर्परमध्ये । चिञ्चाकवचचारं चिञ्चा तिलिङ्गी,
कवचः भूर्जत्वक्, तयोः चारं, तिलिङ्गीत्वकृतं चारं वा । कुन्तलेन दव्या इत्यर्थः ।
पारदसौमं पारदेन सङ्ग सौमकं, कथितप्रक्रियया भक्ष्यभूतं सौमकं पारदञ्च भागं
समभागं पृष्ट्वा कुन्तलेन सम्यक् पृष्ट्वा पृष्ट्वा विचूर्णितमित्यन्वयः कार्यः ; अत्र
खर्परमध्ये पारददानोक्त्याभावेऽपि “भागं पारदसौमं कुन्तलेन पृष्ट्वा पृष्ट्वा विचूर्णितं
सम्यक्” इति वाक्यबलात् नागसङ्गकाले पारदमाप तत्समं खर्परं देयम् इति
शोध्यम् । तिलमानम् एवं-विद्विषधञ्च तिलप्रमाणम् । आदिमधुना पुराण-
सधुना इत्यर्थः ; तिलमानमादि तिलमानप्रभृति, तिलप्रमाणसारभ्येत्यर्थो वा ।

अथ कान्तादिगुडिका ।—

कान्ताभ्रमण्डूरहरौतकीनां विचूर्णितानां क्रमशः शरांशम् ।
रसेन भृतांशमथो दशांशं द्वाविंशदष्टोत्तरमुत्तमायाः ॥ ६६ ॥
अक्ष्णं मृदित्वा गुडिकां विधाय तन्नेत्रेण पोतं तलपोटकस्य ।
बीजञ्च तेषां द्विगुणं प्रकल्प्य मेहामयानाशु जयेत् प्रमेहौ ॥ ६७ ॥

अथ कासीसादिभोटकम् ।—

कासीसं कण्ठनागं क्षितिधररुधिरं नीलमभ्रं सुकान्तं
हिमाङ्गं भूमिसारं सलिलरिपुदलं मेहतिथ्यारिवीजम् ।
गोरिखा चारिमेदः क्षितिरुहसहितं श्वेतगुञ्जाक्षिवीजं
कापित्वाष्टम्विमिश्रं क्षितिफलसहितं रोहिणौ चाक्षमिश्रम् ॥ ६८ ॥
सर्वं सम्पिष्य तोये करिविजयंभुवा मोदकानजमावान्
कुर्यात्तन्नेत्रेण देयं क्षपयति निखिलं सूत्ररोगं विरात्रात् ।

तरवटबीजं आङ्गुल्याख्यचुपविशेषस्य बीजम् । क्रमशः क्रमवर्द्धितमित्यर्थः । सपिटकं
पिडकासहितम् ॥ ६४।६५ ॥

कान्तादिगुडिकायां—कान्तादीनां क्रमशः शरांशं पञ्चांशं, रसेन इत्यत्र नितमंश-
निति शेषः, मृदंशमित्यर्थः, भृतांशं पञ्चभागम् ; एवं कान्तचूर्णस्य पञ्च भागाः अथवा
अष्टभागाः मण्डूरस्य पञ्च भागाः हरौतकाश्च दश भागाः याक्षाः । द्वाविंशदिति ।—
उत्तमायाः विफलायाः, मेहद्वन्द्वत्वात् उत्तमाशब्देनात्र विफला एव याक्षाः ;
द्वाविंशदष्टोत्तरं चत्वारिंशत् भागाः । तलपोटकस्य तत्रात्रा प्रसिद्धस्य । तेषां
समुदितकान्तादिचूर्णानाम् ॥ ६६।६७ ॥

कासीसादिभोटके—कण्ठनागं कण्ठं नीलाज्जनं तेन सह नागं सीसकम् ।
क्षितिधररुधिरं गैरिकम् । नीलमभ्रं कण्ठाभ्रम् । सुकान्तं कान्तलोहम् । हिमाङ्गं
चम्पकं तस्य त्वक् । भूमिसारम् आस्रोता अतिमुक्तकलता वा । सलिलरिपुदलं
कुम्भिकपत्रं “पाना” इति भाषा । मेहतिथ्यारिवीजं मेहः अक्षौरः “पेचारा” इति
प्रसिद्धं, तिथ्यः आमलकम्, अरिः खदिरविशेषः तेषां बीजम् । गोरिखा
“गोजी” इति प्रसिद्धम् । अरिमेदः बिट्खदिरः । क्षितिरुहसहितं श्वेतगुञ्जा-
क्षिवीजं सपवननालं श्वेतगुञ्जाया मूलं बीजञ्च । कापित्वाष्टकं कपित्थफलमञ्जा ।
क्षितिफलसहितं भूमिजम्बूसहितम् । रोहिणी कटुका । अक्षमिश्रं विभौतकयुतम् ।

सप्ताहात् कल्पनाशं तृषमतिबहुलां हन्ति पक्षाद्विधत्ते
मासात् सर्वाङ्गवृद्धिं मुनिभिरभिहितो मेहिनां गुह्ययोगः ॥६८॥

अथ भौमपराक्रमः ।—

तुल्याभ्यां रसगन्धाभ्यां कृत्वा कज्जलिकां त्रयहम् ।

द्रावयित्वाऽऽयसे पात्रे मृदुना बदराग्निना ॥७०॥

निरुत्यमष्टमांशेन सीसभस्म विनिक्षिपेत् ।

सन्मिश्रं कदलीपत्रै निक्षिप्य तदनन्तरम् ॥७१॥

आकृत्य परिपिष्ट्वाऽथ सीसभस्मप्रमाणतः ।

कान्ताभ्रसत्त्वयोर्भस्म राजावर्त्तकभस्म च ॥७२॥

परिशुद्धञ्च गोमूत्रे शिलाघातं निधाय च ।

खले निक्षिप्य तत् सर्वं यत्नेन परिमर्दयेत् ॥७३॥

तुल्यगुञ्जाकुलीबीज-चूर्णकल्कोत्यवारिणा ।

कतकाङ्गु कषायेण निम्बपत्ररसेन च ॥७४॥

ततः संशोष्य सञ्चूर्ण्य क्षिप्वा लोहस्थ भाजने ।

त्रिफलानां कषायेण सप्तधा परिभावयेत् ॥७५॥

कारिविजयमुवा कारिविजयः नामदमनाख्यः क्षुपः शिबलिक्री लता वा तदुवा
तदुवाचूर्णेन । अथ काशीशादीनां कारिविजयान्तानां सर्वेषां समभागः ; किञ्च
शर्कराया उल्लेखाभावेऽपि मोदकपदसामर्थ्यात् सर्वचूर्णात् द्विगुणशर्करया मोदकः
कल्पनीयः । कल्पनाशं कल्पते अनेन इति व्युत्पत्त्या कल्पः मनः, मनो-
विकार इत्यर्थः, तस्य नाशं लिङ्गनाशमिति वा ; “कल्कनाशम्” इति पाठे—पुरुष-
सङ्गुष्ठमित्यर्थः ॥ ६८।६८ ॥

भौमपराक्रमे—निरुत्यं सम्यक् सूतम् । अष्टमांशेन इति कज्जलीभूतयोः रस-
गन्धयोरपेक्षया । शिलाघातं शिलाजतु । अथ कान्तादिशिलानानां चतुर्था प्रत्येकं
सीससाधं बोद्धव्यम् । तुल्येति ।—आकुलीबीजं देशान्तरे प्रसिद्धम् ; कौकिलार्ण-
बीजमिति केचित् ; तुल्ययोः गुञ्जाकुलीबीजयोः चूर्णं एव कल्को, “अत्यन्तशुद्धं यद्वज्रं
सुपिष्टं बलशालितम् । तत् स्वाचूर्णं रजः सोदस्तस्यावा कर्पसम्भिता” इत्युक्त्वा
चूर्णस्यापि कल्करूपत्वात्, न तु “द्रव्यमात्रे शिलापिष्टम्” इत्यादिरूपः ; तदुक्तवारिण्य-

आकुलीवीजवर्वूर-निर्यासौ भृष्टचूर्णितौ ।
समौ रससमौ कृत्वा रसेन सह मर्दयेत् ॥ ७६ ॥
इति सिद्धरसः सोऽयं भवेद्धीमपराक्रमः ।
नामतः सर्वमेहघ्नो दृष्टप्रत्ययकारकः ॥ ७७ ॥
षण्णद्वयमितो ग्राह्यो जलेः पर्युषितैः सह ।
पथ्यं मेहोचितं देयं वर्ज्यं सर्वं विवर्जयेत् ॥ ७८ ॥

अथ सञ्जीवनः ।—

पलमात्रं रसं शुद्धं वरनागसमन्वितम् ।
निक्षिप्य पातनायन्त्रे त्रिंशद्वाराणि पातयेत् ॥ ७९ ॥
समाहरद्द्रुमं सम्यक् पातनायन्त्रके मृतम् ।
मृते रसे क्षिपेत्तुल्यं भूपालावर्तभस्मकम् ॥ ८० ॥
निरुत्य त्रपुभस्मापि निक्षिपेदष्टमांगतः ।
ततो निम्बदलद्रावैस्त्रिंशद्वारं हि भावयेत् ॥
ततः संशोष्य सञ्चूर्ण्य क्षिपेद्दरकरण्डके ॥ ८१ ॥
सञ्जीवनोऽयं खलु वल्लमानो निशाकुलीचूर्णयुतः सतक्रः ।
निहन्ति सर्वानपि मेहरोगान्मृणां नितान्तं कुरुते क्षुधाञ्च ॥ ८२ ॥

अथ मेहसर्दनः ।—

शुद्धसीसोद्भवं भस्म निर्व्यूढं व्योम्नि सप्तधा ।
ततो विचूर्ण्य तन्मध्ये कान्तभस्म समं क्षिपेत् ॥ ८३ ॥

चूर्णीकीडितशक्निः । कतकं जलप्रसादनफलं तस्य अक्षिप्यायेत् मूलकायेन ।
वर्वूरनिर्यासः सञ्जीवनिर्यासः । समौ रससमौ इति उभयोः मिलित्वा रससमौ
इत्यर्थः । पर्युषितैः निशोषितैः ॥ ७०—७८ ॥

सञ्जीवने—रसनागधीः मिलित्वा पलमात्रम् । वरनागसमन्वितम् अष्टमाध्यायीक-
लक्षणाकान्तनागविशेषसहितम् । पातनायन्त्रे “अष्टाङ्गुलपरिणाहम्” इत्यादिना
नवमाध्यायीकैः तुल्यं सतरससमानम् । भूपालावर्तभस्मकं राजावर्तभस्म ।
त्रपुभस्म वल्लभम् । अष्टमांगतः इति सतरसपेक्षया बोध्यम् । दरकरण्डके उत्तम-
भागिने ॥ ७९—८२ ॥

गोमूत्रकशिलाधातु-द्रवेण परिमर्दयेत् ।
 शोषयित्वा विचूर्ण्यथ क्षिपेन्नागकरण्डके ॥८४॥
 मेहमर्दननामाऽयं दिष्टो भालुकिना खलु ।
 गुञ्जाद्वयमितो देवो निम्बामलकसंयुतः ॥८५॥
 निहन्ति सकलान् मेहान् सर्वापद्रवसंयुतान् ।
 तत्तद्गोगहरैर्द्रव्यैः सर्वरोगनिवर्हणः ॥
 रोगानुरूपं दातव्यं पथ्यमत्र यथोचितम् ॥ ८६ ॥

अथ रामबाणरसः ।—

वपुणा निहतं तारं स्त्रणं नागहतं तथा ।
 मृतसूतं तयोस्तुल्यं मर्दयेद्विवसत्रयम् ॥८७॥
 आकुलीमूलजैः काथैः शोषयित्वा मुहुर्मुहुः ।
 ताप्यवैक्रान्तराडूर्त्त-भस्म सर्वसमं क्षिपेत् ॥८८॥
 विमर्द्य बलिना सर्वं घोढा तुषपुटेः पचेत् ।
 आकुलीबीजबर्वूर-क्वथितैर्भावयेत्क्षिपेत् ॥८९॥

मेहमर्दने—निर्वृद्धं निचिमं, मिश्रितमित्यर्थः । व्योषि अक्षे । समुद्रा इति पदं
 अक्षा इत्यनेन सम्बध्यते, ततश्च समुद्रकवः कृतं शुद्धसौसीद्रवं भस्म इत्यन्वयः ; शुद्धसौसकं
 समुद्रान् भस्मोक्त्य अक्षेण सह मिश्रयित्वा इत्यर्थः । गोमूत्रकशिलाधातुद्रवेण
 गोमूत्रकशिलाजतुक्राथेन । नागकरण्डके सौसकभाजने, हस्तिदन्तनिर्मितभाजने
 वा । दिष्टः उपदिष्टः ॥ ८३—८६ ॥

रामबाणरसे—वपुणा निहतं तारं वज्रेण सह मारितं रौप्यम् । नागहतं
 स्त्रणं सोमकेन सह पुटितं स्त्रणम् । मृतसूतं रससिन्दूरम् । ताप्यं स्त्रणमाक्षि-
 कम् । राडूर्त्तः राजावर्त्तः । सर्वसमं तारादीनां दद्याणां तुल्यं मिलित-
 ताप्यादिद्वयम् ; तेन तारस्त्रणयोः प्रत्येकं माषषट्कं रससिन्दूरस्य सार्द्धतोषकं
 ताप्यादीनाञ्च प्रत्येकं तोलकमानम् इति । बलिना गन्धकेन, मृतसूततुल्येन इत्यर्थः,
 सह इति शेषः । घोढा षड्वारान् । तुषपुटेः तुषकतैः पुटेः, “गोबरैर्वा तुषैर्वापि पुटं
 यच्च घटौयते । तद्गोबरपुटं प्रोक्तं रसभस्मप्रसिद्धये ॥” इति-लक्षण्ये तुषपुटस्य विशेषत्वेन
 अहणाभावेऽपि तुषैर्वाऽपि इति वा-शब्दप्रयोगसामर्थ्यात् यत्र गोबरस्य पुटं दीयते तत्र

तं रसं परिचूष्याथ स्थापयेत् कूपिकोदरे ।
गुडूचौसत्त्वसंयुक्तो वल्लतुल्यो रसस्त्वयम् ॥८०॥
निहन्ति सकलं मेहं मोहं ध्यात इवेश्वरः ।
बाणवद्रामचन्द्रस्य सज्जनस्येव भाषितम् ॥
न याति जातु मेहित्वं रामबाणो रसोत्तमः ॥ ८१ ॥

अथ राजसूयाङ्कः ।—

सुवर्णं रजतं कान्तं तास्रं त्रपु ससौसकम् ।
भस्मोक्तत्वा च तत् सर्वं क्रमवद्वा कृतांशकम् ॥८२॥
व्योमसत्त्वभवं भस्म सर्वैस्तुल्यं प्रकल्पयेत् ।
कज्जलीं सूतराजस्य सर्वैरैतैः समाशिकाम् ॥८३॥
प्रद्राव्य लोहभस्माथ पूर्वभस्म विनिक्षिपेत् ।
काष्ठेनाऽऽलोड्य तत् सर्वं सद्रवं हि समाहरेत् ॥८४॥

श्रीवैद्ययोगात् गोवरपुटे, यत्र च तुषेण पुटे दीयते तत्र तुषयोगात् तुषपुटमिति
मन्तव्यम् । गुडूचौसत्वं गुडूचौसारम् । मोहमिति ।—ध्यातः चिन्तितः व्युतः ईश्वरः
मोहनिब, ईश्वरध्यानेन यथा मोहो नश्यति, तथा रसोऽयं सकलं मेहं निहन्ति ।
“मोहध्वान्तनिवेश्वरः” इति पाठे—ईश्वरः शङ्करः मोहध्वान्तनिब अज्ञानान्धकारं
यथा निहन्ति, तथा इत्यर्थः ; “ज्ञाननिच्छेतु शङ्करात्” इति वचनेन शङ्करस्य
ज्ञानप्रदत्वात् अज्ञानान्धकारनाशकत्वं बोधव्यम् । बाणवदिति ।—रामचन्द्रस्य बाणो
यथा नृणां वीर्यः सज्जनस्य भाषितं वचनं यथा नासत्वं तथा नृणां वीर्यः सत्यप्रयोगश्च
अयं रसोत्तमः रामबाणः, सेवितश्चेदिति शेषः, तदा स जनः जातु मेहित्वं न याति
मेहयोगं न प्राप्नोति ॥ ८०—८१ ॥

राजसूयाङ्कः—क्रमवद्वा कृतांशकम् उत्तरीत्तरं भागवद्विभुतम्, एवञ्च सुवर्णस्य एकः
रजतस्य द्वौ कान्तस्य त्रयः इत्यादिरोक्त्या इत्यर्थः । व्योमेति ।—अधोमसत्त्वभस्मनः एक-
त्रिंशतिभागा बाष्पान्ताः । कज्जलीं सूतराजस्य इत्यत्र गन्धकस्य सज्जनस्य भावेऽपि कज्जलीपद-
प्रयोगसामर्थ्यात् तुल्यत्वाभ्यां रसगन्धाभ्यां कृता कज्जलीति मन्तव्यम् । सर्वैरैतैः सुवर्णादि-
व्योमभस्मान्तैः सर्वैः, तेन कज्जल्याः बाष्पत्वारिंशद्भागा मोहध्वान्ताः । अयमर्थः,—रसपण्टौ-
विधानेन आदौ कज्जलीं द्रव्योक्तत्वा तद पूर्वे लोहभस्म निक्षिप्य काष्ठदण्डेन काष्ठदा-
लीकयेत्, अनन्तरं सुवर्णादीनां भस्म तत्र दत्त्वा द्रव्योत्तमेव तत् सर्वं पुनरपि काष्ठ-

ततो विचूर्ण्य तत् सर्वं समवारं विभावयेत् ।
 आकुलीबीजसम्भूत-काथलेहेन यत्नतः ॥८५॥
 रुद्धं तन्मलमूषायां सर्वं संस्वेदयेच्छनैः ।
 इति सिद्धो रसेन्द्रोऽयं चूर्णितः पटगालितः ॥८६॥
 कान्तपात्रस्थितै रात्रौ जलैस्त्रिफलसंयुतैः ।
 वल्लभयमितः प्रातर्दातव्यो मेहरोगिणाम् ॥८७॥
 मृगचारिमुनीन्द्रेण मेहव्यूहविनाशनः ।
 निर्दिष्टोऽयं रसो राज-मृगाङ्ग इति कीर्तितः ॥८८॥
 दौपनः पाचनो वृष्यो ग्रहणीपाण्डनाशनः ।
 तापघ्नो रुचिक्तृ सर्व-रोगघ्नो योगसंहतः ॥८९॥

अथ मेहहरः ।—

राजावर्त्तस्य रत्नस्य भस्म गन्धकसाधितम् ।
 हतञ्च भस्मना तेन घनसत्त्वञ्च कान्तकम् ॥१००॥
 निहतं तेन सूतञ्च तत्तन्मारणकैः सह ।
 सत्त्वतुल्येन सूतेन तावता गन्धकेन च ॥१०१॥

इच्छेनालोका च कदलीपत्रोपरि सम्याज्य पर्पटीविधिना पचेत्, ततो विचूर्ण्य विभावयेदिति । आकुलीत्यत्र काथलेहेन लेहीभूतेन काथेन रसक्तिशार्दपेणेत्यर्थः । मलमूषायां “निर्दिष्टा मलमूषा या मल्लक्षितयसस्पृष्टात् । पर्पट्यादिरसादीनां स्वेदनाय प्रकीर्त्तिता ॥” इत्युक्तलक्षणे श्रावणयुक्ते मूषाविशिष्टे शनैः संस्वेदयेत् सदुपज्ञिना पाचयेत् ॥ ८२—८९ ॥

मेहहरः—राजावर्त्तस्य भस्म इति गन्धकेन सह पिष्टः सारितश्च राजावर्त्त इत्यर्थः । तेन भस्मना राजावर्त्तभस्मना । तेन असत्त्वभस्मना कान्तभस्मना च । तत्तन्मारणकैः पूनीत्तरसमारणकैः । सत्त्वतुल्येन अभसत्त्वतुल्येन । तावता तत्परिमितेन । पञ्चादकमितेः अन्वारिशब्दरावपरिमितैः । अयमर्थः,—आदौ गन्धकेन सह राजावर्त्तं भस्मीकृत्यात्, ततः भस्मीभूतेन तेनैव राजावर्त्तेन समम् अभसत्त्वं कान्तलोहञ्च पृथक् पृथक् बर्दयित्वा भस्मीकृत्य च म्मापयेत् । अथ तेनैव अभसत्त्वभस्मना लौहभस्मना यथाप्राप्तेन रसमारणाद्व्ययणेन च पारदं सम्याज्यं भस्मीभूतं कृत्यात् । ततः उक्तरीत्या सतं सूतम्

कज्जल्या कृतया साहं पूर्वभस्म नियोजयेत् ।
 विदिनं मर्दयित्वा तु मूषायां विनिरुध्य च ॥१०२॥
 पञ्चादकमितैः शालि-तुषैश्च पुटमाचरेत् ।
 स्वाङ्गशीतं समाहृत्य भावयेत्तदनन्तरम् ॥१०३॥
 आकुलीमूलवर्वूर-वौजगुञ्जाजटोद्भवैः ।
 कषायैरष्टवाराणि पटचूर्णं विधाय तत् ॥१०४॥
 विनिक्षिपेत् करण्डान्ते यत्नेन स्थापयेत्ततः ।
 तत्तन्मोहहरैर्द्रव्यैः संयुक्तो रसराडयम् ॥१०५॥
 निहन्ति सकलान् रोगान् दुरात्मोपकृतीरिव ।
 अयं हि सर्वरोगघ्नो भेषजेषु प्रगस्यते ॥१०६॥
 धार्मिकेष्विव सर्वेषु दयावानिव मानवः ।
 रसोऽयं नन्दिना दिष्टः प्रकृष्टो मेहहारिषु ॥ १०७ ॥

अथोदयभालारः ।—

पारदं भागमेकन्तु गन्धकं टङ्कणं तथा ।
 अश्वकं लोहमेवन्तु भागमेकं पृथक् पृथक् ॥१०८॥
 शिलाधातुस्तथा भागमस्त्रवेतसभागकम् ।
 कट्फलं भागमेकन्तु वङ्गेन सह योजयेत् ॥१०९॥
 रसञ्च पञ्चमूलेण दिनानि त्रीणि मर्दयेत् ।
 सर्वमेकत्र संयोज्य जम्बीररससंयुतम् ॥११०॥

अथमत्ततुल्यं गृहीत्वा समेन गन्धकेन कज्जलीं कुप्यात् ; अनन्तरं तदाकृतं
 राजावर्णादीनां भक्ष्यं प्रत्येकं समभागं कज्जल्या सह दिवसचयनानामर्थं मूषावर्जं
 कृत्वा च तुषपुटे पचेत् ; स्वाङ्गशीतञ्च तं गृहीत्वा आकुलीमूलादीनां प्रत्येकं
 क्वाथेन षट्ठी वारान् भावयेत्, ततः संशोध्य सङ्कुल्य च वस्त्रपूतं कृत्वा
 स्थापयेदिति ॥ १००—१०७ ॥

उदयभालारः—वङ्गेन इत्यत्र भागैकेन इति शेषः । पारदादीनां निश्चयकल-
 माह, रसमिति ।—पञ्चमूलेण गणधानजानां सेवीषां सहिषीषाश्च मिश्रितम् ॥

मर्दयेद्दिनचत्वारि खल्लके बुद्धिमान् भिषक् ।
 मूषिकालेपनं कुर्यात् मांसौगोक्षरसंयुतम् ॥१११॥
 मर्दयेच्च यथायोग्यं दिनानामेकविंशतिः ।
 पुटमध्ये परिस्थाप्य कुक्कुटोमात्रके दृढेत् ॥११२॥
 शीतलं तं समादाय भावयेच्च यथाक्रमम् ।
 कुमारोचितकव्योष-जातीफलहिंयावलीम् ॥११३॥
 विषमुष्टिं नखञ्चास्त्र-वेतसं परिमर्दयेत् ।
 शोषं कृत्वा यथायोग्यं दिनमेकं पृथक् पृथक् ॥११४॥
 तं सिद्धं वल्लमात्रन्तु दापयेत् बुद्धिमान् भिषक् ।
 मेहस्य मधुना युक्तः प्रयोज्यो भिषजां वरैः ॥११५॥
 शर्करार्द्रकसंयुक्तं रक्तपित्ते प्रयोजयेत् ।
 त्रिंशद्दिनानि दातव्यः शूले च त्रिफलाजलैः ॥११६॥
 मधुना चातिसारस्य श्वासकासस्य शर्करा ।
 क्षीरेण चाग्निमान्द्यस्य तैलकाञ्चिकसंयुतः ॥
 सिद्धनाथेन सम्प्रोक्तो नान्ना हृदयभास्करः ॥११७॥

मूत्रेण गर्दभीषाच्च तन्मत्तं मूत्रपञ्चकम् ॥” इत्युक्तेन मूत्रपञ्चकेन । कुक्कुटोमात्रके
 पुटमध्ये “पुटं भूमितले यत् तत् वितस्त्रिदितथोक्त्यम् । तावच्च तलविक्षीणे
 तत् स्यात् कुक्कुटं पुटम् ॥” इत्युक्तानुगुणे कुक्कुटपुटे । हिंयावलीम् अस्त्र-
 वेतसञ्च इत्यनयोः दत्त्वा इति शेषः ; “हिंयावलीम्” इत्यत्र “हिंयावलीम्” इति
 साठः साधुः, तच्च प्रागेव प्रदर्शितम् । शर्करार्द्रकसंयुक्तं शर्करापानीयमिधितमित्यर्थः,
 नात्र आर्द्रकशब्देन आर्द्रकशब्दवैरः अभिहितः, रक्तपित्तविरोधित्वात् । श्वासकासस्य
 क्षीरेण सह शर्करा, अतुपानं दातव्यमिति योजनीयम् । अर्थः क्रमः,—रसं द्विषसत्तयं
 पञ्चमूत्रेण मर्दयित्वा प्रक्षाल्य च गन्धकेन सह कञ्चुलीं कुर्यात्, ततः टङ्गणादिकं
 तत्र मेलयित्वा जम्बीररसेन दिनचतुष्टयं मर्दयेत्, अनन्तरं मांसौगोक्षरकाथेन
 एकविंशतिदिनानि अनेमर्दयित्वा तेनैवपेन मूषोदरसालिप्य कुक्कुटपुटे पथेत्,
 ततः स्वादुशीतं समुद्धृत्य कुमाय्यादीनां पृथक् पृथक् रसेः काथेनां एकमेकं दिनं
 मर्दयित्वा वल्लमानां वटीं कुर्यात् ॥ १०८—११७ ॥

अथ मेढकुठारः ।—

पिष्टा कार्पासतक्रे रसधरणदृशा तुल्यनागं कपित्था-
न्निर्यासं पञ्चनिष्कं निहितगतजलारातिवोजञ्च पञ्चात् ।
कृत्वा पिण्डानि तेन प्रतिदिनमथ तत् पिण्डमेकं कपित्था-
न्निर्यासं पादनिष्कं मथितमधुयुतं मेढजालं कृण्वि ॥११८॥

अथ द्विमासः ।—

रसस्य कर्षमादाय खले निक्षिप्य बुद्धिमान् ।
रक्तागस्यप्रसूनस्य स्वरसेन विमर्दयेत् ॥११८॥
सप्तवारं तथा साधु श्वेतदूर्वारसेन च ।
निष्कद्वयं टङ्कणञ्च कर्षं खादिरमारतः ॥१२०॥
कर्पूरं रसतुल्यञ्च सर्वमेकत्र मर्दयेत् ।
यावच्चिकणतां याति युक्त्या चन्दनवारिणा ॥१२१॥
हरेणुमात्रान् वटकांश्छायायां परिशीषितान् ।
प्रातः प्रातश्च सेवित मध्याह्ने च विशेषतः ॥१२२॥
निशायाञ्च विशेषेण सेवनीयाः प्रयत्नतः ।
एतद्भि मेहनुद्ध्यं मुखशोषहरं परम् ॥
सोमरोगहरं सर्व-पिटिकानाशनं परम् ॥१२३॥

मेढकुठारः—कार्पासतक्रे कार्पासिन सहितं तक्रं तस्मिन्, कार्पासपुष्पस्वरसे तक्रे
चित्थे; । रसधरणदृशा धरणं शब्दः पलदशनंशो वा, रसस्य धरणदृशा धरणवयेथ ।
कपित्थान्निर्यासं कपित्थमज्जा, तस्य पञ्चनिष्कासितं वाद्यम् । निहितेति ।—निहितं
निक्षिप्तं शतं शतगुडकं जलारातिवोजं जलारातिवोजं, जलधोरैक्यात् अजडावोज-
मित्यर्थः, शतसङ्कां कपिकञ्जुबीजम् आभलकं वा, रसाद्यमलेन मेढनाशितेन च
जाड्यापद्धवादितः ; यद्वा—जलारातिः कुम्भीकः “धाना” इति भाषा, तस्य बीजम् ।
पादनिष्कं निष्कात्रतुर्थांशं, पादनिष्कं तत्पिण्डमेकम् इत्यन्वयः । कार्पासनिष्कांससापि
पादनिष्कत्वं बोद्धव्यम् । मथितमधुयुतं सततमधुसंयुतम् ॥ ११८ ॥

द्विमासौ—रक्तागस्यप्रसूनस्य रक्तवर्णकपुष्पस्य । चन्दनवारिणा घटचन्दना

अथ वसन्तकुसुमाकरः ।—

हिभागी हेमभूतेश्च गगनश्चापि तत्समम् ।
 लोहस्य च त्रयो भागाश्चत्वारो रसभस्मनः ॥१२४॥
 वङ्गभस्म त्रिभागं स्यात् सर्वमेकत्र कारयेत् ।
 प्रबालं मौक्तिकञ्चैव रससाम्येन योजयेत् ॥१२५॥
 भावना गन्धदुग्धेन इक्ष्वासारसेन च ।
 हरिद्रावारिजेनैव मोचाकन्दरसेन च ॥१२६॥
 शतपत्ररसेनैव मालत्याः कुसुमेन च ।
 उशीरद्वयनीरेण सप्त सप्त च सङ्ख्याया ॥१२७॥
 पश्चात् मृगमदा भाव्यं सुसिद्धो रसराड् भवेत् ।
 कुसुमाकरविख्यातो वसन्तपदपूर्वकः ॥१२८॥
 गुञ्जामात्रं ददौतास्य मधुना सर्वमेहजित् ।
 क्षयकासदृषाश्वास-रक्तपित्तविषातिजित् ॥
 सिताचन्दनसंयुक्तश्चास्त्रपित्तादिरोगनुत् ॥१२९॥

अथ मेहहरः ।—

यारदभस्मशिलाजतुकण्ठा-लोहमलत्रिफलाकुलिवीजम् ।
 ताप्यनिशारजकोपलकान्त-व्योषरजः खपुरश्च कपित्थात् ॥१३०॥

लोहितोदकेन चन्दनचूर्णमिश्रितोदकेन वा चन्दनकायेन वा । हरिणसावान् कणाश-
 नानान् ॥ ११९—१२३ ॥

वसन्तकुसुमाकरः—हेमभूतैः स्वर्णभस्मनः । गगनम् अश्वम् । रसभस्मनः रस-
 सिन्दूरस्य । रससाम्येन रससिन्दूरतुल्येन । हरिद्रावारिजेनैव हरिद्रारसेन तथा
 वारिजेन रसेन बालककायेन । मोचाकन्दरसेन कदलौमुलरसेन । शतपत्ररसेन
 पञ्चपुत्ररसेन । उशीरद्वयं उशीरद्वयं स्वल्पद्वयमेवात् द्विविधं वीरगमूलं
 तत्रोरेण तत्कायेन ॥ १२४—१२९ ॥

मेहहरः—कण्ठा कण्ठजीरकम् । रजकः रजकः कम्पितकः इत्यर्थः । उपलं
 मजःशिला । कालः कालसौंढम् ; उपलकाल इति सप्तपदं वा, तथात्वे काल-
 व्याघात इत्यर्थः । खपुरः गुवाकः, अस्य हृत्पत्रं मलकं व्याघ्रं, मेहहरत्वात् ।

सर्वमिदं परिचूर्ण्य समांशं भावितभृङ्गरसं दिवसादौ ।

विंशतिवारमिदं मधुलेहं विंशतिमेहहरं हरिदृष्टम् ॥१३१॥

अथ मेहारिः ।—

सूतं बाहुमितं बलिं शशिमितं सम्यग् तत् कज्जलीं

कृत्वा कण्टहारण्यतोयसहितां सम्यग् घसं पुनः ।

कूप्यामभ्रककालिकां सुपिहितां सृत्स्नांशुकैः सप्तभिः

संवेष्ट्य त्रिदिनं विशोष्य लवणापूर्णे क्षिपेद्भाग्डके ॥१३२॥

दग्ध्वा यामचतुष्टये तु शिशिरां भित्त्वा च तां कूपिकां

तं सूतं हिलवं लवञ्च गगनं लोहं लवं मर्दयेत् ।

सिद्धो वल्लमितः सिता च मधुना वत्सादनीसत्त्वतो

नो चेत् चौद्रकणायुतश्च तरसा सर्वप्रमेहान् जयेत् ॥१३३॥

रोगाधीश्वरपाण्डुकामलहरिद्राभत्वपित्ताद्भवान्

सर्वांश्च प्रदरामयान् विजयते मेहारिनामा रसः ॥१३४॥

कापित्यात् इत्यत्र सज्जा इति शेषः । भावितभृङ्गरसं भावितः सृङ्गरसो यत्र तत्, इदमित्यस्य विशेषणम् ; विंशतिवारमित्यस्य भावितभृङ्गरसमित्यनेन सम्बन्धः । दिवसादौ इति पदं मधुलेहमित्यनेन सम्बध्यते ; मधुलेहं मधुना लिङ्गन् लिङ्गद्वित्यर्थः । “हरिदृष्टम्” इत्यत्र “परिदृष्टम्” इति युक्तः पाठः । “हरिदृष्टम्” इति पाठे—हरिण उपदिष्टमित्यर्थः ॥ १३०।१३१ ॥

मेहारौ—बाहुमितं भागद्वयमित्यर्थः । शशिमितम् एकभागम् । कण्टहारण्य-तोयसहितां कण्टधुत्तररससहिताम् । घसं दिनम् । अम्रककालिकां कण्ठाभखण्डम् । सृत्स्नांशुकैः सप्तभिः सप्तभिः सृजितवस्त्रखण्डैः । यामचतुष्टये चतुष्पहराभ्यन्तरे । तं सूतम् उत्तमप्रकारेण भस्मीकृतं सूतं हिलवं लवः चतुर्थांशः तद्वधम्, उत्तमप्रकारेण भस्मीकृतस्य अर्द्धमित्यर्थः । लवञ्च गगनं सूताचतुर्थांशम् अम्रकम् । वल्लमितः रक्तिमयसितो रसः । वत्सादनीसत्त्वतः गुडूचीशर्करातः गुडूचीरसतो वा । कज्जलीं कण्टधुत्तर-पत्ररसेन एकदिनं मर्दयित्वा कूपिकायां संस्थाप्य च कण्ठाभखण्डेन कूपिकामुखं कृत्वा, ततः सप्तभिः सृजितवस्त्रखण्डैः कूपिकां तां संवेष्ट्य त्रिदिनम् आतपे शोषयित्वा च लवणयन्त्रे चतुःपहरं पचेत् । ततः स्नाद्वशीतां तां कूपिकां भङ्गा

अथ मेहवद्धरसः ।—

भस्मसूतं मृतं कान्तं मुण्डभस्म शिलाजतु ।
ताप्यं शुद्धं शिला व्योषं त्रिफलाऽङ्गोलवीजकम् ॥ १३५॥
कपित्थरजनीचूर्णं समं सन्ध्याय भृङ्गिणा ।
त्रिंशद्वारं विशोष्याथ मधुयुक्तं लिहेत् सदा ॥ १३६॥
निष्कमात्रं हरिन्मेहान् मेहबद्धो रसो महान् ।
महानिम्बस्व वीजानि षण्निष्कं पेपितानि तु ॥ १३७॥
पलतण्डुलतोयेन घृतनिष्कद्वयेन च ।
एकीकृत्य पिवेच्चानु हन्ति मेहं चिरन्तनम् ॥ १३८॥

अथ हरिशङ्कररसः ।—

मृतं सूताभ्रकं तुल्यं धात्रीफलनिजद्रवैः ।
सप्ताहं भावयेत् खल्ले रसोऽयं हरिशङ्करः ॥ १३९॥
माषमेकां वटीं खादेन्नीलमेहप्रशान्तये ।
पूर्वयोगानुपानं स्यादसाध्यं साधयेत् क्षणात् ॥ १४० ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तस्य गृहीतार्थसंग्रहाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये मूलकच्छास्मरौ-
मेहसोत्तरोगपिटिकाचिकित्सितं नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

असौमृतरसस्य भागद्वयं गन्धस्य लौहस्य च एकैकभागं मिश्रयित्वा सिद्धात् रसात्
रक्तिवयं सितादिभिः सह भक्षणीयम् ॥ १३२—१३४ ॥

मेहवद्धरसः—मृतं कान्तं कान्तलौहभस्म । मुण्डभस्म मुण्डलौहभस्म । रसेन्द्रसारे
—“मृतं कान्तं मुण्डभस्म” इत्यत्र “मृतं कान्तलौहभस्म” इति पाठान्तरम् ।
रसरत्नाकरे “मुण्डभस्म” इत्यत्र “तौल्यभस्म” इति पाठः । अङ्गोलवीजकम्
अङ्गोलवीजम् । “अङ्गोलवीजकम्” इत्यत्र “विल्वजीरकम्” इति रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे
पाठः । भृङ्गिणा भृङ्गराजरेण । रसेन्द्रसारे मेहबद्धाख्योऽयम् ॥ १३५—१३८ ॥

हरिशङ्कररसः—धात्रीफलानिजद्रवैः आमलकक्षरसैः । “धात्रीफलानिजद्रवैः” इत्यत्र
“धात्रीफलानिजद्रवैः” इति रसेन्द्रसारोक्तः पाठः । पूर्वयोगानुपानं “महानिम्बस्व”
इत्यादिना मेहबद्धोक्तानुपानम् ॥ १३९, १४० ॥

इति रसरत्नसमुच्चयसोपनिषत् सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अथाष्टादशोऽध्यायः ।

अथ विद्रध्यादिचिकित्सनम् ।—

अथ विद्रधेर्निदानं सम्प्राप्तिम् ।—

अन्नैरध्यपितोऽणुश्लक्ष्णैरन्यैरसृग्दूषणै-

र्वक्रैर्वा शयनादिभिस्तनुभृतमन्तर्वह्निर्वोत्थितः ।

मेदस्त्वक्पलकण्डरास्थिरुधिरं गार्हं प्रदूष्य कृतो

वृत्तः स्यादथवायतोऽधिकरुजः शोथस्त्वसौ विद्रधिः ॥ १ ॥

अथ विद्रधिचिकित्सा ।—

अथ सर्वेश्वरपर्वटी ।—

रसोपरसलोहानि कार्षिकानि पृथक् पृथक् ।

तेषु लोहानि सर्वाणि पाषाणाः कठिनास्तथा ॥ २ ॥

प्रमेहोपेक्षया पिडका जायते, विद्रधेऽपि पिडकासामान्यात् दशविधपिडकाऽन्तर्गताः
त्वाहा प्रमेहानन्तरं विद्रध्यादिचिकित्सितं विवर्णैः अष्टादशाध्यायमारभते, तत्र
अौषधप्रयोगस्य व्याधिनिर्णयपेक्षितत्वात् आदौ विद्रधेर्निदानं सम्प्राप्तिश्चाह, अन्नै-
रिति ।—अध्यपितोऽणुश्लक्ष्णैः पशुभिः उष्णैः उष्णसंश्लेषेण तथा गुल्मैः पक्षैः
कठिनेभ्यः अन्नैः, तथा असृग्दूषणैः रक्तदूषकैः अल्मैः अत्यन्तैः भोज्यैः, तथा वृद्धैः
कुष्ठैः, उन्मादचैरित्यर्थः, निषमेरिति यावत्, शयनादिभिः शयनासनव्यानादिभिः
कुपितेन दोषेणेति शेषः, तनुभृतो देहिनां मेदस्त्वक्पलं मांसं कण्डरा शूलशिरा
स्थि रुधिरश्च गार्हम् अथर्धं प्रदूष्य अन्तः देहाभ्यन्तरे गुदवन्तिस्तृणादिदेहे, वृद्धः
कृच्छित् गालप्रदेशे वा उत्थितः उत्थापित इत्यर्थः, वृत्तः अथवा आवृतः दोषाकारः
अधिकरुजः अतिक्रमप्रदः यः शीघ्रः स्यात्, कृतः दोषेणैव जनितः इत्यर्थः, असौ
शोथः विद्रधिः ॥ १ ॥

सर्वेश्वरपर्वटी—रसशब्देन रसनहारस्योः तथा उपरसशब्देन च उपरस-
साधारणरसयोः सङ्गणम् ; ततश्च रसः पारदः, तथा “अथ-वेत्तान्-माचोक्त-विस्मया-
इति-सत्यकम् । अपलो रसकवेति ज्ञात्वाऽष्टौ सङ्गुक्षेत् रसान् ॥” इत्यष्टनहारसाधः,
तथा उपरसाः “गन्धार्श्व-गैरि-काशीश-काचौ-ताल-शिलाऽज्जनम् । कङ्कडश्लेष-

वनसत्त्वञ्च तत् सर्वं भस्मौक्त्य प्रयोजयेत् ।
 रत्नानि वल्लतुल्यानि भस्मौक्त्य च सर्वशः ॥३॥
 एभ्यश्चतुर्गुणः सूतो गन्धस्तस्माच्चतुर्गुणः ।
 कृत्वा कज्जलिकां ताभ्यां क्षिपेत्तोहस्य भाजने ॥४॥
 प्रद्राव्य बदराङ्गारैर्निक्षिपेत्तदनन्तरम् ।
 रसोपरसलोद्धानां रत्नानामपि सर्वशः ॥५॥
 चूर्णं भस्म च निक्षिप्य काष्ठेनाऽऽलोच्य मेजयेत् ।
 ततश्च षोडशांशेन मिश्रयित्वाऽरुणं विषम् ॥६॥
 गोमयोपरि निक्षिप्य निक्षिपेत् कदलीदले ।
 पत्रेणान्येन रम्भायाः समाच्छाद्य प्रयत्नतः ॥७॥
 कराभ्यां क्षिपिटीकृत्य क्षिपेदुपरि गोमयम् ।
 ततः शीतं समाकृत्य चूर्णयित्वा च पर्पटीम् ॥८॥
 विनिक्षिपेत् करण्डान्तः सम्पूज्य रसभेषजम् ।
 सर्वेश्वराभिधानेयं पर्पटी परिकीर्तिता ॥९॥
 सर्वलोकहितार्थाय नन्दिनेयं प्रकीर्तिता ।
 रक्तियुक्तसमानेयं मरिचार्द्रसमन्विता ॥१०॥

रसाशटौ पारदकर्मणि ॥” इत्यष्टौ तथा “कम्पितश्च परो गौरौ-पाषाणौ नरसारकाः ।
 कपर्दी वज्रनारश्च गिरिसिन्दूरश्चिह्नौ ॥ सृष्टारश्चकम्पित्यष्टौ साधारणरसाः श्रुताः ।
 रससिद्धिकराः प्रोक्ता नाराजुनपरःसरैः ॥” इत्यष्टौ साधारणरसाश्च, तथा लोहानि
 “गुडं लोहं कनकरजतम्” इत्यादिना पञ्चमाध्यायीकृतानि स्वर्ण-रौप्य-ताम्र-कान्त-मुष्ट-
 तीक्ष्ण-नाम-वज्र-कांस्य-पित्तल-वर्तलौहाख्यानि पृथक् पृथक् कार्ष्णिकाणि, साक्षादि-
 इति शेषः । तेषु रसोपरसलौहेषु मध्ये सर्वाणि लोहानि, तथा कठिनाः
 पाषाणाः रसोपरसयोर्भेद्ये ये पाषाणाकाराः दृढाः नास्ति कादयः, तथा अक्षसत्त्वञ्च
 सर्वं भस्मौक्त्य प्रयोजयेत्, एतेन रसोपरसयोः ये सदवः तान् संग्रीह्य चूर्णीकृत्यैव
 प्रयोजयेत्, न तु भस्मौक्त्येति सलज्यम् ; अशमेवाश्वः “चूर्णं भस्म च निक्षिप्य”
 इत्यादिना स्फुटीकृतः आचार्यैरेवोपरिष्ठात् । रत्नानि “वैकान्तः सूर्यकान्तश्च”
 इत्यादिना चतुर्थाध्यायीकृतानि । एभ्यः रसादिमुदाहर्यः । गन्धस्तस्माच्चतुर्गुणः

विद्रुधौ षट्प्रकारे स्याद्देया वर्धसु सप्तसु ।
 क्षयरोगेषु सर्वेषु पाण्डुरोगे विशेषतः ॥११॥
 अहणीरोगभेदेषु गुल्मेष्वष्टविधेषु च ।
 मूलरोगेष्वपि ग्रीहार्थं यत्कृतामये ॥१२॥
 प्रमेहे सोमरोगे च प्रदरे जठराक्षिषु ।
 विशेषेण च मन्दाग्नौ सर्वेष्ववर्तकेषु च ॥१३॥
 अनुक्तेष्वपि रोगेषु तत्तदौचित्ययोगतः ।
 रसोऽयं खलु दातव्यः शिवतुल्यपराक्रमः ॥१४॥
 यद्यद्व्यससात्मं हि जनानामुपजायते ।
 तत् सर्वं सात्माभायाति रसस्यास्य निषेवणात् ॥१५॥
 पीतं हालाहलं तोयं पर्वताग्रे वरोद्धतम् ।
 सलिलं तैलतत्तुल्यं तज्जलं स्यात् सुधोपमम् ॥
 दुःसाध्यो विद्रुधिर्मासाच्छान्तिमाप्नोति निश्चितम् ॥ १६ ॥

सुताक्षतुर्मुषो गत्यकः । अरुणं विषम् अहिफेनं दाहनीधं वा । रक्तियुक्तममाना रक्तिनामा
 इयं पपंटी । वर्धसु सप्तसु सप्तविधेषु रुद्धिरोगेषु ; वर्धस्येदेनाह रुद्धिरोग एवामिमेतः
 न तु वर्धः, तस्य सप्तविधत्वादर्शनात् रुद्धेयं सप्तविधत्वादिति । गुल्मेषु अष्टविधेषु
 वातपित्तकफरूढसन्निपातरक्तजेषु अष्टविधेषु मुख्येषु । आवर्तकेषु पुनः प्रत्यावर्तन-
 शीलेषु, ये रोगाः एकवारं प्रशान्ताः पुनः प्रत्यावर्तन्ते ते आवर्तकाः ज्ञेयाः ।
 पीतमिति ।—वरोद्धतं सुतीव्रं हालाहलं नरलसपि पीतं, चेदिति शेषः, तत् पर्वताग्रे
 वत् तोयं निर्मरीदकं तत्तुल्यं, भवेदिति शेषः, अग्निम् औषधे सेविते असात्मान्
 सुतीव्रं हालाहलं पीतमपि तत् निर्मरीदकवत् सात्माभदोषश्च सम्पद्यते इत्यर्थः ।
 तथा तैलतत्तुल्यं तैलवणौ विषयमित्यर्थः, यत् सलिलं तज्जलमपि सुधोपमं सुधावत्
 गुणकारि स्यात्, असौषधश्च सेवनात् असात्मान् अतीविकृतं जलमपि पीतम्
 अस्यतवत् सात्माभदोषश्च सम्पद्यते इत्यर्थः । कश्चिदेतच्छ्लोकानन्तरं भुक्ता अपि च
 पाषाणा जीर्यन्ते जलमावतः । नैतस्मिन्निधतः कापि बिहाराहारकर्मणि ॥ श्लोक-
 नाथरसोऽप्ययं चोद्देशं ज्ञातुमर्ह्यम् । पाठामूलस्य कर्षके पित्ततण्डुलवारिणा ॥
 इत्यधिकः पाठो दृश्यते ॥ २—१६ ॥

अथ वरुणकथायः ।—

वरुणावत्कलकाये हिङ्गुकासीसमैन्धवम् ।

शिलाजतुसमायुक्तमसार्धं विद्रधिं जयेत् ॥ १७॥

अथ शोभाजनादिकायः ।—

काथं शिशुवचाश्वत्थं हिङ्गुसैन्धवचूर्णितैः ।

संयुक्तं पाययेच्छान्धे विद्रधोरोगपीडितम् ॥ १८॥

अथ सर्वानघहरौ रसः ।—

हरिद्राकन्दमङ्गोल-तण्डुलं गन्धकं गुडम् ।

मूलानि च महाभय्याः पृथगर्हपलान्वितम् ॥ १९॥

तुल्यञ्च पञ्चपलिकं नारौस्तन्येन पेषितम् ।

लिप्तं नालान्ध्रमूषासु धमनात् सत्त्वमाहरेत् ॥ २०॥

शस्तं चारं रसेष्वेतत् पीटल्या पचनादनु ।

वृतेनाऽऽवर्त्तिते तस्मिन्निष्कहितयसम्पिते ॥ २१॥

वरुणकथायै—वरुणावत्कलकाये वरुणत्वकाये ; प्रयोगदर्शनात् वरुणशब्दः आदन्तोऽप्यस्तीति सन्तत्यम् ; यदा—वरुणस्य आवत्कलम् आ सम्यक् पुष्टं, वनमित्यर्थः, वत्कलम् । हिङ्गुादीनामव प्रलेपः बोध्यः ; तेन हिङ्गु र २ सैन्धव र ६ काशीश र २ शिलाजतु र ६ अत्र द्रव्य इत्याहुर्बुद्धाः । योगोऽयनाभ्यन्तरविद्रधौ शयीत्यर्थः ॥ १७ ॥

शोभाजनादिकायै—शिशुवचाश्वत्थं शिशुवचाश्वत्थतन्मित्यर्थः । “शिशुवचाश्वत्थम्” इत्यत्र “शिशुत्वचोत्पलञ्च” इति पाठान्तरम् ॥ १८ ॥

सर्वानघहररसै—मङ्गोलतण्डुलम् मङ्गोलमूलं विङ्गुतण्डुलस्येत्यर्थः ; मङ्गोलबीज-मित्यर्थो वा । मूलानि च महाभय्याः “महाभरी” इति प्रसिद्धायाः वचाया मूलानि । नालान्ध्रमूषासु नालयुक्तासु गोक्षनाकारासु अन्ध्रमूषासु, तल्लचणम् “मूषा वा गोक्षनाकारा” इत्यादिना दशमाध्यायि प्रदर्शितम् । शस्तमिति ।—एतत् चारं हरिद्राकन्दादीनां चारं रसेषु रसकर्मसु शक्तं प्रयुज्यते । एवं सत्त्वसङ्गुहविधिसुक्ता अभ्यन्तरकर्मसमाह, पीटल्या इति ।—पीटल्या मूषया इति यावत्, पचनादनु पाकाभ्यन्तरं निष्कहितयसम्पिते तालकपरिमिते तथा वृतेनावर्त्तिते आलोहिते तस्मिन् सति

प्रवेशितं निष्करसं महाजम्बीरनीरतः ।
 अस्त्रपिष्टं शरावान्तर्लिप्तं मृदस्त्रमुद्रितम् ॥२२॥
 अधरोत्तरदत्तानां भ्रष्टानामादके स्थितम् ।
 बालुकानां तथाभूतैः खारीपरिमितैस्तुषैः ॥२३॥
 पक्वं शीतं कृतं क्षुम्भमष्टौ निष्काणि खर्परात् ।
 चत्वारि सुरभि स्थूलघनवर्तुलनीरुजाम् ॥२४॥
 पीताभानां सगर्भत्वाद्वराटानाञ्च षोडश ।
 अस्त्रस्य सार्धप्रस्थेन श्लक्ष्णपिष्टानि पात्रयोः ॥२५॥
 जम्बीरमूलिकाकल्केनान्तर्लिप्तानि लिप्तयोः ।
 पचेच्छुष्ककरीषाणामर्द्धभारेण यत्नतः ॥२६॥
 क्षण्वर्णाऽनुपकोऽसौ सुपक्वः शङ्खपाण्डुरः ।

निष्करसं निष्कमानं पारदं प्रवेशितं मिश्रितं, क्लृप्तं इति शेषः, महाजम्बीरनीरतः
 ब्रह्मजम्बीररसात् अस्त्रपिष्टं शरावान्तर्लिप्तं तथा मृदस्त्रमुद्रितं सज्जिमवस्त्रवेष्टितं, तत्
 सत्त्वं भ्रष्टानां स्थालीमध्ये निक्षिप्तानाम् अधरोत्तरदत्तानां शरावस्त्र कर्द्धादोदत्तानां
 बालुकानामादके आदकपरिमितायां बालुकायां स्थितं रचितं कृत्वा तथाभूतैः स्थाल्या
 अधरोत्तरदत्तैरित्यर्थः, खारीपरिमितैः वादजशरावाधिकैः शरावशतपरिमितैः तुषैः
 पक्वं शीतं कृतं शीतौसृतं क्षुम्भं चूर्णीकृतं तद्वेषजं, तथा खर्परात् अष्टौ निष्काणि, सुरभि
 गन्धकं चत्वारि, निष्काणौति शेषः, अस्त्रस्य सार्धप्रस्थेन श्लक्ष्णपिष्टानि,
 क्लृप्तं इति शेषः, सगर्भत्वात् मध्ये औषधपूरणार्थं रन्ध्रवत्त्वात् स्थूलघनवर्तुलनीरुजां
 स्थूलानां घनानां मांसलानां वर्तुलानां गोलानां नीरुजाम् अखण्डितानां पीताभानां
 वराटानां षोडश, सट्टौला इति शेषः, अन्तर्लिप्तानि वराटोदरप्रवेशितानि तानि
 हरिद्राकन्दसत्त्वादिसुरभ्यलानि औषधानि जम्बीरमूलिकाकल्केन लिप्तयोः पात्रयोः
 पिष्टजम्बीरमूलैर्लिप्तोदरयोः शरावयोः, स्थापितानि कृत्वा इति शेषः, लिप्तयोः
 पात्रयोः रुडसन्धिकयोः पात्रयोः, स्थितानीति शेषः, पात्रमध्ये औषधं संस्थाप्य
 सन्धिं निबध्य च ; “सुरभिस्थूलघनवर्तुलनीरुजाम्” इति समस्तपाठे—नीरुक् कुटं,
 सुरभिस्थूलघनवर्तुलकुटानां चत्वारि निष्काणौत्यर्थः । शुष्ककरीषाणाम् अर्द्ध-
 भारेण सद्वस्त्रपलेन, “पलानां द्विसहस्रञ्च भार एकः प्रज्ञोर्चितः” इति लघुभाष्ये,

काचशङ्खमये पात्रे धारणीयः सुरक्षितः ॥

षट्चूर्णवशात् सर्वानामयान् विनियच्छति ॥ २७ ॥

अथ वृद्धिचिकित्सा ।—

अथ दार्वीप्रयोगः ।—

चूर्णे दारुहरिद्राया गवां मूत्रैस्त्रिनिष्ककम् ।

चित्रं चिरोत्थितां हन्ति अन्त्रवृद्धिं न संशयः ॥ २८ ॥

अथ वातारिरसस्य प्रयोगोपदेशः ।—

रसो वातारिनामा यः सोऽत्र देयः पिबेदनु ।

एरण्डतैलकर्षिकं गवां क्षीरं पलद्वयम् ॥

अण्डवृद्धिहरं ख्यातं मासमात्राच्च संशयः ॥ २९ ॥

अथ वातारिः ।—

रसभागो भवेदेको द्विगुणो गन्धको मतः ।

त्रिभागा त्रिफला आद्या चतुर्भागश्च चित्रकः ॥ ३० ॥

गुग्गुलुः पञ्चभागः स्यादेरण्डस्नेहमर्दितः ।

क्षिप्त्वाऽत्र पूर्वकं चूर्णं पुनस्तेनैव मर्दयेत् ॥ ३१ ॥

गुटिकां कर्षमात्रान्तु भक्षयेत् प्रातरेव हि ।

नागरैरण्डमूलानां काथं तदनु पाययेत् ॥ ३२ ॥

ध्रुवतः पचेत् । असौ असौभूतः रसः कृष्णवर्णयेत् अनुपकः हौनपकः “अनु हौने सदाश्च च” इति विचक्षणनादनुशब्दोऽत्र हौनार्थकः । सुपकयेत् शङ्खपाशुरः, भवेदिति शेषः ॥ १९—२७ ॥

शोधनसामान्यात् विद्रव्यमन्तरं वृद्धिचिकित्सितं विवृण्वन् आदौ अन्त्रवृद्धिनाशनं दार्वीप्रयोगमाह, चूर्णमिति ।—सुगमम् ॥ २८ ॥

वातारिरसस्य अनुपानं निर्दिशति, रस इति ।—अथ अन्त्रवृद्धिरोगे वातारिनामा यो रसः वक्ष्यमाणः स देयः । एरण्डेति ।—शोक्षीरे एरण्डतैलेन प्रक्षिप्य पिबेत् ॥ २९ ॥

प्राक् वातारिरस इत्युक्तं, तमेव वातारिरसमाह, रसभाग इति ।—त्रिभागा त्रिफला इति मिलितायास्त्रिफलायाः भागद्वयं, तेन प्रत्येकं रससप्तो भागः । अत्र एरण्ड-स्नेहमर्दितं गुग्गुली । पूर्वकं चूर्णं रसादि चित्रकान्तचूर्णम् । तेनैव एरण्डस्नेहेनैव ।

अभ्यज्यैरण्डतैलेन स्वेदयेत् पृष्ठदेशकम् ।
 विरेके तेन सञ्जाते स्निग्धमुष्णञ्च भोजयेत् ॥ ३३ ॥
 वातारिसंज्ञको ह्येषः रसो निर्वातसेवितः ।
 मासेन सुखयत्येव ब्रह्मचर्य्यपुरःसरः ॥
 विजयागुटिकां रात्रौ स्वल्पमात्राञ्च भक्षयेत् ॥ ३४ ॥

अथ तैलाद्रकप्रयोगः ।—

कर्पेकां तिलतैलान्तु पलैकञ्चाऽऽर्द्रकद्रवम् ।
 यः पिबेत् प्रातस्तथाय तस्यान्वहृद्भिहृद्भवेत् ॥ ३५ ॥

अथ अन्वहृदौ पानीयतैलम् ।—

गोमूत्रैरण्डतैलञ्च क्वागमांसरसं तथा ।
 त्रिफलाक्वाथतुल्यांशं तैलग्रेषं विपाचयेत् ॥
 तत्तैलान्तु पिबेत् कर्षमन्वहृद्भिप्रशान्तये ॥ ३६ ॥

अथ अन्वहृदौ पानीयतैलान्तरं घृतञ्च ।—

दध्यानलमदिरा-मातुलुङ्गरसैः समैः ।
 ताम्रचूडरसैस्तुल्यं तैलं वा घृतमेव वा ॥
 स्नेहशेषं पचेत् सर्वं तत् पिबेदन्वहृद्भिजित् ॥ ३७ ॥

निर्वातसेवितः प्रवातरहिते देशे अवस्थितः । ब्रह्मचर्य्यपुरःसरः उपप्लव्यमपूत्रकः ।
 विजयागुटिकां पिष्टविजयया कृतां गुडिकाम् । पञ्चभागं विशोधितं गुग्गुलुनादौ
 एरण्डतैलेन मर्दयित्वा पश्चात् तत्र रसादिकं मिश्रयित्वा पुनः एरण्डतैलेन
 मर्दयेत् ॥ ३०—३४ ॥

तैलाद्रकप्रयोगे—अन्वहृद्भिहृत्, योगोऽयमिति शेषः ॥ ३५ ॥

अन्वहृदौ पानीयतैले—त्रिफलाक्वाथतुल्यांशं त्रिफलाक्वाथः तुल्यांशः समो यत्र
 तादृशम् एरण्डतैलम्, एतेन एरण्डतैलादीनां लघाणां तुल्यत्वं गोमूत्रस्य च चातुर्गुण्यं
 बोध्यम् ॥ ३६ ॥

अन्वहृद्भिहृदपानीयतैलघृतयोः—समैः समपरिमितैः दध्नादिभिः । ताम्रचूडरसैः
 कुङ्कुटमांसरसैः । अकलकमिदम् ॥ ३७ ॥

अथ अन्तर्द्वितीयो मांसरसः ।—

अन्तर्द्विद्विहरः पाने मयूरात्तिस्तिराद्रसः ॥ ३८ ॥

अथ अन्तर्द्वितीयो द्वितीयमांसरसः ।—

वार्त्ताकं कुक्कुटं पक्त्वा तद्रसं पानभोजने ।

योजयेदन्तर्द्विद्विहारात्तं शममाप्नोति नान्यथा ॥ ३९ ॥

अथ गुल्मपूर्वरूपम् ।—

उद्गारबाहुल्यपुरोषवन्ध-टल्यक्षमत्वान्धविकूजनानि ।

आटोपमाभानमपक्तिशक्तिरासन्नगुल्मस्य वदन्ति चिह्नम् ॥ ४० ॥

अथ गुल्मचिकित्सा ।—

अथ गन्धकादिपोटलीरसः ।—

गन्धकं तालकं ताप्यं शिलाह्वं पिप्पलीकृते ।

कषायि भावयेत् सुहृदाः क्षीरे मूत्रे च सप्तशः ॥ ४१ ॥

निष्कार्द्वमस्याः पोटल्याः स्यादहं साज्यमाक्षिकम् ।

प्रयोज्यं सयकृत्प्रीतिं पञ्चकोलपशालिना ॥ ४२ ॥

अन्तर्द्विद्विहरमांसरसे—मयूरतिस्तिरयोः मिलितयो रसः पक्त्वः ॥ ३८ ॥

अन्तर्द्विद्विहरे द्वितीयमांसरसे—वार्त्ताकं तिस्तिरम् । अपि वार्त्ताककुक्कुटयोः
मिलितयो रसः ज्ञेयः ॥ ३९ ॥

अथ बाधोरव्यभिचारितत्वसाधन्यात् तद्वदन्तं गुल्मचिकित्सितं विबलुरादौ तस्य
पूर्वरूपमाह, उद्गारेति ।—टलिः सौहृद्यं गतस्यैव अग्न्याकाङ्क्षा । अक्षमत्वं कर्मेक्ष-
क्षानर्थम् । आटोपं सज्जमुदरचोभं तल्लतलं वा, न तु गुडगुडाभ्याम्, “अन्त-
र्विकूजनानि” इत्यनेनैव तस्य गतार्थत्वात् ॥ ४० ॥

गन्धकादिपोटल्यां—मूत्रे गोमूत्रे, “मूत्रे गोमूत्रसादेवम्” इति परिभाषावत्तात् ।
सप्तशः पिप्पलीकषायादिना प्रत्येकं सप्तवारान् । स्यादहंमिति ।—घृतसघुनोः
मिलित्वा पोटलीमानादहं याज्यम् । पञ्चकोलपशालिना पञ्चकोलपशालिना ३
“पञ्चकोलपशालिना” इत्यत्र “पञ्चकोलपशालिना” इति पाठे—पलनितपञ्चकोलपशालि-
नादित्यर्थः ॥ ४१-४२ ॥

अथ गन्धकादिपोटल्याः प्रयोगान्तरम् ।—

वर्षाभूः कारवी शौण्डी सूची वचफलासनम् ।

तिलाक्षियुगमावाणा-निशाकर्कभुसूरिका ॥४३॥

रक्तागस्त्येन्दुरेखाब्द-नीलज्योतिरयो मृतम् ।

वल्कलं बहुवक्त्र्याः क्षणः काश्बीजिकाफलम् ॥४४॥

गवाक्षीरजनीकृष्णा-निम्बवेज्जकठिल्लकम् ।

मानिकांशं पृथक् क्षुण्णं तुल्यं भृशकर्करा मृतम् ॥४५॥

विफलावीजतैलेन भावितं कर्षमन्वितम् ।

प्राज्ञे घृतेन मध्याह्ने गुडेन मधुना निशि ॥४६॥

पादं पादार्द्धमात्रं वा पोटल्या रजो भवेत् ।

हैयङ्गवीनशाल्यन्न-क्षणागोक्षीरवर्त्तिनः ॥४७॥

गन्धकादिपोटल्याः प्रयोगान्तरे—कारवी कृष्णाक्षीरकम् । शौण्डी पिप्पली । सूची कुशः । वचः वचा । फलं विफला । असनं खनासल्यातम् ; “फलासनम्” इत्यत्र “किलासनम्” इति पाठे—किलः किलपादिका, क्षुद्रलज्जालुलता इत्यर्थः । तिलाक्षि तिलवैवं, तिलनालमूलमित्यर्थः । युगः अङ्गिः, तदभावे बला यात्या । मावाणा शरपुष्पाभेदः ; “तिलाक्षियुगमावाणा” इत्यत्र “तिलाक्षिहृत्पुष्पावाणा” इति पाठान्तरम् । निशा हरिद्रा । कर्कभुः आरप्यवदरम् । सूरिका राजिका । रक्तागस्त्यः रक्तवक्त्रः । इन्दुरेखा सोमराजौ । अब्दः सुलकम् । नीलज्योतिः रसाञ्जनम् ; नीलः नीलोत्पलः, ज्योतिः चित्रक इत्यर्थो वा । अयो घृतं मृतमौहम् । वल्कलं बहु-
वक्त्र्याः शोभाञ्जनलकम् । क्षणं सरिषम् । काश्बीजिकाफलं गुप्तावीजम् ; “कृष्ण-
काश्बीजिकाफलम्” इति समस्तपाठे—कृष्णवर्णगुप्ताफलम् । गवाक्षी गीरक्षकर्कटौ । रजनी दावी । कृष्णा गन्धारी पिप्पली वा । वेज्जं विडङ्गम् । कठिल्लकं पुनर्नवा । मानिकांशं शरावन्वितम् । भृशकर्करा इक्षुविकारजा शर्करा, न तु पुष्परमादिभ्यो जाता शर्करा इति विशिष्टे ज्ञापनार्थं सुपदीपादानं बोध्यम् ; शर्करकन्दाल्वाः आलूक-
विशेषः इत्यर्थो वा । अत्र शर्कराघृतयोर्मिश्रितयोः सर्वेष्वंशसमानत्वं बोध्यम् । विफलावीजतैलेन विफलावीजभवतैलेन । भावितमिति समाह्वम् । पादमिति ।—
अर्धमाद्विधोऽथ कर्षमावापेक्षया पादं पादार्द्धमात्रं वा पोटल्या रजः गन्धकादि-
पोटलौक्षुण्णम् ; योगमिमं कर्षमाणं पोटल्याः माषद्वयेन माषपुण्ड्रद्वयेन वा सह पिबेत् ।

एवं वर्षत्रयं कुर्यात् स्याद्वलौपलितोज्झितः ।
प्रत्यहं मण्डलं खादेत् पथ्यं त्यक्त्वा ततः परम् ॥
इष्टाहारविहारी च सहस्रायुर्भवेद्भुवम् ॥४८॥

अथ वङ्गेश्वरः ।—

भस्मासूतं वङ्गभस्म पलैकैकं प्रकल्पयेत् ।
गन्धकं मृतताम्रञ्च प्रत्येकञ्च पलं पलम् ॥४९॥
अर्कजीरैर्दिनं मयीं सर्वं तत् गोलकोक्ततम् ।
बद्ध्वा तद्गुधरे पत्र्यात् पुटैकेन समुद्धरेत् ॥५०॥
एष वङ्गेश्वरो नाम प्रीहगुल्मोदरापहः ।
घृतैर्गुञ्जाहयं लेह्यं निष्कं श्वेतपुनर्नवा ॥
गवां मूत्रैः पिबेच्चानु रजनीं वा गवां जलेः ॥ ५१ ॥

अथ देवदालीपञ्चाङ्गचूर्णम् ।—

पञ्चाङ्गदेवदाल्यास्तु चूर्णकर्षं शिवास्वना ।
मासमात्रं पिबेद्यस्तु प्रोक्ता तस्य करोति किम् ? ॥५२॥

अथ तकासवः ।—

लवणं रजनी राजी प्रत्येकं पलपञ्चकम् ।
चूर्णितं निक्षिपेद्वाण्डे शततक्रपलान्विते ॥५३॥

हैयङ्गबीजं सद्योजातं घृतम् ; हैयङ्गवादिना वर्तते जीवति इति तस्य हैयङ्गवादि-
शेषिनः इत्यर्थः । प्रत्यङ्गमिति वर्षत्रयमित्यनेन सम्बध्यते ; एवञ्च वर्षत्रयं यावत् प्रतिदिनं
खादेदित्यर्थः । तच्छलं खादेत् पथ्यं मण्डलम् अष्टचत्वारिंशद्दिनं यावत् पथ्यं खादेत्
पथ्यमुक्त्वा, ततः परम् अष्टचत्वारिंशद्दिनानन्तरं, त्यक्त्वा, पथ्यमिति शेषः, इष्टाहार-
विहारी भवेत् यथाकासाहारविहारं कुर्यादित्यर्थः ॥ ४९—४८ ॥

वङ्गेश्वरः—गवां जलेः शीमूत्रैः ॥ ४९—५१ ॥

देवदालीपञ्चाङ्गचूर्णं—देवदाली क्षुण्णवर्णं तस्याः पञ्चाङ्गं पत्रपुष्पफलमूल-
लघुपुष्पम् । शिवास्वना हरीतकीकायिक ॥ ५२ ॥

तकासवे—लवणं सेखवम् । राजी राजिका, "रासुरिषा" इति

त्रिदिनं मुद्रितं रचेत् पश्चात् पञ्चपलं सदा ।

धीत्वा विनाशयेत् ग्रीहं त्रिःसप्ताहान्न संग्रहः ॥ ५४ ॥

अथ परखञ्जारम् ।—

समूलपत्रमेरुखंडं रुद्धा भाण्डे पुटे पचेत् ।

तत्कर्षं पलगोमूत्रैः पीतं ग्रीहविनाशनम् ॥ ५५ ॥

अथ शरपुङ्खादियोगः ।—

शरपुङ्खार्कयोर्मूलं चिरं दलैश्च चर्वितम् ।

गिलितं नाशयेत् ग्रीहं यवागूपानमाचरेत् ॥ ५६ ॥

अथ वज्रचारप्रयोगोपदेशः ।—

वज्रचारन्तु कर्षकं भक्ष्यं ग्रीहविनाशनम् ॥ ५७ ॥

अथ काञ्चनीप्रयोगः ।—

काञ्चनीमूलचूर्णन्तु निष्कमात्रं सदा पिवेत् ।

सुरया काञ्चिकैर्वाऽथ हन्ति ग्रीहं चिरन्तनम् ॥ ५८ ॥

अथ ग्रीहि रक्तमोक्षणोपदेशः ।—

ग्रीहानां घृष्टदेशे तु रक्तस्रावञ्च कारयेत् ।

अर्कक्षीरं ससिन्धुत्वं क्षिपेत्तत्र रुजापहम् ॥ ५९ ॥

स्थितम् । अततकपलान्विते अतपलतकान्विते । ग्रीहमिति अकारात्तद्ग्रीहशब्दस्य रूपम् ॥ ५३५४ ॥

एरुखञ्जारे—तत्कर्षम् एरुखञ्जारकर्षम् ॥ ५५ ॥

शरपुङ्खादियोगे—शरपुङ्खार्कमूलं दलैः चर्वित्वा गिलितं न तु जलादिना कलकौकृत्य ॥ ५६ ॥

वज्रचारप्रयोगोपदेशे—वज्रचारम् उदरचिकित्सिते वज्रसाधम् ॥ ५७ ॥

काञ्चनीप्रयोगे—काञ्चनीमूलचूर्णे स्वर्णक्षीरौमूलचूर्णे हरिद्राकन्दचूर्णे वा ॥ ५८ ॥

ग्रीहि रक्तमोक्षण्य अलंघ्यतासाह, ग्रीहानामिति ।—ग्रीहानां ग्रीहरोगिणा-
मित्यर्थः, ग्रीहः अस्ति एवमिति अर्थ-आदिभ्यः ऋच्, “ग्रीहिनाम्” इति
पाठान्तरेऽपि स एवार्थः । तत्र रक्तस्रावसाधम् उक्तादिते ग्रन्थे । रुजापहं
अथवेदनापहम् ॥ ५९ ॥

अथ शिखिवाङ्मवः ।—

मारितं सूतताम्राभ्रं गन्धकं मण्डिकं समम् ।
 मर्दयित्वाऽऽट्टकद्रावैर्यवक्षारयुतैर्दिनम् ॥ ६० ॥
 त्रिगुञ्जं भक्षयेन्नित्यं नागवल्लीदलेन च ।
 वातगुल्महरः स्यातो रसोऽयं शिखिवाङ्मवः ॥ ६१ ॥
 विडङ्गं दाडिमं हिङ्गु सैन्धवैलासुवर्चलम् ।
 मातुलुङ्गरसैः पिष्ट्वा कर्षिकं सुरया सह ॥
 वातगुल्महरं देयमनुपानं सुखावहम् ॥ ६२ ॥

अथ दीप्तामरः ।—

शुद्धं सूतं समं गन्धं सूतांशं सूतताम्रकम् ।
 शाकवल्लीपञ्चाङ्गद्रवैर्मथ्यं दिनत्रयम् ॥ ६३ ॥
 दिनं सर्पाक्षिजैर्द्रावै रुद्धा गजपुटे पचेत् ।
 पञ्चधा भूधरे चाथ चूर्णं जैपालतुल्यकम् ॥ ६४ ॥
 हिगुञ्जं भक्षयेच्चाऽऽज्यैः पित्तगुल्मप्रशान्तये ।
 द्राक्षाहरीतकौकाथमनुपानं प्रकल्पयेत् ॥
 रसो दीप्तामरो नाम पित्तगुल्मं नियच्छति ॥ ६५ ॥

शिखिवाङ्मवे—मर्दयित्वाऽऽट्टकद्रावैर्यवक्षारयुतैर्दिनमित्यस्य आट्टकसरसेन यवक्षारो-
 दकेन च एकैकं दिनं मर्दयित्वा इत्यर्थः ; “यवक्षारयुतैः” इत्यत्र “यवक्षारयुतम्” इति
 पाठः—यवक्षारयुतं सूतताम्राभ्रमिति श्रौतनीयम् । “आट्टकद्रावैः” इत्यत्र “शिखिवाङ्मवैः”
 इति रसरत्नाकरे पाठः । अस्यानुपानमाह, विडङ्गमिति ।—सुवर्चलं सौवर्चलमवकम्
 आदित्यभक्ता वा । रसेन्द्रसारेऽस्य “वडवानल” इति संज्ञा दृश्यते ॥ ६०—६२ ॥

दीप्तामरः—सूतांशं सूतभागं, तेन त्रयाणामपि समभागता ज्ञातव्या । श्राकतिः ।—
 शाकः सकृजद्रमविशिष्टः, “शेगुन” इति भाषा, तस्य पञ्चाङ्गद्रवैः त्वक्पतपुष्पफलसूत-
 रसैः । सर्पाक्षी शम्बनाकुली, राज्ञाभेदः । भूधरे भूधरयन्त्रे । चूर्णं जैपालतुल्यकमिति
 मोक्षितत्रयपालबोजकम् पक्षीपक्षतुल्यम् । रसरत्नाकरेऽस्य “वडवानल” इति
 संज्ञा ॥ ६३—६५ ॥

अथ विद्याधरः ।—

गन्धकं तालकं ताम्रं मृतताम्रं मनःशिलां ।
शुद्धं सूतञ्च तुल्यांशं मर्दयेद्वावयेद्दिनम् ॥ ६६ ॥
पिप्पल्यास्तु कषायेण भावयेत् सुग्धवेन च ।
निष्काण्डं भक्षयेत् चौद्वेगुल्लं घ्रीहं विनाशयेत् ॥
रसो विद्याधरो नाम गोमूत्रञ्च पिवेदनु ॥ ६७ ॥

अथ औषादिचूर्णम् ।—

तिलकाथो गुडञ्चाऽऽज्यं व्योषभार्गीरजोऽन्वितम् ।
पानं रक्तभवे गुल्मे नष्टे पुष्ये तु योषितः ॥ ६८ ॥

अथ देवदावादिचूर्णम् ।—

देवदारु कणा भार्गी शुण्ठी करञ्जवल्कलम् ।
चूर्णं तिलानां काथेन रक्तगुल्महरं भवेत् ॥ ६९ ॥

अथ रक्तोदरकुठारः ।—

पारदं शिखितुल्यञ्च जैपालं पिप्पली समम् ।
आरम्बधफलान्मज्जा वज्जीदुग्धेन भावयेत् ॥ ७० ॥
सूक्ष्ममात्रां वटीं खादेत् स्त्रीणां हन्याज्जलोदरम् ।
चिञ्चाफलरसञ्चानु पथ्यं दध्योदनं हितम् ॥
रक्तोदरं हरेत् सैव कठिनं रेचयेदनु ॥ ७१ ॥

विद्याधर—“मृतताम्रं” इत्यत्र “स्वर्णम्” इति तेषां “गोमूत्रम्” इत्यत्र
“शौटुग्धम्” इति च रसेन्द्रसारसङ्गुलि पाठान्तरम् । शिखितरेऽयं धीमः ॥ ६६ ॥ ७० ॥

औषादिचूर्णं—गुडादिकं प्रक्षेपविधया योज्यम् । “गुडञ्चाज्यं व्योषभार्गीरजो-
ऽन्वितम्” इत्यत्र “गुडव्योषादिङ्गुभार्गीरजो भवेत्” इति चक्रसङ्गुहोक्तपाठान्तरम् ॥ ६८ ॥

देवदावादिचूर्णं—सर्वे स्पष्टम् ॥ ६९ ॥

रक्तोदरकुठारे—शिखितुल्यं मयूरवीर्याभं तुल्यम् । “जैपालं पिप्पली समम्”
इत्यत्र “जैपालं गन्धकं समम्” इति रसरत्नाकरे पाठः । वज्जीदुग्धेन सुहोवीरेण ।
“सूक्ष्ममात्रां वटीं खादेत् स्त्रीणां हन्यात् जलोदरम्” इत्यत्र “चावोफलरसैः खादेत्
स्त्रीणां रक्तोदरं हरेत्” इति रसरत्नाकरोक्तः पाठः युक्तः, “स्त्रीणां हन्यात् जलोदरम्”

अथ वैज्ञानररसः ।—

विष्णुकान्ता च जैपालं लाङ्गली सुरदारिका ।
यवचिञ्चाऽम्बुसारेण तासां द्विगुणगन्धकम् ॥७२॥
पक्षं विमर्दितं सूतं स्वेदयेन्मृदुनाऽग्निना ।
गुल्मी गुञ्जात्रयञ्चास्य सोष्णाभ्यष्टतसैन्धवम् ॥७३॥
वातजे कफजे लिङ्घ्यान्मध्वार्द्रकसमन्वितम् ।
ससितामाक्षिकं पैत्ते सोऽयं वैष्कानरो रसः ॥ ७४ ॥

अथ अशिकुमारः ।—

नेपालवैगन्धरसत्रयाणां फलत्रयस्यापि कट्वयस्य ।
मूत्रे गवां पौडशभागमाने भागान्नवैकत्र दिनत्रयञ्च ॥७५॥
विमर्द्य तेषां बदरप्रमाणां बद्धा वटोमुष्णजलानुपानात् ।
एकत्र युक्ता सहसा निहन्ति सा रेचयित्वा मलजालमादौ ॥७६॥
गुल्मं यकृत् पाण्डुविवन्धशूलं मान्द्यं ज्वरञ्चाथ जलोदरञ्च ।
अग्नेः कुमारः सहसा निहन्त्यादुहोपितो दीप इवान्धकारम् ॥७७॥

इत्यस्य असङ्गतत्वात् । रक्तोदरं रक्तगुल्मं इति यावत् । सा एव सा वटो एव ।
कठिनमिति रक्तोदरमित्यस्य विशेषणम् । रेचयेदनु इति वटोभक्षणत्वात् पश्चात् रक्तं
स्त्रावयेत् इत्यर्थः । “रेचयेदनु” इत्यत्र “लेपनेन तु” इति रसरत्नाकरीतापाठः
सुगमः युक्तश्च । रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे अस्य “उदरारिरसः” रसरत्नाकरे च
“नाराचको रसः” इति संज्ञा ॥ ७०।७१ ॥

वैज्ञानररसे—विष्णुकान्ता अपराजिता । सुरदारिका स्पृका । “सुरदारिका”
इत्यत्र “सुरदालिका” इति पाठे—देवदालिका, पीतचोषक इत्यर्थः । यवचिञ्चाऽम्बु-
सारेण यवचिञ्चा चिरिणौ अस्याः अम्बुसारेण क्वाथोदकेनेत्यर्थः ; यवचिञ्चा चौरिणौ
अम्बु बालकं तयोः सारेण क्वाथेन इत्यर्थो वा, मर्दयेदिति शेषः । तासां
विष्णुकान्तादीनां सुरदारिकान्तानां मिलितानामित्यर्थः । सूतमपि गन्धकतुल्यं
यावत् । अयमर्थः,—विष्णुकान्तादीनां त्रिगुणं गन्धकेन समं पारदं गृहीत्वा कञ्जलीं
कुड्यां, ततः अयममृष्टं तत्र निक्षिप्य यवचिञ्चाक्वाथेन पक्षं विमर्द्य च लघुपटे पचेत् ।
वातजे इति सोष्णाभ्यष्टतसैन्धवमित्यनेन सम्बध्यते ॥ ७२—७४ ॥

अशिकुमारे—नेपाकं तासम् । वैगन्धः गन्धकः । पौडशभागमाने इत्यर्थः

अथ सर्वाङ्गसुन्दरः प्राणेश्वरी रसः ।—

शुद्धमभ्रं रसं गन्धं मेलयित्वा समांशकम् ।
 तालमूलीरसैर्मर्द्यं कल्कं सम्पादयेच्छुभम् ॥७८॥
 तत् कल्कं कृपिकामध्ये कृत्वा वक्त्रं निरुन्धयेत् ।
 खटिन्या मुखमाच्छाद्य मृदा खपरिमञ्चया ॥७९॥
 कृपिकां लेपयेत् सर्वां शोषयेदातपे खरे ।
 कृपिकां भृगतायाञ्च कृत्वा तां पुटयेत्ततः ॥८०॥
 कृपिकां मर्दयेत् कृत्वा खटिन्या सह संयुताम् ।
 त्रिभिः चारैस्तु तच्चूर्णे पञ्चभिर्लवणैस्तथा ॥८१॥
 लूषणं त्रिफला हिङ्गु पुरासिन्दुरवास्तथा ।
 गुञ्जाकिनौ तथा चित्रमजमोदा यमानिका ॥८२॥
 एतानि समभागानि समादाय विचूर्णयेत् ।
 योजयेत् सह सूतेन ततः सिध्यति सूतकः ॥८३॥
 सिद्धसूतस्य चूर्णेन माषं सर्वरुजापहम् ।
 भक्षयेत् प्रातरुत्थाय रसः सर्वाङ्गसुन्दरः ॥८४॥
 उष्णोदकानुपानन्तु पाययेच्चलुकद्वयम् ।
 भक्षयेदेकवारन्तु द्विवारं न कथञ्चन ॥८५॥

भागापेक्षया षोडशगुणमूते । भागान् नव इति नेपासादीनां कटुव्यालानां नवानां
 प्रत्येकमेकैकभाग इत्यर्थः ॥ ७५—७७ ॥

सर्वाङ्गसुन्दरप्राणेश्वरः—मृदा खपरिमञ्चया कटुरसतिक्तया भक्ष्याख्यादिचूर्णेन
 वा । “कृपिकां भृगतायाञ्च कृत्वा तां पुटयेत्ततः” इत्यत्र “कृपिकां भृगतां कृत्वा तां
 सम्यक् पुटयेत्ततः” इति पाठकल्पना समीचीना । पुरम् अगुरु गुग्गुलुर्वा । गुञ्जाकिनौ
 गुञ्जा, तस्याः फलं याक्ष्मम् । अजमोदा यमानी, अन्तःपरिमार्जकत्वात् ; बहिः-
 परिमार्जने तु अजमोदायाम् आरखयमानी गृह्यते इति वृद्धवेद्याः ; तथा
 च—“अन्तःसम्पार्जने प्रायोऽजमोदा च यमानिका । बहिःसम्पार्जने ज्ञेया
 अजमोदाऽजमोदिका ॥” इति ; एवञ्च यमान्याः आगद्वयम् । सिद्धसूतस्य
 सम्यक् पक्वस्य अथ रसस्य इत्यर्थः । चूर्णेन विद्यारादिचूर्णेन सह, सिद्धसूतस्य

दिनमध्ये वारमेकं दातव्यो भिषजा रसः ।
 शीतोदकं सकृदेयं तृडभावेऽप्यहर्निशम् ॥८६॥
 भोजने वर्जयेत्तत्र शाकाम्बुं हिदलं तथा ।
 तैलाभ्यङ्गं ब्रह्मचर्यं वर्जयेच्छुयनं दिवा ॥८७॥
 हितं तत् सेवयेत् पथ्यमहितञ्च विवर्जयेत् ।
 अनेनैव प्रकारेण योजयेत् प्रतिवासरम् ॥८८॥
 यस्त्वचेतनतां याति सन्निपाती कथञ्चन ।
 तस्य नातिप्रयोक्तव्यो रसो यत्नाद्विषग्वरैः ॥८९॥
 देवाग्निऋषिर्विप्रांश्च कुमारयोगिनीगणान् ।
 पूजयित्वा यथाशक्त्या सेव्यः प्राणेश्वरौ रसः ॥९०॥
 गुल्मञ्चाष्टविधं वातं शूलञ्च पांशुणामजम् ।
 सन्निपातज्वरश्चैव प्लोहानमपकर्षति ॥९१॥
 कामला पाण्डुरोगञ्च मन्दाग्निं ग्रहणौ तथा ।
 शिववत् सेविता हन्ति रसः प्राणेश्वरस्त्वयम् ॥९२॥

अथ गुल्माश्रयः ।—

गन्धकं रसतुल्यञ्च हिभागं सैन्धवस्य च ।
 त्रिभागं टङ्कणं प्रोक्तं चतुर्भागञ्च तुल्यकम् ॥९३॥

इति योजना । “चुर्येन” इत्यत्र “पर्येन” इति पाठः साधुः । नापि साधकमानम् ।
 उष्णोदकानुपानमिति भक्षवेदित्यनेन सम्यध्यते, न तु पाथवेदित्यनेन, तस्य च
 पुलुकद्वयमित्यनेन सम्यग्व्यवहृतम् । कियन्मानुष्योदकमनुपिर्वेदित्याकाङ्क्षायाभावात्, पाथवेत्
 पुलुकद्वयमिति ।—पुलुकद्वयं गण्डूषद्वयम् । शीतोदकमित्यादौ अहर्निशं सकृदेयं
 मिति योजना क्वाव्यां, दिवारात्रिमध्ये एकवारं शीतलजलमवश्यमेव दातव्यमित्यर्थः ।
 ब्रह्मचर्यम् उपस्थनिग्रहं, प्रायेण सर्वत्रैव रोगे तस्य विहितत्वेऽपि योगप्रभावादन
 तस्य वर्जनीयता ज्ञातव्या । पथ्यं पादाहारं, मितमित्यर्थः, “पादाहारं पथ्यमाहुः”
 इति राजनिघण्टुकारणात् ; अहितं तत् पथ्यं सेवयेत् हितमपि न त्वनितं
 सेवेत्यर्थः । नातिप्रयोक्तव्यः अत्यन्तावध्या दैव इत्यर्थः ; यथा—नातिप्रयोक्तव्यः
 अनतिविरेकेण प्रयोक्तव्यः इत्यर्थः ॥ ८८—९२ ॥

पञ्चमन्तु वराटं स्यात् षड्भागं शङ्खमेव च ।
 वङ्गमूलकषायेण चिरविल्वरसेन च ॥८४॥
 आर्द्रकस्य रसेनात्र प्रत्येकन्तु पुटत्रयम् ।
 तत्समं मारिचं चूर्णं शाणाद्वै भक्षयेन्नरः ॥
 पञ्चगुल्लं चयं श्वासं मन्दाग्निञ्चाशु नाशयेत् ॥ ८५ ॥

अथ शूलचिकित्सा ।—

अथ अग्निमुखः ।—

मृतसूताभ्रकं ताम्रं गन्धकञ्चास्त्ववेतसम् ।
 विषं फलत्रयं तुल्यं सर्वं मर्द्यं दिनावधि ॥८६॥
 विषमुष्टिर्जया वासा विजया रक्तशालिनौ ।
 बृहती च महाराष्ट्री धुस्तूरः पद्मपत्रकः ॥८७॥
 नागवल्ली शमौ जम्बू भाव्यमेभिर्द्रवैस्त्वहम् ।
 समांशं पञ्चलवणं दत्त्वाऽऽर्द्रकरसेन च ॥८८॥

गुणनाशने—चिरविल्वरसेन करञ्जलग्नेन । प्रत्येकन्तु पुटत्रयमिति प्रत्येकद्रव्येण एकैकदिनं मर्दयित्वा पुटो दातव्यः एवं दिनत्रयं कार्यम् । तत्सममिति ।—
 तेन सिङ्गेनीषधेन समं तुल्यं मारिचचूर्णं गृहीत्वा मिश्रयेत्, ततः अस्य शाणाद्वै
 भक्षयेदित्यर्थः ॥ ८५—८५ ॥

कुल्लिगतात्सिंहाचम्यात् गुल्लानन्तरं शूलचिकित्सितं विधेयं प्रकृतम् ; तत्राग्निमुखे
 —विषमुष्टिः कुपौलुः, “कुचिला” इति ख्यातम् । जया जयन्ती । रक्तशालिनौ
 रक्ततण्डुलीयकः रक्तपुनर्वा वा । महाराष्ट्री जलपिप्पली । भाव्यमेभिर्द्रवैस्त्वहमिति
 विषमुष्ट्यादीनां प्रत्येकं क्वाथिन स्वरसेन वा दिनत्रयं भावना दातव्या इत्यर्थः ।
 “विषमुष्टिः” इत्यादि “जम्बू” इत्यन्तस्थले रसेन्द्रसारचङ्गुहे “कनकभुजशवली-
 कशटकारौजयादिः । कनकसलिलवासा-मुष्टिवज्राम्बुरैः ॥ अरुणसदृशपाकैर्मातुल्यैश्च
 धोष्यः” इति तथा रसरत्नाकरे “विषमुष्टितिका वासा विजया रक्तशालिनौ ।
 बृहती च महाराष्ट्री धुस्तूरः पद्मपत्रकम् ॥ अस्यावस्थासता जम्बूगन्धं मौलीयलटवैः”
 इति पाठः । समांशमिति ।—भावनानन्तरं मिलितपञ्चलवणं सर्वचूर्णसमं दत्त्वा

दिनं पेथं ततः कुर्याद्दृष्टिकाश्चणमात्रकाः ।
 भक्षयेद्वातशूलार्तः सोऽयमग्निमुखो रसः ॥८८॥
 हरीतकी प्रतिविषा हिङ्गु सौवर्चलं वचा ।
 कलिङ्गैन्द्रयवासुल्यं पाययेदुष्णवारिणा ॥
 कर्षकमनुपानं स्याद्वातशूलहरं परम् ॥१००॥

अथ चारप्रयोगः ।—

चिञ्चाक्षारं जलैः पीतं शूलं शान्तिमवाप्नुयात् ॥ १०१ ॥

अथ त्रिनेत्रः ।—

खण्डितं चारिणं शृङ्गं स्वर्णं शुक्लं सृतं रसम् ।
 दिनैकञ्चाऽऽर्दकद्रावैर्मथ्यं रुद्धा पचेत् पुटे ॥१०२॥
 त्रिनेत्राख्यो रसः सोऽयं माषं मध्वाज्यकैर्लिङ्हेत् ।
 सैन्धवं जीरकं हिङ्गु मध्वाज्याभ्यां लिङ्हेदनु ॥
 पक्तिशूलहरं ख्यातं मासमात्रान्न संशयः ॥१०३॥

अथ सौभाग्ययोगः ।—

टङ्गणं मूर्च्छितं सूतं यवक्षारं समं समम् ।
 चूर्णितं भक्षयेन्माषं मधुना पक्तिशूलनुत् ॥
 जम्बूमांसान्ययोर्युग्ममनुपानं पिबेत् सदा ॥१०४॥

दिनं यावत् आर्देकरसेन मर्दयेत् इति । प्रतिविषा अतिविषा । अग्निमुखरसस्य अनुपानत्वेन कल्पनीयोऽयं योगः ॥ ८६—१०० ॥

चारप्रयोगे—चिञ्चाक्षारं तिलिङ्गोत्कृतं चारम् ॥ १०१ ॥

त्रिनेत्रे—खण्डितं द्रुष्टितम्, अणूकृतमित्यर्थः ; “खण्डितम्” इत्यत्र “टङ्गणम्” इति रसेन्द्रसारसङ्गृहे रसरत्नाकरे च पाठः । सूतं रसं रससिन्दूरः । “शुक्लम्” इत्यत्र “गन्धः” इति रसेन्द्रसारसङ्गृहे तथा “शुद्धम्” इति च रसरत्नाकरे पाठः । रसेन्द्रेऽस्य “विगुणाख्यो रसः” इति संज्ञालारम् ॥ १०२।१०३ ॥

सौभाग्ययोगे—मूर्च्छितं सूतं रससिन्दूरः । जम्बूमांसान्ययोः युग्मं शगाल-मांसञ्चागमांसयोः रसम् । अजाया इहमिति आन्यं जगमांसम् ॥ १०४ ॥

अथ चिन्तामणिः ।—

सूतेन गन्धं द्विगुणं विमद्य कोरण्टनिम्बूत्तरसैर्दिनं तत् ।
 चिच्छाद्भवच्छिन्निरसेन चैकं दिनञ्च गोलं रविसम्पुटस्थम् ॥१०५॥
 लिप्त्वा मृदा शुष्कमतीव कृत्वा सामुद्रयन्त्रेण पुटं ददीत ।
 उद्धृत्य शीतं रसपादभागं प्रक्षिप्य गन्धं विपचेन्मनाक् च ॥ १०६॥
 विषञ्च दत्त्वा रसपादभागं लोहस्य पात्रे तु कृशानुतोयैः ।
 रसस्तु चिन्तामणिरपि उक्तो वातारितैलेन समान्निकेण ॥१०७॥
 वस्त्रेण मानं प्रददीत चाम्ब तैलञ्च शीतं परिवर्जयेच्च ॥१०८॥
 हन्ति गुल्मं महाभ्रानं तूनीं प्रतितुनीमपि ॥१०९॥

अथ गुलकेशरी ।—

शुद्धं सूतं द्विधा गन्धं यामैकं मर्दयेद्दृढम् ।
 इयोस्तुल्यं शुद्धताम्रं सम्पुटे तन्निरोधयेत् ॥११०॥
 ऊर्ध्वाधो लवणं दत्त्वा मृद्भाण्डे धारयेद्विषक् ।
 रुद्ध्वा गजपुटे पाच्यं स्वाङ्गशीतं समुदरेत् ॥१११॥
 सम्पुटं चूर्णयेत् सूक्ष्मं पर्णखण्डे द्विगुञ्जकम् ।
 भक्षयेत् सर्वशूलार्त्ता हिङ्गु गुण्ठौ च जीरकम् ॥११२॥
 वचामरिचसञ्चूर्णं कर्षमुष्णजलैः पिबेत् ।
 असाध्यं नाशयेच्छूलं रसः स्वाच्छूलकेशरी ॥११३॥

चिन्तामणौ—कोरण्टनिम्बूत्तरसैः कोरण्टः बदरं, कोरण्टरसेन निम्बुकरसेन
 च । चिच्छाद्भवच्छिन्निरसेन तिलिङ्गोत्तरसेन । रविसम्पुटस्थं तासपादनिहितम् ।
 सामुद्रयन्त्रेण यन्त्रविशेषेण, तदश्वे लवण्यक्तेशापि पाकनर्हत्ययं रसः, तत्र
 तासपादानः रसादिकं संस्थाप्य पुटमोपदेशात् । कृशानुतोयैः मनाक्
 विपचेत् इति सम्बन्धः, कृशानुतोयैः चितकृत्वायैः । तूनीप्रतितुनी वातव्याधि-
 कथिते । प्रतितुनीमित्यत्र ऋक्संहान्दसः ॥ १०५—१०९ ॥

गुलकेशरिणि—सम्पुटे इति ताससम्पुटे, पूर्वयोगसंवादात् । अथ हिङ्गुदिक-
 मनुपीयम् ॥ ११०—११३ ॥

अथ वक्ष्यादिचारः ।—

वक्ष्यानाङ्गलिकामूलं शङ्खन्तु द्विगुणं तयोः ।

तथाणां भावयेच्छृणुं त्रयं जम्बीरजटवैः ॥११४॥

रुद्धा गजपुटे पच्यात् तत् चारं मरिचैर्धृतैः ।

कर्षमात्रं पिबेच्छूलो तत्क्षणात् सुखमाप्नुयात् ॥११५॥

अथ स्तोत्रापनः ।—

अभ्रं तास्रं तथा लोहं प्रत्येकं संस्कृतं पलम् ।

सर्वमेतत् समाहृत्य गृह्णीयात् कुशलो भिषक् ॥११६॥

आज्ये पलद्वादशके दुग्धे तत्स्वरसङ्ग्राहे ।

पक्त्वा तत्र क्षिपेच्छृणुं सुपूतं घनतन्तुना ॥११७॥

विडङ्गत्रिफलावङ्गि-त्रिकटुनां तथैव च ।

पिष्ट्वा पलोन्मितानेतान् यथा सम्मिश्रतां नयेत् ॥११८॥

ततः पिष्ट्वा शुभे भाण्डे स्थापयेत्तादृचक्षणः ।

आत्मनः शोभने चाङ्गि पूजयित्वा गुरुं रविम् ॥११९॥

वक्ष्यादिचारः—वक्ष्या वक्ष्याकर्कोटिकी, तस्याः मूलम् ॥ ११४।११५ ॥

स्तोत्रापने—संस्कृतं नारणपुटनादिभिः कृतसंस्कारम् । “अभ्रं तास्रं तथा लोहम्” इत्यत्र रसेन्द्रचिन्तामणिरसरत्नाकररक्षणम् “अभ्रं तास्रं रसं लोहम्” इति पठित्वा योग्याय चतुःसमलोहम् इति संज्ञा कृता । रसेन्द्रसारव्याख्याकारम् “अभ्रं तास्रं रसं शब्दं लोहं प्रत्येकशः पलम्” इति रामसेनघृतपाठमङ्गीकृत्य तत्कृतं व्याख्यानमेव “अप्रतिषिद्धं परमतमनुमतमेव” इति व्याधात् स्वीकृतवान्, तत्र खलु एषा व्याख्या यत् “अभादिगन्धानां निक्षिप्तानां चतुर्णां द्रव्याणां तुल्यं लोहं गृह्णाति, अतथाय चतुःसमलोहमिति संज्ञा इति वदति” इति । एतत्तु न मनोरमं, यतः प्रत्येकशः पलम् इति अन्यस्थितेन प्रत्येकशः इति पदेन पक्षानामेव पलमानता स्वीकृतव्या, न तु लोहस्य सर्वतुल्यमानता इति । दुग्धे तत्स्वरसङ्ग्राहे तच्छन्दसङ्ग्राहमाने, पलद्वादशमाने इत्यर्थः ; “दुग्धे तत्स्वरसङ्ग्राहे” इति रसेन्द्रसारसङ्ग्रह-रसेन्द्रचिन्तामणिसंज्ञादात्, “दुग्धेऽपि घृतसङ्ग्राहे” इति रसरत्नाकरदर्शनाच्च । घनतन्तुना शृङ्खलक्षणे । पलोन्मितानिति विडङ्गादीनां मिलित्वा पलमानत्वं द्रव्यप्रधाननिर्देशान्

घृतेन मधुना मद्यैः पाययेन्नापकादिकम् ।
 अष्टौ माषान् क्रमेणैव वर्धयेत्तत् समाहितः ॥१२०॥
 अनुपानञ्च दुग्धेन नारिकेलोदकेन वा ।
 जीर्णं शर्करशाल्यन्न-मुद्गमांसरसादयः ॥१२१॥
 रसपानाविरुद्धानि द्रव्याण्यन्यानि योजयेत् ।
 हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च आमवातं कटिग्रहम् ॥१२२॥
 गुल्मशूलं शिरःशूलं यक्तप्लीहानशेषतः ।
 अग्निमान्द्यं क्षयं कुष्ठं कामं श्वासं विचर्चिकाम् ॥
 अश्मरीं मूत्रकृच्छ्रञ्च योगेनानेन साधयेत् ॥१२३॥

अथ चारतामसम् ।—

रसेन ताम्रस्य दलानि लिप्ता गन्धेन ताम्रं द्विगुणेन पथ्यात् ।
 वस्त्रेण बद्ध्वाऽथ समुद्रजेन चारत्रयेणापि च वेष्टयित्वा ॥१२४॥
 मृदा च संलिप्य पुटं ददौत दलानि ताम्रस्य विचूर्णयेत् ।
 धुस्तूरचिबार्द्र-कट्वयेथ विमर्दयेत्तत् त्रिदिनप्रमाणम् ॥१२५॥
 कलाप्रमाणेन विषञ्च दत्त्वा वज्रं ददौतास्य च वातशूले ॥१२६॥

“विज्जडादौनामष्टाणां लिप्ता पलमानत्वम्” इति त्रितिकसंवादाच्च । आत्मनः
 शोभने चाङ्गि स्वस्य शोभनचन्द्रतारादिभूतमन्त्रिते दिवसे । पाययेदिति ।—पथमेऽङ्गि
 लाभसितं भक्षयित्वा कसत्रः सावावडिं कृत्वा अष्टौ माषकान् यावत् वर्धयेत् ।
 “शर्करशाल्यन्न” इत्यत्र “लीहितशाल्यन्न” इति रसेन्द्रसारसङ्ग्रह-रसरत्नाकरादौ
 पाठान्तरम् । रसपानाविरुद्धानि रसप्रयोगे अनिविद्धानि ॥ १२६—१२९ ॥

चारतामे—समुद्रजेन समुद्रजलेन । चारत्रयेण स्वर्जिकायावत्कट्वयेन ।
 कलाप्रमाणेन तासांपेक्षया षोडशंशेन । आदौ द्विगुणेन गन्धेन पारदं कञ्जलौक्य
 पथ्यात् तथा सूततुल्यानि ताम्रप्रवाणि लिप्येत, तानि च ताम्रदलानि समुद्रजादिना
 आलिप्य वस्त्रखण्डेन बध्नीयात्, ततस्तदुपरि मृदा आलिप्य पुटेत् ; अथ तानि ताम्र-
 दलानि विचूर्ण्य धुस्तूरादौनां प्रत्येकद्रवेण तिदिनं मर्दयित्वा तप्तं ताम्रषोडशं विषं
 मिश्रयेदिति ॥ १२४—१२६ ॥

अथ शूलान्तकः ।—

भस्मसूतस्य खस्यापि पलमेकं पृथक् पृथक् ।
ताम्रभस्मपले तु हे गन्धकस्य पलत्रयम् ॥१२७॥
हरितालस्य कर्षांशं विमलं हेममालिकम् ।
पलाहं हलिनीकन्दं नागवल्ली पलाहं कौ ॥१२८॥
चतुष्पलन्तु विवृतमेतत् सर्वं विचूर्णयेत् ।
भूधात्रीस्वरसेनैव भावयेत् सप्तधा भिषक् ॥१२९॥
तथा दन्तीरमेवैव दद्यादादृक्वारिणा ।
तेन कोष्ठे विशुद्धे तु दधिभक्तन्तु भोजयेत् ॥
हरेच्छूलानि सर्वाणि रसः शूलान्तको मतः ॥१३०॥

अथ द्वितीयोऽधिसूत्रः ।—

पारदं मालिकं ताम्रं कृष्णाम्भं गन्धकत्रयम् ।
माणिमयं विषं हिङ्गु त्वग्निशाकम्बकाक्षनान् ॥१३१॥
रक्तमासीषनिर्गुण्डी-महाराष्ट्राटरुषकम् ।
जयाजयन्तीनिर्यासैस्तथा च विषतिन्दुकान् ॥१३२॥
मर्दितं कुङ्कुटपटे पचेदग्निमुखाह्वयः ।
अष्टगुञ्जामितः सोऽयं प्रयोज्यः सान्ध्यानागरः ॥
हिङ्गुसौवर्चलोष्णाम्बु-युतो वा गुल्मशूलजित् ॥१३३॥

शूलान्तके—भस्मसूतस्य रसमिन्दुरस्य । खस्य अक्षमक्षनः । विमलं रौप्यमालिकं, विमल-हेममालिकयोरपि प्रत्येकं कर्षांशः दद्यात् । हलिनीकन्दं लाङ्गलीमूलम् । नागवल्ली पलाहं कौ इति प्रत्येकम् । भूधात्री ताम्रलकी ॥ १२७—१३० ॥

द्वितीयोऽधिसूत्रे—गन्धकत्रयं गन्धकस्य त्रयो भागा इत्यर्थः ; अत्र रक्तपीतभेदेन विविधगन्धकानि स्युर्वा । “गन्धकत्रयम्” इत्यत्र “गन्धकं समम्” इति पाठः युक्तः, समानतन्त्रे एतद्वद्विषाणां रक्षणानां । साधिमयं सैन्धवम् । अधिः चित्तकः शाकम्बः शूरपविषः काखनः धुस्तूरः तान् । “त्वग्निशाकम्बकाक्षनान्” इत्यत्र “त्वग्निशाकन्द-काक्षनान्” इति पाठकल्पना साधोयसी स्वर्था च । “त्वग्निशाकम्बकाक्षनान्” इति कथञ्चित् पाठः । रक्तमासीषः रक्ततण्डुलीयः । महाराष्ट्री जलपिप्पली । जया विजया । विषतिन्दुकान् कुचकान् । पारदादीनां विषतिन्दुकान्तानां प्रत्येकमेकौ

अथ द्वितीयविनेवः । —

रसताम्रगन्धकानां त्रिगुणोत्तरवर्द्धितांशानाम् ।
 अस्नेन मर्दितानां पुटपक्वानां निषेवितं भस्म ॥१३४॥
 गुञ्जाप्रमाणमार्द्रक-सिन्धूत्यचूर्णसंयुक्तम् ।
 एरण्डतैलमाक्षिकमथ वा पटुहिङ्गुजीरकोपेतम् ॥१३५॥
 शमयति शूलमग्निं तत्तद्रसभावितं बहुशः ।
 उपचूर्णैरनुपानैस्तैः सहितं कफानिलात्तिहरम् ॥१३६॥
 एतच्च हरिणशृङ्ग-मृतकाञ्चनटङ्गणोपेतम् ।
 सष्टतमधु पक्तिशूलं शमयति शूलं त्रिनेत्ररसः ॥१३७॥

अथ उदयभास्करः । —

तोलतुल्यं रसं शुद्धं गन्धकं तच्चतुर्गुणम् ।
 विधाय कज्जलीं श्लक्ष्णां ततो निम्बुकवारिणा ॥१३८॥
 कल्कां कुर्वीत संखले यावदयामचतुष्टयम् ।
 द्वितोलमथ ताम्रस्य तनुपत्राणि सर्वशः ॥१३९॥
 कल्केन तेन निम्बूक-रसेनाप्लाव्य खल्लके ।
 स्थापयेदातपे तीव्रे पिण्डीकृत्य ततः परम् ॥१४०॥
 मूषामध्ये निरुध्याथ कुक्कुटाख्यैस्त्रिभिः पुटैः ।
 पचेच्चुल्लागं विनिक्षिप्य चुल्लीपरिमितोपलैः ॥१४१॥

भागः, गन्धकस्य च भागवयम् एकच सस्यद्यं जयानयन्वीः रसेन एकैकदिनं
 मर्दयित्वा कुक्कुटपुटे पचेत् ॥ १३१—१३३ ॥

द्वितीयविनेवे—त्रिगुणोत्तरवर्द्धितांशानाम् उत्तरीत्तरत्रिगुणवर्द्धितानाम् ; तेन रसस्य
 प्रकी भागः ताम्रस्य भागवयं गन्धकस्य च नव भागां याज्ञाः । अस्नेन काञ्चिकेन ।
 पटु लवणं, शूलहरत्वात् सौवर्चलमेवात्र याज्यम् । तत्तदिति ।—कफवातमाशन-
 द्रव्याणां रसैः सप्तवारं भावितं रसादिभ्यः सूक्ष्मिततप्तद्वयानुपानैः सप्त प्रयुक्तं
 कफवातजगदापहं भवेत् । एतत् त्रिनेत्रम् । पक्तिशूलं परिशामयुक्तम् ॥१३४—१३७॥

उदयभास्करे—कल्कनिति ।—यावदयामचतुष्टयं प्रहरचतुष्टयं यावत् निम्बुक-
 रसेन मर्दयित्वा कल्कां कुर्वीत । तेन कल्केन निम्बुकवरसपटकज्जलीकल्केन ।

तत आह्वय्य समर्थं करण्डे तं विनिल्लिपेत् ।
 रसोऽयं सर्वरोगघ्नो नृणामुदयभास्करः ॥१४२॥
 हन्ति शूलानि सर्वाणि तमांसीव दिवाकरः ।
 पर्णखण्डिकया सार्द्धं देयमेत्यपरे जगुः ॥
 पथ्यं रोगोचितं देयं रसस्यानुचितं त्यजेत् ॥१४३॥

अथ शूलगजकेशरी ।—

पलप्रमाणसूतेन बलिना द्विगुणेन च ।
 शुद्धत्रिपलतालैः कृत्वा कज्जलिकां त्रयङ्गम् ॥१४४॥
 पलमानेन कर्तव्यः शुद्धताम्रस्य सम्पुटः ।
 पिधानपात्रसङ्गृह्यस्त-तलपात्रास्यवान् खलु ॥१४५॥
 कज्जलीं सम्पुटस्यान्तर्निदध्यात्तदनन्तरम् ।
 अधस्तादुपरिष्ठाञ्च सम्पुटस्य लिपेत् खलु ॥१४६॥
 आकण्ठं पटुचूर्णं तं पिधाय च निरुध्य च ।
 विशोष्य गजसंज्ञेन पुटेन पुटयेत्ततः ॥१४७॥
 पटुचूर्णं विधायार्थं सिन्धुमध्ये विनिल्लिपेत् ।
 पथ्याऽऽर्द्रकरसोपेतो बल्लमानेन सेवितः ॥
 रसो निःशेषशूलघ्नः स्याच्छूलगजकेशरी ॥ १४८ ॥

शूलगजकेशरीपलैः वायता उपलेन पुञ्जी परिपूर्णा भवेत्, तावता उपलेन
 पचेदित्यर्थः ॥ १३८—१४३ ॥

शूलगजकेशरीणि—बलिना गन्धकेन । पिधानेति ।—पिधानपात्रेण आच्छादन-
 पात्रेण, सङ्गृह्य संयुक्तमित्यर्थः, तलपात्रम् अधःस्थभाजनम्, आधारभूतपात्रमित्यर्थः,
 यत्र तत्, तत्र तत् आश्रयश्चेति विग्रहः, आश्रयान् मुखान्, उपरि कृद्रविशिष्टः
 सम्पुट इत्यर्थः; पलमानतालेन एवं सम्पुटं कुर्यात्, यस्य उपरि द्वारं स्यात् इति ।
 गजसंज्ञेन पुटेन गजपुटेन । पटुचूर्णं बल्लपूतं चूर्णमित्यर्थः; “पटुचूर्णम्” इति
 पाठि—त्रयङ्गचूर्णमित्यर्थः । सिन्धुमध्ये सैन्धवाभ्यन्तरे, तत्र शतप्लवार्थं कथञ्चनम् ।
 अर्थं विधिः,—तृतादितयं कज्जलीकृत्य सविद्धतामपुटाम्बलं निधाय च तच्छिद-
 र्निहन्त्यात्, ततः स्यात्प्रां तं पुटं निधाय पुटस्य उपर्यधः कर्णं निदध्यात्, अथ

अथ द्वितीयचारतासम् ।—

पलमितमृतशुक्लं तन्मितं गन्धचूर्णं
वसुमितपलमानं तिलिङ्गीचारचूर्णम् ।
त्रयमिदमभिदिष्टं चारतास्त्राख्यमेत-
द्धरति सकलशूलं पीतमुष्णोदकेन ॥ १४९ ॥

अथ ताम्राष्टकम् ।—

हिङ्गु व्योषं मधुककचकं तिलिङ्गीचारतासं
सर्वश्वेतन्मृष्टमृदितं पीतमुष्णोदकेन ।
क्षिप्रं शूलं क्षपयति नृणां तीव्रपीडासमेतं
ध्वान्तं भानोरिव समुदयः साधु ताम्राष्टकं हि ॥ १५० ॥

अथ वडवानलशुटिका ।—

तालं ताप्यं कनककुनटी-कान्तगन्धार्कसूते-
स्तुल्यांशैस्तेरुणमधुरं दीप्यकं सर्वतुल्यम् ।

अष्टावेण स्थालीमुखं पिपाय सुहृत्पेषालिप्य च गजपटं दद्यात् । अनन्तरं स्वाह्म्योतं
तनुहृत्य तालपुटमृदितनौषधं चूर्णयित्वा कृपिकायां संस्थाप्य च सैन्धवचूर्णमप्ये-
स्थापयेदिति ॥ १४४—१४८ ॥

द्वितीयचारतासे—वसुमितपलमानम् अष्टपलमानम् । तिलिङ्गीचारचूर्णे तिलिङ्गी-
त्वक्चारसम् ॥ १४९ ॥

ताम्राष्टके—मधुककचकं मधुकेन घटिमधुना सह कचकं सौवर्चलजवणम् ।
मृष्टमृदितं अलपिष्टम् । ध्वान्तमिति ।—भानोः सूर्यस्य समुदयः प्रकाशः ध्वान्तं
तिमिरमिवेति योजना ॥ १५० ॥

वडवानलशुटिकायां—कुनटी मनःशिला । तुल्यांशैरिति कनकादिभिः
सम्बध्यते । अथ तालताप्ययोः पृष्ठाङ्गिर्देशेऽपि कनकाद्येकभागसमता बोद्धव्या
विशेषानिर्देशात् । तेः कनकादिभिः सूतान्ते, न तु तालादिभिः, तालताप्ययो-
रसमाननिर्देशात्, अरुणमधुरं, तुल्यमिति शेषः ; अरुणम् अरुणमूला विवृतं,
मधुरं मधुरिका, अरुणेन सह मधुरमिति नियतः ; तेन च अरुणमधुरयोर्मिलितयोः
कनकादितुल्यता । दीप्यकं सर्वतुल्यमिति तालादिमधुरात्मनां चूर्णानां तुल्यं

एतैः सर्वैस्त्रिकटु च समं कज्जलीकृत्य सर्वं
 हिङ्गुभोभिर्मुनिमितदिनैर्भावयेत् समकृत्वः ॥१५१॥
 जयन्त्याः काकमाच्याश्च निर्गुण्डायाऽऽर्द्रकस्य च ।
 स्वरसैर्भावयेत् पिष्ट्वा सकृदेव दिने दिने ॥
 कर्तव्या मरिचैस्तुल्याश्वाद्याशुष्काश्च गोलिकाः ॥१५२॥
 हन्येषा बडवानलाख्यगुटिका संसेवितोष्णाश्विना
 सर्वे शूलगदं कृमिञ्च सकलं वैषम्यवृत्तिं क्षुधः ।
 मन्दाग्निं ग्रहणीमदं श्वयथुरुक्पाण्डुञ्च गुल्माशंसौ
 वातश्लेष्मगदं तथोदररुजं श्वासञ्च कासं ज्वरम् ॥१५३॥

अथ अग्निकुमारः ।—

रसगन्धकयोः कृत्वा कज्जलीं तुल्यभागयोः ।
 पादांशममृतं दत्त्वा शुक्तिभस्म कलांशकम् ॥१५४॥
 हंसपादीरसैः सम्यङ्मर्दयित्वा दिनत्रयम् ।
 स्थूलगोलं ततः कृत्वा परिशील्य खरातपे ॥१५५॥
 निरुध्य बालुकायन्त्रे क्रमपुष्टेन वज्रिना ।
 पचेदेकमहोरात्रं स्वतः शीतं विचूर्ण्य च ॥१५६॥
 तुल्यांशममृतं दत्त्वा मर्दयेदार्द्रकद्रवैः ।
 विलिप्य स्थालिकामध्ये ततोऽन्यस्थालिकोदरे ॥१५७॥
 पलार्द्धममृतं क्षिप्वा रसस्थालीञ्च तन्मुखे ।
 न्युजां दत्त्वा दृढं कृत्वा चुक्रामारोप्य यत्नतः ॥१५८॥

यमानौचूर्णम् । एतैः सर्वैः त्रिकटु च सममिति मिलितत्रिकटुचूर्णं सर्वचूर्ण-
 समानम् । कज्जलीकृत्य इत्यत्र कज्जलीशब्दः सुष्ठु मर्दनस्योपलक्षणं, कज्जली यथा
 दृढं मर्दयित्वा क्रियते, तथा सम्यर्थ इत्यर्थः, अथवा—योगेऽस्मिन् रसगन्धकसहायान्
 कज्जलीकृत्येति पदम् । हिङ्गुभोभिः हिङ्गुनः शीतकषायैः फाण्डकषायैर्भा ।
 मुनिमितदिनैः सप्तमिर्दिनैः ॥ १५१—१५३ ॥

अग्निकुमार—पादांशममृतमिति कज्जलीभागनपेक्ष्य विषस्य तुल्योऽंशम् । एवं

यामं प्रज्वालयेदग्निं विचृण्वे तदनन्तरम् ।

करणहृत्ते विनिक्षिप्य स्थापयेदतियत्नतः ॥

रसो ह्यग्निकुमाराख्यो दिष्टो मन्थानभैरवैः ॥१५८॥

हन्त्यादत्यग्निमान्द्यं ज्वरहरमखिलं वातजातं क्षयातिं
शोफाख्यं पाण्डुरोगं कफजनितमदान् प्रौढगुल्मं गुदातिम् ।

सर्वाङ्गीणश्च शूलं जठरभवरुजं खञ्जतां पङ्कलत्वं

सर्वाङ्गसाध्यरोगान् हरिरिव दुरितं रक्तगुल्मं बधूनाम् ॥१६०॥

अथ शम्बूकादिलौहम् ।—

शम्बूकं त्र्यषणं पञ्च लवणानि सृतायसम् ।

समांशं पेपयेन्मूत्रैः कृष्णाजस्र्य दिनावधि ॥

भक्षयेत् कर्षमात्रन्तु परिणामाख्यशूलनुत् ॥१६१॥

अथ इन्द्रवारुणिकादिचूर्णम् ।—

इन्द्रवारुणिकामूलं कटुत्रयसमायुतम् ।

पिवेदुष्णाम्बुना हन्ति शूलमत्यन्तदुःसहम् ॥१६२॥

अथ भूदावादिद्योगः ।—

भूदारुवटमूलश्च शूलजित् सोष्णवारिणा ॥१६३॥

अथ सद्यःशूलहरो द्योगः ।—

सद्योभवं हरेच्छूलं लवणं वाऽऽरनालकैः ॥१६४॥

कलाशकमपि कञ्जलीभागापेक्षया षोडशांशम् । हंसपादौ मण्डूकपर्णौ । कनपुटेन
कनवर्द्धितेन । रसव्याजोम् औषधलिप्तमाष्टम् । तृजाम् अधोमुखीम् ॥१५४—१६०॥

शम्बूकादिलौहे—शम्बूकं शम्बूकमग्नौ । कृष्णाजस्र्य कृष्णवर्णं गन्धानलम् । “कृष्णा-
जस्र्य” इत्यत्र “कृष्णाजसाः” इत्येव युक्तः पाठः, सोऽङ्गादीनां स्त्रीणामिव सुवस्त्रं
ग्रहणानुशासनात् ॥ १६१ ॥

इन्द्रवारुणिकादिचूर्णम्—इन्द्रवारुणिकादीनां चतुर्णां समलम् ॥ १६२ ॥

भूदावादिद्योगी—भूदारु काष्ठदारु, देवदारुभेद इति भावः, “भूदारु” इत्यत्र
“भूदारु” इति पाठः—भूदारुः भूमिस्फोटः सुवं दारुर्वाति इति विग्रहे भूच्छनाक
इत्यर्थः ॥ १६३ ॥

सद्यःशूलहरो—लवणं सैन्धवं सौवर्चलं वा ॥ १६४ ॥

अथ सद्यःशूलहरयोगवचनम् ।—

घृतेन सैन्धवं वाऽथ उष्णतोयैः सुवर्चलम् ॥ १६५॥

अथ चारवटी ।—

अमृतं हेमभस्माथ शङ्खं चिञ्चा सुभास्करम् ।

क्रमाद्दिगुणितं कृत्वा तत्तुल्यञ्च कटुविकम् ॥ १६६॥

तुलसी भृङ्गराजश्च मातुलुङ्गार्द्रकद्रवैः ।

भावितं बहुशशूर्णं रजो वा गुलिकाऽपि वा ॥ १६७॥

गुञ्जामात्रन्तु सेवेत गुल्माष्टीलां विनाशयेत् ।

मन्दाग्निं ग्रहणीमर्शो शूलरोगमरोचकम् ॥

एषा चारवटी नाम कृशदेहेषु युज्यते ॥ १६८॥

सद्यःशूलहरयोगवचनम्—घृतेन इत्यादिना एकः उष्णतोयैरित्यादिना च द्वितीयो योगः । कृषिदेतच्छ्रीकान्तारं “नागं वङ्गं सुतामं दूरदमनःशिला तुल्य-
ताप्याश्वत्थं भस्म त्वष्टेन तुल्यं रसकमपि रविचौरघृष्टं सुगोलम् । कृत्वा पक्वा च
घृते खवणविरचिते भावयेद्दार्द्रकाभिर्वारान् सप्त दिवसं समधुमगधया योजितः
सेवनीयः ॥ क्वात्स्न्यं गुलेऽग्निसान्धे विविधसमुचितैरौषधैः सन्निपाते हृद्रोगे गुल्मा-
मेहं कफपवनभवे सर्ववातज्वरऽपि । देयो युक्त्वा रसेन्द्रस्त्रिभुवनविदितो भोगि-
ल्लोके प्रसिद्धो नागानां वङ्गभीयो शरदग्गलना-रक्तपित्तप्रक्षला ॥ इति नागवङ्गभी
रसः । अथ द्वितीयः,—नागं सुवङ्गं रसभस्मा ताप्ते सारं शिखाङ्गुलनाचिकच ।
घनं सुगन्धं शृतहेम खर्परं सर्वं समं खल्लतले विष्टम् ॥ अर्केण ताप्तेण विधाय
गोले स्रक्षोऽशुकैः समनितैः सुघर्मे । भाण्डे विभाज्यवथोपरि सन्निवेश्य सम्पूर्णं यत्र
क्षवणेन निरुध्य यत्रात् ॥ सिद्धं भवेत् ज्ञानुमितैस्तु यामकैश्चक्षुषोपरिस्थं सदृमध्य-
लोत्रकैः । शीतं सनाह्वय विचूर्य सतथा चण्डांशुसंश्लेषितशङ्खविरकैः । नाग-
वङ्गभरसो दिवङ्गसो नागधीमधुपुतय सर्वजित् ॥ इति द्वितीयो नागवङ्गभरसः ।
प्रत्यधिकः पाटो दृश्यते ॥ १६५ ॥

चारवट्यां—चिञ्चा तिलिङ्गीलम्बकः । सुभास्करं प्रशस्तताम्रं, तच्च भारिलपुटितं
याश्चाम् । तत्तुल्यञ्च कटुविकं सर्वचूर्णममानं विकटुचूर्णं याश्चाम् । भावितं
बहुशशूर्णनि तुलसीरादीनां प्रत्येकद्रवेषु सप्तवारान् भावितम् ॥ १६६—१६८॥

अथ कार्श्यचिकित्सा ।—

अथ अमृतार्णवः ।—

रसभस्म त्रयो भागा भागैकं हेमभस्मकम् ।
सर्वांशममृतासत्त्वं सितामध्वान्यमिश्रितम् ॥१६८॥
दिनैकं मर्दयेत् खल्ले माषैकं भक्षयेत् सदा ।
क्षशानां कुरुते पुष्टिं रसोऽयममृतार्णवः ॥
अश्वगन्धापलाङ्गैश्च गवां क्षीरैः पिवेदनु ॥१७०॥

अथ पूर्णचन्द्रः ।—

मृतसूताभ्रलोहं वै शिलाजतु विडङ्गकम् ।
ताप्यं क्षौद्रं घृतं तुल्यमिकीकृत्य विमर्दयेत् ॥१७१॥
पूर्णचन्द्ररसो नाम्ना माषैकं भक्षयेत् सदा ।
शास्त्रलोपुष्पचूर्णञ्च क्षौद्रेः कर्षं पिवेदनु ॥१७२॥
दुर्बलो बलमाप्नोति मासैकेन यथा शशौ ।
क्षशानां बृंहणं देयं सर्वं पानान्नभेषजम् ॥
निद्रा चैव दिवा रात्रौ ह्यागमांसाशनं तथा ॥१७३॥

अथ स्थौल्यचिकित्सा ।—

अथ वडवाप्रसुखः ।—

शुद्धसूतं मृतं ताम्रं तालं बोलं समं समम् ।
अर्कक्षीरैर्दिनं मर्दय क्षौद्रेर्लेह्यं द्विगुञ्जकम् ॥१७४॥

उच्चाग्रपानादिनिदानसाधन्यात् वातजस्यत्वसाधन्याच्च शुद्धानन्तरं कार्श्य-
चिकित्सितमाह । तत्र अमृतार्णवे—सर्वांशममृतासत्त्वं अमृतासत्त्वं गूक्षीसारः,
तस्य च चत्वारो भागाः ॥ १६८-१७० ॥

पूर्णचन्द्रे—मृतसूतः रससिन्दूरः । ताप्यं सुवर्णमाषिकम् । बृंहणं पुष्टि-
जननम् ॥ १७१—१७३ ॥

कार्श्यप्रतिधोगिलात् तथा “स्थौल्यकार्श्ये वरं कार्श्यम्” इत्यत्र “स्थौल्य-

वडवाग्निमुखो नाम स्थौल्यं तुन्दं नियच्छति ।

पलं चौदं पलं तोयमनुपानं पिबेत् सदा ॥१७५॥

अथ स्थौल्ये पूर्वकृत्यनिर्देशः ।—

तत्राऽऽदौ पञ्चकर्माणि लङ्घनाद्यैरुपाचरेत् ॥१७६॥

अथ सध्वार्द्रकप्रयोगः ।—

आर्द्रकं मधुना खादेन्मेदोऽनिलकफान् जयेत् ॥१७७॥

अथ अग्निकुमारः ।—

गन्धकेन द्विकर्षेण शुद्धसूतेन तावता ।

विधाय कज्जलीं सूक्ष्माभेकवासरमर्दनात् ॥१७८॥

कर्षमात्रं विषं दत्त्वा मर्दयित्वा दृढं पुनः ।

हंसपादोरसैस्सैर्वा स्तोकं स्तोकं मुहुर्मुहुः ॥१७९॥

कुडवार्द्धमितैः पञ्चाङ्गोलं कृत्वा विशोष्य च ।

काचकूप्यां विनिक्षिप्य शुल्के नाडीं विधाय च ॥१८०॥

देवीशास्त्रे पुनः प्रोक्तं विषं कर्षविचूर्णितम् ।

ऊर्ध्वाधो गोलकानां हि काचकूप्यां विनिक्षिपेत् ॥१८१॥

पद्मीपादानाञ्च काश्यान्तरं स्थौल्यचिकित्सितमुच्यते । तत्र वडवाग्निमुखे—बोलं गन्धरसः । तुन्दं स्थौलीदरताम् ॥ १७४ ॥

स्थौल्यचिकित्सायां प्रथमकृत्यमुपदिशति, तत्रेति ।—पञ्चकर्माणि वसनविरचनादीनि, कुर्यादिति शेषः । लङ्घनाद्यैरित्यत्रादिपदेन विरचनादीनां परिग्रहः ॥१७६॥

सध्वार्द्रकप्रयोगे—सर्वं स्पष्टम् ॥ १७७ ॥

अग्निकुमारः—सूक्ष्मां सूक्ष्माभित्यर्थः । हंसपादौति ।—कुडवार्द्धमितैः पञ्चाङ्गप्रमाणैः हंसपादोरसैः सखुक्कपथौरसैः ; कुडवार्द्धमितं रसं कृत्स्नमेव युगपदत्त्वा मर्दयेत् । अथवा मुहुर्मुहुः स्तोकं स्तोकं दत्त्वा मर्दयेदित्यर्थः । शुल्के नाडीं विधाय च नाडीं कृपिकाया नालं, नालवत् ऊर्ध्वाभूतांशविशेषमित्यर्थः, शुल्के तास्यपत्रे विधाय स्थापयित्वा, कृपिकाया मुखं तास्यपत्रेणाच्छाद्य इत्यर्थः । एवं स्वमतमभिधाय पदानीं देवीशास्त्रोक्तमतं दर्शयितुमाह, देवीति ।—देवीशास्त्रे पार्वतीप्रोक्ततन्त्रे । स्वमतं सविप्रमेव काज्जलीगोशक्तं काचकूप्यां स्थापयेत्, देवीशास्त्रे तु मर्दनकाले

निक्षिपत् कज्जलीं मध्ये यतश्चायं प्रजायते ।
 ततश्च वृद्धलोत्सेध-मृदा कूर्पीं विनिष्यताम् ॥१८२॥
 विशोष्य बालुकायन्त्रे यन्त्रवर्गप्रकाशिते ।
 अधोमुखीं घटीं क्षिप्वा क्षिपेदुपरि बालुकाम् ॥१८३॥
 निरुध्य भाण्डवक्त्रञ्च चुक्रामारोप्य यत्नतः ।
 वज्रं प्रज्वालयेत् साहं दिनं क्रमविवर्धितम् ॥१८४॥
 स्नाङ्गशीतलमाकृत्य सह ताम्रेण मर्दयेत् ।
 पलाहं मरिचं सूक्ष्मं कर्पाहं वत्सनाभकम् ॥१८५॥
 विनिक्षिप्य विमर्द्याथ क्षिपेद्रम्यकरण्डके ।
 नन्दिना तु समुद्दिष्टं रसतुल्यं मरीचकम् ॥
 वत्सनाभन्तु कर्पाशं मिश्रयेत् विचूर्ण्य तत् ॥१८६॥
 निर्दिष्टोऽग्निकुमारको रसवरो देव्या तथा नन्दिना
 सेव्यो वैद्ययशःप्रभूतफलदद्याऽऽनाहविध्वंसनः ।
 सद्यः पाचनदीपनो रुचिकरः शीघ्रं तथाऽष्टौलिकां
 सामाञ्च ग्रहणीं हरेत् कफरुजः कण्ठामयध्वंसनः ॥१८७॥
 बल्यो भोजनतोयभक्ष्यसुखदः श्रेष्ठो रसानां प्रभु-
 मन्दाग्निं कफवातजं क्षयगदं निःशेषशूनामयान् ।
 श्वासं कासगदं तथा गुदरुजं स्थूल्यञ्च पाण्डुं तथा
 शोफं वातगदं तथा खलु रतौतुल्योऽर्द्धपर्णान्वितः ॥१८८॥

कज्जल्या मृद विषचूर्णकर्षसदत्वा केवलरसगन्धककृतकज्जलीगोलकस्य कर्पाशः
 तत् दत्त्वा कूर्पां स्थापयेदिति । अथ गुणौत्कर्षम् । यन्त्रवर्गप्रकाशिते यन्त्रा-
 ध्यायोक्ते । अधोमुखीं घटीं क्षिप्वा बालुकायन्त्रस्य कूपिकाया मुखोपरि बल-
 घटनेकनधोमुखं दत्त्वा, कूपिकानुखं घटान्तरेणाच्छाद्य इत्यर्थः । साहंमित्यस्य
 दिनमित्यनेनान्वयः, साहं दिनमित्यर्थः । क्रमविवर्धितं मृदुमध्यतौल्यक्रमेण
 विवर्धितम् । सह तावत् कूपिकासुख्यतास्यपत्तेर्य सह । मरिचवत्सनाभनिश्वरे
 नन्दिमतमाह,—नन्दिनेति । रतीति ।—रक्तिमितः रसः ताम्बूलदन्तार्धेन सहितः

कण्ठया सितयाऽऽज्येन दातव्योऽसौ महारसः ।

प्रत्यष्टीलादिरोगेषु जलकूर्मगदेषु च ॥१८८॥

नन्दिना तु पुनः प्रोक्तस्तत्तद्रोगहरौषधैः ।

निहन्ति सकलान् रोगान् दुष्यन्त्रौव मनोरथान् ॥१८९॥

रसजनितविदाहे शीततोयाभिषेको

मलयजघनसारालेपनं मन्दवातः ।

तरुणदधि सिताक्तं नारिकेलौफलाश्लो

मधुरशिशिरपानं शीतमन्यच्च शस्तम् ॥१९०॥

सौभाग्यं मेघनादाङ्गु-सितामधुकचन्दनम् ।

तुषोदकेन दातव्यं सर्वस्मिन् रसवैकृते ॥१९१॥

हृद्यां वृष्णासु दातव्यं कपित्थं वा सिताऽन्वितम् ।

कुमारोशीतलेपश्च सर्वाङ्गीणः प्रशस्यते ॥१९२॥

क्षौरं मधुसितापौतं काथो वाऽसृतबन्धुः ।

उपचारा अमी सर्वे प्रशस्ता रसतापिनाम् ॥१९३॥

रसस्याग्निकुमारस्य प्रभावं वेत्ति तत्त्वतः ।

गिरिजा नन्दिकेशो वा यद्वा नारायणः प्रभुः ॥१९४॥

इत्यर्थः । प्रत्यष्टीला वातव्याधिनिर्दिष्टा । जलकूर्मगदेषु कसटाण्यरोगेषु । रस-
व्यापसौ प्रतीकारमाह, रसेति ।—रसजनितविदाहे एतदौषधसिक्तात् दाहसत्तापा-
दिकं जायते चेत् तदा इत्यर्थः । मलयजः श्वेतचन्दनं घनसारः कर्पूरः । तरुणदधि
समरात्रपर्युषितं दधि, “समरात्रव्यतीते तु दधि तरुणमुच्यते” इति लक्षणात् ।
सौभाग्यं वृष्णम् । मेघनादाङ्गु रक्ततन्त्रुक्षीरमूलम् । तुषोदकेन सतृषवक्रत-
काक्षिकेन । रसवैकृते रससिक्ताविदाहादिषु । कुमारोशीतलेपः घृतकुमाः
शीतलपलेपः । काथो वाऽसृतबन्धुः असृता गुडुषी, हृन्दोऽनुषोबादव-
क्रस्ते ; “असृतवृषपटीलम्” इत्यादावपि गुडुष्येकः असृतशब्दो दृश्यते ।
बन्धुः बन्धुजीवाण्यः, तौ स्तः यत्र काथे सः असृताबन्धुककृतकाथ-
इत्यर्थः ॥ १८८—१९४ ॥

अथास्त्रपित्तनिदानम् ।—

अन्तोद्गारवमो हस्त-पादहृत्कुक्षिदाहता ।

अस्त्रपित्ते मुखं तिक्तं भवेच्छूलमरोचकम् ॥१८६॥

अथ अस्त्रपित्तचिकित्सा ।—

अथास्त्रपित्तोपचाराः ।—

अस्त्रपित्ते तु वमनं तदन्ते मृदुरेचनम् ।

ऊर्ध्वगं वमनैर्हन्त्यादधोगं रेचनेर्जयेत् ॥

तिक्तभूयिष्ठमाहारं पानञ्चापि प्रकल्पयेत् ॥१८७॥

अथ वसनयोगः ।—

अस्त्रपित्ते च वमनं पटोन्नारिष्टवारिभिः ॥१८८॥

अथ विरेचनयोगः ।—

विरेचनं त्रिवृच्चूर्णैर्मधुधात्रीफलैर्भवेत् ॥१८९॥

अथ लीलाविलामः ।—

शुद्धसूतं शुद्धगन्धं मृतं ताम्बाभ्ररौष्यकम् ।

तुल्यांशं मर्दयेद्युग्मां रुद्धा लघुपुटे पचेत् ॥२००॥

अक्षधात्रीहरीतक्याः क्रमवृद्ध्या विपाचयेत् ।

जलेनाष्टगुणेनैव ग्राह्यमष्टावशेषितम् ॥२०१॥

उपामोहस्तप्रक्षेदादिलक्षणेः श्लौन्ध्यास्त्रपित्तयोः लक्ष्यमाश्रय्यात् श्लौन्ध्याचिकित्सा-
मन्तरम् अस्त्रपित्तचिकित्सां विदधुरादौ तद्वत्तन्माह, असोद्गारेति ।—सुगमम् ॥१८६॥

अस्त्रपित्तस्य क्रियातृवमाह, अस्त्रेति ।—तदन्ते वसनान्ते । ऊर्ध्वगमिति ।—
ऊर्ध्वगस्य कफसंसृष्टत्वात् तत्र कफहरं वमनं विहितम् । अधोगमिति ।—अधोगस्य
वातसंसृष्टत्वेऽपि विरेकाविधानं योगवाहस्य वायोः पित्तप्रशमनेनैव प्रशमाभिधायात्,
विरेचनञ्चाद्यं पित्तहरेषु ॥ १८७ ॥

“ऊर्ध्वगम्” इत्यादिना वसनविरेचनयोः विधानमुक्ता आदौ वसनयोगमाह,
अस्त्रपित्ते इति ।—सुगमम् ॥ १८८ ॥

विरेचनयोगमाह, विरेचनमिति ।—त्रिवृच्चूर्णस्य माषकवथे माषकचतुष्टयं वा
प्रयोज्यम् । धात्रीफलैः आमलककसरसैः तत्कायेर्वा ॥१८९॥

लीलाविलासे—अस्त्रेति ।—क्रमवृद्ध्या उत्तरोत्तरभागवृद्ध्या अक्षधात्रीहरीतक्याः,
भागानां शेषः, अष्टगुणेन जलेन विपाचयेदिति योजना । अत्रादौनाच “भाव्यद्रव्यः”

अनेन भावयेत् सर्वं पूर्वं सूतं पुनः पुनः ।
 पञ्चविंशतिवारञ्च तावद्भिर्भृङ्गजैर्द्रवैः ॥२०२॥
 शुष्कं तच्चूर्णितं खादेत् पञ्चगुञ्जं मधुप्लुतम् ।
 रसो लीलाविलासोऽयमस्त्रपित्तं नियच्छति ॥२०३॥

अथ कुष्माण्डखण्डनम् ।—

कुष्माण्डस्य रसस्य सत्पलशतं तुल्यं गवां क्षीरकं
 धात्रीचूर्णपलाष्टकं लघु पचेद्दयावत् कृतं पिण्डितम् ।
 धात्रीतुल्यमितं पलाष्टमसृतं तस्मै हकं लेहयेत्
 ख्यातं कुष्माण्डखण्डं क्षपयति नितरामस्त्रपित्तं न चान्यत् ॥२०४॥

अथ तास्रद्रुतिः ।—

पलं नेपालशुल्बस्य पत्राणि सूतनूनि च ।
 कृत्वा कण्टकवेध्यानि कारयेत्तदनन्तरम् ॥२०५॥
 कर्पेकं द्विगुणं ग्राह्यं क्रमात् सूतकगन्धयोः ।
 मर्दितव्यं शिलाखल्ले रसेर्दन्तशठस्य वै ॥२०६॥
 तत् कल्पां पङ्कवत् कृत्वा तेन पर्णानि सर्वशः ।
 लेपयित्वा शिलाखल्ले स्थापयेदातपे खरे ॥२०७॥

सप्तं त्राव्यम्” इत्यादिपरिभाषानुसारेण सूतादिभिः पञ्चभिः सह सप्तभागात् ज्ञातव्या ।
 पूर्वं सूतं लघुपुटे पकं सूतादिकम् । पुनः पुनः पञ्चविंशतिवारमित्यर्थः, अनन्तरोक्त-
 भृङ्गजद्रवेष पञ्चविंशतिवारभावनादर्शनात् । तावद्भिर्भृङ्गजैर्द्रवैः तावद्भिः विफला-
 काद्यैः भावना कृता तावत्परिमितैः भृङ्गराजसैरित्यर्थः ॥ २००—२०३ ॥

कुष्माण्डखण्डे—सत्पलशतं यद्यपि विविधं गृहीतं पलशतमित्यर्थः, एतेन “स्त्रि-
 षोडशकुष्माण्डात्” इत्यादिना तन्वात्तरोक्तं रसयुक्तविधानमुक्तं भवति । तुल्यं
 कुष्माण्डरसतुल्यम् । लघु पचेत् सूक्ष्मशक्तिना पचेत् ; यद्वा—सूतपाकं कृत्वा न
 तु खरमित्यर्थः । धात्रीतुल्यमितं धात्रीतुल्या मितं यत्न रसपलशते तदिति विग्रहे
 सितायाः पलाष्टकमित्यर्थः । असृतम्—असृता, गुडुचौल्यर्थः । गुडुचौल्य-
 स्यात्तथाशब्दस्य अकारान्तप्रयोगोऽपि दृश्यते तच्च प्रागेव प्रदर्शितम् । न चान्यत्
 असृतं अन्येत्यर्थः, न च नैव, भवतीति शेषः ॥ २०४ ॥

तास्रद्रुतौ—नेपालशुल्बस्य नेपालदेशशतामस्र । कर्पेकमिति ।—सूतस्य कर्पे

यामे
वादि
पूज
तां
लीट
जीव
सेव्य
का
का
रक्त
वात
सत
ता
जीव
सूत
शब्द
जल
दिने
अथ
पत्राणि
सेवेत
दिनाधिक
एदिहगुण
असृपि
शिक्षित

यामैकेन समुद्धृत्य द्रवीभवति नान्यथा ।
 वान्तिं विरेचनं कृत्वा शुद्धकायो यथाविधि ॥२०८॥
 पूजयित्वा सुरान् वैद्यान् विप्रान् हेमाम्बरादिभिः ।
 तां द्रुतिं मधुसर्पिर्भ्यां रक्तिकामाषकादिभिः ॥२०९॥
 लोढा तत्र पिवेत्तक्रं धान्यान्नकमयापि वा ।
 जीर्णं सायं समग्रीयाच्छाल्यन्नन्तु पुरातनम् ॥२१०॥
 सेव्यमानं निहन्त्येतदन्नपित्तं मुढारुणम् ।
 कासं क्षयं तथा शोषमर्शांसि ग्रहणीं तथा ॥२११॥
 कामलां पाण्डुरोगञ्च कुष्ठान्येकादशैव च ।
 रक्तपित्तं मखालित्यं शूलचैवोदराणि च ॥२१२॥
 वातरोगं प्रतिश्चायं विद्रधिं विषमज्वरम् ।
 सतताभ्यासयोगेन बलौपलितवर्जितः ॥२१३॥
 ताम्रवत् कुरुते देहं सर्वव्याधिविवर्जितम् ।
 जीवेद्वर्षशतं सायं द्वितीय इव भास्करः ॥२१४॥

अथ पित्तरोगचिकित्सा ।—

अथ पित्तालकरसः ।—

मृतसूताभ्रमुण्डाकं-तौल्यमाक्षिकतालकम् ।
 गन्धकञ्च भवेत्तुल्यं यष्टौद्राक्षामृताद्रवैः ॥२१५॥
 जलमण्डपिकावासा-द्रावैः क्षीरविदारिजैः ।
 दिनैकं मर्दयेत् खले सिताक्षौद्रयुता वटी ॥२१६॥

गन्धकस्य च कर्षद्वयम् । दन्तशठस्य चाक्षौद्रयोः । पर्णानि कण्टकवेध्यानि तास-
 पवाणि । रक्तिकामाषकादिभिः दोषवन्तादिकं विविच्य रज्जुगो मःपकपथ्यलमादौ
 सेवेत इत्यर्थः । जीवेत् वर्षशतं सायं शतवर्षाधिकं जीवेदित्यर्थः । तेन पञ्च-
 दिनाधिकसंवित्शतवर्षशतं जीवेदिति निष्कर्षः ; यदुक्तं वराहमिथुनिरूपणे,—“समा-
 ष्टिर्द्विगुणा मनुजकरिणां पञ्च च निशाः” इति ॥२०५—२१४॥

अन्नपित्तस्य विद्रव्यपित्तजन्यत्वेन निर्देशात् तदनन्तरं पित्तजनानामन्वेष्टां रोगाणां
 चिकित्सितमुच्यते । तत्र पित्तालकरसे—मुखं मुण्डलोढम् । तौल्यं तौल्यलोढम् ।

निष्कमात्रं निहन्त्याशु पित्तं पित्तज्वरं जयम् ।
 दाहं दृष्ट्वा भ्रमं शोषं वेगात् पित्तान्तको रसः ॥२१७॥
 सिताक्षीरं पिबेच्चानु यष्टीं सिताऽन्वितां जलैः ।
 पिबेद्वा पित्तशान्त्यर्थं शीततोयेन चन्दनम् ॥२१८॥

अथ दशसारम् ।—

यष्टी द्राक्षा फलं धात्रा एलाचन्दनबालकम् ।
 मधुकपुष्पं खर्जूरं दाडिमं पेषयेत् समम् ॥२१९॥
 सर्वतुल्या सिता योज्या पलाङ्गं भक्षयेत् सदा ।
 दशसारमिदं ख्यातं सर्वपित्तविकारजित् ॥
 मेहदृष्ट्वाऽरतीश्वैव दाहं मूर्च्छां ज्वरं जयेत् ॥२२०॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तस्य सूनोर्वाग्भटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये विद्वद्भिर्द्वि-

गुणपकरद्वीदशूलकार्यस्योक्त्याहोलापत्यहोलाजलकूर्मरसवैकृतानाङ्गाङ्ग-

पित्त-पित्तचिकित्सानामाष्टादशीऽध्यायः ॥ १८ ॥

अन्तता आनलको मूढचो वा । जलमण्डपिका वारिपर्णी, “पाना” इति लोके ।
 “जलमण्डपिकावामाद्रावैः” इत्यत्र “धात्रीशतावरौद्रावैः” इति रसरत्नाकरे पाठः ।
 क्षीरविदारोक्तैः भृङ्गिपान्तरैः । पिबेद्वा इत्यत्र अशु इति शेषः, पित्तान्तक-
 रससिवनानन्तरं शीततोयेन चन्दनमनुपिबेदित्यर्थः । रसरत्नाकरे रसोऽयं वात-
 पित्तान्तकरस इति नास्ति पठितः । रसेन्द्रसारसङ्गृहे वातव्याध्युक्तशगनादिवटिकशा-
 मक अथ सर्वथा साम्यं दृश्यते, केवलं तालकास्तदाद्वयोरचोक्तयोः तत्राभावः
 इति ॥२१५—२१८॥

दशसारे—फलं धात्राः आमलकी । रसेन्द्रसारसङ्गृहे “यष्टी……बालकम्”
 इत्यत्र “यष्टिं धात्रीं दक्षां द्राक्षासितां चन्दनबालकम्” इति पाठः । क्वचिदेत-
 द्भक्तिकानन्तरं “हृन्ममसमतारमृतकं मौक्तिकञ्च विषगन्धकं कुश । श्विकार्द्रक-
 रसिन पेषयेच्छोषयेच्च परिपेषयेन्मृदु ॥ भाजने च लवणोदरे क्षिपेदङ्गुलितथसायने
 लघ्वा ॥” इत्यधिकपाठः ॥ २१९।२२० ॥

इति रसरत्नसमुच्चयेविधिवान् अष्टादशीऽध्यायः ॥ १८ ॥

अथैकोनविंशोऽध्यायः ।

अथोदरादिचिकित्सनम् ।—

अथ जलोदरलक्षणम् ।—

उदरं सजलं यस्य स दोषं बलिवर्जितम् ।

श्लेथयुः पादयोः शोफः स्याज्जलोदरलक्षणम् ॥ १॥

अथ वातोदरलक्षणम् ।—

उदरं वातसम्पूर्णं सव्यथञ्च कृशाङ्गता ।

मुहुर्महुः श्वसित्येव तत् वातोदरलक्षणम् ॥ २ ॥

अथात उदरपाण्डुशोफकामलाकुम्भकामलाइलीमकचिकित्सा ।—

अथ जीमूतकादिगुडिका ।—

जीमूतलोहरसगन्ध-शिलालताम्ब-

व्योषाग्निकुष्ठमुषलो-विषदौष्यचूर्णम् ।

निम्बूकनौरलुलितं गुटिकौकृतं तत्

भुक्तं निशासु मधुना सकलोदरघ्नम् ॥ ३ ॥

श्रोत्रवसानाभ्यात् कुष्ठिगतरीगसामान्याच्च विद्रव्याश्चनन्तरम् उदरादिचिकित्सितं
विवर्णिषुः एकोनविंशोऽध्यायमारभते ; तत्रादौ जलोदरलक्षणमाह, उदरमिति ।—
अदोषं दीप्तौ सलं वातादिद्य तद्वहितं, विवर्णमलं दुष्टवातादिलक्षणसमन्वितमेत्यर्थः ।
बलिवर्जितं बलिः उदररेखावयं तिवलीति ख्यातं तद्वहितम् । श्लेथुः शोषः
सर्वाङ्गे एव, अत्र श्लेथुशब्देनैव सर्वाङ्गशोषे लब्धे पुनः पादयोः शोफः इति ग्रहणं
पादयोर्विशेषेण शोफवत्त्वावबोधनायम् ॥ १ ॥

वातोदरलक्षणमाह, उदरं वातसम्पूर्णमिति ।—सुगन्धम् ॥ २ ॥

जीमूतकादिगुडिकायां—जीमूतम् अक्षयम् । शिला शिलाजतु । शालं हरि-
शालम् । मुषली तालमूली । दौष्यं शमानो ॥ ३ ॥

अथ विनीदविद्याधरः ।—

रसेन्द्रबलिटङ्गणैः सजयपालवीजैः समैः
रसः सुसृदितो भवेत् खलु विनीदविद्याधरः ।
पयोगुडयुतो हरेत् सकलरेचनीयामयान्
ज्वरञ्च जठरामयान् गुदगदं सशूलं नृणाम् ॥४॥

सम्याग्विरेचनाभावे मुक्तकार्थं पिबेदनु ।

मेदाधिक्ये पिवेत्तक्रं बर्बूराणां त्वचो रसम् ॥ ५ ॥

अथ दन्तिवौजादिरसः ।—

अष्टौ निस्तुषदन्तिवौजमपि चेच्छुण्ठास्त्रयो गन्धकात्
हो च हो मरिचस्य टङ्गणरसञ्चैकैकभागं पृथक् ।
गुञ्जामात्रमिदं सुरेचनकरं देयञ्च शीताम्बुना
शोफं गुल्मजलोदरं प्रशमयेत् प्लीहामयघ्नं परम् ॥ ६ ॥

अथ सत्यज्ञयः ।—

द्विचारं त्रूषणं पञ्च-लवणं शतपुष्पिकाम् ।
समभागमिदं सर्वं पटचूर्णं समाचरेत् ॥७॥
तत्समौ रसगन्धौ च कृत्वा कज्जलिकां शुभाम् ।
सर्वमेकत्र सम्येभ्य मर्दयेत् दिवसद्वयम् ॥८॥

विनीदविद्याधरे—रसः सरसारः, शोषादिहृन्मृत्वात्, स च सर्वद्रव्यतुल्यः ।
सकलरेचनीयामयान् विरेचनसाध्यरीणान् । गुदगदम् अश्लीरोगम् । बर्बूराणां
त्वचः बन्धोलवणकलस्य ॥ ४।५ ॥

दन्तिवौजादिरसे—अष्टौ इत्यत्र भागा इति शेषः, एवं चयः हो इत्यादिवपि ।
दन्तीवौजादिकं सर्वं यथोक्तमानं चूर्णं कुर्यात्, गुञ्जामात्रम् इदं चूर्णमपि शीताम्बुना
देयं भवेत् चेत्, तदा तत् सुरेचनकरं भवेत् इति “अपि चेत्” इत्यस्यार्थः । जय-
पालवौजसंयुक्तः योगस्तु विरेचक एव, दन्तीवौजसंयुक्तयोगोऽपि विरेचनकरः इत्यपि-
शब्दस्याशयः ॥ ६ ॥

सत्यज्ञये—द्विचारं स्वर्जिकाचारं खवचारञ्च । पटचूर्णं वस्त्रपूतचूर्णम् ; “पट-
चूर्णम्” इत्यत्र “पटचूर्णम्” इति पाठे—मृत्तचूर्णमित्यर्थः । तत्समौ रसगन्धौ च इति

अयं मृत्युञ्जयो नाम्ना रसः शीघ्रफलप्रदः ।
 कथितो मर्यादार्थेण सन्निपातहरः परम् ॥८॥
 सन्निपाते प्रयोक्तव्यः रक्तिकापञ्चमात्रिकः ।
 चित्रकार्दकमिन्धूत्य-कटुभिर्वा समन्वितः ॥९॥
 पीततोयं त्रिदोषार्त्तं निर्वर्त्तये वासयेत्ततः ।
 पथ्यं दध्योदनं देयं वाचमानाय नान्यथा ॥
 गुणो न जायते यस्य तस्य देयो रसः पुनः ॥१०॥
 ज्वर्याहातगदं तथा कफगदं मन्दानलत्वं ज्वरं
 शूलं सर्वमहामयान् जठरजां पीडां यक्नुत पाण्डिताम् ।
 शोफं गुल्मरुजं तथा ग्रहणिकां प्लीहामयं विड्महं
 वान्तिं गुल्मकृतां सकाशमभितः श्वासञ्च हिक्कामपि ॥११॥

अथ उदरे विरेचनविधिः ।—

आदौ सर्वोदराणाञ्च देयमुक्तं विरेचनम् ।
 गोमूत्रैर्वाऽथ गोक्षीरैर्योज्यमेरण्डतैलकम् ॥
 कर्षमात्रं प्रयत्नेन शुद्धे देयो रसः पुनः ॥१२॥

अथ चैलोक्यमुन्दरः ।—

शुद्धसूतं तथा गन्धं मृताभ्यं सैन्धवं विषम् ।
 कृष्णजीवं विड्महञ्च गुडूचीसत्त्वचित्रकम् ॥१४॥

मिलित्वा सर्वचूर्णमनौ रसमन्वितौ । कटुभिर्वा इत्येत वा-शब्देन रक्तिकापञ्चमात्रिकः
 रसः केवलमपि प्रयोक्तव्यः इत्यर्थः प्रतीयते । पीततोयम् औषधसेवनानन्तरं जलं पाश्चा-
 दित्येत्यर्थः । वाचमानाय नान्यथा भोजनं वाचमानाय दध्योदनं देयम्, अन्यथा
 अवाचमानाय न देयमित्यर्थः ॥ ७—१२ ॥

उदरिणे रसप्रयोगात् प्राक् उपक्तं निर्दिशति, आदाविति ।—कर्षमात्रमिति
 एरण्डतैलकमित्यनेन सम्बध्यते । शुद्धे देयो रसः पुनः विरेचनेन शुद्धकोष्ठे पुनः
 कानन्तरं मृत्युञ्जयरसादिः उदरहरो रसो देयः इत्यर्थः ॥ १३ ॥

चैलोक्यमुन्दरः—तथा गन्धमिति सूततुल्यं गन्धमित्यर्थः । “तथा गन्धम्”

एला चैव यवचारं प्रत्येकं स्याद्रसार्द्धकम् ।
 दिनं निगुण्डिकाद्रावेर्वीजपूररसैर्दिनम् ॥१५॥
 मर्दयेच्छोषयेत् सोऽयं रसस्त्रैलोक्यसुन्दरः ।
 गुञ्जादयं घृतैर्लेह्यो वातोदरकुलान्तकः ॥१६॥
 पलमेकं चित्रमूलं द्विर्गामूतैश्चतुर्जलेः ।
 पाच्यं यावद्भवेत् कल्कं घृतं कल्कञ्च योजयेत् ॥१७॥
 वल्लैश्च यवचारं क्षिप्त्वा पक्त्वाऽवतारयेत् ।
 तत् कर्षिकं पिबेच्चानु स्निग्धमुष्णञ्च भोजयेत् ॥१८॥

अथ नडावर्जः ।—

चतुः सूतस्य गन्धोऽष्टौ रजनी त्रिफला शिवा ।
 प्रत्येकञ्च द्विभागं स्यात्तूषजोरकदन्तिकाः ॥१९॥
 प्रत्येकमष्टभागं स्यादेकौकृत्य विचूर्णयेत् ।
 जयन्तीस्रक्पयोभृङ्ग-वह्निवातारितैलकैः ॥२०॥

इत्यत्र “द्विधा गन्धम्” इति रसेन्द्रसारसङ्ग्रह-रसरत्नाकरादौ पाठः ; “सूतामन्”
 इत्यत्र रसेन्द्रसारे “तामासम्” इति पाठः । अन्नादिष्वचचारान्तं सर्वं रसार्द्धकम् ।
 “एला” इत्यत्र रसरत्नाकरे “वचा” रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे च “उयगत्वा”
 तथा “प्रत्येकं स्याद्रसार्द्धकम्” इत्यत्र “प्रत्येकं कर्षनावकम्” इति पाठान्तरम् ।
 एतस्योपपक्ष्य अनुपानमाह, पलमेकमिति ।—चित्रकमूलपलकल्केन द्विगुण-
 गोमूत्रेण चतुर्गुणजलेन च घृतात् प्रस्थो विपक्तव्यः, अवतार्य्य च वल्लमानं यवचारं
 अचिच्छ स्यादप्येदिति प्रचारः ; अथवा—सङ्कुर्वन् चित्रकमूलपलं पलद्वयगोमूत्रेण
 चतुःपलजलेन च द्रव्यचयं यावत् पचेत् । ततः तत् कल्कं चतुर्गुणघृतेन घृताचतुर्गुणेन
 जलेन च पक्त्वा आसन्नपात्रे वल्लनितं यवचारं तत्र प्रक्षिप्य अवतारयेत् इति ।
 “वल्लैकम्” इत्यत्र “पलैकम्” इति रसरत्नाकरे पाठः ॥ १४—१८ ॥

नडावर्जो—शिवा इरीतकौ तस्माद्य चत्वारो भागाः ; त्रिफलायाः प्रत्येकं
 लाशद्वयविधानात् । “शिवा” इत्यत्र “शिला” इति रसरत्नाकर-रसेन्द्रसारसङ्ग्रहघृत-
 पाठः । “प्रत्येकञ्च द्विभागं स्यात्” इत्यन्तरं “विहज्यैपलाक्षिकम् । प्रत्येकञ्च
 द्विभागं स्यात्” इत्यधिकः पाठः रसेन्द्रचिन्तामणि-रसेन्द्रसारसङ्ग्रह-रसरत्नाकरादिषु

प्रत्येकेन क्रमाद्वायं सप्तवारं पृथक् पृथक् ।
महावह्निरसो नाम निष्कमुष्णजलैः पिबेत् ॥२१॥
विरेचनं भवेत्तेन तक्रभक्तं ससैन्धवम् ।
दिनान्ते भोजयेत् पथ्यं वर्जयेत् शीतलं जलम् ॥
नाभ्युत्तरे जलस्रावं कुर्यादन्ति जलोदरम् ॥२२॥

अथ गुडनागरप्रयोगः ।—

सर्वादरहरं योज्यं गुडनागरयोः पलम् ॥२३॥

अथ वज्रचारः ।—

सामुद्रं सैन्धवं काचं यवक्षारं सुवर्चलम् ।
टङ्कणं सर्जिकाक्षारं तुल्यं चूर्णं विभावयेत् ॥२४॥
अर्कचौरैः सुहोचौरैरातपे शोषयेत्त्राहम् ।
अर्कपत्रं लिपेत्तेन रुद्धा चान्तः पुटे पचेत् ॥२५॥
तत् क्षारं चूर्णयित्वाऽथ त्रूषणं त्रिफलारजः ।
जीरकं रजनीवह्नि-चव्यकं स्यात् समं समम् ॥२६॥
क्षारमेव तद्वैद्य एकीकृत्य प्रयोजयेत् ।
अग्निमान्द्येष्वजीर्णेषु भक्ष्यं निष्कद्वयं द्वयम् ॥२७॥
वाताधिके जलैः कोष्णैर्वृतेः पित्ताधिके हितम् ।
कफे गोमूत्रसंयुक्तमारनालैस्त्रिदोषजे ॥२८॥
वज्रक्षारमिदं सिद्धं स्वयं प्रोक्तं पिनाकिना ।
सर्वादरेषु गुल्मेषु शोफशूलेषु योजयेत् ॥२९॥

हृष्यते । त्रूषणस्यापि प्रत्येकं भागाष्टकम् । सूक्ष्मः सुहोचौरम् । सुहो सुहोराजः ।
वह्निः चिवकः । वातारितेलम् एरण्डतेलम् । नाभ्युत्तरे जलस्रावं कुर्यात् नामे-
रधोदग्ने श्रीहिमसुखेन शस्त्रेण जलं सावयेदित्यर्थः । रसरवाकरेऽयं वह्निबौध्यैरसः इति
असिद्धम् ॥ १९—२२ ॥

गुडनागरप्रयोगे—गुडनागरयोः मिलित्वा पलमानलम् ॥ २३ ॥

वज्रक्षारः—काचः लवणविशेषः “काल लवण” इति स्थातम् । अर्कपत्रं

अथ खदिरादियोगः ।—

खदिरं देवदारुञ्च कर्षं गोमूत्रतः पिवेत् ।

उदरं पाण्डुरोगञ्च हन्ति शूलञ्च प्लीहकम् ॥३०॥

अथ पिप्पलीप्रयोगः ।—

दिनैकं पिप्पलीचूर्णं सुहीचीरेण भावयेत् ।

निष्कं जलोदरं हन्ति महिषोमूत्रतः पिवेत् ॥३१॥

अथ वैश्वानरः ।—

रसगन्धकताम्राणि शिलाजित् कान्तलीहकम् ।

त्रिकटु चित्रकं कुष्ठं निर्गुण्डी मुखली विषम् ॥३२॥

अजमोदश्च सर्वेषां ह्री ह्री भागौ प्रकल्पयेत् ।

चूर्णीकृत्य ततः सर्वं निम्बकायेन भावयेत् ॥३३॥

एकविंशत्यकारेण भृङ्गराजेन सप्तधा ।

मधुना गुटिकां शुष्कां रजन्यान्तु प्रदापयेत् ॥

वैश्वानराभिधो योगो जलोदरविशोषणः ॥३४॥

सुतनुतामपवम् । चारं पूर्वोक्तं सामुद्रादिकल्कनितार्कपञ्चारम् । तद्वर्द्धनिति तेषां चूर्णानानर्द्धं, तेन सर्वचूर्णात् अर्द्धं चारमिति निष्कर्षः ॥ २४—२९ ॥

खदिरादिशोभे—खदिरस्य सारः याज्यः “सारः स्यात् खदिरादीनाम्” इति वचनात् ॥ ३० ॥

पिप्पलीप्रयोगे—महिषोमूत्रतः पिवेत् महिषोमूत्रेण सह सुहीचीरभावितां पिप्पलीं पिवेत् ॥ ३१ ॥

वैश्वानरे—रसादीनां लौहान्नां प्रत्येकं सप्तधा, त्रिकटुदीनाञ्च प्रत्येकं भाग-
द्वयम् ; तथा च रसरत्नाकरे—“शुद्धमृतं सप्तं गन्धं सृताकायः शिलाजित् । रससार्गं
प्रदातव्यं रसस्य द्विगुणं विषम् । त्रिकटु चित्रकं कुष्ठं निर्गुण्डी मुखलीरजः । अजमोदा
विषांशिन प्रत्येकञ्च प्रकल्पयेत् ॥” इति । “विषांशिन” इत्यत्र “दशांशिन” इति मुद्रित-
रसरत्नाकरपाठान्तु लिपिकरप्रमादविजृम्भितः, एतत्तत्त्वसंवादात् रसेन्द्रसारसङ्ग्रह-
संवादाच्च । रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे तु “द्विधा गन्धम्” इति पाठः । “कुष्ठम्” इत्यत्र “वीरा”
इति तत्रोक्तपाठस्तु न मनोरमः, सर्वतन्त्रास्वरसात् । निम्बकायेन निम्बपत्राङ्ग-

अथ सूर्यप्रभा गुटिका ।—

भार्गीवक्लिजयायुगाभ्रकदली पाठा वचा रोचना

चर्व्यं पत्रकचित्रकं त्रिकटुकं चारुद्वयं गन्धकम् ।

त्रायत्तोदरवीजकेसरिविषहन्त्वं लवङ्गं कणा

कुष्ठं शल्लफलं फलत्रययुतं फेनः समुद्रादपि ॥३५॥

ब्राह्मी बीजं लताबीजं बालविल्वं विरूढकम् ।

लवणानि तथा पञ्च जाल्यादिकुसुमाष्टकम् ॥३६॥

वातारितेलेनैतेषां कल्पिता भिषजां वरैः ।

एषा सूर्यप्रभा नाम गुटिकाऽग्निप्रदीपनी ॥३७॥

अथ उदयमार्तण्डरसः ।—

यत्नोन्मितस्य शुल्बस्य सूक्ष्मपत्राणि कारयेत् ।

तत्समं गन्धकं दत्त्वा खल्ले सर्वं विमर्दयेत् ॥३८॥

जम्बीररससंयुक्तं दिनं घर्मं निधापयेत् ।

ततः शुल्वे द्रवोभूते रसकर्षं नियोजयेत् ॥३९॥

तत् सिद्धमुदरे योज्यं शोफे चैव भगन्दरे ।

नाम्ना तूदयमार्तण्ड-रस एष प्रकीर्तितः ॥४०॥

कायेन इत्यर्थः. “पञ्चाङ्गनिम्बकायेन” इति रसरत्नाकरदर्शनात् । रसेन्दुसारसङ्गहेतुं
“निम्बपञ्चाङ्गुलकायेः” इति पाठः । श्लेष्मीदरे चायं योगः प्रयोज्यः । माता च वदराश्लि-
माना । वैश्वानरी बटीति नामान्तरस्य रसेन्द्रे रसरत्नाकरे च दृश्यते ॥३९—४०॥

सूर्यप्रभायां—वङ्गः भङ्गातकः । जयायुगः जयन्तो हरितकौ च । कदली
रम्भा, तस्या मूलम् । चायन्तो वायमाणा, “बला डुसुर” इति ख्यातम् । हरवीजं
पारदम् । केसरौ रक्तशोभाञ्जनः । विषहन्त्वं विषहयं, सर्पविषं मौलविषसेत्यर्थः ।
शल्लफलं शल्लकोबीजम् । फेनः समुद्रादपीति समुद्रफेन इत्यर्थः । बीजं पुष्कर-
मूलम् । ब्राह्मीबीजमित्येकपदं वा, ब्राह्मीशाकबीजम् । लताबीजं लताकसुरी-
बीजम् । विरूढकम् षड्गुरितधान्यम् । जाल्यादिकुसुमाष्टकं “जातो यूथो राजवङ्गो
सुदयूथो विधा मता । चम्पकी नागचम्पय वकुलस्य कदम्बकः ॥” इत्युक्ताष्टपुष्पम् ।
भाग्यादीनां जाल्यादिकुसुमाष्टकालानां सर्वेषां तुल्यमानता ॥ ३५—३७ ॥

उदयमार्तण्डरसे—सर्वे सुगमम् ॥ ३८—४० ॥

अथ पाण्डुरोगस्य सङ्क्षिप्तलक्षणम् ।—

विवर्णता शरीरे स्याच्छूयथः कार्श्यमेव हि ।

सत्त्वहानिरथाऽऽलस्यं पाण्डुरोगस्य लक्षणम् ॥४१॥

अथ पाण्डुरोगचिकित्सा ।—

अथ हंसमण्डूरः ।—

मण्डूरं मर्दयेच्छूणं गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत् ।

तूषणं त्रिफलां मुस्तां विडङ्गं चञ्चचित्तकौ ॥४२॥

दार्वीं ग्रन्थीं देवदारुं तुल्यं तुल्यं विचूर्णयेत् ।

घृतं मण्डूरतुल्यञ्च पाकान्ते मिश्रयेत्ततः ॥४३॥

भक्षयेत् कर्षमात्रञ्च जीर्णान्ते तक्रभोजनम् ।

पाण्डुरोगं हलीमञ्च ऊरुस्तम्भञ्च कामलाम् ॥

अशांसि हन्ति नो चित्रं हंसमण्डूरकाङ्क्षयम् ॥४४॥

अथ कालविध्वंसनः ।—

शुद्धसूतं हेम तारं ताम्रं तुल्यञ्च मर्दयेत् ।

जम्बीरनीरसंयुक्तमातपे मर्दयेद्दिनम् ॥४५॥

सर्वतुल्यं पुनः सूतं क्षिप्त्वा पिष्टं प्रकल्पयेत् ।

धुस्तूरफलमध्ये तु दोलायन्त्रे त्र्यहं पचेत् ॥४६॥

उदरवत् पाण्डुरोगेऽपि शीघ्रः तथा पीताश्वत् भवति इति उदरानन्तरं पाण्डुरोगचिकित्सा । तदादौ तद्वक्ष्यमाणं, विवर्णतेति ।—सत्त्वहानिः बलहानिः ॥४१॥

हंसमण्डूरे—दार्वीं दारुहरिद्राम् । ग्रन्थीं पिप्पलीमूलम् । तूषणादीनां देवदारुनां मिलितानां मण्डूरतुल्यता, रसरत्नाकरसंवादात् ; तथा च—“तूषणं त्रिफलां मुस्तां विडङ्गं चञ्चचित्तकम् । दार्वीं ग्रन्थीं देवदारुं तुल्यं सर्वं विचूर्णयेत् ॥ शूर्पं मण्डूरतुल्यञ्च पाककाले विमिश्रयेत् ॥” इति । तत्र च “घृतम्” इत्यत्र “चूर्णम्” तथा “पाकान्ते” इत्यत्र “पाककाले” इति पाठान्तरम्, एवञ्च तत्र घृतस्य अनुकूलेऽपि सर्वत्र मण्डूरयोगे घृतं विना पाकाशिष्टेः उत्तमोत्तिष्ठमेव घृतमित्यविरोधः । पाककाले इति पाकालसमये आसन्नपाके इति व्याख्यानात् तुल्यायेता बोद्धव्या । जीर्णान्ते सेवितौषधपरिपाकान्ते इत्यर्थः । रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे अयं “तूषणादिसमण्डूरम्” इति ख्यातं, परन्तु तत्र ग्रन्थो नास्ति इति ॥४२—४४॥

धुस्तूरोत्पद्रवैरेव यत्नं पूर्य्यं पुनः पुनः ।
 आदाय बन्धयेद्वस्त्र इष्टिकायन्त्रगं पचेत् ॥४७॥
 जम्बोरैर्गन्धकं पिष्ट्वा अधश्चोर्द्ध्वं च दापयेत् ।
 तुल्यं पुनः पुनर्दयं रुद्धा लघुपुटे पचेत् ॥४८॥
 पङ्गुणे गन्धके जीर्णं तत्तुल्यं मृतलोहकम् ।
 दत्त्वा मर्द्यं दिनैकञ्च कण्टकाय्यां द्ववैर्दिनम् ॥४९॥
 रुद्धाऽथ करिषाग्निस्थ-कपोताख्यपुटे पचेत् ।
 पुनर्मर्द्यं पुनः पाच्यं त्रिवारं पूर्वजैर्द्रवैः ॥५०॥
 हृह्यत्युत्तरसेस्तद्वत्त्रिधाऽऽमर्द्यं पुटेत्त्रिधा ।
 वज्रकर्कनक्तमालानां पृथग्द्रवैर्दिधा द्विधा ॥५१॥
 मर्द्यं रुद्धा पुटेत्तद्वद्दशांशं वत्सनाभकम् ।
 दत्त्वा तस्मिन् विचूर्ण्यथ गुञ्जामात्रं प्रयोजयेत् ॥५२॥
 कालविध्वंसनो नाम रसः पाण्डुमयापहः ।
 अभयाऽथ गवां मूत्रैः पिष्ट्वा चानु प्रदापयेत् ॥५३॥

कालविध्वंसने—तारं रौप्यम् । इष्टिकायन्त्रगं “विषाय वर्तुलं नर्तम्”
 इत्यादिना नवमाध्याये प्रदर्शितयन्त्रमध्यगतम् । “पङ्गुणे” इत्यत्र “वृत्तधा”
 इति रसरत्नाकरे पाठः । तत्तुल्यम् औषधतुल्यम् । पूर्वजैः द्रवैः कण्टकादीर्द्रवैः ।
 वज्रीति ।—वज्रिः चित्रकः । अर्कः “आकन्द” इति प्रसिद्धम् । नक्तमालः
 “उद्धरकरञ्ज” इति प्रसिद्धम् । अयमर्थः,—सूतादिचतुष्टयं जम्बोरैरसेन दिनमेकं
 मर्दयित्वा आतपे सनाक् संशोष्य च पुनः सर्वतुल्येन रसेन सप्तद्वयं पिष्ट्यं कुर्यात् ।
 ततः निर्बीजीकृतधुतूरफलमप्ये रुद्धा बर्हं धुतूरपत्ररसेन दोलायत्वे पचेत्,
 शुष्कीभूते पूर्वरसे पुनः पुनः रसो दातव्यश्च । चतुर्वेदहनि धुतूरफलादीषधपिष्टं
 गृहीत्वा बस्त्रे बद्धा च इष्टिकायत्वे पचेत् । अनन्तरं पिष्टतुल्यं गन्धकं जम्बोर-
 रसमर्दितम् कर्तुमप्यथ दत्त्वा मृत्कपडादिना आलिप्य च लघुपुटे पचेत्, एवं
 पृथ्वारान् कुर्यात् । ततः लौहं तुल्यमानसौषधेन सिन्धयित्वा कण्टकादीरसेन
 द्वितमेकं मर्दयेत्, रुद्धा च कपोतपुटे गीमघाग्निना पुनः पचेत्, एवं वारम्

अथ पञ्चाननः ।—

मृतं कान्तं सुवर्णञ्च शुल्वताराभ्रभस्मकम् ।
 पृथगक्षमितं सर्वं पटचूर्णं कृतं मुहुः ॥५४॥
 रसगन्धककज्जल्या तुल्यया सह मर्दितम् ।
 सार्द्धद्विपलमानेन ताप्यचूर्णेन मर्दयेत् ॥५५॥
 द्विपलं मूषिकामध्ये विनिक्षिप्यालचूर्णकम् ।
 ततस्तु कज्जलीं क्षिप्वा मनोह्रां तावतीं क्षिपेत् ॥५६॥
 ततो निरुध्य यत्नेन परिशोष्य पुटेन्निशि ।
 पुटेन गजसंज्ञेन स्वतः श्रोतं विचूर्णयेत् ॥५७॥
 चतुर्गुणेन गन्धेन निर्मितां रसकज्जलीम् ।
 क्षिप्वा पूर्व्वरसे लुङ्गवारिणा परिमर्दयेत् ॥५८॥
 पचेत् क्रोडपुटेनैव दशवारमतः परम् ।
 एवं तालककज्जल्या दशवारं पुटेत्ततः ॥५९॥
 ततश्च मृतवैक्रान्त-भस्मना च कलांशतः ।
 ततो विचूर्ण्य यत्नेन करण्डान्तर्विनिक्षिपेत् ॥६०॥

कृत्यात् । अथ हृत्तरसेन द्विवारं मर्दयेत् पुटेन । पुनः वङ्गादीनां पृथक् पृथक् रसेन द्वौ द्वौ वारौ मर्दयित्वा विस्त्रिः पचेत् । अनन्तरं दशभागं विभं दत्त्वा विचूर्ण्य च स्थापयेदिति ॥ ४५—५३ ॥

पञ्चानने—पटचूर्णं वस्त्रपूतं चूर्णम् । रसगन्धककज्जल्या तुल्यया कान्तादि-
 सर्वचूर्णतुल्यया कज्जल्या इत्यर्थः, तेन च रसगन्धकयोः प्रत्येकं सार्द्धकषैड्यम् ।
 मूषिकामध्ये मूषामध्ये । आलचूर्णकं हरितालचूर्णम् । कज्जलीमिति कान्तादिताप्यानां
 कृतां कज्जलीमित्यर्थः । मूर्च्छितरसगन्धकयोरेव कज्जलीसंज्ञायां कृदित्तेऽपि अथ
 कज्जल्या सह कान्तादीनां मिश्रणेन कृत्वावर्णभावात् कज्जलत्वं बोध्यम् । मनोह्रां
 मनःशिलां । तावतीं द्विपलमित्यर्थः । पूर्व्वरसे पुटपाकेन निपन्ने औषधे ।
 लङ्गवारिणा सातुलुङ्गरसेन । क्रोडपुटेन “इत्थं चारत्रिके” इत्यादिना
 दशभाष्याद्योक्तवराङ्गपुटेन । तालककज्जल्या तालकयुतया कज्जल्या, सा च
 लसभागयोः कज्जलीतालकयोः मिश्रणेन कार्या । कलांशतः षोडशंशेन ।

अयं पञ्चाननो नाम देवराजेन कीर्तितः ।

श्रेष्ठः सर्वरसेन्द्रेषु महारसमसो गुणैः ॥६१॥

पथ्याशूरणशुण्ठीभिः सष्टताभिर्निषेवितः ।

सर्वान् पाण्डुगदान् हन्ति कृतघ्न इव सत्कृतिम् ॥६२॥

यक्ष्माणं जठरं हलोमकरुजं वातार्तिविड्वन्धनं

कुष्ठञ्च ग्रहणीं ज्वरातिभरणं श्वासञ्च कासारुचौ ।

श्लेष्मज्याधिमशेषतो गलगदान् दुर्नाम मन्दाम्बितां

मेहं गुल्मरुजञ्च किं बहुगिरा हन्याद्गदांश्चापरान् ॥६३॥

सेव्यमाने रसे चास्मिन् विल्लभेकञ्च वर्जयेत् ।

स्वस्थः सर्वं समग्रीयाद्गदौ पथ्यं गदापहम् ॥६४॥

अथ आरोग्यसागरः ।—

एकैकपलगन्धाश्म-रससम्भवकज्जलीम् ।

तस्या मध्ये द्विपलिकं ताप्यं तालं पलोन्मितम् ॥६५॥

पलमात्रं मनोह्राञ्च पलमभ्रकभस्मकम् ।

सुखस्पर्शस्य कर्षञ्च निक्षिप्य परिमर्य च ॥६६॥

मूषामध्ये विनिक्षिप्य पिनहान्तर्मुखीं ततः ।

पत्रेण शुद्धताम्रस्य निर्मलेन त्रिकर्षिणा ॥६७॥

सत्कृतिं श्रीभक्तं कर्म, उपकारमित्यर्थः । अत्रायं विधिः—सुचूर्णितं कालादिपञ्चकं श्लेष्मकसचमाणं गृह्णीत्वा पञ्चकर्षमितया कज्जल्या सार्द्धद्विपलेन साक्षिकचूर्णेन च सह संदेयेत् । ततो मूषायां द्विपलं हरितालचूर्णे तदुपरि औषधं तदुपरि च पलद्वयं मनःशिलाचूर्णं दत्त्वा गृह्णस्तेष्वालिप्य आतपे शोषयित्वा च निशि गजपटे पचेत् । स्नाद्ग्रीतमादाय चूर्णयित्वा च चतुर्गुणतत्कृतया कज्जल्या औषधतुल्या सह मातुलुङ्गरसेन संदेयेत्, ततः पुनर्मूषायां संख्याय वराहपुटेन पचेत् ; एवं दशवारान् कुर्यात् । ततः तालककज्जल्या अपि औषधतुल्या मिश्रयित्वा मातुलुङ्गरसेन संदेयेत् वराहपुटेन पचेत् ; एवं दशवारान् कुर्यात् । ततः कालादिताप्यालानां मिश्रिताणां षोडशश्रेण वैलातभक्षणा सह संदेयित्वा स्थापयेत् इति ॥ ५४—६४ ॥

आरोग्यसागरे—सुखस्पर्शस्य भुवनस्य, टङ्गणस्तेष्वर्थः । पिनडम् आरुहम्

मूषां मृद्धिः सवस्त्राभिः परिरुध्य यथा दृढम् ।

परिशोष्य गिरण्डैश्च पुटेत् गजपुटेन हि ॥६८॥

स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य खोटीभूतं विचूर्णयेत् ।

गन्धतालशिलाचूर्णैः सहितं खल्लचूर्णकम् ॥६९॥

पुटेत् क्रोडपुटे चैव दशवारं ततः परम् ।

क्षिपेद्दिंशतिभागेन वैक्रान्तं भस्मतां गतम् ॥७०॥

विमर्द्य गालितं कृत्वा क्षिपेत् रौप्यकरण्डके ।

आरोग्यसागरो नाम रसोऽतिगुणवत्तरः ॥७१॥

हन्त्यात् पाण्डुमरीचकं गुदगदं वातञ्च पित्तं कफं

गुल्माधानकशोफरोगमथ च श्वासं शिरोऽन्ति वमिम् ।

अत्यर्थानलमन्दतां गुरुमुदावर्त्तं विचित्रज्वरान्

रोगानप्यपरान् रतिद्वयमितः सूतौ मरीचाज्यवान् ॥७२॥

अथ पाण्डुघनानिलरसः ।—

ताम्रभस्म रसभस्म गन्धकं वत्सनाभमथ तुल्यभागतः ।

अनर्तुस्त्रयम् अथःस्त्रयमुषाया उपरिभागमित्यर्थः, यस्याः तां, मूषामित्यस्य विशेषणम् ।
विकषिण्या कर्षतयमितेन, कर्षतयमितेन निर्मलेन तासुपवेण आधारमुषायाः मुख-
नाच्छाद्य तदुपरि आवरणञ्च दत्त्वा सृष्ट्यादिभिर्मूषां लिप्सेत् इति निष्कर्षः । गिरण्डैः
आरण्यगोमयेः । खोटीभूतं गन्धाश्मादिद्रव्यजातमेकौभुय कठिनोभूतमित्यर्थः । गन्धेति ।
—शिला मनःशिला ; गन्धादयः प्रत्येकं रसभागाः यास्याः । खल्लचूर्णकं खल्ले चूर्णं
कृतमित्यर्थः । सूतौ वृत्तिकारोगे, प्रसवकाले इत्यर्थी वा, प्रसवे क्रेशः चेत् तदा मरीचाज्य-
वान् घृतमरिचाभ्यां रतिद्वयमितः अथ रसः प्रयोक्तव्यः । अथ विधिः,—गन्धादिकं
यथोक्तमानं सङ्गृह्यत्वा मूषायां संस्थापयेत्, ततः तासुपवेण मूषामुखं वेष्टयित्वा
मूषालरेणाच्छाद्य च सृक्पुटेन लेपयेत् । अथ आतपे संगोष्य गजपुटे दद्यात् । ततः
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य रसमानैः गन्धादिभिः सङ्गृह्यत्वा चूर्णयित्वा बराहाख्यपुटे पचेत्,
एवं दशवारान् कुर्यात् । ततः औषधान् दिंशत्यंशेन वैक्रान्तभस्मना विमर्द्य वस्तुपुतश्च
कृत्वा रौप्यभाजने स्थापयेत् । पाण्डुदिरोगे रतिद्वयमानं तत् यथाव्याध्यनुपात्तेन
सुशुष्यात् । वृत्तिकारोगे तु मरिचाज्याया द्वापुर्वेदिति ॥६५—७२॥

वह्नितीयपरिमर्दितं पचेत् यामपादमथ मन्दवह्निना ॥७३॥

रक्तिकायुगलमानतो भवेच्छाफपाण्डुघनपङ्कशोषणः ॥७४॥

अथ पाण्डुहारिहरीतकी ।—

कोरयटो शृङ्गराजश्च गतावरिपुनर्नवी ।

एते सप्तपला ग्राह्याः प्रत्येकं सूक्ष्मचूर्णिताः ॥७५॥

एतत्क्राथे पचेत् सम्यक् हरीतक्याः शतत्रयम् ।

षष्ठ्याऽधिकं ततः शुष्कं गन्धदुग्धेन पाचयेत् ॥७६॥

शोषयित्वा शनैर्हृत्वा वटिकाभिः प्रपूरयेत् ।

रसस्य त्रिपलं दत्त्वा गन्धके त्रिपलात्मके ॥७७॥

पक्काऽथ पातयेत् पत्रे चूर्णयित्वा ततः पुनः ।

शुद्धचोसस्त्वमादाय शुष्कं सत्त्वं पलाष्टकम् ॥७८॥

चूर्णयित्वा ततः सर्वं मधुना गुटिकाः किरेत् ।

तासु सूत्रे समावद्धा मधुभाण्डे विनित्तिपेत् ॥

एकैका भक्षयेन्नित्यं शुष्कपाण्डुविनाशिनीम् ॥७९॥

पाण्डुवनानिहरसे—वह्नितीयपरिमर्दितं चित्रकमूलकावर्दितम् । यामपादं प्रहरस्य चतुर्थांशपरिमितकालम् । शोफेति ।—शोकपाण्डुः सुशोषपाण्डुः घनपङ्कः गाढकर्दम इव, तस्य शोषणः ॥ ७३।७४ ॥

पाण्डुहारिहरीतक्यां—कोरयटः सितपुष्पा क्षिण्टी, तस्यायमिति कोरयटः कोरयटमूलमित्यर्थः । कोरयटमिति भवितुमुचितत्वेऽपि यत् कोरयट इति पुलिङ्गनिर्देशः कृतः तत् क्षिण्णशिटमिति क्षिण्णे अनादरात् ; एवं पला इत्यत्रापि । कृत्वा आहृत्य इत्यर्थः । वटिकाभिः शुष्कौभूताभ्यां क्रायदुग्धाभ्यां कृताभिरित्यर्थः । प्रपूरयेत्, हरीतकीरिति शेषः । पक्का रसपर्पटौभूत् पक्षेत्यर्थः । पत्रे कदली-पत्रे, गोमयोपरि वित्यक्ते इति शेषः । किरेत् मिस्रयेदित्यर्थः । शुष्कपाण्डुविनाशिनीं क्षीरान्धत्वात् खरीभुतपाण्डुनाशिनीमित्यर्थः । कोरयटादीनां प्रत्येकं सप्तपलानि चूर्णानि षट्शुष्यतोर्वै पक्का पादावशेषे तस्मिन् हरीतकीनां निरस्युः षष्ठाधिकं शततयं पचेत्, शुष्कौभूते च द्वे क्रायतुल्येन गन्धदुग्धेन पुनः पचेत् आदुग्ध-शोषात्, ततः घनौभूतं ते समाहृत्य खत्वा वटिकाः कृत्वा हरीतक्याः ताः

अथ पित्तपाण्डुरिगुटिका ।—

रसस्य भागाद्यत्वारो लोहस्य द्वौ प्रकीर्तितौ ।
वर्द्धिमुस्ताविडङ्गानां त्रिकटुत्रिफलस्य च ॥८०॥
भागास्त्वेकशो ग्राह्याः कुटजस्य तथाऽपरः ।
चूर्णयित्वा ततः सर्वं मधुना गुटिकाः किरित् ॥
एकैकां भक्षयेत् प्रातः पित्तपाण्डुपनुत्तये ॥८१॥

अथ तैलोक्यसुन्दरः ।—

रसगन्धकलोहाभ्र-गुडूचौ सत्त्वसूकरः ।
त्रिफलाशिशुसूलानि मृदुसारेण भावयेत् ॥८२॥
तैलोक्यसुन्दरः सोऽयं सघृतचौद्रशर्करः ।
मृगाङ्गवत् पथ्यभुजः पाण्डुशोफं नियच्छति ॥८३॥

अथ पाण्डुशोफे विनेत्ररसस्य प्रयोगविधिः ।—

युतः किञ्चिद्भूतचौद्र-गुडतिक्तिरिगुगुलैः ।
विनेत्राख्यो रसो योज्यः शोफे तोयानुपानतः ॥८४॥

प्रपूरयेत् । ततः त्रिफलरसगन्धयोः कज्जलीं कृत्वा रसपट्टीवत् पाकं कुर्यात् ।
अनन्तरं विचूर्णितया अष्टपलिन शृङ्गगुडूचौ सारेण मधुना च सह संदितया
तथा पर्यव्या ताः हरीतकीः क्षिप्वा सूत्रेण बद्धा च मधुभाण्डे निक्षिप्य स्वापयेन्
इति ॥ ७५—७८ ॥

पित्तपाण्डुरिगुटिकायां—रसस्य रससिन्दूरस्य । भागास्त्वेकशः वक्रादीनां
प्रत्येकं द्वौ द्वौ भागौ इत्यर्थः, लोहभागसाहचर्यात् । कुटजस्य तथाऽपरः दावेन
भागावित्यर्थः । गुटिकाः किरित् कुर्यादित्यर्थः ॥ ८०।८१ ॥

तैलोक्यसुन्दर—सूकरः शन्यपर्णः । मृदुसारेण मृदुराजद्रवेण । मृगाङ्गवत्
पथ्यभुजः शृगाहरसं याति पथ्यान्मुक्तानि, तद्वत् पथ्यभुजो जनस्येत्यर्थः ॥ ८२।८३ ॥

अनुपानविधिष्ये विनेत्ररसस्यापि पाण्डुशोफे प्रयोज्यतामाह, युत इति ।—
तिक्तिरिः जैपालवैजम् । विनेत्राख्यो रसः शृङ्गाधिकारीकः । शोफे पाण्डुशोफे ।
शृङ्गाधिकारीकं विनेत्ररसं युक्त्वा क्षिपित् घृतादिभिः सह संदित्वा तोयानुपानं
कुर्यात् इति ॥ ८४ ॥

अथ विजया गुटिका ।—

पलत्रयं हरीतक्याश्चित्रकस्य पलत्रयम् ।
 एलातकपत्रमुस्तानां भागोऽर्द्धपलिको मतः ॥८५॥
 रेणुकार्द्धपलं प्रोक्तं तद्वर्द्धं नागकेशरम् ।
 व्योषच्च पिप्पलीमूलं विषच्च पलमात्रकम् ॥८६॥
 रसः पलो महागन्धः सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
 पुरातने गुडे पक्वे तुलार्द्धे तद्विनिक्षिपेत् ॥८७॥
 हिमस्पृशन्तु गृह्णीयात् घृतेनाक्ता करं बुधः ।
 बदरास्थिप्रमाणेन विजया गुटिका मता ॥
 निशायां खादयेदेनां शोफपाण्डुविनाशनीम् ॥८८॥

अथ टङ्गणादिधोमः ।—

टङ्गणं मेघनादञ्च भक्षयेद्विषशान्तये ॥८९॥

अथ जयपालरसः ।—

रसं गन्धं सृतं तास्रं जयपालञ्च गुग्गुलुम् ।
 समांशमाज्यसंयुक्तां गुटिकां कारयेन्मिताम् ॥
 एकैकां खादयेद्देहः शोफपाण्डुपनुत्तये ॥९०॥

अथ देवदालीपञ्चाङ्गप्रयोगः ।—

देवदाल्यास्तु पञ्चाङ्गं चूर्णं क्षीरैश्च वा जलेः ।
 निष्कमात्रं पिबेन्नित्यं मासात् पाण्डुगदापहम् ॥९१॥

विजयागुटिकायां—भागोऽर्द्धपलिक इति प्रत्येकमर्द्धपलमानमित्यर्थः । तद्वर्द्धं नागकेशरं कर्षमाणं नागकेशरम् । पलमात्रकमिति प्रत्येकं, व्योषादीनां पृथक्पृथक्प्रातः । महागन्धः नवनीताङ्गगन्धकः । विनिक्षिपेदित्यत्र आसन्नपाके इति शेषः ॥८५—८८॥

टङ्गणादिधोमे—मेघनादं तण्डुलीयमूलम् । विषशान्तये शत्रुप्रयुक्तगरदोषशान्तये इत्यर्थः, तस्य च पाण्डुशोथोदरादिहेतुलात् ॥ ८९ ॥

जयपालरसे—मितं यथोक्ताद्यनुसृपां ज्ञानमित्यर्थः । प्रयोगेऽस्मिन् शीतलजल-
 मन्त्रं वर्जनीयं, रसेन्द्रचिलामथि-रसेन्द्रसारसङ्गृहसंभादात् । तत्र तत्र आस्य पाण्डु-
 सूदनरस इति संज्ञा ॥ ९० ॥

अथ कामलालक्षणम् ।—

दग्धमांसरुधिरास्रपित्ततः कामला भ्रमहृषाविदाहिनी ।
पीतनेत्रमलवत्युपेक्षया शोफयुग्मवति कुम्भकामला ॥८२॥

अथ अपामार्गादिद्योगः ।—

अपामार्गं शमीमूलं पिष्ट्वा तन्नेन पाययेत् ।
कामलां श्लथयुं पाण्डुं कर्षमात्रं नियच्छति ॥८३॥
अथ पञ्चाभ्यरसः ।—

तीक्ष्णमाक्षिककान्ताभ्र-शुक्लसूतकतालकम् ।
देवदालौरसैः पिष्टुं बालुकायन्त्रमूर्च्छितम् ॥८४॥
अमृतोत्पलकङ्गार-कन्दद्राक्षासमन्वितम् ।
पिष्टुं यक्ष्यन्मसा चौद्र-सिताभ्यां कामलाप्रणुत् ॥८५॥

देवदालीपञ्चाङ्गप्रयोगे—देवदाल्याः पीतघोषायाः पञ्चाङ्गं लक्ष्मणपुष्पमूलफल-
रूपम् । चीरैश्च वा जलेरिति व्यत्ययेन च बहुलम् ॥ ८१ ॥

पाण्डुतोऽपि कामला जायते इति पाण्डुनन्तरं कामलाविकसिते वक्त्रे पूर्वं
तस्याः लक्षणमाह, दग्धेति ।—दग्धात् पाण्डुरोगावस्थायामत्यर्थपित्तकरद्रव्यसेवनात्
वर्धितपित्तेन दुष्टादित्यर्थः, मांसरुधिरास्रपित्ततः सांसात् रुधिरात् दुष्टात् केवलरक्तात्
तथा अस्रपित्ततः दुष्टात् स्रपित्तात् रक्तादित्यर्थः । उपेक्षयेति कामलोपेक्षया कुम्भ-
कामला भवति, सा च शोफयुक् शोथसमन्विता । कुम्भः कोष्ठः, अन्तश्चिद्रसाद्यस्यात्,
तद्गता कामला कुम्भकामला कोष्ठाद्येत्यर्थः ॥ ८२ ॥

अपामार्गादिद्योगे—सर्वे सुगमम् ॥ ८३ ॥

पञ्चाभ्यरसे—तीक्ष्णं तीक्ष्णलोहम् । कान्तं कान्तलोहम् । बालुकायन्त्रमूर्च्छितं
बालुकायन्त्रे पक्वमित्यर्थः, स च पाक्वाः दिवसत्रयं कार्यः ; तथा च रसरत्नाकरे—
“पाचयेत् बालुकायन्त्रे दिदिनात्ते समुद्धरेत्” इति । अमृता गुडूची धात्री वा, कङ्गारं
कोकनदम्, उत्पलकङ्गारयोः कन्दः ; यद्वा—कन्दः कनृणम् । अथ अमृतादीनां मिलित्वा
प्लवानता, रसरत्नाकरसंवादात् ; यद्यपि तत्र “अमृतोत्पलकङ्गारकन्दद्राक्षासम-
न्वितम्” इत्यत्र “अमृतोत्पलकन्दातिवलाक्षेवपलं युतम्” इति पाठभेदः, तथाऽपि
अन्याङ्गसामान्यात् प्लवानता ज्ञातव्या । बालुकायन्त्रे पक्वमौषधसुद्रव्यं अमृतादिभिः
संयोज्य च यष्टिसमुद्भावेन पिष्ट्वा चौद्रश्चैराभ्यामुपयोक्तव्यमित्याशयः ॥ ८४।८५ ॥

अथ त्रियोगिः ।—

ताम्रस्य तृथ्यभागेण रसेनोत्प्लुत्य लेपयेत् ।
निम्बद्रावेण संयोज्य सूर्यतापे विनिक्षिपेत् ॥८६॥
ऊर्द्धाधो गन्धकं दत्त्वा पाचयेदतियत्नतः ।
मत्स्याक्षौमभितो दत्त्वा मृत्स्त्रया सन्निरुध्य च ॥८७॥
यामद्वयन्तु पक्वञ्च स्वाङ्गशीतं समुद्वरेत् ।
गुञ्जामात्रं ददौतास्य साभयं गुडसंयुतम् ॥
त्रियोन्याख्यो रसो ह्येष शोफपाण्डुपनोदनः ॥८८॥

अथ मुक्तादिचूर्णम् ।—

मुक्तामृताचित्रकयष्टिपिप्पली-विडङ्गशुण्ठीत्रिफलैर्यथोत्तरम् ।
चूर्णं सहायोरजसा च संयुतं समाक्षिकं पाण्डुगदापहं परम् ॥८९॥

अथ कामेश्वरः ।—

पलं सूतं पलं गन्धं वज्जी पथ्या त्रयं त्रयम् ।
मुस्तैलापत्रकाणाञ्च प्रति सार्द्धपलं क्षिपेत् ॥९०॥

त्रियोगौ—तृथ्यभागेण चतुर्थींशेन रसेन ; रसशब्देनाव रसगन्धकयोः कञ्जली
विवक्षिता, केवलरसेन लेपासम्भवात् ; ताम्रस्य, पद्माक्षीति शेषः, लेपयेत्, ततः
निम्बद्रावेण उत्प्लुत्य आप्लुत्येत्यर्थः, सूर्यतापे संयोज्य स्थापयित्वा, संशोष्य इत्यर्थः,
विनिक्षिपेत्, सूषाद्यामिति शेषः । मत्स्याक्षौ हिलनोक्षिकां काकमाक्षौ वा ।
चतुर्थींशकञ्जलिकया ताम्रसा पत्राणि आलिप्य जम्बीररसेनाप्लुत्य च आतपे शोषयेत् ;
ततो मूषायां संस्थाप्य ऊर्द्धाधो गन्धकं समन्तात् चूर्णां मत्स्याक्षौ दत्त्वा मृत्पटे-
नालिप्य च गजपटे यामद्वयं पचेत्, अथ स्वाङ्गशीतमादाय गुडभयाभ्यां
गुञ्जामात्रमौषधं दद्यादिति । द्वौषि रसगन्धकताम्राणि योनयः उपोदानकारणान्यस्य
इति त्रियोगिः ॥ ८६—८८ ॥

मुक्तादिचूर्णम्—यथोत्तरं चूर्णमिति उत्तरोत्तरभागवत्तुल्यं चूर्णम् । सहायोरजसा
च संयुतं सर्वचूर्णतुल्यं लौहचूर्णमित्यर्थः, “सर्वींशं सूतलौहकम्” इति रसरत्नाकर-
दर्शनात् ; तत्र च “यथोत्तरम्” इत्यत्र “समम्” इति पाठः “लौहासुतम्” इति
संज्ञा च दृश्यते ॥ ८९ ॥

कामेश्वरः—वज्जी जुही, तक्षा; चीरं याज्ञम् । त्रयं त्रयमित्यस्य वज्जीपथ्ययोः प्रत्येकं

द्रुषणं पिप्पलीमूलं विषञ्चैव पलं पलम् ।

नागकेशरकर्षकं रेणुकार्द्वपलं तथा ॥१०१॥

पुरातनगुडेनैव तुलाङ्गेन विपाचयेत् ।

मर्दयेत् कन्यकाद्रावैर्यामैकान्ते घृतेन च ॥१०२॥

गुटिकां बदराभान्तु कारयेद्भक्षयेन्निशि ।

शोफपाण्डुहरः सोऽयं रसः कामेश्वरः स्वयम् ॥१०३॥

अथ पाण्डुघनानिलरसः ।—

ताम्रभस्म रसभस्म गन्धकं वत्सनाभमथ तुल्यभागतः ।

वह्नि तोयपरिमर्दितं पचेद्दयामपादमथ मन्दवह्निना ॥१०४॥

रक्तिकादितयमानतोऽनिलान् शोफपाण्डुघनपङ्कशोषणः ॥१०५॥

पलतथमित्यर्थः । “वज्री पश्चा तथे तयम्” इत्यत्र “पश्चाच्चित्रकयोः पलम्” इति रसेन्द-
सारसङ्ग्रहे पाठः । द्रुषणमिति—द्रुषणस्य प्रत्येकं पलमानता । कन्यकाटावैः
कुमारीरसेः । यामैकान्ते कन्यकाटावैः प्रहरं मर्दयित्वा तदन्ते इत्यर्थः । “रेणुकार्द्वपलं
तथा” इत्यत्र “एरण्डस्य पलं तथा” इति तथा “तुलाङ्गेन विपाचयेत्...घृतेन च” इत्यत्र
“तुल्येनैव विमिश्रयेत् । मर्दयेत् कनकद्रावैर्यामैकं वा घृतान्वितम्” (“भावयेच्च
घृतान्विताम्”) इति रसेन्दसारसङ्ग्रह-रसरत्नाकरयोः पाठान्तरम् । गुड-
पाकाभिज्ञो भिषक् सपादशरावषट्कं गुडमादाय किञ्चित् नलं दत्त्वा
पचेत्, घनीभूते च तस्मिन् आसन्नपाके सुतादिकं दत्त्वा अवतारयेत् । अनन्तरं
कुमारीरसेन यामं मर्दयित्वा तदन्ते घृतेन सह बदरास्थिनिभां बटों कुर्व्यात्
इति ॥ १००—१०३ ॥

ताम्रभस्मेति ।—पाण्डुघनानिलरसनासाऽयं प्रागेव (७३।७४) श्लोके व्याख्यातः ।
पुनश्चक्षीऽयम् ; अथवा—वक्ष्यमाणकंसादिपञ्चकेन सह प्रयुक्तोऽयं हृत्नीसकहृत्
सकतीति ज्ञापनार्थमस्य पुनश्चक्षेत्रन्नो न दोषाय इति सल्लभ्यम् । अस्मिन् पञ्चे कंसादि-
पञ्चकेन सह एक एवायं योगः, तथा च कंसेन सतेन कांसेन शिलया
मनःशिलया च सङ्गतः पिष्टः मर्दितः रसः अनिलरसः पाचितः पुनः
घुटपाकेन पक्वः हताभ्यां तीक्ष्णताभ्यां लौहताम्रमद्यभ्यां युतः हृत्नीसकं
हृत्नि ॥ १०४।१०५ ॥

अथ कंसादिपञ्चकम् ।—

कंसेन पिष्टः शिलया सहितः पाचितो रसः ।

हताभ्यां तीक्ष्णताम्राभ्यां युतो हन्ति हलीमकम् ॥१०६॥

अथ सिन्दूरभूषणः ।—

शुद्धसूतञ्च सिन्दूरं पलैकैकं विमर्दयेत् ।

वासारसेन यामैकं तेन कुर्याच्च चक्रिकाम् ॥१०७॥

सुपक्वां कारयेन्मषामुत्तानां द्वादशाङ्गुलाम् ।

तन्मध्ये गन्धकं शुद्धं क्षिपेत् पलचतुष्टयम् ॥१०८॥

पूर्वोक्तां चक्रिकां कृत्वा तत् क्षिप्वा प्रपुटेक्ष्व ।

जौर्णं गन्धे समुद्भूतं चक्रिकां तां विचूर्णयेत् ॥१०९॥

चूर्णाद्दशगुणं योज्यं मृतलोहञ्च मर्दयेत् ।

लघुनेन दशांशेन चणमात्रा वटीः किरित् ॥११०॥

वातपाण्डुरः सिद्धो रसः सिन्दूरभूषणः ।

पिवेच्चानु ह्यपामार्गस्यैरण्डस्य च मूलिकाम् ॥

तक्रैः पिष्ट्वाऽथ कर्षिकं हन्ति पाण्डुं सकामलम् ॥१११॥

इति शौवेद्यपतिमिहङ्गप्रसन्नो गोविन्दभाट्टाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये उदरपाण्डु-

शोकतामलाकुम्भकामलाहलीमकचिकित्सितं नासैकोनविंशोऽध्यायः ॥११२॥

कंसादिपञ्चके—रसः पारदः, एतत्तु अस्य स्वतन्त्रयोगत्वे एव बोद्धव्यम् । अन्यत् पूर्वयोगे व्याख्यातमिति ॥ १०६ ॥

सिन्दूरभूषणे—सिन्दूरं प्रसिद्धम् । “सुपक्वाम्” इत्यत्र “अपक्वाम्” इति रस-
रत्नाकरोक्तः पाठः । उत्तानानि उन्नतं विस्तृतं वा । जौर्णं भस्मोसते ॥१०७—१११॥

इति रसरत्नसमुच्चयबोधिन्याम् एकोनविंशोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

अथ विंशोऽध्यायः ।

अथ विसर्पादिचिकित्सनम् ।—

अथ विसर्पकुष्ठश्चित्तचिकित्सा ।—

अथ कालाग्रिरुदरसः ।—

कान्तगन्धकतौष्णाभ्र-विषताप्यसमन्वितः ।

बन्ध्याकर्कोटिकाकन्दे पक्वः सूतो विसर्पजित् ॥१॥

अथ एरण्डबीजादि तैलम् ।—

एरण्डतुम्बिनोनिम्ब-बाकुचीचक्रमर्दकम् ।

तिक्तकोशातकौबीजमङ्गोलश्चक्षुबीजकम् ॥२॥

शोधितसामान्यात् रक्तद्रुष्टिसामान्याच्च उदराद्यनलरं विसर्पादिचिकित्सितं वर्तु
विंशोऽध्यायमारभते । तत्र कालाग्रिरुदरसः—बन्ध्याकर्कोटिकाकन्दे बन्ध्याकर्कोटिकौ
तिक्तकर्कोटिकौ, “तित् कौक्डी” “तित् कौक्रील” इति लोके ; तस्याः कन्दे
कन्दोत्पलकल्के इत्यर्थः । पक्व इति भूषराख्यपुटे पक्वः, तन्नालरिषु तथा दर्शनात् ।
अथार्थं विधिः,—आदौ रसगन्धकयोः कज्जलीं कृत्वा कान्तादिकं तत्र दत्त्वा च
सम्भर्दयेत्, ततः बन्ध्याकर्कोटिकाकन्दकल्कोदरे संस्थाप्य सदा आलिप्य च भूषर-
पुटे द्विनैकं पक्त्वा लघितानुपानेन प्रयुज्यादिति । रसेन्द्रसारसङ्गृहादिषु चार्थं
क्रियितुं वैषम्येण पठितः ; तथा च “सूताभ्रकान्तलौहानां भक्ष्य गन्धकनाचिकम् ।
बन्ध्याकर्कोटिकाद्वा वैमुक्त्य मर्द्यं दिनावधि ॥ बन्ध्याकर्कोटिकाकन्दे लिप्ता लिप्ता
सुदा बहिः । भूषराख्ये पुटे पश्चाद्दिनैकं तद्विपाचयेत् ॥ दृशनांश्च विषं योज्यं
साधमावन्तु भक्षयेत् । रसः कालाग्रिरुद्रोऽयं दृशादेन विसर्पजित् ॥ पिप्पलीमधु-
क्षयुक्तमनुपानं प्रकल्पयेत् ॥” इति । प्रचारस्तु इत्यनेन ॥ १ ॥

एरण्डबीजादितैले—तुम्बिनो कटुतुम्बौ । बाकुची सोमराज्ञी । तिक्तकोशातकौ
तिक्तघोषकः । बीजमिति पदम् एरण्डादिभिः कोशातकानैः सर्वैः सम्बध्यते ।
अङ्गोलः अङ्गोठः, तस्य बीजम् । चक्षुः स्रग्भुक्षुः, “चेचक्षी” इति प्रसिद्धः

गोमूत्रदधिदुग्धैस्तु भावयेत्तिलजेन च ।

मूत्रेणाजाप्रसूतेन तैलं पातालयन्त्रजम् ॥

विसर्पं नाशयत्यागु श्वेतकुष्ठञ्च तत्क्षणात् ॥ ३ ॥

अथ द्वितीयैरण्डबीजादि तैलम् ।—

एरण्डतुम्बीकटुविम्बचक्र-मर्दोत्थबीजानि च सोमराजौ ।

अङ्गोन्नवीजानि समानि कृत्वा पातालयन्त्रेण सुतैलमेधाम् ॥४॥

प्रगृह्य तेनाथ विमर्दयेत् विसर्पकादीनि कृतं प्रयान्ति ॥५॥

अथ गलत्कुष्ठलक्षणम् ।—

पादयोः श्वयथुस्तोदो गलन्त्यङ्गुलयो यदि ।

नासिकास्त्रयोर्भङ्गो गलत्कुष्ठस्य लक्षणम् ॥६॥

अथ कुष्ठेषु क्रियानृचम् ।—

सर्वेषां कुष्ठिनामादौ पञ्चकर्माणि कारयेत् ।

पक्षे पक्षे च वमनं मासि मासि विरेचनम् ॥७॥

आकविशेषः तस्याः बीजकम् । तिलजेन तिलतैलेन तिलकायिल वा । मूत्रेणाजाः प्रसूतेन कागोमूत्रेण । पातालयन्त्रजं पातालयन्त्रे निष्काशितम् । “तत्क्षणात्” इत्यत्र “सक्षणात्” इति पाठान्तरम् । कल्पना चात्र एवंविधा—मनाक् चक्षुः एरण्डादीनां बीजं प्रत्येकं तुल्यांशं गृहीत्वा गोमूत्रादिभिः सह समनान् भावयेत् । ततो भुस्यधोनिहितस्नेहभाबितस्थालीमुखे बहुच्छिद्रां स्थालीनत्वां संस्थाप्य तन्मध्ये बीजधं निदध्यात्, ततः शरावेण स्थालीमुखमात्क्राय सङ्क्रादिना सक्तिं निरूप्य त्व उपरिष्ठात् पुटे दद्यात् । पश्चात् अग्निसन्तापेन तस्मादौषधात् तैलं निःसृत्य अथःस्थाल्यां निपतेदिति ॥३॥

द्वितीयैरण्डबीजादितैले—तुम्बीकटु कटुतुम्बी, रोहिणीकटुका इत्यादिवत् पर- निपातः ; यथा—कटु इति प्रथक् पदं, राजिका इत्यर्थः । विम्बम् ओडीपनाफलम् ; “विम्ब” इत्यत्र “निम्ब” इति पाठान्तरम् । विमर्दयेत् इति सङ्ग्राहकप्रयोगात् नासाधु मन्तव्यम् । “कृतम्” इति “सुतैलम्” इत्यनेन सम्बध्यते ; पातालयन्त्रेण कृते विहितं, निःसारितमित्यर्थः । तैलनिष्कासनप्रकारस्तु पूर्ववदेव ॥ ४५ ॥

तुल्यदोषदूष्यत्वात् रक्तदृष्टिसाधर्म्याच्च विसर्पांस्तत् कुष्ठचिकित्सितं विषक्तारादौ गलत्कुष्ठलक्षणमाह, पादयोरेति ।—गलन्ति पतन्ति ॥ ६ ॥

पष्ठे मासि शिरामोक्षो नस्थं सप्तदिनान्तरं ।

इदं चिरस्थिते कार्यं कुष्ठे स्वल्पेऽल्पशः क्रिया ॥८॥

अथ वातकुष्ठारिः ।—

विपचेद्गन्धकमध्ये घनपिष्टीं शुल्बपिष्टीं वा ।

सङ्कोच्य कोलकोऽयं शमयति वातोत्पत्तकुष्ठानि ॥९॥

अथ पित्तकुष्ठारिः ।—

कामलाऽभ्रकसङ्कोचौ घृतगन्धकपाचितः ।

व्योषाग्निवेत्तत्त्वङ्गस्ता-व्याधिघातविधैः समः ॥१०॥

त्रिगुणः प्राणदो रणुः पञ्चाशन्मृतकाञ्चनः ।

बदरास्थिमितो मूत्रेणाजेन गुटिकीकृतः ।

नाशनः पित्तकुष्ठानामेकविंशतिवासरात् ॥११॥

किंवातूचसाह, सर्वेषामिति ।—पञ्चकर्माणि वमनविरेचनाभ्यापनाभ्यासनशिरो-
विरेचनरूपाणि । शिरामोक्षः दुष्टरक्तसावणाथै कार्यः । इदमिति ।—चिरस्थिते
दीर्घकालीन्यग्रे अत एव बहुदोषे इत्यर्थः, इदं पचे पचे वमनमित्यादिरूपम् ।
यदुक्तं चरकेण—“बहुदोषः संशोध्यः कुष्ठौ बहुशोऽनुरक्षता प्राणान्” इति ।
स्वल्पे अल्पदोषे सुद्रे च कुष्ठे अल्पशः क्रिया सासानो सासदयानो वा पूर्वोक्ता
क्रिया कार्या ॥ ७८ ॥

वातकुष्ठारौ—घनपिष्टीं सारकवर्गद्वेषं पिष्टं पिष्टौक्ततममभित्यर्थः, शुल्बपिष्टीं
वा पूर्वोक्तप्रकारेण सिद्धं तावपिष्टं वेत्यर्थः, गन्धकमध्ये विपचेत् मुषायाम् अथः
गन्धकं संस्थाप्य तदुपरि शीघ्रं निषाद्य पुनर्गन्धकं दत्त्वा च गजपटे पचेत् । सङ्कोच्य
दग्ध्वा इत्यर्थः, दग्धस्य अवयवसङ्कोचात् ; सङ्कोच्य इति वातोत्पत्तकुष्ठानि इत्यनेन
सम्बध्यते वा, वातोत्पत्तकुष्ठानि सङ्कोच्य अल्पोक्तत्वेत्यर्थः । कोलकोऽयं कोलकाध्यः
अयं योसः, कोलप्रमाणः अयं योसः इति वा ॥ ९ ॥

पित्तकुष्ठारौ—कामलाभ्रकम् अभ्रकविशेषः, सरुदेशजसमं वा ; किंचित्
कामलाभ्रकशब्देन पीताभं गृह्णन्ति ; तस्य सङ्कोचः भस्म इत्यर्थः । व्याधिघातः
आरग्वधः । प्राणदो रणुः लौकिकचूर्णम् ; शङ्का—प्राणदः लौकिकः, रणुः रणकः,
अथ च व्योषादीनामेकभागसमः । “पञ्चाशत्” इत्यत्र “पञ्चाशम्” इति पाठान्तरम् ।
घृतगन्धकाभ्यां पुटितस्य कामलाभ्रकस्य भस्म समैः व्योषादिभिः त्रिगुणप्रापदेन

अथ श्लेषकुठारिः ।—

कनकाभ्रकसङ्कोचस्तैलगन्धकपाचितः ।

विषव्योषाब्दवेन्नत्वक् तुल्यस्त्रिगुणचित्तकः ॥

गुञ्जामानोऽजमूत्रेण पिण्डितः श्लेषकुष्ठनुत् ॥१२॥

अथ विदोषकुठारिः ।—

तीक्ष्णाभ्रहेमसङ्कोचस्तैलगन्धकपाचितः ।

तालताप्यविशालाग्नि-बोलपाठाजटाविषैः ॥१३॥

शृङ्गोटङ्गणयद्याह्न-सिन्धुवारैः समन्वितः ।

रसेन शृङ्गवेरस्य बहो वदरसन्निभः ॥

छायाविशोषितः कुष्ठं निहन्त्यात् सन्निपातजम् ॥१४॥

अथ विजयवटिका ।—

रेणुका पिप्पलीमूलं बाकुची विषतिन्दुकम् ।

अश्वगन्धा पलाशास्थि व्योषादिनवकं वचा ॥१५॥

विशाला गन्धकं कुष्ठं सविषं रसभस्म च ।

गुडेन गुटिकां कुर्यात् समेन मधुमिश्रिताम् ॥१६॥

पञ्चाशद्भागस्त्वर्गभक्षना च संयोज्य आजमूत्रेण पेयेत्, ततः कीलास्त्रिनानां गुडिकां विधाय प्रयोजयेदिति ॥ १०।११ ॥

कफकुठारौ—कनकाभ्रकयोः सुवर्णाभ्रयोः सङ्कोचः । केचित्तु कनकाभ्रक-
शब्देन रक्ताभ्रं गृह्णन्ति । कल्पना तु पूर्ववदेव कार्य्या ॥१२॥

विदोषकुठारौ—तीक्ष्णं तीक्ष्णौदनम् ; केचित्तु तीक्ष्णाशब्देन कृष्णवर्णवज्राभ्रं
गृह्णन्ति । विशाला इन्द्रवारुणी । अग्निः भस्मातः, कुष्ठहरत्वात् । बोलः गन्धरसः,
गन्धबोल इति ख्यातः बन्धिगुदव्यविशेषः । जटा जटामांसो, पाठाजटा इत्येकपदं
वा, तत्र पाठामूलमित्यर्थः ॥ १३।१४ ॥

विजयवटिकायां—रेणुका कौन्ती । बाकुची सोमराजी । विषतिन्दुकं
विषमुष्टिः, “कुञ्चिला” इति ख्यातम् । पलाशास्थि पलाशवृक्षम् । व्योषादिनवकं
विकटुविकटालात्रिमदात्मकं त्रिकलत्रमित्यर्थः । समेन सर्वभूषणैस्तुल्येनेत्यर्थः, न त्वेकभाग-
समेन, “गुडेन गुटिकां कुर्यात्” इत्युक्त्वा एकभागतुल्यस्य गुडस्य गुटिकाकर-

तां भक्षयेत् सितासर्पिः-क्षीरशाल्यन्नभाग्भवेत् ।
जलीदनं वा भुञ्जानो ब्रह्मचर्य्यपरायणः ॥ १७ ॥
खादेत्तापे सिताधान्य-सर्पिर्नागबलारजः ।
वटिका विजयाख्येयं सप्तकुष्ठान्नियच्छति ॥ १८ ॥

अथ सर्वेश्वरः ।—

पालिकं ताम्रगन्धाभं कर्षांशं लोहपारदम् ।
सुहृत्क्षीरवातारि-जम्बोरोशीरवारिभिः ॥ १९ ॥
मर्दितं बालुकायन्त्रे स्वेदयेत् दिवसत्रयम् ।
कर्षं कणाया निष्कञ्च विषस्यास्मिन् विनिक्षिपेत् ॥
एष सर्वेश्वरः सद्यो गुञ्जामात्रः प्रसुप्तिजित् ॥ २० ॥

अथ सुप्तिकुष्ठदलनो रसः ।—

गन्धो रसश्च कटुतैलशृतो मृतोऽर्को
व्योषाग्निवेक्षविषमेघभयावचाभिः ।
ज्वालासुखीरसविमर्दितमाक्षिकाव्यः
पिण्डोक्ततः श्रमयति स्थिरसुप्तकुष्ठम् ॥ २१ ॥

आनुपपत्तेः । जलीदनं जलघोतनघ्नम् । “जलीदनम्” इत्यत “घनौदनम्” इति
पाठः सञ्जीवीनः । तापे औषधसेवनजनितोष्मायाम् । नागबला शीरक्षतच्छुला ।
धातुनागबलाचूणे शर्कराघृताभ्यामालीढा लिङ्गात् । सप्तकुष्ठान् सप्तमहाकुष्ठा-
नीत्यर्थः ॥ १५—१८ ॥

सर्वेश्वर—पालिकमिति ताम्रादीनां वशाणां प्रत्येकं पलमानता । एवं
लोहपारदशोरपि प्रत्येकं कर्षाशता । वातारिः परशुमूलम् । प्रसुप्तिजित्
सुप्तिकुष्ठनाशनः ॥ १९।२० ॥

सुप्तिकुष्ठदलनरसे—कटुतैलशृतः कटुतैलपक्वः सार्धपतैले शोधितः इत्यर्थः,
अर्क इत्यस्य विशेषणम् ; ताम्रपत्राणि अथवा व्रताण्य कटुतैले निषिञ्चेत्, एवञ्च
कटुतैलशृतः अर्को निषिञ्चते । अग्निः विषकः भज्जातको वा । वेक्षं विक्षम् ।
मेघः मूलकम् । अथा असया इत्यर्थः, “नाभैकद्वयपृथगेन नाभसमुदायपृथग्ना”

अथ प्रतापलङ्घेश्वरः । —

विपादिकोघ्नो रसगन्धद्वन्द्वं सताम्रकुष्ठायमपिप्पलीरजः ।

विमर्दितं काञ्चनपत्रवारिणा प्रतापलङ्घेश्वरसंज्ञितो रसः ॥ २२ ॥

अथ किटिमरितं लम् । —

स्रग्ध्राः कुङ्कुमं पयसः प्रस्थं दुग्धस्य नारिकेलस्य ।

गन्धकनिशयोः कर्षे पारदकर्षश्च साधु संयोज्यम् ॥ २३ ॥

स्वरतरकिरणातापात् पक्वं तैलं विलेपितं प्राञ्जैः ।

कुष्ठकिटिमेऽपहन्ति प्रबलश्च समीरणं हन्यात् ॥ २४ ॥

अथ सिद्धे गन्धपाषाणलेपः । —

मर्दितो मूलकचारस्वाऽऽर्द्रकश्च च वारिणा ।

शमयेद्गन्धपाषाणः पिष्टः सिद्धं विलेपनात् ॥ २५ ॥

इति न्यायात् । “विषमेघमश्रा” इत्यत्र “विषमेघमश्रा” इति पाठे — मेदी अस्येत्यसः ।

ज्वालासुखी लाङ्गलो, तस्याः रसः । पिण्डीकृतः गुडीकृत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

प्रतापलङ्घेश्वर — काञ्चनपत्रवारिणा धुनूरपचरसेन ; तथा च रसरत्नाकरे — भस्म सूताकीलीहानां कृष्णा गन्धकद्वन्द्वम् । कुष्ठतुल्यकतुल्यांशं सयै धुनूरजेदेवैः ॥ दिनेकं तद्वटौ कुर्यात् साधसाधश्च भवेत् । रसो लङ्घेश्वरो नाम्ना प्रमुक्तमण्डलप्रकृतः ॥ गन्धकं विफलाचूणे निर्विषौ गुग्गुलुं समम् । लिङ्गिदेरण्डतैलेन कर्षेकमनुषानकम् ॥” इति । तत्रार्थं “लङ्घेश्वरसः” इति ख्यातम् ॥ २२ ॥

किटिनारितैले — गन्धकनिशयोः प्रत्येकं कर्षः । स्वरतरकिरणातापात् स्वरतरकिरणः सूर्यः तस्य आतापात् सन्धकः तापात् । तैलं साधपं, कुष्ठहितत्वात् ; तैलञ्चात्र प्रस्थमितं शास्त्रम्, “अनिर्दिष्टप्रमाणाणां ज्ञेहानां प्रस्थ इत्यत्रे” इति परिभाषावत्वात् । अथ पत्रौ — कटुतैलं १ प्र० सुदीश्वरं ४ प्र० नारिकेलश्वरं १ प्र० निशगन्धकपारदानां प्र० १ क० आद्रव्यत्वात् रौद्रमत्तापे स्थापनीयम् इति ॥ २३२४ ॥

गन्धपाषाणलेपे — वारिणा इति पदं मूलकचारस्व आर्द्रकश्च च इत्युभयत्रापि सम्बध्यते ; मूलकमण्डलतचारीदकेन आर्द्रकस्वरसेन च । गन्धपाषाणः जम्बकः ॥ २५ ॥

अथ सिधे वराटिकालेपः ।—

वराटपिष्टी जम्बीरनीरार्द्रा वाऽऽतपे धृता ॥ २६ ॥

अथ दद्रुकुष्ठे मयूरचारादिलेपः ।—

मयूरमोक्षकक्षारं मेघशृङ्गौरसो रसः ।

त्रिचारहनिशाव्योष-शुक्लं लेपेन दद्रुजित् ॥ २७ ॥

अथ चर्मकुष्ठे पर्पटीरसप्रयोगविधिः ।—

चतुर्थांशेन ताम्रस्य भस्मना सक्तुकेन च ।

कृतावापो हरित् कुष्ठं चर्माख्यं पर्पटीरसः ॥ २८ ॥

अथ चर्मकुष्ठे मेघनादाद्यवर्तनम् ।—

मेघनादासृतानीली-गदाः कृष्णातिला मधु ।

अश्वमेघासृतञ्चैतैर्युक्ता गन्धककज्जली ॥

उद्धर्तनेन घण्टासाहजचर्मविनाशनी ॥ २९ ॥

अथ शतारुषि रसादिषट्कम् ।—

रसगन्धकताप्यार्क-शिलाजत्वल्नवेतसम् ।

अष्टमांशगुडं सान्ध्य-माक्षिकं स्याच्छतारुषि ॥ ३० ॥

वराटिकालेपः—जम्बीरनीरार्द्रा जम्बीररसनिक्ता वराटपिष्टी वराटकचूर्णम् आतपे धृता, विलेपनात् सिधं शमयेत् इति पूर्वशान्दः । अत्र वा-शब्दः पूर्वयोगापेक्षया ॥ २६ ॥

मयूरचारादिलेपे—मयूरः अपासार्गः सोलङ्कः घण्टापाटला तथोः वारम् । रसः रसभक्ष ॥ २७ ॥

पर्पटीरसप्रयोगविधिः—पर्पटीरसापेक्षया ताम्रभस्मनः चतुर्थांशता, एवं सक्तु-कक्षापि । सक्तुः विषभेदः, यत्सक्तुको वा । कृतावापः कृतप्रक्षेपः मिश्रित इत्यर्थः । पर्पटीरसः “रसं द्विगुणगन्धेन” इत्यादिना रक्तपित्तादिविक्रियतोक्तः । यद्योक्त-कान्तास्रभक्षादिना मिश्रितः पर्पटीरसः चर्मकुष्ठे प्रयुज्येत इत्यर्थः ॥ २८ ॥

मेघनादाद्यवर्तने—मेघनादः स्वल्पमारुषः । अमृता गुडुची । नीली नीलः शङ्खा । गदः कुष्ठम् । अश्वमेघः करवीरः । असृतं विषम् । गन्धककज्जली द्विगुणगन्धककृता कज्जलीत्यर्थः । गजचर्मविनाशनी चर्माख्यकुष्ठविनाशनी ॥ २९ ॥

रसादिषट्के—अष्टमांशगुडमिति मिलितरसादिषूष्णपेक्षया बोध्यम् । सान्ध्य-

अथ कुष्ठविधूनी रसः ।—

हैममाक्षिकगन्धार्शम-तीक्ष्णकान्ताश्वकं समम् ।
द्विगुणं हरवीर्यञ्च दशमांशञ्च सक्तुकम् ॥३१॥
मञ्जिष्ठादिकषायेण बालुकायन्त्रपाचितम् ।
कृष्णवर्णकसङ्काशमिदं भस्मैव कुष्ठजित् ॥ ३२ ॥

अथ मञ्जिष्ठादिगणः ।—

मञ्जिष्ठाघनदारुकुष्ठखदिर-श्रेष्ठावचाबाकुची
पाठापपंटराजवृक्षकटुका-यष्ट्याह्वमूर्वानिशा ।
त्रायन्तीकिटिमारवेन्नवृषकं निस्वामृतावत्सकं
काकोली सदुरालभा च परमं कुष्ठक्षयघ्ना गणः ॥३३॥

अथ सिधोदुस्वरथीः कङ्कुणीतैलम् ।—

आरग्वधरसो गुञ्जा-बाकुचीगन्धकं त्रयैः ।
सरसैः कङ्कुणीतैलं जयेत् सिधमुदुस्वरम् ॥३४॥

अथ पामारि तैलम् ।—

विपक्वा कटुतैलेन पामाह्वन्यपिष्टिका ॥३५॥

माक्षिकं यावद्भासाज्यमाक्षिकाभ्यां सदनाहता आयेत, तावन्मानसाज्यमाक्षिक-
मित्यर्थः । अताश्चि तदाख्यकुष्ठविशेषे । भक्षणाविधया शीज्योऽयम् ॥३०॥

कुष्ठविधूनीरसः—दशमांशञ्च सक्तुकमिति एकभागापिचया दशमांशता ।
सक्तुकं विषभेदः यवशक्तुः वा । मञ्जिष्ठादिकषायेण मञ्जिष्ठाघनेत्यादिना वक्ष्यमाण-
कषायेण । कृष्णवर्णकसङ्काशं कृष्णवर्णमित्यर्थः । अयमपि भक्षणाविधया
प्रयोज्यः ॥३१३२॥

मञ्जिष्ठादिगणे—श्रेष्ठा विपक्वा । राजवृक्षः आरग्वधः । वायन्ती वायसाणा ।
किटिः वाराहीकन्दः । मारः धुतूरः । वेन्नः विडङ्गः । वत्सकः इन्द्रयवः ॥३३॥

कङ्कुणीतैलं—आरग्वधरसः आरग्वधमूलजातः, स च स्नेहचतुर्गुणः । गुञ्जा-
बाकुचीगन्धकसरसां चतुर्था कटकः स्नेहपादिकः । कङ्कुणी लवणान्विशेषः,
तस्य तैलं, तच्च प्रस्थम् । उदुस्वरं कुष्ठविशेषम् ॥ ३४ ॥

पामारितैलं—विपक्वा आदित्यकिरणपक्वा इत्यर्थः ; तथा च सिद्धयोगे—“पिबति
सकटुतैलं गन्धपाषाणचूणे रविकिरणसुतसं पानशी यः पलाहम् । त्रिदिन-

अथ तालिहरः ।—

हरितालपले द्वे द्वे द्रव्ये रसगन्धयोः ।
 कुर्कुटोपत्रसारिण पिष्टं ताम्रमयोरजः ॥३६॥
 पञ्चशो मर्दितं धात्री-कुर्कुटोरसमाक्षिपैः ।
 वर्षाभूचित्रपत्राढ्यं मूषागर्भं निवेशितम् ॥३७॥
 पाचितं भूधरे संस्थं पर्णखण्डेन भक्षयेत् ।
 हिङ्गजम्बीरवातारि-तैलेः पवनपीडितैः ॥३८॥
 माधूकसारसिन्धूत्य-वचाव्योषैर्हृत्तौजसि ।
 शोफे भक्ताम्बुना कुष्ठे घृतेन पयसाऽथवा ॥३९॥
 धारोष्णोनाऽऽर्द्रकस्यास्तु कामलायां रसेन च ।
 रसस्तालेश्वराख्योऽयं सर्वकुष्ठहरः परम् ॥४०॥

तदनन्तिताः क्षीरभोजी च शीघ्रं भवति कानकदीप्या कामयुक्ती मनुष्यः ॥
 इति । गन्धपिटिका गन्धपाषाणचूर्णम् । क्षिभिर्दिनैः पलाहे पातव्यमिति
 केचित् ; व्यवहारस्तु शोधितगन्धकचूर्णस्य साधकचतुष्टयं कटुतैलस्य च कथं एव
 इति । एतेन गावं स्रजयित्वा प्रसृतदुग्धपाथौ भवेत् निवातातपे च तिष्ठेदित्युप-
 देशः ॥ ३५ ॥

तालिहरः—द्वे द्रव्ये रसगन्धयोरिति मिलित्वा । द्रव्यं कोलः ; एवञ्च रस-
 गन्धयोः प्रत्येकं तोलकं धातव्यम् । कुर्कुटोपत्रसारिण कुर्कुटी कुकुन्दरः, “कुक्षिमा”
 इति प्रसिद्धं, तस्याः पत्ररसेन । ताम्रमयोरजसोरपि रसगन्धसाहचर्यात् द्वे द्रव्ये ।
 पञ्चशः पञ्च पञ्च वारान् । वर्षाभूचित्रपत्राढ्यं वर्षाभूः पुनर्गवा, चित्रः चित्रकः
 एरण्डो वा, तत्पत्राढ्यं पत्रबहुलम् । पवनपीडितैः वातरोगिभिः । “पवन-
 पीडितैः” इत्यत्र “पवनपीडित” इति पाठः समीचीनः । आर्द्रकस्यास्तु इत्यत्र
 अस्तु क्रियापदं, कामलायामार्द्रकरसेन प्रयुक्ती भवतु इत्यर्थः । हरितालपलद्वयं
 रसगन्धकयोः तथा कुर्कुटोपत्ररसेन पिष्टयोः सारितयोश्च ताम्रमयोरजसोः प्रत्येक-
 कांशं धात्र्यादिभिः पञ्च पञ्च वारान् भावयित्वा गोलकं कृत्वा, ततः
 प्रसृतवर्षाभूचित्रपत्राढ्यां तमावेष्ट्य मूषायां निक्षेप्य च भूधरपुटे पचेदिति
 निष्कर्षः ॥ ३६—४० ॥

अथ सहातालेश्वरः ।—

तालताप्यशिलाटङ्क-रसेन्द्रलवणं समम् ।
 तालकाद्विगुणं ताम्रं मृतं तद्वच्च गन्धकम् ॥४१॥
 अस्त्रेण पञ्चशः पिष्टं जम्बीरस्य पुटे पचेत् ।
 मदनेन वसिं कुर्याद्विरेकं पथ्ययाऽपि च ॥४२॥
 लोहचूर्णस्य चत्वारो भागाः सिद्धरसस्य षट् ।
 अष्टो नेपालताम्रस्य गन्धकेन हतस्य च ॥४३॥
 जम्बीरास्त्रेण तत् सर्वं मर्दितं पुटपाचितम् ।
 एकत्रिंशांशगरलं माषद्वितयसन्धितम् ॥४४॥
 शुद्धः संशोधनं कुर्वन् मध्ये मध्ये च भक्षयेत् ।
 सन्निपाते मधूकेन व्योषेण पवने हितः ॥४५॥
 ग्रहणीकामलापाण्डु-गुल्माशीमि हलोमकम् ।
 क्षयञ्च शमयत्येष सहातालेश्वरो रसः ॥४६॥

सहातालेश्वरे—शिला सनःशिला । लवणं सैन्धवम् । तद्वत् ताम्रं तद्वच्च । पुटे पचेत् भूधराख्यपुटे षड्वारं पचेत्, प्रतिपुटावसरं जम्बीरद्रवैर्मर्दयेच्च, रसरत्नाकर-
 र्खवादात् । मदनेन मदनफलभक्षणैः । कुर्यात्, कुरीति शेषः । एवं विरेकं
 पथ्यया इत्यादिपि धीमनीयम् । मदनेन इत्यादियत्नः समानतन्त्रेषु न दृश्यते, न सुष्ठु
 सङ्गच्छते चायमेष, औषधप्रस्तुतप्रकरणे प्रसङ्गान्तरापातात् ; “मध्ये मध्ये च भक्षयेत्”
 इत्यनन्तरस्य निवेशः युक्तः । सिद्धरसस्य तालताप्येयादिना निषेधस्य औषधस्य
 “अष्टौ नेपालताम्रस्य” इत्यत्र “विपलं नारितं ताम्रम्” इति तथा “एकत्रिंशांश-
 गरलम्” इत्यत्र “त्रिंशदंशं विषञ्चास्य” इति च रसरत्नाकरे पाठः । शुद्धः सहा-
 दिभिः कृतदोषानुलोमः । “शुद्धः” इत्यत्र “स्निग्धः” इति पाठकल्पना साधोयनी ।
 संशोधनं कुर्वन् मदनादिना वमनादिभिरात्मानं शोधयन्नित्यर्थः ; अथवा—आदौ
 शुद्धः सन् मध्ये मध्ये संशोधनं कुर्वन् औषधसेवनस्य मध्ये मध्ये आत्मानं वमना-
 दिभिः पुनः शोधयन्नित्यर्थः । अथ भक्षाज्याभ्यां जातुचूर्णैश्चैकषानुपानं तत्कालं
 विहितमनुसर्तव्यम् । तथा च रसरत्नाकरे—“तालं ताप्यं शिला मृतं शुद्धं सैन्धवं
 टङ्गणम् । समांशं चूर्णयेत् खण्डे सूताद्विगुणगन्धकम् ॥ गन्धतुल्यं मृतं ताम्रं जम्बीर-

अथ सर्वकुष्ठान्तकालम् ।—

क्षणाभ्रकं बलिवसां नीलज्योतीरसं रसम् ।
कङ्कणीनिम्बकार्पास-तैलञ्चायसि मर्दयेत् ॥
तज्जयेत् सर्वकुष्ठानि वह्निरन्तश्च सेवितम् ॥४७॥

अथ कुष्ठविध्वंसनो लेपः ।—

रसटङ्कणगन्धार्क-पिप्पलीकुष्ठचन्दनम् ।
कुष्ठविध्वंसनो लेपो मातुलुङ्गाम्बुमर्दितः ॥४८॥

अथ कनकसुन्दरः ।—

समतुलकनकोत्प-व्योमसत्त्वोत्पिष्टीं
द्विगुणरससमेतां गोलमध्ये विपाच्य ।

टैनपञ्च च । सद्यं षष्ठिः पुटेः पाच्यं मधुरे सम्पटोदरे ॥ पुटे पुटे द्रवैर्मद्यै
सर्वमेतच्च षट्पलम् । द्विपलं भारितं तासं लोहभस्मा चतुःपलम् ॥ जम्बीरास्त्रेन
तत् सर्वे दिनं सद्ये पुटेज्जपु । दिग्दण्डं विषञ्चास्य क्षिप्यं सर्वं विचूषयेत् ॥
महिषाज्येन सन्निधौ निष्ठाडौ पुण्डरीकनत । मध्वाज्यैः बाकुचीचूर्णे कर्षणात्
लिह्येदम् ॥ सर्वान् कुष्ठान् तिहन्त्याशु सङ्घातालेख्यरी रसः ॥” इति । तानादिकं
यथोक्तमानं जम्बीरास्त्रेन पञ्चवारान् मर्दयित्वा मधुरपुटे पचेत्, एवं षड्वारान्
कुर्यात् । ततः पक्रौषधस्य षड्भागान् औहस्य चतुरः तासस्य चाष्टौ एकीकृत्य
जम्बीरास्त्रेन दिनं मर्दयित्वा लघुपुटे पुनः पचेत् । स्नाहशीतमादाय विचूर्या च
सिद्धौषधात् एकतिंशंशेन विषेण सङ्घ मर्दयित्वा स्थापयेत् । ततः सिग्धतनु-
रुद्धाधःशोधनेनात्मनः शोधयन् साधद्वयमितं यथोक्तानुपानेन खादेत्, मध्ये मध्ये
संशोधनं कुर्याच्च इति ॥ ४१—४६ ॥

सर्वकुष्ठान्तकाले—बलिवसा गन्धकाः, तथा शीतं प्राक् तृतीयाध्याये—“बलिना
सेवितः पूर्वं प्रभूतचलहेतवे । वासुकिं कर्षतस्तस्य तन्मुखत्वात्तथा द्रुता ॥ वसा
गन्धकगन्धाद्या सर्वती निःसृता तनीः । गन्धकलञ्च सम्यासा गन्धोऽभूत् सविषः श्रुतः ॥
तस्मादलिखसित्युक्तो गन्धकोऽतिसमोद्गरः ॥” इति । नीलज्योतीरसं तुल्यकं, कुष्ठ-
चरत्वात् । रसे पारदम् । अयसि औहभाजने । वह्निरन्तश्च सेवितं क्षिपाश्चङ्गादि-
विषया वह्निःप्रयोगेण पानविषया च अन्तःप्रयोगेण व्यवहृतम् ॥ ४७ ॥

कुष्ठविध्वंसनलेपे—रसादीनां सर्वेषां ससमागता ॥ ४८ ॥

त्रिकटुदहनवेल्लैवेत्सनाभार्द्धभागे-

रससमनवशृङ्गौ-दारुयुक्तैः समस्तैः ॥४८॥

अजसलिलविपिटैर्गुञ्जया तुल्यगोलः

कुपितकफसमुत्थं हन्ति कुष्ठं गरिष्ठम् ।

तदपरमथ वात-श्लेष्मजत्वग्विकारं

गुदगदमपि सर्वं वर्द्धमान्यं सुनिन्द्यम् ॥५०॥

तुष्टेन शम्भुना दिष्टः सोऽयं कनकसुन्दरः ।

त्वग्विकारविनाशाय कुबेराय महात्मने ॥५१॥

अथ हरिवलाङ्गुशः ।—

घनभवमृतसत्त्वं कान्तलोहार्कभस्म

त्रिगुणरससमेतं तुल्यगन्धेन युक्तम् ।

समतुलकृतमेभिष्टङ्कणं ताप्यचूर्णं

हरिदलमथ बोलं खण्डमञ्जं मनोज्ञम् ॥५२॥

कनकसुन्दरै—स्वर्णपिण्डसत्त्वपिण्डोः समभागता । त्रिगुणरससमेतामिति एक-
भासापेक्षया रसस्य द्वैगुण्यं बोद्धव्यम् । गोलमध्ये गोलमूषामध्ये । दहनः चित्रकः
भज्जातको वा । वत्सनाभार्द्धभागेः वत्सनाभः अर्द्धभागो यत्र तादृशैरिति त्रिकटुः
दहनवेल्लैरित्यस्य विशेषणम् ; तेन त्रिकटुादीनां प्रत्येकमेकभागः वत्सनाभस्य चार्द्ध-
भाग इति । रसेति ।—रससना रसभागा नवा प्रत्यया शृङ्गौ व्यावरतिषभेदः, दारु
दारुमूषाख्यं विषञ्च तदयुक्तैः, अथ च शङ्खदारुण्योः मिलित्वा रससाम्यं बोद्धव्यम् ।
अजसलिलविपिटैः क्लाममूषपिटैः । अयमश्रेः,—स्वर्णपिण्डसत्त्वपिण्डोरैकैकभागे
द्विभागपारदसन्धार्यं गोलमूषायां पक्त्वा स्वाद्वशीतलनादाय च त्रिकटुादीनामेकैकभागेन
वत्सनाभस्य चार्द्धभागेन शङ्खदारुण्योश्च मिलित्वा भागद्वयेन सह पचेत्, ततः तदौषधं
क्लाममूषेण पिष्टा गुञ्जामानां वटीं कृत्वा च स्थापयेदिति ॥४८—५१॥

हरिवलाङ्गुशे—घनभवमृतसत्त्वं सारितामसत्त्वम्, अथ घनसत्त्वादीनां त्रयाणां
तुल्यता । त्रिगुणरससमेतमिति घनसत्त्वापेक्षया रसस्य द्वैगुण्यम् । तुल्यगन्धेन
सर्वतुल्येन गन्धकैरेत्यर्थः । समेति ।—घनादिभिर्गन्धानैः सर्वेतुल्यं टङ्कणं
ताप्यञ्च ॥ ५२ ॥

अथ त्रिपुरान्तकः ।—

रसममृतमथापि शृङ्गवरं विडङ्गं
मधुरदहनपाठा-सिन्धुवारञ्च बन्ध्या ।
त्रिफलकनकबीजं ऋद्धिद्वन्द्वौ निश द्वै
कगलसलिलपिष्टं सर्वमेतेन जाता ॥५३॥
सुलघ्नुबदरबीज-स्थूलगोली नराणां
हरति पवनपित्त-श्लेष्मसञ्ज्ञातकुष्ठम् ॥५४॥

उक्तस्त्रिपुरया पूर्वं रसोऽयं त्रिपुरान्तकः ।
सर्वदोषोत्थकुष्ठघ्नः कृपानिघ्नमनस्कया ॥५५॥

अथ विशिष्टः ।—

रसेन्द्रलिप्तताम्रस्य पत्रं गन्धकमारितम् ।
तत्ताम्रं पलमात्रं हि पलमात्रं हि यावकम् ॥५६॥
पलं चूर्णितशुद्धान् मर्दयेत् दिनत्रयम् ।
इति सिद्धो रसः प्रोक्तो नाम्ना विश्वहितो हितः ॥
वज्राभ्यां तुलितः सेव्यो मरीचघृतसंयुतः ॥५७॥

त्रिपुरान्तके—रसं रसभक्ष्यम् । अमृतं विषम् । मधुरः मधुरिका काकीली वा । दहनः चिवका भस्मातकी वा । सिन्धुवारः निर्गुण्डी । बन्ध्या बन्ध्या-
ककोटकी । कनकबीजं धुनुरबीजम् । ऋद्धिद्वन्द्वौ श्लेष्मासञ्ज्ञाते, तदभ्यासो बला-
भङ्गावली शब्दो ; यदुक्तं परिभाषायाम्—“ऋद्धाभावे बला देया हृद्धाभावे मृद्धाबला”
इति । निश द्वै हरिद्रा दाकहरिद्रा च । कृगलसलिलपिष्टं कृगलमृवपिष्टम् ।
सुलघ्निति ।—सुलघ्नुबदरः ऋक्षकीलः, “सेटीकुल” इति भाषा, तस्य बीजवत्
अस्थिवत् स्थूला गोली गुडिका । त्रिपुरया देव्या दुर्गेया । कृपानिघ्नमनस्कया
श्वेटाट्टिलिका ॥ ५३—५५ ॥

विशिष्टे—रसेन्द्रलिप्तताम्रस्य पत्रमित्यत्र रसेन्द्रशब्देन रसगन्धकयोः काञ्चली
अभिप्रेता, केदलरसेन्द्रेण लेपनासम्भवात् ; अथवा रसेन्द्रलिप्तताम्रस्य पारदेन सह
मर्दितताम्रस्यैवार्थः । गन्धकमारितम् ऊर्ध्वोर्गन्धकं दत्त्वा पुटितम् इत्यर्थः । यावकं
आशाम् । आलं हरितालम् ॥ ५६।५७ ॥

अथ निर्गुण्डादिप्रलेपः ।—

निर्गुण्डोतैलमध्वान्य-कुमारीशाल्मलीरसः ।

यवो गन्धकपिष्टश्च लेपः कुष्ठचयापहः ॥ ५८ ॥

अथ कुष्ठराक्षसः ।—

महानिम्बस्य सारिण मर्दितां गन्धपिष्टिकाम् ।

अमृताबाकुचीकान्ता-त्रिफलाचूर्णसंयुताम् ॥ ५९ ॥

भक्षयेदायसे न्यस्तां कुष्ठे पाणितलोन्मिताम् ।

सा कुर्यान्नेपनात् कान्तिं पण्मासाद्बृद्धिमायुषः ॥ ६० ॥

अथ व्योषादि गुडिका ।—

पालिकं व्योषसूताग्नि-गन्धकं सफलत्रयम् ।

काकोडुस्वरिकाक्षीरैर्मर्दितां गुटिकौकृतम् ॥

माषप्रमाणं सचौद्रं कुष्ठार्शः श्वासकासजित् ॥ ६१ ॥

अथ कुष्ठकुठाररसः ।—

रसस्य कर्षः कर्षो ह्यौ गन्धकात् कज्जलं तयोः ।

तिलपर्णलिमुण्डीनां स्वरसैः कृतभावनम् ॥ ६२ ॥

कर्षः कर्षो वचाधात्री-कणातीक्ष्णकमिच्छिदाम् ।

शाणं विषस्य कर्षाङ्गं जीरकस्य सितस्य च ॥ ६३ ॥

निर्गुण्डादिप्रलेपः—तैलं कटुतैलम् । कुष्ठचयापहः कुष्ठे यः चयः कौण्डिन्य-
जयनासाभङ्गादिरूपः इत्यर्थः, तस्यपहन्ति इति तथाभूतः ॥ ५८ ॥

कुष्ठराक्षसः—महानिम्बस्य सारिण पर्वतनिम्बत्वशसेन । बाकुची सोमराजी ।
कान्ता प्रियङ्गुः । आयसे न्यस्तां लौहपात्रे स्थापितां, लौहकुटाङ्गादौ विषस्य
निम्बरसेन मर्दितामिदमर्थः । पाणितलोन्मितां कर्षप्रमाणां । सा अमृतादिचूर्णसंयुता
गन्धकपिष्टिका । बहिरन्तरुभयथैव प्रयोज्याऽयम् ॥ ५९-६० ॥

व्योषादिगुडिकायां—पालिकं प्रत्येकं पलमानम् । काकोडुस्वरिकाक्षीरेः
काकोडुस्वरलङ्घितक्षीरैरित्यर्थः ॥ ६१ ॥

कुष्ठकुठारे—तिलपर्णौ रक्तचन्दनम्, अलिः अरिः, रत्नधोरभेदात् खदिरविशेष
इत्यर्थः, मुण्डी मुखरौ ताम् । तीक्ष्णं राजिका लोहं वा । किमिच्छित्

पलाईं स्मृतताम्रस्य तथा शुण्ठग्राथ मदितम् ।

भृङ्गाभसि घटे स्निग्धे पचेच्चणकसन्मिताः ॥६४॥

वटिकाः कुष्ठविश्वाम्नि-त्रिफलासैन्धवान्विताः ।

कुप्यात् कुष्ठकुठाराख्यो रसोऽयं सर्वकुष्ठजित् ॥ ६५ ॥

अथ गुञ्जाद्युद्घर्तनम् ।—

गुञ्जाचित्रकशङ्खचूर्णरजनी भस्मातकं लाङ्गली

स्रक्चीरोत्तमकन्यका घनरवा धूमोद्गमः सूतकः ।

गोमूत्रैङ्गजं विडङ्गमरिचं सक्षौद्रखारीजलं

पामादद्रुविचर्चिकाकिटिमजित् कण्डूघ्नमुद्घर्तनात् ॥६६॥

अथ वज्रशेखरः ।—

विशुक्रान्ता घनरसः सर्पाक्षी शङ्खपुष्पिका ।

गोजिह्वा क्षीरिणी नौली ब्रह्मवृक्षो रुद्रन्तिका ॥६७॥

निचुलः काकमाक्षी च रसैरेषां विमर्दितम् ।

पक्वं तुषकरीषाग्नी रसाद्दिगुणगन्धकम् ॥६८॥

विडङ्गम् । तथा पलाईमित्यर्थः । विश्वं शुण्ठी । अयमर्थः,—रसगन्धयोः कञ्जनीं कला
तिलपण्यादिभिरसैः प्रत्येकं सप्तवारान् भावयेत् । अनन्तरं वत्सादिचूर्णं यथोक्तमानं तत्र
दत्त्वा विमर्दयेत् । ततः घृतभाजितायां ख्यात्यां भृङ्गराजस्वरसेन चूर्णादष्टगुणेन सह
औषधं तत् प्राचनौभावात् पचेत् । ततः अवतार्य युक्त्या किञ्चित् किञ्चित् कुष्ठादि-
चूर्णानि दत्त्वा मर्दयेत्, अथकमिताञ्च घटीं कला स्थापयेदिति ॥ ६२—६५ ॥

गुञ्जाद्युद्घर्तने—उत्तमकन्यका उत्तमा मनःशिला, कन्यका घृतकुमारी ।
घनरवा घनभूमिः, सुस्तकमित्यर्थः, सैघनाद् इति वा, तण्डुलौघ इत्यर्थः । धूमोद्गमः
अचचार इति सालवे प्रसिद्धः लारविशेषः, शृङ्गधूमो वा । सूतकः पारदः भस्म-
सूत इत्यर्थः । एङ्गजं अक्रमर्दः । खारीजलं जलविशेषः, लवणविशेषो वा खारी
तस्या जलम् । उद्घर्तनात् घर्षणात् मर्दनादित्यर्थः ॥ ६६ ॥

वज्रशेखरे—विशुक्रान्ता अपराजिता । घनरसः मूवां बालकं वा । सर्पाक्षी
गन्धकाकुली, रास्त्राविशेष इत्यर्थः । ब्रह्मवृक्षः शकपुष्पवृक्षः, कुष्ठहरत्वात्, तद्ध
मूलतक । रुद्रन्तिका—“चणपत्रसमं पत्रं क्षुपक्षैव तथाक्षकम् । शिशिरं जल-

पपंटीरसवत् पक्वं खसत्त्वेनारुणेन च ।
 पृथक् गन्धकतुल्येन ताप्येन च रसाद्भिन्ना ॥६८॥
 कृतावापं गता मुण्डी-हस्तिकर्णमृतालिकाः ।
 मूर्वाविदार्याथ रसेर्मर्दितं घृतमिश्रितम् ॥७०॥
 कषाये दग्धमूलस्य विपक्वं लिहतां गतम् ।
 रसतुल्यविजाताग्नि-व्योषयव्याहसंयुतम् ॥७१॥
 स्निग्धभाण्डगतं कुष्ठो चयी च कृतशोधनः ।
 मञ्जिष्ठादिकषायस्य कृत्वा मासं निषेवणम् ॥
 माषप्रमाणं सेवेत रसोऽयं वज्रशेखरः ॥७२॥

अथ कुष्ठविद्रावणतैलम् ।—

डाब्रिंशत्पलबाकुचीमृतजलद्रोणाद्भिन्नेषु चतु-
 विंशत्या दनुजस्य कान्तरसयोर्निष्कैः पृथक् पञ्चभिः ।
 ताम्बूलोरसमर्दितैस्तिलभवप्रस्यं मृतं चिकणे
 पाके सत्यवतार्य कल्कसहितं धान्ये द्विपक्षं चिपेत् ॥७३॥

विन्दुनासंवलतीति कदन्तिता ॥” इत्युक्तलक्षणः स्वनामप्रसिद्धः सुपविशेषः ।
 निचुलः उज्जलः “हिजल” इति ख्यातम् । खसत्त्वेन अथसत्त्वेन । अरुणेन
 सिन्दूरेण । आलिका हस्तिकपवी । मञ्जिष्ठादिकषायस्य पूर्वोक्तमञ्जिष्ठादिगन्ध-
 कृतकषायस्य निषेवणं कृत्वा माषप्रमाणं सेवेत इत्यन्वयः । अस्याधः,—हिगुण-
 तन्म्वक् पारदं विष्णुकान्तादीनां रसेन पृथक् पृथक् मर्दयित्वा तुषकरौषाद्यौ पपंटी-
 रसवत् पाचयेत् । ततः विष्णुं पृथक् पृथक् गन्धकतुल्यम् अथसत्तम् अरुणञ्च तथा
 रसपादिकं मालिकभक्षञ्च तत्र दत्त्वा मुण्डीदीनां रसेन पृथक् पृथक् मर्दयेत् ।
 अथ मर्दितं तत् घृतमिश्रितं कृत्वा अतुर्गुणे दग्धमूलकायै यावत् लिह्यते पचेत् ।
 अनन्तरं विजातादिचूर्णं पृथक् रसतुल्यं तत्र दत्त्वा आलोयञ्च स्निग्धे भाण्डे
 स्थापयेदिति ॥६७—७२॥

कुष्ठविद्रावणतैले—डाब्रिंशत्पलबाकुचाः डाब्रिंशत्पलनानायाः सोमराज्याः,
 मृताय पाक्ताञ्च जलद्रोणे द्रोणपरिमिते जले, अद्भिन्नेषु पादाशेषे सति । दनुजस्य
 तन्म्वक्स्य चतुर्विंशत्या निष्कैः । कान्तरसयोः सौडपारदयोः । तिलभवप्रस्यं

तत् क्षीराबाशिना पीतं लिप्तं कुष्ठकुलान्तकम् ।

श्वित्रं दाहजमश्वेतं रूपमूलञ्च लुम्पति ॥७४॥

अथ दद्रुकुष्ठविद्रावणरसः ।—

रसगन्धकताप्याभ्र-कान्तकृष्णाभ्रभस्मकम् ।

हिङ्गुलं मधुकं कुष्ठं सर्वं समविभागिकम् ॥७५॥

अम्लवेतसतोयेन त्रिदिनं परिमर्दयेत् ।

विशोष्याऽऽज्यमधुभ्याञ्च मृदित्वा त्रिदिनं पुनः ॥७६॥

दत्त्वा जीर्णं गुडं तुल्यं कोलास्थिप्रमिता वटीः ॥

कायाशुक्ताः प्रकुर्वीत शम्भोरग्रे च पूजयेत् ॥७७॥

इयं हि पञ्चाङ्गकृताभिधाना नागार्जुनोक्ता गुटिका च नूनम् ।

सर्वाणि कुष्ठानि विचर्चिकाञ्च दद्रूणि विद्रावयति क्षणेन ॥७८॥

तिलतैलप्रथम् । श्वित्रं, दीपजमिति शेषः, दाहजम् अग्निदग्धजं, श्वित्रमिति शेषः ।
अश्वेतम् अरुणं तासवर्णं वा किलासं, रक्तमांसगतं श्वित्रमित्यर्थः ; तथा च वाग्भटः,
—“कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासं दारुणं भवेत् । निर्दिष्टनपरिस्रावि विध्यातृहव-
संशयम् ॥ बातात् रुच्चारुणं पित्तात् तासं कमलपत्रवत् । सदाहं रोमविध्वंसि-
कफात् श्वेतं घनं गुरु । सकम्पूरं क्रमात् रक्त-मांसमिदं स चार्दिशेत् ॥” इति ।
अरकिकाप्युक्तं—“द्रोणे रक्ताश्रिते रक्तं तासं गौंससमाश्रिते । श्वेतं मीदःश्रिते
श्वित्रं गुरु तथोत्तरोत्तरम् ॥” इति । अथ अश्वेतशब्देन अरुणं तासवर्णञ्च श्वित्रं
लक्ष्यते । अपमूलं रूपस्य रजतस्य, रजतवर्णश्वित्रमित्यर्थः, मूलम् । अथमर्थः,—
इतिश्रुत्यलवाकुचौ अलद्रोणे निष्काव्य पादावशेषे षोडशशरावे अवतार्य वस्त्रपूर्तं
कुर्यात् । ततः तैलप्रथमे तं काष्ठं गन्धवादीनां कल्मष तासूक्ष्मीरसमर्दितं यथा-
मानं दत्त्वा विपचेत् । लघ्वक् पाके सति अवतार्य सकल्मषमेव तत्तैलं धान्य-
बागौ भासे यावत् ख्यापयेत् । मासानन्तरम् उद्धृत्य उपयुक्तमानेन पिबेत् लिम्बे-
तेन कुष्ठश्लिवादिकम् इति ॥ ७३-७४ ॥

दद्रुकुष्ठविद्रावणे—अथस्य आगदयं ग्राह्यम् । कान्तं कान्तलोहम् । दत्त्वा
जीर्णं गुडं तुल्यमिति सर्ववर्णतुल्यः पुराणगुडो बोद्धव्यः, “चूर्णे चूर्णसमी देयो मोदके
द्विगुणो गुडः” इति परिभाषास्मरणात् । पञ्चाङ्गकृताभिधाना पञ्चाङ्गकृता गुटिका
इत्यपराधः ॥ ७५—७८ ॥

अथ सांख्यकृतिलोकः ।—

रसगन्धकताप्याल-कान्ततौष्णभ्रभस्मकम् ।

हिङ्गलं मधुकं कुष्ठं सर्वं समविभागिकम् ॥ ७६ ॥

षट्मूलोनिजद्रावैर्मञ्जिष्ठादिकषायतः ।

त्रिदिनं त्रिदिनं सम्यक् परिमद्य विशोष्य च ॥८०॥

ततस्तु पक्कमूषायां सन्निरुध्वातियत्नतः ।

प्रक्षिप्य बालुकायन्त्रे प्रपुटेत् दिवसद्वयम् ॥८१॥

भाणिक्यतिलको नाम रसो नासत्यकोर्त्तितः ।

एष कुष्ठं हरत्यागु सन्निवमिव हृदयधाम् ॥८२॥

अथ पराहितः ।—

श्वेतः पाठा जटा श्वेता श्वेता चैव पुनर्नवा ।

पिष्टा जलेन तत्कल्कैः प्रकुट्यान्नालमूषिकाम् ॥८३॥

स्थालोमध्ये च तां क्षिप्वा क्षिपेत् संगोधितं रसम् ।

क्षिपेद्गुपरि सम्प्रेष्य द्वाञ्जलिप्रमितं पटु ॥८४॥

पिधानं तन्मखे दत्त्वा सन्निरुध्यातियत्नतः ।

अधस्ताज्ज्वालयेदङ्गिं पिधान्यामस्व निक्षिपेत् ॥८५॥

यामन्त्रितयपर्यन्तं जातेऽथ शिगिरे ततः ।

क्रोड़केशैः समाकृष्य मृतं पारदमाहरेत् ॥

न चेदेतावता भस्म पुनरेव पुटेद्रसम् ॥८६॥

सावित्रीकृतिके—क्रान्तीकाव्यमयके सातवीदभक्त तीसरीदभक्त अम-
भवज । नाचयकोर्तितः सखिनीकुमारइयकथितः ॥ ७९—८२ ॥

परहिते—श्वेतः श्वेतार्कः । पाठा खनामख्याता । जटा जटानांसी ;
 श्वेतपाठाजटेति समक्षपदत्वे श्वेतपाठाया मूलमित्यर्थः । श्वेता श्वेतापरजिता ।
 नालमूषिकां नालयुक्तां मूषिकां, इत्याक्षमूषिकामित्यर्थः ; सा च "इत्याक्षकार-
 मूषायाम्" इत्यादिना १०माध्याये उक्ता । "नालमूषिकाम्" इत्यत्र "मल्ल-
 मूषिकाम्" इति पाठान्तरम् । वृत्तसीति ।—कुडववृत्तानां सैम्बलवृत्तमित्यर्थः ।

तद्वस्त्रातिविषं विषं कमिहरं व्योषोत्तमा गन्धजं
चूर्णं द्वादशहाटकं खलु गुडो द्वाविंशदंशोन्मितः ।
तत् सर्वं परिचूर्णितं प्रतिदिनं वस्त्रैश्चतुर्भिर्मितं
चेत्थं हन्ति समस्तरोगनिवहं नाम गुरुत्मानिव ॥८७॥

विशेषात् सर्वकुष्ठघ्नो रसोऽयं परिकीर्तितः ।

स्थ्यातः परहितो नाम्ना भानुना भूरिभानुना ॥ ८८ ॥

अथ तालकेश्वरः ।—

वीर्यं पुरारेरिह नागतुल्यं भागद्वयच्चाप्यथ तालकस्य ।
शुद्धेन नागेन रसो विशुद्धो विमर्दनीयो हरितालिकञ्च ॥८९॥
मूत्रं गवां षोडशभागमानं निधाय भाण्डेऽथ पिधाय तस्मिन् ।
दीपाग्निना तत् परिशील्य सर्वं मूत्रं ततस्तालकशुद्धता स्थात् ॥९०॥
ततस्तु जम्बोररसेन सर्वं विमर्दनीयं त्रिदिनं त्रिवारम् ।
भार्यं कुमार्याः सलिलेन शृङ्ग-वज्राह्वकन्देन च वारयुग्मम् ॥९१॥

क्रोडकेशैः बराहलोमभिः । क्रिनिहरं विडङ्गम् । उत्तमा विफला मन्त्रशिला
वा । गन्धजं गन्धकजातं, चूर्णमित्यनेनान्वयः । द्वादशहाटकं द्वादशसुवर्णं, द्वादश-
कर्षमित्यर्थः । तत् पृथगेव वीर्यं, परिचूर्णितमिति वक्ष्यमाणवाक्यस्वरसात् ;
मिलित्वा द्वादशहाटकले गुडभागस्य द्विगुणादधिकाकलेन चूर्णनिष्पत्तिसम्भावना-
भावात् इति । द्वाविंशदंशोन्मितः द्वाविंशहाटकोन्मितः ; यथा—द्वादश हाटकमिति
पृथक् पदं, हाटकं स्वर्णं द्वादश द्वादशसङ्ख्यापूरणं, रसभस्मादि गन्धानाम्नि एकादश
द्वयाणि द्वादश च स्वर्णमित्यर्थः, अस्मिन् पक्षेऽपि—भस्मादीनां प्रत्येकमेको भागः गुडस्य
च द्वाविंशत् भागा इति । भानुना भूरिभानुना प्रभृततेजसा भानुनाम्ना ॥ ८९—८८ ॥

तालकेश्वरः—वीर्यं पुरारिः पारदः । नागतुल्यं सौप्तिकसमम् ; तेन शुद्धो
रसः सौप्तिक तुल्यो यावत् । रसेन्द्रचित्तामणौ रसेन्द्रसारसङ्गृहे च नागस्य
रसादृता तालकस्य च रसतुल्यत्वं पठितं, तद्वत्त्वा—“नागस्य भस्मा शार्चकं तोलेकं
पारदस्य च । (रसेन्द्रसारसङ्गृहे “पारदस्य” इत्यत्र “गन्धकस्य” इति पाठः)
द्विलिङ्गं शुद्धतालकम्” इति । षोडशभागमानमिति सर्वद्रव्यापेक्षया षोडश-
गुणमित्यर्थः ; तथा च रसेन्द्रचित्तामणौ रसेन्द्रसारसङ्गृहे च—“विपक्षेण षोडशगुणैः”
इति । दीपाग्निना दीपशङ्कनाः त्रिवारमिति कुमार्याः सलिलेनेत्यनेन सल्यधत्ते

कुष्ठे ददोतास्य रसस्य वक्त्र-त्रयं रसैराद्रैकैर्विजेतुम् ।
 शास्त्रासु पकत्वमथो सुषुप्तिं स्तम्भञ्च मन्वास्वथ मण्डनानि ॥८२॥
 गवां पयः शर्करया समेतं स्तम्भातिरेके सति सन्नियोज्यम् ।
 श्रीङ्गस्वरं हन्ति सितामधुभ्यां कृष्णञ्च कुष्ठं त्रिफलारसेन ॥८३॥
 गुडार्द्रकाभ्यां गजचर्मसिन्धु-विचर्चिकास्फोटविमर्षदटून् ।
 निहन्ति पाण्डुं विविधां विपादीं सरक्तपित्तां कटुकौमिताभ्याम् ॥८४॥
 रोगेषु सर्वेष्वपि वासरणि त्रिसप्तसङ्ख्यानि रसः प्रदेयः ।
 रसप्रयोगावसितौ सुषुप्त्यां काथं पिबेच्छ्वरकडासनोत्थम् ॥८५॥
 मासद्वयं मुह्यष्टतान्वितान्नं पथ्यं ततो दुस्वरभेषजान्ते ।
 अङ्गानि पञ्चापि पक्षीन्धितानि दद्यादादरिष्टस्य तथाऽऽदकौनाम् ॥८६॥
 काथेन युक्तं सप्ततौदनञ्च पथ्याय कृष्णेऽप्यथ कृष्णवर्णे ।
 रसावसाने सितया समेतां पादोन्मितामामलकीं प्रदद्यात् ॥८७॥

यथाह कण्ठेन कुष्ठोक्तदरसेन अन्ययुरक्तदरसेन वा । शास्त्रासु हस्तयोः पादयोः,
 हस्तपादाङ्गुलीषु इत्यर्थः, पकत्वं चतुर्भावम् । सुषुप्तिं स्वप्नानभिज्ञताम् । स्तम्भातिरेके
 विषम्यातिशये । "स्तम्भातिरेके" इत्यत्र "स्तम्भाय रेके" इति पाठे—रेके विरेके सति,
 स्तम्भाय मलस्तम्भायेत्यर्थः । "सितामधुभ्याम्" इत्यत्र "शिवानमधुभ्याम्" इति रसेन्द्र-
 विलानयो रसेन्द्रसारसकुष्ठं च पाठान्तरम् । कृष्णञ्च कुष्ठमिति कापालकुष्ठं किटिन-
 कुष्ठं वा । "कृष्णम्" इत्यत्र "कृत्स्नं" "कृच्छ्रम्" इति पाठवयं सुगमम् । गजचर्मं
 हस्तिचर्मवत् घनचर्मवृतं कुष्ठं चर्मकुष्ठमित्यर्थः । रसप्रयोगित्यादि—सुषुप्तां
 सुप्तिकुष्ठे रसप्रयोगावसितौ रसप्रयोगान्तरमित्यर्थः, क्षिप्रकडासनोत्थं क्षिप्रकडा गृह्णी-
 यासनं खनानशब्दात् तदुक्तं काथं पिबेत् अनुपिबेदित्यर्थः । अथवा—रसप्रयोगानमिता-
 थपि सुषुप्तां विद्यमानायां क्षिप्रकडासनोत्थं काथं पिबेदिति । मासद्वयमिति
 काथं पिबेदित्यनेन सम्बध्यते । दुस्वरभेषजान्ते दुस्वरे सद्दुस्वरकृष्टे भेषजान्ते
 श्रीङ्गसंयोजनान्तरम् अरिष्टस्य निवृत्त्यै पञ्चापि अङ्गानि पतपुपलक्कलमूलाद्यकानि
 पक्षीन्धितानि दद्यात्, तथा पथ्याय आदकौनां काथेन युक्तं सप्ततौदनञ्च दद्यात् ;
 यथा—अरिष्टादङ्गोः पञ्चाङ्गानि पृथक् पक्षीन्धितानि गृहीत्वा तरकाथेन शोदनं पक्वा
 सप्ततं तदोदनं पथ्याय योज्यम् इति । कृष्णे कापालकुष्ठे किटिमकुष्ठे वा, "कृष्णवर्ण-

अन्नं समुद्रं सृष्टं नियोज्यं मासद्वयं स्यादथवा विचित्रम् ।
 रसप्रयोगावसितौ प्रयुञ्ज्यादङ्गानि पञ्च स्रवनिःसृतानि ॥८८॥
 पादोन्मितानीह च मासयुग्मं पथ्याय दुग्धौदनमाददीत ।
 स्यात्तालकेशाख्यरसप्रयोगे तक्रश्च मांसञ्च विवर्जनीयम् ॥८९॥

अथ खगेश्वरः ।—

पलेन प्रमितः सूतः पलेन प्रमिता वसा ।
 खगः पलमितः सर्वं मर्दयेदर्जुनद्रवैः ॥ १०० ॥
 गोलौकृत्य विशोष्याथ गोलं कूप्यां निरुध्य च ।
 ततस्तां सुट्टदे भाण्डे मूषां क्षिप्वा निरुध्य च ॥१०१॥
 पचेत् सार्द्धादिनं पश्चात् स्वाङ्गशौतं विचूर्णयेत् ।
 खगेश्वरो रसो वज्र-प्रमितः कुटजान्वितः ॥१०२॥
 श्वेतकुष्ठं निहन्त्याशु श्वासकासगदानपि ।
 सृष्टः पित्तजं कुष्ठं मधुना मेहमेव च ॥
 पथ्यं दीषानुरूपेण बुद्धेन मुनिनोदितम् ॥१०३॥

कपालार्धं यद्रूचं परुषं तत् । कपालं तोदवङ्गलं तत् कुष्ठं विषमं स्मृतम् ॥” तथा
 “श्वारं क्षिण्वस्वरस्यर्धं परुषं कटिभं स्मृतम्” इत्यनेन कपालकटिभयोः कृष्णता
 चरकादिभिः प्रदर्शिता । अथ कृष्णवर्णं कुष्ठरोगे रक्तस्य कृष्णवर्णभावात् अङ्ग-
 कार्णौ । कृष्णोऽपौत्यादि ग्रन्थः विचित्रमित्यनेन सम्बध्यते । पादोन्मितामासलकौ-
 निति रसापेक्षया चतुर्थमासप्रमिताम् । मासद्वयमिति ।—मासद्वयं यावत् अथवा
 विचित्रं यावता कालेन कृष्णवर्णता नश्येत् तावत्कालपर्यन्तमित्यर्थः । ससिताम्
 श्वासलकौ दद्यात्, समुद्रे सृष्टमन्नञ्च नियोज्यमिति सम्बन्धः । रसप्रयोगावसितौ
 इत्यत्र सर्वेष्वेव कुष्ठेषु इति शेषः । अङ्गानौति ।—स्रवनिःसृतानि स्रवः स्रवतोद्या,
 रुदन्तीति प्रसिद्धम् ; स्रवन्ती वा, मुण्डिरीति प्रसिद्धं, तन्निःसृतानि पञ्चाङ्गानि
 पञ्चपुष्पफलसूक्ष्मत्वशूपाणि । पादोन्मितानीति रसापेक्षया बोध्यम् । रसेन्दुसारं त्वन्न
 राजतालेश्वर इति संज्ञा ॥ ८९—९९ ॥

खगेश्वरे—वसा बलिवसा, गन्धक इत्यर्थः । खगः माषिकं रसाञ्जनं वा ।
 कुटजान्वितः कुटजस्य त्वयसेन फलरसेन वा युक्तः, फल-त्वचोरुभयोरेव कुष्ठशरत्वात्
 अथ योगिकालं बोध्यम् ॥ १००—१०३ ॥

अथ कुष्ठनाशनः ।—

सूतभस्म द्विनिष्कं स्याद्वन्धकश्च चतुष्पलम् ।
 साङ्गं चतुष्पलं चित्रं चतुर्विंशत् पलं भवेत् ॥१०४॥
 बाकुचीवीजचूर्णं स्याद्वादशघ्नं मरीचकम् ।
 सर्वमेकत्र संयोज्य निष्कद्वितयसम्मितम् ॥
 मधुना लेहयेत् प्रातः सर्वकुष्ठविनाशनम् ॥१०५॥

अथारोग्यवर्धनी वटिका ।—

रसगन्धकलोहाभ्र-शुल्बभस्म समांशकम् ।
 त्रिफला द्विगुणा प्रोक्ता त्रिगुणश्च शिलाजतु ॥१०६॥
 चतुर्गुणं पुरं शुद्धं चित्रमूलञ्च तत्समम् ।
 तिक्ता सर्वसमा ज्ञेया सर्वं सञ्चूष्यं यत्नतः ॥१०७॥
 निम्बवृक्षदलाभोभिर्मर्दयेत् द्विदिनावधि ।
 ततश्च वटिका कार्या राजकोलफलोपमा ॥१०८॥
 मण्डलं सेविता सैषा हन्ति कुष्ठान्यशेषतः ।
 वातपित्तकफोद्धृतान् ज्वरान्नानाप्रकारजान् ॥१०९॥
 देया पञ्चदिने जाते ज्वरे रोगे वटो शुभा ।
 पाचनी दीपनी पथ्या हृद्या मेदोविनाशिनौ ॥११०॥
 मलशुद्धिकरो नित्यं दुर्हर्षक्षुब्धवर्त्तिनौ ।
 बहुनाऽत्र किमुत्तेन सर्वरोगेषु शस्यते ॥१११॥

कुष्ठनाशने—चित्रं चित्रकमूलम् । वादशघ्नं मरीचकं वादशान् वादशभागान्
 हन्ति इति व्युत्पत्त्या वादशपलानि इत्यर्थः, 'चतुर्विंशत्पलबाकुचीभागपिचया
 मरीचं वादशभागहीनं, तेन च वादशपलानि मरिचस्येति निष्कर्षः ; "वादशघ्नम्"
 इत्यत्र "वादशान्तम्" इति पाठे—वादश वादशपलानौत्यर्थः, अन्तम् अन्तिमं
 मरीचकम् अन्तस्थितस्य मरिचस्य वादशपलानौत्यर्थः । अत्र "वादशांशम्" इति
 पाठो युज्यते ॥ १०४।१०५ ॥

आरोग्यवर्धनी—त्रिफला द्विगुणा इति त्रिफलायाः श्लेष्मकं भागद्वयम् ।

आरोग्यवर्द्धनी नाम्ना गुटिकेयं प्रकीर्त्तिता ।

सर्वरोगप्रशमनी श्रीनागार्जुनयोगिना ॥ ११२ ॥

अथ नारायणः ।—

रसभस्म समानेन गन्धकेन समन्वितम् ।

तुल्यभागपुरोपेतं तुल्यत्रिफलाऽन्वितम् ॥ ११३ ॥

वातारितैलमयुक्तं सेवितञ्च पलोन्वितम् ।

भासेन नाशयेत् कुष्ठं दुःसाध्यमपि देहिनाम् ॥ ११४ ॥

क्षयं भगन्दरं शूलं मूलं गुल्मञ्च पाण्डुताम् ।

ग्रहणोच्च महाघोरां मन्दाग्निमपि दुस्तरम् ॥ ११५ ॥

एवंविधान् महारोगान् विनिहन्ति न संशयः ।

अप्सरोगान् हरित् सर्वान् रसो नारायणाभिधः ॥ ११६ ॥

अथ मेदिनीसाररसः ।—

पलत्रयं सूतं लोहं सूतं शुल्वं पलत्रयम् ।

भृङ्गराजाम्बुगोमूत्र-त्रिफलाक्वथितैः पृथक् ॥ ११७ ॥

पुटेत्तिवारं यत्नेन ततस्तस्मिन् विनिक्षिपेत् ।

अत्यन्तकाञ्चिकं पश्चात् पचेद्व्यामचतुष्टयम् ॥ ११८ ॥

ततश्च तुल्यगन्धेन पुटानां विंशतिं पचेत् ।

पलमात्रं सूतं सूतं रुद्रांशमसूतं तथा ॥ ११९ ॥

पुरं गुग्गुलुम् । तत्समं गुग्गुलुमनम् । तिस्रा ऋट्को सर्वसमा सर्वार्णतुल्या ।

राजकोकलीपमा वृद्धवदरतुल्या ॥ १०६—११२ ॥

नारायणे—रसभस्म इति विशेष्यपदम् । रसभस्मादीनां सर्वेषां तुल्यभागता । मूलम् अशोषि । अतः “विनिहन्ति न संशयः” इत्यनन्तरं कश्चित् “भगन्दरत्रणञ्चापि तत्रसापि विशेषतः । अगभासेन जरां स्रव्यं पलितं बलितं हरित् ॥” इत्यधिकः पाठः ॥ ११३—११६ ॥

मेदिनीसाररसे—रुद्रांशम् एकदशभागम् । लोहं ताक्षश्च भृङ्गस्वरसादिना हृद्यक् पृथक् नर्दबिला वारत्रयं गजपुटे पचेत् । ततः पुटितनौपयमादाय अत्यन्त-आञ्चिकेन सङ्घ व्यामचतुष्टये पक्का सर्वतुल्येन गन्धेन सङ्घ पुनः स्रव्यं च गजपुटे विंशतिवारान् पचेत्, प्रतिपुटं गन्धकेन सङ्घ आसृज्योद्यत् । ततः पुटादौषधमादाय

कटुत्रयं समं सर्वैः पिष्ट्वा सम्यक् विधारयेत् ।
 रमोऽयं मेदिनीसारो नन्दिना परिकीर्तितः ॥१२०॥
 सेवितो वक्त्रमानेन घृतत्रिकटुकान्वितः ।
 हन्ति कुष्ठानि सर्वाणि श्वित्राणि विविधानि च ॥१२१॥
 गुल्मं म्लीहामयं हिक्कां शूलरोगं क्षयं तथा ।
 उदावर्तं महावातं कर्पं मन्दानलं तथा ॥१२२॥
 गलग्रहं मदोन्मादं कर्णदन्तामयं तथा ।
 सर्वाधिकं विषं घोरं व्रणं लूताभगन्दरम् ॥
 विद्वधिश्चान्वहृद्भिश्च गिरस्तोदञ्च नाशयेत् ॥१२३॥

पक्षमानेन पारदेन एकादशपलेन त्रिषु विक्कटना च सर्वतुल्येन सङ्ग मिश्रयित्वा
 व्यापयेदिति । सङ्गावातं मेदःकफाहतवातव्याधिषु । मदोन्मादं मदेन सङ्ग उन्मादम्
 अग्रहदतरुणोन्मादो मदः “स वापग्रहदतरुणो मदधर्मा विमर्श च” इति मुञ्चत-
 संवादात् । लूतास ऊर्षणाभम्, ऊर्षणाभविषमित्यर्थः । लूताया ऐतिह्यं मुञ्चते
 यथा—“विश्वामित्रो वृषभरः कदाचिद्विषमत्तनम् । वशिष्ठं कौपयानास गत्वाऽऽन-
 पदं किल ॥ कुपितस्य मुनेस्तस्य ललाटात् स्वेदविन्दवः । अपतन् दग्धनादेव-
 सङ्गतात्तीक्ष्णवर्चसः ॥ लूने तृणे महर्षीणां धेनुर्धं सन्भूतेऽपि च ।
 ततो जातास्त्रिणा घोरा नानारूपा सङ्गाविषाः ॥ अपकाराय वर्तन्ते
 वृषसाधनवाहिनः । यस्माज्जूनं तृणं प्राप्ता मुनेः प्रस्वेदविन्दवः ॥ तस्माज्जुतास्तु
 भायन्ते सङ्गाया ताश्च षोडशः..... विनष्टला तथा श्वेता कपिला पीतिका
 (पीतका) तथा । आल (लाला) मूत्रविषा रक्ता कसना (कठिना)
 चाटनी स्मृता ॥ सौवर्णिका लाजवर्णा जालिनेषौ (क) पदौ तथा ।
 कृष्णायिपर्णा (क्रा) काकाण्डा (काण्डा च) सालागुणा (ख) टनी क्षुता
 (सता) ॥” इति । अथ सङ्गकोषः—“इति किल श्रुतिः, विश्वामित्रो नरपतिः
 कामधेनोर्व्यालकारपरिशुद्धे मुनिसत्तमं वशिष्ठं कौपयाचकार । कुपितेन तेन
 अन्तर्ज्वलनशयकोपानलस्रलिलं तद्भूतस्वप्नरत्ननिव निरवधनपटलं लोचनद्वयं
 बद्धता भगवान् रविरवलीकृतः । ततस्तस्य भृङ्गटिकुटिलोद्भवो भयङ्करो ललाटतट-
 प्रसन्दी स्वेदविन्दूत्करः प्रचञ्चतरः प्रत्याक्षजलूनद्वये धेनुधेमुपात्ते निपतितो लूता-
 ऽभूदिति” इति ॥ ११७—१२३ ॥

अथ जलुघ्नी गुटिका ।—

सूतगन्धौ समौ ताभ्यां मण्डूरं सप्तमांशतः ।
 विधाय कज्जलीमाखु-कर्ण्यो सम्मर्दयेद्ग्रहम् ॥१२४॥
 ततो मण्डूरमानेन क्षुद्रदीप्यं विनिलिपेत् ।
 आरुष्करकषायेण दिनमेकं विमर्दयेत् ॥१२५॥
 ब्रह्मबीजं समुद्रस्य फलं जातौफलं तथा ।
 विषतिन्दुकवीजञ्च ताप्यं सर्वं समांशकम् ॥१२६॥
 विडङ्गं सममेतैश्च सूक्ष्मचूर्णं प्रकल्पयेत् ।
 रसतुल्यं हितं चूर्णं रसेन सह मेलयेत् ॥१२७॥
 वासा च निम्बत्वग्बंशो वेल्लव्योषाम्बुदं तथा ।
 एषां काथेन सप्ताहं त्र्यहं मूर्वाऽऽदके रसे ॥१२८॥
 भावयित्वा चणप्रायाः कर्तव्या वटिकाः शुभाः ।
 अश्वनिम्बादिजकाथे प्रदत्तैका वटी शुभा ॥१२९॥
 पातयेज्जठराज्जन्तून् सर्वदेहगदान् हरत् ।
 कुष्ठजन्तून्निहन्त्याश्च द्वित्रिवारप्रयोगतः ॥१३०॥

जलुघ्नीगुटिकायां—ताभ्यां मण्डूरं सप्तमांशतः मिलितसूतगन्धयोः सप्तमभागैकभागं मण्डूरचूर्णम् । आखुकर्ण्योः मूषिकपर्ण्योः, रसेनेति शेषः । क्षुद्रदीप्यं क्षुद्रयमानौम् अजमोदमित्यर्थः । आरुष्करकषायेण भक्तातककाथेन । ब्रह्मबीजं पलाश-बीजम् । समुद्रस्य फलं “समुद्रफल” इति प्रसिद्धम् । ब्रह्मबीजादीनां ताप्यान्तानां सर्वेषां रससमानता । विडङ्गञ्च ब्रह्मबीजादीनां मिलितचूर्णानां समम् । हितं चूर्णं हितकरं ब्रह्मबीजादीनां चूर्णमित्यर्थः । वंशः वंशलेखी । मूर्वादके रसे मूर्वा “मूर्चमुखी” इति प्रसिद्धम्, आदकः “अरहर” इति प्रसिद्धं, तदुल्लं रसे । अथेति । —अश्वनिम्बः “वोडानिम” इति प्रसिद्धं, तस्य आदि मूलं तज्जकाथे मूलत्वक्-काथे इत्यर्थः । जन्तून् किमौन् । सर्वदेहगदान् सर्वानिव शरीररोगानित्यर्थः । “सर्वदेहगतान्” इति पाठे—सर्वदेहगतान् सर्वान्निवेन शरीरे सञ्जातान् । कुष्ठजन्तून् कुष्ठजनककिमौन् किशादादीनित्यर्थः, यदुक्तं बाम्भटे—“किशादा रोमविध्वंसा रोमक्षीपा खड्गध्वराः । यद् ते कुष्ठैककर्माथः सङ्क्षौरससातरः ॥” इति ॥ १२४—१३० ॥

अथ धन्वन्तरिः ।—

सूतगन्धार्कसौभाग्य-कङ्कुष्ठं रक्तचन्दनम् ।
कणा चैतानि तुल्यानि मर्दयेत्पुङ्खवारिणा ॥१३१॥
एकाहमथ संशोष्य स्थापयेदतिघ्नतः ।
रसो निःशेषकुष्ठघ्नो धन्वन्तरिरिति स्मृतः ॥१३२॥
निर्दिष्टः शम्भुना सर्व-रोगभीतिविनाशनः ।
पथ्याष्टतयुतो वायुं मिश्रुविश्वान्वितोऽपि वा ॥१३३॥

अथ वज्रधारः ।—

वज्रसूताभ्रहस्त्राञ्च भस्म योज्यं समं समम् ।
सर्वांशं तालकं तुल्यं शिग्रुधुस्तूरजद्रवैः ॥१३४॥
मर्द्यं सुहृत्कर्कजैः क्षीरेर्दिनैकञ्चाथ भावयेत् ।
सप्ताहं वाकुचीतैलैस्तन्माषैकन्तु भजयेत् ॥
वज्रधारो रसः स्यात् सर्वकुष्ठनिकृन्तनः ॥१३५॥

अथ सर्वकुष्ठाङ्गः ।—

मुषलीवाकुचीबीजं निर्गुण्डौमूलतुल्यकम् ।
मध्वाज्याभ्यां लिहेत् कर्षमनु स्यात् सर्वकुष्ठनुत् ॥१३६॥

धन्वन्तरो—सौभाग्यं टङ्गणम् । कङ्कुष्ठं खनामध्यातं, तदभावे स्वर्णक्षीरौ यावत् ।
पुङ्खवारिणा सातुलङ्करसेन । पथ्येति ।—घृतहरीतकीभ्यां शुण्ठीसैन्धवाभ्यां वा
युतः धन्वन्तरिरसः वायुं, हन्यादिति शेषः ॥ १३१—१३३ ॥

वज्रधारः—वज्रं हीरकम् । सुहृत्कर्कजैः क्षीरैः सुहीक्षीरैः भर्कक्षीरैश्च ।
भावयेदित्यस्य वाकुचीतैलैः सप्ताहमित्यनेन सम्बन्धः ॥ १३४।१३५ ॥

सर्वकुष्ठाङ्गः—मुषली तालमूलौ, मुषलीवाकुचीबीजं मिलित्वा निर्गुण्डौ-
मूलतुल्यम् ; “मुषलीवाकुचीबीजनिर्गुण्डौमूलमेव च” इति पाठे—मुषल्याद्विधायां
समत्वं । अनु इति वज्रधारसेवनात् पश्चात् लिहेदित्यर्थः ; अथवा—अनु-शब्दोऽयं
सहाय्ये, मुषल्यादिचूर्णकषे मध्वाज्याभ्यामनु सह लिहेत् ; यद्वा—अनु समकाल-
निव, लीहनसमकालमेव इत्यर्थः, सर्वकुष्ठनुत् स्यात् । “मुषलीचूर्णम्” इति
शास्त्रान्तरमस्य ॥ १३६ ॥

अथ द्वितीयमहातालेश्वरः ।—

तालं ताप्यं शिला सूतं शुद्धं सैन्धवटङ्गणम् ।
 समांशं चूर्णयेत् खल्ले सूताद्दिगुणगन्धकम् ॥१३७॥
 गन्धतुल्यं सूतं ताम्रं जम्बीरैर्दिनपञ्चकम् ।
 मद्यं षड्भिः पुटेः पाच्यं भूधरे सम्पुटोदरे ॥१३८॥
 पुटे पुटे द्वैर्मद्यं सर्वमेतत् षट्पलम् ।
 द्विपलं भारितं ताम्रं लोहभस्म चतुष्पलम् ॥१३९॥
 जम्बीरास्त्रेण तत् सर्वं दिनं मद्यं पुटेऽप्यु ।
 त्रिंशदन्तं पुटञ्चास्य क्षिप्वा सर्वं विचूर्णयेत् ॥१४०॥
 महिष्याज्येन समिश्रं निष्कार्द्वं भक्षयेत् सदा ।
 मध्वाज्यैर्बाकुचीचूर्णं कर्षमात्रं लिङ्गेदनु ॥
 सर्वकुष्ठं निहन्त्याशु महातालेश्वरो रसः ॥१४१॥

अथ द्वितीयकुष्ठकुठारः ।—

सूतभस्मसमं गन्धं सूतायस्तान्त्रगुग्गुलुः ।
 त्रिफला विषशुण्ठी च चित्रकश्च शिलाजतु ॥१४२॥
 प्रत्येकं चूर्णितं कुर्यात् प्रत्येकं निष्कपोडश ।
 चतुःषष्टि करञ्जस्य बीजचूर्णं प्रकल्पयेत् ॥१४३॥

द्वितीयमहातालेश्वरे—सर्वमेतत् षट्पलं पुटपक्वस्यैतस्य रसस्य पलषट्कम् । मद्यमित्यादि ।—जम्बीरसेन दिनपञ्चकं सदैयिला मुषायां संस्नाप्य च भूधरस्य पचेत्, ततो निष्कास्य पुनः जम्बीरसेन दिनपञ्चकं सदैयिला पूर्ववत् पचेत्, एवं षड्वारान् कुर्यात् । त्रिंशदिति ।—जम्बीरास्त्रेण दिनं सदैयिला लघुपुटे पचेत्, एवं त्रिंशदन्तं दद्यादित्यर्थः । “त्रिंशदन्तं पुटञ्चास्य” इत्यत्र “त्रिंशदंशं विषञ्चास्य” इति रसरत्नाकरादिपाठः समीचीनः । योगोऽयं प्रायेणानुरूपः पूर्वोक्तमहातालेश्वरस्य ॥ १३७—१४१ ॥

द्वितीयकुष्ठकुठारे—“विषशुण्ठी” इत्यत्र “महानिम्बः” इति रसेन्द्रचिन्तामणि-रसेन्द्रसारसङ्ग्रहद्वयपाठः । रसरत्नाकरे तु “विषसुष्टिः” इति पाठः । “प्रत्येकं चूर्णितम्” इत्यत्र “इत्येतच्चूर्णितम्” इति पाठालारम् । चतुःषष्टि इत्यत्र निष्कभिनि

चतुःषष्टि मृतं ताम्रं मध्वान्याभ्यां विनोडयेत् ।

स्निग्धभागण्डगतं खादेद्विनिष्कं सर्वकुष्ठजित् ॥१४४॥

रसः कुष्ठकुठारोऽयं गलत्कुष्ठनिकृन्तनः ।

पथ्यं त्रिमधुरैर्दद्यात्तदभावे गुडोदनम् ॥१४५॥

पातालगरुडीमूलं मधुपुष्पीञ्च धान्यकम् ।

सितया भक्षयेत् कर्षमतितापप्रणुत्तये ॥

निह्यान्नागबलामूलं मध्वान्यैर्वान्तितापनुत् ॥१४६॥

अथ वज्रतैलम् ।—

वज्रचौरं रविचौरं धुस्तूरं चित्रकद्रवम् ।

महिषीविड्भवं द्रावं सर्वोशं तिलतैलकम् ॥१४७॥

पचेत्तैलावशेषन्तु तत्तैलं प्रस्थमात्रकम् ।

गन्धकाग्निशिलातालं विडङ्गातिविषाविषम् ॥१४८॥

तिक्तकीयातकी कुष्ठं वचा मांसी कटुत्रयम् ।

हरिद्रादारु यष्ट्याह्वं सर्जिचारश्च जौरकम् ॥१४९॥

शेषः । मृतं ताम्रमपि चतुःषष्टिनिष्कम् ; एवञ्च ताम्रभागः अश्रोतिनिष्कः पात्रः ।
इसन्दुचिन्तामण्यादिषु तु “ताम्रम्” इत्यत्र “अम्रम्” इति पाठान्तरं समीचीनं,
ताम्रभागस्यातिवापुष्यात् । त्रिमधुरैः सिताचौद्राज्यैः, तदुक्तं—“सितामाचिक-
श्वर्पीषि मिलितानि यदा तदा । मधुरचयनाप्यातं त्रिमधु स्यात् मधुत्रयम् ॥”
इति, “घृतं गुडो मालिकञ्च विज्ञेयं मधुरचयम्” इति च । पातालगरुडीमूलं
पातालगरुडी क्षिलिहृष्टः तस्या मूलम् । “पातालगरुडीमूलम्” इत्यत्र “पात्राह-
वमूलम्” इति रसरत्नाकरे पाठः । मधुपुष्पीञ्च अवाक्पुष्पी, “चोरपुष्पी” इति
असिद्धा, इतौमूलं वा । अतितापप्रणुत्तये औषधसेवनजनितज्वलापनिवृत्तये
इत्यर्थः, एवं वान्तितापनुत् इत्यस्यापि अर्थो बोध्यः ॥ १४२—१४६ ॥

वज्रतैल—वज्रचौरं लुङ्घ्यचौरम् । धुस्तूरं धुस्तूरद्रवम् । सर्वोशं सर्वतुल्यं,
तेन वज्रचौरादीनामेकभागः तिलतैलस्य च पञ्च भागाः । रसरत्नाकरे तु—
“महिषीविड्भवं द्रावं सर्वोशं तिलतैलकम्” इत्यत्र “सर्वोशं तिलतैलञ्च
तौमूवेथ समं पचेत्” इति पाठान्तरं, तत्र—वज्रचौरादीनि मिलित्वा तैलतुल्यानि

कर्पाशं देवकाष्ठञ्च चूर्णं तैले विमिश्रयेत् ।

वज्रतैलमिदं ख्यातं मर्दनात् सर्वकुष्ठनुत् ॥१५०॥

अथ स्वर्णचौरः ।—

क्षिप्वा तक्रघटे पच्यात् काञ्चनीपलपञ्चकम् ।

तत्रे जीर्णं समुद्धृत्य पुनः क्षीरघटे पचेत् ॥१५१॥

क्षीरे जीर्णं समुद्धृत्य जलेः प्रक्षाल्य शोधयेत् ।

तच्चूर्णितं पञ्चपलं मरिचानां पलद्वयम् ॥१५२॥

पलैकं मूर्च्छितं सूतमेकीकृत्य तु भजयेत् ।

निष्कैकं सुप्तकुष्ठार्तः स्वर्णक्षीररसो ह्ययम् ॥१५३॥

अथ महाभक्ताततैलम् ।—

यन्नाह्विस्वण्डितं कुर्याद्भक्तातशतपञ्चकम् ।

क्षिप्वा पच्याच्छनेर्वक्त्रौ तैले द्वादशपालिके ॥१५४॥

यावत्तरन्ति ते पक्त्वा तत्तैलं पाचयेत् पुनः ।

मधुपाके तु सम्प्राप्ते ह्यवतार्य्य तु तत्क्षणात् ॥

सर्वकुष्ठानि हन्त्याशु महाभक्ताततैलकम् ॥१५५॥

शोमूषञ्च तैलासतर्गुणम् इति । तिक्तबीजातकी तिक्तषोषकः, “तिलोरला” इति भाषा । हरिद्रादाक दाकहरिद्रा ; “हरिद्रादाक” इत्यत्र “दाकहरिद्रा” इति पाठो न युज्यते कन्दोभङ्गप्रसङ्गात् । गन्धकादौषां देवकाष्ठानामां प्रत्येकं कर्षप्रमाणं चूर्णं तैले दत्त्वा आलोकात् क्षापयेत् । अकल्कमिदं तैलम्, “अकल्कोऽपि भवेत् खेदः यः साध्यः केवले द्रवे” इति वचनात् ॥ १४७—१५० ॥

स्वर्णचौरः—तक्रघटे द्रोणप्रमिते तत्रे । काञ्चनी स्वर्णचौरी । जीर्णं शुष्कं इत्यर्थः । मूर्च्छितं सूतं कञ्जनीभूतं पारदम् ; तथा च रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे— “गन्धकेन रसं प्राक्तः सुदृढं मर्दयेत् भिषक् । कञ्जनाभौ यदा सूतो विहाय घन-
त्वापन्नम् ॥ दृश्यतेऽभौ तदा क्षेधो मूर्च्छितो रसकोविदैः ॥” इति ; स्वतन्त्रेऽप्युक्तं—
“मर्दनादिष्वभेदयन्नेष्टपिष्टत्वकारणम् । तन्मूर्च्छनं हि वक्त्रादि-सत्तादिदोषनाशनम् ॥”
इति ॥ १४१—१४३ ॥

महाभक्ताततैलं—भक्तातशतपञ्चकं भक्तातकयुञ्जकं पञ्चशतसङ्गुणम् । तैले

अथ वैलोक्यविजयतैलम् ।—

रसं गन्धं विषं तालं स्वर्णचोरी रुदनिका ।
वरुणास्त्रेण सञ्चूष्य प्रतिनिष्कड्यं द्वयम् ॥१५६॥
क्षिपेत्तास्त्रिन् विंशोऽध्याय क्रमानिष्कं सदा निहेत् ।
त्रैलोक्यविजयं तैलं सर्वकुष्ठहरं ध्रुवम् ॥१५७॥

अथ महाभक्तैलम् ।—

शाकं निम्ब्याङ्गोक्षवज्रि-राजवृक्षाक्षसम्भवम् ।
गर्भशुष्कं शुभं खण्डं नारिकेलप्रियालकम् ॥१५८॥
वातारिचक्रमर्दस्य वीजं बाकुचिजं तथा ।
समं पातालयन्त्रेण तैलं ग्राह्यं प्रयत्नतः ॥१५९॥
प्रस्थौ द्वौ तिलतैलस्य कुष्ठचूर्णं पलद्वयम् ।
स्वर्णचोरोपलैकञ्च क्षिप्वा पक्ताऽवतारयेत् ॥१६०॥
पूर्वतैले चतुष्पृस्थे तैलोभूते विनिक्षिपेत् ।
महाभक्तैलं तैलोऽयं लेपात् कुष्ठं नियच्छति ॥
अतिकण्डू क्षमि पाकं स्फोटकानि च नाशयेत् ॥१६१॥

कटुतैले । द्वादशपालके द्वादशपलप्रमिते । तरुणि उरुवन्ते । सधुपाके पुनः
पाकात् यदा सधुवर्णं सधुवहनञ्च जायते तदा इत्यर्थः ॥ १५४:१५५ ॥

त्रैलोक्यविजयतैले—“स्वर्णचोरी रुदनिका” इत्यत्र “स्वर्णचोरी च दनिका”
इति पाठान्तरम् । वरुणास्त्रेण मयेनेत्यर्थः ; अस्त्रजलेन वा, काञ्जिकेनेत्यर्थः ।
तस्मिन् पूर्वोक्तमहाभक्तातैले ॥ १५६:१५७ ॥

महाभक्तैलम्—शाकमित्यस्य बीजमित्यनेनाश्वत्थः, शाकः सकृज्जुसविज्ञेयः,
“शेगुन्” इति ख्यातं, तद्वत् बीजमित्यर्थः । वज्रिः भक्तातकः, राजवृक्षः शारस्वतः,
अश्वः विभीतकः, लुक् खण्डो एषां बीजम् । गर्भति—गर्भशुष्कम् आवरणाभ्यन्तरे
स्वयमेव शुष्कमित्यर्थः, नारिकेलप्रियालकं नारिकेल-प्रियालफलसम्बन्धि शुभं प्रशस्तं
पूतिदोषादिरहितमित्यर्थः, स्वच्छम् । वातारिचक्रमर्दस्य वातारिः परण्डः अकनर्दः
“बाकुन्दा” इति प्रसिद्धं, तस्य । समं समभागम् । पातालेति—पातालयन्त्र-
विधिस्तु प्रागेव प्रदर्शितः । पूर्वतैले शाकाद्विंशानां तैले । तैलोभूते पाक-

अथ काञ्चनीतैलप्रयोगोपदेशः ।—

कुष्ठञ्च काञ्चनीतैलेर्मर्द्याक्षिप्यं सुघर्षितम् ॥१६२॥

अथ शुष्ककण्डूहरकुमाख्यादिलेपः ।—

कुमारोसैन्धवं लेप्यं शुष्ककण्डूहरं परम् ॥१६३॥

अथ विपादिकायां सैन्धवादिलेपः ।—

सैन्धवेन महामुण्डो-लेपो हन्ति विपादिकाम् ॥१६४॥

अथ कण्डूव्रणादौ शिलादिः ।—

शिला शम्भुबीजं वरं कुष्ठगन्धं

मरीचं तथा जीरकं देवधूपः ।

निशा सपिषा मर्दितो मन्दवारे

हरेत् कायकण्डूव्रणस्फोटगण्डान् ॥१६५॥

अथ कुष्ठान्तर्पटी ।—

पलैकं शुद्धसूतस्य कर्षिकं शुद्धगन्धकम् ।

गन्धतुल्यं सूतं ताम्रं सूताग्रं मर्दयेद्विषम् ॥१६६॥

निद्रिलक्षणे समुदिते सतीत्यर्थः । विनिक्षिपेत्, सुभाजने इति शेषः । आदौ पातालवस्त्रेण आकादिवीजेभ्यः तैलं निष्काश्य, चतुःप्रस्थमिते तस्मिन् तिलरैलादिकं यद्योक्तमानं दत्त्वा पचेत्, सुक्षिप्ते च अवतार्य सुभाजने स्थापयेदिति ॥१५८—१६१॥

काञ्चनीतैलप्रयोगोपदेशः—काञ्चनीतैलैः स्वर्णचोरोवीजोत्पत्तैः सह कुष्ठं तदा-
स्त्रौषधविशेषं मर्द्यात्, ततः कुष्ठं व्याधिं सुघर्षितं गोजीशाखोटकादिपत्रैः सुलिखित-
मित्यर्थः, कृत्वा लेप्यं, काञ्चनीतैलकण्डूकुष्ठेनेति शेषः ; यद्वा—काञ्चनीतैलैः कुष्ठं
कुष्ठव्याधिं मर्द्यात्, मर्द्यात् इति प्रयोगस्तु शिष्टप्रयोगानुसारत् सङ्गतीयः ; तस्य
सुघर्षितं कुष्ठं लेप्यं, काञ्चनीतैलेरेवेति बोध्यम् ॥ १६२ ॥

कुमाख्यादिलेपे—शुष्ककण्डूः खावादिविरहितकण्डूरित्यर्थः ॥ १६३ ॥

सैन्धवादिलेपे—महामुण्डो महाश्यावणिका ॥ १६४ ॥

शिलादौ—शिला मरःशिला । शम्भुबीजं पारदः । वरं कुष्ठं सैन्धवं वा
देवधूपः सर्जरसः । मन्दवारे शनैश्चरवासरे । कायकण्डूः कायो मध्यदेशः तद्गतकण्डूः ।
“काय” इत्यत्र “कोठ” इति पाठान्तरम् । लेपविषया अर्थः शेषः ॥ १६५ ॥

सर्वतुल्यं पुनर्गन्धं दत्त्वा किञ्चिद्विशोषयेत् ।
 घृताभ्यक्ते लोहपात्रे पश्चाद्दयावद्ब्रवीभवेत् ॥१६७॥
 रश्मापत्रे पटे वाऽथ पातयेत् पर्पटीं तदा ।
 मापैकं चूर्णितं खाटेहज्जर्म नियच्छति ॥
 निष्केकं बाकुचीचूर्णं लेहयेदनुपानकम् ॥१६८॥

अथ काशीशबद्धी रसः ।—

पलं रसं हि काशीशैर्युतं पञ्चगुणैः सह ।
 मर्दयेद्यामपर्यन्तमर्जुनस्य त्वचो रसैः ॥१६९॥
 अरावसम्पुटे रुद्धा पुटेत् क्रोडपुटेन हि ।
 रसः काशीशबद्धोऽयं मधुना वक्तुल्यकः ॥१७०॥
 श्राणबाकुचिकायुक्तः सेवितो हन्ति निश्चितम् ।
 त्रिभिर्मासैः किलामं हि दद्रूण्यपि विशेषतः ॥१७१॥

अथ द्वितीयसर्वेष्टरः ।—

शुद्धसूतं चतुर्गन्धं खक्ते यामं विमर्दयेत् ।
 मृतताम्राभ्रलोहानि हिङ्गुलञ्च पलं पलम् ॥१७२॥
 सुवर्णं रजतञ्चैव प्रत्येकं दशनिष्ककम् ।
 मापैकं मृतवज्रञ्च तालसत्त्वं पलद्वयम् ॥१७३॥
 जम्बीरोन्मत्तवासामभिः स्रग्धर्कविषमुष्टिभिः ।
 मर्द्यं ह्यारिजैर्द्रावैः प्रत्येकेन दिनं दिनम् ॥१७४॥
 एवं सप्तदिनं मर्द्यं तद्गोलं वस्त्रवेष्टितम् ।
 बालुकायन्त्रगं स्वेद्यं त्रिदिनं लघुनाऽग्निना ॥१७५॥

कुडालपर्पट्यां—गजचर्म चर्मकुडम् ॥ १६६—१६८ ॥

काशीशबद्धरसे—रसं रससिन्दूरम् । क्रोडपुटेन बराहपुटेन ॥ १६९—१७१ ॥

द्वितीयसर्वेष्टरे—शोधितरसस्य पलमानता बोद्धव्या, समनन्तरमेव तासादीनां
 पलमानतादर्शनात् “भागोऽप्युक्ते समता विविधा” इति परिभाषाबलाच्च ;

आदाय चूर्णयेत् सूक्ष्मं पलैकं योजयेद्विषम् ।
 द्विपलं पिप्पलीचूर्णं मिश्रं सर्वेश्वरो रसः ॥१७६॥
 द्विगुञ्जं भक्षयेत् चौद्रेः सुप्तिमण्डलकुष्ठजित् ।
 बाकुचीं देवकाष्ठञ्च कर्षमात्रं सुचूर्णितम् ॥
 लिह्येदेरण्डतेलेन ह्यनुपानं सुखावहम् ॥१७७॥

अथ योगराजगुग्गुलुप्रयोगोपदेशः ।—

गुग्गुलुर्योगराजो वा योज्यो मण्डलशान्तये ॥१७८॥

अथ श्वितलक्षणम् ।—

श्वितन्तु कृष्णमरुणं मरुदस्रगामि
 पित्तेन रोमशतनञ्च विदाहिताञ्च ।
 मांसाश्रितं बहुसितं कफतः सकण्डु
 मेदोगतं बलवदेव यथोत्तरं स्यात् ॥१७९॥

एवञ्च गन्धस्य पलचतुष्टयं याज्ञम् इति । उन्मलः धुनूरः । हयारिजैः कर-
 वीरजैः ॥ १७२—१७७ ॥

मण्डलकुष्ठे अधिकारान्तरोक्तमौषधविशेषमुपदिशति, गुग्गुलुरिति ।—वा-शब्दः
 पूर्वयोगोपदेशः ; मण्डलकुष्ठशान्तये सर्वेश्वरः योज्यः बल्यमाद्यवातव्याध्यधिकारोक्तः
 योगराजो गुग्गुलुर्वा योज्यः इति ॥ १७८ ॥

तुल्यनिदानत्वात् कुष्ठचिकित्सागतं श्वितचिकित्सितं विवक्ष्यमानं लक्षणमाह,
 श्वितमिति ।—मरुता वातेन अस्मिन् रक्तं दृष्यमिति यावत्, मण्डलीति तथाभूतं, वातेन
 रक्तगतमित्यर्थः । मरुत्-शब्दाऽपि समासान्तर्गतोऽपि पृथगन्वेतव्यः । वातात्
 श्वितं रक्ताश्रितं कृष्णम् अक्षयञ्च भवेत् इति योजनीयम् । “कृष्णम्” इत्यत्र “इचम्”
 इति पाठः बाष्पटसंश्रुतः । तथा पित्तेन दोषेण श्वितं रोमशतनं, शतनमिति कुन्दो-
 ऽमरीषात् श्वेतं, शतनमित्यर्थः, एवञ्च रोमशतनं रोमविश्वसर्पं, तथा विदाहिताञ्च,
 कृष्यादिति शेषः । तच्च मांसाश्रितं मांसधातुमाश्रित्य वर्णते इत्यर्थः, तथा कमल-
 पत्रवत् वर्णतः तासञ्च भवति बाष्पटसंवादात् । कफतः बहुसितं सुशुभं, सकण्डु
 च, तच्च मेदोगतं मेदःश्रितम् । यथोत्तरम् उत्तरोत्तरं, रक्तगतात् श्वितं मांसगतं
 मांसगताच्च मेदोगतमित्यर्थः, बलवदेव कृष्णमाध्यमेवेत्यर्थः, स्यात् । बाष्पटोऽप्युक्तं—
 “वातादृष्टाश्च पिपासाश्च कमलपत्रवत् । सदाहं रोमविश्वसि कफात् श्वेतं

अथ शिवारिः ।—

काशीशरसगन्धानि मर्दयेत् सुरसारसैः ।
सम्पुटे पुटयेद्वत्वा चाङ्गेरौमधरोत्तरम् ॥१८०॥
सर्वमेतच्च सञ्चूर्ण्य तण्डुलान् दश सप्त वा ।
आरभ्य वर्धयेद्यावत् पञ्चषष्टि क्रमेण हि ॥१८१॥
अनुपानाय सञ्चाज्यं दध्याज्यं नवनोतकम् ।
धात्रपार्द्रकरसैश्चैव तिन्दुकं कदलीफलम् ॥
शिवारिसंज्ञितो ह्येष चित्रकुष्ठनिसूदनः ॥१८२॥

अथ शिवे निम्बादिचूर्णम् ।—

निम्बपत्रनिशाकृष्णा-बाकुचीवोजकं समम् ।
चूर्णयित्वा पिवेद्दुग्धैः प्रभाते शिवनाशनम् ॥१८३॥

अथ शिवकुष्ठारिः ।—

रसगन्धकतुल्याकं बाकुचीकाथमर्दितम् ।
सेवितं सोमतैलेन शिवकुष्ठं नियच्छति ॥१८४॥

घनं गुरु ॥ सकण्डूरं कनात रक्त-भांसमिश्रं सु-आदिशेत् । वर्धयेद्वैदशुभयं कृच्छं
तस्मिन्मधरोत्तरम् ॥” इति ॥ १८० ॥

शिवारौ—सुरसारसैः तुलसीपत्ररसैः । चाङ्गेरौम् अम्बरीक्षीम् । दश सप्त
वा इति विकल्पस्तु दोषव्याधिवलावलानुसारात् अवधातव्यः । चित्रकुष्ठम् इति
शिवस्यैव नामान्तरम् । “चित्र” इत्यत्र “शिव” इति पाठान्तरम् । अयनयेः,—
काशीशादिकं सप्तभागं तुलसीपत्ररसेन मर्दयित्वा सूषाधानधरोत्तरं दशस्य अम्बरीक्षी-
चूर्णस्य काशीशादितुल्यस्य मध्ये संस्थाप्य च मज्जपुटे पचेत्, ततः सर्वमेव सेवजं
पुटादाकृष्य सञ्चूर्ण्य च सप्ततण्डुलमानेन दशतण्डुलमानेन वा आरभ्य एकेक-
तण्डुलवद्धा पञ्चषष्टितण्डुलं यावत् वर्धयेत्, अनुपानाद्ये सञ्चाज्यादीनामेकतमस्य
पिवेदिति ॥ १८०—१८२ ॥

निम्बादिचूर्णे—सर्वं सुगमम् ॥१८३॥

शिवकुष्ठारौ—सोमतैलेन सोमं रक्तचन्दनं तस्य तैलेन, सोमः सोमराजौ वा,
नामैकदेशयहणेन नामसाकल्ययहणनियमात् ॥ १८४ ॥

अथ चन्द्रप्रभा वटिका ।—

पिष्टो निम्बुकगोमयूरसलिले सार्द्धं रसो गन्धकात्
मूषायां घननादपिण्डसहितं पक्वं करोषे तिलान् ।
बाकुच्याथ फलानि गोजलकृता चन्द्रप्रभेति श्रुता
खिलं तक्रभुजो निहन्ति वटिका चाराम्भतैलं त्यजेत् ॥१८५॥

अथ ताम्रलितकज्जली ।—

रसद्विगुणगन्धकं त्रिगुणताम्रलितं पचेत्
गृहीतमनु कज्जलीं खदिरबाकुचौनिम्बजैः ।
रसैः पुटविपाचितं समलयाकषायं पिवेत्
किलासमरुणं सितं जयति शुद्धतक्राशिनः ॥१८६॥

चन्द्रप्रभायां—निम्बुकगोमयूरसलिले निम्बुकरसे गोमयूरयोः मूत्रे च पिष्टः
गन्धकात् गन्धकाभागापेक्षया सार्द्धः सार्द्धभागः रसः पारदः, यादृश इति शेषः ; तेन
गन्धकस्य एकः रसस्य च सार्द्धकभागे यादृशः । ततः घननादपिण्डसहितं घननादः
मिघनादः, तथालौघमूलनित्यर्थः, तत्पिण्डसहितं तत्कालकमध्ये निहितमित्यर्थः,
मूषायां करोषे करोषाद्यौ, पक्वं, तं रसगन्धकमिति शेषः, तिलान् बाकुच्याः फलानि
च ॥ त्वेकं पक्षौषधतुल्यानि, एकौकृत्य इति शेषः, गोजलकृता गोमूत्रमर्दिता, चन्द्र-
प्रभेति श्रुता वटिका इत्यन्वयः ॥ १८५ ॥

—ताम्रलितकज्जल्यां—त्रिगुणताम्रलितं रसापेक्षया त्रिगुणताम्रपत्रे लितम् । पचेत्
गजपुटे पचेदित्यर्थः । अथ पश्चात् पाकानन्तरं, गृहीतं, पुटात् वहिष्कृत्य इति शेषः,
कज्जलीम् ; गृहीतं विपाचितमिति कज्जलीविशेषणयोः पुलिङ्गतानिर्देशस्य सहाजन-
प्रयोगात् साधुत्वमवगतव्यम् । “कज्जलीम्” इत्यत्र “कज्जलम्” इति साधुः ।
खदिरादीनां रसैः सर्दयित्वा पुटविपाचितं पुनः गजपुटे पक्वं तं, समलयाकषायं
मलया सोमराजौ तत्कषायसहितम् । किलासमिति ।—“किलासमेव सोममेदः
समाशयथात् अरुणं त्रिदश भण्यते” इति मधुकोषः, वैक्तरन्तु तत्रैव स्यात् ।
सितं श्वेतम् । शुद्धतक्राशिनः केवलतक्रेण सहाजभोजिनः, न तु व्यञ्जनात्करणे-
त्याशयः ॥ १८६ ॥

अथोदयादित्यः । —

शुद्धसूतं द्विधा गन्धं मद्यं कन्याद्वैदिनम् ।

तद्गोलं हण्डिकामध्ये ताम्रपात्रेण रोधयेत् ॥१८७॥

सूतकाद्विगुणेनैव शुद्धेनाधोमुखेन वै ।

पार्श्वे भस्म निधायथ पात्रेऽर्धं गोमयं जलम् ॥१८८॥

किञ्चित् किञ्चित् प्रदातव्यं चुम्बरां यामद्वयं पचेत् ।

चण्डाग्निनोद्धृत्य ततः स्वाङ्गशीतं विचूर्णयेत् ॥१८९॥

काकाङ्गस्वरिकावाङ्ग-त्रिफलाराजवृक्षकम् ।

विडङ्गं बाकुचौवीजं काथयेत्तेन भावयेत् ॥१९०॥

दिनैकमुदयादित्यो रसो भक्ष्यो द्विगुञ्जकः ।

खदिरस्य कषायेण बाकुचौवीजचूर्णकम् ॥१९१॥

तुल्यं सृष्ट्वाग्निना पिण्डं जातं यावत् पचेत्तद्यु ।

त्रिनिष्कं तत् रविलौरेः काथैर्वा त्रैफलैरनु ॥१९२॥

त्रिदिनान्ते भवेत् स्फोटः सप्ताहे वा न संशयः ।

नीलीं गुञ्जाञ्च काशीशं धुस्तूरं हंसपादिकाम् ॥१९३॥

सूर्यावर्तञ्चास्त्रपर्णी-तुल्यं पिष्ट्वा प्रलेपयेत् ।

स्फोटस्थाने प्रशान्त्यर्थं सप्तरात्रं पुनः पुनः ॥

श्वेतकुष्ठं निहन्त्याशु साध्यासाध्यं न संशयः ॥१९४॥

उदयादित्ये—राजवृक्षकम् आरव्वधम् । खदिरस्य कषायेण चतुर्गुणेनेत्याशयः, तुल्यं खदिरतुल्यं बाकुचौवीजचूर्णकम् । किञ्चित् खदिरस्य कषायेण तुल्यं बाकुचौवीज-चूर्णकमित्यन्वेति, तदयुक्तम् ; कावचूर्णयोस्तुल्यतायां पाकानुपपत्तेः । सूर्यावर्तं च आदित्यभक्तां “सृष्ट्वाग्नि” इति देशभाषया प्रसिद्धम् । अस्त्रपर्णीतुल्यम् अस्त्रपर्णी आङ्गरी शुक्रिका वा, तत्तुल्यम् । “अस्त्रपर्णी” इत्यत्र “ताम्रपर्णी” इति पाठान्तरम् । अयमर्थः, —कन्यारसमर्दितं रसगन्धपिण्डं हण्डिकायां संस्थाप्य सूतात् द्विगुणमितशुद्धताम-निर्मितपात्रविशेषेण अधोमुखेन आच्छाद्य च सन्धिं गिरीधयेत्, ततः तत्पार्श्वे पात्राग्रादिभक्त्य निधाय ताम्रपात्रस्य उत्तरार्धे किञ्चित् किञ्चित् गोमयमिश्रं अलं सिधेत्, एवं चुम्बरां त्रीनाग्निना प्रहरद्वयं पक्त्वा स्वाङ्गशीतसादाय विचूर्णयेत्, काकोङ्गस्वरिका-

अथ अल्पशिवे शिलादिलेपः ।—

अल्पं श्वेतं निष्ठ्याऽऽदौ रक्तमण्डलपङ्क्तयैः ।

शिलाऽपामार्गमस्मापि लिप्ता श्वित्वं विनाशयेत् ॥१८५॥

अथ अङ्गोलतैलादिलेपश्च ।—

लेपो वाऽङ्गोलतैलेन काञ्चना काञ्चिकेन वा ।

गुञ्जाफलाग्निमूलञ्च लेपितं श्वेतकुष्ठजित् ॥१८६॥

अथ चतुर्गुणगन्धककज्जली ।—

सूते पले भूधरयन्त्रमध्ये सञ्चारयेद्भस्मपलं ततश्च ।

सूतेन गन्धस्य पलत्रयञ्च दत्त्वाऽथ निम्बूत्थरसैर्विमर्द्य ॥१८७॥

स्वरांशिकावाकुचिकाग्निभृङ्ग-कोरण्टनीरैः परिमर्दयेत् ।

दिनैकमेकं कटुतुम्बुनीजलेर्मर्द्य ततः काञ्चनकूपिकान्तः ॥१८८॥

निक्षिप्य भाण्डे सिकतोदरान्तर्यामहयं स्वेदय तं ततश्च ।

ददौत वल्लहयमस्य कृष्ण-पर्णेन साङ्गं त्वयवा तदर्द्धम् ॥१८९॥

धोनां मिलितानां कावेन दिनैकं मर्दयित्वा स्थापयेच्च । तच्च रसं त्रिगुणं भक्षयित्वा
श्वदिरकाथपाचितवाकुचौचूर्णनिष्कत्रयमर्कचौरैः विफलाकाथाद्यैर्वा अनुपिबेत्, तेन च
दिनत्रयात् सप्ताहान्ते वा श्वेषोपरि स्फोटो भविष्यत्येव । आते च तस्मिन् तत्प्रशनाय
नील्यादिकं सप्तभागं पिष्टा सप्ताहं यावत् स्फोटो निम्बेदिति ॥१८७—१८९॥

शिलादिलेपे—अल्पम् अग्रहणं, नवमित्यर्थः, श्वेतं श्वेतकुष्ठम् ; यद्वा—श्वेतम्
अल्पं निष्ठ्या इति योजना कार्या । रक्तमण्डलपङ्क्तयैः रक्तमज्जावतीपदैः रक्त-
करवीरपदैर्वा । शिला सनःशिला ॥ १८५ ॥

अङ्गोलतैलादिलेपश्च—काञ्चना स्वर्णचौरीवोजिन, अङ्गोलतैलेन सह पितेन
स्वर्णचौरीवोजिन लेपः इत्यर्थः । काञ्चिकेन वा गुञ्जाफलाग्निमूलञ्च इति त्रितीयो
लेपः ; अग्निमूलं चिवकमूलम् ॥ १८६ ॥

चतुर्गुणगन्धककज्जली—गन्धपलमित्यत्र दत्त्वा इति शेषः । दत्त्वा मिश्रयित्वेत्यर्थः ।
स्वरांशिका सप्तभागः, सप्तगुण इत्यर्थः ; देशान्तरप्रसिद्धः शोधयनिशेषः स्वरांशिका
इति केचित्, खप्रपणं इत्यर्थः । कोरण्टनीरैः कुरण्टः कुटजः तद्गन्धनीरैः
स्फोटजलप्रसैरित्यर्थः । “काञ्चनकूपिकान्तः” इत्यत्र “काञ्चसुकूपिकान्तः” इति

पलाशमूलं त्वनुपाययीत तक्रेण साहस्य ददौत पथ्यम् ।

उष्णे क्षिपेत्तैलविमर्दितञ्च स्फोटा यदि स्युः सहसा च गात्रे ॥२०७॥

अथ श्वेतारियोगः ।—

पलत्रयं गन्धकभृङ्गकृष्ण-तिक्तोत्थतैलं कटुतुम्बिनी च ।

भक्तातैलं कटुनिम्बवोजं सर्वं समानं परिभावयेत् ॥२०८॥

त्रिःसप्तकं भृङ्गरसैस्तु तोयं श्वेतारियोगः समुपैति सिद्धिम् ।

पलाहमानेन ददौत चामुं सिताष्टताक्तं दिनजन्मकाले ॥२०९॥

विवर्जयेत् शूराणमाषमांस-वृन्ताकमुद्गानि कषायकादि ॥२१०॥

अथ कृष्णोक्तयोगः ।—

कुमारजन्तीनुरपक्षसागरैर्वृष्टिशाभास्करलोकभासया ।

कल्कोक्तं यन्मधुना च संयुतं करोति तारं भ्रमरप्रभञ्च तत् ॥२११॥

पाठान्तरम् । उष्णे चातपे घर्मे इत्यर्थः । अथमर्थः,—पारदपलं गन्धकपलञ्च एकौक्तव्यं भृङ्गरसत्वे पचेत्, ततः पाकसिद्धेन तेन पारदेन सह पलत्रयं गन्धकं पुनर्मिश्रयित्वा निम्बुरसेन मर्दयेत् । ततो वाक्चिकाटीनां प्रत्येकस्येन कञ्चल्यपेक्षया सप्तगुणेन एकमेकं दिनं, तिक्ततुम्बीरसेन च दिनमेकं मर्दयित्वा स्वर्णपात्रे काचपात्रे वा मृदस्त्रेण वेष्टिते निषाद्य च बालकायन्त्रे यामद्वयं पचेत्, स्वाङ्गशीतं तनादाय निचूयं च द्विवज्जमेकवज्जं वा कृष्णपर्णेन सह भक्षयेत्, पलाशमूलञ्च किञ्चित् जलेन पिष्ट्वा अन्नपिवेत्, तक्रेण साहस्य पथ्यञ्च ददौत । औषधसेवनेन यदि गात्रे स्फोटाः निर्गच्छेयुः, तदा तं तैलाभ्यक्तं रौद्रे वासयेदिति ॥ १८७—२०० ॥

श्वेतारियोगे—“कृष्णातिक्तोत्थतैलम्” इत्यत्र “कृष्णा तिक्तोत्थतैलम्” इति पाठे—कृष्णा पिप्पली । कटुतुम्बिनी तिक्तान्नावः । कटुनिम्बवोजं पर्वतनिम्बवोजम्, अतितिक्तत्वात् । पलत्रयमित्युक्ताऽपि यत् सर्वं समानमित्युक्तं, तत् निर्मित्वा पलत्रयवोधनाशेनिति । तोयं बालकम् । दिनजन्मकाले प्रभाते इत्यर्थः । अथमर्थः,—गन्धकादिकं तोयान्नं सर्वं मिलितं पलत्रयं गृह्यत्वा एकविंशतिवासरं भृङ्गराज-रसेन भावयेत् । ततः पलाहमाननोषधं अर्कराष्टतसंयुक्तं प्रभातकाले उपयुञ्जीत, आ प्रकृतिभावं यावत् शूराण्यदिकञ्च विवर्जयेदिति ॥ २०१—२०३ ॥

कृष्णोक्तयोगे—कुः स्रष्टिका कृष्णस्रष्टिका इत्यर्थः ; द्रव्यगुणे अस्या रक्त-हृषहरत्वश्रुतेः अत यौगिकत्वं बोद्धव्यम् । सागः अपानार्थः । जलो जघनी-

अथ गन्धकादिचारः ।—

गन्धकाश्चत्यरुचक-श्चेतशूरणाटङ्गणाः ।

तिलपुष्पञ्च तत्तारः समधा गोजलाद्गतः ॥२०५॥

तत्कर्षं मधुना शिखी तैलादुद्यमं खरातपे ।

विक्रते पतिता स्त्रीवं स्फोटः स्यस्तान् वरोदकैः ॥२०६॥

सिञ्चेत्तुर्थदिनाक्षिप्ते निशातण्डुलतालकैः ।

गीतक्रकोद्वाद्वाशो सप्ताहाच्छिवजित् खलु ॥२०७॥

अथ उड्म्बरदिचूर्णम् ।—

उड्म्बरस्य मूलानि चित्रमूलञ्च निम्बजम् ।

अवल्लुजस्य बीजानि चूर्णयित्वा विचक्षणः ॥२०८॥

लघ्नोति पठित्ये ज्ञोति पाठस्तु कान्ठम्, यथा—काकमाचोति वक्तव्ये कामाचोति प्रयोगः । मरः देशान्तरप्रसिद्धः लघुविशेषः । पुष्पः पक्षी, स्वर्णमाश्लिष्य इत्यर्थः । सागरः समुद्रलवणं तैः । वरुः वरुणः तस्य लक्ष् ; “वरु” इत्यत्र “वसु” इति पाठे—वसुः वसुक्तः । छिद्रा देशान्तरप्रसिद्धा । भास्करः अर्कः तस्य मूलम् । लोकाः लोकसंज्ञिका, कन्दर्गदूचीत्यर्थः । भासा कुमारिका तथा । “सागरेः” इत्यत्र बहुवचनमेषां प्रत्येकशो मिलित्वा वा तथा “भासया” इति एकवचनञ्च मिलित्वैव प्रयोगवीधनार्थमिति सक्तव्यम् । कल्कोक्तम् एतैः सङ्गं पिष्टं पूर्वोक्तशेतावियोग-घटितद्वयज्ञातमित्यर्थः । तारं रजतं, रजतप्रभं यत् शिवमित्यर्थः, तत् समरप्रभं समरवत् कृष्णवर्णमित्यर्थः ॥ २०४ ॥

गन्धकादिचारः—रुचकं सौवर्चलम् । श्वेतशूरणः आरयशूरणः । तत्तारः तैरीश्वकादिभिः कृतः चारः । गोजलाद्गतः गोमूवसिक्तः । मधुना इत्यत्र पिबेदिति शेषः । तैलात् तैलाभ्यङ्गं कृत्येत्यर्थः, यासं खरातपे तीव्ररौद्रे, तिष्ठेदिति शेषः । विक्रते इति ।—एवम् अनया क्रियया विक्रते शिवयुक्ते, अङ्गे इति शेषः, स्फोटाः पतिताः निर्गता इत्यर्थः, स्फुटन्, तान् वरोदकैः विफलात्तलैः सिञ्चेत् । तुर्थदिनात् अतुर्थदिनमारभ्य, अतुर्थदिनान् स्फोटनिर्गमद्विनापि कथ्येति सक्तव्यम् ; गीतक्रकोद्वाद्वाशो सङ्गं निशा-तण्डुलतालकैः निशा इन्द्रिद्रा तण्डुलः विडङ्गः तालकं इन्द्रितालं तैः क्षिप्ते अङ्गुलीपे कृते सतीत्यर्थः, सप्ताहात् शिवजित् शिवनयी शिवरोगात् विमुक्तः इत्यर्थः, भवतीति शेषः ॥२०५—२०७॥

उष्णेन वारिणाऽचांशं मेवितं चीरभोजना ।

किमिजालं श्वेतकुष्ठं सहसा तद्विनिर्हरेत् ॥२०८॥

अथ अङ्गोलादितैलम् ।—

अङ्गोलनिम्बनिर्गुण्डो-पत्रकाष्ठादयथोचितम् ।

पातालयन्त्रविधिना तैलं श्वित्रनिवर्हणम् ॥२१०॥

अथ कुठारितैलम् ।—

नारिकेलं हरिद्रे द्वे बाकुची वचया सह ।

अचभृङ्गकभक्तातं शाककाष्ठञ्च काञ्चनम् ॥२११॥

एतानि समभागानि तैलं पातालयन्त्रतः ।

सङ्गृह्य लेपयेत्तेन कुठाष्टादशनाशनम् ॥२१२॥

अथ किमिलक्षणम् ।—

ज्वरो विवर्णता शूलं हृद्रोगः श्वसनं भ्रमः ।

भक्तहेषोऽतिसारश्च सञ्जातकिमिलक्षणम् ॥२१३॥

उडुवरादिचूर्णे—निम्बजं निम्बबीजं, कुठहरत्वात् । अचांशं कर्ष-
प्रमाणम् ॥ २०८।२०९ ॥

अङ्गोलादितैले—काष्ठं टारुहरिद्रा, वक्ष्यमाणयोगदर्शनात् शाककाष्ठं वा ।
अङ्गोलादीनां पत्रेषु सह काष्ठं तस्मात् अङ्गोलादिपत्रात् काष्ठाश्चेत्यर्थः । यद्वा
—अङ्गोलादिनद्याणां बीजं पत्रं तेजपत्रं तथा काष्ठं तस्मात् । यथोचितं
यथाविधि ॥ २१० ॥

कुठारितैले—अथः विभीतकः । भृङ्गकं भृङ्गराजः । शाककाष्ठं शाकः
मरुजद्रुमविशेषः “शिशुन्” इति श्वातं, तत्काष्ठम् । काञ्चनं पुन्नासः काञ्चन-
क्षीरी वा ॥ २११।२१२ ॥

बाम्भटे “षट् ते कुष्ठैककर्माणिः” इत्यनेन कुष्ठस्य किमिकायेत्येकीकृत्वा तया
अस्त्रिमध्यसमाश्रितस्य कुष्ठस्य लक्षणे “षट्तेषु किमिसम्भवः” इति किमिशब्दोन्नेयज्ञात्
कुष्ठानन्तरं किमिचिकित्सितं विषसुरादौ तद्वचनमाह, ज्वर इति ।—विवर्णता
ज्वरोरस्य भागित्वम् । शूलमिति उदरे । “शुभ्रगम्” इत्यत्र “कुठने” तथा “सदगम्”
इति च पाठान्तरम् ॥ २१३ ॥

अथ क्रिमिचिकित्सा ।—

अथ क्रिमिशूलहरी रसः ।—

अजमोदा फलास्थीनि चौरिणी रसगन्धकम् ।

आखुपर्णीरसं खादेत् सताम्बं क्रिमिशूलनुत् ॥२१४॥

अथ अघितुण्डरसः ।—

रसगन्धजमोदानां क्रिमिघ्नवृक्षबीजयोः ।

एकद्वित्रिचतुःपञ्च-भागान् सविषतिन्दुकान् ॥२१५॥

सञ्चूर्णं मधुना सर्वं गुटिकां क्रिमिनाशिनीम् ।

खादयित्वाऽनु तोयञ्च मुस्तानां क्रिमिशान्तये ॥२१६॥

उदराध्माननुत्थं रसो ह्येष निगद्यते ।

अग्नितुण्डेति विख्यातः सर्वोदरगदापहः ॥२१७॥

अथ क्रिमिज्वरे आखुपर्णीप्रयोगः ।—

आखुपर्णीकषायञ्च शर्करां पिव सर्वथा ।

क्रिमिज्वरोपशान्त्यर्थे खण्डामलकमस्ति वा ॥२१८॥

क्रिमिशूलहररसे—अजमोदा वनानी । फलं विफला इन्द्रयवी वा, अष्टि-
अष्टिसंहारः तानि ; फलास्थीनि विफलानज्जा इत्यर्थो वा । चौरिणी “खिरड”
इति प्रसिद्धम् । आखुपर्णी मूषिकपर्णी । अजमोदादि तास्मान् सर्वे तुल्यभागम्
आखुपर्णीरसेन पिष्टा कटी कार्या ॥ २१४ ॥

अघितुण्डरसे—क्रिमिघ्नवृक्षबीजयोः विडङ्गतुण्डः पलाशबीजयोः । सविषतिन्दु-
कान् विषसुटिभागसहितान् ; अथ विषतिन्दुकस्य षड्भागाः याज्याः ; यदुक्तं
रसेन्द्रचिन्तामणौ—“रसगन्धजमोदानां क्रिमिघ्नवृक्षबीजयोः । एकद्वित्रिचतुःपञ्च
तिन्दोर्बीजस्य षट् कृत्वात् ॥” इति । तिन्दोः विषतिन्दुकस्य । तत्र चायं क्रिमिघ्नातिनी
गुटिका इति प्रसिद्धम् । रसेन्द्रसारसङ्गृहे रसरत्नाकरे च योभीऽयं विषतिन्दुकस्य
पञ्च पलाशबीजस्य च षड्भागाः इति भागवैषम्येण यथाक्रमं “क्रिमिसुद्धरसः”
“कौटभद्ररसः” च इति संज्ञाकारेण दृश्यते ॥ २१५—२१७ ॥

आखुपर्णीप्रयोगे—शर्करा प्रक्षेपविषया प्रयोग्या । खण्डामलकं तल्लान्ते अथ-
पित्ताधिकारे क्रियते ॥ २१८ ॥

अथ किमौ पर्पटीपयोगोपदेशः ।—

स जग्ध्वेवं पर्पटीञ्च स्नहोरसं पिबेदनु ।

स्नहोरसं विना कश्चिज्जन्तुन च्छेत्तमर्हति ॥२१८॥

अथ क्रिमिशूलसंहरः ।—

सस्यं निष्कामादाय गन्धकं तत्समं कुरु ।

ताम्रं देहि तदर्धञ्च पञ्चाङ्गशाकवारिणा ॥२२०॥

मर्द्यादेकदिनं रात्रौ क्षिपेत्तत्रैव यत्नतः ।

क्षीरिणोक्ताथमादाय तथा कुरु दिनान्तरे ॥ २२१॥

दत्त्वा लघुपुटं पञ्च जयपालान् विमर्दयेत् ।

देहि गुक्कादयश्चास्य सान्ध्यं शूलच्छिदे तथा ॥२२२॥

अथ अजमोदादिषटिका ।—

अजमोदा पलाशास्थि क्षीरिणौ रसगन्धकम् ।

आखुपर्णीरसं स्वादेत् सताम्रं क्रिमिशूलवान् ॥२२३॥

अथ सूतभस्मप्रयोगः ।—

मधुमिश्रनिम्बपत्रव-सत्त्वयुतो यदा सूतः ।

क्रिमिसङ्घातान्नाशयति त्रिभिरहोभिरसौ ॥२२४॥

क्रिमिरोगेऽपि अनुपानविशेषेण पर्पटीरसस्य उपयोगितामाह, स इति ।—सः

क्रिमिरोगवान् । पर्पटीं पर्पटीरसं रक्तपित्ताद्यधिकारोक्तम् । जन्तुन् किमौन् ॥२१८॥

क्रिमिशूलसंहरः—तदर्धं गन्धकाहम् । पञ्चाङ्गशाकवारिणा शाकवृक्षस्य पत्र-
पुष्पादिपञ्चाङ्गकायेन । तत्रैव शाकवारिण्येव । पञ्च जयपालान् पञ्चनिष्कमित-
जयपालवीजानीत्यर्थः । शूलच्छिदे क्रिमिशूलनाशनाय ॥ २२०—२२२ ॥

अजमोदादिषटिकायां—पलाशास्थि पलाशवीजम् । क्षीरीऽथ “पलाशास्थि”
इत्यथ “फलास्थीनि” इति पाठान्तरेण क्रिमिशूलहररसे प्रागेव प्रदर्शितः ॥२२३॥

सूतभस्मप्रयोगे—समधुनिम्बपत्ररसेन सूतः सूतभस्म इत्यर्थः । “मधुमिश्रं
निम्बवेजं पलाशेन्द्रियबाहपि । क्रिमिहोषान् नाशयति त्रिभिरहोभिरेव द्विनैस्तथा ॥” इति वा
श्लोः ॥ २२४ ॥

अथ क्रिमिहरो रसः ।—

शुद्धसूतञ्चेन्द्रियवमजमोदा मनःशिला ।

पलाशबीजं तुल्यांशं देवदात्या द्रवैर्दिनम् ॥२२५॥

मर्दयेत् भक्षयेन्नित्यमाखुकर्णिकषायकम् ।

सितायुतं पिबेच्चानु क्रिमिपातो भवत्यलम् ॥२२६॥

अथ कीटमर्दो रसः ।—

शुद्धसूतं शुद्धगन्धमजमोदो विडङ्गकम् ।

विषमुष्टिब्रह्मबीजं क्रमादुक्तगुणं भवेत् ॥२२७॥

चूर्णयेन्मधुना लेह्यं निष्केकं क्रिमिजिह्वेत् ।

कीटमर्दो रसो नाम मुस्तातोयं पिवेदनु ॥२२८॥

इति श्रौर्वैद्यपतिसिंहयुतस्य शृंगोर्वाग्भटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये विसर्प-

कुष्ठशिवक्रिमिचिकित्सा नाम विंशतितमोऽध्यायः ॥२०॥

क्रिमिहररसे—शुद्धसूतं रसेन्दुरनिलयः । “तुल्यांशम्” इत्यत्र “गन्धश्च” इति रसेन्दुसारसङ्गोक्तपाठे—शुद्धसूतं शुद्धपारदम् । “आखुकर्णिकषायकम्” इत्यत्र रसरत्नाकरं “मुदुपर्णिकषायकम्” तथा रसेन्दुसारसङ्गो “शालपर्णीरसेः सह” इति पाठान्तरम् ॥ २२५।२२६ ॥

कीटमर्दरसे—ब्रह्मबीजं पलाशबीजं, भार्गवीजमित्यर्थः । “क्रमादुक्तगुणम्” इति पाठः न मनोरमः, इतः पूर्वं गुणानुल्लेखात् ; “क्रमाद्विगुणितम्” इति रसेन्दुसारसङ्गोक्तपाठः तथा “कमोत्तरगुणम्” इति रसरत्नाकरपद्धतौ वा पाठोऽत्र युज्यते । कमोत्तरगुणम् उत्तरीतरभागवद्वनित्यर्थः । अथमेव योगः एकव्यादिभागनिर्देशेन प्राक् अग्नितुण्डरसनान्ना प्रदर्शितः ॥ २२७।२२८ ॥

इति रसरत्नसमुच्चयबोधिण्यां विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

अथैकविंशोऽध्यायः ।

अथ वातव्याध्यादिविकल्सनम् ।—

अथ महारोगनामानि ।—

वातव्याध्यश्मरीकुष्ठ-मेहोदरभगन्दराः ।

अर्शांसि ग्रहणोत्पष्टौ महारोगाः प्रकीर्त्तिताः ॥१॥

अथ शीतवातलक्षणम् ।—

तत्रानेकानिलगदाः शीतवातादयः स्मृताः ।

हिमवन्ति हि गात्राणि रोमाञ्चस्फुरितानि च ॥

शिरोऽक्षिवेदनाऽऽलस्यं शीतवातस्य लक्षणम् ॥२॥

अथ वातारिः ।—

रसभागो भवेदेको गन्धको द्विगुणो मतः ।

त्रिभागा त्रिफला ग्राह्या चतुर्भागश्च चित्रकः ॥३॥

गुग्गुलः पञ्चभागः स्यादेरण्डस्त्रैहमर्दितः ।

क्षिप्त्वाऽत्र पूर्वकं चूर्णं पुनस्तेनैव मर्दयेत् ॥४॥

क्षिमिलक्षणे सप्तविष्टम्भादेर्वातकायेभ्यः दग्धनात् क्षिप्येनन्तरं वातव्याधिविकल्पितं विवचुरादौ वातव्याधेरष्टमहारोगान्तर्गतेत्येन तेषां महारोगाणां नामान्ताह, वातव्याधीति ।—सदृस्यक्षेपां शिरःकायानुबन्धित्वान् दुःखातिशयजनकत्वाच्च ॥ १ ॥

तेषु शीतवातस्य लक्षणमाह, तत्रेति ।—तत्र वातव्याधिषु । रोमाञ्चस्फुरितानि रोमास्तेन रोमद्वयेषु सह स्फुरितानि स्फुरणानि स्पन्दमानौल्ये । “रोमाञ्चस्फुरितानि” इत्यत्र “रोमाणि स्फुरितानि” “रोमाञ्चस्फुरितानि” इति च प्राठान्तरद्वयम् ॥ २ ॥

वातारौ—त्रिभागा इति निजितायास्त्रिफलायाः भागव्ययम् ; सक्तञ्च रस-पत्राकरे—“पञ्चेति सङ्गाकरणात् त्रिफला एकभागकः” इति । एकभागकः प्रत्येकमेकभाग इत्यर्थः । पूर्वकं चूर्णे रसादिविकल्पात् चूर्णम् । रसरसाकरे तु—

गुटिकां कर्षमात्रान्तु भक्षयेत् प्रातरिव हि ।
 नागरैरण्डमूलानां काथं तदनु पाययेत् ॥५॥
 अभ्यज्यैरण्डतैलेन स्वेदयेत् पृष्ठदेशकम् ।
 विरिक्ते तेन सञ्जाते स्निग्धमुष्णञ्च भोजयेत् ॥६॥
 वातारिसंज्ञको ह्येष रसो निर्वातसेवितः ।
 मासेन सुखयत्येव ब्रह्मचर्य्यपुरःसरम् ॥७॥

अथ विजयागुटिकाप्रयोगोपदेशः ।—

विजयागुटिकां रात्रौ स्वल्पमात्राञ्च भक्षयेत् ॥८॥

अथ शीतारिः ।—

रसेन गर्भं द्विगुणं प्रगृह्य पुनर्नवावह्निरसैर्विमर्द्य ।
 पक्कार्कपत्रोत्थरसेन पश्चाद्विपाचयेदष्टगुणेन यत्नात् ॥९॥
 रसाहभागिन विषञ्च दत्त्वा विपाचयेद्वह्निलैः क्षणं तत् ।
 शीतारिमंज्ञो हि रसोऽयमस्य वज्रं तदर्द्धं यदि-वाऽऽर्द्रकेण ॥१०॥
 मरीचचूर्णेन घृतप्लुतेन सेवेत मांसं सघृतञ्च पथ्यम् ॥११॥

“चित्राऽत्र...मर्दयेत्” इत्यत्र “पुष्पागवृष्टौयुग्म-देवदाहं सुचूषितम् । एतत् पूर्वोपधि-
 सनं मर्दयेत् यामसावकम् ॥” इति पाठः दृश्यते । तेनैव एरण्डसेहनेन । आदौ
 एरण्डतैलेन गुग्गुलुं पिष्ट्वा पश्चात् रसादिकं दत्त्वा मर्दयेदिति ॥ ३—७ ॥

रोगेऽस्मिन् अधिकारात्तरोक्तमगदमुपदिशति, विजयेति ।—विजयागुटिका पाण्डु-
 रोगाधिकारोक्ता ॥ ८ ॥

शीतारौ—वह्निः चित्तकः । पकेति ।—परिष्कृतत्वात् पीताभाकंपवरसेन ।
 विपाचयेत् इत्यस्य स्वरूपे द्वयस्य यावत् पक्षेदित्यर्थः । अष्टगुणेन इति रसगन्ध-
 नागापेचया इति सन्त्यम् । वह्निलैः चित्तकमूलकाद्यैः । तदर्द्धं वज्राहंभः
 “वज्रं तदर्द्धं यदि-वाऽऽर्द्रकेण” इत्यत्र “वज्रञ्च साहं मरीचाद्रैकेण” इति रसेन्द-
 कारपाठदर्शनात् वज्रं तदर्द्धञ्च साहं वज्रमित्यर्थः । यदि-वा-शब्दः मरीचचूर्णेन
 सम्बध्यते, यदि-वा अथवा इत्यर्थः । “मांसम्” इत्यत्र “मांसम्” इति
 रसेन्दसारे पाठः । एषः क्रमः—द्विगुणगन्धकं रसं पुनर्नवाचित्रकक्तावाभ्यां
 मर्दयित्वा गोक्षं कुर्यात्, ततः तं पिष्टं मृदलीकके संस्थाप्य अष्टगुणेन परिष्कान-

अथ स्पर्शवातलक्षणम् ।—

अङ्गेषु तोदनं प्रायो दाहः स्पर्शं न विन्दति ।

मण्डलानि च दृश्यन्ते स्पर्शवातस्य लक्षणम् ॥ १२ ॥

अथ सर्वेश्वरः ।—

कर्षमात्रं रसस्य स्यात्कोष्ठद्विद्रुमयोरपि ।

भास्वहगनयोश्चात्र गन्धकस्य पलं मतम् ॥ १३ ॥

व्योषगन्धकताम्राणां प्रत्येकान्तु पलं पलम् ।

निम्बद्रावेण सम्मर्द्य भावयेत् सप्तधा पृथक् ॥ १४ ॥

हैमार्कस्रुकपयोवासा-हयारिविषमुष्टिभिः ।

पिण्डितं बालुकायन्त्रे स्वेदयेद्दिवसद्वयम् ॥ १५ ॥

कर्षमात्रान्तु पिप्पल्या निष्कमात्रं विषस्य च ।

सञ्चूर्ण्य दापयेदत्र सर्वेश्वररसाख्यके ॥

गुञ्जामात्रं ददीतास्य स्पर्शवातापनुत्तये ॥ १६ ॥

अथ अर्केश्वरः ।—

रसेन गन्धं द्विगुणं प्रमर्द्य ताम्रस्य चक्रेण सुतापितेन ।

आच्छाद्य भूत्वा तु ततः प्रयत्नाच्चक्रौविलग्नन्तु रसं प्रगृह्य ॥ १७ ॥

पीतवर्णाकंपवरसेन आद्रव्ययात् पचित्, एकीभूते चार्कपवरसे अवतार्य रसाङ्गमानं विषं दत्त्वा मर्दयेत्, ततः भूयोऽपि किञ्चिच्चिन्नकमूलकाद्येन चर्ष्यं पक्वा अवतार्य स्थापयेदिति । क्वचिदेतच्छ्रुत्वात् प्राक् “रसं पुनर्नवरसैर्विमर्द्य त्रिकगन्धकैः । पचित् पक्वाकंपयोव-रसैर्यन्त्राद्विच्य च ॥” इत्यधिकपाठः ॥ ८—११ ॥

वातव्याधिभेदस्य स्पर्शवातस्य लक्षणमाह, अङ्गेष्विति—तोदनं सूचोविज्ञवत् वेदनाविशेषः । स्पर्शवातस्य स्पर्शं त्वचि वातः तस्य स्पर्शानभिज्ञताकृपस्य सुप्ति-वातस्येत्यर्थः ॥ १२ ॥

सर्वेश्वरे—रसादीनां गगनान्तानां प्रत्येकं कर्षः । भास्वदिति—भास्वान् तासम् । गगनम् अधम् । अत्र गन्धकतामयोर्द्विकृतात् गन्धकस्य पलद्वयं, तासस्य च सप्ताद-पलमानता बोद्धव्या । व्योषस्य च प्रत्येकं पलमानता, निर्देशस्य सान्प्रभाषान्तात् । हेम धुलुरः, तस्य पवरसीति इष्टः । हयारिः करवीरः, तस्य मूलम् ॥ १३—१६ ॥

विचूर्ण्य तद्वादशधाऽर्कदुग्धैः पुटेत दक्षित्रिफलाजलेषु ।

सम्भावितोऽर्केश्वर एष सूतो गुञ्जाद्वयञ्चास्य फलत्रयेण ॥१८॥

ददीत मासत्रितयेन सुप्त-वातादिमुक्तो हि भवेद्विताशी ॥१९॥

अथ तारादिगुडिका ।—

तारं रसेनाष्टगुणं जयांशं विमर्द्य यन्नाङ्गुलिकां गुडेन ।

निबध्य तां सेवय मासयुग्मं दिनोदये स्पर्शविकारनुत्त्ये ॥२०॥

अथ स्वर्जवाते राजतृचप्रयोगः ।—

मूलं पिवेद्राजतरोः शरीरं मासद्वयं तेन विलेपयेत ॥२१॥

अथ स्वर्जवाते चक्रमर्दादिः ।—

यदा सुचूर्णीकृतचक्रमर्द-वीजं सुगोमूत्रपरिप्लुतञ्च ।

अर्कस्रहीक्षीरनिशाद्वयेन युक्तं भजेऽग्निलनाशनाय ॥२२॥

अर्केश्वर—अर्केषु चक्राकारचूटभाननविशेषः । सुतापितेन इति अग्निमयकात्, स्तनापनञ्च रसस्यैकमङ्गुल्याद्यै शक्तिविशेषाधानार्थञ्च सक्तव्यम् । भूत्वा भक्षणा । आच्छाद्य इति अर्केषु सूत्रा इत्युभयस्यापि सम्बध्यते । अथमर्थः,—कञ्जलिकाम् अग्नि-प्रतप्तेन तास्यवर्णेषु आच्छाद्य तदुपरि सस्त्रावरणं दद्यात्, तेन च सा कञ्जलिका ताम्रवर्णे सक्ता भवेत्, ततः तां कञ्जलिकां तास्यपावादाऽग्नौ चूर्णयित्वा च अर्कक्षीरेण मर्दयित्वा द्वादशवारान् गजपुटे पचेत्, अनन्तरं चित्तकमूलविफलात्तामेन सप्तधा भानयित्वा गुञ्जाद्वयनितां वटीं कुर्यादिति ॥ १७—१९ ॥

तारादिगुडिकायां—तारं सौम्यं, तच्च रसभागापेक्षया अष्टगुणम् । रसेनेति ।—रसशब्देनात्र रससिन्दूरः साक्षाः । जयांशं जया विजया तस्याः अंशं भागं तार-भानमित्यर्थः ; जयायाः अंशः अतुल्यो भागः यत्र तादृशमिति वा, तारापेक्षया पादिक-विजयाचूर्णम् । गुडीतं गुडिकाकरणोपयोगी द्रव्यः । “तारम्” इत्यत्र “तास्यम्” इति पाठे—तास्यं रसेन, तुल्यमिति शेषः । जयांशं विजयाभागम् अष्टगुणं, रसपेक्षयेति शेषः ; तथा च रसेन्दुसारे रसेन्दुचिन्तामणौ च—“एकभागो रसस्य स्यात् शुद्धतालेक-भागिकः । अष्टौ स्रुर्विजयायाश्च गुडिकां गुडितचरेत् ॥ एकैकां भक्षयेत् प्रातःस्नानाया-सुपवेशयेत् । तालकेश्वरनामायं योग्यास्पर्शनाशनः ॥” इति । दिनोदये प्रत्यये ॥२०॥

राजतृचप्रयोगे—राजतरोः आरग्वधस्य । तेन राजतकमूलककर्म ॥ २१ ॥

चक्रमर्दादौ—यदा-शब्दः पूर्वयोगापेक्षया ; ततश्च मण्डलनाशनाय राजतरीमूर्ते

अथ स्पर्शवातात्कट्टिका ।—

अष्टौ भागा रसस्य स्यर्विषतिन्दोर्दशैव च ।

गन्धकस्य दश द्वौ च कटुतिफलयोस्त्रयः ॥ २३ ॥

वर्ज्जितकमुस्तानां वचाऽश्वगन्धयोरपि ।

रेणुकाविषकुष्ठानां पिप्पलीमूलनागयोः ॥ २४ ॥

एकैकस्तु भवेद्भाग इत्याद्यायास्तथैव च ।

चतुर्विंशद्दृष्ट्यात्र वटिका चणकाकृतिः ॥

क्रमेणैवानुसेवेत स्पर्शवातापनुत्तये ॥ २५ ॥

अथ अस्पर्शवातारितैलम् ।—

त्रिगन्धकं तुल्यकमश्वगन्धा-हयारिनागाश्रितिवायसीनाम् ।

मूलानि सञ्चूर्ण्य सुभाण्डके च तैलं क्षिपेत्तेन चतुर्गुणेन ॥ २६ ॥

पिबेत् चक्रमदंवीजादिकं वा गोमूत्रेण पिबेदित्याशयः । मण्डलनाशनाय स्पर्शवात-
लक्षणीकमण्डलक्षिजापनीदनाय ॥ २२ ॥

स्पर्शवातात्कट्टिकायां—गन्धकस्य दश द्वौ च इति द्वादशभागा इत्यर्थः ।
कटुतिफलयोस्त्रयः त्रिकटुतिफलायाश्च पुषक् पृषक् भागत्रयम् । वर्ज्जः भज्जितकः ।
वर्ज्ज्यादिपञ्चकालानपि प्रत्येकं भागत्रयम्, अपि-अन्धप्रयोजनसामर्थ्यात् । नागः
नागकेशरः ; रेणुकादीनां पद्मानां प्रत्येकमेकैकभागः । कृचिदितदनन्तरं—
“पञ्चार्कतैलम् । मूलेः सप्तपैः फलपदमारैरर्कैश्च निष्पीड्य रसादके तु । मृपालका-
वज्रिपुनर्गन्धानां तुरङ्गगन्धाऽऽर्कगन्धश्च मूलम् ॥ निर्गुणश्चाथात्र तथैव पुटे मूलानि
पिष्टा पुषगाददौत । एता लवङ्गं तगरञ्च कुष्ठं सन्धैल्यर्कं क्षर्षकितं पुषक् स्वात् ॥
क्षुक्चौरपिष्टाजपयी हिभागं प्रस्त्रेन तैलस्य पचेदि पक्वम् । पञ्चार्कतैलं प्रवदन्ति
तज्ज्ञाः शीथिगतान् सन्धिगतान् निहन्ति ॥ अश्वत्थमेव विभिरेव सथी वातांश्च
वेगांश्चरमानशीतिः ॥ द्वितीयपञ्चार्कतैलम् । पाठान्तरम्—अर्कवृक्षस्य पञ्चाङ्ग-
मादके विपचेत्तैले । चतुर्गुणे वर्ज्जसिन्धु-निर्गुण्डानि च पीलुकम् ॥ वर्षामूवाजि-
गन्धार्कगन्धं तेषां पुषक् पुषक् । क्षुक्चौरं कुष्ठवं दत्त्वा शनैर्नैर्दग्निना पचेत् ॥
एतदभ्यक्षनेनैव निहन्त्यादाश्च सन्धिगान् । स्पर्शवातोत्थरीगांश्च कटोपाङ्गनां कषा ॥
मुबन्ति तज्ज्ञाः पञ्चार्क-तैलं श्रेष्ठं सभौरमुत् ॥” इत्यधिकपाठः ॥ २३—२५ ॥

अस्पर्शवातारितैले—त्रिगन्धकं त्रिजातकम् ; यदुक्तं राजनिषण्णौ—“त्वमेका-

पक्वाकपलोत्थरसेन पश्चाद्विपाचयेदष्टगुणेन यन्नात् ।

अस्पर्शवाताय भवेद्धि तैलं विलेपयेत्तेन च तत् प्रदेशम् ॥२७॥

अथ अस्पर्शवाते विगन्धप्रयोगः ।—

हियावलीक्यायविपाचितञ्चाप्यस्पर्शनाशाय ददेच्छिगन्धम् ॥२८॥

अथ अस्पर्शवाते हिवावलीप्रयोगः ।—

हियावलीकन्दविलेपनाच्च अस्पर्शदेशः चरमेति यन्नात् ।

यवानिकासिद्धघृतेन पश्चादस्पर्शनाशाय विलेपयेत् ॥२९॥

अथ अस्पर्शवाते अर्कदुग्धप्रयोगः ।—

अर्कोत्थदुग्धेन विलेपनाच्च स्फोटीभवेत्तस्य ततः प्रदेशः ।

घृतेन चोक्तेन विलेपनाद्वा स्पर्शो लयं याति च तत्क्षणेन ॥३०॥

अथ अस्पर्शवाते हल्यादिलेपः ।—

यदा हलीशूरणकं सिताश्चास्पर्शातकः स्यात् खलु लेपनेन ॥३१॥

पक्वोत्थोत्थिसुनन्वि विजातकम्” इति, विभातगन्धकं वा ; चेतादिभेदेन विविध-
गन्धकं वा ; श्लिष्टातलगन्धककूपं वा । इमारिः कार्पूरकम् । नावा नाकुली,
शालाभेद इत्यर्थः । श्रितिः सूर्जत्वक् । वायसी काकमाचौ । तेन तैलेन । चतुर्गुणेन इति
विगन्धकादिकल्पापेक्षया चतुर्गुणेन “कल्कम्बु सोदपादिक,” इति वचनात् । विपाचयेत्
इत्यत्र विगन्धकादिद्वयजातमिति शेषः । अष्टगुणेनेति तैलापेक्षया ॥ २६।२७ ॥

विगन्धप्रयोगे—हियावली देशान्तरप्रसिद्धः अताविशेषः ; “हियावली” इत्यत्र
“हिवावली” इति पाठकल्पना सुगमार्था, एष चार्थः प्रागेव प्रतिपादितः । अस्पर्श-
नाशाय सुविवातनाशाय । लेपयोगोऽयम् ॥ २८ ॥

हियावलीप्रयोगे—चरं चयमित्यर्थः । यवानिकेति ।—यवानिका यवानो
तत्कल्कमिहेन घृतेन, जलश्याच चतुर्गुणं पाकायै दिवम् । यन्नात् हियावलीकन्द-
विलेपनानन्तरमित्यर्थः ॥ २९ ॥

अर्कदुग्धप्रयोगे—स्फोटीभवेत् स्फोटयुक्तो भवेत् । ततः स्फोटीभवनागन्तरम् ।
प्रदेशः अस्पर्शदेशः । घृतेन चोक्तेन यवानिकासिद्धघृतेनेत्यर्थः । अत वा-अन्धः
हियावलीकन्देत्यादिनीलपूर्वधीनापेक्षया बीज्यः । स्पर्शः स्पर्शवातः ॥ ३० ॥

हल्यादिलेपे—हली लाङ्गलिका । सिता सितशर्करा सोमराजी वा । अस्पर्शा-
तकः अस्पर्शाच्च अस्पर्शवाताभावाच्च अतति गच्छति इति तथाभूतः ॥३१॥

अथ अस्मार्शवाते रसेन्द्रेणः ।—

आदौ शिरामोक्षणतो रसेन्द्रं विलेपनञ्चापि नियोजयन्ति ॥३२॥

अथ गन्धाश्मगर्भरसः ।—

गन्धं रसेनाष्टगुणं विमर्द्य कृशानुतोयेन विपाचयेत् ।

सृहग्निना लोहमयेऽथ पात्रे विषेण पश्चादपि सिद्धिमेति ॥३३॥

गन्धाश्मगर्भो हि रसोऽस्य सर्वास्पर्शप्रणुत्यै भज वज्रयुग्मम् ।

सञ्जीरमचं सधृतञ्च भोज्यं वर्ज्यञ्च सर्वं परिवर्जनौयम् ॥३४॥

अथ द्वितीयगन्धाश्मगर्भरसः ।—

गन्धकं चूर्णितं कृत्वा सूक्ष्मवस्त्रेण बध्य च ।

भाण्डे गोदुग्धकं दत्त्वा प्राकृतं खर्परिण च ॥३५॥

अग्निं प्रज्वालयेदूर्ध्वं पश्चाच्छीतं समुदरेत् ।

गन्धकाष्टकभागेन रसं दत्त्वाऽथ पाचयेत् ॥३६॥

सृहग्निना शीतभूमावुत्तार्योत्तार्यं यत्नतः ।

यावद्गन्धकरूपस्य पूर्वस्य ह्यन्यथा भवेत् ॥३७॥

सप्तगुञ्जं ददौतास्य यावत् स्यादेकविंशतिः ।

प्रत्यहन्तु जरीतका गुच्छा देयैकविंशतिः ॥३८॥

रसेन्द्रेण—शिरानोक्षणतः शिरासोक्षणं कृत्वा । रसेन्द्रं पारदं, क च मञ्जीकृतो
ग्राह्यः ॥ ३२ ॥

गन्धाश्मगर्भरसे—कृशानुतोयेन चितकमूलकायेन । विषेण इत्यत्र योजयेदिति
शिवः ; विषक रसतुल्यं ग्राह्यम् ॥ ३३-३४ ॥

द्वितीयगन्धाश्मगर्भरसे—बध्य इति प्रयोजयन्त्यः । प्राकृतमित्यत्र कुश्यादिति
शेषः । खर्परिण शरावेष्टितार्थः । उताये ज्वलताये । अयस्यैः,—गूतमस्यान्यां मोदन्त्यं
दत्त्वा घृताक्तवस्त्रखण्डेन तन्मृद्वमाहृत्य वस्त्रोपरि गन्धकचूर्णं स्थापयेत्, ततः सुतूर्जं
द्वितीयं वस्त्रखण्डं गन्धकोपरि दत्त्वा बध्नीयात्, अथ शरावेष्टिं आच्छाद्य स्थाप्य तां
भूमौ निक्षेप्य च खपरिहृत् पटं दद्यात्, शीतोभूतञ्च तम् सृहृत्य अष्टमांशेन रसेन
सह सटंयित्वा सृहग्निना लोहपात्रे पाचयेत्, अनन्तराऽनरा शीतलसत्तिकावासव-
तारयेद्य, एवं गन्धकस्य स्वरूपविषयेयं यावत् कुश्यात् । ततः सप्तगुञ्जानामभ्य-
क्तमहदा एकविंशतिगुञ्जां यावत् तं रसं जरीतकौचपुष्पस्यैकविंशत्या गुग्गुलिभिः

सत्तीरं सष्टतच्चात्रं भोजयीत सशर्करम् ।

निर्वाते चावतिष्ठेत कम्पस्पर्शापनुत्तये ॥

गन्धाश्मगर्भसंज्ञोऽयं योगिभिः परिकीर्तितः ॥३८॥

अथ अस्पर्शारिरसः ।—

पलाशबीजोत्तरसेन सूतं गन्धेन युक्तं त्रिदिनं विमर्द्य ।

श्लक्ष्णीकृते तद्विषमुष्टिवोजं संयोजनीयञ्च कलाप्रमाणम् ॥४०॥

मासत्रयं निष्कमितं प्रयत्नादस्पर्शानुत्तये खलु सेवयेत्तत् ॥४१॥

अथ रक्तवातलक्षणम् ।—

पादयोश्च भवेत्तापः श्वयथुश्च प्रजायते ।

रक्तच्छाया शरीरे च रक्तवातस्य लक्षणम् ॥४२॥

अथ रक्तवातचिकित्सा ।—

अथ हरीतक्यादिचूर्णम् ।—

त्रियोनिरसगुञ्जैकां प्रथमं दापयेद्विषक् ।

हरीतक्यामलक्यौ च गुडूचीं कटुकां तथा ॥

पञ्चाङ्गानि च निम्बस्य चूर्णयित्वा च पाययेत् ॥४३॥

अहं सेवेतेति । रसिन्द्रचिन्तानिधि-रसरत्नाकरयोः “विशुक्ताख्यरसः” रसिन्द्रसारं च “द्विगुक्ताख्यरसः” इति नाम्ना प्रविष्टोऽयं, तत्र च हरीतकीचूर्णं रसगन्धकतुल्यमादौ मिश्रयित्वा पश्चात् समगुञ्जामारब्धं सेवनोपदेशः । रसिन्द्रसारं तु अष्टभागगन्धकस्यैव “गन्धकात् द्विगुणं सूतम्” इति पाठो दृश्यते ॥ ३५—३८ ॥

अस्पर्शारिरसे—तृतगन्धयोः समभागता । तदित्यन्वयः, तस्मिन्नित्यर्थः । कलाप्रमाणं श्लोडशंशम् ; तत्तु एकभागापेक्षया बोध्यम् । “मासत्रयम्” इत्यत्र “मासत्रयम्” इति रसिन्द्रसारसङ्गृहे पाठः, तत्र च पलाशादिवटीति संज्ञावानयम् ॥ ४०।४१ ॥

वातव्याधिविशेषत्वात् तदनन्तरं वातरक्तविशेषस्य रक्तवातस्य चिकित्सितं विशेष-
शब्दौ तल्लक्षणमाह, पादयोरिति ।—पादयोस्तु तापः दुष्टरक्तव्यादौ पादयोरिव
सूचयान् ज्ञेयः । श्वयथुः सर्वगात्रे एवेति बोध्यम् । रक्तच्छाया रक्तकान्तिः,
रक्तमण्डलमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

हरीतक्यादिचूर्णं—त्रियोनिरसः कामलाधिकारीक्तः रसविशेषः, तस्यैका गुणा ।
मादौ त्रियोनिरसं पाययित्वा पश्चात् हरीतक्यादिकं पाययेदिति ॥ ४३ ॥

अथ कीकिलाचादिकषायः ।—

कोकिलाचस्य मूलानि गुडूचीनागरं तथा ।
क्वाथयित्वा रजन्यान्तु पाययेदतिशीतलम् ॥४४॥

अथ संशोधनोपदेशः ।—

अग्रे शिराविमोक्षार्थं यवचिञ्चाविरचनम् ।
वान्तिमङ्गोलवीजेन देवदालीजलेन वा ॥४५॥

अथ रक्तवाते अपथ्यम् ।—

शूरणं माषहृन्ताकं राजिकादि विवर्जयेत् ॥४६॥

अथाऽऽमवातलक्षणम् ।—

कक्षां व्यथा भवेन्नित्यं मन्थिषु श्वयथुर्भवेत् ।
उत्थानेऽप्यसमर्थत्वमामवातस्य लक्षणम् ॥४७॥

अथामवातचिकित्सा ।—

अथ आमवाते वातारिरसप्रयोगोपदेशः ।—

एरण्डतैलमंयुक्तं वातारिरसमेव च ।
आमवातप्रशान्थर्थं ददौतोष्णेन वारिणा ॥४८॥

कीकिलाचादिकषाये—अतिशीतलमिति क्वाथमेव अतिशीतलं कृत्वा पाययेत्, उष्णेन रक्तस्य प्रकोपातिशयभयात् ॥ ४४ ॥

संशोधनोपदेशे—यवचिञ्चाविरचनं यवचिञ्चा यवतिक्ता, द्रव्यगुणौ चस्या रेषकत्व-
ज्ञतेः, तथा विरेचनं, देयमिति शेषः । शिराविमोक्षणात् प्राक् वसनविरेचने
कारयेदिति निष्कर्षः ॥ ४५ ॥

रक्तवाते वर्जनीयान्याह, शूरणमिति ।—राजिकादि इत्येत आदिपदेन मूलक-
निष्पावादीनां यद्वचनम् ॥ ४६ ॥

पूरीकृतसङ्ख्या रक्तवातानन्तरमासवातचिकित्सितं विविधिपुरादौ तल्लक्षणमाह,
क्तव्यामिति ।—सुगमम् ॥ ४७ ॥

आमवाते अधिकारान्तरीक्तनीबधविशेषमुपदिशति, एरण्डेति ।—वातारिरसं
कृद्धो वातस्यासौ च उक्तम् । तन्तु आदौ एरण्डतैलेनामर्द्य उष्णेन वारिणा
पिबेदिति ॥ ४८ ॥

अथ अनिलारियोगः ।—

आमानिलस्यास्य रमोऽनिलारियैरण्डतैलेन सकौशिकेन ।

कटुत्रयेणापि सगन्धकेन वल्लैकमानं परिषेवयेत् ॥४८॥

अथ आनवाते एरण्डतैलप्रशंसा ।—

आमवातगजेन्द्रस्य शरीरवनचारिणः ।

एक एवाग्रणीर्हन्ता एरण्डस्नेहकेसरी ॥ ५० ॥

अथापस्मारलक्षणम् ।—

मूर्च्छा शरीरस्य भवेदकस्मात् गात्रेषु कम्पश्च मुखे च फेनः ।

एवन्त्वपस्मारगदं विदित्वा नियोजयेत् पर्पटिकाख्यसूतम् ॥५१॥

अथापस्मारचिकित्सा ।—

अथ अपस्मारे पर्पटीरसस्य प्रयोगविधिः ।—

पर्पटीरसगुच्छे द्वे ब्राह्मीरससमन्विते ।

खादयेद्दोगिणं वैद्योऽपस्मारानिलशान्तये ॥५२॥

अथ ब्राह्मीरसस्यम् ।—

ब्राह्मीशुण्ठीवचाकुष्ठं नीलोत्पलससैम्भवम् ।

पिप्पलीमपि सञ्चूर्ण्य ब्राह्मीद्रावेण भावयेत् ॥५३॥

अनिलारियोगे — अनिलारिरसः प्रागुक्तः वातारिरसः, रसेन्द्रसारोक्तः अनिलारि-
रसो वा । सकौशिकेन गुग्गुलुवहितेन । सकौशिकेन सगन्धकेन सकटुत्रयेण
एरण्डतैलेन वल्लैकमानम् अनिलारिरसं परिषेवयेत्, एवञ्च अथमनिलारिरसः
अस्वामानिलस्य, हन्ता भवेदिति शेषः, इति योजना कार्या ॥ ४८ ॥

आनवाते एरण्डतैलस्य विशेषणोपयोगितामाह, आनवातेति ।—स्यटम् ॥५०॥

मूर्च्छानिद्राणाशादिलक्षणसाधस्यांत "स कटुः सर्वरोगाणां यदा प्रकुपितो
भवेत्" इति वचनेन तस्यापि अपस्मारवत् कदाचित् विगकारित्वसाधस्याच्च आस-
वातान्तरसपस्मारपारम्भः । तदादौ तस्य लक्षणमाह, मूर्च्छेति ।—शरीरस्य मूर्च्छा
इन्द्रियभेद इत्यर्थः ; मूर्च्छायां भुमिपातादिरित्यर्था वा । पर्पटिकाख्यसूतं पर्पटीरसम् ;
अथ "रसं दिगुणशम्भेन" इत्यादिना इक्षुपिप्पलीकारे प्रदर्शितः ॥ ५१ ॥

"नियोजयेत् पर्पटिकाख्यसूतम्" इत्युक्तम्, अतस्तस्य प्रयोगविधिमाह,
पर्पटीति ।—स्यटम् ॥ ५२ ॥

सप्तधा नवनौतेन पचेत् क्षिप्वा घृतं शुचौ ।

वराहकर्णरक्तेन कर्कोट्या नख्यमाचरेत् ॥५४॥

अथ गवाक्ष्यादिनख्यम् ।—

शुष्कां गवाक्षीमादाय घृष्टं कांस्थञ्च कम्बलम् ।

गोघृतेनाऽऽयसं पिष्ट्वाप्यागते नख्यमाचरेत् ॥५५॥

अथ श्वेतापराजितादिनख्यम् ।—

श्वेतापराजितावौजं विजयावोजमेव च ।

नरमूत्रेण सम्पिथ्य नख्यं दद्याद्भिषग्वरः ॥ ५६ ॥

अथ अपस्मारहरनख्यम् ।—

उन्मत्तकशुनोऽस्थीनि घृष्ट्वा तेनैव वा कुरु ॥५७॥

अथ अपस्मारहरो श्लोकः ।—

श्वेतापराजितामूलं कर्णं बद्ध्वा सदा बुधः ।

निर्गुण्डीमूलकं जम्घ्वा ह्यपस्मारादिसुच्यते ॥५८॥

अथोन्मादलक्षणम् ।—

बहु कृत्वा प्रलापैश्च विस्मृतिः कार्यवस्तुषु ।

हन्ति धावति सर्वोन्मादवातस्य लक्षणम् ॥५९॥

ब्राह्म्यादिनख्ये—सप्तधा इति पदं ब्राह्म्यादेवेष्टं नवनौतेन च इति वाभ्यामेव सम्बध्यते । पचेदिति ।—नर्दनानन्तरं क्षिप्त्वा घृतं दत्त्वा शुचौ पात्रे क्षुप्य पचेत्, ततः आदाय विचूर्ण्य च वराहकर्णरक्तेन तथा कर्कोट्या देवतादेन, घोषकविशेषेण सहैत्यर्थः, नख्यं दद्यादिति ॥ ५३। ५४ ॥

गवाक्ष्यादिनख्ये—गवाक्षी गोरचक्रकटौ । कांस्थं कांस्थखण्डनं । एवमावस्यनपि । कम्बलम् ऊर्ध्वलोमं । आगते अपस्मारवेगे उपस्थिते । गवाक्ष्यादिद्वयं यथाक्रमं गोघृतेन सह कांस्थे लौहे च भाजने घृष्ट्वा वैगीपस्थितौ नख्यं दद्यादिति ॥ ५५ ॥

श्वेतापराजितादिनख्ये—सर्वं सुगमम् ॥ ५६ ॥

अपस्मारहरनख्ये—उन्मत्तकशुनोऽस्थीनि विषजुकुरास्थीनि । तेनैव नरमूत्रेणैवेत्यर्थः । कुरु, नख्यमिति शेषः ॥५७॥

अपस्मारहरश्लोके—श्वेतापराजितामूलं कर्णं बद्ध्वा निर्गुण्डीमूलञ्च जम्घ्वा श्लेष्मं बीजनीयम् ॥ ५८ ॥

अनीदुष्टिषाञ्चस्यादपस्मारानन्तरमुन्मादप्रारम्भः । तस्य उन्मादलक्षणमाह,

अथ उन्मादचिकित्सा ।—

अथ उन्मादे पर्पटीरसस्य प्रयोगविधिः ।—

पर्पटीरसगुञ्जाष्टौ धुस्तूराद्बीजपञ्चकम् ।

गोष्ठतेन च संयोज्य खादेदुन्मादशान्तये ॥६०॥

अथ उन्मादे उपचारविशेषाः ।—

सघृतं माषमण्डं वा पाययेद्दृतदुग्धकम् ।

निम्बतैलं समुद्धृत्य स्वभ्यज्याऽऽपादमस्तकम् ॥६१॥

गुर्वन्नं प्रायशो दद्याच्छृङ्गशकच वर्जयेत् ।

बहुऽपि रक्षयेत्तावदुयावच्छान्तिं स गच्छति ॥६२॥

अथ माहेश्वरी धूपः ।—

माहेश्वराख्यधूपञ्च दापयेत् सततं निशि ।

श्रीवेष्टं दारु वाह्नीकं मुस्ता कट्करोहिणी ॥६३॥

सर्षपा निम्बपत्राणि मदनस्य फलं वचा ।

बृहत्पौ सर्पनिर्मोक्तः कार्पासास्थि यवास्तुषाः ॥६४॥

गोशृङ्गं खररोमाणि बर्हिपिच्छं विडालविट् ।

वह्निः ।—प्रक्षापैः, उपलक्षित इति शेषः । “प्रक्षापैश्च” इत्यत्र “प्रक्षापयेत्”

इति पाठान्तरः सुगमः । इति जनान्तरमात्मानं वा ताडयति ॥ ५९ ॥

पर्पटीरसस्य प्रयोगविधौ—पर्पटीरसगुञ्जाष्टौ इति रसपर्पटिकायाः रक्तपिप्पलि-
कारोक्तायाः अष्टौ गुञ्जाः । रसेन्द्रसारे “उन्मादपर्पटीरसः” इति नाम्ना
अभिहितोऽयम् ॥ ६० ॥

उन्मादे उपचारविशेषानाह, सघृतमिति ।—माषमण्डं माषतण्डुलकृतं अतुर्दण-
गुञ्जानुसाधितं यवागुनिशेष्टं, न तु केवलमाषसाधितं, शृङ्गधानं विना भक्ष्यत्वा-
त्कथं वा । घृतदुग्धकं सघृतं दुग्धम् । समुद्धृत्य तैलपीडनचक्रात् तद्वर्धयेत्
गृहीतव्यं । निम्बतैलापादमस्तकं स्वभ्यज्य सघृतं माषमण्डं घृतदुग्धकं वा
पाययेदित्यन्वयः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

माहेश्वरधूपे—श्रीवेष्टं शबरीतखोटी । वाह्नीकं चिद्रु न तु कुटुम्, सदस-

कागरोम घृतञ्चेति वस्तमूत्रेण भावितम् ॥

एष माहेश्वरो धूपः सर्वग्रहनिवारणः ॥६५॥

अथैकाङ्गवातलक्षणम् ।—

एकस्मिन् देहदेशे च तोदः काश्यं चलात्मता ।

हिमस्यग्रंथे दृश्येतैकाङ्गवातस्य लक्षणम् ॥६६॥

अथैकाङ्गवातचिकित्सा ।—

अथैकाङ्गवाते पर्पटीरसप्रयोगविधिः ।—

पर्पटीरसगुग्गाष्टौ वक्ष्यमाणञ्च गुग्गुलुम् ।

कर्षाङ्गं खादयेत् साज्यमेकाङ्गानिलशान्तये ॥६७॥

एरण्डवङ्गिगुण्ठीनां गुडूच्याश्च कषायकम् ।

अनुपानाय दातव्यं चणककाथमेव च ॥६८॥

अथ सर्जतैलम् ।—

नलिकायन्त्रयोगेन सर्जतैलं समुद्धरेत् ।

तदभ्यङ्गप्रयोगेण वातो दुष्टः प्रशाम्यति ॥६९॥

योगे हिङ्गुपाठदर्शनात् । कापांसाभ्यः कापांस्रोजम् । स्वररोनाधि गर्दम-
रोनाधि । बहिपिच्छं मयूरपिच्छम् । वस्तमूत्रेण कागमूत्रेण ॥ ६३—६५ ॥

वातव्याध्यधिकारे प्रक्षुपितवातकार्यविशेषे रक्तवातादिकमभिधातु पुनरपि
वातव्याधिप्रारम्भः, तत्र एकाङ्गवातस्य लक्षणमाह, एकस्मिन्निति ।—एकस्मिन्
देहदेशे देहस्य वाने वा दक्षिणे वा भागे इत्यर्थः । चलात्मता वायोश्चलत्वेन
एकवानवस्थिता इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

एकाङ्गवाते पर्पटीरसप्रयोगविधौ—वक्ष्यमाणं—गुग्गुलुं शतावस्थादिगुग्गुलुं
योगराजगुग्गुलुद्वयोरैकतरं वा । रसपर्पटीं गुग्गुलुञ्च ऐक्यमेव प्रयुञ्जीत ।
अणककाथमेव च इत्यथ अकारो वा-इत्ये, एरण्डादीनां काथं चणककाथं वा अनुपानं
कुर्व्यादित्यर्थः ॥ ६७-६८ ॥

सर्जतैल—नलिकायन्त्रं “लोहनालगतम्” इत्यादिना नवमाध्यायीकम् ; नलिका-
संयुक्तयन्त्रमिति वा, एवञ्च नलिकायन्त्रयोगेन कैशोयन्त्रयोगेनेत्यर्थः । सर्जतैलं सर्जः
धूनकः तस्य तैलम् ॥ ६९ ॥

अथ अर्द्धाङ्गवायौ शतावर्थादिगुग्गुलुः ।—

शतावरी गुडूची च सारणी गोक्षुरः कणा ।
 शताह्वा दीप्यका रास्ना अश्वगन्धा च संज्ञका ॥७०॥
 कचीरो नागरश्चैते चूर्णनीयाः समांशकाः ।
 एतैः सर्वैः समो आह्वो गुग्गुलुर्महिषाक्षकः ॥७१॥
 खण्डयित्वा घृतेनार्द्रं पूर्वचूर्णं विनिक्षिपेत् ।
 सम्मथ्य सर्पिषा गाढं कर्षार्द्धगुलिकां किरेत् ॥७२॥
 अथ विविधवातव्याधिचिकित्सा ।—

अथ योगराजगुग्गुलुः ।—

पिप्पलीपिप्पलीमूल-चव्यचित्रकनागरैः ।
 पाठाविडङ्गेन्द्रयव-हिङ्गुभार्गविविचान्वितैः ॥७३॥
 सर्षपातिविषाजार्जौ-रेणुकाक्षणाजौरकैः ।
 गजकणाजमोदाभ्यां कटुकामूर्वमिश्रितैः ॥७४॥
 समभागान्वितैः सर्वैस्त्रिफला द्विगुणा भवेत् ।
 त्रिफलासहितैरैतैः समभागस्तु गुग्गुलुः ॥७५॥
 एतच्चूर्णीकृतं सर्वं मधुना च परिप्लुतम् ।
 योगराजमिमं विद्वान् भक्षयेत् प्रातरुत्थितः ॥७६॥

शतावर्थादिगुग्गुलौ—अर्द्धाङ्गवायौ एकाङ्गवातरोगे । सारणी प्रसारणी ।
 दीप्यका यमानी । संज्ञका पीतकाष्ठं, पीतचन्दनं पङ्ककाष्ठं वा इत्यर्थः ;
 “संज्ञका” इत्यत्र “संज्ञकम्” इति पाठः साधुः ; “अश्वगन्धा च संज्ञका” इत्यत्र
 “अश्वगन्धाश्चमारकाः” इति कश्चित् पाठः । कचीरः गन्धशटी । आद्रे सरभ
 यथा तथा, न तु शुष्कमित्यर्थः ; आर्द्रमिति खण्डयित्वा इति क्रियायाः विशेषणम् ।
 खण्डयित्वा पिष्टा इत्यर्थः ; गुग्गुलुमिति शेषः ; प्रभूतघृतेन आद्रे यथा
 भवति तथा गुग्गुलुं पिष्टा । पूर्वचूर्णं शतावर्थादिचूर्णम् । आदौ शुद्धगुग्गुलुं
 घृतेन पिष्टा पश्चात् चूर्णं निक्षिप्य सर्पिषा प्रगाढं मर्दयेदिति निष्कर्षः । किरेत्
 दद्यादित्यर्थः ॥ ७०—७२ ॥

योगराजगुग्गुलौ—गजकणा गजपिप्पली । त्रिफला द्विगुणा निक्षिप्तत्रिफला

अर्शासि वातगुल्मश्च पाण्डुरोगमरोचकम् ।
 नाभिग्रूलमुदावर्त्तं प्रमेहं वातशोणितम् ॥ ७० ॥
 कुष्ठं क्षयमपस्मारं हृद्रोगं ग्रहणीगदम् ।
 महान्तमग्निसादञ्च श्वासकासभगन्दरम् ॥ ७१ ॥
 रेतोदोषाश्च ये पुंसां योनिदोषाश्च योषिताम् ।
 निहन्त्यादाशु तान् सर्वान् दुर्वारान् च संशयः ॥ ७२ ॥
 एष निष्परिहारोऽस्ति पानभोजनमैथुने ।
 सतताभ्यासयोगेन बलौपलितनाशनः ॥ ७३ ॥
 सर्वव्याधिविनिर्मुक्तो जीवेद्वर्षशतत्रयम् ।
 क्षीराज्यरसभुक्तानां दीपधातुमलोचितम् ॥
 बुभुक्षितो मात्रयाऽन्नमद्याहुगुलुसेवकः ॥ ७४ ॥
 दार्वीकाथेन मेहं जयतीत्यादि ।

अथ द्वितीययोगराजगुग्गुलुः ।—

चित्रकं पिप्पलीमूलं यवानी कारवी तथा ।
 विडङ्गान्यजमोदश्च जीरकं सुरदास च ॥ ७५ ॥
 चव्येला सैन्धवं कुष्ठं रास्त्रागीक्षुरधान्यकम् ।
 त्रिफलामुस्तकव्योष-त्वग्गुशीरं यवाग्रजम् ॥ ७६ ॥
 तालीशपत्रं पत्रञ्च सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
 एतानि समभागानि तावन्मात्रञ्च गुग्गुलुम् ॥ ७७ ॥
 सम्पूर्य सर्पिषा गाढं स्निग्धे भाण्डे विनिक्षिपेत् ।
 भक्षयेत् कर्षमात्रञ्च वातरोगान् विनाशयेत् ॥ ७८ ॥

सूर्यस्य सूर्यचुम्बितं हेमचन्द्रम् । क्षीराज्यरसभुक्तानामिन्धव रसः नांसरसः, तेन सह भुक्तानाम् इति सन्धेये पठ्यते । दार्वीति ।—अथ इत्यादिपदेन तत्तद्द्विगहरानुपानेन प्रयुक्तोऽयं गुग्गुलुः तत्तद्द्विगहरो सप्ततैल्यर्थः प्रतीयते । तन्नाम्नरेऽस्य पिप्पल्यादि-
 गुग्गुलुरिति संज्ञा ॥ ७३—७८ ॥

—द्वितीययोगराजगुग्गुलुः—कारवी अथ जीरकम् । “चव्येला” इत्यतः “वच्येला”

ततो मातां प्रयुञ्जीत यद्येष्टाहारसेवनात् ।
 योगराज इति ख्यातो योगोऽयममृतोपमः ॥८६॥
 आमवाताब्धवातादीन् क्रिमिदुष्टव्रणानि च ।
 ग्रीहगुल्मीदरानाह-दुर्नामानि विनाशयेत् ॥
 अग्निञ्च कुरुते दीप्तं तेजोवृद्धिवलं तथा ॥८७॥

अथ बड़वानलः ।—

शुक्लं तालकगन्धकी जलनिधेः फेनोऽग्निगर्भाशयः
 कान्तायो लवणानि हेमवचयोर्नीलाञ्जनं तुल्यकम् ।
 भागो हादशको रसस्य तदिदं वज्रास्वृष्टं शनैः
 सिद्धोऽयं बड़वानलो गजपुटे रोगानशेषान् जयेत् ॥८८॥
 आर्द्रकस्य द्रवेणामुं दशवाराणि भावयेत् ।
 दिनद्वयं चित्रकस्य द्रावेणैव तु भावयेत् ॥८९॥
 पादांशममृतं दत्त्वा चित्रद्रावैः क्षणं पचेत् ।
 मात्रया योजयेच्चानु दशमूलशृतं पयः ॥९०॥
 वातश्लेष्मप्रधाने च दद्यात्तूपणचित्रकम् ।
 स्वेदञ्च कटुतुम्बिन्या प्रयुञ्जीतातियत्नतः ॥
 दाहञ्च जयया हन्याच्छीतवातञ्च वर्जयेत् ॥९१॥

इति पाठान्तरम् । लक् गुडलक् । यवाशजं यवचारम् । तावन्मातं सर्वचूर्णसमम् ।
 आख्यातः ऊरुलभः ॥ ८२—८७ ॥

बड़वानलः—जलनिधेः फेनः समुद्रफेनः । अग्निगर्भाशयः शरीरं । लवणानि
 इति पञ्च ; अथ पञ्चानां लवणानां मिलितानामेको भागः । हेम स्वर्णं, तच्च
 भस्मीभूतं याज्यम् । भागो हादशको रसस्य रसस्य पारदस्य हादशको भागः हादशानां
 पूरणः, एवञ्च रसैकभागेन सह शुक्लादीनां हादशभाग इत्यर्थः । वज्रास्वृष्टं सुहोचोर्
 तेन घृष्टं मर्दितम् । अमुं बड़वानलम् । पादांशममृतमिति सिद्धौषधापिचया ।
 चित्रद्रावैः क्षणं पचेत् चित्रकमूलकाद्यैः सह स्रव्णटाहि सौहकटाहि वा सद्गुपाकं
 कुर्यात् । दद्यात् तूपणचित्रकं तूपणचित्रकक्राघमनुपाकं कुर्यात् । दाहमिति ।—

अथ मार्तण्डेश्वरः ।—

समताप्ययुतं शुल्वं पलविंशतिमानकम् ।
 प्रधातं हि चतुर्वारं खण्डयित्वा ततश्चरेत् ॥८२॥
 तत्तुल्यमाक्षिकोपेतं पुटेद्विंशतिवारकम् ।
 गन्धकेन पुटेत्तावदुद्यावत् पलमितं भवेत् ॥८३॥
 क्षिपेत् पलमितं तच्च गन्धकेन हतं रसम् ।
 ग्राणमात्रं सृतं वर्ज्यं सर्वमेकत्र मर्दयेत् ॥८४॥
 इति सिद्धो रसिन्द्रोऽयं मार्तण्डेश्वरनामवान् ।
 कौर्त्तिनो लोकनाथेन लोकानां हितकाम्यया ॥८५॥
 मरीचघृतसंयुक्तः सेवितो मण्डलादितः ।
 वाताद्यष्टमहारोगान् श्वासकामयुतं क्षयम् ॥८६॥
 हलौमकञ्च पाण्डुञ्च ज्वरानपि सुदुस्तरान् ।
 इत्यादिकगदान् सर्वान् विनाशयति निश्चितम् ॥८७॥
 करोति दीपनं तीव्रं दीप्तानलशतोपमम् ।
 सन्निपातं जयत्याशु व्योषाद्रैकसमन्वितः ॥
 सर्वसौख्यकरो नृणां स्त्रीणां बन्धुत्वनाशनः ॥८८॥

अथ चतुःसुधरसः ।—

समभागे शुभे हेन्दि निर्गूढं ताप्यमुत्तमम् ।
 शतधा शतधा रीष्ये शुल्वे च शतवारकम् ॥८९॥

जयथा जयन्त्या सह प्रयुक्तः सन् दाहं हन्तात् ; “दाहं च व्यजनं कुर्वीत” इति पाठान्तरम् ॥ ८८—८९ ॥

मार्तण्डेश्वर—ताप्यशुल्कयोः मिलितयोः विंशतिपलमानता । प्रधातं भक्षोक्तं कौष्ठिकायने आधापितं वा । तुल्यमाक्षिकोपेतं धननावशिष्टेन औषधेन तुल्य-
 स्पर्णमाक्षिकसंयुक्तम् । गन्धकेन इति सर्वतुल्येन । पुटेदिति ।—गन्धकं दत्त्वा दत्त्वा
 तावत् पुटेत् यावता पुटेन औषधं पलमात्रमेव अवशिष्यात् । मण्डलादितः चतु-
 र्विंशतिदिवसमित्यर्थः ॥ ८२—८८ ॥

इत्थं सिद्धमिदं वीजं पृथगक्षप्रमाणतः ।
 समावर्त्य तदेकत्र रसे पञ्चपलात्मके ॥१००॥
 वक्ष्यमाणप्रकारेण जारयेदतियत्नतः ।
 तप्ते खल्ले रसं दत्त्वा वीजं निष्कामितं तथा ॥१०१॥
 मर्दयेदतियत्नेन भवेद्यावद्दिनत्रयम् ।
 पूर्वोक्तकच्छपे यन्त्रे वक्ष्यमाणविडान्विते ॥१०२॥
 वक्ष्यमाणप्रकारेण वीजमेवमशेषतः ।
 बलिकाशीशकव्योम-काक्षीसौवर्चलैः समैः ॥१०३॥
 चक्राङ्गौरससन्निभैः शतधा विडमित्रवत् ।
 एवं जारितसूतेन पलमात्रेण तावता ॥१०४॥
 गन्धकेनापि कर्तव्या सुस्निग्धा वरकज्जलो ।
 लोहपात्रे घृतोपेतां द्रावयेत्तान्तु कज्जलीम् ॥१०५॥
 तुल्यसत्त्वाभ्रभसितं क्षिप्त्वा सन्निधौ सर्वशः ।
 रश्मापत्रे विनिक्षिप्य कुर्यात् पपंटीकां शुभाम् ॥१०६॥
 विचूर्ण्य पपंटीं सम्यक् वैक्रान्तं त्रिंशदंशतः ।
 निक्षिप्य हिङ्गुतोयेन शतधा परिभावितम् ॥१०७॥

अतःसुधरसे—निर्गुदं निःशेषेण प्रवेशितं, यासितमित्यर्थः । वीजं स्वर्णादियत्नं
 लाप्यमित्यर्थः । पूर्वोक्तकच्छपे यन्त्रे “लज्जपूर्णपात्रमध्ये” इत्यादिना नवमाध्यायीते ।
 वक्ष्यमाणविडान्विते बलिकाशीशकादिभिः कृतेन रसादीनां याससानर्थ्यापादकैर्न
 द्रव्यविशेषैश्च युक्ते इत्यर्थः । काक्षी सौराष्ट्रस्थलिका । समैः समपरिमितैः ।
 चक्राङ्गौरससन्निभैः चक्राङ्गी सुदर्शना, पद्मगुडूचौत्यर्थः ; हिङ्गुलोत्तिका वा, तस्याः
 रसेन सन्दर्तितमित्यर्थः । शतधा इति चक्राङ्गौरससन्निभैरित्यनेन सम्यग्व्यते । विड-
 मित्रवत् इति वीजमित्यस्य विशेषणम् ; विडैव अभिवं यासकरणादित्यर्थः ; विड एव
 निजं मिलनसम्पादनादित्यर्थो वा । “विडमित्रवत्” इत्यत्र “विडयन्त्रवत्” इति
 यादवकल्पना साधोयसीति मत्वा नहि ; अष्टमाध्याये जारणालक्षणे “विडयन्त्रादि-
 शोभतः” इति पाठदर्शनात् । तुल्यसत्त्वाभ्रभसितं कज्जलीतुल्यमभ्रसत्त्वम् ।

निरुध्य मल्लमूषायां स्वेदयेदतिथलतः ।

पुनः सञ्चूर्ण्य यत्नेन करण्डे विनिवेशयेत् ॥१०८॥

हन्यात् सर्वमरुहदान् क्षयगदं पाण्डुञ्च नष्टाग्नितां
निर्वीर्यत्वमरोचकं त्वजरणं शूलञ्च गुल्मादिकम् ।

अष्टौ चैव महागदानतितरां व्याधिं मशोषं क्षणात्

भुक्तो मुक्तमितद्यतुः सुधरसः स्वस्थोचितो भूभुजाम् ॥१०९॥

मूलकं वर्जयेदस्मिन् रसे नान्यत्त किञ्चन ।

त्रिवारमेकवारिण तुभुक्षां जनयेद्भ्रुवम् ॥११०॥

अथ सर्ववातारिः ।—

गन्धकाद्विगुणं तालं तालकाद्विगुणा शिला ।

शिलाया द्विगुणं ताप्यं ताप्याच्च द्विगुणं रसम् ॥१११॥

वैकान्तं त्रिंशदंशतः इति कञ्जक्यपेक्षया वैकान्तस्य त्रिंशदंशतम् । द्विद्वितीयेन
द्विद्विनिमित्तजलेन । विशारमिति भुक्त इत्यनेन सम्बन्धते । “एकवारिण” इत्यत्र
“द्विवारम्” इति कश्चित् पाठः । अथमर्थः,—आदौ स्वर्णं तत्त्वनाचिकेष स्रष्टु
मर्दयित्वा लघुपटे पचेत्, ततः उद्धृत्य खल्लयित्वा च पुनः पचेत्, एवं शतपाकं
कुर्यात् । स्वर्णवत् सौव्यतासेऽपि । एवं-पक्षस्य रसजारणे बीजाव्यस्यस्य प्रत्येकं
कर्षमात्रं पञ्चपलिन रसेन स्रष्टु जारयेत् ; तत्र जारणाविधिमात्रं—तस्मै खल्ले
पञ्चपलरसं गृहीत्वा पूर्वोक्तबीजानां प्रत्येकं श्रावं तत्र निक्षिप्य मर्दयेत्, एकौभते
च तस्मिन् पुनः निक्षिप्य श्रावं गृह्णन् मर्दयेत्, एवं दिनत्रयेण पञ्चपलमात्रं तद्वीजं
रसेन ग्रासयेत्, ततः कञ्जपत्रे तं रसं चक्राङ्कुरसेन शतधा मर्दितं बलिकाशौगादि-
कृतं बिडच ऐक्यं पटेत्, एवं-जारितस्य तूतस्य पलं गन्धकस्य च पलं कञ्जली-
क्य घृतात्के लौहपात्रे बदराङ्गारेण तां कञ्जलीं द्रवीकृत्यात्, ततः द्रवीभूतायां
तस्यां कञ्जलीप्रमाणम् अभ्यसत्त्वभस्म निक्षिप्य मिश्रयेत्, अथ रसपपेटौवत्
रक्षापत्रे तां निक्षिप्य पपेटिकां कुर्यात् । ततः तां पपेटौ खल्ले विचूर्ण्य पपेटौ-
मानात् त्रिंशदंशं भस्मवैकान्तं तत्र निक्षिप्य च द्विद्विनिमित्तजलेन भावणाविधिनिष्पद्येत्
शतवारं भावयेत्, अथनारं मल्लमूषायां निरुध्य पटेत्, स्वाङ्गधीतं समुद्रजं विचूर्ण्य च
करण्डान्तः स्थापयेदिति ॥ ९९—११० ॥

खलयेत् सर्वमेकत्र यावत् स्याद्दिनसप्तकम् ।
 सर्वस्याष्टमभागेन दत्त्वा रक्तामृतं शुभम् ॥११२॥
 विषतिन्दुकजैर्द्रावैः पिष्ट्वा गोलकमाचरेत् ।
 विशोष्य बालुकायन्त्रे अन्ध्रयेद्विवसद्वयम् ॥११३॥
 स्वाङ्गशोतलमुद्वल्य तुल्यहिङ्गुष्टकान्वितम् ।
 भावयेद्बीजपूरस्य सप्तवारं रसेन हि ॥११४॥
 सप्तवारं रसेः शुण्ठग्राश्वितमूलस्य वारिणा ।
 इति सिद्धो रसेन्द्रोऽयं सर्ववातारिसंज्ञकः ॥११५॥
 घृतेन सहितो लीढो वल्लद्वयमिती नृभिः ।
 निहन्त्यशीतिवातात्तीर्गुल्मानष्टविधानपि ॥११६॥
 चतुर्विधञ्च मन्दाग्निं शूलानुदरजान् क्रिमीन् ।
 आधानञ्च तथा हिक्रां मूढवातञ्च विड्ग्रहम् ॥११७॥

अथ वातविध्वंसनः ।—

मृतमभ्रकसत्त्वं हि कांस्यं शुल्वञ्च मात्तिकम् ।
 गन्धकं तालकं सर्वं भागोत्तरविवर्जितम् ॥११८॥
 कज्जलीकृत्य तत् सर्वं वातारिस्नेहसंयुतम् ।
 मर्दयेत् सप्तदिवसं गोलौकृत्य तु यत्नतः ॥११९॥
 निम्बुद्रवेण सम्पिष्टं तालकक्लेन लेपयेत् ।
 अर्द्धाङ्गुलदलञ्चैव परिशोष्य प्रयत्नतः ॥१२०॥

सर्ववातारौ—रक्तामृतं रक्तवर्णं महाविषं, वक्ष्यमाणविषकले “रक्तवर्णे महा-
 विषम्” इति दर्शयान् । विशोष्य इत्यत्र आतपे इति शेषः । अन्ध्रयेत्
 पाचयेदित्यर्थः । तुल्यहिङ्गुष्टकान्वितं पाचितौषधतुल्येन हिङ्गुष्टकाख्येन अग्निमान्दाधि-
 कारोक्तेन तल्लान्तरौघेण औषधेन मिश्रितम् ; तच्च “विकटुकसज्जमोदा सैत्थवं
 जीरके द्वे । समधरणघृतानामष्टमो हिङ्गुभागः ॥ प्रथमकावडमुक्तं सर्पिणा चूर्णमेतत् ।
 जुनयति जठराग्निं वातरोगार्थं हन्त्यात् ॥” इत्यनेन उक्तम् ॥ १११—११७ ॥

वातविध्वंसने—मृतमिति पदम् अभ्रकसत्त्वादिभिः सर्वैः सम्मिश्रिते । “मृतम्”

प्रपचेद्बालुकायन्त्रे यामानां द्वादशावधि ।
 पटचूर्णं विधायैतद्भावयेत्तदनन्तरम् ॥१२१॥
 पञ्चकोलकचित्राङ्घ्रि-वरुणादिकषायतः ।
 दग्धमूलकषायेण शृङ्गबेररसेन च ॥१२२॥
 रक्तामृतं कलांशेन दत्त्वा निष्पिष्य यत्नतः ।
 स्थूलकोलास्थितुलितां क्वायाशुष्कां वर्टीं किरित् ॥१२३॥
 तत्तद्रोगहरैर्द्रव्यैर्नृणां देया सदा हिता ।
 हन्यादशौतिधा भिन्नान् वातजातान् महागदान् ॥१२४॥
 गुल्मानष्टविधांश्चापि शूलानष्टविधानपि ।
 जठरस्य रुजः सर्वास्तथा च मलनिग्रहम् ॥१२५॥
 आध्मानकमयाऽऽनाहं विमूर्चीं मन्दवह्निताम् ।
 आमदोषानशेषांश्च दाहं छर्दिश्च दुर्द्वराम् ॥१२६॥
 ग्रहणीं श्वासकासौ च क्रिमिरोगमशेषतः ।
 हन्यात् सर्वाङ्गसदनं मन्यास्तम्भश्च वाजिनाम् ॥१२७॥

इत्यत्र “तृतम्” इति रसेन्द्रसारोक्तः पाठः समीचीनः ; स्यतमिति पाठे कञ्जली-
 करणानुपयोगित्वात् । “गुल्मम्” इत्येवापि “गुडम्” इति तव पाठः । भागोत्तर-
 विवर्द्धितम् उत्तरीोत्तरमिकेकभागवद्धम् । वातारिक्तेः परस्मैतेलम् । गीलीकृत्य
 इत्यादौ—निम्बद्रवेण सम्पिष्टं तत् सर्वं यत्नतः गीलीकृत्य तालकक्केन
 लेपयेदित्यन्वयः । तालकक्कमानन्तु यावता कक्केन लेप्य अर्द्धाङ्गुलघनता
 भवेत् तावदिति बोध्यम् । “सम्पिष्टं तालकक्केन” इत्यत्र “सम्पिष्टतालकक्केन”
 इति पाठे—हरितालं निम्बद्रवेण सम्पिष्य तेन कक्केन इत्यर्थः । “तालकक्केन”
 इत्यत्र “तिलकक्केन” इति रसेन्द्रसारसङ्गृहे पाठः । अर्द्धाङ्गुलदलम् इति
 लेपयेदिति क्रियायां विशेषणम् ; अर्द्धाङ्गुलदलम् अर्द्धाङ्गुलीसेधमित्यर्थः ।
 भावयेदिति कृताहं भावयेत् । चित्राङ्घ्रिः इन्द्रवारुणौमूलम् । वरुणादि वरुणादि-
 गणः ; स च “वरुणार्णवगौ शिशुनकारौ सधुशिशुकः । सधुशुकीकरञ्जौ च
 विश्वाग्निमन्यभोरटाः ॥ श्रेयीयो वसिरो दर्भो वरी वसुक्षिप्तकौ । विलखेवाज-
 शृङ्गौ च वृद्धतीक्ष्णनेव च ॥ वरुणादिगैश्च प्रोक्तः” इत्यादिना “वरुण-सङ्घरहय-

ज्वरे चैवातिसारे च मूलरोगे त्रिदोषजे ।

पथ्यं रोगानुरूपेण द्वापनीयं भिषग्वरैः ॥१२८॥

श्रीमता नन्दिना प्रोक्तो वातविध्वंसनो रसः ।

क्षुधार्थिभिः सदा सेव्यः सर्वाहारपरैर्नरैः ॥१२९॥

अथ त्रिकोदरगुटिका ।—

सूतगन्धकतीक्ष्णाभ्रैः सताप्यैः समभागिकैः ।

रसांशमपरं सर्वं षट्कोलं जीरकद्वयम् ॥१३०॥

सौवर्चलं ससिन्धुयं विडङ्गञ्च हरीतकी ।

अक्षवेतसकं सर्वं वीजपूराम्बुमर्दितम् ॥

गुटिकास्तेन कल्केन कार्याः कोलास्थिमात्रकाः ॥१३१॥

योगिन्या बहुवातिनामयुतया त्रैलोक्यविख्यातया

निर्दिष्टा हि त्रिकोदरीति गुटिका सोष्णाम्बुना सेविता ।

निःशेषानिलदोषरोगजरुजः श्लेष्मामरोगोद्वं

मन्दाग्निं ग्रहणीं चतुर्विधमहाजीर्णञ्च तूर्णं जयेत् ॥१३२॥

अतावरी-टहन-मीरट-विल्व-विषाणिका-विहङ्गती-द्विकरुच-लयाश्च-वह्मपञ्चव-दमं-
रुजकराः” इत्यादिना वा उक्तः । षट्कोलकाद्येन इन्द्रवाक्यमूलकाद्येन वरुणादि-
शयकाद्येन च इत्यर्थः । कलांशेन पाचितौषधापेक्षया षोडशांशेन । रसेन्द्रसारे
“षट्चूर्णम्” इत्यारभ्य “शूलानष्टविधानमपि” इत्यन्तस्य पाठस्य न्यूनता दृश्यते ।
वाजिनाम इत्यत्र अपीति शेषः । “वाजिनाम्” इत्यत्र रसेन्द्रसारे “तथैव
च” इति पाठः । क्षुधार्थिभिः मन्दाग्निभिः अत एव क्षुधावर्धनेच्छुभिः
रिध्यैः ॥ ११८—१२९ ॥

त्रिकोदरगुटिकायां—रसांशमपरं सर्वमिति षट्कोलादीनामक्षवेतसालाणां
सर्वेषां मिलित्वा त्रसभागता, सर्वेषां समभागत्वे रसांशं तथा सर्वमिति पदयोः
द्वैत्याति । षट्कोलं षडूषणं, तत् “षट्कोलं समरिचं षडूषणमुदाहृतम्”
इत्युक्तपक्षम् । बहुवातिनामयुतया बहुव्याधिहृतत्वात् बहुवातिनीतिसंज्ञकया ।
सोष्णांम्बुना इत्यत्र सा इति प्रथक् पदं, त्रिकोदरी गुटिकेत्यर्थः । निःशेषेति ।—

अथ प्रभावती वटी ।—

हेमाञ्जलकतोष्णताप्यक्रमलामिषां समं मेसकं
सूतञ्च द्विगुणं विशोधनबधूस्त्रुग्वह्निशोभाञ्जनात् ।
पाठाशूरणसिन्दुवारविजयैरण्डवैर्मर्दितं
तैलं काङ्गुणिगन्धकं कटुं भवेत् कल्कं वटीं कल्पयेत् ॥ १३३ ॥
प्रभावतीति कथिताऽऽर्द्रकद्रावैर्निपेविता ।
ततश्चानु पिबेत्तोयं दशमूलप्रमाश्रितम् ॥ १३४ ॥
सर्पिष्यलीकं पिबतो जलं जयेत्
मरुहिकारानुदराख्यपस्मंतिम् ॥ १३५ ॥

रीगपटप्रामाणाधिकरण्यात् विकृतः दुःखकारो अनिलदोषः अनिलदोषरोगः तस्मात्
जातः रजः अनिलदोषरोगजरजः, निःशेषाः अशेषाः, सर्वा इत्यर्थः, अशीति-
रिति यावत्, अनिलदोषरोगजरजः इति विग्रहः । प्रेक्षासरीसोद्भवमित्यत्र रज-
मिति शेषः ॥ १३०—१३२ ॥

प्रभावतीवर्णा—कमलं ताम्रं तेषाम्, अत्र स्वरत्नस्यापि कमलशब्देन कुन्दो-
ऽनुरोधतः हलन्तत्वेन पाठः । “कमलामिषान्” इत्यत्र “कमलं सूत्र्यम्” इति कथञ्चित्
पाठे—कमलं ककुम्भं, सूत्र्यं ताम्रम् । एषां हेमादीनां समं समभागता । समकं
मेसानां पूरणं सममनित्यर्थः, सूतमित्यनेन सम्बध्यते ; सूतं द्विगुणम् इति एकभागा-
पेक्षया ज्ञेयम् । विशोधनं विशोधनी, नाशवर्जित्यर्थः, बधूः स्पृक्षा शारिका वा ;
यद्वा—विशोधनबधूः इत्येकपदं, विशोधनी या बधूः सारिवेत्यर्थः ; सारिकायाः
रक्तशोधकत्वात् । शोभाञ्जनात् शोभाञ्जनत्वः, चङ्कृतैः द्रवैरिति शेषः । तैले
शिष्टकम् । काङ्गुणी प्रियङ्गुः लघुधात्वविशेषो वा, तस्याः फलं बीजं वा काङ्गुलिः ;
अखोऽत्र कान्दसः । कटुं त्रिकटुं ; यद्वा—तैलमिति पदं काङ्गुल्यादिभिः सर्वैः
संशोजनीयं, काङ्गुणि तैलं कङ्गुणीबीजकृतं तैलं, गन्धकं तैलं गन्धकस्य तैलं, तथा
कटुतैलञ्च ; “तैलं...कल्कम्” इत्यत्र “तैलेः काङ्गुणिश्रेय गन्धकयुतात् कल्कात्”
इति कुवचित् पाठः । विशोधनादिभिर्द्वैः सदैवान्नन्तरम् एतत् सर्वं भवेदित्यत्र
देयमिति शेषः । कल्कं द्रवैः शिलायां पिष्टं हेमादिकम् । सर्पिष्यलीकं पिष्यली-
चूर्णमलेपयुक्तम् । पिबतो जलं दशमूलकाद्यं पिबतो जगन्म । अपच्युतिम्
अपचारम् ॥ १३३—१३५ ॥

अथ एकाङ्गवाते पर्पटीरसप्रयोगे विध्यन्तरम् ।—

अष्टगुञ्जमितं खादेदेकाङ्गे पर्पटीरसम् ।

अर्द्धकर्षं घृतेनानु योगराजञ्च गुग्गुलुम् ॥१३६॥

अथ विजयभैरवतैलम् ।—

धान्वास्त्रपिष्टसुरभित्तयसूतलिप्त-

तैलाक्तदौसपटवर्त्तिमुखात् प्रवृत्तम् ।

कम्पोत्तरान् जयति पानविलेपनाभ्यां

वातामयान् विजयभैरवनाम तैलम् ॥१३७॥

उक्तञ्च—

रसतालशिलागन्धं दिनं सञ्चूर्ण्य काञ्चिकैः ।

लिप्ता वस्त्रैः कृतां वर्त्तिं तैलाक्तां ज्वालयेत् पुनः ॥१३८॥

तद्भूतं सङ्गृहे तैलमधःपात्रे घृते सति ।

तत्तैललेपितं पत्रं नागवल्लग्राह्यं भक्षयेत् ॥१३९॥

बाहुकर्म्यं शिरःकम्पमेकाङ्गं जानुकम्पनम् ।

नाशयेत् भक्षणास्त्रेपात् तैलं विजयभैरवम् ॥१४०॥

एकाङ्गवाते पर्पटीरसप्रयोगस्य विध्यन्तरमाह, अष्टगुञ्जेति ।—पर्पटीरसेत्यादिना ६०।६८ श्लोकयोः उक्तस्यापि अस्य योगस्य योगराजगुग्गुलीः पर्पटीरसश्च अनुपानले-
नात्र कल्पनात् पूर्वयोगापेक्षया पृथक् सन्तव्यं, तत्र उभयोः मिलितयोगेन
प्रयोगविधानात् ॥ १३६ ॥

विजयभैरवतैले—धान्वास्त्रं काञ्चिकम् । सुरभित्तयं गन्धकवयं, तच्च शिलाताल-
गन्धकद्वयं, न तु त्वरीलापद्वयं विज्ञातकम् ; तन्नास्तरौयविजयभैरवदर्शनात्,
व्याकरिष्यति च स्वयमेवेतदये । तैलाक्ता कटुतैलाक्ता ॥ १३७ ॥

सुरभित्तय इति पदस्य शिलातालगन्धकार्यकत्वप्रतिपादनाय तन्नास्तरौयविजय-
भैरवतैलस्य पाठमुपन्यस्यति, उक्तञ्चेत्यादिना ।—“वस्त्रैः” इत्यत्र “वस्त्रे” तथा
“तद्भूतं सङ्गृहे” इत्यत्र “तद्भूतं यादयेत्” इति रसरत्नाकरोक्तः पाठः साधः ।
तद्भूतं तद्भूतं, तद्विस्तृतमित्यर्थः । सङ्गृहे संस्थापिते इत्यर्थः । “तत्तैललेपितं

अथ स्वच्छन्दभैरवः ।—

तौष्ण्यायस्क्रान्तगोदन्त-माचिकैर्मर्दितो रसः ।
समांशगन्धकः पक्वो हृग्निङ्कायन्वमध्यगः ॥१४१॥
व्योषाग्निमन्यसुरसा-कन्दशृङ्गाभयाविषैः ।
समैः समं त्राहं मुग्धो-निर्गुण्डीरसापिण्डितः ॥१४२॥
सैवितः श्रमयेद्वातान्नान्ना स्वच्छन्दभैरवः ।
विशेषात् वातरक्तञ्च दिवन्नञ्चाऽऽर्द्रकैर्ददेत् ॥१४३॥

अथ द्वितीयविजयभैरवतैलम् ।—

रसगन्धशिलातालं सर्वं कुर्यात् समांशकम् ।
चूर्णयित्वा ततः श्लक्ष्णमारनालेन मर्दयेत् ॥१४४॥
लेपयित्वा तु कल्केन सूक्ष्मवस्त्रं ततः परम् ।
तैलाक्तां कारयेद्वर्चिमूर्ध्वभागे प्रदीपयेत् ॥१४५॥
वर्त्यधःस्थापिते पात्रे तैलं पतति शोभनम् ।
लेपयेत्तेन गात्राणि भक्षयेदातुरस्तथा ॥१४६॥

पत्रं नागवज्राय” इत्यत्र “तत्तैलेलेपयेद्वातं नागवज्राय” इति रसरत्नाकरे
पाठान्तरम् ॥ १३८—१४० ॥

स्वच्छन्दभैरव—तौष्णं तौष्णलौहम् । अथस्त्रालः “वुन्वक” इति प्रसिद्धः लोहा-
कर्षकप्रसारविशेषः ; तौष्णायः तौष्णलौहं, कालं काललौहमिति वा । गोदन्तः
स्वनामख्यातः विषविशेषः । रसः पारदः । अथ तौष्णादीनां गन्धकानां सर्वेषां
तुल्यता । हृग्निङ्कायन्वमध्यगः स्थालीयन्वमध्यगः ; तल्लघन्तु “स्थाल्यां तास्मादि”
इत्यादिना नवमाध्याये प्रोक्तम् । सुरसा निर्गुण्डी । कन्दः शूरचम् ; “कन्द” इत्यत्र
“टङ्ग” इति पाठान्तरम् । मुग्धो कर्कटग्रही । समं सह । तौष्णादिगन्धकानां
सर्वं तुल्यभागं खल्ले सम्यग् स्थालीयन्ते पचेत्, ततः व्योषादीनां प्रत्येकं
चूर्णमेकैकभागसमं दत्त्वा मुग्धोनिर्गुण्डीरसाभ्यां त्राहं सम्यग् पिण्डितं कुर्यात् ;
अथवा—तौष्णादिकं विषानां सर्वे समांशं हृग्निङ्कायन्ते मिदिनं पक्ता अनन्तरं मुग्धो-
निर्गुण्डीरसाभ्यां मर्दयित्वा बटौ कुर्यादिति ॥ १४१—१४३ ॥

नाशयेत् सूततैलं तत् वातरोगाननेकधा ।
 बाहुकम्पं शिरःकम्पं जङ्घाकम्पं ततः परम् ॥१४७॥
 एकाङ्गञ्च तथा वातं हन्ति रोगाननेकधा ।
 रोगशान्त्यै सदा देयं तैलं विजयभैरवम् ॥१४८॥

अथ द्वितीयवडवानलः ।—

सूतहाटकवज्जार्क-कान्तभस्म समाक्षिकम् ।
 तालं नीलाञ्जनं तुल्यमब्धिफेनं समांशकम् ॥१४९॥
 पञ्चानां लवणानान्तु भागैकैकं विमर्दयेत् ।
 वज्रक्षौरैर्दिनैकान्तु रुद्धा तं भूधरे पचेत् ॥१५०॥
 माषैकञ्चाऽऽर्द्रकद्रावैर्लहयेत् वडवानलम् ।
 पिप्पलीमूलजं काथं सपिप्पल्यनुपाययेत् ॥
 धनुर्वीतं दण्डवातं शृङ्खलावातकम्पनुत् ॥१५१॥

अथ द्वितीयस्वच्छन्दभैरवः ।—

शुद्धं सूतं मृतं लोहं ताप्यगन्धकतालकम् ।
 पथ्याग्निमन्यनिर्गुण्डी-तूषणं टङ्गणं विषम् ॥१५२॥
 तुल्यांशं मर्दयेत् खल्ले दिनं निर्गुण्डिकारसैः ।
 मुण्डीद्रावैर्दिनैकं तं द्विगुञ्जं वटकीकृतम् ॥
 भक्षयेत् सर्ववातार्त्ती नाम्ना स्वच्छन्दभैरवः ॥१५३॥

द्वितीयविजयभैरवतैल—सर्वे व्याख्यातपूर्वम् । तत्र पर्णखल्लेन सह शल्लिका
 उपदेशः कृतः, अत्र तु विना पर्णखण्डं केवलश्लाल सेवनमपि रोगहृत् भवति इति
 प्रदर्शनार्थं पुनरुल्लेखः कृतः ॥ १४४—१४८॥

द्वितीयवडवानल—हाटकं स्वर्णम् । वज्रं क्षौरकम् । वज्रक्षौरैः सुक्षौक्षौरैः ।
 रसेन्द्रसारे वातनाशनसंज्ञोऽयम् ॥१४९—१५१॥

द्वितीयस्वच्छन्दभैरव—“मुण्डीद्रावैः” इत्यत्र “शृङ्खलाद्रावैः” इति रसरत्नाकरे
 पाठान्तरम् ॥ १५२।१५३ ॥

अथ षडङ्गगुग्गुलुः ।—

रास्नामृतादेवदारु-शुण्ठीवातारितुल्यकम् ।

गुग्गुलुं सर्वतुल्यांशं कुट्टयेत् घृतवासितम् ॥

कर्षांशं भक्षयेच्चानु ख्यातः षष्ठाङ्गगुग्गुलुः ॥१५४॥

अथ षडङ्गयोगः ।—

धूमसारं वरां यष्टीं टङ्कणं पत्रकं विषम् ।

तुल्यं गुक्काद्वयं खादेदामवातप्रशान्तये ॥१५५॥

अथ त्रिफलाद्यं यमकम् ।—

एरण्डतैलं त्रिफलां गोमूत्रं चित्रकं विषम् ।

सर्पिषा सहितं पक्वा सर्वाङ्गं तेन मर्दयेत् ॥

त्वग्वातघ्नं सहाय्येष्टं—

॥१५६॥

अथ त्वग्वाते आनन्दभैरवप्रयोगोपदेशः ।—

“—देयञ्चाऽऽनन्दभैरवम् ।

लशुनं सैन्धवं तैलमनुपानं प्रकल्पयेत् ॥ १५७ ॥

षडङ्गगुग्गुली—वातारिः एरण्डः तस्य मूलम् । रास्नादीनां तुल्यकं तुल्यांशतः इत्यर्थः । “तुल्यकम्” इत्यत्र रसरत्नाकरीतः “तैलकम्” इति पाठस्तु समीचीनः । घृतवासितं घृतमिश्रितम् । अतः कुट्टनानन्तरमित्यर्थः । “अमृता देवकाद्वयं शुण्ठी वातारितैलकम् । गुग्गुलुं सर्वतुल्यांशं कुट्टयेच्च सदा ददम् ॥ कर्षांशं भक्षयेच्चानु ख्यातं षडङ्गगुग्गुलुम् ॥” इति रसरत्नाकरीतः पाठस्तु लिपिकर-प्रमादविजृम्भित इति प्रतिभाति, राज्ञाभावे पञ्चाङ्गतया षडङ्गगुग्गुलुरिति नाम-वेयर्थ्यादिति ॥ १५४ ॥

षडङ्गयोगी—धूमसारं गृहधूमम् । वरां त्रिफलां ॥ १५५ ॥

त्रिफलाद्ययमकं—एरण्डतैलसर्पिषोः मिलिता प्रस्थः, गोमूत्रं चतुर्गुणं, त्रिफला-चित्रकविषाणां कल्कः स्नेहपादिकः । अथवा—एरण्डतैलमपि कल्कविषया राश्यां, घृतस्यैव प्राधान्येन गृहणात्, एवञ्च सर्पिषः प्रस्थः, गोमूत्रं चतुर्गुणम् एरण्डतैलत्रिफला-चित्रकविषाणां कल्कः स्नेहचतुर्धाशः । त्वग्वातघ्नं रसगतवातव्याधिनाशनम्, उपधातुवृषां लघ्वं प्राप्तस्य वायोः नाशनम् इति वा ॥१५६॥

त्वग्वाते अधिकारान्तरीक्तमौषधविशेषमुपदिशति, देयमिति ।—चः समुच्चये,

अथ निर्गुण्डीप्रयोगः ।—

निर्गुण्डीमूलचूर्णन्तु कर्षं तैलेन लेहयेत् ।

सन्धिवातः कटीवातः कम्पवातश्च शाम्यति ॥ १५८ ॥

अथ रत्नैरण्डप्रयोगः ।—

रत्नस्यैरण्डमूलस्य कर्षं घृष्ट्वा जलेः पिबेत् ।

सर्ववातहरं श्रेष्ठं भग्नवाते विशेषतः ॥ १५९ ॥

अथ इन्द्रवारुणीप्रयोगः ।—

इन्द्रवारुणिकामूलं मागधीगुडसंयुतम् ।

भक्षयेत् कर्षमात्रन्तु सन्धिवातहरं भवेत् ॥ १६० ॥

अथ सर्वाङ्गवातारिरसः ।—

सृतं सूतं सूतं तीक्ष्णं मर्दयेत् कटुकीदृवैः ।

चणमात्रां बटीं खादेत् सर्वाङ्गेकाङ्गवातनुत् ॥ १६१ ॥

सर्पिषा सर्वाङ्गं मर्दयेत्, आनन्दभैरवश्च देयमित्यर्थः ; “देयश्च” इत्यत्र “देयं वा” इति पाठान्तरम् । आनन्दभैरवं “हिङ्गुलं वत्सनाभञ्ज” इत्यादिना बोद्धव्याध्यायोक्तम् । अद्युनमिति ।—लघुनादिवचम् आनन्दभैरवसेवनानन्तरमनुपानं कुर्यात् । तैलमव एरण्डं, सावा च कर्षमात्रा ; तथा च रसरत्नाकरे—“लघुनं सैत्वं तैलं कर्षमात्रं सुखावहम्” इति ॥ १५७ ॥

निर्गुण्डीप्रयोगे—तैलेन एरण्डतैलेन ॥ १५८ ॥

भग्नवातघ्नरत्नैरण्डप्रयोगे—सर्वं स्पष्टम् ॥ १५९ ॥

सन्धिवातहरं इन्द्रवारुणीप्रयोगे—इन्द्रवारुणिकामूलं गोरक्षकर्कटीमूलम् । मागधी पिप्पली । कर्षमात्रमिति इन्द्रवारुणिकादीनां वशायां मिलित्वा कर्षमात्रता ॥ १६० ॥

सर्वाङ्गवातारिरस—“तीक्ष्णम्” इत्यत्र “तासम्” इति रसरत्नाकरे पाठः । कटुकीदृवैः कटुरोहिणीकषाद्यैः । कटुकीदृवैर्भावनाया एकविंशतिवारान् देवाः ; तथा च रसरत्नाकरे—“सृतं सूतं सूतं तासं मर्दयेत् कटुकद्वयैः । एकविंशतिवारं शोष्यं पेष्यं पुनः पुनः ॥ अचमावा बटीं खत्या रसः सर्वाङ्गकम्पनिम् ॥” इति । तत्र चाद्यं सर्वाङ्गकम्पारिरसः इति व्यातम् ॥ १६१ ॥

अथ ताम्बकेश्वररसः ।—

सूतकस्य पलं पञ्च पलैकं ताम्रचूर्णकम् ।
जम्बोराणां द्वयैः पिष्टं सूततुल्यञ्च गन्धकम् ॥१६२॥
नागवल्लीदलैः पिष्टं ताम्रपिष्टं प्रकल्पयेत् ।
कङ्का लघुपुटैः पञ्चाङ्गधरे यामपञ्चकम् ॥१६३॥
आढाय चूर्णयेत्तुल्यैस्त्र्योषणैः सममिश्रितैः ।
अर्द्धाङ्गकम्पवातात्ती भक्षयेच्च द्विगुञ्जकम् ॥१६४॥

अथ गगनगर्भा वटी ।—

सूताभ्रं तीक्ष्णताम्रञ्च सूतं तालकगन्धकम् ।
भार्गीशुण्ठीवचाधान्य-कम्पिक्तञ्चाभयाविषम् ॥१६५॥
मर्द्यं पर्पटकद्रावैर्निष्कैकां भक्षयेद्वटीम् ।
वातश्लेष्महरा ह्याशु वटी गगनगर्भिता ॥१६६॥

अथ वातगजाङ्गुः ।—

सूतं सूतं सूतं लोहं गन्धकं तालमाक्षिकम् ।
पथ्याभृङ्गीविषं व्योषमग्निमन्यञ्च टङ्गणम् ॥१६७॥

ताम्बकेश्वररसे—ताम्रपिष्टं सूतगन्धकाभ्यां पिष्टं ताम्रनित्यं । तुल्यैः त्रयोषणैः सममिश्रितैः प्रत्येकं सप्तभागेन निलज्जित्वा पाचितौषधतुल्यैस्त्रिकटुभिरित्यर्थः । “ताम्रपिष्टम्” इत्यत्र “ताम्रपत्रौ” इति रसेन्द्रसार-रसेन्द्रचिन्तामण्युक्तं पाठान्तरं समीचीनं सुवीक्ष्य । रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे “पिष्टीरसः” रसेन्द्रचिन्तामणौ “पिटोरसः” तथा रसरत्नाकरे “अर्द्धाङ्गवातारिरसः” इत्यादिभिर्विविधैः नामभिः ख्यातीऽयम् । तत्र तत्र च पाठान्तराख्यस्य विविधानि सृज्याणि ॥ १६२—१६४ ॥

गगनगर्भायां—“वचा” इत्यत्र “वला” “कम्पिक्तम्” इत्यत्र “कटुफलम्” तथा “पर्पटकद्रावैः” इत्यत्र “चपलाद्रावैः” इति पाठान्तराणि रसेन्द्रसार-सङ्ग्रह-रसरत्नाकरयोः दृश्यन्ते । पर्पटकद्रावैः क्षेत्पर्पटोरसैः । “चपलाद्रावैः” इति पाठे—पिप्पलीकायैः । तत्र तत्र चास्य महावातगजाङ्गुः इति संज्ञा दृश्यते ॥ १६५।१६६ ॥

तुल्यं खल्ले दिनं मद्यं मुण्डो निर्गुण्डजैर्द्रवैः ।
 द्विगुञ्जां वटिकां खादेत् सर्ववातप्रशान्तये ।
 साध्यासाध्यं निहन्त्याशु रसो वातगजाङ्कुशः ॥१६८॥

अथ वातरक्तलक्षणम् ।—

सन्निध्वनिलरक्ताभ्यां शोफोऽन्तर्वहिराश्रयः ।
 कर्दिज्वराक्षिचकरो भवेद्वातास्रसंज्ञकः ॥१६९॥

अथ वातरक्तचिकित्सा ।—

अथ वातरक्ते अन्याधिकारोक्तौषधप्रयोगोपदेशः ।—

त्रिनेत्राख्यं रसं खादेद्वातशोणितपीडितः ।
 वातास्राजिच्छूलगज-केशर्युदयभास्करः ॥१७०॥
 पूर्वोक्ता पर्पटो योज्या सर्वेष्वारणेषु च ।
 सर्वरोगहिता चैव नाम्ना सर्वेश्वरी शुभा ॥१७१॥

अथ पित्तरोगचिकित्सा ।—

अथ चन्दावलेहः ।—

एलायाश्च तुला ग्राह्या जलद्रोणे विपाचयेत् ।
 अष्टभागावशिष्टान्तु शर्कराद्वितुलां चिपेत् ॥१७२॥

वातगजाङ्कुशे—भृङ्गो अतिविषा । “भृङ्गो” इत्यत्र “शृङ्गो” इति रसेन्दुसार-
 क्षद्गुहं पाठः ॥ १६७।१६८ ॥

वातव्याधिविशेषत्वात् तदनन्तरं वातरक्तचिकित्सितं विवक्षितं तत्तद्व्यासाह,
 सन्निध्विति ।—वातास्रसंज्ञकः वातरक्ताख्यः ॥ १६९ ॥

वातरक्ते अधिकारान्तरोक्तानौषधविशेषानादिश्रुति, विनेवाख्यमिति ।—शूल-
 मज्जेश्वरी-विनेवाख्यरसौ शूलाधिकारोक्तौ । उदयभास्करः शूलाधिकारोक्तः
 प्रसेदाधिकारोक्तौ वा । पूर्वोक्तिरिति ।—सर्वेषु आवरणेषु वातावरणेषु रक्तेषु, वातरक्तेषु
 इत्यर्थः, वातरक्ते हि दुष्टौ बाधुः दुष्टेन रक्तेन आहतो भवति, यदुक्तं चरके,—“बाधुः
 प्रसङ्गो भवेन रक्तेनावरितः पथि । क्रुद्धः सन्दूषयेदक्तं तत्र ज्ञेयं वातशोणितम् ॥” इति ।
 पूर्वोक्ता विद्वज्ज्ञा सर्वेश्वरीति नाम्ना प्रसिद्धा पर्पटो सर्वेश्वरपर्पटोत्यर्थः ॥१७०।१७१॥

चन्दावलेहे—तुला अतपस्तम् । अष्टभागावशिष्टमिति विपाचयेत् इत्यत्र

शतावर्यां विदार्याथ गोचीरञ्चाऽऽदकं पृथक् ।
 लेहवत् साधिते तस्मिन् द्राक्षामधुकपिप्पलीः ॥१७३॥
 त्रिजातकञ्च खर्जूरं चन्दनद्वयसारिवा ।
 मुस्तापद्मकङ्कीविर-धात्री चोत्पलचौरकम् ॥१७४॥
 एतेषां पलमादाय क्षिपित् क्षीर्याश्चतुष्पलम् ।
 क्षौद्रप्रस्थेन संयुक्तं लेहयेत् प्रातरुत्थितः ॥१७५॥
 पित्तोन्मादविकारेषु शिरोभ्रमणमूर्च्छिते ।
 हस्तपादाङ्गदाहे च पित्तरक्तोत्तरावृतौ ॥
 कृदिकामक्षये पाण्डौ चन्द्रवच्चन्द्रभाषितम् ॥१७६॥

अथ ऐलेयसर्पिः ।—

ऐलेयकस्य स्वरसे घृतं क्षीरं समं पचेत् ।
 चन्दनं मधुकं द्राक्षा मधुकञ्च सिता तुगा ॥१७७॥
 ऐलेयकमिदं सर्पिः सर्वपित्तविकारजित् ।
 वातपित्तविकारघ्नं शिरोभ्रमणकम्पनुत् ॥१७८॥

विशिषणम् । गोचीरमित्यत्र समानान्तरीतमपि चौरपदं शतावर्यादिभिरपि
 संयोजनीयम् ; तेन च शतावर्याः क्षीरं विदार्याः क्षीरं गोः क्षीरञ्च : क्षीरवहस्य-
 मानत्वात् शतावर्योविदार्योरसयोः क्षीरसंज्ञा । त्रिजातकं त्वगीलापचकम् । कङ्कीरं
 आलकम् । चौरकं चौरपुष्पी रुद्रा वा । पलमिति पृथक् पलमानम् । क्षीर्याः
 तुगाक्षीर्याः । चन्दवत् इति व्याधिजसत्तापनिवारणात् । चन्द्रभाषितं चन्द्रेण तन्नाचा
 रसकीविदेन चन्दमसा वा भाषितं क्षतितम् ॥ १७२—१७६ ॥

ऐलेयसर्पिर्वि—ऐलेयकस्य एलवान्कस्य आट्टस्य इत्याशयः, अन्वया स्वरसस्य
 दुर्गन्धनात् ; स्वरसाभावे तु “कुडवं चूर्णितं द्रव्यं प्रक्षिप्तं द्विगुणे जले । अक्षोराव-
 स्थितं तस्मात् भवेद्वा रस उत्तमः ॥” इत्युक्तलक्षणकः “शुक्लद्रव्यमुपादाय स्वरसा-
 नामसम्भावे । बारिष्णुदृग्णे साध्यं शास्त्रं पादावशेषितम् ॥” इत्युक्तलक्षणकी वा
 स्वरसान्कस्यः कार्यः । मधुकं मधुद्रुमः । सिता शर्करा । “सिता” इत्यत्र “शिला”
 इति पाठे—शिला ममःशिला । तुगा वंशलोचना । अथ ऐलेयकस्वरसः अनुगुणः
 घृतस्य प्रस्थः क्षीरस्य घृतसमं चन्दनादीनां कल्कः खेडपादिकः ॥ १७७ १७८ ॥

अथ ऐलेयकप्रयोगः ।—

ऐलेयकस्य स्वरसे सक्षीरां शर्करां पिबेत् ।
काथं वा शर्करायुक्तं शिरोभ्रमणकम्पनुत् ॥१७८॥

अथ ऐलेयकतैलम् ।—

ऐलेयकस्य स्वरसमादकन्तु भिषग्वरः ।
कुमार्याः स्वरसं शुद्धं चतुष्पृथ्व्यन्तु कारयेत् ॥१८०॥
आमलक्याः शतावर्या रसं प्रस्थद्वयं पृथक् ।
तैलादकसमायुक्तं क्षीरद्रोणविमिश्रितम् ॥१८१॥
चोचं मलयजं वारि सरलं कुमुदोत्पलम् ।
हे मेदे मधुकं द्राक्षा तुगाक्षीरी मधूलिका ॥१८२॥
काकोली क्षीरकाकोली जीवकर्षभकावुभौ ।
सृगनाभ्यजगन्धा च शशाङ्कश्च पृथक् पृथक् ॥१८३॥
एतेषाञ्चाहंपलकं स्रक्ष्णं चूर्णं विनिक्षिपेत् ।
एतत् सर्वं समालोढ्य मन्दं मन्दाग्निना पचेत् ॥१८४॥
मुहूर्त्तं शुभनक्षत्रे नववस्त्रेण पीडयेत् ।
शिरोनेत्रविकारेषु नस्यवत् कर्णयोजितम् ॥१८५॥
अभ्यङ्गोद्वर्त्तनालेपैः शिरोभ्रमणकम्पनुत् ।
अङ्गदाहं शिरोदाहं नेत्रदाहञ्च दारुणम् ॥१८६॥
विसर्पकविकारांश्च मूर्ध्नि जातान् बहून् व्रणान् ।
आस्यशीषं भ्रमश्चैवं नाशयेन्नात्र संशयः ॥
ऐलेयकमिदं तैलं प्रशस्तं पित्तरोगिणाम् ॥१८७॥

ऐलेयकप्रयोगः—सक्षीरां शर्करामिति क्षीरशर्करयोर्मिश्रित्वा प्रादिकः प्रयोगः ।
काथमिति ऐलेयकस्य ॥ १७८ ॥

ऐलेयकतैलम्—चोचं गुडत्वक् । मलयजं श्रीखण्डं, श्वेतचन्दनमित्यग्रे । वारि
वाल्मजम् । हे मेदे मेदा मन्दाभिदा च । तुगाक्षीरी वंशरीचना । मधूलिका
मृदा, क्षीतकं वा । अमलक्या यमानीभेदः । शशाङ्कः कर्पूरः । मुहूर्त्तं शुभनक्षत्रे,

एलेयकासुतप्राशः ।—

ऐलेयकं समूलञ्च सुद्वपर्णी तथैव च ।

शतावरी विदारी च वाराहोक्तमेव च ॥१८८॥

मधुकञ्च मधूकञ्च तुगाक्षीरी च गोस्तनी ।

एतानि द्विपलांशानि चूर्णीकृत्य पृथक् पृथक् ॥१८९॥

सरलं चन्दनं चीचमुत्पलं कुमुदं जलम् ।

काकोली क्षीरकाकोली हे मेदे जीवकर्षभौ ॥१९०॥

एतेषाञ्चार्धपलिकं प्रत्येकं शर्करायुतम् ।

ऐलेयकं विदारी च वाराहो सुद्वपर्णिका ॥१९१॥

एतेषां स्वरसे शुद्धे शतावर्याश्च भावितम् ।

एतत् सर्वं समाहृत्य क्वायाशुष्कन्तु सप्तधा ॥१९२॥

इक्ष्वात्मकयोः क्षौद्रैर्भावितं सप्तधा पुनः ।

पयसा तु पिबेत् प्रातर्यथाऽग्निबलवान्नरः ॥१९३॥

अङ्गदाहं शिरोदाहं रक्तपित्तं सुदारुणम् ।

शिरोऽक्षिकम्पभ्रमणमित्यादिकगदान् जयेत् ॥१९४॥

इति श्रीवैद्यपतिमंथयमथ तृतीयोऽध्यायः ॥ १९०—१९४ ॥

स्यर्धवात-रक्तवातामवातापश्मारोन्मादेकाङ्गवात-सन्धिवात-भय-कम्प-वातरक्त-

शिरोभ्रमणचिक्निहानासैकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

पच्येदित्यनेन न्यूनः । नववस्त्रेण धीकुर्येत् इति पाकसिद्धौ । मूर्द्धि जातान्
जहन् ग्रथान् शरङ्गिकाः ॥ १८०—१८९ ॥

ऐलेयकासुतप्राशः—ऐलेयकं समूलम् पलबालकं तद्वत्तु मूलम् । गोस्तनी
द्राक्षा । चीचं त्वक् । जलं बालकम् । काकोल्यादिषट्काभावे वशाकर्म शतावरी
अलावधैश्चमत्सारिवागुडूचीवश्लीचना यास्याः । शर्करायुतम् इत्येत शर्कराया
अपि अर्धपलमानता । ऐलेयकमिति ।—ऐलेयकादीनां स्वरसेन सप्तधा भावयित्वा
क्वायावां शोषयेदिति ॥ १८८—१९४ ॥

इति रसरजसमुच्चयतृतीयोऽध्यायः ॥ २१ ॥

अथ द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथ बन्ध्यादिचिकित्सनम् ।—

अथ बन्ध्याया दीपभेदादिकम् ।—

भेदा बन्ध्यावलानां हि नवधा परिकीर्त्तिताः ।

तत्राऽऽदिबन्ध्या प्रथमा पापकर्मविनिर्मिता ॥ १॥

रक्तेन च पृथग्दीपैः समस्तैः पञ्चधा भवेत् ।

भूतदेवापचारैश्च तिस्रो बन्ध्याः प्रकीर्त्तिताः ॥ २॥

अथ बन्ध्याया दीपभेदादिकम् ।—

पुमानपि भवेद्बन्ध्या दीपैरेतैश्च युक्तः ॥ ३॥

अथ बन्ध्यालक्षणम् ।—

गर्भसावी स्मृता पूर्वं मृतवत्सा द्वितीयका ।

तृतीया स्त्रीप्रसूतिः स्यात् काकबन्ध्या सकृद्यसूः ॥ ४॥ इत्यादि ।

अथ बन्ध्यालक्ष्यं प्राधान्येन वातकार्यत्वात् तथा बन्ध्यायां बन्ध्याया दीपभेदादि-
निरूपणे उक्तं “रक्तेन च” इति पदस्य प्रदुष्टार्चवरत्नहेत्येतत्पि रक्तपद-
सान्नाय्यात् वातव्याधिवातरक्ताद्यनन्तरं बन्ध्यादिचिकित्सितम् उपदिदिष्टरादौ बन्ध्यायाः
दीपभेदादिकमाह, भेदा इति ।—आदिबन्ध्या लक्ष्यबन्ध्या, सा पापकर्मविनिर्मिता
प्राक्तनाशमानुष्ठानजाता । रक्तेन प्रदुष्टेनार्चवेत्यर्थः । भूतेति ।—भूतेन देवसह-
यस्यहादौनामावेशेनेत्यर्थः, देवेन इहैव कालेन देवशुर्वाद्यपमानेन इत्यर्थः,
तथा अपचारैश्च निव्याहारविहारादिना च ॥ १।२ ॥

असङ्गात् पुंबन्ध्याया दीपभेदादिकमाह, पुमानिति ।—दीपैः रक्तं विना पापकर्मो-
दिभिः तथा युक्तः द्रष्टव्यमात् ॥ ३ ॥

बन्ध्यालक्षणमाह, गर्भेति ।—गर्भसावी गर्भे चतुर्थमासपथ्यत्वं गर्भे खलति वा
सा तथोक्ता, “सा चतुर्थमासतो मासात् प्रसवेद्गर्भविदवः” इत्युक्तेः ; अथवा—साग-
शब्दोऽत्र सामान्यतः साञ्जनाद्यैः प्रयुक्तः, तेन सावपातयोर्भयोरपि अवरोधः । पूर्वं
प्रथमा, एकविधा बन्ध्या इत्यर्थः । द्वितीयका अपरा इत्यर्थः, मृतवत्सा यथाकाले
मृतसन्तानप्रसविनी, औक्त्यापि तदा सन्ताने अचिरमेव कालेन मृतपुत्रका

अथ जयसुन्दरः ।—

सुवर्णे रजतं तास्रं ताप्यमस्त्वं च वैकृतम् ।
 एकैकां निष्कमानेन मण्डं परिमारितम् ॥१॥
 एतच्चतुर्गुणं सूतं सूताद्विगुणगन्धकम् ।
 मर्दयेत्तन्मृणातोयैर्बन्धजीवरसैरपि ॥२॥
 काचकूप्यां ततः क्षिप्वा ताम्रपात्रं मुखे न्यसेत् ।
 विलिम्बेदभितः कूपौमङ्गलोत्प्रेषया मृदा ॥३॥
 विशोथ च पुटं दद्याद्भूमौ निक्षिप्य कूपिकाम् ।
 मजाख्यपुटपर्याप्तिः शानकर्मितौत्मनैः ॥४॥
 स्नाङ्गशीतं विचूर्ण्यैव भावयेत्तन्मृणाद्वैः ।
 ममवारं विशोष्याथ करण्डान्तर्विनिक्षिपेत् ॥५॥
 अश्वगन्धारजोयुक्तस्तीम्बगोक्षीरसंयुतः ।
 सेवितो गुञ्जया तुल्यः सितया च रसोत्तमः ॥६॥
 माम्रतयप्रयोगेण बन्ध्या भवति पुत्त्रिणी ।
 पुत्त्रिण्यै स्नानशुद्धायै रजःकौशिकचक्षुषौ ॥७॥

श्रीः । तथा स्त्रीप्रवृत्तिः या केवलं स्त्रीपत्यमेव प्रवृत्ते सा इत्यर्थः, अपत्यसामान्यत्वेऽपि
 केन्यायाः केवलं स्त्रीपत्यप्रसवकारिण्याः नाभ्याः बन्ध्यात्वं, तथाः सुप्लुतः पुत्रान्नरक-
 कायासामण्यात् ; तृतीया अपरविधा बन्ध्या इत्यर्थः । या सकृद्वत्सुः एकवारानाव-
 प्रसवकारिणी, एकमात्रपुत्रा इत्यर्थः, सा काकबन्ध्या साऽपि तृतीया बन्ध्या इत्यर्थः ;
 यथा—या स्त्री गर्भलावी सा पूर्वे प्रथमा मृता, या स्त्री मृतवत्सा सा द्वितीयका,
 या च प्रवृत्तिः स्त्री सकृद्वत्सुः सा काकबन्ध्या, सा च तृतीया इति ॥ ४ ॥

जयसुन्दर—ताप्यमस्त्वं नाचिकमस्त्वं । वैकृतं वैकान्तित्यर्थः । एतच्चतुर्गुणं
 मिलितसुवर्णोदितैः चतुर्गुणम् ; तेन सूतस्य विंशतिनिष्कानामता । लक्षणातोयैः
 लक्षणासूक्ष्मस्त्रसैः, लक्षणा च—“पुत्रकाकाररक्तास्य-विन्दुभिर्लोष्णिका सदा ।
 लक्षणा पुत्रजननी वक्षगन्धातिर्भवेत् ॥” इत्युक्तलक्षणा स्नानासंख्याता । वसुजीव-
 रसेः बन्धूकपुष्पस्त्रसैः । भूमौ निक्षिप्य कूपिकां कूपिकां स्रक्तिकायां संस्थाप्य, न
 पुं वषलोपरि संस्थाप्य इत्यर्थः, स्रक्तिकायां कूपिकां संस्थाप्य पुटं दद्यात् ।

गव्याज्येन च संसाध्य तत्तदानीं हि भोजयेत् ।
 ऋताहुताविदं देयं यावन्मासत्रयं भवेत् ॥१२॥
 रसेन्द्रः कथितः सोऽयं चम्पकारण्यवार्त्ताभः ।
 पूर्णासृताख्ययोगोन्मैर्नामतो जयसुन्दरः ॥१३॥
 सेवितोऽस्मिन् रसे स्त्रौणां न भवेत् सूतिकागदः ।
 भवेत् पुच्छश्च दीर्घायुः पाण्डितो भाग्यमण्डितः ॥१४॥

अथ रत्नभागोत्तरः ।—

वज्रं मरकतं पद्म-रागं पुष्पञ्च नीलकम् ।
 वैदूर्यञ्चाथ गोमेदं मीक्षितं विद्रुमं तथा ॥१५॥
 पद्मगुञ्जामितं सर्वं रत्नं भागोत्तरं परम् ।
 तत् तन्नीक्षितविधानेन भस्मोक्कुर्यात् प्रयत्नतः ॥१६॥
 सर्वस्मादष्टगुणितं भस्म वैक्रान्तसम्भवम् ।
 तत्तुल्यं ताप्यजं भस्म तद्विद्विमतं भस्म च ॥१७॥
 सर्वतस्त्रिगुणं तुल्यां रसगन्धककज्जलीम् ।
 सर्वमेकत्र सम्मर्द्य क्रागोदुग्धेन तद्वह्म ॥१८॥

ताम्रगोचोरसंयुतः अश्वत्थवर्षायाः गोः चौरं संहितः । पुच्छिष्ठे ज्ञानयज्ञाद्ये
 ऋतुसाताद्ये पुच्छकामाद्ये इत्यर्थः, पुच्छजन्मानन्तरं यज्ञसाताद्ये इत्यर्थो वा, रजः-
 कौशिकश्चक्षुषी रजःकौशिकस्य पित्तकविशेषस्य चक्षुषी नेत्रे ; रजसा सह कौशिक-
 चक्षुषी इत्यर्थो वा, तत्र रजः स्वेचपर्पटी कर्पूरो वा, कौशिकः गुग्गुलुः, चक्षुः
 नेत्रशृङ्गो । भोजयेत् भोजनं दद्यादित्यर्थः । “पुच्छिष्ठे...भोजयेत्” इत्यत्र “पुच्छिष्ठो
 ज्ञानयज्ञाच्च गलदार्द्रकवाम्बरम् । गव्याजपयसा सिद्धं तत्तदन्नं हि भोजयेत् ॥”
 इति कुवचित् पाठः । इदम् औषधम् ॥ ५—१४ ॥

रत्नभागोत्तरं—पुष्पं पुष्परामम् । नीलकम् इन्द्रनीलाख्यमणिम् । गोमेदं
 रक्तवर्षेर्नाभिविशेषं स्वनामख्यातम् । पक्षितः—उत्तरोत्तरभागवद्विक्रमेण गृहीत्वा
 मिलितानां नवानां पद्मगुञ्जामितत्वं अवधेयम् ; एवञ्च वज्रस्य मोक्षस्य सर्वपाः
 मरकतस्य स्वतदस्य सर्वपाः इति-कमेण भागवद्वै मिलित्वा पद्मगुञ्जामितत्वं भवेत् ।
 तत् रत्नज्ञातम् । तत्तुल्यं वैक्रान्ततुल्यम् । तद्वत् ताप्यभस्मवत् ; तेन च ताप्यवैक्रान्त-

विधाय पर्पटीं यन्नात् परिचूर्ण्य प्रयत्नतः ।
 बन्ध्याकर्कोटकौपर्ण-क्वाथेन परिमर्दयेत् ॥१८॥
 काननोत्पलविंशत्या पुटेत् षोडशवारकम् ।
 एवं रसो विनिष्पन्नो रत्नभागोत्तराभिधः ॥२०॥
 महाबन्ध्यादिवन्ध्यानां सर्वासां सन्ततिप्रदः ।
 देवौशास्त्रे विनिर्दिष्टः पुंसां बन्ध्वत्वरोगनुत् ॥२१॥
 सौऽयं पाचनदौपनो रुचिकरो वृष्यस्तथा गर्भिणी-
 सर्वव्याधिविनाशनो रतिकरः पाण्डुप्रचण्डार्तिनुत् ।
 धन्यो बुद्धिकरश्च पुत्रजननः सौभाग्यकृदयोषितां
 निर्दोषः स्मरमन्दिरामयहरो योगादशेषार्तिनुत् ॥२२॥

अथ चक्रिकावन्धः ।—

गन्धकः पलमात्रश्च पृथगक्षौ शिलाऽऽलकौ
 त्रिदिनं मर्दयित्वाऽथ विदध्यात् कज्जलीं शुभाम् ॥२३॥
 विषाणाकारमूषायां कज्जलीं निक्षिपेत्ततः ।
 द्विपलस्य च ताम्रस्य तन्मूत्रे चक्रिकां न्यसेत् ॥२४॥
 सन्निवृद्ध्यातिवन्धेन सन्निबन्धे विगोषिते ।
 ततः करिपुटार्धेन पाकं सम्यक् प्रकल्पयेत् ॥२५॥
 स्वतःशीतं समुद्धृत्य चक्रिकां परिचूर्णयेत् ।
 स्थगयेत् कूपिकामध्ये वस्त्रेण परिगालितम् ॥२६॥

विजलानां तथाणां प्रत्येकं तुल्यभागता । सर्वतः सर्वेभ्यः वज्रादिविजलानानां
 रत्नानां मिलितचूर्णेभ्यः । चिगुणाम् इति कज्जलीविशेषणम् ; तुल्यां रसगन्धक-
 कज्जलीं तुल्यरसगन्धकयोः कज्जलीमित्यर्थः । धन्यः नैक्यसम्पादनद्वारा धनार्जन-
 हेतुत्वेन धन्यत्वम् । स्मरमन्दिरामयहरोः योनिरोगहन्ता ॥ १५—२२ ॥

चक्रिकावन्धे—विषाणाकारमूषायां शुद्धाकृतिमूषायां, सुषलाव्यमूषायामित्यर्थः ।
 द्विपलस्येति ।—पलदशनिमितं ताम्रं चक्रीकृत्य कज्जल्या उपरि दत्त्वा सन्धिं लेपयेत् ।
 करिपुटार्धेन अर्द्धगणपुटेन, गणपुटार्धे खनितस्य गर्तस्य अर्द्धभागानां करीषेणा-

रसोऽयं चक्रिकाबन्धस्तत्तद्रोगहरौषधैः ।
 दातव्यः शूलरोगेषु मूले गुल्मे भगन्दरे ॥२७॥
 ग्रहण्यामग्निमान्द्ये च विद्रुधौ जठरामये ।
 नागोदरे तथैवोप-विष्टके जलकूर्मके ॥२८॥
 स्कन्देनामन्दकपया त्रिलोकत्राणहेतवे ।
 चक्रिकाबन्धनामाऽयं प्रसूतस्त्रौगदापहः ॥२९॥

अथ बर्हमानः ।—

• पलाईप्रमिते स्वर्णे ताम्रं दत्त्वाऽक्षमात्रया ।
 निर्वापयेच्छुतं वारं निक्षिप्य शुक्रपिच्छकम् ॥३०॥
 ततश्च सारणायन्त्रे सूत्रस्थानसमौरिते ।
 सारणातैलसंयुक्तं जीर्णषड्गुणगन्धकम् ॥३१॥

मूत्रैश्वर्यः । स्वयमेव रचित् । नागोदरे दृष्टगर्भविशेषे ; तल्लक्षणमुक्तं सुसुतेन यथा,
 —“शुक्रभीषितं वायुनाऽभिधपत्रम् अवक्रान्तजीवनाभापयत्युदरम् ; तत् कदाचित्
 यदृच्छयोपशान्तं नेगमेषापहतमिति भावन्ते । तमेव कदाचित् प्रलीयमानं
 नागोदरमित्याहुः” इति । चरकेणाप्युक्तं यथा—“उपवासकृतकर्मपरायाः पुनः कदा-
 चारायाः स्नेहवेषिण्या वातप्रकोपणोज्ञान्वासेवमानाया गर्भो न वृद्धिं प्राप्नोति परि-
 शुष्कत्वात् ; स अपि कालमवतिष्ठतेऽतिमात्रम्, अतिमात्रस्यन्दनश्च भवति, तं
 नागोदर इत्याचक्षते” इति । उपविष्टक-जलकूर्मकावपि दृष्टगर्भविशेषौ, तव
 उपविष्टकलक्षणं यथा चरके—“यस्याः पुनरुपशान्तीवोपयोगात् गर्भिण्याः भवति
 गर्भे जातसारे पुण्यदर्शनं स्यादस्यो वा योनिस्तावः, तस्या गर्भो न वृद्धिं प्राप्नोति
 निःसृतत्वात्, स कालमवतिष्ठतेऽतिमात्रम् ; तमुपविष्टक इत्याचक्षते केचित्” इति ।
 जलकूर्मकलक्षणं च ग्रन्थम् ॥ २३—२९ ॥

बर्हमाने—निर्वापयेदित्यत्र अग्नौ अताप्य तैलतक्रादिषु इति दृष्टव्यम् ।
 शुक्रपिच्छकं गन्धकम् । “शुक्रपिच्छकम्” इत्यत्र “कपिच्छकम्” इति कुत्रचित्
 पाठः । सूत्रस्थानसमौरिते सूत्रस्थानप्रोक्ते, प्रथमाध्यायात् एकादशाध्याय-
 पद्येभ्यः सूत्रस्थानेषु “सुते सतैलयन्त्रस्थे” इत्यादिना नवमाध्यायोक्ते ; यद्यप्यत्र
 चरकादिषु सूत्रस्थानादिस्थानविभागो नास्ति, तथाऽपि “सूत्रनात् सूत्रणा-

रसं हि द्विपलं क्षिप्त्वा सारणाविधियोगतः ।
 सारयित्वा ततः पश्चात् पिष्टं मृतं प्रयत्नतः ॥३२॥
 सूत्रप्रोक्तेष्टिकायन्त्रे स्वेदावेष्टनवाससाम् ।
 मातुलुङ्गरसैः पिष्टं चतुर्निष्कमितं दनुम् ॥३३॥
 ऊर्द्धञ्च विनिधायार्थं जारयित्वा चतुर्गुणम् ।
 तमादाय रसं सम्यक् विचूर्ण्य परिनात्य च ॥३४॥
 षष्ठांशेन मृतं वर्ज्यं समं वैक्रान्तकं स्मृतम् ।
 निक्षिप्य लिङ्गिकापत्र-रसैरापूर्य्य वासरम् ॥३५॥

“सैव सूत्रव्यानमितीरितम्” इति सूत्रव्यानलक्षणीकृतैः प्रथमतः एकादशाध्याय-
 पर्यन्तेषु ग्रन्थेषु एतद्भूयोक्तविषयाणां संज्ञादिनियमनात् तत्पुन्येनानां सूत्रव्यानल-
 क्षणिसंग्रहमिति । सादृश्यात्तैलसंयुक्तं सारणायकस्य तैलसंयुतम् । सारणाद्यं दन्तं
 तैलञ्च रसेन्द्रचित्तामयावुक्तं, यथा—“अथमूषा तु कर्तव्या मौक्तिकाकारसन्निभा ।
 सैव क्रिद्रान्विता मध्ये गन्धौरा सारणीचिता ॥” इति शब्दम् । “मन्त्रिणा किंयुक्तश्चैव
 खदिरः रक्तचन्दनम् । करवीरं देवदारु सरसो रजनौदवम् ॥ अन्त्यानि रक्तपुष्पाणि
 पिष्टा लाञ्चारसेन तु । तैलं विपाचयेत्तेन कुड्यात् बीजादिरत्नम् ॥ विगुणै रक्त-
 पुष्पाणां रक्तपीतमग्न्या च । काये चतुर्गुणं चौरं तैलमेकं सुरेश्वरि । ॥ ज्योतिष्कतौ-
 करञ्जाव्य-कटुतुलसीसमुद्भवम् । पाटलाकाकतुल्यम्-महाराष्ट्रोरसैः पूर्य्य ॥ भेक-
 युक्करसेवाहि-मन्त्रकुर्मज्जलौकसाम् । वसया चैकया युक्तं षोडशान्नैः सुपेषितैः ॥
 भूलतामललाञ्छिक-वल्गुमेलापकौषधैः । पाचितं गालितञ्चैव सारणाग्नेन शृण्वति ॥”
 इति सारणातैलम् । सारणाविधियोगतः सारयित्वा, सारणाप्रकारोऽपि तत्रैवोक्तः,
 यथा—“अन्त्यामेव मूषायां ततैलमपगतकल्कविमलमापूर्य्यमन्त्रविधिममधकात् द्रुत-
 बीजप्रक्षेपसमकालमेव समावर्जनीयः सूतवरः, तदनु सद्यो मूषाननमाच्छादनीयम् ।
 एतत्तैलाक्तस्त्रय्यष्ट्यवस्थेन अरुणामितबीजाभ्याम् अन्ननासारकर्मणा (१) मिलित-
 चेत् सारितः सम्यक् संयमितः विज्ञातव्यः । प्रतिसारितस्तु विगुणबीजेन, तत्तदनु-
 सारितस्तु विगुणैर्न, अथ विविधायांमेव सारणायां अरुणामितकर्मणोः ज्ञानमार्थ-
 मोपदीयत् पञ्चगव्यौ विद्यापथीयाविति” इति । सेदिति ।—स्वेदाद्यं आवेष्टनवाससाम्
 आवरणवस्त्राभ्याम्, ऊर्द्धमित्यनेन सम्बन्धः । “स्वेदावेष्टनवाससाम्” इत्यतः “स्वेदावेष्टन-
 वाससा” इति कुत्रचित् पाठः । दनुं गन्धकम् । चतुर्गुणमिति रसापेक्षया । तं गन्धक-

पुटेद्वादशवाराणि मध्वा द्वादशकोपलैः ।

बन्धुजीवरसेनाथ लक्ष्मणास्वरसेन च ॥३६॥

पुनः सञ्चूर्ण्य सम्पूज्य योगिनीपिटदेवताः ।

पुत्तिष्ठ्याः पूर्णिमायाश्च पूजिताया विधानतः ॥३७॥

इति कृत्वाऽऽप्रयाज्ञर्भं षण्णमामाभ्यन्तरात् खलु ।

आदिबन्ध्यादिका बन्ध्या याद्यान्या दुष्टयोनयः ॥३८॥

प्राप्नुयुर्जीवपुत्रं हि भाग्यसौभाग्यसंयुतम् ।

पुंसामपि च बन्ध्यत्वं ह्यत्परितस्त्वमेव च ॥

बीजदोषा विचित्राश्च विनश्यन्ति न संशयः ॥३९॥

मित्यर्थः । षडांशिन इति रसापेक्षया । समं वैकालं रससमं वैकालमस्य । लिङ्गिका-
पवरसेः शिवलिङ्गीपवरसेः । अथ “मध्वा” इति पाठः समीचीनतया न भाति,
ध्याकरचटुत्वात् सधुनः चण्विरोधित्वाच्च ; “मध्वादशकोपलैः” इत्येव युक्तः पाठः ;
मध्यममाषद्वादशकोपैरित्यर्थः । मध्वा इत्येव पाठे तु—मधू मधूकं तैम मधूकपुष्परसेन
सह मर्दयित्वा इत्यर्थः ; नासैकदेशयुक्तेन नाससाकल्ययुक्तनिधमात् । पुत्तिष्ठ्या
इति ।—यथाविधानेन पुत्रवतीं नारीं पूर्णिमां तिथिश्च पूजयेदित्यर्थः, एतत्तु तामां
प्रसादनायै कार्थ्यं, दृश्यते च लोके, अपुत्तिष्ठ्या पुत्रकामया पुत्तिष्ठ्या अर्चनादिकं
क्रियते इति । पुत्तिष्ठ्याः पूर्णिमायाश्च इत्यत्र आशिवं गृह्णीयादिति शेषः । “पुत्तिष्ठ्याः
...पूजितायाः” इत्यत्र “पुत्तिष्ठ्यापूर्णिमायां च सेवितम्” इति कुत्रचित् पाठः ।
रोगहृदयोगयुक्तः रोगहृता तत्तद्रोगनाशिना योगेन औषधेन द्रव्येण वा इत्यर्थः, सह
युक्तः प्रयुक्तः । अयमर्थः,—कर्षदयमिते द्रवीभूते स्वर्णे कर्षमाणां द्रवीभूतं तासं निक्षिप्य
आलोच्य च तैलतत्क्रादिषु निक्षिपेत्, एवं शतवारं कुर्यात्, ततः तासपरिमितेन गन्धकेन
सह मर्दयित्वा सारणायत्ने तं संस्थापयेत् । ततः सारणातैलमर्दितं बहुगुणगन्धकौण्ठि
क्षिपत्वं पारदं तत्र दत्त्वा सारणाविधानेन सारयेत् । अनन्तरं तं पारदं स्वर्णादि-
सहितं पिष्टा दृष्टकायत्ने स्थापयेत्, बन्धेणाच्छादयेच्च दृष्टकायन्तर्गतमुखम् । ततः
सातुलुङ्गरसपिष्टं चतुर्निष्कं गन्धकं बन्धोपरि दत्त्वा शराविषाच्छाद्य च शरावपालिकयोः
सन्धिं सृष्टा निरुध्य क्षपीतपुटे पचेत् । एवं कारितं रसं कारितेन चतुर्गुणेन तेनैव
गन्धकेन सह विचूर्ण्य बन्धुपूतं कारयेत्, ततः षडांशिन बन्धमखना समेन च वैकाल-
मखना मर्दयित्वा शिवलिङ्गीपवरसेनाद्यान् च दिनमेकं स्थापयेत् । अथ द्वादशशङ्खकेन

ब्रह्मज्योतिर्मुनिवरमतो वर्द्धमानो रसोऽयं
बन्ध्यारोगं हरति सकलं योनिदोषान्शेषान् ।
सूतीरोगानपि बहुविधान् दुःखसाध्यान् समस्तान्
रोगानन्यान्पि खलु तथा रोगद्वययोगयुक्तः ॥४०॥

अथ द्रुतिसारः ।—

युक्तं हि व्योमजद्रुत्यां तुल्यांश्च स्वर्णयुग्मसम् ।
पिष्टोक्तं चिरं पिष्ट्वा मल्लसम्पुटके क्षिपेत् ॥४१॥
निष्कमात्रं बलिं दत्त्वा शतवारं पुटेत्ततः ।
सम्यक् निष्पिथ्य सङ्ग्राह्य करण्डान्तर्विनिक्षिपेत् ॥४२॥
इत्युक्तो द्रुतिसारनामकरसो बन्ध्यामयध्वंसनः
पुत्रीयः खलु सूतिकामयहरो बृथश्चिरायुष्करः ।
सम्यक्मिद्वल्लिद्रुतिप्रकलितो गुञ्जामितः सेवितः
कुर्यात्तीव्रतरां क्षुधं त्वय महारोगादिरोगान् जयेत् ॥४३॥

सध्यप्रमाणोपलेन पुटे दद्यात्, एवं वादशवारं कुर्यात्, प्रतिपुटञ्च लिङ्गिनीपत्र-
रसेनाप्याय दिनमेकं स्थापयेत् । एवं पुटयित्वा बन्ध्यापुष्पस्वरसेन लक्ष्मणास्वरसेन
च सम्यक् संशोध्य चूर्णयित्वा च स्थापयेदिति । “रोगद्वययोगयुक्तः” इत्यनन्तरं
कश्चित् “सननौषाधत्वेन भक्ष्येत् साधयेत् खलु । अन्यथा न यवामोक्तं फलं
दत्तं दूरतरोत् ॥ पाण्डुरित्तिपद्धतौप्रमेहगुदजातीसारयक्षापहं सद्यो दौषपपाचनो
रुचिकरो निःशेषगुल्मापहः । कामशासत्रलासपौनस्रनक्षत्रिस्तार्तिनात्यन्तिकं इधं
पुटिकरं समस्तजटहृद्भोगेन संशोणितम् ॥ इति योगः” इत्यधिकः पाठः ॥३०—४०॥

द्रुतिसारं—व्योमजद्रुत्यां द्रुताभिः ; अथद्रुतिप्रकारान्तु रसेन्द्रचिन्तामणौ यथा—
“अगप्यपवनित्यार्थैर्भेदैर्दत्तं शूरणोदरे । गोहमूत्रं चनं चासं जायते जलसन्निभम् ॥”
इति । अन्यच्च—स्वरसेन अथवाप्याः पिष्टं सौवर्चलान्वितं गगनम् । पक्वञ्च शराव-
पुटे बहुवारं भवति रसरूपम् ॥ निजरसबहुपरिभाषितसुरदाक्षौचूर्णबाधेन ।
द्रवति पुनः संस्नानं भजते कनकत्वं कालेऽपि ॥” इत्यादयो बहवः । युक्तं निश्चि-
न्तितं, तुल्यांश्च द्रुताभिसमं स्वर्णयुग्मं स्वर्णसंयुक्तं पारदमित्यर्थः ; तुल्यांश्च
अथद्रुतितुल्यां स्वर्णयुग्मं द्विभागस्वर्णं रसमित्यर्थो वा । सङ्गसम्पुटके शरावसम्पुटे ।

मतः सर्वामयध्वंसी रमोऽयं हरिसूचितः ।

जीवत्पुत्रप्रदः स्त्रीणां यौवनस्थैर्यदायकः ॥४४॥

भूतप्रेतपिशाचानां भयेभ्योऽभयदायकः ।

जड़ानां दोहदार्त्तानां मन्दबुद्धिमतामपि ॥ ४५॥

मण्डूकौरससंयुक्तो दातव्यो वचया सह ।

जन्मबन्ध्याः काकबन्ध्या मृतवत्साथ याः स्त्रियः ॥

तासां पुत्रोदयार्थाय शम्भुना सूचितः पुरा ॥४६॥

अथ बन्ध्यागर्भसम्प्राप्तिः ।—

अथ सर्पाक्षीप्रयोगः ।—

समूलपत्रां सर्पाक्षीं रविवारे समुद्धरेत् ।

एकवर्णगवां चौरैः कन्याहस्तेन पेययेत् ॥४७॥

ऋतुकाले पिवेद्वन्ध्या पलाङ्गं तद्दिने दिने ।

चौरशाल्यन्नमुद्वञ्च अल्पाहारं प्रकल्पयेत् ॥४८॥

उद्देगं त्वय शोकञ्च दिवा निद्राञ्च वर्जयेत् ।

न कर्म कारयेत् किञ्चित् वर्जयेच्छीतमातपम् ॥

एवं सप्तदिनं कुर्याद्वन्ध्या भवति गर्भिणी ॥४९॥

बलिं गन्धकम् ; अथ गन्धकञ्च निष्कमानतातया स्वर्णधयोरपि तद्यात्वसन्निगतव्यम् ।
जतवारं पुटेदित्यत्र प्रतिपुटे गन्धकनिष्कं दातव्यमिति बोध्यम् । पुच्छीयः पुच्छितः
पुच्छप्रद इत्यर्थः । सम्यगिति ।—सम्यक् यथाविधि सिद्धया निष्पादितया बलिद्रव्या
गन्धकद्रव्येण, द्रुतगन्धकेन, प्रकलितः निद्रितः । हरिसूचितः हरिणा प्रचारितः
इत्यर्थः ; “हरिसूचितः” इत्यत्र “मन्दिनोदितः” इति पाठान्तरम् । दोहदार्त्तानां
जम्भामिलाषापूरणजनितपौडितानामित्यर्थः । मण्डूकौरससंयुक्तः मण्डूकौ मण्डूकपर्णी
ज्राक्षी वा तद्रससहितः ; जन्मबन्ध्यादिभ्यः वचामण्डूकौरसाभ्यां सह दातव्योऽयं
रसः इत्यर्थः । शम्भुना सूचितः पुरा पूर्वकाले भगवता शिवेन आबिष्कृत
इत्यर्थः ॥ ४१—४६ ॥

सर्पाक्षीप्रयोगः—सर्पाक्षीं सर्पकदाक्षीं “पानशिखलि” इति ख्याताम् ; राखा-
विशिष्टं वा । कन्याहस्तेन कुमारोहस्तेन, अणुदाहस्तेनैत्यर्थः ॥ ४७—४९ ॥

अथ देवदासीप्रयोगः ।—

देवदासीयमूलन्तु ग्राहयेत् पुण्यभास्करे ।
निष्कलत्रयं गवां क्षीरैः पूर्ववत्क्रमयोगतः ॥ ५० ॥
ब्रह्म्या प्रक्षभते गर्भं दिनं पथ्यं यथा पुरा ॥ ५० ॥

अथ शरपुङ्गाप्रयोगः ।—

शीततीयेन सम्पिष्टं शरपुङ्गीयमूलकम् ।
कर्षं पीत्वा क्षमेद्गर्भं पूर्ववत्क्रमयोगतः ॥ ५१ ॥
नो चेदपरमासे तु कारयेत् पूर्ववत् फलम् ।
पतिसङ्गे क्षमेद्गर्भं नात्र कार्या विचारणा ॥ ५२ ॥

अथ रुद्राक्षादिप्रयोगः ।—

एकमेव तु रुद्राक्षं सर्पाक्षौ कर्षमात्रकम् ।
पूर्ववच्च गवां क्षीरैश्चतुर्काले प्रदापयेत् ॥ ५३ ॥
महागणेशमन्त्रेण रक्षां तस्यास्तु कारयेत् ।
एवं दिनत्रयं कुर्याद्ब्रह्म्या भवति पुच्छिणी ॥ ५४ ॥

अथ श्वेतकण्टकारीप्रयोगः ।—

सुश्वेतकण्टकार्याश्च मूलं तद्वच्च गर्भकृत् ॥ ५५ ॥

देवदासीप्रयोगे—देवदासीयमूलं इतिषोपक्रममूलम् । पुण्यभास्करे पुष्यानक्षत्र-
संस्थे मूले इत्यर्थः, भास्करश्च पुष्यर्षिस्थितिकालस्तु क्षीरान्नसः तृतीयांशान्-चतुर्ष्वदिना-
हारम् सप्तदशवासरम् चत्वारिंशद्वह्नान् यावत् । पूर्ववत्क्रमयोगतः चतुर्काले
पूर्वयोगोक्तविधानेनेत्यर्थः । एवमुत्तरवाज्यवर्गस्तथ्यम् ॥ ५० ॥

शरपुङ्गाप्रयोगे—अपरमासे परमासीव-चतुर्काले इत्यर्थः ॥ ५१।५२ ॥

रुद्राक्षादिप्रयोगे—एकमेव रुद्राक्षम् एकं रुद्राक्षगुणकम् । महागणेशमन्त्रस्तु
“श्रीं नमो महाविनायकाय भयतं रघु रघु, गण फलसिद्धिं देहि रुद्रवचनेन
स्वाहा” इति ॥ ५३।५४ ॥

श्वेतकण्टकारीप्रयोगे—सर्वं स्पष्टम् ॥ ५५ ॥

अथ विष्णुकान्ताप्रयोगः ।—

पूर्वपुत्रवती तासां कर्म तदच्च कथ्यते ।
 पेषयेन्महिषीक्षीरैर्विष्णुकान्तां समूलकाम् ॥५६॥
 महिषीनवनीतेन ऋतुकाले तु भक्षयेत् ।
 एवं दिनं दिनं कुर्यात् पथ्यं युक्त्या च पूर्ववत् ॥
 गर्भं प्रलभते नारी काकवन्ध्या सुशोभनम् ॥५७॥

अथ अश्वगन्ध्याप्रयोगः ।—

अश्वगन्धीयमूलन्तु ग्राहयेत् पुष्यभास्करे ।
 पेषयेन्महिषीक्षीरैः पलाहं पाययेत् सदा ॥
 सप्ताहात्प्रलभते गर्भं काकवन्ध्या चिरायुषम् ॥५८॥

अथ मृतवत्सालक्षणम् ।—

गर्भः सम्भूतमात्रसु पक्षात् मासाश्च वत्सरात् ।
 स्त्रियते द्वित्रिवर्षे वा यस्याः सा मृतवत्सका ॥
 तत्र योनः प्रकर्तव्यो यथा शङ्करभाषितः ॥५९॥

अथ शङ्करीकटैवव्यपाशयचिकित्सा ।—

मार्गशीर्षेऽथवा ज्येष्ठे पूर्णायां लेपिते गृहे ।
 नूतनं कनसं पूर्णं गन्धतीयेन कारयेत् ॥६०॥
 शाखाफलसमायुक्तं सर्वरत्नसमन्वितम् ।
 सुवर्णमुद्रिकायुक्तं षट्कोणे मण्डले स्थितम् ॥६१॥

विष्णुकान्ताप्रयोगे—पूर्वपुत्रवती पूर्वं प्रथमम् एकवारमेवेत्यर्थः, पुत्रवती या काकवन्ध्या इत्यर्थः । कर्म तदत्तं पुत्रवत् कर्म, पुत्रवत् कर्मेत्यर्थः । विष्णुकान्ताम् अपरानिताम् । दिनं दिनं दिवसदयमित्यर्थः ॥ ५६।५७ ॥

अश्वगन्ध्याप्रयोगे—अश्वगन्धीयमूलम् अश्वगन्ध्यामूलम् ॥ ५८ ॥

मृतवत्सालक्षणे—सर्वं सुगनम् ॥ ५९ ॥

शङ्करीकटैवव्यपाशयचिकित्सायां—पूर्णायां पञ्चम्यां दशम्यां पौर्णमास्यां वा तिथौ । लेपिते इत्यत्र गोग्रहेण इति पुरश्चोदम् । सुवर्णमुद्रिकायुक्तं लघुमुद्रासंयुक्तम् ।

तन्मध्ये पूजयेद्देवीमैकान्तानामविश्रुताम् ।
 गन्धपुष्पाक्षतैर्धूप-दोषैर्नैवेद्यसंयुतैः ॥६२॥
 अर्चयेद्भक्तिभावेन मद्यैर्भासैः समत्पूजकैः ।
 ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ॥६३॥
 वाराहो च तथा चैन्द्री षट्पत्रेषु च मातृकाः ।
 पूजयेन्मन्त्रलिङ्गेन ओङ्कारैर्नामसंयुतैः ॥६४॥
 दधिभक्तेन पिण्डानि सप्तसङ्ख्यानि कारयेत् ।
 षट्सङ्ख्या षट्सु पत्रेषु आहृत्य कल्पयेत् पृथक् ॥६५॥
 उल्लेख्य सप्तकं पिण्डं शुचिस्थाने वह्निः क्षिपेत् ।
 तैर्भुक्तैर्गृहमागच्छेच्चक्राग्रे योगमाचरेत् ॥६६॥
 कन्धकायोगिनीरामा भोजयेत् सकुटुम्बकम् ।
 दक्षिणां दापयेत्तासां देवताग्रे निवेद्य च ॥६७॥
 विसर्ज्य देवताञ्चाथ नद्यां तत् कलसोदकम् ।
 शकुनं वीक्षयेद्दोमान् शुभेन शुभमादिशेत् ॥६८॥
 विपरीते पुनः कुर्याद्दुयोगं तद्वत् सुसिद्धिदम् ।
 प्रतिवर्षमिदं कुर्यात् दीर्घजीवी सुतो भवेत् ॥६९॥
 “ओं ह्रीं क्लीं एकान्तदेवतायै नमः ।” अनेन मन्त्रेण पूजा
 जपश्च कार्यः ।

षट्कोणे मण्डले स्थितं षट्कोणं मण्डलं लिखित्वा तदुपरि कलसं स्थापये-
 दित्यर्थः । एकान्तानामविश्रुताम् एकान्ता इति नाम्ना ख्याताम् । मन्त्रलिङ्गेन
 तत्तद्देवताया वीजनन्त्येव इत्यर्थः । ओङ्कारैर्नामसंयुतैः ओं ब्राह्मी नमः इत्यादि-
 रूपैरित्यर्थः । कल्पयेत् पृथक् ब्राह्मीत्यादिदेवताभ्य उल्लेखं कुर्यादित्यर्थः । उल्लेख्य
 स्तववत्पूजा एकान्ताया देव्या नामोल्लेखं कारयित्वा निवेद्येत्यर्थः । तैः सप्तभिः पिण्डैः
 भुक्तैः, केष्विदं प्राणिभिरिति शेषः, तेषु भुक्तेषु सक्त्यु इत्यर्थः । अक्राग्रे मण्डलसंयुक्ते
 इत्यर्थः, उपविश्येति शेषः, योगमाचरेत् देव्या ध्यानां कुर्यादित्यर्थः । शकुन-
 मिति ।—धीमान् पुरोहितः शकुने शुभसूचकानिभित्तं वीक्षयेत्, स्तववत्पूजामिति शेषः ।
 शुभेन शुभशकुनदर्शनेन शुभं कल्याणं पुत्रस्य दीर्घजीवनप्राप्तिरूपमित्यर्थः, आदिशेत्

अथ युक्तिव्यापारये बन्ध्याकर्कोटकीप्रयोगः ।—

प्राङ्मुखः कृत्तिकाश्लेषे बन्ध्याकर्कोटकीं हरत् ।
तत्कन्दं पेषयेत्तोये कर्षमात्रं पिबेत् सदा ॥
ऋतुकाले तु सप्ताहं दीर्घजोवी सुतो भवेत् ॥७०॥

अथ प्रथममासे पञ्चकादिकल्कः ।—

अकस्मात् प्रथमे मासे गर्भं भवति वेदना ।
गोक्षीरैः पेषयेत्तुल्यं पद्मकोशीरचन्दनम् ॥
पलमात्रं पिबेन्नारी त्र्यह्नाहर्भः स्थिरो भवेत् ॥७१॥

अथ द्वितीयमासे नीलोत्पलादिकल्कः ।—

नीलोत्पलं मृणालञ्च खण्डौ कर्कोटशृङ्गिका ।
गोक्षीरैर्द्वितीये मासि पीत्वा शाम्यति वेदना ॥७२॥

अथ तृतीयमासे श्रीखण्डादिकल्कः ।—

श्रीखण्डं तगरं कुठं मृणालं पद्मकेशरम् ।
पिबेच्छीतोदकैः पिष्टं तृतीये वेदना न हि ॥७३॥

अथ तृतीयमासे नीलोत्पलादिकल्कः ।—

नीलोत्पलमृणालानि गोक्षीरैश्च कशेरुकम् ॥७४॥

जानीयात् । विपरीते दूरदृष्टवशात् अगमशकुने दृष्टे इत्यर्थः । “क्रां क्रीम्” इत्यत्र
“क्रौं क्रीम्” इति पाठान्तरम् ॥ ६०—६९ ॥

युक्तिव्यापारयधिक्रियायां बन्ध्याकर्कोटकीप्रयोगे—बन्ध्याकर्कोटकी तित्ता-
कर्कोटकीम् ॥ ७० ॥

प्रथममासिकपञ्चकादिकल्के—पद्मकं पद्मकाष्ठम् । चन्दनं रत्नचन्दनम् । पलमात्र-
मिति वशायां मिलितानां जातव्यम् ॥ ७१ ॥

द्वितीयमासिकनीलोत्पलादिकल्के—खण्डौ सुदृढपर्णी ; “खण्डम्” इति पाठे—
पञ्चविकारविशेषः, “खण्डगुड” इति भाषा ॥ ७२ ॥

तृतीयमासिकश्रीखण्डादिकल्के—श्रीखण्डं श्वेतचन्दनम् ॥ ७३ ॥

तृतीयमासिकनीलोत्पलादिकल्के—मृणालानीति यदुपपन्नं पद्मोत्पलकुमुदा-
होनां मृणालवोधनाथम् ॥ ७४ ॥

अथ गर्भिणीज्वरे पाठादिकषायः —

पाठामुस्तावयः स्यात्स्व-मारिवापन्नकैः शृतम् ।

शीतं तोयं निहत्याशु गर्भिणीज्वरवेदनाम् ॥७५॥

अथ गर्भिणीज्वरे क्तिन्नादिकषायः —

क्तिन्नाथोपर्णिकाकाथः सिताक्षौद्रघृतो हरेत् ।

गर्भिणीनां ज्वरं घोरं लङ्केगमिव राघवः ॥७६॥

अथ गर्भिणीज्वरे पयस्यादिकषायः —

पयस्यासारिवायष्टी-बलालोभ्रमधूङ्गवः ।

दुध्मेन मिश्रितः काथो हरेन्नर्भवतीज्वरम् ॥७७॥

दुर्जयः सर्वरोगेषु गर्भिणीनां ज्वरः खलु ।

तापो जूर्तिषु गर्भस्य विक्रियां कुरुतेतराम् ॥७८॥

अथ गर्भिण्यतिसारे वृक्षकत्वगादिकषायः —

वृक्षकत्वग्वनो देव-दारुदारुविभावरी ।

गर्भिण्या अतिसारघ्नः काथ एषां भवेदध्रुवम् ॥७९॥

अथ गर्भिण्यतिसारे श्रीपण्यादिबलादिकाथो —

श्रीपर्णीयष्टिगोष्यन्द-दार्वाकाथोऽतिसारनुत् ।

बलादुरालभापाठा-शुण्ठीमुस्ताकषायवत् ॥८०॥

गर्भिणीज्वरे पाठादिकषाये—पयः स्यात् बालो भ्रमलकं वा । धनुः बालकम् ।
सारिवां अनेलमूलम् ॥ ७५ ॥

गर्भिणीज्वरे क्तिन्नादिकषाये—क्तिन्ना गुडूची । औपर्णिका गान्धारी । सिता-
क्षौद्रे प्रचेष्टे ॥ ७६ ॥

गर्भिणीज्वरे पयस्यादिकषाये—पयस्या घोरकाकोषी । मधूङ्गवः मधुः
बहुकसारः तम्बू । दुध्मेऽत्र प्रचेपविधया प्रयोज्यः । जूर्तिषु ज्वरेषु तापः
ज्वरसत्ताप इत्यर्थः । जूर्तिषु इत्यत्र बहुवचनं ज्वरस्य अटविधत्वापेक्षया
अवधारतव्यम् ॥ ७७-७८ ॥

गर्भिण्यतिसारे वृक्षकत्वगादिकषाये—वृक्षकत्वग् कुटजवल्कलम् । घनः
शुण्ठकम् । दारुविभावरी दारुहरिद्रा ॥ ७९ ॥

गर्भिण्यतिसारे श्रीपण्यादिकाद्य-बलादिकाथयोः — गोपी सारिवा । बला...

अथ गर्भिण्याः उदावर्त्तादौ पुनर्नवादिक्वाथः ।—

जातः पुनर्नवादीभ्यां क्वाथः क्षीरयुतो निशि ।
पौतो हरेदुदावर्त्तं गुल्मार्शःशोफवेदनाम् ॥८१॥

अथ गर्भिण्याः शोषादौ अन्यादिक्वाथः निर्गुण्डादिचूर्णञ्च ।—

घृतक्षीरगुडान्याऽऽर्द्र-क्वाथः सिद्धेन चूर्णिताम् ।
कणां संयोज्य सेवेत शोफपित्तापनुत्तये ॥८२॥

अथ गर्भिणीशोथे पुनर्नवादिलेपः ।—

पुनर्नवावचाकल्क-धान्यैर्लेपोऽतिशोफनुत् ॥८३॥

अथ गर्भिण्या उदावर्त्तादौ वर्षाभूक्वाथः ।—

गुडान्यसहितं क्वाथं वर्षाभूमूलसाधितम् ।
उदावर्त्ते च शोफे च गर्भिणीं पाययेद्भिषक् ॥८४॥

अथ गर्भिण्याः पित्तार्त्तौ यष्टिकादिववाग्ः ।—

पित्तार्त्ते हन्ति यष्टीका-द्राक्षामलकसाधिता ।
पौता दुग्धयवागूश्च गर्भिणीनामसंशयम् ॥८५॥

मुक्ताकषायवत् इत्यत्र बलादिकषावो यथा अतिसारवृत् तथा श्रीपण्यादिक्वाथोऽपि अतिसारवृत् ; एवञ्च श्रीपण्यादिना प्रथमो योगः बलादिना च द्वितीयो योगः अवगन्तव्यः ॥ ८० ॥

गर्भिण्या उदावर्त्तादिषु पुनर्नवादिक्वाथे—क्षीरयुतः दुग्धप्रचेपयुक्तः ॥८१॥

गर्भिण्याः शोषादौ अन्यादिक्वाथ-निर्गुण्डादिचूर्णयोः,—अन्या हरीतकी । चार्द्रम् चार्द्रकम् । सिद्धेन निर्गुण्डा । घृतक्षीरगुडान्यार्द्रक्वाथः इत्यन्तरं सेव्य इति शेषः ; तथा चूर्णितां कणाञ्च सिद्धेन संयोज्य सेवेत इत्यन्वयः ; हरीतकीचार्द्रक-क्वाथे घृतादिवयं प्रक्षिप्य शोषादिनाशनाय पिबेत् तथा निर्गुण्डीचूर्णं पिप्पलीचूर्णञ्च ऐक्यं सेवेत इति निष्कर्षः । “घृत...संयोज्य” इत्यत्र “घृतक्षीरगुडान् चार्द्रक्वाथः सिद्धानुचूर्णितः । संयोज्य नित्यम्” इति कुत्रचित् पाठः ॥ ८२ ॥

गर्भिणीशोथे पुनर्नवादिलेपे—कल्कः शिष्टकः । धान्यः धान्याकः । अत्र “पुनर्नवावचाकनको धान्यैर्लेपः” इति पाठकल्पना साधीयसी ; तथात्वे धान्यैः धान्यशुषैरित्यर्थः, काञ्जिकैरिति यावत् ॥ ८३ ॥

गर्भिण्याः उदावर्त्तादिषु वर्षाभूक्वाथे—गुडान्ययोः प्रक्षेपः ॥ ८४ ॥

गर्भिण्याः पित्तार्त्तहरयष्टिकादिववाग्—दुग्धयवाग्ः दुग्धनिश्चिता यवाग्-

अथ गर्भिण्याः श्वासकासे तित्तादिकषायः ।—

तित्ताहरीतकीभार्गी-वचाशुण्ठीकपायकम् ।

सगुडं पाययेद्द्वयः श्वासकासापनुत्तये ॥८६॥

अथ गर्भिणीकासे मरिचप्रयोगः ।—

भरीचचूर्णं सक्षौद्र-मिताज्यं कामनाशनम् ॥८७॥

अथ गर्भिण्या बालौ लाजादिकषायः ।—

लाजैलाकोलमज्जाम्बु निपीतं वान्तिनाशनम् ॥८८॥

अथ गर्भिण्याः हिक्कायां बालविल्वप्रयोगः ।—

बालविल्वोद्भवः काथो हिक्कां हन्यात् समाक्षिकः ॥८९॥

अथ गर्भिण्या अग्निमान्द्ये अजमोटादिचूर्णम् ।—

अजमोदाऽश्वगन्धा च द्वे कणे जीरकं तथा ।

क्षौद्रा मधुगुडोपेता निहन्त्युर्मन्दवह्निताम् ॥९०॥

अथ गर्भिण्या वातरोगे बालादिक्षीरं क्षीरयवागूष ।—

बालविल्वविदारौभिः पृश्निपर्ण्या च साधितम् ।.

क्षीरं क्षीरयवाम्बाऽपि पिवेद्वातकृतामये ॥९१॥

रित्यर्थः, यटिकादीनां क्राधेन कल्केन वा यवागूं साधयित्वा दुग्धेन सह पिवेदिति निष्कर्षः ॥ ८५ ॥

गर्भिण्याः श्वासकासे तित्तादिकषाये—गुडः प्रलेप्यः ॥ ८६ ॥

गर्भिणीकासे मरिचप्रयोगे—मरिचचूर्णस्य साधकद्वयं क्षौद्रादिभिरवल्लेख्यम् ॥८७॥

गर्भिण्या बालौ लाजादिकषाये—कोलमज्जा बदरफलश्लिष्टम् । “कोलमज्जा” इत्यत्र “अङ्गुलीमज्जा” इति पाठान्तरम् । अस्तु काथः ॥ ८८ ॥

गर्भिण्या हिक्कायां बालविल्वप्रयोगे—बालविल्वं विल्वशलाटुः ॥ ८९ ॥

गर्भिण्या अग्निमान्द्ये अजमोटादिचूर्णे—डे कणे पिप्पली गजपिप्पली च ॥९०॥

गर्भिण्या वातामये बालादिक्षीरे—बालं बालकं, विल्वं विल्वपत्रम् । “विदारौभिः” इत्यत्र “विदारौभ्याम्” इति पाठकल्पना साधोयसौ ; तथात्वे बालविल्वं विल्वशलाटुः । क्षीरयवाम्बाऽपि बालविल्वविदारौभिः साधितक्षीरेण पक्वया यवाम्बा इत्यर्थः ; यवाम्बा इत्यत्र विषयावशात् तृतीया, यवागूं पिवेदित्यर्थः । “क्षीरयवागूंषा” इति पाठकल्पना साधोयसौ ॥ ९१ ॥

अथ गर्भिण्या मूत्ररोगे श्वदंष्ट्रादिकाः ।—

श्वदंष्ट्राबल्योः काथो मूत्ररोगे प्रशस्यते ॥८२॥

अथ गर्भिण्याः मासानुमासिकयोगाः ।—

सुरटान् वयःस्था च शाकवीजञ्च यष्टिका ।

बला कृष्णतिलास्ताम्र-वल्ली चाश्मन्तकस्तथा ॥८३॥

नीलोत्पलं वयस्या च गुडूची सारिवा तथा ।

मधुयष्टौ च पद्मञ्च रास्ना सारिवया सह ॥८४॥

काश्मर्यो बृहतौ चोरी शृङ्गवल्लीत्वचो घृतम् ।

मधुपर्णी बला शिग्रु श्वदंष्ट्रा पृश्निपर्णिका ॥८५॥

सितामधुकशृङ्गाट-द्राक्षाविसकशेरुकाः ।

सप्तश्लोकाहनिर्दिष्टान् योगान् सप्त प्रयोऽन्वितान् ॥

पिवेत् क्रमेण मासेषु गर्भस्त्रावादिवारणान् ॥८६॥

गर्भिण्या मूत्ररोगे श्वदंष्ट्रादिकाः—मूत्ररोगे मूत्रकृच्छादौ ॥ ८२ ॥

मासिकयोगेषु सुरदाविन्यादिप्रथममासिकयोगे—वयःस्था चौरिकाकोली ; तस्युते
“वयःस्था” इत्यत्र “वयस्या” इति पाठः । शाकवीजं शाकः मरुजद्रुमविशेषः “श्रेगुन्”
इति भाषा, तस्य बीजम् । यष्टिका मधुयष्टिका । कृष्णतिलादिद्वितीयमासिकयोगे—
“बला” इत्यत्र “शतावरी” इति सूत्रेण पाठः । ताम्रवल्ली मरिचा । अश्मन्तकः अस्म-
न्तोटकः । नीलोत्पलमिन्त्यादिद्वितीयमासिकयोगे—वयस्या चौरिकाकोली ; “वयस्या”
इत्यत्र “वयस्या” इति पाठान्तरम् । “हृत्वादनौ वयस्या च लता चोत्पलसारिवा”
इति सौश्रुतपाठे—लता दूर्वा प्रियङ्गुवा । उत्पलसारिवा अनन्तमूलम् । मधुयष्टी-
त्यादिलतृतीयमासिकयोगे—पद्मं पद्मपुष्पम् ; “पद्मम्” इत्यत्र “पद्मा” तथा “सारिवया
सह” इत्यत्र “अनन्तासारिवा” इति सौश्रुतपाठे—पद्मा भार्गी । काश्मर्ये इत्यादि-
प्रथममासिकयोगे—काश्मर्यः शम्भारीफलम् । चोरी चौरिका पञ्च चौरि-
रक्षा वा, एकवचनानु चौरित्वसामान्यात् । शृङ्गं पर्णं, जीवकं वा, वल्ली वैश्व-
मूलकं, त्वक् गुडत्वक् । “काश्मर्योऽर्धतम्” इत्यत्र “हृत्वादनौ काश्मरी चापि
चौरियक्षास्त्वचो घृतम्” इति सौश्रुतपाठे तथा “हृत्वादनौ काश्मरी चापि
चौरियक्षास्त्वचो घृतम्” इति सौश्रुतपाठे च—चौरियक्षास्त्वचः चौरिणां चौरित्वत्वात्वां बटादीनां यक्षाः
अविकसितपत्रसुकुलानि त्वचश्च वक्षस्तलानि चेत्यर्थः । “घृतम्” इत्यत्र “विषम्”

अथ गर्भिणीवाते उग्रीरादिचौरम् ।—

उग्रीरयष्टीसंसिद्धं गर्भिणीवातहृत् पथः ॥८७॥

अथ गर्भिणीवाते द्राक्षादिप्रवागुः ।—

द्राक्षाद्यष्टिकसिद्धा च यवागूश्च तथाफला ॥८८॥

अथ गर्भिण्याः पित्ते बलादिकाथः ।—

बला वासा पृथक्पर्णी-निर्य्यूहयापि पित्तनुत् ॥८९॥

अथ गर्भिण्याः कामलादौ बलादिकाथः ।—

स पुनश्चित्रया युक्तौ गर्भिणौकामलापहः ।

कासं श्वासं तथा रक्त-पित्तञ्चाशु विनाशयेत् ॥९०॥

अथ गर्भिण्याः सर्वरोगे बलाप्रयोगः ।—

अष्टतः सष्टतो वाऽपि सदुग्धौ वाऽप्यदुग्धवान् ।

एक एव बलाक्ताशो गर्भिणीसर्वरोगनुत् ॥९१॥

अथ मूढगर्भायाः लक्षणम् ।—

विलोमवायुना गर्भा जीवन् यदि न निःसरेत् ।

स गर्भसङ्ग इत्युक्तौ मूढगर्भा—” ॥९२॥

इति चक्रदत्तः पाठः । मधुपर्णीत्यादिषष्ठनामिकयोगे—मधुपर्णी यष्टिमधुः “मधुपर्णी” इत्येव “मधुयष्टिका” इति चक्रदत्तः पाठः । नितेत्यादिसप्त-
नामिकयोगे—विषं स्यात्तम् । पयोऽन्वितान् दुग्धसंयुक्तान् ; कसकविषया एते
उपयोग्याः ; केचित्तु चौरपाकपरिभाषया इत्याहुः ॥ ८३—८६ ॥

गर्भिणीवाते उग्रीरादिचौर—यष्टी यष्टिमधु ॥ ८७ ॥

गर्भिणीवाते द्राक्षादिप्रवागुः—प्रवङ्गपरिभाषया अनेन द्राक्षामधुक्ताद्येन सिद्धा
यवागुः । तथाफला पूर्ववत् वातहृरा इत्यर्थः ॥ ८८ ॥

गर्भिण्याः पित्ते बलादिकाथे—पृथक्पर्णी पुत्रिपर्णी ॥ ८९ ॥

गर्भिण्याः कामलादौ बलादिकाथे—स पुनः बलादिनिर्य्यूहः पुनः । क्षिप्रया
गुड्या ; क्षिप्रा इव प्रवेपविषया योग्या ; क्षिप्रासहितानां बलादीनां
निर्य्यूहो वा ॥ ९० ॥

गर्भिण्याः सर्वरोगे बलाप्रयोगे—सर्वं स्पष्टम् ॥ ९१ ॥

अथ अन्तर्मृतापत्त्याया लक्षणम् ।—

“—मृते शिशौ ।

स्तब्धाधानं शिशिरजठरं सास्यशोषं समूर्च्छं
गर्भास्पन्दः श्वसनकमहा-पूतिगन्धो भ्रमात्तिः ।
लच्छोच्छासोऽसितरुचिवपुः स्तब्धनेत्रे व्यथोद्यो
विण्मृतार्त्तिर्भवति हि मृतापत्यगर्भाङ्गनायाः ॥१०३॥

अथ मूढगर्भाया असाध्यलक्षणम् ।—

अकालश्वाससंयुक्ता बह्वभ्रष्टभगान्विता ।
शीताङ्गी पूतितोद्गारा मूढगर्भा न जीवति ॥१०४॥

अथ मूढगर्भचिकित्सा ।—

अथ करञ्जबीजादिप्रलेपः अहिनिर्मीककुहोच्चौरप्रयोगौ च ।—

वीजं करञ्जसञ्जातं कपित्थतुलसीजटा ।
दुग्धे पिष्ट्वा विलिप्याथ नाभिपत्करलेपतः ॥१०५॥
सुरया वाऽहिनिर्मीकैः सम्यग्यौनिप्रधूपनात् ।
सुखं मृते वधूर्माँर्द्धै सुक्पयःक्षेपणादपि ॥१०६॥

स्त्रीरोगसामान्यात् मूढगर्भचिकित्सितं विवक्षुः तल्लक्षणमाह, विलीमेति ।—
विलीमेवायुना प्रतिलीमेवायुना । गर्भसङ्गः गर्भाणिःसर्षणं मूढगर्भं इत्युक्तः ॥१०२॥

अन्तर्मृतापत्त्याया लक्षणमाह, मृते इति ।—शिशौ मृते गर्भांस्मृते इत्यर्थः ।
आब्धाधानं कञ्चता देहस्य जडता आधानञ्च । शिशिरजठरम् उदरस्य शैत्यम् ।
गर्भास्पन्दः गर्भस्य निश्चलता । श्वसनकमहापूतिगन्धः श्वसनके निश्वासे महान्
पूतिगन्धः दुर्गन्धः । असितरुचिवपुः कृष्णवर्णदेहः । विण्मृतार्त्तिः विण्मृतसङ्ग
इत्यर्थः ॥ १०३ ॥

मूढगर्भाया असाध्यलक्षणमाह, अकालेति ।—अकालश्वाससंयुक्ता आसहेतोः
असादेरभावेऽपि पुनः पुनः दीर्घनिश्वासनिश्चेपिणौ । बहेति ।—बहः बहुष्किद
इत्यर्थः, अष्टः स्वस्थानास्रलितश्च भगः घोनिः तेन अन्विता युक्ता सङ्कुचितयोनिः
अलितयोनिश्च इत्यर्थः । पूतितोद्गारा पूतिता दुर्गन्धिता उद्गारे यस्याः सा ॥१०४॥

सुखप्रसवाथं करञ्जबीजादिप्रलेपे—कपित्थतुलसीजटा कपित्थतुलसीर्मुलम् ।

अथ हलिनीप्रयोगः ।—

हलिनीमूलिका नाभि-गुह्यवस्तिप्रलेपिता ।

विशल्यां कुक्षे नारीं श्वेतपुष्पा च सा क्षणात् ॥१०७॥

अथ यटिकादिकल्कः ।—

यष्टीलुङ्गजटा पिष्टा पौता सूतिकरी ध्रुवम् ॥१०८॥

अथ लाङ्गल्यादिलेपः ।—

लाङ्गलीमधुसिन्धूत्यैर्योनिलेपात् स्रवेद्ध्रुः ॥१०९॥

अथ मातुलुङ्गीरन्ध्राप्रयोगो ।—

मातुलुङ्गाश्च मूले च रन्ध्राया वा कटिस्थिते ॥११०॥

अथ सिद्धार्थादिवस्तिः ।—

सिद्धार्थमागधौकुष्ठ-गोलोमीमिषिकल्कितः ।

निरुहः स्नेहपटुयुक् जरायुं पातयेत्तराम् ॥१११॥

बिलिष्य इत्यत्र नाभिपत्करनिमित्तं शेषः, सुखं मृते इत्युत्तरं चान्वयः । नाभिपत्करलेपतः इत्यस्य सुरया इत्यनेन सम्बन्धः ; सुरया वा करञ्जबीजादिकं पिष्ट्वा नाभिपत्करलेपात् सुखं मृते इति निष्कर्षः । अहिनिर्मोक-सुहोत्रीरप्रयोगयोः, —अहिनिर्मोकेः इत्यत्र अहिग्रन्थेन कणसर्पः यावत् । सुक्ष्पयः सुहोत्रीरम् ॥ १०५।१०६ ॥

सुखप्रसवायै हलिनीप्रयोगे—हलिनीमूलिका लाङ्गलीमूलम् । श्वेतपुष्पा च सा श्वेतपुष्पा हलिनीत्यर्थः ; श्वेतपुष्पा श्वेतापराजिता वा ॥ १०७ ॥

सुखप्रसवायै यटिकादिकल्के—यष्टौ यष्टिमधुकः, लुङ्गजटा मातुलुङ्गमूलम् ; योगोऽयं मधुघृताभ्यां पातव्यः चक्रपाणिघृततन्त्रान्तरौयवचनदर्शनात् ; तथा हि— “मातुलुङ्गस्य मूलानि मधुकं मधुसंयुतम् । घृतेन सह पातव्यं सुखं नारी प्रसूयते ॥” इति ॥ १०८ ॥

सुखप्रसवायै लाङ्गल्यादिलेपे—मधुना पेयत्वं कार्यम् । स्रवेत् गर्भे सुखे-दित्यर्थः ॥ १०९ ॥

सुखप्रसवायै मातुलुङ्गीरन्ध्राप्रयोगयोः,—कटिस्थिते इत्यस्य “वधूः स्रवेत्” इति पूर्वेषु सम्बन्धः ; कटिस्थिते कस्यां घृते सति इत्यर्थः ॥ ११० ॥

सिद्धार्थादिवस्ति—गोलोमी श्वेतद्रवो वचा वा । मिषिः मधुरिका, एतैः कल्कितः सिद्धार्थादिकल्कसंयुतः । निरुहः आस्त्रापनं रुचवस्तिरित्यर्थः । स्नेहपटुयुक्

अथ सिद्धार्थकानुवासनम् ।—

सिद्धं सिद्धार्थकं तैलं पायी वा स्मरमन्दिरे ।

अनुवासनतः श्रौत्रमपरां पातयेद्दध्रवम् ॥११२॥

अथ सूतिकाचिकित्सा ।—

अथ कौरण्टकादिकाथः ।—

कौरण्टकं कुलत्पञ्च सर्वैरेभिः शृतं जलम् ।

युक्तं शर्करया पीतं सूतिशूलज्वरापहम् ॥११३॥

अथ पञ्चमूलकाथः ।—

लोहखण्डयुतं पञ्च-मूलिकासाधितं जलम् ।

नाशयेत् सूतिकारोगान् सवातान् विविधान् खलु ॥११४॥

छिद्रः तैलादि पटुं सैन्धवलवणं तदयुक्त्वा लोहपट्टाभ्यां युक्तं इत्यर्थः । जरायुम् अमरा-
सित्यर्थः । सिद्धार्थादिकं समभागे पिष्टा जलेनालोकाय च तैलादिछिद्रं लवणञ्च अनुदप-
सावया प्रक्षिप्य निरुद्धः काव्यैः ॥ १११ ॥

सिद्धार्थकानुवासने—सिद्धं सिद्धार्थादिकत्कपञ्चमित्यर्थः, सिद्धार्थकं तैलं सार्धं
क्षैलम् । अनुवासनं छिद्रवन्तिः । सिद्धार्थादिकत्कपादेन चतुर्गुणजलेन च सार्धपतैलं
पक्वा अनुवासनं कर्तव्यम् । अपराम् अमराम् ॥ ११२ ॥

गर्भिणीचिकित्सानन्तरं सूतिकाचिकित्सायाः । तत्र कौरण्टकादिकाथे—
कौरण्टकं कुरण्टकः पीतपुष्पा क्षिण्टी तस्य इदं कुरण्टकमूलमित्यर्थः । “सर्वैरेभिः”
इत्यस्य बहुव्रीहिः प्रयोगश्चल्यः, इच्छं बहुत्वाभावात् ॥ ११३ ॥

पञ्चमूलकाथे—लोहखण्डयुतं तप्तलोहखण्डसूटम् । पञ्चमूलिकासाधितमित्यत्र
पञ्चमूलं सहदिति ज्ञातव्यं, दीपनत्वादुष्णवैय्येत्वाच्च । लोहखण्डकनिकं बज्जौ प्रताप्य
पञ्चमूलकाथे निर्वाप्य च तं काथं पाययेत् । तथा च रसरत्नाकरे—“आपयित्वा-
ऽनन्ते लोहं मुह्ययुषे निधेययेत् । पञ्चमूलस्य वा काथे पिप्यलौसल्लिऽथवा ॥ पीतं
गुप्तादि तच्छीघ्रं सर्वमूर्तोरुजाहरम् ॥” इति । योगरत्नाकरेऽप्युक्तं—“पञ्चमूलस्य
काथं वा तप्तलोहेन सहतम् । सूतिकारोगनाशाय पिबेद्वा तदयुतां सुराम् ॥”
इति ॥ ११४ ॥

अथ भूनिम्बादिनेत्रम् ।—

भूनिम्बनिम्बभद्राश्व-गन्धसप्तच्छदत्वचा ।

तैलं पचेत्तदभ्यङ्गात् सूतिकासर्वरोगनुत् ॥११५॥

अथ सौभाग्यशुण्ठी ।—

अञ्जलिद्वितये तोये कंसमात्रपयोऽन्विते ।

तुलानैशकैरां दत्त्वा गुडपाके कृते क्षिपेत् ॥११६॥

एलागिङ्गिकावेक्ष-व्योषजीरकदीप्यकान् ।

भृङ्गं लवङ्गं बोलच्च प्रत्येकञ्च पलं पलम् ॥११७॥

मिषिः पञ्चपला धान्यं पलत्रयमितं तथा ।

शुण्ठीमष्टपलां सम्यक् विचूर्ण्य परिमिश्रयेत् ॥११८॥

एषा सौभाग्यशुण्ठीति शम्भुदेवेन कीर्तिता ।

सेविता हन्ति सूताया ज्वरं रोगमनेकधा ॥११९॥

भूनिम्बादिनेत्रम्—भूनिम्बं किराततिक्तकम् । भद्रं मूलकं, भद्रा प्रसारणीत्यर्थः वा । सप्तच्छदत्वचा सप्तपर्णवृक्षकलेन । भूनिम्बादीनां पादिककल्मेन चतुर्गुणेन जलेन च तैलं पक्तव्यम् । क्वचिद्विद्वान्तरं—“तैलं लाक्षादिकं नाम सर्वानय-विनाशनम् ॥ चन्दनं सारिषा लोघं स्रुतीकाशकैरान्वितम् । काष्ठं कृत्वा प्रदातव्यं शर्मिण्यां ज्वरशान्तये । क्रोमेराश्चरुस्तचन्दनवला-चाकार्कवत्सादनौ सुतोभीरयवान-घर्पटव्या-क्लाथं पिवेद्भूमिभौ । नानावर्णरुजातिसारकणदे रक्तसूतौ वा ज्वरे शोभोऽयं भूनिभिः पुरा निगदितः तून्वामयेष्टतमः ॥” इत्यधिकपाठो दृश्यते ॥११५॥

सौभाग्यशुण्ठीम्—अञ्जलिद्वितये कुडवद्वये, शरावमिते इत्यर्थः । तोये तोयदे घृते इत्यर्थः, “नामैकदेशयष्टणेनापि नाससमुदाययष्टणम्” इति न्यायात् तोयशब्देनात्र तोयदस्य यष्टणं, तोयदस्य घृतं, तथा च मेदिनी—“तोयदी मुक्तके मेघे पुमानाज्ये नपुंसकम्” इति । तन्नाम्नरे घृतपाठदर्शनादत्रापि तोयशब्देन घृतस्यैव यष्टणमभि-प्रेतम् । कंसमात्रपयोऽन्विते दुग्धादुक्तयुते, द्रवद्वैगुण्यात् षोडशशरावद्वैगुणसहिते इत्यर्थः । गुडपाके कृते गुडपाकलक्षणं समुदिते इत्यर्थः । रिङ्गणिका कैवरीमुक्तकम् । त्रैलोक्यं विडङ्गम् । दीप्यकं यमानी कृष्णजीरकं वा ; तन्नाम्नरे “साजाजी-जीरादपि” इति पाठदर्शनात् ; तत्र अजाजीशब्देन कृष्णजीरकस्याभिधानम् । भृङ्गं गुडलक् । बोलं गन्धरसः, बोलपत्रमिति वा ; तन्नाम्नरे “दल” इति

ग्रीहानं मलबन्धश्च पाण्डुगुल्मारुचीस्तथा ।

कासश्वासकिमोनग्नि-मान्यादिकगदांस्तथा ॥

काथाग्निजननं ह्येतत् सूतिकासृतमुच्यते ॥१२०॥

अथ पर्पटीरसः ।—

मञ्जारीमितवज्रहेमजरसैर्व्यामार्ककान्तेर्मृतै-

र्भागैस्तूत्तरवर्द्धितैः समरसैर्गन्धैर्द्विकर्षोन्मितैः ।

जातः पर्पटिकारसो घृतकणायुक्तो हरेत् सर्वशः

सूतीनां हि महागदान् गदचयं नानानुपानान्वितः ॥१२१॥

प्राठदर्शनात् ; बोलपत्रं तेजपत्रसदृशमुगन्धिपत्रविशेषः, “वाटिघापत्र” इति
ख्यातम् । मिषिः मधुरिका । काथाग्निजननं जठराग्निसन्दीपनम् । योगरत्ना-
करे तु तीर्थस्थाने सर्पिः, कंसमात्रपथः स्थाने पथसः प्रख्यद्वयं, दीप्यकमित्यत्र अनाथौ,
बोलमित्यत्र दर्शनं तथा सङ्कादिद्रव्यवयव्याने नाशकेश्वरः तेजपत्रस्य दृश्यते, तथा हि—
“आन्यस्याल्लिलियुग्ममत्र पथसः प्रख्यद्वयं खण्डतः पञ्चाशत्पलमत्र चूर्णितमथ प्रक्षिप्यते
नागरम् । प्रख्याद्वयं गुडवद्विपाच्य विधिना मुष्टितयं धान्यकान् मिथ्याः पलपलं पलं
किमिरिपोः साजानिजीरादपि ॥ व्योषाश्चोददलोरेणैन्द्रमुसलः सद्राविहीनां पलं पलं
नागरखण्डसंज्ञकमिदं सौभाग्यदं बोधिताम् ॥” इति । कल्पना आस्या एवं—गुण्या
अष्टपलं चूर्णं घृतशरावे मनाक् भट्टा सपादषट्शरावनितां शर्करां षोडशशरावदुधेना-
बोद्य तत्र निक्षिप्य गुडपाकविधिना पचेत्, आसन्नपाके च एलादिचूर्णं दत्त्वा अन्न-
तारयेदिति । कश्चिदेतदनन्तरं—“नागरस्य पलान्वष्टौ घृतस्य पलविंशतिः ।
चीरादकेन संयुक्तं खण्डस्यार्धपलं तथा ॥ शतान्नाजीरकव्योष-तिसुगन्धि शमागिका ।
कारवीनिषिचव्याघ्रि-मुक्लानाश्च पलं पलम् ॥ लीहीभूतमिदं सर्वं घृतभाण्डे निधाप-
येत् । तं यथाग्निबलं स्वादेत् प्रसृता च विशेषतः ॥ तत् वक्ष्ये बन्धमायुधं वक्षी-
पलितनाशनुम् । वयसः स्थापनं ह्येतदग्निप्रदिकारं परम् ॥ आसन्नपात्रप्रशसनं
सौभाग्यकरमुत्तमम् । सकृत्पुनश्शसनं सूतिकास्रीमनाशनम् ॥” इत्यधिक-
पाठः ॥ ११६—१२० ॥

पर्पटीरसे—मञ्जारी सार्धपादद्वयं, तच्च एकभागापेक्षया जोड्यं, तन्निघताः बज्र-
हेमजरसाः बज्रं हीरकं, हेमजः सुवर्णमाश्लिकाः, रसः रसाञ्जनं ते तैः, अथ
व्यादीनां त्रयाणां प्रत्येकं व्योमभागापेक्षया सार्धपादद्वयमाणं, ततश्च व्योमस्य कोष-

अथ स्वर्णादिप्रयोगः ।—

स्वर्णतारघनभानुतीक्ष्णकं तेषु चैकमतिमात्रमारितम् ।

सूतिकासकलरोगनाशनं रोगहारि विहितानुपानतः ॥१२२॥

अथ योनिव्यापच्चिकित्सा ।—

अथ योनिशूल निर्गुण्डीप्रयोगः ।—

निर्गुण्डीपत्रनिर्व्यासो गुडो जीर्णः सुरान्वितः ।

स्रवितस्तक्रभक्ताभ्यां योनिशूलविनाशनः ॥१२३॥

अथ प्रसन्नित्वां कारलीकन्दप्रयोगः ।—

निर्गताऽपि विशदयोनिः कारलीकन्दलेपिता ॥१२४॥

अथ शिथिलयोनी-इन्द्रगोपप्रयोगः ।—

इन्द्रगोपाम्बिलेपेन द्रव्ययोनिर्दृढा भवेत् ॥१२५॥

भागले वचादीनां प्रत्येकं मायकपञ्चोन्मानं धातुम् । व्योम अमं, कान्तं कान्त-
लौहम् । भागैस्तृतरवहितैः सुतरोत्तरमेकैकभागद्वयैः । सप्तरसैरित्यादौ रस-
यन्त्रधोर्मिलित्वा कर्षद्वयमानं, प्रत्येकमित्यपरैः । घृतकषायुक्तः पिप्पलीचूर्णघृत-
मिश्रितः । वजादिकं सर्वं मर्दयित्वा रसपट्टीवत् पचेदिति ॥ १२२ ॥

स्वर्णादिप्रयोगे—तारं रजतम् । घनम् अधम् । भागुः तासम् । तीक्ष्णकं तीक्ष्ण-
लौहम् । तेष्विति ।—स्वर्णादिष्वेतेषु मध्ये एकं यत्किञ्चिदेकं स्वर्णं वा तारं वा
इत्यादिरूपम् अतिमात्रमारितं सुश्रोत्रैर्नित्यैः । रोगेति ।—विहितानुपानतः तत्त-
द्रोगहितानुपानयोगात् रोगहारि सूतिकासकलरोगनाशनं, भवेदिति
शेषः ॥ १२२ ॥

सूतिकासकलरोगनाशनीययोनिव्यापच्चिकित्सायाह । तत्र योनिशूलहरनिर्गुण्डी-
प्रयोगे—निर्गुण्डीपत्रादीनां तथायां समभावता । “सुरान्वितः” इत्यत्र “सुराघृतः” इति
कस्यचित् पाठः ॥ १२३ ॥

प्रसन्नित्वां कारलीकन्दप्रयोगे—निर्गताऽपि योनिः कारलीकन्दलेपिता कारवेद्यो-
मूललेपिता विधेत् अन्तः प्रविशेत् ; अष्टा—वा योनिः विधेत् अन्तः प्रविशेत्, साऽपि
कारलीकन्दलेपिता निर्गता वह्निर्लज्जता भवेदित्यर्थः, अन्तर्मुखयोनिः वह्निर्भवतीति
वाच्यम्, “सुषुप्तोमूललेपाच्च प्रविष्टान्तर्बहिर्भवेत्” इति सिद्धयोगदर्शनात् ॥ १२४ ॥

शिथिलयोनी-इन्द्रगोपप्रयोगे—इन्द्रगोपाग्बिलेपेन इन्द्रगोपाख्यौटविशेषप्रलेपेन ;

अथ विव्रतायां माकन्दमूलादिलिपः ।—

माकन्दमूलकर्पूर-मधुभिश्च जरतिस्त्रयः ।

कुरुते संव्रतां योनिं कन्यकाया इव ध्रुवम् ॥१२६॥

अथ श्रीपर्णीतैलम् ।—

श्रीपर्णीरसकल्काभ्यां तैलं सिद्धं तिलोद्भवम् ।

तत्तैलं तुलिकेनैव स्तनयोः परिदापयेत् ॥१२७॥

पतितावुच्छ्रितौ स्त्रीणां भवेयातां पयोधरौ ।

गजकुम्भसमाकारावुन्नतौ परिमण्डलौ ॥१२८॥

अथ बालचिकित्सा ।—

अथ बालस्य गर्भक्लेशनिवारणोपायः ।—

गर्भनिर्गतबालस्य कणास्त्रेण प्रदापयेत् ॥१२९॥

यद्यपि अग्निशब्देनैव इन्द्रगोपशब्देनैव वा इन्द्रगोपाख्यकौटविशेषो लभ्यते, तथाऽपि एकपथ्याशक्तस्य पदद्वयस्य युगपदभिधानं “पथिनौषधम्” इत्यादिप्रयोगवत् शातजम् ; अथवा—इन्द्रगोपाख्यसरीसृपविशेषस्य निषेधायम् अग्रेः, चित्तकस्य च निषेधावे-
मिन्द्रगोपस्य सहस्रम् । इन्द्रगोपाग्निः वार्षिककौटविशेषः, “आधादे पोक्ता” इति ख्यातम् ; इन्द्रगोपः तदाख्यकौटविशेषः, अग्निः चित्तकः इत्यर्थो वा ; “इन्द्र-
गोपाज्वलिपेन” इति पाठान्तरे—आज्यं घृतं, घृतेन इन्द्रगोपं पिशा बलिपः
दातव्यः ॥ १२५ ॥

विव्रतायां माकन्दमूलादिलिपे—माकन्दमूलम् आसृज्यस्य मूलम् ; “माकन्दमूल”
इत्यत्र “मदफल” इति चकोक्तपाठे—“मदः कलुरौ, फलं जातौफलं, किं वा मदफलं
मदनफलमेव, एतैर्मधुना पिष्टैर्यौनिप्रपूरणम्” इति शिवदासः । संव्रतां सङ्कुचिताम् ।
योनिं विव्रतां योनिमित्यग्रेः, विव्रतां योनिं संव्रतां कुरुते इति ॥ १२६ ॥

श्रीपर्णीतैल—श्रीपर्णी गान्धारी तस्याः रसः त्वयसः तैलाच्चतुर्गुणः, कल्कोऽपि
त्वच एव सहपादः । तुलिकेन तुलिकेनेत्यर्थः, “तुलिकेन” इति चक्रवर्त-
पाठः ॥ १२७ ॥ १२८ ॥

सुतिकाशंशः दुष्टसन्धादिपानात् बालानां रोगसम्भवात् सुतिकाशान्तरं बालरोग-
चिकित्सिते वक्तव्ये आदौ बालस्य गर्भक्लेशनिवारणोपायमाह, गर्भेति ।—कणास्त्रेण
धारितमारितस्त्रेण चूर्णम् ; कणा पिप्पली, अर्थोऽस्ति वा ॥ १२९ ॥

अथ सद्योजातबालस्य संज्ञाजननोपायः ।—

पाषाणद्वितयं युञ्ज्यात् कांस्यभाजनमुच्चकैः ।

तेन त्वस्तः ससंज्ञः स्यादयोनिनिर्गमपीडितः ॥१३०॥

अथ सद्योजातबालस्य ज्वरादिनिवारणोपायः ।—

सुखोष्णैः काञ्चिकैर्वीलं सम्प्रोच्य द्विविवारतः ।

देयः शिरसि बालस्य घृतपिण्डो ज्वरापहः ॥

शिरोगतविकारघ्नो मुख्यो रक्षाकरस्तथा ॥१३१॥

अथ पित्तज्वरे रोहिणीचौरम् ।—

भक्षणं रोहिणीकल्के सिद्धं पानानुलेपतः ।

ज्वरं पित्तोत्तरं हन्ति मुस्ताकाय इव ध्रुवम् ॥१३२॥

निःसुरणकाले अपत्यपक्षपौडनजनितकेशेन निःसंज्ञस्य संज्ञाजननमाह, पाषाणैति ।—पाषाणद्वितयं प्रस्तरखण्डद्वयं कांस्यभाजनं कांस्यपात्रं वा उच्चकैः ससंज्ञशब्दं कृत्वा युञ्ज्यात् घर्षेत, आहत्यादित्यर्थः ॥ १३० ॥

“प्राणिनः सज्वरा एव जायन्ते सज्वरा एव म्रियन्ते” इति चरकोक्ता भूमिष्ठ-कालिकज्वरादिनाशकमुपचारमाह, सुखोष्णैरिति ।—ज्वरापहः भूमिष्ठकालिक-ज्वरापहः ; यद्वा—ज्वरशब्देन रोगसामान्यवाचित्वात् ज्वरापहशब्देन गर्भज्जापहः इत्यर्थो बोद्धव्यः । शिरोगतविकारः योनिमध्योदनेन शिरसः क्षिपित्वादिरूपः तालुपातादिरूपो वा, तं हन्तीति तथोक्तः । मुख्यः श्रेष्ठः ॥ १३१ ॥

पित्तज्वररुहोहिणीचौरे—रोहिणीकल्के सिद्धम् इत्यत्र अनन्तरश्रीकात् सिद्धाव-लोकितन्यायेन चौरमिति पदं समाकृत्य अन्वेतव्यं, ततश्च रोहिणीकल्के सिद्धे चौरं भक्षणं कारयितव्यमित्यर्थः, रोहिणी कटुकी । चौरमाधनञ्च “द्रव्यादष्टगुणं चौरं चौराक्षीयं चतुर्गुणम् । चौरावशेषः कर्त्तव्यः चौरपाके त्वयं विधिः ॥” इति परि-भाषानुसारेण कर्त्तव्यम् ; “भक्षणम्” इत्यत्र “लक्षणम्” इति कस्यचित् पाठः । पानानुलेपतः पानं रोहिणीकल्के सिद्धस्य अश्वसोः पानं, तेनैव कल्केन अनुलेपय-ताभ्याम् ; यद्वा—रोहिणीकल्के सिद्धं भक्षणं यवाग्रादिरूपमन्नं, तथा पानानुलेपतः रोहिणीकल्के सिद्धस्य चौरस्य अश्वसो वा पानात् तस्यैव कल्कस्यानुलेपाच्च इत्यर्थः । मुस्ताकाय इव इति दृष्टान्तेन मुस्ताकायोऽपि पित्तज्वरं हन्ति इत्यर्थो-देवावगम्यते ॥ १३२ ॥

अथ पित्तज्वरे अश्वत्थचौरम् ।—

अश्वत्थपल्लवैश्चाश्वः क्षीरं पक्कं निषेवितम् ।

पित्तजातं ज्वरं तीव्रं बालानां हन्ति निश्चितम् ॥१३३॥

अथ गन्धोत्पलजटादिकल्कः ।—

गन्धोत्पलजटापिष्टा कटुकी नाशयेज्ज्वरम् ॥१३४॥

अथ सहदेव्यादिकूर्णम् ।—

सहदेवीकणाभृङ्ग-क्षौद्रं क्षौद्रं हरेच्छिशोः ।

वमिकासज्वरव्याधौ च क्षौद्रेणातिविषा तथा ॥१३५॥

अथ न्यग्रोधादि काथः ।—

न्यग्रोधजम्बुस्रशिरीषकाणां

काथो रसो वा नवपल्लवानाम् ।

पित्तातिसारज्वरवान्तिमूर्च्छा-

हृष्णां निहन्त्यान्मधुना शिशूनाम् ॥१३६॥

अथ रक्तातीसारहरचूर्णम् ।—

मध्वस्वमृङ्गीपाठाब्दं रक्तातीसारहृच्छिशोः ॥१३७॥

पित्तज्वरे अश्वत्थचौरम्—अश्वत्थपल्लवैः पक्कमश्वः क्षीरञ्च क्षीरपरिभाषया अश्वः क्षीरक्षेकध्वं पक्का इत्यर्थः ; यथा—अश्वत्थपल्लवैः पक्कम् अश्वः काथः, क्षीरं वा इति योगद्वयम् ॥ १३३ ॥

गन्धोत्पलजटादिकल्के—गन्धोत्पलं कुमुदपुष्पं जेतपत्रं वा, तस्य जटा मूलं कन्द इत्यर्थः ; जटा जटानांसी वा ; “जटा” इत्यत “जलेः” इति कुतश्चित् पाठः ; तथा ताभ्यां वा पिष्टा कटुकी ॥ १३४ ॥

सहदेव्यादिकूर्णे—सहदेवी कला दण्डोत्पला वा । अङ्गं गुडत्वक् । अतिविषा प्रयोगे—क्षौद्रेणातिविषा तथा वम्यादिव्याधौ च हरेदित्यर्थः ॥ १३५ ॥

न्यग्रोधादिकाथे—न्यग्रोधादीनां वल्कलस्य काथः । रसो वा नवपल्लवानां न्यग्रोधादीनामेव नवपल्लवानां रसः ॥ १३६ ॥

रक्तातीसारहरचूर्णे—अस्य बालकम् । मृङ्गी कर्कटमृङ्गी । मधुना सहः काथः । चूर्णयोगोऽयम् ॥ १३७ ॥

अथ सजीरबीजप्रयोगः ।—

जीरं सवीलं करठोरः-शिरःकफहरं शिशोः ॥१३८॥

अथ मधुकादिककः ।—

मधुकं मरिचं पिष्टं गोजलैः परिषेवितम् ।

विनाशयति वेगेन बालानां मूत्रविड्ग्रहम् ॥१३९॥

अथ यक्षादिघृतम् ।—

षष्टीलौघ्रकणागन्ध-बालाशाल्मलिमारिवा ।

सुगन्धा मालिकञ्चेति सिद्धं सर्पिर्निषेवितम् ॥

शुष्यद्वात्रस्य बालस्य बृहणं बलकारि तत् ॥१४०॥

अथ शङ्खनाभ्यादिवर्त्तिः ।—

शङ्खनाभिकणापथ्या-रसाञ्जनविनिर्मिता ।

वर्त्तिर्निहन्ति मधुना बालनेत्रास्त्रिभयान् ॥१४१॥

अथ अश्वगन्धा घृतम् ।—

जीरेऽश्वगन्धया ताम्र-सूतान्तैः सह साधितम् ।

घृतं पुष्टिकरं वर्णं बलकृत् सुखकारि च ॥१४२॥

सजीरबीजप्रयोगे—बीजं बन्धबीजं, तच्च रक्तिकं रक्तिदयं वा जीरेबालोद्य-
पेयम् ॥ १३८ ॥

मधुकादिककः—गोजलैः गोमूत्रैः, बहुवचनत्वेन बहुधा पेषणमोष-
जायम् ॥ १३९ ॥

यक्षादिघृते—गन्धः गन्धाः प्रियङ्गुरित्यर्थः, “गन्धा” इति पाठेऽपि—स
एवार्थः, वंशलोचना वा । बाला बालकं सूक्ष्मा वा ; यदा—गन्धबाला इत्येक-
पदं, सुगन्धिबालकमित्यर्थः । “बाला” इत्यत्र “बला” इति पाठान्तरम् । शाल्मली-
शब्देन तनूनां शाखम् । सुगन्धां सुकां एतद्वाच्यं वा, “सुगन्धि” इति पाठेऽपि—
एतद्वाच्यं कश्चिदका वा । यक्षादीनां कलकः क्षेप्यतुष्योः जलं तनुर्गुणं, सर्पिष्य
श्लेष्मिकत पक्त्यम् । बृहणं पुष्टिकरम् ॥ १४० ॥

शङ्खनाभ्यादिवर्त्तिः—“पथ्या” इत्यत्र “ननःशिला” इति चकवृत्पाठः ॥१४१॥

अश्वगन्धाघृते—अश्वगन्धया ताम्रसूतान्तैश्च कलकैः सह जीरे साधितं घृत-
मित्यन्वयः ; ताम्रसूतान्तैः ताम्रं रक्तचन्दनं ताम्रमक्ष वा, तृतः पारदः, पारदमक्ष

अथ तालुकण्टकलक्षणम् ।—

श्लेष्मा हृत्तालुमांसस्थः करोति कुपितः शिशोः ।
 तालुकण्टकमेतेन तालुस्थाने च निम्नता ॥१४३॥
 तृष्णा तालुविपाकश्च स्तन्यद्वेषश्च विड्यग्रहः ।
 भ्रमास्यशोषः कण्डूति-ग्रीवामूर्द्धगता वमिः ॥
 अक्षिरोगादिकञ्चापि— ॥१४४॥

अथ तालुकण्टकचिकित्सा ।—

“—तत्र चोन्नोय तालुकम् ।
 प्रतिसार्थं यवचार-क्षौद्राभ्यामतिथल्लतः ॥१४५॥

इत्यर्थः, अन्तः सुप्ता तैः । घोरमत्र चतुर्गुणम् । “तासत्तुतान्तेः सङ्घ” इत्यत्र “नाहं
 बलाकायेय” इति कुर्वचित् पाठः ॥ १४२ ॥

बालरोगविशेषस्य तालुकण्टकस्य लक्षणमाह, श्लेष्मेति ।—हृत् हारी ताम्रक
 इत्यर्थः, घोर इति यावत् । “श्लेष्मा हृत्” इत्यत्र “श्लेष्मा तु” इति पाठान्तरम् ;
 “तालुमांसि कफः कृडः कुरुते तालुकण्टकम्” इति बाम्भटे पाठः । एतेन
 तालुकण्टकेन । तालुस्थाने शिरस्तालुनि ; “तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्द्धि जायते”
 इति बाम्भटदर्शनात् । विड्यग्रहः मलसंरोधः ; “विड्यग्रहः” इत्यत्र “शक्रद्रवम्”
 इति बाम्भटपाठे—शक्रद्रवं भिन्नपुरुषता । अत्र तु विड्यग्रहः इत्यनेन शक्रद्रवमित्यस्य
 विरोधः न आशङ्कनीयः, यतः द्रवमलनिःसरणात् प्राक् बिट्सङ्को भवति ; यदुक्तं
 सुश्रुते—अतोमारपूर्वकम्—“इन्नाभिपाद्युदरकुक्षितोद-गानावसादानिलसञ्जिरोधाः ।
 बिट्सङ्ग आधानमथाविपाको भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि ॥” इति । अत्र तु एत-
 द्देवाशयीकृत्य विड्यग्रह इत्युक्तम् ; अथवा शङ्कातीति ग्रहः यद्यर्थं, विषः पुरीषस्य
 ग्रहः अपां क्षान्तिः यद्यर्थं निश्चयमित्यर्थः, अस्यातुभिः सङ्घ मिथ्यैभ्यः प्रवर्तनमिति
 यावत् ; किं वा दोषाणां दुर्जगति कालात् विड्यग्रहोऽपि कदाचित् सम्भवतीति
 समाधानम् । ग्रीवामूर्द्धगता कण्डूतिः ग्रीवायां मूर्द्धि वा कण्डूः । “ग्रीवामूर्द्धगता”
 इत्यत्र “ग्रीवादूर्ध्वगता” इति कस्मिंश्चिद्व्योक्तपाठः “ग्रीवादूर्ध्वगता” इति बाम्भटोक्तः
 पाठो वा सुगमः समीचीनश्च ॥ १४३॥१४४ ॥

तालुकण्टकस्य चिकित्सामाह, तमेति ।—तत्र तालुकण्टके । उन्नोय कर्षोक्तम् ।

यद्वा विश्वाकणामिन्-गोमयोत्तरमैस्तथा ।

पथ्याकुष्ठवचाकलकं स्तन्येन मधुना सह ॥

पीतं निहन्ति वेगेन बालानां तालुकण्टकम् ॥१४६॥

अथ गुदकौटस्य निदानलक्षणम् ।—

प्रस्वेदान्मललेपाद्वा रक्तश्लेष्मभवो गुदे ।

गुदकौटो भवेद्गोमस्तौत्रव्रणसमन्वितः ॥१४७॥

अथ गुदकौटचिकित्सा ।—

श्रुतशीताम्बुशैलेय-लुकचूर्णं मधूत्कटम् ।

तेनापानव्रणं सम्यक् लेपयेद्विषगुत्तमः ॥१४८॥

त्रिफलावदरीपत्र-क्वाथेन परिषेचयेत् ।

रागकण्डूमतो रक्तं जलूकाभिः समन्वितम् ॥

पित्तव्रणचिकित्सा च सकलाऽत्र प्रशस्यते ॥ १४९॥

प्रतिपाद्यं उद्गृह्य । विश्वा शृणौ । तथा प्रतिपाद्यं इत्यर्थः । पथ्यादिकत्वेपानस्य प्रतिसारणानन्तरं कार्यम् । वाम्भटेन तु प्रतिनारण्येयं यवचारादिकं विश्वादिक्व तथा पातव्यञ्च पथ्यादिकं पृथक् पृथक् पठितं, न तु प्रतिपाद्ये विवेदित्वेवम् ॥१४५॥१४६॥

गुदकौटस्य निदानं लक्षणञ्चाह, प्रस्वेदादिति ।—प्रस्वेदात् अतिघर्मात्, मललेपात् शक्त्वन्निपत्वात् । “गुदकौटः” इत्यत्र “गुदकिट्टः” इति पाठान्तरम् । सुश्रुते तु व्याधिरयम् “अहिपूतनम्” इति नाम्ना ख्यातम् ; यदुक्तं—“शक्त्वन्निपत्वात् श्रुतेऽपाने शिशोर्भवेत् । खिन्ने वाऽस्त्राप्यनाने वा कण्डू रक्तकफोद्भवा ॥ कण्डूयनात् ततः खिन्ने स्त्रीटः स्त्रावश्च जायते । एकोमूर्तं व्रणं घोरं तं विश्वादि-पूतनम् ॥” इति । वाम्भटे पुनरस्य विविधानि नामान्युक्तानि ; तद्वशा—“केचित्सं नाटकादोषं वदन्त्यन्वेऽपि पूतनम् । प्रटारुगुदकुन्दञ्च केचित् तन्नामिकम् ॥” इति ॥ १४७ ॥

गुदकौटचिकित्सायां—शैलेयः शैलजः, लुकः लुण्टकः, तखुलीयः इत्यर्थः ; “लुक” इत्यत्र “कणा” इति कुर्वचित् पाठः ; तयोः चूर्णं मधूत्कटं मधुप्रगाढं, शैलेयलुकचूर्णं श्रुतशीताम्बुना पिष्टा प्रभुतमधुना आलोष्य लेपयेत् । “मधूत्कटम्” इत्यत्र “मधूत्कम्” इति पाठे—सिक्वकमित्यर्थः । अपान-व्रणं मलहारस्त्रवणविशेषं गुदकौटमित्यर्थः । त्रिफलेत्यादौ—“वदरीपत्र” इत्यत्र

अथ गुदपाकचिकित्सा ।—

गुदपाके तु कर्तव्या पित्तत्रणहरा क्रिया ।
पानप्रलेपयोः शस्तं विशेषेण रसाञ्जनम् ॥१५०॥
अजादुग्धेन समिश्र्य जौरकाञ्जनचूर्णकैः ।
जातीपत्ररसोपेतैः पूर्वप्रोक्तैरसैरपि ॥१५१॥

अथ मुखपाकचिकित्सा ।—

मुखपाके मुखं लिम्पेद्बोधित्वगृहतसारधैः ।
जातीपत्राभयायष्टी-मधुदार्या च लेपयेत् ॥१५२॥

अथ नाभिपाकचिकित्सा ।—

नाभिपाके प्रलेपय्यं सिक्तं तैलेन भूरिशः ।
रजनीयष्टिकालोध्र-प्रियङ्गुणाञ्च कल्कतः ॥
चूर्णेनैषां सतैलेन नाभिपाकं शमं नयेत् ॥१५३॥

“खट्विर” इति योगरत्नाकरे पाठः । रागकण्डूभक्तः रागकण्डूयुताग, त्रणादिति शेषः, कलूषाभिः अलूकाभिः समन्वितं रक्तम् अथ उरक्तमित्यर्थः, परिषेचयेदिति पूर्व-
वाक्यानुसरणम् । वाग्भटे अथ पाठान्तरादिकं यथा—“शतशीतञ्च शीताम्बु
सुक्तनन्तरपानकम् । सखौदताव्यंशैलेन शणं तैल च लेपयेत् ॥ त्रिफलावदण्डोच्च-
त्वङ्गुणपरिषेचितम् ।...॥ रागकण्डूकटे कुर्याद्रक्तसाधं अलूकसा । सर्वत्र पित्तत्रण-
जिह्वस्यते गुदकण्डके ॥” इति ॥१४८॥१४९॥

गुदपाकचिकित्सायां—समिश्र्य इति छेदः ; रसाञ्जनम् अजादुग्धेन समिश्र्य
पानालेपयोः विशेषेण शक्तमित्यर्थः । जौरकेत्यादौ द्वितीययोगे—अञ्जनं रसाञ्जनं,
चूर्णकैः शक्तुकम् ; जातीपत्ररसोपेतैः जौरकाञ्जनचूर्णकैः तथा पूर्वप्रोक्तैः त्रिफला-
वदणीपत्रकायैः सह जौरकाञ्जनचूर्णकैः प्रलेपयेत्, गुदकोटगुदपाकयोः समस्थानत्वेन
तत्रोक्तानामचापि हितत्वात् ; यथा—पूर्वप्रोक्तैः रसाञ्जनेन केवलं जातीपत्र-
रसोपेतैः, प्रलेपयेदिति शेषः । पानालेपयोश्चिरत्वादिना अतः योगतया मुखपाकःपि
अधिकमर्हति वृद्धव्यवहारदर्शनादिति वीज्यम् ॥ १५०।१५१ ॥

मुखपाकचिकित्सायां—बोधित्वम् अथ व्यवक्तव्यम् ; “घृत” इत्यत्र “दध्”
इति अत्रोक्तपाठे—दध् प्रथम् अथ व्यवक्तव्यम् । सारघं खौद्रम् । मुखपाके जातीपत्र-
यादिना द्वितीयो लेपः ॥ १५२ ॥

अथ कुण्डलचिकित्सा ।—

अपुष्पाश्वत्यपश्चाङ्ग-कायेनापि च कल्कतः ।

सिद्धं तैलं प्रलेपेन कुण्डलव्याधिनाशनम् ॥१५४॥

अथ बालपञ्चासृतम् ।—

हिङ्गुशुण्ठीकणापथ्या-मिषीपञ्चासृतं मतम् ।

सर्वबालामयान् हन्ति पाचनं दौषनं परम् ॥१५५॥

अथ तिक्तायं घृतम् ।—

तिक्ताग्निव्योषमालूर-पथ्यारुचकहिङ्गुकम् ।

तुल्यदुग्धं घृतं पक्वं गुल्मानाहविलम्बिकाः ॥

कासं श्वासं गुदभ्रंशं विनिहन्ति न संशयः ॥१५६॥

नाभिपाकचिकित्सायां—प्रलेपव्यमित्यस्य रजन्वादीनां कल्कत इत्यनेनात्यः, आदौ तैलेन सिक्तं कृत्वा रजन्वादीनां कल्केन प्रलेपयेत् । तथा सतेलेन तैलमिश्रितेन एषां रजन्वादीनां चूर्णेन वा प्रलेपयन्मिति । चक्रेण तु रजन्वादीनां कल्कपादेन चतुर्गुणजलेन च तैलं पक्तव्यं तथा रजन्वादीनां चूर्णेन अवचूर्णनञ्च कार्यमित्युक्तम् ; तथा च—“नाभिपाके निग्राहोप्रियङ्गुमधुकैः शृतम् । तैलमभ्यक्षने शस्त्रमेभि-
र्वाऽप्यवचूर्णनम् ॥” इति ॥ १५३ ॥

कुण्डलचिकित्सायाम्—अपुष्पाश्वत्यपश्चाङ्गकायेन अपुष्पाश्वत्यपुष्पाङ्गकायेन, मूलफलपत्रत्वक्कायेन तैलचतुर्गुणेन तथा कल्कतः अपुष्पाश्वत्यपश्चाङ्गकात् तैलपादिकात् । कुण्डलव्याधिनाशनं कुण्डलव्याधिः मूलाघातोक्तः वातकुण्डलिकास्त्ररीगः कफिकुण्डलिकास्त्ररीगो वा, नाभिकुण्डलगतः शोथपाकादिरूपो व्याधिविशेषो वा ॥ १५४ ॥

बालपञ्चासृते—मिषी मधुरिका । पञ्चासृतं हिङ्गुदिमिष्यनं द्रव्यपञ्चकेन असृतवत् हितत्वात् पञ्चासृतम् । हिङ्गुादीनां चूर्णं मधुना लेहयितव्यं कल्पेन पाशयितव्यं वा ॥ १५५ ॥

तिक्ताघघृते—तिक्ता कटुको । अग्निः चिबकः । मालूरं श्रीफलं, विलपिग्री-
त्यर्थः । रुचकं सौवर्चलम् । रुचको वा वीजपूरकमित्यर्थः । तिक्तादीनां गन्धानां
कल्कः । तुल्यदुग्धमिति घृतसमं दुग्धं, जलञ्चात्र चतुर्गुणं देयम् ॥ १५६ ॥

अथ राजीकुहादिप्रलेपः ।—

राजीकुष्ठनिशागेहं-धूमवत्सकतक्रतः ।

लैपो विचर्चिकां सिध्दं हन्ति पामाच्च वेगतः ॥१५७॥

अथ यक्षघ्नौ गुटिका ।—

राजीकरञ्जपुन्नाट-शिरौषार्कनिशाहयम् ।

प्रियङ्गुत्रिफलादारु-हिङ्गुव्योषकुचन्दनम् ॥१५८॥

मन्त्रिष्ठाग्राऽऽजमूतञ्च गुटिका ग्रहनाशिनौ ।

• पाननस्याञ्जनालेप-स्नानोदत्तनधूपनात् ॥१५९॥

अथ माहेश्वरी धूपः ।—

श्रीवेष्टदारुवाङ्गीक-मुस्तोकटुकरोहिणौ ।

सर्षपा निम्बपत्राणि मदनस्य फलं वचा ॥१६०॥

वृहत्थी सर्पनिर्मोकि-कार्पासास्थियवास्तुषाः ।

गोशृङ्गं खररोमाणि बर्हिपिच्छं विडालविट् ॥१६१॥

कागरोम घृतञ्चेति वस्त्रमूत्रेण भावितम् ।

एष माहेश्वरी धूपः सर्वग्रहनिवारणः ॥१६२॥

अथ किन्नादि तैलम् ।—

किन्नाफणिज्जहंसाङ्घ्रि-भानुपत्नौरसैः सह ।

मस्तन्यं साधितं तैलं लिप्तं सर्वग्रहान्तिजित् ॥१६३॥

राजीकुहादिप्रलेपे—राजी राजिका सर्षपः इत्यर्थः । वत्सकः इन्द्रयवः ; अलं लक्ष्णे पेषणम् ॥ १५७ ॥

यक्षघ्नौ गुटिकायां—राजी राजिका । करञ्जः “उद्धरकरञ्ज” इति ख्यातम् । पुन्नाटः चक्रमर्दः अथ बीजम् । कुचन्दनं रक्तचन्दनम् । उषा वचा ॥१५८॥१५९॥

माहेश्वरधूपे—श्रीवेष्टः नवनीतखोटौ । वाङ्गीकं हिङ्गु । सर्षपाः राजिकाः । वज्रमूत्रेण कागमूत्रेण ॥ १६०—१६२ ॥

किन्नादितैले—किन्ना गुडूची । फणिज्जः तुलसी । जंसाङ्घ्रिः जंसापटौ, “गोहालिया” इति ख्यातं, भूतहन्तात् । भानुपत्नी अर्कपत्नी, सुशरमूलाख्यवृक्षस्य अक्षम् ; “भानुपत्नी” इति पाठे—अर्कपत्रम् ; आसां रसेः प्रलेपकं तैलसमैः ; सल्यम्

अथ स्फूर्जकादि तैलम् ।—

स्फूर्जकं हृषुषापुष्पं हंसपादौ कुरण्टकम् ।

करञ्जार्कदलस्फूर्ज-श्वेतपत्रञ्च कल्कितम् ॥

तेन संसाधितं तैलं तेनाभ्यङ्गं चरेच्छिशोः ॥१६४॥

अथ निम्बादिघृतं क्षीरञ्च ।—

निम्बाश्वत्थपलाशानां विल्वकिंशुकयोर्दलैः ।

सिद्धं सर्पिस्तथा क्षीरं पानाद्दालयहान् जयेत् ॥१६५॥

अथ शैलेयादिधूपः ।—

शैलेयगुग्गुलुरसैः सपुरप्रचण्ड-

द्रव्यापहृत्सरसकुन्दरुभिः सकुष्ठैः ।

सध्यामकैः सुरभिगन्धरसैश्च धूपः

सौभाग्यवृद्धिजयकृद्धिजयो विवादे ॥१६६॥

अक्षीरम्, एतदपि तैलमसमेव, क्षीरञ्चान्न गन्धमेव, स्निग्धा इति केचित् । अकल्कमिदं तैलम् ॥ १६३ ॥

स्फूर्जकादितैले—स्फूर्जकं तिन्दुकम् । हृषुषापुष्पं हृषुषा स्नानामप्यात-
वधिगुण्यविशेषः तस्याः पुष्पम् । हंसपादौ गोधापदौ । कुरण्टकं पौतपुष्पा भिक्तौ ।
“स्फूर्जकं” “कुरण्टकम्” इत्यत्र कौबलं वैवचिकम् ; “स्फूर्जकः” “कुरण्टकः”
इति तु साधु । अर्कदलम् अर्कपत्रम् । स्फूर्जः काकस्फूर्जः, काकतिन्दुक
इत्यर्थः । श्वेतपत्रं श्वेततुलसी ; “श्वेतपुष्पम्” इति पाठे—श्वेतसिन्दुवारः
श्वेतकरवीरको वा ; एषां कल्केन स्नेहतुष्येति जलेन च चतुर्गुणेन तैलं
प्रकृत्यम् ॥ १६४ ॥

निम्बादिघृतक्षीरयोः—किंशुकः शाल्यलो । दलैः पत्रैः, निम्बपत्रादीनां कल्कः
स्नेहचतुर्थेः, जलं चतुर्गुणं देयम् । तथा क्षीरमिति निम्बपत्रादिभिः सङ्घेव क्षीरपार-
भाधया पक्वं क्षीरम् ; “सिद्धं...जयेत्” इत्यत्र “सिद्धः पौतस्त्वनेकांशवात्तद्वनिवारणः”
इति कुवचित् पाठः ॥ १६५ ॥

शैलेयादिधूपे—शैलेयं शैलजम् । रसः शिथिलम् । पुरं दाहामुहः । प्रचण्डः
शुक्लकरवीरः । द्रव्यं लाक्षा । अपहृत् क्षीरकः, यत्पिपर्थः इत्यर्थः, क्षीरपुष्पी इत्यर्थः

देवासुरोरगपिशाचपितृग्रहेषु
 गन्धर्वयक्षपिशिताशिशु च ग्रहेषु ।
 जीर्णज्वरेषु विहितश्च विषातुरेषु
 धूपोऽयमाजिविजयार्त्तिषु पार्थिवानाम् ॥ १६७ ॥

इति श्रीवैद्यपतिरिंहगुप्तस्य स्तोत्रोत्पटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये बन्धा-
 गर्भिणी स्तिका-बालरोगचिकित्सानाम् द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अथ उन्मादवातादिचिकित्सनम् ।—

अथोन्मादस्य निदानसम्प्राप्ती ।—

आधिव्याधिक्षयस्य दुर्बलतनोराहारतो वा भयात्
 पूज्यातिक्रमणाद्विषादुपविषादैवादसामर्थ्यतः ।
 वैषम्यादपि कर्मणां हृदि मला बुद्धेर्विधायोत्पन्नं
 कालुष्यं हतसौख्यदुःखमथनमुन्मादमातन्वते ॥ १ ॥

भा । सरसं आशायुः । कुन्दुरः कुन्दुरखोटिः तत्कहितैः । सञ्चामकैः समद्वय-
 अहितैः । सुरभिः सर्जरसः । गन्धरसः गन्धर्वोलः तत्कहितैः । “सपुर...चकुटैः”
 इत्यत्र “समखप्रपण्डपुष्पा तु सर्जरसकुन्दुराखकुटैः” इति पाठान्तरम् ।
 पिशिताशौ राक्षसः । आजिः रणः, विजयः अरिभिः पराजयाद्वा, अर्त्तिः प्रीति-
 तासु ॥ १६६/१६७ ॥

इति रसरत्नसमुच्चये त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

बालरोगे यद्वाष्पां नामोत्कीर्णता तथा पूतनादिदुष्टपङ्कजनितालरोगविशेषवत्
 भूतोन्मादस्यापि यद्वक्तव्यत्वात् बालरोगानन्तरम् उन्मादादिचिकित्सितं वक्तुं त्रयो-
 विंशोऽध्यायमारभते । अत्र एकविंशोऽध्याये वातस्याध्यादिचिकित्सायामुन्मादापकार-
 योर्निदानादिकमुक्तं, पुनरत्रापि तयोर्निदानादिकमुच्यते, तत् ज्ञार्थं न पुनरुक्तमिति

अथोन्मादलक्षणम् ।—

अस्त्रत्यको धावति हन्ति चैतदुन्मादवातस्य च लक्ष्य बोध्यम् ॥२॥

अथोन्मादचिकित्सा ।—

अथ अर्कमूर्तिरसस्य प्रयोगविधिः ।—

अत्रार्कमूर्त्याख्यरसस्य वल्लं धुस्तूरबीजेन समं प्रपद्यात् ।

मरीचचूर्णेन घृतेन वाऽपि पथ्यञ्च गुर्वन्ममिह प्रशस्तम् ॥३॥

शेदुष्यते,—वातव्याधौ वा मानव्यात् दृढवातकार्यविशेषयोस्तयोरेपि वातव्याध्यसर्गत-
प्रदर्शनायै तत्र दिङ्मातमुल्लेखः कृतः, अत्र तु तथोर्वातव्याधिविशेषत्वेऽपि
स्वतन्त्रत्वप्रतिपादनार्थं विशिष्टचिकित्स्वत्वप्रदर्शनायै च विस्तारेणोल्लेखः न दोषाय इति ।
तथोन्मादस्य सनिदानसम्प्राप्तिमाह, आधौति ।—आधिः मनःपीडा आधिः ज्वरादिः
ताभ्यां क्लमस्य शीघ्रमांसस्य, तथा दुर्बलतमोः आधिव्याधिघटादिभिरेव बलहानेर्देहस्य
पुंसः, आहारतः त्रिरुद्धटायुचिभोजनदोषात्, भयात् भयजनितमनोऽभिघातात्,
पूज्यातिक्रमणात् पूज्यपूजात्यतिक्रमात्, देवयुक्त्विनां प्रथमैषादिति यावत्,
विषात् व्यावरविषभक्षणात् आत्मकादिजङ्गमविषाच्च, उपविषात् “लाङ्गली विष-
सुटिय करवौरो जयालषा । नौबकः कनकीऽर्कस्य वर्गो ह्यपविषात्मकः ॥” इत्येत-
द्वात्, “अर्कसेहखड्गुल्लूरलाङ्गलीकरवौरकाः । गुप्तादिफेनाविधेताः सप्तोपविष-
जातयः ॥” इति-स्वरूपाद्या, देवात् प्राक्तनकर्मवशात्, अतः देवशब्देन तन्मा-
नरोक्तानां देवयद्यादियङ्गाणामवरोधः, तेषामपि उन्मादकर्तृत्वेन उक्तत्वात् ;
अस्मान्मर्थतः स्वशक्तिसतिक्रम्य कर्मकरणात्, कर्मणां वैषम्यात् विषमाङ्गत्वाच्च-
बलवद्विषादिचेष्टावैषम्यादिति यावत्, कर्मणां पञ्चकर्मणां वैषम्यात् अथवा-
प्रयोगादिति वा, नलाः दोषाः कुञ्चितवातादयः, इति उदये, स्थिताः सन्तः इति
शेषः, बुद्धेः उल्लङ्घनम् अन्यथे कालौघं नालिखं विकृतिमित्यर्थः, विधात्र इतसौख्य-
दुःखमपनं इतं विनष्टं सौख्यदुःखाभ्यां मघनम् आलोडनं चित्तविघ्नोभः इत्यर्थः,
यत्र येन वा ताडनं, सुखदुःखाभ्यां हर्षविषादशोषविरहितमित्यर्थः, उन्मादम्
जातव्यते कुर्वते इत्यर्थः । सुश्रुतेऽस्य निरुक्तिरुक्ता यथा—“मदयत्युद्धता दोषा
शुन्मादुन्मार्गनागताः । माननोऽयमतो व्याधिर्ह्याद इति कौर्त्तितः ॥” इति ॥१॥

उन्मादस्य सहितलक्षणमाह, सञ्जत्यस्य इति ।—सञ्जत्यकः असत्त्वडवाक्,
जङ्गपार्थसारथी इत्यर्थः । इति ताडयति, आत्मानम् अथान् वा इति शेषः ।
लक्ष्य रूपम् ॥ २ ॥

शुष्कञ्च शाकं परिवर्जयेत् कृत्तं कषायं बहु शीतलञ्च ।
निम्बस्य तैलेन विमर्दयेत् कलेवरं शाम्यति तेन रोगः ॥४॥

अथ निर्गुण्डिकादितैलम् ।—

निर्गुण्डिकोन्मत्तकतुम्बिनीनां रसेस्तु तैलं परिपाचयेत् ।
कलेवरं तेन विलेपयेत् मासार्द्धतः शान्तिमुपैति रोगः ॥५॥

अथ माहेश्वरो धूपः ।—

कार्पासास्थिमयूरपिच्छबृहती-निर्मात्यपिण्डीतक-
त्वष्ठांसौवृषदंशविट्पुषवचा-केशाह्निनिर्माककैः ।
नागैन्द्रदिजशृङ्गहिङ्गुमरिचैस्तुल्येसु धूपः कृतः
स्कन्दोन्मादपिशाचराक्षससुरावेशग्रहघ्नः परम् ॥६॥

अथापस्मारसन्ध्यातिलचन्द्रे ।—

क्रुद्धैर्धातुभिराहते च मनसि प्राणो तमः संविशन्
दन्तान् खादति फेनमुद्गिरति दोःपादौ क्षिपन्मूढधीः ।

अकर्ममूर्तिरस्य प्रयोगविधौ—अकर्ममूर्त्याख्यरसस्य सन्निपातज्वरे निर्दिष्टस्य
तन्वात्तरीयरसविशेषस्य । तथा च—“शौडाष्टकं सारितमर्कभागं सूतं द्विनालं
द्विगुणञ्च गन्धम् । विमर्दयेत् अङ्गिरसेन तापे दिनवयस्याव विषं कलाशम् ॥
विशिष्य पित्तैः परिभावितोऽयं रसोऽकर्ममूर्तिर्भवति विदोषे ॥” इति । स च
रसः धुनूरबीजिन घृतमरिचचूर्णाभ्यां वा प्रयोज्यः । शौषधसेवनकाले निम्बतैले-
नाभ्यङ्ग्य कार्यः ॥ ३४ ॥

निर्गुण्डिकादितैले—उन्मत्तकः धुनूरः । तुम्बिनी कटुकात्माहुः, आसां रसेः
निर्गुण्डिकादौनां स्वरसेः प्रत्येकं तैलचतुर्गुणैः । अकल्कनिदम् ॥ ५ ॥

माहेश्वरधूपे—निर्मात्यं शिवनिर्मात्यम् । पिण्डीतकं सदनफलम् । त्वक् लशूरेण ;
“त्वष्ठांसौ” इत्यत्र “त्वष्ठांशौ” इति पाठान्तरे—वाशी वंशलोचना, केचित्तु “त्वष्ठांशौ
वंशवक्” इत्याहुः । वृषदंशविट् वेङ्गालं शकत् । तुषः धान्यत्वक् । केशः सुतकेशी,
“कच” इत्यर्थे । अह्निनिर्माककैः सपेकसुकैः । नागैन्द्रादजः हिङ्गुदन्तः । शृङ्गं
श्रीशृङ्गं, प्राधान्यात् तन्वात्तरसंवादित्वाच्च ; यदुक्तं “अकसश्चै—“गोशृङ्गविपदनाः”
इति ॥ ६ ॥

पञ्चन् रूपमसत् क्षितौ निपतति प्रायः करोति क्रिया
बोधसाः स्वयमेव श्राम्यति मते वेगे त्वपस्मारकम् ॥७॥

अथ अपस्मारचिकित्सा ।—

अथ अपस्मारनाशनो रसः ।—

रसगन्धशिलातुल्य-कान्तहेमाब्धिफेनकम् ।

रजनीतेजनीवीजं कर्षमात्रं पृथक् पृथक् ॥८॥

निम्बुद्रवादं तेनान्तर्निषां तास्त्रपलोन्मिताम् ।

पात्रौ न्यूनां सुभाण्डान्ता रुद्धा खर्परिकां धृताम् ॥९॥

भस्मनाऽऽपूर्य भाण्डान्तर्धृत्वाऽधो द्विनिशं पचेत् ।

स्नाङ्गशोतं विचूर्ण्य रसोऽपस्मारनाशनः ॥१०॥

क्षितौ विकारसाधनां तुल्यचिकित्सितत्वाच्च उद्यादानन्तरमपस्मारचिकित्सितं
विवक्षुरादौ तस्य सम्प्राप्तिं लक्षणञ्चाह, कुर्वेति ।—धातुभिः वातादिभिः, देहधारक-
त्वात् वातादीनामपि धातुमंशा चरकादिभिः स्वीकृता ; यदुक्तं—“धारकाद्वातवः,
दृष्ट्याद्दोषाः, मलिनोकरचान्मलाः” इति । ततः संविशन् ततः अव्यकारं
संविशन् प्रविशन् । दोषादौ करचस्थौ क्षिपन् विक्षिपन् । सर्वेण चालवन्निवृत्तेः,
मुदधीः शालकृष्टिः, अक्षतं अविद्यमानं कर्षं पृथक् क्षितौ निपतति । बोधसाः
क्रियाः सकृदन्तर्धर्षफेनवमनादिक्रियाः क्रियाः । मते वेगे अपस्मारारम्भकदोषाणां वेगे
प्रशान्ते न तु निवृत्ते इत्यर्थः, स्वयमेव श्राम्यति, स्वयं प्रशान्तिश्च कालस्वभावात्
रोगस्वभावाच्च । ननु अपस्मारारम्भके दोषे सत्यपि स कथं न नित्यवेगः स्यात् ?
कथं वा शान्तवेगः स्यात् इत्याशङ्कायां सुश्रुतेनोक्तं—“देवे वर्षस्यपि यथा
भूमौ वीजानि कानिचित् । जरदि प्रतिरोहन्ति तथा व्याधिसमुद्भवाः ॥” इति ।
अव्यचाप्युक्तं—“वेगे तु समतिक्काले मतीऽश्नन्ति लज्जते । शालन्तरस्यौ सौमत्वात्
सौम्यत्वान्नोपलभ्यते ॥” इति च ॥ ७ ॥

अपस्मारनाशनरसे—शिला, सनः, शिला । अग्निफेनकं समुदफेनः । तेजनी ज्योति-
क्षती तस्या वीजम् । तेन रसादिकवृत्तेन अन्तर्निषां पात्रौमित्यनेन सम्प्रपद्यते ; तास-
पलोन्मितां तासस्य तासवत्तस्य पलोन्मितां पात्रौ तासपवपलेन कृतं स्वस्वभाजनम् ।
न्यूनाम् अधोमुखीं खर्परिकां धृतां तासशोषपरिचुदशरावमधोमुखं स्नापितं कृत्वा
इत्यर्थः । धृत्वाऽधः इत्यत्र अग्निमिति शेषः, भाण्डाधः अग्निं दत्त्वा इत्यर्थः ।

वत्समस्योदये दद्याद्दद्यात्वाद्याविडङ्गयुक् ।

अनु देयमजामूवं ततोऽर्धप्रहरे गते ॥११॥

सार्षपे षोडशपले तैले तल्लेपितां पचेत् ।

नखं तैलेन तेनास्य दद्यात् सव्योषकेण तु ॥ १२ ॥

अथ धुनूरपञ्चाङ्गघृतम् ।—

कृष्णधुस्तूरपञ्चाङ्गं कृष्णगोनवनीतकम् ।

षड्गुणं नवनीतात्तु माषकाथं चतुर्गुणम् ॥१३॥

क्षिप्वा पचेत् घृतं तत्तु पथ्यं शाकोदनादिषु ।

शाकेषु काकमाची स्याद्भोजने कृष्णगोपयः ॥१४॥

अथ चूर्णाञ्जनम् ।—

शतधा मारिचं चूर्णं कुष्माण्डोपुष्पभावितम् ।

कुर्व्यात्तेनैव चूर्णेन रात्रावञ्जनमाचरेत् ॥१५॥

उदये सूर्योदयकाले, भातरित्यर्थः । दद्यान्वोषविडङ्गयुक् इति अथ वत्समित्यनेना-
वीथते । अर्धप्रहरे गते इति तैलेन नखं दद्यादित्यनेन सम्बध्यते । तल्लेपितां तैल
रसगन्धादिकृतेन कल्केन लेपितां लिप्तामित्यर्थः, तास्यपत्रीमिति शेषः ; “तल्लेपिताम्”
इत्यत्र “धुनूरकम्” इति कथञ्चित् पाठः । कल्पना चास्य एवं कार्या
—रसादिकं सर्वं यथोक्तमानं गृहीत्वा नित्यद्रव्येण पीषयेत्, ततस्तेन कल्केन पक्व-
परिणिततास्यपवकृतस्य शुद्धभाजनस्य अन्धनरे लिप्ता तत् भाजनं स्थाप्यतः
स्थापयेत्, ततः शुद्धशरावैद्यैकेन अधीमुखेन तत् पात्रमाच्छाद्य स्वात्मी तां भक्षणा
धुरयेत्, अथ दण्डिकाधी बज्रं प्रज्वाल्य दण्डोरात् पचेत्, स्वाङ्गधीतं समुदृष्ट
विचूर्ण्य च रक्तिवर्गं प्रातः दद्याद्विचूर्णेन सद्यः खादेत्, ततः अजामूकम् अर्तुपिचेत् ।
किञ्च षोडशपलमितं कटुतैलस्य रसगन्धादिकृतकल्कलिप्तेन तास्यपत्रेण यथोक्तमानेन
चतुर्गुणजलेन च पक्वा भिस्त्राय्य च प्रागेव स्थापयेत्, औषधसेवनादर्द्धप्रहरानन्तरं
तत्तैलं किञ्चित् विकटुचूर्णेन सद्यः आलोद्या नखार्थं दद्यादिति ॥ ८—१२ ॥

धुनूरपञ्चाङ्गघृते—कृष्णधुनूरपञ्चाङ्गं कल्करूपम् । कृष्णगोनवनीतकं षड्गुणमिति
धुनूरपञ्चाङ्गकल्कनपेक्ष्य । तदिति ।—तत् घृतं शाकोदनादिषु अश्वत्थजनादिषु
पथ्यं हितम् अश्वत्थजनादिषु अवधारय्या तत् घृतं प्रयोज्यमित्यर्थः । शाकोदनादिषु
इत्युक्तं, तत्र किं शाकमप्यारिभ्यः हितमित्याह,—शाकोपयति ॥ १३।१४ ॥

एवं नित्यं कृते याति तृतीयदिवसे ध्रुवम् ।

अपस्मारस्तथा मासं सेव्यमेतच्चद्वौषधम् ॥१६॥

अथ मसीयोगः । —

उद्धृष्टमानवगलव्यतिषक्तमग्नौ

रज्जुं विदह्य निपुणेन कृता मसी या ।

सा शीतलेन सलिलेन समं निपौता

पुंसामप्रमृतिविनाशकरी प्रसिद्धा ॥१७॥

अथ तिलजदीपाञ्जनम् । —

कृत्वां श्वानं स्थितमनशनं स्थापयित्वा विरेकं

पश्चादध्नाऽसिततिलयुतं भोजनं भोजयित्वा ।

तद्द्वौष्यासिततिलजदीपाञ्जनं लोचनस्थं

चापस्मारं हरति विधृतं नैस्वसारे शरावे ॥१८॥

वर्णोत्तने—कुप्फाण्डौपुष्पभाविनं कर्कोटकपुष्पभाविनं कुप्फाण्डपुष्पभाविनं वा । एत-
न्महोषधं कुप्फाण्डौपुष्पभाविनमरिचचूर्णम्, उद्धृष्ट्यादिना वक्ष्यमाणमौषधं वा ॥१५॥१६॥

मसीयोगे—उद्धृष्टमानवगलव्यतिषक्तम् उद्धृत्यनसृतमानवस्य गललग्नम् । निपुणेन
दलेष भिषजा इत्यर्थः ; यथा सूदग्धा भवति, न कोऽप्यंशः अवैदग्धस्तिष्ठेत्, तथा
दग्धव्या इति निपुणशब्दप्रयोगस्याशयः ॥ १७ ॥

तिलजदीपाञ्जने—कृत्वां श्वानं कुरुरम्, अनशनं स्थितं स्थापितमित्यर्थः,
अनर्भूतस्थायीऽयं स्थित-शब्दः । पश्चात् अनशनात् परादिने इत्यर्थः, असिततिलयुतं
भोजनं दध्ना भोजयित्वा, विरेकं वसनम् ; विरेकशब्दोऽसि विरिच्यते दामोऽनेन इति
व्युत्पत्त्या वसनार्थे प्रयुक्तः इत्यवघातव्यम् ; स्थापयित्वा कारयित्वा, धातूनामनेकायेत्वात्,
“स्थापयित्वा” इत्यत्र “कारयित्वा” इति पाठान्तरम् । नैस्वसारे शरावे निम्ब-
जादकृते शरावाकारे भाजनविशेषे विधृतं गृहीतम् । तदिति—तस्य कुरुरस्य
श्रीबीत्यात् ; अथ श्रीवाशब्देन कण्डोऽभिप्रेतः, ततश्च वसनवेगेन कण्डानिःसृतादि-
त्यर्थः, असिततिलात् अग्नेन सह भोजितात् जायते इति असिततिलजं कृत्वा-
तिलतेलं तस्य दीपः तत्तलेन प्रज्वालितः प्रदीपः तस्य ; यथा—तद्द्वौष्यस्य कुरुर-
श्रीवायां स्थितस्य, श्रीवादिशे प्रज्वालितस्येत्यर्थः, असिततिलजदीपस्य दर्शितप्रकारेण
गृहीततिलतेलकृतप्रदीपस्य, अञ्जनं दीपशिखोद्भूतं कञ्जत्वमित्यर्थः ॥ १८ ॥

अथ चण्डभैरवरसः ।—

हेम्ना शुद्धेन सम्पिष्टं दशमांशरसं विषम् ।
स्रोतोर्जं मर्दितं तोयैः शूलिनोदेवदालिजैः ॥
गन्धकस्य पचेत्तैले वाटिकोन्मादहृन्मता ॥१८॥

अथ नवाङ्गवटिका ।—

त्रिलोहपिष्टस्रोतोर्ज-सृष्टिवययुतं रसम् ।
भक्षयेत् पूर्ववत् सिद्धमपस्मारप्रणुत्तये ॥२०॥

अथ सूतकप्रत्ययः ।—

तथैव पर्पटी सूतं ब्राह्मीरसविमिश्रितम् ।
सूतकप्रत्ययाख्योऽसावुन्मादापस्मृती हरति ॥२१॥

चण्डभैरवरसः—“दशमांशरसं विषम्” इत्यत्र “दशमांशविषं रसम्” इति पाठा-
न्तरम् । स्रोतोर्जं रसाञ्जनं सौवीराञ्जनं वा । तोयैः स्वरसैः क्षायेवां ; तोयैरिति
अशुक्लचूर्णं सप्तधा भावनाबोधनायम् । शूलिनो शूलपत्रौ, “शोला” इति वज्रौघ-
वाख्यातम् । अथसर्पः—स्वर्णविषस्रोतोर्जानां प्रत्येकं तुल्यभागः, पारदस्य च स्वर्ण-
प्रेक्षया दशमांशता, तत् सर्वमसौक्त्य शूलिनोदेवदालीरसैः सप्त सप्त वारान् भावयित्वा
च गन्धकतैलेन सह सृष्टुं पचेदिति । रसरत्नाकरे—रसस्य हेमपादत्वं विषं हेमतुल्यं
तथा स्रोतोर्जमित्यत्र श्रीभाष्यं शूलिनौघस्य च विशूलीति पाठभेदो दृश्यते ; तथा च
—“हेमपादं सूतं सूतं निष्टखल्वि विमर्दयेत् । श्रीभाष्यं विषं तुल्यं मर्दय च त्रिगुणी-
द्रवैः ॥ देवदाल्या द्रव्याङ्गि तद्गोचं पाचयेद्दिनम् । गन्धकोत्थं तैलेन तत्
लघुस्य चूर्णयेत् ॥ मासैकं भक्षयेन्नित्यं पिवेज्जघ्रोष्ठं क्षतम् । सर्वसूतचङ्गं इति
रसोऽयं चण्डभैरवः ॥” इति ॥ १८ ॥

नवाङ्गवटिकायां—त्रिलोहं “सुवर्णं रजतं ताप्तं वयमेतन्निर्गोहकम्” इत्युक्तद्वयं
स्वर्णादिधातुवयं, पिष्टं सौमकं, स्रोतोर्जं नीलाञ्जनं, सृष्टिः ऋद्धिः ; “सृष्टि” इत्यत्र
“सृष्ट” इति पाठान्तरम् ; तथं सोमराजी, रसं रससिन्दूरम् ; सर्वेषामेषां तुल्यभागता ।
पूर्ववत् सिद्धमिति शूलिनोदेवदालीर्जं स्रोतैर्मर्दयित्वा गन्धकतैलेन पाचितमित्यर्थः ॥२०॥

सूतकप्रत्ययः—पर्पटी प्रागुक्तः पर्पटीरसः । सूतं सूतभक्ष इत्यर्थः । सूतकप्रत्ययाख्यः
सूतकप्रत्यय इति संज्ञकः असौ, रस इति शेषः । “सूतकः प्रत्ययाख्यः” इति पाठे—
प्रत्ययाख्यः सूतकः रस इत्यर्थः ॥ २१ ॥

अथ पर्पटीरसप्रयोगविधिः ।—

पर्पटीरसगुञ्जाष्टौ नाकुलीबीजपञ्चकम् ।
गोघृतेन तु संयोज्य खादेदुन्मादशान्तये ॥
सघृतं माषमण्डञ्च पाययेत् घृतदुग्धकम् ॥२२॥

अथ पर्पटीरसस्य अन्यविधप्रयोगविधिः ।—

पर्पटीरसगुञ्जाष्टौ ब्राह्मीरससमन्वितम् ।
खादयेद्गोगणं वैद्योऽपस्मारस्य प्रणुत्तये ॥२३॥

अथ सर्वेश्वरः ।—

रसं नारङ्गमूलञ्च दन्ती पाठा पृथक् पृथक् ।
पलमेकं फेनफलमकंमूलं तथैव च ॥२४॥
पलं शशविषाणञ्च त्रिफला च पलत्रयम् ।
एतेषां क्वाथसंयुक्तं दिनानि त्रीणि मर्दयेत् ॥२५॥
अस्त्रवेतससंयुक्तमर्कक्षीरसमन्वितम् ।
पञ्चपञ्चदिने तद्वदमरौरससंयुतम् ॥२६॥

उन्मादशान्तये पर्पटीरसस्य प्रयोगविधिसाह, पर्पटीरसति ।—नाकुलीबीज-
पञ्चकं नाकुली राक्षभेदः तस्याः पञ्चसङ्कां बीजम् ; “नाकुली”
इत्यत्र “नाकुली” इति पाठान्तरम् । एतस्य प्रयोगे सघृतमाषमण्डादिकं
पाययितव्यम् ; मण्डमण्डस्यात्र सारार्थकः, तेन माषमण्डं माषमारं निम्बमण्ड-
विदलनित्यर्थः, चतुर्दशगुणान्माधितयवागुविशिष्टं वा ; अत्र पले—मण्डवोनित्यात्
माषेण सह तस्मादयोऽपि दातव्याः ॥ २२ ॥

अपस्मारशान्तये पर्पटीरसस्य अन्यविधप्रयोगविधिसाह, पर्पटीरति ।—
सुगन्धम् ॥ २३ ॥

सर्वेश्वरे—रसं रसभक्ष्यम् । नारङ्गमूलं नारङ्गः “कमलालेख” इति ख्यातं
तद्वृक्षस्य मूलं, यत्तन्मूलं वा । फेनफलं फेनः अक्षिफेनः तस्य फलं खाद्यसबीजं,
“पोलदाना” इति श्लोके ; “फेनपलम्” इति पाठे—फेनः समुद्रफेनः तस्य पलम् ।
शशविषाणं श्वश्रूणां, शशशब्दोऽत्र स्वभावो, “शशधर” “शशलाञ्छन” इत्यादि-
दर्शनात् ; “शशविषाणम्” इति पाठान्तरम् । एतेषां नारङ्गमुलादीनाम् ;

त्रिःसप्तदिवसं तद्वन्दयेत् सिद्धमौषधम् ।

पिष्टं चित्रकनिष्क्राये वल्लत्रयनिषेवितम् ॥

उन्मादापस्मृतौ हन्यादेष सर्वेश्वरो रसः ॥२७॥

अथ नेवरीगणां सङ्गाः ।—

कृष्णे पञ्च नवैव सन्धिषु दश त्रीण्येव शुक्लेऽखिले

जाताः षोडश वर्त्मजाः खलु चतुर्विंशो दृशोर्विंशतिः ।

सप्तातङ्कयुताश्चतुर्नवतिरित्यक्षोरशेषामयान्

यो वेत्ति व्यपहर्तुमेष विदुषामग्रे समर्थो भवेत् ॥२८॥

नारङ्गमूलदन्तीषाठाफेनफलाकर्मूलविकल्पानामष्टानां कायेन रसादिविकल्पान्
द्रव्यदशकं दिवसत्रयं सदैवेत्, ततः अस्त्रवेतससंयुक्तम् अस्त्रवेतसकाष्ठसंयुक्तम्
अर्कक्षौरसमन्वितञ्च कृत्वा अस्त्रवेतसकाष्ठेन अर्कक्षौरेण च प्रत्येकं दिनत्रयं सदैवेत् ।
पञ्चपञ्चदिने प्रतिपञ्चसदिवसे, अमरौरससंयुतम् अमरौ कृष्णपुष्पा निर्गुण्डी नीलदूर्वा
वा तद्रससंयुतम् ; अवाग्रमाशयः,—नारङ्गादिकाद्येन दिवसत्रयं सदैवित्वा
एकदिन विश्वस्य परदिने अमरौरसेन सदैवेत्, एवम् अस्त्रवेतसकाष्ठेन अर्कक्षौरेण
च सदैवित्वा कार्थ्यम् । त्रिःसप्तदिवसमिति चित्रकनिष्क्राये इत्यनेन सम्बध्यते । पिष्टं
चूर्णीकृतम् । “चित्रकनिष्क्राये” इत्यथ “विकटुककायेः” इति पाठान्तरम् ॥२८—२७॥

अपचारे असद्रूपं पश्यन् इत्युक्तं, तच्च दृष्टिमण्डलदुष्ट्या जायते, अतः अपचारा-
नन्तरं नेवरीगणविकल्पाधिकारः । तत्रादौ अधिष्ठानभेदेन नेवरीगणां सङ्गां
निरूपयति, कृष्णे इति ।—कृष्णे नेवकृष्णमण्डले, दृष्टिमण्डलवर्षेण इति यावत्, पञ्च
पञ्चसङ्काकातङ्कान्, श्री वेत्ति इत्येतेषां त्रयः । सन्धिषु कनौनिकादिगतेषु षट्सु सन्धिषु
नवः ; सन्धयस्तु षड्विद्युतं सुश्रुतेन, तद्वयथा—“पञ्चवर्त्मगतः सन्धिः वर्त्मयुक्तगतोऽपः ।
युक्तकृष्णगतस्तन्वः कृष्णदृष्टिगतस्तथा ॥ कनौनिकागतो ज्ञेयः षड्भापाङ्गः स्मृतः ॥”
इति । अखिले सम्पूर्णं युक्ते युक्तभागे, नेवक्षौरेवेति शेषः, दश त्रीण्येव त्रयोदश
इत्यर्थः ; अत्र दीर्घा इति गुणसङ्गप्रयोगमित्यर्थः, रोगवाचकानां पुल्लिङ्गत्वात्, बीजेव इति
कल्पना साध्वी । वर्त्मजाः अतुर्गोलकावरका निमेषोन्मेषाश्रये पटलवर्धं वर्त्म उच्यते,
तङ्कताः आमयाः षोडश जाताः । दृशोः दृष्टिमण्डलयोः चतुर्विंशः, विंशतिः सप्तातङ्क-
युताः सप्तविंशतिरोगाः, पारिशिष्यात् नेवसर्वगता इति बोध्यम् ; तन्नान्तरं नेवसर्वगत-
रोगनिदानाभिधानात् तच्चिकित्साभिधानाश्च अत्र कृष्णभागादिगतरीगणां सङ्गां

अथ नेत्ररोगचिकित्सा ।—

अथ नागादिवर्तिः ।—

शिलया निहतं नामं रसरजप्रपेक्षितम् ।

द्विगुणं तुल्यमीषच्च कर्पूरं द्रोणपुष्पजैः ॥

रसैर्विमर्दयैर्हतिरैषाऽभिष्यन्दनाग्निनो ॥२६॥

अथ वाताभिष्यन्दे इन्दादिवर्तिः ।—

कार्पासरसपिष्टेन्दु-मधुशुल्वरसाञ्जनम् ।

वाताभिष्यन्दजे ताम्ने तिलपर्ण्यस्वमर्दितम् ॥३०॥

कृत्वा केवलं विंशतिः सप्त इत्युक्त्या पारिशेष्यात् सप्तविंशतिरिति सङ्गानिर्देशः सर्वगत-
रोगानेव बोधयतीति श्रेयम् । इति चतुर्नवतिः परस्परं मिश्रिता नञ्जनया चतुर्नवतिः,
नेत्ररोगाः इति शेषः । अपहर्त्तुं विशेषेण नाशयितुम्, अक्षोरशेषासयानित्यनेन
सम्बन्धः ; “व्यवहर्त्तुम्” इति पाठे—चिकित्साकर्माचरितुमित्यर्थः । ननु सुश्रुतेन—
“तैस्त्रिभिस्त्रिंशदुक्तास्ते कफेनाभ्यचिकित्स्यः । रक्तजाः षोडश प्रोक्ताः सर्वजाः
पञ्चविंशतिः ॥ बाह्यौ पुनर्द्वौ च तथा रोगाः षट्सप्ततिः स्मृताः । नव सन्धाश्रयास्तेषु
वर्त्मजास्तेकविंशतिः ॥ शुक्तभागे दशैकय चत्वारः कृष्णभागेनजाः । सर्वाश्चयाः सप्तदश
दृष्टिजाः द्वादशैव तु ॥ सौ च बाह्याश्चयावन्धावनिमित्तनिमित्तजौ । षट्सप्ततिर्नेत्ररोगाः
सङ्क्षेपेण प्रकीर्तिताः ॥” इत्यनेन यत् षट्सप्ततिर्नेत्ररोगा उक्ताः, तेनात्र विरोधो
नाशङ्कनीयः, यतः सुश्रुताचार्येण “सङ्क्षेपेण प्रकीर्तिताः” इत्युक्तवता प्रायोभाविनां
प्रधानभूतानामेव सङ्गानिर्देशः कृतः, न त्वप्रधानानाम् इति विज्ञापितम् ; “अक्षो-
रशेषासयान्” इत्युक्तवता बाम्बटाचार्येण तु प्रधानाप्रधानभूतानां सर्वेषामेव कार्त्स्न्येन
सङ्गानिर्देशिता, तेन चतुर्नवतिरिति सङ्गानिर्देशः सञ्जातम् ; किञ्च दोषदूषाणां
मिलनभेदेन रोगानन्यात् तन्मकर्षणाच्च विभिन्नकालकत्वात् सुश्रुतोक्तादन्तेऽपि रोगाः
सम्भवन्त्येव, यथा क्ष्विनिशयकृता स्तसङ्गुहं पठितौ तन्नास्त्ररौथौ कुचन-पञ्चप्रातौ,
व्याख्यामधुकोषकृता च पठितौ तन्नास्त्ररौथौ उपपन्न-कृष्णीन्मीलास्त्ररौथौ सुश्रुतेन
न पठितौ ; एवञ्चैतदीयसङ्गानिर्देशः न विरोधावहमिति ॥ २८ ॥

नागादिवर्त्या—शिलया मगःशिलया निहतं मारितं नामं सौसकं शुद्धसौसकं मगः-
शिलया सह पठितमित्यर्थः, तथा रसरजप्रपेक्षितं शुद्धपारदेन तुल्येन सह पिष्टं, द्विगुणं
तुल्यमिति नागापेक्षया द्वेगुणं तुल्यम् । कर्पूरं चतुर्वीर्यकर्पूरसंयुक्तमित्यर्थः ॥२६॥

अथ श्लेष्माभिष्यन्दे शुल्कादिवर्तिः ।—

शुल्बजौमूतलोहञ्च सौसञ्च समभागिकम् ।

द्विगुणञ्चाञ्जनं जाती-तिलपर्णीमयूरजैः ॥

पिष्टं निर्घृष्टदध्नाकं श्लेष्माभिष्यन्दनाशनम् ॥ ३१ ॥

अथ विटोषाभिष्यन्दे रसेन्द्रादिवर्तिः ।—

रसेन्द्रभुजगौ तुल्यौ ताभ्यां द्विगुणमञ्जनम् ।

ईषत्कर्पूरसंयुक्तं दशमांशञ्च सर्जकम् ॥ ३२ ॥

बलानागबलाजाजी-रसेस्ताम्बे दिनत्रयम् ।

मर्दितं स्यादभिष्यन्दे सन्निपातात्मके हितम् ॥ ३३ ॥

अथ पित्ताभिष्यन्दे तीक्ष्णादिवर्तिः ।—

चूर्णं तीक्ष्णस्य ताम्रस्य रसेन्द्रसमचारितम् ।

इत्यादिवर्त्या—कार्पासरसः कार्पासमूलरसः । इन्दुः कर्पूरः । सधु चौद्रं मधुयष्टिकं वा । शुल्बं तासम् । ताम्बे ताम्रपात्रे । तिलपर्ण्यम्बुमर्दितं रक्तचन्दनकाष्ठमर्दितम् ; इत्यादिकं सर्वे कार्पासरसेन पिष्टा वृत्तिं विधाय तां वृत्तिं ताम्रपात्रे तिलपर्णी-काष्ठेन घृष्टा तथा अञ्जयदिति । यद्वा—पिष्टं सौसकम् ; कार्पासरसादिकं सर्वे तुल्यमांशं मृष्टौत्वा तिलपर्णीकाष्ठेन ताम्रपात्रे घृष्टा तेन चक्षुषोरञ्जनं कर्तव्यम् ॥ ३० ॥

शुल्कादिवर्त्या—जौमूतम् अजम् । द्विगुणञ्चाञ्जनमित्येकभागापेक्षया रसाञ्जनञ्च द्विगुण्यम् । जातीति ।—जाती मालती तस्याः पुष्पं, अक्षुष्यत्वात् ; मयूरः अपाभागैः तस्य च मूलं तज्जैः, रसेरिति शेषः । निर्घृष्टदर्शं निर्घृष्टं विगेषेण घृष्टं, मृष्टमित्यर्थः ; दधि यत्र तादृशे अर्के ताम्रपात्रे ; ताम्रभाजनमेकमादौ दध्ना निर्घुष्य ततः तस्मिन् आत्वादिरसैः शुल्कादिकं पेययदिति । “निर्घृष्टदध्नाकं” इत्यत्र “निर्घृष्टं दध्नाकं” इति कस्यचित् पाठः ॥ ३१ ॥

रसेन्द्रादिवर्त्या—भुजगः सौसकः । ताभ्यां रसेन्द्रभुजगाभ्यां मिलिताभ्याम् । ईषदिति एकभागापेक्षया अतुशंशमित्यर्थः । दशमांशमपि एकभागापेक्षया बोध्यम् । “सर्जकम्” इत्यत्र “सक्तुकम्” इति पाठे—सक्तुकं यवसक्तुकम् ; यवस्य नेत्रहितत्वात् । नागबला गोरक्षतण्डुला । अजाजी गोरक्षम् ; बलानागबलयोः स्वरसः अजाज्याय कायः । “अजाजी” इत्यत्र “जाती” इति कुर्वचित् पाठः । ताम्बे ताम्रपात्रे ; “ताम्बे” इत्यत्र “ताम्बम्” इति पाठान्तरम् ॥ ३२।३३ ॥

रसाञ्जनञ्च द्विगुणं वर्षाभूरसमर्दितम् ॥

शर्करामाक्षिकोपेतं पित्ताभिष्यन्दसूदनम् ॥३४॥

अथ पित्ताभिष्यन्दे नागादिवर्तिः ।—

नागपारदधात्रीन्दु-रत्नाव्यकणसैन्धवम् ।

रसाञ्जनं कणाक्षौद्रं ताम्बूलीपत्रवारिणा ॥

ताम्रेण मर्दितं कांक्षे पित्ताभिष्यन्दमन्यनुत् ॥३५॥

अथ तासादिवर्तिः ।—

ताम्बाहिताररसपीतकरोहिणीन्दु-

शीण्डीरसाञ्जननदीजपुराणकांक्षेः ।

वर्तिः कृता सकलसम्मितहंसपादौ-

मूलैर्निहन्ति नयनामयजालमाशु ॥३६॥

तौष्णादिवर्त्यां—तौष्णस्य तौष्णाक्षौडस्य । रसेन्दुसमचारितं समभागरसमन्व-
यीजितम् ॥ ३४ ॥

द्वितीयनागादिवर्त्यां—नागं सौप्तिकं, पारदः पारदभक्ष, धात्री चामलक्षी, इन्दुरत्नं
सुक्ताफलं कर्पूरनयिषां ; इन्दुः कर्पूरः, रत्नं सुक्ताफलम् इति वा, समथोरैव चक्षुष्य-
त्वान् ; आन्यं घृतं, कणः पिप्पली । कणा औरकः ; पिप्पल्या एव भागश्च वा ;
यदुक्तं परिभाषायां—“घृते तैले च योगे च यद्व्यं पुनश्च्यते । ज्ञातव्यं तदिहाचार्यै-
र्भागतौ द्विगुणेन हि ॥” इति ; स्यलज्जलजभेदात् विविधा पिप्पली वा । ताम्रेण
मर्दितं कांक्षे कांक्षपाने ताम्रदण्डेन नर्दितमित्यर्थः । पित्ताभिष्यन्दमन्यनुदित्यत्र
मन्यः अधिमन्यः ॥ ३५ ॥

तासादिवर्त्याम्—अक्षिः सौप्तिकम् । तारं रौप्यम् । पीतकं स्वर्णं पीतलोभं वा ।
रोहिणी कटुरोहिणी ; पीतकरोहिणीत्येकपदं वा, तच्चाक्षि—नाम्भारोत्यर्थः । इन्दुः
कर्पूरम् । शीण्डी पिप्पली । नदीजः सुदण्डः, रत्नरत्नाकरदण्डनात् । पुराणकांक्षेः
श्रीणंकांक्षेः, कांक्षभक्षभिः । सकलेति ।—तासादिसर्वतुल्यमलङ्कारपूर्णमूलचूर्णेः ।
रसरत्नाकरं “तारकादिवटिका” इति ख्यातायामन्वा “पीतकरोहिणी शोण्डी” इति
पाठश्च न, परन्तु “खर्पूरम्” इत्यधिकः पाठो विद्यते, तथा हंसपादौरसैश्च नर्दनं
विहितम् ; तथा च—“तारं ताम्रं रसं सौप्तं कर्पूरं खर्पूरं तथा । रसाञ्जनं कांक्षण्डं
हंसपादा द्वौर्दण्डम् ॥ अक्षिं कलाऽङ्गनाङ्गलिं समक्षं नेत्रजालयम् ॥” इति ॥ ३६ ॥

अथ पारददिवर्तिः ।—

पारदनागरसाञ्जनसमानदृढशिखिमूलकं सरजम् ।
सप्तदिनं चिञ्चादलरसपिष्टं ताम्रपात्रपर्युषितम् ॥३०॥
वर्त्तिरणातपशुष्काऽधिमन्यतिमिरार्मपिक्वशुक्लघ्नी ॥३८॥

अथ एकविंशद्विवर्तिः ।—

पारदनागरसाञ्जनविट्पुमकामौसलोध्रताम्राणि ।
वृत्तत्रिकटकैरिकसिन्धुवृत्तयुक्तेनवराः ॥३९॥
मौक्तिकगन्धिन्याभागिरिकर्णीपुच्छजीवकनकशिफाः ॥४०॥
चिञ्चा षड्विधमौर्वलवणं पिचुमर्दपत्ररसैः ।
पिष्टा ताम्रे लिप्ता वर्त्तिः स्यादधिमन्यपिक्वघ्नी ॥४१॥

अथ षडङ्गवर्तिः ।—

कर्पूराञ्जनसौमपारदकणातीक्ष्णानि पिष्टा सकृत्
नन्द्यावर्त्तरसैर्विशोष्य मधुना पिष्टा पुनर्भाजने ।
शार्ङ्गं स्फाटिक एव वा विनिहितं शुक्लार्मकाचापहं
तैमिर्यञ्च निराकरोति सहसा नेत्रेऽञ्जनं सर्वदा ॥४२॥

पारदादिवर्त्या—समानमिति प्रत्येकं तुल्यमित्यर्थः । दृढं लौहं, शिखिः इरित-
मुद्रः, चक्षुष्यत्वात् ; मूलकं स्नानानख्यातः कन्दविशेषः, तत्र बालसेव याच्यम् ;
“दृढशिखिमूलकम्” इत्यत्र “कृतसिन्धुफेनकम्” इति कुत्रचित् पाठः । सरजं
लवनीतम् ; रजः पर्यटकः तत्सहितमित्यर्थो वा । चिञ्चादलरसपिष्टं तिलिङ्गीपत्र-
रसमर्दितं ताम्रपात्रपर्युषितं ताम्रभाजने एव सप्तदिनस्थितम् ॥ ३०-३८ ॥

एकविंशद्विवर्त्या—वृत्तं सप्तपर्णः । फेनः समुद्रफेनः । वरा विक्लवा । गन्धिनौ
मुरासांशौ । आभा बज्जुलः । गिरिकर्णी श्वेतापराजिता । पुच्छजीवः तापसतरुः ।
नकशशिफा पुस्तुरमूलम् । षड्विधमौर्वलवणम् और्वेण पाण्डुलवणेन सह लवणं
प्रक्षलवणम्, और्वेण पक्षलवणेन च मिलित्वा षड्विधं लवणमित्यर्थः । पिचुमर्दपत्ररसैः
निम्बपत्ररसैः । “लिप्ता” इत्यत्र “पात्रे” इति पाठान्तरम् ॥ ३९—४१ ॥

षडङ्गवर्त्या—तीक्ष्णं लौहलौहं स्वर्परे वा । नन्द्यावर्त्तरसैः पिष्टौतगरसैः ;
“नन्द्यावर्त्त” इत्यत्र “नन्दोवर्त्त” इति कुत्रचित् पाठः । सकृत् एकवारम्, एकदिव-
सित्यर्थः । शार्ङ्गं शृङ्गनिर्मितं, साकले इति सम्बन्धः ॥ ४२ ॥

अथ गरुडाञ्जनम् ।—

कतकसैन्धवतुत्यरसाञ्जनं त्रिकटुकस्फटिकाब्दवराटकम् ।
त्रिकटुताम्रमयोद्दिमरोद्दिणौ-जलधिफेनवचानृकरोटिका ॥४२॥
उरगपारदटङ्गणमञ्जनं त्रिफलया मधुकेन च संयुतम् ।
करजवल्करसेन सुपेषितं गरुडदृष्टिसमां कुरुते दृश्यम् ॥४३॥

अथ नयनालताञ्जनम् ।—

रसेन्द्रभुजगौ तुल्यौ ताम्बां द्विगुणमञ्जनम् ।
ईषत्कर्पूरसंयुक्तमञ्जनं तिमिरापहम् ॥४४॥

अथ तिमिरहराञ्जनम् ।—

गन्धकाद्विगुणः सूतः सौवीरश्चाष्टमांशतः ।
कपित्थरससाम्यष्टमञ्जनं तिमिरप्रणुत् ॥४५॥

गरुडाञ्जने—कतकं जलप्रसादनफलं “निर्मली” इति लोके । अब्दः सुककम् ।
“त्रिकटुताम्रम्” इत्यत्र पुनस्त्रिकटुयुक्त्वात् त्रिकटोर्भागद्वयम् ; “त्रिकटु” इत्यत्र
“त्रिफला” इति पाठे—“त्रिफलया मधुकेन च संयुतम्” इत्यत्र द्वितीयत्रिफलया
“द्राक्षाकाश्वथ्यैर्जैरी-फलानि मिलितानि तु । मधुरत्रिफला ज्ञेया मधुरादिफल-
वयम् ॥” इत्यनेनोक्ता मधुरत्रिफला याज्ञा । द्विजः कर्पूरः । नृकरोटिका नरभिर-
कपालम् । उरगः सौसकम् । अञ्जनमिति नेत्राञ्जनं, रसाञ्जनस्य प्रायुपातत्वात् ।
करजवल्करसेन करजत्वयसेन । कतकादिसमुक्तानां सर्वे करजत्वयसेन पिष्टा
वर्तिः कार्याः ॥ ४३।४४ ॥

नयनालताञ्जने—ईषदिति अतुल्योऽं, सौवीरनाकरसंवादात् ; तथा च—“रसेन्द्र-
भुजगौ तुल्यौ तयोर्विगुणमञ्जनम् । सूततुल्योऽं कर्पूरमञ्जनं नयनालतम् ॥” इति ॥४४॥

तिमिरहराञ्जने—गन्धकाद्विगुणः गन्धकमपेक्ष्य द्विगुणः, भागो याज्ञ इति शेषः,
एवञ्च सूतस्य एको भागः गन्धकस्य च भागद्वयम् । गन्धकभागापेक्षया सूतस्य
द्वैगुण्यमिति कैचित् । सौवीरं सौवीराञ्जनम् अष्टमांशतः इति एकभागापेक्षया
बोध्यम् ॥ ४५ ॥

अथ द्वादशाक्षवर्तिः ।—

नेपालतुल्यटङ्कणतार्क्ष्य-वराट्टिकटुफेनजलजञ्च ।

जम्बीरनीरपिष्टं काचार्म-स्त्रावतिमिरगुक्तपित्तघ्नम् ॥४७॥

अथ पटलहरन्दरसः ।—

रुद्धः कपर्दटङ्कणं लाक्षाजम्बीरयोर्द्रावैः ।

मासं धान्ये क्षिप्तः सूतः पटलादिरोगहरः ॥४८॥

अथ स्वर्णादिवर्तिः ।—

स्वर्णं वराट्टिका सूतः सारः पूतिकपत्रजः ।

नवनीतेन संयुक्ता वर्तिः पुष्पं चिरन्तनम् ॥४९॥

अथ विषाद्यञ्जनम् ।—

विषं धात्रीफलरसैर्दिनैकं परिभावितम् ।

अञ्जनं शङ्खसहितं प्रगाढतिमिरप्रणुत् ॥५०॥

अथ पुष्पहराञ्जनम् ।—

शम्बूकं वा वराटं वा दग्धं सूक्ष्मं विचूर्णयेत् ।

अञ्जनं नवनीतेन हन्ति पुष्पं चिरन्तनम् ॥५१॥

द्वादशाक्षवर्त्या—नेपालं तासम् ; “नेपालम्” इत्यत्र “जैपालम्” इति कथञ्चित् पाठः । तार्क्ष्ये रसाञ्जनम् । वरा, विफला । फेनः समुद्रफेनः । जलजं शङ्खः शङ्खनाभिरित्यर्थः ॥ ४७ ॥

पटलहरन्दरसं—कपर्दः वराट्टकः । सूतशब्देनात्र मन्थसूतः याज्यः । कपर्दटङ्कणं तथा लाक्षाजम्बीरयोर्द्रावैः पिष्टः रुद्धश्च सूतः मासं धान्ये क्षिप्तः इति योजना । कथ्यता चेदृशी—लाक्षाजायेन जम्बीररसेन च पिष्टं सूतं वराट्टिकायां प्रपूय्य टङ्कणेनाजम्बीरपिष्टेन वराट्टिकामुखेच्छान्तिष्य चान्यराशौ मासं स्थापयेदिति ॥४८॥

स्वर्णादिवर्त्या—सारः पूतिकपत्रजः पूतिकः लाट्टाकरञ्जः तत्पत्रोत्तरसः इत्यर्थः । पुष्पमित्यत्र हन्तीति अञ्जाहरणीयम् ॥ ४९ ॥

विषाद्यञ्जने—विषम् अन्वतम् । शङ्खसहितं शङ्खनाभिसहितम् ; विषं शङ्खनाभसहितम् ; पिष्टा अञ्जनं प्रयोजकम् ॥ ५० ॥

पुष्पहराञ्जने—सर्वं स्पष्टम् ॥ ५१ ॥

अथ शिशुमूलाद्याद्यीतनम् ।—

शिशुमूलं वचां चोद्रेष्टृष्टा नेत्रं प्रपूरयेत् ॥५२॥

अथ नेत्रशूलघ्नमाद्यीतनम् ।—

निष्पिण्याऽऽर्द्रां निशां वाऽथ सद्यः शूले सुखावहम् ॥५३॥

अथ पौनर्नवाञ्जनम् ।—

ज्वेतं पुनर्नवामूलं जलेनाञ्जयच्च शूलनुत् ॥५४॥

अथ स्नावहराञ्जनम् ।—

ज्वेतं पुनर्नवामूलं घृतघृष्टं समञ्जयेत् ।

जलस्त्रावं निहन्त्याशु—”

॥५५॥

अथ वक्ररोमहराञ्जनम् ।—

“—तन्मूलञ्च निशायुतम् ।

अञ्जयेद्वक्ररोमाणि न भवन्ति कदाचन ॥५६॥

अथ नृकपालाञ्जनम् ।—

निर्घृथ नृकपालन्तु नारीस्तन्येन चाञ्जयेत् ।

शूलं सतिमिरं हन्ति पुष्पं सर्पाक्षिदुग्धतः ॥५७॥

शिशुमूलाद्याद्यीतने—शिशुमूलं शिशुमूलरसम् ; शिशुमूलरसेन चोद्रेष्ट च सह वचां तालपात्रे घृष्टा तेन नेत्रपूरणं कार्यम् ॥ ५२ ॥

नेत्रशूलघ्नमाद्यीतने—चाट्रो निशां सरसहरिदां । शूले नेत्रशूले ॥ ५३ ॥

पौनर्नवाञ्जने—आञ्जयच्च अञ्जनं कार्यम् ॥ ५४ ॥

स्नावहराञ्जने—सर्वे स्पष्टम् ॥ ५५ ॥

वक्ररोमहराञ्जने—तन्मूलञ्च निशायुतं हरिद्रां पुनर्नवामूलञ्च घृतेन घृष्टा अञ्जयेत् । वक्ररोमाणि पञ्चकोप-पञ्चशतादिरोमयुक्तानीत्यर्थः, वक्रांगौति शेषः ॥ ५६ ॥

नृकपालाञ्जने—नृकपालं नरशिरोऽस्थि । सर्पाक्षिदुग्धतः इत्यस्य अञ्जनादिति शेषः ; सर्पाक्षिदुग्धं सर्पाक्षी सर्पसदा “पानशिली” इति भाषा, तस्मा दुग्ध-
पानशिलीः, पुष्पं हन्ति इत्यनेन सत्यम् ॥ ५७ ॥

अथ शिशुबीजतैलाश्रीतनम् ।—

चिञ्चादलस्वरसर्पेष्टतशिशुबीजं

कांस्ये निष्टुष्य परिशीष्य खरातपेन ।

तैलं ततः सूतमिदं शशिपादयुक्तं

युञ्ज्याद्विषमर्मतिमिरे तिलमात्रमक्षि ॥५८॥

अथ पटलहराजनम् ।—

कारवेज्जद्रवैः साहं सम्यग्भर्ज्या कपर्दिका ।

सूतकं टङ्कणं लाक्षा-तुल्यं जम्बीरजद्रवैः ॥५९॥

मर्दयेत्ताम्रपात्रे तु तस्मिन् रुद्धा विनिक्षिपेत् ।

धान्यराशिस्थितं मासमञ्जनं पटलं हरेत् ॥६०॥

अथ तिमिरनाशनाञ्जनम् ।—

भृङ्गराजरसैर्घृष्टं पल्लवैकं रक्तचन्दनम् ।

ताम्रपात्रे स्थितं भाव्यं तद्रसेन पुनः पुनः ॥६१॥

शतधा भावयेत् यत्रात् पेथ्य पेथ्य पुनः पुनः ।

मधुनाऽप्यञ्जनं हन्ति षड्विधं तिमिरामयम् ॥६२॥

शिशुबीजतैलाश्रीतने—चिञ्चा तिलिही । तैलं ततः सूतं तद्बीजनिःसृतं तैलम् ; “सूतम्” इत्यत्र “शुतम्” इति पाठे—तद्बीजकणकपक्वं तैलमित्यर्थः । शशिपादयुक्तं कादांशकर्पूरसंयुक्तम् । तिलमात्रं विन्दुनातमित्यर्थः, तैलमित्यत्र विशेषणम् ॥ ५८ ॥

पटलहराजने—भर्ज्या पाच्य इत्यर्थः, दोलायने कारवेज्जद्रवेष कपर्दिकारं यक्षा विमीषयेदिति । तस्मिन् ताम्रपात्रे । कपर्दिकादिनाभान्द्रव्यचतुष्टयं जम्बीर-रसेन ताम्रपात्रे मर्दयेत्, ततः शोधयं तत् पात्रं पावान्तरैश्च रुद्धा धान्यराशौ मासं स्थापयेदिति निष्कर्षः ॥ ५९।६० ॥

तिमिरनाशनाञ्जने—तद्रसेन भृङ्गराजरसेन । भाव्यं तद्रसेन पुनः पुनः इत्याद्याऽपि पुनः शतधा भावयेदित्युक्तिः विशेषधीधनार्थे न्यूनाधिकसङ्ख्यागिरासाथे वा । पेथ्य पेथ्य पुनः पुनः प्रतिवारं भावनादानकाले चूर्णीकृत्येत्यर्थः, “दिवा दिवाऽऽतपे शुष्कं राशौ राशौ निवासयेत् । शुष्कं चूर्णीकृतं द्रव्यं भावनाविधिरिष्यते ॥” इति भावनाविधानात् । षड्विधं तिमिरामयं वातपित्तकफरक्तश्लिषातकं परिहृयिष्यंशकम् ॥ ६१।६२ ॥

अथ काचान्यहराज्जनम् ।—

बीजपूररसैर्घृष्टं विषतुल्यसितायुतम् ।

अञ्जनं कारयेद्रात्रौ काचमान्यञ्च नाशयेत् ॥६३॥

अथ शम्बूकादिवर्णिः ।—

शम्बूकं पारदं नागं कांस्यचूर्णं रसाञ्जनम् ।

समं सर्वमिदं चिञ्चादलद्रावेण पेपयेत् ॥६४॥

ताम्बपात्रगतां वर्त्तिं ह्यायाशुष्कान्तु कारयेत् ।

युक्तामतिमिरं पिबन् हन्ति सा मधुनाऽञ्जिता ॥६५॥

अथ अभिष्यन्दहरी श्लोकः ।—

असक्तच्छीततोयेन सिञ्चेन्नेवाभिष्यन्दजित् ॥६६॥

अथ रात्रान्यहराज्जनम् ।—

अजस्रं कृष्णमांसान्तः पिप्पलीमरिचं क्षिपेत् ।

सीवयित्वा घृतैः पट्याद्वटिकान्ते समुदरेत् ॥

मध्वान्यस्तन्यसम्पिष्टं रात्रान्यस्याञ्जनं हितम् ॥६७॥

काचान्यहराज्जने—विषम् अन्तम् । अञ्जनं रसाञ्जनम् । कारयेत् दापयेदित्यर्थः, अञ्जनमिति शेषः । विषतुल्यसितायुतं विषतुल्यसितानां युतं द्योनेन कृतमित्यर्थो वा ; अस्मिन् पत्रे—अञ्जनशब्देन नेत्राञ्जनमेव बोध्यम् । “विषतुल्यसितायुतम्” इत्यत्र “विषतुल्यं शिलाजतु” इति कचित् पाठः ॥६३॥

शम्बूकादिवर्णो—शम्बूकं शम्बूकमेष । ताम्बपात्रगतां वर्त्तिं ताम्बपात्रे तिलिङ्गी-
धरसेन पिष्टा वर्त्तिं कृत्वा तत्रैव पिष्टां वर्त्तिं ह्यायाया शोधयेदित्यर्थः ॥ ६४॥६५ ॥

अभिष्यन्दहरशीर्—सिञ्चेत्, अभिष्यन्दमिति शेषः । नेत्राभिष्यन्दजित् इत्यत्र तद्योव-
मिति अत्र्याहरणीयम् ॥ ६६ ॥

रात्रान्यहराज्जने—कृष्णमांसान्तः यक्षपिष्टाभ्यन्तरे, यक्षतः कृष्णवर्णपिष्टाकारत्वात् ।
“सीवयित्वा” इत्यत्र “सेवयित्वा” इति कुवचित् पाठः । घटिकान्ते दण्डवदान्ते दण्डान्ते
वा, घटिकाशब्देन दण्डवद्वय मत्तान्तरे दण्डस्य अभिधानात् । विपाटितकामयक्षपिष्ट-
मध्ये पिप्पलीमरिचं ब्रह्मभागं चिञ्चा संसोय्य च घृतेन घटिकां बाधत् पचेत्, ततः सर्वे
तत् पिष्टा मध्वादिभिरञ्जयेत् । चक्रेण तु योगोऽयमेवं पठ्यते, यथा—“कथा क्षामवक्र-
न्मध्ये पक्ता तद्रसपेयिता । अचिराद्वन्ति नक्तान्ये तदन्तु सौदमूषणम् ॥” इति ॥६७॥

अथ रात्र्यन्ते व्योषाञ्जनम् ।—

अजापित्तकृतं व्योषं धूमस्थाने विशोष्य च ।
चिरविल्वरसैर्घृष्टं रात्र्यन्तस्याञ्जनं हितम् ॥६८॥

अथ रात्र्यन्ते मरिचाञ्जनम् ।—

मरिचं मत्कुणे रक्ते रात्र्यन्तहरमञ्जनम् ॥६९॥

अथ रात्र्यन्ते पञ्चाङ्गगुडिका ।—

ताम्राग्रलवणशङ्खैस्तुल्या मगधोद्भवाऽथ वै धात्री ।
जलपिष्टा गुटिकेयं सायंसमयान्धमपहरति ॥७०॥

अथ नवनेत्रदात्री वटी ।—

हिरष्टौ ताम्ररजसो मधुकस्य चतुर्दश ।
कुष्ठस्य द्वादशांशाः स्युर्वचायाश्च द्वावैव तु ॥७१॥
रजतस्य च चत्वारो हौ भागौ कनकस्य च ।
सैन्धवस्याष्टभागाः स्युः पिप्पल्याश्च षडेव तु ॥७२॥
अजाक्षीरेण सम्प्रेष्य ताम्रपात्रे निधापयेत् ।

व्योषाञ्जने—अजापित्तकृतं अजापित्तं निषिद्धमित्यर्थः, चातूनामनेकार्थत्वात् ।
“अजापित्तकृतं व्योषम्” इत्यत्र “अजापित्तकृतं व्योषम्” इति पाठान्तरम् । धूमस्थाने विल-
नित्वं धूम उद्भूयति तस्मिन् स्थाने पाकशालाद्यामित्यर्थः । चिरविल्वरसेः कर्पूररसेः ।
अजापित्तमध्ये त्रिकटुचूर्णे संस्थाप्य पुनोष्णया विशोष्य च पिष्टा वर्ति कुर्व्यात्, ततः
चिरविल्वरसेन घृष्टा रात्र्यन्ते अञ्जनं कार्त्तव्यम् ॥ ६८ ॥

मरिचाञ्जने—मत्कुणे रक्ते इत्यत्र पिष्टमिति जीवः, मत्कुणः “क्षारपोषा” इति
असिद्धः क्षिप्रविशेषः ॥ ६९ ॥

पञ्चाङ्गगुडिकायां—अथ लवणं सैन्धवम् । शङ्खं शङ्खानाम् । मगधोद्भवा पिप्पली,
का च ताम्रादिभिस्त्रिभिस्तुल्या, तेन च ताम्रादिष्वष्टां प्रत्येकमैकैकभागः पिप्पल्याश्च
भागत्रयम् ; धात्री आमलकी, साऽपि ताम्रादिष्वष्टावतुल्या । “अग्र” इत्यत्र
“आल” तथा “अथ ते धात्री” इत्यत्र “मलोद्भवा च” इति कश्चित् पाठः ।
सायंसमयान्धं अन्तान्धमित्यर्थः ॥ ७० ॥

नवनेत्रदात्री—हिरष्टौ शोण्ड भागाः ; “हिरष्टौ” इत्यत्र “हौ भागौ” इति

अभिष्यन्दमधीमस्यं त्रणशुक्तं कुकूणकम् ॥

तिमिरं पटलं काचं कण्डूं हन्ति विशेषतः ॥७३॥

अथ विरुत्तरकणादिवर्तिः ।—

कणालवणवचायुग्यष्टिताम्रैः क्रमैश्च

द्विगुणधरणवृद्धैश्चागदुग्धेन पिष्टैः ।

निखिलनयनरोगान् हन्ति वर्त्तिर्विशिष्टा

रज इव निशि सर्पिः-चौद्रयुक्तं वरायाः ॥७४॥

अथ ताम्रवर्तिः ।—

आर्द्रालकुचभृङ्गाणां रसः पिष्टेन कस्यचित् ।

गन्धकेन समांशेन प्राग्वत्ताम्रञ्च मारितम् ॥७५॥

कचित् पाठः । कनकस्य सुवर्णस्य । त्रणशुक्तं सत्रणशुक्तम् । कुकूणकं वाक्का-
नामलिवर्त्यस्थरोगविशेषम् ॥ ७३—७३ ॥

विरुत्तरकणादिवर्त्या—कणः पिप्पली, कुसुमाक्षरं कान्दसः । लवणं सैन्धवं,
अच्युतान् । युग्यष्टिः व्यलज्जलज्जमेदात् यष्टिनपुद्गमः ; “युग्” इत्यत्र “वृन्” इति
पाठे—कुष्ठमित्यर्थः । द्विगुणधरणवृद्धैः उत्तरोत्तरं द्विरावृत्तधरणैः, धरणं पलदशमांशः,
रक्तिचतुष्टयधिकाः यम्याधकाः इति यावत् ;—एतच्च पिप्पल्याः धरणं, लवणस्य
द्वे धरणे, वचायाः चत्वारि धरणानि, यष्टिनपुनः अष्टौ धरणानि, जलजयष्टिनपुद्ग-
मोद्गम धरणानि, ताम्रस्य च द्वाविंशदिति बोध्यम् । विशिष्टा विशिष्टौत्कर्षविशिष्टा
इत्यर्थः । रज इवेति ।—वरायाः विज्जवायाः रजः चूर्णं निशि इत्यत्र सैवितमिति
शेषः । अथ इव-शब्दात् वरायजःकृतयोगोऽपि नयनरोगहन्ता इत्यर्थः आयाति ।
सैव्ययोगोऽयं तस्मान्नरदर्शनात्, तथा च सिद्धयोगे—“यस्तैल्लं चूर्णमप्यवर्जौ सार्धं
समन्नातिं हविर्मेधुष्यात् । स मुच्यते नेत्रगतैर्विकारेभ्यैर्नैर्धया क्षीणघनो ननुष्यः ॥”
इति ॥ ७४ ॥

ताम्रवर्त्याम्—आर्द्रो आर्द्रकम् । लकुचः लङ् । रसः कस्यचित् आर्द्रादिवयाणां
मध्ये कस्यचिदेकस्य रसः । पिष्टेन चूर्णितेन । समांशेन आर्द्रादीनामेकतमस्य
रसतुल्येन । प्राग्वत् एभिः कृता वर्तिः निखिलनयनरोगान् हन्तीत्यर्थः । पिष्टेन
समांशेन गन्धकेन सह आर्द्रादीनां कस्यचित् रसः मारितं ताम्रञ्च प्राग्वत् इति
बोधना ॥ ७५ ॥

अथ ताम्रद्रुतिः ।—

ताम्राभ्रकश्च तुल्यश्च दशनिष्कं पृथक् पृथक् ।
 कन्दुकस्थमिदं त्रिंशत्कर्षं चूर्णितगन्धकम् ॥७६॥
 दत्त्वाऽल्पशीऽग्निनाऽल्पेन रुद्धा धूमं विसर्जयेत् ।
 प्रस्थास्वमर्दितस्यास्य प्रसादं निःसृतं युतम् ॥७७॥
 तुल्यनीरशिलाजाभ्यां कर्षांशाभ्यां विशोषयेत् ।
 ताम्रद्रुतिरियं साज्य-मानुषीक्षीरमाक्षिकात् ॥७८॥
 काचार्मपिक्वाभिष्यन्द-व्रणशुक्लप्रणाशिनी ।
 तत्किट्टं दद्रुकिटिम-पामादीन् लेपनाज्जयेत् ॥७९॥

अथ द्वितीयताम्रद्रुतिः ।—

शुल्वं गन्धकमभ्रकश्च रसकं दिक्सङ्गानिष्कं पृथक्
 सर्वं रुद्रजटारसेन बहुशो भृङ्गस्य सारिण वा ।
 प्रायः श्लक्ष्णतरं सुमर्दितमिदं सम्यक् पुटं कारयेत्
 स्थाल्यां तत् पुनरेव शीतलमिदं विन्यस्य तस्यान्तरे ॥८०॥

ताम्रद्रुति—कन्दुकस्थं कन्दुरेवेति कन्दुकः खौडमयकटाहविशेषः तत्स्थम् ।
 अग्निनाऽल्पेनेत्यत्र पठेत् इति शेषो द्रष्टव्यः । धूमं विसर्जयेत् पाककाले अन्तरा
 अन्तरा आवरणमुदाह्य धूमं निःसारयेदित्यर्थः, पाककाले तदुत्पन्नधूमः यथा स्वभावे
 न लग्नमिति तथा परिहरेदित्यर्थो वा । अस्य ताम्रादिभक्षणः प्रसादम् उपरिस्थ-
 श्लक्ष्णफलम् । तुल्येति ।—तुल्यनीरं चूर्णिततुल्याक्षीकृतजलं शिलाजं शिलाजतु
 ताभ्यां युतमित्यनेन सूच्यते । कर्षांशाभ्यामिति प्रत्येकम् । तत्किट्टं जलाघः-
 स्थितं ताम्रादिभक्षम् । अयमर्थः,—ताम्रादितयं यद्योक्तमानं खौडपात्रे गृहीत्वा
 भृङ्गां रुद्रजटारा पठेत्, किञ्चिदृणं तत्र अल्पमानं गन्धकचूर्णं चिष्टा पात्रान्तरेणाच्छाद-
 येत्, मक्षीमृते च तस्मान् गन्धके आवरणमुन्मोच्य धूमं निःसार्य च पुनः अल्प-
 मानया गन्धकचूर्णं चिष्टेत् आवरणमुदाह्य, एवमागन्धकजयात् कुर्यात्, ततः प्रक्षमितेन
 जलेन तदस्य मर्दयित्वा स्थापयेत्, कियत्कालान्तरे उपरिस्थितं प्रसन्नं जलं गृहीत्वा
 कर्षमाणाभ्यां तुल्योदकशिलाजतुभ्यां सह मिश्रयित्वा च शुष्कं कुर्यादिति ॥ ७६—७९ ॥

द्वितीयताम्रद्रुति—रसकं खर्परम् । दिक्सङ्गानिष्कं दशनिष्कम् । रुद्रजटारसेन

निष्कं निष्कमनन्तरं परिपचेज्जीर्णं यथा गन्धकं
 स्यादेवं शतनिष्कमात्रमसकृन्नङ्गम् शीतं ततः ।
 प्रस्थेनोन्मिश्रितवारिणा विलुनितं कल्कं विना गालितं
 सङ्गृह्यास्व तदन्तरे शिखिनिभं तुल्यं सुचूर्णीकृतम् ॥८१॥
 कर्पीशासितमञ्जनं विनिहितं कांक्षे परं शोषयेत्
 तां ताम्बुद्रुतिमामनन्ति निखिलान्नेत्रामयान्नाशयेत् ॥८२॥

अथ गन्धकद्रुतिः ।—

आर्द्रकस्य रसे पिष्टं गन्धकेन विमिश्रितम् ।
 तुल्यन्तु निष्कदशकं तन्मानञ्चाभ्रकं क्षिपेत् ॥८३॥
 दशनिष्केण तन्मानं ताम्रञ्च शकलीकृतम् ।
 भर्जयेत् खर्परे क्षिप्वा दहृत्तदनु चूर्णयेत् ॥८४॥
 तन्मिश्रं कन्दुकस्थेन चूर्णमेतेन भर्जयेत् ।
 गन्धकं चूर्णितं कृत्वा कर्षन्तु विधिना ग्रनैः ॥८५॥

कद्रजटा शिवजटा “जटालङ्का” इति ख्यातं, तस्या रसेन । सङ्गृह्य सङ्ग-
 रान्ध सारिण रसेन । अन्धतरं मसृधतरं यथा तथा इति सुनिर्दिष्टमित्यस्य
 विशेषणम् । तस्यान्तरे तस्य स्यात्कीपुटस्याभ्यन्तरे । निष्कं निष्कमिति ।—स्यात्की-
 पुटस्यान्तरे तद्वत् स्यापयित्वा असकृत् पुनः पुनः निष्कं निष्कं गन्धकं दत्त्वा तथा
 परिपचेत् यथा गन्धकं जीर्णं स्यात्, एवं-कमेव शतनिष्कमात्रं गन्धकं दत्त्वा पचेत् ।
 अत्रापि “अग्निनाऽप्येन कृत्वा धूमं विसृजयेत्” इति पूर्वयोगोक्तकल्पना प्रसज्यते ।
 शिखिनिभं तुल्यं नयूरकण्ठाभं तुल्यम् । अक्षितमञ्जनं नीलाञ्जनं सौवीराञ्जनमिति
 यावत्, तुल्यनीलाञ्जनयोः प्रत्येकं कर्षणावता । कांक्षे कांक्षपाते । पूर्वयोगप्रदर्शिता
 कल्पना अस्मिन्नपि ज्ञातव्या ॥ ८०—८२ ॥

गन्धकद्रुती—तन्मानं दशनिष्कमात्रम् । दशनिष्के इति पदं प्रथमश्रीके द्वितीय-
 यादीकेन “गन्धकेन” इति तृतीयान्तेन सम्बध्यते ; एवञ्च दशनिष्केण गन्धकेन विनिर्दि-
 तम् आर्द्रकस्य रसे च पिष्टं दशनिष्कं तुल्यं दशनिष्कमात्रमिति फलितम् । तन्मानं
 ताम्रञ्च शकलीकृतं कृष्टितं ताम्रमपि दशनिष्कमात्रं खर्परे भर्जयेत् दहृत्,
 तदनु दाहानन्तरं चूर्णयेत्, खर्परे दह्यं ताम्रखण्डमिति शेषः । तन्मिश्रमिति ।—

भर्जितं तज्जलप्रस्थे नीलञ्चापि शिलाजतु ।
 कर्षप्रमाणं निक्षिप्य मर्दयेद्भावयेत् पुनः ॥८६॥
 प्रसादं स्त्रावयेत् पश्चादातपे परिशोषयेत् ।
 गन्धकद्रुतिरित्येषा सर्वनैत्रामयापहा ॥८७॥
 विशेषात् व्रणकुष्ठञ्च पिबन् काचं कुक्कूणकम् ।
 जयेत्तस्य घृतचौद्रेः सर्वं तत् परिकल्पयेत् ॥८८॥
 व्रणान् कच्छान् सुसूक्ष्माग्रानपि शीघ्रं निवर्त्तयेत् ।
 तत्किं दद्रुकिटिम्-पामादीन् लेपनाज्जयेत् ॥८९॥

इति श्रीवैद्यपातिसिंहगुप्तस्य स्त्रीरोगाद्याचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये चत्वारिं-
 वातापचार-नेत्ररोगाणामुपचारो नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः ।

—०—०—०—

अथ कर्णरोगादिचिकित्सनम् ।—

अथ कर्णरोगाणां नामानि ।—

शूला दोषचयाभिभूतिजनिताः पञ्च प्रतौनाहकृक्-
 कण्डविद्रधिपालिशोषपरिपोटीत्यातलेह्यवुदाः ।

कन्दुकस्थेन भर्जनखर्परस्थेन पतनं ताम्रचूर्णेन सङ्घ मिश्रं सिञ्चितं तत् पूर्वोक्तं
 गन्धकास्तुखचूर्णं तथा चूर्णितं गन्धकं कषे कर्षप्रमाणं कृत्वा दृत्वा इत्यर्थः, शनैः
 सन्दाश्रिता विधिना यथाविधि, “रुहा धूसं विसर्जयेत्” इत्युक्तक्रमेणेत्यर्थः, भर्जयेत् ;
 भर्जितं तत् भस्म, कर्षप्रमाणं नीलञ्चापि शिलाजतु जलप्रस्थे निक्षिप्य मर्दयेत् पुनः
 स्त्रावयेच्च ; नीलं नीलाञ्जनं, शिलाजतु च एतयोः प्रत्येकं कर्षप्रमाणम् ।
 नीलमित्यस्य शिलाजतुविशेषणत्वे नीलं शिलाजतु ताम्रनिःस्रवशिलाजतु इत्यर्थः, तस्य
 मयूरकण्ठमुखाद्यत्वात् ; वृद्धन्तं चरके—“तास्मात् बहिष्कण्ठाभं तीक्ष्णोष्णं पच्यते
 खटु” इति । सुसूक्ष्माग्रान् व्रणान् सुसूक्ष्मिद्रान् व्रणान् इत्यर्थः ॥ ८३—८९ ॥

इति रसरत्नसमुच्चयेचतुर्विंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २३ ॥

शोफार्शःकमिकूचिकर्णकविदार्युन्मथसत्तन्त्रिका-

नादः पिप्पलिदुःखद्विवधिरास्ते पूतिकर्णेन च ॥१॥

नेत्रे द्वान्द्वियाधिष्ठानम्, अत इन्द्रियाधिष्ठानगतरीगचिकित्साप्रसङ्गान् कर्णरोग-
चिकित्सितं त्रिवचुरादौ तेषां नामान्वाङ्, गूला इति ।—दीपचयामिभूतिजनिताः
दीपचयेन दीपसमूहेन, वातपित्तकफरक्तमधिपातेन इत्यर्थः, या अभिभूतिः आक्रान्तिः
आक्रमणमित्यर्थः, कर्णधीरिति शेषः, तज्जनिताः पञ्च पञ्चविधाः, गूलाः कर्णगूला
इत्यर्थः । प्रतीनाद्वक् प्रतीनाद्वरोग इत्यर्थः । कण्डूः कर्णकण्डूः । विटधिः
कर्णविटधिः, अत्र विटधिशब्देन कर्णपाकस्यापि परिग्रहणम् ; कर्णविटधेः पाकेन
कर्णपाकसम्भवात् । पालिशोषः पालिः कर्णोदयविविशेषः तद्वतः शोषः ; तथा च
वाग्भटः,—“शिरास्यः कुरुते वायुः पालिशोषं तदाश्रयम्” इति । “पालिशोषः” इति
पाठस्तु न समीरनः, तदाह्यकर्णरीनस्य शास्त्रेणदशनात् वाग्भटे पालिशोषदशनात्
इति । परिपोटः, उत्पातः, लेहो परिलेहो, द्रवोऽप्येते पालिगतविकाराः ।
अर्बुदशोफार्शोसि कण्ठगतान्येव, ते चार्बुदादयः यद्योक्तसङ्ख्याकाः ज्ञातव्याः ।
क्लिमिकूचिकर्णकः क्लिमिकर्णकः कूचिकर्णकश्च, कूचिकर्णः कर्णरोगविविशेषः,
रोगोऽस्मिन् वातादभ्यन्तरे शक्नुनो सङ्कुचिता भवति, तथा च वाग्भटः,—
“गर्भेऽनिलात् सङ्कुचिता शक्नुनो कूचिकर्णकः” इति । विदारो विदारिकाः तथा
च वाग्भटः,—“सन्निपाताद्विदारिका । सर्वथः सखजः लक्षः श्वघुः समुपचितः ॥
कटुतेलनिभं पकः सवेत्तु कृच्छ्रेण रोहति । सङ्कोचयति दृढा च ना
ब्रूय कर्णशक्नुनौ ॥” इति । उन्मथः उन्मथकः, अयमपि पालिगतरीगविविशेषः ।
सत्तन्त्रिका सती स्थिरा दृढा इत्यर्थः, तन्त्रिका कर्णपालिगतरीगविविशेषः ;
तज्जन्यं यथा वाग्भटे,—“कृशा दृढा च तन्त्रोक्तं पाली वातेन तन्त्रिका”
इति ; “उन्मथसत्तन्त्रिका” इत्यत्र “उन्मथकतन्त्रिका” इति पाठकल्पना सुखनीधान-
कृत्वा । नादः कर्णनादः ; समानतन्त्रोक्तकर्णस्तेदस्यावैवाक्यभावः । पिप्पली “एको
नीलगनेको वा गर्भे नामादुरः स्थिरः । पिप्पली पिप्पलीमानः—” इत्यनेन
वाग्भटोक्ता । दुःखद्विवधः दुःखवर्जनाप्यः दुर्विद्वज्जनितः शोषविविशेषः । बधिरः
पूतिकर्णश्च ; एते पञ्चविंशतिसङ्ख्याकाः कर्णरोगाः ज्ञातव्या इति वाक्यशेषः । परार्हे
“शोफार्शःकमिपूतिकर्णविदार्यास्त्राविकान्तिका नादः पिप्पलिदुःखद्विवधिरास्ते
कर्णपाकेन च” इति पाठान्तरं न समीचीनं, वाग्भटमतोपगौबिनि अस्मिन् उपशोध्य-
वाग्भटविरुद्धपाठस्य सन्निवेशाच्चम्भवादिति ॥ १ ॥

अथ कर्णरोगचिकित्सा ।—

अथ कर्णशूलं लवणार्द्रकप्रयोगः ।—

कर्णशूलहरः क्षेप्यो लवणार्द्रकयो रसः ॥२॥

अथ गोमलिकायां क्षिमिकर्णारितैलम् ।—

अश्विफेनो वचा शुण्ठी सैन्धवश्च समं समम् ।

सप्ततैलार्द्रकद्रावेः पक्वे तस्मिन् पलद्वये ॥३॥

पूर्वोक्तचूर्णे कर्षांश्च क्षिप्तोत्तार्य सुशोतलम् ।

तत्तैलं प्रक्षिपेत् कर्णं ध्रुवं गोमलिका व्रजेत् ॥४॥

अथ कर्णशूलं तिलपर्णीप्रयोगः ।—

तिलपर्णीद्रवं तैलं कोष्णं कर्णं प्रपूरयेत् ॥५॥

अथ कर्णशूलं अर्कपत्रप्रयोगः ।—

अर्कपत्रद्रवं तैलं पूरयेत् कर्णशूलनुत् ॥६॥

लवणार्द्रकप्रयोगे—क्षेप्यः कर्षाविवरे निक्षेप्य इत्यर्थः । लवणार्द्रकयोरिति द्विवच-
नेन लवणार्द्रकयोरैकत्वं पितृयोः वृक्षपूतः रसः यावत् ॥ २ ॥

क्षिमिकर्णारितैलं—अश्विफेनादीनां चतुर्णां कल्कः तैलपादिकः । सप्ततैला-
र्द्रकद्रावेः समं तैलम् चार्द्रकद्रावाच्च तैः सह, समं समम् अश्विफेनादिकं, पचेदिति
शेषः, तैलप्रत्यम् चार्द्रकखरसप्रत्येन अश्विफेनादिकल्कपादेन च पचेदित्यर्थः ।
तैलमत्र कटुतैलं तिलमत्रं वा । पक्वे इति ।—पक्वं वस्त्रपूतं सुशोतलम् तत् पलद्वयं
ग्रहीत्वा तस्मिन् पूर्वोक्तचूर्णम् अश्विफेनादिद्रव्यक्षत्पृथक् प्रत्येकं कर्षांश्च क्षिप्वा कर्णं
प्रपूरयेत् । गोमलिका दंष्ट्राशूलमलिकाविशेषः, सा च मांसशोथितकोष्ठे सति कर्णं
अपत्यानि सृजति, अत्र मलिकाशब्द उपलक्षणं, तेनाप्येऽपि जलवः कर्णं सम्भवति ।
यदुक्तं सुश्रुतेन—“यदा तु मूर्च्छत्यथवाऽपि जलवः सृजन्यपत्यान्वषवाऽपि मलिकाः ।
तदाऽस्रजलात् शबन्धो निश्च्यते भिषगिराद्यैः क्षिमिकर्णको गदः ॥” इति ॥ १४ ॥

कर्णशूलहरतिलपर्णीप्रयोगे—तिलपर्णी “तिलोनी” इति ख्यातः शाकविशेषः,
तस्याः द्रवं रसम् । कर्णशूलशान्तये तैलं तिलपर्णीद्रवक्षैकव्यमुष्णीकृत्य तेन कर्णपूरणं
कुर्यात् ॥ ५ ॥

कर्णशूलहरार्कपत्रप्रयोगे—पूर्वयोगवत् सर्वं कार्यमिति ॥ ६ ॥

अथ कर्णशूल रसोनप्रयोगः ।—

रसोनस्य रसं कोष्णं पूरयेत् कर्णशूलनुत् ॥७॥

अथ पूषस्त्रावे मेघनादप्रयोगः ।—

मेघनादद्रवैः पूर्णं कर्णं पूयः प्रशाम्यति ॥८॥

अथ बाधिर्यं सुषल्यादिचूर्णम् ।—

मुषलीवाकुचीचूर्णं खादेत् बाधिर्यशान्तये ॥९॥

अथ कर्णशूलस्फोटं कतकादिलेपः ।—

कतकं शिशुलवणमारनालेन पेपयेत् ।

कर्णशूलस्थितं स्फोटं सोणालेपादिनाशयेत् ॥१०॥

अथ कर्णशूलस्फोटं पुत्रजीवलेपः ।—

पुत्रजीवफलस्यैव मज्जा जलनिपेषिता ।

लेपात् कर्णं गले कचे स्फोटं हन्युः शूलकम् ॥११॥

अथ गोमक्षिकायां तगरादिपूरणम् ।—

तगरब्रह्मवृक्षस्य दन्तैर्मूलानि चर्वयेत् ।

रसेन अवणं तस्य पूरयेदतियत्नतः ॥

गोमक्षिका विनिर्याति पूरणस्य विधानतः ॥१२॥

रसोनप्रयोगे—रसे तप्तम् ॥ ७ ॥

मेघनादप्रयोगे—मेघनादः तण्डुलीयकः ॥ ८ ॥

सुषल्यादिचूर्णं—सुषली तालमूली । वाकुची सीसरात्री ॥ ९ ॥

कतकादिलेपे—कतकं जलप्रसादनफलं “निसंखौ” इति श्लोकः । “कतकम्” इत्यत्र “केतकी” इति रत्नरत्नाकरे पाठः ॥ १० ॥

पुत्रजीवलेपे—मज्जा फलास्थिमध्यमित्यर्थः । शूलशूलकम् अवगादशूलं मज्जामूलं वा ॥ ११ ॥

तगरादिपूरणे—तगरं पिण्डीतगरः । ब्रह्मवृक्षः पलाशः । विधानतः यथाविधि ; कर्णपूरणविधिश्च भावपकाशे यथा—“स्नेहयेत् कर्णदेशं क्वचिद्भुः पार्वशाग्नितः । मूत्रैः स्नेहैः रसेः कोष्णैः तच्च शीलं प्रपूरयेत् ॥ कर्णं च पूरितं रक्षेत् शतं पञ्चशतानि वा । सङ्घर्षं वाऽपि नाभाषां श्रोत्रकण्डशिरोगदं ॥ स्वजानुनः करावन्ते कुप्या-

अथ पालीवर्द्धने सुषलीप्रयोगः ।—

मुषलीकन्दचूर्णं हि महिषीनवनीततः ।

लीलेयेद्रोधयेद्वाण्डे धान्यराशी निधापयेत् ॥

सप्ताहादुद्धृतं लेपः कर्णपालीं विवर्द्धयेत् ॥१३॥

अथ पालीवर्द्धने चर्मचेटप्रयोगः ।—

चर्मचेटस्य रक्तेन लेपात् कर्णो विवर्द्धते ॥१४॥

अथ पालीवर्द्धने वराहवसाप्रयोगः ।—

वराहोत्थेन तैलेन लेपात् कर्णो विवर्द्धते ॥१५॥

अथ वज्रादिवटिका ।—

वज्रवैक्रान्तविमल-तुल्यनागविषान्वितैः ।

तुल्यपारदगन्धाश्म-माक्षिकैः कज्जली कृता ॥१६॥

रसोनाद्रकशिग्रूणामरुण्या मूलकस्य च ।

वज्रादिवटिका युतम् । एषा नावा भवेदेका सर्ववैद्यं विनिश्चयः ॥ इत्याद्यैः पूरणं कर्णं
मोचनात् प्राक् प्रशस्यते । तैलाद्यैः पूरणं कर्णं भास्करेऽसमुपागते ॥” इति । कर्णगदे
शतनावा एव पूरणं धार्ये, शतं पञ्चशतानि च इत्यादिः क्रमिकत्वात् ; तथा च—
“धारयेत् पूरणं कर्णं कर्णमुक्तं विनर्दयन् । रजः स्यान्मार्दवं यावन्मावाशतनवेदने ॥”
इति । सावालचणच वामटे यथा—“थावत् पर्येति हस्तायं दक्षिणं जानुमण्डलम् ।
निनेषीन्नेषकालेन समं नावा तु सा क्षुता ॥” इति ॥ १२॥

सुषलीप्रयोगे—सुषली तालमूली, सा च अभिनवा एव यास्याः ; युटुक्तं
चक्रमङ्गले—“माहिषनवनीतयुतं सप्ताहं धान्यराशिपरिवासि तत् । कवसुषलीकन्द-
चूर्णसृष्टिकरं कर्णपालीनाम् ॥” इति । लीलेयेत् पालीकयेत् । तत्त्वचन्द्रिकाकृता
अथ एवं कल्पना प्रदर्शिता, यथा—“तत्त्वचानोतयुक्ततालमूलीकन्दचूर्णं पत्र २
माहिषनवनीतं पत्र १ सगुणं सप्ताहं धान्यराशी व्याप्यम्” इति ॥ १३ ॥

चर्मचेटप्रयोगे—चर्मचेटः “चामचिका” इति प्रसिद्धं, तस्य ॥ १४ ॥

वराहवसाप्रयोगे—वराहोत्थेन तैलेन वराहवसाया ॥१५॥

वज्रादिवटिकायां—विमलं तारनालिकम् । नागः सीसकस । विषम् अमृतम् ।
गन्धाश्मा रज्ज्वकः ; वज्रादीनां साक्षिणाणां सर्वेषां तुल्यता । अरुण्याः

पृथग्रसैः कदल्याश्च सप्तधा परिभावयेत् ॥

एवं सुपिष्टा वज्जेन सेविता कर्णरोगनुत् ॥ १७ ॥

अथ कुडाद्यं तैलम् ।—

कुष्ठशुण्ठीवचाङ्गिङ्गु-शताङ्गाशिशुसैन्धवैः ।

बस्तमूत्रैः शृतं तैलं सर्वकर्णामयापहम् ॥ १८ ॥

अथ नासारोगाणां नामानि ।—

षट् पीनसाश्च मलसञ्चयरक्तदुष्टैः

पूयास्त्रदीप्तिपिटिकाऽर्बुदपूतिनासाः ।

आस्रावनाहपरिशोषभृगक्षवार्यः ॥

पाकस्त्वपीनसयुतैश्च गदा नसि स्युः ॥ १९ ॥

इन्द्रवाक्याः ; “शरण्याः” इत्यत्र “शारण्याः” इति शीघ्रवाक्ये पाठः ; सुश्रुते रसोन्मत्तादिष्वेतस्य स्वरसेन कर्णपूरणं कार्यामित्युपदेशः दृश्यते, तत्र च “शरण्याः” इत्यत्र “सुरक्षाः” इति पाठः, सुरक्षी रक्तशोभाजनम् । कदल्याः कदली कदलीवायुडा तस्याः ॥ १६ ॥ १७ ॥

कुडाद्यतैले—“शिशु” इत्यत्र “दाह” इति इन्द्रोक्तः पाठः । कुडादीनां कल्कः स्नेहचतुर्धा, बस्तमूत्रैः स्नेहचतुर्गुणैः ॥ १८ ॥

सक्तसाधस्तात् कर्णरोगविकल्पाभिधानानन्तरं नासारोगविकारारम्भः । ततादौ नासारोगाणां नामान्वाह, षडिति ।—षट् पीनसाः बहुविधाः प्रतिश्यावाः । षट्त्वच विडम्बोति, मलोति ।—मलसञ्चयः वातादिदोषाणां सञ्चयः, तत्पूर्वकः प्रकोपश्च, रक्तं, दुष्टश्च ते तैः, वात-पित्त-कफ-सन्निपात-रक्त-दुष्टप्रतिश्यायभेदात् षड्विधा इत्यर्थः । यद्यपि तन्नामरे दुष्टप्रतिश्यावस्य वातादिप्रतिश्यायपञ्चकानामेवावस्थानान्तरतया पञ्च प्रतिश्यावाः, न षष्ठः इत्युक्तं, तथाऽपि तस्य पृथक्-लक्षणनिर्देशात् मन्दबुद्धीनां भ्रुल्लान्दोषनाथं षड्विधं गौतमाचार्येण ; बन्धुतस्तु प्रतिश्यावाः पञ्च एव ; अथवा उभयमपि सत्त्वं व्यतिरेकवत् सुगौनां भिन्नमतिकल्पात् । पूयास्तं पूथरक्तम् । “पिटिकाऽर्बुद—” इत्यत्र “पुटकार्बुद—” इति कल्पना साध्वी, वाय्वते पुटकार्बुद-नासारोग एव दृश्यते, न तु पिटिका, तत्रत्वचश्च यथा—“पित्तदोषावबुद्धी-दुर्लभासायां शोषयेत् मरुत् । कर्णं संयक्पुटतां प्राप्नोति पुटकन्तु तत् ॥” इति ।

अथ पूयासलक्षणम् ।—

पूयास्रमतदुर्गन्धि नासायामतितापकृत् ॥२०॥

अथ नासारागचिकित्सा ।—

अथ पूयासे जीरकादिनस्यम् ।—

कृतं नस्येन हन्यात्तच्छेतजीरं सितायुतम् ॥२१॥

अथ पीनसहरनस्यम् ।—

घृताक्तं कुङ्कुमं घृष्टं नस्यं पीनसजिह्ववेत् ॥२२॥

अथ कामलाहराजनम् ।—

जलेन पेपयेद्विह्वमञ्जनात् कामलां जयेत् ॥२३॥

नाहः प्रतीनाहः । “शृङ्गचक्र” इत्यत्र वास्युटे—“शृङ्गचक्र” इति पाठो दृश्यते, तत्र
च—“तौल्यप्राणोपयोगार्क-रश्मिसूक्ष्मवादिभिः । वातकोपिभिरन्यैर्वा नासिका-
तरुणास्थनि ॥ विषादितैः निधः कुण्डी रुद्धः प्रकाटकं त्रजेत् । निवसः कुरुतेऽन्यथै-
कवधुं स शृङ्गचक्रः ॥” इति । अथमेव सुश्रुतादौ लब्धः इति आत्मा पठितः । पाकः
नासिकापाकः । नसि नासिकायाम् ॥ १९ ॥

तत्र पूयासलक्षणमाह, पूयासमिति ।—अतिदुर्गन्धि तथा अतितापकृत्
इति पदद्वयं पूयासमित्यस्य विशेषणम् ; तादृशत्वञ्च पितरक्ताधिकत्वात् रक्तस्य
कोषीभावाच्च ॥२०॥

जीरकादिनस्ये—कृतं नस्येन यथाविधि नासिकया गृहीतम् ॥ २१ ॥

पीनसहरनस्ये—घृष्टं घृतेनैव सह घृष्टमित्यर्थः ॥ २२ ॥

कामलाहराजने—सर्वे स्पष्टम् । तत्र नासारीगधिकारे “कामलां जयेत्”
इति वचनं कथमिति चेदुच्यते—नासारीगस्य चिरावस्थानेन नेत्रगतासूक्ष्म-
स्यदि कामला जायते तदा तत्प्रशमनायैव एतत्प्रसङ्गावतारणम् ; वक्ष्यति
च स्वयमेव “नासारीगप्रसङ्गतः” इति । अथवा—योगस्यास्य कामलाहरस्योपि
शक्तिरस्ति इति प्रदर्शनार्थमेवेति बोद्धव्यम् । एवञ्च अत्र प्रकरवशात् जलपिष्टस्य
द्विह्वनः नस्यं पीनसजित् इत्यत्र नस्यं, तथा प्रसङ्गमेव योगस्यास्य प्रयोगवैशिष्ट्येन
कामलाग्नित्वमपि प्रदर्शयामिति । “अञ्जनात् कामलां” इत्यत्र “अञ्जयेत्तत्र तत्”
इति कश्चिन् पाठः ॥ २३ ॥

अथ कामलाहरद्वितीयाज्ञानम् ।—

तद्वत्तण्डुलतोयेन ह्याकुलोमूलमञ्जयेत् ।

कामलां हन्ति नो चित्रं नासारोगप्रसङ्गतः ॥२४॥

अथ मणिपर्वटी ।—

वज्रं मरकतं पुष्पमिन्द्रनीलं सुचूर्णितम् ।

रसहिङ्गुलगन्धश्च कज्जलीं कारयेद्बुधः ॥२५॥

द्रावयेत्तां लोहपात्रे पर्पट्याकारतां नयेत् ।

निर्गुण्डीतुलसीशिमू-धुस्तूररविवर्जितैः ॥२६॥

रसैर्व्याधिवरारम्भा-सुरसैश्चापि भावयेत् ।

आर्द्रकस्य रसेनापि सप्तधा परिभावयेत् ॥२७॥

एवं सिद्धो रसो नाम्ना विख्याता मणिपर्वटी ।

सेविता गुल्मया तुल्या निहन्त्यान्नासिकागदान् ॥

पथ्योपचारादिवशात् सर्वव्याधीन् विशेषतः ॥२८॥

अथ सुखरोगाणां सङ्ग्रानिर्देशः ।—

एको गण्डभवो गदः षडुदिता जिह्वोद्धवास्तालुजा-

श्चाष्टावष्ट च मस्तजाश्च दशनोद्धूता दशौष्ठोद्धवाः ।

कामलाहरद्वितीयाज्ञाने—आकुलो देशालरे प्रसिद्धा; “आकुली” इत्यत्र
“अङ्गील” इति कचित् पाठः ॥ २४ ॥

मणिपर्वट्यां—पुष्पं पुष्परागमणिम् । “हिङ्गुल” इत्यत्र “दिगुण” इति
पाठान्तरम् । रविः शक्रः । बज्रः शिवकः । वरा विष्णुः । रम्भा कदलीकन्दः ।
सुरसः तुलसी ; अत्र तुलसीशब्देन कण्ठतुलस्याः सुरसशब्देन च अतुलस्याः
शङ्खं बोध्यम् । एषो प्रत्येकरसेन सप्तधा भावना देया इति ॥ २५—२८ ॥

पूर्वोक्तसङ्ग्रहेन नासारोगचिकित्साभिधानानन्तरं सुखरोगचिकित्सितं विवर्णिषुरादौ
तेषां सङ्ग्रहा षड्, एक इति ।—गण्डभवः कपोलनिर्देशः एकः ; अथन्तु सुसुतेन
दन्तगतसुखरोगमध्ये “हनुमीषः” इति नाम्ना पठितः, तथा च—“वातेन तैलै-
र्भावेन्तु हनुमन्मो विघटिते । हनुमीष इति ज्ञेयो व्याभिरर्दितलक्षणः ॥” इति ;
हनुगण्डयोः स्वल्पान्तरत्वात् अत्र गण्डशब्देन हनुरभिप्रेतः इति सन्तत्यम् । षड् च

सन्धेकादश च त्रयोदश गदा दन्तस्य मूलोद्भवाः

कण्ठेऽष्टादश चोदिता वदनजाः पञ्चाधिका सप्ततिः ॥२८॥

अथ गलकौलके आमलकप्रयोगः ।—

चूर्णं त्वामलकस्यैव गवां क्षीरेण पाययेत् ।

गलकौलकनुत्थर्थ—”

॥३०॥

अथ गलकौलके विषतिन्दुकादि वटी ।—

“—विषतिन्दुं सनागरम् ।

हरीतक्या च संयुक्तं मुखे धारय सन्ततम् ॥३१॥

सक्तजाय इत्यत्र सक्तशब्देन सक्तकायवविशेषमुखसम्प्रेतं, नेत्रकर्णनासास्यादीनां शिरस्येवोपनिबद्धत्वात्, मुखगतरोमाधिकारे शिरोगतरोमाणां सङ्गानिर्देशस्य सक्तवि-
विरोधाच्च ; एवञ्च सर्वसरमुखरोगा अष्टौ इत्यर्थः । “अष्ट च सक्तजाय” इत्यत्र “अष्ट
सक्तजाय” “अष्ट च मुखजाय” इति वा पाठप्रकल्पनं सुगमम् । कश्चित् तन्ने मुख-
रोमाणां पञ्चषष्टिसङ्ख्यावत्त्वं कश्चिन्ना सप्तषष्टिसङ्ख्यावत्त्वं प्रदिष्टम् ; तथा च भोजः,—
“दन्तेष्वष्टावीहयोश्च मूलेषु दश पञ्च च । नव तालुनि शिखायां पञ्च सप्तदशा-
मयाः ॥ कण्ठे त्रयः सर्वसराः एकषष्टितुःपराः ॥” इति, तथा भावमिच्छ-
“स्वरटादोष्ठयोर्दन्त-मूलेषु दश षट् तथा । दन्तेष्वष्टौ च शिखायां पञ्च स्युर्नव तालुनि ॥
कण्ठे त्वष्टादश प्रोक्तास्त्रयः सर्वसराः श्रुताः । एवं मुखामयाः सर्वे सप्तषष्टिर्माता
दुधैः ॥” इति । वाय्मटसंवादिनि अस्मिन् पञ्चसप्ततिरित्युक्तम्, एतद्विरोध-
समन्वयार्थं नेत्ररोगचिकित्साधिकारे प्रदर्शिता सरणिरवलम्बनीया । दन्तगतदन्त-
मोखादयः कतिचित् रोगाः वाय्मटसुश्रुतादिभिः अधिकत्वेन प्रदर्शिताः, भोज-
दिभिस्तु सङ्घातरोगेष्वेव तेषामन्तर्भावः इति ज्ञत्वा पृथक्तया न पठिताः इति ॥२८॥

आमलकप्रयोगे—गलकौलकनुत्थर्थमिति पदं काकाक्षिगोलकन्यादेन चूर्ण-
मित्यादिद्योगे विषतिन्दु-इत्यादिद्योगे च सम्भवतापि सम्भवत्यर्थम् । गलकौलक-
नुत्थर्थं गलकौलकस्य गलदेशे कौलकवत् सङ्घातस्य मांसादुरविशेषस्य भुक्तिः विनाशः,
सदर्थम् ; अथ गलकौलकशब्देन गलरीहिण्यादयोऽभिप्रेताः, तेष्वेव कौलकवत् मांसा-
दुरसम्भवात् ॥ ३० ॥

विषतिन्दुकादिष्वप्या—विषतिन्दुं कारखरं, “कुचिखा” इति ख्यातम् ; स च
भीषित एव याज्याः, उपविषत्वात् ॥ ३१ ॥

अथ गलकौलके सैन्धवप्रयोगः ।—

बहुशो भानुदग्धेन सैन्धवेन प्रलीपनम् ॥३२॥

अथ गलकौलके भग्नातकप्रयोगः ।—

भग्नातकरसं दत्त्वा चूर्णञ्चोपरि बन्धयेत् ॥३३॥

अथ दन्तदार्यो जयाप्रयोगः ।—

यः प्रातरुत्तेजयति द्विजान् जयाकाष्ठेन वज्रद्विज एव जायते ।
तेनैव तैलोपहितेन मार्जनाज्जिह्वा जहात्युद्धतपूतिगन्विताम् ॥३४॥

अथ मुखपाके पर्पटीरसप्रयोगोपदेशः ।—

मुखपाकापनुच्यर्थं मधुना पर्पटीरसम् ।

खादयेत् कृतगण्डूषो वटिकाञ्चानुधारयेत् ॥३५॥

सैन्धवप्रयोगे—भानुदग्धेन अर्कचौरिणः ; सैन्धवमर्कचौरिण पिष्टा तेन गलकौलके बहुशः लिम्पेदित्यर्थः ॥ ३२ ॥

भग्नातकप्रयोगे—चूर्णं भग्नातकस्यैव ; गलकौलके वद्विर्गलं भग्नातकरसेनालिप्य तच्चूर्णं दत्त्वा वध्नीयादित्यर्थः ॥ ३३ ॥

जयाप्रयोगे—उत्तेजयति उद्वर्णयतीत्यर्थः । द्विजान् दन्तान् । जयाकाष्ठेन जयन्तीकाष्ठजतदन्तपत्रेण । तेनैव तैलोपहितेन तैलसिक्तेन जयाकाष्ठेन । “यः प्रातः द्विजवाचनञ्च कुरुते काष्ठेन वज्रद्विजः । निम्बेन शाखीटकशाखकेन स्यादन्तकाष्ठं द्विजशोधनाय ॥” इत्यधिकपाठः कश्चित् ॥ ३४ ॥

मुखपाके पर्पटीरसप्रयोगमुपदिशति, सूच्येति ।—पर्पटीरसं रक्तपित्ताद्यधिकारे वासिचिकित्सितोक्तम् । कृतगण्डूषः मधुनैव कृतगण्डूषः ; यदुक्तं वृन्देन—“वैशद्यं जनयत्यस्यै सन्ध्याति मुखे प्रणाम् । दाहदृष्ट्याप्रश्रननं मधुगण्डूषधारणम् ॥” इति । पञ्चपल्लवकायेन विफलादिकायेन वा गण्डूषः इत्यर्थो वा । गण्डूषमात्रा तु सुयुतेनोक्ता यथा—“सुखं सञ्चार्यते या तु सा मात्रा कबले हिता । असञ्चार्या तु या मात्रा गण्डूषे सा प्रकीर्तिता ॥” इति । वटिकां खादिरवटिकादिकृपाम् अनुधारयेत् अनुगण्डूषानन्तरं धारयेत्, सुखे इति शेषः ॥ ३५ ॥

अथ मुखशोषे महाराष्ट्री गुटिका ।—

महाराष्ट्रिकचूर्णञ्च चतुष्कृत्वा विभावयेत् ।

निम्बार्द्रकरसाभ्यान्तु गुटिका मुखशोषनुत् ॥३६॥

अथ मुखवैवर्ण्ये पुनर्नवाद्युद्वर्तनम् ।—

श्वेतं पुनर्नवामूलं सर्पाक्षीमूलसंयुतम् ।

उद्वर्तनं हरेत् स्त्रीणां मुखच्छायां सुदुःसहाम् ॥३७॥

अथ नीलिकायां रजन्वादिप्रलेपः ।—

महिषोक्षीरसाम्पिष्टं रजनोरक्तचन्दनम् ।

कृतलेपं निहन्त्याशु श्यामिकां गण्डयोः स्थिताम् ॥३८॥

अथ मुखवैवर्ण्ये वङ्गभस्मप्रयोगः ।—

मुखच्छायाहरं वङ्ग-भस्म स्यान्नहिषौजलेः ॥३९॥

अथ मुखवैवर्ण्यादी नातुलुङ्गादिप्रलेपः ।—

गोमयस्य रसं सर्पिर्मातुलुङ्गं मनःशिला ।

मुखवर्णकरं श्रेष्ठं तिलकानाञ्च नाशनम् ॥४०॥

अथ मुखवैवर्ण्ये हरिद्रादिप्रलेपः ।—

उभे हरिद्रे मञ्जिष्ठा घृतं गौराश्च सर्पपाः ।

पेष्या गौरिकसंयुक्ता अजाक्षीरेण पाचिताः ॥

एतेनैव भवेद्वक्त्रमुदयादित्यसन्निभम् ॥४१॥

महाराष्ट्रीगुटिकायां—महाराष्ट्रिकचूर्णे जलकचटचूर्णम् । चतुष्कृत्वा निम्बार्द्र-
करयोः प्रत्येकं रसेन वारचतुष्टयमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

पुनर्नवाद्युद्वर्तने—सर्पाक्षी सर्पसहा “पानशिल” इति भाषा, सुगन्धरासा
ना । उद्वर्तनम् उद्वर्तनम् । मुखच्छायां सुदुःसहं मुखवैवर्ण्ये, व्यवहारिकमित्यर्थः ॥३७॥

रजन्वादिप्रलेपे—श्यामिकां नीलिकाम् ॥ ३८ ॥

वङ्गभस्मप्रयोगे—महिषौजलेः महिषौमूत्रैः महिषौक्षीरेण ॥ ३९ ॥

नातुलुङ्गादिप्रलेपे—नातुलुङ्गं नातुलुङ्गमूलम् ; लेपयोगोऽयम् ; यदुक्तं उद्वेन
—“नातुलुङ्गजटा सर्पिः शिला गोमयतो रसः । मुखकान्तिकारी लेपः पिङ्गका-
तिलकालाजित् ॥” इति ॥४०॥

हरिद्रादिप्रलेपे—गौराश्च सर्पपाः श्वेतसर्पपाः । अजाक्षीरेण पाचिताः हरिद्रा-

अथ मुखदोर्गन्धे कुठादिवटो ।—

गोमूत्रैः काथयेत् कुष्ठं बालकं सङ्घरीतकम् ।

पिष्ट्वा सर्वं वटों कुर्यात् मुखदोर्गन्धनाशिनोम् ॥४२॥

अथ मुखदोर्गन्धे गृहधूमकाथः ।—

गृहधूमारनालेन काथं समधुमेन्धवम् ॥४३॥

अथ मुखदोर्गन्धे पथ्यादिवटो ।—

गोमयैः काथिता पथ्या-मिषौ कृष्णान्विता कणा ।

वदनस्य दुरामोदं निहन्ति परिशीलिता ॥४४॥

अथ मुखवैरस्य लाजादिचूर्णम् ।—

लाजा जातीफलं पूगं तुल्यं भक्ष्यं पिबेदनु ।

शीततोयं पलाङ्गञ्च आस्यवैरस्यशान्तये ॥४५॥

दिकं सर्वं पिष्ट्वा अजाचीरेण दूषत् उत्स्विन्नाः इत्यर्थः, अथवा—अजाचीरेण
पेक्षणेनैव उपयोगविषये परिष्कृतिमागताः इत्यर्थः, कर्मविपाकः तथा कालः पचति
इत्यादिवत् पचवातोरेव परिष्कृति-निष्पादलाद्यर्थे प्रथमः बोध्यः, युक्त्यायमेव पचः
तन्नात्तरसंवादात्, तथा च इत्यर्थः—“रचोद्गमशरीरव्यमज्जिज्ञागैरिकाज्यवस्तपयः ।—
सिद्धेन लिङ्गनाननमुद्यत्विभुस्त्वित् विभाति ॥” इति । अथ च तत्त्वचन्द्रिकाकारेण
पथं व्याख्या कृता—“वस्तपयः-सिद्धेन” इति समासपदं, रचोद्गादिसिद्धेन लीपे-
नेत्यर्थः” इति । रचोद्गादिसिद्धेन रचोद्गादिभिः निश्चयेन । उदयादित्यसन्निभं उदय-
कालिकसूर्यसमकालनित्यर्थः । “पथ्याः” “पाचिताः” “उदयादित्य” इत्येतेषु
“लीप्याः” “पेषिताः” “उदयादित्य” इति कचित् पाठान्तराणि ॥ ४२ ॥

कुठादिवटिकायां—काथयेत् किञ्चिदुत्स्नेदयेदित्यर्थः ॥ ४२ ॥

गृहधूमकाथे—गृहधूमं सङ्घारनालेन, कृतमिति शेषः, काथं गृहधूमा-
रनालयोः काथनित्यर्थः, मुखे धारयेदिति शेषः । काथनविना गृहधूमविना
वा धारनालेन गृहधूमं निःकाथ्य समधुमेन्धवे प्रक्षिप्य च तेन कणलादिकं कुर्या-
दित्यर्थः ॥ ४३ ॥

पथ्यादिवटिकायां—गोमयैः गोमयरसैः । मिषौ रुधिरका । कणा कृष्णगीरकम् ।
दुरामोदं दुष्टगन्धम् । परिशीलिता नित्यं प्रयुक्ता ; पथ्यादिकं गोमयरसैर्निःक्षिप्तं पला-
ङ्गवतायां च गिलायां पेययेत्, ततो गृटिकां विधाय मुक्षि धारयेदिति कल्पना ॥ ४४ ॥

लाजादिचूर्णं—लाजा गृहधूमचूर्णम् ; “लाजा” इत्यत्र “लज्जा” इति

अथ उपजिह्वायां निर्गुण्टादियोगः—

निर्गुण्टीमुत्पलं कन्दं चर्वयेदुपजिह्वके ॥४६॥

अथ क्रिमिदन्ते अभयागुड़िका ।—

ताम्रपात्रे क्षणं पाच्यमभयाचूर्णकं मधु ।

करणे गुड़िका कार्या दन्तैर्धार्या क्रिमौन् हरेत् ॥४७॥

अथ क्रिमिदन्ते काशीशादिगुड़िका ।—

काशीशं हिङ्गं सौराष्ट्रो देवदारु समं जलेः ।

गुड़िकां धारयेदन्तैः कृमिशूलहरं परम् ॥४८॥

अथ क्रिमिदन्ते विशालाधूमः ।—

विशालायाः फलं चूर्ण्य तप्तलोहोपरि क्षिपेत् ।

तद्भूमाद्भृष्टदन्तानां कौटपातो भवत्यलम् ॥४९॥

याटे—बराहाकाला, लज्जावती लता वा । भक्ष्यं मुखे धार्यमित्यर्थः, सेव्यं वा ।

अनु सेवनानन्तरम् ॥ ४५ ॥

निर्गुण्टादियोगे—उत्पलं कन्दं नीलीत्यलकन्दम् । उपजिह्वके उपजिह्वाख्या-
लिङ्गागतमुखरोगभेदे ॥ ४६ ॥

अभयागुड़िकायां—मधु किञ्चित्जलीनाखीद्य पक्वार्थं, समुदिते च गुड़पाकलक्षणे
युक्ता अभयाचूर्णे तत्र प्रक्षिप्य गुड़िकां कारयेत् । क्रिमौन् दन्तक्रिमौन् ॥ ४७ ॥

काशीशादिगुड़िकायां—सौराष्ट्री सौराष्ट्ररुपिका ॥ ४८ ॥

विशालाधूमे—विशाला नीरसककंटो । “विशालायाः फलं चूर्ण्य” इत्यत्र
“विशालायाः फलं चूर्णम्” इति पाठान्तरम् । तदिति ।—अग्निवर्णीकतलोहखण्डोपरि
क्षिप्यविशालाफलचूर्णोत्पद्यमानां भृष्टदन्तानां धूमस्पर्शेन कृमिवर्धत्वात् भृष्टानामिदं
दन्तानां, सन्तप्तलोहतापेन तप्तानां दन्तानामित्यर्थो वा ; क्रिमिदन्ते तद्वर्धितदन्तानां
कृमिच्छिद्रवत्वात् दग्धवत्परिदृश्यमानानां दन्तानामित्यर्थो वा ; तथा च सुश्रुते—
“कृमिच्छिद्रवत्तः खारो सर्वरथो महाहन् । अनिमित्तज्ञो वातात् विज्ञेयः
क्रिमिदन्तकः ॥” इति । “तद्भूमाद्भृष्टदन्तानां कौटपातः” इत्यत्र “तद्भूमौ
इत्यकौटानामनुक्तः पातः” इति कञित् पाठः ॥ ४९ ॥

अथ चलदन्ते जातीपत्रादिचर्बणम् ।—

जातीकीरणपत्रञ्च चर्बयेत् प्रातःकृत्यितः ।

स्थिराः स्युःश्लिता दन्तास्तत्काष्ठैर्दन्तधावनात् ॥ ५० ॥

अथ चलदन्ते मूलकबीजप्रयोगः ।—

मूलबीजं मुखे धार्यं दन्तदार्ढ्यकरं परम् ॥ ५१ ॥

अथ मुखवैरस्य आरनालगण्डूषः ।—

किञ्चिज्जवणसंयुक्तमारनालं विपाचयेत् ।

तेन गण्डूषमात्रेण मुखवैरस्यनाशनम् ॥ ५२ ॥

अथ चूर्णदग्धे तैल-काञ्जिकगण्डूषौ ।—

ताम्बूलचूर्णदग्धस्य गण्डूषस्ति तैलतः ।

काञ्जिकैर्लवणाक्तैर्वा गण्डूषः सुखदायकः ॥ ५३ ॥

अथ सहस्रश्लोकधारियोगः ।—

अश्वगन्धाऽजमोदा च वचा कुष्ठं कटुत्रयम् ।

शतपुष्पा ब्रह्मबीजं सैन्धवञ्च समं समम् ॥ ५४ ॥

एतदहं वचाहञ्च चूर्णितं मधुसर्पिषा ।

जातीपत्रादिचर्बणे—जाती जातती तस्याः पत्रं, कीरणः सहचरः तस्य इदं कीरणं, जातीपत्रं तथा कीरणपत्रञ्च । तत्काष्ठैः जातीकीरणकाष्ठैः ॥ ५० ॥

मूलकबीजप्रयोगे—मूलबीजं मूलककन्दबीजम् ॥ ५१ ॥

आरनालगण्डूषः—चतुर्धाभसैन्धववलेन सह काञ्जिकमुष्णीकञ्च गण्डूषं कुर्यात् ॥ ५२ ॥

तैल-काञ्जिकगण्डूषयोः—ताम्बूलचूर्णदग्धस्य ताम्बूले यत् चूर्णे ताम्बूलमहितं यच्चूर्णमिति वा विग्रहः, तेन दग्धस्य । सुखदायकः चूर्णदग्धरुजाप्रशक्तः ॥ ५३ ॥

सहस्रश्लोकधारियोगे—शतपुष्पा "शुल्फा" इति प्रसिद्धम् । ब्रह्मबीजं पलाश-बीजम् । एतदहं वचाहञ्च एतेषां वचावर्जितानाम् अश्वगन्धादीनां मिलितानाम्

भक्षयेत् कर्षमावन्तु जीर्णान्ते क्षीरभोजनः ॥

सहस्रग्रन्थधारो स्थान्मूको वा वाक्पतिर्भवेत् ॥५५॥

अथ कण्ठशालूकादौ पारदादिप्रलेपः ।—

पारदं विमलं ताप्यं त्रिकटुं ताम्रसैन्धवम् ।

तुल्यं गवां जलैः पिष्टं सुखोष्णं लेपयेन्मृदुः ॥

ब्राहेण कण्ठशालूकं गलग्नान्यिच्च नाशयेत् ॥५६॥

अथ गलकीले सैन्धवप्रलेपः ।—

लेपयित्वा तु दुग्धेन सैन्धवं गलकीलनुत् ॥५७॥

अथ मुखरोगे ताप्यादिषटो ।—

ताप्याभ्रतुत्यकुनटी-राजावर्तशिलाजतु ।

गुग्गुलुहरेवौर्ध्वं सुखरोगनिवर्हणम् ॥५८॥

अथ गलरोगे मण्डूरलेपः ।—

महिषीमूत्रमम्पिष्टं लोहकिट्टं क्षणं पचेत् ।

तेन लेपो निहन्त्याशु गलरोगं सुदुःसहम् ॥५९॥

अथ अपचौगण्डमालयीः काञ्चनादिलेपः ।—

जलेन पेययेत्तुल्यं काञ्चनौचित्तकं विषम् ।

सप्ताहं लेपयेत्तेन ह्यपचा गण्डमालिकाः ॥

स्फुटन्ति नात्र सन्देहः स्फोटे लेपमिमं कुरु ॥६०॥

बहे, बचायाश्च बर्हिमिति मिलित्वा एको भाग इत्यर्थः । कर्षमावन्तु अक्षगन्धादीनां मिलित्वा कर्षाहे बचायाश्च कर्षाहेमिति कर्षमावन्तित्यर्थः ॥ ५४।५५ ॥

पारदादिप्रलेपे—पारदं अक्षमूत्रम् । विमलं रौप्यमधिकम् । ताप्यं स्वर्ण-
मालिकम् । गवां जलैः गोमूत्रैः ॥ ५६ ॥

सैन्धवप्रलेपे—सर्वं स्पष्टम् ॥ ५७ ॥

ताप्यादिषटिकायां—कुनटी मन्ःशिला । हरवौर्ध्वं पारदः ; एतत् सर्वं जलेन
पिष्टं लेपयेत् षटिकां कृत्वा भक्षयेत् ॥ ५८ ॥

मण्डूरलेपे—लोहकिट्टं मण्डूरम् ॥ ५९ ॥

काञ्चनादिलेपे—काञ्चनौ हरिद्रा स्वर्णचौरी वा । अपचाः इत्यत्र त्रया

निजद्रावेण सम्पिष्ट-मुण्डीमूलप्रलेपनात् ।

गण्डमालाः क्षयं यान्ति तद्वद्वृक्षं पिवेज्जलेम् ॥६१॥

अथ गण्डमालायां ब्रह्मदण्डप्रलेपः ।—

ब्रह्मदण्डीयमूलन्तु पिष्टं तण्डुलवारिणा ।

स्फुटितां हन्ति लेपेन गण्डमालां न संशयः ॥६२॥

अथ गण्डमालायां पञ्चाङ्गप्रलेपः मुण्डीप्रलेपश्च ।—

गन्धकं सूतकं तुल्यमर्कचौरिण सैन्धवम् ।

पिष्टा च काञ्चनीमूलं लेपोऽयं गण्डमालिकाम् ॥६३॥

अदृश्यां स्फोटयत्याशु मुण्डीद्रावेण पोषितम् ।

तन्मूलं लेपयेत्तत्र त्रिःसप्ताहं प्रशान्तये ॥६४॥

अथ गण्डमालायां जैपालप्रलेपः ।—

पिष्टा जैपालपत्राणि स्वरसेन ततो वटो ।

कायाशुष्का तथा लेपात् गण्डमालां विनाशयेत् ॥६५॥

इति शेषः, अपचौत्रणा इत्यर्थः ; “अपच्यो गण्डमालिकाः” इति कल्पनं सुगमम् ।

“अपच्यः” इत्यत्र “अदृश्याः” इति कचित् पाठः । स्फोटे काञ्चनादिप्रलेपेन स्फुटनजनिते अपचादिस्फोटे । इमं निजित्यादिना वक्ष्यमाणम् । निजद्रावेण मुण्डी-
मूलस्वरसेन । मुण्डी अलम्बुषा, समिकदन्तः इत्यर्थः । तद्वत् जलं मुण्डीस्वरसे-
मित्यर्थः । पिवेत् अन्तुपिवेदित्यर्थः ॥ ६०।६१ ॥

ब्रह्मदण्डप्रलेपे—ब्रह्मदण्डीयमूलं भार्गवमूलम् । स्फुटितां काञ्चनादिप्रलेपेन स्फुटिता-
मित्यर्थः । आदौ काञ्चनादिप्रलेपेन स्फोटयित्वा पञ्चाङ्गप्रलेपे दद्याद्विनाशयः ॥६२॥

पञ्चाङ्गप्रलेप-मुण्डीप्रलेपयोः—अदृश्याम् अदृश्याम्, अन्तःस्थानामित्यर्थः, गन्ध-
कादिद्रव्यो लेपः अदृश्यां गण्डमालासाय स्फोटयति, तसः प्रशान्तये निःशेष-
निवृत्तौ मुण्डीद्रावेण पोषितं तन्मूलं मुण्डीमूलं त्रिसप्ताहं तत्र लेपयेत् । अदृश्यामिति
पदं लेपयेदित्यन्तरमन्वेतित्यर्थः वा ; एवञ्च तन्मूललेपः गण्डमालायां अदृश्यां,
कारयतीति शेषः ॥ ६३।६४ ॥

जैपालप्रलेपे—स्वरसेन जैपालपत्ररसेनेत्यर्थः ॥ ६५ ॥

अथ चलदन्ते हेमतारादिगुटिका ।—

हेमतारयुतं सूतं तालकं चौरमर्दितम् ।

चौद्रे तिलानां तैलेन प्रस्त्रिप्तं दन्तदार्याकृतम् ॥६६॥

अथ चलदन्ते धातुवद्धरसगुटिका ।—

दन्तदार्याप्रसिद्धार्थं गुटिकां देहि सर्वदा ।

रसस्य धातुवद्धस्य चालनं घर्षणं तथा ॥६७॥

रूप्यादिचूर्णमादाय पिष्टिं साधय यत्नतः ।

निम्बुमध्ये विनिक्षिप्य दिनानां पञ्च धारय ॥६८॥

तालचूर्णं समादाय भानुदुग्धेन भावयेत् ।

तन्मध्ये गुलिकां क्षिप्वा पचस्व तिलतैले ॥६९॥

दोलायन्ते निबध्यैनां यत्नेन दिवसत्रयम् ।

मलापकर्षणं कृत्वा मधुभाण्डे निधापयेत् ॥

मुखे धारय दन्तानां दार्याय गुटिकामिमाम् ॥७०॥

हेमतारादिगुटिकायां—हेमतारयुतं हेमतारः तुल्यकं, दन्त्यत्वात्, तेन युतम् । चौद्रे इत्यत्र प्रक्षिप्तं, तथा प्रस्त्रिप्तमित्यत्र च दोलायन्ते इति शेषः, रूप्येत्यादिना वक्ष्य-
माणे योगे तथाभूतकल्पनादर्शनात् ; हेमतारादिकं दुग्धेन पिष्टा गुटिकां विषाद्य
दोलायन्ते तिलतैलेन घासद्वयं घासं वा पक्वा चौद्रेभाण्डे स्थापयेत्, सा च गुटिका
मुखे धृता दन्तदार्याकारिणी भवेदिति । “हेमतारयुतं सूतं तालकं चौरमर्दितम्”
इत्यत्र “हेमतारयुतः सूतक्षिप्तार्कचौरमर्दितः” इति पाठान्तरम् ॥ ६६ ॥

धातुवद्धरसगुटिकायां—दन्तदार्याप्रसिद्धार्थं दन्तदार्यास्य प्रकर्षणं स्रग्पादनाय-
मित्यर्थः । गुटिकामित्यस्य रसस्य धातुवद्धस्येत्यनेन सम्बन्धः । गुटिकां रूप्यादीत्यादिना
वक्ष्यमाणा । चालनं धातुवद्धरसगुटिकायाः मुखान्तः आसक्तं, घर्षणं तथैव
दन्तानां मार्जनमित्यर्थः । रसगुटिकाचालनघर्षणं कर्तव्यमित्युक्तम्, अतस्मात्तत्र
विहृषीति, रूपादीति ।—अथ आदिपदेन ताससौमकवक्त्रादीनां धातूनां
यद्धणम्, पद्यान्तु व्यक्तानां संज्ञानां वा प्रयोगः कार्यः । पिष्टिं
लक्षुवद्रवभूताभ्यां पिष्टयात् पिष्टकाकारं पिष्टकाकारं वा, “लक्षुवद्रवभूताभ्यां
तारपिष्टं प्रकल्पयेत्” इति प्रागुक्तिदर्शनात् । निम्बुमध्ये जम्बोररससंध्यौ । भानुदुग्धेन

अथ शिरीरोमाणां नामानि ।—

शिरस्तोदायतुर्द्वांता दोषैः सर्वासंजन्तुभिः ।

कम्पश्चाद्वावभेदश्च सूर्यावर्त्तोऽपि ग्रहकः ॥ ७१ ॥

अक्षचोरेण भावघेदिति सतथा । तस्यैव अक्षचोरभावितान्त्वचूष्मकतपिष्ठमध्य
शुलिकां रुष्यादिवृष्मकतपिष्टिमित्यर्थः । मन्त्रापकर्षणं गुटिकागात्रसंयततेत्यादि-
सार्जनम् ॥ ६७—७० ॥

नेत्रकणादीनां शिरःसंज्ञितत्वात् तद्वतरोगचिकित्साभिधानानन्तरं शिरीरोम-
चिकित्सितारम्भः । तवादी तस्य नामान्याह, शिर इति ।—शिरस्तोदाः शिरःशूलानि,
शिरीरोमा इत्यर्थः । अतुर्द्वा इति द्वौषेस्त्रिभिः सर्वेषु एकः इति अतः प्रकार इत्यर्थः ।
सर्वासंजन्तुभिरित्यत्र सर्व इति पदं समासान्तगतमपि आक्रम्य पृथक्त्वा अतुर्द्वा
इत्यनेन ज्ञेयम् ; सर्वः सर्वदोषः, अस्त्रं रक्तं, जलः क्षिनिः ते तैः, विद्रोषजः
रक्तजः क्षिनिजश्चैव । अथवा—दोषैः वातपित्तकफैरेकविधः सर्वासंजन्तुभिश्च
द्विविधः इति निमित्ता अतुर्द्वा ; अथ दोषैः पृथक् वातपित्तकफैः विविधस्यापि पृथक्-
सामान्यादेकत्वेन परिगणनम् इति । कम्पः शिरःकम्पः ; अथ जघना तु
कम्पिनिययकता न कृता, वातजशिरीरोमे, वातव्याधौ शिरोमंतवाते वेपथुवाते वा
तस्यान्तर्भावात् ; वाग्मटे चरके च पृथक् चिकित्साभिधानात् तज्ज्ञेयं प्रदर्शितं, तथा
च वाग्मटे,—“वातीक्षणाः शिरःकम्पं तत्संज्ञं कुर्वते मलाः” इति । चरकोऽप्याह—
“वाती रुचादिभिः क्रुद्धः शिरःकम्पमुदोरयेत्” इति । ननु सृज्यते “शिरी रुचति
मस्त्राणां वातपित्तकफैस्त्रिभिः । सन्निपातेन रक्तेन चयेष क्षिनिभिरुषा ॥ सूर्या-
वर्त्तान्तवाताद्वावभेदकग्रहकैः ॥” इत्यनेन जयजानन्तवाताभ्यां सह एकादश
शिरीरोमाः प्रदर्शिताः । अथ तु जयजानन्तवातौ न पठितौ, तथा दृष्टं च शिरीरोमाः
प्रदर्शिताः । कथमेतद्वैषम्यम् ? इति चेदुच्यते—अथग्रन्थ वातजे अन्तर्भावादत्र न तस्य
पृथग्युद्ध्यं, यदुक्तं—“वायोधातुचयात् कोषः” इति । सधुकोषकृताऽप्युक्तम्—“अथ
वातजत्वं व्यापादितमेव । अथुथोऽप्याह—“स्त्रीप्रसङ्गादभिघातादथवा देहकर्मणा ।
चिप्रे सञ्जायते क्रूरः शिरीरोगः अथात्मकः ॥ वातपित्तात्मकं लिङ्गं व्यामिश्रं
तत्र लभ्येत ॥” इति । “अनन्तवातस्य च अत्यतोवाताख्यनेत्ररोगविशेष तुल्यलक्षण-
त्वात् अयद्वचनम् ; एवं सृज्यतादिष्वपि दृश्यते । अतु नाधवकरेण स्वसङ्गुहे अनन्तवातः
अधिकत्वेन पठितः, तत् अस्मिन् हनुमद्वल्लभदर्शनात् केवलवातजिनात्यतोवातेन
विशिष्टताप्रदर्शनायेमिति सन्त्यम्यम् ॥ ७१ ॥

अथ शिरोरोगचिकित्सा ।—

अथ अर्धवभेदके गिरिकर्णप्रयोगः ।—

गिरिकर्णफलं मूलं सजलं नस्यमाचरेत् ।

मूलं वा बन्धयेत् कर्णं निहन्त्यर्धशिरोव्यथाम् ॥७२॥

अथ अर्धवभेदके गुडादिनस्यम् ।—

गुडं करञ्जबीजञ्च नस्यमुष्णजलेर्हितम् ॥७३॥

अथ अर्धवभेदके मरिचप्रलेपः ।—

मरिचं भृङ्गजैर्द्रविलेपोऽयं हन्ति तां रुजम् ॥७४॥

अथ चन्दकान्तो रसः ।—

सृतसूताभ्रकं तौक्ष्णं कान्तं तास्यं सृतं समम् ।

सुहोक्षीरेर्दिनं मर्यां पिण्डं तन्माघमात्रकम् ॥

सप्ताहात् सूर्यावर्त्तादौन् शिरोरोगान् विनाशयेत् ॥७५॥

अथ शिरःश्ले कुडुमादिनस्यम् ।—

कुडुमं मधुघटी च सिताष्टतगुणोत्तरम् ।

सप्ताहेन कृते नस्ये दाहं हन्ति शिरीरुजाम् ॥७६॥

गिरिकर्णप्रयोगे—गिरिकर्णं शिवापराजिता । “गिरिकर्णफलं मूलं सजलम्” इत्यत्र “गिरिकर्णफलरसं मूलञ्च” इति पाठान्तरम् । “सजलम्” इत्यत्र “सदलम्” इति कश्चित् पाठः । मूलं वा गिरिकर्णं एव मूलमित्यर्थः । अर्धशिरोव्यथाम् अर्धवभेदकम् ॥७२॥

गुडादिनस्ये—सर्वं स्पष्टम् ॥ ७३ ॥

मरिचप्रलेपे—तां रुजम् अर्धवभेदकं रुजमित्यर्थः । “गुडं...रुजम्” इति श्लोकप्रत्यय-श्लेष्मैषण्यरत्नावल्या “गुडा करञ्जबीजञ्च तयोः कल्को जले कृतः । मरिचैर्मृद्वराजैश्च शीघ्रं हन्ति शिरोव्यथाम् ॥” इति पाठे प्रकल्प्य एक एवायं योगः पाठितः ॥ ७४ ॥

चन्दकान्तरसे—सृतसूतं पारदमस्यं । रसरत्नाकरे रसेन्द्रसारसङ्गहे च “कान्तम्” इत्यत्र “सम्भम्” इति पाठो दृश्यते । रसरत्नाकरे च “सूर्यावर्त्तद्वरसः” इति शब्दा निर्दिष्टोऽयं योगः । अस्य उपयोगविधिरपि तत्रैव प्रदर्शितः यथा— “मधुना संदितं सैव्यं कौहपात्रे दिने दिने” इति ॥ ७५ ॥

कुडुमादिनस्ये—मधुघटी यष्टिमधु । गुणोत्तरम् उत्तरोत्तरमागच्छमित्यर्थः ।

अथ अर्द्धांशभेदेके मरिचप्रयोगः ।—

शिशुपत्तरसैर्मद्यै मरिचञ्चापैश्शूलनुत् ॥७७॥

अथ शिरःशूले कुङ्कुमप्रयोगः ।—

कुङ्कुमं घृतसंयुक्तं नव्याहन्ति शिरोरुजम् ॥७८॥

अथ युक्लिङ्गायां पारदप्रयोगः ।—

पारदं मर्दयेन्निष्कं कृष्णधुस्तूरजैर्द्रवैः ।

नागवज्रोदलेर्वाऽथ वस्त्रं खण्डं प्रलेपयेत् ॥७९॥

तद्वस्त्रं मस्तके वेष्ट्य धार्यं यामत्रयं बुधैः ।

युक्ताः पतन्ति निःशेषाः सलिङ्गा नात्र संशयः ॥८०॥

अथ दारुणहरतैलम् ।—

कण्टकारीफलरसैस्तैलं तुल्यं विपाचयेत् ।

जयापुष्पद्रवैर्वाऽथ तन्नेपो दारुणप्रणुत् ॥८१॥

अथ केशपाते हरिद्रादिलेपः ।—

द्विनिशा नवनीतेन लेपाद्वा खण्डकेशनुत् ॥८२॥

तैलं च कुङ्कुमं १ भा, घटिमधु २ भा, सिता ३ भा, घृत ४ भा, सर्वे घृतेन पिष्ट्वा तैर्गन्धोक्तं च नखं काय्यमिति । धीमोऽयं वातासृग्ले पित्तजे च प्रशक्तः, तन्नालरेऽपि तद्याविषदर्शनात् ॥७६॥

मरिचप्रयोगे—शिशुपत्तरसमष्टमरिचचूर्णेन नखं काय्यमिति ॥ ७७ ॥

कुङ्कुमप्रयोगे—सर्वैः स्वष्टम् । तन्नालरे तु धीमोऽयं शकैराधोगोऽपि दृश्यते, किञ्च शकैराकुङ्कुमे घृतेन गन्धोक्तं अग्नौ किञ्चित् उत्साप्य च नखादेर्गोच्यमिति ॥७८॥

पारदप्रयोगे—युक्ताः लिङ्गाः केशाशयाः किमिविशिष्टाः “उकुन” “गिकि” च इति भाषा ॥ ७९-८० ॥

दारुणहरतैले—जयापुष्पद्रवैः जयनीपुष्परसैः, तुल्यमिति पदम् अत्रापि सम्बध्यते । “जया” इत्यत्र “जपा” इति पाठान्तरम् । दारुणप्रणुत् दारुणः केशरोगविशेषः, “खुत्तो” इति भाषा ॥ ८१ ॥

हरिद्रादिलेपे—द्विनिशा हरिद्रा दारुहरिद्रा च । खण्डकेशनुत् इन्द्रकुनः नाशनीत्यर्थः ॥८२॥

अथ केशपाते वाङ्मजातोप्रलेपः ।—

जातीपुष्पदलं मूलं कृष्णगोमूत्रपेषितम् ।

लेपोऽयं सप्तरात्रेण दृढकेशकरः परम् ॥८३॥

अथ केशपाते शृङ्गाटादितैलम् ।—

शृङ्गाटत्रिफलाशृङ्गी-नीलोत्पलमयोरजः ।

सूक्ष्मचूर्णं समं कृत्वा पचेत्तैले चतुर्गुणे ॥

तस्मिन्नेन दृढाः केशाः कुटिलाः सरला अपि ॥८४॥

अथ इन्द्रलुप्तं भङ्गातादिलेपः ।—

कीटभक्षितकेशान्त-स्थानं स्वर्णेन घर्षयेत् ।

यावत् सुतप्ततां याति ततो लेपमिमं शृणु ॥८५॥

भङ्गातकञ्च बृहती गुञ्जामूलं फलं तथा ।

मधुना सह लेपेन चाम्पारोगचयग्रणुत् ॥८६॥

वाङ्मजातोप्रलेपे—जातीपुष्पदलं मालतीपुष्पं मालतीपत्रञ्च ; “दलम्” इत्यत्र “फलम्” इति पाठान्तरम् । मूलमपि जाल्या एव ॥८३॥

शृङ्गाटादितैले—शृङ्गाटः शृङ्गाटकः तस्य पत्रं कन्दो वा । शृङ्गी शृङ्गराजः, अथोरजः कीटचूर्णम् । शृङ्गाटादीनां कल्कः तैलपादिकः, अलसत्वे चतुर्गुणं पाकालं देयम् ॥ ८४ ॥

भङ्गातकादिप्रलेपे—कीटभक्षितकेशान्तस्थानम् इन्द्रलुप्तमित्यर्थः, इन्द्रलुप्तञ्च केशादाख्य-रक्तजकिसिक्कायत्वेन तन्मूलरे प्रसिद्धत्वात्, “रोमकूपानुगं पिपं वातेन सह मूर्च्छितम् । प्रस्थावयति रोमाणि ततः श्रेष्ठा सुशोणितः ॥ कण्डि रोमकूपान्धु ततोऽश्वेषामनन्धवः । तदिन्द्रलुप्तं खालित्यं कृत्वा च विभाव्यते ॥” इतीन्द्रलुप्त-लक्षणे शोणितस्यापि तत्कारणत्वेनोद्दिष्टात्, शोणिते च क्षिप्युष्णसिक्कावात् वा । स्वर्णेन सुवर्षधातुना धुतूरेण वा घर्षयेत् आदौ इन्द्रलुप्तस्थानं कर्कशपतेः मख-रक्तकादिना वा उल्लिख्य पश्चात् स्वर्णेन घर्षयेदित्यर्थः । यावत् सुतप्ततां याति यावत् कालं घर्षणेन तत् स्थानं मुक्तं भवति तावत् घर्षयेत्, ततो भङ्गातकादिना लिप्से-दित्यर्थः । अत्रैव तु भङ्गातकमित्यादिना चत्वारो योगाः उक्ताः, तथा च—“भङ्गातक-दृढीकरणगुञ्जामूलफलस्य एकेन । मधुसहितेन विलिप्तं शूरपतिलुप्तं श्रमं याति ॥”

अथ इन्द्रजित्ते गुञ्जाप्रयोगः ।—

गुञ्जामूलं फलं चूर्णं कण्टकार्याः फलद्रवैः ।

तेन लेपेन हन्याश चाचारोगं सुदुःसहम् ॥८७॥

अथ सूर्यावर्त्तादौ अम्बादिवटिका ।—

अभ्रजीर्णरसस्तीक्ष्णं सुहीचीरं सुरायसम् ।

शुक्लञ्च सूर्यावर्त्तादीन् शिरोरोगान्निवर्त्तयेत् ॥८८॥

अथ पलितादौ कटुतेलनस्यम् ।—

कटुतेलक्षतं नस्यं पलिताकृषिकापहम् ॥८९॥

इति । अत्र शिवदासः,—“मज्जातकडुहतीफलयोः रसः, उक्तं हि बाभटे—‘सचौद्र-
पुटवाक्ताकु-स्वरसेन रसेन वा । धुतूरस्य च पत्राणां भज्जातकरसेन वा ॥’ इति ।”
आम्बारोगव्यप्रणुत् इत्यत्र आम्बारोगः इन्द्रजित् । “आम्बा” इत्यत्र “आचा” इति
पाठकल्पना साधोयसी, बाभटे इन्द्रजितस्य चाचेति नामान्तरदर्शनात्, तथा च—
“तदिन्द्रजितं च्याच प्राहुश्चाचेति चापरं” इति कश्चित् “रुद्धा” इति पाठः ॥८८॥

गुञ्जाप्रयोगे—वा-शब्दः लुप्तो द्रष्टव्यः, गुञ्जायाः मूलचूर्णं फलचूर्णे वा इत्यर्थः ।
सिद्धयोगे तु कण्टकारोष्णले कडुहतीफलरसेन पेयविषिर्द्रव्यते । अत्रापि
आदौ नखरज्ज्यादिना उज्जिष्य स्वर्णेन वर्षणं कर्त्तव्यम् ; तथा च—“कडुहतीफल-
रसपिष्टं गुञ्जामूलफलचेन्द्रजितस्य । कनकनिष्ठस्य सती दातव्यं प्रच्छितस्य सदा ॥”
इति । अत्र शिवदासव्याख्या—“पक्कडुहतीफलरसलेन पिष्टं गुञ्जाया मूलं फलं वा ।
कनकं सुवर्णं धुतूरस्य फलं वा । प्रच्छितस्य नखरज्ज्यादिना विलिखितम्”
इति । “आचारोगम्” इत्यत्र “आम्बारोगम्” इति पाठस्तु न समीचीनः ॥ ८७ ॥

अम्बादिवटिकायां—अस्यैव सह जीर्णरसः असजीर्णरसः असं रसभक्ष्यं च
इत्यर्थः ; “असं जीर्णरसः” इति पाठः सुगमः । तीक्ष्णं तीक्ष्णलौहम् ।
सुरायसं सुरा नद्यम् आयसं लौहं कान्तलौहमित्यर्थः ; किंवा—सुरायसं सुरैः
ब्रह्मादिभिर्देवतान्नयैः अविहितम् आयसं लौहं कान्तलौहमित्यर्थः, तथा च
अस्यैव पञ्चमाध्याये—“आमकं बुधकञ्चैव कर्षकं दावकस्तथा । एवं चतुर्विधं कान्तं
रौमकान्तञ्च पञ्चमम् ॥ एकविंशतिचतुःपञ्चसर्वतोमुखमेव तत् । पीतं कृष्णं तथा रक्तं
त्रिवर्णं स्यात् पृथक् पृथक् ॥ कसेप देवतास्तत्र ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥” इति ॥ ८८ ॥
कटुतेलनस्ये—अरुषिका शिरोगतत्रणविशेषः ॥ ८९ ॥

अथ खालित्ये सुज्ञादितैलं विषतैलञ्च ।—

सुज्ञाकर्कशोरभृङ्गास्त्वृगोमूचहलिनीविषैः ।

गुञ्जाविशालामरिचैः कटुतैलं विपाचितम् ॥

खलति शमयत्यस्त्र पिष्टमष्टगुणं विषात् ॥८०॥

अथ व्रणस्य भेदनिरुद्धः ।—

दोषैर्हन्त्रैः समस्तैश्च सामैस्तैरसृजाऽपि च ।

व्रणभेदा इति प्रोक्ता वैद्यगास्त्रविशारदैः ॥८१॥

सुज्ञादितैलं—सुज्ञाकर्कशोः खोरसः । हलिनीविषैः लाङ्गल्याख्यीविषैः, विषमिति पृथक्पटं वा लाङ्गली विषस्येति । गुञ्जाया मूलं, फलमित्यर्थः । विशाला खोरचककटौ । अथ टक्कायायै भृङ्गास्त्वृगोमूचे प्रत्येकं स्नेहाशतगुणे देये, मिलित्वा अतृगुणे इति केचित् ; अन्येषां कल्कः । अत्रेण तु किञ्चित् परिवर्तिततया तैलमिदं पठ्यते, तथा च—“सुहृदोपयः पयोऽकंल्य मार्कवो लाङ्गलीविषम् । मूयसार्जं सयोमूर्धं रजिकाः सन्दवारणी ॥ सिद्धार्थं तीक्ष्णतैलञ्च गर्भं दत्त्वा विपाचितम् । वज्रिना स्फुटना पक्वं तैलं खालित्यनाशनम् ॥” इति । अथ व्याख्यायां श्रीशिवदासः,—“लाङ्गलीविषं विषलाङ्गलियाम् लाङ्गलं विषं, किंवा लाङ्गली च विषमिति दृश्यव्ययम् । सिद्धार्थं श्वेतसुषंभः, तीक्ष्णतैलं मार्धपतैलम् । ज्योतिषतौमूलं फलमित्यर्थः । सिद्धार्थतीक्ष्णतैलमिति समस्तपाठपक्षे—तीक्ष्णमिति तैलविशेषणम् अमर्कितस्य सर्वपक्ष्य तैलं श्रेयम्” इति । वङ्गसेनस्तु—“लाङ्गली मार्कवो विषम्” इति कृत्वा “विषम्” इति पटं पृथगेव तथा “तीक्ष्णतैलञ्च” इत्यत्र “तीक्ष्णगन्धा” इति पठति । विषतैले—असृपिष्टम् अखालोदितम्, असृकार्जिकसाधितमित्यर्थः, अष्टगुणमित्यत्र कटुतैलमिति पटं पूर्वतः आकृष्य ग्रीवमोद्यम् ; अतृगुणास्त्राज्ञिकसाधितं विषादष्टगुणं कटुतैलमित्यर्थः, विषसाध कल्कः । यदा—असृपिष्टम् असृभूतं पिष्टं शुद्धतस्त्वमित्यर्थः, आन्वास्त्रमिति यावत् ; अष्टगुणधावास्त्रपिष्टं विषं खलति शमयतीति निष्कर्षः ॥८०॥

शिरारोगेषु च ईश्वरभेदके “गस्त्रारणिभिर्भा कुर्वीत सौत्राम्” तथा शङ्खके “तीक्ष्णदग्दादरायं द्वि शीघ्रं कुर्वन्ति दाहणम्” इत्युल्लेखात् तत्रोऽपि गस्त्रारणिभिर्भायाः वेदनायाः सुखवसाधन्यान् तथा शीघ्रमाधन्याच्च, किञ्च शिरसो समसंस्थानत्वेन तद्दोषाणां समसगतत्वात्, व्रणानामपि समसस्थानोत्पत्तेः सम्भावितत्वाच्च शिरारोगाननुरं तत्र निश्चितं निरादिपरादौ तस्य दोषभेदं निरूपयति, दोषैरिति ।—दोषैः पृथक् वातपित्तकफैः । साक्षैः सहजैः रक्तान्वितैरित्यर्थः, तैः दोषैः पृथग्गतसमस्तावाक्षैरित्यर्थः,

अथ व्रणचिकित्सा ।—

अथ व्रणशीथने तासप्रयोगः ।—

शुक्लचूर्णं रसे जीर्णं मदयन्तोपुनर्नवे ।

मेघशृङ्गोरसयैतद्व्रणशीथनरोपणम् ॥८२॥

अथ व्रणरोपणे पटोलादिपूरणम् ।—

पटोलनिम्बपत्रञ्च मधुयष्टीनिशातिलाः ।

त्रिवृहन्तोरसैः पिष्ट्वा पूरयेत् व्रणरोपणम् ॥८३॥

अथ व्रणरोपणे निम्बपत्रादिपूरणम् ।—

निम्बपत्रं तिलं पिष्ट्वा पूरयेन्मधुसर्पिषा ॥८४॥

एवञ्च पृथग् दीपैस्त्वयः इत्येवञ्चः समक्षैरेकः साक्षैः पृथग्दीपैस्त्वयः साक्षैर्द्वैरेवञ्चः साक्षैः समक्षैरेकः कौबलीन रक्तेन चैकः इति मिलित्वा दोषप्रसारेण पञ्चदश व्रणभेदाः ; उक्तञ्च साधनकारेण—“रक्तो रक्तसूतो रक्तात द्विविजः स्नातदन्वयैः” इति । अस्य व्याख्यायां त्रीकण्ठः,—“रक्तस्य एकैकस्मिन् दीपे इत्येव प्रसरमाह, द्विविजः स्नातदन्वयै-
रित्यादि ।—रक्तान्वयैरेकैकदीपैः इत्येव, रक्तान्वितैरेकैकदीपैः विजः व्रणः रक्तान्वितै-
र्इत्यवयवैस्त्रिजः, एवं दोषतयेऽपि रक्तसम्बन्ध ऊहनीयः, एवं पञ्चदशधा प्रसरी
दोषाणामुपगृहीतो भवति” इति ॥८१॥

तासप्रयोगे—शुक्लचूर्णमिति पटं जीर्णमित्यनेन सम्बध्यते, तासमन्त्र इत्यर्थः ।
रसे इत्यन्त्र मदयन्तोपुनर्नवे इत्यनेन योजना, मदयन्तोपुनर्नवोत्ये रसे इत्यर्थः,
मदयन्तो वनमज्जिता तथा मज्ज पुनर्नवः तस्मिन् इति विग्रहः, पुनर्नवाऽयं कः
पुनर्नवशब्दोऽप्यस्तीति दृश्यते ; “मदयन्तो” इत्यत्र “मधुपर्णो” इति रसरत्नाकरे
पाठः । तथा च—“तासमन्त्र द्रवैर्मदो मधुपर्णोपुनर्नवैः । मेघशृङ्गादिनेकेन
व्रणशीथनरोपणम् ॥” इति । मदयन्तोपुनर्नवयोः तथा मेघशृङ्गाच्च रसेन तासमन्त्र
मदयित्वा रक्तिइयमानेन व्रणशीथनरोपणार्थं सिध्यति इति प्रयोगविधिः ॥ ८२ ॥

पटोलादिपूरणे—पटोलस्य पत्रम् । निशा हरिद्रा । अक्तदन्तेन तु “निशा” इत्यत्र
“निशाद्वयम्” इति तथा मेघशृङ्गयोगेन च योगोऽयं पठ्यते, तथा च—“पटोलीतिल-
वध्वाह विहृन्तोनिशाद्वयम् । निम्बपत्राणि चालीपः सप्तुत्रैश्चशीथनः ॥” इति ।
पूरयेत्, व्रणान्तः इति शेषः ॥ ८३ ॥

निम्बपत्रादिपूरणे—सर्वे स्पष्टम् । योगोऽयं रोपणार्थं प्रयोज्यः, सिद्धयोग-
शब्दादात् ॥ ८४ ॥

अथ जाल्याद्यं वृत्तम् ।—

जातीपत्रं पटोलश्च निम्बांशोरकरञ्जकम् ।

मञ्जिष्ठा मधुयष्टी च तुल्यपत्रकसारिवाः ॥६५॥

प्रत्येकं चूर्णयेत् कर्षं गव्याज्यं द्वादशं पलम् ।

घृताच्चतुर्गुणं तोयं पाच्यमाज्यावशेषितम् ॥६६॥

तेनाभ्यङ्गो मर्मजातान् व्रणान्नाडीव्रणानपि ।

स्रवन्ति सूक्ष्मरन्ध्राणि पूरयेन्नात्र संशयः ॥६७॥

अथ व्रणरोपणे अपामार्गप्रयोगः ।—

अपामार्गस्य पत्रोत्थ-रसेनाऽऽपूरयेत् व्रणम् ।

किं वा तद्बीजचूर्णेन व्रणं दुष्टं प्ररोहयेत् ॥६८॥

अथ व्रणरोपणे गुण्डटङ्गणवर्तिः ।—

पुरातनगुण्डैस्तुल्यं टङ्गणं सूक्ष्मवूर्णितम् ।

तद्वर्त्या पूरयेद्गुण्डं व्रणं शीघ्रतरं महत् ॥६९॥

अथ व्रणलेखने पारदादिलिपः ।—

पारदस्य त्रयो भागाः कमलस्यैकविंशतिः ।

जम्बीरास्त्रेण तत्पिष्टं माणिमन्थस्य सप्ततिः ॥१००॥

नवभिर्गन्धकस्यांशैर्भङ्गसारेण मर्दयेत् ।

सप्ताहमातपे तीव्रे धारितं शस्त्रवस्त्रिखेत् ॥१०१॥

जाल्यादिप्लुते—जाती सावनी तत्याः पत्रम् । पत्रकं तेजपत्रम् ॥६५—६७॥

अपामार्गप्रयोगे—तद्बीजचूर्णेन अपामार्गबीजचूर्णेन ॥ ६८ ॥

गुण्डटङ्गणवर्ति—गुण्डं सूक्ष्ममुखमित्यर्थः । महत् गन्धौरमित्यर्थः ॥ ६९ ॥

पारदादिलिपि—कमलस्य तास्यस्य, लेखनत्वात् रसरत्नाकरसंवादाच्च ; तथा च—

“तास्यचूर्णं सप्तभागं मृत्मेकं विमर्दयेत् । सैन्धवं सप्तभागं गन्धकं नवभागकम् ॥

सङ्काद्रवैः सज्ज्वीरैः सप्तार्धं परिमर्दितम् । तैललिपिं स्फुटत्याद्य यद्यपकं भगन्दरम् ॥”

इति । सेदिनीकोषेऽपि तास्यार्थकः कमलशब्दः विद्यते, तथा च—“कमलं सलिले

तास्ये जलजे ज्ञीमि मेवजे” इति । अत्र यद्यपि प्रस्तुतग्रन्थेन सह रसरत्नाकरोक्तभागस्य

वैषम्यं विद्यते, तथाऽपि द्रव्यसाध्यप्रदर्शनाद्यैः कमलशब्दस्य तास्यार्थकत्वबोधनार्थं पाठी-

अथ भग्नस्य भेदनिर्देशः ।—

भग्नो द्विधा निजागन्तु-वाह्याभ्यन्तरभेदतः ॥१०२॥

अथ भग्नचिकित्सा ।—

अथ भग्नं पर्पटीरसप्रयोगविधिः ।—

भग्नैर्वैरण्डतैलेन प्रयुञ्ज्यात् पर्पटीरसम् ॥१०३॥

अथ भग्नं वज्रीलेपः कान्तपाषाणलेपश्च ।—

वज्रीं पिष्ट्वा बालकस्य प्रणुत्यै मेघौदुग्धं कान्तपाषाणतुल्यैः ।

युक्तं लेपादस्थिभग्नं निहन्ति वाह्याभ्यन्तःसंस्थितं तत्क्षण्येन ॥१०४॥

अथ भग्नरत्नक्षणम् ।—

गुदस्य पार्श्वे पिटिकाऽर्त्तिकारी

शोफादियुक्तः स भगन्दरः स्यात् ॥१०५॥

इयं प्रदर्शितः इति ज्ञातव्यम् । नाशिमन्वय्य मेववस्य । भृङ्गसारश्च भृङ्गराज्रसेन ।

लिखितं विदारयेदित्यर्थः । रसरत्नाकरे योगोऽयं भगन्दरं सन्निवेशितः ॥१००॥१०१॥

“ब्रण गावविचूर्णने” इत्यनेन ब्रणस्य गावविचूर्णनार्थकत्वात्, भग्नोऽपि गावचूर्णन-
साभ्यात्, तथा सत्रणाब्रणभेदेन विविधे भग्नं ब्रणाधिकारे सत्रणस्यापि चिकित्साभि-
धात्वात् अनन्तरम् अत्रणभग्नचिकित्सितमुपदिदिद्युक्तस्य भेदानाह, भग्न इति ।—द्विधा
इति सत्रणाब्रणभेदेन सन्धिभग्न-काण्डभग्नभेदेन वा द्विपकारः इत्यर्थः । निजागन्तु-
वाह्याभ्यन्तरभेदतः स एव भग्नः पुनः निजागन्तुभेदेन तथा वाह्याभ्यन्तरभेदेन च
भिद्यते ; तव निजः शारीरदोषजः, स च सन्धिभग्नो विशिष्टविवर्त्तितादिरूपः,
काण्डभग्नो अतिपातितवक्त्रादिरूपश्च अवगतव्यः ; आगन्तुश्च लम्पिटादयः अन्ते
अवशिष्टाः इति ज्ञातव्यम् । बाह्यः कान्तभग्नः, आभ्यन्तरः सन्धिभग्न इत्यर्थः ; अवशा-
—बाह्यः कण्ठादिषु स्फुटनलक्षणी भग्नः, आभ्यन्तरः गलकण्ठादिषु भेदनादि-
लक्षणी भग्नः इत्यर्थः ॥ १०३ ॥

पर्पटीरसप्रयोगविधौ—पर्पटीरसं रक्षपित्ताद्यधिकारीकम् ॥ १०३ ॥

वज्रीलेप-कान्तपाषाणलेपयोः,—वज्रीस्य अस्थिसंहारम् । प्रणुत्यै प्रकरणादस्थि-
भगापनोदनायेत्यर्थः, प्रलेपः कार्ये इति शेषः । मेघौदुग्धमित्यादौ—कान्तपाषाण-
तुल्यैः तुल्यकान्तपाषाणैरित्यर्थः ; कान्तपाषाणः राजपद्मम् ; मेघौदुग्धकान्तपाषाणौ
संमिश्रौ पिष्टा लिक्ष्येन इति ॥ १०४ ॥

अथस्यापि ब्रणभावमापन्नस्योपेक्षया नाहौ भवति भगन्दरेऽपि नाहौ भवति,

अथ भगन्दरस्य निरुक्तिः ।—

वृषणासनयोर्मध्ये प्रदेशो भग उच्यते ।

तमेव दारयत्यस्माद्भगन्दर इति स्मृतः ॥१०६॥

अथ भगन्दरचिकित्सा ।—

अथ भगन्दरे उपचारविशेषः ।—

आदौ सर्वप्रयत्नेन पाकं रचेत् भगन्दरे ।

स्नायं रक्तं व्रणो जाते जलूकां वा प्रयोजयेत् ॥१०७॥

अथ लाङ्गल्यादिप्रलेपः ।—

लाङ्गलीकणाधुस्तूर-विषमुष्टिं प्रलेपयेत् ॥१०८॥

एतत्प्राप्त्यात् शोधसाधन्यां च भगानन्तरं भगन्दरारम्भः । तत्रादौ तस्य स्वरूपलक्षण-
माह, शृण्वेति ।—पाकं द्वाङ्गुली देशे इत्यर्थः ; यदुक्तं माधवेन—“शृण्वे द्वाङ्गुली क्षेत्रे
पार्श्वतः पिडकाऽर्पितव्यम्” इति । पिडिका पिडकापूर्वकः इत्यर्थः ; यो व्रणो भवेदिति
शेषः ; तथा च बाह्यतः,—“प्रायेण पिडिकापूर्वा योऽङ्गुली द्वाङ्गुलीऽपि वा । पायो-
व्रणोऽन्तर्बाष्पी वा दृष्टान्तद्वारासंगो भवेत् ॥ वस्तिमुवाशयाभ्यासगतत्वात् स्रन्दनात्मकः ।
भगन्दरः स सर्वत्र दारयत्यकिधावतः ॥” इति ॥ १०५ ॥

निरुक्तिमाह, वृषणेति ।—आस्यते उपविश्यते अनेन इति व्युत्पत्त्या आसनशब्दे-
नात्र शृण्वे उच्यते ; वृषणासनयोः मूलाश्रययोः, यदुक्तं राजनिघण्टो—“शृण्वे द्वाङ्गुली-
योर्मध्ये भगः स भगः स्मृतः” इति । “वृषणासनयोः” इत्यत्र “वृषणासनयोः”
इति पाठालम्भः । भगशब्दोऽत्र वस्तिगुदीपलक्षणं, तथोरपि दारणात् ; यदुक्तं मुमुक्षुतेन
—“शृण्वे भगवस्तिगुदीपलक्षणं भगन्दरः” इति । भोजिनाप्युक्तं—“भगं परिसमस्ताव
शृण्वे वस्तिं तथैव च । भगवद्धारयेत् यस्मात् तस्मात् ज्ञेयं भगन्दरः ॥” इति ॥ १०६ ॥

उपचारविशेषमाह, आदाविति ।—पाकं रचेत् जाता पिडिका यथा न पाक-
सागच्छेत् तथा कुर्यादित्यर्थः । पाकनिवारणोपायं प्रदर्शयति, स्नायमिति ।—
व्रणे जाते पिडिकायास्तृणपत्रमावाधामेवेत्यर्थः । शोथितस्नायनात् लङ्घनशोधनपूर्वकं
कर्मत्वम् ; यदुक्तं सिद्धयोगे—“शृण्वे शोधयं दृष्टा विशेष्य शोधयेन्नतः । रक्ताव-
सेचनं कुर्यात् यथा पाकं न गच्छति ॥” इति । जलूकां जलूकास ॥१०७॥

लाङ्गल्यादिप्रलेपे—विषमुष्टिः कुवेलकः । लाङ्गल्यादिकं सर्वं तुल्यांशं कारिण
पिष्टा प्रलेपः देशः ॥ १०८ ॥

अथ कालाग्रिरसः ।—

रसगन्धकसिन्धूत्य-तुल्यनागाः सजीरकाः ।

तिक्तकोषातकीसारैः पिष्टा घ्नन्ति भगन्दरम् ॥१०८॥

अथ चक्रिकावद्धरसप्रयोगोपदेशः ।—

गुल्मीक्तचक्रिकावद्धो भगन्दरहरः परम् ॥११०॥

अथ रविताण्डवरसः ।—

शुद्धसूतं द्विधा गन्धं कुमारोरसमर्दितम् ।

ब्राह्मन्ते गोलकं कृत्वा हण्डिकान्ते निरोधयेत् ॥१११॥

शुद्धेन ताम्रपात्रेण तथोन्मुल्येन यन्त्रतः ।

तद्भाण्डं भस्मनाऽऽपूर्य्य चुक्रां तीव्राग्निना पचेत् ॥११२॥

दियामान्ते तद्दुहृत्य चूर्णयेत् स्वाङ्गशोतलम् ।

जम्बोरस्य द्रवैः पिष्ट्वा रुद्धा सप्तपुटैः पचेत् ॥११३॥

गुञ्जैकं मधुराहारं दिवा स्वापच्च मैथुनम् ।

वर्जयेच्छोतलाहारं रसेऽस्मिन् रविताण्डवे ॥११४॥

कालाग्रिरसं—नागः सौलकम् । तिक्तकोषातकी तिक्तवोधकः, “तित्थोरला” इति भाषा, तस्याः सारैः रसैः । अथ रक्तिकं सिवेत लेपयेत् ; यदुक्तं रसरत्नाकरे—“शुद्धसूतं समं गन्धं सूतनागं सतुल्यकम् । जीरकं सैन्धवं तुल्यं तिक्तकोषातकीद्रवैः ॥ पिष्टं तलेपनादिति भजषाञ्च भगन्दरम् । रसः कालाग्रिनानाऽयं दिगुञ्जं मलुनिह्वयेत् ॥” इति ॥ १०८ ॥

चक्रिकावद्धरसप्रयोगोपदेशे—गुल्मीक्तं च शुकीति पाठः प्रामादिकः, तच्च चक्रिकावद्धस्य सत्त्वाभावात्, वन्धोक्त इत्येव भावः ॥ ११० ॥

रविताण्डवे—तथोन्मुल्येन रसगन्धकतुल्येन । यन्त्रतः यत्नं विरच्येत्यर्थः ; “यन्त्रतः” इति पाठान्तरम् । द्विभाजनस्यैव कञ्जलौकतं पारदं दिनतयं कुमारोरसेन मर्दयित्वा गोलकं विधाय च हण्डिकान्ते स्थापयेत्, ततः कञ्जलौकतस्य शुद्धताम्रपत्रौकतेन कण्टकवैधशम्येन भाजनेन तं कञ्जलोपिष्टनाच्छाद्य पातपिष्टयोः सन्धिं निरुध्यात्, अथ तौ हण्डिकां भस्मना पूरयित्वा तीव्राग्निना पचेदिति । रसेन्द्रसारं तु—कञ्जलोसमं सूक्ष्मताम्रपत्रं तेन पिष्टेनालिष्य हण्डिकान्तर्निवेश्य च प्रदर्शितरीत्या पचेत्, एवं यन्त्रप्रकारः प्रदर्शितः, तथा च—“शुद्धसूतं द्विधा गन्धं

अथ स्फोटने चतुरङ्गलेपः ।—

ताम्रचूर्णं सप्तभागं भागमेकन्तु पारदम् ।

सैन्धवं सप्तभागञ्च गन्धकं नवभागिकम् ॥११५॥

शृङ्गोद्रावैः सजम्बोरैः सप्ताहं घर्ममर्दितम् ।

तेन लिप्तं स्फुटत्याशु यदि पक्वं भगन्दरम् ॥

न शस्त्रैश्छेदयेत् प्राज्ञः स्फोटयेत्तेजोपनादिभिः ॥११६॥

अथ स्फोटने हरिद्रादिप्रलेपः ।—

हरिद्रानिम्बसिन्धूयं पिष्ट्वा लिप्त्वा स्फुटत्यलम् ॥११७॥

अथ शोषणे नरास्थितैलप्रयोगः ।—

नरास्थितैललेपेन स्फुटितं शुष्यति व्रणम् ॥११८॥

अथ शोधनरीपणे ताम्रप्रयोगः ।—

ताम्रभस्म दिनं मर्द्यं मदयन्तीपुनर्नवे ।

मेघशृङ्गोद्रवैस्तेन व्रणशोधनरोपणम् ॥११९॥

कुमारौरसमर्दितम् । वृद्धान्ते गोलकं कृत्वा ततलेन प्रलेपयेत् ॥ तयोः सर्वं ताम्रपत्रं हस्तिशान्तनिवेशयेत् ॥ इति । कृत्वा कवचौघान्ते निरुध्येत्यर्थः । “शुष्केणम्” इत्यस्यात् परं “मधुनाऽऽज्येन लिप्त्वाऽङ्गलि भगन्दरम् । सुषलीलवणशाम्प्यारगाल-युतं पिबेत् ॥ भुञ्जीत—इत्यधिकः पाठः रसेन्द्रसार-रसरत्नाकरादिषु दृश्यते । मेघज्वरावल्यात् रसोऽयं “चित्तविभागकः” इति नाम्ना प्रसिद्धः । रसरत्नाकरे मेघज्वरावल्याच्च “सुषली लघुनञ्चान्” इति पाठः ॥ १११—११४ ॥

चतुरङ्गलेपे—सर्वे शुणमम् । पक्वे भगन्दरे शस्त्रप्रयोगस्य चकरोत्यतासाह, —नेति ॥ ११५।११६ ॥

हरिद्रादिप्रलेपे—निम्बस्य पत्रं यावत्तम् । लिप्त्वा इत्यनन्तरं तिष्ठेदिति शेषः । अलम् अतिशयेन, सम्यगित्यर्थः ॥ ११७ ॥

नरास्थितैलप्रयोगे—नरास्थितैललेपेन मानुषाण्यचूर्णतैलाभ्यां लेपेन, मानुषाणि निःसृततैललेपेनेति वा ; “लेपो भगन्दरं हृत्वा नरास्थ्यां तैलमेव च” इति योग-रत्नाकरदर्शनात् । “शुष्यति” इत्यत्र “शुष्यति” इति पाठान्तरम् ॥ ११८ ॥

ताम्रप्रयोगे—“मर्द्यं मदयन्ती” इत्यत्र “घर्ममदयन्ती” इति पाठे—घर्ममदयन्ती रैश्चिकनक्षिका इत्यर्थः । योगोऽयं व्रणशोधनरोपणं प्राक् पठितः ॥ ११९ ॥

अथ रोपणे साजाराखिलेपः ।—

त्रिफलाकायसयुक्त-माजाराखिलेपनात् ॥१२०॥

अथ चालने विफलाकायः ।—

चालयेत्त्रिफलाकायैर्हृन्वाद्दृष्टभगन्दरम् ॥१२१॥

अथ भूलताप्रयोगः ।—

भूलतोत्थं पिवेच्चूर्णं खररक्तेन संयुतम् ॥१२२॥

अथ कुकुराखिलेपः ।—

खानाखिलेपनं काय्यं ग्रीष्मं हृन्वाद्भगन्दरम् ॥१२३॥

साजाराखिलेपे—“भगन्दरं निहन्वाद्य दृष्टत्रयहरं परम्” इति वृन्दीकृतः
श्रीवार्तः द्रष्टव्यः ॥ १२० ॥

विफलाकाये—सर्वे स्पष्टम् । भेषज्यरक्षावस्थान्त्रिफलीत्वादिना भगन्दर-
नित्यन्तेन उक्तः शोणः एक एव पठितः, तथा च—“भगन्दरं प्रत्यक्षत्वं सुधौतं
विफलाव्युना । विफलारसपिष्टेन साजाराख्या च लेपयेत् ॥” इति ॥१२१॥

भूलताप्रयोगे—भूलतात्वं चूर्णे सख्यपदचूर्णेन ; “भूलतोत्थम्” इत्यत्र
“भूलतोत्थम्” इति पाठेऽपि स प्रवर्धः, तस्य भूलतात्वादुचितत्वात्, सर्वेष्वेव तन्त्रेषु
“भूनागः” “भूलता” “भूरीहः” इति पाठदर्शनाच्च ; तथा “पिवेत्” इत्यत्र
“लेपः” इति पाठोऽपि तत्र तत्रैव दृश्यते ; यदुक्तं चक्षुष—“खररसपक्वभूनाग-
चूर्णलेपो भगन्दरम्” इति । अस्य व्याख्यायां श्रीशिवदासः,—“गर्दभरक्तपक्वसख्य-
पदचूर्णलेप इत्यर्थः” इति । एवं शीघ्ररक्षाकरे—“शुनोऽखिलेभूलता तक्षैः पेयिता
खररक्तयुक् । लेपः” इति । तथा भेषज्यरक्षावली-रसरक्षाकरयोः,—“खररसपक्व-
भूरीह-चूर्णलेपो भगन्दरम्” इति । खररक्तेन गर्दभरक्तेन ॥ १२२ ॥

कुकुराखिलेपे—खानाखिलेपनं कुकुराखिलेपनम् ; अत्रापि निंहावलोहित-
न्यायेन सख्यैकवृत्तिनित्यनुसारिण वा “विफलाकायसयुक्त” इति पाठः पूर्वतः
आकृतव्यः ; तथा च शिवदासः,—“शुनोऽखिले इत्यत्र तृतीययोगे विफलारसोऽपि
पेयवार्थे लेपः ; उक्तं हि—“शुनोऽखिले वा विफलाकायसि विफलारसभावितम्” इति ।
“खानाखिले” इत्यत्र “शुनोऽखिले” इति सर्वतन्वीयः पाठः साधुः ; महाजनप्रयुक्तत्वात्
सहनीयो वा । शीघ्ररक्षाकरे तु आखिलेभूलताचूर्णधोरैकप्रथमे प्रयोगो दृश्यते, तत्र
श्रद्धांशितमेव ॥ १२३ ॥

अथ शब्देर्लक्षणं व्युत्पत्तिश्च ।—

मेदोमांसस्रगाः कुर्युर्वृत्तं ग्रन्थितमुन्नतम् ।

दोषाः शोफादिकं तत्र ग्रथनात् ग्रन्थिमाह तम् ॥१२४॥

अथ मेदोमस्यो अरिमेदादिभक्षालेपः ।—

अरिमेदपलाशानां ग्रन्थिभक्ष विमर्दयेत् ।

भक्षना तेन दत्तः सम्मेदोग्रन्थिविनाशनः ॥१२५॥

अथ मेदोवृद्धौ गुडूच्यादिः ।—

गुडूचीशूरणं निष्क-त्रयमुष्णाम्बुमर्दितम् ।

मेदोवृद्धिरसात्तेन हन्ति रोगञ्च पूर्वजम् ॥१२६॥

अथ गण्डमालां जयत्याशु गुल्मोक्तोदयभास्करः ।—

गण्डमालां जयत्याशु गुल्मोक्तोदयभास्करः ॥१२७॥

अथ कालस्फोटौ पुत्तजीवप्रयोगः ।—

पुत्तजीवस्य मज्जान्तु जलैः पिष्ट्वा प्रलेपनात् ।

कालस्फोटं विषस्फाटं सद्यो हन्यात् सवेदनम् ॥

ग्रन्थ्यादिनिखिलान् रोगान् सर्वरोगाग्रहान् हरति ॥१२८॥

लक्ष्यप्राधर्यात् भगन्दरानन्तरं ग्रन्थ्यादिविक्रिस्तां कारः । तवाद्दौ तस्य
सामान्यलक्षणं निरुक्तिश्चाह, मेद इति ।—ग्रन्थितं यदि विद्वत् कठिनमित्यर्थः ।
ग्रथनात् ग्रन्थिवृत्तेन कठिनत्वात् ॥ १२४ ॥

अरिमेदादिभक्षालेपे—अरिमेदः विट्खदिरः । ग्रन्थिभक्ष अरिमेद-पलाशयोः
लक्ष्यग्रन्थिहार इत्यर्थः । विमर्दयेत् इत्यत्र ग्रन्थिपुत्तस्थले इति शेषः । दत्त
इत्यत्र लेप इति शेषः । सन् नित्यं, नित्यं दत्तः लेप इत्यर्थः ; “सन्” इत्यत्र “स्यात्”
इति पाठः सुगमः ॥ १२५ ॥

गुडूच्यादौ—“गुडूची” इत्यत्र “गुल्माग्रि” इति कश्चित् पाठः । निष्कमयनिति
निलित्वा बोध्यम् । “मेदोवृद्धिरसात्तेन” इत्यत्र “मेदोवृद्धिरशेषिण” इति कश्चित्
पाठः । रोगमिति प्रकरणात् ग्रन्थिमित्यर्थः । पूर्वज-दोषकालोत्पन्नपीत्यर्थः ॥ १२६ ॥

उदयभास्करप्रयोगोपदेशे—“गुल्मोक्तोदयभास्करः” इत्यत्र “गुल्मोक्तोदयभास्करः”
इति युक्तः पाठः, गुल्मे तस्यापरिदृष्टत्वात् ॥ १२७ ॥

पुत्तजीवप्रयोगे—पुत्तजीवस्य इदुदोषस्य मज्जान्तु अस्त्रिमध्यम् । “जलैः”

अथ सन्धिरन्यौ रक्तसावविधिः ।—

सन्धिरन्यिस्तापयुक्तौ यदि स्यात् क्षीरं रात्रावोदनं सन्निदध्यात् ।
पादाङ्गुष्ठस्याग्रदेशेषु रक्तसावं कुर्यात्तेन शीघ्रं सुखी स्यात् ॥

॥१२८॥

अथ कक्षग्रन्यादौ पुच्छजीवप्रयोगः ।—

कक्षग्रन्यं गलग्रन्यं कटिग्रन्यञ्च नाशयेत् ।
अन्यच्च स्फाटकं तौत्रं पुच्छजीवो विनाशयेत् ॥१३०॥

अथ कालस्फाटे गुञ्जापत्रादिचूर्णम् ।—

गुञ्जापत्रं शिलां यष्टिं गवां क्षीरेण पाययेत् ।
कालस्फाटं निहन्त्याशु मज्जा वा पुच्छजीवजा ॥१३१॥

इत्यत्र “श्लैः” इति कश्चित् पाठः । कालस्फाटे कण्वर्णस्फोटविशेषं
तत्कालरोक्तम् । विषस्फाटं विस्फोटम् । “ग्रन्यादिनिखिलान् रोगान् सर्वदेहाग्रवान्
हरन् । तण्डुलीयकवर्षाभू-नामकत्वावरारसं । गोमूत्रं च रसः पिष्टः पुटपञ्जो-
र्जुद्रादिजित् । ब्राह्मोपलामयोः काये रीतिपत्रं विनिचिपेत् । दिनत्रयं ततस्मान्नि
पुनस्तेनैव मर्दयेत् । तन्मृगान्धे सनादाव चूर्णकुम्भाण्डवारिणा ॥ ततस्त्रिवारं कुर्वेत्
पुटं करभवारिणा । मर्दयित्वा पुटं दद्यादजामूत्रेण भावयेत् ॥ ततोऽप्येकपुटं दद्यात्
तिस्रस्तिकटुभावनाः । आखुपर्णविबुङ्गाणि श्लैरश्च विभावितः ॥ एवमेव सुसंमिद्धो
रसो वल्गोकदरसैः । बल्लवयमितो द्रव्यो वल्गोके तस्य सख्यया ॥ वल्गोके संविलिप्येत्
क्तिमिसङ्गप्रशक्तये । रसैश्चतरवाक्य्याः सख्यं हन्ति मातृतम् ॥ काकानोराशुपानेन
जयेत् कफसमीरणौ ॥” इति कश्चिदधिकः पाठः ॥ १२८ ॥

रक्तसावविधौ—सन्धिरन्यः सन्धिदेशस्थः ग्रन्यः तापयुक्तः पिताधिकत्वात्
यदि दाहचत्तापादिभिः पीडितः । पादाङ्गुष्ठस्य द्वेदस्य यद्गमौघसन्धौ तापयुक्तो
ग्रन्यिर्भवेत्, तत्पार्श्वोपादाङ्गुष्ठस्थेत्यर्थः ॥ १२८ ॥

पुच्छजीवप्रयोगे—सर्वं स्वष्टम् ॥ १३० ॥

गुञ्जापत्रादिचूर्णे—शिलां मलःशिलाम् । यष्टिं वटिमृदुम् । “कालस्फोटम्”
इत्यत्र “तलस्फोटम्” इति कश्चित् पाठः । मज्जा वा पुच्छजीवजा इत्यत्र क्षीरेण
शीता इति शेषः ॥ १३१ ॥

अथ कालस्मोटे विष्णुकान्तादिप्रलेपः ।—

विष्णुकान्ता च पेटारौ काञ्चिकेन तु पेयिता ।

कालस्मोटं हरिणीपादद्वयमिषु लब्धं मीया ? ॥१३२॥

अथ यन्त्रादौ पुनर्नवादिप्रलेपः ।—

पुनर्नवार्काभयशिशुमुष्टि-करञ्जसिन्धुस्यमहौषधश्च ।

गोमूत्रपिष्टश्च सुखोष्णलेपात् यन्त्रावुदं हन्यपचौश्च सद्यः ॥१३३॥

अथ अर्बुद-शोणितार्बुदलक्षणम् ।—

मेदोऽत्र दीपमांसोत्थ-ग्रन्थिरूपं ततो महत् ।

अर्बुदं दुष्टरुधिरं सवेत्तच्छोणितार्बुदम् ॥१३४॥

अथ अर्बुदादौ पुटपकरसः ।—

तण्डुलीयकवर्षाभू-नागकन्यावरारसे ।

गोमूत्रे च रसः पिष्टः पुटपक्वोऽर्बुदादिजित् ॥१३५॥

विष्णुकान्तादिप्रलेपे—विष्णुकान्ता अपराजिता । पेटारौ “क्षीपी टुकुरी” इति ख्यातम् ॥ १३२ ॥

पुनर्नवादिप्रलेपे—अभयम् उशीरम् । मुष्टिः घण्टापाटला ॥ १३३ ॥

उन्नेषसाधनार्थात् तुल्यलिङ्गचिकित्सितत्वाच्च यन्त्राग्नतरभवुदचिकित्सिते वक्तव्ये प्राक् तस्य भेदानाह, मेद इति ।—“अत्र” इत्यत्र “अस” इति पाठः साधुः, सुसुतादिभिः रक्तस्यापि कारणत्वेन गृह्यतात्, अत्रापि शोणितार्बुदस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । दीपः वातादिः । ततः ग्रन्थितः । एवमर्बुदभेदानुक्तं वातादिजिनं ग्रन्थितं तत्तद्वर्बुदस्य तुल्यत्ववशत्वेन तदभिधानस्य निष्पत्त्योजनत्वात् विशिष्टलक्षणार्कं शोणितार्बुदमाह, दृष्टेति ।—सवेत् इत्यत्र यत् इति अव्याहरणार्थं, यत्तदीर्गत्वसम्भवात् ॥ १३४ ॥

पुटपकरसे—तण्डुलीयकः सारिषः “क्षीपानटे” इति भाषा । नागः नागवल्ली । कन्या “शृङ्गुमारौ” इति पलिङ्गम् । वरा विफलाः ; तण्डुलीयकादीनां रसे नामूत्रे च पारदं पिष्टा पुटपाकेन पचत् । सेव्ययोगोऽयम् । “वरारसे” इत्यत्र “वलाचिर” इति पाठान्तरम् ॥ १३५ ॥

अथ अर्बुदं यवचारादिलेपः ।—

लिप्तं यवचारविडङ्गबीजं गन्धोपलस्यानग्रमेः कृतैर्यत् ।

रक्तेन मिश्रैः सरसस्य सद्यः तद्वर्बुदं शाम्यति नान्यथैतत् ॥१३६॥

अथ गण्डमालाऽपचौलचयम् ।—

मेदोत्था गलकक्षवङ्कणतले मन्धादृग्गोः कुर्वते

वार्त्ताकोफलकोपमान् सकठिनान् गण्डान् सकण्डून् मलाः ।

यवचारादिलेपे—“गन्धोपलस्यानग्रमेः” तथा “सरसस्य” इत्यत्र “गन्धोपलेः-
स्यान्धोपलौकतेः” तथा “सरसस्य” इति पाठद्वयं समीचीनं तन्मान्तरीयपाठेन
सह साम्यात् ; तथा च योगरत्नाकरः—“लिप्तं यवचारविडङ्गबीजं गन्धोपलेः
स्यान्धोपलौकतेर्यत् । रक्तेन मिश्रैः सरसस्य सद्यस्तद्वर्बुदं शाम्यति नान्यथैतत् ॥”
इति । अत्र गन्धोपलः गन्धकः । सरसः ककलासः । अकटसे शुष्कीयोमे-
नाप्यर्थं दृश्यते, यदुक्तं—“सरसधिरार्द्रगन्धक-यवजविडङ्गनागरैर्वाऽय” इति ।
योगरत्नाकरे तु “यवज” इत्यत्र “नागमस्य” इति पाठः, तथा च—“गन्धशिला-
विश्वोषधविडङ्गनागमस्यभिः समैशूर्यम् । ककलासरक्तयुक्तं लेपात् सद्योऽर्बुदध्वंसि ॥”
इति ॥१३६॥

अथ सस्नेहसाधन्यात् गुडकसास्याञ्च अर्बुदानन्तरं गण्डमालाऽपचौभाह, मेदोत्था
इति ।—ननु मुमुतादौ—“कर्कशुकोलामलकप्रभाधैः कषांसमन्यागलवङ्कणेषु ।
मेदःकषाभ्यां चिरमन्दपाकैः स्वाद्रण्डमाला बहुभिय गच्छेः ॥ ते यन्मयः केचि-
द्वशापकाः सन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ति । कालानुबन्धं चिरमादधाति सेवापचौति
प्रवदन्ति तज्जगः ॥” इत्यनेन गण्डमालापचौ पृथगेव पठिते, अत्र तु “सा गण्डमाला-
ऽपचौ” इत्यनेन ग्रन्थेन मिलितेव पठिता, तत् किमत्र समाधानमिति चेदुच्यते—
गण्डमालाऽऽरम्भकश्चय एव पुनः पुनः स्नावनाशोत्पत्तिभोगात् अपचौसंज्ञां लभन्ते,
एतत् “ते यन्मयः केचित्” इत्यत्र “ते” इत्यनेनैव स्फुटीकृतम् । भोजेनाप्युक्तं—
“वातपित्तकफा इहा मेदश्चापि समाचितम् । जङ्गयोः कण्डरां प्राप्य मत्स्याखसदृशान्
वहन् ॥ कुर्वन्ति यन्वीक्षांस्नेहः पुनः प्रकुपितोऽनिलः । तान् दीवान्गुहो
वधः कषासम्यानलाश्रितः ॥ नानाप्रकारान् कुर्वते यन्वीन् सा त्वपचौ मता ।
अपचौ कण्डमन्यासु कक्षवङ्कणसन्निधु । गण्डमालां विजानीयादपचौतुल्यत्व-
-

पच्यन्तेऽत्यरुजः स्रवन्ति नितरां रुह्यन्ति नश्यन्त्यलं
दूर्वेव क्षयहृदिभागिनि वृणां सा गण्डमालाऽपची ॥१३०॥

अथ गण्डमालायां सुरवारुणादियोगः ।—

सुरवारुणा मूलं गोमूत्रयुतं महेन्द्रकन्या च ।

अपकरोति गण्डमालां पित्तं श्लेष्मेन परिघृष्टम् ॥१३८॥

अथ गण्डमालायां सर्कलीरादिलेपः ।—

सर्कलीरजयापुष्प-तैललाक्षारसैः समैः ।

गण्डमालां शमं याति प्रलिप्ता सप्तभिर्दिनैः ॥१३९॥

आम ॥” इति । एवञ्च तन्मिच्छन् हितुं नाम्यादयं वीर्यं प्रदर्शिता, तत्तत्तन्मे तु सावादि-
क्षययोगात् वैशिष्ट्यप्रदर्शनायै ते पृथक् कृत्वा पठिते इति मन्त्रव्यम् । मेदोऽध्याः
मेदोऽध्याः, मला इत्यनेन सम्बन्धते । “वार्ताकोफलकोपमान्” इत्यत्र “वार्ताका-
मलकोपमान्” इति पाठः, साधुः, वाक्ये तादृशपाठदर्शनात् ; यदुक्तं वार्ताकेन—
“मेदोऽध्याः कण्ठमन्त्राक्ष-कक्षावहृषणा मलाः । सर्वान् कठिणान् श्लिग्धान् वार्ता-
कामलकाजितौ ॥ अथगादान् वदन् गण्डान् चिरपाकाश्च कुर्वते । पच्यन्ते-
ऽत्यरुजस्तन्मे स्रवन्त्यन्तेऽतिरुजराः ॥ नश्यन्त्यन्ते भवन्त्यन्ते दीर्घकालानुबन्धिनः ।
गण्डमालाऽपची चेवं दूर्वेव क्षयहृदिभाक् ॥ तां त्यजेत् सज्ज्वरहृदि-पार्श्वरुक्तास-
पोनसाम् ॥” इति । रुह्यन्ति क्षयक्षये इत्यर्थः । दूर्वेव क्षयहृदिभागिनी कदाचित्
अथ कदाचित् हृदि भजते या सा तथाभूता ; अथैव हिं भजते या तथाभूता
इति वा, दूर्वा यथा चौथाऽपि पुनर्हृदि भजते तथा इत्यर्थः । भागिनि इत्यत्र
क्रस्वच्छान्दसः ॥ १३० ॥

सुरवारुणादियोगे—सुरवारुणी इन्द्रवारुणी । महेन्द्रकन्या महाकालाख्यलता,
मेतापराजिता वा, तन्वातातीक्ष्णीमेत सुहृत् सादृश्यदर्शनात् महेन्द्रकन्या इति
शब्दस्य अन्वयप्रयोगदर्शनाच्च ; यदुक्तं शौचकपाणिना—“ऐन्द्या वा गिरिकन्या
वा मूलं गोमूत्रयोगतः । गण्डमालां हरन् पीत चिरकालोत्थितासपि ॥” इति ।
अथ ऐन्द्री सुरवारुणी गिरिकर्णी मेतापराजिता । पित्तं गोपितम् ; “पित्तम्”
इत्यत्र “पीतम्” इति पाठो युक्तः, अथैव हृदि तद्विद्यात् प्रदर्शितयोगे तथा
दर्शनाच्च ॥ १३८ ॥

सर्कलीरादिलेपे—जम्बा जम्बली तखाः पुष्पाः । समैः समभागैः ॥ १३९ ॥

अथ अपर्णा गिरिकर्णिकाप्रयोगः ।—

पुण्ये गृहीतं गिरिकर्णिकाया मूलं सिताया मूलके निबद्धम् ।
गव्येन लीढं यदि वा घृतेन निहन्ति घोरामपचीं तदेव ॥१४०॥

अथ गण्डमालायां कुकुन्दरीतैलम् ।—

कुकुन्दरीसाधिततैललिप्ता त्रिभिर्दिनैर्नश्यति गण्डमाला ॥१४१॥

अथ गण्डमालायां सहदेवोपयोगः ।—

मूलिका सहदेव्युत्था रवौ याच्याऽथ धारिता ।
गण्डमालाहरा कर्णे महादेवेन भाषिता ॥१४२॥

अथ अपच्यादौ गुञ्जादिलेपः ।—

गुञ्जाटङ्गणशियुमूलरजनौ-शम्पाकमङ्गातकैः
सह्यकार्ग्निकरञ्जसैन्धववचा-कुष्ठाभयालाङ्गली ।
वर्षाभूशरभूशिरौषलवण-व्योषाश्चमारा विषं
गोमूत्रैः शमयेद्विलिप्तमपची-ग्रन्थार्तुदञ्जीपदम् ॥१४३॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहसूक्तस्य तृतीयोऽध्यायः ॥ २४ ॥

रोग-मुखरोग-गण्डरोग-मुखपाक-मुखच्छाया-जिह्वा-दन्त-कण्ठरोग-गण्डमाला-

शिरोरोग-युक्ता-दारुण-केशरोग-ज्वररोग-भयरोग-भगन्दरापची-ग्रन्थार्तुद-

कालकोटादिलिकितं नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

गिरिकर्णिकाप्रयोगे—पुण्ये पुथानसत्वे । गिरिकर्णिकायाः अपराजितायाः,
मिताया इति पदं गिरिकर्णिकाया विशेषणं, चेतापराजिताया इत्यर्थः ॥ १४० ॥

कुकुन्दरीतैले—कुकुन्दरी “कुङ्कुमा” इति ख्यातं, तथा साधितं पत्रम् । अत्र
कुकुन्दर्याः कल्कः तैलपादिकः, जलं चतुर्गुणं सम्यक्पाकाय इति बोध्यम् ॥१४१॥

सहदेवोपयोगे—सहदेवो दण्डोत्पला वला वा । रवौ रविवारे ॥ १४२ ॥

गुञ्जादिलेपे—रजनौ हरिद्रा । शम्पाकः शरग्वचः । अग्निः शिवकः । लाङ्गली
विषलाङ्गली । वर्षाभूः पुनर्नवा । शरभूः शरपुङ्खा शरमूलं वा । लवणं सैन्धवम्,
अथ सैन्धवस्य भागद्वयं याच्याः । द्विकत्वात् ; “लवण” इत्यत्र “वरण” इति पाठे
—वरणः वरुणत्वक् । अशमारः करवौ ॥ १४३ ॥

इति रसरजसमुच्चयबोधिन्यां चतुर्विंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २४ ॥

अथ पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अथ क्षुद्ररोगादिचिकित्सनम् ।—

अथ क्षुद्ररोगाणां नासाणि ।—

व्यङ्गः कच्छपनीलिकाकुनखविद्धोत्कोठकोठालसैः
कक्षारुदगुदप्रसृप्तिविवृता-विस्फोटवल्लीकरुक् ।
विस्फः स्यात् कदराजगल्लिजतुमख्यन्धालजोरजिकाः
क्षुद्रा लाञ्छनशर्करेति च यव-प्रख्याग्निरोहिण्यपि ॥१॥
जालाश्मगर्दभविदारिमसूरिकाभिः
सत्पद्मकण्टकरुजा सह गर्दभी च ।
स्याच्छर्करावुदमषाननदूषिकैश्च
गण्डाह्वया पनसिका त्विरिवेत्तिकेति ॥२॥

चत्

अक्षुद्रनिदानलक्षणचिकित्सितानां ज्वरादीनां निर्देशेन क्षुद्रनिदानलक्षणचिकित्-
सितानां व्यङ्गादीनां क्षुद्ररोगाणां परिग्रेष्यात् तच्चिकित्सिते वक्तव्ये चिकित्सायाः
व्याधीनां भेदज्ञानसापेक्षतया आदौ क्षुद्ररोगाणां भेदान् प्रदर्शयति, व्यङ्ग इति ।—
कच्छपः कच्छपिका । विद्धा “इन्द्रविद्धा” इति नाम्ना सुश्रुतेन पठिता । उत्कोठ-
कोठौ तन्नामरौ सिन्धुषिकारौ पठितौ । अलसः अलसकः, “पौकुड” इति व्योमम् ।
रुदगुदः सन्निरुदगुदः । प्रसृप्तिः स्पर्शाज्जता, “वायुनादोहितः शुष्का त्वचं प्राप्य
विशृण्वति । ततस्त्वक् जायते पाण्डुः कसेष च विचैतना ॥ अल्पकण्डूरविद्धोदा
त्वा प्रसृप्तिः प्रसृप्तिः ॥” इत्यनेन वास्तवोक्ताः । चरकैव त्विद्यम् अशीतिवातविकारैषु
पठिता । “विस्फः” इत्यत्र “चिप्यः” इति पाठः साधुः, सुश्रुतवाग्भटयोः विस्फ इति
अज्ञायाशङ्कलक्षणस्य चादर्शनात् चिप्यस्य दर्शनाच्च । अन्धालजो कश्चित् तन्ने
“अन्धालजो” वाग्भटे च “अलजो” इति नाम्ना पठिता । राजिका यौघपिडका,
“घानाचि” इति प्रसिद्धम् ; तल्लक्षणं वाग्भटे यथा—“वर्मस्वेदपरोत्तऽङ्गे पिटिकाः
सुरजो घनाः । राजिकावर्णसंख्यान-प्रमाणा राजिकाङ्गवाः ॥” इति । क्षुद्रा
शङ्कानक्षः कश्चित् रोगविशेषः । लाञ्छनं खण्डं, खच्छप्यादे लाञ्छनमिति

अथ क्षुद्ररोगचिकित्सा ।—

अथ क्षुद्ररोगे पर्पटीप्रयोगविधिः ।—

सर्पिषा निम्बचूर्णेन प्रयुक्ता पर्पटी हरित् ।

मसूरिकाः क्षुद्ररोगानन्यानापि च दुस्तरान् ॥३॥

अथ व्यङ्गे शशरुधिरप्रयोगः जातीफलप्रयोगश्च ।—

तत्कालगन्धप्रहतः शशो यस्तस्यासृजा नश्यति लिप्यमानम् ।

व्यङ्गं मुखे जातिफलस्य बाह्य-त्वचाऽथवा सन्ततमेव लिप्तम् ॥४॥

अथ व्यङ्गे इक्षुदीमज्जप्रयोगः ।—

इक्षुदीफलसमुद्भवमज्जा पेषिताऽतिशिथिलेण जलेन ।

एकविंशतिदिनप्रविलिप्ता व्यङ्गमाननभवं परिमार्ष्टि ॥५॥

पाठदर्शनात्, यथा—“न्यच्छं लाञ्छनमुच्यते” इति । शर्करा “यस्य” करोत्यसौ—” इत्यादिना शर्करावदस्य हेतुत्वेन प्रदर्शिता ; अथपि शर्करावध्याविशेषं शर्करावृद्धे तैलैकान्तकृष्टिः भिन्नप्रकाराया न गणितं, तथाऽपि अत्र उभयोः पृथग्वृद्धयं सम्प्राप्ति-भेदज्ञापनार्थम् । आलाञ्छनगर्दभः जालगर्दभः अश्वगर्दभश्च पाषाणगर्दभ इत्यर्थः । सप्त रोगभेदः । बाह्येण तु सत्क्षुद्रे न पठिते, पठितौ च चर्मकौक्षितिलकालकौ, तत्तु विकाराणामानव्यात् कृषितुं क्षिप्तिदिति कृत्वा सङ्गनौयम् । सङ्ग इति आननदूषिकैश्च इत्यनेन सम्बन्धनौयम् । सप्तः सप्तकम् । आननदूषिकाः मुखदूषिका, यथानपिठका इत्यर्थः ; “आननदूषिकैः” इत्यत्र “आननदूषिकैः” इति पाठः साधुः । “गण्डाऽऽज्या” इत्यत्र “गन्धाऽऽज्या” इति पाठः साधुः, वान्मटे “गन्धनासा” इति पाठदर्शनात्, कस्मिन्निश्चये तु “गन्धसाला” इति नाम्ना प्रसिद्धेयम् ॥ १२२ ॥

पर्पटीप्रयोगविधौ—पर्पटी प्रायुक्ताः पर्पटीरसः ॥ ३ ॥

शशरुधिरप्रयोग-जातीफलप्रयोगयोः,—तत्कालगन्धप्रहतः सस्योविनाशितः ; तत्त्वणमेव शस्त्रेण हतस्य शशस्य अतस्तुस्त्रनिर्गतेन रक्तेन व्यङ्गसालिष्येदिति । जाती-फलस्य बाह्यत्वचा फलावरकेण कठिनेनांशेन, फलीपरिष्पेन धूसरेण तनुनांशेन वा । अक्षतमृद्धे तु “जातीफलसत्त्वलेपो मौलीयङ्गादिनाशनः” इत्यनेन जातीफलस्यैव पिष्टस्य लेपो निहितः ॥ ४ ॥

इक्षुदीमज्जप्रयोगे—इक्षुदीफलसमुद्भवमज्जा इक्षुदीफलास्त्रिशस्यम् ॥ ५ ॥

अथ कुनखे सुह्रीचौरादिप्रलेपः ।—

उद्धृत्य कुनखं चौरं सुक्पर्णीं टङ्गणं समम् ।
सम्यङ्ङिहृददाहञ्च मूले कृत्वा नखौ भवेत् ॥६॥

अथ कुनखे अभयाप्रयोगः ।—

व्रणपूतिपूयजुष्टं नखविवरं मङ्गं रोपयत्यभया ।
नानाविधैः किमेतैरास्फोतारविकुरण्टकचौरैः ॥७॥

अथ कुनखे कुहादिप्रलेपः ।—

सकुष्ठं जीरकं तोयैः पिष्ट्वा लेपेन नाशयेत् ॥८॥

अथ कुनखे पुच्छजीवप्रयोगः ।—

पुच्छजीवस्य वा मज्जां तोयैः पिष्ट्वा प्रलेपयेत् ॥९॥

अथ कचाग्रन्यौ शिशुप्रयोगः ।—

शिशुमूलं निशातोयैः कचाग्रन्यिहरं लिपेत् ॥१०॥

अथ कचाग्रन्यौ विषादिप्रलेपः ।—

विषं पुनर्नवामूलं जललेपेन तं जयेत् ॥११॥

सुह्रीचौरादिप्रलेपे—उद्धृत्य शस्त्रेणीत्कृष्येत्यर्थः । चौरं सुक्पर्णीं सुक्चौरं पर्णीचौरश्च, पर्णीं जातं सप्तपर्णः, सुह्रीचौरपर्णीचौरटङ्गणानां समत्वम् । मूले नखमूलेः कुनखं शस्त्रेणीद्धृत्य मूलदेशं दृष्ट्वा सुक्चौरादिकफकैः लिप्सेदित्यर्थः । नखौ प्रशस्तनखवान् ॥ ६ ॥

अभयाप्रयोगे—व्रणपूतिपूयजुष्टं नखविवरं चिप्पमित्यर्थः । मङ्गं भट्टिति । नानाविधैः किमेतैः एतैः वृत्तमाणैः आस्फोतादिभिर्नानाविधैः किम् ? किं अशोचनम् ? एका अभयैव चिप्पं रोपयितुमशक्यं, आस्फोतादिभिरन्यैः किमपि प्रशोचनं नास्तीत्यर्थः । आस्फोता “हापरमास्फी” इति प्रसिद्धं, रविः अर्कः, कुरण्टकः पीतपुष्पा भिरुटी, एषां चौरैः चौरवन्निर्यासेः ॥ ७ ॥

कुहादिप्रलेपे—नाशयेत् इति पदं “व्रणादिजुष्टं नखविवरम्” इति पूर्वोक्तेन सम्बध्यते ॥ ८ ॥

पुच्छजीवप्रयोगे—पुच्छजीवस्य मज्जां फलास्थिमध्यम् ॥ ९ ॥

शिशुप्रयोगे—निशातोयैः हरिद्राखरसैः । कचाग्रन्यिहरं कचाग्रहरमित्यर्थः ॥१०॥

विषादिप्रलेपे—तं कचाग्रन्यम् ॥ ११ ॥

अथ स्तनविद्रवौ क्रियाक्रमः ।—

सर्वेषां स्तनरोगाणां रक्तमोक्षः प्रशस्यते ।

पूयपक्वः स्तनो यः स्यान्नेपस्तस्यावपाटने ॥१२॥

अथ स्तनविद्रविस्रोतने एकवीरप्रयोगः ।—

एकवीरस्य मूलन्तु अजामूलेण लेपयेत् ।

तत्क्षणात् स्फुटते पक्वं शस्त्रैर्वा स्फोटयेद्विषक् ॥१३॥

अथ स्तनविद्रविरूपणे यष्ट्यादिचूर्णम् ।—

यष्टीनिम्बहरिद्रा च निर्गुण्डीधातकौसमम् ।

चूर्णं स्तनत्रणे देयं रोपणं कुरुते हितम् ॥१४॥

अथ स्तनविद्रविरूपणे दाक्षवर्तिः ।—

मध्वान्ज्यैर्देवदारुञ्च पिष्ट्वा वर्त्तिं प्रलेपयेत् ।

पूयपक्वे स्तने क्षिप्वा रोपणं कुरुते क्षणात् ॥१५॥

अथ लिङ्गरीये बोलप्रयोगः ।—

लिङ्गस्याधौ लोहितं स्रावयित्वा

पश्चाद्बोलं भक्षयेत्तस्य नुत्यै ॥१६॥

अन्तिमविकारे अनुक्तमपि स्तनरोगं चूदरेतुमिच्छादिकृत्वेन चूदरोम पत्र-
अन्तर्भास्य तत्किञ्चित्कृतमाह । तत्र स्तनविद्रवौ क्रियाक्रमे—रक्तमोक्षः शोचप्रादुर्भाव-
साद्वेषेण जलौकादिना रक्तमोक्षणं कारयितव्यमित्यर्थः । पूयपक्वः पूयेन पूय-
प्रादुर्भावेन पक्वः पाकव्यवशोपपन्न इत्यर्थः । अवपाटने अवपाटनाय स्फोट-
नायित्यर्थः ॥ १२ ॥

एकवीरप्रयोगे—एकवीरस्य अनामस्यातङ्गस्य ; अस्याकूर्कोटिकाया इति
क्षिपत् । स्फुटते इत्यस्य स्तन इति पूर्वोक्तेरान्वयः ॥ १३ ॥

यष्ट्यादिचूर्णे—यष्टी यष्टिमधु । हितं हितकरं, चूर्णमित्यनेरान्वयः ॥ १४ ॥

दाक्षवर्त्यौ—“प्रलेपयेत्” इत्यत्र “प्रक्षलेपयेत्” इति कल्पना साधोयसौ । क्षिप्वा
इत्यत्र तिष्ठेदिति शेषः । “क्षिप्वा” इति निर्विकारपाठे—सा वर्त्तिरिति शेषः ॥ १५ ॥

स्तनरोगसङ्गतवत् सङ्गस्यैव स्तनरोगानन्तरं लिङ्गरीयविकल्पितारम्भः । तत्र
बोलप्रयोगे—लिङ्गस्याधौ उपर्युक्तादिलिङ्गगतरीये लोहितं रक्तं स्रावयित्वा, जलौ-
कादिना इति शेषः । बोलं गन्धरसम् । नुत्यै अपनोदनाय ॥ १६ ॥

अथ लिङ्गपाके उडुम्बरादिचालनम् ।—

उडुम्बरवटाखत्य-साम्बजम्बूत्वचः शृतम् ।

जलेः काथञ्च तेनैव चालयेत्लिङ्गपाकनुत् ॥१७॥

अथ लिङ्गपाके जौरकप्रयोगः ।—

कुमारोरससम्पिष्टं जौरकं लेपयेद्विषक् ।

तेन दाह्य पाकञ्च शममाप्नोति निश्चितम् ॥१८॥

अथ लिङ्गपाके महाशङ्खप्रयोगः ।—

महाशङ्खं जलेर्घृष्ट्वा तेन लिङ्गं प्रलेपयेत् ॥१९॥

अथ लिङ्गरोगे घोण्यादिलेपः ।—

घोण्या पूगञ्च वा तोयैः सारं वा खदिरोत्थितम् ।

जलेः पिष्टं प्रलेपोऽयं लिङ्गरोगहरः पृथक् ॥२०॥

अथ लिङ्गपाके सन्धकप्रयोगः ।—

सुगन्धकट्टितैर्लेपः पक्कलिङ्गे सुखावहः ॥२१॥

अथ लिङ्गपाके निम्बादिचूर्णम् ।—

निम्बखादिरमञ्जिष्ठा-चूर्णञ्च पतनं जयेत् ॥२२॥

उडुम्बरादिचालने—त्वचः इति उडुम्बरादिभिः प्रत्येकेन सम्बध्यते । शृतं पत्रम् ।
तेनैव उडुम्बरादीनां काथनेनैव ॥ १७ ॥

जौरकप्रयोगे—सर्वं सुगन्धम् ॥ १८ ॥

महाशङ्खप्रयोगे—महाशङ्खं नरकपालम् ॥ १९ ॥

घोण्यादिलेपे—घोण्याः शृगालकोलिः तस्या मूलम् । पूगः गुवाकः तस्य
फलम् । वा-शब्दः पूर्वयोगापेक्षया । योगरत्नाकरे तु “घोण्या पूगञ्च वा तोयैः”
इत्यत्र “कुष्ठं पूगं वचा तोयैः” इति पाठान्तरम् । सारं वा खादिरौत्थितम्
अथवा खदिरसारम् ॥ २० ॥

सन्धकप्रयोगे—सुगन्धकः प्रशस्तसन्धकः ; “सुगन्धक—” इत्यत्र “सगन्धक—”
इति रसरत्नाकरे पाठः ॥ २१ ॥

निम्बादिचूर्णं—पतनं विशीर्णमांसमपीत्यर्थः ॥ २२ ॥

अथ लिङ्गत्रयरीपणे सैन्धवप्रयोगः । —

यवचिञ्चारसैर्घृष्टं सैन्धवं रीपयेत् व्रणम् ।

अन्यः कव्याञ्च जघने ग्रममाप्नोति नान्यथा ॥२३॥

अथ लिङ्गत्रयादौ शिशुप्रयोगः । —

शिशुमूलं त्वचस्तोयेः पिष्ट्वा लेपेन तं जयेत् ॥२४॥

अथ लिङ्गादिगतयस्यै कृष्णादिलेपः । —

कृष्टजीरकयोर्लेपस्तोयैर्ग्रन्थिप्रशान्तये ॥२५॥

अथ गुल्मादिगतपिङ्गकाशाम् अश्वत्थादिप्रलेपः । —

अश्वत्थस्य त्वचो भस्म चूर्णेन सह मिश्रितम् ।

नवनीतं हृद्योस्तुब्धं मर्द्यं तेन विलेपनात् ॥

आसने गुदपार्श्वे च कव्याञ्च पिटिकां जयेत् ॥२६॥

अथ लिङ्गादिपिङ्गकायां वाकुची-चित्रकप्रयोगौ । —

गोमूत्रैः क्षालयेत्ताञ्च लेपो वाकुचोवोजकैः ।

क्षत्वा कण्डूं निहन्त्याशु चित्रकं वा गवां जलेः ॥२७॥

सैन्धवप्रयोगे — यवचिञ्चारसैर्घृष्टम् । “यवचिञ्चारसैर्घृष्टम्” इत्यत्र “नरीरसेव
सङ्घटम्” इति पाठान्तरम् । व्रणम् औषदं शिकतश्चमित्यर्थः । अन्यिरिति शकरपात्
लिङ्गग्रन्थिरित्यर्थः, तथा कव्यां जघने च ग्रन्थिरिति सम्भवः ॥२३॥

शिशुप्रयोगे — लघुः शिशोरिव शयः ; “शिशुमूलत्वचः” इति सनत्पाठे — शिशो-
मूलत्वक् ; लघु इति क्षितोयावद्वचनम् । तं व्रणं ग्रन्थिच ॥ २४ ॥

कृष्णादिलेपे — सर्वे स्पष्टम् ॥ २५ ॥

अश्वत्थादिप्रलेपे — चूर्णेन सुधया, “सुध” इति प्रसिद्धेनेत्यर्थः । आसने
नितम्बे इत्यर्थः । पिटिकां पिङ्गकाम्, अत्रापि लिङ्गपिटिकामिति बोध्यम् ; लिङ्गगत-
पिङ्गकां तथा आसनादिषु च पिङ्गकां जयेदित्यर्थः ॥ २६ ॥

वाकुचीप्रयोग-चित्रकप्रयोगयोः — तां पिटिकाम् । लेपः, काये इति शेषः ।
क्षत्वा क्षिरं क्षत्वा इत्यर्थः ; “क्षत्वा” इत्यत्र “पिष्टा” इति पाठान्तरम् । कण्डू-
निश्रयापि पूर्ववत् लिङ्गकण्डूमित्यर्थः । गवां जलेः गोमूत्रेः ॥ २७ ॥

अथ लिङ्गादिपिङ्गाद्यां सर्पाक्षीप्रयोगः । —

नरमूत्रेण सर्पाक्षीं पिष्ट्वा स्लेपेन तां जयेत् ॥ २८ ॥

अथ लिङ्गरीणि लवङ्गादिधूमः । —

लवङ्गजानां लवकं कर्पूरं चणसम्मितम् ।

दरदं तोलमानञ्च सर्वं खले विचूर्णयेत् ॥ २९ ॥

ब्रह्महृत्तं कोकिलाक्षैः सर्वं यत्नेन मर्दयेत् ।

यावत् कज्जलसङ्काशं श्यामताञ्च तथैव च ॥ ३० ॥

चतुर्दशसमा कार्या पूडिका बन्धयेद्भिषक् ।

रविवारे समादेया ह्यङ्गारे ऋगणोद्धवे ॥ ३१ ॥

तां निक्षिप्याथ सङ्गोप्य नामिकां विवृतां नयेत् ।

मुखमाच्छाद्य श्वासेन यातायातेन ग्राहयेत् ॥ ३२ ॥

वीटिकापूर्णावदनो द्विवारं कारयेत् सदा ।

एवं सप्तदिनं कृत्वा पश्चात् स्नानादिकं चरेत् ॥ ३३ ॥

पथ्यं निर्लवणं देयं जलं शीतं निषेवयेत् ।

अनेन योगराजेन लिङ्गव्याधिः प्रशाम्यति ॥ ३४ ॥

सर्पाक्षीप्रयोगः—सर्पाक्षी सर्पसङ्घा “पानिनिशलि” इति ख्यातम् । तां कर्पूरं
पिष्टिकाजातामित्यर्थः ॥ २८ ॥

लवङ्गादिधूमः—लवङ्गजानां लवङ्गचूर्णानामित्यर्थः, लवकं पादोक्षं, तस्य दरदा-
पेक्षया बोध्यम् । दरदं द्विजुलम् । ब्रह्महृत्तं पलाशवृक्षम् । कोकिलाक्षैः “कुलिखाङ्गा”
इति शसिहैः, सङ्घातं द्वितीया । अथ दरदादीनां त्रयाणां समभागता । “यावत्
कज्जलसङ्काशं श्यामताञ्च तथैव च” इति पाठश्चिन्तनीयः, दरदयोगे श्यामताया
अदर्शनात् । पूडिका इति देशीयभाषा, पुरिधा इति ख्यातम् । सप्तादेया याज्ञा ।
ऋगणोद्धवे आरखगोशधनि । तां पूडिकाम् । सङ्गोप्य, आत्मानमिति शेषः, बन्तादि-
कृतकुटीमध्ये प्रविश्य बन्तान्तरेण स्वदेहं गोपायितेत्यर्थः, तथाकरणञ्च धूमस्य बन्दि-
निःसरणरक्षायै बोध्यम् । विवृतां प्रकाशतां, सर्वदेहं बन्धेनाच्छाद्य धूमस्यद्वारा
नासिकाम् अनावृतां श्वापथेदित्यर्थः । मुखमाच्छाद्य संवृत्य, तथाकरणञ्च मुखेन
धूमस्यद्वारा निषेधार्थम् । वीटिकापूर्णावदनः धूमस्यद्वारा मुखेन तां वीटिकां
आरथेदिति ॥ २८—३४ ॥

अथ कण्डूदौ काञ्चनीप्रयोगः ।—

क्षेपयेत् काञ्चनीमूलं नरमूत्रेण पेयितम् ।

कण्डूपामाश्रमं याति सर्वाङ्गोष्णं न संशयः ॥ ३५ ॥

अथ पामाश्रां शाखोटकक्राथः ।—

शाखोटस्य त्वचस्तीयेः पक्कां क्राथं समाहरेत् ।

पिवेत्तोमूत्रसन्तुल्यं पामार्तः सुखमाप्नुयात् ॥ ३६ ॥

अथ पादकण्डूहरयोगः ।—

पादकण्डूहरं कुर्यान्नवनीतेन सृङ्गणम् ।

हयारिपत्रधूपेन स्वेदनं तदनन्तरम् ॥ ३७ ॥

अथ पाददाहहरक्राथे तिलाद्विगुणवाकुचौ ।

पाददाहहरक्राथे तिलाद्विगुणवाकुचौ ।

चूर्णिता मधुसर्पिर्भ्यां द्विकर्षं तत्प्रशान्तये ॥ ३८ ॥

काञ्चनीप्रयोगे—काञ्चनीमूलं हरिद्राकन्दम् ॥ ३५ ॥

शाखोटकक्राथे—शाखोटस्य “शेखोडा” इति प्रसिद्धम् । अत्र शाखोटकक्राथ-
नीमूत्रयोः समत्वं, पानञ्च युक्त्या पलमर्द्धपलं वा ॥ ३६ ॥

पादकण्डूहरयोगे—सृङ्गणं मर्दनमित्यर्थः । योगरत्नाकरे श्लोपदाधिकारीक-
ोष्णिन् योगे “सृङ्गणम्” इत्यत्र “साविकम्” इति पाठः, किञ्च तत्र करवीरपत्र-
धूपस्रोतोऽखी नास्तीति । हयारिपत्रधूपेन करवीरपत्रधूपेन ; आदौ नवनीतेन पादा-
वभ्यज्यं पथात् करवीरपत्रेण धूपयेत् ॥ ३७ ॥

तिलादिचूर्णे—पाददाहहरक्राथे पाददाहनाशकद्वयकृते क्राथे, पिष्टममूरविदल-
क्राथे इत्यर्थः, यदुक्तं भावनिर्णये—“ममूरविदलैः पिष्टैः शतश्रुतिन वारिणा ।
वरणौ क्षेपयेत् सम्यक् पाददाहप्रशान्तये ॥” इति । तिलात् विगुणवाकुचौ, भाव्या
इति शेषः, तिलस्यैकं भागं वाकुच्याय द्वौ भागौ पिष्टममूरविदलक्राथेन भावये-
दित्यर्थः । तच्चूर्णे द्विकर्षे मधुसर्पिर्भ्यां, तिलादिति शेषः । तत्प्रशान्तये पाददाह-
प्रशान्तये । योगरत्नाकरे श्लोपदचित्कित्सायामुक्तः “पाददाहहरं खादेतिलाद्विगुण-
वाकुचेः । चूर्णन्तु मधुसर्पिर्भ्यां कर्षमाप्तिप्रशान्तये ॥” इति पाठः समौचौनतया
प्रतिभाति ॥ ३८ ॥

अथ पादकण्डूहरयोगालम् ।—

पादकण्डूविनोदार्थं नवनौतेन सृजणम् ॥३८॥

अथ पादस्फुटने पथ्यामर्दनम् ।—

पथ्या घृतेन सञ्चूर्य मर्दनं करपादयोः ।

स्फुटितत्वनिवृत्त्यर्थं—” ॥४०॥

अथ कदरे यवविद्यादिकषायः ।—

“—यवचिञ्चार्हपक्वया ।

शिलादिना कृते भेदे षड्गुणञ्च द्रवं क्षिपेत् ॥४१॥

अथ विपादिकायां गुडादिप्रलेपः ।—

गुडगुग्गुलुसिन्दूरसुशीरं गैरिकं मधु ।

मदनं घृतसंयुक्तं पादस्फुटे प्रलेपयेत् ॥

सप्ताहात् स्फुटितो पादो स्यातां पङ्कजसन्निभौ ॥४२॥

पादकण्डूहरयोगालम्—सर्वे स्पष्टम् । पूर्वोक्तयोगे नवनौतेन मर्दनालम् करबीरपतेषु धूपप्रयोगः उपदिष्टः, अत्र तु धूपप्रयोगाभावात् योगालयोगमिति सन्तयम् । योगरत्नाकरेऽपि एवमेवोक्तं, तच्च प्रदर्शितमेव । “सृजणम्” इत्यत्र “मन्त्रणम्” इति कचिन् पाठः ॥ ३८ ॥

पथ्यामर्दने—स्फुटितत्वनिवृत्त्यर्थं पादस्फुटनप्रशमनाय पथ्याः सञ्चूर्य घृतेन सह करपादयोः मर्दनं कार्यम् ॥ ४० ॥

यवचिञ्चार्हपक्वया—शिलादिना कदरादिना भेदे कृते विद्धे, पादे इति शेषः, कदरे इत्यर्थः, यवचिञ्चार्हपक्वया यवचिञ्चायाः क्षीरिण्याः अर्धेन सह पक्वया, अथ पथ्या इति पदं पूर्वत आचार्यं विभक्तिविपरीत्यामेव लुप्तोक्ततया योजनीयं, ततश्च पथ्याया इत्यर्थः, एवञ्च पथ्याया एकी भागः यवचिञ्चायाश्च अर्धौ स्यात् ; मर्दनं कार्यं परोपेक्षी वा कार्यः इति शेषः । पाकायै कियन्मानो द्रवो देशः ? इत्यत्र आह, धृतिः ।—पथ्यायवचिञ्चयोः षड्गुणं कर्तुं पाकाय देशमित्यर्थः ॥४१॥

गुडादिप्रलेपे—मदनं मिश्रकं, चक्रदत्तसंवादात् ; अपरञ्च—तत्र सिन्दूरी-शीरयोः स्थाने सर्जरसवैश्वरे इति पाठः ; तथा च—“सर्जरससिन्धुसम्भवगुडमधु-मिश्रितान्नैरर्कं मष्टतम् । सिक्थकमेतत् पद्मं पादस्फुटनापङ्कं विहम् ॥” इति ।

अथ त्रिपादिकायां मदनादिप्रलेपः ।—

मदनं सिक्थकं तुल्यं सामुद्रं लवणं तथा ।

महिषीनवनीतेन सुतसालेपनाद्भवेत् ॥

सप्ताहात् स्फुटितौ पादौ जायेते कमलोपमौ ॥४३॥

अथ कण्डादौ रसादिप्रलेपः ।—

रसं गन्धं समं मर्द्यं द्वाभ्यां तुल्यञ्च काञ्चनम् ।

दिनैकं चित्रकद्रावैः पिष्ट्वा लेपं प्रकारयेत् ॥

कण्डूगण्डं खुडं हन्ति गुल्फयोरन्तरुत्थितम् ॥४४॥

अथ स्वरभङ्गे रसादिप्रलेपः ।—

धात्रीफलरसक्षीरैः पानं स्यात् स्वरभङ्गनुत् ॥४५॥

अथ स्वरभङ्गे देवदारुचूर्णम् ।—

देवदारुकणाय्योष-शताह्वापत्रकं शिला ।

वचासैन्धवशिग्रून्-मूलं पेयं समं समम् ॥४६॥

“पतत् सर्वं समभागमेकौकृत्य सनाक् पक्तव्यं, यथा सिक्थकाज्जतिर्मत्वा लेपयोग्यं भवति” इति तटीकायां शिवदासोक्तकमः अत्रापि ग्राह्यः इति ॥ ४२ ॥

मदनादिप्रलेपः—मदनं सिक्थकं मदनापराध्यं सिक्थकं, न तु भक्तादिसिक्थक-
मित्यर्थः; मदनं मदनफलं, सिक्थकमिति वा। सुतसालेपनात् महिषीनवनीतेन
सह मदनसामुद्रलवणे पिष्ट्वा लेपः प्रलेपात्। “अवेत्” इति पदं “तुल्यम्” इत्यनेन
सम्बध्यते, मदनं सिक्थकं तथा सामुद्रलवणं तुल्यं भवेत् ग्राह्योपादिकथं ॥ ४३ ॥

रसादिप्रलेपे—काञ्चनं हरितालम्। गन्धं मोससज्जवनिर्गन्धं यत्किं वा। खुडं
खुडकाऽऽख्यवर्तं वातरक्तवर्णं वा। गुल्फयोः पादतलजङ्घयोः सन्धिस्थितः गुल्फी
नाम मर्मं तयोः ॥ ४४ ॥

रसादिप्रलेपिकायां—पूर्वोक्तमेव रसगन्धादिजतमौषधं धात्रीफलरसक्षीरैः
शान्तालीस्वरसदृशैः; “धात्रीफलरसः क्षीरैः” इति असमस्तपाठे—धात्रीफलरस
एव क्षीरैः सह पानं कार्यामित्यर्थः। चक्रपाणिना तु धात्रीफलचूर्णपानमेव क्षीरेण
उपदिष्टम्; तथा च—“गोपयसा पीतं वाऽऽसलजचूर्णञ्च” इति ॥ ४५ ॥

देवदारुचूर्णम्—य्योष इत्युक्ताऽपि कणादाः वृक्षगुह्येष्वात् पिपल्याः भागज्यम् ॥

कर्षकं मधुमर्पिभ्यां मासमात्रं सदा लिहेत् ।
मासैकं कर्षकर्षञ्च किन्नरैः सह गौयते ॥४७॥

अथ गलदाहं सैन्धवादिचूर्णम् ।—

सैन्धवेन्द्रयवं रात्रौ भरिचञ्चोष्णवारिणा ।
पाययेत् कर्षमात्रन्तु गलदाहप्रशान्तये ॥४८॥

अथ गलदाहं करञ्जमज्जा-पथ्याप्रयोगौ ।—

करञ्जबीजमज्जान्तु द्विनिष्काञ्चोष्णवारिणा ।
गलदाहहरं खादेत् पथ्या वा क्षौद्रसंयुता ॥४९॥

अथ स्तनवर्द्धने बलादिप्रलेपः ।—

बलानामगवलाकुष्ठ-त्वचां चूर्णञ्च लेपयेत् ।
महिषीनवनोतेन स्तनौ पीनी स्थिरी भवेत् ॥५०॥

अथ स्तनवर्द्धने स्नेहनस्यम् ।—

श्यामानिशाबलाराजौ-लवणं क्षाथयेत् समम् ।
तोयैरष्टगुणैरेव पादशेषं समाहरेत् ॥५१॥

पत्रकं तेजपत्रम् । शिला सन् शिला । कर्षकमिति ।—प्रथमे साप्ति एककर्षं मधु-
मर्पिभ्यां लिह्यात्, द्वितीये साप्ति च कर्षकर्षं कर्षयथं ताभ्यां लिह्यादित्यर्थः ; यथा—
कर्षकर्षं कर्षयथ विभीतकफत्वस्य कर्षम् ; अकदत्ते विभीतकफत्वस्य स्त्रभेदे प्रयोग-
दर्शनात् ; एवञ्च प्रथमे साप्ति देवदाशादिचूर्णकर्षं द्वितीये च साप्ति विभीतकचूर्णकर्षं
समुष्टताभ्यां लिह्यादित्यर्थः ॥ ४६।४७ ॥

सैन्धवादिचूर्णं—गलदाहप्रशान्तये अस्त्रपितादौ आलस्य कण्ठदाहस्य प्रशमाये-
त्यर्थः ॥४८॥

करञ्जमज्जाप्रयोगे पथ्याप्रयोगे च—करञ्जबीजमज्जा नाटाकरञ्जबीजास्त्रि-
शस्यम् ॥ ४९ ॥

बलादिप्रलेपे—नागबला गोरक्षतण्डुला । त्वक् गुडत्वक् । भवेदिति एकवचन-
प्रयोगः वैदिकत्वात् साधुः । “त्वचाम्” इत्यत्र “वचाम्” इति पाठः साधुः, तन्नास्तरे
तथा दर्शनात्, तथा च अक्षपाणिः—“महिषीभवनवनोतं व्याधिबलोया तथा
नागबला । पिष्टा मर्दनयोगात् पीनी कठिनौ स्तनौ कुर्वते ॥” इति । अथ व्याधिः
कुष्ठम् उया वचा ॥ ५० ॥

स्नेहनस्ये—श्यामा शिशुः, स्तनोत्थापनस्नेहे शिवदासेन श्यामाशब्दस्य तथा-

तिलतैलं क्वाथपादं तैलाङ्गं माद्विषं घृतम् ।

स्नेहशेषं पचेत्तेन नस्येन मासमात्रके ॥

बालादिद्वन्द्वनारीणां यौवनं कुरुतेऽद्भुतम् ॥५२॥

अथ स्नानविद्रवौ कुरुवकैः । —

कुरुवत्वक्प्रपायेण तत्कल्केन च साधितम् ।

तैलन्तु वनितानाञ्च कुचकुम्भव्रणापहम् ॥५३॥

अथ स्नानविद्रवौ शुल्बप्रयोगः । —

शुल्बचूर्णं रसे जीर्णं मदयन्ती पुनर्नवा ।

मेघशृङ्गीरसयैता व्रणशोषणरोपणम् ॥५४॥

अथ स्नायुके कुम्भीप्रयोगः । —

कुम्भीपुष्पाणि चाऽऽदाय गिलयेद्विवासरे ।

यावत्सङ्गानि पुष्पाणि तावद्वर्षाणि स्नायुकः ॥

न निर्याति न सन्देहः सिद्धयोग उदाहृतः ॥५५॥

विधायैकरणात् । राज्ञी रक्तसर्पः ; “राज्ञी” इत्यत्र “राज्ञा” इति पाठे—राज्ञा कसाञ्जलिः, सूर्यभक्ता इत्यर्थः, अञ्जलिकारिकेति ख्यातं, राजाजुषा इत्यर्थे, लज्जा-कतीति कुर्वन्ति । लक्षणं सैत्थ्यम् । “तीयैरटयुधैः” इत्यत्र “तीये चतुर्गुणे” तथा “पचेत्तेन नस्येन मासमात्रके” इत्यत्र “पचेत्तैलं नस्येन मासमात्रकेः” इति रसरत्नाकरे पाठान्तरद्वयम् । अत्र तैलघृते एकोक्त्य मिश्रकः स्नेहः पक्त्वः । अक्लृप्तोवम् । चक्रेण तु एतद्वृत्तं खेडान्तरं पठितं, तद्व्यथा—“गीमद्विषौघृतसहितं तैलं श्रामाज्जताञ्जलि-सञ्चामिः । सकटका निशामिः सिद्धं सख्यं स्नानोत्थापनं परम् ॥” इति ॥५१॥५२॥

कुरुवकतैले—कुरुवत्वक्प्रपायेण क्षिण्डीमूलजङ्घाधेन तैलचतुर्गुणेन । तत्कल्केन कुरुवत्वक्कलेन स्नेहचतुर्थीशेन ॥ ५३ ॥

शुल्बप्रयोगे—शुल्बचूर्णे रसे जीर्णे पारदेन सङ्ग सारितं तावच्चूर्णम् । मदयन्ती भक्तिसामेदः । शुल्बचूर्णादिकं मेघशृङ्गीरसेन पिष्टा योग्यमात्रया सेवनीयं, प्रत्येकं वा पृथक् पृथक् उपयोज्यम् ॥ ५४ ॥

कुम्भीप्रयोगे—कुम्भी स्नानासिद्धिः कोट्युद्देशीयपुष्पवृक्षविशेषः, तदभावे पाटला यास्या, तस्याः पुष्पाणि । स्नायुकः “नद्वय” इति नाद्या पश्चिमे ख्यातः रोगविशेषः ॥ ५५ ॥

अथ भस्मकलत्रायाम् ।—

येन भस्मीभवन्त्याशु भक्षितान्यखिलान्यपि ।

वस्तूनि स क्षुधारूपो व्याधिर्भस्मक उच्यते ॥ ५६ ॥

अथ श्लोपदस्य सम्प्राप्तिलक्षणम् ।—

कफोत्तरा रक्तचलाश्रिता मेलाः

पादेष्वधःकायमुपाश्रिताः शनैः ।

कुर्वन्ति शोफं घनमाह श्लोपदं

तत् कर्णनासादिषु पादवद्भवत् ॥ ५७ ॥

अथ श्लोपदे चक्षोरु रसः ।—

ताम्रचूर्णसमं सूतं शुद्धं मर्त्यं दिनत्रयम् ।

नागवल्लीमेवनाद-पाठापौनर्नवद्रवैः ॥ ५८ ॥

भस्मकलत्रायमाह, येनेति ।—रोगीऽयं तन्मालरे अग्निमान्द्राद्यधिकारे पठितः, अस्मिन् सुदृढतुलिकादिषाधस्यात् सुदुरीगाधिकारे पाठः न दोषावहः । भस्मक इति तीक्ष्णाग्नेर्नामालरम् ॥ ५६ ॥

श्लोपदस्य सप्तलक्षणसम्प्राप्तिसाह, कफोत्तरा इति ।—कफोत्तराः कफप्रधानाः रक्ता-
ज्वलाश्रिताः चक्षुःशब्देनात्र शाखा उच्यते, रक्तेन जलेन शाखागतैर्न आश्रिताः शाखाज्व-
रक्तसंश्रिता इत्यर्थः । “रक्तज्वलाश्रिताः” इत्यत्र “रक्तज्वलाश्रिताः” इति पाठः साधुः
बामटसंवादात् ; अस्मिन् पक्षे—पक्षं मांसं, रक्तज्वलाश्रिताः रक्तमांसाश्रिताः ; तथा च
—“प्रस्थिता बहुषोर्वादिभ्यःकाथं कफोन्मेषाः । दोषा मांसास्रगाः पादौ कालिनाश्रित्य
कुर्वते ॥ शनैः शनैर्घनं शोफं श्लोपदं सत् प्रपद्यते ॥” इति । सक्ताः वातादयो
दोषाः शनैः अथःकायमुपाश्रिताः बहुषोर्वादिकं संश्रिताः, पादेषु इति व्यत्य-
येनया बहुवचनम् ; घनं निविष्टं, प्रवृद्धमित्यर्थः, शोफं कुर्वन्ति, तत् श्लोपदमाह,
पादवत् कर्णनासादिषु, अपिरत्र अज्यादरसौघः, कर्णनासादिष्वपि, आदिपदेन
करनयनशिश्रौष्ठानां यक्षयम् । तन्मालरेषु तु कर्णादिगतश्लोपदेषु निर्दिष्टसम्प्राप्ति-
लक्षणयोगात् केषाञ्चित्तमिदमिति ज्ञात्वा प्रदर्शितं तत्, अदुक्तं—“करकर्णनेत्र-
शिश्रौष्ठनासास्त्रि कैचिदाहः” इति । बामटेनाप्युक्तं—“वाणिनासौष्ठकणेषु वदन्येके
तु पादवत्” इति । सुश्रुतोऽपि—“कर्णाणिनासौष्ठेषु कैचिदिच्छन्ति तद्विदः”
इत्याह ॥ ५७ ॥

चक्षोरु रसः—“ताम्रचूर्णसमं सूतम्” इत्यत्र “ताम्रं गन्धं समं सूतम्” इति रसरत्ना-

गोमूत्रे मर्दयन्नाहं चक्रयन्त्रे दिनं पचेत् ।

मासैकं भक्षयेत् चौद्रेः श्लोपदी च पिबेदनु ॥ ५८ ॥

खादिरं शङ्खकीकाष्ठं चौदश्चाशनकाष्ठकम् ।

गवां मूत्रैः समं पिष्ट्वा पिबेत् श्लोपदनाशनम् ॥ ६० ॥

अथ श्लोपदे गुडूच्यादिलेपः ।—

गुडूचीकटुकाशुण्ठी-देवदारुविडङ्गकम् ।

पिष्ट्वा गोमूत्रसंयुक्ती लेपः श्लोपदनाशनः ॥ ६१ ॥

अथ वयोक्ते बहुभाषितपित्तलप्रयोगः ।—

ग्राह्योपलाशयोः क्वाथे रीतिपत्रं विनिक्षिपेत् ।

दिनद्वयं ततस्तानि पुनस्तेनैव चर्षयेत् ॥ ६२ ॥

सहभाण्डे समादाय चूर्णं कुष्माण्डवारिणा ।

महस्त्रिवारं कुर्वीत पुटं करभवारिणा ॥ ६३ ॥

करभृतः पाठः । दिनद्वयमिति ।—नाशनकादीनां प्रत्येकस्वरसेन दिनद्वयं मर्दयन् ।
मादं प्रमादम् । चक्रयन्त्रे—“गर्तवाञ्छे भवेद्गर्तो मध्यगर्ते रसं कुरु । चक्रयन्त्रमिदं
मिदं वाञ्छे गर्ते रसं पटम् ॥” इत्यनेन अतिमंदितीति । “मासैकम्” इत्यत्र
“मासैकम्” इति पाठान्तरम् । शङ्खकीकाष्ठं शङ्खकी शालमेदः, तस्याः काष्ठं सार-
मित्यर्थः । अशनकाष्ठकम् अशनः पौतशालः तस्य काष्ठं सारम् । रसरसाकरं तु—
“खादिरम्”—इत्यादौ “खादिरं पद्मकाष्ठञ्च मधुना चाटनामकम्” इति पाठान्तरम् ।
क्षेत्रश्वरजावल्यां पुनः,—“निम्बं खदिरसारञ्च मधुना चाटनामकम्” इति
पाठः । तास्यचूर्णादिकं नाशनकादीनां प्रत्येकेन दिनद्वयं मर्दयित्वा गोमूत्रं विषाद्य
चक्रयन्त्रे दिनमेकं पचेत्, खादृशोतं समुद्भूतं विचुष्ये च मासमासां युक्त्या
अधिसमां वा मासां मधुना सङ्गं लिङ्गात्, खादिरादिकञ्च गोमूत्रे पिष्ट्वा अनुपातं
कुर्वीतिति ॥ ५८—६० ॥

गुडूच्यादिलेपे—सर्वे सुगन्धम् । सुसुते तु “गुडूची—” इत्यादौ “विचकम्”
इत्यधिकपाठो दृश्यते ॥ ६१ ॥

बहुभाषितपित्तलप्रयोगे—पलाशः पलाशमूलत्वक् । रीतिपत्रं पित्तलपत्रं
कण्टकवेधाईम् । तानि रीतिपत्राणि । तेन ग्राह्योपलाशयोः क्वाथेन सहैत्यर्थः ।
चूर्णे रीतिचूर्णे, चर्षयन्नित्याशयः । कुष्माण्डवारिणा इत्यत्र सङ्गं मर्दयित्वेति शेषः ।

मर्दयित्वा पुटं दद्यादजामूत्रेण भावयेत् ।
 ततोऽप्येकं पुटं दत्त्वा तिस्रस्तिकटुभावनाः ॥६४॥
 अमर्यजाविडङ्गाग्नि-गोजलैरथ भावितः ।
 प्रतिमेषः सुसंनिहो रसो वल्मीकसूट्रसैः ॥ ६५ ॥
 वल्लवयमितो देवो वल्मीके तस्य सृत्स्नया ।
 वल्मीकं संविलिष्येतत् कमिसङ्घप्रशान्तये ॥ ६६ ॥
 रसैरुत्तरवारुण्याः सभ्रमं हन्ति माकृतम् ।
 वासानीरानुपानेन जयेत् कफसमीरणम् ॥ ६७ ॥

अथ वल्मीके विडङ्गादिचूर्णम् ।—

विडङ्गं नागरं चारं काललोहरजो मधु ।
 यवामलकचूर्णञ्च योमोऽतिस्थौल्यदोषजित् ॥ ६८ ॥

सङ्घत् इति पदं पुटशियनेन सम्बध्यते, सङ्घापुटमित्यर्थः ; तल्लवयन्तु दण्डनाभ्यावे
 स्रग्वम् । करभवारिणा करभः उट्टः करिशावकी वा तस्य वारिणा सूत्रेण ।
 तिस्रस्तिकटुभावनाः त्रितिकटुकायेन त्रिवारं भावयेदिति । अमरौ नीलनिर्गुणौ ;
 जलैरिति पदम् अमर्यादिभिः प्रत्येकेन सम्बध्यते, अमरौरसेन कामसूत्रेण विडङ्ग-
 कायेन चिदककायेन योमूत्रेण चेत्यर्थः । “प्रतिमेषः” इत्यत्र “प्रातरैव” इति
 पाठकल्पना अर्थबोधोक्तृणा इति सूचीभिर्विभाव्यम् । वल्मीकसूट्रसैः वल्मीकः
 कयीकाय्यकौटबिशीषकृतशक्तिकास्तृपः तस्य सूट्रसैः वल्मीकसुप्तिकाया जलिना-
 लोहितायाः कियत्कालं स्थापितायाश्च उपरिस्थस्वच्छजलैरित्यर्थः । वल्मीके वल्मीकाख्य-
 सुट्ररीणि । तस्य सूत्रया वल्मीकसुप्तिकया । एतद्विति पदं वल्मीकमित्यनेन सम्बध्यते ।
 कमिसङ्घप्रशान्तये वल्मीकरीणि रक्तादिमंशुकौटमसूड्विनाशाय । उत्तरवारुण्याः
 शीरञ्चककंद्याः ॥ ६२—६७ ॥

विडङ्गादिचूर्णम्—चारं यवचारः, अत्र चारशब्दस्य नपुंसकलिङ्गता चित्तमोदा ।
 मिहधीषीतु—“विडङ्गनागरचार-काललोहरजो मधु” इति समस्तपाठः । “काललोहः
 लज्जादिः, अस्य चूर्णं मारणपुटननिधनं शास्त्रम् । अत्र सर्वचूर्णानामेव समभावं
 शास्त्रमिति, किन्तु लोहस्य सङ्घावौद्येनेन प्राधान्यात् इतरनिमित्तचूर्णसमत्वम् ।
 लोहस्याधिको भागः, मधुना जावावलेहः इत्यप्याहुः” इति श्रितदासव्याख्या ॥ ६८ ॥

अथ स्यौखे विफलादि-पत्रादिकषायौ ।—

वरासनामनयः पत्र-निशाकाद्यं मधुप्लुतम् ।

हिरदस्थूलदेहोऽपि प्रिवेन्मासात् कशो भवेत् ॥ ६८ ॥

अथ विपरीतरतिजन्माभिलक्षणम् ।—

विपरीते रते प्राप्ते लिङ्गे दाहः प्रजायते ।

कार्ष्ण्यं च सर्वगात्रेषु—”

॥ ७० ॥

अथ विपरीतरतिजन्माभिप्रतीकारः ।—

“—तत्प्रतीकार उच्यते ।

अत्यग्रस्तन्निवध्यैव लिङ्गे चोषणमाचरेत् ॥ ७१ ॥

अणे त्वेतस्य सञ्जाते क्षालयेच्छीतलाभ्युना ।

कोलनिर्व्यासमादाय पाययेत् सशर्करम् ॥

शाल्मलौदूर्वयोर्मूलौ-रसपायसमाशयेत् ॥ ७२ ॥

विफलादि-पत्रादिकषायौः,—वरा विफला, असनः खनानम्यातः जालमेदः, अपिः चिवकः तैः ; वरासनामनयः इति प्रथमपदकरणात् “वरासनामनयः” तथा “पत्र-निशाकाद्यम्” इति योगद्वयम् । मधुप्लुतमिति पदं लिङ्गवचनविपरीत्यामेन समग्रवापि सुसम्बध्यते । वरासनामनयः क्रायकपाः कल्ककपा वा मधुप्लुताः, प्रयोज्या इति शेषः, एवं सङ्गतिः करणीया ॥ ६८ ॥

विपरीतरतिजन्मनिवर्त्यधेल्लक्षणाद, विपरीते इति ।—विपरीते रते प्राप्ते दृष्टव्यशोभादिषु रतिकर्माणि प्रवृत्ते इत्यर्थः ; यदि वा—उत्तानभावेन तत्र प्रवृत्ते, पुरुषे इति शेषः ॥ ७० ॥

विपरीतरतिजन्माभिप्रतीकारे—प्रथम इत्यस्य प्रतीकार इत्यनेन सूच्यते, प्रत्ययः अभिनवः, सद्य इत्यर्थः । प्रतीकारनाह, तदिति ।—एतस्य लिङ्गदाहिनः पुंसः सञ्जाते, दाहे इति शेषः, अणे तत्क्षण एव तत् लिङ्गं निवध्य बलादिना आवेष्ट्य लिङ्गे चोषणमाचरेत् आचूषणक्रियां कुर्यात्, करेण अनुलोमं मर्दयेत् इत्यर्थो वा, तच्च लिङ्गनाभमसितदीर्घनिःसारणार्थं कर्त्तव्यमिति बोध्यम् ; अनन्तरं शीतलाभ्युना क्षालयेत् । किञ्च कोलनिर्व्यासादिकं तथा शाल्मल्यादिकञ्च पाययेत् । कोल-निर्व्यासं बद्धरक्षाद्यम् । सशर्करं शर्करावलेपयुक्तम् । शाल्मलौदूर्वयोः मूलौ रसपायसं सूत्रावलिखितरतजतपायसम् ; यद्वा—मूलोरसः शतमूलोरसः, शाल्मलौदूर्वयोः रसः

अथ उपदंशादिप्रतीकारः ।—

पुरुषव्याधिनुत्थयर्थं रक्तस्रावो हि पृष्ठके ।

भक्षणं बोलवदस्य मत्स्याक्षीमूललेपनम् ॥७३॥

जानुरुग्न्यनुत्थयर्थं यवचिञ्चाः प्रलेपयेत् ।

सामुद्रकास्त्रिकाभ्यां हि लेपं विधेहि सत्वरम् ॥७४॥

अथ रक्तविकृतौ बोलवद्वरसप्रयोगोपदेशः ।—

सर्वरक्तविकारेषु बोलवदस्य सेवनम् ॥७५॥

अथ अस्त्रिभये लाक्षादिप्रलेपः ।—

मेघीक्षीरं द्रवं चूर्णं कटुतुम्बे विनिक्षिपेत् ।

प्रलेपनेन सातत्यादस्त्रिभग्नः प्रशाम्यति ॥७६॥

अथ स्नायुके अस्यर्शारिप्रयोगोपदेशः ।—

स्नायुकस्यापनुत्थयर्थमस्यर्शारिप्रवेशनम् ॥७७॥

शतमूर्खोरसश्च तैः कृतं पायसं, स च अनुदपंतण्डुलं दत्त्वा पक्तव्यः । आशयेत्
भोजयेत् ॥ ७१७२ ॥

उपदंशादिप्रतीकारे—पुरुषव्याधिनुत्थयर्थम् उपदंशादिलिङ्गरोगापनोदनार्थम् ।
पृष्ठके लिङ्गदृष्टे लिङ्गमध्ये इत्यर्थः, “स्त्रिभग्नशरीरस्य भ्रजनमध्ये शिराव्यधः” इति
चक्रपाण्युक्त्वा पुरुषरोगे लिङ्गमध्ये शिराव्यधस्य विहितत्वात् । बोलवदस्य रक्तपित्ता-
द्यविकारे कासविकृतितीक्ष्णस्य । मत्स्याक्षी शालिधः तस्य मूललेपनं, लिङ्गे इति
शेषः । जानुरुग्न्यनुत्थयर्थं रोगस्यास्य परिपाके आमवातादिका विविधा रोगा
जायन्ते, तन्नामवाते जातायाः जानुरुजः तथा यन्त्येव यन्तिवेदनाया इत्यर्थः ; यन्ति-
शब्देनात्र यन्तिवक् बोद्धव्याः ; नुत्थयर्थम् अपनोदनार्थम् । यवचिञ्चा क्षीरिणी ।
सामुद्रः समुद्रकेनः बीजान्नरवशा वा “तोषणि” इति ख्यातम् ॥ ७३७४ ॥

बोलवद्वरसस्य प्रयोगोपदेशे—सर्वरक्तविकारेषु उपदंशादौ हि रक्तं विकृतं जायते
अत एव तज्जनिषु रक्तविकारेषु तथा अन्येष्वपि रक्तविकारेषु इत्यर्थः ॥७५॥

लाक्षादिप्रलेपे—द्रव दवरसा, लाक्षामित्यर्थः, अद्यहितत्वात् । “मेघीक्षीरद्रवम्”
इति समलपादे तु—मेघीक्षीरेण सह लाक्षामित्यर्थः । चूर्णं सुधाम् । विनिक्षिपे-
दित्यत्र निरात्रमिति शेषः ॥ ७६ ॥

अस्यर्शारिप्रयोगोपदेशे—स्नायुकस्य “नक्षरुधा” भाषा पश्चिमदेशे ख्यातस्य रोग-

अथ योनिव्यापनिदानम् ।—

दैवेनातिरते स्त्रीणां विषमोल्कटकासनात् ।

जायन्ते व्यापदो योनौ दुष्टबीजात्तवाञ्छतः ॥७८॥

अथ योनिव्यापकुं पिष्टीधीनः ।—

पिष्टी ताराकंयोरेका तैले गन्धस्य पाचिता ।

सेविता मधुसर्पिर्भ्यां गुह्यरोगान्नियच्छति ॥७९॥

अथ योनिशूलं निम्बादिगोलकम् ।—

निम्बुद्रावैः सुसम्पिष्टं निम्बैरण्डस्य वीजकम् ।

योनिशूलहरं चिन्वा गोलकं योनिमध्यगम् ॥८०॥

विशेषस्य, रक्तविक्षतिजन्यस्येत्यर्थः, विषमोल्कटिकादिविधानात् अथ रक्तदुष्टिरवश्य-
मेवास्तीति मन्तव्यम् । अल्पज्वरिप्रवेगं वातव्याधिविकारोक्तस्य अल्पमेवातारिभञ्जकस्य
तैलस्य अथशोदिनायः रसस्य वा प्रवेगनं प्रथमः इत्यर्थः, तैलाध्यङ्गः रससेवनं वा
कर्त्तव्यमिति । “प्रवेगनम्” इत्यत्र “प्रलेपनम्” इति कचित् पाठः ॥ ७७ ॥

योनिव्यापदो निदानमाह, दैवेनेति ।—दैवेन प्राक्तनेन कर्मणा, दैवज्ञं सर्वरोग-
कारणत्वे सत्यपि यदत एवक् यदृष्यं तदस्मिन् व्याधौ तस्य विशेषकारणत्वबोध-
नायैव ; तथा अतिरते अतिसुरते कृते इत्यर्थः ; एतस्य निष्कारणत्वेन निदानमिति
बोध्यम् ; विषमोल्कटकासनात् विषमासनात् तथा उल्कटकासनात् विषमासनम्
उन्नतानतसङ्कीर्णतादिशुक्तमासनम् उल्कटकासनं कठिनकाठादिनिर्मितमासन-
मित्यर्थः ; एतदपि निष्कारणत्वेन निदानम् ; तथा दुष्टबीजात्तवात् दुष्टबीजात्
पितृमातृकयोर्विषयः दुष्टत्वात्, आर्तत्वात् दुष्टरसस्य हेतोः स्त्रीणां योनौ व्यापदः
विंशतिप्रकारा रोगाः इत्यर्थः, जायन्ते इति मतः सुनिमित्तः कथित इत्यर्थः ।
अरकेषां श्लोकं—“विंशतिव्यापदो योनेर्निर्दिष्टा रोगसङ्घट्टः । निष्कारणं ताः स्त्रीणां
प्रदुष्टेनार्भवेन च ॥ जायन्ते बीजदोषाच्च दैवाच्च येषु ताः एवक् ॥” इति ॥ ७८ ॥

पिष्टीधीने—ताराकंवीः रौद्रतासधीः एका पिष्टी “अर्कामृतव्यात् रसताम्र-
जम्बात्” इत्यादिना अटमाध्यायोक्ता ; एतच्च ताराकं रसादिभिः सह खले विनयं
तोत्रातपे व्यापयित्वा च नवनौतकपा पिष्टी कर्त्तव्या ; गन्धस्य तैले गुह्यमन्त्रकृते तैले
इत्यर्थः, पाचिता इवत् सृष्टा । गुह्यरोगान् योनिरोगान् ॥ ७९ ॥

निम्बादिगोलके—गोलकं निम्बुद्रावपिष्टनिम्बैरण्डबीजकतमोक्तं योनिमध्यगं

अथ योनिरीगे सोमराज्यादिप्रलेपः ।—

सोमराजी देवदारु निम्बदारुनिशासनम् ।
तक्रपिष्टं प्रलेपोऽयं योन्यामयहरो भवेत् ॥८१॥

अथ योनिक्लिमिशूले रसोनादिप्रलेपः ।—

रसोनं मृद्वधूमन्तु विशाला सविडङ्गकम् ।
कण्टकारीफलं तोयैः पिष्ट्वा योनीं प्रलेपयेत् ॥
क्लिमिशूलहरं स्यात् सप्ताहान्नात्र संशयः ॥८२॥

अथ फलघृतम् ।—

मञ्जिष्ठा तगरं कुष्ठं त्रिफला शर्करा वचा ।
मेदा यष्टी हरिद्रे द्वे दीप्यकं कटुरोहिणी ॥८३॥
पयस्या हिङ्गु काकोली वाजिमन्धा शतावरी ।
प्रत्येकं चूर्णयेत् कर्षं द्वात्रिंशत्फलकं घृतम् ॥८४॥
घृताच्चतुर्गुणं क्षीरं घृतशेषं विपाचयेत् ।
योनिशूले शुक्रदोषे गर्भिणीनाञ्च पाययेत् ॥८५॥

यथा भवेत् तथा विद्या, तिष्ठेदिति शेषः, एवञ्च तद्गोलकं योनिशूलहरं भवेत् इति
योजनीयम् ॥ ८० ॥

सोमराज्यादिप्रलेपे—दारुनिशा दारुहरिद्रा । असनं क्षणमाख्यातम् । तक्रपिष्ट-
मित्यनन्तरं कुर्यादिति शेषः ॥ ८१ ॥

रसोनादिप्रलेपे—विशाला गोरक्षककंटो । क्लिमिशूलहरं योनिक्लिमिहरं
योनिशूलहरश्चेत्यर्थः ॥ ८२ ॥

फलघृते—यष्टी घटिमधु । दीप्यकं यमानी । पयस्या क्षीरकाकोली । घृतेऽस्मिन्
पात्रार्थे जलं चतुर्गुणं देयं, “स्वरसक्षीरमाहुर्व्यैः पाको यवेरितः कञ्चित् । चतुर्गुणं
जलं तच्च शीथ्याधानार्थमावपेत् ॥ न मुखति रसं द्रव्यं क्षीरादिभिरुपस्कृतम् । तस्मा-
च्चतुर्गुणं क्षीरं देयं पात्राय जानता ॥” इति परिभाषावलात् केवलक्षीरेण सम्यक्
पाकसिद्धेरभावात् । अक्रपठितफलघृतसंवादात् समधिकोपयोगित्वाच्च अत्रापि
अत्रापि मूलप्रत्येपादिरूपः इदमेवोपदेशः अनुसर्तव्यः ; तथा च—“अनुक्तं लक्षणां मूलं

अथ रजोनाशे त्रियोनिरसप्रयोगविधिः ।—

त्रियोनिरसगुञ्जेकं त्रिनिष्कमभयागुडम् ।

पुष्परोधहरं खादेत् पल्लैकं तिलजीवनम् ॥

ततः शीतोदकं क्षिप्वा पुष्पं स्रवति तत्क्षणात् ॥८६॥

अथ पुष्परोधहरयोगव्रथम् ।—

लाङ्गलीकन्दचूर्णं वा मूलं वाऽप्यापमार्गजम् ।

इन्द्रवारुणीमूलं वा योनिस्थं पुष्परोधनुत् ॥८७॥

अथ पुष्परोध-रक्तगुल्महरयोगव्रथम् ।—

तिलमूलकपायन्तु ब्रह्मदण्डोद्यमूलकम् ।

यष्टौन्निकटुकं चूर्णं काथयुक्तञ्च पाययेत् ॥

पुष्परोधे रक्तगुल्मे स्त्रीणां मद्यः प्रशस्यते ॥८८॥

क्षिपत्येव चिकित्साः । जीवत्कैकवर्षायाः घृतसत्रं प्रशस्यते ॥ पारस्येनोनयेनापि बहिष्ज्वाला प्रदीयते ॥” इति ॥ ८३—८५ ॥

त्रियोनिरसप्रयोगविधी—त्रियोनिरसः उदरादिकित्स्त्रिधाधिकारं कामला-
चिकित्सितोक्तः, तस्य एका गुञ्जा त्रिनिष्कमभयागुडं गुडहरौतकीः सिलिता
निष्कव्रथम् । पुष्परोधहरं रजोरोधहरम् । ततः गुडाभयाभ्यां त्रियोनिरसगुञ्जां
सेविला पल्लैकं तिलजीवनं तिलबीजं, बीजाभावे अङ्गुरोत्परेभावात् तिलकादि
विनाशात् जीवनशब्देनात्र बीजं बोध्यम् ; शीतोदकं क्षिप्वा दत्त्वेत्यर्थः, खादेदिति
पूर्वोक्तवृत्तिः ॥ ८६ ॥

पुष्परोधहरयोगव्रथे—आपमार्गजं मूलम् आपमार्गेनत्वन्मूलमित्यर्थः । “आपा-
मार्गजम्” इति कर्त्तव्ये “आपमार्गजम्” इति कृत्वन्प्रयोगस्तु कान्दसत्वात् । योगव्रथ-
मेतत् ॥ ८७ ॥

पुष्परोध-रक्तगुल्महरयोगव्रथे—ब्रह्मदण्डोद्यमूलकं भागौमूलम् ; तिलमूलकपाये
ब्रह्मदण्डोमूलचूर्णं प्रलिप्य पिबेदित्येको योगः । काथयुक्तं तिलकाथयुक्तम् ; तिलकाथे
यष्टौन्निकटुकचूर्णं प्रलिप्य पिबेदित्यपरो योगः । योगरत्नाकरधृतमुस्तपाठे तु
आगाविमौ लिखित् पाठपरिहृत्या चूर्णद्वैकयोगत्वेन दृश्यते ; तथा च—“तिल-
मूलञ्च त्रिशुलं ब्रह्मदण्डोद्यमूलकम् । मधुयष्टौन्निकटुकैर्युतं चूर्णमुपाधयेत् ॥”
इति ॥ ८८ ॥

अथ पुष्परीषे चणकप्रयोगः ।—

चणकानां रसञ्चैव शृतं क्षीरं घृतेन वा ।

शर्करामधुसंयुक्तं रक्तदोषहरं पिबेत् ॥८८॥

अथ पुष्परीषे गुडव्योषादिचूर्णम् ।—

तिलकाथो गुडं व्योषं तिलभार्गीयुतं पिबेत् ।

काथं रक्तभवे गुल्मे नष्टपुष्पेऽथ पाययेत् ॥८९॥

अथ गर्भाजनने धुस्तूरप्रयोगः ।—

ग्राह्यां कणचतुर्दश्यां धुस्तूरस्य तु मूलकम् ।

कव्यां बद्ध्वा रमेत् स्वेच्छं न गर्भः सम्भवेत् क्वचित् ॥९१॥

मुक्तेन लभते गर्भं पुरा नागार्जुनोदितम् ।

तन्मूलचूर्णं योनिस्थं न गर्भः सम्भवेत् क्वचित् ॥९२॥

अथ गर्भाजनने सैन्धवप्रयोगः ।—

ऋतौ जाते क्षिपेद्योनी तिलतैलाक्तसैन्धवम् ।

द्रवते तत्क्षणादेव तच्छुक्रं पुष्पितामपि ॥९३॥

चणकप्रयोगे—चणकानां रसम् आर्द्रचणकस्य स्वरसं काथं वा, शृतं केवलभावात्तत् क्षीरम्; चणकरस-क्षीरो समभागौ गृहीत्वा घृतमधुशर्कराभिः सज्जय्य पिबेदित्यर्थः । घृतेन वा इत्यत्र वा-शब्दः पूर्वयोगापेक्षयति ज्ञातव्यम् । रक्तदोष-हरम् आर्तवदोषहरम् ॥ ८८ ॥

गुडव्योषादिचूर्णे—“तिलभार्गीयुतम्” इत्यत्र “हिङ्गुभार्गीयुतम्” इति सिद्धयोगे तथा “घृतभार्गीयुतम्” इति वाक्ये पाठः । भार्गी ब्रह्मशक्तिः । तिलकाथे गुडे तथा व्योषादीनाञ्च चूर्णं मज्जियं पिबेत् इति ॥ ८९ ॥

अथ रजोरीषप्रसङ्गेन गर्भाजनकविक्रियां वक्तुमुपक्रमते । तत्र धुस्तूर-प्रयोगे—मुक्तोऽण्डोद्देशात् धुस्तूरमूलेन परित्यक्तोऽसौ । तन्मूलचूर्णं धुस्तूरमूल-चूर्णम् ॥ ९१, ९२ ॥

सैन्धवप्रयोगे—तत् तिलतैलाक्तसैन्धवमित्यर्थः, तत्क्षणादेव शुक्रपतनसमकालमेव शुक्रं द्रवते द्रावयते, गर्भाशयगतमपि शुक्रं निःसारयतीत्यर्थः; अकर्मण्यथोऽयं श्रवणः । तथा पुष्पितामपि रजस्वलां स्त्रियमपि द्रवते इति योज्यं, द्रावयते

अथ गर्भस्रावणे चूर्णप्रयोगः ।—

देवान्तये तु यच्चूर्णं कर्षेकं तोयपेषितम् ।
पिवेद्गर्भेवती नारी गर्भः स्रवति तत्क्षणात् ॥८४॥

अथ गर्भस्रावणे एरण्डप्रयोगः ।—

काण्डमेरण्डपत्रस्य योनावष्टाङ्गुलं क्षिपेत् ।
चतुर्मासोद्भवो गर्भः स्रवत्येव हि तत्क्षणात् ॥८५॥

अथ गर्भस्रावणे चित्रकप्रयोगः ।—

निर्गुण्डोद्वमस्मिष्टं चित्रमूलं मधुप्लुतम् ।
कर्षं भुक्त्वा पतत्याशु गर्भा रण्डाकुलोद्भवः ॥८६॥

अथातिरक्तावाते शरपुङ्खाप्रयोगः ।—

मूलन्तु शरपुङ्खायास्तण्डुलास्वप्नपेषितम् ।
पाययेत् कर्षमात्रं तदतिरक्तप्रशान्तये ॥८७॥

इत्यर्थः, आलंबं शोणितमापि निःसारयतीत्याशयः । अतु काले तिलतैलाक्तसैन्धवखण्डं
योगोऽप्येतेषां तदा अत्रान्ते रतिकाले आहितं युक्तं गर्भाशयगतमपि निःस्रवति,
शोणितमपि निर्गच्छति, एवञ्च गर्भस्रवणमैव नास्ति इति कालतम् । अथ च योग-
रत्नाकराक्तः पाठः सुगमायकः, तथा च—“तेलाविलं सैन्धवखण्डमादौ निधाय
रण्डा निगयोनिमध्ये । नरेण साजे रतिमातनाति या सा न गर्भं लभते कदाचित् ॥”
इति ॥ ८३ ॥

गर्भाजनकभेषजानन्तरं गर्भस्रावकभेषजमाह । तत्र चूर्णप्रयोगे—देवान्तये यच्चूर्णं
पुरातनदेवमन्दिरवाच्यं लेपचूर्णमित्यर्थः ॥ ८४ ॥

एरण्डप्रयोगे—काण्डं नालमित्यर्थः ॥ ८५ ॥

चित्रकप्रयोगे—भुक्त्वा इत्यस्य गर्भः इत्यनेन एककर्तृत्वं बोद्धव्यम्, अत्र सातु-
भक्ष्यस्य गर्भेऽवस्थाने उपपादः, अथवा एककर्तृकत्वाभावदीपान् ; अथवा—भुक्त्वा
इत्यनन्तरं “तिष्ठति चेन्नारी तदा तस्याः” इति वाक्यमूहनीयम् ॥ ८६ ॥

अथ प्रदरादिजनितातिरक्तावाचिक्त्यामाह । तत्र शरपुङ्खाप्रयोगे—अतिरक्त-
प्रशान्तये प्रदरादिवाची तथा गर्भपाताद्यनस्रमतिनिःसृतस्य रक्तस्य निवृत्तये
इत्यर्थः ॥ ८७ ॥

अथातिरक्तसावि अर्कमूर्तिरसप्रयोगविधिः ।—

स्त्रीणां रक्ते पूयके वा प्रवृत्ते सैमं चूर्णं पेटकारीभवञ्च ।

दद्यात् पातर्मल्लखण्डेन भाह्वं दत्त्वा मृतं त्वर्कमूर्तिं हृतेन ॥८८॥

अथ योनिशूलहरयोगद्वयम् ।—

योनी शूजे निम्बवातारिपिष्टिं कुख्याद्वयद्वा नागकर्णोत्थमूलैः ॥८९॥

अथ रगोटोषे व्योषादितैलम् ।—

तेजं क्रावं व्योषवष्टिप्रयुक्तं दद्यात् स्त्रीणां रक्तदोषापनुत्थैः ॥९०॥

अथ पुण्यानगं चूर्णम् ।—

पाठा जम्बुस्त्रयोरस्थि शिलोद्भेदं रसाञ्जनम् ।

अस्वडाशात्मनो पिष्ट्वा समङ्गावत्सकत्वचम् ॥९१॥

वाह्नोक्तवित्वातिविषा-लोध्रतोयदगैरिकम् ।

शुण्ठोमधूकमार्डीकं रक्तचन्दनकट्फलम् ॥९२॥

अर्कमूर्तिरसस्य प्रयोगविधौ—रक्ते पूयके वा प्रवृत्ते, योनिश्च इति शेषः । सैमं चूर्णं सौमिकचूर्णम् । पेटकारीभवञ्च इत्यत्रापि चूर्णमिति लब्धव्यम् । पेटकारी “पेटारि” इति ख्यातं, “भापिटुङ्गी” इति लोके । मल्लखण्डेन गुडशर्करया, गुडमध्ये जातेन शर्करावत् कठिनेन खण्डेनेत्यर्थः । मृतं त्वर्कमूर्तिं अर्कमूर्तिरस, स च रसः “लोहाटकं मारितमकंसाग मृतं जिवागं द्विगुणञ्च गन्धम् । विमर्दयेत् वज्ररसेन तापे दितवयवाव विषं कलांशम् ॥” इत्यनेन सैमचूर्णवत्त्वात् पठितः । आदौ अर्कमूर्तिरसं हृतेन सह पाययित्वा पक्वान् सौमकादिचूर्णे मल्लखण्डेन सह प्रातः पाथयेदिति ॥ ८८ ॥

योनिशूलहरयोगद्वयं—निम्बवातारिपिष्टिं निम्बस्य त्वक् तथा वातारिः शूजेरुण्डः, तस्य मूलं तयोः पिष्टिं कल्कनित्यर्थः, योनी शारयेदिति शेषः । यद्वा—नागकर्णोत्थमूलैः रक्तैरुण्डमूलैः पिष्टिं कुख्यादित्यन्वयः । निम्बवातारिकल्कं नागकर्णकल्कं वा अशुलाघां योनी शारयेदिति ॥ ८९ ॥

व्योषादितैलं—तेजः क्रावं व्योषवष्टिप्रयुक्तं विस्तृत्यष्टिमपुक्तायसिद्धं तैल-
मित्यर्थः ॥ ९० ॥

पुण्यानगचूर्णं—शिलोद्भेदं पाषाणभेदो । अस्वडा दक्षिणापथे खनासख्याता ;
वदभाह्वं पाठा एक यावत्, लघ्वया इति कश्चित् । शाक्यर्षो शाक्यलोवेदकं मोक्षरस-

कटुङ्गवत्सकानन्ता-धातकौमधुकाञ्जनम् ।

पुष्पे गृह्यत्वा सञ्चूर्ण्य सच्चौद्रं तण्डुलाश्लुना ॥१०३॥

पित्रेदर्शःस्वतीसारं रक्तं यथोपवेश्यते ।

दोषागन्तुकता ये च बालानां तांश्च नाशयेत् ॥१०४॥

योनिदोषं रजोदोषं श्यावं श्वेदारूणात्वधम् ।

चूर्णं पुष्यानुगं नाम हितमात्रेयपूजितम् ॥१०५॥

अथ विविधविषनिर्देशः ।—

यत् कन्दमूलादिषु जायते ततो विषाद्विषं स्थावरमुग्रवीर्यम् ।

सर्पादिकं जङ्गममुच्यते तद्व्यैरनेकैः कृतकञ्च यत्तत् ॥१०६॥

मित्यर्थः । समस्ता मल्लिङ्गा वराहाकान्ता वा । वल्लकत्वत्तं कुटुम्बकत्वम् ;
“वल्गकत्वत्तम्” इत्यत्र “पञ्चकेशरम्” इति मिथ्योपादौ पाठः । बाह्योक्तं कुटुम्बम् ।
विल्लं विल्लशलाटुः । तीयदं मुक्तकम् । “सधूक” तथा “कटुफलम्” इत्यत्र
“तिफलां सरिचम्” इति चक्रपाणिधृतः पाठः । चरके “सधूकम्” इत्यत्र “सरिचम्”
इति पाठः । “माहीकम्” इत्यत्र “नाचौकम्” इति पाठे—माचीकं देवदारुः ।
कटुङ्गः श्लोषाकः । वल्गकः इन्द्रियः । अञ्जनं सौवीराञ्जनं, रसाञ्जनस्य प्रायुक्तत्वात् ।
यदि वा—रसाञ्जनस्यैव भागवयम् । “अञ्जनम्” इत्यत्र “अर्जुनम्” इति चरकादिभवे-
तत्त्वसम्मतः पाठः । पुष्पे पुष्यानुगं इत्यर्थः ॥ १०१—१०५ ॥

इदानीं व्याधितहितचिकित्सापारिग्रहेष्व्यात् विषचिकित्सितं वक्तुमिच्छुर्येव्यक्तं
आदौ विषस्य जातिभेदानाङ्गं, यदिति ।—विषात् विविधविषमपेक्ष्य इत्यर्थः,
कन्दमूलादिषु विषयेषु कन्दमूलादिरूपमित्यर्थः, यदुपवीर्यं विषं जायते, ततः कन्द-
मूलादिरूपस्यावरात्मकत्वात्, तत् स्थावरम् ; कन्दमूलादिषु इत्यत्र आदिपदेन पञ्च-
पुष्पादिरूपाणां दशविधानां गणनाम् ; यदुक्तं सूत्रे—“मूलं पत्रं फलं पुष्पं त्वक् चौरं
सार एव च । निर्व्याघो घातव्यैव कन्दश्च दशमः क्षृतः ॥” इति । तथा
सर्पादिकं सर्पश्चिकित्सादिमन्त्रतं विषमित्यर्थः, जङ्गमं विषमुच्यते । यदा—ततः
तस्मात्, प्रसिद्धात् इत्यर्थः, मध्यमानजलनिधिसमुत्पन्नादिति यावत्, विषात् निजरूप-
परित्यागेन परिग्रहीतकृपात्तरात् विषादित्यर्थः, कन्दमूलादिषु यत् रूपं, प्रतिष्ठित-
मिति शेषः, तत् उपवीर्यं स्थावरं जायते, यत् रूपं सर्पादिकम्, अधिष्ठितमिति शेषः,
तत् जङ्गमम् उच्यते । उक्तञ्च बाष्पटेन—“मध्यमाने जलनिधावस्तथा च सुरासुरैः ।

अथ विषचिकित्सा ।—

अथ मेघनादप्रयोगः ।—

घननादजटा हन्ति विषं स्थावरजङ्गमम् ॥१०७॥

अथ सूत-शतावरीयोगः ।—

ज्येष्ठाभ्युसूतराजेन पीताऽभोरुशिफा तथा ॥१०८॥

अथ सूत-सोमराजौयोगः ।—

सुरभिश्चक्रद्वयसंभावित-शशिराजौचूर्णसंयुतः सूतः ।

स्थावरजङ्गमकृतिमविषजित् गुञ्जामितोऽभ्यस्तः ॥१०९॥

जातः प्रागस्तोत्पत्तेः पुरुषो घोरदर्शनः ॥ दीप्ततेजाश्चतुर्दंष्ट्रः । हरिकेशोऽनलीक्षणः ।
जगद्विषयं च दृष्ट्वा तेनासौ विषमंशितः ॥ वृद्धतो जगत्तथा मूर्तिस्ततः स्थावरजङ्गमे ।
सोऽप्यतिष्ठन्नजं रूपमुत्प्लुता वक्षतात्मकम् ॥ स्थिरमत्युत्तमं वीर्यं यत् कन्देषु
प्रतिष्ठितम् । काककुटेन्द्रवत्साव्य-ग्रहौ हलाहलादिकम् ॥ सर्पलूतादिदं द्वाप्तुं दारुणं
अङ्गमं विषम् ॥ इति । जङ्गममपि शोणविषम् ; यदुक्तं तत्रैव—“दृष्टि-निःश्वस-
दंष्ट्रा-नख-भूष-परीष-शूक-लाक्षा-ऽऽर्तव-मुख-सन्दर्भ-विशर्जित-गुदास्थि-पित शूक-
शबानोति” इति । एषां विस्तरन्तु सौश्रुतकल्पे खग्यः । “द्रव्यैः” इत्यत्र “द्रवैः” इति
पाठः न साधुः । “कृतिमं वरमंशन्तु क्षियते विविचौषधैः” इति वाग्भटपाठे द्रव्योत्प्ला-
ददर्शनात् । कृतकं कृतिमं, विविचद्रव्यसंयोगात् कृतमित्यर्थः । तदपि द्विविधं, यदुक्तं
काग्येन—“संयोगजञ्च द्विविधं तृतीयं विषमुच्यते । दूषीविषन्तु सविषमविषं
पर उच्यते ॥” इति ॥ १०६ ॥

मेघनादप्रयोगे—घननादः मेघनादः तण्डुलीयमित्यर्थः, तस्य जटा मूलम् ; एतच्च
तण्डुलाभ्युना पिष्टा पेषं योग्यवाक्करणेवादात् ; तथा च—“तण्डुलीयकमूलान्तु पीतं
तण्डुलवारिणा । तस्य केषापि सन्दर्ष्टं निर्विषं कुरुते नरम् ॥” इति ॥ १०७ ॥

सूत-शतावरीयोगे—ज्येष्ठाभ्युसूतराजं, तेन सह सूतराजः पारदः पारदमन्त्र
इत्यर्थः, तेन । अभोरुशिफा शतावरी । तथा स्थावरजङ्गमविषं हनोत्यर्थः ॥ १०८ ॥

सूत-सोमराजौयोगे—सुरभिश्चक्रद्वयसंभावितः सोमशरसंभावितः यः शशिराजौचूर्णः
सोमराजौचूर्णः तेन संयुतः सूतः रसमन्त्र इत्यर्थः । सूतसोमराजौचूर्णयोः मिलितयोः
गुञ्जामात्रम् ॥ १०९ ॥

अथ अक्षकादिप्रलेपः ।—

अक्षकं तालकं ताप्यं शिलाजित् कुनटी रसः ।

देवदालीरसो व्योषं लेपनादिषणाग्रनम् ॥११०॥

अथ लृताविषे नूतनस्यप्रयोगः ।—

रसेन चक्रमर्दस्य पुटितः पुटपाचितः ।

एरण्डस्नेहसंयुक्तः सूतो लृताविकारजित् ॥१११॥

अथ महासर्पविषे नागदमनीप्रयोगः ।—

जलेन नागदमनी-मूलं नस्ये प्रयोजितम् ।

महासर्पस्य विषमं विषं नश्यति तत्क्षणात् ॥११२॥

अथ पञ्चाङ्गशिरीषप्रयोगः ।—

जलपिष्टं शिरीषस्य पञ्चाङ्गं यः पिवेन्नरः ।

स नागराजदंष्ट्रोऽपि मानुषो निर्विषो भवेत् ॥११३॥

अथ अश्वगन्धा-वन्ध्याप्रयोगौ ।—

अश्वगन्धाभवं कन्दं वन्ध्याया वाऽथ यः पिवेत् ।

तस्य देहान्तरं याति विषं स्थावरजङ्गमम् ॥११४॥

अथ वृश्चिकविषे व्योषादितैलम् ।—

व्योषैरण्डस्रावपक्वन्तु तैलं लेपायोक्तं वृश्चिकानां सदैव ॥११५॥

अक्षकादिप्रलेपे—ताप्यं सुवर्णनायिकम् । शिलाजित् शिलाजित् । कुनटी जलःशिला । रसः पारदः । देवदाली वृश्चिकविषकः तस्याः रसः । अक्षकं देव-
दालीरसेन पिष्टा लेपे योजयेत् ॥ ११० ॥

नूतनस्यप्रयोगे—चक्रमर्दस्य एङ्गनस्य "चाकुटे" इति प्रसिद्धम् । चक्रमर्दरसेन
पुटितं रसम् एरण्डतेलेन सह संयोज्य लेपयेत् किञ्चित् भक्षयेत् ॥ १११ ॥

नागदमनीप्रयोगे—नागदमनी स्नानाद्यन्यतन्मताविशिष्टः तस्या मूलम् ॥ ११२ ॥

पञ्चाङ्गशिरीषप्रयोगे—शिरीषस्य पञ्चाङ्गं पत्रपुष्पफलमूलवल्गुलङ्घनम् ॥ ११३ ॥

अश्वगन्धा वन्ध्याप्रयोगौः,—पूर्वयोगोक्तं अलपिष्टमिति पदं योग्यतेऽपि
प्राक्पूर्वयोगम् । वन्ध्या वन्ध्याकर्कोटिकौ तस्याः कन्दम् ॥ ११४ ॥

व्योषादितैलं—व्योषं त्रिकटु एरण्डस्रावः एरण्डनिर्घासः ताप्यं अक्षकदवाभ्यो

अथ तार्क्ष्यवृतः ।—

सूतं गन्धं टङ्गणं हेमयुक्तं घर्षेद्व्यामं मेघनादीरसेन ।
गोलं कृत्वा कान्तपाषाणमूषा-मध्ये क्षिप्त्वा भूधरे तं पुटेत ॥
पञ्चाहर्षेन्मेघनादीरसेन सूतः सिद्धस्त्वेष तार्क्ष्यो विषारिः ॥११६॥

अथ विषहररसः ।—

तार्क्ष्ये बन्ध्यां भक्षयेद्रक्तिमानं सूतं तस्मात् यान्ति नाशं विषाणि ॥
॥ ११७ ॥

अथ मृतसञ्जीवनम् ।—

ससिन्दुवारतगरं मृतसञ्जीवनं विषम् ॥११८॥

अथ आखुविषे शिरीषप्रयोगः ।—

शिरीषकुसुमं पत्रं विषमाखुविषापहम् ॥११९॥

अथ सर्वविषे देवदावादिप्रयोगः ।—

देवदारु नतं मांसो लवली वाकुची विषम् ।

कुष्ठञ्च पानलेपाभ्यां समस्तविषनाशनम् ॥१२०॥

पत्रं तैलं तिलभवम् ; व्योषेरण्डनिथ्यांसिकलकेन पादिकेन अतुर्गुणजलेन च तिलतैलं
पक्त्वा तेन प्रलेपः देयः ॥११५॥

तार्क्ष्यवृते—हेम सुवर्णम् । मेघनादीरसेन तण्डुलीयमूलरसेन । कान्तपाषाण-
मूषामध्ये कान्तपाषाणकृतमूषामध्ये । भूधरे भूधरयन्त्रे । सूतः इति ।—एषः
तार्क्ष्यः तदाख्यः सूतः रसः तार्क्ष्यरसः इत्यर्थः, सिद्धः अख्यर्थः इत्यर्थः, विषारिः
विषहन्ता ॥ ११६ ॥

विषहररसे—तार्क्ष्यं अर्धमात्रिकम् । बन्ध्यां बन्ध्याकूर्कोटकीम् । सूतं पारदं
पारदभक्ष इत्यर्थः ; तार्क्ष्यादिवशात् न मिलित्वा रक्तिमानम् ॥ ११७ ॥

मृतसञ्जीवने—सिन्दुवारः निर्गुण्यो तस्य पत्रम् । तगरं तगरपाटुका । विषम्
अमृतम् ; अमृतविषया लेपविषया च व्योज्योऽयम् ॥ ११८ ॥

शिरीषप्रयोगे—पत्रमिति शिरीषस्यैव । विषम् अमृतम् । आखुविषापहम्
उत्तुखविषापहम् । अनेनापि पानलेपो कार्थ्यो ॥ ११९ ॥

देवदावादियोगे—नतं तगरपाटुका । मांसो जटाभांसो । लवली “नीलाङ्ग”
इति ख्यातम् । वाकुची सोमराजी ॥ १२० ॥

अथ सर्वविधे टङ्गप्रयोगः ।—

सर्पादिविषनाशाय टङ्गस्य रजोऽम्भसा ।

पानाभ्यञ्जननस्याद्यैरतिगुह्योपदेशिना ॥१२१॥

अथ वृश्चिकविषे मनोह्रादिगुडिका ।—

मनोह्रा सैन्धवं हिङ्गु मालतीपल्लवानि च ।

मोशकदसपिष्टानि गुडिका वृश्चिकापहा ॥१२२॥

अथ वृश्चिकविषे पलाशबीजगुडिका ।—

अर्कपयसा दिवा ब्राह्म-तरोर्भावितैर्मुहुर्वीजैः ।

गुडिका कृता प्रयत्नात् वृश्चिकविषमाश नाशयति ॥१२३॥

अथ गरविषे कनकादिवटी ।—

कनकसारसुतीक्ष्णनिदिग्धिका-हपुषासिद्धकलांशनिषेवणात् ।

जयति साधु युवा धनकाङ्क्षया गणिकया परिदत्तगरोषधम् ॥

॥१२४॥

टङ्गप्रयोगे—पानाभ्यञ्जननस्याद्यैः इत्यत्र प्रयोज्यमिति शेषः । अतिगुह्योप-
देशिना अतिगोप्योपदेशवताऽपि अम्भसा टङ्गपुष्पे पानाभ्यञ्जनादिभिरभ्यवह्या-
सित्वर्थः ॥ १२१ ॥

मनोह्रादिगुडिकायां—मनोह्रा जलःशिला । “मालतीपल्लवानि च”
इत्यत्र “अतीफलं सनागरम्” इति पाठान्तरम् । विषविधया प्रयोज्यो-
ऽयम् ॥ १२२ ॥

पलाशबीजगुडिकायां—अर्कपयसा अर्कचौरिष । दिवा दिवसे । ब्राह्मतरोर्वीजैः
पलाशबीजैः ॥ १२३ ॥

कनकादिवटिकायां—कनकं सुवर्णं, सारः वङ्गं, सुतीक्ष्णं शोभाजनं, निदिग्धिका
कण्टकारी, हपुषा स्नानावच्छाता, सिद्धः पारदः, कला सनःशिला आसा अंशः
भागः प्रत्येकं सप्तभाग इत्यर्थः, तन्निषेवणात् । साधु इति जयति इति शिवाया
विशेषणम् ; साधु सम्यक् यथा तथा जयतीत्यर्थः ॥ १२४ ॥

अथ सविषाग्ने वृषास्त्रादियोगः ।—

पुराणवृक्षास्त्रयुतं कटुत्रयं नरेण भुक्तं त्वग्रनावसाने ।

असारवृत्ताबलयाऽर्थकाङ्क्षया सहान्नदत्तं विषमाशु नाशयेत् ॥

॥१२५॥

इति श्रीवैद्यपतिविंशप्रसूय सूनीर्वाग्मटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये चन्द्ररोग-

गुणारोग-स्त्रावर-अङ्गनविषप्रतीकारो नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥२५॥

अथ षड्विंशोऽध्यायः ।

अथ जरारोगचिकित्सनम् ।—

अथ रसायनगुणाः ।—

दीर्घमायुः स्मृतिं मेधामारोग्यं तरुणं वयः ।

प्रभावर्णस्वरौदार्यं देहेन्द्रियबलोदयम् ॥

वाक्सिद्धिं वृषतां कान्तिमवाप्नोति रसायनात् ॥ १ ॥

वृषास्त्रादियोगे—पुराणः वत्सरातीतः वृषास्त्रः त्रितिक्रीकलं तेन वृतम् । अथ त्रितिक्रीककटुचूर्णानां प्रत्येकं समभागः । अग्रनावसाने भोजनान्ते । असारवृत्ताबलया वृष्टपरित्याज्या । सहान्नदत्तम् अग्नेन सह दत्तमित्यर्थः । विषं नरमित्यर्थः ॥१२५॥

इति रसरत्नसमुच्चयवोधिन्यां पञ्चविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २५ ॥

स्वस्वातुरङ्गितमेदेन द्विविधयोरौषधयोः विवृतं नावदातुरङ्गितं सर्वम्, इदानीं रसायनवाजौकश्यभेदेन स्वष्ट्यङ्गितं द्विविधं विवक्ष्यः वाजौकश्यमपेक्ष्य रसायनयोगानां दीर्घायुःस्मृत्यादिकरत्नेन बहुयुगत्वेन चादौ रसायनं विवक्ष्योति, तच्च च जराणां रूपकर्षणनार्थं प्रक्रमे पत्र तरुफलमाह, दीर्घमिति ।—अध्यायस्यास्य यत् “जरा-रोगचिकित्सनम्” इति नामाकरणं कृतं, तत्र जरारूपस्य अकालवर्णपक्षितादिकपस्य कालिकभाविवर्णपक्षितादिकपस्य च रोगस्य चिकित्सनं प्रशमनोपायः इत्यर्थः ; जरा च रोगश्च तयोद्यित्तिसतमित्यर्थो वा, रसायनस्योभयार्थसाधकत्वात् ; यदुक्तं चरकेण— “प्रायः प्रायेण रोगाणां द्वितीयं प्रशमे सतम्” इति । मेधां धारणावतौ धियम् ।

अथ जराया निदानम् ।—

पत्याः शीतं कदम्बञ्च वयोवृद्धाश्च योषितः ।

भनसः प्रातिकूल्यञ्च जरायाः पञ्च हेतवः ॥ २ ॥

अथ वार्धक्यहर-रसायनम् ।—

हस्तिनौरससम्पिष्टौ तुल्यांशौ रसगन्धकौ ।

हस्तिपर्णीतबलिका-मत्स्याक्षौकल्कवेष्टितौ ॥

विःपक्वौ मूकमूपायां संव्योषौ वार्धकापहौ ॥ ३ ॥

तदर्थं त्रयः युक्तमित्यर्थः । प्रभावार्धहरौदार्ये प्रभावार्धहराणाम् औदार्ये सदृशं, प्राशक्यमित्यर्थः ; यथा—प्रकटप्रभादिकम् औदार्येण दातव्यञ्च, तच्च रसायन-प्रभावेण विग्रहसत्त्वोदयात् सम्भवति । देहेन्द्रियवत्त्वोदयं देहेन्द्रियाणां वत्त्वोदयं वक्त-सम्पदम् ; देहेन्द्रियवत्त्वानामुदयं सम्पदं प्रशस्तानित्यर्थो वा, देहदार्यम् इन्द्रियाणां स्थिरत्वं विपुलवत्त्वं इति निश्चयः ; यदि वा—देहेन्द्रियवत्त्वेन सृष्ट सद्यं सम्पदम् ऐश्वर्यमित्यर्थः, तच्चात्सवं रसायनस्य नैश्चल्यसाधकत्वात्, नीरुजस्य च धनाजैनमते-रक्षुण्णत्वात् इति । वाक्स्थितिं सफलवचनत्वम् । उवतां भेद्युनसानर्थ्यम् ; “उवतान्” इत्यत्र “पणतिसू” इति चरकसंख्यतः पाठः । रसायनात् रसानां रसकायैर्मुक्तानां सत्त्वानामेव प्रकटानां घातूनाम् अयम् लाभोपायः यत् तत् रसायनं तस्मात् ; यदुक्तं चरकेण—“लाभोपायो हि शस्त्रानां रसादीनां रसायनम्” इति ॥ १ ॥

जराप्रतिरोधवर्धनजनके रसायनयोगे वक्तव्ये “नक्षेपतः क्रियावीनो निदानपरि-वर्जनम्” इति सुश्रुतवाक्यात् निदानपरिवर्जनस्य प्राथमिकोपचारत्वात् तद्वर्जनाय जरायाः निदानमाह, पत्या इति ।—पत्याः अत्यल्पपथेटनम् । शीतं कदम्बञ्च शीतासं तथा कदम्बञ्च कुक्षितमग्नं, तच्च पूतिमलाक्षादिदोषजृष्टम् इति । भनसः प्रातिकूल्यं दीर्घमस्यादिकमित्यर्थः ॥ २ ॥

वार्धक्यहर-रसायने—हस्तिनौ लाङ्गली विषलाङ्गलीया इत्यर्थः । हस्तिपर्णी हस्ति-कर्णव्याघ्रपंलाज इत्यर्थः । लबलिका लवङ्गम् । मत्स्याक्षौ शालिञ्च, हस्तिमोचिकेति केचित् । अयमर्थः—रसगन्धकौ कज्जलीकृत्य लाङ्गलीमूलरसेन पिष्टा गोलकं कुप्यात्, ततः हस्तिपर्ण्यादिभिः कृतकल्लमध्ये गोलकं तं संस्थाप्य मूकमूपायामवदध्य च राजपुटे धत्वेत्, एवं बारवयं कृत्वा विष्णुर्ष्यं च शुश्रूषं निधापयेत् । ततस्तद्वर्णं त्रिकटुचूर्णसमं अधुनाऽऽलोच्य सेवेत इति ॥ ३ ॥

अथ उदयादित्यरसः ।—

आवर्त्तिते रसपलं क्षिप्वा द्विपलगन्धके ।
आर्द्रकद्रवमुष्टीनां विंशत्या मर्दितं पचेत् ॥ ४ ॥
सृङ्गदताम्रमूषायां तं गुञ्जाग्रमितं रसम् ।
ससर्पिर्नागरं भुक्त्वा तप्ताम्बुप्रसृतं पिवेत् ॥
रसोऽयमुदयादित्यः स्याज्जरारजनौहरः ॥ ५ ॥

अथ सर्वरोगहर-रसायनम् ।—

मूषां तिन्दुकविस्तारामायामे षोडशाङ्गुलाम् ।
भाण्डवाह्यस्यपादांशां बालुकाभिः प्रपूरयेत् ॥६॥
तस्यां निवेश्य द्विगुण-गन्धगर्भगतं रसम् ।
याममात्रं पचेच्चुङ्गां क्षिपेद्गन्धस्य तूद्धमे ॥७॥
वायसीनागिनीमत्त-मेघनादरसं क्रमात् ।
स रसः सर्वरोगघ्नो बलीपलितजिह्ववेत् ॥८॥

उदयादित्यरसे—आवर्त्तिते द्वाविते इत्यर्थः । अत्र प्रथमाह “आवर्त्तिते रसपले क्षिप्वा द्विपलगन्धकम्” इति कुवचित् पाठः । आर्द्रकद्रवमुष्टीनां विंशत्या विंशति-
पलाद्रकसेन । सृङ्गदताम्रमूषायां सृङ्गितताम्रमूषायाम् । तप्ताम्बुप्रसृतं पञ्चदशमित-
सुखशक्तमित्यर्थः । जरारजनौहरः जरारूपनैशतिमिरनाशन इत्यर्थः ॥ ४।५ ॥

सर्वरोगहर-रसायने—तिन्दुकविस्तारां तिन्दुकफलवत् परीषादवतीम् । आयामे
दैर्घ्ये । भाण्डवाह्यस्यपादांशां भाण्डस्य पाकाद्यं गृहीतस्य भाण्डस्य बाह्यस्य बहिः-
प्रदेशे अवस्थितः पादांशः चतुर्थभागः यस्यान्तादर्थो हृष्टिकान्तःस्थितविभागा-
मित्यर्थः, मूषामित्यस्य विशेषणम् ; “पादांशाम्” इत्यत्र “पादांशम्” इति कुवचित्
पाठः । द्विगुणगन्धगर्भगतं रसं द्विगुणगन्धककवर्तितं पारदं, तावन्मानरसगन्धकयोः
कञ्जलीमित्यर्थः ; “द्विगुणगन्धगर्भगतं रसम्” इत्यत्र “द्विगुणं गन्धकं पालितं रसम्”
इति क्वचित् पाठः । “याममात्रम्” इत्यत्र “यामत्रयम्” इति पाठान्तरम् । गन्धस्य
तूद्धमे गन्धकस्य गन्धे निर्गते सतीत्यर्थः । वायसी काकनाचो नागिनी नागदन्ती
मत्तः धूम्रः मेघनादः तण्डुलीयकः एषां रसं स्वरसम् । अवसायः,—यथोक्ताः
दानविस्तारायाः कञ्जलीगर्भायाः मूषायाः षोडशाङ्गुलं हृष्टिकान्तः अवस्थितं पचयेत्
बहिःप्रदेशे संख्यापयेत् ; ततः हृष्टिकां सर्वां बालुकाभिः प्रपूर्य मूषामुखस्य कठिना

अथ सात्त्विक-रसायनम् ।—

रसगन्धकमध्वाज्य-शिलाजत्वस्त्वैतसम् ।

द्विमाषप्रमितं वेगान्मासमात्राज्जरां जयेत् ॥८॥

अथ प्राणसात्त्विक-रसायनम् ।—

विष्णुकान्ताकृणागस्ति-क्षीरिणीतण्डुलीयकैः ।

रसगन्धकयोः पिष्टौ स्त्रीस्तन्येन च मर्दिता ॥९॥

यवास्तिला घृतचौद्रमेषामुद्वर्तनं जयेत् ।

कार्ष्णं जराञ्च षण्मासाद्विधत्ते वृद्धिमायुषः ॥१०॥

अथ पाचिक-रसायनम् ।—

शिलाजतुक्षौद्रविडङ्गसर्पिलोहाभयापारदताप्यभक्षः ।

आपूर्यते दुर्बलदेहधातुस्त्रिपञ्चरात्रेण यथा श्रमाद्धः ॥११॥

अथ हेमादि-रसायनम् ।—

हेम धात्रीफलं क्षौद्रं गायत्रीरसभावितम् ।

लिङ्गन्ननु पिबेत् क्षीरं दृष्टरिष्टोऽपि जीवति ॥१२॥

आह्वय पद्धरनात् प्रह्वरयं वा पचेत्, यदा गन्धकस्य गन्धो निःसृतो भवेत् तदा माययादिस्वरसं क्लिप्त्वा क्लिप्त्वा तत्र विधेत्, यन्मोर्ते च तस्मिन् रसे अवतार्य प्रयोजयेदिति ॥ ८—८ ॥

सात्त्विक-रसायने—वेगात् प्रसज्य । मासमात्रात् मासैकेनैव ॥ ८ ॥

प्राणसात्त्विक-रसायने—विष्णुकान्ता अपराजिताः । अरुणा अतिविषा । अरुणिः बहुशुः । विष्णुकान्तादिस्वरसैः स्त्रीस्तन्येन च मर्दितां रसगन्धकयोः क्लृप्तां सेवेत तथा घृतचौद्राभ्यां अवतिलौ पिष्टा उद्वर्तनञ्च कुर्यात् ॥ १०११ ॥

पाचिक-रसायने—लौहस्य मिलितैरुष्णैरुषसत्वं, रसायनतया विह्वलात् मदावस्थेनाञ्च । ताप्यं सुवर्णमायिकम् । शिलाजलादीन् भक्षयतीति भक्षः । पञ्चरात्रं । लिपञ्चरात्रेण पञ्चदशाहेन इत्यर्थः ॥ १२ ॥

हेमादि-रसायने—हेम स्वर्णमयः । धात्रीफलम् आमलकफूलम् । गायत्रीरसभावितं खदिरकाणभावितम् ; “गायत्रीरसभावितम्” इत्यत्र “गात्रितं रसमर्दितम्” इति काचित् पाठः । स्वर्णमयामलकौषुण्यं खदिरकावेन भावयित्वा क्षौद्रेण लिङ्गात् क्षीरञ्चापिबेदिति ॥ १२ ॥

अथ पिप्पल्यादि-रसायनम् ।—

मधुमागधिकाविडङ्गसार-त्रिफलाहेम घृतं सिताञ्च खादन् ।
जरयाऽनवलीढदेहकान्तिः समधातुश्च समाः शतञ्च जीवेत् ॥१४॥

अथ अष्टसात्त्विक-रसायनम् ।—

ज्योतिष्मतीनाम लता पीता पीतफलोच्चला ।
आषादे पूर्वपक्षे स्यात् गृहीत्वा बीजमुत्तमम् ॥१५॥
आहरेत्तिलवत्तैलं मुष्टिना चापि तत् पचेत् ।
क्षीरतुल्यं चतुर्थांश-माक्षिकं तैलशेषितम् ॥१६॥
ततस्तत् कोलकर्पूर-त्वग्जातौफलमिश्रितम् ।
स्निग्धभाण्डगतं धान्येष्वनुगुप्तं निधापयेत् ॥१७॥
पिबेत् सूर्योदये तैनात् पलं याति विसंज्ञताम् ।
ततः संज्ञां शनैर्लब्ध्वा ततः क्रन्दति रोदिति ॥१८॥
एवं मासे श्रुतिधरः परस्मिन् सूर्यसन्निभः ।
द्वितीये पूज्यते देवैश्चतुर्थे नैव दृश्यते ॥१९॥
खेचरः पञ्चमे षष्ठे सिद्धैर्मिलति सप्तमे ।
विशोः समदिनं जीवेज्जीवन्मुक्तोऽष्टमे भवेत् ॥२०॥

पिप्पल्यादि-रसायने—मागधिका पिप्पली । विडङ्गसारः विडङ्गसखुलः । हेम
स्वर्णम् । अनवलीढदेहकान्तिः अनवलीढः अनालादितः, अस्युष्ट इत्यर्थः, देह-
कान्तिर्यस्य तथाविधः सन् । समाः शतं शतं वत्सरान् ॥ १४ ॥

अष्टसात्त्विक-रसायने—ज्योतिष्मती स्नानामप्यातलताविशेषः, “लताफट्की” इति
ख्यातम् । पीता पीतवर्णा । पीतफलोच्चला पीतेन पीतवर्णेन परिषतेनेत्यर्थः, फलेन
उच्चला । आषादे पूर्वपक्षे आषादशुक्लपक्षे । मुष्टिना इत्यस्य गृहीत्वा इत्यनेन सम्बन्धः,
मुष्टिकरश्चक्रेन गृहीत्वेत्यर्थः । क्षीरतुल्यं तैलसमं दुग्धम् । चतुर्थांशमाक्षिकं तैलपादिक-
सुवर्णमाक्षिकजलमित्यर्थः । तैलशेषितं तैलावशेषम् । कोलं कोलमानम् ; कपित्
पट्टरफलम् इत्याह । त्वक् गुणत्वक् । कर्पूरादिवयाणां प्रत्येकं कोलप्रमाणं बोद्धव्यम् ।
अनुगुप्तं सुरक्षितम् । क्रन्दति ओल्लारं करोति । परस्मिन् द्वितीये मासे । नैव
दृश्यते शीतलप्रभादेन रसायनस्यैव अन्यैरदृश्यो भवति इत्यर्थः । आषादशुक्लपक्षमात्रं

अथ निवारिका-रसायनम् ।—

भूमावरत्निमात्रायां ताम्रं तैलेन पूरयेत् ।

षण्मासं तापयेदृद्धं सृदुना तुषवद्भिना ॥

पौत्वा माषादिनिष्कान्तं तच्चिर्वर्षान्महाकविः ॥२१॥

अथ षष्ठ्यधिकविंशतवर्षायुष्कर-रसायनम् ।—

तैलप्रस्थं घृतप्रस्थं चतुष्प्रस्थं पयः पचेत् ।

द्विप्रस्थमेवं तत् पौत्वा मासं त्रिपुण्ड्रायुषः ॥२२॥

अथ सहस्रवर्षायुष्कर-रसायनम् ।—

तैलं पिबेद्भृतक्षौद्र-क्षीरान्यतममिश्रितम् ।

कुर्याच्च तैलमध्वाज्यैर्नस्थं क्षीरघृताग्निनः ॥

भुक्त्वा शतायुः षण्मासात् सहस्रायुर्भवेन्नरः ॥२३॥

परिणतज्योतिष्मतोफलात् उत्तमं बीजं सुष्टिना सृष्टौत्वा तिलवत् प्रवीज्य च तैलं निष्काशयेत्, ततः पादांशमाधिकेण करकेण समक्षीरेण चतुर्गुणजलेन च तत्तैलं पचेत्, शीतौभूते च तस्मिन् क्षौद्रादिचूर्णं मिलित्वा पादिकं प्रक्षिप्य सिन्धुमाषे संख्याय च धान्यराशौ निधापयेत्, प्रतिदिनं प्रातः तस्मात् पलं पिबेच्चेति ॥ १५—२० ॥

निवारिका-रसायने—अरत्निमात्रायां प्रसारितकनिष्ठाहुलिमुष्टिप्रमाणेन खनि-
तायामित्यर्थः, भूमौ भूमध्यः ताम्रं ताम्रपादम् । तैलेन तिलतैलेन ज्योतिष्मतौ-
तैलेन वा । माषादिनिष्कान्तं माषमाषाद्वारण्यं शाणमासं यावत् । अरत्निमित्तवर्षान्त्यो-
तिष्ठतैलपूर्णं ज्योतिष्मतौतैलपूर्णं वा ताम्रपातं निधाय सत्तिकादिना उपरिभाज-
मात्रेण च स्थापयेत्, तदुपरि च सृदुं तुषाग्निं षण्मासं यावत् ज्वालयेत्, षण्मासान्त्ये
च सृदुश्च माषमाषमारण्यं कसत्रह्ना चतुर्मासं यावत् वर्षेभ्यः सेवेत इति ॥ २१ ॥

षष्ठ्यधिकविंशतवर्षायुष्कर-रसायने—विप्रस्थमेवं तत् पौत्वा मासं मासिप्तं प्रस्थद्वयं
तत् शनकं पौत्वा त्रिपुण्ड्रायुषः त्रयाणां पुण्ड्राणां समाहारः त्रिपुण्ड्रं तादृशम्
आयुः यस्य तस्यामित्रः ; पुण्ड्रायुस्तु पञ्चदशमाधिकश्चतुर्विंशतिवर्षवत्, सृदुकमायुर्निरूपणे
वराहकाल्येण—“सनाः षट्पिर्गुणा सप्तशकरिणां पञ्च च निशाः” इत्यादि ;
एतच्च त्रिपुण्ड्रायुष-शब्देन द्विनपञ्चदशमाधिकश्चतुर्विंशतवर्षं भवति, एतद्व्यायनसेवो
तादृशायुषो भवेदित्यर्थः । अक्षतकनिदम् ॥ २२ ॥

सहस्रवर्षायुष्कर-रसायने—भुक्त्वा भोजनानन्तरं घृतायन्यतममिश्रितं तैलं पिबेत्,

अथ त्रिफला-रसायनम् ।—

मधुकेन तुगाक्षीरी पिप्पली क्षौद्रसर्पिषा ।
विडङ्गपिप्पलीभ्याञ्च त्रिफला खवणेन च ॥२४॥
संवत्सरप्रयोगेण स्मृतिमेधावलप्रदा ।
भवत्यायुष्पदा पुंसां जरारोगनिवर्हणी ॥२५॥

अथ द्वितीयत्रिफला-रसायनम् ।—

खदिरासनभृङ्गसातला-कमिशत्रूदकभाविता मुहुः ।
गुडमाक्षिकसर्पिरन्विता त्रिफला हन्ति जरञ्च वत्सरात् ॥२६॥

अथ तृतीयत्रिफला-रसायनम् ।—

त्रिफलामसनोदकेन पिष्ट्वा रजनीपर्युषितामसःकपाले ।
मधुरां मधुना लिहन् हिनस्ति खविमानं जरसं गदांश्च सर्वान् ॥
॥२७॥

तेजस्रश्चाज्यैः निक्षिप्तैः नखैश्च कुष्मांतं क्षीरघृताभ्यां तदा लोणवीजम् । “क्षीरघृताग्निः” इत्यत्र “क्षीरघृताग्निः” इति वाचः साधुः ॥२९॥

त्रिफला-रसायने—“तुगाक्षीरी पिप्पली” इत्यत्र “तु गाक्षीरैः पिप्पल्या” इति पाठान्तरम् । अत्र त्रिफला इति शब्दं मधुकेन इत्यादिभिः षड्भिः पृथक् सञ्जयते, वास्तविकत्रिफलारसायनेन सह सादृश्यदर्शनात्, यदाह वासटः,—“मधुकेन तुगाक्षीर्यां पिप्पल्या खवणेन च । पृथग्लौहैः सुवर्णेन वचसा मधुसर्पिषा ॥ सितया वा समायुक्ता समा युक्ता रसायनम् । त्रिफला सर्वरोगघ्नी मेधायुःश्रुतिमुद्धिदा ॥” इति । एवञ्च मधुकेन त्रिफला इत्येकः, तुगाक्षीरी त्रिफला इति द्वितीयः, पिप्पली त्रिफला इति तृतीयः, क्षौद्रसर्पिषा त्रिफला इति चतुर्थः, विडङ्गपिप्पलीभ्यां त्रिफला इति पञ्चमः, खवणेन च त्रिफला इति षष्ठः इति षड् योगाः ॥ २४।२५ ॥

द्वितीयत्रिफला-रसायने—असनः प्रौतशाकः, भृङ्गः भृङ्गराजः, सातला अर्न-कपा, कमिशत्रूः विडङ्गः, एषामुदकेन कायेन भाविता । मुहुः समवारातिवर्धः । खदिरादीनां कायेन भाविता त्रिफला गुडमध्याज्यैः संवत्सरं लिहयेदिति ॥२६॥

तृतीयत्रिफला-रसायने—असःकपाले क्षौद्रपात्रे । मधुरां मधुना मधुना मधुरी-कृतानिष्ये । खविमानं श्लोथ्यम् । असनकायेन पिष्टां त्रिफला क्षौद्रपात्रे

अथ षडङ्ग-रसायनम् ।—

कान्ताभ्रकश्चिन्नाधातु-विषसूतकमाचिकम् ।

शौलितं मधुसर्पिभ्यां व्याधिवाहकसृज्यजित् ॥ २८ ॥

अथ वार्षिक-रसायनम् ।—

गन्धं लौहं भस्म मध्वान्ययुक्तं सेव्यं वर्षं वारिषा त्रैफलेन ।

शुभ्रे केशे कालिमा दिव्यदृष्टिः पुष्टिर्वीर्यं जायते दीर्घमायुः ॥

॥ २९ ॥

अथ कुठादिहर-रसायनम् ।—

नीलज्योतिः कान्तचूर्णं रुदन्ती-धात्रीपत्रैर्वारिषा त्रैफलेन ।

मध्वान्याभ्यां वत्सराहप्रयोगात् कुष्ठं शुभ्रं रोगजातं निहन्ति ॥

॥ ३० ॥

देहे दाह्यं दिव्यदृष्टिः सुपुष्टि-वीर्यं शीर्यं जायते दीर्घमायुः ॥

॥ ३१ ॥

रजनीं वासयेत्, प्रजातिं प्रसूतमधुना जामाक्षीयां लिहेत् । जामां चाग्निवलापेचिषी
कर्तव्या ॥ २७ ॥

षडङ्ग-रसायने—कान्तं कान्तलोहम् । शिन्नाधातुः शिन्नाधातुः, रसायनत्वात् ।
विषम् अमृतम् ॥ २८ ॥

वार्षिक-रसायने—लौहं भस्म भस्मलोहम् । शुभ्रं श्वेतं खीरश्रीर्यं च समभागं
मध्वान्याभ्यां मधुसर्पिभ्यां विषसूतकामाचिकीया च वर्षे वापत् पिबेत् । शुभ्रे केशे कालिमा
नेत्रकार्पाण्यम् ॥ २९ ॥

कुठादिहर-रसायने—नीलज्योतिः तुल्यकम् । कान्तचूर्णं कान्तलोहचूर्णं तच्च
सारितपुटितं याज्यम् । रुदन्ती—“वत्सपत्रसं पत्रं सुपत्रं तथाविधः । शीशिरं
जलविन्दूनासवन्तीति रुदन्तीका ॥” इत्युक्तवत्तया सत्कलादौ स्नानाभ्याता,
धात्रीपत्राणि आसन्नकपचाणि तैः सह कृतेन त्रैफलेन वारिषा रुदन्ती-धात्रीपत्र-
त्रिफलानां क्षायेन । शुभ्रं रोगजातं शुक्लरीनं श्वेतं पलितं वा । “रोगजातम्” इत्यत्र
“रोगजातम्” इति पाठे—शुभ्रं श्वेतं कुष्ठं चित्रकुष्ठम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

अथ ज्योतिष्मतीतैल-रसायनम् ।—

ज्योतिष्मत्यास्तैलमाज्यं सगन्धं गुञ्जाहृद्ग्रा सेवयेन्नाघमात्रम् ।
यावच्च स्याद्यस्तु संप्राप्य मूर्त्तिर्मेधायुक्तो दिव्यदृष्टिर्नियच्छा ॥

॥ ३२ ॥

अथ सर्वरोगान्तक-रसायनम् ।—

कान्ताभ्रविफलाविडङ्गरजनी-ताप्याब्ददेवद्रुम-
व्योषैलाग्निपुनर्नवाद्रिगिरिजाङ्गोलैः समं गुग्गुलुम् ।
पिष्ट्वा भृङ्गजलेन सूक्ष्मगुलिकां खादेद्यथासात्मात्रतो
मेदःश्लेष्मसमीरणोल्वणगदेष्वन्येषु वा पूरुषः ॥ ३३ ॥

अथ कान्त-रसायनम् ।—

कान्तं तुल्याभ्रसत्त्वं चरणपरिमितं हेम तत्तुल्यमर्कं
वैक्रान्तं ताप्यरूप्यं कृमिहरकटुकैस्तुल्यभागैः समेतम् ।
लीढं देवद्रुतैलैर्विरचयति नृणां देहसिद्धिं ममृदां
पथ्यं कल्पोक्तभुक्तं हरति च सकलान् रोगपूगान् जवेन ॥ ३४ ॥

तदेतत् सर्वरोगघ्नं रम्यं कान्तरसायनम् ।

सेव्यं हृष्यं सुपुच्छीयं मङ्गल्यं दौषघ्नं परम् ॥ ३५ ॥

ज्योतिष्मतीतैल-रसायने—ज्योतिष्मत्यास्तैलं प्रायुक्तदिशा याच्यम् । सगन्धं तुल्य-
गन्धकसहितम्, एवञ्च तैलाज्यगन्धानां स्वभागः । गुञ्जाहृद्ग्रा सेवयेन्नाघमात्रं गुञ्जेक-
सारभ्यः प्रतिदिनं गुञ्जामानेन बद्धं धित्वा द्वादशगुञ्जां यावत् खादेत्, ततः वर्षमर्द्धवर्षे
वा तेनैव सानेन खादेत् । “मूर्त्तिः” इत्यत्र “मूर्त्तिम्” इति साधु कल्पनं, मूर्त्तिं
प्राप्य शोभनं रूपनासाद्येत्यर्थः । नियच्छा नीरोगः ॥ ३२ ॥

सर्वरोगान्तक-रसायने—अद्रिगिरिजः अद्रिजः गिरिजश्च, ततः अद्रिजः शिलाजतु
गिरिजः गैरिकः । गुग्गुलुद्रव्यं सर्वचूर्णसमः । भृङ्गजलेन भृङ्गराजजलेन । यथासात्मात्रतः
अग्निबलं विविच्येत्यर्थः ॥ ३३ ॥

कान्त-रसायने—तुल्याभ्रसत्त्वमिति पदं कान्तमित्यनेन सहान्वेतव्यम् । चरण-
परिमितं हेम औष्ठचतुर्दंशं सुवर्णमथ । तत्तुल्यमर्कं स्वर्णतुल्यं जीर्णीकृतम् । वैक्रान्त-
भाप्यद्वयाख्यादि प्रत्येकं स्वर्णतुल्यानि । कृमिहरकटुकेः विडङ्गरकटुवचचूर्णैः तुल्यभागैः

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः ।—

रात्रौ कान्तशरावके त्रिकफला भिक्षा जलैः स्वादुभिः
प्रातर्मुष्टिमिताः खलु प्रतिदिनं घण्टासमासेविताः ।
हृन्त्युः पित्तकफासयान् बहुविधं कुष्ठं प्रमेहांस्तथा
पाण्डुं यक्ष्मगदञ्च कामलगदं पथ्यञ्च तक्रं तथा ॥३६॥

अथ द्वितीयकान्त-रसायनम् ।—

त्रिकलामस्तुसंयुक्तं कान्तं सर्वरसायनम् ॥३७॥

अथ तृतीयकान्त-रसायनम् ।—

एतत् स्यादपुनर्भवं हि भक्षितं कान्तस्य दिव्यामृतं
सम्यक्सिद्धरसायनं त्रिकटुकीवेत्ताज्यमध्वनितम् ।
हृन्त्यान्निष्कमितं जरामरणजव्याधीर्बुधसत्युत्तदं
प्रोक्तं त्रीगिरिशेन कालयवनोद्धृत्य पुरा तत्पितुः ॥३८॥

कान्तभागिकैरित्यर्थः । देवदुर्तैः देवदास्यैः । कल्पोक्तं वक्ष्यमाणौघ-
कल्पोक्तभोज्यम् । रोगपूजाय रोगसमूहान् ॥ ३४३५ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः—कान्तशरावके कान्तशौद्धभाजने । त्रिकफलाः त्रिकफलाः ।
केचित् “त्रिकफलाः” इत्यत्र “सुखयकाः” इति पठन्ति, परन्तु त्रिकफलायां
त्रिकफलपाण्डुशामलापित्तकफादिहरगुणसङ्गात् । अथैव तु कुष्ठव्यादिहरगुण-
सादृश्याच्च स पाठः न मनोरमतया प्रतिपत्तिः । मिश्राः अस्त्रिविरहिताः ;
“सुखयकाः” इति पाठे—मिश्रा विदलिताः । जलैः स्वादुभिरित्यत्र सविता इति
शेषः । मुष्टिमिताः पलमिताः अन्तर्गखमुष्टिमिता वा ॥ ३६ ॥

द्वितीयकान्त-रसायने—सस्तु दक्षिमस्तु ; “सस्तु” इत्यत्र “सधु” इति पाठान्तरम् ।
कान्तं कान्तशौद्धं, तत्र मारितपुटितं यावत्, त्रिकफलायुक्तं सौष्टं, सस्तुना
पातव्यमिति ॥ ३७ ॥

तृतीयकान्त-रसायने—अपुनर्भवं पुनरुत्थानरहितं निरुत्थीकृतमित्यर्थः । दिव्यामृतं
देवानां यथा अमृतं तथा गुणकारकमित्यर्थः । त्रिकटुकीति !—मिलितत्रिकटु-
विषसङ्घर्षीतया लोहचूर्णे सङ्गाध्याध्या लिङ्गात् ; त्रिकटुव्यनितं निष्कमितम् अपुन-
र्भवं कान्तस्य भक्षितं जरादिकं हृत्वात् सत्युत्तदञ्च, भवेदिति शेषः । दिव्यामृतं

अथ कालाभक्त-रसायनम् ।—

सिद्धमभ्रं समं कान्तं मर्दयेद्दार्द्रवारिणा ।
 कलांशं हेमचूर्णस्य बीजपूररसेऽपुनः ॥२८॥
 मर्दयेत् खल्लमध्यस्थं यावत् सप्तदिनावधि ।
 आटरूपरसेनैव तथा मुण्डोरसेन च ॥३०॥
 तालमूलोरसेनैव दशमूलोरसेन वा ।
 तप्तद्रोगहरेः काथैर्भावयेत् सप्तधा भिषक् ॥३१॥
 त्रिफलाव्योषचूर्णञ्च मध्वाज्याभ्यां प्रयोजयेत् ।
 पञ्चकर्मविशुद्धेन सेव्यमेतद्रसायनम् ॥३२॥
 पाण्डुशोफोदरानाह-ग्रहणीशोषकासजित् ।
 सप्ततं सततञ्चैव पुराणं विषमं ज्वरम् ॥३३॥
 निहन्त्यात् सर्वकुष्ठानि प्रमेहान् विंशतिं ज्वरेत् ।
 कालाभक्तमिदं श्रेष्ठं रसायनमनुत्तमम् ॥३४॥

अथ पाठादिदृष्टम् ।—

पाशाशोलूखले तन्मलवियुजि विमर्दीकृतैरादृकांशै-
 र्मियं ब्राह्मोरसेस्तैर्विधिवदिह पचेत् प्रस्रमाचं तवाज्यम् ।
 पाठाधात्रौहरिद्रात्रिवृदुपरचितेनापि कल्केन सिद्धं
 यो वा कौटारिकृष्णासल्लवञ्जटिलाभिर्विलीढः सदा स्वात् ॥३५॥

सस्यक् सिद्धरसायनमेतत् पुरा कालयवनीहृत्वे तत्पितुः श्रीगिरिजेन प्रोक्तं आदिति-
 योक्षणा कार्या । व्याख्यातोऽयं श्लोकः भाक् लौहनिद्रपथाव्यपथनाध्याये ॥३६॥

कालाभक्त-रसायने—सिद्धं पुटनादिदृष्टम् । कलांशं हेमचूर्णञ्च अभात्
 षोडशं सूच्यते । आटरूपरसेन वासकसुरसेन । तप्तद्रोगहरेः यस्मिन् यस्मिन्
 रोगे प्रयोज्यं तदर्थं तप्तद्रव्याभिनाशनद्वयकृतैरित्यर्थः । त्रिफलाव्योषचूर्णञ्च समुदा-
 येनासप्तमम् ॥ ३६—४४ ॥

पाठादिदृष्टे—पाशाशोलूखले पलाशकाष्ठविरचितोलूखले, तन्मलवियुजि सुपरि-
 शुद्धे पत्यर्थः । विमर्दीकृतैः विमर्दात् पीडनात् सङ्कृतेः सङ्कृतीतेः ; "विमर्दीकृतैः"

सौकर्यः सप्तरात्रान्तिमतिविशदां पक्षतो मासमात्रा-
चातुर्यं सत्त्ववित्वं वरसकलकलाभिज्ञतां प्राप्नुयात् सः ॥४६॥

अथ ताप्यादिवटकः ।—

ताप्याभ्रकत्रिकटुतुल्यशिलाजकान्त-

मङ्गोललोहमलटङ्कणसैन्धवञ्च ।

भृङ्गीरसेन वटकांश्च मसूरमात्रान्

खादेद्रसायनवरं सकलामयघ्नम् ॥४७॥

अथ कमलाविलासो रसः ।—

लोहाभ्रौ बलिस्त्रुतहाटकमयस्तुल्यं कुमारीरसे

पक्कोरण्डलैर्निबध्य सुदृढं सङ्गान्यराशौ त्रयहम् ।

जिष्णादृत्य विचूर्णितं मध्वरा-युक्तं यथासात्म्यतः

कृष्णात्रेयविनिमित्तं गदजरा-विध्वंसि सौख्यप्रदम् ॥४८॥

आज्जासिद्धमिदं रसायनवरं सर्वप्रमेहप्रणुत्

कामं पञ्चविधं तथैव तनुगं पाण्डुञ्च हिकामं त्रणम् ।

श्लेष्माणं पवनं हलौमकगदं हन्याच्च मन्दानलं

काण्डुकुष्ठविसर्पविद्रधिमुखापस्मारमुख्यान् जयेत् ॥४९॥

इत्यत्र “विसर्पघृतेः” इत्यपपाठः अर्थसङ्गतिविरहात् । आदकाञ्चैः ब्राह्मीरसेः निष-
सित्यन्वयः । कोटारिः विडङ्गः । गटिला जटामांसी । “सौकर्यः” इत्यत्र
“सौकर्यम्” इति पाठः साधुः ; सौकर्यं कर्मनैपत्यमित्यर्थः । ब्राह्मीरसादकेन
पाठादिकर्मकेन च पादिकेन सिद्धं मृतप्रस्थं विडङ्गादिचूर्णेन घृतात् पादिकेन सह
संश्लेष्य नित्यं लिङ्गादिति ॥ ४५।४६ ॥

ताप्यादिवटके—शिलाजः शिलाजतु । लौहमलं मसूरम् ॥ ४७ ॥

कमलाविलास—बलिः गन्धकः । हाटकं क्षणम् । अयस्तुल्यम् असादि-
चतुष्टयं प्रत्येकं लौहित्यम् ; “अयः” इत्यत्र “पविः” इति कस्यचित् पाठः । पक्का
शने कुमारीरसेनामयं सत्त्वात्वे क्लिप्तं सत्त्वाय च इत्यर्थः, रौद्रपक्षं कला इत्यर्थो वा ।
“पक्कोरण्ड” इत्यत्र “पक्कोरण्ड” इति कस्यचित् पाठः । सङ्गान्यराशौ उत्कृष्टधान्य-

गोप्याद्गोप्यतरः सुखेन सुलभः सर्वत्र सिद्धो रसो

नाम्नाऽयं कमलाविलास इति सद्द्वैव्यस्य कौर्त्तिप्रदः ॥५०॥

अथ लक्ष्मीविलासः ।—

वेदेन्दुनेवाङ्गरसाङ्गभागा भूसूतगन्धोषणतिन्दुटङ्काः ।

भृङ्गाद्रंगुञ्जाजवनोनवाभिर्भाष्यं त्रिगः स्वेद्यमदोऽकंपत्रे ॥५१॥

लक्ष्मीविलासः स विशाललक्ष्मीं

तनौ तनोति क्षयिणः प्रयोगैः ॥५२॥

अथ नारिकेलपाकः ।—

वाराहोमुषलीकन्द-कनकाहिस्वरस्तथा ।

वानरीफलसंयुक्तं चूर्णयित्वा पृथक् पृथक् ॥५३॥

कार्पासमज्जदुग्धेन उत्कल्य यथाक्रमम् ।

भावनासप्तकं दत्त्वा सूर्यतापे विशोषयेत् ॥५४॥

राशिमध्ये । वरा विफला । लवणं सार्वदेहिकमित्यर्थः । “नाम्नाऽयं कमला-
विलास इति सद्द्वैव्यस्य कौर्त्तिप्रदः” इत्यत्र “नाम्नाऽयं कमलाविलासमहतां वैद्यान्-
यशस्कारकः” इति पाठः अथैवमुक्तिराहिस्तथा न साधुतया प्रतिभाति । “वैद्यानां
कमलाविलासकरसोऽत्यन्तं यशस्कारकः” इति कस्यचित् पाठः ॥ ४८—५० ॥

लक्ष्मीविलासः—वेदाः चत्वारः, इन्दुः एकः, वैशाखि वीणि, अङ्गानि षट्, रसाः
षट्, अङ्गानि षड् भागाः । भुः सत्, सौराष्ट्ररत्निका इत्यर्थः ; “सौमकम्” इति
काचित् । कपणं सरिचम् । तिन्दुः तिन्दुकः । टङ्काः इत्यन्तरं बाष्पाः इति शेषः ।
भृङ्गः भृङ्गराजः, आर्द्रः आर्द्रकः, गुञ्जा रत्निका, जवनो जमानो, नवा पुनर्नवा तामिः ।
अदः एतद्वृषजं भृङ्गादिरसः त्रिगः भाष्यं, ततः अकंपत्रे स्वेद्यम् अकंपत्रेषावेव
करीषाद्यौ किञ्चित् स्वेदयेदित्यर्थः ॥ ५१।५२ ॥

नारिकेलपाकः—वाराहोमुषलीकन्दः वाराहोऽकन्दः मुषलीकन्दश्च, कनकं धुसूर-
बोजम्, अहिः सौमकं, स्वरः सुवर्णम् ; “स्वरः” इत्यत्र “स्वरम्” इति पाठः साधुः ;
“स्वरः” इति पठि—दुरालभा । वानरीफलसंयुक्तं शृङ्गिष्ठावोजसंयुक्तम् । कार्पास-
मज्जदुग्धेन कापासाद्रंजीनित्यांसेन उत्कल्य आर्द्राक्य इत्यर्थः ; “कार्पासमज्ज-
दुग्धेन” इत्यत्र “कार्पासमज्जा दुग्धेन” इति पाठः—कार्पासमज्जां दुग्धेन उत्कल्य

नारिकेलञ्च सम्भृत्य द्वारं कृत्वा यथाविधि ।
 गोदुग्धेन तु तत्क्राव्य-पौडगद्वयमावृतः ॥५५॥
 दद्यां संवर्तितं भाण्डे यथा दार्ढ्यं न याति च ।
 शीतं चूर्णीकृतं पक्वमाज्येन प्रपचेन्नरः ॥५६॥
 जातौफलं लवङ्गञ्च एलाचूर्णं विनिक्षिपेत् ।
 निष्पन्नं शाणमावन्तु गृहीत्वा प्रपिवेत् पयः ॥५७॥
 वातरोगाः प्रमेहाश्च बलक्षयस्तथोत्थणाः ।
 सप्तरात्रप्रयोगेण प्रशमं यान्ति सर्वतः ॥५८॥
 वृद्धोऽपि तरुणत्वं स प्रहर्षति सदा नरः ।
 सौम्यतास्थं नारिकेलं गुरुणा परिकीर्तितम् ॥५९॥

इति श्रीवैद्यपतिमिहिरास्य मुनीनाम्भटाचार्यस्य कृतो रसरत्नसमुच्चये

रसायनविधिर्नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

भावार्थः तेन दुग्धेनेत्यर्थः । नारिकेलं वल्कल-कपालविरहितं विमुक्तमुखावरणं
 नारिकेलमूलमित्यर्थः, तच्च भावभावस्यावां यथा स्यात् तथैव स्थापनीयम् ; सन्धुस्य
 प्रपूय, वाराहीकन्दादिनेति शेषः । तद्व्याप्यपौडगद्वयमावृतः तेषां व्याप्यानां पात्र्यानां
 सनारिकेलवाराहीकन्दादिचूर्णानां, चूर्णेनपेक्ष्येत्यर्थः, पौडगद्वयमावृतः स्वातिशङ्क-
 प्रमाद्येनेत्यर्थः । यथा दार्ढ्यं न याति यथा नात्यर्थे शुष्कोभवति दग्धोभवति वा ।
 “वातरोगाः प्रमेहाश्च बलक्षयस्तथोत्थणाः” इत्यत्र “वातरोगान् प्रमेहाश्च बलक्षय-
 मथोत्थनान्” इति पाठः न साधुः । अथसाशयः,—वाराहीकन्दादीनां चूर्णे पृथक्
 पृथक् कपालविरहितानिर्वाहिनः सन् सन् वारान् भावयित्वा आसपे शोषयेत्, ततः
 सप्तभागं तत् सर्वं गृहीत्वा वल्कल-कपालरहितस्य यथावस्थितस्य सन्धुक्तमुखावरणस्य
 नारिकेलस्यान्तः प्रपूय च सुखं निरोधयेत्, ततः सौरधनारिकेलपेषया स्वातिशङ्केन
 दुग्धेन सह तं नारिकेलं दद्यां मुहुः सहद्वयन् सत्पात्रे तथा पचेत् यथा नात्यर्थे
 शोषं मच्छेत् न वा दग्धोभवेत् । ततः पक्वं शीतञ्च तं नारिकेलं सौषधं सचूर्णं
 हृते भर्त्रयेत्, पात्रावसाने जातौफलादिचूर्णे यथायोग्यं प्रक्षिप्य स्थापयेत्, तत्रात्र
 प्रतिदिनं शाणमानं मुक्ता चौरानुपानं कुप्यादिति ॥ ५३—५९ ॥

इति रसरत्नसमुच्चयवोधिन्यां षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

अथ सप्तविंशोऽध्यायः ।

अथ वाजीकरणम् ।—

अथ वाजीकरणस्य गुणाः ।—

वाजीकरणमन्विच्छेत् सततं विषयी पुमान् ।

पुष्टिस्तुष्टिरपत्यञ्च गुणवत्तत्र संस्थितम् ॥ १ ॥

अथ वाजीकरणस्य निरुक्तिः ।—

वाजीवातिवन्तो येन यात्यप्रतिहृतीऽङ्गनाः ।

तत् वाजीकरणं विद्धि देहस्थौजस्करं परम् ॥ २ ॥

स्वस्थशौजस्करत्वसामान्यात् रसायनावन्तरं वाजीकरणं बुबुधुः प्रथमं तस्य
प्रयोजनीयताभावे, वाजीति ।—विषयी विषयाः स्रक्चन्दनवनितादयः, ते अस्म
सन्तीति तादृशः विषयोपभोगशीलः पुमान् सततं वाजीकरणं वाजः शकं
सोऽभ्यासीति वाजी, अवाजी वाजी क्रियते येन तत् ; यथा—वाजः सैद्युनं सैद्युन-
शक्तिरित्यर्थः, सोऽभ्यासीति वाजी, अवाजी सैद्युनशक्तिविरहितः वाजी सैद्युनशक्तियुतः
क्रियते येन तत् ; उक्तञ्च हारीतेन—“वाजो नाम प्रकाशत्वात् तस्य सैद्युनमंशितम् ।
वाजीकरणसंज्ञाभिः पुंस्त्वमेव प्रचलते ॥” इति । अरकेषु तु—“येन नारीषु सामर्थ्यं
वाजीव लभते नरः । प्रजेवात्यधिकं येन वाजीकरणमेव तत् ॥” इत्युक्तम् ; एवञ्च
वाजीकरणं वाजीकरणयोगमित्यर्थः, अन्विच्छेत् सेवेत, तत्र वाजीकरणे पुष्टिः
सांक्षीपचयः, तुष्टिः सन्तोषः, गुणवत् सर्वगुणाढ्यम् अपत्यं न पतति वंशी येन जातेन
तत्, सन्तानमित्यर्थः, संस्थितम् अवस्थितं, नित्यं वाजीकरणशोधसेवनेन देहपोषणं
प्रमदात् अप्रतिहतशक्तिवृत्तेश्च मनसः प्रीतिबाहुल्यं रूपशौर्धादिगुणाढ्यमपत्यञ्च
कायते इत्यर्थः ॥ १ ॥

वाजीकरणसंज्ञायाः बीजभावे, वाजीवेति ।—वाजीव अथ इव । येन सौपथेन
इत्यर्थः ॥ २ ॥

अथ युक्तचयस्य निदानम् ।—

शुक्रन्तु चिन्ताध्यायाम-व्याधिभिर्देहकर्षणात् ।

क्षयं गच्छत्यनग्रनात् स्त्रीणाञ्चातिनियवणात् ॥ ३ ॥

अथ बाजीकरणयोगोपदेशे प्रतिज्ञा ।—

तस्मात् प्रयोगान् वक्ष्यामि दुर्बलानां वलप्रदान् ।

सुखोपयोगात् बालानां भूयश्च बलवर्धनात् ॥ ४ ॥

अथ बाजीकरणप्रयोगे पूर्वकृत्यम् ।—

शुद्धकायो यथापत्तिं ह्ययोगान् प्रयोजयेत् ॥ ५ ॥

अथ मधुकर्षयोगः ।—

कर्षे मधुकर्षस्य घृतक्षौद्रसमन्वितम् ।

पयोऽनुपानं या लिङ्घान्निव्यवेगः सदा भवेत् ॥ ६ ॥

श्रीचयुक्तः पुमान् स्त्रीषु दुर्बलो भवति, अत एव युक्तचयस्य कारणपरिहाराच्च निदानसाङ्गः, शुक्रलिति ।—स्पष्टम् ॥ ३ ॥

बाजीकरणस्य प्रयोगान्तरोक्तिमूलितं तत्प्रयोगोपदेशं प्रतिजानीते, तस्मादिति ।
—“सुखोपयोगान् बालानां भूयश्च बलवर्धनात्” इति पाठः ल. स. नोरमः, बालानां बाजीकरणयोगान्हेतात्, तथा “बालानाम्” इति कण्ठोच्चार्य दूनां हठानाञ्च ललकारत्वाभावात्प्रसङ्गाच्चेति । अरके तु—“सुखोपयोगान् बालिनां भूयश्च बलवर्धनात्” इति पाठः दृश्यते; सुखोपयोगान् सुखेन उपभोगो यैः तान् यैः योगैः उपभोग-शक्तिर्वर्धते तानित्यर्थः, बालिनां भूयश्च बलवर्धनात् न केवलं दुर्बलानां वलप्रदान्, बलिनीऽपि यदि सेवन्ते तदा तेऽपि त्रिगुणवलवन्तो भवन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

बाजीकरणयोगप्रयोगे पूर्वकृत्यसाङ्गः, शुद्धकाय इति ।—शुद्धकायः वसन-विशेषमादिपञ्चकर्मणा संशोधितदेहः, यथापत्तिं पत्तिं परिपाकशक्तिम् अनतिक्रम्य, अथित्यादिकमपेक्ष्येत्यर्थः, ह्ययोगान् ह्यथा कासुकाय हितं कर्त्तुं तादृशान् योगान् ॥ ५ ॥

मधुकर्षयोगे—“सदा” इत्यत्र “स ना” इति अरकसम्प्रतः पाठः अनोरमः, सदा-नित्यशब्दयोरिकायंयोरिकस्य प्रयोगस्य पुनरुक्तिदुष्टत्वात् । ना पुरुषः ॥ ६ ॥

अथ शङ्खीप्रयोगः ।—

कुलीरशृङ्गा यः कल्कमालोढ्य पयसा पिबेत् ।
सिताष्टनपयोऽन्नाग्रे स नारीषु वृषायते ॥ ७ ॥

अथ स्वयङ्गुप्तादिचूर्णम् ।—

स्वयङ्गुप्तेक्षुरकयोर्वीजचूर्णं सशर्करम् ।
धारोष्णेन नरः पोत्वा पयसा रासभायते ॥ ८ ॥

अथ तिलप्रयोगः ।—

बस्ताण्डसिद्धे पयसि भावितानसकृत्तिलान् ।
यः खादेत् समितान् गच्छेत् स स्त्रीशतमपूर्ववत् ॥ ९ ॥

अथ सिन्दूररसः ।—

गन्धकेन समं सूर्तं श्वेताङ्गोल्लजटारसैः ।
त्रिदिनं मर्दितं तेन रसेन गुटिकीकृतम् ॥ १० ॥
रक्तचित्रकवाराङ्गी-पत्रनिर्यासपेषिते ।
सद्योहताजमांसस्य पिण्डे न्यस्तं विपाचितम् ॥ ११ ॥
तप्ततैले मज्जयीत यावत् सिन्दूरसन्निभम् ।
भक्षयेत् मधुसर्पिर्भ्यां गोक्षौरश्च पिबेदनु ॥ १२ ॥

शङ्खीप्रयोगः—कुलीरशृङ्गाः कर्कटशृङ्गाः ॥ ७ ॥

स्वयङ्गुप्तादिचूर्णम्—स्वयङ्गुप्ता शृङ्गाशिखी । इक्षुरकः कीकिलाचः । रासभायते
रासभः गर्दभ इव आचरति गर्दभवत् इति शक्तिमत्पन्नो भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

तिलप्रयोगः—बस्ताण्डसिद्धे कृतागण्डसिद्धे पयसि, तच्च क्षीरपरिभाषया साधि-
तव्यम् ; यद्यपि क्षीरेण सङ्गं बलाभांसांसा विरोधः तत्तत्तद्धिः प्रोक्तः, तथाऽपि तद्विशेष-
बलवत् । इदं तु बस्ताण्डविषयतया विशिष्टत्वेन पुनस्तत्सर्गापवादरूपं न विरुद्धमिति
मन्तव्यम् । असक्तं सप्तवारान् । स्त्रीशतमिति बहुकालोपलक्षणम् । अपूर्ववत्
पूर्वमकृतस्त्रीसन्धीयवत् ॥ ९ ॥

सिन्दूररसः—श्वेताङ्गोल्लजटारसैः श्वेताङ्गोठमूलरसैः । तेन रसेन अङ्गोठमूल-

स्त्रियः सेवेत तत्त्यागि यतः स्फुटति लोचनम् ।

न क्रामति रसश्चास्मिन् क्रान्ते स खलु मन्त्रयः ॥१३॥

अथ कामकलाख्यरसः ।—

मुषलीकदलीकन्द-वाजिगन्धाकशेकैः ।

मर्दितं हेमसूताभ्रं मूषास्थं पुटपाचितम् ॥१४॥

शाल्मलीचूर्णसंयुक्तं वासराख्येकविंशतिः ।

भक्षयित्वा चतुर्माषं गव्यं क्षीरं पिवेदनु ॥१५॥

सर्वाङ्गोद्वर्त्तनं कुर्यात् सयवैः शाल्मलीरसैः ।

अन्वहं मधुराहारः सहस्रं रमते स्त्रियः ॥१६॥

अथ कामदेवः ।—

हेमपादयुतः सूतो मर्दितः शाल्मलीरसैः ।

कदलीकन्दनिर्यासे क्षीरेक्षुरसगोघृते ॥१७॥

रसेन । वाराही वाराहीकन्दः । स्त्रियः इति बहुवचननिर्देशः बहुवारौसश्रीम-
आपकः । तत्त्यागि स्त्रीसमने अकृते । तत्त्यागि यतः लोचनं स्फुटति, अतः स्त्रियः
सेवेत इत्यन्वयः । नेति ।—रसम् इमं रसं, भेषजनिर्दिशत्यर्थः, न क्रामति
नातिक्रामितुं समर्थं भवति, किमपि भेषजमिति शेषः, अथत् किमपि भेषजं नानेन
तुल्यं वीर्यवत् भवतीत्यर्थः । अस्मिन् रसे क्रान्ते अवधारिते स रसक्रान्ती पुनान् जन्मवः
खलु काम एव, द्वितीयः काम इव रूपादिसम्पन्नः भवतीत्यर्थः ॥१०—१३॥

कामकलाख्यरसे—मुषली तालमूली । सुषल्यादीनां प्रत्येकरसैकैकदिनमर्दितं
हेमसूताभ्रं मूषायां संस्थाप्य पुटपाकं कुर्यात्, ततः माषचतुष्टयभौषधं शाल्मलीचूर्णेन
एकविंशति दिनानि सेवेत क्षीरानुपानञ्च कुर्यात् । किञ्च भौषधभक्षणकाले शाल्मली-
मूलरसपिष्टधवचूर्णेन उद्वर्त्तनं कुर्यादिति । रसरक्षाकरे अस्मिन् किञ्चित् पाठवेपथ्वे
दृश्यते ; तथा च—“मृतसूताभ्रकं स्वर्णं वाजिगन्धाकशेकैः । सुषलीकदलीकन्द-द्रव्यैश्च
मर्दयेद्दिनम् ॥ रुद्धा लज्जयिना पश्चात् सद्यः पूर्वोक्तकैः द्रवैः । पुटं दृढं
पुनर्मर्दयेत्तदपटैः पथेत् ॥ शाल्मलीजातनिर्यासेः चतुर्माषञ्च भक्षयेत् । गोक्षीरे-
मर्कटोद्वर्त्तनं पश्चाद्धं पाथयेदनु ॥ रसः कामकलाख्योऽयं रमते स्त्री सहस्रधा ।
सर्वाङ्गोद्वर्त्तनं कुर्यात् सयवैः शाल्मलीरसैः ॥” इति ॥१४—१६॥

कामदेव—हेमः पादेन सूताचतुर्माषेन युतः, तेन भक्षयित्वा लोचनं भागः स्वर्णं च

मात्सिके चासक्तत् खिन्नः शाखलीचौरगोक्षुरैः ।

शर्करामलकद्राक्षा-मुषलीमाषमात्सिकैः ॥ १८ ॥

युक्तो रश्माफलद्रव्या कामदेव इति स्मृतः ।

सेवनादूर्ध्वलिङ्गः स्याद्वावयेद्वनिताशतम् ॥ १९ ॥

अथ मदनसुन्दरः ।—

गन्धकेन रसः पिष्टः कङ्काररसमर्दितः ।

विपक्वो बालुकायन्त्रे वृष्यो मदनसुन्दरः ॥ २० ॥

चतुर्थांशो यावत्तः । असक्तत् सप्तधा खिन्नः सन्तप्रकदलीकन्दनिर्यासादौ निक्षिपात्
कृतस्त्रेदः पक्व इत्यर्थः । शाखलीचौरगोक्षुरैः इत्यत्र शाखली च चौरश्च गोक्षुरश्च तं
तैः इति विग्रहः, न तु शाखल्याः चौरश्च गोक्षुरश्च इति । रश्माफलद्रव्या आम-
कदलीकलरसेन । अथमर्थः,—हेमवृत्तौ यथोक्तमानौ शाखलीरसेन दिनैकं मर्दयित्वा
पिष्टं कुर्यात्, ततः सुगन्धं तं सन्तते कदलीकन्दनिर्यासे निक्षिपेत्, शीतोभूते च
निर्यासे उद्धृत्य संशीघ्रं प्रक्षाल्य च पुनरप्यस्मिन् तादृशे निर्यासे निक्षिपेत्, एवं
सप्तवारान् कुर्यात्, ततः पूर्वोक्तविधानेन चोरे इक्षुरसे गोष्ठते मधुनि च
निक्षिपेत् । यद्यपि मधु उष्णविरोधि न सत्तापमर्हति विषवदपकारकत्वात्, तथापि
छत्तरकालं शाखल्यादिद्रव्यान्तरसंयोगात् संयोगशक्तेरविवक्ष्यत्वाच्च नैदनीयधं विग्रह-
गुणमावहति । ततः तदौषधं पुनः संशीघ्रं प्रक्षाल्य विष्णुश्च च शाखल्यादिद्रव्याणां
मूलभागिकाणां चूर्णैः चौरचोद्राव्याच्च तुल्याभ्यां समीय आमशीघ्रफलद्रवेष गुटिकां
कुर्यादिति ॥ १७—१९ ॥

मदनसुन्दरः—रसगन्धकयीः समभागता । कङ्काररसमर्दितः रक्तोष्णरसमर्दितः ;
मदनश्च दिनवये कर्तव्यं रसेन्द्रसारसंवादात् ; तत्र च “अनङ्गसुन्दररसः” इति
नाम्ना प्रसिद्धीदर्थयोगः बालुकायन्त्रे पाकान्तरं पुनः रक्तपुष्पवेणु श्वेतपद्मरसाभ्या-
मेकैकभावनया निष्पादनीय इत्युपदेशः दृश्यते ; तथा च—“शुद्धवृत्तं समं गन्धं तादृ-
कङ्कारकद्रवैः । मर्दितं बालुकायन्त्रे धामं मस्पृष्टके पथेत् ॥ रक्तागन्धद्रवैर्भाज्यं
दिनैकानु सिताभुजे । यद्येष्टं मद्येष्टानु कामयेत् कामिनीशतम् ॥” इति । तथा
अथर्व्यरवायव्यां “कामिनीमदपञ्चनः” इति नाम्ना प्रसिद्धेऽस्मिन् रक्तगन्धद्रव्याणां
रसैः दिनैकं भावना शूलरथा बह्वं मद्यपञ्चं काव्यमित्युपदेशश्च कृतः । यत्र च

अथ पूर्णचन्द्रः ।—

कामदेव इह मोक्षटारमो रक्तपुष्पमुनिसारभावितः ।

पूर्णचन्द्र इति विश्रुतो रसः प्राणितानां चरमधातुपूरकः ॥२१॥

रहस्यं कुसुमास्तस्य शृङ्गारस्याधिदेवतम् ।

कार्मणं सुदृशामूचे रसत्रयमिदं हरः ॥२२॥

अथ सदनमुत्पन्नः ।—

मासार्द्धमात्रं हरजं विमर्द्य रसेन मोक्षस्य रसेन तेन ।

त्रिःसप्तसङ्गानि दिनानि गन्धं तत्सम्मितं गोष्ठतमध्यपक्वम् ॥२३॥

विभाव्य तेनैव विगोथ्य युञ्ज्यात् काचस्थगोर्नागलतादलेन ।

तयोर्विमर्द्याथ निषेद्य दुग्धं पिवेन्निशायां कदलीफलं तत् ॥२४॥

“रक्ताग्न्यद्रवैर्भाज्यं दिनैकन्तु सिताम्बुजैः” इति रसेन्द्रोक्तपाठस्यैव “रक्ताग्न्यद्रवैर्भाज्यं दिनैकन्तु सितायुतम्” इति विशेषपाठः ॥ २० ॥

पूर्णचन्द्रे—इह वागीकरणाधिकारे कामदेवः “हेमपादयुतः” इत्यादिना प्रागुक्तः निष्पन्नः रसः मोक्षटारसः स्रष्टा गुणा तस्याः रसेन सह वर्तमानः, गुणाफल-रसमर्दितः इत्यर्थः, रक्तपुष्पमुनिसारभावितः रक्तवर्णवक्त्रपुष्परसेन सप्तधा मर्दितः । चरमधातुपूरकः शुकपीषकः ; प्रागुक्तः कामदेवरसः एव स्रष्टारस-रक्तवक्त्रपुष्प-रसाभ्यां मर्दितयेत् पूर्णचन्द्ररसो भवति । कुसुमास्तस्य कामस्य रहस्यं मोक्षस्त-मित्यर्थः, हर्षजननात् । शृङ्गारस्य अधिदेवतम् अधिष्ठानी देवता, सन्तोषशक्ते-रत्युत्कर्षजननादित्यर्थः । सुदृशां वराङ्गनानां कार्मणं सक्तत्वादधिगोशनेन वशीकरणवत् वशीकरणमित्यर्थः । रसत्रयमिदं कामदेवसदनमुत्पन्न-पूर्णचन्द्राख्यं रसत्रयम् ॥ २१।२२ ॥

सदनमुत्पन्नस्य—मासार्द्धमात्रं पञ्चदशदिनानि ; “मासार्द्धमात्रम्” इति कस्यचित् पाठः । हरजं पारदम् । मोक्षस्य रसेन शाकलीमूलरसेन, न तु मोक्षरसेन, तन्मालरीकशोषेण सह सादृश्यदर्शनात् । तेन रसेन मोक्षस्य रसेन । त्रिःसप्तसङ्गानि दिनानि एकविंशतिदिनानि । तत्सम्मितं रससंज्ञितम् । विभाव्य तेनैव गोष्ठतेनैव भावयित्वा । युञ्ज्यात् तादृशं रसं गन्धस्य ऐक्यं निलयेत् । काचस्थयोः काचकूपिका-स्थितयोः तयोः रसगन्धयोः, सावानिति शेषः । नागलतादलेन ताम्बूलीपत्ररसेन । कदलीफलमित्यत्र खादित्यति शेषः । तत् पीषयस्त्रयानन्तरं सेवितं कदलीफल-

मदनं मदयन्मदमुज्ज्वलयन् प्रमदानिवहानतिविह्वलयन् ।

सुरतैः सुखदंगतविच्यवनेभेवसारजुषामयमेव सुहृत् ॥२३॥

अथ कुसुमायुधः ।—

सूतस्य द्विपलं चतुष्पलमितो गन्धो न्युतं काञ्चनं

पादच्यूनपलं सुवर्णविमलताप्यं रसेनाभितम् ।

लोहं कान्तमलस्तयाऽसितघनं कर्षाभितावेकशो

हन्तव्यं दरदेन लोहमखिलं चूर्णं ततो मदितम् ॥२६॥

मित्यर्थः ; यथा—तद्वदिति स इत्यर्थे अन्वयः, स रस इत्यर्थः, मदनं मदयन् उभेययन्, मदनं हर्षयन्, उज्ज्वलयन् वदयन् । नूतनित्यवनेः शब्दगुणैरित्यर्थः । भवसारजुषां भवे संसारे सारं रजभूतं कामिनौहपं वातु इत्यर्थः ; यथा—सारं येषं कामसुखमित्यर्थः, जुषते सेवते ये तेषाम् । अयमर्थः,—अनियतमानं पारदं शालात्मीरसेन पचयेत् मर्दयेत्, मर्दयेत् पृथक्भाजने गन्धकमपि पारदतुल्यम् एकविंशतिवासराणि तेनैव रसेन, ततस्तं बन्धेनाविष्य यामद्वयं घृतेन पचेत्, अतप्यं च यामद्वयानन्तरं तेनैव घृतेन पुनः सताडं भावयेत्, ततः शुष्कोक्तं तं गन्धकं रसेन मेलयित्वा मर्दयेत् काचकूप्यां स्थापयेत् । अथ निशि ताम्बूलपररसेन सह तस्य माचां पीत्वा पक्कदलीफलं सदुग्धमगुपिविदति । रसरत्नाकरे यागोऽयं पूर्वेन्दुरसनाम्ना किञ्चित् विभिन्नपाठ- तथा पठितः ; यथा—“शालात्मीरद्रवेर्मये पलैकं शुद्धतकम् । पृथक् खल्ले विसत्ताडं तद्रवेर्मये गन्धकम् ॥ एकीकृत्य घृतेः सार्द्धं मर्दयेत्तच्च गोलकम् । यामद्वयं पचे- दाज्यं बन्धे बद्धा तु पाचयेत् ॥ दिनेकं शालात्मीद्रात्रैः पिष्टं यामद्वयं पचेत् । मर्दयित्वा पुनः पिष्टं नागवज्रा च वेष्टयेत् ॥ निशिप्य काचकूप्यां सह द्रवं दत्त्वा तु शालाजम् । पलैकपरिमाणन्तु पचेत् यामद्वयं ततः ॥ बाणुकायन्- मध्ये तु द्रवे जीर्णं समुद्धरेत् । द्विगुणं भजयेत् प्रातः नागवज्रोदन्तान्तरं ॥ सुषर्णी समितां क्षौरैः पलैकं पाचयेदग्नौ । रसः पूर्वेन्दुनामायं सुखगुणैर्यकरी भवेत् ॥ कामिनौगां सहस्रैकं नरः कामयते ध्रुवम् ॥” इति । मदनं काममपि मुदा हर्षय हर्षजननेन मदयति एतद्रससेवनेन उन्मत्तवत्, क्षरोतीति मदनमुन्मत्त, मदयतेः क्तिप्, तथाभूतः रसः ॥ २३—२५ ॥

कुसुमायुधे—पादच्यूनपलमितं वाक्यं नूतं काञ्चनमित्यनेन सम्बध्यते, पादच्यूनपलं नूतद्रवम् । सुवर्णविमलताप्यं सुवर्णं गौरिकं, विमला रौप्यमाधिकं ताप्यं सुवर्ण-

मूषायां विगतावृत्तौ सिकतया यन्त्रे कृते स्थापयेत्
ब्राह्मोवारि दिनं निधेहि तदनु प्रत्येकमेकाक्षरम् ।
वासो कुञ्जरशृङ्गिका त्रिकटुकं मेघौ च निर्गुण्डिका
तालो कुञ्जरशृङ्गिका हुतवहस्तीयानि दत्त्वा पचेत् ॥२७॥

ततस्तं निखिलाभोभिर्विमर्द्य पुटयेत्तु ।
निष्ठांसैः शास्त्रैर्ग्राह्यो वल्लवयमितो रसः ॥
बलोपलितनाशाय त्रिमामं मधुराशनः ॥२८॥

सुरतेषु सुताचनान्तैर्गतवीर्यैश्च वनैर्मनो यदि ।
तदमुं रसमाश्रयाऽऽश्रयं कुसुमाश्रय चिराय धन्विनः ॥२९॥
यदि सन्ति सहस्रशः स्त्रियश्चतुराशेधमनोहराः प्रसन्नाः ।
सुकवेरिव गुम्फाना गिरां सुरसोऽनेन युवा रसेन भूयात् ॥३०॥

भाषिकं रसेनीकितं प्रत्येकं द्विपलम् । लौहं क्षातमक्षः सखुरः समितघनं कृष्णाम्बुः
“असितघनम्” इत्यत्र “सितघनम्” इति पाठः न मनोरमः, श्वेताक्षस्य रसादिकर्मणि
अप्राशक्यात् ; कर्षोभितानेति शब्दः एवञ्च लोहादिवशात् प्रत्येकशः कर्षोभितौ द्विकर्ष-
नित्यर्थः । इत्यर्थं दरदं लौहं वादशांशद्विकुलितं सङ्गं लौहं सदैवित्वा मारयितव्यं,
तादृशञ्च लौहं योगेऽस्मिन् प्रयोज्यम् । दरदं सङ्गं लौहमारुचे शाईश्वरवचनं यथा
—“क्षिपेता वादशांशेन दरदं तौष्ण्यार्णतः । सदैवेतं कान्धवादावेयमितुम्भं ततः
पृटेत् ॥ एवं सप्तपुटेमैतुं लौहचूर्णनवाप्रुशत ॥” इति । मूषायां विगतावृत्तौ
गिरावरणायां मूषायाम् । सिकतया कृते यन्त्रे बालुकावन्त्रे । तदनु प्रत्येकमेकाक्षरं
ब्राह्मोरेरि दिनमेकं पाकानन्तरं वक्ष्यमाणात् एकैकस्यात् दद्यात् सङ्गीते तीये दिनचवं
निधेहीत्यर्थः । प्रत्येकमेकादित्युक्तं, तदंशं विशिष्याद्, वासिति ।—कुञ्जरशृङ्गिका
दशिकन्दः, इत्यलुक् इत्यर्थः । “कुञ्जरशृङ्गिका” इत्यत्र “कुञ्जरशृङ्गिका” इति पाठे
—कुञ्जरशृङ्गिका “हातिशृङ्गा” इति भाषा ; अस्मिन् पक्षे—दन्तिशृङ्गोरसेन वारदयं
पचेत् । “कुञ्जरपिप्पली” इति कश्चित् पाठः । मेघौ मेघशङ्खौ ; “मेघौ” इत्यत्र
“मेघौ” इति पाठान्तरम् । “मेघौ च” इत्यत्र “लोभार्द्र” इति कश्चित् पाठः । तालौ
तालमुक्ता । हुतवहः शिवकः, एषां तीयानि रसान् कायान् वा । ततस्तं बालुका-
वन्त्रे पक्वं तं रसे निखिलाभोभिः बासादीनां सर्वेषां मिलितरसेः । निष्ठांसैरिति ।—

अथ सूत्रेन्द्रः ।—

सुक्ताफलं प्रबालञ्च सुवर्णं रौप्यमेव च ।
 रसं गन्धञ्च तत् सर्वं तोलैकैकं प्रकल्पयेत् ॥३१॥
 रक्तोत्पलैः पत्ररसैर्मर्दयेत्तत्तलीकृते ।
 मर्दयेत्तत् पुनर्दत्त्वा गन्धं माषचतुष्टयम् ॥३२॥
 तन्मध्ये गन्धकं दत्त्वा मर्दयेत्तदनन्तरम् ।
 भीक्ष्वा काचघटीमध्ये सन्निरुध्य प्रयत्नतः ॥३३॥
 बालुकायन्त्रमध्यस्थां कृत्वा काचघटीं ततः ।
 पाकस्तत्र तथा कार्थ्यो भवेद्दयामत्रयं यथा ॥३४॥
 काचपात्रं समाकर्षेत् मिहं सूतं ततः परम् ।
 भक्षयेद्भक्तिकाः पञ्च रोगैराक्रान्तपुद्गलः ॥३५॥
 भाजनं पूर्वरोगोक्तं यत्नतः कारयेद्विषक् ।
 दुर्बलं वपुरत्यर्थं बलयुक्तं करोत्यसौ ॥३६॥

पुटानन्तरं विषमौषधे शाकालीमूलरसेन माषत्रयं खादेत् । सुकवेरिति ।—सुकवेः गिरां वाचां गुग्फना यन्त्रना इव रचना इव इत्यर्थः, सुकवेः रचना यथा सुरसा, तथा अनेन रसेन युवा सुरसो भूयात् इति निष्कर्षः ॥ २६—३० ॥

सूत्रेन्द्र—तत्तलीकृते पत्तलीकृते, पत्तलीभूते सतीत्यर्थः । “तत्तलीकृते” इत्यत्र “पत्तलीकृतम्” इति पाठे—घाटोभूतं यथा स्नानं तथा मर्दयेदित्यर्थः । मर्दयेत्तत् पुनरिति ।—रक्तोत्पलपत्ररसैः सुक्ताफलादिकं मर्दयित्वा माषचतुष्टयं गन्धञ्च तत्र दत्त्वा रक्तोत्पलपत्ररसेन पुनर्मर्दयेत्, ततः पुनरपि माषचतुष्टयं गन्धं तन्मध्ये दत्त्वा मर्दयेत् । भीक्ष्वाः भीक्षुघोषाः देया इत्यर्थः, काचघटीमध्ये स्थाप्या इति निष्कर्षः ; “भीक्ष्वा” इत्यत्र “वीक्ष्वा” “विद्या” वा इति पाठकल्पना सुगमार्था ; काचघटीमध्ये प्रयत्नतः सन्निरुध्य वा काचघटी वीक्ष्वा औषधं यथायथं विन्यस्तं न वा काचघटी अचिकित्ते-
 वार्ति न वा इत्यादिपरीक्षायां सावहितं दर्शनोपया इत्यर्थः । विद्या इति पाठपक्षे—
 काचघटीमध्ये औषधं विद्या । रोगैराक्रान्तपुद्गलः रोगैराक्रान्तः पुद्गलः शरीरं यस्य सः ;
 “पुद्गलः” इत्यत्र “युद्गलः” “युष्मत्” इति पाठान्तरद्वयम् । “पूर्वरोगोक्तम्” इत्यत्र
 “पूर्वयोगोक्तम्” इति पाठकल्पना साधोवर्षी ; पूर्वयोगोक्तं कुसुमायुधोक्तं मधुराशनी

शुक्रवृद्धिं करोत्येव ध्वजभङ्गश्च नाशयेत् ।
 मांसैकेन सूतन्द्रो रागनाशाय कल्पते ॥३७॥
 शालयो मुह्युक्ताश्च गोधूमा भोजने हिताः ।
 घृतं गन्धं तथा चौरं स्निग्धं पथ्यं प्रयोजयेत् ॥
 पारावतस्य मांसञ्च तित्तिरेर्लावकस्य च ॥३८॥

अथ काश्वृद्धरयोगः ।—

शुद्धं सूतं वाजिगन्धाच्च यष्टौ पक्का दुग्धं तच्च काश्वं ददौत ॥३९॥

अथ काश्वृद्धरयोगवयम् ।—

एवञ्चाप्यं वापयित्वा च दद्यात् यदा यष्टिं मागधीं वाजिगन्धाम् ।
 मध्वाज्याभ्यां शाल्यजीसत्वयुक्तां शम्बूकैर्वा भर्जितैर्वाप्यमिश्रैः ॥
 ॥४०॥

अवेदिम्यर्थः । योगोऽयं रसरवाकरे किञ्चित् परिवर्णिताकारेण अभिनवकामदेव-
 रसनाया पठितः ; तथा च—“सुक्ताफलं प्रवाञ्चय सुखं रौप्यमेव च । तोलकैकं
 समादाय पृथक् गन्धं कनूतयोः ॥ रक्तोत्पलदलाद्याभिसर्देयेद्दिग्भवयम् । मर्दयित्वा
 पुनर्देयं गन्धं साधयतुष्टयम् ॥ तस्यैव पक्वतोयेन पुनर्देत्वा च गन्धकम् । शङ्खित्वाद्यापि
 तोयेन बद्धा काचघटे ददे ॥ ततस्तु वाक्कायत्वे पचेत् वामवयं ततः । काचकुप्याः
 समाकृष्य सिद्धसूतमतः परम् ॥ खादेत् रक्तिकाः पक्ष रोगैराकालमानवः । भोजनं
 पुनर्बद्धेयं यवतः सततं मिषक् ॥ दुर्बलं वपुश्चैव मज्जवत् काशते कृष्णम् । मांसैकेन
 सूतन्द्रः पित्तमात्राशयेदुग्दान् ॥” इति ॥ ३९—४० ॥

काश्वृद्धरयोगे—शुद्धं सूतं शोधनमाहणादि कर्मणा विद्युत् पारदं, रससिन्दूर-
 मिश्रणैः । आवर्तितदृष्टे मृतादिकं दत्त्वा मोदकवत् पचेदिति ॥ ३९ ॥

काश्वृद्धरयोगवयम्—वाप्यं कुतश्च, “वाप्यम्” इत्यत्र “वाप्यम्” इति पाठान्तरम् ;
 वापयित्वा प्रविश्य, दुग्धे इति शेषः । पुनर्योगोक्तदिशा आवर्तितदृष्टे कुतश्च
 प्रविश्य बालोदा व दद्यादित्येका शयः । यष्टौवादिद्वितीययोगे—मागधी पिप्पली ;
 शम्बादिद्वयाणां चूर्णे घृतमधुशालमलीमूलरसैः संयोज्य दद्यादिति । शम्बूकैरित्यादि-
 तृतीययोगे—वा च यदा यष्ट्यादित्यं भर्जितैः वाप्यमिश्रैः कुतश्चैव ; शम्बूकमांसेः सह
 दद्यादिति ॥ ४० ॥

अथ सदनकासदेवः ।—

गोलं गन्धकसूतयोस्त्रिकटुकक्वाथेन बद्धाऽथ भू-
 कुष्माण्डान्तरवास्थितं विपिहितं तेनैव लिखोपरि ।
 भाषैर्द्वाङ्गुलमाज्यपक्वमथ तत् कुष्माण्डमध्यादरेत्
 तच्चूर्णं लवसम्मिते सुरक्ता-चूर्णस्य सुष्टिद्वयम् ॥४१॥
 जया शतावरी कृष्णा कपिकच्छफलं तिलाः ।
 प्रत्येकं पलसम्माना यवाः पञ्चपलान्मिताः ॥४२॥
 तावन्मोचफलं द्वे च यष्टी सुष्टिद्वयं शुभा ।
 निक्षिप्य सप्त सप्तात्र भावनाः क्रमशश्चरेत् ॥४३॥
 महाबलावलानाग-बलाभिर्द्वाक्षयाऽपि च ।
 कृष्णाधातौक्षुभिश्चापि दन्तपात्रे निवेश्य च ॥४४॥
 मत्स्यण्डिकायुतं वल्ल-द्वयमानं भजेन्निशि ।
 अनुपानमिह प्रोक्तं धारोष्णं सुरभेः पयः ॥४५॥
 दोषमार्त्तवजं हत्वा कुर्याद्दोषप्रवर्द्धनम् ।
 ध्वं वीक्षाहं तथा स्त्रीषु वाजोकरणमुत्तमम् ॥४६॥

सदनकासदेवः—विपिहितं तेनैव भूमिकुष्माण्डखण्डेनैव आच्छादितम् । लव-
 सन्मित्रे पादप्रमिते, तच्च पलद्वयमपेक्ष्य बोद्धव्यम् । “लव” इत्यत्र “पल” इति कश्चित्
 पाठः । सुरक्ताचूर्णस्य गडूचोचूर्णस्य सुष्टिद्वयं पलद्वयम् । जया विजया ।
 तावन्मोचफलं रक्षाफलमपि पञ्चपलान्मितमित्यर्थः । द्वे च यष्टी यष्टिमधुनः
 पलद्वयम् ; “द्वे” इत्यत्र “द्वौ” इति पाठः न सम्यक्, पलशब्दस्य नपुंसकलिङ्गत्वात् ।
 सुष्टिद्वयं शुभा वंशलोचतायाः पलद्वयम् । सति ।—बद्धनाथसद्भावनादौर्गा सप्तानां
 द्रव्याणां प्रत्येकेन सप्त भावनाः दद्यात् ; तत्र सद्भावना अतिवला श्वेतवला इत्यर्थः ।
 बला पोतपुष्पवला नागवला गीरवतण्डवला दन्तपात्रे राजदन्तनिर्मितं भाजने ।
 सुरभेः पयः गोदुग्धम् । अथनर्थः,—कज्जलीं त्रिकटुकाथेन स्रद्धयित्वा गोलं
 कुर्यात्, ततः तद्गोलकं भूमिकुष्माण्डादरे संस्थाप्य हृदिमुखं भूमिकुष्माण्डखण्डेनैव
 पिशाचस्य पिठनापकच्छेपे द्वाङ्गुलीक्षेपे निमित्ते, अथ तत् पिण्डं घृते पचेत्,
 शीतोद्भूतं कुष्माण्डमध्यादरे कृष्णलोचकं तं बद्धिपूर्वा विधायै च पलाहः

अलं मलयवायुना कुमुदवान्धवेनाप्यलं
मधुव्रतसुखायिनः कलितपञ्चमाः के पिकाः ? ।
अतो भज विशद्वितं रतिसरोजिनीभास्करं
मनोजपरिदेवतं मदनकामदेवं रसम् ॥४७॥

अथ कामधेनुः । —

हेमाभ्रमत्त्वकान्ताकीः प्रत्येकं पलमात्रकाः ।
एकत्र द्वाविताः सर्वे कर्षभूनागमत्त्वकाः ॥४८॥
पलविंशतिसूतेन तैश्च पिष्टिं प्रकल्पयेत् ।
शतधा पातयेत् सूतं पिष्टीं कृत्वा पुनश्च तैः ॥४९॥
शिष्टं द्विपलिकं सूतं सव्यासाद्भक्षतं नयेत् ।
भस्मीभूते रसे तस्मिन् शिष्टे चैकपले ततः ॥५०॥
वज्रं निष्कमितच्चाभ्र-मत्त्वं षट्पलिकं क्षिपेत् ।
द्विपलं गन्धकं शुद्धं द्विदिनं मर्दयेत्ततः ॥५१॥
तत् सर्वं लोहजं पात्रे निष्ठा च सृष्टवह्निना ।
शाल्मलीमूलजं काथं चत्वारिंशत्पलोन्मितम् ॥५२॥
जारयद्मरारजस्य दत्त्वा दत्त्वाऽल्पमल्पकम् ।
स्वाङ्गशतं रसं हृत्वा सुगाढं परिमर्दयेत् ॥५३॥

प्रमाणं शृङ्गीयात्, ततः गुडूचौचूर्णादिकं यथोक्तानां तत्र भिन्नित्वं सहायकादौना
यथाशोध्यं रसेन काथेन वा समं समं बारान् भावयित्वा गन्धदलनये भावने
स्थापयेदिति ॥ ४१—४७ ॥

कामधेनु—कान्तं कान्तलोहम् । अर्कः तासम् । कर्षेति । — सर्वे कर्षभूनां
भूनागमत्त्वं सौमन्मत्त्वं यत् तादृशाः, हेमाभ्रमत्त्वकान्ताकीः इत्यस्य विशेषणम् ।
तैः हेमादिभिः भूनागमत्त्वान्तेः । शिष्टम् अवशिष्टं, शतधा पातनेन यदा पलवयसूतः
अवशिष्टः स्यात्, तदा इत्यर्थः, सव्यासात् “रसस्योदधयुक्तस्य भाण्डरुद्धस्य यज्ञतः ।
सदाधियुतपुद्गलं क्षेपः सव्यास उच्यते ॥” इत्यटमायाधोक्तवचनं किञ्चाविशिष्ट-
साधित्य, उक्तदिशा अवशिष्टं द्विपलं सूतं भाण्डमध्ये निरुध्य पुष्टविशेष दग्धु
इत्यर्थः । भस्मीभूते इति । — भस्मावशिष्टे पलके तस्मिन् रसे । हृत्वा भाण्डम्,

नालीपातेन तत् काथं रजोदग्धं प्रदापयेत् ।

ततः करण्डके क्षिप्त्वा यत्नेन स्थापयेत् खलु ॥५४॥

सोऽयं गुञ्जामितघृतयुतः सेवितो हन्ति रोगां-

स्तत्तद्दीपप्रभवकुटिलान् दुःखसाध्यान् समस्तान् ।

दद्याद्दीप्तिं जठरशिखिनः स्त्रीशतं सेवयेत्

स्यैर्यं कुर्यादपि च वपुषो नामतः कामधेनुः ॥५५॥

अथ महासत्त्वम् ।—

कणाभ्रकस्य धान्याभ्रं कृत्वा भृङ्गाभ्युनि क्षिपेत् ।

तस्मिंश्च तुल्यकं देयं सूक्ष्मं ताप्यभवं रजः ॥५६॥

टङ्कणच्चाग्निना भृष्टं तावदेव विनिक्षिपेत् ।

क्वागास्थिसम्भवं चूर्णं चतुर्थींशेन निक्षिपेत् ॥५७॥

रसभस्माष्टमांशश्च गुडगुञ्जापुरस्तथा ।

पञ्चाजिनं विनिष्पिष्य गोलौकृत्य विशोष्य च ॥५८॥

ततो नूतनभाण्डस्य जलघृष्टेन पाण्डुना ।

मङ्गल इत्यर्थः । अत्रारिंशत्पलीन्धितं शाकालीमूलकाथम् अल्पमस्यं दत्त्वा दत्त्वा इत्युक्तम्, इदानीं तद्दानप्रकारमाह, नास्तीति ।—रजोदग्धं पाककाले औषधचूर्णं यथा सम्यक् दग्धं ध्यात्, नातिदग्धं न वा हीनदग्धं स्यादित्यर्थः, तथा तत् काले शाकालीमूलजं काथं, नास्तीपातेन नाक्या नाडीकया, मलिकया इत्यर्थः, पातेन पातनेन प्रदापयेत्, पाककाले शाकालीकाथं वंशादिनालिकया अस्यात्वं कृत्वा तथा दातव्यं, यथा औषधं सम्यक् पक्वं भवेत् इत्यर्थः । करण्डके शौष्वादिभाजने । जठरशिखिनः काटरात्रेः ॥ ४८—५५ ॥

महासत्त्वम्—ताप्यभवं रजः स्वर्णमाशिकमस्य । तावदेव अलंकृत्यमेव, अत्र अस्मादीनां चतुर्णां तुल्यभागत्वम् । क्वागिति ।—क्वागास्थिसूक्ष्मं अन्नपादिकम् ; “क्वागास्थिसम्भवं चूर्णम्” इत्यत्र “क्वागविष्टाभवं चारम्” इति कश्चित् पाठः । रसेति ।—रसविन्दुरस्य तथा गुडगुञ्जाफलगुग्गुलूनां प्रत्येकशः अस्यात् अष्टमांशत्वम् । पञ्चाजिनं क्वागसूतपुरीषदधिदुग्धघृतेन पञ्चविधेन ; “पञ्चाजिन” इत्यत्र “पञ्चाज्येन” इति

विलिप्य वटिकाः सर्वां हरित् सर्वं पुरोक्तवत् ॥

महाभ्रमत्त्वमेतत् स्यादेकमप्यत्रिलोचनित्तुत् ॥५८॥

अथ उमापतिः ।—

त्रिफलाकथितैः साहं पुटितञ्च शतावधि ।

इत्थं महाभ्रमत्त्वं तन्मृत् शोणचतुष्टयम् ॥६०॥

एकशोणमितं सम्यग्रसराजस्य भस्म च ।

एकशोणमितं गन्धं त्रिफला च त्रिशोणिका ॥६१॥

कान्तपात्रे क्षिपेदेतत् सर्वं घृतसितायुतम् ।

मर्दयेदतियत्नेन यावत् स्यात् प्रहराष्टकम् ॥

तत् कल्कं निक्षिपेत् कान्त-लोहजातकरण्डके ॥६२॥

संसिद्धोऽयमुमापतिर्वररसो गुञ्जामितः सेवितो

मासेनैव महामयान् प्रशमयेत् पथ्यादियुक्तिं विना ।

नित्यं क्षीरघृताशनेन च पुनः संसेवितो नाशये-

दब्देनैव जरां बलोपलितकौर्दद्याच्छताब्दं वयः ॥६३॥

उमापती रसः सोऽयमुमापतिरिवापरः ॥६४॥

पाठेऽपि स एवार्थः । हरित् सर्वं पुरोक्तवत् पुरोक्ताभ्रमत्त्वनिष्काशनविधिना सर्वं
हरित् वटिकाभ्यः सत्त्वसाहरेदित्यर्थः । अथमाशयः,—धान्यासौक्यं कृष्णधूपं सङ्ग-
राजसं मध्यगन्धोऽपि निलिप्य स्थापयेत्, तत्र च तुल्यादिवयम् असक्तत्वं, क्षान्ति-
लुप्तमभ्रपाटं, रसभस्मादीनां चतुर्णानष्टनांश्च निलिप्य तावन्मर्दयेत्, यावत्
रसशेषं स्यात्, ततः पात्रपत्रकेन निलिप्य सुदाकृतैः वटिकाः कृत्वा शोषयेत्,
अनन्तरं नूतनभाण्डमेकं मलेन घृष्टं तज्जेन पोखुवर्णकलेन ताः वटिकाः
लिप्येत्, अथ सत्त्वनिष्काशनविधिना ताभ्यः सत्त्वं सङ्कृज्य सर्वरोगेषु शोभये-
दिति ॥ ५६—५८ ॥

उमापतौ—इत्थं पुरोक्तप्रकारेण निष्पादितं महाभ्रमत्त्वं तदाभ्रमवजं त्रिफला-
कथितैः त्रिफलाकाशैः साहं मर्दयित्वा शतावधि शतवारपथ्येन पुटितं, कुप्यादिति
शेषः ; सत्त्वं पुटितं तत् महाभ्रमत्त्वं शोणचतुष्टयं कथमेकम् । जरां बलोपलितकैः
बलोपलितकैः सह जरां नाशयेदित्यन्वयः ॥ ६०—६३ ॥

अथ महाकनकसुन्दरः ।—

कान्तकाञ्चनगन्धाश्म-जारितं मारितं रसम् ।

चतुर्निष्कमितञ्चाथ स्वर्णं निष्कमितं मतम् ॥६५॥

निक्षिप्य कान्तपात्रे तु पञ्चागन्निष्कसम्मितम् ।

जारयेद्गन्धकं शुद्ध-गन्धेन बड्वाग्निना ॥६६॥

निष्कतुल्यमिदं चूर्णं श्लक्ष्णीकृत्य प्रयत्नतः ।

निक्षिपेत् मधुसम्पूर्णं घृतसुस्निग्धभाण्डके ॥६७॥

अमुनैव प्रकारेण पथ्यानां षष्टिसंयुतम् ।

त्रिशतं साधयेत् यत्नात् शास्त्रदृष्टविधानतः ॥६८॥

त्रिधा विभज्य तत्रैकां समादाय हरोतकौमु ।

एकपादं दिनाभ्याञ्च द्वितीयं दिवसैस्त्रिभिः ॥६९॥

तृतीयञ्च ततः पादं चतुर्भिर्दिवसेभजत् ।

एकेकाञ्च ततः पथ्यां भजेदावत्सरं नरः ॥७०॥

महाकनकसुन्दर—कान्तं कान्तकौहं, गन्धाश्म गन्धकः ; कान्तादिभिः विभिः सह रसं सदेयित्वा सारयेदित्यर्थः । चतुर्निष्कमितमिति पदं सारितं रसमित्यनेन सम्बध्यते, तथाविधं सारितं रसं चतुर्निष्कमितं रज्ज्वायात् । “मतम्” इत्यत्र “सुतम्” इति क्वचित् पाठः । निक्षिप्येति ।—पञ्चागन्निष्कपमात्रं गन्धकं कान्तकौहपात्रे संस्थाप्य बड्वाग्निना तीव्राग्निना इत्यर्थः, “बड्वाग्निना” इति क्वचित् पाठः ; जारयेत्, ततः शुद्धगन्धेन तथा जारितगन्धकेन सह ; “शुद्धगन्धेन” इत्यत्र “शुद्धगन्धेन” इति क्वचित् पाठः । निष्कतुल्यमिदं चूर्णं रसचूर्णं स्वर्णचूर्णञ्च, शुद्धगन्धेन सह मिश्रितात् स्वर्णपारदात् निष्कतुल्यं श्लक्ष्णीकृत्य सूक्ष्मचूर्णं कृत्वा घृतभाषिते मधुपूर्णं भाण्डे स्थापयेत् । अमुनैव प्रकारेण घृतभाषिते तस्मिन्नेव मधुपूर्णं भाण्डे निक्षिपेत्त्यर्थः, पथ्यानां षष्टिसंयुतं त्रिशतं षष्ठ्यधिकशतवयं हरोतकौमुदकं साधयेत् वल्यमागन्धाधिसूदहृत्तृणोपयोगिता-नापादयेदित्यर्थः, यथा भाण्डञ्चतुर्णां हरोतकौभिः सह मिश्रतां शान्तिं तथा कुर्यादित्याशयः । शास्त्रदृष्टविधानतः यथाशास्त्रम् । तिथेति ।—एकां हरोतकौ समादाय त्रिधा विभज्य इत्यन्वयः । एकपादमिति ।—भागतये विभक्त्य तस्य हरोतकौमुदकस्य एकभागं दिवसद्वयेन, अपरभागं दिवसद्वयेन, शेषां दिवसचतुष्टयेन खादेत्, एवं

जीवेहर्पगतं साग्रं बलीपलितवर्जितः ।

सर्वव्याधिर्वनिर्मुक्तो नित्यं स्त्रोशतसेवितः ॥ ७१ ॥

बलवान् बौध्यवांश्चैव पूर्णसर्वेन्द्रियोदयः ।

जायते नात्र सन्देह आक्षेपं पारमेस्वरौ ॥ ७२ ॥

हृत्पादक्षिगदांश्च कुष्ठमखिलं मासान्तमासेवितः

पाण्डुश्च ग्रहणीं प्रमेहगुदजान् गुल्मांश्च शूलामयान् ।

स्थूलत्वश्च तथा महाऽग्निसदनं रोगांस्तथैवापरान्

कुर्याद्द्वीपनपाचनं खलु नृणां भाव्यामयारोधनम् ॥ ७३ ॥

अयं रसायनो दिव्यो महाकनकसुन्दरः ॥ ७४ ॥

अथ अमृतार्णवः ।—

कृत्वा कण्टकवेध्यानि पलस्वर्णदलान्यथ ।

अष्टांशरसलिप्तानि निक्षिपेदुपले त्र्यहम् ॥ ७५ ॥

हिङ्गुहिङ्गुलग्नाश्म-ताप्यनीलाक्षनैः समैः ।

कृतं चूर्णमधश्चोर्द्ध्वं पत्राणां विनिधाय च ॥ ७६ ॥

शतवारं पुटेत् सम्यक् निरृत्यं भस्म जायते ।

तद्वस्मद्विगुणं सूतं तस्माद्विगुणहिङ्गुलः ॥ ७७ ॥

तस्माच्च द्विगुणं ताप्यं सर्वमेकत्र मर्दयेत् ।

रसेन मातुलुङ्गस्य निरन्तरदिनद्वयम् ॥ ७८ ॥

तुषैः पुटत्रयं दद्यात् गोकरीषैः पुटत्रयम् ।

पुटानि दश विंशत्या जगणानां प्रकल्पयेत् ॥ ७९ ॥

अथ दिव्यसिवनानन्दरं प्रत्यहमेकां दृशीतको संवत्सरं यावत् सेवेत । भाव्यामयारोधनम्
अनागताबाधप्रतिषेधनं, रोगाकमणश्चानिवारकमित्यर्थः ॥ ६५—७४ ॥

अमृतार्णवे—अष्टांशरसलिप्तानि स्वरूपपलापेक्षया अष्टमांशपारदयुतानि, निक्षिपे-
दुपले त्र्यहं खल्वग्निवायां दिव्यसतयं मर्दयेत् । समैः प्रत्येकं स्वरूपपलतुल्यैः । पत्राणां
स्वरूपपत्राणामित्यर्थः । तस्मात् सूतात् । तस्माच्च द्विगुलाच्च । “द्विगुणम्” इत्यत्र
“द्विगुणम्” इति पाठान्तरम् । विंशत्या जगणानां विंशतिसहस्रकनोपपत्तेः ।

त्रिंशद्भिश्च गणैर्दद्यात् पुटानामथ विंशतिम् ।

तस्मिन् वैक्रान्तजं भस्म क्षिपेत्तत्पादमात्रया ॥८०॥

सर्वमेकत्र सच्चूर्य मृद्वराजनिजद्रवैः ।

भावयेत् सप्तवाराणि मिध्यत्येवमयं रसः ॥

श्रीमता नन्दिना प्रोक्तो रसोऽयममृतार्णवः ॥८१॥

गुञ्जावीजमितः मिताष्टतकणा-संयोजितः सेवितः

• कुर्यात् वृष्यमनेकशो वरबध्मन्तोषमस्योषणः ।

यक्ष्मव्याधिविधूननो गरगरः पर्याप्तदोषानलो

मूलव्याधिनिवारणः किमपरं सर्वाभयध्वंसनः ॥८२॥

रम्भापक्वफलं घृतं दधि पयः क्षैरियकं मण्डका

बालं तालफलं मिता च पल्लवं सन्तानिका मीढकाः ।

खर्जूरं वरपानकञ्च वटकाः पुण्ड्रैर्लवः सारसं

गुर्वन्नं पनसं तथा शिखरिणी पथ्यं रसेऽस्मिन्मतम् ॥८३॥

अथ सदनसञ्जीवनः ।—

त्रिपलं पारदं शुङ्गं गन्धकञ्च चतुष्पलम् ।

सृतमभ्रकसत्त्वञ्च स्वर्णं कान्तञ्च कार्ष्णिकम् ॥८४॥

तत्पादमात्रया भिक्षितौषधचतुर्थींशिन । गरगरः विषदोषापहः इत्यर्थः ; “गरगरः” इति कश्चित् पाठः । मूलव्याधिनिवारणः शिरोरोगविनाशनः अशोरोगविनाशनी वा । क्षैरियकं दुग्धकृतमद्वयम् । मण्डकाः “वारिणा कोशलां कृत्वा सभितां साधु-सदयेत् । इक्षुबालनया तस्यां लीप्तौ सम्यक् प्रसारयेत् ॥ अधोमुखघटस्थितां विस्त्रुतां प्रक्षिपेत् बहिः । सृष्ट्वा वाङ्मिता साध्यः सिद्धौ मण्डका लभ्यते ॥ दुग्धेन साज्यखण्डेन मण्डकं भजयेत्प्रथमं । अथवा सिद्धमांसिन सतकवटकीन वा ॥” इत्युक्तलक्षणपिष्टकविशेषाः । सन्तानिका श्रीरसरः, सरकृतमिष्टान्नविशेषी वा, “सरभाजा” इति भाषा ; तत्प्रकारस्य पाकराजि द्रष्टव्यः । सारसं कमलं, तदाख्य-पल्लविशेषस्य मांसं वा । पनसं कण्टकौफलम् । शिखरिणी सन्धानविशेषः द्वाजाभेदी वा ॥ ७५—८३ ॥

द्विपलं हेम विमलं भूनागायाः पलत्रयम् ।
 एभिः सर्वैश्च सम्पेथ प्रकुर्यान्नष्टपिष्टिकाम् ॥८५॥
 बालुकायन्त्रविन्यस्त-लौहपात्रे क्षिपेत्ततः ।
 अधस्ताज्ज्वालयेदग्निं कारयेत्तदनन्तरम् ॥८६॥
 मण्डूकब्राह्मिकायाश्च मुषल्याश्चित्रकस्य च ।
 हस्तिशृङ्ग्यास्तथा कृशा-निर्गुण्ड्या गोक्षुरस्य च ॥८७॥
 रसं कुडवमानेन क्षिपेत् खल्ले मुहुर्मुहुः ।
 तत आकृष्य सम्पिथ मधुना सह यत्नतः ॥८८॥
 मल्लमूषोदरे क्षिप्वा विनिरुध्य विशोथ च ।
 दशभिश्छगणैर्दयं पुटं सम्पूज्य भैरवम् ॥
 करण्डे क्षेपयेत् पिष्ट्वा समभ्यर्चितकन्यकः ॥८९॥
 रसः ख्यातो नाम्ना भुवि मदनसञ्चोवन इति
 द्विवक्त्राभ्यां तुल्यो घृतमधुसितादुग्धसहितः ।
 निपीतः सप्ताहं प्रचुरमधुराहारसहितो
 नरं कुर्यान्नारोग्यतसुरतसुप्रोतहृदयम् ॥९०॥

मदनसञ्चोवने—कार्षिकमिति पदम अन्नादिभिस्त्रिभिः सन्वधने । हेम सुवर्ण-
 मालिकः, स्वर्णस्य प्रायुक्तत्वात् हेमशब्देनात्र तत्सुख्यगुणः सुवर्णमालिकः बोद्धव्यः ।
 विमलम् इति हेम इत्यस्य विशेषणं, विमलं प्रशस्तमित्यर्थः । भूनागायाः सौमिकस्य ।
 “भूनागस्य” “भूनागच” इति वा पाठः साधुः ; “भूनागायः” इति कश्चित् पाठः ।
 एभिः सर्वैः गन्धकादिभिः सह इत्यर्थः, सम्पेथ, पारदमिति शेषः । लौहपात्रे
 लौहखल्ले इत्यर्थः, परस्व खल्ले इति दर्शनात् । कारयेत् इति पदं रसमित्यने-
 नालीयते ; मण्डूकब्राह्मिकादीनां कुडवमानेन रसं कारयेत् । मण्डूकब्राह्मिकायाः
 मण्डूकपर्ण्याः । मुषल्याः तालमूल्याः । क्षिपेत् खल्ले मुहुर्मुहुः तं रसं
 बालुकायन्त्रीपरिष्कलौहपात्रे अत्यमल्यं कृत्वा मुहुर्मुहुः क्षिपेदित्यर्थः । ततः
 आकृष्य कृत्वा एव रसे क्षयिते खल्लात् अवताये इत्यर्थः । मल्लमूषोदरे “निर्दिष्टा
 मल्लमुषा वा मल्लवितयममुदात् । परंप्रत्याहारसादीनां स्वेदनाय प्रकीर्तिता ॥”

हन्त्यादुष्मादमुग्रं क्षयगदमरुचिं कामलामस्त्रपित्तं
सर्वान् पित्तीत्यरोगान् रुधिरभवगदान् रक्तपित्तज्वरांश्च ।
रक्ताग्निः पित्तगुल्म सततमतिमहाऽऽनाहमन्तर्विदाहं
पाण्डुं मेहांश्च मोहं प्रदरगदमपि स्त्रीजनस्योग्रमाशु ॥८१॥

अथ सदनमोदकः ।—

त्रैलोक्यविजयापत्रं घृतेनाऽऽभर्जितं कियत् ।
त्रिकटुत्रिफलासुस्ता-कुष्ठसैन्धवधान्यकम् ॥८२॥
शटीतालौघपत्रञ्च कट्फलं नागकेशरम् ।
अजमोदा यमानौ च यष्टीमधुकमेव च ॥८३॥
मेथी जौरकयुग्मञ्च सबीजं भर्जितं तथा ।
यावन्त्येतानि चूर्णानि तावदेव तदौषधम् ॥८४॥
तावत्येव सिता ग्राह्या यावत्याऽऽयाति बन्धनम् ।
घृतेन मधुना युक्तं मोदकं परिकल्पयेत् ॥८५॥
त्रिसुगन्धिसमायुक्तं कर्पूरेणापि वासयेत् ।
स्थापयेत् घृतभाण्डे च श्रीमन्नदनमोदकम् ॥८६॥

इत्युक्तञ्च अथ कसूषाविशिषाभ्यन्तरे । समन्वयितकान्यकः समन्वयिताः कान्यकाः कुमार्यः,
गौर्यादिमात्रका इत्यर्थः, येन सुः ॥ ८४—८९ ॥

सदनमोदके—त्रैलोक्यविजयापत्रं अक्राशपत्रम् आभर्जितम् ईषहर्जितम् ;
“घृतेनाऽऽभर्जितं कियत्” इत्यत्र “सबीजं घृतभर्जितं” “सुस्ता” इत्यत्र “यष्टी”
तथा “सबीजं भर्जितं तथा” इत्यत्र “यष्टीत्वा स्वल्पभर्जितम्” इति सर्वतन्त्र-
सम्मतानि पाठान्तराणि । जौरकयुग्मं नितक्रणभेदेन जौरकद्वयम् । “सबीजम्”
इति पदं “त्रैलोक्यविजयापत्रम्” इत्यनेन तथा “भर्जितम्” इति पदं “जौरक-
युग्मम्” इत्यनेन च सम्बन्धनीयं तन्त्रान्तरदर्शनात्, तच्च प्रागेव प्रदर्शितम् ।
तदौषधं विजयापत्रं, सर्वचूर्णसममत्र विजयाचूर्णं ग्राह्यम् । तावतीति ।—सितायास्तु
तावती मात्रा दातव्या यावत्या पिष्टाकारः भवितुमर्हति, मात्रा तु सा “मोदके
द्विगुणो गुहः” इति परिभाषानुसारेण सर्वचूर्णाद्विगुणा । घृतमधुनीस्तु युक्तवा
किञ्चित् दातव्यम् । त्रिसुगन्धीति ।—त्रिसुगन्धि-कर्पूरयोः तावती मात्रा देया

भक्षयेत् प्रातरुत्थाय वातश्लेष्मनिवारणम् ।

कासघ्नं सर्वशूलघ्नं वल्लोपलितनाशनम् ॥८७॥

आमवातविकारघ्नं सङ्गृह्यग्रहणीहरम् ।

सदा निषेवयेद्धोमान् रुच्यमग्निविवर्द्धनम् ॥८८॥

ब्रह्मणः प्रमुखाच्छ्रुत्वा वासुदेवे जगत्पतौ ।

एतत् कामविवृद्धार्थं नारदेन प्रकीर्तितम् ॥

तेन लक्षं वरस्त्रीणां रेमे स यदुनन्दनः ॥८९॥

अथ सदनाग्ने कर्पूरादिप्रलेपः ।—

शशिसूतकटङ्गणमागधिकं घृतशूरणमाक्षिकहेमरसम् ।

सुनिपत्ररसप्लुतलेपवरं युवतीमदपातनवञ्चकरम् ॥१००॥

अथ द्रावणे सूतप्रयोगः ।—

योषागर्भरजः सूतं मधुना सह लेपयेत् ।

अवश्यं द्रावयेद्वारीं शुष्ककाष्ठोपमामपि ॥१०१॥

यथा मुशन्मालं स्नात्, तत्र विसृज्य त्वगेलापनम् । “कर्पूरेणापि नासयेत्” इत्यत्र “कर्पूरेणाधिनासयेत्” इति सर्वतन्त्रसम्मतः पाठः । घृतभाण्डे घृतभाविनि भाण्डे ॥ ८२—८९ ॥

कर्पूरादिप्रलेपि—शशी कर्पूरः । माक्षिकं चीदस । हेम नागकेसरं रसं रसाभ्रं, न तु हेमरसं अक्षरपदस्वरसं, स्वरसाधैकरसशब्दस्य पुंलिङ्गत्वात् । सुनि-
पत्ररसप्लुतलेपवरम् अमृतपत्ररसाप्लुतपञ्चकटङ्गलेपः । “लेपवरं” तथा “वञ्चकरम्” इत्यनयोः पुंलिङ्गता सभोचोना, अष्टवाधिवरशब्दस्य पुंलिङ्गत्वात् । युवतीमदपातनं कामिनीगर्वनाशनम् ॥ १०० ॥

सूतप्रयोगः—योषागर्भरजः प्रसवकालनिःसृतं स्त्रीरक्तम् ; “रजः” इत्यत्र “रसम्” इति पाठेऽपि—स एवार्थः । “योषा” इत्यत्र “घोषा” इति पाठकल्पना सुसमाधा, तस्मान्नाहं तादृशयोमदर्शनात्, तथा च—“एकं शाखिकमिदं लिपात् कोषातकोभवं चूर्णम् । योनां वराहपाते कुर्वते रेतःस्रतिलस्याः ॥” इति, योषागर्भरजः योषाफलमप्यलूर्णम् ॥ १०१ ॥

अथ पुष्पधन्वा रसः ।—

रश्माकन्दे हेमतारार्कपिष्टी पक्ता यन्त्रे भूधरे तां पचेत् ।
 गन्धं दत्त्वा षड्गुणाब्दे क्रमेण पश्चात् कान्तं तेन तुल्यं क्रमेण ॥१०२॥
 दत्त्वा खल्ले शास्त्रलीयष्टितोयैः पचैकं तन्मर्दयेन्नागवज्राः ।
 नीरैर्योमं पुष्पधन्वा रसः स्यात् वज्रं दद्यादस्य पूर्वोक्तयुक्त्या ॥१०३॥
 पुष्टिं वीर्यं दीपनं सोऽत्र दद्यात् हन्याद्रोगान् रोगयोग्यानुपानैः ॥

॥१०४॥

अथ द्रावणे सिन्दूरयोगः ।—

सिन्दूरमधुनो लेपं लिङ्गस्य कुरुते यदि ।
 अत्यर्थं रमते नारीं द्रावयेद्दममानयेत् ॥१०५॥

अथ रसेन्द्रचूडामणिः ।—

सूतहेमभुजगाश्ववज्राकाः कान्तताप्यविमलाः समाक्षिकाः ।
 भागवद्विमलिता विमर्दिता धूर्त्तपत्रविजयासलिलेन ॥१०६॥

पुष्पधन्वि—रश्माकन्दे कदलीकन्दरसे पक्ता खल्ले सर्दनेन परिणतिमाप्यमाना
 हेमतारार्कपिष्टी स्वर्णरत्नताक्षपिष्टी ; कदलीकन्दरसेन सर्दनात् पिण्डतया परिणतं
 स्वर्णादिवधमित्यर्थः । तां पिष्टिम् । षड्गुणाब्दे त्रिंशत्समम् । क्रमेण अल्पमल्पं कृत्वा । तेन
 तुल्यं गन्धतुल्यम् । शास्त्रलीयष्टितोयैः शास्त्रलीयष्टिमधुर्भा कृतैः काष्ठैः । अयमर्थः,
 —हेमादिवधं रश्माकन्दनीरैः सर्दयित्वा पिष्टं कर्त्वा, ततः तां भूधरे यन्त्रे पचेत्,
 अथ यन्त्राद्वात्राप्य तदोषधं समेन गन्धकचूर्णेन खल्ले सर्दयेत्, निःशेषं मिश्रीभृते
 तस्मिन् गन्धके पुनरीधमसं गन्धकं दत्त्वा तथा सर्दयेत्, एवं त्रिंशत्समं गन्धकं
 तत्र मण्डित्वा गन्धकवत् लोहचूर्णमपि तथा मिश्रयेत्, अनन्तरं शास्त्रलीयष्टिकाद्येन
 पत्रकालं मातयित्वा तान्द्रुलीपत्ररसेन गृह्यमेकं सर्दयित्वा च निगूढं स्थापयेदिति ।
 पूर्वोक्तयुक्त्या घृतनक्षत्रितादुग्धमङ्गित इत्यर्थः ॥ १०२—१०४ ॥

सिन्दूरयोगे—सिन्दूरमधुनः सिन्दूरः आनसम्भवः तेन सङ्ग मधु तस्य ॥१०५॥

रसेन्द्रचूडामणौ—भुजगः सोमकः । कान्तं कान्तकौहम् । ताप्यं स्वर्णमाक्षिकम् ।
 समाक्षिका इत्यनेन पुनर्माक्षिकग्रहणात् माक्षिकस्य षोडशभागाः ; ताप्यमित्यस्य
 तुल्यक्रान्त्यर्थो वा । विमलः रौप्यम् । “विमलः विमलमखा, समाक्षिकाः
 रौप्यमाक्षिकः” इति काशित् । भागवद्विमलिताः उत्तरोत्तरमेकमेकमागच्छन्ती

सप्तसप्त चपलासृतवल्ली सारिवासुररताञ्जलतोयैः ।

वारिवाहसृतयष्टिकावरी-वानरीभुजगदृष्ट्युदकेन ॥१०७॥

अर्द्धभागमहिफेनकं न्यसेत् मर्दयेत् सुरसपुष्परसेन ।

चन्दनार्ककरहाटपिप्पली-श्रावणीकृतरसैः पृथगेव ॥१०८॥

कुङ्कुमेन च ततो विभावयेन्नाभिजद्रवयुतं विभावयेत् ।

सिद्धिमिति रसराडयं शुभः कामिनौमदविधूननदत्तः ॥१०९॥

शर्करामधुयुतो द्विमाषकः स्तम्भकृन्निधुवने वनितानाम् ॥११०॥

संसेव्य सृतं न च रात्रिभोज्यं कुर्वीत पेयं पय एव चैकम् ।

द्वितीययामे रससेवनन्तु कृत्वा निशायाः प्रहरे व्यतीति ॥१११॥

सेवेत कान्तां कमनीयगात्रां घनस्तनीमुज्ज्वलचारुवस्त्राम् ।

रत्युत्सुकां कातरलोलनेत्रां विलोलहारावलिमादधानाम् ॥११२॥

किं कामे तनुकामिनां मलयजेनावश्यजेनाऽऽशु किम् ?

किं चन्द्रेण परोपतापजनिना ? पुंस्त्रीकिलेनापि किम् ? ॥११३॥

मिश्रिताः । सप्त सप्त पल्लवकरसेन सप्त सप्त बारान्, त्रिनिर्दिता इत्यनेन सत्त्वत्वः ।
चपला पिप्पली । अमृतवल्ली गुडुची । सुररता रत्नयोरभेदात् सुरलता इत्यर्थः,
सुरलता ज्योतिषतो । अञ्जलः अञ्जलिका, लाजालुरित्यर्थः ; “सारिवासुर-
रताञ्जलतोयैः” इत्यत्र “महिष्कामुरलताञ्जलितोयैः” इति कुत्रचित् पाठः ; एषां
तोयैः काथैः । वारिवाट् सुलकम् ; वायुपपदपूर्वकस्य बहुधातोः क्तिपि
निपातनात् । अमृतः वाराहीकन्दः । यष्टिका यष्टिमधु । त्ररी शलावरी । वानरी
शूकशिखी । भुजगदृष्टिः सर्पाची, “पानशिलि” इति ख्यातम् । अर्द्धभागमहिफेनक-
निति एकभावापेक्षया अहिफेनस्यार्द्धत्वम् । सुरसपुष्परसेन तुलसीमञ्जरीखरसेन ।
अर्ककरहाटः आकारकरमः, “आकरकरा” इति ख्यातम् । श्रावणी सुखिरी ।
नाभिजद्रवयुतं मृगनाभिजलसंयुतं, तच्च फ्राण्टकषायविधिना कर्तव्यम् । निधुवने
सुरतकर्षणि । द्वितीययामे इति अङ्कः । अथ पथी—पारदः १, खण्ड २, नीसकः ३,
अमं ४, वज्रं ५, लौहं ६, खण्डमाक्षिकः अथवा तुल्यं ७, रौप्यं ८, स्वर्णमाक्षिकः
९, पक्षीकृत्य धुलुरादीनां यथायोग्यं रसेन काथेन वा सप्तवारान् भावयेत्, ततश्चाशु
सुतार्द्धम् अहिफेनं मिश्रयित्वा सुरसपुष्पादीनां रसेन एकैकवारं मर्दयेत्, ततः

सहस्रशः सन्ति यदा तरुण्यो मदालसाः पीनपयोधरा दृढाः ।
तदा रसेन्द्रः परिषेवणो यो विकारकारी भवतीह नान्यथा ॥११४॥

अथ कामेश्वरी मोदकः । —

सम्यङ्गारितमभ्रकं कटुफलं कुष्ठाश्वगन्धा वचा
मेथो मोचरसो विदारिमुषलो गोक्षुरकेक्षुरकम् ।
रम्भाकन्दशतावरौ ह्यजमुदा माप्रास्तिला धान्यकं
यष्टोनागबलाकचूरमदनं जातोफलं सैम्भवम् ॥११५॥
भार्गी कर्कटशृङ्गिका त्रिकटुकं हे जीरके चित्रकं
चातुर्जातपुनर्नवागजकणा-द्राक्षाशटोकटफलम् ।
शास्त्रव्यङ्गिफलत्रिकं कपिभवं वीजं समं चूर्णयेत्
चूर्णादा विजया सिता द्विगुणिता मध्वाज्यमिश्रन्तु तत् ॥११६॥

कुङ्कुमोदकेन स्त्रगनाभिशलेन च सप्त सप्त वासान् विभाव्य साधययमितां वटिकां कृत्वा
शर्करासधुभ्यां प्रयोजयेदिति । किमिति । — तत्र कामिनां स्तम्भकामवतां, यौगन्धत्वात्
हृषोविहीनानामित्यर्थः, आशु कामी कामोद्दीपने सल्लयजेन यौगन्धेन किम् ?
अवश्यजेन अपूर्वरिप्यासिन् उद्दीपकेन वा किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः,
रसेनानेनैव तत्कर्मसम्पादनात् । दृढाः रतिदक्षाः ॥ १०६—११४ ॥

कामेश्वरमोदके—कटुफलं ककौलम् । “वचा” इत्यत्र “चन्द्रता” इति
पाठान्तरम् । विदारो मृनिक्पण्डः । मुषलो तालमूलौ । इक्षुरकं कीकिलाक्षः ।
“इक्षुरकम्” इत्यत्र सपुंसकलिङ्गता इत्येकवद्भावात् ; “इक्षुरकाः” इति पाठकल्पना
हृदा । अजमुदा अजमोदा, यमामौल्यर्थः । यष्टो यष्टिसधु । नागबला गोरक्षतल्लला ।
कक्षुरः शटो । मदनं दमनकः, “दमा” इति भाषा ; “दसनम्” इति पाठान्तरम् ।
रम्भाकन्दकरे तथा भैषज्यरत्नावल्याञ्च “सम्यक्” इत्यादि प्रथमपादे “सुर्वांशं
शरमं प्रनाहविसलं गन्धञ्च कुष्ठाश्वता” इति, तथा द्रवौघचतुष्टयेपादयोश्च “भौक्षयेव
कशेरुजं यमानिका तालाक्षुरं धान्यकं यष्टो नागबला तिला सधुरिका जातोफलं
सैम्भवम्” इति पाठान्तरम् । गजकणा गजपिपली । “कटुफलम्” इत्यत्र “बालकम्”
इति पाठान्तरम् । शास्त्रव्यङ्गिः शास्त्रलोमुखम् । कपिभवं वीजं शुक्रजिह्वीबीजम् ।
चूर्णादा विजया निक्षिप्तचूर्णापिचया विजयाचूर्णाञ्च अर्हभाषाः । “चूर्णांशः” इति

कर्षाढां गुलिकां विलेख्यमथवा कृत्वा च तत् सेवयेत्
पेया क्षीरसिताऽनुवीर्य करणे स्तम्भेऽप्ययं कामिनाम् ।
रामावष्टकरः सुखातिसुखदः प्रौढाङ्गनाट्टावकः
क्षौणे पुष्टिकरः क्षयक्षयकरो नानाऽऽमयध्वंसकः ॥११७॥
नित्यानन्दकरो विशेषकवितावाचाविलासोद्भव
धत्ते सर्वगुणं महास्थिरवयो ध्यानावधानेऽप्यलम् ।
अभ्यासेन निहन्ति मृत्युपलितं कामेश्वरो वत्सरात्
क्षर्वेषां हितकारको निर्गदितः श्रौनित्यनाथेन सः ॥११८॥

अथ साधने ककवाकुप्रयोगः ।—

ककवाकूपिच्छन्तु मुद्रिकाकारकं कृतम् ।
कर्णनाभेः सुजालेन वेष्टयित्वाऽथ धारयेत् ॥
वामहस्तकनिष्ठायां नरो वीर्यं न मुञ्चति ॥११९॥

काचित्कः पाठः न समोचीनः, रसरत्नाकरादिबिरोधात् । सिता विगुणिता
विजयाचूर्णसहितसर्वचूर्णमण्डेन सिताया वैगुण्यम् । सध्वाज्यमिश्रं मोदकवन्धनोप-
योगिष्ठतमधुसहितम् । “कर्षाढां गुलिकां विलेख्यमथवा कृत्वा च तत् सेवयेत्”
इत्यत्र “कर्षाढां गुलिकां विधाय विविना राजा सदा सेवयेत्” इति रसरत्नाकरोक्तः,
“कर्षाढां गुटिकाऽथ कर्पमथवा सेन्या सतां खवेदा” इति मेघनरत्नामृतोक्तो वा
पाठः सुमनः । क्षयक्षयकरः क्षयरीमनाशनः । विशेषकवितावाचाविलासोद्भव विशेष
उत्कर्षवती, या कवितावाचा कविलयितकवाक्यं, कविलक्ष्मिदित्यर्थः, तस्याः
विलासात् स्फुरणात् उद्भवः उत्पत्तिः यस्य तादृशं, तथा महास्थिरवयः सद्गुणप्रधानम्,
आरोग्यादिसमन्वितमित्यर्थः, स्थिरं शैवमन्यमित्यर्थः, वयः येन तत्प्राभूतं, आद्यादि-
समस्तवयःप्रदकथमित्यर्थः, सर्वगुणं धत्ते, मोदकोऽयमिति शेषः । ध्यानावधाने
ध्याने विषयचिन्तने परमात्मचिन्तने वा यत् अवधानम् अध्यासः, चित्तैकाधीकरणं
तत्र अलं समर्थः ॥११५—११८॥

ककवाकुप्रयोगे—ककवाकुः कुम्भटः तस्य उपपिच्छम् कर्षमावेनावस्थितं
पुच्छम् ; अथः पृष्ठमन्यः तदस्य पुच्छमित्यर्थो वा । “ककवाकूपिच्छम्” इति
अस्यचित् पाठः । मुद्रिकाकारकम् अङ्गुरीयकाकारम् ॥११९॥

अथ सन्धने कर्पूरादिप्रलेपः ।—

कर्पूरं टङ्कणं सूतं मुनिपुष्परसं मधु ।

मर्दयित्वा लिपेत्तेन लेपो यावत्तु तिष्ठति ॥१२०॥

अथ सन्धने पुण्डरीकप्रयोगः ।—

लिङ्गन्तु पुण्डरीकस्य चूर्णीकृत्य प्रयोजयेत् ।

मधुना तिलकं कृत्वा रेतस्तन्मकरो ह्यलम् ॥१२१॥

अथ पूर्णचन्द्रः ।—

सूतं गन्धच्चाश्वगन्धागुडूची-यष्टीतोयैर्वासरेकं विष्टुष्य ।

सुदं शङ्खं मौक्तिकं लौहकिटं भस्मीभूतं सूततुल्यञ्च दद्यात् ॥१२२॥

भूकुष्माण्डैर्वासरेकं विष्टुष्य गोलं कृत्वा भूधरे तं पुटेत् ।

चूर्णं कृत्वा नागवज्जीरसेन दद्यादेकं मर्दयित्वा च निष्कम् ॥१२३॥

मध्वाज्याभ्यां पूर्णचन्द्रं रसेन्द्रं पुष्टिं वीर्यं दोषनञ्चैव कुर्यात् ।

योज्यश्वायं पित्तरोगे ग्रहस्थामर्शरोगे सेवयेत् बोलयुक्तम् ॥१२४॥

स्त्रीणां तापे शाल्मलीनौरयुक्तं मात्रामानं कालदेशं विभज्य ॥

१२५॥

कर्पूरादिप्रलेपे—मुनिपुष्परसम् अगन्धपुष्परसम् । लेपो यावत्तु तिष्ठति इत्यस्व-
नरो वीर्यं न सृजति इति पूर्वोक्तिः सम्बन्धः ॥ १२० ॥

पुण्डरीकप्रयोगे—पुण्डरीकस्य त्रैलोक्यस्य, लिङ्गं केशरमित्यर्थः, सन्धनयोगे शुभ-
पद्मस्य केशरस्यैव सर्वत्र प्रयोगदर्शनात् ; चूर्णीकृत्य मधुना सह तिलकं कृत्वा तिलक-
रूपेणेत्यर्थः, प्रयोजयेत् । रेतस्तन्मकरः इत्यत्र सः तिलकः इति विशेष्यपदमूहनीयम् ।
अलम् अत्यर्थम् ॥ १२१ ॥

पूर्णचन्द्र—सुदं शङ्खं शङ्खं शङ्खनाभिं वा । “भूकुष्माण्डः” इत्यत्र “कुष्माण्डेर्वा”
इति कचित् पाठः । अर्थमिति ।—चूर्णे कृत्वा नागवज्जीरसेन मर्दयित्वा च निष्पादित-
मिति शेषः, पूर्णचन्द्रं रसेन्द्रम् एकं निष्कं निष्कमापमित्यर्थः, दद्यादित्यन्वयः ;
“पूर्णचन्द्रो रसेन्द्रः” इति पाठकल्पनं सुगमम् । स्त्रीणां तापे स्त्रीरोगे, प्रदर-
बोनिव्यापदादिरोगे इत्यर्थः ; स्त्रीणां स्त्रीभिः तापे इति वा, स्त्रीणामतिसेवक-
जनितघातुष्णीषादिरोगे इत्यर्थः ॥ १२२—१२५ ॥

अथ कामदीपनः ।—

शुद्धं गर्भं वाजिगन्धाम् यष्टिं माकन्दसिन्दूरकमात्मगुप्ताम् ।
मध्वाज्याभ्यां शाल्मलीसत्त्वयुक्तां शम्बूकैर्वा भुज्यते वाऽऽन्यमिष्टैः॥

॥१२६॥

अथ मदनजीवनः ।—

कर्पूररससंयुक्तं सौभाग्यरससंयुतम् ।
लेपाय क्रियते नित्यं नाम्ना मदनजीवनः ॥१२७॥

अथ महाकल्कः ।—

धान्याभ्रकं विनिक्षिप्य मुषलीरसमर्दितम् ।
स्थाल्यां क्षिप्वा निरुध्याथ पिधान्या मध्यरन्ध्रया ॥१२८॥
स्थाल्यधो ज्वालयेद्दङ्गिं यामपर्यन्तमुद्धतम् ।
ततः क्षिपेत् पिधान्यां हि व्योम्नस्त्वष्टगुणं पयः ॥१२९॥
जीर्णं पयसि पिष्ट्वा तत्तालमूलोरसैः पुनः ।
इत्थं हि साधयेत् व्योम त्रिवारमतियत्नतः ॥१३०॥
अजादुग्धैः पुटेत् पञ्चादाराणि खलु विंशतिः ।
कम्पितकरसेनापि विष्णुक्रान्तारसेन च ॥१३१॥

कामदीपने—वाजिगन्धाम् अश्वगन्धाम् । माकन्दम् आचक्रान्तम् । सिन्दूरकं
कोकिलाचम् । शम्बूकैः शम्बूकसंयुक्ताः । आज्यामिश्रैः घृतभर्जितैरित्यर्थः । शाल्मलीसत्त्व-
युक्तामात्मगुप्तां शुद्धगन्धादिकञ्च मध्वाज्याभ्यां सेवेत, अथवा घृतभर्जितैः शम्बूकसंयु-
क्तं चूर्णमिदं भुज्यते इति निष्कर्षः । क्वचित् पुस्तके द्वितीयपादे—“मागन्ध्याम्.....
वाजिगन्धाम्” इति खण्डितः पाठो दृश्यते ॥ १२६ ॥

मदनजीवने—कर्पूररससंयुक्तं कर्पूरपारदाभ्यां मिश्रितम् । “सौभाग्यरससंयुक्तम्”
इत्यत्र “सौभाग्यं रससंयुतम्” इति पाठकल्पना साधोयसी ; सौभाग्यं ठङ्गणं, रस-
संयुतं सिन्दूरमिश्रमित्यर्थः ; एवञ्च कर्पूरपारदसिन्दूरविनिर्गुणं सौभाग्येन लेपः कार्यः
इति । क्वचित् पुस्तके “कर्पूरं रससंयुक्तं सौभाग्यं रससंयुतम्” इति पाठः ॥ १२७ ॥

महाकल्के—विनिक्षिप्य इत्यत्र मुषलीरसं इति शेषः । मुषलीरसमर्दितं
शाल्मलीरसमर्दितम् । पिधान्या मध्यरन्ध्रया मध्वाज्येन शरावेण । व्योम; अथात् ।

कदलोकन्दतोयेन तालमूलोरसेन च ।
 शतवारं पुटेदेवं भवेत् व्योम रसायनम् ॥१३२॥
 तत् व्योमभक्षितं ताप्य-भक्ष्य ताम्रस्य भक्ष्य च ।
 शुक्लभक्ष्य च तत् सर्वं समांशं परिकल्पयेत् ॥१३३॥
 भावयेत् सप्तधा निम्ब-रसैर्लाघ्ररसेन च ।
 केतक्या मार्कवस्यापि कदल्यास्त्रिफलस्य च ॥१३४॥
 कोरकस्यापि सारिण तावद्वाराणि यत्नतः ।
 इति निष्पन्नकल्केऽस्मिंस्तत्समां विफलां क्षिपेत् ॥१३५॥
 भक्ष्यसूतं सिता व्योषं चित्रकञ्च पृथक् पृथक् ।
 मधुना गुटिकाः कार्याः श्राणेन प्रमिताः खलु ॥१३६॥
 महाकल्क इति ख्यातो दस्राभ्यां परिकीर्तितः ।
 एकां गौलीं समारभ्य तथैकैकां विवर्धयेत् ॥१३७॥
 चतुर्गोलकपर्यन्तं मण्डले मण्डले खलु ।
 सेवितो द्वादशाब्दन्तु जरामृत्युविवर्जितः ॥१३८॥
 सर्वव्याधिनिर्मुक्तो दृढदोषनपाचनः ।
 भीमतुल्यबलः श्रीमान् पुत्रसन्ततिर्भयुतः ॥१३९॥
 सर्वारोग्यसयो भीम-समानभुजविक्रमः ।
 सर्वाऽऽयाससहिष्णुश्च शीतातपसहस्तथा ॥१४०॥
 अमन्दसम्प्रदोषितः प्रौढस्त्रीरतिरञ्जनः ।
 दृढसर्वेन्द्रियो भूत्वा जीविद्वर्षगतव्रयम् ॥१४१॥
 स्वासं कामं क्षयं पाण्डुं तथैवाष्टौ महामदान् ।
 मण्डलादेन ग्रमयेत् ज्वरादीनान्तु का कथा ? ॥१४२॥

कौर्षे पयसि दुग्धे शुक्ले । विष्णुकान्ता अपराजिता । ताप्यभक्ष्य स्वर्णसाञ्जिवभक्ष्य ।
 शुक्लभक्ष्य ताम्रभक्ष्य, तेन च ताम्रभक्ष्यगो भागवयम् । मार्कवक्ष्य सङ्गराजस्य । कोरक-
 क्ष्यापि सारिण काकोलीरसेन कृष्णारसेन च । तावद्वाराणि सप्त वारान् । तत्समां
 निष्पन्नकल्कवत्समां । दस्राभ्याम् अयिनीकुमाराभ्याम् । मण्डले मण्डले प्रत्यष्टचला-

सर्वगोरससंयुक्तं पथ्यं कार्यं रसायने ।

रोगोचितमथान्यच्च ददौत खलु रोगिणे ॥१४३॥

संसारसुखमिच्छद्भिः सुखं जीवितुमिच्छभिः ।

नित्यं रसो निषेव्योऽयं दिव्यामृतसमो मतः ॥१४४॥

इति श्रीवैद्यपतिभिर्द्वयस्य सूनोर्वाग्मटाचार्यस्य कृतो रसरत्नसमुच्चये

वागीकरणनिरूपणं नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

रिशद्विषे । अष्टौ महागदान् "वातव्याध्यग्रसौक्ता-निष्ठोदरभगन्दराः । अर्शोमि-
शद्विषोत्पद्यते महारोगः प्रकीर्तितः ॥" इत्युक्तान् । अन्नाद-त्वन्दोष-राजयक्ष्मा-शाम-मधु-
मेह-भगन्दोदराग्रसौकपान् नारदस्तुत्युक्तान् वा । मण्डलाहने औषधमेवमदिनादारब्ध
अतुविशतिद्विषमे । "सर्वगोरससंयुक्तम्" इत्यत्र "सर्वे गोरससंयुक्तम्" इति पाठ-
कल्पनं नाधु । कल्पना आस्यैवंविधा कार्या—तालमूलीरसेन पिष्टं आन्वाधक्तं खान्यां
निधाय मध्यच्छिद्रेण शरावेणाच्छाद्य च पट्टं यावत् तौत्राग्निना पचेत् । प्रहरान्ते च
शरावच्छिद्रेण अन्नादष्टमं दुग्धं खान्यां छिद्य दग्धमोघं यावत् तौत्रज्वालां दद्यात्,
ततो बहिष्कृत्य पुनस्तालमूलीरसेन पिष्टा पुनश्च पचेत्, एवं बारवर्षं कुर्यात्, ततः
क्रान्दुग्धैः सह पिष्टा पट्टपात्रं कुर्यात्, एवं विंशतिवारान्, ततः कम्पिज्जाटौर्णां
प्रत्येकरसेन पिष्टा पिष्टा विंशतिपुटं दद्यात्, एवञ्च अतवारपुटितं तदर्थं ताद्यादि-
मन्थनां तुल्यनानेन संयोज्य निम्बाटौर्णां प्रत्येकरसेन क्रायेण वा सप्त मत वारान्
माधयेत्, एवं कल्पोकृते तस्मिन्ननाटौ सर्वतुल्यं सिफलादीनां नल्येकं चूर्णं दत्त्वा
मधुना शाणभानां गुडिकां कुर्यात्, ततः अष्टत्वारिंशद्दिनानि एकैकां गुडिकां
भक्षयेत्, एकोनपञ्चाशद्दिनमारब्धं अन्नादितिदिनानि यावत् गुडिकाद्वयं खादेत्, एवं
अष्टत्वारिंशद्विषये एकैकां बड्धयित्वा गुडिकास्तुष्टं खादेत्, ततो दादन्नान्दे
यावत् चतस्र एव गुडिकाः प्रतिदिनं भक्षयेदिति ॥ १२८—१४४ ॥

इति रसरत्नसमुच्चयबोधिन्यां सप्तविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २७ ॥

अथाष्टाविंशतितमोऽध्यायः ।

अथ लोहकल्पः ।—

अथ रसस्य प्राधान्यकीर्तनम् ।—

अल्पमात्रोपयोगित्वादरुचेरप्रसङ्गतः ।

क्षिप्रमारोग्यदायित्वादौषधेभ्योऽधिको रसः ॥ १ ॥

सकलवर्त्येन रसोपरसत्त्वौघादियुतो भेषजसमुदायः उक्तः, इदानीं तेषां महानु-
गुणानां रसविषयौघानां स्वतन्त्राणामेव व्याधिर्विध्वंसित्वप्रदर्शनाय कल्पस्थानमष्टा-
विंशाध्यायं विवक्षुः लोहकल्पं प्रथममारभते । स्थाने आश्विन् लोहविषयसामान्य-
कल्पनां वक्ष्यति ; तत्र रसस्य औषधेभ्यः प्राधान्यख्यापनार्थम् आदौ तद्व्यापनाह,
अन्येति ।—अल्पमात्रोपयोगित्वात् अल्पमात्रेण प्रयुक्तव्याधि रसस्य व्याधिनियन्त्रण-
सामर्थ्यादित्यर्थः । औषधेभ्यः काष्ठकल्कादिरूपेभ्यः बहुमात्रेण प्रयोज्येभ्यः इत्यर्थः,
रसः पारदः सूतलोहोदित्येभ्यः, वक्ष्यति आद्ये स्वधर्मे—“सूतानि लोहानि
रसौभवन्ति” इति । अधिकः गुणाधिक्यकरः । किञ्च पारदापरपार्थक्यः रसः खलु
न केवलमौषधेभ्य एवाधिकः, परन्तु योगसाधनत्वात् बहुकार्यकरत्वात् सुक्तिप्रदत्वाच्च
सर्वेभ्य एवाधिकः ; यत् उक्तं रसेन्दुविलासकौ—“अक्षिराज्यायते देवि ! शरीर-
मजरामरम् । मनसश्च समाधानं रसवीगादवाप्यते ॥ सत्त्वश्च लभते देवि ! विज्ञानं
ज्ञानपूर्वकम् । सत्यं मन्त्राच्च सिध्यति योऽन्नाति सूतपूतकम् ॥ यावन्न शक्तिपातस्तु
यावन्न पाशकलनम् । तावत्तस्य कुतः शुद्धिर्जायते भस्ममृतके ? ॥ यावन्न हरवीजस्तु
भक्षयेत् पारदं रसम् । तावत्तस्य कुतो मुक्तिः कुतः पिण्डस्य चारणम् ? ॥ स्वदेहं
खिचरत्त्वञ्च शिवत्वं येन लभ्यते ॥” इति । अपरञ्च—“दोषघ्नी रसो ब्रह्मा
मूर्च्छितस्तु जगदैनः । मारितो रुद्ररूपौ स्यात् बडः साक्षात् सदशिखः ॥” इति ।
तस्य दर्शनात् स्पर्शनात् भक्षणात् स्पर्शनात् पूजनात् दानाच्च षड्विधं फलं लभ्यते ।
यथा—“केदारादौलि लिङ्गानि पृथिव्यां शानि क्षानिषित् । तानि दृष्ट्वा च यत्
पुण्यं तत् पुण्यं रसदर्शनात् ॥ अन्दनागुरुकपूर-कुङ्कुमान्तर्गतो रसः । मूर्च्छितः
शिवपूजा सा शिवसाक्षिष्यसिद्धये ॥ भक्षणात् परमेशानि ! हन्ति तापत्रयं रसः ।
दुर्लभं ब्रह्मविष्णुदेवैः प्राप्यते परमं पदम् ॥ हृदयीनकार्षिणान्ताः रसेन्दु

अथ रसभेदाः ।—

लोहं मृतं कन्दविषं मृतञ्चेति निगद्यते ॥ २ ॥

अथ पानीयकषायविधिः ।—

कार्थ्यः पानकषायोऽस्मिन् षोडशांशवशेषितः ॥ ३ ॥

परमेश्वरि ! । स्मरन् विमुच्यते प्रापैः सद्यो जन्मान्तराजितैः ॥ स्वयम्भूलिङ्गसादृश्यैर्धत्
फलं सम्यगर्चनात् । तत् फलं कीटिगुणितं रसलिङ्गार्चनाद्वैत् ॥ रसविद्या परा
विद्या तैलोक्येऽपि च दुर्लभा । मुक्तिमुक्तिकरी यस्मात् तस्मात् श्रेया गुणान्वितैः ॥
इत्यादिगुणो श्रेयः इति ॥ १ ॥

“शोधधेभ्योऽधिको रसः” इत्युक्तं, तत्र कस्तावदसः ? इत्याशंसायां तमेव
विवक्षोति, लोहमिति ।—मृतं लोहं मस्मीकृताः स्वर्णाद्यष्टौ धातवः ; ते च—“धुवर्णं
रजतं तासं कांस्यं पित्तलमेव च । नागं वज्रं तथा लोहं धातवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥”
इति, “युद्धलोहम्” इत्यादिना लोहनिर्दिष्टाध्याये उक्तं वा । कन्दविषं विषकल्पे
वक्ष्यमाणं कर्कटादिकं, युक्तियुक्तं प्रयुक्तस्य विषस्यापि रसवत् रसायनत्वात् रसत्वम् ;
यदुक्तं—“विषं प्राणहरे तच्च युक्तियुक्तं रसायनम्” इति ; किञ्च नानावेधनिर्दिष्टाद्यो
रसशब्देन विषस्यापि यद्व्याप्तं विषस्य रसत्वम् ; यदुक्तं—“शुद्धारादौ विषे वीर्यं गुणे
रागे द्वे रसः” इति । निगद्यते इत्येव रसः इति शेषः ॥ २ ॥

अत्रैव लोहकल्पादिषु विविधक्ताथानामनुपानत्वेन सहपानत्वेन च विधानात्
तत्साधनप्रकारमाह, कार्थ्य इति ।—अस्मिन् लोहकल्पादौ, न त्वत्थव इत्यर्थः, तत्र
चतुः-पञ्च षडष्ट-द्वादशांशवशेषितयमात् । षोडशांशवशेषितः इत्यनेनास्य पाचन-
शोधन-क्लेदन-संशसन-दोषन-तर्पण-शोधनभेदेन सप्तविधेषु कषायभेदेषु शोधनकषायत्वं
ख्यापितं, तेषु अर्द्धांशेषः पाचनः, द्वादशांशकः शोधनः, चतुरंशकः क्लेदनः, अष्टांशकः
संशसनः, षड्दशको दोषनः, पञ्चमांशकस्तर्पणः, शोधनश्च षोडशांशकः इत्युक्तत्वात् ;
यदुक्तं राजनिघण्टौ—“पाचनः शोधनीयश्च क्लेदनः शसनस्तथा । दोषनकर्पणः
शोषः इति सप्तविधाः स्मृताः ॥ पाचनोऽर्द्धांशेषश्च शोधनो द्वादशांशकः । क्लेदन-
चतुरंशस्तु शसनोऽष्टांशको मतः ॥ दोषनस्तु षड्दशश्च तर्पणः पञ्चमांशकः ।
शोषणः षोडशांशश्च क्तायमेदा इतीरिताः ॥” इति । किञ्च आग्नेयस्याप्युक्तं—“पाचनो
दोषनीयश्च शोधनः शसनस्तथा । तर्पणः क्लेदनः शोषः क्तायः सप्तविधो मतः ॥ पाचनः
पच्यते दोषान् दोषनैर्दोष्यतेऽनलः । शोधनो मलशोधो स्यात् शसनः शमयेत् गदान् ॥
तर्पणस्तर्प्यते घातून् क्लेदो हरक्लेदकारकः । विशोषो शोषनादपि तस्मात् क्तायः

अथ स्वर्णशोधनम् ।—

अथ पञ्चमृदा लिप्तं हेमः पत्रं पुटानन्ते ।

विपचेत्—”

अथ रौप्यशोधनम् ।—

—नागमावाप्य रूप्यञ्चोर्द्ध्वग्निना धमेत् ॥४॥

अथ ताम्रशोधनम् ।—

सुहृत्कच्चीरलवण-चारास्त्रकृतलेपनम् ।

तप्तताम्रस्य निर्गुण्डरा रसे सिञ्चेत् पुनः पुनः ॥५॥

परीक्षयेत् ॥ पावनोऽर्द्धवशेषः स्वाग शोधनो द्वादशांशकः । केदन्वतुर्दशय शसनी-
ऽष्टावशेषितः ॥ दौवनोयः षडंशस्तु तर्पणः पञ्चमांशकः । विशीषी षोडशांशय काचभेदाः
भक्तौर्त्तिताः ॥” इति । अत्र दूषितरत्नदोषादिशोधनपूर्वकं नवयौवनस्य काव्यादि-
सन्पादकत्वात् लोहादीनां रसायनानां, तदनुपाने विशोषिकायः षोडशांशावशेषितः
विहित इति जनन्यम् ; यदा—शोडशांशावशेषितः इत्यस्य षोडश इति पदं
स्वनामान्तगतमपि प्रवक्तुं षोडशगुणं जलं दत्त्वा अंशावशेषितः काव्य इति व्याख्या
अत्रोक्ता, एषा च व्याख्या तन्नातुसारिणी पानीयकवायेषु ; यदुक्तं परिभाषायां—
“दशरत्नकमानेन गृहीत्वा तोलकद्वयम् । दत्त्वाऽथ षोडशगुणं घ्राणं पादा-
वशेषितम् ॥” इति । भावप्रकाशेऽप्युक्तं—“पादशष्टः कषायः स्यात् अः षोडश-
गुणाम्भा ॥” इति ॥ ३ ॥

इदानीं स्वर्णादिशोधानां शोधनादिकं विवक्षुरादौ स्वर्णशोधनमाह, अथेति ।—
पञ्चमृदा “इटिका गेरिका लोणं भक्ष्य बभ्रोकश्मृत्तिका । रसप्रयोगकुशलेः कौर्त्तिताः
पञ्चमृत्तिकाः ॥” इत्युक्तेन स्वल्पशक्तेन ; सुगुणस्वर्णपत्रं पञ्चमृत्तिकाया आलिप्य
पुटाग्रौ विपचेत्, एवं सुवर्णं विशुद्धं भवति । रसेन्द्रचिन्तानवाप्युक्तं—“बभ्रोक-
श्मृत्तिका धूमं गेरिकं चेटका पटुः । इत्येताः श्लिष्टाः पञ्च गन्धोद्वेगारानाशकैः ॥ पिष्टा
लेप्य स्वर्णपत्रं येष्टं पुटेन सिञ्चति ॥” इति । रौप्यशुद्धिमाह, ताम्रमिति ।—इयं
सुहृत्कच्चीरपत्रं, ताम्रं सौसकम् आवाप्य कल्कीकृत्य, पिष्टसौसकेन मलिप्य इत्यर्थः,
कूर्द्ध्वग्निना उपरिष्णेन बज्जिना, सुधरपुटेनेत्यर्थः, तोष्णाग्निनेत्यर्थः वा, धमेत्
पचेदित्यर्थः ॥ ४ ॥

ताम्रशोधनमाह, सुहृतीति ।—तप्तताम्रस्य इत्यत्र पत्रमिति शेषः, सुहृत्कच्चीरा-
दिभिः ताम्रपत्रं लिप्ता प्रताप्य निर्गुण्डीरसे द्वादशकत्वः निर्वापयेत् ; तथा

अथ वङ्गनागशोः शोधनम् ।—

वङ्गनागं रसे तस्मिंस्तन्मूलेनावचूर्णकम् ॥६॥

अथ कान्तलौहस्य लक्षणम् ।—

यत्पात्राध्युषिते तीये तैलविन्दुर्न सर्पति ।

तारेणाऽऽवर्त्तते यत्तत् कान्तलौहस्य तत् स्मृतम् ॥७॥

अथ कान्तलौहस्य शोधनम् ।—

अथसामुत्तमं सिञ्चेत्तप्तं तप्तं वरारसे ॥८॥

अथ रसेन्दुचिन्तामणिः—“सुशुक्रं चौरकवक्त्र-काष्ठिकैश्चाप्तवकम् । चिन्तामणिं प्रताप्य निर्गुणरीसे सिञ्चेत् पुनः पुनः ॥ वारान् द्वादश तत् यथेत् तेषाम् तापाच्च शोधयान् ॥” इति ॥ ५ ॥

वङ्गनागशोधनमाह, वङ्गनागमिति ।—रसे तस्मिन् निर्गुणरीसे, निश्चितमिति शेषः । तन्मूलेनावचूर्णकं निर्गुणरीसूतचूर्णेन कृतावचूर्णनं, निर्गुणरीसूतचूर्णेन वङ्गनागपत्रे प्रालिष्य संशोष्य सनाप्य च निर्गुणरीसे जलघा सिञ्चेदिति ॥ ६ ॥

कान्तलौहस्य लक्षणमाह, यदिति ।—यत्पात्राध्युषिते यत्नं यत्नौहस्य पात्रे अध्युषितं स्थितं तस्मिन् । न सर्पति न विसरति, विस्फुटति न सञ्चति इत्यर्थः । तारेण रौप्येण द्रुतरीप्यपत्रेणेत्यर्थः । आवर्त्तते गन्धितं सत् मिश्रीभवतीत्यर्थः, यत्नौहस्यलक्षणं निश्चितः तैलविन्दुः न क्षिततो भवति, यच्च लौहं रौप्येण सह द्रवीकृतम् एकौभवति तत् कान्तलौहम् ; अथवाप्युक्तं—“यत्पात्रे न प्रवहति नली तैलविन्दुः प्रतमे दिङ्मुखं लज्जति च मित्रं तिष्ठति निम्बकल्कः । तप्तं द्रुग्धं भवति विस्फुराकारकं नैति भूमिं कृत्वाहः आग्नौ सज्जलचणकः कान्तलौहं तदुत्तमम् ॥” इति । अथच—“स्वादुर्धनं भवेत्तिथ्यकल्को शान्तिर्दिधीयतः । कान्तं तदुत्तमं यच्च कृष्येणावर्त्तितं सिद्धम् ॥” इति ॥ ७ ॥

कान्तलौहस्य शोधनमाह, अथसानिति ।—अथसामुत्तमं कान्तलौहम् । वरारसे विफलाक्तादेः काष्ठविधिषु रसरक्षाकरे—“विफलाङ्गुष्ठं तीये विफलाकोकशं पलम् । तदक्तादे पादशेषे तु लौहस्य पलपञ्चकम् ॥ कृत्वा तप्तानि पत्राणि क्षणकारं क्षिपेच्चयेत् । एवं प्रलीयते दोषो गिरिको लौहसम्भवः ॥” इति ॥ ८ ॥

अथ धातूनां सामान्यमारणम् ।—

एवं शुद्धानि लोहानि पिष्टान्यस्त्रेण केनचित् ।

मृतसूतस्य पादेन प्रलिप्तानि पुटानले ॥

पचेत्तुल्यस्य वा ताप्य-गन्धाश्महरतेजसः ॥८॥

अथ स्वर्णमारणम् ।—

अथवा मृतनागेन सुहीचीरेण काञ्चनम् ॥९॥

अथ रौप्यमारणम् ।—

रूप्यं सुक्कीरताम्राभ्यां—”

अथ ताम्रमारणम् ।—

“—ताम्रं मूवास्तगन्धकैः ॥११॥

अथ लङ्गमारणम् ।—

हरितालपलाशाभ्यां वङ्ग—”

सर्वेषां लोहानां सामान्यतो मारणमाह, एवमिति ।—अस्त्रेण केनचित् मन्वीर-
मातुलुङ्गादौ नामाङ्गानां केनचिदस्त्रेण । मृतसूतस्य पादेन लोहाच्चतुर्थांशेन सूतभक्षणा ।
सतान्तरमाह, तुल्यस्येति ।—गन्धाश्मा गन्धकः । हरतेजः पारदः । अस्त्रपिष्टं लोहपत्रं
सुन्यमानताप्यादित्रयेण लोहपादिकेन प्रलिप्य पुटानले पचेदिति ॥ ८ ॥

अथ प्रत्येकधातूनां पृथक् पृथक् मारणं विदधुरादौ स्वर्णमारणमाह, अथवेति ।
—अथ अथवाशब्दः सामान्यमारणापेक्षया बोद्धव्यः । मृतसौसकं सुहीचीरैः पिष्टा
तेन स्वर्णपत्रमालिप्य गजपुटे पचेत् । अथ तस्मात्तरदर्शनात् वक्ष्यमाणा क्रियाऽपि
कार्या—उत्तरीया पुटितं स्वर्णपत्रम् उद्धृत्य अष्टमांशभूनागेन सह अस्त्रद्वैः पिष्टा
कृद्वापः सौसकसूर्यं दत्त्वा च अष्टधा पचेत् ; यदुक्तं रसरत्नाकरे—“मृतं नागं
सुहीचीरैरथवाऽस्त्रेण केनचित् । पिष्टा लिप्यं स्वर्णपत्रं बद्धा गजपुटे पचेत् ॥ आदाय
येप्रवेदस्त्रैर्भूनागश्चाष्टमांशकम् । बद्धा गजपुटे पच्यात् पूर्वनागद्युतं द्युतम् ॥ एवं पुनः
पुनः पच्यादष्टवा स्थिते ध्रुवम् ॥” इति ॥ १० ॥

रौप्यमारणमाह, इष्यमिति ।—उतताम्रं सुहीचीरेण पिष्टा तेन रौप्यपत्र-
मालिप्य गजपुटे पचेत् । ताम्रमारणमाह, ताम्रमिति ।—मूवं गीमूवम् । अर्धं
कान्तिकम् ॥ ११ ॥

वङ्गमारणमाह, हरितालेति ।—पलाशः पलाशस्तरुः ; पलाशरसेन हरितालं

अथ सौप्तिकमारणम् ।—

“—नागं मनोह्वया ॥१२॥

अथ वङ्गस्य मारणान्तरम् ।—

पारिमद्रस्य च रसेनाथवा भर्जयेत्तपु ॥१३॥

अथ सौप्तिकस्य मारणान्तरम् ।—

चिञ्चाचभिन्नुवीरद्र-बोधिवृक्षैरहिं पुनः ।

अहिमाराहिदमनौ-वासावज्जलतार्जुनैः ॥१४॥

पिष्टा तेन वङ्गपत्रं प्रलिप्य पुटे दद्यात् । यदक्तं योगरत्नाकरे—“पलाशद्रवयुक्तेन वङ्गपत्राणि लेपयेत् । तालेन पुटितं भस्म विवारं जायते ध्रुवम् ॥” इति । कश्चित् हरितालेन सह साक्षिकयोगोऽपि दृश्यते ; तथा च रत्नरत्नाकरे—“साक्षिकं हरितालेन पलाशस्वरसेन च । कृतकत्वेन संलिप्य वङ्गपत्राणि मारयेत् ॥” इति । सौप्तिकमारणमाह, नागमिति ।—मनोह्वया मनःशिलाया । जलेन मनःशिलां पिष्टा तेन सौप्तिकनालिप्य वाक्ता पुटेन भस्मतां याति वाक्त् पुटेत् । कश्चित् वासापत्ररसेन ताण्डूलीपत्ररसेन वा मनःशिलां पिष्टा तेन कतकेन नागपत्रं प्रलिप्य विपुटेन हाविंशत्युटेन वा नागमारणं कार्यमिति दृश्यते ; तथा च सारकौमुद्या—“मनःशिलायुतो नामः वासापत्रविमर्दितः । त्रिभिर्गजपुटेभ्यश्च भवेत्तन्मोहरोमजित् ॥” इति । तथा योगरत्नाकरे—“ताण्डूलीरससम्पिष्ट-शिलालीपात् पुनः पुनः । हाविंशतिः पुटेर्नागो निरुह्यो जायते ध्रुवम् ॥” इति ॥ १२ ॥

वङ्गस्य मारणान्तरमाह, पारिमद्रस्येति ।—तपु वङ्गम् । पारिमद्रस्य रसं दत्त्वा दत्त्वा वङ्गं लौहकटाहि भस्मतां यावत् लौहदण्डेन सञ्चाल्य पचेदिति ॥ १३ ॥

सौप्तिकस्य मारणान्तरमाह, चिञ्चेति ।—चिञ्चा तिलिङ्गो, अन्त्यान्तम् । अचः विभीतकः । भिन्नुः श्ववन्धो । वीरद्रः वीरतकः, भङ्गात इत्यर्थः, तन्नागरे “भङ्गात” इति पाठदर्शनात् । बोधिवृक्षः अश्वत्थः । अहिं सौप्तिकम् । अहिमारः बिट्खदिरः । अहिदमनौ नागदमनौ । वज्रजला अस्त्रसंहारः । अत्रोक्ते “अहिमाराहिदमनौवासा” इत्यत्र रत्नरत्नाकरे “वसापामार्ग” इति पाठान्तरम् ; तथा च—“चिञ्चाऽचभिन्नु-भङ्गात-वसावज्जलताभवेः । अपामार्गार्जुनाश्वत्थ-भस्मभिर्भर्जयेद्दमनम् । लौहपात्रे च कृत्वाहं तुल्यं भस्मानि चाशु च । दण्डे पलाशके चैव स्थिते नाग संश्रवः ॥” इति । सौप्तिकं लौहकटाहि हावधित्वा चिञ्चालगादिभस्म क्रमात् तत्र प्रलिप्य च पलाशदण्डेनालोडालोड्य भस्मीकुर्यादिति ॥ १४ ॥

अथ लोहसारणम् ।—

स्त्रीस्तन्ये हिङ्गुलेनायः पचेन्निष्ठा पुटेऽनले ॥१५॥

अथ असम्यग्धारितलोहस्य लक्षणम् ।—

सर्वमेव सृतं लोहं सोत्थानं यदि सेवनात् ।

शूकवर्णाभकण्ठत्वक्-स्फोटारुचिविवन्धकत् ॥१६॥

अथ निरुत्यलोहस्य लक्षणम् ।—

पक्वं यावन्निरुत्यानं सेव्यं वारितरं हि तत् ॥१७॥

अथ निरुत्यलोहस्य परीक्षा ।—

कान्ते पुनः कलाभाग-ताप्ये सक्षौद्रसर्पिषि ।

क्षिप्तमावर्तितं तारं स्वप्रमाणं भवेदुद्यदि ॥

जानीयात्तन्निरुत्यानं—”

॥ १८ ॥

लोहसारणमाह, स्त्रीति ।—हिङ्गुलं मानुषीदग्धेन पिष्टा तेन लोहपक्षीमालिष्य पुटपाकेन पचेत् । रसरत्नाकरे तु हिङ्गुललोहयोर्मानं तथा विफलाकाधादिनाऽपि मर्दनमुक्तं, तथा च—“हिङ्गुलस्य पलान् पञ्च नारीसन्धेन पेययेत् । तेन लोहस्य पक्षाणि लेपयेत् पलपञ्चकम् ॥ रुद्धा गजपुटे पश्चात् कषायैस्त्रैफलैः पुनः । कालोरेरारनालेर्वा विंशत्यंशेन हिङ्गुलम् ॥ पिष्टा रुद्धा पुटेक्षौद्रं तथैव पाचयेत् पुनः । अत्रारिंशत्पुटेरेवं कान्तं तोच्छास्य मुखकम् ॥ मिथये नात्र सन्देहः दत्त्वा दत्त्वा च हिङ्गुलम् ॥” इति ॥ १५ ॥

असम्यग्धृतस्य लोहस्य लक्षणमाह, सर्वमिति ।—सर्वमेव अष्टविधमेवेत्यर्थः, सृतं लोहं सेवनात् यदि शूकवर्णाभकण्ठादिकत् शूकवर्णाभकण्ठः शूकस्य जल-शूकस्य वर्णः कृष्णवर्ण इत्यर्थः, स इव आभा यत्र तादृशः कण्ठः तदादिकत्, भवेदिति शेषः, तदा तत् सोत्थानम् अनिरुत्यभसितम् इति ज्ञेयम् ॥ १६ ॥

निरुत्यलोहस्य लक्षणमाह, पक्वमिति ।—पक्वं सृतं लोहं यावत् यदा वारितरं वारिणि गले तरतीति तादृशं गले प्रवसानं, भवेत् इति शेषः, तदा निरुत्यानम् इति ज्ञेयं, तत् तादृशनिरुत्यलोहं, सेव्यम् ॥ १७ ॥

निरुत्यलोहस्य परीक्षामाह, कान्ते इति ।—कलाभागताप्ये कलाभागं बीडशांशं ताप्यं व्यर्थमात्रिकं यत्र तादृशे । आवर्तितं द्रवोक्तम् । स्वप्रमाणं तारप्रमाणम् ; धाडशांशमात्रिकेण तुल्यक्षौद्रसर्पिषा च मिश्रिते कान्तलोहभस्मानि किञ्चित् रौप्यद्रावं मिश्रयेत्, कियदन्तरे तं द्वावं लोहान् पृथक्कृत्य तुलितं यदि दक्षप्रमाणमेव तिष्ठेत्

अथ अनिरुद्धलौहस्य पुनर्मारणम् ।—

“—सोत्थानञ्च मुहुर्मुहुः ।

त्रिफलाकाशसम्पृक्तं विपचेत् पुटपावके ॥१८॥

अथ प्रथम-द्वितीयलौहकल्पौ ।—

हेम्नो रूप्यस्य वा भस्म वरौभृङ्गान्धभावितम् ।

गुञ्जाप्रमाणं त्रिफला-सितामध्वाज्यमिश्रितम् ॥

बृंहणं बृष्यमायुष्यं कामलापाण्डुकुष्ठजित् ॥२०॥

अथ तृतीयलौहकल्पः ।—

गन्धकेन समांशेन प्राग्बत्तामसञ्च मारितम् ।

धान्याभ्रकञ्च तुल्यञ्च दग्गनिष्कं पृथक् पृथक् ॥२१॥

भावितं मातुलुङ्गान्धेनाऽऽर्द्रकस्य रसेन च ।

ताम्रं सोष्णोदकं गुल्म-प्लीहशूलामवातजित् ॥२२॥

नाधिकं न वा हीनमात्रं भवेत्, तदा तत्रौहं निरुद्धमिति ज्ञातव्यमिति । रसरत्नाकरे तु ताप्यश्रीर्गं विनैव परीक्षाविधिरत्र परिदृश्यते ; तथा च—“मध्वान्धतलौहस्य सूर्यस्य सम्पृष्टे पचेत् । रुद्धऽऽभास्य तु सङ्काशं रूप्यस्य पूर्वमानकम् ॥ तदा लौहं स्वतः विद्यादस्यतं मारयेत् पुनः ॥” इति ॥ १८ ॥

सोत्थानस्य पुनर्मारणप्रकारमाह, सोत्थानमिति ।—सोत्थानम् अनिरुद्धं लौहं मुहुर्मुहुः बहुकालं, निरुद्धं भावितं, त्रिफलाकाशसम्पृक्तं त्रिफलाकाशेन पिष्टा इत्यर्थः ॥ १९ ॥

प्रथम-द्वितीयलौहकल्पद्वयमाह, हेम्न इति ।—वरौभृङ्गान्धभावितं ज्ञातवरीभृङ्ग-राजयोः रसाभ्यां सतथा मर्दितम् । गुञ्जाप्रमाणमिति भस्म इत्यनेन सम्बध्यते ॥ २० ॥

तृतीयलौहकल्पमाह, गन्धकेनेति ।—प्राग्बत् पूर्ववत् “एवं गुह्यानि सोह्यानि” इत्यादिप्रदर्शितसरश्वा, भूवास्त्रगन्धकेर्वा ; शोधितताम्रपत्रम् अस्त्रेण पिष्टा सततत-पादेन लिप्सेत्, ततः ताद्यतुल्यं गन्धकम् ऊर्ध्वी दत्त्वा पुटायौ पचेत्, अथवा ताद्यतुल्यं गन्धकं भूवास्त्राभ्यां पिष्टा तत्कलकेन ताम्रपत्रं प्रलिप्य च पचेत् इत्यर्थः ; ततः तत् ताम्रमस्य धान्याभ्रकं तुल्यञ्च अत्येकं दग्गनिष्कं गृहीत्वा मातुलुङ्गरसिनार्द्रकरसेन च सप्तधा विभाव्य ण्योदकेन गुञ्जादिषु योगयेदिति । योगेऽस्मिन् ताम्रेण सह तुल्यमश्वोः संयोगे सत्यपि “ताम्रं सोष्णोदकम्” इत्यनेन यत् केवलं ताम्रमिति कृतं, तत्

अथ तासद्रुतिसंज्ञकः चतुर्थेलोहकल्पः ।—

आर्द्रालकुचभृङ्गाणां रसपिष्टेन कस्यचित् ।

गन्धकेन समाग्नेन प्राग्वत्ताम्रञ्च मारितम् ॥२३॥

कञ्चुकस्थमिह त्रिशक्लर्षं चूर्णितगन्धकम् ।

दत्त्वाऽल्पशोऽग्निनाऽल्पेन दत्त्वा धूमं विसर्जयेत् ॥२४॥

प्रस्थाम्बुमर्दितस्यास्य प्रसादान्निसृतं युतम् ।

तुल्यनीलशिलाजाभ्यां कर्षांशाभ्यां विशोषयेत् ॥२५॥

ताम्रद्रुतिरियं साज्य-मानुषौक्षौरमाक्षिका ।

काचामपिल्लाभिथ्यन्द-व्रणशुकगतिप्रणुत् ॥

तत् किट्टं दद्रुकिटिम-पामार्दीं क्षेपनाज्जयेत् ॥२६॥

तासस्य प्राथम्येन उक्तत्वात् तस्यैव प्राधान्याच्च । किं वा “गन्धकेन” इत्यारम्भ
“पृथक् पृथक्” इत्यन्तेन एकी योगः, “भाषितम्” इत्यादिना च द्वितीयो योगः; ततश्च
समाग्नेन गन्धकेन मारितं तासं धान्याभं तुल्यञ्च यथानिर्दिष्टं गृहीत्वा प्रास्यत् पूर्व
योगवत् शुष्कानामसेतत् चूर्णं त्रिफलादिभिः सह खादेत्, तच्चूर्णं वृद्ध्यादिगुणवत्
भवेदिति; तथा केवलं तासभक्ष्यमातुलुङ्गार्द्रकरसाभ्यां सतथा भाषयित्वा उष्णाम्बुना
पिबेत्, तत् तुल्यादिनाशनं भवेदिति ॥ २१।२२ ॥

तासद्रुतिसंज्ञकः चतुर्थेलोहकल्पनाह, आर्द्रेति ।—आर्द्रा आर्द्रकः । लकुचः
हड्डः । कञ्चुकस्य कञ्चुकाकारलोहभाजनस्यम्; “कञ्चुकस्थम्” इत्यथ “कन्दुकस्थम्”
इति पाठकल्पनं साधु; कन्दुकस्य लोहभाजनस्यम् । त्रिशक्लर्षम् इति पदं
तासम् इत्यनेन सम्बध्यते । धूमं गृह्यधूमम् । प्रस्थाम्बुमर्दितस्यास्य प्रसादान्निसृतं
प्रस्थप्रमाणजलेन सह मर्दितस्य अस्य तासस्य प्रसादात् स्वच्छरूपतया निसृतं,
जलमिति शेषः । “प्रसादात्” इत्यतः “प्रदानात्” इति पाठे—प्रदानात् परिस्वागा-
दित्यर्थः, “त्यागो विहायनं दानम्” इत्याद्यमरः । तुल्यनीलशिलाजाभ्यां तुल्यं तथा
नीलशिला नीलशणिः, यथा—तुल्यनीलं नीलतुल्यं नीलवर्णतुल्यविशेषः, शिला
कनःशिला, चक्षुष्यत्वात्, तज्जाभ्यां, चूर्णाभ्यामिति शेषः, कर्षांशाभ्यां युतम् । तत्
किट्टं किट्टपत्रं ताम्रं, अलिनं सह मर्दनात् अथःपतितः असारभागः । अयमर्थः,
—तासतुल्यं गन्धकम् आर्द्रादीनामेकतमरसेन पिष्ट्वा तेन तासपत्रं विलिप्य च
शुटानले पचेत्, ततः तत् पुटपत्रं ताम्रं त्रिशक्लर्षं लोहभाजने सहस्रो तुल्यगन्धक-

अथ पञ्चमलोककल्पः ।—

मारितं त्रपु सीसं वा हारिणं शृङ्गमाकुली ।

कार्पासवासितं तक्रं माहिषञ्च प्रमेहजित् ॥२०॥

अथ षष्ठलोककल्पः ।—

नवनवतिस्त्रिफलाया मृतस्य नागस्य शततमो भागः ।

दार्वाकुलीफलत्रयकनकजलप्रस्थपेषितं निखिलम् ॥२८॥

भस्ममलं दत्त्वा दत्त्वा पचेत्, ततः मृदधूमं दत्त्वा तथैव पचेत्, अथ तत् जलेन प्रस्थमानेन सह मादं मर्दयित्वा स्थापयेत्, ततः उपरिस्थस्वच्छजलं विज्ञात्वा जले तस्मिन् कर्षमाणं तुल्यादिद्वयं दत्त्वा आतपे गोषयेत्, इत्थं निष्पन्नमिमां तासद्रुतिम् आज्यादिभिः सह पिष्टा चक्षुरीरे योजयेत् । अन्नाधःस्थितं किष्टञ्च दद्रुकिटिमादिषु लिपयेदिति ॥ २२—२६ ॥

पञ्चमलोककल्पमाह, मारितमिति ।—त्रपु वक्रम् । सीसं वा इत्यत्र वा-शब्दवाच्ये, त्रपु सीसञ्च । आकुली अङ्गुली तस्य बीजम् ; रसरत्नाकरे “आकुली” इत्यत्र “अङ्गुलीबीजकम्” इति पाठदर्शनात् । क्वचित् प्रमेहनाशनयोगान्तरं—“आकुली-सुकुलम्” इति पाठदर्शनात् आसुसुकुलस्य च मेहनाशित्वज्ञतेः आकुलीशब्देन आसु-सुकुलग्रहणमपि नासङ्गतमित्यसङ्गद्वयम् ; तथा च योगरत्नाकरे प्रमेहचिकित्साया-नाकुल्यादियोगः,—“आकुलीसुकुलं धात्री-हरिद्रामधुना लिङ्गित् । विंशतिषु प्रमेहाणां हन्ति सद्यो न संशयः ॥” इति । “आसुपुष्पमतीसारकफपित्तश्लेष्मघ्नं रक्तदृष्टिहरं शीतं वातलघु” इति । कार्पासवासितं कार्पासपुष्पेण कृताधिव्रासनं, तच्च तक्रमध्ये कार्पासपुष्पं संस्थाप्य काश्यम् ; “कार्पासवासितम्” इत्यत्र “कार्पासबीजमज्जा” इति पाठान्तरम् ; “कार्पासपिष्टम्” इति पाठे—कार्पासबीजमज्जा इत्यर्थः । त्रपुदिचतुष्टयं कार्पासवासितमाहिषतक्रेण पिष्टा पिबेदिति । योगोऽयं रसरत्नाकरे “स्वगमालारसः” इति नाम्ना पठितः ; तथा च—“मारितं त्रपुषु सीसं सुदर्शनं स्वगमालारसम् । कार्पासबीजमज्जा च तुल्यमङ्गुलीबीजकम् ॥ पेषयेन्माहिषोतकैः द्विगुणं षट्कौकृतम् । माषद्वयं सदा खादेत् स्वगमालां प्रमेहजित् ॥ अथ पाठाभ्यादावो-क्तपायमनुपादयेत् ॥” इति ॥ २७ ॥

षष्ठलोककल्पमाह, मरेति ।—शततमो भागः नवनवत्येकतया शतानां पुरणः ; तेन च त्रिफलाधाः प्रत्येकं त्रयस्त्रिंशद्भागः नागस्य च एको भागः । कनकः

शतगुलिकाप्रमितं तत् पीतं तत्रेण मेहहरम् ।

पिवतः कषायमभया-दार्यक्षसमांशपाठायाः ॥ २८ ॥

अथ सप्तमलीहकल्पः ।—

क्षणालोहेन योक्तव्यो बालेनोपचितो हि सः ।

कुमारयूनमध्ये तु वरमध्यावरे क्रमात् ॥

एकद्वित्रिगुणात् कालादुपयुक्तं गुणावहम् ॥ २९ ॥

अथ शूले अष्टमलीहकल्पः ।—

एरण्डवह्निशम्बूक-वर्षाभूव्योषसैन्धवम् ।

अन्तर्धूमं विदह्यायशूर्णं सोष्णाम्बु शूलजित् ॥ ३१ ॥

धूमुरः : दार्यादीनां जलप्रस्थेन कायप्रस्थेन पेषितं, प्रस्थमितं दार्यादिषड्द्रव्यं चतुः-
प्रस्थजलेन निःकाश्य प्रस्थावशिष्टं कृत्वा च तेन विफलानामौ मर्दयेत् । शतगुलिका-
प्रमितं वयःकोठाद्यनुसारिणौ माचौ स्थिरौकृत्य प्रतिदिनमेककां गुडिकां तत्रेण
खादेत्, एवं शतसङ्कायगुडिकासेवमे कृते मेहो नश्यति । अभयेति ।—अथः
विमोतकः ; अभयादार्यक्षः सप्तः त्रिभिस्तुल्यः अंशौ वध्याश्वाहृशौ पाठा तस्याः, तेन
च अभयादीनामेको भागः पाठायाश्चापरः ; औषधसंयनादनु अभयादिकषायं पिवे-
दित्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥

सप्तमलीहकल्पमाह, कथ्येति ।—बालेन स्रटुना इत्यर्थः, स्रटुपाकेनेति यावत्,
क्षणालोहेन मूढ उपचितः सत्पन्नः प्रकटयुग्मः सः नवनवतिरित्यादिनीतः नामयोगः
योक्तव्यः । “कुमार.....गुणावहम्” इत्यत्र “कुमारयूनोर्मध्ये तु वरी मध्यावरे
क्रमात् । एकद्वित्रिगुणात् कालादुपयुक्तो गुणावहः” इति पाठकल्पना सुसमाः
अत्र तु शब्दार्थः ; कुमारं यूनं मध्ये मध्यवयसि च पुंसि बालेन क्षणालोहेन
उपचितः सः योक्तव्यः, तथा एकद्वित्रिगुणात् कालात् एकदिनानन्तरं दिनद्वयानन्तरं
वाहानन्तरं उपयुक्तः सेवितः गुणावहः, सवेदिति शेषः ; वरी मध्यावरेः क्रमात्
उक्तादिना एकाहानन्तरम् उपयुक्तः स क्रमात् वरः मध्यः अवश्यं गुणी भवति,
एकाहानन्तरं प्रयोगः वरगुणसम्पन्नः, दिनद्वयानन्तरं प्रयोगः मध्यगुणसम्पन्नः,
विद्विजानन्तरं प्रयोगश्च अवश्यगुणसम्पन्नो भवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

अष्टमलीहकल्पमाह, एरण्डेति ।—“अन्तर्धूमं विदह्यायशूर्णम्” इत्यत्र “अन्त-
र्धूमविदग्धायाशूर्णम्” इति तु अपवादः, औषधयोगानां लीहकल्पेति नामवेद्यत्वात् ।

अथ जीर्णोत्तरादौ नवमलोहकल्पः ।—

त्रिफलामृतनिर्गुण्डो-मेघनादपुनर्नवा ।
कासमर्दानिधुस्तूर-वज्जिणीनां रसैरिदम् ॥३२॥
भावितं गुडमध्वान्ज्यैर्जलतक्रानुपायिनः ।
स्वल्पक्षीररसाशस्य हन्याज्जीर्णोत्तरं चयम् ॥
कुठास्थिसावपाण्डुर्यः-पक्तिशूलप्लिहामयान् ॥३३॥

अथ लयादौ दशमलोहकल्पः ।—

वाक्कुचौनिम्बपञ्चाङ्गं वेत्तचित्तकवत्सकम् ।
पथ्यानागरशम्पाक-गुडचौकटुकोफलम् ॥३४॥

अत्र “परश्वज्जिण्मूक-वर्षाभुगोचुरं समम् । अन्तर्दग्धा प्रिवेदधिकथाभिः शुक्-
शालाये ॥” इत्येव किञ्चित् परिश्रिततया वङ्गसेनादिना पठितेऽस्मिन् योगे
लौहप्रयोगाभावात् “अन्तर्धूमविदग्धायाचूर्णम्” इत्येव साधुः इति न वाच्यम् ।
यतः “व्योषसैवधम्” इत्यवतीकपाठस्थले वङ्गसेनादौ “गोचुरं समम्” इति
पाठान्तरद्वारात् योगालरोऽयान्ति मत्तव्यम् ; किञ्च “अन्तर्धूमविदग्धाया-
चूर्णम्” इति प्रयोगस्य असाधुत्वात् प्रकरणविरुद्धत्वाच्च प्रकरणसङ्गतम् “अन्तर्धूम-
विदग्धायाचूर्णम्” इत्येव भवितुमर्हति । “अन्तर्धूमविदग्धकु” इति काचित्कपाठो-
ऽपि न अनोरमः ; लौहयोगाभावे लौहकल्पनिरूपणम् इति संज्ञावैयर्थ्यात् ।
परश्वज्जिण्मूकसमर्थम् च अन्तर्धूमं दग्धा सोष्णम् पिबेत्, तत्र शुक्लाजिदाति
निष्कर्षः ॥ ३२ ॥

नवमलोहकल्पमाह, त्रिफलिति ।—मेघनादः तण्डुलोद्यकः । आलिः श्विके-
पत्री । वज्जिणी कुङ्की । इदम् अथचूर्णमस्मिन् परश्वज्जिण्मूकम् । “स्वल्प-
क्षीररसाशस्य” इत्येव “स्वल्पक्षीररसाशस्य” इति पाठः न साधुः । अथचूर्णमस्मिन्
परश्वज्जिण्मूकं त्रिफलादीनां यथायोग्यं रसेन क्वाथेन वा इषक् पृथक् समपा
भावयित्वा गुडमध्वान्ज्यैः सह पिबेत्, मज्जलं तत्तत्तानुपायं कुर्यात्, स्वल्पेन क्षीरेण
मांसरसेन वा तदा अग्नौवादिति ॥ ३२-३३ ॥

दशमलोहकल्पमाह, वाक्कुचौ ।—वाक्कुचौ सोमराजौ । निम्बपञ्चाङ्गं
निम्बस्य त्वक्पतपुष्पफलमूलरूपम् । वेत्तं विदग्धम् । वत्सकम् इन्द्रधवः । शम्पाकः

खदिरासनसारिण भावितं लोहभस्म च ।

कर्षमात्रं समध्वान्यं क्षयकुष्ठनिषूदनम् ॥३५॥

अथ विविधरोगे एकादशलोहकल्पः ।—

गुडस्य कुडवे पक्वं लोहभस्म पलोन्मितम् ।

कोलप्रमाणं रोगेषु तैस्तैर्योगैः प्रयोजयेत् ॥३६॥

अथ यक्ष्मादौ द्वादशलोहकल्पः ।—

व्योषादिनवकस्यांशस्तथाऽंशो लोहभस्मनः ।

अंशोऽश्मजतुनः खण्डस्याष्टौ सर्वे समाक्षिकम् ॥

कान्तपात्रगतं यक्ष्मज्वरापस्मारघस्मरम् ॥३७॥

अथ जरादौ त्रयोदश-चतुर्दशलोहकल्पौ ।—

निम्बमारत्रिमधुर-त्रिफलालोहगन्धकम् ।

चूर्णमर्जुनपत्रा वा सभृङ्गत्रिफलायसम् ॥

सेवितं मधुसर्पिर्भ्यां जरावैरूप्यनाशनम् ॥३८॥

आरम्भवः । फलं मदनफलम् । खदिरासनसारिण खदिरासनयोरष्टभांशकायेन, तत्र असनः खनामख्यातः । भावितमिति सप्तधा । खदिरासनकाष्ठेन भावितं चाकुच्यादिकर्षं कर्षं घृतमधुभ्यां लिङ्गादिति ॥ ३४-३५ ॥

एकादशलोहकल्पमाह, गुडस्येति ।—तैस्तैर्योगैः तत्तद्दोषनाशकैः द्रव्यैः । गुड-कुडवे यथाविधि पक्वं तत्र लोहफलं प्रलिप्य च कोलमानां गुडिकां कुर्यात्, ततः तत्तद्दोषनाशनानुपानेन सर्वरोगेषु योजयेदिति ॥ ३६ ॥

द्वादशलोहकल्पमाह, व्योषेति ।—व्योषादिनवकस्य त्रिकतयस्य, “व्योषं शतावरी-व्योषि फलानि द्वे बली तथा” इत्यनेन चक्रदत्तोपयथाधिकारे विन्ययासिधौक्तस्य चार्थः मिलित्वेको भागः । खण्डस्य सत्स्यष्टिकायाः अष्टौ इत्यत्र भागाः इति शेषः । व्योषादिनवद्रव्याणां मिलितानामेका भागाः, लोहाश्मजतुनोः प्रत्येकमेको भागः, खण्डस्य चाष्टौ भागाः, सर्वमेतद्वैकोक्तस्य कान्तलोहभाजने मधुना सह सम्यग्यं च स्थापयेत्, ततः अग्निबलानुसारिभ्यां भाजां खादेदिति ॥ ३७ ॥

त्रयोदश-चतुर्दशलोहकल्पद्वयमाह, निम्बेति ।—निमधुरं “घृतं राक्षो माक्षिकश्च विसेधे मधुरत्वम्” इत्युक्तमधुरत्वम् । अर्जुनपत्राः अर्जुनस्य कोमलपत्रस्येत्यर्थः । सभृङ्गत्रिफलायसं भृङ्गरात्रिफलालोहचूर्णसंयुक्तम् । मधुसर्पिर्भ्यामिति पदं चूर्ण-

अथ अस्त्रपित्तादौ वृद्धश्लोष्ठकल्पः ।—

मधुकं मृतलोहञ्च धात्री च त्रिगुणोत्तरम् ।
रसेन भावितं क्लृप्तकृहायाः सान्ध्यमात्रिकम् ॥३८॥
सेवितं भोजनस्याऽऽदौ वातपित्तामयान् जयेत् ।
मध्ये विष्टम्भमन्तेऽस्त्र-पित्तं शूलञ्च पक्तिजम् ॥४०॥

अथ शङ्ख्यादौ वीङ्गश्लोष्ठकल्पः ।—

भक्तातकसहस्राभ्यां त्रिफलांमुस्तचित्रकैः ।
हस्तिपिप्पल्यपामार्ग-सहदेवीकुठेरकैः ॥४१॥
कणामूलासृताचव्यैर्द्रोणैऽपि कुङ्गोन्मितैः ।
पक्वे पादस्ये लोहस्ये तुलाङ्गे तौक्ष्णलोहतः ॥४२॥
माणिकाञ्च घृतात् पक्वा विङ्गं चित्रकत्वचम् ।
त्रिफला पञ्चलवणं त्रूपणञ्च पृथक् पलम् ॥४३॥

मित्यनेन सूच्यते ; एवञ्च निम्बादिगन्धकालचूर्णम् अर्जुनपत्रादीनां वा चूर्णं
अधुसर्पिर्भां लिप्तादिति ॥ ३८ ॥

पञ्चदशश्लोष्ठकल्पमाह, मधुकमिति ।—त्रिगुणोत्तरम् उत्तरीतरत्रिगुणम् ;
ततश्च मधुकस्य एको भागः, लोहस्य भागत्रयं, धात्र्या च नवभागः । क्लृप्तकृहायाः
गुड्याः । मध्ये भोजनमध्ये । “विष्टम्भम्” इत्यत्र “प्रविष्टम्” इति पाठस्तु
अनाधुः, सिद्धयोगे तथा पाठदर्शनात् प्रविष्टमिति पदस्य अयं सङ्कतिविरहाच्च ।
अन्ते भोजनान्ते । पक्तिजं शूलं परिणामशूलम् । सिद्धयोगे तु योगोऽयं “धात्री-
लोहम्” इत्याख्यया मधुकादीनां त्रिगुणोत्तरकल्पनाकल्पितो दृश्यते ; तथा च—
“धात्रीचूर्णस्याष्टौ पलानि चत्वारि लोहचूर्णस्य । शटीमधुकरशय दद्याद्विपलं पटे
घृतम् ॥ असृताक्ताद्येनैतच्चूर्णं भाव्यञ्च सताहम् ॥” इत्यादि । अत्र “असृताक्ताद्येन
आमलकीक्ताद्येन” इति श्रवदासव्याख्या ॥ ३८।४० ॥

वीङ्गश्लोष्ठकल्पमाह, भक्तातकैति ।—भक्तातकसहस्राभ्यां विसहस्रभक्तातक-
गुडकेन । सहदेवी दण्डोत्पला ; “सहदेवी” इत्यत्र “दण्डोत्पला” इति
सिद्धयोगे पाठः । कुठेरकः तुलसी । माणिकां शरावम् ; “माणिकाम्” इत्यत्र
“कुङ्गवहयम्” इति पाठः सिद्धयोगे दृश्यते ; श्रवदासस्तु तत्र कुङ्गस्य वेगुणं स्त्रीजन्य

पलानि शूरणस्याष्टौ वाराद्या वृद्धदारकात् ।
 चतुष्पलं पुष्परसस्यार्द्धप्रस्थञ्च निक्षिपेत् ॥४४॥
 प्रातर्भोजनकाले वा लीढमेतद्रसायनम् ।
 निहन्ति च ग्रहण्यर्शः-शूलगुल्मकिमिक्षयान् ॥४५॥

अथ क्षयादौ खण्डखाद्याख्यसप्तदशलोडकल्पः ।—

वासाभार्ग्यमृताऽभोरु-वचाखदिरपुष्करैः ।
 सुषलीभिस्तुकोरयैः सूर्पे चापाञ्च मुष्टिकैः ॥४६॥
 पक्वेऽष्टशिष्टे ताम्रस्थे प्रस्थांशे खण्डसर्पिषी ।
 ताम्र्येन रुक्मलोहस्य हतस्याप्यञ्जलित्रयम् ॥४७॥

कुडवदशब्देन बीडशपलमिति व्याख्यातवान् ; अथ तु माषिका-यङ्ग्यात् हेगुण्या-
 भाव एव बोद्धव्यः ; “न हेगुण्यं तुलानाने माषिकायां तथैव च । पलीलेखागते
 जालेन हेगुण्यमिहेष्यते ॥” इति परिभाषास्वरथात् । कुडवहेगुण्यस्य तु सर्वसम्मत-
 त्वाभावात् अथ हेगुण्यभावाः शल्यकृतसम्मतः इति बोद्धव्यम् । “पञ्चलवणम्” इत्यत्र
 सामुद्रोक्तेखादर्शनात् लवणचतुष्टयं तथा “वाराद्याः” इत्यत्र “तालमूल्याः” इति
 सिद्धयोगसम्मतः पाठः । पुष्परसस्य मधुनः अर्द्धप्रस्थं द्रवहेगुण्यात् शरावहयम् ।
 भज्जातकादिव्यान्तमौषधजातं पृथक् पृथक् कुडवमानं जलद्रोणे पक्वा पादशेषम्
 अवतारयेत्, ततः वज्रपुतं तं क्रायं लौहकटाहे तोषालौहाभ्याम् पचेत्, आसन्न-
 पाके च विड्ढादीनां चूर्णे श्लिष्य अशतार्थं च शीते मधु प्रक्षिपेदिति । योगस्यास्य
 “भज्जातकलौहः” इत्याख्या अर्जयिकिम्पिते सिद्धयोगे अकदत्ते च ॥ ४१—४५ ॥

खण्डखाद्याख्यसप्तदशलोडकल्पमाह, वासिति ।—कल्पोऽयं “खण्डकायं लौहम्”
 इति नाम्ना सिद्धयोगादौ प्रसिद्धम् । अभोरुः शतावरी । “वचा” इत्यत्र “वला”
 इति सिद्धयोगे पाठः । सुषली तालमूली । मिश्रः मुष्टितिका ; “मिश्रः” इत्यत्र
 “मुष्टितिका” इति सिद्धयोगे पाठः । कोरयैः कुरण्डस्य सहचरस्य इदं
 क्रिस्टीमृषमित्यर्थः ; “कोरयैः” इत्यत्र “विफलायास्तनवः” इति सिद्धयोगे पाठः । सूर्पे
 आपां जलद्रोणद्वयैः ; “जलद्रोणे” इति सिद्धयोगीकृतः पाठः साधुः, सूर्पपाठपक्षे
 द्रववाहक्यात् । मुष्टिकैः पलप्रमाणैः, वासादिभिः सुषल्यादिभिश्च सम्बध्यते ;
 “पञ्चपलानि” इति उक्तवन्त्ये पाठः । अष्टशिष्टे अष्टभागावशिष्टे । ताम्रस्थे ताम्र-

पक्वेऽस्मिन्ने हतां यात कुस्तुम्बुर शिलाजतु ।
 शृङ्गोविडङ्गत्रिफला-जातौफलकटुत्रिकम् ॥४८॥
 चातुर्जातञ्च शुक्लं प्रस्थाङ्गं मधु चिपेत् ।
 खण्डखाद्यमिदं लौढं कर्षमात्रं रसायनम् ॥४९॥
 चौरानुपस्य चपयेत् चयकामाकचिह्नमान् ।
 शीतपित्तास्रपित्तास्र-वातपित्तास्रकामलाः ॥
 कुष्ठमेहप्लिहानाह-काश्यं शूलञ्च पक्तिजम् ॥५०॥

पाठस्थे । प्रस्थाङ्गे खण्डमपिथौ खण्डमपिथौः प्रत्येकं प्रस्थः । खण्डस्य बीजस्य पलानि
 छतस्य च द्वाविंशत् पलानीति यावत् । तच्च चन्द्रिकाकारस्तु "पलद्वादशकं देयं
 रुक्मलौहस्य चूर्णितम् । खण्डतुल्यं छतं देयं पलद्वयोदशिकं बुधैः ॥" इति चक-
 रधृतपाठस्य "खण्डतुल्यम् इति छेदः, तेन खण्डस्यापि द्वादशपलानि (लौहनामम्) ।
 केचित्तु रक्तपित्तहन्तत्वात् खण्डस्य प्रचुरतरसेवाधिकरोतीति छतपदेन सद्य
 खण्डतुल्यमिति धोत्रयन्ति ; तत् न सम्यक्, लौहयोगत्वादय लौहप्राधान्येन
 तन्मानापकर्षस्यायुक्तत्वात् ; रक्तपित्तप्रत्यक्षीकत्वत् लौहस्य स्वरूपत एव महाशक्तिक-
 त्वात् विशेषतो रक्तपित्तहरम् ; तच्च द्रव्यपुट्टादिभावितत्वेन महावीर्यं कृतयोपपन्नं,
 व्यवहारस्तु लौहसमन्तयेव" एवं व्याख्यां कृतवान् । व्याख्याकुसुमानवलीकारस्तु—
 "रक्तपित्ते स्फुटद्रव्यस्य द्रवितत्वात् परेषु छतेन स्रग्मं सञ्चत्वात् छतवत् खण्डं बीजप्रपलं
 ज्ञेयम् । अत्यन्ताह—अनन्तरगतविधिपरिचाराय प्रमाणाभावात् लौहे तुल्यं खण्डं
 द्वादशपलमिति । एवं प्रचारः प्रायेण" इत्याह । ताप्येन स्वर्णनाञ्जिकेण इतस्य
 भारितस्य रुक्मलौहस्य तौषा लौहस्य, पिष्टस्वर्णनाञ्जिकेण लौहपलौभातिप्य द्रव्यस्य
 वक्ष्यपाण्यादिलौहस्थित्यर्थः, अक्षलिख्यं कुडवतयं पलद्वादशकमित्यर्थः । कुस्तुम्बु-
 रन्त्याकम् । शुक्लं पलाङ्गम् । चकनङ्गुद्वृत्तमिदं योमपाठे तु—"कुस्तुम्बु" इत्यारम्भः ।
 "चिपेत्" इत्यन्तपाठस्थले—"प्रस्थाङ्गे मधुनो देयं शमायानतुल्यवत् । शृङ्गो विडङ्गं
 क्रथा च शृङ्गाजातौपलं पलम् ॥ विफला धान्यकं पलं द्वाणं सरिचकेयरम् ॥"
 इति पाठान्तरम् । लौढमिति ।—लौहस्यास्य कर्षनाय तात् पूर्वशुशौभमानाभिम-
 प्रायेणीकता, व्यवहारस्तु वि चतुः पञ्च वा रक्तिकमारम्भ प्रतिदिनं रक्तिहवङ्गतां शास्त्रं
 यावत् । चौरानुपस्य लौहसेवनानन्तरं चौरमनुपिवतः ; चौरपानञ्च लौह-
 अपेक्ष्य चतुःषष्टिगुणेन कर्तव्यं, लौहान्तरं तथा प्रयोगदर्शनात्, उक्तञ्च—"अनुपानं

अथ अष्टादशलौहकल्पार्थं लौहसारणप्रकारः ।—

अथाणवारिपिष्टेन कान्तलोहं ससिन्धुना ।

कफे कुठारच्छिन्नेन पित्ते वाते गन्धाऽम्बुना ॥५१॥

उभयेन वयःस्तम्भे ताप्येन गलरुहं च ।

कण्डूां मनोहया स्रोतो-विवम्भे मरिचाद्भिषा ॥५२॥

क्षितं पक्वैककायन्त्रे द्रावितं जलसन्निभम् ।

निषिक्तं त्रिफलाकाये पर्यटौभूतमायसे ॥५३॥

सञ्चूर्ण्य तेन कायेन पिष्ट्वा स्थाव्यां विपाचितम् ।

घोडशाङ्गलग्नान्तः सम्पुटे चापरोक्षणात् ॥५४॥

आर्द्रकाभोरुमुषली-विदारौभृङ्गहस्तिजैः ।

रसैस्तया मुहुस्ताम्बं धान्याम्बं काञ्चिके मृतम् ॥५५॥

तेन पिष्टं घृतं क्षौद्रे मत्स्याक्षीमेघनादयोः ।

जयन्त्यास्तोक्ष्णचाङ्गेर्य्यैर्मुषलीमाणिमन्ययोः ॥५६॥

चतुःषष्टिगुणं प्राहुः सदा बुधाः” इति । एतल्लौहसेवने पथ्यापथ्यविधिरपि सिद्ध-
धीर्वाच्युक्तः तत्र तत्रैव द्रष्टव्यः ॥ ४६—५० ॥

अष्टादशलौहकल्पार्थं लौहसारणप्रकारमाह, अथेति ।—ससिन्धुना सिन्दुवार-
सहितमित्यर्थः । कफे कफरोगे; कफरोगे पतत्यं काललौहम् उष्णोदकपिष्टमिन्दुवार-
मूलक्षितं “क्षितं पक्वैककायन्त्रे द्रावितं जलसन्निभम्” इत्युत्तरस्थान्यर्थः । एवं पित्ते
कुठारच्छिन्नेन, वाते गन्धाऽम्बुना इत्यादिष्वपि व्याख्येयम्; कुठारच्छिन्नेन कुठारिकया
“कन्दगङ्गुया” इति कथितम् । गन्धाऽम्बुना अलम्बुषाकायेन; “अथ.....गन्धाऽम्बुना”
इत्यत्र “अथाणवारिपिष्टेन वाते क्षौद्रे ससिन्धुना । कफे कुठारच्छिन्नेन पित्ते आर्द्र-
गन्धाऽम्बुना” इति कथितं पाठः । उभयेन कुठारच्छिन्नेन गलया च । मनोहया मन-
श्लिष्या । मरिचाद्भिषा मरिचमूलैः । “आयसे” इत्यत्र “आयसम्” इति कथितं पाठः ।
तेन कायेन त्रिफलाकायेन । आ-परोक्षणात् परोक्षणं यावत्, यावत् बारितरादि-
रूपमुपकलनार्थं नीदिद्यात् तावदित्यर्थः; “आ-परोक्षणात्” इत्यत्र “अ परिक्षिपेत्”
इति कथितं पाठः । अभोरुः शतावरी । मुषली तालमूली । विदारौ विदारिकन्दः ।
हस्ती इति कल्पवृक्षः, कन्दलीमूलं वा । तेन काञ्चिकेन । “घृतं क्षौद्रे” इत्यत्र “घृते

वज्रिणीसातलावाद्या-वर्षाभूणां रसेन च ।

क्षीरेण च पृथक् कुर्यात् पिषणादिक्रियात्रयम् ॥

कज्जलाभं इयञ्चैतत् यथाक्ताथे विभावयेत् ॥५०॥

अथ अष्टादशलोहकल्पे दन्त्यादिगणः ।—

दन्तीत्रिवृच्चित्रकहस्तिकर्णी-व्योषाष्टवर्गत्रिफलाविडङ्गम् ।

पलाशवोजाम्बुदजोरकैला व्याघ्री च दन्त्यादिरिह प्रदिष्टः ॥५१॥

अथ अष्टादशलोहकल्पः ।—

पलानि पञ्च कान्तस्य सर्वत्राभ्रकचूर्णयोः ।

सार्द्धं द्वे सप्त सार्द्धानि वाते पित्ते पुनः क्रमात् ॥५२॥

क्षौद्रे "घृतक्षौद्रे" इति वा पाठः सङ्गतः । मत्स्याक्षी शालिचः । सिधनादः तक्षुक्षौवकः । तोच्छः राजिका । चाङ्गेरी अम्बुक्षीका । माणिस्यः मैथुवनम् । वज्रिणी लुङ्गी । सातला चर्मकषा । वाद्या वाद्यालकः । पिषणेति ।—पिषण-पुटन-मारणरूपकर्मवमित्यर्थः । इयं तासमस्य । यथाक्ताथे तत्तद्दीनहरद्वयकृते कथे । अयमर्थः,—कफादित्रयीं चण्ववारिपिष्टान्दुषारादिमूलैः कान्तपत्र-मालिष्य पक्वैश्चानिमित्तयन्ते निशिष्य च द्रावयित्वा जलसन्निभं कुर्यात्, ततस्तं लौहद्राव-त्रिफलाकाथे निशिष्य पर्वटीपात्रं कुर्यात् ; अथ तां पर्वटीं लौहपात्रे चूर्णयित्वा त्रिफलाकाथेन पिष्टा च स्थालीपाकं कुर्यात्, ततः तत् लौहपात्रादीनां प्रत्येकरसेन पिष्टा पिष्टा क्षौद्राङ्गुलगतैर्मध्ये आ-वारितरं पुटेत् । तथा तासं धाव्याधय पुनः पुनः कान्तिकेनाग्राव्य तेनैव कान्तिकेन पिष्टा संशोध्य च घृतादिभिः पृथक् पृथक् पिषणादिकं कुर्यात्, ततस्तं तासांभे एकत्र मर्दयित्वा तत्तद्दीन-हरद्वयकाथेन समष्टा विभाव्य च स्थापयेदिति ॥ ५१—५३ ॥

अष्टादशलोहकल्पे "दन्त्यादिचूर्णमावाप्य" इत्यर्थे वक्ष्यति, अतएव दन्त्यादि-काङ्ग-दन्तीति ।—हस्तिकर्णी हस्तिकर्णपलाशः कासालकः इति ख्यातः भालकाविशेषो वा । अष्टवर्गः,—"लोहकर्मको मेदे कालीक्याङ्गिडङ्गिकौ । एकत्र निमित्तैरेतैरष्टवर्गैः प्रकीर्तितः ॥" इत्युक्तम् । अम्बुदः सुफा । व्याघ्री कण्टकारी ॥ ५५ ॥

अष्टादशलोहकल्पमाह, पलानीति ।—सर्वमेति पदं कान्तस्य इत्यनेन सूच्यते, सर्वत्र वाते पित्ते कफे च कान्तस्य पञ्च पलानि । अभ्रकचूर्णयोः अभ्रकतालचूर्णयोः

पञ्च पादेन युक्तानि पञ्च पञ्च कफे पुनः ।

तत्र कान्ताभ्रके क्षिप्वा त्रिफलाकायमाद्रकम् ॥६९॥

प्रस्थितानि गुणस्थाष्टौ कायस्य पयसस्तथा ।

पलानि षोडशाऽऽज्यस्य सिञ्चेत् पाकवशात् पुनः ॥६१॥

वाताद्यपेक्षया पट्टीत्कारिकावालुकानिभे ।

अग्नेने वर्णगन्धक्ये कटुष्णे पीतसर्पिषि ॥६२॥

- वाते कमात् सार्द्धं हे, पले इति शेषः, सार्द्धानि सप्त, पलानीति शेषः, वाते सार्द्धपल-
द्वयमस्य कं सार्द्धसप्तपलं तास्यचूर्णस्य इत्यनेन “कञ्जलाभम्” इत्यादिना पूर्वोक्तानुसारेण
कुञ्जलीकृत्य वातहरद्रव्यकायेन विभाव्य च कालपक्षपलेन सह मिश्रयेत् । पित्ते पुनः
कमात् पञ्च असकस्य पञ्च पलानि, पादेन युक्तानि इत्यत्र पञ्च इति पदमावर्त्य योज-
नीयम् ; तास्य च सपाद-पञ्चपलानीत्यर्थः । कफे पुनः असकतास्योः प्रत्येकं पञ्च
पञ्च पलानीत्यर्थः । अत्र लौहमास्योः सावानिर्देशाद्यमुक्तं शौचक्षपाणिना स्वसङ्गु-
—“अथवा वक्तव्यविधिसंस्कृतकण्ठास्यकचूर्णमादाय । लौहचतुर्धाऽनमः-दि-वि-चतुः-
पञ्च-गुणभागम् ॥ प्रस्थित्यायः प्राग्वत् पक्षेदुभाभ्यां भवेद्वर्जो यावत् ॥” इत्यादिमानानु-
सारेणानुसारेण लौहादहं समभागान्धकं यावत् । एतस्य विचारः तथा कायार्थं त्रिफलाया
सानादिकञ्च तत्तैवानुस्येयम् । तत्र कान्ताभ्रके मिलितलौहमास्यकचूर्णं इत्यर्थः ;
अत्रासेन सह तास्योमे सत्यपि केवलाभोक्तिः अस्य प्राधान्यात् तास्य असेन
सहैकभावाच्च इति ज्ञेयम् । प्रस्थितानीति ।—कायस्य इत्यत्र सप्तमीविवक्षायां
प्रती, तस्मिन् काये इत्यर्थः, गुणस्य गुणवतः विग्रहस्येति यावत्, पयसः दुग्धस्य अष्टौ,
पलानीति परिणाम्यः, प्रस्थितानि प्रस्थापितानि, अवधारितानीत्यर्थः, कुर्यादिति
शेषः, आज्यस्य घृतस्य च षोडश पलानि विञ्चेत् । अथ कायादिद्वाने शिबदासघृतं
भोजराजवचनं यथा—“घृतेन लौहमास्योऽथ शीरेण समनन्तरम् । ततः कायेन
संश्लिज्य सन्देश्यौ शनकेः पचेत् ॥ ततः सञ्चालयेद्ग्रीहं लौहद्वयां इति दीर्घम् ॥”
इति । पाकवशात् पुनः पाकानुसारेण पुनः वाताद्यपेक्षया वातपित्तकफमपेक्ष्य,
पट्टीत्कारिकावालुकानिभे पट्टादिप्रदं, तत्र पट्टनिभे कर्दमत्तुल्ये सान्दे, अथक्तदर्विकी
इति यावत्, तादृशत्वञ्च स्रुपाके सति ज्ञेयम् ; कुत्कारिकानिभे सन्दुहस्यका-
तुल्ये, सुखटुःखत्वनयोगिन इति यावत् ; तथात्वञ्च मध्यपक्वस्य लक्षणम् ; तथा
हानुकानिभे शालुकासदृशे, उज्ज्वलतदर्विकी इत्यर्थः, एतच्च स्वरपाके सति ज्ञेयम् ।

दन्वादिचूर्णमावाप्य स्थापितेनतरेण वा ।

घृतेन पेयितं भाण्डे घृतस्निग्धे निधापयेत् ॥६३॥

तन्नालरे तु वाते मध्यपाक् लौहं प्रतीयम इत्युक्तम् ; तथा च चक्रपाणिघृत-
शामाजीनवचनं—“सदुमध्यमखरभावेः पाकस्त्रिविधोऽव व्रज्यते पंचमः । पित्तशमीरण-
शैषप्रकृतीना मध्यमस्तु सप्तः ॥ अथ्यतदर्वि लौहं सुखदुःखखलनयोगि सदु मध्यमः ।
अश्विभूतदर्वि खरं परिभाषते केविद्रावाद्योः ॥ अन्ये विद्वांसोऽर्वाप्रलेपमाखूत्कराकृतिं
ब्रूयते । सदु मध्यमर्हचूर्णं निक्षतापुत्रापनतु खरम् ॥ त्रिविधोऽपि पाक ईडक् सर्वेषां
शुषकदेव न तु विफलः । प्रकृतिविशेषे तुल्यौ गुणदोषौ जनयतीत्यर्थम् ॥” इति ।
अष्टादिपाकवचने शिवदासघृतामोघवचनं यथा—“दर्भोमाश्लिष्यते यत्तु खरं खलति
वा न वा । सदुपाकं विज्ञानीयात् पित्ते तु विहितं सदा । सितापुष्पीपमं यत्तु
सुषिकोत्करमभिभम् । तदयः खरपाकं स्यात् शैषस्येव प्रकौलितम् ॥ एकैकगुण-
योगित्वाच्च तमिच्छन्ति तद्विदः । सर्वप्रकृतिसेव्यत्वान्मध्यमं बहुपुञ्जितम् ॥” इति ।
अफिने इत्यादौ लौहे इति शेषः, पाकवशात् लौहे फिनरहिते सतीत्यर्थः, तच्च पाकाय-
प्रदत्तदुःखादेरपक्षोक्ततया भवतीति बोध्यम् । “कटूणे” इत्यत्र “कटूणे” इति पाठः
असाधुः, तन्नालरे तथाऽथैकपाठदशंभात् ; तथा च चक्रपाणिमहर्षे—“विज्ञाये
पाकमेवं द्रागवताथ्ये चितौ चणान् कियतः । विज्ञास्य तत्र लौहे विफलादेः प्रलिपे-
त्तूर्णम् ॥” इति । अत्र चवतारणानन्तरं कियत्कालं विज्ञास्य विफलादिचूर्णप्रसेप-
विधानादेव कटुणत्वं प्रतीयते, कटूणे ईषदुणे इत्यर्थः । पीतसर्पिंश्चि पाकाय
दत्ते घृते क्षीपक्षीये सतीत्यर्थः । दन्वादिचूर्णे पूनीकम् । स्थापितेनतरेण वा लौह-
पाकाय दत्तं घृतं यदि अधिकसुपलभ्यते, तदा तदधिकं घृतं लौहस्य भाविद्वयता-
निवारणार्थं तस्मादाकृत्य पात्रान्तरे स्थापयेत्, तेन स्थापितेन, इतरेण वा तादृश-
घृताभावे अन्येन वा विफलाक्षाद्यकल्कमिश्रेण घृतेनेत्यर्थः ; ऐतदर्थे चक्रमहर्षः—
“अदि तु परिश्रुतिहेतोर्घृतमीक्षिताधिकं ततोऽव्यभिक्त् । भाण्डे निधाय रसेऽभ्यास्ययोगो
क्षानेन महान् ॥ अथसि बिह्वोभूते खेहस्त्रिफलाघृतेन सम्पाद्यः । एतत्ततो गुणीतर-
मिष्यमुना खेहयोग्यं तत् ॥ अथ्यनकफप्रकृतेर्भक्षनयसोऽमुनेव शंसति । केवलमपीद-
मश्रितं जनशय्यसो गुणान् कियतः ॥” इति । अत्र विस्तरस्येवामुक्त्यर्थः ।
एतस्मिन्नौषधे पट्टादिनिधे तथा अफिनादिलक्षणलक्षिते च सति दन्वादिचूर्णे मधिस्य
घृतस्निग्धे भाण्डे निधापयेत्, कालवशात् तस्मिन्नौषधे रक्षोभूते पुनः खेहनाथे
लौहपाक्षोच्छलितेन घृतेन, तदभावे विफलाघृतेन वा पेयितं कृत्वा पुनर्निधापयेदिति

कुर्यात्तत्कल्पनापाको श्लेषणीव रसायने ।

स्वस्थः शरन्निदाघाभ्यामन्यथा कृतशोधनः ॥६४॥

घृतमाचिकमात्रा वा लौहे लौहेन मर्दितः ।

रसायनं द्वौ दिवसौ द्वे द्वे गुञ्जे ततः परम् ॥६५॥

इन्द्रवज्रा दिनं द्वे द्वे परं विंशतिवासरान् ।

प्रातर्विंशतिगुञ्जानां भागौ द्वौ भागमेव च ॥६६॥

निष्कर्षः । कुर्यादिति ।—“कुर्यात्तत्कल्पनापाकः” इत्यत्र “काव्येस्तत्कल्पनापाकः”
 “कुर्यात्तत्कल्पनापाकम्” इति वा पाठः साधुः ; तत्कल्पनापाकः तस्य लौहस्य कल्पना
 कृमिः, निष्पत्तिरित्यर्थः, तादृशः पाकः शेषपाकः इत्यर्थः, अथवा—कल्पनापाकः
 पाककल्पना पाकविधिरित्यर्थः ; कल्पना प्रयोगकल्पना तदर्थं पाकः इत्यर्थो वा,
 श्लेषणीव रसायने श्लेषणि यथा बालकानिभः पाकः काव्ये रसायनेऽपि तथा काव्ये
 इत्यर्थः । इदानीं रसायने तस्य मात्रादिकमाह, स्वस्थ इति ।—शरन्निदाघाभ्या-
 मन्यथा शरन्निदाघं वर्जयित्वा अन्यस्मिन् कृतौ । “एतनाचिकमात्रा वा लौहे लौहेन
 मर्दितः” इत्यत्र “घृतमाचिकमात्रायां लौहे लौहेन मर्दितम्” इति पाठः सङ्गतः ;
 घृतमाचिकमात्राभ्याम् अनुकूपघृतमधुभ्याम् ; अत्र च मध्वपेक्षया घृतं किञ्चिदधिकं
 देयं, तस्मान्नरे तथा दर्शनात्, तथा च अतदस्ति—“सममसृणामलपात्रे लौहे
 लौहेन मर्दयेच्च पुनः । दत्त्वा मध्वनुकूपं तदग्रे घृतं योजयेदधिकम् ॥ वत्सं गृह्णाति
 यथा मध्वनुकूपेन पट्टनविश्रिणत् ॥” इति । लौहे लौहपात्रे लौहेन लौहदण्डेन ।
 रसायनम् इदं कालावसरसायनं द्वौ दिवसौ द्वे द्वे गुञ्जे, भक्षयेदित्युत्तरेशान्वयः ;
 प्रथमदिनद्वयं गुञ्जादयमानेन भक्षयेदित्यर्थः, ततः परं इन्द्रवज्रा दिनद्वयं गुञ्जा-
 दयमानेन मधयित्वा तृतीयदिवसमारभ्य द्वौ द्वौ दिवसौ कृत्वा गुञ्जादयवज्रा विंशति-
 दिवसान् यावत् वर्जयेत्, प्रथमदिनद्वयं गुञ्जायुगलं, ततो दिनद्वयं रत्नचतुष्टयं, ततः
 दिनद्वयं रत्नषट्कम्, एतन्क्रमेणैकोनविंशदिने विंशतिगुञ्जा पूर्यते, एवं विंश-
 दिवसेऽपि ; ततो धारत्वात् तत् भक्षणीयं, तावत् विंशतिगुञ्जाप्रमाणेनैव भोज्यम् ।
 अत्र एकोनविंशदिवसे एव विंशतिगुञ्जायां पूर्णायामपि यत् “विंशतिवासरान्”
 इत्युक्तं, तत् “दिने द्वे द्वे” इति दुस्मदिनानुरोधात् । इदानीं विंशतिगुञ्जानितं लौहे
 किमेकदैव भोज्यम् ? उत विभज्य ? इत्याह, प्राशरिति ।—विंशतिगुञ्जानां द्वौ भागौ
 विधा विभक्त्यः विंशतिगुञ्जानितस्य लौहस्य भागद्वयं यवचतुष्टयाधिकरत्नमादध-

प्राग्भक्तमर्द्धमर्द्धं वा भक्षयेदुक्तकालयोः ।
 एवं मात्राविभागेन व्याधिचौणोऽपि सर्वदा ॥६७॥
 लोहादष्टगुणं क्षीरं धारीणं शृतमेव वा ।
 वयःस्तम्भेऽनुपातस्य व्याधौ कायो यथोदितः ॥६८॥
 आस्त्राद्य चानु मुस्तानां निर्यासं दन्तपौडितम् ।
 मूलानि भक्षयेत्तसामास्यवैरस्यनुत्तये ॥६९॥
 क्रूरकोष्ठस्तु दोषाग्निरनुलोमयितुं मलान् ।
 तप्तं क्षीरं पिबेद्भूयस्ताम्बूलं भक्षयेन्मृदुः ॥७०॥
 स्नानमर्दनविष्टम्भि-विदाह्यस्नमजाङ्गलम् ।
 सप्तसप्ताहमथवा त्रिःसप्ताहं परित्यजेत् ॥७१॥
 शालिमुद्गरसं सर्पिर्वैत्रासं वृद्धतौहयम् ।
 दीर्घं पटोलवार्त्ताके तालकं मूलकन्दकम् ॥७२॥
 शतावर्थाः सजीवन्तो-शृङ्गाटसुनिषण्णकम् ।
 तण्डुलीयकधान्याकं सराजक्षववास्तुकम् ॥७३॥

नित्यर्थः, प्रातः, तथा प्राग्भक्तं भागं भोजनान् पूर्वमेकभागं यवव्याधिकारिण्यट्क-
 नित्यर्थः, भक्षयेत् । पचान्तरमाह, अर्द्धमिति ।—वां अथवा उक्तकालयोः प्रातस्तथा
 भोजनान् पूर्वस्य अर्द्धमर्द्धं विंशतिगुणभागं हिषा विभज्य एकैकभागम् । वयःस्तम्भे
 रसावने इत्यर्थः, लोहादष्टगुणं धारीणं शृतमेव वा क्षीरम् अनुपातव्यमिति योज्यम् ।
 व्याधौ यथोदितः तप्तद्रोमाधिकारोक्तः, कायः अनुपातस्य इति शेषः । आस्त्राद्येति ।
 —लोहभक्षयजनिततुल्यवैरसापनोदनाय दन्तक्षयितं मुक्तारसं पौला मुक्तकं भक्षयेत् ।
 चक्रदत्ते तु “कालकासकममलं सच्चर्यं रसं पिबेद्दिने न तु तप्तं” इत्यनेन मुक्तकरसस्यैव
 पानविधिर्दृश्यते न तु मुक्तकस्य । “क्रूरकोष्ठः.....मृदुः” इत्यत्र “क्रूरकोष्ठे क्षीरक्षीर-
 मनुलोमयितुं मलान् । तप्तं क्षीरं पिबेद्भूये ताम्बूलं भक्षयेन्मृदुः ॥” इति पाठान्तरम् ।
 अजाङ्गलमित्यत्र भागमिति शेषः, अजाङ्गलं भागं धत्तनाम्बुम् । दीर्घं इति पठं पटोल-
 वार्त्ताके इत्यस्य विशेषणम् ; दीर्घपटोलं पटोलाकारदीर्घकलशकविशेषः, “धुन्दुल”
 इति “द्विदश” इति वा ख्यातं, दीर्घाकारपटोलं वा, वार्त्ताकमपि दीर्घाकारं यावत्,
 न तु वृत्ताद्याकारम् । शतावर्था इत्यत्र मूलमिति शेषः । सराजक्षववास्तुकं राजक्षयः

जाङ्गलं शफराः कृष्ण-मौना रोहितमङ्गुरौ ।
 द्राक्षादाडिमखर्जूर-रश्माकोलञ्च शस्यते ॥७४॥
 जीर्णोषधस्तु दीप्तेऽग्नौ प्रातः पित्तात् बुभुक्षितः ।
 अर्द्धमात्रं पिबेत् क्षीरं सार्द्धमात्रं कृशो नरः ॥७५॥
 दिवसाः सप्त सप्तास्मिन् दिने द्वितिगुणाः क्रमात् ।
 जवन्यमध्यप्रवरः सेवाकालो विधीयते ॥७६॥
 पूर्वक्रियेयं द्विगुणा सोत्तरा नात्र यन्त्रणा ।
 यथाकालं मलोत्सर्गः शरीरोदरलाघवम् ॥७७॥
 हृदयोद्गारशुद्धिश्च जीर्णलोहस्य जायते ।
 लोहाप्रवृत्तौ सामत्वं लोहकिट्टप्रशान्तये ॥७८॥

राजसर्पपः, “रा” इति ख्यातं, दुग्धिका वा । जीर्णोषध इति ।—“पित्तात्” इत्यत्र
 “पीतात्” इति पाठः सङ्गतः ; प्रातः पीतात् औषधानुपानतया प्राक्पीतदुग्ध-
 मपेक्ष्येत्यर्थः, अर्द्धमात्रमित्यत्र वयःशुभार्थो इति शेषः, वयःशुभार्थो अर्द्धमात्रं दुग्धं
 पिबेत् । सार्द्धमात्रं कृशो नरः व्याधिर्क्षीणः नरः औषधानुपानतया पीतकृशमात्रा-
 मपेक्ष्य सार्द्धमात्रं क्षीरं पिबेदित्यर्थः । दिवसा इति ।—अस्मिन् दिने वर्तमानकाले
 इत्यर्थः, द्वितिगुणाः सप्त सप्त दिवसाः एकौषधपञ्चाशद्विषयाः अष्टनवतिदिवसाः
 तथा सप्तचत्वारिंशदधिकशतदिवसाः क्रमाजवन्यमध्यप्रवरः सेवाकालः । “दिने
 द्वितिगुणाः” इत्यत्र “एकद्वितिगुणाः” इति ज्ञप्ति पाठः । पूर्वेति ।—इयं “रसायनं द्वौ
 दिवसौ” इत्यादिना उक्ता पूर्वक्रिया मुख्यक्रिया । सोत्तरा उत्तरक्रिया, “नाल्युपविष्टो
 नाप्यतिभाषी नातिस्त्रितस्त्रिहेत्” इत्यान्वयात्तथोक्तातप्रधानस्नानवेगरीषादोन् ॥ अष्ट्याञ्च
 दिना निद्रामहितश्चकालमुत्तम । वातकृतः पित्तकृतः सर्पान् कटुघ्नतिशक्तकषायान् ॥
 तत्त्वविनाशहेतुन् मेथुनकोपयमान् दूरे ॥” इत्यादिना चक्रपाणिभूतनामाङ्गुलीकृताः
 अत्राह विषदासः,—“उत्तरक्रिया चात्र द्विगुणा कार्या ; यदुक्तं पातक्षली ‘इति
 मुख्यक्रियायाः व्याहृिगुणा सोत्तरक्रिया’ इति । उत्तरक्रिया चात्र ‘नाल्युपविष्टो
 नाप्यतिभाषी नातिस्त्रितस्त्रिहेत्’ इत्यादिना उक्ता” इति । जीर्णलोहस्य लक्षणमाह,
 —यथाकालमिति । मुक्तलोहे अग्नौ लक्षणं विक्रियाद्याह, लोहाप्रवृत्ताविति ।—
 लोहाप्रवृत्तौ लोहाग्नौ इत्यर्थः, विभिन्ना लोहलक्षणे कृतेऽपि तदग्नौ लक्षणात् यदि
 मूलप्रवृत्तिर्न भवेत्, जीर्णलोहस्य यथाकालं मलोत्सर्गादिदृश्यादित्याशयः, सान्त्वन्

उष्णाम्बु मयवक्षारं त्रिदिनास्त्रिदिनात् पिबेत् ।

रसेनागस्थपत्राणां विडङ्गञ्चान्तराऽन्तरा ॥७८॥

क्वाथमश्वत्थपत्राणां प्रसङ्गे कर्दिशूतयोः ।

सामान्यसिद्धिमावाप्य भावनापुटपाचनैः ॥७९॥

यथायोगयुतं पक्वं त्रिफलाक्वाथसर्पिषा ।

साधितं भक्षयेत् कान्तमेकं वा केवलाश्वकम् ॥८०॥

इह नानुपिबेत् क्षीरं न कुर्व्यात्तेन भोजनम् ।

मुद्गयूषं पिबेत्तोये कोष्णञ्च नियतो भवेत् ॥८१॥

एतल्लोहरसायनाख्यममृतं पक्वं यथोक्तं क्रमात्

भुञ्जानः प्रतिवत्सरं नववपुः साधन्तु वर्गेन्द्रियैः ।

दोषायुर्नवयौवनोन्नतकुच-प्रौढाङ्गनावल्लभो

मायहन्तिवल्गो जराविरहितः पुच्छावृतः स्यान्नरः ॥८२॥

आमदोषवत्त्वं, सामसत्त्वमित्यर्थः, ज्ञातव्यमिति शेषः, अतः लौहजिह्वप्रमाणे च लौहं हि लौहं किं क्ववति, तेन च शूलादिकमुपशायते, तत्प्रमाणम् । अगस्थपत्राणां वकपुत्रपत्राणाम् । अत्रेणापि अश्वत्थे उक्तं—“तसद्व्यानुपारं प्रायः सारयति वड-कोदयः । अगुपीतमस्य यथा कोमलशस्यनारिकेलस्य ॥ यस्य च न तथा हरति मयव-क्षारं जलं पिबेत् कोष्णम् । कोष्णं त्रिफलाक्वाथं मनाद्यं सारं ततोऽप्यधिकम् ॥” इति । त्रिषु—“क्षिमिरिपुत्रयो लौहं सङ्घितं स्वरसेन वडसेनयः । उपयथाचिरान्निरतं लौहजौर्गोद्वं शूलम् ॥” इति । कर्दिशूतयोः लौहजौर्गोद्वं कर्दिशूतयोः । मिलित-क्वाथमश्वत्थोन्नतञ्चा इदानीं तयोः प्रथमं प्रयोगमाह, सामान्यसिद्धिं लौहस्य साधारणसाधनं त्रिफलादिकम् आवाप्य कल्पोक्तम् ; यथा—आवाप्य जले प्रविष्य, क्वाथयित्वा इत्यर्थः, तेन भावनापुटपाचनैः पक्वं पयान् यथायोगयुतं जलद्रोमापहद्रव्यकायेन सधितं, त्रिफलाक्वाथसर्पिषा साधितम् एकं केवलं कान्तं केवलमश्वकं वा भक्षयेत् । इह अनेन विधिना निपादितलौहप्रयोगः । तेन क्षीरेण । मुद्गयूषं पिबेत् क्षीरं नानुपौष मुद्गयूषमनुविनेदित्यर्थः । तोये तोयकार्ये, जलपानादि-कार्ये कोष्णं, तोयं अत्रपरिहितं शेषः । नियतः संयतेन्द्रियः । मायहन्तिवल्गः मायतः मदसाविषः दन्तिनः गजस्य इव बलं यस्य तथाभूतः, प्रभूतबलसम्पन्नः ॥८२—८३॥

अथ सर्वरोगे एकोनविंशलोककल्पः ।—

अङ्गोललोहमणिटङ्कणमाणिसम्य-

ताप्यार्द्रकत्रिकटुतुल्यशिलाजतूनाम् ।

भृङ्गोदकेन वटिकाञ्च मसूरमावां

खादेज्जयाय जरसः सकलामयानाम् ॥८४॥

अथ कुष्ठे विंशलोककल्पः ।—

अङ्गोलवेलाभ्रककान्तताप्य-शिलाजतुव्योषफलत्रयाणाम् ।

चूर्णं सुषल्याः समभागमेतत् कुष्ठानि लौढं मधुना धुनोति ॥८५॥

अथ मेदःप्रसृतिषु एकविंशलोककल्पः ।—

कान्ताभ्रत्रिफलाविडङ्गरजनी-ताप्याब्ददेवद्रुम-

व्योषैलाग्निपुनर्नवाङ्गुगिरिजाङ्गोल्लैः समं गुग्गुलुम् ।

पिष्ट्वा भृङ्गजलेन सूक्ष्मगुलिकां खादेत् यथासात्स्यतो

मेदःश्लेष्मसमीरणोल्वणगदेष्वन्येषु वा पुरुषः ॥८६॥

अथ कुष्ठे द्वाविंशलोककल्पः ।—

व्योषं कृष्णतिलासनस्य कुसुमं मण्डूरसैरेयकं

दोषाश्लुसितात्रिवृत् कृमिहरं भृङ्गाणि भक्ष्यातकम् ।

श्रेष्ठावाकुचिकान्तलोहजरसस्तत् कान्तपात्रे स्थितं

खादेत् कुष्ठहरं रसायनवरं मध्वाज्यसंयोजितम् ॥८७॥

एकोनविंशलोककल्पमाह, अङ्गोल्लेति ।—अङ्गोलः अङ्गोठः । मणिः सुक्ता ।
माणिसम्यः सैव्यः । ताप्यं सुषणं नाचिकम् । भृङ्गोदकेन भृङ्गराजरसेन ॥ ८४ ॥

विंशलोककल्पमाह, अङ्गोल्लेति ।—अङ्गोलः अङ्गोठः । वेलां विडङ्गम् । सुषल्याः
तालमूल्याः । अत्र अङ्गोल्लादीनां सुषल्यान्तानां सर्वेषां समभागता ॥ ८५ ॥

एकविंशलोककल्पमाह, आलेति ।—पुनर्नवाङ्गुः पुनर्नवासूत्रम् । गिरिजः शिला-
जतु । समं गुग्गुलुं आलादिष्वर्चयन् समं गुग्गुलुम् । यथासात्मातः अग्निबलानुसारे-
णेत्यर्थः । “यथासात्मातः” इत्यत्र “यथाशक्तिनः” इति पाठान्तरम् ॥ ८६ ॥

द्वाविंशलोककल्पमाह, व्योषमिति ।—सैरेयकं भिखटी । दोषा हरिदा । शूलः
भृङ्गपारकः । कृमिहरं विडङ्गम् । भृङ्गं भृङ्गराजः । श्रेष्ठा त्रिफला । कान्तलोहजरसः

अथ सर्वरोगे त्रयोविंशलोककल्पः ।—

मण्डुरतिफलासितेतरतिन्ना-जातीविडङ्गाकुली-
वाकुचभ्रकक्रान्तगन्धकनिशा-भाधुक्सारं रजः ।
पिष्टा भृङ्गरसेन तस्य वटकान् खादेत् पयःपाचितान्
सर्वव्याधिहरान् रसायनवरान् सृत्वीथ सृत्पुप्रदान् ॥८८॥

अथ नेत्ररोगे कान्तनामाव्यवृत्तिविंशलोककल्पः ।—

बहुा न्यस्तमहस्तयं कमलिनी-पत्रे सधातौरसे
धीतं भृङ्गरसेन चुम्बकरजो-युक्तं द्विभागोत्तरम् ।
स्थाल्यां प्रक्षुरक्तमारिषरसे यद्दाकटव्यां धृतौ
सञ्चाल्याभसि कल्कशेषितमिदं शीते क्षणाह्वलयेत् ॥८९॥
तस्मादादाय मूषायां स्वल्पायां द्रावयेद्वनम् ।
कान्तनामोऽयमुदकीनाञ्जनं नयनामृतम् ॥९०॥

कान्तलोककल्पानि ; “कान्तलोकहरजः” इत्यत्र “कान्तलोकहरजः” इति पाठान्तरम् ।
“कान्तलोकहरजः” इति पाठे तु—हरजः पारदः पारदमस्र इत्यर्थः ॥ ८७ ॥

त्रयोविंशलोककल्पमाह, मण्डुरति ।—मितेतरतिन्ना कण्ठतिन्ना । जाती जाती-
फलम् । माधुकसारं मधुकपुष्पसारम् । रजः पर्यटकः । पयःपाचितान् पयसि दृग्धे
पाचितान् । मण्डुरादिकं भृङ्गराजसेन पिष्टा वटकान् कारयेत्, ततस्तान् किञ्चिदुश्नेन
पक्वा खादेत् । सृत्वीथ सृत्पुप्रदान् सृत्पुप्रदानि इत्यर्थः ॥ ८८ ॥

कान्तनामाव्यवृत्तिविंशलोककल्पमाह, बहुति ।—सधातौरसे कमलिनीपत्रे बहुा
अहस्तयं दिनवयं न्यस्तं स्थापितम् ; “कान्तनामोऽयम्” इति वक्ष्यमाणवाक्यसारस्यात्
“अहस्तयम्” इत्यत्र “अहस्तयम्” “अहस्ताहम्” इति वा पाठः समीचीनतया
प्रतिभाति । ततो दिनवयानन्तरमुत्पन्नं भृङ्गरसेन धीतं चुम्बकरजोयुक्तं चुम्बका-
लौहस्य चुम्बेन भागेकेन युक्तं द्विभागोत्तरं भागद्वयं प्रक्षुरक्तमारिषमिति शेषः, चुम्ब-
रक्तमारिषरसे लौहापेक्षया बहुक्षुरक्तमरुजोयरसे स्थाल्यां धृतं स्थापितम् ; “धृतौ”
“धृतौ” वा इत्यत्र “धृतम्” इति पाठकल्पना समीचीनतया प्रतिभाति ; दाकटव्यां
काष्ठभयद्वयां सञ्चाल्या, पक्षेदिति शेषः, ततः कल्कशेषितं द्रवचक्षुः शोधनमात्र-
शिशुमिदं शीते अभासि गालयेत् पक्षिपेदित्यर्थः । क्षणात् क्षणकालानन्तरं तस्मात्
जलात् आदाय स्वल्पमूषायां घनं यथा तथा द्रावयेदिति ॥ ८९-९० ॥

अथ रसायने पञ्चविंशलोककल्पः ।—

कान्तपात्रे शृतं चौरं रसायनमनुत्तमम् ॥८१॥

अथ स्रुतुहारिरसाख्यषड्विंशलोककल्पः ।—

अयःपत्रं तिलोत्सेधं प्रतप्तं चतुरङ्गुलम् ।

एकविंशतिपय्यायं धात्रा निर्वपयेद्द्रुमं ॥८२॥

ततः शतपत्रं स्थाव्यां क्षिप्त्वा धात्रीरसोत्तमम् ।

कृत्वा ततः सुपिहितं भस्मरागौ विनिक्षिपेत् ॥८३॥

भासि भासि समुद्धृत्य लोहदण्डेन घटयेत् ।

तस्मिन् विशुध्यति प्राग्वद्द्रुमं धात्राः प्रदापयेत् ॥८४॥

द्रुमोभवति तत् सर्वं वत्सरात् पत्रमायसम् ।

ततः समन्ततोऽङ्गुष्ठ-पर्वमात्रमुखेन तु ॥८५॥

आयसेन स्रुवेणायः-पात्रे कल्कीकृतं ततः ।

शृतं पृथक् समांशेन सेवेत मधुसर्पिषा ॥८६॥

जीर्णं साज्यं रसचौर-यूषान्यतममिश्रितम् ।

षष्टिकौदनमग्नीयादुपयुज्येत वत्सरम् ॥८७॥

वर्षमन्यच्च शिष्टान्नो यन्नितात्मा कुटीं वसेत् ।

पञ्चविंशलोककल्पनाह, कान्तेति ।—कान्तपात्रे कान्ताख्यलौहभागेने शृतं पत्रम् अङ्गुर्वर्तितं वा ॥ ८१ ॥

स्रुतुहारिरसाख्यं षड्विंशलोककल्पनाह, अयःपत्रमिति ।—एकविंशतिपय्यायं क्लृप्तयेकविंशतिवारमित्यर्थः । अङ्गुष्ठेति ।—अङ्गुष्ठस्य पर्वमात्रम् अथपर्वप्रमाणं मुखं यस्य तादृशेन, आयसेन स्रुवेण लौहस्रुचा, गृहीतेति शेषः ; एतेनैवाख्य लौहस्य सेवनमात्रा प्रदर्शिता भवति, अङ्गुठाद्यपर्वप्रमाणमुखविशिष्टायां लौहस्रुचि यावन्मात्रं लौहद्रव्यं परिमातुं शक्नोति तावदेव भक्षणयोग्यमिति ; शृतं वज्रिणा सलतं, ततः पृथक् समांशेन मधुसर्पिषा कल्कीकृतं सेवेत, तादृशस्रुवेण द्रुतलौहपत्रं गृहीत्वा अयःपात्रे क्षिपितुं सलापयेत्, ततः श्रोतीशृतं तत् मधुसर्पिषा पिष्टा सेवेत्यर्थः । उपयुज्येत वत्सरं यावता लौहपत्रेण आ-संवत्सरं सेवनमर्हति, प्रदर्शितरीत्या तावदेव लौहं भक्षणयोग्यमिति । वर्षमन्यच्च द्वितीयं वर्षे, द्वितीयं वर्षं व्याप्य द्रव्येः, शिष्टान्नः हितभोजी

अगम्यो रुग्जरामृत्युः शस्त्राग्निविषवारिभिः ॥

जीवेद्वर्षसहस्रं वै सर्वभावेष्वतीन्द्रियः ॥८८॥

अथ सप्तविंशादिलोडककल्पवयम् ।—

ताम्ररौप्यसुवर्णानामयमेव पृथग्विधिः ।

द्विगुणं तत् गुणोत्कर्षाज्जानीयादुत्तरात्तरम् ॥८९॥

अथ अरिष्टलक्षणे विंशलीडकल्पः ।—

हेम धात्रीरसं क्षौद्रं गायत्रीरसभावितम् ।

लिहन्ननु पिबेत् क्षीरं दृष्टरिष्टोऽपि जीवति ॥९०॥

अथ जरादौ एकविंशलीडकल्पः ।—

मधुमागधिकाविडङ्गसार-त्रिफलाहेमघृतं सिताञ्च खादन् ।

जरयाऽनवलीढदेहकान्तिः समधातुश्च समाः शतञ्च जीवेत् ॥

॥९०१॥

यन्त्रितामा संघतः सन् कुटौ स्यद्विधेयं वसेत् कुटौप्रवेशं कृत्वा तिष्ठेदित्यर्थः, कुटौ-
लक्षणक्षौद्रं अरिष्टे—“रसायनानां द्विविधं प्रयोगसम्पद्यो विदुः । कुटौप्रावेशिकञ्चैव
वातातपिकमेव च ॥ कुटौप्रावेशिकस्यादौ विधिः समुपदेक्ष्यते । वृषवैद्यदिज्ञातौनां
साधूनां पृथक्कर्मणाम् ॥ निवासि निभेयं शक्ते प्राप्योपकरणे पुरे । दिशि पूर्वोत्तरस्यान्तु
सुभूमौ कारयेत् कुटौम् ॥ विषादीक्षेपसम्पन्नां विगर्भैः तृच्छलीचनम् । घनभित्ति-
स्तुसुखां सुमृष्टां सतप्तः प्रियाम् ॥ शब्दादीनामशक्तानामगस्यां स्त्रीविवर्जितान् ।
इष्टोपकरणोपेतां सज्जवैद्यैषधदिज्ञाम् ॥” इति । सर्वभावेष्वतीन्द्रियः सर्वेष्वेव विषयेषु
अतीन्द्रियज्ञानसम्पन्नो भवति, अतीन्द्रियमपि विषयं ज्ञातुमर्हतीत्यर्थः ॥ ८२—८८ ॥

सप्तविंशादिलोडककल्पवयमाह, तास्मेति ।—अत्रमेव विधिः क्षौद्रवत विधिः ।
विंशगभिति ।—तास्यापेक्षया रौप्यकल्पः रौप्यापेक्षया च स्वर्णकल्पः द्विगुणश्चसम्पन्नो
भवतीत्यर्थः ॥ ८९ ॥

विंशलीडकल्पमाह, हेमेति ।—हेम स्वर्णभक्ष्य । गायत्रीरसभावितं खदिररस-
भावितम् । गायत्रीरसभावितं हेमभक्ष्य धात्रीरसक्षौद्राभ्यां लिह्यादिति ॥ ९० ॥

एकविंशलीडकल्पमाह, मध्विति ।—हेम स्वर्णभक्ष्य । समाः शतं शतः
वृषम् ॥ ९०१ ॥

अथ द्वाविंशलीङ्ककल्पचतुष्टयम् ।—

आयुष्कामः शङ्खपुष्पा समेतं

मेधाकामः काञ्चनं सोमगन्धम् ।

लक्ष्मीकामः पद्मकिञ्जल्कयुक्तं

श्वादेत् कामं कामकामो विदार्या ॥ १०२ ॥

अथ रसायने षट्त्रिंशलीङ्ककल्पः ।—

• सपद्मबीजामलकाभयाऽर्क्षं सर्पिमधुभ्यां कनकं लिहन्तः ।

दीर्घायुषो मन्दजरोपतापाः सरोरुपाणाञ्च भवन्त्यगम्याः ॥ १०३ ॥

अथ स्रतलीङ्गानां रसत्वकथनम् ।—

स्रतानि लोहानि रसौभवन्ति निघ्नन्ति रोगान् परिशीलितानि ।

किञ्चोपचारस्य समययोगात् पुष्यन्ति धातूनतिदीर्घमायुः ॥ १०४ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहसुतस्य सुनोर्बाण्डाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये

स्रतलीङ्ककल्पनिरूपणं नामाष्टविंशतितमोऽध्यायः ॥ २८ ॥

द्वाविंशलीङ्ककल्पात् पञ्चविंशलीङ्ककल्पपर्यन्तं कल्पचतुष्टयमाह, आवुरिति ।—
काञ्चनमिति पदं योगचतुष्टयेन सुलभ्यते । सोमगन्धं सवचम् । लक्ष्मीकामः श्रीकामः,
सौन्दर्याभिलाषोत्पद्ये, अनामिलापीत्यर्थो वा, अनाजंनसाधकत्वस्य सुवर्णस्य सपद्म-
किञ्जल्कस्य यावच्चैवं स्वाध्यायानुवर्तनद्वारा । पद्मकिञ्जल्कः पद्मकेशरः । कामं
यथेष्टम् । कामकामः कामाभिलाषी ॥ १०२ ॥

षट्त्रिंशलीङ्ककल्पमाह, सपद्मेति ।—पद्मबीजादयः कनकात्माः सर्वे तुल्याः ।
वृत्तसधुभ्यां लेङ्ः । सरोरुपाणां सर्पादीनाम् ॥ १०३ ॥

स्रतलीङ्गानां रसत्वं तथा सामान्यतो गुणाच्चाह, स्रतानीति ।—लीहानि
स्त्रयादीनि षट्त्रिंशानि । रसौभवन्ति पारदवत् गुणदायीनि भवन्ति, रसायनानि
भवन्तीत्यर्थः । परिशीलितानि स्रततमध्यस्थानि । उपचारस्य समययोगात् विहित-
स्नाद्वारविहारैः सम्यक् प्रयोगादित्यर्थः ॥ १०४ ॥

इति रसरत्नसमुच्चयेषोडशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २८ ॥

अथ एकोनविंशत्तमोऽध्यायः ।

अथ विषकल्पः ।—

अथ विप्रोत्पत्तौ पौराणिको कथा ।—

ईश्वर उवाच—

शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि यत्रोत्पन्नं महाविषम् ।
 भेदांस्तस्य वरारोहे ! यत्र तत्र सविस्तरम् ॥ १ ॥
 देवदैत्योरगाः सिद्धा गन्धर्वा यक्षराक्षसाः ।
 पिशाचाः किन्नराश्चैव भिन्नित्वा च वरानने ॥ २ ॥
 एकतो बलिराजश्च ब्रह्माद्याश्च तथैकतः ।
 मन्यान् मन्दरं कृत्वा नागराजिन वेष्टितम् ॥ ३ ॥
 क्षीराब्धिमन्यन् तत्र प्रारब्धं सुरसुन्दरि ! ।
 निर्गतास्तत्र रत्नौषाः कामधेन्वादयः प्रिये ॥ ४ ॥
 अमला कमलोत्पन्ना पश्चादुच्चैःशवास्ततः ।
 ऐरावतो महाकायो निर्गतं देवि ! चासृतम् ॥ ५ ॥
 अतीव मन्यनाद्देवि ! मन्दराघातवेगतः ।
 अहिराजश्चाद्देवि ! विषज्वाला विनिर्गता ॥ ६ ॥
 ततोऽतिघोरा सा ज्वाला निमग्ना क्षीरसागरे ।
 तथा तत्रैव चोत्पन्नं कालकूटं महाविषम् ॥ ७ ॥
 प्रलयानलसङ्काशं क्रुद्धः काल इवोक्तः ।
 तं दृष्ट्वा विबुधाः सर्वे दानवाश्च महाबलाः ॥ ८ ॥
 विषण्वदनाः सद्यः प्राप्ताश्चैव मदन्तिकम् ।
 ततस्तैः प्रार्थ्यमानोऽहमपिबं विषमुत्तमम् ॥ ९ ॥

श्रुतिश्रुतं प्रयुक्तं विषं व्यापि रसायनवत् गुणकारकत्वात्, रसायनविशेषं लोह-
 कल्पमुक्त्वा विषकल्पं विवक्षुः आदौ तस्य प्रयुक्तत्वादिनां श्रीमद्भगवत्पञ्चरत्नसूत्रेण
 विवक्ष्यते, ईश्वर इति ।—देवि । इति पाठेन्याः सम्बोधनम् । मन्यान् मन्यनदण्डम् ।

अथ स्थावरविषाणां जातिभेदाः ।—

ततोऽवशिष्टमभवन्मूलरूपेण तत् विषम् ।
पत्ररूपेण कुत्रापि मृत्तिकारूपतः क्वचित् ॥१०॥
कुत्रचित्तोयरूपेण धातुरूपेण कुत्रचित् ।
कन्दरूपेण कुत्रापि त्रयोदशविधं विषम् ॥११॥

अथ कन्दविषाणां नामानि ।—

तेषु श्रेष्ठं कन्दविषं त्रयोदशविधं स्मृतम् ।
कर्कटं कालकूटञ्च वत्सनाभं हलाहलम् ॥१२॥
बालुकं कर्दमञ्चैवं सक्तकं मूलकन्तथा ।
मर्षपं शृङ्गिकं देवि ! मुस्तकञ्च महाविषम् ॥
हारिद्रकमिति प्रोक्तं त्रयोदशविधं विषम् ॥१३॥

अथ कर्कटादिकन्दविषाणां लक्षणम् ।—

कर्कटं कपिवर्णं स्यात् काकचक्षुनिभं पुनः ।
कालकूटं ततो ज्ञेयं वत्सनाभन्तु पाण्डुरम् ॥१४॥
भङ्गुराकन्दवत् देवि ! नीलवर्णं हलाहलम् ।
बालुकं बालुकाभञ्च कर्दमं कर्दमोपमम् ॥१५॥
सक्तकं श्वेतवर्णं स्याच्छुक्लकन्दन्तु मूलकम् ।
मर्षपं पीतवर्णं स्याच्छृङ्गिकं कृष्णपिङ्गलम् ॥१६॥
मुस्ताभं मुस्तकं प्रोक्तं रक्तवर्णं महाविषम् ।
हारिद्रकं पीतवर्णं विषभेदाः प्रकीर्त्तिताः ॥१७॥

ज्ञानराजेन वासुकिना । तत्र क्षीराब्जौ, क्षीराब्जित इत्यर्थः । कमलोत्पन्ना लक्ष्मी-
राविर्भूता । तथा विषज्जालया ॥ १—९ ॥

स्थावरविषाणां जातिभेदानाह, तत इति ।—ततोऽवशिष्टं सत्यानाश-
शिष्टम् ॥ १०।११॥

त्रयोदशविधकन्दविषाणां नामान्याह, तेष्विति ।—स्पष्टम् ॥ १२।१३ ॥

कर्कटादीनां कन्दविषाणां लक्षणान्याह, कर्कटमिति ।—भङ्गुराकन्दवत् भङ्गुरा-
जविषया, सा एव कन्दः तद्वत् अतिविषावदातिविशिष्टम् ॥ १४—१७ ॥

अथ श्वेतादिवर्णभेदेन विषाणां जातिभेदः ।—

चतुर्धा वर्णभेदेन विषं ज्ञेयं मनोषिभिः ।

ब्रह्म वक्ष्यविट्शूद्राः श्वेतरक्ताश्च पीतकाः ॥

कृष्णवर्णाः क्रमाञ्ज्यो वर्णानामनुपूर्वशः ॥ १८ ॥

अथ वर्णभेदेन विषाणां क्रियाभेदः ।—

भारणे कृष्णवर्णं स्याद्रक्तन्तु रसकर्मणि ।

पीतवर्णं क्षुद्रकार्यं श्वेतवर्णं रसायने ॥ १९ ॥

अथ विषासृतयोः तुल्ययोगित्वनिर्देशः ।—

क्षीरोदसागरं देवि ! मथ्यमाने वरानने ! ।

उत्पन्नमसृतं देवि ! तथोत्पन्नं महाविषम् ॥ २० ॥

अथ विषस्य सावानिर्देशः ।—

आरोटं भक्षयेत् देवि ! विषं सर्षपमाचकम् ।

प्रथमे दिवसे पश्चाद्वितीयादौ द्विसर्षपम् ॥ २१ ॥

श्वेतादिवर्णभेदेन विषाणां जातिभेदानाह, चतुर्धेति ।—तत्र श्वेतवर्णं ब्राह्मणः, रक्तवर्णं क्षत्रियः, पीतवर्णं वैश्यः, कृष्णवर्णं शूद्रः इति ॥ १८ ॥

वर्णभेदेन कर्मभेदानाह, भारणे इति ।—भारणे जननक्रियायां, औवनविनाशने इत्यर्थः । रसकर्मणि पट्टिमाधने इत्यर्थः । क्षुद्रकार्यं निर्दिष्टकर्मव्यतिरिक्तेतरकार्यं, कुडादिव्याघावित्यर्थः । तथा च भावप्रकाशघृततन्त्रान्तरवचनं यथा—“रसायने विषं विषं क्षत्रियं देहपुटये । वैश्यं कुहविनाशाय शूद्रं दद्यात् वधाय हि ॥” इति ॥ १९ ॥

विषासृतयोराकरसाभ्यानाह, क्षीरोदिति ।—अथ विषासृतयोरेकवैष्यतिपदार्थेन एतदुक्तं भवति यत्, असृतं प्राणपदमपि अथवापयोरेण विषवन्मारकं भवति, तथा विषं प्राणहरमपि युक्तियुक्तपयोगेण असृतवत् औवनकरं भवति इति ॥ २० ॥

प्रयोगार्थं विषस्य सावानिधमनाह, आरोटमिति ।—आरोटं विशुद्धमित्यर्थः । “सुशीघ्रतः रसः सख्यगारोटः इति कथ्यते” इत्येकादशाध्याये सुशीघ्रतरमाद्यं परिभाषितस्यापि आरोटशब्दस्य इह उपचारात् सामान्यतः सुशीघ्रतार्थे प्रयोगः ।

पञ्चमे दिवसे देवि ! भक्षयेत् सर्षपत्रयम् ।

षट्सप्ताष्टदिनेऽप्येवं नवमे वेदसङ्ख्याया ॥

भक्षयेद्वाजिकावृद्धा यावद्गुञ्जामितं भवेत् ॥२२॥

अथ प्रयोगकालभेदेन विषय क्रियाविशेषः ।—

मासमात्रप्रयोगेण कुष्ठान्यष्ट हरेद्विषम् ।

पुण्डरीकं सविस्फोटं श्वेतमौडम्बरं तथा ॥२३॥

क्षिन्नाभिन्नं कपालाख्यं क्षिन्नाह्नं श्वगन्धं च ।

कुष्ठानि गदितान्यष्ट हन्याद्देवि ! महाविषम् ॥२४॥

षण्मासस्य प्रयोगेण कामरूपो भवेन्नरः ।

संवत्सरप्रयोगेण सर्वरोगान् व्यपोहति ॥

द्विवत्सरप्रयोगेण दिव्यदेहो भवेन्नरः ॥२५॥

द्वितीयादौ द्वितीय-तृतीय-चतुर्थदिनेषु । एवं सर्षपत्रयमित्यर्थः । नवमे नवमादिने वेदसङ्ख्याया चतुःसर्षपमानेनेत्यर्थः । राजिकावृद्धा सर्षपवृद्धा यावत् गुञ्जामितं भवेत् “वह्मजः सर्षपः श्रोतस्रोः वह्मिर्यव ईरितः । एका गुञ्जा यवैः वह्मिः” इत्येतद्-सन्धोक्तपरिभाषानुसारेण षट्त्रिंशता सर्षपैः गुञ्जादर्शनात् दशमदिवसादारभ्य प्रतिदिनमेकैकसर्षपवृद्धा यावत् षट्त्रिंशत् सर्षपं पूर्येत, तावत् भावावृद्धिं कुर्यात्, एवञ्च एकचत्वारिंशदिवसेन गुञ्जा परिपूषा भवति, ततः गुञ्जामानेनैव षण्मासान् वर्षे वर्षद्वयं वा सेवेत इति ॥ २१।२२ ॥

प्रयोगकालभेदेन विषय क्रियाविशेषमाह,—मासिति । कुष्ठान्यष्ट इत्युक्तं, कानि तानि इत्याशंसायां तेषां नामान्याह, पुण्डरीकमिति ।—अनु श्वेतोक्तं क्षिन्नाभि-क्षिन्नाह्न-श्वगन्ध्यादित्यर्थं चरकादौ न दृश्यते, अतश्चरकादिविरुद्धमेतत् कथं सङ्गच्छते ? इति चेदुच्यते—कुष्ठं तावदसङ्ख्येयं, कानिचित् चरके, कानिचित् सुश्रुते, कानिचित् तत्त्वान्तरेषु पठ्यन्ते, तथा हि, सुश्रुतोक्तमक्षय-रकसादिकं न चरके, चरकोक्तं सङ्ख-अर्भालसक-शताक्ष-प्रभृतिकं न सुश्रुते, एवञ्च चरकसुश्रुतयोः बहुविधो भेदो दृश्यते, तस्मादयं समाधिक्रियतः यत् कुष्ठानामसङ्ख्येयत्वात् तत्त्वानां तत्त्वकर्तृत्वमपि बहुला-केचित् केचित् कुष्ठप्रकाराः केपुचित् केपुचित् तन्नेषु सन्निविष्टाः दृश्यन्ते ; चरके-आख्ये—“कुष्ठं समविधमष्टादशविधमसङ्ख्येयं वा” इति ॥ २३—२५ ॥

अथ सावाऽसावाभेदेन विषासृतयोर्गुणानुगौ ।—

मात्रया भक्षितं देवि ! विषमप्यमृतायते ।

मात्राधिकं वरारोहे ! ह्यमृतं वा विषं भवेत् ॥२६॥

अथ सात्मासात्मायोरमृतविषयोः सहसा प्रथमे दोषः ।—

अमृतं सहसा युक्तं शीलितं विषमेव वा ।

सात्मासात्मां विकाराय मृत्यवे च वरानने ! ॥२७॥

अथ सहसा विषसेवने अष्टौ वेगाः ।—

वेगाश्चाष्ट प्रजायन्ते सहसा विषशीलिनः ।

प्रथमे त्वग्विकारः स्याद्वितीये विषयर्भवेत् ॥२८॥

दाहो वेगे तृतीये स्याच्चतुर्थे विकृतो भवेत् ।

फेनोद्गतिः पञ्चमे स्यात् स्कन्धयोर्भङ्गजा ततः ॥२९॥

जाड्यता सप्तमे वेगे चाष्टमे मरणं ध्रुवम् ।

एवं ज्ञात्वा वरारोहे ! प्रतीकारं समाचरेत् ॥३०॥

अथ विषसेवने संगीधनविधिः ।—

पित्तान्तं वमनं कुर्यादामान्तञ्च विरेचनम् ॥३१॥

विषासृतयोः सावाऽसावाभेदेन विषासृतयोः गुणानुगौ, सावयति ।—अष्टम् ॥ २६ ॥

प्रकृत्यैव असात्मान् अथवाप्रयुक्तं सारकं तथा प्रकृतिसात्मानपि द्रव्यं तथाप्रयुक्तं विकारोत्पादकं जवति इति दर्शयितुमाह, अमृतमिति ।—सहसा अविधिनेत्यर्थः । सात्मासात्मानमिति पदं कनेण अमृतविषायां सन्वध्यते, सात्मानसतम् असात्मा विषमित्यर्थः ॥ २७ ॥

विकाराय मृत्यवे च इत्युक्तं, ताप्रदर्शनाय विषसेवने अष्टौ वेगानाह, वेगा इति ।—सहसा विषशीलिनः अविधिना विषसेविनः । त्वग्विकारः त्वचो वैषण्यदिः । “भङ्गजा” इत्यत्र पीडा इति शेषः ; “भङ्गता” इति पाठान्तरम् । चरकाचार्येण “तृष्णाहदन्तद्वयं—” इत्यादिना यानि वेगलक्षणानि प्रदर्शितानि तानि दंष्ट्रिविषम्, अथ तु यानि, तानि उपयुक्तस्य स्वावरस्य लक्षणानि इति न कथितं अनयोः विरोधः इति ॥ २८—३० ॥

विषविकार्याणां प्राक् वमनविरेचनयोः कर्त्तव्यत्वात् तद्विधानमाह, पित्तान्त-

अथ विषघ्नो गणः ।—

जातीनीलीश्वरीसिन्धु-काचमाच्यद्रिकर्णिका ।

त्रिफला करवीरञ्च कुष्ठं मधुकजीरकम् ॥

क्षौरिहृत्त्वगेलेति विषघ्नोऽयं गणः स्मृतः ॥३२॥

अथ गन्धघृतस्य विषघ्नत्वोक्तिः ।—

विषघ्नं गोघृतं देवि ! माङ्गल्यं जीवनं स्मृतम् ॥३३॥

अथ विषस्य प्रयोगविधिः ।—

अश्वगन्धां सगोजिह्वां त्रिशूलीं त्रिफलामपि ।

प्रथमं भक्षयित्वा च सेवयेद्भरत्नं ततः ॥३४॥

ब्रह्मचर्यं वरारोहे ! विषकाले समाचरेत् ।

पथ्यं स्वस्थमना भुक्त्वा तदा सिद्धिर्न संशयः ॥३५॥

मिति ।—पित्तान्तं पित्तदग्धनं श्रावदित्यर्थः । आमान्तं चामनिःसरणं यावदित्यर्थः ।
“आमान्तञ्च विरेचनम्” इत्यत्र “कफान्तञ्च विरेचनम्” इति पाठः बहुषु पुस्तकेषु
दृश्यते ॥ ३१ ॥

विषघ्नगणसाह, जातौति ।—जातौ “चामीनी” इति प्रसिद्धवृक्षस्य पत्रम् ।
नीलो शरपङ्का नीलवृक्षं वा, उभयोरपि विषनाशकत्वात् । ईश्वरी ईश्वरमूलं चम्पा-
ककौटकी वा, तस्या मूलम् । सिन्धु सैन्धवलवणम् । काचः काचलवणम् ।
माचौ काकमाचौ ; “काचमाचौ” इत्यत्र “काकमाचौ” इति क्वचित् पाठः ।
अद्रिकर्णिका गिरिकर्णिका, श्वेतापराजिता इत्यर्थः । क्षौरिहृत्त्वक् क्षौरिहृत्वाणां
न्यधोधीधुश्वराश्वत्थवृक्षवेल्लसनां त्वक् । एका स्थूलेषा । गन्धत्वात् अनेन सर्वा
काषादिकल्पना कार्या ॥ ३२ ॥

गोघृतस्यापि विषनाशकत्वसाह, विषघ्नमिति ।—जीवनं जीव्यते अनेन इति
जीवनं जीवनप्रदमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

विषस्य प्रयोगविधिसाह, अश्वगन्धामिति ।—त्रिशूलीं पारदं, पारदभक्ष्य इत्यर्थः ।
आदौ अश्वत्थादीनां चूर्णं मिलितमेकैकशो वा युक्तवन्मुषं भक्षयित्वा ततो विषं
भक्षयेत् इति । विषकाले विषप्रयोगकाले स्वस्थमनाः पथ्यं भुक्त्वा ब्रह्मचर्यं समाचरेत्
इत्यन्वयः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

अथ विषमेविनः पथ्यापथ्यविधिः ।—

गव्ये क्षीरघृते पेये शास्त्रन्नमिदमेव च ।
 शीतलञ्च पिवेत्तोयं पित्तलानि च वर्जयेत् ॥३६॥
 जाङ्गलानि च मांसानि क्वागलोहञ्च मद्गुरान् ।
 शर्करां मात्तिकं क्षीरं सेवनीयं प्रयत्नतः ॥
 सेव्यं देवि ! सदा पथ्यमपथ्यं दूरतस्त्यजेत् ॥३७॥

अथ प्रयोज्यविधायां ।—

उद्धृतं फलपाकेन नवं स्निग्धं घनं गुरु ।
 अव्यापन्नं विषहरैरवाताऽऽतपशोषितम् ॥३८॥
 रक्तमर्षपतैलेन लिप्ते वाससि धारितम् ।
 सक्तुकं मुस्तकं शृङ्गी बालुकं सर्षपाह्वयम् ॥३९॥
 वल्गनाभञ्च कर्मण्यं कालकूटादिकं ततः ।
 न जात्वन्यत् प्रयोक्तव्यं— ॥४०॥

अथ तीक्ष्णविषातिमुक्तविषयोश्चिकित्सा ।—

“—विषे तीक्ष्णे च चारिते ।

अतिमात्रे च कर्मण्ये पेयं घृतमनन्तरम् ॥४१॥

“पथ्यं भुक्ता” इत्युक्तं, किन्तु पथ्यं किं वाऽपथ्यमित्याह, गव्ये इति ।—क्वागलोहं
 क्वागशोषितम् । “सेव्यम्” इत्यत्र “पक्वम्” इति पाठे—एकं मुख्यं केवलं वा; क्षीरमेव
 श्रेष्ठं पथ्यं, केवलं क्षीरमेव पथ्यमिति वा सदा प्रयत्नतः सेवनीयम् इति ॥ ३६।३७ ॥

ग्राह्यं विषमाह, उद्धृतमिति ।—उद्धृतं फलपाकेन आपूर्णवीर्यमित्यर्थः ।
 अव्यापन्नं विषहरैः विषनाशकद्रव्यैस्तुपहतवीर्यम् । अवाताऽऽतपशोषितं वाताऽऽतपा-
 दित्तिरशोषितम्; तथाविधविषायां दूषीविषत्वेन परिणमनात्, शृङ्ग—“कीर्णं
 विषघ्नौषधिभिर्हृतं वा दायाद्रिवाताऽऽतपशोषितं वा । स्वभावतो वा गुणविप्रक्षीणं
 विषं हि दूषीविषतामुपैति ॥” इति । धारितं स्थापितम् । कर्मण्यं कर्मणे
 प्रयोगकर्मणे हितं, प्रयोज्यमित्यर्थः । ततः अन्यत् प्रोक्तभक्तुकादिभ्यः अन्यत्, तेषां
 सतीव तीक्ष्णवीर्यत्वात् ॥ ३८—४० ॥

तीक्ष्णविषे उपयुक्ते सक्तुकादींश्च प्रयोज्ये विषे अतिमात्रोपयुक्ते अनन्तरकर्तव्यं

सभार्गीदधिधूमोत्थ-सारिवातण्डलीयकम् ।

आगारधूममस्त्रिष्ठा-यष्ट्याह्वैर्वा समन्वितम् ॥४२॥

लिङ्गाद्वा मधुसर्पिर्भ्यां चूर्णितामर्जुनत्वचम् ।

टङ्कणं मेघनादेन मधुना वाऽपि पल्लवान् ॥४३॥

अथ रसायनार्थे विषप्रयोगे विधिः ।—

विषं युञ्जीत नित्यं वै रसायनगुणैषिणः ।

घृतोपस्कृतदेहस्य विशुद्धस्य हृिताग्निनः ॥४४॥

अथ विषप्रयोगार्हं पुरुषकालयोगनिर्देशः ।—

सात्त्विकस्थोदिते भानौ योज्यं शीतवसन्तयोः ।

शीघ्रे चाऽऽत्ययिके व्याधौ— ॥४५॥

साह, विषे तौच्छे चेति ।—तौच्छे निर्दिष्टमक्तुकादिभ्यः अन्त्यस्मिन् तौत्रे । चारिते अवचारिते, सेविते इत्यर्थः । अतिसाते च कर्मण्ये इत्यत्रापि चारिते इति पद-
साकट्यम् । धूमोत्थं मृदुधूमः, विषहन्तृणात् ; वज्रजाराख्यचारविशेषो वा ।
सभार्गीत्यादौ आगारधूमस्यादौ च योगइत्येऽपि घृतमिति पदं सम्बन्धनीयम् ;
भार्यादिचूर्णम् आगारधूमादिचूर्णं वा चतुर्गुणघृतेन आलोकाय पातय्यम् इति ।
मेघनादेन तण्डुलीयेन, तण्डुलीयरसेनेत्यर्थः, सह टङ्कणं, पिबेदिति शेषः ।
मधुना वाऽपि पल्लवान् तेजपवाणि । “पल्लवान्” इत्यत “यल्लवान्” इति कश्चित्
पाठः ; तथात्वे—मेघनादरसेन मधुना च टङ्कणं लिङ्गादित्यर्थः ॥ ४१—४३ ॥

रसायनार्थे विषप्रयोगस्य विधिमाह, विधिमिति ।—घृतोपस्कृतदेहस्य घृतसिबनेन
संस्कृतदेहस्य, विशुद्धस्य संशोधनशुद्धस्य ; रसायनार्थे विषप्रयोगे कर्तव्ये आदौ
घृतेन संस्त्रिष्टा पञ्चकर्मप्रयोगेन संशोध्य च विषं प्रयुज्ज्यात्, तदा हृिताग्नीं च
व्यादिति ॥ ४४ ॥

विषप्रयोगार्हं पुरुषं कालमाह, सात्त्विकस्थेति ।—भानौ उदिते प्रभाते । शीत-
वसन्तयोर्योज्यमित्यव्यापवादमाह, शीघ्रे इति ।—शीघ्रे चात्ययिके व्याधौ अत्ययजनके
व्याधौ शीघ्रे च शीघ्रेऽपि, योज्यमिति पूर्वस्य सम्बन्धः ; शीघ्रार्तो विषप्रतीकार्यः
व्याघ्रिकल्पप्रयेत् आत्ययिको भवति, तदा शीतवसन्तयोरनपेक्षयेव सद्य एव विषं
दातव्यमिति ॥ ४५ ॥

अथ विषप्रयोगानहं कालादिनिर्देशः ।—

“—न वर्षासु न दुर्दिने ।

न क्रोधिनि न पित्तार्त्तं न क्लीबे राजवेश्मनि ॥४६॥

क्षत्तृणाभ्रमघर्माध्व-व्याध्यन्तरनिषोडिते ।

गर्भिण्यां बालवृद्धेषु न रूक्षेषु न मर्मसु ॥४७॥

अथ विषे निषिद्धद्रव्याणि ।—

अभ्यस्तेऽपि विषे यत्नाद्वर्ज्यवस्तु निवर्त्तयेत् ।

कटुस्त्रलवणं तैलं दिवास्वप्नानलातपान् ॥४८॥

अथ अवस्थाविशेषे विषस्यापकारकत्वनिर्देशः ।—

दृग्विभ्रमं कर्णरुजमन्यांश्चानिलजान् गदान् ।

विषं रूक्षाग्निः कुर्यान्मृत्युमेव त्वजीर्णिनः ॥४९॥

अथ विषशोधनम् ।—

अथ गोमूत्रसंयुक्तामातपे शोषयेत्तप्तम् ।

विषं बृंहणमेतद्धि विषस्याऽऽदौ प्रशस्यते ॥५०॥

विषप्रयोगे निषिद्धं कालं निषिद्धं पुरुषादिकञ्चाह, नेति ।—दुर्दिने सेषाऽऽवत-
टिवसे । क्लीबस्य अपूर्णधातुत्वेन राजकुलजस्य च अत्यल्पकुमारत्वेन विषवीर्या-
सहिष्णुतया तयोर्विषं न दातव्यम् । व्याध्यन्तरनिषोडिते विषसाध्यव्याध्यतिरिक्त-
व्याधिषोडिते । “रूक्षेषु” इत्यत्र “क्षयेषु” इति पाठान्तरम् । मर्मसु मर्मस्थानीयप्र-
रोधेषु ॥ ४६।४७॥

विषप्रयोगे निषिद्धद्रव्याण्यह, अभ्यस्ते इति ।—अभ्यस्तेऽपि दीर्घकालसेवनेन
साधारणीभूतेऽपि । “वर्ज्यवस्तु निवर्त्तयेत्” इत्यत्र “वर्जनोयान् विवर्त्तयेत्” इति कश्चित्
पाठः । कानि च वर्ज्यानि इत्यपेक्षायासाह, —कटुति ॥ ४८॥

रूक्षाग्निनामजीर्णनाश विषप्रयोगे अवयवमाह, दृगिति ।—दृग्विभ्रमं दृष्टि-
विपर्ययम्, अन्वशाभूतस्य वस्तुनः अवस्था दर्शनम् । त्वजीर्णिनः अजीर्णरोगिणः ॥४९॥

विषस्य बृंहणमाह, अथेति ।—बृंहणमेतद्धि एतत् गोमूत्रेणातपे शोष-
विषस्य बृंहणं बलवर्धनम्, अथद्वयं विषस्य शुद्धिजननात् रोगनाशनादिशक्तिवर्धन-
मित्यर्थः ॥ ५०॥

अथ नवज्वरे प्रथमविषकल्पः ।—

तत् पिबेन्मस्तुना वात-ज्वरे क्षीरेण पित्तजे ।
शक्कन्मूत्रेण कफजे सर्वजे त्रिफलाभ्रसा ॥५१॥

अथ जीर्णज्वरे द्वितीयविषकल्पः ।—

रोध्रचन्दनषड्भूत्या-शर्कराघृतमाक्षिकैः ।
क्षीरेण च विषं युक्तं जीर्णज्वरहरं परम् ॥५२॥

अथ जीर्णज्वरादौ तृतीयविषकल्पः ।—

निकुम्भकुम्भत्रिफला-सर्पिमधुविषैः कृतः ।
निहन्ति मोदको जीर्णज्वरमेहत्वगामयान् ॥५३॥

अथ विषमज्वरे चतुर्थविषकल्पः ।—

शिखिकर्णिरसोपेतं विषमज्वरजिह्विषम् ॥५४॥

अथ रक्तपित्ते पञ्चमविषकल्पः ।—

विषं यथ्याह्वयं रास्त्रा सेव्यमुत्पलकन्दकम् ।
तण्डुलोदकपौतानि रक्तपित्तस्य भेषजम् ॥५५॥

प्रथमविषकल्पनाह, तदिति ।—शक्कन्मूत्रेण शीशक्कद्रसेन शीमूत्रेण चेत्यर्थः ।
“शक्कन्मूत्रेण” इत्यत्र “यक्कन्मूत्रेण” इति पाठः चिन्त्यः । कश्चित् पुस्तके “अशामूत्रेण”
इति पाठो दृश्यते ॥ ५१-॥

द्वितीयविषकल्पनाह, रोध्रेति ।—षड्भूत्या वचा । पूर्वोक्तमानेन विषं गृहीत्वा
लोभादिचूर्णे घृतमाक्षिकञ्च युक्तविरूपं किञ्चित् किञ्चित् दत्त्वा दुरधेनालोप
येयम् ॥ ५२ ॥

तृतीयविषकल्पनाह, निकुम्भेति ।—निकुम्भकुम्भौ क्षुद्रवृद्धेदेन दन्तोभेदौ,
निकुम्भः दन्तो कुम्भः विवृता इति वा ॥ ५३ ॥

चतुर्थविषकल्पनाह, शिखिकर्णौति ।—शिखिकर्णौ अक्षिकर्णौनामा वृक्षभेदः ।
शिखी अक्षिकर्णौ आरस्ववः इति वा ॥ ५४ ॥

पञ्चमविषकल्पनाह, विषमिति ।—सेव्यम् उशीरम् । उत्पलकन्दकं भीलोत्पल-
कन्दम् । तण्डुलोदकपौतानि इत्यत्र एतानि इति पूरणोपयम् ॥ ५५ ॥

अथ आसकासं षष्ठविषकल्पः ।—

रास्नाविडङ्गत्रिफला-देवदारुकटुत्रयम् ।

पद्मकं चौद्रममृता विषञ्च खासकासजित् ॥५६॥

अथ आसहिकयोः सप्तमविषकल्पः ।—

सिता रसविषक्षीर-प्रबालमधुकान्विता ।

खासहिकापहा लौढा—” ॥५७॥

अथ कुर्याम अष्टमविषकल्पः ।—

“—कूर्दिघ्नास्तु विषान्विताः ।

चौद्रोशीरमधुक्षार-रजनीकुटजत्वचः ॥५८॥

अथ चयं नवमविषकल्पः ।—

अ्यवनप्राशनोपेतं विषं क्षपयति क्षयम् ॥५९॥

अथ विषविद्रावणघृताख्यः दशमविषकल्पः ।—

विजया पिप्पलीमूलं पिप्पलीद्वयचित्रकैः ।

पुष्कराह्वाश्टोद्राक्षा-यमानीक्षारदोष्यकैः ॥६०॥

सितायष्टिद्विवृहती सैन्धवैः पालिकैः पचेत् ।

सविषार्हपलैः प्रस्थं घृतात्तज्जीर्णभुक् पिबेत् ॥६१॥

दुर्नाममेहगुल्फार्म-तिमिरकृमिपाण्डुकान् ।

गलग्रहग्रहोन्माद-कुष्ठानि च नियच्छति ॥

विषविद्रावणं नाम घृतं विषरुजं हरेत् ॥६२॥

षष्ठविषकल्पमाह, रास्नेति ।—स्पष्टम् ॥ ५६ ॥

सप्तमविषकल्पमाह, सितेति ।—रसः सती रसः ॥ ५७ ॥

अष्टमविषकल्पमाह, कूर्दिघ्ना इति ।—मधु यष्टिमधु इत्यर्थः । क्षारः

अवक्षारः ॥ ५८ ॥

नवमविषकल्पमाह, अ्यवनेति ।—अ्यवनप्राशेन सह विषं मिस्रयित्वा भक्षयेत् इति ॥ ५९ ॥

विषविद्रावणघृताख्यं दशमविषकल्पमाह, विजयेति ।—विजया भक्षा । पिप्पली-
द्वयं पिप्पली मग्नपिप्पली च । “पिप्पलीद्वय” इत्यत्र “रजनीद्वय” इति कचित् पाठः ।

अथ ग्रहस्थान् एकादशविषकल्पः ।—

मुस्तावत्सकपाठाग्नि-व्याघ्रप्रतिविषाविषम् ।

धातकोमोचनिर्यासः चूतास्थि ग्रहणीहरम् ॥६३॥

अथ मूत्रकृच्छ्रे द्वादशविषकल्पः ।—

कृच्छ्रघ्नं विषपथ्याग्नि-दन्तौद्राक्षानिशावृषाः ॥६४॥

अथ उदावर्त्ताग्निस्थोः त्रयोदशविषकल्पः ।—

शिलाजतु विषं तृणपमुदावर्त्ताश्मरीहरम् ॥६५॥

अथ अश्वत्थ्यां चतुर्दशविषकल्पः ।—

गोमूत्रचारसिन्धुत्य-विषपाषाणभेदकम् ।

वज्रवहारयत्येतदेकतः पौतमश्मरीम् ॥६६॥

अथ गुल्मे पञ्चदशविषकल्पः ।—

त्रिफलास्वर्जिकाक्षारैर्विषं गुल्मप्रभेदनम् ॥६७॥

अथ शूले षोडशविषकल्पः ।—

पिप्पली पिप्पलीमूलं विषं शूलहरं तथा ॥६८॥

अथ गुल्मे प्रीङ्गोः सप्तदशाष्टादशविषकल्पौ ।—

विषं द्रवन्तौ मधुकं द्राक्षाराम्नाशठौकणाः ।

विषं वेङ्गमिषिच्छीरं गुल्मप्रीहनिवर्हणम् ॥६९॥

दोषकं शीरकः । धटिः धटिमधु । द्विद्वतौ द्विद्वतौ कष्टकारौ च । पालिकैः प्रलेकं
मलनानिः कल्कैः । औशुमुक् औषांशः मरः पिबत् प्रभातकाले पिबेदित्यर्थः ॥६०—६२॥

एकादशविषकल्पमाह, मुनेति ।—वत्सकः इन्द्रयवः । अग्निः चित्तकः । प्रतिविषा
अतिविषा । मोचनिर्यासः मोचरसः । चूतास्थि आसास्थिमज्जा ॥ ६३ ॥

द्वादशविषकल्पमाह, कृच्छ्रघ्नमिति ।—वृषः वासकः ॥ ६४ ॥

त्रयोदशविषकल्पमाह, शिलाजलमिति ।—वृषं विकटु ॥ ६५ ॥

चतुर्दशविषकल्पमाह, गोमूत्रमिति ।—एकतः एकध्वम् ॥ ६६ ॥

पञ्चदशविषकल्पमाह, त्रिफलमिति ।—स्पष्टम् ॥ ६७ ॥

षोडशविषकल्पमाह, पिप्पलीमिति ।—स्पष्टम् ॥ ६८ ॥

सप्तदशाष्टादशविषकल्पद्वयमाह, विषमिति ।—द्रवन्तौ दन्तौभेदः । विषं वेङ्गमिति ।

—वेङ्गं विषहम् । मिषिः मधुरिका । विषादिवयं शीरस्य पिबेत् । विषं ५

अथ ग्रीकि एकोनविंशविषकल्पः ।—

ग्रीहोदरघ्नं पयसा शतरङ्गाकमिजिद्विषम् ॥ ७० ॥

अथ कुष्ठे विंशविषकल्पः ।—

वायसीमूलनिःकाय-प्रीतं कुष्ठहरं विषम् ॥ ७१ ॥

अथ कुष्ठे एकविंशविषकल्पः ।—

पयस्याराजहचत्वक्-त्रायन्तीवाकुचीबलात् ।

ग्रीहग्रीभकणाभ्याश्च विषं कायेन कुष्ठजित् ॥ ७२ ॥

अथ कुष्ठे द्वाविंशविषकल्पः ।—

अवलाजैडगजयोर्वीजं चारदयं विषम् ।

लेपः समैन्धवः पिष्टा वारिणा कुष्ठनाशनः ॥ ७३ ॥

अथ विचर्चिकादौ त्रयोविंश-चतुर्विंशविषकल्पाः ।—

चित्रकार्कजटाहस्ति-पिप्पलीवाकुचीविषैः ।

सचन्द्रकैरेडगज-करञ्जफलसैन्धवैः ॥ ७४ ॥

सव्योषमर्जिकाचार-यवचारनिशादयैः ।

अगारधूमसहितैर्बस्तमूत्रेण कल्पितैः ॥ ७५ ॥

वेङ्गमिविचोरम्” इत्यत्र “विषा वेङ्गमिविचारम्” इति कस्यचित् पाठः—विषादि-
स्वारान्तैरेक एव श्लोकः ॥ ६९ ॥

एकोनविंशविषकल्पमाह, ग्रीहोदरघ्नमिति ।—जिमिशितं विषकम् ॥ ७० ॥

विंशविषकल्पमाह, वायसीति ।—वायसीमूलं काकनाचोमूलम् ॥ ७१ ॥

एकविंशविषकल्पमाह, यथेति ।—पयस्या चौरकाकोथो । राजहचत्वक्
आश्वत्थवल्कलम् । त्रायन्ती त्रायसाक्षा । वाकुचो सोमराजो । बलं जटासां सो
बीलो वा । “बलात्” इत्यत्र “बला” इति कचित् पाठः । ग्रीहघ्नी रीहीतकः ।
इभकणा गजपिथली । पयस्यादौनामिभकणालानां कायेन सह विषं कुष्ठजित्
भवेत् ॥ ७२ ॥

द्वाविंशविषकल्पमाह, अवलाजिति ।—अवलाजः सोमराजो, एकगजः चक्रवर्तिः,
एतयोर्वीजम् ॥ ७३ ॥

त्रयोविंश-चतुर्विंशविषकल्पद्वयमाह, चित्रकिति ।—चर्कजटा चर्कमूलम् । सचन्द्रकैः
चन्द्रकं कपिकच्छुबीजं, रक्तदोषहरत्वात्, तैल सह वर्तमानैः । फलं निफलाः

भस्मातकाग्निशम्पाक-विषैर्वा मूत्रपेषितैः ।

लेपो विचचिकादद्गु-रसिकाकिटिमापहः ॥७६॥

अथ विचचिकादौ पञ्चविंशविधकल्पः ।—

शम्पाकपत्रत्वञ्जूलं विषं तक्रञ्च तद्गुणम् ॥७७॥

अथ कुष्ठे षट्त्रिंशविधकल्पः ।—

कुष्ठतुम्बूवोजानि वाजियम्बाऽस्त्ववेतसम् ।

हरिद्रा वायसौ रास्त्रा हरितालं मनःशिला ॥७८॥

पटोलनिम्बपत्राणि कणागन्धकसैन्धवम् ।

विषं दातु शिरीषास्थि तक्र लेपेन कुष्ठजित् ॥७९॥

अथ कुष्ठे विषतैलाव्यः सप्तविंशविधकल्पः ।—

करञ्जकरवीरार्क-मालतीरक्तचन्दनैः ।

आस्त्राताकुष्ठमञ्जिष्ठा-सप्तच्छदनिशानतैः ॥८०॥

सिन्धुवारवचाक्षेलैर्गवां मूत्रे चतुर्गुणे ।

सिंहं कुष्ठहरं तैलं दुष्टव्रणविशोधनम् ॥८१॥

करञ्जफलमिति केचित् । “निशाद्वयैः” इत्यत्र “निशाद्वयैः” इति कश्चित् पाठः । वस्तुमूत्रेण ह्यग्नमूत्रेण । “कल्पितैः” इत्यत्र “कल्कितैः” इति कश्चित् पाठः । श्वित्रकेत्यादिना कल्पितैरित्यन्तेन एको योगः । भस्मातकादिना च अपरो योगः । अत्र मूत्रपेषितैः, वस्तुमूत्रपेषितैः, पूर्वयोगदर्शनात् । “रसिका” इत्यत्र “रक्तसा” इति पाठः समीचीनतया प्रतिभाति ॥ ७४—७६ ॥

पञ्चविंशविधकल्पमाह, शम्पाकिति ।—शम्पाकः आरम्बधः । तद्गुणं विचचिकादि-
नाशनम् ॥ ७७ ॥

षट्त्रिंशविधकल्पमाह, कुष्ठेति ।—शिरीषास्थि शिरीषबीजास्थि । तत्रेण पेषणं
कर्तव्यम् ॥ ७८-७९ ॥

सप्तविंशविधकल्पमाह, करञ्जेति ।—मालती जाती । आस्त्राता मिरिकशिका,
“जापरमाणी” इति प्रासङ्गम् । सप्तच्छदः सप्तपत्रः । नतं तगरपाटुका । स्वेन स्वेन,
खलबीरजेदात्, विषमित्यर्थः । तैलमत्र सर्पपादौनामन्यतमं कुष्ठहितव्यम् ; सर्पहि
वरके—“तैलाणि सर्पपादां करञ्जबीजातकीदृदादीनाम् । कुष्ठेषु हितान्याहुर्येन

अथ कुष्ठे कुठादितैलाव्यः अष्टाविंशविधकल्पः ।—

कुष्ठाखमारभृङ्गाकै-मूलसूक्ष्मचौरमेन्धवैः ।

तैलं सिद्धं विषावापमभ्यङ्गात् कुष्ठजित् परम् ॥८२॥

अथ कुठादौ चन्दनादितैलाव्यः एकौनविंशविधकल्पः ।—

भद्रश्रीदारुमरिच-दिहरिद्रात्रिवृद्धनैः ।

शामूत्रपिष्टैः पलिकैर्विषस्यार्द्धपलेन च ॥८३॥

ब्राह्मरसार्कजक्षीर-गोशक्तद्रुमसंयुतम् ।

प्रस्थं सर्पपतैलस्य सिद्धमाशु व्यपोहति ॥

पानाद्यैः शौलितं कुष्ठ दुष्टनाडौत्रणापचौः ॥८४॥

अथ शिवादौ त्रिंशविधकल्पः ।—

विषं भज्जातकौक्षीपि-गुञ्जानिम्बफलैर्जयेत् ।

लेपोऽस्त्रपिष्टैः श्विवाणि पुण्डरीकञ्च दारुणम् ॥८५॥

अथापि खट्विरस्य ॥” इति । किञ्चित् “सामान्यश्रुती प्रधानकल्पेन तिलतैलमेव शास्त्रं, यव तु विशेषश्रुतिः तत्रैव सर्षपादियदृश्यम्” इत्याहुः । एवमन्यथापि एवं-जातौ च ज्ञेयमिति । सिद्धयोगे तु “निशा” इत्यत्र “निशादयं” करुणादीनां कल्कानां प्रत्येकमर्द्धपलमानं विषस्य पलमानं तैलस्य च प्रत्येकमर्द्धपलमिति विशेषो दृश्यते ॥ ८०।८१ ॥

अष्टाविंशविधकल्पनाह, कुष्ठेति ।—अश्वमारः करवीरः । भृङ्गं भङ्गराजः । विषावापं विषकल्कयुतम् ; कुठादीनां विषालानां कल्कैः पादिकैः चतुर्गुणश्लेन च तैलप्रस्थः पक्तव्यः ॥ ८२ ॥

एकौनविंशविधकल्पनाह, भद्रश्रीति ।—भद्रश्रीः श्वेतचन्दनम् । दिहरिद्रा हरिद्रा दारुहरिद्रा च । पलिकैः प्रत्येकं पलमानैः । भद्रश्रीदयो विषालाः कल्काः, ब्राह्मीरसादयः वयः द्रवाः प्रत्येकं चतुर्गुणाः ॥ ८३।८४ ॥

त्रिंशविधकल्पनाह, विषमिति ।—क्षीपी शिवकः ; “क्षीपी” इत्यत्र “दन्ती” इति पाठान्तरम् । फलमिति गुञ्जा-निम्बयोः समथनापि सम्भवते । अस्त्रपिष्टैः काष्ठीकपिष्टैः ॥ ८५ ॥

अथ शिवे एकविंशविषकल्पः ।—

ककुभारुष्करदोपि-स्रकापचैलबालुकम् ।
पिष्टं खादिरतायेन तिरात्रमुषितं पिबेत् ॥
खिलौ विषेण सङ्घट्टं — ॥ ८६ ॥

अथ शिवे त्रिधानरम् ।—

—तत्तत्स्फोटान् किलासजान् ।
काण्डकेन विभिद्याशु लेपैर्लिम्पेच्च कौष्ठिकैः ॥ ८७ ॥

अथ शिवे द्वाविंशविषकल्पः ।—

अथवा करवोरार्क-मूनवाकुचिकाविषैः ।
वस्ताम्बुपिष्टैः सद्दोपि-द्विपिप्यल्यरुष्करैः ॥ ८८ ॥

अथ आत्मिकोक्तशिवारितैलाम्बुः त्रयस्त्रिंशविषकल्पः ।—

लाक्षासुराह्नमञ्जिष्ठा-कुष्ठपद्मकसारिवाः ।
गुञ्जा मङ्गी कुरवको लाङ्गुली वज्रकन्दकः ॥ ८९ ॥
वाराहीकन्दकास्फोता समाह्वा गिरिकर्णिका ।
अर्काखमारयोर्मूलं नागपुष्पं नतं निशे ॥ ९० ॥

एकविंशविषकल्पमाह, ककुमेति ।—ककुभः अर्जुनः । अरुष्करः भङ्गातकः ।
दोपी चिवकः । खादिरतायेन खदिरकायेन । सङ्घट्टं संयुक्तमित्यर्थः ।
ककुमादिविशालद्रव्यजालं खदिरकाद्योदकेन पिष्टा दिनत्रयं खापयेत्, तत ऊर्ध्वं
पिबेत् इति ॥ ८६ ॥

त्रिधानरमाह, तत्तदिति ।—तत्तत्स्फोटान् किलासजान् किलासयुक्तं अथ
समुत्पदान् प्रत्यकस्फोटान् । अरकेऽप्युक्तं—“शिवेऽहो ये स्फोटा लायन्ते कण्डकेन
तान् भिन्द्यात्” इति । लेपैर्लिम्पेच्च कौष्ठिकैः अथैव विषकल्पे प्रदिष्टैः कुष्ठमाङ्गैः
लेपैः लिम्पेत् ॥ ८७ ॥

द्वाविंशविषकल्पमाह, अथवेति ।—वाकुचिका सोमराजो । वस्ताम्बुपिष्टैः क्षाम-
सुतपिष्टैः । दोपो चिवकः । द्विपिप्यली राजपिप्यली । अरुष्करः भङ्गातकः ॥ ८८ ॥

त्रयस्त्रिंशविषकल्पमाह, लावेति ।—सुराह्नः देवदारु । मङ्गी गाम्भारी । कुरवकः
रक्तपुष्पा स्निग्धो । वज्रकन्दकः अर्कैरकन्दक्यान्कविशेषः । आस्फोता “हापर-
माक्षी” इति श्रुतात् । समाह्वा सप्तपथः । गिरिकर्णिका श्वेतापराजिता । अशमारः

दन्ती विषं हस्तिविषं पिप्पल्यो मरिचानि च ।

तैस्तैलं कटुतैलं वा चित्रस्याभ्यञ्जनं पचेत् ॥

सवर्णकरणं श्रेष्ठमास्तिकस्य वचो यथा ॥८१॥

अथ वाते चतुर्विंशविषकल्पः ।—

एरण्डतैलं त्रिफला गोमूत्रं चित्रकं विषम् ।

सर्पिषा सहितं पीतं वातात्तत्त्वमपोहति ॥८२॥

अथ अग्निदाहे पञ्चविंशविषकल्पः ।—

कोरकं चौरनिःक्राये लाङ्गलीविषमर्षपैः ।

गन्धकाङ्गोक्षमरिचैः सञ्चुक्चोरेर्विपाचितम् ॥

ज्येष्ठातिश्रुतौ तैलमनन्तत्त्वमगदानपि ॥८३॥

अथ वन्ध्यायां षट्त्रिंशविषकल्पः ।—

स्वरसं वीजपूरस्य वचाब्राह्मीरसं घृतम् ।

वन्ध्या पिबन्तौ सविषं सुपुत्रैः परिवार्यते ॥८४॥

कारवीरः । नागपुष्पं नागकेशरः । जतं तगरपादुका । निशं हरिटाद्यम् । हस्तिविषं
मनुष्यविषं, पुरीषार्थकं विषशब्दोऽप्यस्तीति मन्तव्यम् । तैः लाङ्गादिकल्पकैः । तैलं
कटुतैलं वा तिलतैलं मार्षपतैलं वा । चित्रस्य चित्रस्येत्यर्थः । “चित्रस्य” इत्यत्र
“चित्रस्य” इति पाठान्तरम् ॥ ८१—८३ ॥

चतुर्विंशविषकल्पनाह, एरण्डतैलमिति ।—एरण्डतैलादिकं सर्वं तुल्यं पान-
योग्येन मार्षेण आलोया पिबेदिति । केचित् त्रिफलादीनां कल्मेस गोमूत्रे च
एरण्डतैलं पक्वा घृतेन सह पेयमित्याहुः ॥ ८२ ॥

पञ्चविंशविषकल्पनाह, कोरकमिति ।—कोरकं काकोली चोरकं वा । चौरनिः-
क्राये वक्त्रलक्राये, पञ्चवक्त्रलक्राये इति यावत् । “कोरकं चौरनिःक्राये” इत्यत्र
“कटुकोचिचौरनिःक्रायेः” इति क्षिप्तं पाठः । अङ्गोक्षः “अलङ्गोक्षः” इति लङ्गदेशे
प्रसिद्धम् । ज्योतिष्मतीतैलं ज्योतिष्मती “लताफट्की” इति भाषा, तस्याः
बीजतैलम् । अलङ्गोक्षपादुकां अग्निदग्धमजग्यतरोगान् अग्निरोसपादिरोगान् वा ।
चौरनिःक्राये लाङ्गादिकल्पकैः विपाचितं कोरकं कलकम्पं ज्योतिष्मतीतैलस्य
प्राप्तव्यम् ॥ ८३ ॥

अथ मूढगर्भे सप्तविंशविषकल्पः ।—

वीरालाङ्गलिकादन्ती-विषपाषाणभेदकैः ।

प्रयोज्यो मूढगर्भाणां प्रलेपो गर्भमोचनः ॥८५॥

अथ बुद्धिवर्द्धने षष्टविंशविषकल्पः ।—

देवदारु विषं सर्पिर्गोमूत्रं कण्टकारिका ।

वचा वाक्स्वजनं हन्ति बृद्धेश्च परिवर्द्धनम् ॥८६॥

अथ तिमिरे एकोनचत्वारिंशविषकल्पः ।—

विषं सर्पिः सिता क्षौद्रं तिमिरापहमञ्जनम् ॥८७॥

अथ तिमिरे चत्वारिंशविषकल्पः ।—

विषश्चैकमजाक्षोरकल्कितं घृतधूपितम् ॥८८॥

अथ तिमिरे एकचत्वारिंशविषकल्पः ।—

विषं धात्रीफलरसैरसक्तत् परिभावितम् ।

अञ्जनं शङ्खसहितं प्रगाढं तिमिरं जयेत् ॥८९॥

षट्त्रिंशविषकल्पमाह, स्वरसमिति ।—वचाविषयोद्युषे त्राघ्नोमातुल्योः रसेन सृष्टेन पिवन्ती वस्यः इत्येवं योजनीयम् ॥ ८४ ॥

सप्तविंशविषकल्पमाह, वीरेति ।—वीरा षट्त्रिंशर्षी ॥ ८५ ॥

अष्टविंशविषकल्पमाह, देवदारुविति ।—देवदारुवदिकं तुल्यं सर्पिर्गोमूत्राभ्या-
मवल्लिख्यम् । गोमूत्रचतुर्गुणेन देवदारुवदिकत्वेन सर्पिः पतत्य वा ॥ ८६ ॥

एकोनचत्वारिंशविषकल्पमाह, विषमिति ।—विषसूत्रं घृतादिभिः शर्दयित्वा
अञ्जनं कार्थ्यम् ॥ ८७ ॥

चत्वारिंशविषकल्पमाह, विषश्चैकमिति ।—कृतादुधेन विषं पिष्टा व्यापयेत्,
ततः निर्धूमाङ्गराघ्नौ किञ्चित् घृतप्रवेष्ट्वा सञ्जातेन धूमेन तं विषकणकं धूपयित्वा
तेन अञ्जनं दद्यादिति ॥ ८८ ॥

एकचत्वारिंशविषकल्पमाह, विषमिति ।—असक्तत् सप्तधा इत्यर्थः । शङ्खसहितं
अङ्गनाभिघटितम् ॥ ८९ ॥

अथ काचं हाचत्वारिंशविधकल्पः ।—

विषमिन्द्रायुधं स्तन्यैष्टं काचजिदञ्जनम् ॥ १०० ॥

अथ काचं त्रिचत्वारिंशविधकल्पः ।—

बीजपूररसैष्टं विषं तद्वत् सितान्वितम् ॥ १०१ ॥

अथ काचं चतुश्चत्वारिंशविधकल्पः ।—

विषं मागधिका हे च निशि काचघ्नमञ्जनम् ॥ १०२ ॥

अथ शुक्लार्से पञ्चचत्वारिंशविधकल्पः ।—

शुक्लार्मजित् विषं कृष्णा-युक्तं गोमूत्रभावितम् ॥ १०३ ॥

अथ शुक्लादौ षट्चत्वारिंशविधकल्पः ।—

समुद्रफेनस्फुटिका-कुरुविन्दरसाञ्जनम् ।

कूर्मपृष्ठञ्च तुल्यानि तेभ्योऽर्द्धांशमनःशिला ॥ १०४ ॥

अर्द्धमानानि मरिच-सैन्धवायोरजांसि च ।

अथो यथोत्तरं दद्यादयमा च समं विषम् ॥ १०५ ॥

रसक्रियं मधुना शुक्लपिक्कामकाचनुत् ।

अभीक्ष्णं शीततोयेन सिञ्चेन्नेत्रे विषाञ्जिते ॥ १०६ ॥

हाचत्वारिंशविधकल्पनाह, विषमिति ।—इन्द्रायुधं वज्रं, हीरकमण्डप इति यावत् । स्तन्यैः नारीचौरैः ॥ १०० ॥

त्रिचत्वारिंशविधकल्पनाह, बीजपूरिति ।—तद्वत् काचजिदित्यर्थः । सितान्वितं शर्करामिश्रितम् ॥ १०१ ॥

चतुश्चत्वारिंशविधकल्पनाह, विषमिति ।—मागधिका पिप्पली । अत्रापि बीजपूर-रसेन वर्षणं कार्यम् । निशि रात्रौ च अञ्जनं कर्तव्यमित्यर्थः ; “निशि” इत्यत्र “निशे” इति कश्चित् पाठः ॥ १०२ ॥

पञ्चचत्वारिंशविधकल्पनाह, शुक्लं ।—कृष्णा पिप्पली । गोमूत्रभावितं गोमूत्रे समार्द्धं भावितमित्यर्थः ॥ १०३ ॥

षट्चत्वारिंशविधकल्पनाह, समुद्रफेनेति ।—स्फुटिका स्फुटिकारिका । कुरुविन्दः पञ्चरागमणिः सुस्तकं वा । तेभ्योऽर्द्धांशमनःशिला मिलितसमुद्रफेनाद्विचूर्ण्यो मनःशिलाया अर्द्धांशः । अर्द्धमानानिति ।—पञ्चासत्या मनःशिलातः मरिचादौनाम् छतरीतरम् अर्द्धमानत्वं, तेषु च मनःशिलासै मरिचं, मरिचासै सैन्धवः, सैन्धवासै-मयीरजः इति क्रमः ज्ञेयः । रसक्रियं मधुना “एतत् सर्वं चूर्णं प्रचुरतरमधुना

अथ शक्तादौ मुख्यप्रभावत्वात् सप्तचत्वारिंशद्विषयकल्पः ।—

रक्तचन्दनमञ्जिष्ठा-तिन्तिडीफलसक्तकैः ।

अभयान्नीध्रकतक-निशाशङ्ककणोषणैः ॥१०७॥

मनःशिलाकरञ्जान्न-वैजोद्याफेनसैन्धवैः ।

अजाक्षीरैः समविषैर्वत्तयो विह्विता ह्विताः ॥

शुक्लार्ममांमपिक्लेषु ग्रन्थिगण्डार्बुदेषु च ॥१०८॥

अथ पिक्ले अष्टचत्वारिंशद्विषयकल्पः ।—

रसोनकन्दमरिच-विषसर्षपसैन्धवैः ।

पिक्लेक्षणाहितं कार्यं सुरसारमपेषितैः ॥

पूरयेत् सर्पिषा चानु सर्पिरेव च पाययेत् ॥१०९॥

अथ नक्ताभ्ये एकोनपञ्चाशत्तमविषयकल्पः ।—

मधुकसारमधुक-विषक्षीरजलेष्टम् ।

पक्वं सन्तर्पणं श्रेष्ठं नक्ताभ्ये त्वचिरोत्थिते ॥११०॥

सप्तान्नीध्र वंशमलिकायां व्याप्यम्, एतत् रसजिवाविधानं वदन्ति” इति
क्षत्त्वचन्द्रिकायां शिवदानः ॥ १०४—१०६ ॥

सप्तचत्वारिंशद्विषयकल्पनाह, रक्तचन्दनेति ।—“तिन्तिडी” इत्यत्र “तिन्तिषी” इति
पाठान्तरम् । सक्तकैः स्वतन्त्रमभिज्ञः । “अभया” इत्यत्र “अग्रसा” इति कश्चित्
पाठः । शङ्कः शङ्कनाभिः । अजाक्षीरं विभीतकमज्जा । उद्या वन्या । फेनः
समुद्रफेनः ॥ १०७-१०८ ॥

अष्टचत्वारिंशद्विषयकल्पनाह, रसोनेति ।—पिक्लेक्षणाहितं पिक्लेयुक्तयोरीक्षणयोः
हितं कार्यमित्यत्र अञ्जनमिति शेषः । सुरसारमपेषितैः तुलसीपत्ररसमादृतैः ।
पूरयेदिति ।—अञ्जनानन्तरं सर्पिषा नेत्रपूरणं कुर्यादित्यर्थः ॥ १०९ ॥

एकोनपञ्चाशत्तमविषयकल्पनाह, मधुकैति ।—सन्तर्पणं नेत्रतर्पणमित्यर्थः, पक्वसेह
नेत्रपूरणमिति यावत् । तस्य विधिः आत्मटे वद्या—“निवाते तर्पणं योज्यं शुद्धशोभनं
क्राशयोः । काले साधारणे पातः सायसोत्तानशायिनः ॥ यद्यन्नायमर्थो पाक्षौ नेत्र-
कोषात् बहिः समाम् । दृष्ट्वा शोभां दृष्ट्वा कृत्वा यथास्वं सिद्धमावपेत् ॥ सर्पिर्निमीलिते
नेत्रे तस्यान्तर्पिकायितम् । नक्ताभ्य-वाततिमिर-कन्दूबीधादिके वसाम् ॥ आ-पञ्चाया-
दयोन्नेत्रं अन्नेकैश्च कुर्वतः । साक्षा विगृहयेत्तत्र वसैस्त्वन्विस्तारिते ॥ इडौ

अथ नक्तान्ये विपश्चाशतमविषकल्पः ।—

अञ्जनं नरपित्तेन रोचनामधुशृङ्गिभिः ॥१११॥

अथ कर्णशूले एकपञ्चाशत्तमविषकल्पः ।—

स्वर्जिकाक्षारमिथुत्य शुक्तशुक्तं वरं विषम् ।

कर्णयोः पुरणं तीव्रं कर्णशूलनिवर्तणम् ॥११२॥

अथ शिरःशूले विपश्चाशतमविषकल्पः ।—

नस्यं शिरोक्कशमनं प्रत्यक्पुष्पोमिताविषम् ॥११३॥

अथ शिरःशूले विपश्चाशतमविषकल्पः ।—

अथवा नतयष्ट्याह्व-शर्करा विषमंयुता ॥११४॥

यः क्रमशो व्याधौ शतं त्रीणि च पञ्च च । शतानि सप्त चाष्टौ च दश सन्त्ये दशानिले ॥
पिप्पिष्टं स्वस्थं च चलायि पञ्च चारयेत् । कल्पाऽपाठे ततो हारं स्वस्थं पात्रे तु
गालयेत् ॥ पिप्पिष्टं धूमं नेत्रेण व्योम रूपञ्च मास्वरेण । इत्थं प्रतिदिनं व्याधौ पिप्पि
लेकानां कर्णे ॥ स्वस्थं च दान्तरं दद्यादा-दन्तेरिति धीरयेत् ॥ इति । अथ मधुक-
सारादीनां कलकः स्नेहपादकः, चीरं स्नेहसमं जलञ्च चतुर्गुणम् ॥ ११० ॥

पञ्चाशत्तमविषकल्पमाह, अञ्जनमिति ।—अञ्जनमित्यत्र नक्तान्ये इति शेषः ।
रोचना गोरोजना । शृङ्गी विषकल्पत्वात् तदास्यकन्दविषभेदः । शृङ्गीरोचने
नरपित्तेन पिष्टा मधुना अञ्जनं कर्तव्यमित्यर्थः । “रोचनामधुशृङ्गिभिः” इत्यत्र
“पिप्पिष्टो मधुनपिष्टा” इति क्वचित् पाठः ॥ १११ ॥

एकपञ्चाशत्तमविषकल्पमाह, स्वर्जिकेति ।—शुक्तशुक्तं श्वेतलोभं श्वेतैरण्डं वा,
सप्तशोरपि कर्णहितत्वात् । वरं कङ्कमम् । “शुक्तशुक्ताम्बरम्” इति पाठे—शुक्तं
श्वेतलोभं श्वेतैरण्डं वा, शुक्लं लोभशुक्लं, युक्तमभिकृष्णञ्च इति यावत्, सम्बरम्
अभ्रम् इत्यर्थः । “शुक्तशुक्तम्” इत्यत्र “शुक्तयुक्तम्” इति क्वचित् पाठः, तत्र—
शुक्तः सन्धानविशेषः । सवे जलेन पिष्टा तेनैवालोका च कर्णे पुरणं कर्णम्यम्
इति ॥ ११२ ॥

विपश्चाशत्तमविषकल्पमाह, नस्यमिति ।—प्रत्यक्पुष्पी अपामार्गः, तस्यो
बीजम् ॥ ११३ ॥

विपश्चाशत्तमविषकल्पमाह, अथवेति ।—नतं तगरपादकाः “नत” इत्यत्र “कत”
“वृत्त” इति पाठान्तरद्वयम् ; तत्र—कतः कतकफलम् ॥ ११४ ॥

अथ पूतिनस्थे अतुःपञ्चाशत्तमविषकल्पः ।—

शुण्ठी पथ्या विषं पाठा त्रायन्तो पूतिनामजित् ॥११५॥

अथ सुखरीगे प्रपौण्डरीकादितैलाख्यः पञ्च-पञ्चाशत्तमविषकल्पः ।—

प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठा-विषतिन्दुसमुद्भवैः ।

निहन्ति साधितं तैलं गण्डूषेण सुखामयान् ॥११६॥

अथ सुखरीगे षट्पञ्चाशत्तमविषकल्पः ।—

एलाखदिरककील-जातीकर्पूरचन्दनैः ।

बोनाब्दवालेहिगुण-विषैः साराम्बुपेषितैः ॥

समूवा वटिकाः कृता धृता घ्नन्ति सुखामयान् ॥११७॥

अथ पलितादौ सप्तपञ्चाशत्तमविषकल्पः ।—

कटुतैलविषं नख्यं पलिताकृषिकापहम् ॥११८॥

अथ खलतो अष्टपञ्चाशत्तमविषकल्पः ।—

स्रज्जकंजीरभृङ्गाम्बु-गोमूत्रहलिनीविषैः ।

गुञ्जाविशालामरिचैः कटुतैलं विपाचितम् ॥

खलतिं शमयति—”

॥११९॥

अतुःपञ्चाशत्तमविषकल्पमाह, शुण्ठीति ।—अतुः शुण्ठादीनां सूर्यो नक्षत्रविषया प्रयोज्यमिति ॥११५॥

पञ्चपञ्चाशत्तमविषकल्पमाह, प्रपौण्डरीकेति ।—प्रपौण्डरीकं पुष्करिकाशम । विषतिन्दुं विषं तिन्दुं च इति व्यक्षपदं, अतुः विषतिन्दुं इति समक्षपदं, विषकल्पत्वात् । तिन्दुं तिन्दुकम् । समुद्भवैरित्यत्र कल्केः इति शेषः ॥११६॥

षट्पञ्चाशत्तमविषकल्पमाह, एलाति ।—जाती जातीफलम् । साराम्बुपेषितैः खदिरकाद्यपिष्टैः । समूवाः गोमूत्रपिष्टाः ; आदौ खदिरकाद्येन पिष्टा पश्चात् गोमूत्रेण पेषणं कार्यमित्यर्थः । कृताः कल्पिताः । “कृताः” इत्यत्र “कृताः” इति पाठान्तरम् । धृताः इत्यत्र सुखे इति शेषः ॥११७॥

सप्तपञ्चाशत्तमविषकल्पमाह, कटुति ।—सुगमम् ॥११८॥

अष्टपञ्चाशत्तमविषकल्पमाह, खलति ।—स्रज्जकंजीरं खल्लोकीरम् अकंजीरम् ।

अथ द्विग्राहते एकीनष्टितमविषकल्पः ।—

“अम्लपिष्टमष्टगुणं विषात् ।

सिन्धुत्यकार्पासफलं पिण्डितं सह सर्पिषा ॥

क्षीरेणाऽऽजेन वा स्लेपाद्विषद्विग्राधयुधप्रणुत् ॥१२०॥

अथ दुष्टव्रणे षष्ठितमविषकल्पः ।—

विषं रसाञ्जनं भार्गी वृश्चिकाली महासहा ।

सवेदने सपाके च व्रणे दुष्टे प्रलेपनम् ॥१२१॥

अथ अपच्यं कृतमालादिष्टताव्यः एकषष्ठितमविषकल्पः ।—

कृतमालार्कपूतौक-वत्सकातिविषाविषम् ।

सिद्धं यदिङ्गुदक्तायेः सर्पिस्तदपचीहरम् ॥१२२॥

अथ अपच्योन्नतेलाव्यः द्विषष्ठितमविषकल्पः ।—

काकादनीमागधिका-नलिकातुण्डिकाफलैः ।

जीमूतबीजकर्कोट-विशालाकृतवेधनैः ॥१२३॥

इलिनी लाङ्गली, विषलाङ्गलिया इति यावत् । अथ सङ्गाद्गोमूत्राभ्यां चतुर्गुणाभ्यां द्रवाभ्यां सुहृत्कार्दीनां कल्केन च तैलं पक्वव्यन ॥ १२८ ॥

एकीनष्टितमविषकल्पमाह, अम्लपिष्टमिति ।—विषादष्टगुणं सिन्धुत्यकार्पासफलं विषल्यैकी भागः, सिन्धुत्यकार्पासयोश्च मिलित्वा षष्टगुणमित्यर्थः, अथ तु—षष्टगुणं विषादित्वा विषभागमपेक्ष्याष्टगुणं, विषमेवाष्टगुणमित्यर्थः ; एवञ्च सिन्धुत्यकार्पास-फलयोरैकभागः विषस्य चाष्टभाग इत्याहुः । विषादित्वयं काञ्चिकेन पिष्टा कृतेन आजक्षीरेण वा लिप्यन् । विषद्विग्राधयुधप्रणुत् विषालिमास्तादिशतनाशन-मित्यर्थः ॥ १२० ॥

षष्ठितमविषकल्पमाह, विषमिति ।—वृश्चिकाली “विङ्कटी” इति ख्यातम् । महासहा माषपर्णी ॥ १२१ ॥

एकषष्ठितमविषकल्पमाह, कृतमालेति ।—कृतमालः आरम्भः, अथ लक् । पूतौकः नाटाकरजः । वत्सकः इन्द्रयवः । कृतमालादीनां कल्कः षड्दीक्षा-चतुर्गुणः ॥ १२२ ॥

द्विषष्ठितमविषकल्पमाह, काकादनीति ।—काकादनी गुञ्जा । नलिका

पाठान्वितैः पलाशांशैर्विषकर्षयुतैः पचेत् ।

प्रस्थं करञ्चतैलस्य निगुण्डोस्त्ररसाढके ॥

तज्जयेदपचीं घोरां नावनाभ्यङ्गपानतः ॥१२४॥

अथ अपचादौ विषष्टितमविषकल्पः ।—

गुञ्जाटङ्गणशिशुमूलरजनी-ग्रम्पाकभक्तातकाः

स्रुह्यकार्मिकरञ्जसेन्धववचा-कुष्ठाभयालाङ्गुलीः ।

वर्षाभृशठभृशरोषवरण-व्योषाश्वमारा विषं

गोमूत्रं ग्रमयेद्विलिप्तमपची-ग्रन्थार्बुदश्लोपदाम् ॥१२५॥

अथ विषे सन्तादिक्रियावैफल्ये प्रतीकारः ।—

विषे प्रतिविषं युञ्ज्यान्मन्त्रतन्त्रैरसिध्यति ।

अतीते पञ्चमे वेगे सप्तमस्यानतिक्रमे ॥१२६॥

अथ सर्पदंष्ट्रे चतुःषष्टितमविषकल्पः ।—

युञ्ज्यान्मूलविषं सर्प-दष्टानां पानलेपयोः ॥१२७॥

“नालुका” इति ख्यातम् । तुण्डिकाफलं कापांसौफलम् ; विष्णौफलमित्यन्ते ।
जोमूतवीजं घोषकवीजम् । कर्कोटः “कौक्रील” इति ख्यातम् । कृतवेधनं
कोषातकोमेदः ॥ १२३।१२४ ॥

विषष्टितमविषकल्पनाङ्कः सूत्रेति ।—अग्निः चिदकः । लाङ्गुली “दृशलाङ्गुला”
इति ख्यातम् । शठः धुस्तुरः ; “शठ” इत्यत्र “शठि” इति पाठान्तरम् । भुः मही,
शाम्भारीत्यर्थः । वरधः वरुणः । अश्वमारः करवीरः ॥ १२५ ॥

सन्तादिकादिभिः कसिप्यतो विषस्य विषप्रतीकायितया तत्प्रयोगस्य कालनाङ्कः,
विषे इति ।—प्रतिविषं विपरीतविषं, व्याधरविषं जङ्गमविषं जङ्गमविषं च व्याधरविष-
मित्यर्थः । अतीते इति ।—अष्टविधेषु विषवैशेष्ये सद्यः किनोद्धमलक्षणकपक्षमवेग-
शक्ताशान्तरं व्याधतालक्षणकसप्तमवेगातिक्रमात् प्रागेव इत्यर्थः, अष्टमे वेगे सप्तम-
दर्शनात् ; तेन च स्वात्मजङ्गलक्षणके षष्ठे वेगे सप्तमे च वेगे प्रतिविषं युञ्ज्या-
दित्यर्थः ॥ १२६ ॥

चतुःषष्टितमविषकल्पनाङ्कः युञ्ज्यादिति ।—मूलविषं कौतकाश्वमारगुञ्जा-
दिनाम् ॥ १२७ ॥

अथ सर्पविषे मूलविषस्य सावा ।—

चतुर्भिः षड्भिरष्टाभिर्हैनमधोत्तमा यवैः ।

मावां विषस्य मूलस्य प्रयुञ्जीत च सर्वदा ॥१२८॥

अथ कीटविषे मूलविषस्य सावा ।—

दृष्टस्य द्वौ यवौ कीटैः—”

अथ वृश्चिकविषे मूलविषस्य सावा ।—

“—तिलमात्रन्तु वृश्चिकैः ॥१२९॥

अथ लूताविषे षट्षष्टितमविषकल्पः ।—

नैव त्वष्टकस्ये पाने तु लूतादृष्टस्य नेष्यते ।

ब्रथया लेपयेद्दंशं तस्य ज्ञात्वा सुनिश्चितम् ॥१३०॥

अथ जङ्गमविषे षट्षष्टितमविषकल्पः ।—

क्षीरक्षौद्रघृतैर्युक्तं पीतं हन्ति विषं विषम् ॥१३१॥

अथ जङ्गमविषे सप्तषष्टितमविषकल्पः ।—

ससिन्दुवारतगरं सृतसञ्जीवनं विषम् ॥१३२॥

अथ आसुविषे अष्टषष्टितमविषकल्पः ।—

शिरोषकुसुमं पत्रं विषमासुविषापहम् ॥१३३॥

कथा सात्रया तत् मूलविषं योज्यम् इत्याह, चतुर्भिरिति ।—विषस्य मूलस्य मूलविषस्य ॥ १२८ ॥

कीटविषे मूलविषस्य सावासाह, दृष्टस्येति ।—स्पष्टम् । वृश्चिकविषे मूल-
विषस्य सावासाह, तिलेति ।—स्पष्टम् ॥ १२९ ॥

षट्षष्टितमविषकल्पसाह, नैवेति ।—नैव त्वष्टकस्ये अरक्तगते, लूताविषे रक्त-
ज्ञातुमप्राप्ते सुतीत्यर्थः, पाने पात्रविषये नेष्यते, विषमिति शेषः । तत्र किं कार्यमित्यतः
आह, ब्रथयेति ।—ब्रथया मूलविषभेदेन इत्यर्थः । ज्ञात्वा सुनिश्चितं लूताविषसेष
इति निश्चितत्वेन ज्ञात्वा इत्यर्थः ॥ १३० ॥

षट्षष्टितमविषकल्पसाह, क्षीरेति ।—सुगमम् ॥ १३१ ॥

सप्तषष्टितमविषकल्पसाह, सेति ।—सिन्दुवारः निर्गुण्यो ॥ १३२ ॥

अष्टषष्टितमविषकल्पसाह, शिरोषेति ।—पत्रमिति शिरोषस्यैव ॥ १३३ ॥

अथ सर्वविषे एकोनसप्ततितमविषकल्पः ।—

देवदारु नतं मांसी द्रामिलौ वाकुची विषम् ।

कुष्ठञ्च पानलेपाभ्यां समस्तविषनाशनम् ॥ १३४ ॥

अथ संज्ञाजनने सप्ततितमविषकल्पः ।—

मनःशिलाऽञ्जनालैला-मिन्दुवारामराह्वयम् ।

सरतं कुङ्कुमविषं ध्यातं निःसंज्ञबीधनम् ॥ १३५ ॥

अथ विषजदाहे एकसप्ततितमविषकल्पः ।—

दाहे विषोद्धवे लेपः सक्तुक्षीरघृतैर्युतः ॥ १३६ ॥

अथ दुःसाध्यरीगे द्वाप्ततितमविषकल्पः ।—

अन्येष्वपि च रोगेषु शेषोपायपरिचये ।

प्रत्यहं विषकन्दस्य त्रियवं यवमेव वा ॥

शुद्धस्य राजिकावृद्ध्या वर्षे भुक्त्वा जयेद्भदान् ॥ १३७ ॥

एकोनसप्ततितमविषकल्पनाह, देवदारुविति ।—नतं तगरपादुका । द्रामिलौ निर्दिष्टौ ॥ १३४ ॥

सप्ततितमविषकल्पनाह, मनःशिलिति ।—अञ्जनं रसाञ्जनम् । आर्लं हरितालम् । अमराह्वयं देवदारु । रतं रक्तचन्दनम् । ध्यातं प्रधनविषया प्रदत्तनस्यम् । निःसंज्ञबीधनं निःसंज्ञस्य विषवेगेन हतचेतनस्य बीधनं संज्ञाञ्जनम् ॥ १३५ ॥

एकसप्ततितमविषकल्पनाह, दाहे इति ।—अत विषस्य राहण्याभावेऽपि प्रकरक-
वशात् तथा सक्तुक्षीरघृतैर्युतः लेपः इत्यत 'कस्य लेपः ?' इत्याशंसायाः पुरकपदा-
भावाच्च लेप इत्यत्र विषस्येति शेषो बीधः ॥ १३६ ॥

द्वाप्ततितमविषकल्पनाह, अन्येष्विति ।—शेषोपायपरिचये सर्वविधेषु एव उपायेषु निश्चलं सतीत्यर्थः । शुद्धस्य वनवादिना शोधिताशयस्त्वर्थः, राजिकावृद्ध्या सर्वेष-
वृद्ध्या, प्रथमदिनमेकसर्षपनाश्व प्रतिदिनमेकैकसर्षपवृद्ध्या अत्र यवचयं वा यावत् विषं
भक्षयेत्, ततो वर्षे यावत् तथैव सावथा भक्षयेत् ; यद्वा—त्रियवं यवं वा आरभ्य
प्रतिदिनं सर्वेषवृद्ध्या वर्षे यावत् भक्षयेदिति । अत्र त्रियवं यवमेव वा इति
विकल्पनिर्देशस्तु त्रियवमावाद्या अपि उपलब्धत्वं बोद्धव्यम्, एवञ्च उत्तमसम्प्रासाधन-
ज्ञानानपेक्ष्य विषेऽशयवमावथा प्रवीणः कार्य इति ॥ १३७ ॥

अथ रसायने विभक्तितमविषकल्पः ।—

वैचागन्धकमिन्धुत्य-त्रायमाणान्धवेतसम् ।
 व्योषाग्निवेत्तपाठान्ध-कर्णिकरिकणाविषम् ॥१३८॥
 चाङ्गेरीनागदमनौ-वायसीत्रिफलारसैः ।
 भावितं मधुमर्पिर्भ्यां भक्षितं स्याद्रसायनम् ॥१३९॥

अथ रसायने चतुःसप्ततितमविषकल्पः ।—

विषशुल्करसव्योष गन्धकानां पलं पलम् ।
 पलद्वयं हरीतक्याश्चित्रकस्य पलत्रयम् ॥१४०॥
 कौन्तीमुस्ताचतुर्जातं कर्षांश्च विचूर्णितम् ।
 त्रिगुणश्च गुडः कार्या वटिका माषसन्निता ॥
 भक्षयेत्तां जराग्रस्तो महारोगैश्च पीडितः ॥१४१॥

अथ श्यागुडिकाव्यः पञ्चसप्ततितमादि-चतुर्दशाधिकशततमानाविषकल्पः ।—

हरिद्रा निम्बपत्राणि पिप्पल्यो मरिचानि च ।
 मुस्ता विडङ्गं सूत्रेण पिष्टमाजेन पिण्डितम् ॥१४२॥
 नावनाञ्च नपानेषु गोमूत्रासृग्प्रसाञ्जनैः ।
 जयेत् प्रयुक्तं विषम-ज्वरान् सघृतसाधितम् (७५) ॥१४३॥

विभक्तितमविषकल्पमाह, इति ।—अन्धः अन्धवेतसः, एवञ्च अन्धवेतसस्य भागद्वयं देवम् ; “अन्ध” इत्यत्र “अन्ध” इति पाठः सङ्गतः । कर्णौ चारम्बः २ “कर्षा” इत्यत्र “किण्वम्” इति पाठे—किण्वं सुरावीजम् । करिकषा सत्रपिप्पली २ “कर्षाकरिकषाविषम्” इत्यत्र “कण्टकारि कषा विषम्” इति पाठान्तरम् २ वायसी काकनाभी ; वषादि विषान्तं द्रव्यज्ञातं चाङ्गेर्यादीनां प्रत्येकं रसेः सप्तधा भावयेदिति ॥ १३८।१३९ ॥

चतुःसप्ततितमविषकल्पमाह, विधेति ।—कौन्ती रेणुकम् । चतुर्जातं तमेलापव-
 केशरम् । त्रिगुण इति कर्षभागपञ्चधा ज्ञेयः ॥ १४०।१४१ ॥

पञ्चसप्ततितमविषकल्पमाह, चतुर्दशाधिकशततमपर्यन्तं विषकल्पमाह,
 हरिद्रेति ।—वाजिन सूत्रेण इति सम्बन्धः । अत्र अयुक्तमपि विषं प्रकरणातुरोधात्
 रसेन्दुसारसंवादाच्च एकभागसप्तं याज्यम् । ततोक्तश्यावटिकया सह अन्धः

सर्वज्ञं समधु-व्योषं (७६) गवां मूत्रेण सूतकम् (७७) ।
 चन्दनस्य कषायेण (७८) रक्तापित्तं वृषस्य वा (७९) ॥१४४॥
 क्षयं क्षीराश्वगन्धाभ्यां (८०) कासश्वासं समाक्षिकम् (८१) ।
 तक्रेण ग्रहणौरोगं (८२) कच्छं तण्डुलवारिणा (८३) ॥१४५॥
 प्रमेहं मधुना (८४) गुल्मं शूलञ्च गुडवारिणा (८५) ।
 पाण्डुशीघ्रं गवां क्षीरेणाश्वसा त्रैफलेन वा (८६) ॥१४६॥
 गवां मूत्रेण कुष्ठानि (८८) क्षौद्रेणोदुम्बराह्वयम् (८९) ।
 तक्रेण युक्तञ्चाऽऽलेपाद्द्रुपामाविचर्चिकाः (९०) ॥१४७॥
 पीतमुष्णाश्वसा वायुं (९१) तुलस्याऽऽलेपनाद्ब्रह्मन् (९२) ।
 समूत्रं विस्मृतिं नस्येन (९३) अञ्जनेन दृगामयान् (९४) ॥१४८॥

द्रव्यतः अनुपानतश्च प्रायशः सादृश्यं विद्यते, केवलं शक्यतां अथ न्यूनता, तत्र च
 शुष्कीभावो दृश्यते ; तथा च—“विषं दिकटुकं मुक्तं हरिद्रा निम्बपत्रकम् ।
 विहङ्गमटसं चूषे क्षाममृतेः समं समम् ॥ अथकाभा वटी काय्यां स्थाजया
 योगवाहिका ॥” इति । नाशनेत्यादी सघृतसाधितमित्यन्तेन वाक्यशेषः ; अक्षक्
 कृद्भुजम् ; पिण्डितं हरिद्रादिकं सघृतसाधितं घृतेन सह मर्दितं गीमूत्रादिभि-
 रनुद्वैतैः सह नाशनादिविधौ प्रयुक्तं विषमज्वरान् जयेत् ; विषमज्वरं घृतेन सहैव
 रसेन्द्रसारं प्रयोगदर्शनात् ; तथा च—“जयन्ती वा जया वाऽथ विषमज्वरानु-
 घृतेः” इति । “सघृतसाधितम्” इत्यत्र “सघृतमामिश्रम्” इति कश्चित् पाठः, तत्र
 —हरिद्रादिपिण्डं सघृतम् आमिश्रममित्यज्वरं जयेदित्यर्थः । सर्वज्ञमित्यत्र ज्वरमिति
 शेषः, समधुव्योषं सर्वज्ञं ज्वरं जयेदिति । रसेन्द्रे तु “सर्वज्वरं मधुव्योषैः” इति पाठः ।
 सूतकं सूतिकातङ्गम् ; “सूतकम्” इत्यत्र “क्षीतकम्” इति पाठः—क्षीतज्वरमित्यर्थः ।
 इषश्च वासकश्च कषायौ चेति योगनीयम् । कच्छं मूलकच्छम् । प्रमेहं मधुनेति ।—
 रसेन्द्रसारं प्रमेहरीत्रे मधुना सह पानानन्तरं क्षौद्रादिकाद्यानुपानं कर्तव्यमिति
 विधिः ; तथा च—“जयन्ती वा जया वाऽथ मधुना मेहजित् भवेत् । क्षौद्रमुष्णामया-
 तुल्यं कटफलञ्च जलेः सह ॥ काशयित्वा पिबेत्तानु मधुना सर्वमेहजित् ॥” इति ।
 गुडवारिणा गुडमिश्रितीदकेन । रसेन्द्रसारं तु सज्जनालोहितगुडैः पानविधिः ;
 तथा च—“जयन्ती वा जया वाऽथ गुडैः कोषजलेः पिबेत् । त्रिदोषोत्थं हरितं गुग्गुलुम्”
 इति । कुष्ठानि सर्वकुष्ठानोपविश्विषयचमम् ; उदुम्बराह्वयमिति विविधवचनम्,

अन्याधिमन्यौ सस्तन्यम् (८५) अर्भकोपं सशोणितम् (८६) ।
 सकासमटं काचादौन् (८७) सभृङ्गोदं निशान्वताम् (८८) ॥१४८॥
 रश्माकन्दाश्रमा पुष्पं (८९) पिक्तं ताम्रमधूक्तटम् (१००) ।
 सतूनमार्त्तिं दन्तानां गण्डूषेण (१०१) विलेपनात् ॥१५०॥
 सगोमूत्रं शिरःशूलं (१०२) सचौद्रास्त्रं चतव्रणान् (१०३) ।
 भगन्दरापचोयन्यौन् सचौद्रं (१०४) सगुडं व्रणान् (१०५) ॥१५१॥
 नारिकेलाम्भमा लिङ्ग-विकारान् (१०६) सेवनात् पुनः ।
 प्रदरं भृङ्गमारेण (१०७) नागपुष्पस्य सर्पिषा (१०८) ॥१५२॥
 रश्माकन्दाश्रुमर्पिभ्यां पीतं लिप्तमङ्गेर्विषम् (१०९) ।
 शीतकनरमूत्राभ्यामथाऽऽखीः (११०) वृश्चिकस्य तु ॥१५३॥

शौल्भराऽऽख्यं कुष्ठमित्यर्थः । तुल्यस्याऽऽलेपनात् यद्वान् तुल्यमौपचरसेन घृष्टा
 प्रलेपनात् पूतनादिवालयद्वान् दैर्घ्यादिघृष्टान् वा जयेत् । यद्वान् यद्वयद्वानित्यर्थो
 वा । समुत्वं सगोमूत्रं नख्येन विष्मृतिं मूत्रभावं, मूत्राद्यादापकारादिकनिति
 यावत् । अङ्गुलेन दृश्यान् यथापि समुत्तमिति योग्योक्तम् । अन्दादिपिष्टानां
 जितरोगविशेषाः । अर्भकोपम् अर्भकान्नेत्रकोपम् । सशोणितं सङ्कुङ्कितं,
 अङ्गुलेन कुङ्कुमोदकेन वा सह मर्दितमित्यर्थः । ताम्रमधूक्तं ताम्रचूर्णसमुपसादनम् ।
 सतूनमिति ।—तूला रक्तकापांसी लोचो वा : पारोक्ष इति कथितं, तथा सह घृष्ट-
 मित्यर्थः, गण्डूषेण दलानानामाने जयेत् । “सतूनम्” इत्यम “समूतम्” इति पाठे—
 जयेदिति लिङ्गाया विशेषणं, समूतं यथा तथा इत्यर्थः । विलेपनादिति पदं शिरः-
 शूलमित्यादिजिह्वविकारान् इत्यन्तेन सम्बध्यते । सचौद्रास्त्रं चौराश्च पञ्चच अस्त्र-
 काङ्क्षितस्त ताभ्यां सह लेपविषया प्रयुक्तं चतव्रणान् ग्रन्थचतुर्गलितव्रणान् ।
 भगन्दर इति ।—रसेन्दुसारे भगन्दररोगे घृष्टा सह अस्त्र प्रयोगविधिः । तथा
 च—“जयन्ती वा जया दन्ति घृष्टा सर्वे भगन्दरम्” इति । लिङ्गविकारान्
 उपदंशादौन् । सेवनादिति पदं प्रदरमित्यादिना बोधगोचरम् । भृङ्गमारेण
 भृङ्गराजशरसेन, नागपुष्पस्य सर्पिषा नागकेशरक्तकाङ्क्षितेन घृतेन, अङ्गराजशरसेन
 नागकेशरघृतेन वा सेवनात् प्रदरं जयेत् । शीतकनरमूत्राभ्यामित्यत्रापि पीतं
 लिप्तमिति बोधगोचरम् । शीतकनरमूत्राभ्यां पीतं लिप्तम् आङ्गोविषं जयेदित्यर्थः ।

सार्कचीरं विलेपेन (१११) जलूतानान्तु जलौदनम् (११२) ।

शतपत्रसाज्याभ्यां विषं सर्वञ्च सर्वथा (११३) ॥१५४॥

भस्मसूतं गुडचौद्र-घृतैः सह निषेवितम् (११४) ।

जरां जयेदतो नाम्ना गुडिकेयं जयोदिता ॥१५५॥

अथ जयन्तीवटिकाख्यः पञ्चदशाधिकशततमविषकल्पः ।—

वचाऽखगन्धामरिचोपकुल्या-तालीशमुस्तापिचुमर्दपाठाः ।

विषञ्च तेषां वटिका जयन्त्यः फले प्रयोगे च जयासमानाः ॥१५६॥

अथ जयावटिकाख्यः षोडशाधिकशततमविषकल्पः ।—

वासाऽमृताखदिरनिम्बविडङ्गपथ्या-

क्वाथे विषत्रिकटुचित्रकलोहतिक्ताः ।

आवाप्य माषतुलिता वटिका प्रणीता

चौद्रान्विता क्षपयति क्षयकुष्ठजातम् ॥१५७॥

अथ रसायने सप्तदशाधिकशततमविषकल्पः ।—

कान्ताभ्रकशिलाधातु-विषसूतकमाक्षिकम् ।

शीलितं मधुमर्पिभ्यां व्याधिवाहकमृत्युजित् ॥१५८॥

हयिकल्पे तु सार्कचीरं विलेपेन । जलौदनं जलसितौदनेन सह इत्यर्थः ।
“जलौदनम्” इत्यत्र “विषं जयेत्” इति कश्चित् पाठः । शतपत्रं कमलम् ।
सर्वथा पानालिपनाभ्यामित्यर्थः । भस्मसूतमिति ।—गुडादिभिः सह जयानुडिका
तथा भस्मसूतञ्च निषेवितं जरां जयेदिति । जयोदिता जया इति नाम्ना
संज्ञितेत्यर्थः ॥ १४२—१५५ ॥

पञ्चदशाधिकशततमविषकल्पमाह, वसति ।—अद्यापि आशुमेधेयं मर्दनं कर्तव्यं,
रसेन्द्रसारसंवादात् । अत्र “मुक्ता” इति पदं रसेन्द्रसारपाठादधिकमिति ज्ञातव्यम् ।
फले प्रयोगे च जयासमानाः प्रयुक्ता इमाः वटिकाः फलदाने जयासमानाः जया-
गुडिकाया गुणवत् गुणप्रदाः भवन्तीत्यर्थः ॥ १५६ ॥

षोडशाधिकशततमविषकल्पमाह, वसति ।—तिक्ता कटुको । आवाप्य कल्की-
कल्पे, पिष्टा इत्यर्थः । वासादीनां क्वाथेन विषादिकं मर्दयेदिति ॥ १५७ ॥

सप्तदशाधिकशततमविषकल्पमाह, वसति ।—शिलाधातुः शिलाजतु । माक्षिकं
क्षयं माक्षिकम् ॥ १५८ ॥

अथ नाजीकरणे अष्टादशाधिकशततसविधकल्पः ।—

नष्टशुक्रः प्रयोद्वाक्षा-कपिकच्छुमहाविषम् ।

शीलयेन्मधुमर्पिभ्यां सखर्जूरं सयष्टिकम् ॥ १५८ ॥

अथ विषसेवनस्य फलम् ।—

शत्रुप्रयुक्तादिषतो मराद्वा लूताभुजङ्गासुविषाज्जरायाः ।

अकालमृत्युग्रहपाप्मनोऽपि विषाग्निनो नास्ति भयं नरस्य ॥

॥ १६० ॥

इति श्रीवैद्यपतिमिहिरगुप्तस्य सूनीर्वाभाटाचार्यस्य कृतो रसरत्नसमुच्चये

विषकल्पो नामैकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ २८ ॥

अथ त्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथ रसकल्पः ।—

अथ मृतसूताध्यायः ।—

अथ रसजारणम् ।—

पीतामबाम्बुखात् सत्त्वं कान्तं वा तीक्ष्णमेव वा ।

चतुःषष्टितमांशेन प्रमितं क्षिप्तमल्पशः ॥ १ ॥

अष्टादशाधिकशततसविधकल्पमाह, नष्टशुक्र इति ।—सहाविधं रक्तवर्णविष-
भेदः । शीलयेत् दीर्घकालमभ्यसेदित्यर्थः ॥ १५८ ॥

विषप्रयोगस्य फलमाह, शत्रुप्रयुक्तादिति ।—स्यष्टम् ॥ १६० ॥

इति रसरत्नसमुच्चयेष्वीधिव्याम् एकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथ “लोहं खलं कन्दविषं तूतसेति निगद्यते” इत्युद्देशानुसारात् लोहविषयोः
कल्पमुक्त्वा अथशिष्टं चरमाध्यायं रसकल्पं विवक्षुरादौ रसजारणमाह, पीतेति ।—
पीतामबाम्बुखात् सत्त्वं पीतः भावनाभिः शोषितः आसवाहः अस्वीभूतसम्बान-
विशेषः, काञ्चिकास्त्री वा येन ताड्यतां खात् अस्मात् सज्जम् । चतुःषष्टितमांशेन

तप्तखलैः स्नयोगेन श्लक्ष्णवर्त्ता विमर्दनात् ।
 भूर्जं चारास्त्रलवण-स्रङ्गकञ्चौरलेपिते ॥२॥
 बह्वं वस्त्रावृते स्विन्नमस्त्रे समरसे रसम् ।
 धीतमुष्णारनालेन शुष्कमङ्गलमर्दितम् ॥३॥
 पचेत् कच्छपयन्त्रस्थमष्टमांशविडावृतम् ।
 स्वप्नमाणो रसस्तिष्ठेज्जीर्णो यासे त्वजौर्ध्व्यति ॥४॥
 पातयेदासवास्त्रेन मर्दयेत् खेदयेच्च तम् ।
 जारणे जारणे वङ्गं यासच्च परिवर्धयेत् ॥
 द्विगुणं योजयेदेवं सत्त्वमभ्रकसम्भवम् ॥५॥

अथ रसजारणे निषिद्धद्रव्याणि ।—

पृथिलोहं विषं मूत्रं रसकं गन्धकत्रयम् ।
 न युञ्ज्याज्जारणे सूतस्तैर्जीर्णैः स्फोटकुष्ठकृत् ॥६॥

इति रसभासमपेक्ष्य इत्यर्थः । तप्तखलैः “अजाशकृत्” इत्यादिना प्रागुक्ते । समरसे
 समजले इत्यर्थः । कच्छपयन्त्रस्थं—“जलपूर्णपावसये दत्त्वा घटस्तेपरं सुविस्तीर्यम्”
 इत्यादिना लवणाध्यायीकयन्त्रविशेषमन्वयम् । अष्टमांशविडावृतं रसापेक्षया अष्ट-
 मांशेन विद्धेन “शुष्कमैत्रवयोः” इत्यादिना वृत्तमात्रेण याससाधनेन द्रव्यविशेष
 आवृतम् । स्वप्नमात्र इति ।—एवं पक्वः सूतः जीर्णः सन् स्वप्नमात्र एव
 तिष्ठेत्, न तु शीघ्रमाणो भवेदित्यर्थः । यासे अस्मादिसत्त्वे अजौर्ध्व्यति अजौर्ध्वमात्रे
 कृतौर्ध्वः, पातयेत् कहे पातयेत् । अयमर्थः,—यासवास्त्रमर्दितसमत्वं तौष्णलोहं
 काललोहं वा रसापेक्षया अतः पर्यन्तम् अन्यत्र तप्तखलस्थे रसे क्षिपेत्, ततः
 काञ्चिकेन सुशुष्कां मर्दयित्वा चारादिलिप्ते भूर्जपत्रे संस्थाप्य च वस्त्रेण बद्धा समजलेन
 काञ्चिकेन दीलायने पचेत् ; ततः लघुव्यं चणारनालेन प्रक्षाल्य च शोधयेत् ।
 अथ अङ्गुलीभिरभिमर्दितव्यं तस्य शीघ्रवस्य उपर्येधः रसापेक्षया अष्टमांशविक्रं
 संस्थाप्य कच्छपयन्त्रे पचेत् ; एवं यदि रसः स्वप्नमात्र एव तिष्ठेत्, तदा सुजीर्णः
 शस्तामादिकः सर्वकर्मजनस्य सञ्जातः इति जानीयात् । यदि स्वप्नमात्रापेक्षया
 अधिको भवेत्, तदा यासमजौर्ध्वं रसश्चापि असम्यक् जीर्णो ज्ञात्वा पुनरुपपातनादिकं
 धर्मं कुर्यात् ; प्रतिवारं जारणाकाले यासे वङ्गं द्विगुणं वर्धयेदिति ॥ १—५ ॥

जारणे निषिद्धद्रव्याध्याह, पूतोति ।—पृथिलोहं नासं बह्वहः । मूत्रं गोमूत्रम् ।

अथ बड़वानलो विडः ।—

गुञ्जासैन्धवयोश्चूर्णं देवदानीदलद्रवैः ।

टङ्कणं किंशुकरसैर्जम्बीरास्त्रेण चूलिकाम् ॥७॥

मूलकक्षारगोमूल-प्रसादेन च गन्धकम् ।

स्वर्जिकाभूखगव्योम शिशुमूलरसेन च ॥८॥

शतशो भावयेत् सर्वं विडोऽयं बड़वानलः ।

एवमग्निसहो—” ॥९॥

अथ नतान्तरे रसजारणम् ।—

—“लोह-संयुक्तः केवलोऽथ वा ।

नियामकौषधमिताङ्गोलमूलरसादिभिः ॥१०॥

वैक्रान्तप्रमुखैर्वाऽपि रसेन्द्रः सह मर्दितः ।

रसकं स्वर्परम् । गन्धकवयं प्रागुक्तं रक्तपीतश्वेतभेदेन त्रिविधगन्धकम् ; केचित्तु गन्धकवयशब्देन शिलातालगन्धकं गृह्णन्ति । तैर्जीर्णैः स्फोटकुष्ठकृत्य जीर्णैः तैः पूतीलोडादिभिः सह अवस्थितः ततः स्फोटकुष्ठकृत्य भवेदिति शेषः । “जीर्णैः” इत्यत्र “जीर्णः” इति पाठः सङ्गतः ॥ ६ ॥

रसजारणे बड़वानलाख्यं विडमाह, गुञ्जति ।—देवदानीदलद्रवैः शोधकपत्र-
रसैः । चूलिकां लवणविशेषं, नरसारमिति यावत् । मूलकेति ।—गोमूवनालित-
मूलकक्षारस्य प्रसादभागेन । रसेन्द्रचिन्तामणौ तु—“मूलकाद्रैकवज्रौनां क्षारं गोमूव-
नालितम् । वस्तुपूर्तं द्रवं यावत् गन्धकं तेन भावयेत् ॥” इति पाठः । भूः चत्
सौराष्ट्रवृत्तिका इत्यर्थः । खगः स्वर्णनाभिकं रसाञ्जनं वा । व्योम अभ्यन्तः
“व्योम” इत्यत्र “व्योष” इति कचित् पाठः । शतशः शतं वारान् । बड़वानलः
बड़वानलाख्यं इत्यर्थः । एवम् उक्तप्रकारेण विडभारितः रसः अग्निसहः, भवेदिति
शेषः ॥ ७—९ ॥

रसभक्षणप्रकारमाह, लोहिति ।—अथ लोहसंयुक्तः केवली वा रसेन्द्रः,
निवानकौषधं “कूर्कोटीकण्ठिनेवाभ्यान्” इत्यादिना एकादशाध्यायीतः रसचाक्ष-
न्निवारकः द्रव्यगणविशेषः, तथा शिलाङ्गोलमूलं युधाङ्गीठमूलञ्च, तेषां रसादिभिः ।
आदिपदेनात् कायकस्कादीनां यदृणम् ; सह मर्दितः, अथवा वैक्रान्तप्रमुखैः वैक्रान्त-

यन्मस्थः क्रमवृत्तेन वज्रिनोर्द्ध्वेन पाचितः ॥

सुतोऽधराग्निना ततोऽप्यक्षीणी नोर्द्ध्वमाश्रयेत् ॥११॥

अथ द्विविधं रसमारणम् ।—

अथापामार्गतेलेन तथा पुष्करतण्डुलैः ।

अथवा मलपूक्षीर-भावितः श्वेतहिङ्गुना ॥

मर्दितः पुटपाकेन भस्मतां प्रतिपद्यते ॥१२॥

अथ रसमारणे प्रकारान्तरम् ।—

शोमूत्रद्रोणपुष्पाभ्यां पाकाद्वा कान्तभाजने ॥१३॥

अथ प्रकारान्तरम् ।—

कङ्कुषीकृष्णधुस्तूर-तैलाभ्यां वा विमर्दितः ॥१४॥

शुद्धिकालक्षीरकादिभिः चतुर्धाध्यायोक्तैर्गणैः सह मर्दितः, क्रमवृत्तेन सुदुर्मध्य-
खुरादिकस्यैव कर्हणं वज्रिना उपरिष्ठात् दत्तेन अग्निना इत्यर्थः, यन्मस्थः पाचितः,
यन्ममध्ये पूर्वोक्तविधया मर्दितं रसं संस्थाप्य दत्त्वा च सुखावरणं मृत्तलः किञ्चित्
श्रीशयित्वा कर्हं पुटे दद्यादित्यर्थः । सत इत्यादि ।—उक्तप्रकारेण स्वतो रसः
अधराग्निना यन्मिन्मसाग्रे प्रदत्तेन अग्निनाऽपि अक्षीणः बहुयन्मसाभ्यांभावात्
कृत्स्न एव, तिष्ठेदिति शेषः ; न कर्हमाश्रयेत् पञ्चच्छेदात् अग्निसत्तापेनापि नोर्द्ध्वं
चण्डयेत इत्यर्थः ॥ १०।११ ॥

द्विविधं रसमारणमाह, अथेति ।—अथ एवं पाकान्तरम् । पुष्करतण्डुलैः
पुष्करबीजैः पद्मबीजैर्वा, पुष्करबीजकाष्ठैः पद्मबीजकाष्ठैर्वा इत्यर्थः । अपामार्गतेल-
पुष्करबीजकाष्ठाभ्यां भावितः ; अथवा मलपूक्षीरभावितः कीटोद्भृत्पूक्षीरेण सप्ताहं
भावितः, श्वेतहिङ्गुना मर्दितः, भावनाऽनन्तरमिति शेषः ॥ १२ ॥

रसमारणे प्रकारान्तरमाह, शोमूत्रेति ।—शोमूत्रद्रोणपुष्पाभ्यां सह मर्दयित्वा
कालभाजने पाकाद्वा भस्मतां प्रतिपद्यते इति पूर्वोक्तेनान्वयः । द्रोणपुष्पशब्देनासौ
द्रोणपुष्परसो यावत् ॥ १३ ॥

प्रकारान्तरमाह, कङ्कुषीति ।—कङ्कुषीशब्देन तक्षीशतलं यावत् । रसः
कङ्कुषीकृष्णधुस्तूरतैलाभ्यां सह विमर्दितः कालभाजने पाकात् भस्मतां प्रतिपद्यते
इत्यन्वयः ॥ १४ ॥

अथ प्रकारान्तरम् ।—

मृणालतन्तुवर्त्तिस्थः पीनगन्धर्वतैलयुक् ।

ज्वलितो याममात्रं वा मृतवैक्रान्तसंयुतः ॥ १५ ॥

अथ प्रकारान्तरम् ।—

बन्ध्याऽमृताकन्दगतः पचनावृधरेऽथवा ॥ १६ ॥

अथ प्रकारान्तरम् ।—

चपलोपलनिर्गुण्डी-रसाभ्यां रसकेन वा ॥ १७ ॥

अथ प्रकारान्तरम् ।—

वाराहैरसयुक्तेन चक्रमर्दरसेन वा ॥ १८ ॥

अथ प्रकारान्तरम् ।—

गन्धपाषाणयुक्तेन बडं वा वाससा रसम् ।

पचेत् गन्धकतैलेन यावदाखोटवन्धनम् ॥ १९ ॥

प्रकारान्तरमाह : मृणालिति ।—पीनगन्धर्वतैलयुक् स्थूलैरण्डतैलसंयुतः ; स्थूलै-
रण्डतैलेन मृदु रसं मर्दयित्वा वैक्रान्तमक्षना मृदु समिधा च तेन मृणालतन्तुमालिख्य
याममात्रं प्रज्वालयेत्, एवं भस्मतां प्रतिपद्यते ॥ १५ ॥

प्रकारान्तरमाह, बन्ध्याति ।—बन्ध्या बन्ध्याकर्कोटिकी अमृता कन्दतृची, तयोः
कन्दगतः कन्दालः स्थितः भूपरे भूपरग्रन्थे पचनात् भस्मतां प्रतिपद्यते इति ॥ १६ ॥

प्रकारान्तरमाह, चपलिति ।—चपलोपलः द्वितीयाध्यायोक्तः सङ्घारसमिश्रैः ।
रसकः खर्परः ; चपलरसकाभ्यां समाभ्यां तुल्यो रसेन्द्रः निर्गुण्डीरसेन मृदु मर्दितः
भूपरे पचनात् भस्मतां प्रतिपद्यते ॥ १७ ॥

प्रकारान्तरमाह, वाराहौति ।—अथवा वाराहैरसयुक्तेन चक्रमर्दरसेन मर्दितः
भूपरे पचनादित्याद्यन्वयः ॥ १८ ॥

प्रकारान्तरमाह, गन्धेति ।—अथवा गन्धपाषाणयुक्तेन गन्धकयुक्तेन वाससा
बन्धेण बडं रसं, रसं गन्धकस्य बन्धनस्यो संस्थाप्य बडा च रसस्य, आखोटवन्धनं
वाहनं यावता कालेन आखोटवन्धनं — “बन्धो यः खोटतां याती भ्राती भ्रातुः चर्यं
ब्रजेत् । खोटवद्धः स विप्रैः श्रीत्रं सर्वमदायकः ॥” इत्येकादशाध्यायोक्तमन्त्रस्य
बन्धविशेषम् ; “खोटकं बन्धं सन्तुल्यं समावर्त्तय कारयेत् । कुट्टाखण्डिभं तृतं
प्रटुमेहि भवेत् प्रदा ॥ आचर्जितं पुनस्तद्वत् खोटवद्धरसाकृतिः ॥” इति रसेन्द्र-

गन्धाश्मपिष्टं द्विगुण-गन्धं वा कान्तसम्पुटे ।

गन्धकाद्वा तृतीयांशं कान्तपर्पटमिश्रितम् ॥

मूलिकामर्दितं लोह-पर्पटान्तर्गतं धमेत् ॥२०॥

अथ प्रकारान्तरम् ।—

यदा गन्धकपादेन मर्दितं मूलिकारसैः ।

लोहसम्पुटमध्यस्थमङ्गारैर्धातमुत्खनेत् ॥

रोगोक्तयोगयुक्तोऽयं तत्तद्भोगहरो भवेत् ॥२१॥

अथ ज्वरे प्रथमरसकल्पः ।—

समुस्तपर्पटकाथो भस्मसूतो हरिज्वरम् ॥२२॥

अथ विदोषज्वरे द्वितीयरसकल्पः ।—

दग्मूलकपायेण पिप्पल्या च समस्तजम् ॥२३॥

चिन्तामण्युक्तलक्षणावस्थ इव बन्धनमिति वा, प्राप्नुयादिति शेषः ; रसेन्द्रचिन्तामणौ खोटप्रकार उक्तः, यथा—“हरदगुटिकाश्चन्द्रौद्रेर्भिरन्तरमावृताक्षरणि कनकैः । बिम्बात्मन्वाग्ना सह भूरिषा रचय सिकताघनैः पाकम् ॥ मुहुर्मुहुर्दिव्यसौ द्रुतभुजि वसन् बन्धनान् (?) कथञ्चन सुचति ॥ सिंहमतखोटाः” इति । तावत् गन्धकैस्तेन पचेत् । ततः गन्धाश्मपिष्टं तुल्यगन्धकेन सह पिष्टम्, अथवा द्विगुणगन्धं रसापेक्षया द्विगुणगन्धकेन सह पिष्टम्, अथवा गन्धकात् तृतीयांशं गन्धकभागसपेक्षया तृतीयान्नं रसं, द्विगुणगन्धकं रसमित्यर्थः, कान्तपर्पटमिश्रितं पर्पटाकारकालौहपत्रमिश्रितं मूलिकाभिः सर्पाञ्जीवीरिषीत्यादिना उक्तानां रसमारकद्रव्याणां मूलरसैः मर्दितं लोहपर्पटान्तर्गतं पर्पटाकारकालौहपत्रमध्यगतं कृत्वा कालसम्पुटे कान्तलौहनिर्मितपुट-मध्ये घनेत् अङ्गारैः पचेदित्यर्थः ॥ १९।२० ॥

प्रकारान्तरमाह, यद्वेति ।—कालपर्पटमिश्रितमिति पदमत्रापि धीमनीयम् ; अथवा गन्धकपादेन पादमित्यन्वयेन सह कान्तपर्पटमिश्रितं रसं मूलिकारसैः रस-मारकद्रव्याणां मूलरसैः मर्दितं लोहसम्पुटमध्यस्थं कालसम्पुटे अङ्गारैर्धातम् उत्खनेत् भस्मीकृत्यादित्यर्थः ॥ २१ ॥

प्रथमरसकल्पमाह, समुत्तेति ।—स्यष्टम् ॥२२॥

द्वितीयरसकल्पमाह, दग्मूलैति ।—पिप्पल्या पिप्पलीभूषेण । समस्तजं विदोषजं ज्वरमित्यर्थः, हरिदिति पूर्वोक्तेन सम्बन्धः ॥ २३ ॥

अथ रक्तपित्ते तृतीय-चतुर्थरसकल्पौ । —

माक्षिकाभयया वामा-पिप्पल्या वाऽस्रपित्तनुत् ॥२४॥

अथ कामे पञ्चमरसकल्पः । —

कण्टकारीकषायिण पिप्पल्या च स कामजित् ॥२५॥

अथ जये षष्ठ-सप्तमरसकल्पौ । —

अजायाः क्षीरमिडेन कणायुक्तेन सर्पिषा ।

त्रिफलागन्धकव्योष-गुडैर्वा क्षपयेत् क्षयम् ॥२६॥

अथ क्षयादौ अष्टमरसकल्पः । —

अथ लोहमयीं मूषामायामे द्वादशाङ्गुलाम् ।

सर्दितं हेमवाराही-गृहकन्यारसै रसम् ॥२७॥

रसोनपिण्डे दधतीं लोहमय्या सुरन्ध्रया ।

निर्गुण्डोपत्रनिर्व्यास-पीतपादसुगन्धया ॥२८॥

गर्भमूषिकया युक्तां सचक्रां सपिधानकाम् ।

लम्बितां जलपात्रस्थ-स्वर्परदारि पाचयेत् ॥२९॥

तृतीय-चतुर्थरसकल्पद्वयमाह, माक्षिकेति । — अस्रपित्तनुत् रक्तपित्तहरः । रक्त-
जित् कर्तृपदं सर्वविघ्नैव कल्पे योजनीयम् ॥ २४ ॥

पञ्चमरसकल्पमाह, कण्टकारीति । — स्पष्टम् ॥ २५ ॥

षष्ठ-सप्तमरसकल्पद्वयमाह, अजाया इति । — पिप्पलीककल्यादेन चतुर्गुण्यन्ध-
क्षीरेण च पक्तवृत्तेन, अथवा त्रिफलादिभिः सङ्घ सज्जिती रसः स्वयं क्षपयेत् ॥ २६ ॥

अष्टमरसकल्पमाह, अथेति । — हेम धसूरः, वाराही वाराहीकन्दः, गृहकन्या
कृतकुमारिकाः, हेमादिरसेर्मर्दितं तथा रसोनपिण्डे रसोनपिण्डान्तः स्थापितं रसं
दधतीं मूषानित्यन्वयः कार्यः । सुरन्ध्रया सु शोभनं मानानुरूपनित्यर्थः, रसं
अस्यां तथा रसयुक्तया इत्यर्थः, गर्भमूषिकया इत्यस्य विशेषणमेतत् ; “सुरन्ध्रया”
इत्यतः “सुरन्ध्रया” इति पाठान्तरम् । निर्गुण्डोति । — निर्गुण्डोपत्रनिर्व्यासः पीतो येन
साष्टशः निर्गुण्डोपत्ररसभावित इत्यर्थः, पादः रसापेक्षया चतुर्थांशः, सुगन्धः
अस्यां तथाभूतया ; “पादसुगन्धया” इत्यत्र “पादोऽंशगन्धया” इति पाठान्तरम् ;
गर्भमूषिकया मूषा एव मूषिका, गर्भे या मूषिका तथा खलुमूषान्तरवस्थानार्ह-

ऊर्ध्वं वनोत्पलैश्चितैरङ्गारैः खादिरैरधः ।

एवमष्टगुणे जीर्णं गन्धके क्षयकुष्ठजित् ॥ २० ॥

अथ द्विकायां त्रयसरसकल्पः ।—

द्विकां निहन्ति रुचक-वोजपूरान्ममाक्षिकैः ॥ २१ ॥

अथ कुर्दिर्दादयोः दशमेकादशरसकल्पाः ।—

कुर्दिर्दादौ मधुसिता-लाजामुद्गसिताम्बुभिः ॥ २२ ॥

अथ अर्शःसु द्वादशरसकल्पः ।—

अर्शांसि तैलसिन्धू-पुटपाचितशूरणैः ॥ २३ ॥

कल्पमूषयेत्यर्थः । अचकां सुखमचालनार्थं अकचतुष्टयसमन्विताम् । अपिधानकां साक्षादनाम् । जलपात्रस्थस्पर्शहारि लम्बितां सजलकुम्भाद्युपरि स्थापितस्य स्त्र्यावविशेषस्य, “ताभीथा” “चाट्ट” इति प्रसिद्धस्य अप्रपादिपात्रार्थं अश्वाकार-लौहमयपात्रविशेषस्य वा मध्यस्थकतकरन्ध्रे लम्बमानानित्यर्थः । वनोत्पलैः आरग्य-बोमयैः । चितैः अहुतैः, अहुतलस्य ऊर्ध्वो दिविष्ठाग्निना पाकात् इति बोध्यम् । अथमर्शः—द्वादशाङ्गुलविस्तरां अकसमन्वितां अपिधानां लौहमयीं मूषामेकां कृत्वा तत्र हेमादिरसमर्दितं रसोमपिष्टान्तःस्थं रसं संस्थापयेत् । अपराक्षिकां निगुण्डोपवरसभावितेन रसपादिकेन गन्धकेन पूर्णां लौहनिर्मितां सच्छिद्रां स्वल्पाकारां मूषां स्थूलमूषागमं संस्थाप्य मूषामुखमावृत्य च सजलकुम्भाद्युपरि स्थापितस्य स्त्र्यावविशेषस्य लौहपात्रविशेषस्य वा मध्यभागे स्थितकतकरन्ध्रे स्थूलमूषां तां लम्बितां कुर्यात्, अथ यत्नस्य ऊर्ध्वदेशे आरग्यगोमयम् अथच खादिराङ्गारं प्रज्वाल्य पचेत्, जीर्णं च तस्मिन् गन्धके पुनः रसपादं गन्धकं स्वल्पमूषायाः दत्त्वा पूर्ववत् पचेत्, एवं यावत् रसापेक्षया अष्टगुणगन्धको जीर्णो भवेत्, तावत् पुनः पुनः (द्वाविंशद्वारं) कुर्यादिति ॥ २०—२० ॥

त्रयसरसकल्पमाह, द्विकामिति ।—रुचकं सौवर्चलम् ; उताद्य चक्रदत्तं—“मधु-श्रीधर्चलापितं मातलुङ्गरसं पिबेत्” इति ॥ २१ ॥

दशमेकादशरसकल्पद्वयमाह, कुर्दिर्दादौ ।—मधुसितालाजामुद्गेन अष्टमुद्गताये मध्वादिकं प्रलिप्य तेन ; तथा च अकसङ्गुलि—“कषाया अष्टमुद्गस्य सलाजमधुशर्करः । कुर्दीतोसारद्वद्दाह-ज्वरघ्नः सम्प्रकाशितः ॥” इति । सिताम्बुभिः शर्करादिकेन सा रतभक्ता कुर्दिर्दादौ शमयेदित्यर्थः ॥ २२ ॥

द्वादशरसकल्पमाह, अर्शासीति ।—स्पष्टम् । अकसङ्गुलि—“शस्त्रिणं श्रीरसं

अथ अतीसारं त्रयोदशादिरसकल्पवयम् ।—

त्वक्पल्लवैः कषायाणां श्रुतेनोदश्विदम्भसा ।

चौरिण्या वाऽप्यतीसारं—”

अथ विमूच्यां घोडगरसकल्पः ।—

“—विमूचीं कणहिङ्गुना ॥३४॥

अथ अजीर्णं सप्तदशरसकल्पः ।—

अजीर्णं कान्तिकरण्ड-काथपथ्यावल्लेहतः ॥३५॥

अथ प्रवाहिकायाम् अष्टादशैकीनविंशरसकल्पो ।—

कषाथपल्लवैः पक्वं बालविल्वं सनागरम् ।

सगुडं सरसं हन्ति विम्बिनीं दारुणामपि ॥

विल्वकर्कटिकागर्भं मसूरकथितान्बु वा ॥३६॥

कल्पं पक्ताऽग्रीं पुटपाकवत् । अद्यात् सतैल्लवणं दुर्गन्धविनिवर्तये ॥” इति ।

अत्रापि रसभक्ष इति कर्तृपदं बोद्धव्यम् ॥ ३३ ॥

त्रयोदशादिपञ्चदशान्तरसकल्पवयमाह, त्वमिति ।—कषायाणां कषायादीनां चौरिण्येषामित्यर्थः, कषाथरसवद्वृक्षाणामित्यर्थो वा, त्वक्पल्लवैः श्रुतेन कतेन काथेन, वा अथवा उदश्विदम्भसा उदश्वित् “दध्यम्भसी यदि ससे तदुदश्विदाहुः—” इति राज-निघण्टुः अर्जुनं तक्तं तदम्भसा तद्वेष उदश्विद्वेषेत्यर्थः, चौरिणी “चौरि” इति ख्यातं, तस्याः स्वरसेन काथेन वा रसभक्ष अतीसारं निवृत्तीति योजनीयम् । घोडगरसकल्पमाह, विमूचीमिति ।—स्पष्टम् ॥ ३४ ॥

सप्तदशरसकल्पमाह, अजीर्णमिति ।—परण्डकावः परण्डमूलकायः ॥ ३५ ॥

अष्टादशैकीनविंशरसकल्पवयमाह, कषावेति ।—कषाथपल्लवैः कषायाणां अम्बु-दाहिमादीनां पल्लवैः पल्लवैः, यदुक्तं चक्रसङ्ग्रहे—“जम्बुदाहिमशृङ्गाट-पाठाकशृट-पल्लवैः । पक्वं पर्युषितं बाल-विल्वं सगुडनागरम् ॥” इति । सरसं रसभक्षसहितम् । विम्बिनीं प्रवाहिकाम् । विल्वेति ।—सरसं विल्वकर्कटिकागर्भं मसूरकथितान्बु वा विम्बिनीं हन्ति इत्यन्वयः । विल्वं विल्वशलाटुः कर्कटिका पर्वाक्षफलत्वः, तस्या एव द्रव्यगणे अतीसारहन्तृवदर्शनात्, एतद्वयं गर्भे यस्य तादृशं मसूरकथितान्बु, विल्व-कर्कटिकयोः कल्पासाधितेन मसूरकाथेन सह रसभक्षसिद्धं कुर्यात् ॥ ३६ ॥

अथ भूवक्त्रो विंशरसकल्पः ।—

कच्छं मृतरसः क्षीर-क्षीरिणीक्षुरमाचिकैः ॥३९॥

अथ मेहेषु एकाविंशरसकल्पः ।—

पारदभस्मशिलाजतुकृष्णा-लोहमलत्रिफलाकुलिबीजम् ।

ताप्यनिगारजकोपलकान्त-व्याघ्ररजः खपुश्च कपित्थात् ॥३८॥

सर्वमिदं परिचूष्य समार्शं भावितभृङ्गरसं दिवसादौ ।

विंशतिवारमिदं मधुलौढं विंशतिमेहहरं हरिदृष्टम् ॥३९॥

अथ ग्रीहादौ द्वाविंश-वयोविंशरसकल्पो ।—

न्यग्रोधाद्यसनाद्यैर्वा काथयुक्तो मृतो रसः ।

पद्याल्लगुनगोमूत्रैः प्लोहगुल्मनिवर्हणः ॥४०॥

अथ पांक्तिशूले चतुर्विंशरसकल्पः ।—

कलाययूषशस्वक-क्षाराभ्यां पक्तिशूलनुत् ॥४१॥

अथ श्लामशूले पञ्चविंशरसकल्पः ।—

सत्रूपणतिलकाथेनाऽऽमशूलस्य नाशनः ॥४२॥

विंशरसकल्पमाह, कच्छमिति ।—क्षीरिणी “क्षीर” इति भाषा । क्षुरः कोकिलाक्षः, “कुलिखाक्ष” इति भाषा ; क्षीरादिभिः सह मृतरसः कच्छं मूत्र-कच्छं हन्ति । “क्षीरक्षीरिणीक्षुरमाचिकैः” इत्यत्र “क्षीरगोक्षुरक्षीरमाचिकैः” इति कश्चित् पाठः ॥ ३७ ॥

एकाविंशरसकल्पमाह, पारदेति ।—कल्पोऽयं संतटशाध्याये मेहहरनाका-
पठितः, न्याख्या तत्रैव दृष्टव्या ॥ ३८, ३९ ॥

द्वाविंश-वयोविंशरसकल्पद्वयमाह, न्यग्रोधादौति ।—न्यग्रोधाद्यसनाद्यैः “न्यग्रो-
धिप्यल—” इत्यादिना “असनतिनिग्रभृज—” इत्यादिना च वाग्भटोक्तैः ;
न्यग्रोधादीनाम् असनादीनां वा काथेन मृतरसं सदैवित्वा पद्यात् रसीनगीमूत्रैः
सह पिवित् ; “पद्याल्लगुन” इत्यत्र “पद्याल्लगुन” इति पाठान्तरम् ॥ ४० ॥

चतुर्विंशरसकल्पमाह, कलायेति ।—कलायः वर्तुलकलायः । पक्तिशूलनुत्
परिणामशूलकृत ॥ ४१ ॥

पञ्चविंशरसकल्पमाह, सेति ।—सुगमम् ॥ ४२ ॥

अथ उदरे षड्विंशरसकल्पः ।—

नवनीतसुधाक्षार-भाविताभययोदरे ॥४३॥

अथ कामलायां सप्तविंशरसकल्पः ।—

स हितः सहितो यष्टी-वारिणा कामलामये ॥४४॥

अथ पाण्डुादी अष्टाविंशरसकल्पः ।—

फलविकादिकाद्येन पाण्डुशोफे सकामले ॥४५॥

अथ शोफे एकोनविंशरसकल्पः ।—

शोफे सविश्वभूनिम्ब-कायगोमूत्रसंयुतः ।

निम्बामलककङ्कटैः प्रशस्तः स मृतो रसः ॥४६॥

अथ कुष्ठे विंशैकविंशरसकल्पौ ।—

रसीनराजिकावह्नि-नीलिमाकंवपल्वैः ।

तुल्यं भञ्जानकं लिङ्गा क्षीरे तैलं विपाचितम् ॥४७॥

भृशरीषसुपर्णाच्चोः पञ्चाङ्गं माक्षिकं घृतम् ।

रसञ्च लीढा कुष्ठार्त्तं लिम्पेक्षिकट्ना तनुम् ॥

रसगन्धकपिष्ट्या वा कटुतैलाभियुक्तया ॥४८॥

षड्विंशरसकल्पसाङ्ग, नवनीतमिति ।—सुधाक्षारः कृद्धीमलकतक्षारः, तद्भाविता-
अथवा कृद्धीलागोदकभाषितकरोतका उदरे उदरशोफे ॥ ४३ ॥

सप्तविंशरसकल्पसाङ्ग, स हति ।—सः मृतो रसः ॥ ४४ ॥

अष्टाविंशरसकल्पसाङ्ग, कर्मेति ।—फलविकादिकाद्येन “फलविकादिकाद्या-
तिक्ताभूनिम्बनिम्बः । कायः क्षौद्रधृतो कन्यान् पाण्डुरीमं सकामलम् ॥” इत्युक्त-
द्रव्याणां निर्युष्टिः ॥ ४५ ॥

एकोनविंशरसकल्पसाङ्ग, शोफे इति ।—निम्बामलककङ्कटैः तुल्यैः नदं सार्द्धं
मृतो रसः सविश्वभूनिम्बकायगोमूत्राभ्यां संयुतः शोफे प्रशस्तः इत्यन्वयः ॥ ४६ ॥

त्रिंशैकविंशरसकल्पसाङ्ग, रसीनेति ।—रसीनी नीलवृक्षा, माकंवपल्वैः कृद्ध-
राजदलम् । तुल्यं भञ्जानकं रसीनादीनां लिङ्गितानां समं भञ्जानकमित्यर्थः, लिङ्गा
कल्पात्वेन दत्त्वा इत्यर्थः, क्षीरे तनुं कुरुष्वेः रसीनादिभञ्जानकानां पाटिककल्पात्
चतुर्गुणद्वयेन च तैलं यक्तव्यम् । भृशरीषः शिरीषः, सुपर्णाक्षी वागकेसरः, अनयोः

अथ कुष्ठे द्वाविंशत्यक्षिंशरसकल्पः ।—

कर्पूरमूलीसहनिम्बतैल-पातालमूलोरसभावितेन ।

रसेन लिङ्घात् सकलं हठं वा विचूर्णितं पुष्परसं स कुष्ठौ ॥४८॥

अथ कुष्ठे चतुस्त्रिंशरसकल्पः ।—

फेनिलफलाहिदर्वी-कन्दरसं खादतोऽनुदिनम् ।

फेनिलमूलोदत्तनमाचरतोऽपि च कुतः कुष्ठम् ॥५०॥

अथ किलासे पञ्चविंशरसकल्पः ।—

चित्रकवानरिवायसीतुण्डी-वाकुचिका द्विगुणाः परिपीताः ।

मूत्रयुता मृतसूतसमेतास्तक्रभुजः श्रमयन्ति किलासम् ॥५१॥

पञ्चाङ्गं पत्रपुष्पवक्त्रमूलफलद्वयम् । रसं मृतं रसम् ; तैलादिकं सर्वमेकौक्त्य कुष्ठौ लिङ्घात् । लिम्पेदिति ।—रसभक्ष्यसेवनानन्तरं विकटचूर्णेन सकटतैलेन रसमन्धक-कल्केन वा सकटतैलेन स्वदेहं लिम्पेदिति ॥ ४७।४८ ॥

द्वाविंशत्यक्षिंशरसकल्पइत्यमाह, कर्पूरमूलौति ।—कर्पूरमूलौ कर्पूरवृक्षस्य कृष्ण-मूलम् ; “कर्पूरमूलौ” इत्यत्र “कर्पूरवृक्षौ” इति पाठे—कर्पूरलता इत्यर्थः । सहः सहचरः स्वयंक्षीरो वा अन्यथोः रसः । पातालमूलौ पातालवासिनी ताम्बूलदल-मित्यर्थः । रसेन मृतरसेनेत्यर्थः । सकलं रोहिषप्रत्यम् । हठं अलक्ष्मिकाम् । “सकलं हठम्” इत्यत्र “समुत्पत्तिकम्” इति कश्चित् पाठः । पुष्परसं मधु । कर्पूरमूलादि-भावितो रसः सकलचूर्णे पुष्परसश्च एतत् सर्वमेकौक्त्य लिङ्घात् अथवा प्रोक्तरसः हठचूर्णे पुष्परसश्च सर्वम् एकौक्त्य लिङ्घादिति ॥ ४९ ॥

चतुस्त्रिंशरसकल्पमाह, फेनिलीति ।—फेनिलफलं रौठाकरञ्जः । अहिः सुष्टी, दर्वी भोग्री तयोः कन्दः मूलम् । रसं मृतरसम् । अनुदिनं प्रतिदिनम् । फेनिल-फलादिचूर्णे रसश्च एकौक्त्य उपयुक्तानुपानेन खादेत्, फेनिलमूलकल्केन उदत्तनम् च कुप्यादिति ॥ ५० ॥

पञ्चविंशरसकल्पमाह, चित्रकेति ।—वानरी शुकशिबिः । वायसी काकनाथी । तुण्डी आरयत्तावासिका । “वायसतुण्डी” इति पाठे—काकतुण्डी “केचोवीटुंटी” इति भाषा । द्विगुणा इति ।—मृतसूतापेयया चित्रकादिचूर्णाणां मिलितानां त्रैगुण्यामित्यर्थः ॥ ५१ ॥

अथ श्रुते षट्त्रिंशत्सकल्पः । —

द्रुतगगनमरीची वाकुचीतालपत्री
सलिलरिपनकुल्यौ कृष्णगुण्ठी मभृङ्गम् ।
मरिचमसितसौमश्चित्रकाङ्कोलवीजं

वरतिलशशिलेखे त्वक् च शाखोटकस्य ॥ ५२ ॥

फलत्रयञ्च तत् सर्वं मृतमृतसमन्वितम् ।

क्षीरान्नवर्त्तनो जग्ध्वा श्वित्रमाशु निवर्त्तयेत् ॥ ५३ ॥

अथ किमौ सप्तत्रिंशत्सकल्पः । —

सनिम्बपल्लवचौद्रः क्लमौन् हन्ति मृतौ रसः ॥ ५४ ॥

अथ वातरोगे षट्त्रिंशत्सकल्पः । —

पीतो लशुनसिद्धेन तैलेनानिलजान् गदान् ॥ ५५ ॥

अथ गृध्रस्थाम् एकोनचत्वारिंशत्सकल्पः । —

विश्वैरशुद्रमृतक्षौर-सहितो गृध्रसीं जयेत् ॥ ५६ ॥

अथ वातरक्ते चत्वारिंशत्सकल्पः । —

गुडाभयागुडूचम्ब-युक्तः पवनशोणितम् ॥ ५७ ॥

षट्त्रिंशत्सकल्पमाह, द्रुतेति । — द्रुतगगनम् असमत्तमम् । मरीचिः चेतनसकल्पः, वाकुची सोमराशी । तालपत्री तालमूची । सलिलरिपुः अनलः, भस्मातकमित्यर्थः ; इच्छन् इति कथितम् । नकुली शङ्खपुष्पी जटामांसी वा, उभयोरपि कुष्ठहितत्वात् । कृष्णं कृष्णागुः । मभृङ्गमित्यस्य मरिचमित्यनेनात्वयः, भृङ्गं मृङ्गराजः । असितः धवः । सौमः कर्पूरः । वरतिलः कृष्णतिलः । शशिलेखा गुडूची । क्षीरान्नवर्त्तनः क्षीरान्नमुक् ॥ ५२।५३ ॥

सप्तत्रिंशत्सकल्पमाह, सनिम्बेति । — स्पष्टम् ॥ ५४ ॥

षट्त्रिंशत्सकल्पमाह, पीत इति । — लशुनसिद्धेन रसोनकल्केन अतुल्यजलेन च पक्ततैलेत्यर्थः ; तैले रसोनं भृष्टं तेन तैलेनेत्यर्थो वा ॥ ५५ ॥

एकोनचत्वारिंशत्सकल्पमाह, विश्वेति । — विश्वा गुण्ठी ॥ ५६ ॥

चत्वारिंशत्सकल्पमाह, गुडेति । — अभयागुडूचाः काचे गुडं प्रविष्य तेन सह सेवितं रसभक्ष्यं वातरक्तं हन्यात् ॥ ५७ ॥

अथ स्थौल्ये एकचत्वारिंशत्सकल्पः ।—

त्रिकटुत्रिफलावेष्टैः समांशौ गुग्गुलुर्जयेत् ।
वातारितैलसंयुक्तः स्थौल्यं भस्मरसान्वितः ॥ ५८ ॥

अथ स्थौल्ये द्वाचत्वारिंशत्सकल्पः ।—

मधूदकाभ्यां युक्तौ वा—”

अथ काश्ये त्रिचत्वारिंशत्सकल्पः ।—

“—काश्यन्तु शर्करान्वितः ॥ ५९ ॥

अथ अपस्मारादौ चतुश्चत्वारिंशत्सकल्पः ।—

हिङ्गुसौवर्चलव्याघ्र-मूत्रसिद्धेन सर्पिषा ।
रसो हन्यादपस्मारमुन्मादञ्च—” ॥ ६० ॥

अथ अपस्मारादौ पञ्चचत्वारिंशत्सकल्पः ।—

“—तथाऽञ्जनात् ।

मधूककुनटीतार्क्ष्य-पारावतमलेर्युतः ॥ ६१ ॥

एकचत्वारिंशत्सकल्पमाह, त्रिकटुति ।—वेष्टैर्विकटुम् । अथ त्रिकटुादौनामैको भागः गुग्गुलोपापरः । वातारितैलम् एव्यक्तैर्नां तच्च सङ्गयोग्यम् । त्रिकटुादिभूतः वातारितैलसंयुक्तः भस्मरसान्वितश्च गुग्गुलुः स्थौल्यं जयेदिति ॥ ५८ ॥

द्वाचत्वारिंशत्सकल्पमाह, माध्वति ।—अथवा मधूदकाभ्यां युक्तौ भस्मरसान्वितः गुग्गुलुः स्थौल्यं जयेदित्यन्वयः । त्रिचत्वारिंशत्सकल्पमाह, काश्यंसिति ।—शर्करान्वितः भस्मरसान्वितश्च गुग्गुलुः काश्ये जयेदिति ॥ ५९ ॥

चतुश्चत्वारिंशत्सकल्पमाह, हिङ्गुति ।—अथ हिङ्गुपल्लवौनां पञ्चानां प्रत्येकं पञ्चदशं कल्पः सौमन्त्र चतुर्गुणम् ; वदाह अक्रवाणिः—“हिङ्गुसौवर्चलव्याघ्रैर्हृषभाश्वेतादृक् । अतुर्गुणे सर्वां मुने सिद्धमुन्मादनाशनम् ॥” इति । हिङ्गुादि-सिद्धेन घृतेन सर्पिषा रसभक्ता हन्यादापस्मारं हन्यादिति ॥ ६० ॥

पञ्चचत्वारिंशत्सकल्पमाह, तथेति ।—मधूकं “महुया” इति श्रुतात् । कुनटी मधुःशिला । ताच्छे रसाञ्जनम् । पारावतमलं कपीतविट् । मधूकव्याघ्रादिशङ्ख-रसभक्ताञ्जना अञ्जनवर्गः प्रयुक्ता हन्यादापस्मारं हन्यादिति । अक्रदशे मधूकविरहित-

अथ पञ्चमशाले षट्चत्वारिंशत्सकल्पः ।—

धान्यास्त्रपिष्टाष्टमपिप्पलीकान् कार्पासबीजान् करमर्दनेन ।
आदाय तैलं मृतसृतयुक्तमक्षिणं प्रयुञ्जीत विशीर्णरीम्णि ॥ ६२ ॥

अथ नेत्ररोगे सप्तचत्वारिंशत्सकल्पः ।—

वर्बूरनिम्बकिसलाऽऽजपुरीषधूमैः
कासेक्षुराश्मवनितास्तनजेन घृष्टम् ।
भक्तातधूपितरसाञ्जनमञ्जयित्वा
साम्यञ्जनस्रपनमक्षिणं कुजं निहन्ति ॥ ६३ ॥

कुम्भादिभिः अञ्जनविधिर्दृश्यते ; तथा च—“मनीषा ताल्यजघैव शक्यत् पारावतस्य च । अञ्जनं हन्यपत्नारज्जुनादञ्च विशिषतः ॥” इति ॥ ६२ ॥

षट्चत्वारिंशत्सकल्पमाह, धान्यास्त्रेति ।—धान्यास्त्रपिष्टा षट्नी षट्नांशा पिप्पली यद्य तादृशान् ; एवञ्च कार्पासबीजानां सप्त भागाः पिप्पल्याञ्च षट्नी भागाः । करमर्दनेन पाणिभ्यां मर्दयित्वेत्यर्थः । “करमर्दनेन” इत्यत्र “करमर्दनेन” इति पाठे—करमर्दनेनेत्यर्थः । विशीर्णरीम्णि पञ्चमशाले नेत्ररोगे । काक्षिकेन पिप्पली पिष्टा तैलं सह पिष्टकार्पासबीजं मिश्रयित्वा, ततः काक्षिकेनैव तदालोका पाणिना मर्दयित्वा च तैलं गृह्णीयादिति ॥ ६२ ॥

सप्तचत्वारिंशत्सकल्पमाह, वर्बूरिति ।—वर्बूरः बम्बूलः “वाव्ला” इति भाषा, तथा निम्बं तयोः किसलः किसलयः । धूमः शिङ्गकः । कासः कासदृशः ; “कास” इत्यत्र “कांस्य” इति कृत्ति पाठः । इक्षुरः कीकिलाचः ; कासेक्षुरः इत्येकपदत्वे कासदृशमित्यर्थः । अश्मं स्पर्शमालिकः । वनितास्तनजेन गारीपयसा । भक्तात-धूपितरसाञ्जनम् इत्यत्र रसाञ्जनशब्देन सृतरसकृतमञ्जनं बोध्यं, न तु रसाञ्जनं, रसकल्पतात ; अञ्जयित्वा सञ्जयित्वा । साम्यञ्जनमञ्जयित्वा अञ्जयित्वा अञ्जयित्वा कश्चिद् स्थानं तैलाभ्यङ्गपूर्वकस्नानमित्यर्थः । अथमत्र कल्पः—सृतं मृतं स्पर्शमालिकं शिवा-रसञ्च वर्बूरनिम्बकिसलयरसेन अजपुरीषकाष्ठेन कासेक्षुरयोः काष्ठेन गारीकयेन च घृष्टा भक्तातकधूमेन धूपयेत्, ततः तैलाञ्जयित्वा तैलाभ्यङ्गपूर्वकं स्नायादिति । “धूमैः” इत्यत्र “धूपैः” इति पाठे—वर्बूरादीनां धूपैः धूपितरसाञ्जनं तथा भक्तातधूपित-रसाञ्जनमिति योजनीयम् ॥ ६३ ॥

अथ तिमिरं अष्टचत्वारिंशत्सरसकल्पः ।—

महाभिरौमूलं तुरगपृथुकाश्वोधिकुवलं

रसो जम्बोरास्ते जयति तिमिरं काचमपि च ॥ ६४ ॥

अथ आद्ये एकोनपञ्चाशत्सरसकल्पः ।—

उपात्तं जीमूताद्रविजधरपर्णाश्वमुदितात्

रसस्तैलं लिपादिह विविधजाद्यश्च गुंदजान् ॥ ६५ ॥

अथ केशकण्ठीकरणे सहानौलतैलाश्वपञ्चाशत्सरसकल्पः ।—

वटप्ररोहं पिण्डीत-मूलत्वक्कृष्णसैथ्यकैः ।

केतकोस्तननिर्यास-शकलीतिफेलाजुनैः ॥ ६६ ॥

पृथक् दशपलैः साहं चतुर्दशेष्वपि पचेत् ।

अष्टभागावशिष्टेऽस्मिन् भृङ्गस्त्ररसपिपते ॥ ६७ ॥

अष्टचत्वारिंशत्सरसकल्पमाह, सङ्गतिः ।—महाभिरौमूलं तुरगविशेषः तस्यां मूलम् । तुरग, अश्वगन्धः । पृथुका हिङ्गुपर्णी । अश्वोधिः देशान्तरप्रसिद्धः ; “अश्वोधि” इत्यत्र “अश्वोधि” इति कल्पना भ्रममाया ; अश्वधिः समुद्रफेनः ; चक्षुष्यत्वात् । कुवलं नीलोत्पलम् ; अक्षुष्यत्वात् । रसः स्तरसः । जम्बोरास्ते इत्यत्र वृष्ट इति शेषः ॥ ६४ ॥

एकोनपञ्चाशत्सरसकल्पमाह, उपात्तमिति ।—जीमूतात् घीषकबीजात् इत्यर्थः ; रविजधरपर्णाश्वमुदितात् रविजः अर्कादुरः, धरपथे गिरिपते गिरिमिन्धः इत्यर्थः ; तथोरश्वः रसः ताभ्यां मुदितात् जीमूतात् तैलं तथा रस इत्यन्वयः कार्यः । रविजः अर्कश्वोरधरः कर्पासमूलं पथे ताश्वूलम् इति काश्यत् ; “पर्णाश्व” इत्यत्र “पर्णश्व” इति पाठः—रविजः जलम् “आदित्याज्जायते वृष्टिः” इति स्मरणात्, तस्य धरः जेघः, मुक्तकमित्यर्थः, पर्णी सप्तपर्णः तथोरश्वः गुदजानित्यस्य अयति इति पूर्वोक्तितान्वयः ॥ ६५ ॥

पञ्चाशत्सरसकल्पमाह, वटिति ।—वटप्ररोहं वटावरीकम् । पिण्डीतकः सदल-फलं, तद्वत्तस्य मूलत्वक् । कृष्णसैथ्यकः कृष्णपुष्पभ्रमरटोविशेषः, नीलश्लिष्टोति यावत् । केतकोस्तननिर्यासः केतकोस्तनः केतकोद्वचस्य सनाकारः अश्वविशेषः तस्य निर्यासः त्वक् श्वोर वा ; “निर्यास” इत्यत्र “भृङ्गायः” इति कवित पाठः । शकली शकलम् आनलकं फलत्वेन अस्मासीति शकली आनलकपत्रम् । “भृङ्गस्त्ररसपिपते” इत्यस्य

त्रिफलानील्ययशूर्णेः पृथक् द्विपलिकैर्युतम् ।

तैलादृक् समक्षीरं पक्त्वा मृतरसान्वितम् ॥६८॥

महानीलं समुद्रस्थं मण्डलं धान्यमध्यगम् ।

अभ्यङ्गविधियोगेन केशानां रञ्जनं परम् ॥६९॥

अथ त्रये एकपञ्चाशत्तमरसकल्पः ।—

त्रिफलापटोलमूलव्योषगुडूचीविडङ्गबीजानि ।

समगुग्गुलानि मारितरसमिलितानि त्रणप्लानि ॥७०॥

अथ शय्यौ द्विपञ्चाशत्तमरसकल्पः ।—

शय्यौन् विलेपयेत्तेषां लेपात्—”

अथ मसूरिकायां त्रिपञ्चाशत्तमरसकल्पः ।—

“—मूलरसान्वितम् ।

नारिकेलोदकं तद्वत् पीतं हन्ति मसूरिकाः ॥७१॥

विशेषपदाभावात् “भृङ्गस्त्रयपोषिते” इति पाठकल्पनं समीचीनम् ; तथात्वे—
भृङ्गस्त्रयेन भृङ्गराश्रयेन पोषिते संयोजनात् वर्धिते शक्तिं प्राप्ते इत्यर्थः ।
त्रिफलानील्ययशूर्णां प्रत्येकं द्विपलानां कल्पः । महानीलं केशानां काष्ठातिशय-
सम्पादनात् महानीलैत्यास्यां तैलं समुद्रस्थं समुद्रस्थं मण्डलं अटवत्तरिजत्
दिनानि व्याप्य धान्यमध्यगं धान्यराशिमध्यस्थम् ॥ ६६—६८ ॥

एकपञ्चाशत्तमरसकल्पमाह, विफलेति ।—समगुग्गुलानि त्रिफलादिनिलितचूर्ण-
समगुग्गुलभागयुक्तानीत्यर्थः । भस्मविषया प्रयोज्योऽयं कल्पः ॥ ७० ॥

द्वापञ्चाशत्तमरसकल्पमाह, शय्यौनिति ।—तेषां त्रिफलादीनां मारितरसान्तानां
लेपात् शय्यौन् विलेपयेत् लिप्तान् सञ्चितानि च विषीनान् कुर्वादिभ्यः, शरीरेषु
सह एकीभूतान् कुर्वादिभिः फलितं, भिषक् इति शेषः । “विलेपयेत्” इत्यत्र
“विलोपयेत्” इति कल्पता साध्वी । “विनाशयेत्” इति कचित् पाठः ।
त्रिपञ्चाशत्तमरसकल्पमाह, मूलैति ।—मूलरसान्वितम् इति पदं नारिकेलोदक-
मित्यनेन सूच्यते ; मूलरसान्वितं मोरटान्वितम् इष्टमूलरसान्वितमित्यर्थः,
इष्टमूलस्य सावधकाशे मसूरिकाहरत्वदर्शनात् तथा इत्यग्रे “रक्तशृङ्गातपिनागो
नाशकः” “रक्ताक्षपित्तघ्नममनपटुः” इत्यादिगुणदर्शनाच्च । तद्वत् रसमसृजत् ।
तद्वत्तुः इष्टमूलरस-नारिकेलोदकाभां पीतः मसूरिकाः हन्ति ॥ ७१ ॥

अथ सिंहादौ चतुःपञ्चाशत्तमरसकल्पः ।—

मञ्जिष्ठा श्वरोद्ववं तुवरिका लाक्षा हरिद्राहयं
नेपाली हरितालकुङ्कुमगदा गोरोचना गैरिकम् ।

पतं पाण्डु वटस्थ चन्दनयुगं कालियकं पारदं

पत्तङ्गं कनकत्वचं कमलजं बीजं तथा केशरम् ॥७२॥

सिक्थं तुल्यं लोहकिटं वसाज्यमाजं क्षीरं क्षीरवृक्षाम् चाम्पौ ।

सिद्धं सिद्धं व्यङ्गनौल्यादिनाशे वक्तव्यामैन्दुवीमाशु धत्ते ॥७३॥

अथ अस्थिसावे-पञ्चपञ्चाशत्तमरसकल्पः ।—

कार्पासपञ्चवानन्ता-रसतैलयुतो हितः ।

अस्थिसावे मृतरसो—”

॥७४॥

चतुःपञ्चाशत्तमरसकल्पमाह. मञ्जिष्ठेति ।—श्वरोद्ववं श्वरोद्ववं श्वेतबीज-
मित्यर्थः । तुवरिका सौराष्ट्रसत्तिका । नेपाली मन्त्रशिला । गदा पाटलवृक्षः ।
वटस्थ पाण्डुपत्रं पारकतपत्रम् । चन्दनयुगं श्वेतरक्तमेदं चन्दनद्वयम् । कालियकं
कण्ठागुरु ; “कालीयकम्” इति वाग्भटपाठे,—कालीयकद्रवमित्यर्थः । पारदं मृत-
पारदमित्यर्थः । पत्तङ्गं “वक्त्रकाष्ठ” इति लोके । कनकत्वचं चाम्पेयत्वचम् ।
सिक्थं मधुच्छिदम् । वसाज्यमाजं क्षीरमित्युक्तं वसाज्ये अपि भाजे एव
भाज्ये, क्षीरवाहकत्वात् । क्षीरवृक्षाम् उडुम्बरवृक्षायाम् । अत्र वसाज्ये खेडाः,
मञ्जिष्ठादौनां कल्काः, क्षीरक्षीरं खेडसमं, क्षीरवृक्षाम् च खेडचतुर्गुणं, सर्वे यथाध-
प्रकथ्यम् । “सिक्थम्” इत्यारभ्य “धत्ते” इत्यन्त्याने वाग्भटे—“सिक्थं तुल्यं
पञ्चकाशं वसाज्यं मञ्जा क्षीरं क्षीरवृक्षाम् चाप्रौ । सिद्धं सिद्धं व्यङ्गनौल्यादिनाशे
वक्तव्यामैन्दुवीमाशु धत्ते ॥” इति पाठान्तरम् ; वाग्भटोक्तं “पञ्चकाशम्” इत्यत्र
“पञ्चकाशः” इति पाठे—पञ्चकाशः “पञ्चकपण्डौ बह्निगुह्यः प्रशस्तता दशगौतम-
कांशाः” इत्युक्तमर्थः । अत्र वसाज्यमज्जानः खेडाः, क्षीरं गल्यं खेडसमं, क्षीरवृक्षाम्
क्षीरपञ्चकम् आद्यः । द्वितीयं सिद्धं सिद्धफलम् ॥ ७२।७३ ॥

पञ्चपञ्चाशत्तमरसकल्पमाह. कार्पासिति ।—अनला अनलमूलम् । कार्पास-
पञ्चानलमूलयोः स्वरसः तिष्ठतेषां मृतरसश्च सर्वमेतत् एकीकृत्य लेपविधया
प्रयोजयेदिति ॥ ७४ ॥

अथ विषे षट्पञ्चाशत्तमादिरसकल्पषट्कम् ।—

“—विषे स्थावरजङ्गमे ।

तण्डुलीयकमूलेन वीरामूलेन वा युतः ॥

तण्डुलोदकसन्मिश्रः पाननावनलेपने ॥७५॥

अथ विषे विषटितनरसकल्पः ।—

सुरभिश्चक्रद्रुमभावितकर्पूरसमन्वितो मृतः मृतः ।

स्थावरजङ्गमकृत्त्रिमविषजिह्वामितो दध्ना ॥७६॥

अथ सर्पविषे विषटितनरसकल्पः ।—

यक्षाचफेनिलरसोनकटतयोग्रा-

राजौ-वराह्विकुलं लकुचाम्बपिष्टम् ।

क्वायाविशोषितमिदं नरवारिष्टम्

सर्पापहं सरसमञ्जनतस्त्रिवारान् ॥७७॥

अथ सर्पविषे जतःप्रटितनरसकल्पः ।—

पिशाचः पञ्चवर्णस्य वीजं मूलं पुनर्नवात् ।

देवदाह्याः फलं मूलं मूलञ्च विषपर्णतः ॥

पेषितं नरमूत्रेण सर्वथाऽहिविषापहम् ॥७८॥

षट्पञ्चाशत्तमादि-षट्पटितनरसकल्पषट्कमाह, विषे इति ।—तण्डुलीयक-
मूलेन स्तम्भनारिषमूलेन । वीरा क्षीरकाकाशो ; तण्डुलीयकमूलचूर्णयुतः वीरामूल-
चूर्णयुतो वा मृतरसः तण्डुलोदकेन पानादिषु प्रयुक्तः ; स्थावरजङ्गमविषं हन्वात् ॥७५॥
विषटितनरसकल्पमाह, सुरभीति ।—गीमथरसेन मृतराशभावितकर्पूरयुक्तः ।
सेव्ययोगोऽयम् ॥ ७६ ॥

विषटितनरसकल्पमाह, यक्षेति ।—यक्षः वटवृक्षः । अक्षः विभीतकः । फेनिलः
“रीठा” इति ख्यातम् । उषा वक्त्रा । राजौ रक्तमध्वपः । वरा देतापराजिता,
विषहन्तीवातः तस्या अङ्गिः मूलम् । नरवारिष्टं मृन्मविष्टम् । सरसं मृतरस-
सहितम् ॥ ७७ ॥

जतःप्रटितनरसकल्पमाह, पिशाच इति ।—पिशाचः आखीटकः, तस्य लक्षः
“पिशाचः” इत्ययं “पिशाचा” इति पाठान्तरम् ; “सर्पिषा” इति कश्चित् पाठः ।
पञ्चवर्णस्य धुतुरस्य । विषपर्णतः देवताद्यान् मूलं लोषकमूलमित्यर्थः । योगिष्ठांश्च
अनुक्तोऽपि प्राकरणिकत्वात् इत्यर्थः प्रदातव्यः । अनेनापि नेतामृतं कर्तव्यम् ॥७८॥

अथ उन्दुरविषे पञ्चषष्टितमरसकल्पः ।—

कपित्थपञ्चकं नीरं रसञ्चाऽऽखुविषापहम् ॥ ७८ ॥

अथ वृश्चिकविषे षट्षष्टितमादिरसकल्पचतुष्टयम् ।—

कांस्ये ताम्बूल्या नागरं पिष्टमद्भिः

पतं शैरोषं पिप्पली क्वागदुग्धैः ।

पतं कार्पासात् सर्पिषा वाऽपि लेपात्

सूतेनोपेतं वृश्चिकानां विषघ्नम् ॥ ८० ॥

अथ विषदिग्धत्रये सप्ततितमादिरसकल्पद्वयम् ।—

भावितं चणकास्त्रेण वस्त्रमस्त्रेण मर्दयेत् ।

तेन वाकुचिचक्राङ्ग-कार्पासागस्तिपल्लवान् ॥ ८१ ॥

एकस्य लकुचस्यास्त्रे स्वरसेन रसेन यः ।

प्रक्षालितः प्रयात्येव विषदिग्धत्रयः शमम् ॥ ८२ ॥

पञ्चषष्टितमरसकल्पमाह, कपित्थेति ।—कपित्थपञ्चकं कपित्थस्य पञ्चपुष्पकक-
मृन्मल्लनामकपञ्चाङ्गम् । नीरं जालजम् । रसं सूतपारदं, भवेद्येदिति शेषः,
अहचयम् आखुविषापहमिति योजनीयम् ॥ ७८ ॥

षट्षष्टितमरसकल्पादेः सप्ततितमरसकल्पमाह, कांस्ये इति ।—कांस्ये कांस्य-
भाजने । ताम्बूल्या ताम्बूलरसेन । वृश्चिकविषे पतं शैरोषमिष्येण सन्ध्याः ।
कल्पचतुष्टयेऽपि “सूतेनोपेतम्” इति पदं योजनीयम् ॥ ८० ॥

सप्ततितमरसकल्पमाह, भावितमिति ।—चणकास्त्रेण वस्त्रं वस्त्र-
स्त्रं चणिकेन, भावितं, कुर्यादिति शेषः, “भावितं चणकास्त्रेण वस्त्रमस्त्रेण मर्दयेत्”
इत्यत्र “भावितश्चणकास्त्रेण रसः खल्ले विमर्दयेत्” इति कश्चित् पाठः । ततः तेन
वस्त्रेण, वाकुचादिपल्लवान्, अन्तरितान् कृत्वा इति शेषः, अस्त्रेण कार्पास-
मर्दयेत् । चक्राङ्गः सकन्दः । अथवा अस्त्रे काकुके, पिष्टयेति शेषः, एकस्य लकुचस्य
अकुचस्य स्वरसेन । कल्पद्वयेतत्, उभयवापि रसेन इति सम्बन्धनीयम् ; तथा
अ—चणकास्त्रे भावितवस्त्रान्तरितानां वाकुचादिपल्लवानामस्तिपल्लवानां स्वरसेन रस-
युक्तेन, तथा अस्तिपल्लव-केवललकुचस्य स्वरसेन रसयुक्तेन वा यः विषदिग्धत्रयः
प्रक्षालितः, भवेत्येति शेषः, यः शमं प्रयात्येव इति ॥ ८१।८२ ॥

अथ रसायने विमर्शितसरसकल्पः ।—

रसायनोक्तविधिना शुद्धो लब्ध्वंशः पुनः ।

प्रातः प्रातः कणापथ्या-विश्वसैश्वचित्रकम् ॥८३॥

पौत्वा संरक्षणायाग्नेरीषदुष्णो वारिणा ।

भृङ्गामलकनिर्यासे भावितं व्योमकान्तयोः ॥८४॥

भस्मायःसम्पृष्टे धान्ये स्थापितं मधुमर्पिणा ।

खादेन्निशि कणापथ्या मासमेकं तथा पुनः ॥८५॥

अथ रसायने विमर्शितसरसकल्पः ।—

पातनाभस्म वा युक्तमथ सूतस्य भस्मना ।

जीर्णाभदेहः प्रणमासाच्छतावय्या रसेन च ॥८६॥

विमर्शितसरसकल्पनाह, रसायनेति ।—रसायनोक्तविधिना शुद्धः पञ्चकर्म-
शुद्धः लब्ध्वंशः पुनः शोधनानन्तरं संसृजनादिक्रमेण यदा जातवन्तो भवेत् तदा
इत्यर्थः ; “पुनः” इत्यत्र “पुनान्” इति कश्चित् पाठः । धान्ये धान्यराशिमध्ये
भासमेकं स्थापितमित्यर्थः ; अत्रापि व्योमकान्ताभ्यां सह अनुकृत्यापि रसस्य
भासो देयः, प्राक्करषिकत्वात् इति ज्ञातव्यम् ; यदि वा—“वृतानि लोहानि
रसोभवन्ति” इति वचनेन रसोलेहानामाहंरिपि व्योमकान्तयोर्मन्त्रयोगात् अथ
रसकल्पत्वं न विच्छिनोति ज्ञातव्यम् ; किं वा “सूतस्य पातनाभस्म वा” इति
वचनभाषेनान्वयः काव्ये । प्रातः कणापथ्यासंघर्षणानुक्रमेण खोदकेन पौत्वा
शुद्धराशामलककायभाजितं लोहपात्रे स्थितं लोहाभयोः भस्म भासमेकं धान्यराशि-
मध्ये स्थितं रसभस्ममदितं मधुपृताभ्यां खादेत्, ततो निशि पुनरन्ववारिणा
कणापथ्याधुने पिबेदिति ॥ ८३—८५ ॥

विमर्शितसरसकल्पनाह, पातनेति ।—अथवा जीर्णाभदेहः जीर्णे शोधित-
मित्यर्थः, अथवा स्वाभाविकसाक्षापेक्षया नूनं, यदभासमिति वाच्यं, “वीथवी
तव हेमदु” इति वचनेन यद्वयस्य पूर्णभासत्वात् ; हेन तस्य भस्मना
शुक्तम् ; “जीर्णाभदेहः” इत्यत्र “जीर्णाभदेहः” तथा “जीर्णाभदेह” इति च
पाठान्तरद्वयम् ; सूतस्य पातनाभस्म ऊर्ध्वपातनायनयोरेव शोधनपूर्वकं भस्म ;
“पातनाभस्म वा” इत्यत्र “पातनाभस्मना” “सुवासभस्मना” इति कश्चित्
पाठः ॥ ८६ ॥

अथ रसायने षतुःसप्ततितमरसकल्पः ।—

त्रिफलां मधुसर्पिर्भ्यां खादिरासनभाविताम् ।

शृतहेमरसोपेतां भक्षयेद्भक्षयेज्जराम् ॥८७॥

अथ रसायने पञ्चसप्ततितमरसकल्पः ।—

गन्धकेन हतं सूतं कान्तं धात्रीरसेन च ।

त्रिफलासहितं खादेज्जीवेदाचन्द्रतारकम् ॥८८॥

अथ रसायने षट्सप्ततितमरसकल्पः ।—

चित्तकं त्रिफला भृङ्गो हरिद्राऽञ्जनपत्रिका ।

रसस्त्रिमधुरश्चापि जरावैरुप्यनाशनः ॥८९॥

अथ रसायने सप्तसप्ततितमाद्यष्टौतितमान्तरसकल्पः ।—

रसौषधीनां रसभावितानां सितायुतैः क्षौरमधूदकाज्यैः ॥९०॥

अथ रसायने एकाष्टौतितमरसकल्पः ।—

जरां रसो हन्ति च कान्तपात्रे क्षौरं शृतं काञ्चनपादपिष्ट्या ॥९१॥

षतुःसप्ततितमरसकल्पमाह, त्रिफलामिति ।—शृतहेमरसोपेतां खादिरासन-
भावितां त्रिफलां मधुसर्पिर्भ्यां भक्षयेत् इत्यन्वयः । षण्मासान् जरां भक्षयेत् इति वाक्यं
त्रिसप्ततितमादिकल्पस्येऽपि योजनीयम् ॥ ८७ ॥

पञ्चसप्ततितमरसकल्पमाह, गन्धकेनेति ।—त्रिफलाज्यैर्धात्रीरसाभ्यां सह रस-
क्षौद्रयोः भक्षणं कार्थ्यम् ॥ ८८ ॥

षट्सप्ततितमरसकल्पमाह, चित्तकमिति ।—अञ्जनं रसाञ्जनम् । पत्रिका
आतीक्ष्णिकः । त्रिमधुरः शृतमधुगुडरुपमधुरवयम् ; चित्तकादिरसान्तं सर्वे त्रिमधुरैश्चान-
लेष्टम् ॥ ८९ ॥

सप्तसप्ततितमादिरसकल्पषतुष्टयमाह, रसौषधीनामिति ।—रसभावितानां
विद्वान्मन्त्रकादीनां रसायनद्रव्यसमूहानां सर्पाद्यादीनां रसमारकद्रव्यसमूहानां
वा रसेन भावितानां, रसौषधीनां पारदकुण्डलीषधानाम् ; सितायुतेरिति पदं
क्षौरादिभिः प्रत्येकेन संयोजनीयम् ; तथा च—सिताक्षौराभ्यां सितामधूभां सिनी-
दकाभ्यां सिताज्याभ्यां वा सह इत्यर्थः, प्रथम इति शेषः, जरां हन्ति इति
द्वितीयान्वयः । कल्पषतुष्टयमेतत् ॥ ९० ॥

एकाष्टौतितमरसकल्पमाह, जरापि ।—रसः क्षतरसः । कान्तपात्रे काञ्चनपाद-

अथ रसायने रसजलरसाव्यः द्वाशोतितनरसकल्पः ।—

क्षौवीकरणमित्युक्तं वज्रभस्मममं रसम् ।

हंसपादोरसैष्टुष्टं विपचेत्तत् पुटानले ॥८२॥

तुल्यमन्यं रसं तेन पूर्ववन्मर्दितं पचेत् ।

यावच्छक्यं चतुर्थीश-मानेन रसभस्मना ॥८३॥

अम्लपिष्टेन सौवर्णं पत्रमालिप्य मारयेत् ।

राजिकाहार्दमारभ्य यावन्माषं विवर्द्धितः ॥८४॥

पिष्ट्वा काचनपादस्य पादमितकाचनस्य ; पादमितवचात्र क्षीरापेक्षया बोद्धव्यं, पिष्ट्वा चक्रिकया । सूतरसः कालपात्रे काचनचक्रिकया घृतक्षीरेषाक्षीर्य पेषः इति ॥ ८१ ॥

द्वाशोतितनरसकल्पमाह, क्षौवीकरणमिति ।—क्षौवीकरणं देहस्य रससौख्यसङ्गन-
क्षौवीकरणमित्यर्थः, वज्रभस्मरससंयुक्ते देहः रससौख्यसङ्गनस्यो भवतीत्याशयः ।
रसेन्दुचिन्तामणौ क्षौवीकरणमुक्तं, तद्वद्वचा—“स्निग्धं स्निग्धं विरिक्तं यन्नीबजं
सिद्धमेवजैः । एतत् क्षौवं लभासेन रसवौजापेक्षमम् ॥ स्निग्धं प्रातस्त्रिदिने
घृतसैन्धवपानेन । विरिक्तमिच्छामेदिना वाक्तां वचाटिरसेन ॥ पक्षाशत्रोजं विच्छेदं
गुहमीदकभक्षणात् कौटपातनम् । नीरुजं संवत्सरमयनं वा परिक्षालितैः ॥
शुद्धाराभः कच्छाविक्रान्ताश्वरसप्रधानपयोभिः । इति शुद्धी ज्ञातवकः प्राक्तोदन-
जाह्नवादिनुद्धरेजैः ॥ क्षौवीकृतमिजदेहः कृतीत रसायनं मतिमान् । अकृते क्षौवी-
करणे रसायनं वीरः प्रयुज्यते ॥ तस्य कामसि न रसः सर्वाङ्गोपकृतं भवति ।
धनसत्त्वपादशोषोऽर्शुक्षान्तशोषस्य तोषणममजोषः ॥ क्षौवीकरणाय रसः प्रयुज्यते भूयः
आरोग्याय ॥” इति । अथैव एकादशेऽप्युक्तं यथा—“सुगोषितरसः सन्ध्यारोट
इति कथ्यते । स क्षौवीकरणे श्रेष्ठः शनैर्स्थाविविनाशनः ॥” इति । तत् वज्रभस्मममं
रसम् । तुल्यमिति ।—तेन पूर्वोक्तरसभस्मना तुल्यम् अथ रसं पारदं, पूर्ववत्
मर्दितं हंसपादोरसैष्टुष्टं यावच्छक्यं यावत् पुटं दातुं शक्नुयात् तावत् पचेत्, पुटानले
इति शेषः ; यथा—अथ रसं सहारसोपरसादिकं यावच्छक्यं यावत्कालं पुटं दातुं
शक्नुयात् तावत्कालं पूर्ववत् मर्दितं पचेत् । चतुर्थीशमानेन इति पदं सौवर्णपत्रापेक्षया
बोध्यम् । रसभस्मना पूर्वोक्तदिशा भक्ष्योक्तयेन रसेन ; “रसभस्मना” इत्यत्र “अनेन
भस्मना” इति कश्चित् पाठः । राजिकाहार्दं राजिकायाः सर्पपक्ष सर्पस्य सर्प

चित्रकार्द्रकसिन्धूत्य-तीक्ष्णासौवर्चलैः सह ।

सेवितः पलपर्यन्तं रसोऽयं वज्रपञ्जरः ॥

शरण्यः परिभूतानां व्याधिवाहकस्त्युभिः ॥८५॥

अथ रसायने पञ्चामृतरसाख्यः त्र्यशौतितनरसकल्पः ।—

हेममाक्षिककान्ताभ्र-वज्रभस्म प्रवेशयेत् ।

रसे सहेस्ति सप्ताहं मूलिकारसमर्दिताम् ॥८६॥

तां पिष्टिं यन्त्रयोगेन पचेत् पञ्चामृताह्वयः ।

रसोऽयं मधुसर्पिभ्यां युक्तः पूर्वाधिको गुणैः ॥८७॥

अथ रसप्रयोगे उपचारविधिः ।—

घनसारचतुर्जात-ककीलं कटुकीफलम् ।

फलं ताम्बूलवल्लीनां रसस्याऽऽक्रमणं परम् ॥८८॥

राजिकापादमित्यर्थः । विवर्द्धितः प्रतिदिनं राजिकापादकसेन वर्द्धित इत्यर्थः । तीक्ष्णा वज्रा । वज्रपर्यन्तं राजिकापादसारस्य प्रतिदिनं पादककसेन सार्चं यावत् वर्द्धयेत्, एवं यावत्काक्षसेवनेन सिञ्चत्वा पलमानं पूर्यते तावत् सेवित । अथसर्पः, —आदौ वज्रभस्मना तुल्यं रसं हंसपादोरसेः पुटपाकं कुर्यात्, ततः तेन रसभस्मना सह समपरिमितमर्थं रसं पूर्ववत् पचेत्, ततः सर्पपलापेक्षया चतुर्शोभिः अल्प-पिष्टेन तेनैव रसभस्मना सह सारितं सुवर्णभस्म शिवकादिभिः सह वयोक्तमानेन प्रयोजयेदति निष्कर्षः ॥ ८२—८५॥

त्र्यशौतितनरसकल्पनाह, हेममाक्षिकेति ।—हेममाक्षिकं अर्णमाक्षिकम् । अर्णमाक्षिकभस्मादिकं सहेस्ति रसे पूर्वपदार्थतविना रसभस्मक्षितसर्पपलकतभस्मनि प्रवेशयेत् मिश्रयेदित्यर्थः । सप्ताहं मूलिकारसमर्दितां सर्पाद्यादीनां रसमूलिकानां रसेन सप्ताहं मर्दितां तां पिष्टिं हेममाक्षिकादिक्तां चक्रिकासु । पूर्वाधिकः वज्रपञ्जरोक्तगुणादप्यधिकः ॥ ८६।८७ ॥

रससंवायाम् उपचारविधिनाह, घनसारः कर्पूरः । कटुकीफलं खताकमूरीबीजम् । “कटुकीफलम्” इत्यत्र “कटुकं फलम्” इति पाठे—कटुकं विकटुकं फलं त्रिफला जातीफलं वा । फलं ताम्बूलवल्लीनां सुवाकफलमित्यर्थः । “फलं ताम्बूलवल्लीनाम्” इत्यत्र “फलं ताम्बूलवल्ली च” इति पाठकल्पना सुगमा । स्थाने—फलं जातीफलम् । ताम्बूलवल्ली पर्यवता । रसस्य परम् आक्रमणं

भुञ्जीत शालिगोधूम-यवषष्टिकजाङ्गलम् ।

सुहृद्युषं गवां क्षीरं मस्तु स्नायात् सुखान्भसा ॥

रूपयौवनसम्पन्नामनुरूपां प्रियां भजेत् ॥८६॥

अथ रससेवने अपथ्यानि ।—

अभ्यङ्गं कटुतेलेन काञ्चीतेलं सुरां दधि ।

कालिङ्गकारवेक्त्राक्ष-लशुनासुरिमूलकम् ॥१००॥

द्विदलं विष्ववार्त्ताकं कृत्राकं काकमाचिकाम् ।

सङ्गमं मर्दनं रात्रौ जागरं स्वपनं दिवा ॥१०१॥

अत्यस्नतिलवणं स्वादूष्णं शिशिरौषधम् ।

शोकवातातपक्रोध-चिन्ताश्च परिवर्जयेत् ॥

साहसं रसलोहानां मारकञ्च विशेषतः ॥१०२॥

अथ निषिद्धद्रव्यव्यवहारं टीपः ।—

सेवया परिहार्याणां रसस्याजरणा भवेत् ।

शूलो नाभितले जाढ्यं निद्रालस्यं ज्वरस्तमः ॥

अङ्गभङ्गोऽरुचिर्दाहः—”

॥१०३॥

अक्षारणं, रससेवने एतेषां सेवनं रसवीर्येभ्यः शीघ्रं नर्बदं हि विषेपकरानि न्यवेत्तु ।
सुखान्भसा ईषदुषोदकेन । सुहृद्युषः अस्त्रिणितमुदकतद्युष इति बोध्यं, परस
द्विदलनिषेधात् ॥ ८८, ८९ ॥

अपथ्यानाह, अभ्यङ्गमिति ।—काञ्चीतेलं काञ्चिकविशेषः । कालिङ्गं “तरमुज”
इति ख्यातम् । आसुरिः राजिका । द्विदलमिति मुद्गाद्व्युत् ससुरादिकानि न्यवेत्तु,
विदलीकृतमुद्गादिकानि न्यवेत्तु वा । कृत्राकं भुक्तत्वाकं, स्वेदकः शाकविशेषः इति
आवत् । रसलोहानां मारकं रसमारकद्रव्यमर्थं लोहमारकद्रव्यमर्थञ्च विशेषतः
वर्जयेत् ॥ १००—१०२ ॥

निषिद्धसेवने टीपानाह, सेवयेति ।—अजरणा अरणाभावः, सेवितो रसो न
जीर्यतीत्यर्थः ॥ १०३ ॥

अथ निषिद्धद्रव्यव्यवहारजदोषे प्रतीकारः ।—

“—पिबेत्तत्र दिनत्रयम् ।

सीवर्चलं संगोमूत्रं कर्कोटीमूलवारिणा ॥

मातुलुङ्गस्य वाऽम्लेन माणिमन्यं सनागरम् ॥१०४॥

अथ नागवङ्गयुक्तससिने प्रतीकारः ।—

नागवङ्गयुतः सूतः प्रमादाद्भक्षितो यदि ।

सैन्धवं कारवेत्तस्य कन्दं मूत्रैः पिबेद्भवाम् ॥१०५॥

कर्कोटीगरुडौपथ्या-शरपुङ्खैर्विपाचितैः ।

अष्टभागावशिष्टं वा गोमूत्रं सैन्धवान्वितम् ॥१०६॥

यत् क्षेत्त्रौकरणं पूर्वं वेधकञ्च रसं ततः ।

सेवेत तस्य मिद्धिः स्यादन्यथा मरणं ध्रुवम् ॥१०७॥

अथ रसायने स्तनसञ्जीवन्याय्यः चतुरश्रोतितसरसकल्पः ।—

कान्ताम्भताप्यसत्त्वानां वज्रहंसो रमस्य च ।

सप्ताहमम्भपिष्टानां गोलके लेपितेऽन्वहम् ॥१०८॥

गोजिह्वावायसौपथ्या-निर्गुण्डीमधुसैन्धवम् ।

स्त्रिन्ने भूधरयन्त्रस्ये पक्षात् कठिनतां गते ॥१०९॥

निषिद्धद्रव्यसिनेजदोषे प्रतिकारमाह, पिबेदिति ।—साणिमन्यं सैन्धवम् ॥१०४॥

अशुद्धपारदसिने प्रतीकारमाह, नागेति ।—नागवङ्गयुतः सम्यक्शोधनाभावात्
अनपगतनेत्राङ्गिकनागवङ्गदोषः । मूत्रैरिति पदं कर्कोट्यादिविपाचितैरित्यन्तश्लोकात्
नान्वीयते । गरुडौ गुरुचौ । विपाचितैरिति पदं विभक्तिविपर्ययसिने विपाचित-
मिति पठित्वा अष्टभागावशिष्टं गोमूत्रमित्यनेन सम्यक्शोधनम् । “विपाचितैः” इत्यत्र
“विपाचितम्” इति कश्चित् पाठः । ततः नागवङ्गदोषयुक्तससिनेजदोष-
शोधनाय सैन्धवादिशोधनात्यतरयोगसेवनात्मकं यत् यं क्षेत्त्रौकरणं क्षेत्त्रौकरणयोग्यं
सम्यक्शोधितमित्यर्थः, वेधकं वेधाय संस्कारसंस्कृतञ्च रसं पूर्वम्, सक्तमिति शेषः, तं
सेवेत इत्यन्वयः ॥ १०५—१०७ ॥

चतुरश्रोतितसरसकल्पमाह, कानोति ।—सप्ताहम् अम्भपिष्टानां कान्तिपिष्टानां
कान्तादीनां गोलके, तथा अन्वहं प्रतिदिनं, सप्ताहमित्यर्थः, गोजिह्वादिरसं मधु-
सैन्धवञ्च, दत्त्वा दत्त्वा इति शेषः, लेपिते, भूधरयन्त्रस्ये स्त्रिन्ने कठिनतां गते भूधरः

यवचिञ्चापलाशाक्ष-राजिकार्पासतण्डुलैः ।

आवर्त्तितान्तर्लिप्तायां मूषायां खदिराग्निना ॥११०॥

टङ्गणं श्वेतकाचञ्च दत्त्वा दत्त्वा विशोषिते ।

मूषायां विडयोगेन समाशं हेम जारयेत् ॥१११॥

मंवत्सरं मुक्त्वधृता मृतसञ्जीवनी मता ।

गुटिका शुक्रस्तम्भं कुरुते हरते च जरामरणम् ॥११२॥

अथ बाजोकरणे मदनवर्द्धनाख्यः पञ्चाशीतितमरसकल्पः ।—

समचीर्णजौर्णहेममाक्षिकयोगेन मारितो वृष्यः ।

धृतमधुशतावरीरसदुग्धयुतो मदनवर्द्धनः सूतः ॥११३॥

अथ बाजोकरणे षडशीतितमरसकल्पः ।—

लोहितागस्त्यसारिण कृष्णरश्माफलद्रुतम् ।

रसञ्च घनसारञ्च पीत्वा स्त्रीषु वृषायते ॥११४॥

यन्त्रे तन्मिन् गोलके स्त्रिणे पक्के, कठिनतां गते च स्वेदादेव कठिनं शान्ते मति,
पश्चात् पश्चाद्देहे, यवचिञ्चा चोरिणी, अथः विभीतकः, राजी राजिका, कार्पासं
कार्पासचीर्णं, तण्डुलं तण्डुलीयशकं तैः, आवर्त्तितान्तर्लिप्तायां मदितेश्वचिञ्चादिभिः,
लिप्तोदरायां मूषायां, मंष्यायेति शेषः, टङ्गणं तथा श्वेतकाचं चोरकं शुभकाचचुषे
वा, दत्त्वा दत्त्वा किञ्चित् किञ्चित् प्रक्षिप्य, खदिराग्निना खदिराक्षाहाकारेण विशोषिते
मूषायां पूर्वाक्ताशमेव विडयोगेन रसमारकविडसहकारेण समाशं गोलकतुल्यं
हेम स्पर्शं जारयेत्, अनन्तरं गुटिकाकारं कृत्वा व्यापयेद्वेति । “गुटिका शुक्रस्थं
कुरुते हरते च जरामरणम्” इति पाठस्य भयवृत्ततादिदोषदुष्टत्वात् “कथाति गुटिका
शुक्रं हरते मरणं जाराम” इति पाठकल्पनं सङ्गतम् ॥ १०८—११२ ॥

पञ्चाशीतितमरसकल्पमाह, समेति ।—समः तुल्यः मृततुल्य इत्यर्थः, चीर्णः
सञ्चितः, गृहीतः इत्यर्थः, जौर्णं जारितश्च यः हेममाक्षिकः तदयोगेन जारितः
सूतः इत्यन्वयः ॥ ११३ ॥

षडशीतितमरसकल्पमाह, लोहितेति ।—लोहितागस्त्यसारिण रक्तवक्त्रपुष्पस्वरसेन ।
कृष्णरश्माफलद्रुतं कृष्णरश्मिकदलीफलनिष्ठांसम् । घनसारं कर्पूरम् । कृष्णरश्मादिभ्यः
समभागं रक्तागस्त्यरसेन पिबेदिति ॥ ११४ ॥

अथ रसायने सन्दिग्धान् प्रति वक्तिः ।—

युगस्त्रभावात् यदि चौषधीनां क्रियासु शक्तिः परिकल्पतेऽस्या ।
आयुर्वेलादिष्वपि सा तथेति तस्मान्निषेध्यानि रसायनानि ॥११५॥
न चौषधीनामपि सर्वथैव प्रभावहानिः परिकल्पनीया ।
फलं प्रयात्पूर्वमधस्त्रिवृच्च प्रत्यक्षतः कस्य न सिद्धमेतत् १ ॥११६॥

अथ औषधानां गुणदीपवत्त्वे प्रयोगः शलाशलयोः हेतुता ।—

अदेशकालोपहितानि सात्मरान्यत्पुष्पतौक्ष्णानि यथौषधानि ।
नाशं नयन्ते सहस्रैव देहं सम्यक् प्रवृत्तानि यथैव वृद्धिम् ॥११७॥
जित्वा तस्मादिन्द्रियादिप्रदुष्टान् कालोपेतः श्लेष्मानां यथावत् ।
आयुष्पूजातेजसां यद्विवृद्धैः वीर्योपेतं शूलयेदौषधं तत् ॥११८॥

अथ आचाररसायनम् ।—

शास्त्रानुसारिणी चर्या चित्तज्ञाः पार्श्ववर्तिनः ।

— बुद्धिरस्त्वलिताऽर्षेषु परिपूर्णं रसायनम् ॥११९॥

ये खलु विज्ञेय्याः सततमेवं ब्रुवते यत् इदानीमौषधयः अल्पवीर्याः सञ्जाताः
न ताभिः क्लिप्तं फलं लभ्यते. सुतरां प्रयोगज्ञासां निष्फलः, तान् पलाय, युग-
स्त्रभावादिति ।—आयुर्वेलादिष्वपि इत्यत्र आदिपदेन आद्यप्रवृत्तीनां यदर्थः, सा तस्य
शक्तिरस्या जाता; अस्यायुष्कादिके पुंसि अल्पशक्तिकमेवौषधं प्रयोज्य, न सङ्गावीर्य-
सौदुमशक्यत्वात् । फलं सदनफलम् ऊहं प्रयाति वामयतीत्यर्थः ॥ ११५।११६ ॥

औषधानां फलपदत्वे प्रयोगः विषयकारितायाः हेतुतामाह, अदेशेति ।—
अदेशकालोपहितानि तत्तदौषधप्रयोगानर्हे देशे काले च प्रयुक्तानीत्यर्थः, निष्योप-
युक्तानीति यावत् । सात्मरानि प्रकृतिपुष्पावष्टान्यपीत्यर्थः । सम्यक् प्रवृत्तानि देश-
कालादिकं विभज्य यथायथं प्रयुक्तानि । “यथैव” इत्यत्र “तथैव” इति पाठकल्पना
साधीयसी । इन्द्रियादिप्रदुष्टान् कामक्रोधादीन् मानसदोषानित्यर्थः । काओपेतं
अनतीतौषधप्रयोगकालः ॥ ११७।११८ ॥

इदानीमाचाररसायनमाह, शास्त्रेति ।—शास्त्रानुसारिणी चर्या शास्त्रविहित-
आचारानुष्ठानम् । चित्तज्ञाः दृढितज्ञाः पार्श्ववर्तिनः सहचराः, तुल्यश्रीलाः यस्याय
इत्यर्थः । अर्षेषु इन्द्रियार्षेषु अस्त्वलिता अपमणा, न विपर्यस्ता बुद्धिः, दयाविषु

दानं शीलं दया सत्यं ब्रह्मचर्यं कृतज्ञता ।

रसायनानि मैत्री च पुण्यायुर्हृदिकृद्गणः ॥१२०॥

अथ आयुर्वेदोपदेशस्य अवश्यपालनीयतांक्तिः ।—

एतदागमसिद्धत्वात् प्रत्यक्षफलदर्शनात् ।

मन्त्रवत् सम्प्रयोक्तव्यं न मीमांस्यं कथञ्चन ॥१२१॥

अथ कुर्वेद्यानां वर्जनीयतांक्तिः ।—

लोभयन्त्यातुरं मूर्खा विचित्रैः कर्मकौशलैः ।

तेभ्यो रक्षेत् सदाऽऽत्मानमात्मा यस्मात् सुदुर्लभः ॥१२२॥

ते घृणाक्षरवत् कञ्चिदुत्थाप्य नियतायुषम् ।

घ्नन्ति वैद्याभिमानेन शतान्यनियतायुषाम् ॥१२३॥

अज्ञातशास्त्रमहावान् शास्त्रमात्रपरायणान् ।

तान् वर्जयेद्विषक्पाशान् पाशान् वैवस्वतानिव ॥१२४॥

अनासक्तत्वात् शितेन्द्रियत्वम् इत्यर्थः । परिपूर्ये रसायनं रसायनयोगक्षिप्तलक्षणरक्षादि
प्रतप्तं सर्वं रसायनफलपदं भवेदित्यर्थः । मैत्री सर्वभूतेषु मित्रबुद्धिः । गणः एव
दानादिवसूहः, पुण्यायुर्हृदिकृत्, अत एव रसायनानि दानादिसम्पन्नाः पुण्याः
नित्यमेव रसायनफलसंग्रहादिकं संसृजन्ति इत्यर्थः ॥१२०-१२०॥

आयुर्वेदोपदेशस्य रसायनस्य च अवश्यकरणीयत्वसाह, एतदिति ।—एतत्
आयुर्वेदानुशासनं रसायनं वा । न नीलांशं कथञ्चन युक्त्यादिपददर्शनपुरःसरं
समूलकत्वामूलकत्वे विश्वसनीयत्वाविश्वसनीयत्वे च न स्थापनीये इत्यर्थः ;
उक्तञ्च—“पुराणं ज्ञानको धर्मः साक्षी वेदविकिसितम् । आज्ञानिहावि अत्वारि न
हन्तव्यानि हेतुभिः ॥” इति ॥ १२१ ॥

कुर्वेद्यानां दीघं वर्जनीयत्वसाह, लोभयन्तीति ।—मूर्खाः वैद्याभिमानिनः अज्ञाः
इत्यर्थः, भिषक्कृष्णवरा इति यावत् । विचित्रैः अद्भुतैः मोहजनकरिण्यर्थः, कर्मकौशलैः
चिकित्साकर्मेषु आत्मनो नेपुण्यत्वापनैरित्यर्थः । ते सुखं वैद्याः पुष्पाक्षरवत् पुष्पाक्षर-
व्यायेन पुष्पाक्षकाष्ठकौटोक्तोपाक्षरवत्, नियतायुषम् आयुषस्तं कञ्चित् आयुषम्
उत्थाप्य रीडादुताक्षं वैद्याभिमानेन अहं सुखेयः अनुक्रमसूक्तरीणादुदतारविषमिति
ज्ञेयम् । शास्त्रमात्रपरायणान् शास्त्रनिषिद्धवर्णकोमनाचक्षरशैलान्, किन्तु अज्ञात-
शास्त्रमहावान् अज्ञातः शास्त्राणाम् आयुर्वेदादित्यन्तायां, महावः प्रकृतान्तिमायः,
निगूढाथः इति यावत्, येनान् शास्त्रममानभिज्ञान्, भिषक्पाशान् कुम्भितो भिषक्

अथ शास्त्रज्ञवेदास्य साफल्योक्तः ।—

प्रदीपभूतं शास्त्रं हि दर्शनं विपुला मतिः ।

ताभ्यां भिषक् सुयुक्ताभ्यां चिकित्सनापराध्यति ॥१२५॥

भिषक्पाशः सान् कुर्वेद्यान् वेवस्वतान् पाशान् यमपाशानिव, जीविताकर्षकत्वात् ।
चरकेणाप्युक्तं—“श्रुतदृष्टक्रियाकाल-सावाप्यानवद्विष्कृताः । वर्जनीया हि ते स्युषोश्चर-
त्यनूचरा भुवि ॥ इतिहेतोर्भिषग्ज्ञान पूर्णान् मूर्खविशारदान् । वर्जयेदातुरो विद्वान्
सर्पास्ते पीतमारुताः ॥ ये तु शास्त्रविदो दक्षाः युवयः कर्मकोविदाः । जितदक्षा
जितात्मानः तेभ्यो नित्यकृतं नमः ॥” इति । अन्यच्च—“पुरमात्मा इतोऽग्ने न
चिकित्सा प्रवर्त्तिता । पाणिचारादयद्याऽचचुरज्ञानाद्दभीतभीतवत् । नौमोक्तवशीवाजो
भिषक् चरति कर्मसु ॥ यद्वक्ष्यथा समापन्नसुतायै नियतायुषम् । भिषग्ज्ञानी
निद्वन्द्यायु शतान्यनियतायुषाम् ॥” इति ॥१२२—१२४॥

अधिगतशास्त्रार्थस्य धीमतो भिषजः चिकित्सिते साफल्यं दर्शयति, प्रदीपभूत-
मिति ।—शास्त्रं शास्त्राभ्यासः, प्रदीपभूतं प्रदीपस्वरूपम्, अज्ञानतमोनाशकत्वात् ।
विपुला मदतो, ऊहापोहवतो, मतिः बुद्धिः दर्शनं नेवभूतम् । सुयुक्ताभ्यां शोभनं
यथा तथा मिलिताभ्यां ताभ्यां शास्त्रमतिभ्यां, न केवलं शास्त्रं न वा केवलां मतिं,
किन्तु शास्त्रनात्ममतिश्च उभयमेव प्रमाणीकृत्य इत्यर्थः ; दीपभावे चक्षुषतोऽपि यथा
ज्ञानं न संभवति, यथा च दीपसत्तेऽपि चक्षुर्विहीनस्य न ज्ञानं जायते, किन्तु दीप-
चक्षुषोरुभयोरिव युगपद्युपगतौ ज्ञानं भवति, एवमनधीतायुर्वेदः विपुलमतिरपि
अथवा अधीतायुर्वेदोऽपि मूढबोयेत् न सुचिकित्सां कर्तुमर्हति, किन्तु ऊहापोह-
पूर्वकं शास्त्रमाश्रित्य चिकित्सन् चिकित्सां कुर्वन् नापराध्यति आतुरेषु न प्रमाद्यति,
साध्यरोगिणमवश्यमेव रोगीभ्यः प्रमोचयतीत्यर्थः । चरकेणाप्युक्तं—“तथाक्वास्त्रेऽयं-
विज्ञाने प्रवृत्तौ कर्मदर्शने । भिषक् चतुष्टये युक्तः प्राणाभिषरश्चरति ॥ हेतो
खिन्ने प्रश्नने रोगाचामपुनर्भवे । ज्ञानं श्रुतिविधं यस्य स राजार्हो भिषक्तमः ॥
अस्य शास्त्राणि सलिलं गुणदोषप्रवृत्तये । प्राशपेक्षीयतः प्रज्ञां चिकित्सायै विशोध-
येत् ॥ विद्या वितर्का विज्ञानं श्रुतिस्मृत्यरता क्रिया । यस्यैते षड्गुणास्तस्य न
लाभ्यमतिवर्धते ॥ विद्या मतिः कर्मदृष्टिरभ्यासः सिद्धिराशयः । वेदशब्दाभि-
नियतावलम्बिकेकपक्षदः ॥ यस्य त्वेते गुणाः सर्वे सन्ति विद्याद्वयः शुभाः । स
वेदशब्दं सहितमहन् प्राणिपुत्रपदः ॥ शास्त्रं ज्योतिःप्रकाशार्थं दर्शनं बुद्धिरात्मनः ।
ताभ्यां भिषक् सुयुक्ताभ्यां चिकित्सनापराध्यति ॥” इति ॥१२५॥

अथ चिकित्सायाः विवर्गसाधकत्वोक्तिः ।—

कचिदर्थः कचिन्मैत्री कचिद्धर्मः कचित् यशः ।

कचिदभ्यासयोगश्च चिकित्सा नास्ति निष्फला ॥१२६॥

अथ कुर्वेद्यस्य निरयभाक्त्वोक्तिः ।—

ये क्रियां विक्रियां कुर्वन्त्यपेक्षन्ते स्वल्पान्ति वा ।

खादन्ति ते परप्राणान् निजानि सुकृतानि च ॥१२७॥

अथ यावच्छ्रांसं चिकित्सायाः कर्त्तव्यत्वोक्तिः ।—

यावदुच्छसिति प्राणो यावद्वेषजमस्ति च ।

तावच्चिकित्सा कर्त्तव्या देवस्य कुटिला गतिः ॥१२८॥

अथ वेदातुरशोरन्योऽन्यकर्त्तव्यनिर्देशः ।—

अनाथान् रोगिणो वैद्यः पुत्रवत् समुपाचरेत् ।

प्राणाचार्यश्च पित्रवत् सम्पूज्यः शक्तिभक्तितः ॥१२९॥

अथ वैद्यानां सुलभाजीवत्वनिर्देशः ।—

न प्राणिरहितो देशो न च प्राणी निरामयः ।

तस्मात् सर्वत्र भिषजां कल्पिता एव वृत्तयः ॥१३०॥

चिकित्सायास्त्रिवर्गसाधकत्वमाह, कचिदिति ।—सुगमम् ॥ १२६ ॥

कुर्वेद्यस्य निरयभाक्त्वमाह, ये इति ।—क्रियां चिकित्साकर्त्तव्यं, विक्रियां विपरीतो दूषितानित्यर्थः, अज्ञानादिति शेषः । अपेक्षन्ते, क्रियाकालमातुरं वा इति शेषः, अत्रापि अज्ञानादिति शेषो बोध्यः, एवमुत्तरचापि । स्वल्पान्ति प्रमादयन्ति, चिकित्सायामिति शेषः ॥ १२७ ॥

यावच्छ्रांसं चिकित्सायाः कर्त्तव्यत्वमाह, यावदिति ।—स्पष्टम् ॥ १२८ ॥

वेदातुरशोरन्योऽन्यकर्त्तव्यमाह, अनाथानिति ।—प्राणाचार्यः प्राणानां गच्छतां हितोपदेशादिना रक्षणात् आचार्य इव आचार्यः, “शैलवान् सतिमान् युक्तः विजातिः शास्त्रपारगः” इत्येवं-लक्षणकः भिषगित्यर्थः । यदुक्तं चरके—“शैलवान् सतिमान् युक्तः विजातिः शास्त्रपारगः । प्राणिभिर्गुरुवत् पूज्यः प्राणाचार्यः स हि स्मृतः ॥” इति । शक्तिभक्तितः शक्तिं भक्तिदानादित्यर्थः, भक्तिपूर्वकं यथाशक्ति प्रत्यर्थः ॥ १२९ ॥

वैद्यानां सुलभाजीवत्वमाह, नेति ।—सुगमम् ॥ १३० ॥

अथ पुराहस्तवर्णनद्वारा वैद्यस्य सर्वपूज्यत्वनिर्देशः ।—

यज्ञस्य च शिरश्छिन्नमश्विभ्यां सन्धितं पुरा ।

पातिता दशनाः पूष्णो भगस्य च विलोचने ॥१३१॥

राजयक्ष्मादितश्चन्द्रस्ताभ्यामेव चिकित्सितः ।

भार्गवश्चावनः कामी वृद्धः सन् विकृतिं गतः ॥

वीर्यवर्णवलोपेतः कृतस्ताभ्यां पुनर्युवा ॥१३२॥

एभिश्चान्यैश्च बहुभिः कर्मभिर्भिषगुत्तमौ ।

बभूवतुर्भृशं पूज्याविन्द्रादीनां महात्मनाम् ॥१३३॥

सौत्रामण्याच्च भगवानश्विभ्यां सह मोदते ।

अश्विभ्यां सहितः सोमं प्रायः पिबति वासवः ॥१३४॥

अश्विभ्यां कल्पितो भागो यज्ञेषु च महर्षिभिः ।

अश्विनावग्निरिन्द्रश्च वेदेषु सुतरां सुताः ॥१३५॥

वैद्यावित्यश्विनौ देवौ पूज्येते विबुधैरपि ।

अजरैरमरैर्नित्यं सुखितैरेवमावृतेः ॥१३६॥

व्याधिमृत्युजरायुस्तैर्दुःखप्रायैः सुखार्थिभिः ।

किं पुनर्भिषजो मर्त्यैः पूज्याः स्युर्नाऽऽत्मशक्तितः ? ॥१३७॥

पुराहस्तीहाटनपुरःसरं वैद्यानां पूज्यत्वमाह, यज्ञश्चेति ।—यज्ञस्य हि शिरश्छिन्नं पुरा दक्षयज्ञकाले नन्दीकेश्वरेण यज्ञस्य सप्तकं दृष्टितमिति वाक्तां । सन्धितं संयोजितम् । पूष्णः पूषाख्याऽऽदित्यभेदस्य दशनाः दन्ताः पातिता भक्ष्यकृताः ; वीरभद्रेणेति शेषः । भगस्य तदाख्याऽऽदित्यभेदस्य ; उभयत्रापि “अश्विभ्यां सन्धितं पुरा” इति वाक्यं विभक्तिविपरिणामेन “अश्विभ्यां सन्धिताः सन्धिते” इति कृत्वा योजनीयम् । ताभ्याम् अश्विभ्याम् । भिषगुत्तमौ अश्विनौ । सौत्रामण्यां सूत्रानां इन्द्रो देवता अस्य इति सौत्रामणी तज्ज्ञां तदाख्ययागभेदे । भगवान् जिष्णुः । मोदते सोम-रसादिपानेन नन्दति । सोमं सोमरसम् । “प्रायः” इत्यत्र “प्रातः” इति चरक-सम्मतः पाठः ; तथा च चरके—“प्रातश्च सवने सोमं शक्नोऽश्विभ्यां सहाश्रुते” इति । सुतराम् अतिशयेन, अन्यदेवापेक्षया इत्यर्थः ; तथा च चरकः,—“इन्द्राग्नी चाश्विनौ चैव स्युन्ते प्रायशो द्विजैः । स्युन्ते वेदवाक्येषु न तथाऽन्या हि देवताः ॥” इति । वैद्यौ

अथ उपसंहारः ।—

रसरत्नसमुच्चयो मयेत्यं रचितः साधु नितान्तमाद्रियन्ताम् ।
सुधियो यदि विद्यतेऽत्र दोषः कविदर्हन्ति ममाप्यलं विसोढुम्॥

१३८॥

इति श्रीवैद्यपतिमिश्रकृतस्य सूनीर्वात्मटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये

रसकल्यो नाम त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३० ॥

चिकित्सकौ इति इति कला, इति द्वितीरित्यर्थः । आदृतैः सर्वलोकपुत्रितेरित्यर्थः,
आदरवद्विरित्यर्थो वा । दुःखप्रायेः दुःखबहुलैः, व्याध्यादियत्तत्वात्, अत एव
सुखार्थिभिः सुखकामैः, दुःखद्वानामिलाषिभिरित्यर्थः । आत्मशक्तितः सामर्थ्या-
नुसारेण ; “अतिशक्तितः” इति चरके पाठः ; किं पूज्या न स्युः ? इति काकुः, अपि
तु पूज्या एवेत्यर्थः ॥ १३१—१३० ॥

उपसंहरति, रसेति ।—साधु सम्यक् यथा तथेति रचित इत्यस्य विशेषणम् ।
अलम् अत्यर्थम् । विसोढुं चतुम् ॥ १३८ ॥

इति रसरत्नसमुच्चयबोधिन्यां त्रिंशत्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३० ॥

